Vicko Krstulović

MEMOARI JUGOSLAVENSKOG REVOLUCIONARA

Fragmenti historije 20. vijeka

Knjiga 1

Vicko Krstulović - Memoari jugoslavenskog revolucionara - Dalmacija 1905. - 1943.

Knjiga 2

Vicko Krstulović - Memoari jugoslavenskog revolucionara - Dalmacija 1943. - 1945.

Knjiga 3

Krstulović Vicko i Maksim - Tragični revolucionar i umjetnik - Jugoslavija 1945. - 1988.

Kazalo

I TOM - NA STAZAMA PARTIJE, REVOLUCIJE I BRATSTVA I JEDINSTVA 1905. - 1943. 9

Za novo čitanje istorije 13

O ovoj knjizi 18

Vicko se vratio 24

I. STAVI PRST U MORE I IMAŠ VEZU S CILIN SVITON! 26

Davno je počelo 27

Vjesnici radničkog pokreta 29

Marko Krstulović - barjaktar crvenog barjaka 33

Zadar 1913. - moj najdraži doživljaj 35

Kraljevina SHS - iznevjerene nade, 1918. 37

Član ilegalne KPJ sa 17 godina, 1922. 39

Zlatko Šnajder, 1924. 42

Policijska provala u Oblasni komitet SKOJ-a, 1925. 44

Veliki tribun Ivan Krndelj, 1926. 46

U 22. artiljerijskom puku kraljevske vojske, 1926. 47

Đuro Đaković u Splitu, 1928. 50

Otvoreno pismo Kominterne - smjena rukovodstva, 1928. 51

Sumnjivi sekretar SKOJ-a, 1928. 53

Neuspjela misija Trifuna Mašanovića, 1929. 55

Frakcijska grupa Jelaska - Marić - Baljkas 56

Političke prilike u Dalmaciji 59

Pero Popović-Aga u Splitu, 1929. 61

Hapšenje dalmatinskog rukovodstva KPJ, 1929. 64

Ubistvo Đure Đakovića i Nikole Hećimovića 65

Istina o boravku Štefeka Cvijića u Dalmaciji 66

Obitelj Krstulović u zatvoru, 1929. 67

Dr Ljubo Leontić 71

Suđenje 73

Zakletva na grobu majke 74

Zatvor 74

II. 1931. - 1941. MAKSIM, NATAŠA I VIBORG 77

Moja Lucija 78

Slučaj Ivana Gržetića - Flajšera 79

Povratak partijskog trojstva Jelaska - Marić - Baljkas 82

Policijska provala u „Zembilj“ 83
Drug Rudi 85
Drug Stari, 1936. 86
Osnivanje Komunističke partije Hrvatske, 1937. 88
Ivo Marinković u Splitu, 1939. 89
Na čelu Pokrajinskog komiteta, 1939. 91
Banovina Hrvatska 94
Smrt Vicka Buljanovića, 1939. 95
Generalni štrajk, 1939. 97
Stranka radnog naroda 98
Susret s drugom Titom, Split 1940. 100
Pokrajinska konferencija KPH, Split 1940. 102
Kako braniti zemlju 103
Otkaz u brodogradilištu 107
U susret ratnoj buri 108
III. 1941. 111
Rat 112
Naš Proglas, od 12. aprila 1941. 113
Okupator u Dalmaciji 115
Pripreme za ustanak u Dalmaciji 118
Napad na SSSR, 22.6.1941. 120
Mosor me spasio 122
Sjednice CK KPH, srpanj 1941., Zagreb 125
Pripreme za ustanak 130
Glasao sam protiv direktive CK KPH 131
Moja velika politička greška 134
Građanske stranke neće suradnju 137
Trebalo se suprotstaviti! 144
Tragedija Splitskog odreda 147
Porazi i demoralizacija 150
CK KPH svaljuje odgovornost na PK KPH 152
Kazna Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju 153
Dinarski partizanski odred 155
Naše akcije širom Dalmacije 156
Končar u rukama neprijatelja 158
Nećemo žaliti žrtava 161

Ustaše i fašisti znaju tko je Končar 162
Otvoreno pismo CK KPH komunistima Dalmacije 163
Odluka PK: ne slati pismo! 165
Hapšenja i strijeljanja komunista 173
Stjegonoše bratstva i jedinstva 175
Štab Dalmatinsko-dinarskih partizanskih odreda 180
IV. 1942. 182
1942. - Dalmacija sva u borbi 183
Teški momenti u krčmarevoj drvarnici 185
Među borcima Dinarskog partizanskog odreda 187
Naše borbene akcije 189
Izazov ustaškim vlastima i Talijanima 192
Proletarizacija odreda 194
Ratno bratstvo 197
Talijani „spasioci Srba“ i četnička izdaja 199
Naša crvena zastava 200
Borbe s Talijanima i ustašama 201
Zarobljen komandant crnih košulja 204
Pobjeda i uništene nade za spas Končara i drugova 207
Opsade, racije, hapšenja... 221
Neobična vojska s izvora Cetine 222
Teški dani ispod Mosora 224
Pogibija Nikole Vrančića 228
Neosvojivo Biokovo 230
Pobjeda kod Striževa 233
Dalmatinski partizani u Lici 234
Povezivanje s Glavnim štabom Hrvatske 235
Naš prijedlog Glavnom štabu Hrvatske 237
Kombinirani odred protiv četnika 239
Savjetovanje na Vještića-gori 242
Što smo postigli u Dalmaciji 244
Rezolucija s Vještića-gore 247
Donji Lapac - naša partizanska država 251
Obračun na Kosovu 254
Ofenziva na Biokovo 258
S Ljubom Babićem i drugovima 260

Željezni obruč na Promini 263
Primorski partizanski vod 265
Neosvojiva Vještića-gora 267
Dolazi Vrhovni štab! 269
Livno - prekretnica NOB 271
Dva provjerena borca 277
Sekcija Ratne mornarice 279
Ubistvo Ivana Lučića Lavčevića 281
Radost i tuga 282
1942. - ključna godina ustanka Dalmacije 284
V. 1943. 286
Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije 287
Deveta dalmatinska divizija 293
Teški momenti 299
Moja Nataša 308
Izdržali smo i Petu ofenzivu 311
Tito: Razočarao sam se u tebe i Dalmatince! 315
Istina u borbi, a falsifikat u Biltenu Vrhovnog štaba 321
Vlast kvari ljude 324
Širokim frontom na Jadran! 328
Deveta dalmatinska divizija - opet rođena! 333
Kapitulacija Italije 335
Na rukama slobodarskog Splita 339
Split razoružao diviziju „Bergamo“ 342
Sva Dalmacija u partizanima 345
Miting u slobodnom Splitu 348
DODATAK 357
Ljudi i okolnosti iz vremena ovih memoara 358
Napomena priređivača 365
FOTOGRAFIJE 366
II TOM - VIS - PUT ZA MEĐUNARODNO PRIZNANJE PARTIZANSKE JUGOSLAVIJE DALMACIJA - HRVATSKA - NOVA JUGOSLAVIJA 1943. - 1945. ..... **402**
UMJESTO PROLOGA - ZA JUGOSLAVIJU 407
BORBA ZA JADRAN 409
Garibaldi i Matteotti u partizanima! 413
Formiranje Ratne Mornarice NOVJ 414

Naši kontakti sa Saveznicima 416
Drugo zasjedanje ZAVNOH-a 417
Pogibija Ive Lole Ribara 422
Drugo zasjedanje AVNOJ-a 423
Dalmacija u dokumentima AVNOJ-a 427
Povratak u Dalmaciju 433
Konferencija kulturnih radnika Dalmacije u decembru 1943. 435
Obrana Visa - historijska odluka 439
Nije lako s Britancima 448
Dolazak Tita na Vis, 1944. 451
Nova 1944. 462
Naš zbjeg u El Šatu 468
Dajte da ih mi dohvatimo! 470
Oblasna konferencija Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta za Dalmaciju 475
Ofenziva za konačno oslobođenje Dalmacije 476
Beograd je slobodan! 478
Vis - odnos Tita i rukovodstva prema Dalmaciji 479
Udarna moć dalmatinskih partizana 486
Konačno oslobođenje Splita i Dalmacije 489
Prva Narodna Vlada Hrvatske formirana u Splitu 492
U Zagrebu s Narodnom Vladom Hrvatske 494
Doprinos naroda Dalmacije slobodi Jugoslavije 497
Kraj rata 508
DODATAK 510
Ljudi i okolnosti iz vremena ovih memoara 511
DEKAPITACIJA DALMACIJE 1943. - 1945. 560
FOTOGRAFIJE 568
III TOM - VLADIMIR KRSTULOVIĆ - KRSTULOVIĆ VICKO I MAKSIM - TRAGIČNI REVOLUCIONAR I UMJETNIK 604
PREDGOVOR - JADRANSKO MORE U DELU VICKA KRSTULOVIĆA 609
UMJESTO UVODA 618
Riječ memoratora - SA VIDILICE 620
ZAGREB 1945. - REVOLUCIONAR - FUNKCIONER VLASTI 636
PRVI PUT U SLOBODNOM SRUŠENOM BEOGRADU 640
KONGRES NARODNOG FRONTA JUGOSLAVIJE 641
ODNOS KPJ PREMA NARODNOM FRONTU JUGOSLAVIJE 649

ĐILAS - JEZIK KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE 656
STALJINOV NAPAD NA JUGOSLAVIJU 659
V KONGRES KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE, 21. - 28. JULA 1948. GODINE 668
JADRANSKA ORIJENTACIJA - Vickova strategija razvoja Jugoslavije 684
OD DOBROG VINA NAPRAVILI SMO BEVANDU (KPJ-SKJ) 697
POSLJEDICE 6. KONGRESA KPJ-SKJ 704
PROTIV IMPERIJALISTIČKOG NASLJEĐA I SKUPIH PROMAŠAJA SOCIJALIZMA 713
VICKO I MAKSIM - REVOLUCIONAR I UMJETNIK 721
V KONGRES SAVEZA KOMUNISTA HRVATSKE - ZAGREB, 1965. 722
MAKSIM KRSTULOVIĆ 736
PITANJE O PROSTORU AKCIJE 743
KAMENI BESKRAJ ZA MENE JE SAMO METAFORA 749
SCENOGRAFI HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA U SPLITU 751
KAKO DRUGI KAŽU 751
KONFABULACIJE 755
ISTINE I LAŽI 760
ISPOD NIVOA ISTINE 765
MONOGRAFIJA „SLIKAR MAKSIM KRSTULOVIĆ“ - Predgovor 767
RIJEČ NA SAHRANI 769
IN MEMORIAM MAKSIMU KRSTULOVIĆU 770
SUKOB VLADARA I REVOLUCIONARA - TITO I VICKO 773
VICKOV GOVOR O TESLI I NAUCI 782
VICKOVE IZREKE 786
ZABRANA IZDAVANJA ČASOPISA BRATSTVO - JEDINSTVO 788
CONTRA DAMNATIONEM MEMORIAE - PROTIV ZABRANE SJEĆANJA 792
CRVENA ZASTAVA DALMACIJE 797
DODATAK Ljudi i okolnosti iz vremena ovih memoara 800
IN MEMORIAM Dr LJUBO LEONTIĆ 801
MIODRAG MILIĆ, KRITIČAR STALJINISTIČKIH DEVIJACIJA U JUGOSLAVIJI 802
RADOMIR VUJOŠEVIĆ - LJAKA: „Kako je Koča postao heroj“. 803
LEGAT VICKA KRSTULOVIĆA 806
PISMO Dr AN̄ĐELKA RUNJIĆA, PREDSJEDNIKA SABORA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE 807
IVAN STAMBOLIĆ - TRAGIČNI VIZIONAR 809
ODJECI 818
Slobodan Kljakić: MEMOARI ISPUNJENI DINAMITOM ISTINE 819
Jaroslav Pecnik: ŽIVOT POSVEĆEN REVOLUCIJI 821

Mirko Đordević: KAD ISTINA KASNI 824
Inoslav Bešker: VICKO KRSTULOVIĆ - MEMOARI KOJIH SU SE KOMUNISTI BOJALI I SVE UČINILI DA IH ZAUSTAVE 826
Marinko Čulić: HIMNA NOB-a 831
Zlatko Paković: ČOVEK KOJI JE BIRAO SEBE 834
Marinko Čulić: GUSTA MAGLA S KAPTOLA 837
Jaroslav Pecnik: REVOLUCIONARNA ODA(NOST) PARTIZANSKOJ DALMACIJI 839
Dragan Markovina: NA BRANIKU DALMACIJE KONTRA TITA I BAKARIĆA 842
UMJESTO POGOVORA - LEGENDA ZA BUDUĆA VREMENA 846

I TOM - NA STAZAMA PARTIJE, REVOLUCIJE I BRATSTVA I JEDINSTVA 1905. - 1943.

MOST ART - BUYBOOK
BEOGRAD - SARAJEVO - ZAGREB

Za izdavače / nakladnike
Dragan Stojković
Damir Uzunović
Lada Jurković

Pripremio i uredio
Vladimir V. Krstulović

U Istorijskom arhivu Beograda
čuvaju se lične bilješke, dnevnici, dokumentacija,
fotografije i biblioteka Vicka Krstulovića

Fotografija na koricama

Osnivanje Druge dalmatinske brigade
u Uništima 3. oktobra 1942. godine -
Vicko Krstulović predaje zastavu

VICKO KRSTULOVIĆ

MEMOARI JUGOSLAVENSKOG REVOLUCIONARA

I TOM

NA STAZAMA PARTIJE, REVOLUCIJE I
BRATSTVA I JEDINSTVA
1905 - 1943.

MOSTART
IZDAVAŠTVO GRAFIČKE USLUGE d.o.o.
buybook

Prvo izdanje
2012.

DALMACIJA - FRAGMENTI ZA HISTORIJU 20. VIJEKA

©Sva prava pridržana.
Ova je knjiga zaštićena autorskim pravima i ne smije se ni djelomično reproducirati u štampanom i elektronskom obliku i na bilo koji način, u dramskom, filmskom ili televizijskom obliku bez pismenog dopuštenja vlasnika autorskih prava i izdavača MOSTART

Za novo čitanje istorije

Istorijska distanca u rasuđivanju o ljudima i događajima neophodna je zbog opasnosti od raznih manipulacija i krojenja istine sa stanovišta trenutnih političkih i ideoloških potreba samih aktera koji su još uvek na vlasti. Ali, ona ne sme biti ni suviše velika. Veća opasnost se krije u zaboravu, zatrpavanju, poništavanju i krivotvorenju ne samo stvarnih činjenica i događaja, nego i samog života, ljudskih sudbina, ideja koje su nosile pojedince i mase, u nepoštovanju žrtvovanih života. Postoje istiniti ljudi i događaji koji su nepodobni u oba perioda, u toku ili neposredno posle istorijskih događanja, ali i decenijama posle. Takva je sudbina Vicka Krstulovića, dalmatinskog radnika, revolucionara, borca i rukovodioca u Narodnooslobodilačkom ratu. Njegovo potiskivanje u stranu počelo je u toku samog rata, kad je bio omiljeni vođa pokreta u Dalmaciji i akter velikih bitaka na Neretvi i Sutjesci. I pored njegovog ličnog velikog ugleda i očitog doprinosa, IX dalmatinska divizija kojom je komandovao bila je rasformirana. U prvoj podeli činova NOV, 1943. godine, dobio je čin majora, dok su neuporedivo manje zaslužni dobijali činove generala. Posle dve decenije izgradnje zemlje uputio je ozbiljne kritike zbog kojih je prekidan direktan TV prenos partijskog Kongresa. Skinut je sa svih kadrovskih lista posle zahteva za smenu generacija, a njegovi napisani memoari su bili nepodobni za objavljivanje i više od dve decenije posle smrti.

Mnogo toga se preokrenulo od onih vremena kad su Vicko i njegova generacija pošli svojim životnim putem. Nema Jugoslavije, države za koju su verovali da je prirodno ostvarenje narodnih težnji i najbolja budućnost za sve. Nema komunističkih partija koje su predvodile borbu protiv fašizma, ali i borbu za slobodno i pravedno društvo, protiv kapitalističke eksploatacije. Bratstvo i jedinstvo među narodima Jugoslavije za koje su se borili, u ratovima devedesetih je doživelo kataklizmu. Da li su uzaludne žrtve, desetine i stotine hiljada poginulih svesnih boraca narodnooslobodilačke vojske? Da li je ovakav krvavi i apsurdni jugoslovenski rasplet devedesetih imao alternativu? Odgovor na ovo pitanje ne treba tražiti samo u sferi politike, ekonomije, međunarodnih odnosa. Alternativa je postojala i ona je živela pre svega u srcima znanih i neznanih aktera istorije. Koliko je mladih ljudi ubijeno pred streljačkim strojem fašističkih vojnika? Koliko ih je nožem zaklano od bratske ruke četnika i ustaša, samo zato što su bili antifašisti, komunisti? Fanatična vera partizanskih boraca i spremnost za žrtvu vlastitog života jeste istorijska činjenica koja ima epske razmere. I to ne treba dovoditi u vezu ni s kakvim potonjim događajima kad su se na njihovim grobovima gradile karijere i izdavali ideali, kad su ideje kompromitovane, a vođe uzurpirale vlast i otuđile se od sopstvenog naroda koji ih je izneo na vrh istorijskog talasa.

Ono što me je kao izdavača pre svega opredelilo za objavljivanje rukopisa memoara Vicka Krstulovića bila je potresna priča o ratnim patnjama Vickove porodice i činjenica da su Vicko, supruga Lucija i troje maloletne dece Nataša (9) Maksim (9) i Viborg (5) s ranjenicima i tifusarima prošli pakao Neretve i Sutjeske. Sam Vicko, iako je pripadao najužem vrhu rukovodstva KPJ, kao komandant Divizije, s članovima svog štaba nosio je ranjenike - kako svedoče učesnici, Vicko je bio jedini ili jedan od retkih izuzetaka koji se tako poneo. Ono što Vicka razlikuje od skoro svih drugih preživelih vođa revolucije jeste činjenica da u predratnom političkom angažmanu nije bio profesionalni partijski kadar niti je školovan u Kominterni. Bio je član KPJ s najdužim stažom - od 1922. godine. Njegov otac Marko postao

je socijalista još devedesetih godina XIX veka. Vicko je bio težak, radnik u brodogradilištu, najamni radnik, svojim radom je izdržavao porodicu. Za sve to vreme (1932-1941) bio je visoki partijski funkcioner, a izdržao je i tri godine zatvora. U rat nije ušao iz nužde, „bežeći od noža“ - bio je organizator i vođa ustanka pre svega na osnovama ideja o slobodi, bratstvu i jednakosti. Kao izgrađen čovek, u zrelim godinama, ličnost s integritetom, koja je mislila svojom glavom, već na početku ustanka upozoravao je na pogrešne direktive CK KPH zbog kojih je stradao Prvi splitski partizanski odred. Glavna operativna grupa partizanske vojske s Titom na čelu imala je u leto 1942. oko 3.800 boraca kad se susrela s partizanima Dalmacije koje je predvodio Vicko Krstulović, a kojih je bilo skoro 10.000. Sa svojim štabom se usprotivio Titovoj odluci da Centralna bolnica ne prelazi Neretvu, uspeo je da nagovori Tita da povuče odluku, posle koje su borci IX dalmatinske divizije prenosili ranjenike i dobili značajne bitke u istočnoj Hercegovini. U osnivanju Ratne mornarice video je stratešku važnost za pobedu u ratu, mesecima je uporno odbijao naređenja Vrhovnog štaba da napusti ostrvo Vis, što se pokazalo kao dalekovida odluka, jer je upravo s Visa počelo međunarodno priznanje države nove Jugoslavije. Iz šuma i pećina u kontinentu to ne bi bilo moguće, pa je preko Visa uspostavljena veza sa savezničkim snagama a Titu omogućeno da postane svetski državnik. Reč je dakle o ličnosti koja nije bila poslušni vojnik partije, koja bila kreator istorijskih zbivanja. I tu se nalazi ključ za odgovore o mnogim pitanjima mogućih i izgubljenih alternativa u sudbini Jugoslavije.

I posleratne generacije su imale svoje zastave ispod kojih su se autoritetu jedne ličnosti suprotstavljale ličnosti od autoriteta. Nije slučajno da se Vicko Krstulović uklanja iz javnog političkog života posle njegovih istupanja na partijskim forumima 1962. i 1965. godine, mnogo pre 1968. godine koja je mogla da bude prelomna i da usmeri društvo putem alternative, koja ne bi imala današnje rezultate. Vicko Krstulović je svojom kritikom Partije, za koju je izjavio da gubi ugled zbog loših rukovodilaca, postao mnogo bliži naprednim idejama tog vremena - idejama kritičke inteligencije okupljene oko časopisa Praxis, nego okoštalim birokratizovanim vrhuškama bivših saboraca. Ali, to je Prošlost koja je izgubila svoju Budućnost. Devedesetih godina istorija je vraćena pola veka unazad, i skrenula je na puteve protiv kojih su se Vicko i partizani Dalmacije i cele Jugoslavije borili.

Nije namera izdavača ove memoarske literature da obnavlja polemike i sukobe zbog nekadašnjih odnosa unutar rukovodstva KPH i KPJ, odnosno unutar SKJ. Svestan sam da se knjiga pojavljuje u nepovoljnim vremenima antikomunističke histerije koja je slepa za mnoge istine, pa može izazvati nove izlive mržnje nastavljača četničke i ustaške ideologije. O toj osovini, četnici-ustaše-talijanski fašisti, dokumentovano svedoči ova knjiga pa će ona uveren sam, postati nezaobilazno štivo za objektivna istraživanja o prirodi rata koji se vodio na području Jugoslavije.

Posebnu dimenziju imaju kazivanja Vicka Krstulovića u odnosu prema kultu ličnosti Tita, kao „genijalnog i nepogrešivog“ vojnog komandanta i narodnog vođe. Svođenje uloge i značaja ličnosti Josipa Broza Tita na meru istinitosti i objektivnosti nije nikada učinjeno posle njegove smrti. Naprotiv, kult ličnosti je jačao, da bi se iza njega sakrivali trećerazredni politikanti. Demitologizacija Titovog kulta odvijala se od kraja osamdesetih godina prošlog veka isključivo u ravni apsolutne negacije ličnosti, do apsurdnih krajnosti laži i mržnje, što je bilo u funkciji diskreditacije čitavog perioda pokušaja izgradnje socijalističkog društva, zajedno s antifašističkom borbom u ratu i socijalnom revolucijom. Posledica toga je bila i

polarizacija društva na takav način da su se kao jedina alternativa koja društvu nudi oslobađanje od totalitarnog modela vladanja nametnule ideje i snage desnice. I to one, nacionalističke desnice u kojoj su preovladale snage poražene u Drugom svetskom ratu. Svedočenje Vicka Krstulovića, koji se Titovom autoritetu suprotstavljao u kontinuitetu od 1943. do 1980. jeste nov, neistražen doprinos dekonstrukciji zvanične istoriografije Jugoslavije i upoznavanje s alternativom one levice koja je bila najopasniji konkurent vladavini neostaljinističke i nacionalističke oligarhije.

Upotrebna vrednost za današnje čitaoce ovih uzbudljivih memoara nije samo istorijska edukacija koju ne mogu dobiti u današnjim školama i na fakultetima. Ona je pre svega svedočanstvo o postojanju i razvoju jedne vizije koja je bila pokretač i putokaz. Sam Vicko je, kako će se to pogotovo videti u narednim tomovima koji se pripremaju za štampu, imao vizije koje su prevazilazile jugoslovenske okvire. U njegovoj „Jadranskoj orijentaciji“ načelno je formulisana vizija i strategija otvaranja, povezivanja s „cilim svitom“, dakle ne prema ideološkim centrima Istoka ili Zapada, nego prema svetskim morima, znači svetskim znanjima, i vrednostima savremene civilizacije. Ovoj alternativi bila je suprotstavljena rigidna politika zatvaranja u nacionalne i ideološke zabrane. Tek danas se u procesima evropskih i svetskih integracija može videti koliko je vremena izgubljeno. U nekim sredinama bivše Jugoslavije to je shvaćeno. U nekim, nažalost, još uvek nije.

Ovu knjigu treba čitati i kao podsticaj za razmišljanje o univerzalnim etičkim vrednostima za koje su se žrtvovali životi, i odnosu prema idejama koje se suprotstavljaju svakoj diktaturi i neograničenoj vlasti. Kako reče Vickov otac Marko: „Svaka čast idejama, ideje su dobre. Ali ljudi su kurbe“. Društva koja onemogućavaju vizionarske alternative zasnovane na slobodi kritičke misli, koja se ne uzdižu iznad sebičnih interesa partokratija, zapadaju u krize koje imaju, kao u slučaju Jugoslavije, fatalan ishod.

Dragan Stojković

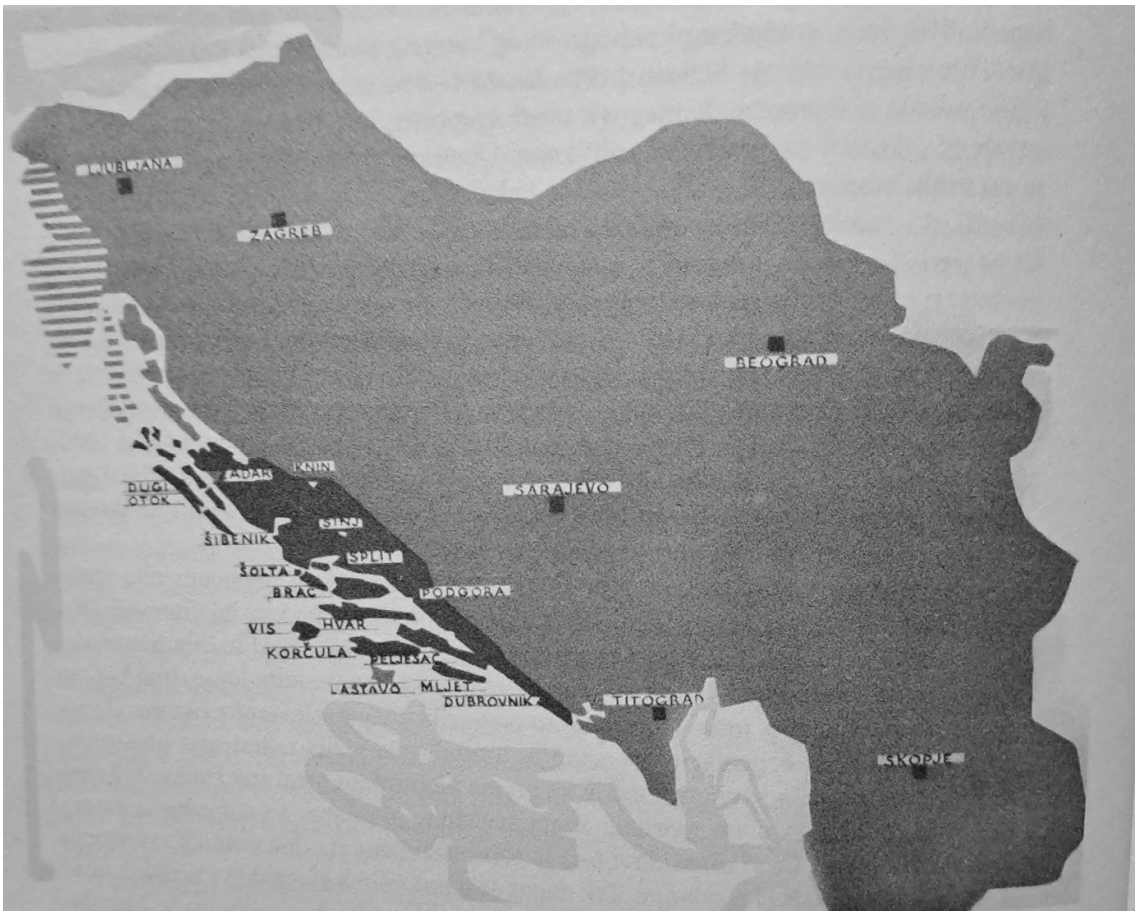

Dalmacija

Slovensko primorje, Istra, gradovi Rijeka i Zadar, otoci Cres i Lastovo, koje je Kraljevina Jugoslavija prepustila fašističkoj Italiji koje su oslobodili partizani kroz Narodnooslobodilačku borbu, vraćeni su matici zemlji odlukama ZAVNOH-a i AVNOJ-a

Koračamo pločnikom Kamenite ulice. Koraci odzvanjaju kao u koncertnoj dvorani. Našeg sugovornika Vicka Krstulovića susreće prosijed čovjek od pedesetak godina. Zaustavlja ga i priča mu o neriješenom slučaju jedne obitelji s petoro djece. Da, na ulici! Tako je u kući, na putu, u kavani, na sastancima. Svugdje. Vicku Krstuloviću svatko se obraća s „ti“. Dalje je sve poznato: Vicko postaje legenda borbe i otpora.

Milivoj Rebić: „U lancima na sprovodu majke“; „Arena“, Zagreb 8. januar 1971.

O ovoj knjizi

Kad čovjek navrši 83. godine, sad 1988., mora pogledati i nazad. Znam i vidim da je još vrlo malo onih koji su sa mnom krenuli trnovitim putem borca za radnička prava one daleke 1920. godine, kada sam s 15 godina primljen u SKOJ, a 1 Maja 1922. u Komunističku partiju Jugoslavije.

Ja sam, eto, živ, iako sam više puta bio u smrtnoj opasnosti. To mogu zahvaliti i mnogim svojim palim drugovima i borcima. Nisam ih zaboravio.

Sa 62. godine, 1967., odlučio sam odbiti nove kandidature za poslanika i zastupnika u Saveznoj narodnoj skupštini i Saboru Hrvatske. Tu je mjesto mladima, a nadao sam se da ću time dati primjer starijima od mene. Bio sam, u ratu, vijećnik AVNOJ-a i ZAVNOH-a; 25 godina, od 1942. do 1967., bio sam narodni zastupnik. Dosta je bilo. Bio sam član Centralnog komiteta KPJ i SKJ, od Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu 1940. do 8. Kongresa SKJ 1964., U Beogradu. Smatrao sam i javno govorio da mi - „stara garda“ - moramo dati mladima „volan u ruke“, jer su oni školovani, napredni i imaju energiju da nastave revoluciju. Socijalizam je njihov život, njihova budućnost i najbolja rješenja će oni znati naći i boriti se u praksi za njih i za perspektivu svoje djece.

Moje nade se nisu ispunile. Vrh ne da vlast. Mene su te 1967. i ne pitajući, kao i druge kadrove revolucije, stavili u Savjet Federacije, na „mrtvi kolosijek“. Odgovor vrhuške bio je jasan.

Znači, Vicko, ti si star sa 62 godine i treba da ideš, kao i drugi revolucionari tvojih godina. Naravno. I nije Vicko problem naše Partije. Ja sam 1965., baš na 60. rođendan, govorio na 5. Kongresu SKH, jer me je bolest spriječila da budem na 8. Kongresu SKJ, u Beogradu 1964. Govorio sam otvoreno o promašajima naše vlasti i naglasio da ne smijemo dozvoliti da Partija gubi autoritet kod ljudi zbog loših rukovodilaca. Stavili su me pod istragu partijske komisije, a Ranković i Tripalo su pripremili podvalu i klevetu da sam se loše držao na policiji prije rata. Ta njihova rabota otkrivena je puno kasnije, a nije jedina koju su vlastodršci priredili meni i mojoj porodici. O nepoštenim postupcima i tragičnim događajima koje smo morali izdržati u ovoj knjizi ću kazati što treba.

Slijedeće godine, 1968., Titu se ukazala vanredna prilika da ostane revolucionar i da sačuva i ugled i autoritet. U našoj zemlji, kao i u nizu drugih zemalja, pobunili su se studenti i omladina. Tito je studentima dao za pravo. S razlogom. Ne samo zato, bio je obavezan otići s vlasti. Odgovorno bi postupio da je Koči ustupio mjesto predsjednika Republike. Koču Popovića bi bili uvažili i prihvatili s poštovanjem ljudi u našoj zemlji i vani. Ovo sve mogu mirno kazati jer sam još 1962. rekao da mi stari, na čelu s Titom, treba da odemo s vlasti. Naš neprocjenjiv, nenadoknadiv gubitak je pogibija Lole Ribara. Samo je on bio na ravnoj nozi, u svemu najbolji, i s Titom koji je bio u punoj snazi. Lola je poginuo s 27, a 1968. imao bi 52 godine.

Te 1968. Koči je bilo 60, a Titu 76 godina.

Znamo kako je Tito postupio. Likvidirao je kadrove revolucije, a ostao okružen frazerima, koji su se pod njegovim skutima čvrsto držali samo za vlast. To je njegov historijski promašaj, koji nas je doveo do duboke krize Partije i države.

Ovo iznosim odgovorno, s iskustvom od preko 60 godina članstva u revolucionarnoj KPJ i SKJ na vlasti Prošao sam sve krize, uspone, pobjede i padove naše Partije.

Napisao sam i objavio 1967. knjigu „Jadranska orijentacija“. Značaj mora i obale za privredu jedne države shvatio sam prije rata, kao radnik u brodogradilištu Split. Tokom rata more nam je omogućilo da stupimo u odnose sa saveznicima i da stvaramo državu i institucije na neosvojivom Visu. Opstanak naše zemlje u blokadi koju nam je nametnuo Staljin, od 1948. do 1953., bio je moguć jer smo imali slobodan Jadran i morske luke na obali, gdje su stizali brodovi s milionima tona tereta - pomoći koju smo dobivali od SAD, Velike Britanije, Francuske i drugih zemalja. Pored žita, kukuruza i druge hrane, stizalo nam je i oružje za obranu zemlje od mogućeg Staljinovog napada na Jugoslaviju. Topovi, haubice, tenkovi, čak i najmoderniji mlazni avioni.

Odlučio sam da se s porodicom iz Beograda vratim u Split, te 1967. godine. Dok sam bio član CK SKJ, narodni poslanik i predsjednik Odbora za budžet Savezne narodne skupštine, s porodicom sam živio u kući u Užičkoj broj 28, a ured mi je bio u zgradi Saveznog izvršnog vijeća, na Novom Beogradu. U ljeto smo spakirali knjige, arhivu, vitrine biblioteke, radnu sobu, namještaj i drugo. Vagon s našim stvarima stigao je iz Beograda u Split. Ubrzo se pokazalo da smo napravili grešku.

Naime, već sam neko vrijeme tražio mogućnost zamjene državnog stana u Beogradu, za stan u Splitu. Mojoj porodici nije bilo moguće vratiti se u Kamenitu ulicu u Varošu, jer u toj nevelikoj kući je živjela moja najmlađa sestra Slava, sa svojom djecom. A i nije moguće u takvu kuću smjestiti veliku i tešku biblioteku i druge stvari, jer tu težinu ne bi mogle nositi stare drvene grede. Kako je Split sjedište Komande Jugoslavenske ratne mornarice, računao sam da ću pronaći rješenje s nekim admiralom ili generalom, koji ide na dužnost u Beograd i napušta državni stan u Splitu. Ja bih se s porodicom uselio u taj stan, a on u kuću u Užičkoj 28, u Beogradu.

Da je bilo dobre volje, to rješenje je bilo jednostavno i moglo se brzo ostvariti. Vlast me je onemogućila da se vratim s porodicom u Split. Predložio sam rukovodstvu Splita da se privremeno smjestim u vilu „Marjan“, objekt Izvršnog vijeća Sabora Hrvatske i Grada Splita. To su odbili Jure Bilić, Ivo Perišin i Jakša Miličić. Uvidjevši da s njima ne mogu naći rješenje, zamolio sam da se moje stvari, privremeno, smjeste u jednu od brojnih garaža Garde u vili „Dalmacija“, gdje Tito povremeno dođe. Ovo je hitno odbijeno po naredbi Ivana-Steve Krajačića, koji je bio stvarni gazda Titovih rezidencija. On je to oštro odbacio, naglasivši da to „ne dolazi u obzir“. Jasno je da su o svemu bili informirani Stari i Bakarić. Činjenica da u mom rodnom gradu ne mogu riješiti stambeni problem moje porodice, očito govori da rukovodstvu Hrvatske - Bakariću, Stevi i Jakovu Blaževiću, kao i ovima u Splitu, nije odgovaralo da se ja vratim u Dalmaciju. Pri čemu su oni sprovodili ono o čemu je odlučivao Tito.

Odmah nakon oslobođenja Splita, 1944., naredio sam da se hotel-pansion „Šiler“ da za djecu koja su u ratu ostala bez roditelja, da tu žive i uče. Kasnije je taj dječji dom oduzet Splitu i pretvoren u Titovu rezidenciju, vilu „Dalmaciju“. Ja sam odgovoran za ovo, bio sam uvjeren da Tito treba da ima mogućnost boravka u Splitu, koji je glavni grad na našoj obali Jadrana i da će to doprinijeti kod njega svijesti da je na čelu pomorske zemlje. Nažalost, s vremenom se pokazalo da je to samo jedan od zatvorenih dvorova i ništa više. Čeh Šiler je podigao taj objekt ispod Marjana u Mejama, blizu mora. To je najljepši dio Splita. Kada je kralj Aleksandar dolazio u Split, tu je bio smješten, u jednom krilu sa svojom svitom, a vlasniku Šileru je plaćao za smještaj i hranu.

Onaj vagon s našim stvarima, koje su bile zakovane u velike kutije od dasaka, istovaren je i stvari su smještene u magazin na željezničkoj stanici u Splitu. Odatle su, bez moga znanja ili odobrenja, prebačene u prostorije, neadekvatne, neke bojadisarske zadruge, na Lučcu, blizu stanice. Tu su naše stvari ležale od 1967. do 1983. godine. Sve je bilo otvoreno i pregledavano. Nije mi poznato tko je sve tu ulazio i zašto, po čijem nalogu ili odobrenju. Da, nije mi poznato, ali mi je jasno o čemu se radi.

Ti koji su moje stvari pregledali nisu se ni trudili da ih uredno vrate kako su bile. S porodicom sam ostao u Beogradu Sretan sam da je tako.

Puno ljudi, od porodice do znanih i neznanih, dobronamjernih i onih drugih, govorili su mi da pišem moja sjećanja. Kad je u meni sazrela odluka, počeo sam. Sve ću redom i o tome iznijeti u knjizi. Prvi mi je najveću pomoć i podršku pružao moj Maksim. On mi je umjetnički oblikovao i prvo i drugo izdanje „Jadranske orijentacije“. Ratni drugovi i mlađi ljudi su me podržavali da pišem. Ja sam radnik, a ne školovani intelektualac. Nije meni to lako. Ali, prevladao je osjećaj dužnosti prema historiji naše Partije i revolucije i dug prema svima koji su dali svoje živote.

Godinama je uporan bio Vojdrag Berčić. Često je dolazio u Beograd, uzimao od mene izjave i zapisivao sve što sam mu govorio. Iz rata znam njega i mlađeg brata Nevena, kao partizane. On je godinama skupljao sve o svojim izginulim drugovima iz Prvog splitskog odreda 1941. Snimio je i film „Prvi splitski odred“, nagrađen je na filmskom festivalu u Moskvi 1972. godine. Do kraja 1981. Berčiću sam, s vremena na vrijeme, u razdoblju od desetak godina, govorio i kazivao, a on je zapisivao. S Berčićem je sve to pregledao, pročitao i formulirao pitanja i poglavlja knjige koju treba napraviti, moj Đordano, najmlađi sin. On mi je nakon Maksimovog odlaska iz Jugoslavije i smrti u Londonu, bio desna ruka. Uvijek je nalazio vremena, iako s malom djecom i zaposlen. On je od 1973. do danas meni pomagao pisati i kucao je moje tekstove za novine, za priloge u knjigama, za polemike i vodio je moju korespondenciju, a svu dokumentaciju i moju biblioteku on je sredio, i u Beogradu i u Splitu. Za takve odgovorne poslove naši glavari iz „mudrog rukovodstva“ imali su šefove kabineta i mlade stručne ljude da im pomažu u radu. Ja to nisam imao, niti bih prihvatio takvo što, kao što sam odbio milicijsku stražu i pratioce. To mi nikada nije trebalo. U svojoj slobodnoj zemlji uvijek sam se slobodno kretao i sretao s ljudima. Niti sam se koga bojao.

Krajem 1981. u Komiži, na Visu, boravili smo Lucija i ja s Đordanom, povodom proslave 26. Dalmatinske divizije. Nakon proslave, Đordano je dugo u noć ostao u razgovoru s mojim starim partijskim i ratnim drugom, robijašem iz Mitrovice, admiralom Andrijom Božanićem - Stevom. Zajedno su zaključili da je krajnji moment za objavljivanje moje knjige. Đordano je predložio Luciji i meni da Berčić dođe na boravak i rad u našem stanu u Beogradu, da bismo zajedno radili, jer kod nas je sva neophodna dokumentacija. Složili smo se da je to rješenje. Do februara 1982. u Beogradu su njih dvojica zajedno pripremili sva pitanja, periodizaciju moga života i političkog angažmana. U februaru 1982. Lucija i ja smo otišli u Opatiju na liječenje. Tu je doputovao i Vojdrag Berčić, koji se smjestio kod supruge Mie. Izdavačko poduzeće „,Otokar Keršovani“ je sa mnom napravilo ugovor, da izda knjigu mojih sjećanja. Na sugestiju moga Đordana, moje kazivanje je snimano magnetofonom i istog dana pretipkavano u izdavačkom poduzeću. Đordano je odlučno tražio da se sve trake sačuvaju. To je omogućio Dario Kurtini, sin starog kapetana Marka Kurtinija. Dobro je da smo sačuvali te

trake. Uskoro je vlast smijenila rukovodstvo izdavačkog poduzeća. Tako sam ostao bez izdavača i tehničke i materijalne podrške za završetak i objavljivanje knjige.

Za ovih šest godina, od 1982. do danas, završio sam pisanje mojih sjećanja, a niz godina pišem i dnevnik. To je jedna knjiga, iz tri dijela. Prvi dio su moji zapisi. Druga je knjiga dokumenata, da se vidi da ne govorim napamet, nego činjenice. Treća je knjiga polemika, raznih priloga, korespondencija, fotografije i drugo.

Nisam uspio naći izdavača. Probali smo s mnogima - „Slobodna Dalmacija“, „Komunist“, „Rad“, „4. Juli“, „Nova knjiga“, „Svjetlost“, „Naprijed“. Rezultata nema. Izdavači mi pričaju priče, ali svi bi kratili knjigu i još da je oni uređuju. Kao poseban problem javljaju se recenzenti, jer otvoreno govorim o deformacijama „vrha vlasti i o kultu ličnosti“. Jasno, meni nitko od njih ne govori otvoreno da je baš u tome problem. To i ne očekujem od njih.

Za ovu Novu godinu, 1988., splitska „Slobodna Dalmacija“ i beogradska „Ilustrovana Politika“ objavile su velike intervjue sa mnom i najavile izlazak moje knjige memoara.

Ja uvijek kažem: nemoj da te se prije čuje, nego vidi na djelu. To sam od oca naučio. U životu sam se uvijek držao tri stvari: Ne bježati iz brazde, ne letjeti visoko i ne istrčavati pred rudu.

A historija nam kaže da ono što nije zapisano - kao da se nije i dogodilo.

Posebno se želim zahvaliti drugarici Veri Blagojević, iz Narodnog muzeja u Nišu. S njom sam se upoznao 1972. godine u našem drevnom gradu Kruševcu, prilikom proslave 30 godišnjice formiranja Druge dalmatinske brigade, čije ime nosi garnizon u Kruševcu.

Vera Blagojević je sama, po svojoj inicijativi, prikupila moja sjećanja, razne članke i tekstove, napravila spisak mojih radova i sama sve otkucala na pisaćoj mašini. Punih 260 stranica, prava knjiga. Drugarica Vera jako je slabog vida, nekad uzme i povećalo da bi vidjela napisano. Hvala joj za sve! U ovoj mojoj knjizi će biti i njen rad svuda prisutan. Sretni slučaj nas je povezao. Ostali smo bliski prijatelji, sve do njene smrti. Za 1. maj 1983. drugarica Vera mi je uputila pismo.

Niš, 27. aprila 1983.
Cenjeni druže Krstuloviću,

Primila sam Vaše pismo od 15.IV.1983. i knjigu „Zanimanje pomorac“ čiji je autor Bruno Profaca, jedan od Vaših pouzdanih saradnika, knjigu koju ste m preporučili tako nadahnutim, toplim rečima i propratili posvetom koja se ne zaboravlja - da je ne samo sa zadovoljstvom čitam nego i studiram do u detalje i kad budem na papir stavila svoju impresiju, poslaću taj esej Vama. Interesantno... preko TV Zagreb pratila sam intervju s autorom knjige i taman se spremala da potražim puteve do nje kako bih Vas obradovala - Vi ste me preduhitrili. Hvala Vam i na knjizi, i na posveti. Osetila sam istinsku radost drugarstva. Na pismo ću Vam opširnije odgovoriti, a sada, u prvomajskom raspoloženju, u inspiraciji lepotom radničko-boračke solidarnosti i drugarstva, Vama koji ste za mene pojam tog drugarstva i dragoj drugarici Luciji, da poželim srećan Prvi maj, da poželim da ovo radničko drugarstvo traje, do spaja i inspiriše ljude.

Neka žive i traju ljudske vrednosti drugarstva… to je moj pozdrav Vama i Vašoj porodici za Prvi maj.

Sa drugarskim prvomajskim pozdravom
Vera Blagojević

Uz ovo pismo drugarica Vera mi je poslala i knjigu „Povijest Dubrovnika“ Vinka Foretića, i napisala mi:

Cenjenom drugu Vicku Krstuloviću, narodnom heroju, prvoborcu revolucionarnog radničkog pokreta, junaku socijalističkog rada, kao čestitka za Prvi maj, međunarodni praznik rada, ova „Istorija Dubrovnika“, grada koji je sastavni deo Jadrana, simbol slobode, pomorstva i kulturnog stvaralaštva, grada u čijem je oslobođenju, u toku revolucije i NOB-a učestvovala i slavna Druga dalmatinska proleterska brigada.

Zahvaljujući Vama, cenjeni druže Krstuloviću, upoznala sam Split i Trogir, otoke Jadrana, život pomoraca i nemire njihovih čežnji, život vrednih brodograditelja i stvaralački čin njihovih ruku - sve to upijala u sebe kroz susrete s Vama i Vašim delom.

Neka Vam je srećan Prvi maj!
Vera Blagojević

Želio bih se zahvaliti svima koji su mi bili suradnici i pomogli mi da napišem i zapišem ono što je moja dužnost. Više godina mi je bio pouzdani suradnik drug Dušan Pejanović, potpukovnik iz Vojno-istorijskog instituta u Beogradu, zajedno smo pripremili moja sjećanja na 1941. i 1942., ali je obustavljeno, stopirano s vrha, objavljivanje mojih sjećanja u „Vjesniku“, a drug Pejanović je, komandnom linijom, zaustavljen u daljem radu sa mnom. U završnoj fazi rada na mojim sjećanjima pomagao mi je, uz sina Đordana, novinar Branko Đurica iz kuće „Politika“, a dugogodišnju suradnju sam imao s Brunom Profacom, Radovanom Kovačevićem i Srećkom Lorgerom. Posebnu zahvalnost dugujem za dugogodišnji zajednički rad, mojoj sekretarici u Savjetu Federacije u Beogradu, drugarici Veri Dragović, koja je otkucala, ni broja im ne znam, mnogo mojih dopisa, pisama i drugog. U pripremi moga pisanja od pomoći su mi bile knjige moga ratnog druga Drage Gizdića i knjiga o NOB u Dalmaciji, autora druga Sibe Kvesića.

Na žalost, bilo je i onih koji su me izigrali, iako sam im dao povjerenje. To su načelnik Vojnoistorijskog instituta JNA general Fabjan Trgo i novinar Joža Vlahović, koji su sve što sam im govorio, dostavljali, kao tekst ili magnetofonske trake, Bakariću i Krajačiću. A ovi su izvještavali Starog. I nisu oni jedini koji su se tako ponašali. Tako su, ne samo oni, bili u prilici znati što pišem i sprječavali su da se to objavi, bilo kao feljton u novinama ili kao knjiga. Po odlasku Staroga, Bakarića i Steve, nastavili su tu rabotu njihovi puleni. Zamke, podvale i klevete koje su pripremili protiv mene, bile su sračunate na to da me se onemogući da progovorim o bitnim momentima iz historije naše NOB i revolucije, a što je tangiralo i Tita i njih. A ja sam se uvijek držao toga da je važno da ljudi znaju kako stvari stoje. Nema sumnje da će sami znati prosuditi stvar i donijeti svoje zaključke. Tako ću u ovim mojim sjećanjima dati, otvoreno, sve što ja mogu. Kuća u kojoj živim u Beogradu, u Užičkoj br. 28, kao što je to bilo i u Zagrebu na adresi Tuškanac br. 44 i kasnije na broju 42, imale su ugrađene aparate za prisluškivanje, a tako i s telefonom. Ta praksa, kojoj su izloženi i drugi, a ne samo ja, bila je za vrijeme Rankovića, i Krajačića u Hrvatskoj, a naravno nije prekinuta nakon 1966., kad je Marko smijenjen. Nije opravdano tu i takvu devijaciju pripisivati isključivo Ranković, jer to nije istina. Od pouzdanih drugova znam da su prisluškivani, kao i ja, drugovi Roćko Čolaković,

Josip Kopinič, Vladimir Dedijer, Koča Popović, Peko Dapčević, Pavle Jakšić, Gošnjak, Tempo i drugi revolucionari. Bilo bi bolje da nije tako, ali tako je bilo i ostalo.

Vicko se vratio

Prolog Vojdraga Berčića[1]:

Od usta do uha, do mozga i srca, sredinom ljeta 1943. stizale su riječi, oformila se misao:

- *Vratio se Vicko i Prva dalmatinska…!*

Ovo sam najprije čuo od Ive Šarića, mog najboljeg prijatelja, školskog druga i susjeda. I jedva će proći mjesec dana od toga i Ivo će poginuti u obrani Splita, kao zamjenik komandira čete. Već je tada bio poginuo brat njegove žene Ljubo Lambaša. On je pao a da nije navršio ni dvadeset godina. Ivo se mlad oženio i mlad umro. Tek je bio navršio dvadeset pet godina. Mileva Srdelić, zaručnica moga brata, poginula je samo nekoliko dana prije Ive, dok su partizani još bili u Splitu. Ona je bila mlađa i od Ive i od mene, i od mog mlađeg brata Nevena, koji joj je kopao grob i sahranio je. Tada se umiralo mnogo i umirali su mladi. Smrt je kosila najviše one između 17-18 i 25 godina. A i one koji nisu imali ni toliko. I one koji nisu bili za ratovanje sposobni i koji nisu ratovali.

Smrt je kosila i one koji nisu bili ni svjesni ni opredijeljeni, kao i one koji su svjesno i bez kolebanja išli u borbu i davali sve za nju: sve, pa i jedini svoj mladi život. Takva su bila vremena.

I tada je prostrujalo kroz Dalmaciju:

Vratija se Vicko i Prva dalmatinska!

Na širokim prostranstvima daleke i nama bliske Rusije vodile su se velike tenkovske bitke, ogromne borbe ljudstva i materijala.

Rat je već bio zakoračio na tlo fašističkog agresora i okupatora. Fašizmu su bili odbrojani dani i on je već krkljao u samrtničkom hropcu. lako će njegova agonija još potrajati, pa čak biti i pokušaja njegova obnavljanja u zemlji odakle je potekao, sve su to bile transfuzije koje odlažu, ali ne i otklanjaju, neminovnu smrt. Znali smo ipak da je zvjer najopasnija u predsmrtnom hropcu. I znali da će biti još mnogo žrtava. Nitko od nas nije znao tko će pasti, a tko preživjeti.

Znali smo da smo imali teške gubitke i žrtve. I kada mi je Ivo kazao: Vratija se Vicko i Prva dalmatinska… gubici su bili teški, ali ipak su sačuvane brigade!

Znali smo da imamo glavu, da imamo vojsku, da imamo oružje. Znali smo da ćemo ginuti i vjerovali smo u pobjedu.

Vicka su neki znali. Neki nisu. Znali su ga susjedi i prijatelji, drugovi iz brodogradilišta, kamenoloma i građevinskih poduzeća, težaci iz Splitskog polja, osobito oni iz rodnog Velog Varoša. Oni su ga znali lično. A znali su ga i partijci i borci kao partijskog i vojnog rukovodioca.

---

[1] Ovaj uvod napisao je Vojdrag Berčić 1982. godine. On je žarko želio da bude na početku knjige Vickovih memoara. Istine radi, treba reći da ovaj prolog predstavlja najsažetiju i najskromniju verziju uvoda. Naime, Berčić je smatrao neophodnim da se Vicka „postavi na pijedestal koji je zaslužio“. Vicko je bio protiv toga, s čime sam se slagao i tada i sada kao priređivač očevih memoara. Ovaj kompromis sam učinio poštujući želju pokojnog Vojdraga Berčića, čovjeka ogromnog znanja - pravnika, partizana, umjetnika, poliglota i građanskog marksiste.

A kako je skoro cijela Dalmacija bila obuhvaćena borbom, uskoro je Dalmacija znala Vicka kao svog političkog i vojnog rukovodioca, kao neospornog vođu ustanka i borbe.

Bilo je i drugih, i vojnih i političkih rukovodilaca, stasala je čitava plejada sposobnih i priznatih, većinom mladih i dotad nepoznatih, ali znalo se: jedan je Vicko i tko je Vicko.

Poneki stari komunist ili simpatizer, koji iz bilo kojeg razloga nije bio više Pokretu ili u njegovoj matici, mogao je možda još pomisliti pa i pobrkati u početku Krstulovića i Jelasku, ali to samo u početku, i to samo onaj koji odavno nije bio u toku zbivanja u partijskom životu. Jer već u onim posljednjim predratnim godinama, ako se govorilo o Vicku kao partijskoj sadašnjosti, onda je to bio Krstulović. A Jelaska je već postajao prošlost, vezana uz frakcionaške borbe, iako je on još uvijek imao vatrenih pristalica, a bilo je i onih koji su još uvijek vjerovali u njegov povratak na kormilo Partije, barem u Dalmaciji. Ali oni su se gubili, nekadanja slava Jelaskina odlazila je u prošlost i postepeno je prekrivala misao povezanu uz frakcionaštvo i frakcionaške borbe i zaborav.

Politička i vojna reputacija, autoritet formiran i potvrđen u borbi, Vicka Krstulovića, bilo je sve to u punom usponu.

Njegova zvijezda osvjetljavala je tada već čitavu Dalmaciju i teško da bi se u njenoj dugotrajnoj prošlosti našlo primjera da je jedna ličnost imala takav autoritet kod tako širokih masa bezrezervnu podršku. Nekidan sam sreo i upoznao jednog borca iz Kotlenica u Općinskom odboru SUBNOR-a u Splitu. Škrt na riječima, kazao mi je: Ja sam imao tri boga: Javora, Vicka i Tita!

I kada je riječ o borcima Dalmacije, onda se mijenja onaj prvi, već prema kraju odakle potiče. Ona dva druga predstavljaju već konstante.

Kada sam jednom s Japancima došao na razgovor o Vicku, objasnio sam sve u jednoj rečenici:

The same, what Tito was for Yugoslavia, Vicko was for Dalmatia: political and military chief during the war and afterwards. / Ono što je Tito bio za Jugoslaviju, Vicko je bio za Dalmaciju, politički i vojni rukovodilac za vrijeme rata i nakon njega.

Za vrijeme rata bio sam u vojnim sudovima. A oni su posebno u Dalmaciji bili na visokom nivou i od velikog značenja u političkim zbivanjima i političkom životu Dalmacije. Svaki njihov potez i akt bio je od dalekosežnih političkih posljedica, kako u pozadini među narodom, tako i među borcima u operativnim jedinicama. Svaka presuda i odluka u onim okolnostima i prilikama je ne samo od značenja i sudbonosna za onoga čiji se slučaj rješava, nego i za političku situaciju na terenu, za borbu. U tim i takvim okolnostima kao orijentir, kao koordinate, kao parametri, nama su bile Vickove riječi. Znale su se upotrijebiti kada je trebalo odrediti dokle se može ići, dokle popuštati, kada i kako zategnuti...

I.
STAVI PRST U MORE I IMAŠ VEZU S CILIN SVITON!

Davno je počelo

Tokom svog političkog rada i borbe davno sam naučio da revolucionar, ako ne iznevjeri samog sebe, ne bježi iz brazde i uvijek se bori za svoje ideale. Još imam snage; memorija, koju sam razvio u vrijeme ilegalnog rada, ostala je netaknuta. Pamćenje je moje oružje za bitku protiv zaborava. Da se zna što su desetine tisuća Dalmatinaca, zajedno s ostalim Jugoslavenima u narodnoj revoluciji, pridonijeli dajući od sebe sve u borbi za socijalizam i slobodu za sve ljude. Taj ogromni dug osjećao sam cijelog života. Tražio sam da ni drugi to ne zaborave. Od toga nikad nisam odstupio.

I ovo kazivanje smatram skromnim doprinosom za historiju naše Partije. Vidim sebe kao kariku u dugom revolucionarnom lancu radničkog pokreta.

Kao komunist i revolucionar-praktičar usvajao sam marksizam koliko sam god mogao, s obzirom na moje proletersko porijeklo i pučkoškolsku spremu. Brzo sam shvatio razliku između marksizma i dogmatizma. Uvidio sam da je pravi Marx ono što život prihvaća, što se može ostvariti. Ono što je nerealno, život odbacuje i demantira, to nije Marx, ma koliko to uvjerljivo obrazlagali teorijski potkovaniji marksisti, kojima sam na to skretao pažnju. Mogu reći kako se u tome nisam prevario i da me, na žalost, život nije demantirao.

Sada smo tu gdje jesmo. A tu nismo smjeli doći. Ne znam kolika će biti cijena izlaska na pravi put. I tko će je platiti, pored radničke klase, koja posrće pod teretom ogromnih teškoća. Znam kada smo zakoračili na stranputicu. Javno i glasno sam upozoravao na to.

Moje riječi mogu se provjeriti u dokumentima tih vremena. Kaže se da učinjenom djelu prigovora nema, ali i da se na greškama valja učiti. Ovo kazivanje dajem historiji naše Partije i radničkog pokreta, jer je historija uvijek bila izvor iskustva.

Zato bih najprije upozorio da naša historija ne počinje ni 1941. ni 1937. godine.

I prije toga je bio radnički pokret i ne samo Komunistička partija. A prije toga postojali su težaci i radnici, ribari, pomorci... Prije Matije Gupca bio je Matija Ivanić i tako u nedogled, stoljećima. Eksploatirani i eksploatatori. Svijest o tome mi je još u djetinjstvu dao otac Marko, splitski težak i „šoćalista“, što sam kasnije i sam otkrivao, čitajući i slušajući učenije od sebe.

*

Rođen sam u Splitu 27. travnja 1905. godine, baš u vrijeme kada je Dalmaciju snašla prava katastrofa. Vinograde je napala bolest filoksera i u godinama uoči Prvog svjetskog rata osiromašene težačke mase, koje su i dotad jedva živjele od grožđa i vina, potražile su spas daleko od Dalmacije. To su naši iseljenici u Sjevernoj i Južnoj Americi, Australiji i na Novom Zelandu. Desetine tisuća njih ostavili su svoje živote u rudnicima, u temeljima ogromnih građevina, u džunglama na melioracionim radovima, u američkim čeličanama, na mostovima i neboderima. Zajedno s ostalim radnicima tih zemalja utemeljili su i izgrađivali solidarnost međunarodnog radničkog pokreta, o čemu su svojevremeno pisali Jack London i Luj Adamič, kao i toliki drugi književnici i historičari.

Ali, još više ih je ostalo ovdje, pateći se, boreći i umirući na svojoj škrtoj zemlji, pomiješanoj s kamenjem, koje su stoljećima vadili i slagali na gromile i meje. Tu sam i ja započeo svoj život učeći što su motika i mašklin, a tek zatim čitati i pisati.

Kada danas mislim o svom životnom putu, kad se svega prisjetim, onda vidim da i nisam mogao biti nešto drugo nego što jesam. O nama, Krstulovićima, najviše sam saznao od moga dide Paška. On se bavio porijeklom našega roda i družio se s čuvenim don Franom Bulićem, svećenikom i historičarom. Prema njihovim pričama znam da su Krstulovići u drevni, težački Split došli iz Poljica, negdje u 12. ili 13. stoljeću.

Dida Paško mi je, još dok sam bio mali, pričao jednu obiteljsku legendu koja, kako sam kasnije čitao, nije bez historijske osnove. Naime, splitsko polje je u ta davna vremena bilo uglavnom vlasnost crkve, a težaci su bili koloni. Jedan od splitskih biskupa ili vikara, kako su ih tada zvali, Arnir (Rainieri), težio je da proširi svoje imanje i u Poljica, do Srinjina. Dolazio je tamo kad su bili blagdani, krštenja djece ili crkveni sajmovi, i jednom prilikom je od seljana tražio komad zemlje da bi tu podigao crkvicu. Seljani su oklijevali iz podozrivosti, a Arnir je uporno nastojao, pa da bi pokazao koliko mu je želja skromna, reče kako mu i ne treba više zemlje nego što je može pokriti jedna goveđa koža. Tada Poljičani pristanu, a lukavi biskup onda naredi svojim pratiocima da tu goveđu kožu isjeku na tanku oputu od nekoliko stotina metara i kojom je obuhvatio poveći komad zemlje. Kad su shvatili da su prevareni, ljudi su se pobunili. A pošto je Arnir, držeći se tobože dogovora, zahvatio baš komad zemlje jednog od Krstulovića, ovaj ga u prepirci udari šestakinjom (drvena posuda za mjerenje žita) po glavi. Biskup pade, a ostali ga zasuše kamenjem. Bio je to težak sukob s crkvom koji se, naravno, nije završio samo biskupovom smrću.

Krstulovići su morali napustiti Poljica i nastanili su se u Manušu, jednom od težačkih dijelova tadašnjeg Splita. Osim Manuša, grad su tada činili Lučac, Dobri i Varoš, naselja oko središta grada u zidinama Dioklecijanove palače.

Krstulovići su stanovali na Manušu, blizu bedema stare bolnice, gdje je i bunar, a imali su zemlje na nekoliko mjesta u splitskom polju. Jedna od tih zemalja, u kojoj je bio naš vinograd, tamo je danas novi grad, Split 3.

Težaci su radili „na četvrtu“, „na treću“ ili na „zlu pet“, zavisno od dogovora s pravim vlasnikom, crkvom. U našoj obitelji, koja se uvijek ponosila onom pobunom protiv biskupa, klerikalizam nikad nije uhvatio korijena. I Krstulovići su, naravno, bili religiozni, a od crkve su očekivali da se pridržava onoga što propovijeda. Čim ispod svećeničke halje izbije gramzivost, oni su davali otpor.

Šukundida moga oca Marka, Tomas, kako mi je pričao dida Paško, bio je neženja, težak, ali junačan čovjek koji je, po tadašnjim običajima, nosio pripašnjače i kubure, ne samo za paradu. Jedne nedjelje ujutro, sretne ga onako visokog i krupnog na Bakotića gumnu biskup.

„Dobro jutro, oče“, pozdravi Tomas biskupa.

„Dobro jutro, Tomase. Kako si? Je li dobro?“

Nakon pozdrava, svak' na svoju stranu, ali se biskup, kao da se nešto prisjetio, okrene i dobaci Tomasu: „Nešto smo jučer razgovarali da bi ono u Kritine zemlju stavili s četvrtine na „zlu pet“. Da znaš ubuduće...“

To je značilo da Tomas neće više crkvi davati četvrtinu roda, nego dvije petine. Zato je on opsovao, a biskup zamahnuo štapom da ga udari po glavi za takvu drskost i neposlušnost. Ali Tomas trgne kuburu iza pasa, pa na biskupa. Pišćalica ne prihvati, pa kubura ne opali kako treba, već je samo prah izgorio i opario biskupa po licu. Od tada su Krstulovići, Tomasovi potomci, dobili nadimak Opara.

I dida Paško i moj otac Marko, kojem sam dok je bio živ uvijek govorio na „Vi“ što je bio normalan znak poštivanja roditelja, obojica su s ponosom meni govorili da u našem rodu nikad nije bilo ni popa ni švore, časne sestre. Bilo je najviše težaka i radnika, a i liječnika i inžinjera, ali popa i švore - nikad.

Vjesnici radničkog pokreta

Krajem 19. vijeka dolazi do procesa razvijanja građanske klase i pojave nacionalizma, što se u Dalmaciji, a najočiglednije u Splitu, na svoj način prelamalo. Stanovništvo se podijelilo na narodnjake i „tolomaše“, autonomaše. Narodnjaci su težili povezivanju po hrvatskoj liniji dok su tolomaši bili pretežno splitski težaci, sljedbenici splitskog gradonačelnika Bajamontija, liječnika i vrlo popularnog čovjeka, koji se zalagao za oslonac na Veneciju i Italiju, kao naprednije sredine. lako sam rođen nakon što je politička borba između autonomaša i narodnjaka dovršena pobjedom narodnjaka, još je bilo živo sjećanje na te borbe u kojima su žestoko sudjelovali splitski težaci. Kao i većina drugih što su živjeli od zemljoradnje, osobito Varošani, i moji Krstulovići- Opare bili su za Bajamontija, autonomaši.

Narodnjaci koji su se borili da naš hrvatski jezik postane službeni, bili su pod okriljem Austrije kojoj je tada konvenirala ova naša međusobna borba na njenoj širokoj šahovskoj ploči, na kojoj se nalazila i Lombardija, jer je Austrija držala i takve centre kao što su Milano i Venecija. U toj teškoj borbi narodnjacima je više odgovarala Austrija jer je u Dalmaciji neposrednija i veća opasnost bila Italija, nego germanizacija. I moji su se morali opredijeliti onako kako su glasale narodne mase, koje su putem izbora na vlast dovele svoje, narodnjačke vođe.

Ali ni autonomaši nisu bili bez aduta. To je bio splitski gradonačelnik Antonio Bajamonti. Bio je izuzetna ličnost i uspio je vezati za sebe osobito stanovnike iz Velog Varoša Teško je u historiji Splita naći ličnost koja je bila toliko poštovana i kojoj se vjerovalo.

Bio je zaljubljen u svoj grad, a pri tom čovjek širokih pogleda i smion. Na planu komunalne politike on je ostao nedostižan. Obnovio je i osposobio vodovod cara Dioklecijana, izgradio je lukobran i podigao palaču Prokurative, danas je tu Trg Republike i njegova palača na Rivi i fontana ispred nje. Mnogo toga nije stigao ostvariti u onim teškim i skromnim prilikama. Njegove ideje do danas nisu ostvarene, on je išao ispred svoga vremena.

U Carevinskom vijeću u Beču Bajamonti se zalagao za izgradnju željezničke pruge od Splita, preko Bosne do Srbije, trasom kojom su vodili i karavanski putevi još od vremena Rimskog carstva! Za istu su se ideju i u našoj socijalističkoj Jugoslaviji vodile višegodišnje borbe, kad je riječ o ključnim željezničkim i cestovnim pravcima, od unutrašnjosti prema jadranskoj obali, odnosno od Jadrana ka Panoniji. Zalagao sam se za dva glavna pravca: Beograd-Titovo Užice-Foča-Gacko-Bileća-Trebinje-Dubrovnik-Crna Gora i Split-Livno-Bugojno-Zenica-Slavonski Brod, dalje ka Beogradu i Zagrebu već postoji i pruga i cesta. Nažalost, po odluci naših najviših partijskih, državnih i vojnih rukovodilaca usvojeni su pravci Sarajevo-Ploče (Kardeljevo) i Beograd-Bar. Tako su sva četiri dalmatinska grada, Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik ostavljeni saobraćajno u „mrtvom kutu“ a Beograd, glavni grad Jugoslavije, ostao je izoliran od Bosne i Hercegovine i centra Jadrana, od Splita. To je neoprostivi historijski

promašaj s geografskog, strategijskog, ekonomskog, nacionalnog i političkog interesa cijele naše zemlje i njene privrede. Na štetu Jugoslavije.

Ono što je bilo jasno rimskim carevima i Bajamontiju to naše „mudro rukovodstvo“ nije ni shvatilo ni prihvatilo.

Figura žene na Bajamontijevoj fontani na splitskoj Rivi, koju su naši „lokal-patrioti“ neposredno nakon oslobođenja srušili, nije bila reakcionarni simbol. Ona je svojom rukom ukazivala na pravac kamo Split i njegov pogled treba biti uperen - prema Dalmatinskoj Zagori, prema Bosni, Srbiji i još dalje prema Rusiji. O ovome bi današnji gradski oci mogli da se zamisle i da tu fontanu vrate na njeno mjesto.

U mom političkom radu, težeći da za Jugoslaviju predložim najbolje rješenje, ideje zaslužnog Bajamontija bile su mi bliske, kao putokaz. Znao sam uočiti ono što je dobro i korisno za Split, za Dalmaciju, za cijelu našu zemlju. lako građanski političar i feudalac po porijeklu, Bajamonti ili „conte Toni“, stajao je čvrsto na materijalističkim pozicijama, kao što su na njima stajali i stari rimski upravljači koji su stvorili i dugo održavali veliko Rimsko carstvo. Ne isključivo vojnom silom, ona im nikada ne bi bila dovoljna da stvore ono što jesu stvorili, niti da to održe dugo. Zato mislim da se i od njih može učiti - ekonomija, strategija i politika uvijek idu zajedno.

Ako danas pogledamo na naše pruge i puteve, ako tražimo one kojih i nema, onda moramo priznati da nismo na visini ljudi iz minulih vremena. Pobjedu su odnosila uska, republička, nacionalna „rješenja“, tako da je žrtvovano veće i važnije. A to je jedinstvo Jugoslavije.

Još u vrijeme narodnjačko-tolomaških borbi, u 19. vijeku, u Split dopiru i prvi vjesnici radničkog pokreta, ideje Prve internacionale, „Komunističkog manifesta“, Pariške komune. Njih donose prvi oni koji imaju veze sa svijetom - pomorci, a prihvaćaju obalski radnici, ribari, zanatlije i napredniji težaci. Mada je moj dida Paško bio bajamontinac-tolomaš, već njegov sin, moj otac Marko pridružuje se „šoćalistima“. Za socijalističke ideje opredijelio se u vrijeme služenja vojnog roka u Zadru, od 1892. do 1894. godine.

Naime, bio je kažnjen zbog nečega na dva mjeseca garnizonskog zatvora i tu mu je do ruku dospjela socijalistička propagandna literatura. Kad se vratio iz vojske, moj otac se povezao s budućim pripadnicima Socijaldemokratske stranke Dalmacije, iako dida Paško nije bio time zadovoljan. Autonomaši, kao i narodnjaci, bili su podozrivi prema socijalistima zbog njihovog ateizma i marksizma i zato što su odvraćali ljude da krštavaju djecu i da vjeruju u boga. Iz toga su se izrodili sukobi sa školskim i crkvenim vlastima, jer nekrštenu djecu nisu primali u škole. Ali nove ideje plijenile su i neke dojučerašnje tolomaše i narodnjake i tako se stvarala nova jezgra pravednijeg, socijalističkog pokreta. U Splitu i Dalmaciji onog vremena bilo je mnogo siromašnih seljaka, zanatlija, ribara, pomoraca, konopara, radnika i svi su oni čeznuli za boljim životom. Zato su socijalističke ideje bile sjeme koje je posijano i koje više nijedna sila na svijetu nije mogla iščupati.

Bio sam dijete kada je u Splitu već bila formirana sekcija socijalističke stranke, koja je bila uključena u Drugu internacionalu. Tada su bili poznati socijalisti Jerko Dorbić iz Šibenika, krojač Jakov Gabrić, rodom iz Arbanasa kod Zadra, braća Prkušići, Dušan Jankov, koji je imao kavanu „Zora“ i bio je prvi naš sportski novinar, urednik u splitskom dnevniku „Novo doba“. Sjećam se još Domazeta, Vidovića, starog Špira Ivaniševića - Dinderice, starog Frane

Borovčića - Kurira, pa dva brata Aljinovića, Ante i Paška, Ivana Senjanovića - Ćopa. S njima je bio i moj otac Marko.

U Splitu je zavladao novi običaj da se muškoj djeci daje ime Đordanobruno (Giordanobruno) pa je i moj otac htio tako nazvati svoga sina. Crkva se usprotivila, ali opet na svoj način dopuštala je da se dijete nazove ili jednim ili drugim imenom - ili Đordano ili Bruno. Mojem mlađem bratu, koji je umro kao dijete već 1916. godine, otac je dao ime Đordano Tomas, doskočivši popovima dajući djetetu imena dvojice buntovnika protiv dogmi i crkve, slavnog Talijana i našeg pretka Tomasa Krstulovića - Opare. To oduševljenje starih socijalista za Đordana Bruna, spaljenog na lomači Inkvizicije, držalo je mog oca do kraja života. Kad se poslije rata 1950., rodilo moje četvrto dijete, sin Vladimir - uz ime koje mu je dao kum Vice Buljan iz poštovanja prema velikom pjesniku-partizanu Vladimiru Nazoru - dobio je i ime Đordano, jer je to žarko želio dida Marko. Ali, matičar u beogradskoj općini Savski Venac to nije uvažio i upisao je samo ime Vladimir. Tako je i ostalo

Motiku i mašklin upoznao sam prije abecede, a to je i bio početak moga odrastanja. U Splitu se živjelo teško, jer komad zemlje što je pripao mom ocu kad se odijelio od dide Paška-nije bio dovoljan da nas sve prehrani. Već od pete godine počeo sam odlaziti s ocem na rad u vinograd. Pomagao sam mu da sakuplja savuru, sitni kamen, da ne dolazi pod motiku, koja odskoči i može povrijediti kopača. Kad sam za vrijeme Prvog svjetskog rata (otac mi je bio na fronti u Galiciji) sam kopao u vinogradu, motika mi se zabila u desnu nogu, između palca i prstiju, do kosti.

Tako se živjelo u svakoj težačkoj obitelji, gdje je važila poslovica: krpež i trpež kuću održava. Samo je troje bilo pošteđeno od rada: staro, bolesno i nejako. A sve to pređe 5 - 6 godina, ima da radi ono što može... I nikom nije padalo na pamet da kaže - neću!

Od oca sam dobio prve poduke, ne samo o socijalnoj pravdi, nego uopće o životu. Govorio mi je uvijek da treba biti skroman, čestit i radin, da uvijek trebam voditi računa kako se ponašam i s kim se družim.

„Čas ideji“, govorio je, „ali ideje su ideje, a ljudi su kurbe!“ (kurve). Prema tome svakoga treba provjeravati na djelu, a ne na „lipim ričima“. „Sinko moj, bolje ti je biti od girice glava, nego od skuše rep!“

„Nikad ne slušaj luđega od sebe, a pametnijega uvijek“. Govorio mi je otac Marko: „Uvijek gledaj ispred sebe, misli svojom glavom, osvrni se kuda si prošao, ali gledaj naprijed da ne skreneš u slijepu ulicu!“

Kuću kojoj sam rođen 1905., u Kamenitoj ulici br. 42, ranije 26, naslijedio je moj otac od dide Paška, a on od svoga dide Marka, koji ju je izgradio 1880. godine. U njoj danas živi udovica moga najstarijeg, pokojnog, sina Maksima, s njihovo dvoje djece. Maksim i ja smo svojevremeno kuću otkupili od mog brata Šime i sestre Slave. Ne samo iz emotivnih razloga, već i iz želje da se sačuva to skromno težačko zdanje pod čijim je krovom našlo utočište puno ilegalaca i revolucionara. Od Zlatka Šnajdera, do Marka Oreškovića, Rade Končara, Vladimira Popovića, Pere Popovića - Age,. Sretena Žujovića - Crnog, Trifuna Mašanovića, Štefeka Cvijića i mnogih drugih. Maksima više nema, a kad i ja odem, ne znam što će biti s tim stogodišnjim zdanjem i što će splitski gradski oci odlučiti. Ja više nemam što da odlučujem.

U toj kući rođena je moja najstarija sestra Marica, udata za Ivana Vidaka, koja mi je bila desna ruka u ilegalnom partijskom radu, u čuvanju i širenju literature i propagandnog materijala. U kući Vidakovih, kod Ivana i moje sestre, na Gripama, u ulici Jurja Križanića,

boravili su i krili se od policije brojni ilegalci, od 1928. do 1944.godine, do oslobođenja. Nikada nisu otkriveni. Njihov 17 godišnji sin Vladimir poginuo je na Sutjesci, borac u Prvoj dalmatinskoj brigadi.

I sestra Tonka, koja je umrla u 50. godini života 1959. također je bila zadojena socijalističkim idejama. Kod nje su se 1940. krili Tone i Vida Tomšič, a i drugi ilegalci.

Pomagala mi je i najmlađa sestra Slava, ali najviše otac Marko.

Jedini od nas koji se držao po strani, bio je moj dvije godine mladi brat Šime, koji je završio zanat za drvodjelca.

Otac Marko je 1915. godine, kao drugo-pozivac, mobiliziran u austro-ugarsku vojsku i odveden na frontu u Galiciji, a u meni je tada još jače buknula mržnja prema Carevini. Sestra Marica, ja i još dvije sestre i dva brata malo smo mogli pomoći majci. Zemlju je trebalo obrađivati da bismo se mogli prehraniti. Po cijele dane smo provodili u polju, kopajući i radeći. Ono malo hrane što smo imali dijelili smo i s dezerterima, kojih je, što je kraj rata bio bliži, sve više bilo u Splitskom polju, u zemunicama. Od njih smo slušali o skoroj propasti te „tamnice naroda“ i o idejama Oktobra, koji je donio nove nade u borbu protiv gospoštine i tlačenja naroda. Preuzeo sam ulogu glave obitelji, s 10 godina. Najstarije dijete, moja sestra Marica, radila je u mlinici Vidovića na Solinskoj cesti, pa je i odatle nešto „kapalo“. Imali smo jednog „tovara“, magarca, i dvije koze s kojima sam odlazio svakoga dana u polje i dok sam ja radio one su pasle. Mlijeko od jedne koze bilo je za babu i tetu, a od druge za nas djecu; osim Marice i mene, za moga brata Šimu, sestru Katicu koja je umrla u sedmoj godini, za sestru Tonku i malog Đordana Tomasa. U takvoj nevolji umro je moj dida Paško 1916. a otac se vratio iz rata kao teški bubrežni bolesnik tek 1918. godine.

U Splitu je vladalo veliko neraspoloženje prema ratu i ratnim ciljevima Austro-Ugarske, još od vremena balkanskih ratova. Pod utjecajem jugoslavenskih ideja gajene su simpatije prema Srbiji, a preko Društva Ćirila i Metodija, koje je ilegalno djelovalo u Splitu i ilegalno prikupljalo dobrovoljne priloge za pomoć Srbiji, stvoren je jak otpor prema agresiji na tu slavensku zemlju 1914. godine. Dalmatinci su masovno dezertirali u „zeleni kadar“. Ja sam bio jedan od dječaka koji su bjeguncima pomagali da u splitskom polju kopaju podzemne bunkere i da se u njima kriju pred žandarmerijom i mađarskim vojnim patrolama. Tada su se mnogi namjerno inficirali gonorejom, neki su čak izgubili i oči samo da bi izbjegli odlazak na frontu i da bi se liječili u improviziranom lječilištu za vojsku u Bršadinu kod Vukovara. U to vrijeme nastala je i pjesma:

„Bršadinu, moj drveni Beču,
Dok je tebe ja na frontu neću...“

U vezi s tim raspoloženjem svakako je i pobuna mornara u Boki Kotorskoj i odlazak mnogih dobrovoljaca na Solunski front, a sve u skladu s općenarodnom težnjom da se što prije učini kraj ratu, svjetskoj klaonici i da se dođe do jedinstvene države južnih Slavena, kojima će biti osigurana i nacionalna sloboda i socijalna pravda. To mi je onda izgledalo kao logična cjelina, tako sam slušao od starijih. Tako sam se i ja razvijao pod utjecajem socijalističkih ideja, a kasnije kad sam već postao skojevac, tako sam razumijevao i program Partije i međunarodnu solidarnost u radničkom pokretu.

Kao dječak volio sam čitati i slušati o buni Matije Ivanića na Hvaru, o bici pod Visom između austrougarske i talijanske ratne mornarice 1866., u kojoj su pobjedu, u stvari, odnijeli

Dalmatinci. O blagdanima ili nedjeljom skupili bi se momci i djevojke pa bi čitali „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“ fra Andrije Kačića Miošića, što je u nama budilo jugoslavenske osjećaje i patriotizam uz težnju za bratstvom i jedinstvom sa svim našim narodima.

Da, bratstvo i jedinstvo nije nastalo s nama 1941. Ono je tada polagalo ispit. I to baš u vrijeme kad se postavilo pitanje - opstati ili nestati.

Od najranije mladosti slušao sam i priče o boravku Francuza u Dalmaciji u vrijeme Napoleonovih osvajanja. Nije čudo da su Francuze, koji su i nama donosili progresivne ideje Francuske revolucije, dočekali onako neprijateljski. Da nije bilo ništa drugo nego što su proklamirali odvajanje crkve od države i da je zemlja onoga koji je obrađuje, a ne feudalaca, te tražili ukidanje plemstva i feudalnih privilegija, što je pogađalo upravo crkvu, bilo je dovoljno da budu protiv Francuza - i crkva i posjednici.

Sigurno da je bilo i raznih ekscesa koje su činili vojnici Napoleonove armije, iz raznih krajeva i raznih nacija, koji su dugo bili bez svojih žena i obitelji, živeći stalno u opasnosti i napetosti.

Pored takvih uspomena i legendi, koje su u našoj obitelji prenošene iz generacije u generaciju, čuvao se i mač kojim je, navodno, bila otkinuta glava Jurja Antuna Matutinovića, mletačkog pukovnika, koga su u pobuni protiv Venecije ubili Splićani. Jesu li i u kakvoj vezi s Matutinovićevom smrću bili moji Krstulovići, nije mi nikad bilo sasvim jasno. Proizlazilo je da su i Krstulovići - Opare sudjelovali u odsijecanju glave ovom vojnom komandantu, oficiru Venecije, koja je kod naših ljudi uvijek raspaljivala puntarski duh.

Taj mač, koji je čuvan dugo u našoj porodici i koji je raspaljivao našu dječju maštu, poslije rata, 1947., predao sam Muzeju grada Splita.

Marko Krstulović - barjaktar crvenog barjaka

Koncem 19. i početkom 20. stoljeća u teškim socijalnim, ekonomskim i nacionalnim uvjetima, u kojima su životarili naši narodi i radni ljudi grada i sela u granicama Austro-Ugarske carevine - napredne i revolucionarne ideje socijalizma, uz nacionalno buđenje koje je u to vrijeme bilo vrlo snažno u Dalmaciji naišle su na plodno tlo u prvom redu medu pomorcima, radnicima, zanatlijama, naprednim težacima i drugim slojevima građana, te su od njih bile formirane prve organizacije Socijaldemokratske stranke Dalmacije u Splitu, Šibeniku, Zadru i drugim mjestima Dalmacije.

Pored svih objektivnih teškoća - kruti režim Austro-Ugarske monarhije i nerazvijenost kapitalizma i malobrojnost radničke klase - kao i subjektivnih slabosti, koje su se pokazivale u kolebljivosti i konfuznosti rukovodstva prema nacionalnim, socijalnim i drugim društvenim pitanjima a te su slabosti također bile posljedica malobrojnosti i nerazvijenosti radničke klase, političke i kulturne zaostalosti masa i općih ekonomskih i društvenih prilika tog vremena - organizacije Socijaldemokratske stranke u Dalmaciji, uz sve greške i slabosti - odigrale su vrlo značajnu ulogu raznovrsnim djelovanjem u buđenju klasne i nacionalne svijesti svoga članstva i svojih simpatizera, te ih organizirano uvlačile u klasnu borbu za socijalna i druga prava radnika i seljaka.

Razvitkom proizvodnih snaga na početku 20. stoljeća u Dalmaciji usprkos sistematskom zapostavljanju ekonomskog i kulturnog razvitka tih krajeva od strane režima Austro-Ugarske,

stvarali su se uvjeti za jačanje redova radničke klase, za stvaranje njihovih prvih klasnih sindikalnih organizacija, preko kojih su radnici vodili borbu za stjecanje i očuvanje svojih ekonomskih i socijalnih prava, za osmosatni radni dan, za priznanje praznika Prvog maja, za radničku međunarodnu solidarnost pod Marksovom parolom „Proleteri svih zemalja, ujedinite se!“

U tom periodu bilo je dosta štrajkova radnika raznih struka, organiziranih i spontanih, među kojima je bio najznačajniji štrajk pomoraca u Dalmaciji, koji je imao znatan efekt i trajao je od 15. do 30. siječnja 1908. godine.

Od posebne važnosti bila je materijalna pomoć i moralno-politička podrška radnicima u njihovoj borbi i štrajkovima koje su vodili u redovima naprednih težaka u našim gradovima i na otocima, a osobito u Splitu, gdje su društvene suprotnosti, klasni interesi i političke borbe dolazile najoštrije do izražaja.

Kada su snage radničke klase ojačale i organizaciono se povezale, sazreli su uvjeti da se organizirano izbori pravo za proslavu radničkog praznika Prvog maja, koji je u svijesti i težnjama radnika i radnih ljudi u našim gradovima i primorskim mjestima sve više postajao simbol radničke solidarnosti, zastava socijalističkih ideja i smotra snage radnika i težaka.

Na početku ovog stoljeća, među aktivistima i članovima radničkog pokreta i Socijaldemokratske stranke u Splitu, medu znatnim brojem radnika, zanatlija, namještenika i težaka nalazio se i moj otac Marko, težak i radnik u raznim tupinolomima i kamenolomima.

Kad sam bio mali gradio se lukobran, điga, za splitsku luku. Pamtim ogromne blokove kamena koji su bacani u more da se napravi nasip i kasnije gatovi na koje će stizati brodovi. I moj ćaća je tu radio na izgradnji luke, a blizu je bila i klaonica, gdje su u more bacali otpatke od stoke - kosti, krv, utrobe. Otac Marko mi je rekao: „Vidiš sinko, čovik će sve uništit, i prirodu i sebe. A ovdje će dolazit brodovi sa svih mora svijeta. Stavi prst u more i imaš vezu s cilin sviton!“

To sam zauvijek upamtio.

Kad sam bio dječak od 5 - 6 godina otac me vodio po radničkim domovima, te sam tako pod utjecajem svog oca i drugih ljudi - njegovih drugova i prijatelja počeo spontano i nejasno prihvaćati te ideje, poštovati te ljude i diviti se njihovoj odvažnosti, a najviše sam volio slušati o velikim likovima Marksa, Engelsa, Đordana Bruna, Frančeska Ferera i drugih.

Za nas dječake i djevojčice, čiji su očevi bili aktivni članovi Socijaldemokratske stranke i radničkih sindikata, najdraži je dan bio radnički praznik Prvi maja. Posebno smo se radovali našim očevima i njihovim drugovima i prijateljima okićenima crvenim karanfilima i ružama u zapučku, svrstanim u povorku, na čijem čelu je nošena crvena zastava. Oni su manifestirajući prolazili ulicama grada Splita, gdje su ih žene, djevojke i djeca, osobito u radničkim i težačkim dijelovima grada, radosno pozdravljali i posipali cvijećem.

Kod mene i druge radničke i težačke djece razvijale su se u mašti i svijesti simpatija i ljubav prema tim velikim i svijetlim idejama socijalizma, divljenje i poštovanje prema ljudima koji su se smjelo borili za svoja prava i ideje. Proslave Prvog maja bile su često popraćene borbom sa žandarima i policijom.

S druge strane, uslijed teškog života i siromaštva, čije smo posljedice trpjeli i mi, radnička i težačka djeca, razvijala se u nama mržnja i gnjev prema gospodi, žandarima i policiji, popovima i crkvi, pa smo i mi spontano, u našim dječjim akcijama, više puta kamenjem napadali gospodsku djecu, mlade sjemeništarce u krugu sjemeništa, a ponekad

kamenjem razbili i koji prozor na gospodskim kućama i kamenom se bacali za kojim gospodinom, izrugivali se policajcima i gospodskim žbirima.

Mene je još više ispunjavalo gordošću i zadovoljstvom to da je moj otac jedan od barjaktara crvene zastave, pa je u moju svijest i osjećaje unosilo klice privrženosti i zavjetovanja ideji i radničkom pokretu. Socijalisti su imali, kao što se zna, crveni barjak kao simbol u domovima svoje stranke. Prvi barjaktar crvenog barjaka, u Splitu 1906., bio je Frane Pazinović, prvak Socijaldemokratske stranke Dalmacije, osnovane 1903. godine. On je bio prilično stariji od moga oca, a i nije bio naučen na fizičke napore, niti je imao onu snažnu težačku šaku, pa je uz Pazinovića u povorkama išao moj otac Marko. Kad bi se Pazinović umorio Marko je od njega preuzimao zastavu i ponosno je nosio dalje. Ja sam trčkarao uz njega i bio ponosan i na zastavu i na oca. S vršnjacima sam išao u osnovnu školu na Prokurativama, blizu hotela „Bellevue“. Ponosni što smo djeca prvih socijalista u Splitu, težaka, ribara, pomoraca i lučkih radnika, pjevali smo socijalističku borbenu pjesmu: „Naš barjak crveni vazda će vijati, za njega se boriti, krv svoju proliti...“, a pjevali smo i: „Bandiera rossa la trionferà, e viva la repubblica e la liberta“.

Zadar 1913. - moj najdraži doživljaj

Pored prvomajskih proslava, drugi vid aktivnosti socijalističkih organizacija bili su zajednički izleti. Oni su bili osebujna manifestacija radničke solidarnosti i propagiranje socijalističke ideologije. U tome su naročito bili aktivni socijalisti u Splitu, gdje je radnički pokret bio najjači. Potpuno je shvatljivo što su oni nastojali da pridonesu širenju i jačanju socijalističkog pokreta i u ostalim gradovima i mjestima Dalmacije, pa su u tu svrhu organizirali izlete u Šibenik 1910. godine, Zadar 1913. godine, Pučišća i druga mjesta.

Te velike socijalističke ideje koje sam kao dječak slušao i upijao, cijelog života su moje.

Moj najjači doživljaj je iz 1913. godine, kada su u mjesecu julu socijalisti iz Splita išli u posjetu svojim zadarskim drugovima. Godinu dana ranije otac mi je obećao da će me povesti u Šibenik, ali se dogodilo da sam zaspao i on je otišao bez mene. Poveo je moju sestru Maricu, stariju od mene dvije godine. Da se to ne bi ponovilo - tada sam imao osam godina - sjedio sam na vratima od kuće, da budem siguran. Bio sam uzbuđen i nestrpljivo sam čekao 11 sati uvečer, kad smo krenuli na brod. Sjećam se da je u grupi splitskih socijalista bilo oko sto ljudi, članova stranke i sindikata. Na brod nas je ispratio veliki broj članova porodica, drugova, prijatelja i simpatizera, uz pozdrave i radničke pjesme.

Brod je krenuo oko pola noći iz Splita, uz borbene pjesme i svečano raspoloženje. Noć smo proveli po lijepom vremenu, spavajući i drijemajući na klupama i stolicama brodskih paluba. Doplovili smo tokom noći u Šibenik, i tu se ukrcala jedna grupa socijalista. Ujutro poslije 7 sati bilo je ustajanje, doručak i spremanje, a u Zadar smo stigli oko 8 sati u naročitom veselju. Na palubi broda svi su se učesnici okupili i postrojili u redove oko crvenog barjaka, koji je čvrsto stajao u snažnim i žuljevitim rukama moga oca, okruženog najodvažnijim drugovima oko njega. To za slučaj kakvih eventualnih provokacija od reakcionarnih i razbijačkih elemenata u službi austrijskih vlasti. Drugovi oko mog oca, ako ustreba, bili su spremni i na tučnjavu i obranu crvene zastave.

Doček u Zadru, koji su priredili socijalisti i narod Zadra i okolice, bio je vanredno topao i srdačan. Uz održane zdravice, drugarske i prijateljske pozdrave, izražene u zagrljaju i čvrstom

stisku radničkih žuljevitih ruku, zaorile su radničke borbene pjesme. Okupljena masa predvođena socijalistima Dalmacije krenula je manifestirajući ulicama grada do Radničkog doma. Toga dana je u Zadru bilo vrlo živo, došlo je mnogo ljudi iz bliže okolice Zadra i s otoka. Incidenata nije bilo nikakvih. Organizirani su izleti malim ribarskim i drugim brodovima na otoke, uz radničke i narodne pjesme i sviranje harmonika. Mi smo u dugoj povorci s crvenim zastavama stigli u Arbanase. Priređen je zajednički objed u Arbanasima, što sam ga zbog njegova ukusa i veselog raspoloženja dugo pamtio. Tu su odrasli dugo razgovarali o stvarima od kojih ja mnogo nisam razumio. Znao sam jedino da su ti ljudi po nečemu isti kao i naši splitski težaci i radnici i zato sam ih zavolio.

Ta plovidba i izlet u Zadar, tada službeno glavni grad Dalmacije i sjedište Dalmatinskog sabora, bio je za učesnike dan smotre i stremljenja za prikupljanje novih snaga u širenju ideja socijalizma i zbijanju redova radničke klase u Dalmaciji.

Za nas dječake od 6 - 7 i osam godina, koji smo s našim očevima po prvi put krenuli od kuće iz našeg grada u jedan drugi udaljeniji grad, ostao mi je jedan od najmilijih doživljaja u životu i ostavio u meni neizbrisivo sjećanje. Od tada sam počeo pratiti oca i prilikom njegovih odlazaka u radnički dom i da slušam njegove razgovore s drugovima. Na skupovima socijalista on je uvijek nosio crveni barjak i vodio pjesmu. Kad bi došlo do koškanja s organima vlasti, svi su zazirali od njega onako stasitog, jer se mogao s trojicom nosit... Velike ideje socijalizma i prvi dječački doživljaj u radničkom pokretu. Stoga me uvijek, pa i danas, a tako će biti dok budem živ, taj dan proživljen u Zadru, osvježava i uzbuđuje i čini u meni sastavni i nerazdvojni dio svega što sam od dječačkih dana proživio i doživio. To je zapravo kvalitetno bilo moje idejno krštenje, koje mi je bilo i ostalo najdraže što sam imao u životu i što me definitivno vezalo za radnički pokret i naš narod.

Zajedno s prvim podukama o životu i socijalističkim idejama koje sam dobio od moga oca Marka, vrlo rano sam dobio i prvu političku literaturu. Tek što sam naučio čitati i pisati, mene je knjiga privlačila, ali je do nje bilo jako teško doći. Pa ipak čitao sam u svakom slobodnom trenutku, najprije „Tajne Pariza“, romane i priče Maksima Gorkog, „Tajne grada Rima“, „Španjolsku inkviziciju“, „Winetou“ od Karla Maya. Čak i ova avanturistička literatura je među nama dječacima budila slobodarski duh, raspaljivala našu maštu i usmjeravala nas ka političkoj aktivnosti i borbi. Svaku knjigu čuvao sam kao dragocjenost i bilo mi je vrlo teško kad mi je prilikom hapšenja 1929.,1933. i 1937. godine policija pokupila sve zatečene knjige, bez obzira da li je to politička literatura ili beletristika.

Od najranijih dana imao sam sklonost i ljubav prema građevinarstvu. Svi poslovi, od zidarskog do inženjerskog privlačili su me. Ali o tome nisam mogao niti misliti. Kao nekvalificirani manualni radnik morao sam s sedamnaest godina raditi u kamenolomu.

Kako sam rano, uz oca, ušao u aktivan politički život, najprije u sindikat, zatim u SKOJ, pa u Partiju, vrlo brzo sam ušao i u ilegalni rad, nakon što je Partija bila stavljena van zakona. I u tome mi je moj otac Marko bio od ogromne pomoći. Sve je on sa mnom prolazio, sve nedaće i progone. On je sa mnom kopao bunkere i skloništa, za ljude i ilegalne materijale. U tome je pokazivao veliku domišljatost i građevinarsku vještinu. Mi smo u našim poljima imali takva skloništa i bunkere da oni nisu nikada bili otkriveni. Otvori i ulazi bili su u zgradama od složenog kamena. Žandari i policajci nisu ih otkrili čak ni kad su bili u njihovoj neposrednoj blizini, pa ih čak i dodirivali. A od kolike je to bilo važnosti i za Partiju i za pokret, i za nas

same suvišno je govoriti. I to što sam živ, imam dobrim dijelom zahvaliti i dobro izgrađenim skloništima po ideji moga oca.

To me je spasilo i 1941. I što bi policija i fašisti dali da su me mogli uhvatiti i otkriti tajna skloništa i dokumente koje sam krio na zemlji moga oca.

Kraljevina SHS - iznevjerene nade, 1918.

Završio je rat. Umrli su dida Paško, sestra Katica i brat Đordano Tomas. Otac se vratio.

Rat je donio Oktobarsku revoluciju i pobunu mornara u Boki Kotorskoj. Lenjin je probudio nade svim potlačenim ljudima, na užas kapitalista. Pobunio se njemački proletarijat, a u susjednoj Italiji radnici su već zauzimali fabrike, a bezemljaši zemlju. Izbila je revolucija i u Mađarskoj. Austro-Ugarska se raspala, a raspad je počeo onda kada je ustala njena ratna mornarica. To sam uvijek imao pred očima kad sam došao na odgovorne politike dužnosti i kada je mene zapalo da budem na čelu borbe u Dalmaciji, za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Nisam slijep za ostale uzroke, ali mislim da se općenito, pomorstvo i mornarica, često ignorira. A treba imati neprestano na umu: velika i moćna Austro-Ugarska monarhija bila je velika i moćna dok je imala obalu od Trsta do Boke. Kad su se pobunili mornari u Boki, Šibeniku i Puli, i kad je izgubljena kontrola nad ratnom mornaricom, propala je i velika carevina. Konačno su je srušili Slaveni, od Jadrana do Baltika, oni koji su bili potlačeni u velikoj carevini.

Socijalistički pokret u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca jako se razvio u Dalmaciji i uskoro je postao jedna od najjačih političkih grupacija, bez sumnje među najrazvijenijim organizacijama u čitavoj zemlji. A vladajuća buržoazija spremala se za intervenciju protiv Oktobarske revolucije i Bele Kuna u Mađarskoj. Dok se pripremalo stvaranje jedinstvene socijaldemokratske stranke Jugoslavije do izražaja su došle tendencije koje su prisutne u našem političkom životu sve do danas: kočenje društvenog kretanja ka socijalističkom i besklasnom društvu s nacionalističkih pozicija. Historijska je činjenica da je tadašnja Socijaldemokratska stranka Dalmacije, od baze do vrha, bila u prvim redovima otpora ministerijalistima, koji su revoluciju vukli natrag i navodili vodu na mlin buržoazije i kapitalista, a suprotstavljala se i onim nacionalističkim snagama koje su išle na razbijanje zemlje. Sve što je uslijedilo, sve do današnjih dana, već je tada bilo oformljeno i manifestiralo se u javnom i političkom životu. Na kongresu ujedinjenja, održanom u Beogradu od 20. do 23. aprila 1919. godine Socijaldemokratska stranka Dalmacije jedinstveno je pristupila Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunista). Jedna od točaka njenog programa bilo je ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, jer su one u dvojnoj carevini pripadale posebnim državama, Austriji i Ugarskoj, spojenim u konfederaciju zajedničkim vladarom i dinastijom. A kada je na Vukovarskom kongresu, od 20. do 25. juna 1919. godine, osnovana Komunistička partija Jugoslavije, bili su prisutni i delegati iz Dalmacije, koji su dali svoj puni doprinos njenom formiranju. A taj doprinos bio je posebno značajan jer su baš oni inzistirali još prilikom osnivanja SRPJ 1919., na stvaranju jedinstvene partije koja će ujediniti sve proletere Jugoslavije. Komunisti su zemlju zvali Jugoslavijom, a kraljevski režim nametnuo je ime Kraljevstvo SHS, odnosno Kraljevina SHS. Da bi ondašnje i današnje prilike bile jasnije - Socijaldemokratska stranka Slovenije, kao i desni socijaldemokrati iz Hrvatske i Slavonije i

neke grupe iz Bosne i Hercegovine-nisu prihvaćali ujedinjenje u jedinstvenu Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista). Ogromna većina ljudi bila je razočarana kraljevinom i novim nepravdama, čak i gorim nego u vrijeme Austro-Ugarske. Mi smo željeli republiku i socijalističku revoluciju, kao i u Rusiji, a dobili smo primitivnu, korupcionašku monarhiju Karađorđevića O svemu tome prvi je pisao i javno iznosio kritiku Miroslav Krleža, koji je bio intelektualna zastava našeg komunističkog pokreta.

Kada je došlo do Obznane, politička situacija se jako zaoštrila i sukobi su bili sve češći i raznovrsniji. U Dalmaciji je bila naročito jaka, odatle je i potekla, Orjuna - organizacija jugoslavenskih nacionalista. Orjuna je imala svoj uzor u talijanskom fašizmu, ali je fašizam uskoro postao ne samo talijanski nego i međunarodni pokret kontrarevolucije. Policija i orjunaške formacije okomile su se na radnike i radničke organizacije. Fizičkim napadima je zaveden teror. Zato su u Dalmaciji radnici formirali obrambene grupe u kojima sam i ja, još nedorastao mladić, učestvovao s vršnjacima i starijim drugovima. Radnička štampa pisala je o nedjelima policije i bijelom teroru, koji je sprovođen nad radničkom klasom i radničkim borcima. Čak su se i u građanskoj štampi javljali protesti i izražavalo ogorčenje zbog neljudskih postupaka vlasti i profašističkih grupa. Osobito je odjeknulo i izazvalo veliko ogorčenje kada je u jednom takvom sukobu teško pretučen Ivo Marić, jedan od rukovodilaca radničkog pokreta u Dalmaciji, kasnije član CK KPJ, kandidat i član Politbiroa CK KPJ.

Dalmacija je dugo u svojoj historiji bila poprište borbi dvaju svjetova, slavenskog i romanskog. S Apeninskog poluotoka osvajači su dolazili u naše krajeve još od rimskih vremena pa je sigurno da je to bio važan element da se razvije i njeguje slavenski, hrvatski, jugoslavenski i sveslavenski patriotizam. Talijanski imperijalizam je već u svojim počecima stavio sebi u zadatak da prodre na Balkan i da zauzme istočnu obalu Jadrana. Upravo ta opasnost po nacionalni opstanak bila je jedan od bitnih uzroka zašto su se naši ljudi borili na strani Austro-Ugarske, u toj državi su i živjeli. Tragedija naših naroda je u tome da su braneći svoje u isto vrijeme branili i onoga koji ih je porobljavao - Austro-Ugarsku carevinu.

U toku Prvog svjetskog rata talijanski političari i imperijalisti postavili su svoje zahtjeve da bi pristupili u snage Antante. Dobivanjem teritorija koje su dotad pripadale Austro-Ugarskoj, i Dalmacija je na osnovu Londonskog pakta, sklopljenog u aprilu 1915., trebala zajedno s Trstom, Istrom, Goricom, Kvarnerskim otocima i dijelom Hrvatskog primorja pripasti Italiji. U to vrijeme bio je u Parizu konstituiran Jugoslavenski odbor kojemu je predsjednik bio Splićanin dr Ante Trumbić. U ovom odboru bio je još jedan Dalmatinac, veliki ideolog jugoslavenstva Frano Supilo. On je svojom dalekovidnošću i diplomatskim instinktom uspio saznati za ustupke i cijenu koju je naš narod morao platiti da bi se Italija borila na strani saveznika. Slom Centralnih sila i raspad Austro-Ugarske otvorio je čitav niz problema, među kojima je najvažniji bio nacionalni opstanak Slavena u Dalmaciji. Dok se vodila diplomatska i politička borba za Dalmaciju, u Split i druge dalmatinske gradove doplovili su ratni brodovi Antante. U Splitu su sve do 1921. bili ratni brodovi SAD, Velike Britanije, Francuske i Italije. Talijanski imperijalizam je koristio ovu priliku i namjera mu je bila da se talijanske vojne snage ne povuku iz naših krajeva, Italiji obećanih Londonskim paktom.

To je razbudilo nacionalističke strasti i najviše u priobalnom pojasu Dalmacije došlo je do snažnog uzleta jugoslavenskog patriotizma. Ovaj osjećaj taložio se stoljećima. U kriznim situacijama, kao što su bile 1918. do 1921., kao i 1941., izbijao je vulkanskom snagom. Za revolucionarni radnički pokret patriotizam je u toku naše revolucije bio velika snaga.

Komunistička partija Jugoslavije jedina se stavila u obranu zemlje i znala je predvoditi narod u borbi za postizanje dalekosežnih ciljeva. Nije iznevjerila svoje principe, a ni osjećaje rodoljubivog dalmatinskog stanovništva. Jer sloboda naroda i pravo na nacionalni opstanak su preduvjeti stvaranja slobodnog i besklasnog društva.

Stvaranje Kraljevine SHS i sva ona borba za njene granice i za očuvanje narodnog integriteta bilo je u Dalmaciji vrlo složeno jer je radnički pokret, Socijaldemokratska stranka Dalmacije i SRPJ i KPJ, morao, istovremeno, voditi borbu u više pravaca. Socijalističke ideje, koje su u Dalmaciju stizale krajem 19. stoljeća, uglavnom iz Italije i iz Trsta, a manje preko Zagreba, Beča i Budimpešte, uhvatile su čvrstog korijena. Rukovodstvo radničkog pokreta, kao i radne mase, znali su izdržati sva iskušenja međunarodne situacije i političkih prilika u zemlji. U novoj državi našla su se na poprištu dva protivnika; buržoazija predstavljena u građanskim strankama i Orjuni, a na drugoj strani radnički pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije i SKOJ-em. Pučka stranka koju su vodili popovi i klerikalci, te Hrvatska republikanska seljačka stranka na čelu sa Stjepanom Radićem tek kasnije postaju značajni politički faktori.

Nedugo nakon osnivanja jedinstvene SRPJ došla je inicijativa za osnivanje komunističke omladinske organizacije. Tako je 10. oktobra 1919. u Zagrebu održana osnivačka konferencija SKOJ-a. Ubrzo su u Dalmaciji, naročito u Splitu i primorskim gradovima počele nicati partijske i skojevske organizacije. U junu 1920. održan je i prvi kongres SKOJ-a u Beogradu, na kojem su usvojeni Program i Statut organizacije i odlučeno je da SKOJ pristupi Komunističkoj omladinskoj internacionali (KOI). Nekako u isto to vrijeme, mislim u julu, stupio sam i ja u SKOJ. Tada mi je bilo petnaest godina. U SKOJ me je primio Luiđi Podrug.

Član ilegalne KPJ sa 17 godina, 1922.

U moju kuću, u Kamenitoj br. 26 (sada nosi broj 42 jer je u Varošu pod Marjanom izgrađeno dosta novih kuća), počeli su dolaziti i tu se sastajati mladi aktivisti. Moj otac, iako je u Galiciji zaradio bolest bubrega, pomagao mi je da organiziram sastanke skojevaca i da krijem i širim naprednu literaturu i propagandni materijal. Za to su znali svi članovi obitelji i mnogi radnici s kojima sam se družio, ali do ušiju policije nikada ništa nije „procurilo“ sve dok se nisu umiješali provokatori i izdajnici. No, o tom potom.

Od 1920. pa sve do 1923. godine radio sam u tupinolomu Luke Burića u Vranjicu. Radio sam zajedno s ocem i mnogim drugim splitskim težacima. Tada su u ovom tupinolomu, zapošljavani i seljaci iz Dalmatinske zagore. S 15 godina sam vukao vagonete, tovario ih tupinom - laporom i obavljao druge fizičke poslove, kao i odrasli ljudi. I baš tu u kavi - jami započela je moja politička aktivnost.

U novoosnovanu omladinsku komunističku organizaciju primana su najprije djeca uglednih splitskih socijalista. Luiđi Podrug i Ante Jakuli, koji su me uputili u dužnosti i objasnili ciljeve SKOJ-a, nisu mi mogli dati odgovore na sva pitanja koja su me zanimala. Uostalom, i oni su, iako već članovi KPJ, bili vrlo mladi. Podrug je imao 26 godina, ali je za mene, 15 godišnjaka, izgledao puno stariji i iskusniji. Pa i kad je otvoreno govorio da nešto ne zna, mislio sam da ustvari konspirira. Luiđi je bio mladi komunist koji je izgarao za Partiju i revoluciju. Umro je od tuberkuloze nekoliko godina kasnije. Drug Luiđi Podrug ostao mi je u

neizbrisivom sjećanju, kao čovjek koji me je primio u SKOJ, a i zato što je sve ono što sam kasnije u partijskom radu doživio bilo ono na što mi je on ukazivao i pomagao mi da shvatim.

Rad skojevaca se u to vrijeme sastojao u odlaženju na sastanke na kojima su nam drugovi koji su znali više od nas, tumačili i objašnjavali program i organizaciju KPJ i SKOJ-a. Također, razgovaralo se i o problemima o kojima je pisala radnička štampa u jugoslavenskim centrima, Zagrebu i Beogradu, a čitali smo i splitsku građansku štampu, „Novo doba“ i „Jadransku poštu“. Tada je počeo izlaziti „Odjek“, a onda i „Oslobođenje“, također radničke novine. Ali one su se ubrzo ugasile, da bi onda krenuo novi list „Fabrika - njiva“. Iako kratka vijeka, ovi listovi su ostavili dubokog traga, jer su se preko njih širile socijalističke ideje i stavovi Komunističke partije Jugoslavije. Imali smo bijedne nadnice, ali uspijevali smo davati sredstva za radničku štampu i literaturu. Otkidali smo od usta, mladi i zaneseni nismo to osjećali kao težak teret. Glad prava, za znanjem, tjerala nas je da kupujemo nove knjige, i naših i stranih pisaca, i najveća sreća nas je obuzimala kad bismo uspjeli doći do prijevoda Marksa, Engelsa, Lenjina, Kautskog, Lasala, Bakunjina ili Kropotkina.

Pored teškog fizičkog rada u kamenolomu, svakodnevno sam izvršavao skojevske zadatke, a uz to sam radio i na sindikalnom organiziranju radnika. A to je značilo najprije prosvjećivanje i političko uzdizanje radnika kako bi se mogli svjesno uključiti u borbu za bolje uvjete rada, za više plaće, za bolju zaštitu na radu. Uz sve ovo, bio sam i kolporter „Borbe“, lista KPJ. Dijeleći je među radnicima i rođacima, uvijek bih je prije i sam pročitao i brzo sam shvatio da bih i sam u „Borbi“ mogao napisati o našim problemima. Konkretno, u kamenolomu gdje sam i ja radio, pored splitskih težaka, radili su i seljaci iz Solina, Vranjica, Žrnovnice, Mravinaca i ljudi iz udaljenije Dalmatinske zagore. U članku koji sam za Borbu napisao pod pseudonimom „Skojevski“ opisao sam upravo njihove nevolje. Oni bi dolazili na posao u ponedjeljak u zoru i ostajali na radu sve do subote navečer, spavajući po drvenim barakama i kojekakvim skloništima. Njihove nadnice su bile nepravedno niske za teški fizički rad koji su obavljali, a bili su izloženi svirepom iskorištavanju od poduzetnika. Da bi dobili posao donosili su poduzetnicima pršute, janjce, kokoši i tuke, dok su imali. Kad bi to prestalo jer više nisu imali, dobivali su otkaz i na njihova mjesta primani su drugi seljaci. I oni su prolazili na isti način. Jasno je da su zbog toga među ovim nesretnicima izbijali sukobi i podvajanja. U članku sam pledirao za jedinstvo i zbližavanje splitskih radnika i ovih iz Dalmatinske zagore, jer su oni bili jače eksploatirani. Bili su i poprijeko gledani kao stalna opasnost da ih poslodavci upotrebe kao štrajkbrehere, odnosno element kojim poslodavci obaraju visinu nadnice.

Već tada sam uvidio jasno da naš put nije i ne može biti u suprotstavljanju radnika iz Splita i okolice s radnicima iz udaljenog zaleđa grada, nego u jedinstvenom stavu i zajedničkoj borbi.

I kasnije u toku NOB borio sam se za istu stvar - jedinstvo boraca iz dalmatinskih gradova i mjesta na moru s onima iz Dalmatinske zagore i Bosne. Stvaranje tog jedinstva bila je nužnost i osnova za uspjeh borbe i za pobjedu. U Dalmaciji je bilo ostvareno jedinstvo grada i sela, usprkos nastojanjima neprijatelja da izazove rascjep i podvojenost. Zato je Dalmacija po procentu boraca i svih sudionika u NOB na prvom mjestu u našoj zemlji. A to je omogućilo da se Dalmacija sama oslobodi, vlastitim snagama, i da pruži ogromnu pomoć u oslobađanju čitave Jugoslavije.

Eto, tako su korijeni i iskustva za pravilnu političku liniju u toku revolucije ponikli tu, u kavi tupinoloma, gdje sam radio s braćom Amižićima iz Žrnovnice i mehaničarem „Ljutim“, primjernim komunistima. S „Ljutim“, kome sam znao samo to ilegalno ime, išao sam 1925., tada već i sam kao član KPJ, u Sinj da obiđemo tamošnju partijsku i skojevsku organizaciju.

Te 1920. godine, kad sam primljen u SKOJ, u Kraljevini SHS u noći između 29. i 30. decembra proglašena je Obznana, kojom je zabranjena komunistička aktivnost i rad KPJ. I Komunistička partija Jugoslavije i SKOJ gurnuti su u ilegalnost. Uslijedila su hapšenja, progoni i zabrane. Bilo je to vrijeme žestokih sukoba s buržoaskim režimom, vrijeme generalnog štrajka, obračuna policije sa željezničkim radnicima na Zaloškoj cesti u Ljubljani, gušenje bune Husinskih rudara.

Sada se naš rad odvijao pod teškim okolnostima. Protiv nas je državni režim, policija i ujedinjena buržoazija. Policija nanosi teške udarce Partiji. Mi dolje, obični članovi Partije osjećali smo ponekad skoro potpunu dezorijentaciju, kao da nema KPJ, i tek kasnije smo saznali da tome nije uzrok samo policijski teror. U rukovodstvu KPJ bilo je oštrih sukoba, grupašenja i pojavljuje se frakcijska borba.

Postepeno se takva situacija ipak počela prevladavati pa se djelovanje Partije, čak i u ilegalnim uvjetima, opet osjeća.

Tih godina sam se bavio svim i svačim; bio sam miner na marjanskoj cesti, radio sam na građevinama, u tvornici salonita u Vranjicu, a uz sve to morao sam da radim i pomažem ocu u polju, jer drukčije nismo mogli opstati. Kući bih dolazio kasno navečer, a ujutro rano, prije sunčeva izlaska, odlazio sam u polje i radio sat-dva i onda kretao na cjelodnevni rad. Ipak, morao sam naći vremena za učenje. Čitao sam sve što mi je palo pod ruku, a najviše ono što sam dobivao preko organizacije. Preda mnom su se otvarali novi vidici zahvaljujući knjigama i iskusnijim aktivistima. Učitelji su i meni tada bili Vicko Jelaska, Marić, Baljkas i drugi. Kasnije su bili frakcionaši i puno štete su nanijeli Partiji. Oni su bili politički zreliji, obrazovaniji i ja sam u razgovoru s njima upijao svaku riječ. Od njih sam slušao o Komunističkoj partiji i maštao o tome kako ću i ja biti primljen. Konačno je došao taj dan.

Prvi maj se u Splitu obilježavao i prije stvaranja KPJ. Od njenog formiranja međunarodni praznik rada je još dobio na značaju. Čak i kad je Partija pala u ilegalnost, Prvi maj je na neki način označavan. Zbog toga mojoj sreći nije bilo kraja kad mi je krajem aprila 1922. godine stavljeno do znanja da će se o mom prijemu u KPJ raspravljati baš na taj dan!

Poslije svršetka Prvog svjetskog rata, čije smo strahote i posljedice ispaštali i mi, djeca i omladina, ništa me nije tako strašno vuklo kao aktivna borba u redovima radničke klase i njene avangarde KPJ i SKOJ-a. Nikakva zabava, plesovi i drage djevojke, ili ma kakve teškoće, nisu mogle u meni presjeći tu čvrstu nit.

Pozvan sam u kuću Ante Jakulija. Ona se nalazi u Sinovčića ulici, u Varošu. Znao sam da su se u njoj uvijek držali neki važni sastanci. Zato mi je srce zaigralo kad sam pošao tamo sa Zvonkom Jakašom, čiji je otac također stari socijalista. Zvonko je stariji i iskusniji od mene. Radio je kasnije u Dugoj Resi, učestvovao je u izdavanju lista „Iskra“ 1927. ili 1928. godine. Bio je delegat na 3. Kongresu KPJ u Beču 1926. godine. Iznuren stalnim policijskim progonima i mučenjima umro je 1932. godine. Vjerovao sam mu beskrajno, kao i Jakuliju, i zato je za mene i sam sastanak s njima značio mnogo. Sastanak u kući Jakulija, ta slika mi se urezala u sjećanje i čini mi se kao da gledam; Jakuli s naporom govori, napola ležeći u postelji, iz koje nije danima ustajao zbog bolesti, tuberkuloze, a ja kao dječak samo klimanjem glave dajem

do znanja da sam razumio njegove riječi. Jakaša je za sve to vrijeme šutio, samo mi je na kraju stisnuo ruku i zagrlio me čestitajući mi što sam postao komunist.

O čemu mi je govorio Jakuli? Pričao mi je o ciljevima borbe u koju ulazim, o socijalnoj nepravdi kojoj je izložena radnička klasa i sirotinja, o nacionalnoj neravnopravnosti. Učio me je kako se čuvati od doušnika, a ipak da utječem na radnike s kojima se družim, kako da držim do svoga ugleda, kako moram što više čitati i obogaćivati svoje znanje. Partija naročito računa na mlade ljude skromne, poštene i radišne. Pitao me je što sam do tada pročitao, a ja sam mu s osobitim zadovoljstvom odgovorio da sam ponešto čitao od Marksa i Engelsa, da znam za Ferdinanda Lasala i Karla Kautskog. Pohvalio me je, ali je naglasio da je to samo početak! Bio je Prvi maj 1922. godine, postao sam član ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Nekoliko dana ranije navršio sam 17 godina.

Zlatko Šnajder, 1924.

Već kao član SKOJ-a shvatio sam da je u vrhovima Komunističke partije Jugoslavije nastao razilazak zbog dviju koncepcija i stvaranja frakcija; desne i lijeve.

Dalmatinsko rukovodstvo prihvatilo je lijevu koncepciju i priključilo se lijevoj frakciji čiji su nosioci u CK KPJ bili Rajko Jovanović, Života Milojković, Đuka Cvijić i Filip Filipović. Glavni nosilac desne frakcije i njen idejni predvodnik bio je profesor Sima Marković.

Frakcijske borbe koje su dugo razdirale Partiju osjetile su se i u Dalmaciji, ali to za razvoj i Partije i radničkog pokreta tada nije bilo presudno. Dalmatinsko partijsko rukovodstvo i članstvo prihvatilo je lijevu frakciju, jer desna nije bila na našem terenu toliko jaka da bi to predstavljalo ozbiljniji problem. Frakcijske borbe u Dalmaciji će se rasplamsati kasnije i to će dovesti do teških posljedica.

Dvije godine sam već bio u Partiji, 1924., upravo na staru godinu 31. decembra, održana je Prva omladinska konferencija SKOJ-a. U Split je došao Zlatko Šnajder, sekretar CK SKOJ-a. Konferencija je održana tajno u maloj poljskoj kući, zapravo staji težaka Dumanića, u Trsteniku, na prostoru gdje se sada nalazi Vojna bolnica u Splitu.[2]

Iz staje smo izveli kravu, a nekoliko skojevaca je čuvalo stražu i pazilo da nas netko ne iznenadi. Nas tridesetak delegata iz Splita, Kaštela, Dubrovnika, Hvara, Trogira, Omiša, Makarske i drugih mjesta Dalmacije, rasporedili smo se u krug i sjeli na slamu, prostrtu po podu staje. U sumrak, konferenciju je otvorio sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a Jozo Čulić. On nam je rekao da konferenciji „ispred CK prisustvuje drug Gvozden“. Na spomen toga imena mnogi su i nehotice pogledali u crnomanjastog Zlatka, koji je sjedio do Čulića.

Sekretari mjesnih organizacija podnosili su izvještaje o broju članova i utjecaju organizacije, o izvedenim akcijama i političkom djelovanju, o djelovanju neprijatelja, antikomunističkih popova i tako dalje. Čulić je podnio izvještaj o stanju organizacije i o uvjetima rada u Dalmaciji. U toku izlaganja delegata Zlatko je u mali notes ponešto zapisivao,

---

[2] Život Vicka Krstulovića završen je baš na tom mjestu, u Vojnoj bolnici, 28.9.1988. godine. U listu „Slobodna Dalmacija“, splitskom dnevniku, bilo je napisano „kako se vjeruje da je infarkt uzrok smrti“. Stoji činjenica da je pacijentu u liječenju blokade lijevog koljena, nakon dva dana tretmana vrućim voskom i masažom, treći dan primijenjena elektroforeza, što je rezultiralo trenutnom smrću Vicka Krstulovića. Liječnicima je bilo poznato, kao i samom pacijentu, da se ta metoda ne smije primijeniti, jer je pacijent imao ugrađen pejsmejker. Tko je i zašto odlučio da se tako postupi, nije utvrđeno.

a postavljao je i konkretna pitanja. Na kraju je i on uzeo riječ i govorio nam je o političkoj situaciji u zemlji i o zadacima Saveza komunističke omladine Jugoslavije.

„Bio sam u mnogim našim organizacijama, ali mogu vam reći da ste vi napredovali u svom radu. To se vidi po masovnosti organizacije, a i po tome kako je pripremljena ova konferencija. Vaša iskustva očigledno potvrđuju da se mogu postići dobri rezultati ako se uz ilegalno djelovanje koriste i legalne forme rada: u sportskim društvima, u kulturno-umjetničkim družinama i u raznim organizacijama. Poseban uspjeh mislim da predstavljaju vaša postignuća u pogledu obuhvaćanja seoske sirotinjske omladine. Tu ste vi otišli najdalje. Mislim da ti vaši uspjesi imaju i širi značaj, jer pokazuju da se u tome može uraditi više nego što smo dosad činili.“ Govorio je lako i razumljivo, delegati su bili oduševljeni. Bio je pristupačan i simpatičan, ugodne vanjštine, lijep. To nam je sve imponiralo. Konferencija je trajala cijelu noć, od sumraka do deset sati sutra ujutro. Za to vrijeme se nije nikuda izlazilo iz staje. Bilo je tu suhe hrane, jeli smo sjedeći u slami, nije bilo spavanja. Ujutro oko deset sati, počeli smo napuštati to mjesto, dva po dva, u raznim pravcima. Šnajder je na mene ostavio neizbrisiv utisak. Zlatko je bio borben i neposredan u ophođenju, a načitan i teoretski dobro izgrađen. Sve nas je oduševio. S njim sam se sastajao i družio i van konferencije, šetali smo po Marjanu i pričali o SKOJ-u i politici uopće. Naravno, govorili smo i o onim običnim stvarima i pojavama koje zanimaju sve mlade ljude. I kao rukovodilac i kao čovjek Zlatko me je oduševio, on mi je postao uzor kakav mora biti komunist, partijski i skojevski rukovodilac. Bio je sa mnom u našoj kući, moji roditelji su ga odmah zavoljeli. Na žalost, poslije njegovog boravka u Splitu, više ga nikad nisam vidio. Ubrzo nakon odlaska iz Splita Zlatko Šnajder je uhapšen u Beogradu i mučen na policiji. Nikoga od nas nije odao. Od posljedica tih mučenja teško je obolio od tuberkuloze. Njegov dragi lik, čovjeka koji nadahnjuje, uvijek nosim u sebi. Njegov život se ugasio 1931. godine, nakon tortura i pet godina teške robije. Našem drugu Gvozdenu bilo je 28 godina. Kasnije sam saznao da su s njim posljednje trenutke proveli majka Mileva i August Cesarec, kojega će ubiti ustaše 1941. godine.

Povodom smrti Zlatka Šnajdera organ CK KPJ „Proleter“, 1931., pisao je: Smrt Zlatka Šnajdera - „Težak je gubitak za revolucionarni pokret proletarijata Jugoslavije, no uspomena na njega i njegov požrtvovni rad nam i daje snagu da slijedimo primjerom takvih očeličenih boraca i da pod vodstvom KPJ vodimo borbu za rušenje fašističke diktature i uspostavljanje naše radničko-seljačke vlasti“.

Na ovoj prvoj skojevskoj oblasnoj konferenciji za Dalmaciju izabrali smo rukovodstvo, odnosno potvrdili postojeće, koje je ranije bilo postavljeno. Za političkog sekretara izabran je Dalibor Jakaša, kasnije u Sovjetskom Savezu prozvan Maljčik, zbog niskog stasa, i pod ovim imenom poznat i kod nas. U SSSR on je prešao na rad u obavještajnu službu. Tako je postao jedan od naših prvih obavještajaca, kad se 1937. vratio u zemlju. U toku NOB postao je načelnik Obavještajnog odjela u Glavnom štabu Hrvatske, što znači da je jedan od osnivača ove službe u nas. Kasnije će preći u diplomaciju.

Dalibor Jakaša - Maljčik je sin splitskog krojača, jednog od prvaka u socijalističkom pokretu. I Dalibor je učio krojački zanat, ali ga je revolucionarni rad odveo drugim životnim putem.

Za organizacionog sekretara izabran je Josip Doneli, brijač iz Makarske. Poslije bjekstva u SSSR, gdje se i sada nalazi ako je živ, uzeo je nadimak Biokovski. Po Biokovu koje se uzdiže

odmah iznad njegova rodnog mjesta. Toliko sam saznao o njemu kad je šezdesetih godina, došao u Jugoslaviju u posjetu rodnom kraju.

Pored Jakaše i Donelija u rukovodstvo su izabrani: Fabjan Razmilović, Berislav Kukoč, Josip - Bepo Treursić, Josip - Pera Antonini, Marin Ninčević, Stjepan - Stipe Perić, Jozo Radobolja, Ivan Lučić Lavčević i ja.

Razmilović je umro u Splitu sedamdesetih godina, Kukoč je poginuo u Petoj neprijateljskoj ofenzivi, Josip - Bepo Treursić je zvjerski ubijen u ustaškom logoru Stara Gradiška.

U istom logoru završio je život i Josip - Pera Antonini. Ustaše su ga živog zazidali, pa je tako umro od gladi i žeđi. Marin Ninčević je umro u Splitu, nakon rata.

Stjepan - Stipe Perić koji je 1925. sretno stigao u SSSR zajedno s Jakašom i Donelijem, ostao je tamo do 1946., kad se vratio u Jugoslaviju. Sreo sam ga i prepoznao u zgradi Savezne narodne skupštine. On mene nije prepoznao. Tada je bio predavač u partijskoj školi „Đuro Đaković“ u Beogradu, pri CK KPJ, u kojoj su se školovali najviši partijski kadrovi. S njim je u Beograd došla i supruga Galina - Galja, Ruskinja. U Beogradu se Stipe dosta često družio s Dalmatincima, osobito s Lovrom Borovčićem - Kurirom i Stipom Markovićem, a i sa mnom. Zbližile su se i naše žene. Stavovi Stipe Perića, međutim, po mnogim pitanjima su se razlikovali od naših, a i njegova žena Galja se razlikovala od naših drugarica. Recimo, ona nikako nije mogla shvatiti da naši ljudi ostavljaju vrata stana ili kuće nezaključane... Godine 1948. otkrilo se da je Stipe Perić povezan s NKVD-om i da radi za njih. Bio je izdan nalog za hapšenje, ali je on očito imao veza i u našoj obavještajnoj službi i unutrašnjim poslovima odakle mu je skrenuta pažnja. Uspio je pobjeći avionom u SSSR. Tamo je i umro.

Jozo Radobolja je, osim mene, još jedini živi član Oblasnog komiteta SKOJ za Dalmaciju iz 1924. godine. On je kasnije bio jedan od sekretara SKOJ-a u periodu Janka Mišića, braće Oreški i slavne plejade skojevskih rukovodilaca, koja je gotovo sva izginula u borbi s policijom u vrijeme monarho-fašističke diktature.

Ivan Lučić Lavčević, koji je tada imao ilegalni nadimak „Lopata“, ubijen je u Splitu od fašista koncem 1942., baš na svoj rođendan, kao član Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. Bio mi je najbliskiji drug i suradnik. Ivan Lućić Lavčević je jedan od najvećih ljudi i komunista koje sam u životu i dugom partijskom radu sreo.

Policijska provala u Oblasni komitet SKOJ-a, 1925.

Moj izbor u Oblasni komitet SKOJ-a vrlo ozbiljno sam shvatio smatrajući to velikom obavezom prema Partiji i radničkom pokretu. Već sam imao 19 godina, četiri godine članstva u SKOJ-u, a dvije u ilegalnoj KPJ.

Imali smo teškoće uslijed nesređenosti splitske partijske organizacije, kao i zbog pojačanog policijskog terora.

Ubrzo poslije konferencije u Splitu je 1925. godine došlo do provale. Postojala je opasnost da se policijska provala i proširi, jer je policija već bila ušla u trag sekretarima Oblasnog komiteta SKOJ-a Daliboru Jakaši i Josipu Doneliju. Ipak smo ih uspjeli nekako skloniti i organizirati njihov odlazak u Sovjetski Savez, kamo je tada otišao i Stipe Perić.

Poslije njihovog odlaska ostalo je otvoreno pitanje: koga izabrati za političkog i organizacionog sekretara SKOJ-a za Dalmaciju? Partijsko rukovodstvo se odlučilo za Jozu

Čulića - Žavu, iako je većina željela i tražila za političkog sekretara druga Zvonka Jakašu. Za organizacionog sekretara bio je izabran Josip Antonini. Pošto je Antonini ubrzo otišao u vojsku, ja sam ga zamijenio, također do odlaska u vojsku u ožujku 1926. godine. Poslije povratka iz vojske neki drugovi su ponovo odlazili na školovanje u Sovjetski Savez, a to je bila i moja žarka želja. Partijsko rukovodstvo, međutim, nije mene predvidjelo, nego Marina Kragića, koji je tamo tragično i završio.

Provala se dogodila sredinom augusta 1925.godine. Ni sada mi nije sasvim jasno kako je do nje došlo.

U Split je doputovao Franc Klopčič, tada član CK SKOJ-a. Po tadašnjim pravilima konspiracije, ostavio je kufer s ilegalnim materijalom u garderobi na željezničkoj stanici. Odatle je otišao u stan koji mu je stavljen na raspolaganje dok bude boravio u Splitu. Stanovao je kod Dera Šuglića, našeg aktiviste, u Senjskoj ulici, sada Lenjingradska, u Velom Varošu. Dero je bio radnik kod nekog zanatlije. Politički potpuno na našoj strani i aktivan u našim redovima. Ali on je imao dvije sestre koje su važile kao ljepotice i imale veliki broj udvarača. Izgleda da je među tim udvaračima bio i neki orjunaš ili policijski konfident, pa se tako saznalo da kod njih u kući boravi neki stranac. To je došlo do ušiju policiji i ona je iznenada upala u stan u kome je boravio Klopčič i zaplijenila kufer.

Klopčič se branio da on nema pojma čiji je to kufer, niti zna što je u njemu. I, stvarno, nisu mu mogli dokazati da je on taj kufer podigao sa stanične garderobe. Garderobijerka na željezničkoj stanici bila je naš pristalica i policajcima je kazala da ona ne zna toga čovjeka, Klopčiča, i da on nije imao ništa s kuferom. Tako se Franc Klopčič izvukao. Radnik Dero Šuglić, kod koga je Klopčič bio nastanjen, uspio je izbjeći hapšenje. Krio se dugo, tako da čak ni mi nismo znali gdje je.

Ali pao je tipograf Bruno Mandić, tada najmlađi član Oblasnog komiteta SKOJ-a. On je „priznao“ da je pronađeni kufer s ilegalnim materijalom njegov. Međutim, on ni pod batinama policije nije htio odati otkud mu sve to. Zato je bio suđen i dobio je kaznu od godinu i po dana zatvora. A jedva da je imao 18 godina.

Mi, naravno, nismo odmah znali kako se Mandić drži pred policijom i zbog opasnosti provale širih razmjera morali su bježati sekretari SKOJ-a Jakaša, Doneli i Perić. Sva trojica su preko naših veza ilegalno, te 1925., stigli u Sovjetski Savez. Tri godine kasnije tamo je otišao i Ivan Lučić Lavčević, na školovanje. Vratio se 1937., kao i Jakaša i Doneli.

Radnik Dero Šuglić jednoga dana se pojavio u vinogradima Miletića - Glumca, u Glavičinama. Tražio je vezu sa mnom. Ja sam tada radio kod poduzetnika Olive u Glavičinama, gdje smo minirali i mljeli kamenje za gradilište u „Turskoj kuli“, blizu Miletićevih vinograda. Znao sam da je za Derom Šuglićem izdana policijska tjeralica, pa sam ga prebacio na zemlju Ivice Šore, starijeg čovjeka, našeg simpatizera. Tu je bila kućica i bunar u vinogradu na Pujanki, podalje od grada. No, znali smo da će Dero i tu, prije ili kasnije biti otkriven. Zato smo i dalje tražili sasvim sigurno mjesto za njega. Konačno smo preko Josipa - Bepa Kurira, koji je bio talijanski optant i podanik, a nama blizak i naš pristalica, prebacili Dera u Trst jednim brodom koji je vozio tupinu. Odatle je otišao u Ameriku. Što je dalje s njim bilo, ne znam. Ne znam ni da li je živ. Nikad više nisam čuo za njega. Sjećam se da smo morali za njega pribaviti pristojno odijelo prije nego je pošao na put u Trst. Njegovo je bilo zakrpa na zakrpi. Zato sam uredio da mu krojač Fabjanac sašije novo, što sam kasnije platio iz svog džepa.

Prane Klopčič, od koga je sve ove počelo, imao je za sobom bogat i buran partijski život. Bio je ne samo član CK SKOJ-a nego i jedan od komandanata obrambenih četa, pa i sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju. Bavio se publicistikom i bio urednik listova. U Sovjetskom Savezu radio je kao novinar. U toku staljinskih čistki uhapšen je i više godina je proveo u Staljinovim logorima. Pušten je tek nakon Drugog svjetskog rata i onda je došao u Jugoslaviju. Živio je u Ljubljani, javljao se u dnevnoj i periodičnoj štampi. Dragi Zduniću, direktoru izdavačkog poduzeća „Spektar“ u Zagrebu, koji je imao kontakte s Klopčičem, dao sam moju vizitkartu s adresom i rekao da mu poruči da bih se rado s njim čuo i vidio. Bilo je to sedamdesetih godina. Klopčič se nije javio. Potkraj 1985., u dnevnoj štampi, pročitao sam da je umro.

Veliki tribun Ivan Krndelj, 1926.

Prije nego sam otišao u vojsku 1926., odigrali su se događaji koje se ne mogu zaboraviti. Te godine bili su veliki štrajkovi građevinara i radnika u cementnim fabrikama solinskog bazena. U skromnim prilikama kada se u Dalmaciji, Splitu i okolici stvarala industrija, industrijski radnik - proleter, i štrajkovi su imali krupan značaj. Oni su do krajnosti napregli organe državne vlasti, osobno policiju i žandarmeriju. Buržoazija i njeni prirepci bili su zaplašeni. To je budilo svijest i ponos radnika, buduće radničke klase, koja je tek nastajala od težaka, koji su još uvijek bili jednom nogom na svojoj zemlji.

Tada je u Split došao veliki tribun radničkog pokreta Ivan Krndelj. Kroz mojih šezdeset i više godina političkog rada sreo sam puno ljudi, izuzetnih ličnosti, ali ne znam da sam ikada više naišao na takvog govornika, takvog tribuna, koji je svojom vatrenom riječju mogao podići slušaoce, zanijeti ih u plameno uzbuđenje, i radnike i intelektualce. Krndelj je prirodno bio nadaren, ali i školovan govornik, iskusan radnički borac.

I priroda mu je dala sve: bio je visok, ogroman, moćan. Imao je snažan glas koji je ispunjavao čitavu dvoranu. Kada je govorio (tada nije bilo mikrofona) dominirao je glasom i svojom figurom, gestama, svojom ličnošću. Hercegovac, govorio je svojim lijepim jezikom.

U kinu „Karaman“, danas „Balkan“ u Marmontovoj ulici, održan je zbor na kojem je Krndelj govorio puna dva sata. Dvorana je bila prepuna, tako da su mnogi ostali pred vratima, jer se nisu imali gdje ugurati. Sve vrijeme je bio prisutan i policijski komesar koji je, kao i Krndelj, stajao na pozornici. Komesar je pokušavao više puta da prekine Krndelja, da ga spriječi da dalje govori. Da mu pomuti misli i da mu oduzme riječ. Ali Krndelj mu je svaki put majstorski parirao. Sjećam se, držao je u ruci knjigu, Zakonik cara Dušana, na koji se uvijek pametno i vješto pozivao, navodio dijelove propisa i zakona, snažno argumentirao svoje tvrdnje i ponekad pravio smiješnim policijskog komesara, koji mu nije bio dorastao mi intelektom, ni pojavom, ni glasom. Krndelj nije nimalo gubio nit svoga izlaganja, nego bi odmah, čim bi ušutkao komesara, nastavljao i dalje razrađivao svoju misao. Svi mi prisutni bili smo prosto općinjeni onim što smo tada slušali i gledali.

Kada sam 1941. godine došao u Zagreb na sjednice CK KP Hrvatske, na kojima se odlučivalo o podizanju oružanog ustanka u Hrvatskoj, saznali smo da su ustaški zločinci strijeljali komuniste, koji su bili zatvoreni u logoru Kerestinec. Među njima ubijen je i Ivan Krndelj. Ja sam dobro osjetio koliki je to bio gubitak za našu Partiju i našu zemlju, pa mi je i sada žao i krivo što današnje generacije i ne znaju o Ivanu Krndelju, velikom radničkom

tribunu i borcu, izuzetnom čovjeku. Zajedno s Krndeljem strijeljan je i Ognjen Prica. On nam je na višem partijskom kursu, uoči rata 1941., predavao dijalektički materijalizam. Ubijeni su mnogi drugovi, od kojih sam neke dobro znao a neke samo po čuvenju, iz kazivanja drugih. Ali, ono što su bili Krndelj i Prica, Partija je zauvijek izgubila. To je strašan gubitak, nenadoknadiv.

Obogaćen svim što sam čuo od Ivana Krndelja, a to je bilo sigurno najviše što sam do tada imao priliku naučiti krenuo sam 21. marta 1926. u vojsku u Sarajevo. Brodom sam putovao od Splita do Metkovića, a onda uskotračnom prugom, preko Ivan-planine do Sarajeva.

U 22. artiljerijskom puku kraljevske vojske, 1926.

Na odsluženje vojnog roka u 22. artiljerijskom puku u Sarajevu, bio sam punih osamnaest mjeseci, od marta 1926. do septembra 1927. godine.

Prethodnih godina važio je stav da Članovi Partije i SKOJ-a treba i u vojsci da nastave borbu tako što će kršiti disciplinu, pružati raznovrstan otpor i izazivati nerede, odnosno odbiti da kralju polože zakletvu. Meni je to bilo prosto neshvatljivo. KPJ je van zakona, SKOJ i radnički pokret isto. I onda dođemo u vojsku, gdje smo odmah pod stalnom kontrolom podoficira i oficira, najvjernijih slugu režima, kojima na takav način treba odmah da se legitimiramo? I da na taj način sami sebe odmah onemogućimo. Da izostane onaj politički rad, koji nam zajednički vojnički život omogućava. Zajednička stradanja i trpljenja od ličnih uvreda do fizičkih maltretiranja. Razmišljao sam i javljala mi se dilema da li se suprotstaviti disciplini i tako otkriti, ili tiho raditi među drugovima vojnicima, i pridobivati ih za ideje KPJ i SKOJ-a. Ta moja dilema prekinuta je dolaskom druge direktive: komunisti u vojsci ne treba da se izlažu, nego da djeluju među vojnicima.

Sjećam se da je u Splitu, dok je važila stara direktiva, velika grupa vojnika odbila položiti zakletvu kralju i kraljevini, pa je oko stotinu vojnika iz Splita otjerano u Mostar, gdje su bili izloženi oštrim mjerama i kaznama.

Kad sam stigao u 22. artiljerijski puk, uskoro sam uspio uspostaviti vezu sa sarajevskom partijskom organizacijom preko Kasima Zildžića. Odlazili smo u radnički dom na Koševu i tu smo se sastajali s domaćim komunistima, aktivistima, a isto tako i s drugim vojnicima-komunistima, koji su služili vojni rok u Sarajevu, ali u drugim jedinicama. Neke sam poznavao još iz Splita. Tada je u Sarajevu bio Vjekoslav - Đidi Kesić, pa Vinko Čulić, zatim Marko Grgić iz Solina, pa dvojica braće Drnas iz Mravinaca, od kojih je jedan služio rok u 10. pješadijskom puku - „Takovskom“, a drugi u 15. pješadijskom puku „Stevan Sinđelić“. Radili su u sedlarskoj radionici, jer su po struci bili postolari. Tamo je bio i Josip - Bepo Kovač - Ban, koji je isto bio postolar. Zatim i Splićanin Kleto Bego, umro je prije neku godinu. On je bio politički uzdignut i puno mi je pomagao u mom političkom radu. U tri puka sam formirao partijske ćelije.

Ja sam volio vojsku i vojnički život i da je bila naša vlast, da je vojska bila drukčija, rado bih ostao u njoj. Osjećao sam da mi leži vojnički poziv i rado bih bio išao na vojnu akademiju da učim za oficira. Ali, te prilike za mene nije bilo. Smatrali su da sam jedan od najboljih kaplara u 22. puku, možda i jesam bio najbolji. Drago mi je da su to govorili i moji drugovi i moji pretpostavljeni oficiri. Policija me nije imala na spisku. Svakog vojnika koji je bio upisan

u policijske registre, pratila je karakteristika. Činjenica da nisam bio evidentiran kao komunist koristila mi je u radu, a ja sam se držao onoga: tiha voda brijeg obara.

Osobito sam volio artiljeriju, iako sam malo o tome znao, ali nastojao sam da naučim što više. Smatrao sam da mi u vojsci treba da naučimo što više za onaj dan kad proletarijat povede bitku za pobjedu revolucije. Lenjin nam je svima pokazao da je to moguće. Rat i naša revolucija 1941. - 1945. bili su drukčiji i puno teži nego što sam ja zamišljao dok sam bio u vojsci. U krvavom ratu služilo mi je i znanje koje sam stekao u vojsci u Sarajevu.

Oduvijek sam volio životinje, a konjima se divio. U vojsci sam imao prekrasnu kobilu „Cajku“. Da sam imao novaca kupio bih je i odveo kući. „Cajka“ je bila neukrotiva i jedino sam je ja uspio pripitomiti, zbog čega mi je bila još draža. Kad sam odlazio u mojim očima jesu bile suze, a činilo mi se da su i u „Cajkinim“.

Moj prvi starješina bio je Dušan Mijač, Dalmatinac. Komandant puka bio je Dragomir Radenković. Načelnik štaba poručnik Ranđelovski. Mijač se prema meni odnosio dobro i sa simpatijom. Sigurno zato što sam bio dobar vojnik i starješina, a možda i zato što sam i ja iz Dalmacije. Nije znao da sam komunist. Da je znao, ne bi bilo važno da smo obojica Dalmatinci.

Radio sam u magazinu hrane i vodio evidenciju. Moje je bilo da prepisujem naredbe, koje je slao štab puka. Tako sam ušao i u administrativne poslove, a za mene koji sam završio samo osnovnu školu i do tada radio isključivo fizički, kao manuelni radnik, ovo je bio zanimljiv i lak zadatak.

Komandant diviziona najprije je bio Mihajlo Jovanović, stariji čovjek iz starog srpskog oficirskog kora. Njega je naslijedio kapetan Sreten Vasiljević, s kojim sam ubrzo došao u sukob. Bio je katolički uskrs. Katolici toga dana imaju voljno i mogu ići u grad. Nije nam baš bilo do crkvenih običaja, nego smo željeli izaći iz logora. A kako nije bilo komandanta, ja sam napisao propusnice u kancelariji našeg diviziona, pa smo otišli u grad. Kad je kasnije Vasiljević došao, vidjevši da nema ni mene ni onih kojima sam izdao propusnice za izlazak u grad, naredio je da nas odmah na kapiji, kada se vratimo, uhapse. Tako je i učinjeno. Pošto smo odležali noć u zatvoru, sutra ujutro dežurni nas je izveo na raport. Kao kaplar ja sam bio prvi na redu:

„Gospodine kapetane, na raportu sam po Vašem naređenju. Jučer sam bio uhapšen.“

„Ko ti je dozvolio da izdaješ propusnice?“

„Učinio sam to umjesto Vas. Vi ste ih imali izdati. Znali ste da je praznik, a zašto niste došli ja ne znam. Mogli ste izdati naređenje naredniku ili vodniku da oni obave ono što je bila Vaša dužnost.“

Kapetan Vasiljević odbrusi: „Osam dana zatvora!“

Prihvatio sam njegov ton i rekao mu: „Razumijem! Idem u zatvor, evo Vam ključeva, evo Vam kancelarija, ja više ne snosim odgovornost!“

Kapetan se na to raspalio i pošao prema meni kao da će me ošamariti, ali sam ga zaustavio, uzviknuvši: „Gospodine kapetane, ne prilazite mi!“

Kapetan je bio preneražen: „Zašto?“

„Zato! Kažem Vam, ne prilazite mi..., a ako sam što kriv, molim, odgovarati ću po zakonu!“

Shvatio je da sam, ako bi me udario, bio spreman da mu vratim istom mjerom. Uspio se savladati, pa sam umjesto u zatvor, ipak otišao na svoj posao. Tada se odigrao jedan događaj, koji se dugo prepričavao u puku.

Neki Katušić iz Imotske krajine nije mogao izdržati maltretiranje kojem je bio izvrgnut, pa je u očaju bacio pušku. Za takav čin slijedila je ne samo disciplinska kazna, nego je trebalo ići pred vojni sud. Uspio sam to nekako zataškati, pa je on prošao bez kazne i bio mi je zahvalan. A kad se ohladio ja sam mu govorio kako se takvim postupcima može samo nastradati, a nikako izmijeniti uzroke koji do toga dovode. Govorio sam mu o dugoročnoj političkoj borbi koju vodi Partija, o tome kako će kad ona pobijedi biti drukčije i u vojsci i u životu, kako će se stvoriti novi, ljudski odnosi. Poslije vojske nikada ga više nisam vidio. Moguće je da bih sasvim zaboravio Katušića da, prije nekoliko godina u Zagrebu, nisam sjeo u taksi, u društvu trojice prijatelja. Vozili smo se prema kolodvoru, kad najednom taksista upita mene: „Oprostite, da niste Vi, možda, drug Vicko Krstulović?“ Kad sam potvrdio da jesam, on zaustavi auto i sav tronut kaže mi: „Dozvolite da Vas poljubim! O Vama mi je govorio moj otac otkako znam za sebe. Služio je vojsku zajedno s Vama u Sarajevu. Vi ste tada njemu i drugim vojnicima govorili što će doći. I uvijek je tu priču otac završavao riječima: Sve je onako kako je Vicko rekao!“

Sa kapetanom Vasiljevićem imao sam i dalje raznih trzavica, ali me je držao uza se, jer sam mu bio potreban, dobro sam obavljao svoju dužnost. Kao stariji kaplar već sam brojio dane kad ću izaći iz vojske, a pustio sam i malo dužu kosu da bih ljepše izgledao u civilnom odijelu. Da bi mi napakostio i pokazao svoju vlast, naredio je da skratim kosu i da mu se nakon toga javim da vidi kako izgledam. Otiđem u brijačnicu i kažem da mi obriju glavu. Zatim se javim kapetanu Vasiljeviću.

„Zašto nisi uradio onako kako sam naredio?“

„Gospodine kapetane, glava je moja pa sam uradio da bude kako ja hoću, a ne kako Vi želite!“

Kapetan mi na to zaprijeti da će mi skinuti onih 20 dinara što sam ih mjesečno primao kao kaplar. Odgovorio sam da ću dati još 200 dinara samo da se oslobodim njegovog maltretiranja. Tada je planuo i ponovo učinio gestu kao da će me ošamariti, ali se opet savladao i bijesno me gledao. I ja sam bio bijesan, pa sam mu rekao:

„Ako dođe do rata, ne bih želio da se negdje sretnemo.“

„Zašto?“ pita kapetan začuđeno.

„Zašto? Jasno je zašto! Kako se Vi ponašate, kako se odnosite prema vojnicima!“

Pred kraj 1926. umro je Nikola Pašić. U Sarajevu je bila velika žalost, jer su Pašić i Radikalna stranka imali veliki broj pristalica. U komemorativnim ceremonijama sudjelovala je i jaka bjelogardijska vrangelovska vojna kolonija. Oni su poraženi pobjegli iz Sovjetske Rusije, kao antikomunisti bili su rado primljeni od kralja Aleksandra, koji je imao pretenzije na rusku krunu, kao rođak Romanovih. Za vrijeme rata bjelogardijci su se stavili u službu okupatora i kvislinških režima. Nakon rata mnogi su radili za sovjetske obavještajne službe i bili informbirovci.

Naredne, 1927., dočekao sam kraj služenja u vojsci i povratak u Split.

Kapetana Vasiljevića nikada više nisam vidio. Doživio sam u vojsci ponižavanja ljudi. To mi je bila dobra škola. U toku rata, u našoj partizanskoj vojsci uvijek sam se trudio da se ne dogodi ništa što bi sličilo na vojsku u kojoj sam ja morao služiti.

Đuro Đaković u Splitu, 1928.

Kad sam se vratio u Split, septembra 1927., bili su izbori za Općinsko vijeće. Na radničkoj listi izabrano je 6 ili 7 vijećnika. Gradonačelnik je tada bio Tartalja. Ali, po zakonu o zaštiti države, uperenim protiv komunista i radničke klase, i uz pomoć drugih proceduralnih smicalica izabrani radnički vijećnici isključeni su iz Općinskog vijeća i oduzeti su im mandati. Na to je protesti don Frane Bulić: „Ako radnici i težaci Splita nemaju vijećnike u ovom Vijeću. Onda ni za mene nema mjesta u njemu!“

I tako je don Frane Bulić demonstrativno napustio Općinsko vijeće koje je nastavilo rad pod rukovodstvom dr Ive Tartalje. On će za vrijeme šestojanuarske diktature postati prvi ban Primorske banovine.

Te 1927. godine predstavnik KPJ Ivo Baljkas sklopio je politički sporazum s raspopom, nekadanjim fratrom Petrom Đirlićem. Ova koalicija s otpadnikom HSS-a, koji će kasnije prihvatiti diktaturu kralja Aleksandra i Pere Živkovića, nije se pokazala od koristi za Partiju. Pravi problem su frakcijske borbe u KPJ. Dalmatinsko rukovodstvo je preko Đuke Cvijića u Zagrebu i Beogradu bilo povezano s lijevom frakcijom, u kojoj su glavnu riječ ulogu imali Rajko Jovanović, Života Milojković i drugi. Sve ovo nas je dezorijentiralo i mi nismo znali objasniti sebi koji su uzroci frakcijskih borbi. Pitali smo se jesu li to stvarno principijelna razilaženja ili su to lične netrpeljivosti pojedinih ljudi. Jesu li to bolesne ambicije, nedostatak skromnosti i samodiscipline svakoga od njih, koji nisu u stanju sebe podrediti interesima radničkog pokreta i klasnih sindikata.

Meni je to jako smetalo. Nisam se mogao s tim pomiriti, iako sam poštovao i vjerovao u lično poštenje ljudi koji su u rukovodstvu Partije u Dalmaciji.

Nakon atentata Puniše Račića na Stjepana Radića i poslanike HSS u Narodnoj skupštini u Beogradu, 20. juna 1928., u Split je došao Đuro Đaković. Bilo je to u septembru. Vicko Jelaska, koji je bio glavni rukovodilac KPJ u Dalmaciji, imao je praksu da povremeno saziva sastanke širokog partijskog aktiva, na takvom skupu je bio s nama Đuro Đaković. Ovaj sastanak je održan u Ružića kući, na Zenti, dijelu Splita pored mora, ispod današnje nove bolnice, blizu plivališta „POŠK“-a. Ružići su imali nadimak Taišini, pa se ovaj sastanak obično naziva „sastanak u Taišini“.

Prisustvovali su članovi Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju Vicko Jelaska, Ivo Marić, Josip Rosić, zatim istaknuti komunisti Josip - Pera Antonini, Josip - Bepo Treursić, Ivan Siriščević - Puči, Jozo Ružić - Ika, Duje Grčić, Šime Grčić, Toni Treursić, Marin Marasović, Berislav Kukoč, Šime Babo, Marin i Paško Miletić - Glumac, Jerko Ivančić, Toni Mrduljaš, Marin Krstulović, Ante Alujević - Kopač, Mario Vlak, Josip Benevoli, Lete, Josip Poduje, Bjondo - zidar s Dobrog, Frane Šegvić, Frane Kragić, Duje Bubalo i ja.

Na ovom sastanku Đuro Đaković je iznio opći pregled političke situacije i položaj naše Partije u zaoštrenim političkim suprotnostima, jer će buržoazija i velikosrpski režim pojačavati teror, nakon smrti Radića, da bi učvrstili vlast kralja Aleksandra. Iznoseći svoje ocjene za budućnost, Đuro Đaković je bio odlučan i jasan: Partija u Splitu i Dalmaciji mora preći na sistem ćelija - trojki ili iznimno petorki. Objasnio je da će se Partija time očuvati od provala i političkih progona, koji će biti još oštriji. Ovakva organizacija rada će joj ujedno omogućiti da ne izgubi inicijativu. Iz njegovih riječi bilo je jasno da izriče kritiku na račun

načina rada Jelaske i njegovog kruga. On je tražio sređivanje unutar-partijskih odnosa i raščišćavanje stavova o krupnim pitanjima - nacionalnom, seljačkom i organizacionom.

Usprkos tome što je Đaković bio kategoričan i jasan, a govorio je u ime CK KPJ, nekih rezultata od njegovog dolaska i ovog sastanka nije bilo. Rukovodstvo Dalmacije prosto nije prihvaćalo direktive i rad je tekao uglavnom po starom: sve se zasnivalo na utjecaju pojedinih ličnosti, oko kojih su se okupljali komunisti i simpatizeri.

Ubrzo nakon ovog sastanka dobio sam zadatak da idem u Makarsku po partijskom i skojevskom poslu. Nastojao sam disciplinirano izvršavati zadatke i provoditi liniju i nove direktive koje su nam došle od najvišeg foruma naše Partije. Isto tako sam djelovao i tamo gdje sam bio zaposlen, gdje sam tada radio na probijanju i izgradnji ceste po Marjanu. Tu sam imao zadatak osnivanja partijskih ćelija. Samnom su bili u ćeliji radnici - težaci Božo Tudor, Jerko Ivančić, koga je fašistička policija u Splitu mučila i ubila 1941., Andrija Dumanić - Šulenta i Vicko Kuzmanić - Crni. S nama je bio povezan i Miloš Tudor i drugi radnici. Mi smo konkretno tražili poboljšanje radnih uvjeta, a naročito uvođenje osmosatnog radnog vremena. Nije prošlo bez posljedica. Nas četvorica smo dobili otkaz, jer smo branili prava radnika. Tako je završen moj rad na izgradnji ceste na Marjanu.

U drugoj polovici 1928. ponovo sam došao na dužnost organizacionog sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju, a politički sekretar je još bio Jozo Čulić. I do odlaska u vojsku 1926. bio sam kraće vrijeme organizacioni sekretar SKOJ-a jer je Antonini bio odsutan.

Međutim, sada 1928. mi članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a primjetili smo da držanje Joze Čulića nije na visini. On je u svojim diskusijama uvijek bio na strani Jelaske, što je bila komotna pozicija u zavjetrini. Osim toga, njegovo ponašanje je izazivalo sumnju i zbog toga što se često viđao u društvu s policijskim agentom Mijačem, s kojim je igrao karte i šah. Jozo Čulić - Žava se na kraju počeo i odvajati od organizacije. Na sjednici Centralnog komiteta SKOJ-a u Zagrebu, održanoj 26. ili 27. decembra 1928. godine, Čulić, kao politički sekretar, nije mogao da podnese odgovarajući izvještaj o radu SKOJ-a u Dalmaciji, jer nije dovoljno poznavao život organizacije. Koliko se sjećam, na ovom sastanku su bili prisutni: Jaka Žorga i Matija Brezović. Kad sam vidio da njegov izvještaj vrlo blijedo ilustrira naš rad, zatražio sam riječ i iznio stanje u Splitu i Dalmaciji. Tada sam zahtijevao da netko od članova Centralnog komiteta SKOJ-a dođe u Split da nam pomogne. Drugovi su obećali pomoć.

Vjerojatno zato što stvarnih rezultata nije bilo od sastanka s Đurom Đakovićem, uskoro je u Split došao Simo Miljuš, a poslije njega Jovan Mališić-Martinović s Ružom Popovom - Bugarkom i jednim od braće Vujovića, te najzad i Trifun Mašanović.

Otvoreno pismo Kominterne - smjena rukovodstva, 1928.

O Simi Miljušu današnje generacije znaju malo, ili ništa. A on je također jedan od prvaka KPJ i radničkog pokreta. Mi smo znali već tada za njegovu revolucionarnu aktivnost u vrijeme Austro-Ugarske, kada je i on djelovao u organizaciji „Mlada Bosna“. Pripadao je onom njenom dijelu, koji je razočaran Kraljevinom SHS i vladavinom kralja Aleksandra, što je rezultiralo terorom nad radničkom klasom i nacionalnom neravnopravnošću, sve većom korupcijom, sve ogorčenijom borbom za vlast između građanskih stranaka. Smatrao je da su

iznevjereni ideali i izdana njihova patriotska borba i da se zato valja dalje boriti u redovima ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Kako za ostvarenje njihovih mladenačkih ideala, tako i za revoluciju koja će ostvariti bolje i pravednije, besklasno društvo. Zbog svega toga prihvatili smo Miljuša s najvećim poštovanjem.

A i njegova pojava, njegov nastup, naročito njegova izlaganja, još više su pridonosila učvršćenju ugleda koji je on već uživao u redovima radnika i revolucionara, u političkom životu zemlje. Bio je srednje visine, vitak, mršav, kestenjaste kose. Imao je sigurno više od 30 godina, a manje od 40. Govorio je mirno, staloženo, uvjerljivo. Bio je izvanredno teoretski izgrađen i učen. Po profesiji je bio učitelj, a pisao je često u radničkoj štampi. Ali Miljuš je sve nas osvajao svojom jednostavnošću, srdačnošću, toplinom i nenametljivošću. Svima nam je djelovao kao stari drug. U kući moga oca, u Kamenitoj ulici, ispod Marjana, održao je dva sastanka s rukovodstvom KPJ za Dalmaciju. Bili su prisutni Vicko Jelaska, Ivo Marić, Josip - Bepo Treursić i Josip Rosić. Ne mogu sa sigurnošću tvrditi, ali, mi se čini da je bio i Josip Antonini - Pera.

Miljuš je govorio o sukobima u rukovodstvu, o frakcijskim borbama u vrhu KPJ i da bi s tim trebalo prekinuti i sve naše snage ujediniti za stvaranje jedinstva u radničkom pokretu i sindikatima, koji se moraju suprotstaviti režimskim sindikatima i građanskim strankama. Trijezno, mirno i vrlo uvjerljivo je dokazivao da ova borba u vrhu KPJ koristi samo neprijatelju i da koči Partiju u borbi protiv buržoazije i njenih eksponenata. Također je govorio da su Partija i radnički pokret izloženi i podmukloj borbi koja se vodi ubacivanjem doušnika i neprijatelja, koji podrivaju Partiju iznutra, a što je najgore - dovode do provala. U neke od osnovnih problema partijskog rada u Dalmaciji Simo Miljuš tada nije ulazio, tako da ni njegov dolazak nije bio prekretnica. Moguće je da ga zato nigdje i ne spominju oni koji pišu o historiji KPJ u Dalmaciji.

Poslije sam saznao da je Miljuš otišao u Sovjetski Savez i da je tamo bio u najvišim partijskim forumima, sve dok i on nije nestao u čistkama…

Kako dolasci najviših i vodećih funkcionera CK KPJ Đure Đakovića i Sime Miljuša nisu urodili plodom, u Split je krajem septembra ili početkom oktobra 1928. godine došao sekretar CK KPJ Jovan Mališić-Martinović, s jednim od braće Vujovića, a s njima je bila Ruža Popova - Bugarka. Došli su s Otvorenim pismom Kominterne i CK KPJ koje je sadržalo teze o seljačkom, organizacionom i nacionalnom pitanju. I borba za nacionalnu ravnopravnost će biti važna pokretačka snaga revolucionarnih zbivanja sve do naše Narodno-oslobodilačke borbe 1941. - 1945., a neće sići s dnevnog reda ni nakon oslobođenja.

Njih troje su s Otvorenim pismom Kominterne i CK KPJ i stavovima koji su u njemu bili izneseni odmah došli u sukob s rukovodstvom KPJ za Dalmaciju - s Vickom Jelaskom, Ivom Marićem, Ivom Baljkasom i njihovom grupom. Iako je iza Martinovića stajao Izvršni komitet Kominterne i CK KPJ, rukovodstvo Dalmacije se odlučno suprotstavilo Mališiću, a zapravo najvišim forumima.

Mališić je, ustvari, došao s direktivom da se ide na oružani ustanak u Jugoslaviji. Jelaska i njegova grupa su uporno dokazivali da je ta direktiva pogrešna i da vodi uništenju kadrova, članova i simpatizera KPJ.

Mi, ostali, bili smo spremni podržati i podržavali smo naše najviše partijsko rukovodstvo, ne samo zbog discipline i povjerenja koje smo imali, nego zato što smo vjerovali da je ono u pravu. Rečeno je tada da će zajedno s nama ustati, ili će nam se naknadno

priključiti čak i vojne jedinice. To nije bilo potpuno lišeno osnova jer je u Mariboru zaista došlo do pobune u tamošnjem garnizonu. Ali, sve to je premalo da bi se moglo i govoriti, a kamoli započeti oružani ustanak u vrijeme diktature.

Rasplet se odigrao na jednom širem sastanku u Lori, tamo gdje je sada ratna luka i komanda flotile Ratne mornarice, u kući Josipa Rosića. Ta mala kuća u polju bila je daleko od ostalih zgrada, na osami, jer se grad završavao s Arheološkim muzejom. Oko kuće je bila obradiva zemlja i vinograd. Kad se pokazalo da Martinović i dalmatinsko rukovodstvo imaju suprotne stavove, diskusija se počela pretvarati u svađu. Ona je kulminirala tako što je Ivo Baljkas u jednom trenutku demonstrativno napustio sastanak. Baljkas je na taj način prekršio elementarna pravila konspiracije. Bila je nedjelja poslije podne, kada se ne radi i u polju nema ljudi. On, inače ugledni novinar-publicista, u to vrijeme nije imao što tražiti u polju, a kako je policiji dobro poznat, mogao je lako provaliti sve ostale, da ga je slučajno vidio neki od agenata koji su se svuda vrzmali ili neki policijski doušnik. Mi nismo mogli znati hoće li nas on tako i nehotice otkriti, a pošto je onako ljut i ogorčen napustio sastanak, pomišljali smo da će se to i dogoditi. On to nije učinio, nismo imali neprilike s policijom.

Pošto su i centralno i dalmatinsko rukovodstvo ostali do kraja uporni na svojim stanovištima i pošto nije bilo nikakvih izgleda da jedna ili druga strana popusti, ili da se pronađe zajednički stav, Mališiću nije preostalo ništa drugo nego da smijeni staro i predloži novo rukovodstvo. Tako je za političkog sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju postavljen Mate Ivišić, po zanimanju konobar, a za organizacionog sekretara Duje Grčić, zidar iz Splita. Kako se kasnije pokazalo ovaj izbor nije bio dobar.

Mate Ivišić, porijeklom iz Dalmatinske Zagore, nije bio u stanju zamijeniti Jelasku, niti je bio sposoban nametnuti novi način i metode rada. Čak i onaj rad koji je dotadašnje rukovodstvo održavalo, pod novim je zamirao.

Kada smo kasnije trijezno i hladno razmatrali prilike i čitavu situaciju u eri šestojanuarske diktature uviđali smo i sami da je dalmatinsko rukovodstvo KPJ s Jelaskom na čelu bilo tada u pravu. Iako smijenjeno, ovo rukovodstvo je zadobilo u očima članstva još veći autoritet i oko sebe stvorilo famu nepogrešivosti.

Sa sličnim problemom, odbijanja direktive najvišeg foruma KPJ, suočili smo se u potpuno drukčijim okolnostima i sa sasvim suprotnim polaznim stavovima 1941. godine. I tada je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, u kome više nije bilo ni Jelaske, ni Marića, ni Baljkasa opet bio u pravu i to su kasniji događaji krvavo potvrdili.

Ne samo što je skoro zamro rad novoizabranog dalmatinskog partijskog rukovodstva na čelu s Matom Ivišićem, tako da će kasnije opet Jelaska i njegova grupa dobiti mandat, nego se i sam Mate Ivišić vremenom potpuno izgubio iz političkog života. Kasnije, kako sam saznao, u toku rata našao se u Slavoniji, gdje je zbog izdajničkog držanja i suradnje s okupatorom strijeljan. Zanimljivo je da je Mate Ivišić po izgledu i držanju nevjerojatno sličio na Andriju Hebranga, kao da je njegov brat blizanac.

Sumnjivi sekretar SKOJ-a, 1928.

Kad je 1925. godine razbijeno skojevsko rukovodstvo u Dalmaciji i sekretari Dalibor Jakaša i Josip Doneli, kao i Stipe Perić, član Pokrajinskog Komiteta KPJ, uspjeli pobjeći od policije u SSSR, nastojao sam da na mjesto Dalibora Jakaše dođe Zvonko Jakaša. On i Dalibor

nisu bili ni u kakvoj rodbinskoj vezi, iako imaju isto prezime. Zvonko i njegov brat Milan bili su vrlo aktivni skojevci, školovani, članovi Oblasnog komiteta SKOJ-a, i za ondašnje naše prilike teoretski uzdignuti. Bili su i uzornih ljudskih kvaliteta. Baš onakvi kakvi se poželjeti mogu za skojevske rukovodioce. Čak je i njihov otac bio stari socijalista.

Ali ni Zvonko ni Milan nisu bili po volji Jelaski. A tko njemu nije bio po volji, taj ni u KPJ ni u SKOJ-u nije mogao daleko. Jelaska je imao velikih kvaliteta, ali je Partiju tretirao kao svoje poduzeće, kao neku svoju prćiju. On i njegova grupa odabrali su i nametnuli za sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a Jozu Čulića - Žava.

Žava je bio kovač, vlasnik radionice. Kovačkim zanatom bavio se samo kao poslodavac. Govorilo se da on nije oko nakovnja „mrčio gaća". Više se iskazivao kao neradnik, ženskar i kockar. Često bi sjedio u kavani „Orijent" i provodio vrijeme uz karte. Ta kavana bila je na prostoru kod sjeverozapadne kule Dioklecijanove palače, gdje je sada banka, a u neposrednoj blizini stare bolnice, sada Muzeja narodne revolucije. Tu je Žava igrao karte s agentima političke policije Đurom Radinovićem i Filipom Mijačem. Družio se s njima i šetao i van kavane „Orijent". Sve to trebalo je da posluži kao kamuflaža, ali ni agenti Radinović i Mijač nisu bili glupi i nije ih bilo lako vući za nos. Meni je Jozo Žava bio sumnjiv zbog takvog ponašanja, ali i zbog slabog rada u skojevskom forumu. I onda sam bio, a i sad sam uvjeren, da je između njega i policije postojao dosluh, iako za to nisam imao čvrstih dokaza. Kasniji njegov rad i držanje govore u prilog ovoj sumnji. Ni za vrijeme stare Jugoslavije, ni za vrijeme rata, a ni poslije, on nije sudjelovao aktivno u radu Partije ili masovnih organizacija. I tako do smrti, prije nekoliko godina.

Osjećajući da naš Oblasni komitet SKOJ-a ne radi dobro, pogotovo ne njegov sekretar, tražio sam način da dođem i ja u Zagreb, gdje bih višem skojevskom forumu prikazao kakva je situacija kod nas i tražio da nam pomognu. Član Oblasnog komiteta SKOJ-a Josip Antonini - Pera, do tada je više puta odlazio u Zagreb po skojevskom zadatku, pa sam odlučio da mu se i ja priključim kada bude išao slijedeći put. Međutim, Antonini je odustao i predložio da odemo zajedno Jozo Čulić, politički sekretar, i ja. Bilo je to pred sam kraj decembra 1928. godine.

Mi smo našli smještaj u jednoj gostionici, koja je u prizemlju, u nivou ispod trotoara, imala i prenoćište. Tu je bilo tako vlažno da smo ujutro ustali skoro mokri. Onda smo otišli do javke, do komunističkog aktiviste druga Đure, koji je sa ženom stanovao u maloj kući, podno Mirogoja, a onda smo otišli do predjela koji se zove Mlinovi. Sastanku CK SKOJ-a prisustvovali su Štefek Cvijić, Pero Popović - Aga, Mijo Oreški, Jaka Žorga i Matija Brezović kao predstavnici KPJ i Jozo Čulić i ja. Razmatrana su razna pitanja, ali je sastanak stvarno bio posvećen razmatranju stanja u SKOJ-u u Dalmaciji. Sjećam se da je Žorga s drugovima govorio o problemu Petkovića - Seljaka, da je taj bio maknut s dužnosti, ali o tome ni Žava ni ja nismo ništa znali, pa u razgovoru nismo ni učestvovali.

Na toj sjednici Čulić je podnio izvještaj o stanju i radu SKOJ-a u Dalmaciji. Njegov izvještaj bio je općenit i pun fraza, bez veze sa stvarnom situacijom na terenu. On, doduše, budući da je u organizacijama slabo i veoma površno radio, nije mogao, a iz mnogih razloga nije ni želio, da upozna Centralni komitet SKOJ-a sa stvarnim stanjem.

Kada sam vidio da njegov izvještaj vrlo blijedo ilustrira naš rad, zatražio sam riječ i podnio dopunski konkretan izvještaj o našem radu, o teškoćama i propustima. Istovremeno, u ime većine članova Oblasnog komiteta zahtijevao sam da CK uputi u Dalmaciju jednog od

svojih članova, koji će nam pomoći da sredimo stanje u organizacijama. Još na istoj sjednici Centralni komitet je odlučio da Aga Popović, kao jedan od iskusnih članova CK, što prije dođe u Dalmaciju.

Kralj Aleksandar je izvršio udar na lažni parlamentarizam, javno uzeo vlast u svoje ruke i pojačao teror režima i zaveo monarho-fašističku diktaturu. Dolazili su nam još teži dani.

Krajem januara u Split je došao Trifun Mašanović, u ime CK KPJ.

Neuspjela misija Trifuna Mašanovića, 1929.

O Trifunu Mašanoviću se gotovo ništa ne zna. U raznim knjigama, pregledima, i drugim radovima, studijama i člancima koji se bave historijom KPJ pominju se Marko i Stevan Mašanović, Marko kao instruktor Kominterne, koji je bio član KPJ, i koji je upućen iz SSSR u zemlju radi likvidiranja frakcijskih trvenja. Njega stavljaju uz rame takvih ljudi kao što su bili Đuro Đaković, Filip Filipović, Pajo Marganović, Jovo Mališič-Martinović i drugi.

Stevana Mašanovića spominju kao učitelja na Cetinju i aktivistu KPJ.

Znam da sam s Jelaskom razgovarao o Mašanovićevom dolasku u Dalmaciju i on mi je rekao da je to bio Trifun Mašanović.

Po svojim stavovima, po taktici i strategiji koju je primijenio Trifun Mašanović se bitno razlikovao od Jovana Mališića-Martinovića. On se s Jelaskom i članovima dalmatinskog partijskog rukovodstva najprije sastao u kući Tona Mrduljaša, koja se nalazila u vinogradu u Spinutu. Poslije su se još nekoliko puta sastajali po kućama pouzdanih ljudi, aktivista. Pri tome je Mašanović stalno nastojao pridobiti Jelasku, Marića i Baljkasa i njihovu grupu da se vrate u Partiju i da prihvate liniju Kominterne, koju je kao svoju prihvatio CK KPJ, odnosno Komunistička partije Jugoslavije. Ali oni su, dosljedno svojoj superiornosti, odbijali da makar i čuju nešto o svojoj krivici. Naprotiv, po njima je krivicu jedino snosila grupa Martinović-Vujović-Popova. Osim toga uporno su odbijali mijenjati način rada i nisu htjeli pristupiti organiziranju ćelija. Tvrdili su da je to isto kao i direktiva o oružanom ustanku, zbog koje ih je Martinović i smijenio i isključio iz Partije. Možda bi se dolazak Trifuna Mašanovića u Split bolje završio da se, usred tih rasprava, nije desila provala kojom prilikom je za dlaku izbjegao hapšenje.

Mašanović je u Splitu bio smješten kod nekog Krivića, zeta Ante Despalatovića - Brka. Brk je bio jako ugledan čovjek, komunist. Ali je njegov zet Krivić važio za kriminalca. Stanovao je kod Kazališta, u jednom potkrovlju i znalo se da taj svoj stan unajmljuje raznim pridošlicama. Zato je izgledalo da boravak Mašanovića u tom potkrovlju neće privući pažnju. Ali, Trifun, iskusni ilegalac, stalno je bio na oprezu.

Jednoga dana, bila je nedjelja, došao je u potkrovlje oko šest sati poslije podne i tek što se malo opustio, čuo je ispred ulaznih vrata nekakve šumove i tihe muške glasove. Napregnuo se da čuje i shvatio je da su to policijski agenti i da se dogovaraju kako upadnu u sobu, u kojoj je tada bio Mašanović. Razabrao je da se oni ipak ne usuđuju upasti na silu, jer su vjerovali da je Mašanović naoružan i da se neće bez otpora predati. A znali su da bi u tom slučaju bar jedan od njih, ako ne i obojica, smrtno stradao. Napokon su se tiho udaljili, a Mašanović je pokupio stvari i oprezno napustio taj stan. Mi smo kasnije utvrdili da su to bili agenti državne političke policije Zvonko Ivančić i jedan kojeg su zvali „Mornar“.

Čim je Mašanović izišao iz stana odmah je došao kod mene u Kamenitu ulicu. Bio je jako uzrujan i napet. Ispričao mi je što mu se dogodilo pa smo se složili da je najbolje da hitno napusti Split. Preko naše veze uspio sam ga prebaciti do vlaka u Kaštel Gomilici. Odatle je sretno stigao u Zagreb. Nikada ga više nisam vidio. I on je nestao u SSSR-u, u staljinskim čistkama.

Frakcijska grupa Jelaska - Marić - Baljkas

Još kad sam se vratio u Split iz vojske 1927. godine, osjetio sam neku razliku u partijskom radu. Već se bila formirala frakcijska grupa Jelaska - Marić - Baljkas. Oni su se držali podalje i iznad ostalog članstva. Nisu drugima dopuštali inicijativu, smatrajući da bi to ugrozilo njihov lični utjecaj koji je bio znatan. Ali se ovako, s distance, još više povećavao. U stvari, poslije Lenjinove smrti, u SSSR-u je Staljin započeo prikrivenu borbu za stvaranje kulta svoje ličnosti i u tome je već toliko uspio da je i među nama, dalmatinskim komunistima, imao autoritet i ugled nepogrešivog, mudrog i hrabrog vođe svjetskog proletarijata. Jelaska, Marić i Baljkas su uspjeli da u Dalmaciji, kao najviši rukovodioci Partije, preuzmu na sebe dio tog ugleda. Meni je to kod njih smetalo, tim prije što sam ih poštivao kao starije drugove i rukovodioce našeg pokreta.

Nešto kasnije, kad rukovodstvo KPJ bude zahtijevalo reorganizaciju partijskog rada i borbe na principu ćelija, što je nakon pojačavanja policijskog terora u vrijeme šestojanuarske diktature bio jedini način da Partija sačuva svoje redove, oni će tvrdoglavo ostajati na starim metodama. Tako su oni samo s vremena na vrijeme sazivali političke aktive, održavali svoje referate i saopćavali članstvu poneku novu informaciju, podijelivši i nešto ilegalne literature. To je bilo sve. Do pisanih materijala zaista se teško dolazilo, tu literaturu Jelaska i njegova grupa rijetko bi davali nama mladima, tako da smo o radu i direktivama Kominterne i CK KPJ saznavali samo ono što bi nam oni rekli. Sve je to razumljivo za ilegalne uvjete u kojima je Partija morala raditi.

Njihov objektivno najveći nedostatak je nebriga za izgradnju mladih kadrova. Za to nema argumenata koji bi ih mogli opravdati. Naime, u Splitu i Dalmaciji uopće, čak i u Dalmatinskoj Zagori, jačao je utjecaj radničkog pokreta, jer su mase osiromašenih težaka silazile u Split i druge gradove - trbuhom za kruhom. Radili su u fabrikama cementa, na građevinama, u kamenolomima laporca - tupinolomima, u raznim poduzećima ili kod privatnika, u brodogradilištu i luci. Tako je bilo ne samo u Splitu, već i u Šibeniku, u fabrikama u Dugom Ratu i Omišu, u Lozovcu. Tu se polako stvarala radnička klasa kojoj je trebalo pružiti klasnu i ekonomsku svijest, blisku njihovim potrebama i interesima i tako djelovati na njihovo političko uzdizanje. Nažalost, rukovodstvo Jelaska - Marić - Baljkas nije dovoljno koristilo sve mogućnosti kroz sindikate, koje su naravno postojale čak i u uvjetima ilegalnog rada Partije.

Istina, zakon o zaštiti države bio je krajnje strog i na osnovu njega su se policija i žandarmerija brutalno obračunavale s pripadnicima radničkog pokreta, posebno s članovima Partije. Bilo je dovoljno da se samo utvrdi da je netko član KPJ, ili da se kod njega nađe ilegalni propagandni materijal, pa da automatski dobije dvije godine zatvora. Kazna je posebno povećavana ako se utvrdi da je osumnjičeni aktivan, ili da je širio zabranjenu komunističku literaturu. Takav je bio slučaj Moše Pijade. Kao istaknuti komunistički intelektualac superiorne inteligencije i neustrašivosti, kao urednik partijskog lista „Komunist“

osuđen je na 20 godina tamnice, a tek kasnije mu je kazna smanjena na 14 godina. Ovaj primjer govori u kakvoj situaciji smo morali živjeti i boriti se. Klasni neprijatelj je nemilosrdan prema komunistima. Moša je egzemplarno kažnjen jer mu buržoazija nije oprostila da i on potječe iz njenih redova. Pored svih talenata i dometa koje je ostvario, bio je i veliki slikar.

Jelaska i dvojica njegovih najbliskijih suradnika upravo su time objašnjavali svoju pasivnost, smatrajući je razumnijom nego prelazak na rad po ćelijama. U slučaju da budu otkriveni aktivisti neke od ćelija, tvrdili su, da će zaglaviti na dugu robiju i oni i partijsko rukovodstvo, koje ih je na taj način rada uputilo. Neću pretjerati ako kažem da je puno ljudi u Splitu znalo, a jasno onda i policija, da su baš oni partijski rukovodioci u Dalmaciji. Tada je važila direktiva da komunisti ne smiju priznati da su članovi KPJ, čak ni pod mučenjem u istražnom zatvoru. Jer po zakonu je samo članstvo u KPJ donosilo dvije godine teške robije. Dakle, ova trojica su se dobro pazili da policiji ne pruže dokaze za svoju komunističku djelatnost. Tako su istovremeno imali priliku uživati u reputaciji „glavnih“, jer se to manje-više i znalo. Tu ličnu reputaciju koristili su za utjecaj u sindikatu i SKOJ-u, ali se na tome sve i završavalo. Takvo njihovo držanje se može, donekle, i shvatiti, ali što kaže narod - ili se prihvati čekića i nakovnja ili ne mrči gaća! Zbog toga mi se razjasnilo da, bez obzira na sve, treba po skojevskoj i partijskoj liniji nepokolebljivo djelovati. Usprkos svim stvarnim opasnostima. Rad i napredak Partije bio je moguć samo kroz rad ćelija.

Borbenom raspoloženju skojevaca i članova Partije doprinio je primjer Josipa Broza, osuđenog u Zagrebu na takozvanom „Bombaškom procesu“ 1928., kada je on prekršio direktivu, priznao da je komunist i rekao da ne priznaje buržoaski sud, nego sud svoje Partije. Bilo je to hrabro ponašanje pred klasnim neprijateljem. To je snažno odjeknulo u javnosti. Prvi koji je na sudu rekao za sebe da je komunist bio je Božidar Maslarić, član KPJ od 1920., prije Josipa Broza. Njegov postupak nije bio široko poznat i nije dobio snagu načelnog stava, iako je to bio.

Najviše rukovodstvo KPJ je, naročito 1928., nastojalo izvući iz pasivnosti Jelasku i njegove bliske suradnike. Zato su dolazili u Split Đuro Đaković, Simo Miljuš i na kraju Mališić-Martinović s Popovom i Vujovićem, u augustu, septembru i oktobru mjesecu. I kako u životu ništa nije sasvim crno ili bijelo, tako je i njihova smjena, na inače pogrešnoj direktivi o općem oružanom ustanku, bila pravilna. Nažalost, novo rukovodstvo s Matom Ivišićem i Dujom Grčićem pokazalo se kao greška. Upravo taj kadrovski neuspjeh će pothranjivati još više gordo držanje Jelaskine grupe u razgovorima s Trifunom Mašanovićem, koji početkom 1929. nastoji da ih vrati u redove KPJ. Eto, pokazalo se kako se bez njih ne može. Pa ako najviše rukovodstvo neće da im prizna da su bili potpuno u pravu, onda i ne moraju biti članovi Partije!

Kada se ima u vidu dotadašnji revolucionarni put ove trojice, koji imaju značajne zasluge, onda postaje jasnije kako nitko od njih nije uspio dorasti ozbiljnosti situacije. To je najprije izbilo na vidjelo kod Ive Baljkasa kad je s ilegalnog sastanka Pokrajinskog komiteta u Lori demonstrativno izišao, riskirajući da svi učesnici sastanka, zajedno s predstavnicima Kominterne i CK KPJ, budu otkriveni i pohapšeni. Bilo je to u oktobru 1928. i sve do januara 1929. on se sam distancirao od partijskog života. Neposredno po proglašenju diktature kralja Aleksandra Baljkas emigrira u Argentinu. Tamo će se, doduše, uključiti u radnički pokret i u zemlju će se vratiti neposredno pred rat. U Jelaskinoj trojki njegovo mjesto će zauzeti Josip Rosić, drvodjelac iz Vrgorca, koji je čitav život u Splitu, gdje i sada živi.

Vicko Jelaska je postao popularna ličnost 1920. godine, kada je kao kandidat Komunističke partije Jugoslavije izabran za narodnog poslanika u Konstituanti. Ulazak komunista u ustavotvornu skupštinu nove države, Kraljevine SHS, bio je stvarni znak uspona radničkog pokreta i svega što se pod utjecajem Oktobarske revolucije stvaralo u našoj zemlji. U Beogradu je 1919. osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije(komunisti), a 1920. godine ona postaje Komunistička partija Jugoslavije. Jelaska je tada bio mlad, 32 godine, a već je izbio među priznate vođe radničkog pokreta i rukovodioce KPJ.

Uz Jelasku se isticao Ivo Marić. Obojica su Splićani: Jelaska težak, Marić zanatlija, elektroinstalater. Još u vrijeme Austro-Ugarske Ivo Marić je bio član Socijaldemokratske stranke Dalmacije i njen aktivista. Neposredno nakon Prvog svjetskog rata Marića je brutalno pretukla policija prilikom demonstracija. Stekao je ugled tribuna - mučenika ne samo u redovima radničkog pokreta, nego i u narodu. Tom ugledu doprinosilo je Marićevo asketsko ponašanje. Radionica koju je vodio njegov brat poslovala je tako da su ljudi Mariće smatrali splitskim bogatašima. Marić je davao svoja novčana sredstva za potrebe KPJ. Sa Jelaskom će Ivo Marić postati član CK KPJ i funkcioner Kominterne. Treći i neodvojivi član rukovodstva KPJ za Dalmaciju je Ivo Baljkas, rođen u Šibeniku, a ime i ugled je stvorio kao poznati novinar i publicista u radničkoj štampi. Činjenica da su imali takvu reputaciju, da su bili u najvišim forumima, utjecala je na njihovo držanje ne samo pred delegatima Kominterne i CK KPJ, nego i prema članstvu KPJ i skojevcima u Splitu i Dalmaciji. Prema onima iz viših foruma zauzimali su ravnopravan stav, razgovarali i raspravljali na ravnoj nozi, čak i s podcjenjivanjem, a prema običnim članovima, većinom mladim ljudima i skojevcima, zauzimali su superioran stav koji ne trpi ni prigovora ni pogovora. Tako je bilo i ništa se nije promijenilo kroz čitavo vrijeme dok su oni bili rukovodstvo, na čelu Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju.

Toj samouvjerenosti njihovoj posebno je doprinosilo i to što su delegati viših rukovodstava ponekad dolazili s direktivama iz zemlje ili inozemstva, Moskve ili Beča, zasnovanim na nedovoljnom poznavanju prilika na terenu. Najdrastičniji je primjer kad su Mališić, Popova i Vujović tvrdili da će se oružanom ustanku pridružiti i vojska, što je bilo potpuno nerealno. I upravo energično odbijanje da se izvrši ta direktiva, koja je mogla imati fatalne posljedice po članove KPJ, koji bi stradali kao i sekretari SKOJ-a, najsnažnije je podiglo autoritet Jelaskine grupe. Oni su se pokrili famom o svojoj nepogrešivosti, između ostaloga i zato što su gotovo svi rukovodioci viših foruma nakon dolaska u Dalmaciju poslije odlazili u Moskvu i tamo bili hapšeni, proglašavani za špijune, izdajice radničkog pokreta, neprijatelje naroda i Partije i likvidirani. Ispadalo je da svi oni dolaze i odlaze, a samo Jelaska, Marić i Baljkas - ostaju. Njihov ugled i popularnost će dostići vrhunac, kad poslije nekoliko godina budu vraćeni u KPJ i opet na čelo Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju. Treba reći da ovakva situacija nije bila samo dalmatinska posebnost. Do 1937. Partiju su u cijeloj zemlji razdirale frakcijske borbe, što je dovodilo do pasivnosti članstva. Poznato je da su borbe frakcija nastale najprije u SSSR-u kao posljedica suprotstavljenih stavova vodećih ljudi revolucije o osnovnim pitanjima partijske i državne politike. Staljinove čistke su vrhunac. One pokazuju kako su te „borbe mišljenja“ vođene i koja je sudbina poraženih. Svijetu i nama, članovima KPJ, sve to predstavljano je kao mudrost i energičnost Staljina da čeličnom rukom brani i vodi prvu radničko-seljačku zemlju socijalizma. Svi progresivni ljudi svijeta, ne samo komunisti, gledali su u ličnosti Staljina kormilara svjetske revolucije. Trocki, Buharin, Zinovjev,

Kamenjev, Rikov i drugi smatrani su izdajnicima Oktobra, dok je Staljin pravi Lenjinov nasljednik.

Sve je to imalo utjecaja i na prilike u KPJ, koja se davno podijelila na lijevu i desnu frakciju. Između njih je vođena stalna borba. Vatru je raspaljivala Kominterna, čija je jedna sekcija bila KP Jugoslavije, tako što je njen Izvršni komitet na čelo naše Partije postavljao sad jedne sad druge frakcionaše. Tako je za generalnog sekretara KPJ postavljen profesor Sima Marković, vođa desne frakcije, koji je stajao na stanovištu da Jugoslaviju treba sačuvati zajedno s centralističkim uređenjem i da će se donošenjem novog ustava omogućiti pobjeda radničke klase, dakle da KPJ uđe u parlamentarne bitke.

A KPJ je već zabranjena! Nasuprot desnoj frakciji, jača je bila lijeva frakcija, orijentirana na revoluciju i bez iluzija o stvarnim mogućnostima parlamentarizma kod nas, koja je primala stavove Kominterne o „versajskoj Jugoslaviji“. Izvršni komitet Kominterne je poslije Markovića na čelo KPJ postavljao lijeve frakcionaše. Pa je i njih smjenjivao.

Rukovodstvo Partije u Dalmaciji bilo je za lijevu frakciju, koja je u Zagrebu, najjačem radničkom i komunističkom centru u zemlji, bila dominantna u Hrvatskoj. Česte promjene rukovodstva KPJ zbunjivale su članove Partije. Ispadalo je da je u cijeloj KPJ najpostojanije dalmatinsko rukovodstvo Jelaska - Marić - Baljkas. Tako smo mi, naročito mladi, čvrsto vjerovali rukovodstvu i Centralnom komitetu KPJ, a Kominterna nam je bila izvan svake sumnje, ponos i nada i autoritet, ipak svi ovi potresi i smjene nisu prošli bez traga. Oni drugovi iz viših foruma su nam dolazili i gotovo redovito - više ih nikad nismo vidjeli. A Jelaskina grupa je bila tu, s njom smo dijelili dobro i zlo. Posebno je tome doprinosila činjenica da su vodili čist život, nikada se ničim nisu lično okoristili. Bili su nam na oku i svi smo to dobro znali. A sve provale, kojih smo se čuvali, dolazile su baš odozgo, iz viših foruma. Tamo su djelovali ubačeni agenti, tamo je policija uspijevala pronaći dokaze, a onda smo plaćali mi dolje, ne znajući tko nas je provalio. I to je još više vezivalo članstvo s Jelaskom i njegovom grupom, koja je također predstavljala svojevrsnu frakciju.

Političke prilike u Dalmaciji

Dalmacija je drevna pokrajina na obali Jadrana, čija historija počinje davno prije dolaska Slavena. I danas ima svoje karakteristike koje su se stvarale kroz stoljeća. Geografski je nekad bila nešto drugo, znatno veća, nego sada. Poslije perioda antičke Grčke i Rima postala je centar prve hrvatske države. Pa je onda bila u zajednici s Mađarima, zatim je podijeljena između Venecije i Austrije s jedne strane i Turske, s druge strane. Onda postaje sastavni dio Napoleonove imperije u 19. stoljeću. Tada se gase i dvije dalmatinske republike - Dubrovnik i Poljička republika. Nakon propasti Napoleona Dalmacija postaje plijen Habzburške monarhije, gdje je nakon dugog vremena opet u „Trojednoj kraljevini Dalmacije, Hrvatske i Slavonije“. U crno-žutoj carevini je podijeljena i ušla u sastav Austrije, a Hrvatska i Slavonija s Ugarskom. I tako sve do rađanja prve države Južnih Slavena, 1918. godine. Tek tada se Dalmacija našla, nakon tolikih stoljeća, stvarno spojena s drugim našim krajevima u zajedničku državu.

Upravo te stalne diobe Dalmacije i stalna ugroženost od država sa zapada, sjevera i istoka, stvorila je kod Dalmatinaca orijentaciju i osjećaj pripadanja ogromnom slavenskom stablu, od Soče do Vladivostoka i Carigrada. Osobito je omladina, gradska i seoska, naročito

na obali Jadrana uoči Prvog svjetskog rata orijentirana jugoslavenski. Stvaranje jedinstvene države južnih Slavena, dugo sanjano, postalo je tada ideal kojem je težila omladina Dalmacije. Njena očekivanja su se kretala ne samo u granicama buduće Kraljevine SHS nego i Bugarske, sve do Bospora. Misao o „slavenskom Carigradu“ koji bi nas povezivao s majčicom Rusijom i san o velikoj Jugoslaviji, stvarao se od davnih vremena. Zato je dolazak jedinica srpske vojske u Dalmaciju 1918. dočekan u deliriju narodnog oduševljenja.

U tom periodu snažnog razmahivanja jugoslavenskog nacionalizma, osobito u srcima mlade buržoazije, rodila se Orjuna - organizacija jugoslavenskih nacionalista. U mnogo čemu je bila slična talijanskim fašistima. Od crnih uniformi do batinaških metoda prema svakome tko je narušavao buržoasku idilu novostvorene monarhije.

Komunistička partija Jugoslavije, još dok nije bila stavljena van zakona 1920., često je dolazila u sukobe s Orjunom, pa je formirala obrambene čete za zaštitu radnika i radničkih vođa. Te su naše čete vodile često krvave bitke s bandama orjunaša, po gradovima i selima. Nakon Obznane i zabrane KPJ, orjunaši su redovno imali i svestranu podršku i pomoć policije protiv radničkog pokreta.

Mnogi pripadnici Orjune bili su učlanjeni u Pribićevićevu Samostalnu demokratsku stranku. Dok je Svetozar Pribićević bio Aleksandrov ministar unutrašnjih poslova i glavni nosilac velikosrpskog hegemonizma, kao i beogradskog centralizma, između Orjune i vlasti vladala je puna suradnja. Ali i tome je došao kraj. Čim je Pribićević sklopio savez sa Stjepanom Radićem, a njihove SDS i HSS postale Seljačko-demokratska koalicija, započeo je sumrak Orjune i jugoslavenskog nacionalizma, posebno u Dalmaciji. Jedan dio dotadašnjih pristalica Pribićevića prišao je drugim nacionalistički orijentiranim strankama i organizacijama. Jedan dio se pasivizirao, a treći su prihvatili seljačko-demokratsku koaliciju. Neki od njih su kasnije postali HSS-ovci. Jedan od najistaknutijih orjunaških batinaša, dr Edo Bulat, postao je ustaša, a u ratu i ministar u vladi tzv. „NDH“.

Radnički pokret se tako postepeno oslobodio svog najgoreg protivnika u Dalmaciji, ali je uskoro, pored organa državne vlasti, koji su stalno progonili KPJ, dobio svog glavnog neprijatelja u HSS-u, bivšoj Hrvatskoj republikanskoj seljačkoj stranci. Nakon što je Stjepan Radić postao kraljevski ministar, ona je izbacila iz svog imena ono „republikanska“ i postala izrazito buržoaska stranka, s isključivo fiškalskim rukovodstvom. HSS i njen kasniji vođa, dr Vlatko Maček, imali su velikih ambicija da postanu „svenarodni pokret“, a Maček „vođa hrvatskog naroda“.

U Dalmaciji je postojala i Pučka stranka, ali nikad nije postala značajna. Bila je ono što na Zapadu zovu populistima ili što se u Italiji i Njemačkoj danas naziva„ kršćanskim demokratima“. Strankom su rukovodili uglavnom popovi i klerikalci. Jedan dio ovih klerikalaca je prišao ustašama. Njihov broj nije velik, zajedno s fašistima izrasli su do okupatorske agenture i otvorenih slugu.

Jugoslavenski nacionalisti u toku NOB, kao i Pribićevićevi „samostalci“, u velikom broju prišli su NOP-u. Manji dio ostao je na fašističkim pozicijama i priključio se okupatoru kroz četničke i ljotićevske organizacije i konačno je potučen 1944. i 1945. godine.

U Dalmaciji je 1928. godine već bila izvršena glavna podjela i grupiranje snaga. Sve što je teklo do 1941. rezultat je progona i terora nad radničkim pokretom, diktature i sukoba srpske i hrvatske buržoazije. Složno su nastupali protiv radničkog pokreta i komunista.

Pero Popović-Aga u Splitu, 1929.

Aga je stigao u Split krajem januara 1929. godine. Zajedno s većinom članova Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju odmah se uključio u rad ne samo u Splitu nego u čitavoj oblasti. Prije svega, on je smatrao da se mora raščistiti i srediti stanje u Oblasnom komitetu. Tome je pristupio odlučno, ali oprezno i s puno takta. Jer, u tom momentu je već bila započela diktatura, a stanje u Partiji i SKOJ-u Dalmaciji i Splitu bilo je dosta teško. I novo partijsko rukovodstvo na čelu s Matom Ivišićem, Franom Kragićem i Tonijem Reićem, također je zatajilo. Uslijed oštrih mjera i progona komunista mnogi ljudi su se počeli povlačiti iako je bilo dosta članova Partije i komunističke omladine spremnih da ustraju i rade i pod najtežim uvjetima.

Zbog nepovjerenja koje je i ranije postojalo prema Čuliću, postepeno smo ga izolirali od veza i rada, iako mu nismo stavili do znanja da smo ga smijenili s dužnosti političkog sekretara. Na taj način je on, u stvari, bio odstranjen iz Partije.

Dobio sam zadatak da preuzmem rad SKOJ-a. Brinuo sam se za ilegalni materijal koji je dolazio iz Zagreba i organizirao njegovu podjelu i skrivanje. U tom poslu pomagala mi je čitava porodica: otac, majka i sestre. Nisam bio kompromitiran, uspio sam da radim konspirativno. Bio sam oprezan i trudio sam se da ne učinim ni najmanju nesmotrenost, kako ne bih pao u oči policiji.

Aga je u Splitu ostao oko mjesec i po dana. Za to vrijeme održao je mnogo sastanaka s aktivistima, pa čak i s ćelijama.

Stanovao je u kvartu Lučac, vrh Radunice, kod komuniste Stipe Kovačevića „Bračanina“, ali je povremeno, radi poslova, zalazio i u stanove drugih komunista i u periferijske krčme i kavane.

Devetnaestog marta 1929. Aga je bio provaljen. Toga dana, u jedanaest sati, u gradskom perivoju je imao zakazan sastanak sa skojevcem Ivom Britvićem, iz Kaštel Kambelovca, koji je u Splitu bio učenik gimnazije. Britvića je odredio i na sastanak uputio Jozo Čulić - Žava. Kada je Aga stigao u park, Britvić je već sjedio na klupi i čekao. Preko puta, desetak metara podalje, sjedio je na drugoj klupi jedan čovjek srednjih godina i nezainteresirano promatrao svijet koji je prolazio. Agi se to odmah učinilo sumnjivo, ali je ipak sjeo i desetak minuta razgovarao s Britvićem o situaciji u školi i Kambelovcu. Britvić je neprimjetno predao Agi, zamotano u papir, dvanaest metaka za pištolj parabelum, kalibra devet milimetara. Nepoznati čovjek ih je povremeno pogledavao.

„Ko je onaj čovjek?“ - pitao je Aga Britvića zabrinuto. - „Poznaješ li ga? Nešto mi je sumnjiv.“

„Ne poznam ga“ - odgovorio je skojevac - „ali ne treba da se radi toga zabrinjavaš“.

Aga je ipak ustao i dao znak Britviću da i on krene. Izišli su iz perivoja i uputili se u pravcu gimnazije i Radunice, gdje je Aga stanovao. Aga je za doručak kupio mesa i pozvao je Britvića da pođe s njim, pa da zajedno pojedu obrok. Britvić se zahvalio i rekao da mora ići na nastavu.

Nekoliko desetina metara iza njih išao je i čovjek koji je sjedio u parku, preko puta njih.

Da bi provjerio svoje sumnje, Aga se pred gimnazijom zaustavio opraštajući se s Britvićem. Zaustavio se i njihov pratilac, razgovarajući s nekim poznanikom. Više nije moglo biti sumnje, zaključio je Aga. Brzo se oprostio od Britvića i krenuo u pravcu svog stana.

Krenuo je i agent.

Ubrzavši korak, Aga je skrenuo u sporednu ulicu, među težačke male kuće, gdje je lakše mogao da se izgubi ispred očiju svoga gonioca. Agent je to osjetio, naglo potrčao, sustigao Agu, skočio na njega i počeo vikati:

„Ljudi pomozite mi vezati ovog bandita!“

Nastalo je otimanje, a neki prolaznici, koji su pomislili da se radi o lopovu, pritrčali su agentu u pomoć. Shvativši opasnost u kojoj se našao, Aga je povikao:

„Nisam ja, drugovi, bandit, ja sam komunist!“

Na to su se ljudi odmah udaljili, ostavivši Agu samog s agentom. Oslobođen, Aga je skočio, oborio agenta, udario ga šakom nekoliko puta i krvav i pocijepan, stigao kući.

Kasnije smo utvrdili da je to bio agent Filip Mijač. Britvić ga je poznavao, a Agu je lagao i umirivao da nema razloga brinuti. Poslije ovog događaja u gradu smo viđali Mijača s modricama i tragovima od Aginih šaka.

Aga je spalio sav kompromitirajući materijal i šifrirane bilješke o javkama, koje je imao u stanu, i dotrčao je sporednim ulicama mojoj kući. Ja nisam bio kod kuće. Radio sam na Marjanskoj cesti, kod vojnog strelišta, pa je moja šesnaestogodišnja sestra Tonka odmah dotrčala na gradilište i donijela mi cedulju od Age, da se hitno moramo sastati.

To je bio 19., dan sv. Jere, zaštitnika drvodjelaca, kada se podno marjanskih klisura priređivala proslava s gozbom za vjernike. Aga je već dolazio na sastanke u našu kuću, moji su ga znali, rekao im je što mu se dogodilo. Majka mu je dala moj kaput i odvela ga u Loru, u poljsku kuću Josipa Rosića, partijskog rukovodioca, bliskog Jelaski.

Odmah sam se obratio poslodavcu i rukovodiocu radova na licu mjesta, Vicku Dumaniću. Rekao sam mu da mi je sestra došla reći da mi majci nije dobro, a otac nije u kući jer radi u polju, pa bih je ja morao odvesti doktoru. Dobro, idi! Odmah mi je rekao. Njegov sin Rade Dumanić, postao je skojevac i komunist. Dugo je bio predsjednik Općine grada Splita, poslije rata.

Prvo sam otišao kući, u Kamenitu. Sakrio sam dobro neke materijale, računajući da bi policija mogla doći, ako je netko pratio Agu. Ubrzo sam se uputio ka Agi, u Loru. On i ja smo razmotrili situaciju i zaključili smo da Aga zbog policijske potjere koja se širila u gradu, nipošto ne smije duže ostati kod Rosića, već da se još prije večeri mora prebaciti na sigurnije mjesto.

Rosića smo odmah poslali u grad da izvidi da li se provala širi. On je sreo Jozu Čulića, izgubljenog i zbunjenog, jer je vjerojatno mislio da znamo tko je izazvao provalu, budući da Aga nije uhapšen.

Dok smo čekali Rosića, nas dvojica smo razgovarajući isprobavali metke koje je Aga dobio od Britvića. Ni jedan nije bio ispravan. Znači, meci su namjerno oštećeni. Kasnije sam saznao da je municiju najlakše onesposobiti tako što se prokuha u kipućoj vodi. Sve ovo nas je baš dovelo do zaključka da je Agino izručenje agentu u parku bilo dogovoreno s policijom.

Pokušao sam Agu prebaciti kod nekog drugog, ali strah od policije je bio takav da ga nitko nije htio prihvatiti. Primanje ilegalca na stan bilo je skopčano s rizikom za cijelu obitelj. Kad sam vidio da nema druge, rekao sam Agi da idemo kod mene kući. Tako je i bilo. Noć je prošla mirno. Ujutro rano sam otišao na posao, na Marjan, a Aga je ostao u Kamenitoj. Kad sam se navečer vratio kući moji mi kažu da su dolazili policijski agenti u Kamenitu broj 25., u

susjedstvu, i da su tamo tražili nekog Plazibata. E, to me je zabrinulo i rekao sam Agi da ovu noć ne smijemo čekati u mojoj kući.

Uzeli smo nešto hrane, žigice, dvije svijeće i dva noža (jer su nam pištolji bili bez municije) i u sumrak toga dana prebacili smo se na našu zemlju, zove se Stolac, šest kilometara od grada. Tu smo se smjestili u našu poljsku kućicu. Aga nije želio da idemo na Dragovodu, gdje smo također imali svoje polje i kućicu. Aga je bio uznemiren pa sam mu rekao da može biti siguran dok je u mojim rukama, da neće ni poginuti ni pasti policiji u ruke. Na Stocu sam imao sigurno ilegalno sklonište za vrijeme rata, prije nego što sam otišao na Dinaru.

Aga i ja smo ležali na suhoj travi i slami, sat-dva odmora, a potom sam ja pošao natrag kući u namjeri da, prije nego što budem morao krenuti na posao, uhvatim vezu s komunistima iz Solina i dogovorim se da Agu prebace dalje, u Zagreb.

U četiri sata ujutro stigao sam u Kamenitu. Odmah sam oca Marka, s hranom i porukom, uputio Agi na imanje, a mladog simpatizera Partije Špira Alfirevića u Solin s pismom komunisti Kaji Barišiću. Istog dana solinski komunisti su došli po Agu, odveli ga u Solin i smjestili nekoliko dana na sigurnom mjestu, a zatim sigurnim kanalima prebacili u Zagreb. U akciju su bili uključeni i brijač Reberski iz Solina i mali Perišin iz Kaštela.

Tako se završio Agin boravak u Dalmaciji.

lako nije bio dugo kod nas, Aga nam je mnogo pomogao da se sredimo i da počnemo aktivnije djelovati. Inicijativan i odrješit, vrlo taktičan i smion u radu, pristupačan ljudima - Aga je u najtežim danima našeg rada mnogo učinio za SKOJ u Dalmaciji.

Dva mjeseca kasnije, polovinom maja 1929. godine, ponovo sam se s Agom vidio u Zagrebu, u onoj istoj kući u kojoj smo, šest mjeseci ranije, držali sastanak Centralnog komiteta SKOJ-a. Išao sam na onu istu vezu kod druga Đure kod Mirogoja i od njega u onu istu gostionicu u Mlinovima.

Aga je ležao bolestan, s visokom temperaturom. Štefek Cvijić je pozvao dvojicu liječnika - simpatizera, doktora Dajča i jednog svog rođaka, da pregledaju Agu. Liječnici su konstatirali ozbiljno akutno zapaljenje slijepog crijeva. Rekli su da se hitno mora izvršiti operacija. Ali, nastale su komplikacije. Pod svojim imenom Aga nije smio ići u bolnicu, u stanu također nije mogla biti izvršena operacija. A nije se smjelo odugovlačiti.

Ja sam tada predložio da napravimo dokumente na ime jednog mog druga, nekog Ante Pavičića iz Like, s kojim sam služio vojsku. Kada smo to napravili, pozvali smo kola za hitnu pomoć i prebacili ga na kliniku. Operacija je, potom, uspješno izvršena. Kad smo otpremili Agu u bolnicu, ja sam opet inzistirao da netko iz višeg foruma iz Zagreba opet dođe u Split, kako bi se partijski rad pokrenuo. Članstvo je i dalje gledalo u Jelasku i Marića kao svoje rukovodstvo, a do novoga koje je Martinović bio postavio, nitko nije ništa držao. Ista situacija bila je i s SKOJ-em, jer smo sekretara Žavu morali izolirati i time udaljiti s funkcije.

Samo godinu dana kasnije, u augustu 1930. policija je, u Zagrebu, ubila Agu i Josipa Kolumba, sekretare SKOJ-a.

U tim godinama u Dalmaciji je bilo oko 700 skojevaca, a samo u splitskom bazenu oko 200. Usprkos policijskom teroru, mladi komunisti su tada bili nosioci raznih akcija, sudjelovali su u štrajkovima obalskih i građevinskih radnika i istupali u svim demonstracijama protiv režima.

U jeku diktature, 1. maja 1929. godine, organizirali smo našu najveću akciju: istakli smo veliki broj crvenih zastava na dalekovodima i svim istaknutijim mjestima, a u splitsku luku smo bacili nekoliko stotina flaša s lecima. U čepove flaša su bile zataknute crvene zastavice.

Hapšenje dalmatinskog rukovodstva KPJ, 1929.

Šestojanuarska diktatura je odmah počela svoj nemilosrdni pohod na Partiju, SKOJ i sindikate. Hapsili su svakoga tko im je bio sumnjiv. Policija je dobila odriješene ruke i svim mogućim sredstvima, najgrubljim i zvjerskim, pokušavala je provaliti u redove ilegalne KPJ i SKOJ-a, koji su inače bili progonjeni neprekidno od 1920. godine. Tako su u junu 1929. pohapšeni Jelaska, Marić i, mislim, Rosić. Ali nisam potpuno siguran za Rosića. Čini mi se da tada nije uhapšen Baljkas, jer je već bio napustio zemlju.

Odvedeni su u Zagreb i tamo neko vrijeme saslušavani, a onda vraćeni u Split i pušteni na slobodu.

Ovo hapšenje je, iako nije bilo u to vrijeme ništa neobično, posebno odjeknulo u Splitu i čitavoj Dalmaciji, osobito među partijskim članstvom i simpatizerima. Zašto i kako je došlo do hapšenja ne znam. Možda je to bio manevar policije da pokaže kako ona „ne zna“, ili stvarno nije znala da ovi ljudi više nisu rukovodstvo Partije. Ili je to hapšenje izvršeno da bi se kušalo, pa ako netko progovori, onda bi se prodor mogao produbiti. Stoji činjenica da su oni uskoro vraćeni u Split, pušteni na slobodu. Nitko u vezi s ovim hapšenjem nije bio provaljen, niti su uslijedila daljnja hapšenja u vezi s tim.

Nominalno su tada na čelu Pokrajinskog komiteta KPJ u Dalmaciji bili Mate Ivšić i Duje Grčić. Ali pošto se njihovo djelovanje nije osjećalo, policija ni protiv njih nije ništa poduzela. I to sve tako ide do 1930., kada na čelo Pokrajinskog komiteta dolazi novo rukovodstvo u sastavu: Josip - Bepo Treursić, kao politički sekretar i Berislav Kukoč kao organizacioni sekretar, a kao članovi PK Josip Ružić - Ika, Petar Cecić, Filip Čulić i Marin Ferić.

Kada su i kako oni postavljeni i što je tome prethodilo, ne bih mogao reći, jer sam tada bio u zatvoru i nisam znao što se vani zbiva. Zbog stalnih nasrtaja režima na Partiju, tada se strogo vodilo računa o konspiraciji. Pazilo se da nitko ne zna više od onoga što mora znati. Ali znam da je tada u Split dolazio Svetislav Stefanović - Ćećo i to po skojevskoj liniji. Da li je on imao kakve veze i s uvođenjem novog sastava Pokrajinskog komiteta, to ne znam.

Ovo novo rukovodstvo, od kojih će većina u ratu pasti mučeničkom i herojskom smrću, činilo je što je bilo u njihovoj moći da ožive rad Pokrajinskog komiteta i Partije u tim teškim momentima. Više su to bili pokušaji nego pravi rezultati. Ne samo što su prilike bile krajnje nepovoljne, već i zato što se nisu znali otrgnuti od Jelaskine prakse i njegovog načina rada, te započeti jednu novu, samostalnu političku liniju. Svi su se oni formirali pod Jelaskinim rukovodstvom i bili su uz njega i uz dotadanje rukovodstvo vezani s bezbroj niti. Sam Bepo Treursić oženio je Jelaskinu polusestru, pa je tako bio čak i rodbinski povezan. Ali bez obzira na stvarne rezultate njihovog rada, treba uvijek imati na umu da su oni dali sve od sebe, i živote. U revolucionarnoj borbi izdržali su sve do kraja kao komunisti. Jedini od njih je živ Marin Ferić.

Ubistvo Đure Đakovića i Nikole Hećimovića

Nakon odlaska Pere Popovića Age našao sam se u teškoj situaciji: i po partijskoj i po skojevskoj liniji morao sam održavati veze, iako zvanično nisam bio ni sekretar SKOJ-a ni funkcioner KPJ. Negdje 18. ili 19. aprila 1929. dođe meni u kuću Jozo Čulić - Žava. Moja majka Ana se oduvijek njega plašila i znala mi je reći: „Sinko moj, ovaj će te upropastit'!“ Imala je predosjećaj, neki pritajeni strah. I desilo se kako je ona rekla.

Čim je ušao u kuću, Žava me je pitao ima li što novo. Odgovorio sam da ne znam. Na to će on meni da mora ići u Zagreb, jer za 3. maj ima zakazanu sudsku raspravu protiv firme „Bela Pollack“, koja je trgovala željeznom robom i gdje je Žava kao kovački obrtnik naručivao materijal. On mi kaže da neizostavno mora prisustvovati tom suđenju pa bi, ako nešto ima za njega po partijskoj ili skojevskoj liniji, usput i to mogao obaviti.

„Dobro, samo ti idi“, rekao sam Žavi. „Ja ti nemam što dati, niti poručiti. Veza nemam, niti što o tome znadem.“ Na to je Žava otišao.

Sjećam se, 1. Maja 1929. poslije podne šetao sam po Rivi s Bepom Treursićem, Josipom Ružićem - Ikom, Josipom Antoninijem - Perom i njihovim djevojkama. Samo sam ja bio sam. Na veliko iznenađenje, tu na Rivi vidim Žavu.

„Pa ti nisi a Zagrebu. Rekao si da imaš 3. maja raspravu na sudu.“

„Rekao sam i bio sam, ali sam se vratio pošto sam ostavio da moj spor vodi odvjetnik. Dok sam bio u Zagrebu i prolazio preko Zrinjevca vidio sam kako policija sprovodi vezane Đuru Đakovića i Nikolu Hećimovića. Htio sam im se javiti, ali mi je Đaković dao znak da to ne činim.“

Meni je tek ovo bilo sumnjivo. Pomišljao sam: bio je u Zagrebu, vidio je zaista Đakovića i Hećimovića vezane i sad je došao ovamo da vidi kakav će to napraviti utisak na mene i ostale drugove. Pretpostavio sam da on hoće da nas demoralizira, čime bi ujedno opravdao i svoj vlastiti nerad u rukovodstvu SKOJ-a, kojemu je bio na čelu. Jasno, razišli smo se zabrinuti i potišteni tom viješću. A onda su uslijedili događaji koji su još više pojačali sve moje sumnje i dileme.

Kod mene je došla Marija Katunarić, udata Čulić. Supruga Luke Čulića, koji je 1941. postao od HSS-ovca ustaša i suradnik talijanskih fašista. Udarna grupa koju je vodio Veljko Neškovičin, likvidirala ga je na ulici, 1. listopada u Splitu. Što je Čalić značio za okupatora najbolje pokazuju racije i hapšenja izvršena nakon atentata na Čulića. Ova žena je bila nevjesta moga strica Ante. I sad je došla da mi kaže da se čuvam policije, jer da je policija došla 22. aprila po Jozu Čulića - Žavu i da je odveden u Zagreb. Ona to zna jer Čulići stanuju u istoj kući gdje i Žava, na Manušu, kod mosta iznad željezničke pruge.

Odmah sam povezao stvari. Policija dolazi po Žavu, njegov odlazak u Zagreb, viđenje Đure Đakovića i Nikole Hećimovića te Žavin povratak u Split... i još dolazi da mene i drugove obavijesti o Đakoviću i Hećimoviću! Bio sam uvjeren da je njegov odlazak u Zagreba u vezi s hapšenjem Đakovića i Hećimovića.

Onda je u javnosti pukla strašna vijest da su Đuro Đaković i Nikola Hećimović ubijeni u trenutku kada su, navodno, pokušali bježati preko granice u Austriju.

Poslije toga Žavu smo popuno izolirali. Kad je 1930. formiran novi Pokrajinski komitet, dok sam ja bio u zatvoru, Žava je izostavljen iz svih foruma. Važio je za konfidenta policije i otpadnika od radničkog pokreta.

Istina o boravku Štefeka Cvijića u Dalmaciji

Šestojanuarska diktatura stvorila je demoralizaciju kod ne baš rijetkih pojedinaca. Bilo je dosta onih koji su se povukli iz partijskog života. Neki su se oženili. A tko se oženi taj dobije i djecu i onda nastanu obaveze, treba izdržavati familiju. Razumljivo je da se nikome ne ide u zatvor i na robiju.

Ja se nikako nisam mogao pomiriti da se zbog straha napušta borba. Moja ideja je revolucija, bio sam vezan za SKOJ i Partiju, to je sadržaj moga života. Mislio sam da se neću nikad oženiti i odlučio sam da ću cijeli život posvetiti revoluciji i Partiji.

Početkom jula 1929. u Split je došao Štefek Cvijić. To me je obradovalo, jer sam uporno tražio od CK SKOJ-a na sastancima u Zagrebu da nam dođe iskusan drug. Naravno, Štefeka sam znao još iz Zagreba. On je na mene ostavio dubok utisak inteligencijom, svojom drugarskom privrženošću i mladalačkom živošću. Mi smo vršnjaci, obojici su 24 godine. Štefek se proslavio podvigom, kad je iz zatvora u Zagrebu uspio osloboditi Vilima Horvaja. Jednostavno mu je došao u posjetu u zatvor i onda je ključarima bacio u oči mljevenu papriku. U zabuni i metežu koji je tu nastao njih dvojica su uspjeli pobjeći iz zgrade u Petrinjskoj ulici u Zagrebu. Blizu ih je čekao auto, koji je Štefek unaprijed pripremio. Ovaj pothvat, koji je štampa potanko opisivala, odjeknuo je širom zemlje i Cvijiću je još više porastao ugled u očima nas skojevaca i komunista. Nažalost, isti ovakav pokušaj oslobađanja Zlatka Šnajdera u Beogradu nije uspio, jer je šofer auta, nestrpljiv i uplašen naglo krenuo i Zlatko je pao, a auto odjurio Knez Mihajlovom.

Kad je stigao u Split, mi smo se okupili oko njega i zajednički smo tražili načina kako da pokrenemo partijski, a osobito skojevski rad. Tada sam bio zaposlen na kopanju kanalizacije i baš smo radili kod Lučke kapetanije u Splitu. A kad se završi rad, odlazio sam na sastanke sa Štefekom Cvijićem. Bilo nas je nekoliko koji smo se usuđivali dolaziti na ilegalne sastanke, usprkos svim opasnostima. Berislav Kukoč, Josip Treursić, Josip Ružić, Josip Antonini, Fabjan Razmilović, Marin Ninčević i ja. Žava je bio izoliran, ali je preko svojih veza sigurno pratio naš rad i mogao je saznati da se sastajemo sa Štefekom.

On je stanovao iza Lože, stare zgrade splitske vijećnice, odmah do Narodnog trga, kod druga Subote.

U kući moje starije sestre Marice Vidak, na Gripama, u ulici Jurja Križanića br. 19., Štefek i ja smo zajedno napisali letak protiv monarho-fašističke diktature, povodom ubistva Đure Đakovića i Hećimovića. U njemu je režim na čelu s kraljem Aleksandrom i generalom Petrom Živkovićem direktno optužen za zločinačko ubojstvo. Kako nismo imali pisaću mašinu, Štefek je na matrici rukom ispisao članak i onda smo ga umnožili. U letku je, između ostaloga, bilo rečeno i „lizanje krvave čizme kralja Aleksandra“. Zbog te formulacije, jako će bjesniti državni tužitelj Zavoreo, kad mi nešto kasnije bude suđeno u Splitu. Da bismo podijelili letke, napravili smo raspored ljudi po rajonima. Štefek i ja smo bili u istom rajonu. Letke sam krio ispod jakete, sakoa, i bacao ih u pogodnom momentu. Štefek me pratio i čuvao, držeći spreman pištolj u džepu.

Naš letak uzbudio je javnost i izazvao veliku pažnju policije. Smatrao sam da je bar naslutila da je pojava u vezi dolaska nekoga iz druge sredine, iz višeg foruma, da je taj sudjelovao u pisanju i širenju letka. Policija je pojačala potragu, da bi nam ušla u trag.

Zato sam nagovorio Štefeka da za neko vrijeme ode iz Splita. Uvažavajući moje slutnje i pretpostavke, Štefek je polovicom jula 1929., krenuo na put. Otputovao je brodom za Omiš, Makarsku, Podgoru, Gradac, sve do Metkovića, a onda dalje vlakom nastavio za Dubrovnik. Veze su ga sačekivale i pratile od Omiša do Makarske, pa opet od Gradca do Metkovića. Tako je stigao i u Bijeli Vir gdje je došao na vezu jednom drvodjelcu. Mislim da se zvao Soldo, koji je važio za našeg suradnika. Tu vezu je držao Jozo Čulić - Žava. Ubrzo se pokazalo da je ovaj Soldo žandarski doušnik. Izgleda da je on Štefeka dopratio sve do vagona vlaka za Gruž-Dubrovnik. A baš tu na željezničkoj stanici u gruškoj luci Cvijića su dočekali i uhapsili žandari i policajci.

To se ovako odigralo: jedan od državnih policajaca legitimirao je Cvijića i priveo ga u žandarmerijsku stanicu. Kad su mu tamo ponovo zatražili dokumente, Štefek je umjesto legitimacije izvukao pištolj i na licu mjesta ubio policajca koji ga je priveo i komandira žandarmerijske stanice. Onda se dao u bijeg. Za njim su potrčali žandari, ali je Štefek uspio pobjeći do skladišta drva u luci. Tu se pomiješao među radnike, koji su mu dali neki radni mantil i tako je on kamufliran, kao da tu radi s njima, uspio zavarati patrolu u potjeri, koja je ubrzo stigla i pregledala cijelo skladište.

Odatle je uspio stići kod Marije, žene komuniste Bruna Radeljevića, koja mu je pomogla da još jednom izbjegne potjeru. Ona ga je odvela u vinograd iznad svoje kuće, gdje ga agenti i policajci nisu ni tražili. Nakon nekoliko dana uz pomoć partijskih veza Štefek se uspio prebaciti u Mostar i Sarajevo. Preko Zagreba je stigao u Beč, a zatim u Moskvu. U SSSR je zajedno sa starijim bratom Đurom - Đukom Cvijićem nestao u staljinskim čistkama. Obično se govori o „sedam sekretara SKOJ-a“, a bilo ih je zapravo osam. Osmi je bio Štefek Cvijić.

Štefek je bio, kao i njegov stariji brat, jedan od istaknutih vođa lijeve frakcije, pa je kao takav bio i na funkciji sekretara CK SKOJ-a. Štefek i Đuro su među najsvjetlijim likovima naše revolucije.

Štefekovi biografi su znali za njegov boravak u Dalmaciji 1929. i ponešto o događajima koji su prethodili njegovom bijegu preko granice. Za njim je u zemlji bila raspisana potjernica.

Objasnio sam zašto je Štefek došao u Dalmaciju na moj poziv, to sam iznio dr Ivanu Očaku i Mati Kapoviću, direktoru Historijskog arhiva u Dubrovniku. On je pisao o Štefekovom boravku u Dubrovniku. Kapović je objavljivao feljtone o Štefeku Cvijiću u „Vjesniku“. Ovo što sam iznio Očaku i Kapoviću „Vjesnik“ nije objavio.

Obitelj Krstulović u zatvoru, 1929.

Koliko se sjećam, 20. jula 1929. godine, oko 17 sati, na splitskoj Rivi predao sam paket letaka Vicku Brešanu, s tim da ih uruči Ivanu Bubli u Trogiru. To su leci koje smo Štefek Cvijić i ja napisali i zbog kojih je on napustio Split, jer je policija pojačala potragu za autorima letka. Buble, tadašnji sekretar Kotarskog komiteta KPJ radio je u kamenolomu, u Segetu kod Trogira. Vicko Brešan, također rodom iz Trogira, radio je kod građevinskog poduzetnika Paška Mitrovića. Kao partijsku vezu za Trogir prihvatio sam ga na riječ Ive Marića.

Ivanov mlađi brat, Ćiro Buble, bio je jedan od onih mladih skojevaca i mladih članova Partije koje smo slali u razne društvene organizacije van naše kontrole, da bi u njima djelovali. Tako je i Ćiro bio član „Jugosokola“. Ujedno je bio veza svom bratu Ivanu.

Ja sam tada radio na kopanju kanalizacije pored Lučke kapetanije na Rivi. Kako dotad nisam imao kontakata s Vickom Brešanom, prije nego što ću mu predati letke, dobro sam ga upozorio da je riječ o opasnom zadatku i da ga se ne prihvaća ako nije siguran u sebe. Rekao sam mu: „Ako nisi u stanju poći i na robiju, ako nisi u stanju i život dati, onda ti ja ne bih povjerio ove letke."

Brešan se skoro uvrijedio, pa mi je uzbuđen, onako u svom trogirskom dijalektu odgovorio:

„Ja san vec bi' šest miseci u žatvoru i dobro san se drza. Znan ja ca je policija i kako se komu triba prid njon drzat'!"

Stvarno, bio je šest mjeseci u zatvoru, jer je sudjelovao u jednoj tuči protiv Orjune u Okrugu, na otoku Čiovu. Tada je bio uhapšen i po zakonu o zaštiti države osuđen na šest mjeseci.

Opet sam ga pitao je li siguran da može izvršiti zadatak, a on je opet uvjeravao da budem miran i da će sve biti u redu.

Iz Splita je, za Kaštela i Trogir, svake subote i nedjelje išao izletnički brod „Ban Berislavić". Trogirani i Kaštelani su dolazili njime u Split, a Splićani odlazili do Trogira. Te nedjelje išli su iz Trogira „Jugosokoli" za Split. S njima je pošao i Ćiro Buble, s jednim svojim drugom, koji nije bio skojevac. Vicko Brešan je u Splitu dočekao brod i kad je medu sokolašima opazio Ćiru, predao mu je paket i rekao mu da ga mora dati bratu Ivanu, a da su u paketu crveni rupci.

Ćiro je uzeo paket, ali ga je kopkalo što se, zapravo, u njemu nalazi. Pod rukom, na pritisak osjećao je da u paketu nije tekstil, što bi rupci ili marame morali biti. Što je onda unutra, iako mu je rečeno. U toku plovidbe prema Trogiru otvorio je paket i vidio da su u njemu leci, ali to je za nesreću vidio i onaj njegov sokolaš. Čim je brod stigao u Trogir, taj je mladić, ne govoreći ništa Ćiri, prijavio žandarmeriji ono što je vidio. U međuvremenu, Ćiro je predao letke svom bratu Ivanu i nije ga upozorio da je otvarao paket i da sokolaš također zna za letke. Ivan je sutra ujutro ponio letke u kamenolom gdje je bio zaposlen, da ih podijeli radnicima. U toku prijepodneva pojavili su se žandari, Ivan je predosjetio da će ga uhapsiti. Uz pomoć drugih radnika sakrio je letke pod jednu gomilu kamenja. Mada su ispitivali Ivana, a on se činio nevješt, i kako žandari nisu uspjeli pronaći letke, nisu uhapsili Ivana.

Ja sam, međutim, osjećao da me policija drži pod budnim okom. Agent Filip Mijač, zamjenik Đure Radinovića, šefa agenata političkog odjela policije u Splitu, često se vrzmao oko Lučke kapetanije, gdje sam kopao u rovovima za novu kanalizaciju. I ja sam bio još oprezniji, iako sam i dalje dijelio ilegalni materijal i literaturu. U tome mi je pomagao moj otac Marko, koji je materijale krio oko kuće u gradu i van grada, u našem polju. Njemu su dolazili drugovi iz Žrnovnice, Omiša, Solina i drugih mjesta da preuzmu te materijale. Baš 29. jula zamotao sam jedan paket letaka u krpu i predao ga ocu da ga on odnese u polje i preda drugovima iz Solina i Žrnovnice. Otac je ovaj paket s lecima sakrio u jednu hrpu smeća u našem dvorištu, odakle je htio da ga ujutro uzme i ponese sa sobom. Te večeri, sjećam se, baš sam pisao pismo Ivanu Bubli, sekretaru KPJ u Trogiru, u vezi s hapšenjem grupe komunista, među kojima su bili Vicko Jelaska, Ivo Marić i drugi. Odveli su ih u Zagreb i tamo saslušavali, ali su nakon 15 - 20 dana bili pušteni. Policija im nije mogla ništa naći i dokazati jer Jelaska i njegova grupa više i nisu bili u Partiji, niti su djelovali. Pisao sam Ivanu da bismo pokrenuli akciju skupljanja pomoći za obitelji uhapšenih i da bi oko toga trebalo da se

angažira „Crvena pomoć“. Ujutro, moglo je biti prije pet sati, probudilo me neko komešanje. Čuo sam kako mi mater plače. Ona je, zajedno s ocem i moje dvije sestre, spavala na prvom katu naše kuće, a brat Šime i ja na drugom. Na vratima sobe pojavila mi se majka, još onako u noćnoj košulji, za koju se držala moja mala sestra Slava od 9 godina. Bile su jako uzbuđene.

„Što je?“

„Policija je oko kuće!“

Skočim i pogledam kroz prozor: cijela Kamenita ulica bila je blokirana. Više od 40, što žandara, što agenata u civilu i policajaca, bili su svuda raspoređeni. Sigurno su pretpostavljali da je Štefek Cvijić kod nas u kući. I očekivali su da ćemo pružiti oružani otpor. Kako je Štefek ubio dvojicu u Dubrovniku, ovi u Splitu su držali spremno oružje. Ne vjerujem da bi se tako ponašali da su došli samo mene uhapsiti.

Žandare je predvodio kapetan Arnautović, a policajce šef političkog odjela Bubić. Nisam imao vremena da uništim ono pismo za Ivana Bublu, jer je agent Mijač s još jednim policajcem već upao u našu kuću. Uspio sam majci dodati pismo, ona ga je brzo sakrila. Mijač nije gledao u nju, srećom po mene. Bile su blokirane i dvije susjedne kuće, moje tete Ane i strica Ante. I po njima su se već vrzmali agenti.

Mijač i policajac u uniformi upali su u našu sobu:

„Tko je od vas Vicko?“

„Ja sam“.

„A ti nisi Plazibat!?“

„Kakav Plazibat!?“

On će na to oštro policajcu: „Veži ga!“

A meni se obrati: „Mislio sam da si ti Plazibat.“

Jasno, povezao sam: to je bilo ono što je Mijač tražio u Kamenitoj broj 25! Taj „Plazibat“ bio sam, zapravo, ja. Naša kuća je broj 26. Tada, kad je policija tražila Plazibata na broju 25, kod nas je u šufitu, potkrovlju, sakriven, spavao Pero Popović Aga! Bilo je to 19. marta 1929. godine. Sada mi je postalo jasno da agent Mijač stvarno nije znao moje pravo ime. Još je važnije da nije znao i pravu adresu u momentima, kad su u našoj kući boravili Aga, pa Štefek!

Oštro me je pitao ima li što u kući, a ja kažem da nema.

Vezanog su me odveli u policijsku stanicu na Dobrom, u Kavanjinovoj ulici, kod okružnog ureda socijalnog osiguranja. Drugi su nastavili dalje pretraživati po kući i dvorištu.

Ništa nisu našli, pa ni Štefeka Cvijića koga su očito tražili. Bio je već uveliko dan kad su se policajci spremali da odu. Šef političkog odjela policije stajao je sve vrijeme u dvorištu i rekao jednom žandaru da bajonetom probode smeće, što je bilo u dvorištu. Žandar je odmah učinio što mu je naređeno i kad ga je Bubić upitao ima li čega, odgovorio je da nema ništa. Ostalo je nejasno da li je pod bajonetom osjetio išta sumnjivo. Ali Bubić se nije zadovoljio njegovim odgovorom, pa je sam prišao gomili smeća i počeo je nogom prevrtati. I tako on vrhom cipele zakači onaj krpeni smotuljak, u kojem su leci. Izvadio je letke i odmah ih sakrio. Krpu je vratio na smeće. Tada pozove moju malu sestru Slavu i strogo je upita:

„Čija je ovo krpa?“

„Naša, mi tu peremo robu“, odgovorila je mala Slava pokazujući na česmu koja je bila blizu.

Šefu političke policije Bubiću to je bilo dovoljno. Odmah su mi uhapsili oca, majku, brata, obje sestre, strica, njegovu ženu, dva sina i kćer. I sve su ih odveli u policiju. Ja sam već bio tamo i, naravno, nisam znao što i kako se sve dogodilo u Kamenitoj, nakon mog odvođenja. Nisam ni vidio kad su njih doveli, ali sam po zvucima koji su dopirali naslutio što se dešava. Malo poslije čuo sam duboki uzdah iz druge ćelije i prepoznao moga brata Šimu. Mislio sam se kako bih to pouzdano utvrdio, i ako je on, da od njega saznam što se događalo kad su me odveli. Zatražio sam da odem u klozet. Pošto se ta prostorija nalazila niz hodnik, odakle se nije moglo pobjeći, iskoristio sam ležernost stražara, prišao ćeliji za koju sam mislio da je Šime unutra. Uvjerio sam se da je on tu i došapnuo sam mu: „Vi ne znate ništa! Pitajte Vicka...." On mi je uspio reći da su svi pohapšeni i da se plaše da će ih tući.

U stvari, majku Anu i sestre Tonku i Slavu odveli su u Sresko načelstvo, tamo gdje je sada restoran „Zagreb", gdje je policija 1920. zvjerski pretukla Ivu Marića. Majka je bila zatvorena u istoj ćeliji s malom Slavom. I njih su saslušavali kao i ostale. Majka je stalno govorila: „Ja ne znam ništa!". A sestra Slava, dijete od 9 godina, nakon onoga što je potvrdila da je krpa naša, nije više usta otvorila. Nisu pomogle ni policijske prijetnje ni nagovaranja, pa je Bubić u jednom trenutku uzviknuo da nešto slično nije nikada vidio.

Bili smo u policijskom zatvoru sedam ili osam dana. Mene su ispitivali Bubić, Đuro Radinović, Filip Mijač, okretali su i ovako i onako, pokušavali lukavstvima i batinama. Ali ja sam se pravio da ništa ne znam. Tada mi je Bubić, kao u šali, dobacio: „Hajde, bolan, Vicko, kad odrapiš jedno desetak godina u Lepoglavi, biti ćeš i ti jedan od vođa komunista!".

„Ja sam običan težak i radnik i ja nemam nikakve veze s politikom", odgovorio sam.

U stvari, nastojao sam proniknuti što oni znaju o meni i tko im je informator. Proizlazilo je iz svega da bi to mogao biti jedino Josip Čulić - Žava, jer je policija znala i ono što nije bilo poznato drugim članovima Oblasnog komiteta SKOJ-a, osim sekretaru Žavi. Uskoro su mene, mog brata Šimu, i stričeva sina Ivana predali sucu istražitelju. Ostali članovi naše obitelji pušteni su kući.

Nakon što su policija i državni tužilac dostavili materijale sucu Brnetiću, on me pozove na saslušanje. Ni njemu nisam ništa priznavao. Pokušavao je na razne načine da mi dokaže vezu s onim lecima, uporno sam sve negirao.

„A tko je te letke donio u dvorište?"

„Što ja znam tko je to stavio u smeće. Nemam pojma. Dvorište je otvoreno, pa bacaju smeće, a mogao je netko staviti i bombu. Što ja imam s tim?"

Poslije tri-četiri dana, ponovo me dovedu pred suca-istražitelja.

„Dobar dan", počeo je ljubazno.

„Dobar dan".

„Pa nećete valjda sada još tvrditi da vam je policija podmetnula letke u dvorište?"

„Što ja znam, je li policija ili netko drugi? Svakako ja s tim nemam veze!"

Na to će sudac: „Vidite, evo, vi ste Vicku Brešanu - i točno navede datum - dali na Rivi navodno paket crvenih rubaca, a u paketu nisu bili nikakvi crveni rupci nego komunistički leci, i to isti onakvi koji su nađeni u vašem dvorištu."

Sve mi se okrenulo, ali ipak sam ostao pri svome: „Gospodine sudac, ja toga čovjeka uopće ne znam. Nemam pojma tko je njemu predao paket rubaca, pogotovo nekakve letke. Jedino što znam to je da ja nisam!"

„A koji je to Vicko Krstulović u Splitu?"

„Ja sam. I ja bih želio da taj što tvrdi da je od mene primio te rupce i letke da dođe ovamo da se pogledamo u oči, pa da mu ja kažem i pokažem što sam mu dao i predao!“

Vicka Brešana nisu doveli na suočenje, na moju i njegovu sreću. Jer ne znam bih li se uspio suzdržati da su ga doveli.

Letke zbog kojih sam uhapšen, kao što sam već naveo, vlastoručno je napisao Štefek Cvijić, jer nismo imali pisaću mašinu. Rukopis je odavao čovjeka vična peru i bilo je jasno da to nisam ja pisao. Kako nisam ništa priznavao, policija je tragala i dalje. Uhapsili su braću Jakaša, Zvonka i Milana, jer su pretpostavljali da bi oni, intelektualci, mogli tako pisati. Onda je bio pozvan i profesor Lozovina, stručnjak za rukopise, sudski vještak-grafolog. Profesor je izjavio da rukopis s letaka i rukopisi braće Jakaša imaju sličnosti, ali da to ipak nije isto. Na to su Zvonko i Milan pušteni.

Zvonko je bio jedan od najboljih članova SKOJ-a i Partije. Dok sam bio u zatvoru on je umro od tuberkuloze. Oboljela je i moja mater.

Dr Ljubo Leontić

Ležao sam otprilike tri mjeseca dok nisam dobio optužnicu. Isto i moj brat Šime i stričev sin Ivo. Sva trojica smo se obratili dr Barbariću, advokatu koji je branio nas komuniste. Branio je i advokat Tartalja, kao i dr Perat iz Kaštela. Ova dvojica branili su socijaliste još za vrijeme Austro-Ugarske, a u Jugoslaviji komuniste. Sa doktorom Barbarićem sam se sreo u kancelariji sudskog zatvora. Počeo sam govoriti, ali me je on prekinuo:

„Dobro Vicko. Ti tražiš mene, a otac ti ugovara s dr Leontićem?“

„Izvinite doktore, ja o tome ne znam ništa. Sa ocem se nisam vidio ni čuo otkad sam uhapšen. Ne znam ni kako su on, majka i sestre?“

Ipak smo razgovarali o obrani pred sudom i pitao sam ga što mi savjetuje.

„S obzirom na težinu tvog položaja, mislim da bi stvarno bilo bolje da uzmeš Leontića. On je poznat kao građanski političar, jedan je od osnivača Orjune i jedan od njenih vođa, a ja sam poznat kao čovjek blizak komunistima i njihov advokat. Mislim, dakle, da bi najbolje učinio da uzmeš Leontića.“

Onda smo se dogovorili da on brani moga brata Šimu i rođaka Ivana, a ja da preko sudskih vlasti zatražim dr Ljubu Leontića.

Nas trojica smo bili svaki u posebnoj ćeliji, sami. Ubrzo sam, zajedno s bratom, pozvan u zatvorsku kancelariju gdje nas je čekao elegantan čovjek, srednjih godina. Pristupio mi je vrlo srdačno i rekao:

„Otac vas je pozdravio, eno čeka dolje.“

To je bio dr Leontić. Nakon što smo se rukovali i izmijenjali nekoliko srdačnih riječi, rekoh mu da moram, prije nego pređem na stvar, da nešto izvedemo na čistac.

„Izvoli Vicko, o čemu se radi?“

„Ovo je naš prvi susret“, rekao sam mu. „Tek sad smo se lično upoznali. O Vama sam čuo štošta, uglavnom loše. Mi smo politički protivnici. Stojimo na suprotnim pozicijama. Nisam čovjek koji prima zdravo za gotovo. Moram se uvjeriti. Želio bih čuti Vaše mišljenje i kako Vi gledate na to. Ako me ne želite braniti kako treba, ne bih želio da mi budete branitelj.“

Uzbuđen tim riječima, odmjerio me je svojim orlovskim pogledom.

„Dobro, Vicko, drago mi je da si mi to rekao. Ja mislim da je bolje da stvari među nama budu izvedene na čistac. Da se ja nisam riješio da te branim, ne bih se ni prihvatio. I ne bih tvom ocu dao riječ."

Te godine je Leontića, kao istaknutoga političkog čovjeka, kralj Aleksandar pozivao na suradnju, čemu bi slijedilo visoko odlikovanje, ali je on to odbio.

Kad sam uhapšen po drugi put - 26. marta 1933. godine - opet me je branio dr Ljubo Leontić, a isto tako i treći put - 21. aprila 1937. godine.

I tako je počelo naše poznanstvo koje je preraslo u kumstvo i trajno prijateljstvo. I u političku suradnju u borbi za novu Jugoslaviju.

Kad sam se ženio, dr Ljubo Leontić bio mi je vjenčani kum, 20. novembra 1932. u Gatima. Drugi kum, moje žene Lucije, bio je kapetan Ivo Makjanić.

Nakon kapitulacije Italije 1943., dr Leontić se uspio osloboditi iz logora i došao je na našu slobodnu teritoriju u Dalmaciji. Zajedno s dr Josipom Smodlakom i sa mnom postao je vijećnik AVNOJ-a. Njega i dr Smodlaku sam s partizanskom pratnjom uputio u Vrhovni štab u Jajce, uoči zasjedanja. Kasnije, dr Leontić je postao naš prvi ambasador u Londonu, a dr Smodlaka prvi povjerenik Nacionalnog komiteta za vanjske poslove. Tito je prihvatio moju sugestiju.

I naše obitelji su se sprijateljile, pa sam tako upoznao i Leontićevu braću, Božu i Boru, španjolskog borca i pukovnika JNA, zatim majku i sestru Zorku. Mnogo sam naučio od dr Ljube Leontića. Politikom se počeo baviti još prije Prvog svjetskog rata, kao jedan od najistaknutijih omladinaca, jugoslavenskih nacionalista u Austro-Ugarskoj. Za vrijeme Prvog svjetskog rata bio je član Jugoslavenskog odbora u Londonu, a djelovao je i među ekonomskom emigracijom u Americi. Njegov doprinos stvaranju Jugoslavije kao države veliki je. I doprinos njegove braće je velik, i to kako one koji su živjeli u Americi, tako i Bože Leontića koji je bio sekretar dr Smodlake u vrijeme kad se stvarala Jugoslavija i na Mirovnoj konferenciji u Parizu i Versaju, a zatim i u Londonu. I od Ljube, i od Bože i od Bore puno toga sam čuo, saznao i naučio. Za sve to sam im zauvijek zahvalan. Ja imam to skromno moje zadovoljstvo da mogu reći da su svi oni, ranije ili kasnije, došli na marksističke pozicije i na njima su ostali do kraja života. Ponosan sam i na to idejno jedinstvo naših porodica.

Ali, onoga dana u kancelariji sudskog zatvora u Splitu 1929. rekao sam dr Ljubi Leontiću: „Za ovo za što me optužuje policija, ništa nisam priznao. Nisam priznao ništa ni sucu-istražitelju. Nisam rekao da znam tko je podmetnuo u dvorište one letke, niti da sam dao paket ili bilo što drugo Vicku Brešanu. Znam da je optužnica teška i da ima dosta indicija da je policija obaviještena o mom radu, ali moga priznanja ni čvrstih dokaza nema. Sad, ako ste voljni, preuzmite moju obranu pred sudom, ali pri tome treba da znate da branite čovjeka koji nije kriv."

Četrdeset i četiri godine kasnije, 22.11. 1973., „Vjesnik" je objavio In memoriam dr Ljubi Leontiću, koji sam ja napisao. Na kraju, za njega sam rekao da mi je bio primjer čovjeka dinamična i humana po duhu, upornog i sposobnog na djelu. U više od šest burnih desetljeća naše novije povijesti bio je dosljedan i aktivan pobornik ideje bratstva svih naroda Jugoslavije, ideje čije je ispunjenje bilo sadržaj i glavna vizija njegova života.

Suđenje

Moga brata Šimu i rođaka Ivu Krstulovića branio je dr Barbarić, a braću Buble, Ivana i Ćiru, dr Rudi Pederin. Brešana je branio dr Carić, zet podbana Bulića, koji je kao ljotićevac strijeljan 1944. godine.

Još dok sam bio saslušavan kod Bubića na policiji, pokušali su me pokolebati i moralno slomiti. Jasno im je bilo da je za zatvorenika-komunistu, člana ilegalne partije ako u zatvoru dođe do zaključka da je izdan, provaljen, a naročito ako u višim forumima postoje izdajice, što je teže izdržati nego fizičke torture. Ispitivali su me i po skojevskoj i po partijskoj liniji, što sam radio, kako sam dijelio materijale i literaturu, kako sam održavao vezu i sastajao se s ilegalcima. Jako me je mučilo pitanje odakle oni to znaju, kako da pitaju baš to što pitaju. U pitanjima je bilo i detalja koje je, osim mene, mogao znati samo Jozo Čulić - Žava, koji je ranije bio politički sekretar SKOJ-a u Dalmaciji. Ja sam u zatvoru, a kako to da nije i Žava uhapšen? Jeli on dao podatke policiji?

Kad sam već dobio optužnicu vidio sam da policija ima podatke iz Zagreba, koje su joj dali Žiga Engelman i njegova djevojka. Oni su odali sve što su znali, postali su policijski konfidenti. Engelman je bio iz Osijeka. On i njegova djevojka, nakon one velike provale u Samoboru, u kojoj su stradali braca Oreški, Janko Mišić i drugi, otišli su u Holandiju, ali su tamo, navodno, likvidirani. Žiga je imao veze i kontakte s CK SKOJ-a i zaista je znao da sam i ja dolazio na sastanke rukovodstva u Zagreb.

Sudska rasprava je zakazana za početak decembra 1929. To je bilo prvo suđenje u Dalmaciji po novom, drakonskom, zakonu o zaštiti države. Osim nas trojice, brata, rođaka i mene, izvedeni su na sud i trojica Trogirana. Predsjednik sudskog vijeća bio je sudac Mate Bragadin. Toga dana bio je došao iz lova i nije ni skinuo sa sebe lovačko odijelo. Sudilo se pred sudskim vijećem od pet članova - suci: Mate Radonić, Karaman, Buljan i Brnetić. Državni tužilac bio je Zavoreo, Splićanin. On je, što smatram posebno zanimljivim, iz radničke, socijalističke familije i u mladosti je i sam bio socijalista. Njegov otac, brijač, stajao je uz naš pokret, a sin mu se pretvorio u zagriženog pristalicu režima i diktature kralja Aleksandra.

Za vrijeme suđenja bili su saslušavani moja majka i rođak Ivo, dvije godine mlađi od mene. Meni je bilo 24, a njemu 22 godine. Zatim je svoj iskaz dao i šef političkog odjela policije u Splitu, Bubić. On je iznosio podatke i dokaze, on je smatrao da su to dokazi, to što je prikupio o meni. A ja sam, opet, sve to negirao i nisam ništa priznao. Kad je dovršen dokazni postupak, uzeo je riječ tužilac Zavoreo i zahtijevao za mene najtežu kaznu, po zakonu o zaštiti države. Dakle, tražio je smrtnu kaznu. Onda je riječ dobio dr Leontić, koji je branio mene, pa dr Barbarić i na kraju dr Carić.

Brešan se na suđenju držao smušeno i na kraju rekao da sam mu ja dao paket ali da to nisu bili leci, nego crveni rupci. On je ostao pri toj tvrdnji o crvenim rupcima. Da nije bilo toga, sa svim tim što su leci nađeni u našem dvorištu, teško da bih ja bio osuđen. Jer i to nije bilo nađeno u mojoj kući, nego otvorenom dvorištu, gdje svatko može doći i nešto baciti u smeće. Ali kako je Brešan ostajao pri tvrdnji o tim rupcima, sud je prihvatio zahtjev optužbe i osudio me je na osnovu indicija. Dobio sam deset mjeseci strogog zatvora. Vicko Brešan također deset mjeseci. Moj brat i rođak su oslobođeni. Braća Ivan i Ćiro Buble bili su oslobođeni uslijed pomanjkanja dokaza. Kad je tužilac čuo da sam dobio deset mjeseci, nije mogao da se suzdrži i planuo je:

„Pogledajte vi ovog optuženog koji vrijeđa lik kralja Aleksandra i otadžbinu! Zar samo deset mjeseci!? Da je deset godina, ja bih mislio da se treba žaliti. Ovako, odmah ću se žaliti!“

I zaista se žalio Kasacionom sudu u Zagrebu.

Zakletva na grobu majke

Moja mater se teško razboljela, dobila je tumor na želucu. Operirao je doktor Rizmondo u staroj bolnici u Splitu. Željela je da me vidi i ta želja joj je bila ispunjena. Dva žandara su me doveli vezanog. Čim sam je ugledao bilo mi je jasno da joj nema spasa.

Iz bolnice su je pustili, želja joj je bila da se vrati kući. Umrla je 31. januara 1930. u svojoj kući u Kamenitoj. Upravo na rođendan moga oca Marka.

Vezanog su me doveli na sprovod, na Sustipanu. Na grobu moje majke zakleo sam se: „Ustrajat ću na stazi Partije i revolucije!“ Bilo je to 2. veljače 1930. godine. Taj dan neću nikada zaboraviti. Ja sam vojnik Partije i zato sam u borbi, ponašanju i praktičnom radu ostao uvijek dosljedan revoluciji.

U martu mjesecu 1930. došlo je od Kasacionog suda iz Zagreba da je poništena presuda, optužnica je vraćena i zakazano novo suđenje. Prvo suđenje održano je u Bajamontijevoj palači Dešković, na Rivi. Drugo suđenje održano je u zgradi novog suda, kod starog „Hajdukovog“ igrališta i konte Šiminog vinograda, danas je tu park Emanuela Vidovića.

Predsjednik ovog senata bio je sudac Mladineo, koji je malo šepao, a vijeće je opet bilo sastavljeno od pet sudaca. Najopasniji među njima bio je sudac Bailo, s otoka Preka kod Zadra. Brešan i ja smo ovoga puta bili osuđeni na godinu i šest mjeseci. I opet se državni tužitelj Zavoreo žalio prizivnom sudu u Splitu. Posljedica je bila da nam je kazna povišena: meni na dvije godine, a Brešanu na dvije i po godine, jer je ranije već bio kažnjavan, a ja do tada nisam bio „poročan“. Te dvije godine odrobijao sam u sudskim zatvorima u Splitu, u „Roka“, kako je narod zvao taj zatvor po crkvici sv. Roka, koja je bila unutar njegovih zidina.

U trenutku kada je presuda postala pravomoćna, već sam bio četrnaest mjeseci u zatvoru. Kako je meni preostajalo da odležim još samo deset mjeseci, ostavili su me u Splitu. U Lepoglavu su slali one koji su bili osuđeni na više od godinu dana. Tako, iako sam bio u zatvoru dvije godine, nisam robijao tamo gdje su bili „crveni univerziteti“, gdje je bila prilika da se teoretski i politički čovjek uzdiže, u društvu i uz pomoć istaknutih intelektualaca - marksista. Kako nisam bio ni u SSSR-u na školovanju, kamo je i iz Dalmacije odlazio znatan dio kadrova, uvijek sam osjećao taj nedostatak. Kasnije sam shvatio da je zapravo moja sreća da me Jelaska nije uputio u SSSR, jer ne znam kako bih se tamo proveo i da li bih i ja nestao. Imao sam priliku uvjeriti se da je mnoge teoretske postavke život demantirao.

Prvih četrnaest mjeseci robijao sam kao i drugi zatvorenici. Posljednjih deset mjeseci bio je meni nešto blaži režim: radio sam kao kuhar i obrađivao vrt unutar zatvorskih zidina.

Zatvor

Upravitelj zatvora bio je Bogoslav Gojsalić, iz Omiša. Bio je sudski činovnik i stanovao je u zatvorskoj zgradi. Ključar je bio Marin Vitezica iz Trogira, koji je osim toga vodio i ambulantu. Bio je moja jedina veza s vanjskim svijetom. Ključari su još bili Marko Buzolić s

Hvara i neki Zore s Brača. I oni su bili dobri i činili su zatvorenicima komunistima razne usluge. Osobito Buzolić.

Kad sam izdržao veći dio kazne, upravitelj mi je dao savjet da podnesem molbu za pomilovanje. Rekao sam mu:

„Hvala lijepa! A da sam osuđen i na dvadeset godina, ne bih molio za milost. O tome nema govora."

U zatvoru sam bio zatvorenik s dužim stažom u odnosu na druge, a ključari su naravno dobro znali zašto sam osuđen. Čini mi se da mogu reći da su i oni pomalo bili simpatizeri radničkog pokreta, zato što su imali humanosti u sebi. Za bolji tretman sam se morao izboriti, bio sam i u štrajku glađu. Devetnaest ili koji dan više nisam uzimao hranu, samo na vodi. Tako sam dobio „privilegiju" da se mogu više kretati po zatvoru, pa sam to koristio da razvijem politički rad. U ovaj naš „mrtvi dom" dopali su i kriminalci i politički zatvorenici. Političkih je bilo malo. Iako sam imao 24 godine, kao politički izgrađen čovjek znao sam da se kriminalac ne rađa, nego da ga društvo stvara. Zato sam pristupio i njima, kao ljudima, i pokušao sam na njih utjecati. Imao sam uspjeha. Izdvojio bih dvojicu, meni dragih ljudi. Vojin Zirojević, rodom iz Livna i Vicko Buljanović iz Splita.

Obojica će, kasnije, za radnički pokret i pobjedu revolucije dati i svoje živote. Vojin je i Narodni heroj.

Vojin je bio jako markantan čovjek i već je svojom pojavom svakom upadao u oči. Sprijateljio sam se s njim i otkrio da je on vrlo duhovit. Već i samo djelo zbog kojega je dospio u zatvor, ukazuje na njegovu buntovnost. Naime, zatvoren je kao teški provalnik. Uspio je otvoriti i isprazniti čeličnu kasu trgovca Morpurga. Ali, to mu nije bilo dovoljno. Učinio je veliku nuždu na novine i onda to stavio u kasu. Na taj način je pokazao svoj odnos prema kapitalističkom društvu i njegovom bogatom predstavniku, a i odnos prema policiji, koja je vjerni pas čuvar u službi kapitalista.

Često sam dugo razgovarao s Vojinom i jako sam ga zavolio. Drag mi je bio njegov žestoki temperament, inteligencija i radoznalost. Uspio sam ga uvjeriti da put kojim je krenuo nije dobar. On ne vodi uništenju kapitalizma i kapitalista, niti stvaranju boljeg i pravednijeg društva. Govorio sam mu da je rješenje borba u radničkom pokretu, kojem je na čelu Komunistička partija Jugoslavije, organizacija svih proletera naše zemlje. Pošto je Zirojević bio osuđen na tri godine robije i dvije godine prisilnog rada, morao je poći u Lepoglavu. Objasnio sam mu da će tamo imati zajednički život s političkim zatvorenicima, koji žele isto što i on. Revoluciju, promjenu nepravednog kapitalističkog sistema i stvaranje društva u kojem neće biti kriminala, društva u kojem će policija biti na strani radnog čovjeka i čuvati njegova prava. Preporučio sam mu da se poveže s njima, jer će od njih naučiti puno novoga, bitnoga.

Vojin Zirojević je tako i postupio. Vratio se iz Lepoglave, iz „komunističkog sveučilišta", kao uvjereni i izgrađeni komunist. Kao drugi čovjek. Bilo je to 1934. godine. Na moj prijedlog Vojin je izabran za sekretara Okružnog komiteta KPJ za Livno.

Taj grad i čitav kraj, prema ondašnjoj podjeli na banovine bio je u sastavu Primorske banovine. Zato je i Okružni komitet u Livnu bio u sastavu KPJ za Dalmaciju.

Nakon izlaska iz Lepoglave Vojin se oženio djevojkom iz Zagreba, koja je isto bila divan čovjek. Kad su za vrijeme rata talijanski fašisti internirali Vojina na otok Preko, ona je došla

kod nas u Kamenitu. Zadržavali smo je da ostane kod nas u kući, ali nju je vuklo da ode u Livno. Tu su je ustaše odmah uhapsili i ubili. Vojin se nalazio u talijanskom logoru na otoku sve dok ga komunisti s otoka Velog Iža nisu oslobodili u uspješnoj akciji.

U vrijeme kad je Vojin stigao u Lepoglavu, tamo je iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici bila prebačena grupa političkih zatvorenika, na čelu s Mošom Pijade. Oni su ubrzo opet i tu pokrenuli politički rad. Jedna od prvih akcija bila je štrajk glađu, da bi se izborili da budu odvojeni od kriminalaca, među kojima je zatvorska uprava imala svoje doušnike. Također su tražili da im se prizna status političkih zatvorenika, što je podrazumijevalo poseban tretman. Među ostalim, da dobiju pravo na primanje knjiga, da čitaju i uče, kao i da pišu. Kad su se za to izborili, Moša i drugovi su oformili grupe, unutar kojih se intenzivno učilo i politički radilo. Ali još dok je trajao štrajk glađu, zatvorski liječnik, koji je bio podmukli neprijatelj komunista, davao im je karlbadsku sol. Ovaj purgativ je, za istanjena crijeva ljudi koji danima nisu jeli, bio ravan ubistvu. Kao kriminalac, Vojin je imao privilegiju da radi u ambulanti. Po naređenju i uputstvu liječnika on je morao spravljati rastvor te soli i davati ga zatvorenicima. Umro je drug Festini, komunist iz Vodica, osuđen na deset godina teške robije. Zirojević je sol bacao, a zatvorenicima davao čistu vodu, a ne rastvor soli. Tako je spasio živote drugovima, a onda je uprava morala popustiti zahtjevima političkih zatvorenika.

I Vicko Buljanović je izišao iz zatvora kao drugi čovjek. Pod mojim utjecajem i on se priključio radničkom pokretu i postao njegov aktivista. Njegov otac bio je pitur - soboslikar, isto kao i brat. Pamtim ga kao krupnog, snažnog čovjeka koji je pituravao težačke kuće, osobito po Velom Varošu. Rano je ostao sam, pa je Vicko rastao bez majke. Od malih nogu našao se u društvu besprizornih i kao dijete bez majke, pao je pod njihov utjecaj. To ga je, na kraju, dovelo u zatvor. Ali Vicko je u svom karakteru imao borbenosti i hrabrosti, o čemu je govorio i veliki ožiljak na njegovoj bradi. Bilo je to od policijske sablje. Da je bio dobar i čestit najbolji je dokaz njegov daljnji život, koji je kratko potrajao. Junački je poginuo u sukobu s policijom za vrijeme generalnog štrajka u Splitu, 1940. godine.

II.
1931. - 1941.
MAKSIM, NATAŠA I VIBORG

Moja Lucija

Kada sam 5. kolovoza 1931. godine izašao iz zatvora na vrhuncu je bila monarho-fašistička diktatura. Tokom te dvije godine sasvim su onemogućene političke stranke i paraliziran je politički život u cijeloj zemlji. Istaknuti protivnici režima nalazili su u zatvoru ili su uspjeli pobjeći preko granice. Partija je bila u dubokoj ilegali, izložena hapšenjima, teroru i ubistvima. Skoro da je bio razbijen njen rad. Centralno rukovodstvo boravilo je u Beču, a jedan broj komunista iz najviših partijskih foruma nalazio se u Moskvi. Bili su na poslovima u Kominterni, na školovanju, i na drugim dužnostima. Partijsko članstvo, ako nije bilo po zatvorima i kaznionama, bilo je pasivno, prepušteno samo sebi.

Kako sam izašao iz zatvora, odmah su me drugovi iz Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju htjeli uključiti u aktivni partijski rad, jer sam, nakon hapšenja, bio provjeren u odnosu i borbi s klasnim neprijateljem. Nisam ja htio izbjegavati partijski rad, ali sam tek došao iz zatvora i zamolio sam drugove da me puste malo, jer moram srediti prilike u mojoj obitelji. Majke više nema u kući, ocu Marku bilo je jako teško držati domaćinstvo i svaki dan ići obrađivati našu zemlju. Mlađa sestra Tonka već je bila djevojka, a najmlađa Slava još dijete. A trebalo je već misliti i na njihovu udaju, kad dođe vrijeme.

Otac je bio snažan i vitalan čovjek, neumoran radnik. Htio se opet oženiti i nije pomišljao da uzme neku stariju ženu. Da smo bili samo brat i ja, ne bih imao ništa protiv toga, ali naše dvije mlađe sestre bi time bile ugrožene. A trebalo je za njih pripremati dotu, spremu, za udaju, a bili smo u teškim prilikama. Ja se nisam namjeravao ženiti, jer sam se odlučio potpuno posvetiti Partiji. A moj brat Šime, dvije godine mlađi, zarađivao je kao drvodjelac, ali je volio potrošiti samo na sebe, nije pomagao nama u kući, a nije mu ostajalo dovoljno da bi se mogao ženiti.

Jedno su planovi, a život je drugo. Po partijskim zadacima odlazio sam iz Splita u Omiš. Ugledao sam lijepu, visoku djevojku, plave kose i prekrasnih plavih očiju. Sreo sam je u gostioni u Omišu, tu je radila kod svoje starije sestre Mile. Kako sam je vidio tako sam znao da je moja. Lucija.

Ona je iz Gata, centra Poljičke republike. U njenoj porodici Kuvačića i Čovića, bilo je poljičkih kneževa. Lucijin otac Petar radio je u Čikagu na izgradnji nebodera, a majka Katarina, bila je s djecom u Gatima, u svojoj kući. Lucijin jedini brat, umro je kao mladić od 17 godina. Uskoro je za njim umro i otac. Otac im je kupio i ostavio mlinice, mlinove, u Livanjskom polju. Njihova kuća je u Gatima bila ugledna.

Zaljubio sam se u Luciju i zaboravio sam na odluku da se neću oženiti. Vjenčali smo se 20. novembra 1932. godine. Kumovi su nam bili dr Ljubo Leontić i Ivo Makjanić, kapetan duge plovidbe. Prije ženidbe sam mojoj Luci rekao da sam komunist i kazao sam joj koji su moji ideali, za koje sam spreman dati život. Sve je shvatila i dala mi je podršku, to je značilo da tako počinje i njen novi život. Otvoreno sam joj rekao da bi jedini razlog za naš rastanak mogao biti, ako ne bismo imali djecu. I to je razumjela i nije me odbila.

Majka Kate i Lucija su znale da sam bio u zatvoru, da sam komunist i da se neću nikad odreći borbe u koju sam svojom voljom stupio. One su bile rođene i odgojene u strogom patrijarhalnom duhu. I ranije i tada mnogi su, naročito popovi i politički protivnici pokušavali komuniste prikazati u najgorem svjetlu, kao da smo bez ljudskoga u sebi. Ipak je istina o komunistima prodirala u narod. A narod se ne može dugo varati. Ljudi su vidjeli tko je

pošten, tko je spreman dati sve za pravednu stvar, narod je shvaćao na čijoj je strani istina. Tu teror režima ostaje nemoćan. I moja Luce i njena majka s vremenom su upoznavale veliki broj istaknutih partijskih radnika, ilegalaca, koji su stalno dolazili, prolazili ili boravili u našoj kući u Splitu, a kasnije i u Gatima. One su znale ocijeniti kakav je tko čovjek od drugova koje su upoznale, ušle su svjesno i hrabro u život ilegalaca. To je postao i njihov život.

Rodili su se naši Maksim i Nataša 1933. i Viborg 1938. Opet sam bio zatvaran i tučen. Sve smo izdržali zajedno i onda je došao rat. I Lucija je postala član KPJ i prvoborac naše Narodno-oslobodilačke borbe. Sa naše troje djece prošla je, pod tifusom, i Neretvu i Sutjesku. U nekim ključnim momentima bila je odlučnija i od mene. Mislio sam se što ću i kako ću s njom i djecom u borbu. Ona je odlučno postavila da idemo svi zajedno! Njen osjećaj za pravdu, upornost i otvorenost dali su joj snagu da kroz sve teškoće prođe bez kolebanja. Svakome je u lice mogla reći ono što je zaslužio. Nikada nije trpjela sebične ljude koji misle samo da njima bude dobro. U svim teškoćama i nesrećama kojima smo bili izloženi, koje smo zajedno prošli, Lucija je bila hrabar borac na koga sam se oslanjao. Nikada moju ljubav i povjerenje nije iznevjerila.

1982. godine navršilo se mojih 60 godina u KPJ i 50 godina našeg braka. To smo skromno proslavili u našem Beogradu, s djecom i unucima.

Slučaj Ivana Gržetića - Flajšera

Nakon što sam izašao iz zatvora i polako se vratio u život na slobodi, vratio sam se opet životu ilegalca. Ponovo sam se uključio u partijski rad na istom sektoru na kojem sam i ranije bio: ilegalna literatura i održavanje veza s ilegalcima. A to je i bilo baš ono najopasnije. Na toj dužnosti je čovjek jako izložen i ako bude otkriven, djelo mu se lako može dokazati. Govorilo se tada da je na ovoj dužnosti „najveća vatra“. Na tom zadatku češće sam se sretao s Ivanom Gržetićem - Flajšerom, članom CK KPJ, koji je u Dalmaciju došao kao instruktor.

Drug Flajšer je bio veoma obrazovan partijski radnik. Imao je priliku da nauči ono do čega smo mi s velikim naporima ili nikako dolazili još i prije nego što je išao u SSSR, gdje je bio nekoliko godina. Bio je odlučan, imao je znatnog političkog iskustva, ne samo u KPJ. Prije odlaska iz zemlje bio je član Gradskog vijeća grada Zagreba.

Ne znam koliko je vremena proveo i radio u našoj sredini, a ja sam s njim bio u kontaktu nekoliko mjeseci. U septembru 1932. dogodila se provala. Drug Flajšer je stanovao na „Tomića stine“, tamo gdje je imao radionicu poznati klesar Bilinić, iz koje su izišli i Ivan Meštrović i Toma Rosandić. Onda je to bila Senjska, a danas je Lenjingradska ulica. Iako je policija bila blokirala čitav taj dio grada, Flajšer je iskočio kroz prozor s ulične strane, dok ga je policija očekivala u dvorištu. Uspio im je pobjeći u Makarsku, a odatle preko veza, zajedno s drugom Ivanom Puharićem otišao je u SSSR. U Moskvi je Ivan Gržetić - Flajšer kasnije bio na najvišoj partijskoj funkciji - predstavnik KPJ u Kominterni.

Sve ovo se odigravalo u uvjetima najstrože konspiracije i mi smo se tada dobro čuvali da saznamo ono što nije neophodno znati. Naknadno, puno kasnije, saznao sam da je drug Flajšer strijeljan u SSSR, a Ivan Puharić je iz SSSR upućen u Španiju. Navodno je tamo bio vrbovan za talijansku, fašističku obavještajnu službu, OVRA-u.

Ivan Puharić je 1941. bio u Splitu, zaposlen u hotelu „Slavija“. Ovaj hotel, kao i svi drugi, rekvirirali su talijanski oficiri. Sjećam se da smo planirali akciju trovanja hrane za te oficire, taj

zadatak smo dali Puhariću. Međutim, on je izvrdao i nije izvršio zadatak. Iz Splita je otišao u Makarsku i sudjelovao je u formiranju prvih partizanskih grupa na Biokovu. Onda je i sam otišao u partizane. U Petoj neprijateljskoj ofenzivi 1943. je zarobljen. Poznato je kako su Nijemci i drugi postupali sa zarobljenim partizanima i s ranjenicima, koji su ostali na Sutjesci. Međutim, Puharić se ponovo pojavio među partizanima. Kao sumnjiv je uhapšen, ispitan, osuđen i strijeljan. To je bilo na otoku Hvaru poslije kapitulacije Italije i prvog oslobođenja Splita. Puharić je uhapšen s Nikicom Piplovićem, zajedno su otkriveni. Ne znam detalje toga slučaja.

Poslije onako dramatičnog bjekstva druga Flajšera u septembru 1932, policija je pohapsila članove Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju i to: Josipa - Bepa Treursića, političkog sekretara, Petra Cecića, organizacionog sekretara, zatim Berislava Kukoča, Jozu Ružića, Marina Ferića, Filipa Čulića, Tomislava Kukoča, Ružića - Taišu i niz drugih.

Ja tada nisam bio provaljen, ali pošto je bilo uhapšeno čitavo pokrajinsko partijsko rukovodstvo i istaknuti članovi Partije, znao sam da je pitanje dana kada će policija doći i po mene.

Nalazio sam se upravo pred ženidbom. Držeći se pravila konspiracije, o ovome nisam mogao ništa reći mojoj Luciji. Život donese čovjeku surove momente baš kad pomisli da je na pragu malo mira i sreće. Bilo mi je 27 godina, izdržao sam i batine i zatvor, našao moju Luciju. Zajedno smo odlučili da se uzmemo. Lucija je znala da sam komunist i da ću nastaviti borbu. A meni nije bilo lako što joj ne mogu sve govoriti, ali to je i za nju bilo bolje. Računao sam na to da je i njoj jasno da mogu opet biti uhapšen. Da, to smo oboje dobro znali.

Uhapšeni komunisti bili su na policiji izloženi zvjerskim mučenjima. Neki od njih nisu uspjeli sve to izdržati. Nakon dovršene istrage i prinudnih iskaza, svi su predani sudu i prebačeni u sudske zatvore. Tada će se desiti dva događaja koji će imati utjecaja na njihovu daljnju sudbinu, a i moju.

Koncem 1932. došlo je do one ustaške akcije na Velebitu, koju je talijanska fašistička štampa zajedno s ustaškom propagandom, nazivala „Velebitskim ustankom“. Bila je to obična diverzantska akcija. Jedna grupa ustaša se iz Zadra, koji je tada pripadao Italiji, prebacila na obližnji Velebit i u selu Brušani je uspjela postaviti eksploziv na vrata žandarmerijske stanice. Nakon eksplozije došlo je do puškaranja i ustaše su se povukli u Zadar, ponovo pod skute fašista. Ali, kraljevski režim je surovo reagirao. Velebit su zaposjele brojne žandarmerijske jedinice i počele goniti narod, ne birajući tko je bio zaista jatak ustaša, a tko ne. Takvi postupci žandara, vojske i policije prema hrvatskom narodu, maltretiranje žena, djece i staraca, pribavili su ustašama, na tom terenu zahvaćenom terorom režima, više pristalica nego bilo što drugo. Takvo ponašanje vlasti nastavilo se još godinama. To je ostavilo teške posljedice i 1941. je dovelo do strašnih zločina nad Srbima. U kraljevini je režim progonio Hrvate, koji su se borili za nacionalnu ravnopravnost sa Srbima, i odnosio se prema njima kao da su svi neprijatelji. Mnogi Srbi, koji su tu u Lici živjeli zajedno s Hrvatima, podržavali su kralja i režim i takav odnos prema Hrvatima. Kad je došao slom zemlje 1941. i s okupatorima i ustaše tada su se mnogi progonjeni Hrvati u Lici pridružili ustašama. Stupajući u ustaške redove postali su izdajice, a onda i ratni zločinci.

Kad su okrvavili ruke, više im nije bilo povratka nazad.

U to vrijeme dogodila se i velika provala u partijske redove u Vodicama, Šibeniku i Zatonu. Istragu je vodila žandarmerija, a ne upravne vlasti i policija. To je značilo

neograničenu brutalnost i mučenje zatvorenih drugova. Žandarmerija je tražila da joj budu izručeni i oni članovi Pokrajinskog komiteta KPJ i splitski komunisti. Iako je nad njima već bila završena istraga i zato su se nalazili u sudskim zatvorima. Već su im bile uručene optužnice i samo su čekali da počne rasprava pred sudom. Ali sudac Ivo Tvrdeić nije imao hrabrosti odbiti zahtjev tužioca i žandarmerije. On je protiv zakona, čak je i antikomunistički zakon bio zaštita u ovom slučaju, usvojio traženje tužioca i žandarmerije. Tada su splitski komunisti odvedeni u Šibenik i Vodice i tamo podvrgnuti divljačkom batinanju i raznim mučenjima. Zato sam očekivao da može doći do nove provale i novih hapšenja, jer će na mukama netko morati popustiti. Tako se i desilo.

Krajem mjeseca marta 1933., na dan 26. marta, moj otac, Lucija i ja sadili smo krumpir u našem polju zvanom Dragovode. Došlo je vrijeme popodnevnog odmora. Čitao sam ilegalni materijal Kominterne, kad sam opazio da nam dolaze policijski agenti Tonko Ivančić i „Mornar“, a s njima, u uniformi, državni policajac Perić, krupni Imoćanin, koji je i sada živ i šeta po Splitu. Oni su tu doveli i moga brata Šimu, kojega su zatekli u kući u Kamenitoj i prinudili ga da ih dovede k meni. Čim sam ih ugledao, odmah sam brzo zatrpao zemljom brošure koje sam čitao. Brinuo sam se i za Luciju, koja je bila trudna.

Mene su odmah uhapsili. Onda su tu pretraživali, ali nisu pronašli ništa. Odveli su me na policiju, iako nisu našli nikakav dokaz protiv mene. Tamo su me saslušavali mnogi policijski funkcioneri. Osim Đure Radinovića i Filipa Mijača, šefa i zamjenika šefa agenata političke policije, bili su tamo i dvojica iz Zagreba. Mislim da su se zvali Skok i Oblak. Bio je, također, žandarmerijski potpukovnik Marković i kapetan Nikolić.

Svi su oni pokušali saznati gdje su mi ilegalni materijali, od koga sam ih primao, kome sam ih davao. Ne priznajem ništa i pravim se Toša. Ali, meni je bilo očito da već imaju priznanja, koja ih upućuju na mene. Kod mene u polju, a ni kod kuće nisu ništa našli. Naravno da su me gledali kao onoga koji je već bio u zatvoru kao komunist. A sad sam opet u njihovim rukama. I meni je bilo jasno što to znači.

Kako ništa nisam priznao, potpukovnik Marković se razbjesnio i iznenada me udario.

Vikao je:

„Govnaru jedan, kralj ti je dao zemlju, nosiš lakirane cipele, dvije godine si bio u zatvoru zbog rušenja države i još ti nije dosta! Opet se baviš istim poslom.“

„Gospodine potpukovniče, da li pristoji visokom oficiru da tuče vezana čovjeka? Kako vas nije sram?“

Na ovo su skočili i drugi policajci i počeli me mlatiti. Trpio sam i na pameti držao misao da nemaju dokaza i da mi nisu ništa našli.

Ali ipak me je mučila misao da mi i otac i žena znaju za šapirograf i znaju gdje sam sakrio materijale. Što će biti ako i njih uhapse?

Kad su me prestali tući, policajcima sam rekao:

„Ja sam imao neke stvari koje vi tražite, nisam ni gledao što je to, nego sam sve to uništio i bacio. Ako me odvedete na lice mjesta mogli bismo zajedno pogledati da li je tamo još nešto ostalo?“

Ovo je upalilo. Nisu me više tukli. Marković govori kapetanu Nikoliću:

„Majku li mu njegovu, odvedite ga sutra na teren pa da vidimo da li je sve uništio ili će se nešto naći“.

Sutra, bio je već april mjesec, oko 8 i po ujutro došli smo na našu zemlju. Sa mnom su bili kapetan Nikolić, jedan poručnik žandarmerije, i još dva žandara. Odveo sam ih u jednu ogradu, između dva zida, gdje bismo obično ložili vatru i pripremali hranu, za vrijeme odmora. Ja sam sve gledao oko sebe i pokušavao utvrditi da ipak nisu pronašli mjesto gdje sam materijale na brzinu zakopao. A pritom im govorim:

„Ja sam to bio spalio. Eto, možda je prošlo i više od mjesec dana. Kiša i vjetar su sigurno raznijeli ostatke. Zato i nema ničega."

Oficiri žandari gledali su okolo i tražili iako sam ih ja pokušavao odvući.

Došli su na pedalj do pravog mjesta, nisam smio pokazati uzbuđenje koje me je obuzelo.

Izgledao sam miran, nisu ništa primijetili. Moj otac je tu sjedio blizu nas i ja sam se bojao da njega ne zgrabe i počnu tući. Ipak to nisu učinili. Kako nisu mogli ništa naći, krenuli smo natrag. Usput, dok smo se vraćali, čujem razgovor žandara:

„Majku mu njegovu, ovaj je ili velika liska ili velika budala!"

Stigli smo ponovno u žandarmeriju. Poslije prijetnji, opet su me vezanog tukli. U sebi sam bio potpuno miran. Nemaju dokaze!

Ostao sam u zatvoru još pet mjeseci, prije izvođenja pred sud. Uslijed nedostatka dokaza, oslobođen sam. Izišao sam iz zatvora 21. jula 1933. godine. Mjesec dana kasnije, 26. augusta, Lucija je rodila naše blizance Maksima i Natašu, u našoj kući u Kamenitoj.

Josip Treursić, Josip Ružić i Berislav Kukoč osuđeni su na po dvije i po godine zatvora, jer su uhvaćeni na djelu i priznali su. Tako je osuđen i Marin Ferić.

Povratak partijskog trojstva Jelaska - Marić - Baljkas

Posebno se sjećam dana rođenja Maksima i Nataše. Lucija i ja smo do večeri radili u polju, onda je ona osjetila bolove. Uz babicu, koja je obavila porod u našoj kući, i ja sam pomagao. To je bio dan moje velike sreće i radosti. Ali, djeca su nam se rodila baš u teškim vremenima. Bio sam izišao iz zatvora, a nemam posla, nemam priliku zaraditi novac. Obaveze i dugovi su se nagomilali dok sam bio u zatvoru, a po izlasku nigdje ne mogu dobiti zaposlenje. Tih dana je na bilo kakav posao čekalo puno ljudi. A Lucija nije imala dovoljno mlijeka za dvoje djece, pa ga je trebalo kupovati. U našoj konobi je bilo puno vina, ali što vrijedi kad ga se nema kome prodati. Dinar je bio veliki i teško si ga od nekoga mogao posuditi. Drugarica Tonka, sestra Ive Marića, tih dana nam je dala 20 dinara za mlijeko, ja sam joj do danas zahvalan i nisam to nikad zaboravio.

Djeca su nam rasla u teškim prilikama. Maksim je dobio ime po velikom proleterskom piscu Maksimu Gorkom. Njegovu sliku mi je napravio i poklonio slikar, komunist Mirko Kujačić, koji je nedavno umro. Taj portret i sliku La Pasionarije, koje su visjele iznad krevetića Maksima i Nataše, policija je odnijela iz naše kuće, kad su me hapsili 1937. godine. Maksim je trčao i vikao na policajce:

„Vratite mi moju sliku! Vi je ne smijete uzeti, to je moj Maksim Gorki!"

Mene su vezanog vodili, a Maksima su psovali. Slike su odnijeli i nikada ih nisu vratili. Ne znam ni danas da li uopće postoje ove slike, radovi Mirka Kujačića, značajnog slikara i naprednog čovjeka. Nama je poklonio umjetnošću oživljene likove, koji su uljepšali i obogatili život svih nas, te likove su zapamtila naša djeca i mi.

Maksim i Nataša i naš mali Viborg prošli su kasnije i Neretvu i Sutjesku i ofenzive neprijatelja, sve one strahote i tegobe. Imali smo sreću da svi iziđemo iz teških bitaka živi. A ostavilo je sve to traga.

Kada su rođeni naši Maksim i Nataša 1933. diktatura se bližila kraju. Dogodine, 1934., kralj će biti ubijen. Na čelo Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju ponovo će doći Vicko Jelaska. S njim su opet i Ivo Marić i Ivo Baljkas.

Na čelo PK KPJ vraćeni su voljom tadašnjeg generalnog sekretara KPJ Josipa Čižinskog, koji se predstavljao kao Milan Gorkić.

Prvih petnaest godina života Komunističke partije Jugoslavije u Dalmaciji moglo bi se uopćeno okarakterizirati kao borbu centralnog rukovodstva, CK KPJ protiv pokrajinskog rukovodstva, kojem su na čelu bili Jelaska, Marić i Baljkas. Dok se ta borba vodila Centralni komitet KPJ je uglavnom bio van zemlje, odakle je postavljao i smjenjivao rukovodstva Pokrajinskog komiteta u Dalmaciji. Pokrajinski komitet je dokazivao kako Centralni komitet nije u pravu i kako griješi. Na kraju je Centralni komitet, odnosno Izvršni komitet Komunističke internacionale, priznao i svoju i grešku CK KPJ. Tako je vraćen na čelo stari trio, koji je nastavio u Dalmaciji voditi Partiju po starom, kao nekakvo privatno poduzeće u kojem je Jelaska bio gazda.

U tom periodu Gorkića i Jelaske u Splitu je održan plenum CK KPJ, poznat u historiji kao Splitski plenum. Njemu sam i ja prisustvovao. Ni onda, ni danas mi puno toga nije jasno u vezi tog plenuma. Glavne ličnosti, a među njima je prvi i najvažniji Blagoje Parović - Šmit, nisu više živi, a nisu imali priliku iza sebe ostaviti neki dokument.

Plenum je održan u kući mesara Jelića, tamo u Lori, gdje je sada ratna luka. Jelić, koji je inače uživao povjerenje Jelaske i Marića, strijeljan je za vrijeme rata kao suradnik okupatora.

Dotad ja nikada nisam sudjelovao na sastanku plenuma CK KPJ. Sa mojim znanjem radnika, koji nije bio na školovanju u SSSR, nisam ni sudjelovao u diskusijama. Slušao sam izlaganja i direktive, koje su prenosili odgovorni rukovodioci iz viših foruma.

Sjećam se da je osnovna tema Splitskog plenuma bila o potrebi stvaranja Narodnog fronta, o odnosu komunista prema građanskim strankama, kako i na koji način prilagoditi našim političkim prilikama liniju Narodnog fronta. Kako okupiti mase i povesti ih u borbu za demokratizaciju vlasti. Većinu drugova koji su stigli iz raznih krajeva u Split na plenum, nisam poznavao, za mnoge nisam ni saznao ni tko su ni odakle su došli. To je tako kad je Partija zakonom zabranjena i progonjena.

S Parovićem smo imali nekoliko sastanaka. Zapravo najviše smo se s njim sastajali, jer je on bio dominantna ličnost ovog plenuma. Djelovao je smireno, odmjereno, ulijevao je povjerenje, bio je teoretski uzdignut. Od njega sam dosta naučio. Kada je otišao iz grada i kako je napustio Split, ne znam. Tada nisam bio u rukovodstvu i u uvjetima najstrože ilegalnosti nije bilo moje da pitam i pokušavam saznati više nego što je potrebno.

Policijska provala u „Zembilj“

Poslije ubistva kralja Aleksandra 1934. u Marseju, koji je bio glavni tvorac i nosilac diktature, polako se uočavaju novi pokušaji normalizacije stanja u zemlji. Ipak, diktatura je Partiji uspjela zadati još jedan težak udarac 14. novembra 1935. godine. Tada je policija prodrla u „Zembilj“ i uhapsila sekretare Đorđa Mitrovića i Franju Kralja.

„Zembilj“ je bilo ilegalno ime Zemaljskog biroa KP Jugoslavije, a to je bila organizaciona forma vrhovnog rukovodstva Partije u vrijeme pojačanog terora. Zbog toga su politički ili generalni sekretari boravili van zemlje, u Beču, u Pragu, u Parizu. Najčešće u Moskvi, u sjedištu Kominterne i njenog izvršnog komiteta, dok je u zemlji djelovao „Zembilj“.

Nisam poznavao ni Mitrovića ni Kralja, a ne znam kako ih je policija otkrila. Znam da su posljedice ove provale bile teške, jer se Franjo Kralj na policiji nije dobro držao. Mnogi drugovi su otkriveni i uhapšeni. Interesantno je, kako sam čuo, da je Kralj nastavio rad kao obavještajac NKVD-a i postao general. Ma kako to bilo čudno, Kraljev slučaj nije usamljen. Za razliku od kriterija koji su važili u redovima KPJ, u sovjetskoj i našoj obavještajnoj službi nastavljali su rad i oni koji su slabim držanjem pred klasnim neprijateljem automatski isključeni iz Partije.

U decembru 1935., nakon provale u „Zembilj“, uhapšen je Vicko Jelaska, a zatim Anka Berus, Lovre Borovčić - Kurir, Filip Čulić i još neki drugovi. Podvrgnuti su najstrašnijoj policijskoj torturi. Jelaska je čak pokušao samoubistvo režući sebi žile na rukama, da bi prekratio daljnje muke. Bio je spriječen u tom pokušaju i uskoro se s ostalima našao u Beogradu, gdje ga je Sud za zaštitu države osudio na višegodišnju robiju. Kaznu je izdržavao u Požarevcu. Ivo Marić je izbjegao sličnu sudbinu, jer je sa ženom Milom u to vrijeme bio u Parizu. Očekivao je da od Kominterne dobije mandat za sređivanje stanja u KPJ.

Ne znam kako je zatim formirano novo rukovodstvo Partije u Dalmaciji i kako je za političkog sekretara postavljen Henrik - Riki Znidarčić, ilegalno ime Jovan, a za organizacionog sekretara Petar Cecić.

Riki je bio inžinjer geodezije, zaposlen u Splitu. Radio je na izgradnji asfaltne ceste Split-Kaštela-Trogir. Investitor je bila vlast, a građevinske radove izvodio je inžinjer Žarko Dešković, sa svojim građevinskim poduzećem. Dešković je inače bio poznat kao poslodavac koji se nije libio zapošljavati komuniste, čak i kad mu je policija na to skretala pažnju. Govorio bi da ga ne zanima da li netko pripada ovoj ili onoj stranci, nego samo da li je dobar radnik. Riki Znidarčić, koji je također bio Deškovićev namještenik, baš je radio na dionici između Kaštel Sućurca i Trogira, kad sam ga ja upoznao. On je rođeni brat Anke Berus, rođene Znidarčić, i Nataše Znidarčić-Tkalec, koje su, kao i brat Riki, bile vrlo aktivne i staknuti članovi Partije.

Članovi PK KPJ za Dalmaciju Petar Cecić, Ivan Siriščević, Josip Ružić i Berislav Kukoč su nastojali da i ja uđem u Pokrajinski komitet. Nisam bio raspoložen i voljan, iz više razloga. Najprije zato što mi je trebalo vremena da sredim svoje obiteljske i materijalne prilike. Uvijek sam odvajao svoje i obiteljske teškoće i probleme od partijskog rada. A i u meni se počela stvarati neka sumnja prema ljudima koji su dolazili iz viših foruma. Često su provaljivali nas, u nižim forumima, pa smo hapšeni i osuđivani na zatvor. A nismo mi napravili nikakve greške.

No, pošto su drugovi iz Pokrajinskog komiteta i dalje uporno tražili, popustio sam i postao sam i ja član PK KPJ za Dalmaciju. Odlučeno je da radim u brodogradilištu u Splitu, koje je bilo poduzeće s najvećom koncentracijom radničke klase u Dalmaciji. Ovdje su radili ljudi odasvud, od nekvalificiranih do onih s najvišim kvalifikacijama i predstavljali su pravi radnički proletarijat. Oni nisu stajali jednom nogom u poduzeću, a drugom na svojoj zemlji, kao većina Splićana i radnika iz okolice grada. Među radnicima na „škveru“ bilo je i dosta Istrana, koji su morali napustiti svoju zemlju pred progonima fašista, jer su Rijeka i Istra nakon Prvog svjetskog rata prepušteni Italiji.

Moj zadatak u brodogradilištu je bio konsolidacija partijske organizacije i njeno jačanje novim članovima i da se angažiram oko rada radničkih povjerenika u URS-ovim sindikatima. U brodogradilište sam ušao preko Marina Pržine, poslovođe u kotlarnici, inače komuniste koji je bio vrlo cijenjen na svom poslu. Bio je ne samo vrijedan i odgovoran majstor, nego i pronalazač i racionalizator. Baš kad sam stupio na posao, na remontu je bila krstarica „Dalmacija“. U škveru je i inače bilo puno posla, jer su mnogi brodovi trgovačke i ratne mornarice prepravljani - s pogona na ugljen na tekuće gorivo, naftu. Zato su i zapošljavali nove radnike, među kojima sam primljen i ja, u odjel kotlara. Većina brodova je tada bila na parni pogon. Sjećam se da su u krstaricu „Dalmaciju“ ugrađeni novi britanski, kotlovi, tipa „Jarow“, na tekuće gorivo.

Na navozima, u izgradnji su bile dvije torpiljerke - „Ljubljana“ i „Zagreb“ i razarač „Split“. Dijelovi njihovih strojeva nalazili su se u brodogradilišnim skladištima. Tu je stručni rukovodilac bio barba Šime Santini, penzionirani podoficir - narednik, koji je počeo raditi u Austro Ugarskoj, a završio u jugoslavenskoj kraljevskoj ratnoj mornarici. On je, kao i njegova žena, bio napredno orijentiran. Njihova četiri sina su postali aktivni borci revolucije. Trojica su dali živote za slobodu. Preživio je samo Edo Santini, najstariji sin. U ratu sam ga čuvao da ne pogine i on. Postao je i general. Neshvatljivo je i ne može se opravdati činjenica da nitko iz ove revolucionarne obitelji nije proglašen za Narodnog heroja Jugoslavije. I nije ovo jedini primjer nehumanog i nepoštenog odnosa prema herojima koje je dala Dalmacija. U Hrvatskoj su odlučivali Bakarić i Stevo Krajačić, a na vrhu Ranković i Tito. Nitko drugi, ni argumentima ni autoritetom istine nije mogao ispravljati ili mijenjati njihove odluke. Ja sam se, ipak, uspio izboriti s nepravdom u slučaju Kate Pejnović, iz Like, legendarnom predsjednicom Antifašističkog fronta žena Jugoslavije u ratu. Ustaše su joj ubili tri sina i muža, a ona je nastavila borbu. Nakon što je umrla 1966., konačno je posmrtno odlikovana. 3. juna 1968. godine. A naš najhumaniji državnik, dr Ivan Ribar, prvi predsjednik nove Jugoslavije od 1943., do 1953., nikada nije dobio to zasluženo priznanje. On i njegova porodica trebali su biti prvi. Eto - zato nisam nikad stavio, nakon rata, na sebe ni jedno odlikovanje. Samo u ratu sam ponosno stavio Orden narodnog oslobođenja, bio sam 1944., među prvima koji su ga dobili. Kad sam vidio da zaslužni ljudi ne dobivaju priznanje, odlučio sam da se neću nikad „kititi“. Kad smo pratili mrtvog Tita, mi narodni heroji išli smo zajedno, ni tada nisam stavio odlikovanje, a Koča i ja nismo išli do groba. Nismo se nikada nikome klanjali. Ni Titu.

Kasnije sam prešao na rad u magazin, gdje sam najduže radio. To mjesto je bilo pogodno za moje partijske zadatke, jer su tamo svi dolazili po razne dijelove, materijale i alat. Tako nije bilo upadljivo kad sam im prenosio direktive ili predavao ilegalne materijale. Zbog moje sposobnosti dobrog pamćenja meni je posao skladištara činio zadovoljstvo i znao sam napamet gdje se koji dio nalazi, kakav mu je naziv i oznaka. Vidio sam da mi to stvara ugled kod drugih radnika. I danas mislim da to vrlo važno, jer je dobar partijski rukovodilac onaj u koga radnici imaju povjerenja, prvo kao u čovjeka, a i kao dobrog radnika.

Drug Rudi

U ljeto 1936. godine, po zadatku CK KPJ, u Split je stigao Rodoljub Čolaković. Dosljedno pravilima konspiracije on se predstavio kao Rudi. Mi smo ubrzo otkrili njegov pravi identitet.

Na nogama, iznad članaka, imao je ožiljke od teških okova, koje je nosio na višegodišnjoj robiji. On je za nas bio pojam hrabrog revolucionara i druga Alije Alijagića. Znali smo da je izdržao i torture i samicu i dugu robiju. Naravno da smo znali da je bio s drugovima Mošom, Keršovanijem i ostalima i da je puno naučio i na robiji i u Moskvi. Drug Rudi došao je u Split upravo kao instruktor koji će nas politički uzdizati. Da ne bismo bili sumnjivi, nabavili smo barku, pa smo uvečer na vesla izlazili na more, dalje od obale. Tako smo mogli slušati druga Rudija, slobodno razgovarati, a imali smo i mreže za ribu. Tako, možemo reći, kao ribari. U barku bi se ukrcalo nas nekoliko radnika i težaka i onda bismo odveslali u neku uvalu, ili u vrijeme bonace na otvoreno more. Slušali smo njegova predavanja o marksističkoj filozofiji, o dijalektici, o historijskom i dijalektičkom materijalizmu, o nacionalnom i seljačkom pitanju. Znalo bi se dogoditi i meni, a i drugima, da zaspem, umoran. Ustajao sam ujutro oko četiri sata i radio do večeri. Predavanja druga Rudija su mi bila važna, ali umor je ponekad bio jači. Onako umorni dolazili smo na našu barku, trebalo je shvatiti i usvojiti pitanja filozofije, teorije, politike. San nas je vrebao, ali je drug Rudi tako lijepo i zanimljivo govorio, kako nitko u našoj sredini nije znao. Jer, među nama nije bilo školovanih marksista.

Kako je ta „škola druga Rudija“ bila u ljeto, skidali smo se u kupaće gaćice, što je također bio vid kamuflaže. Tako smo i ugledali one ožiljke na Rudijevim nogama. Povezujući to i s njegovim godinama, jer bio je stariji od nas, i s njegovim filozofskim znanjem - shvatili smo, oduševljeni, da je s nama slavni Rodoljub Čolaković. U vrijeme kad sam ja tek počinjao u SKOJ-u i radničkom pokretu, nama mladima je atentat Alijagića i Čolakovića predstavljao svijetli primjer svjesnog žrtvovanja svoga života za oslobođenje radničke klase. Nakon dugih godina robijanja u Mitrovici, Lepoglavi i Mariboru, Čolaković je otišao u Moskvu, jer je bio poznat i policija ga je mogla ubiti, jer je tako i postupala u vrijeme diktature. Završio je u Moskvi KUNMZ, Komunistički univerzitet narodnih manjina Zapada i Lenjinski univerzitet i evo ga sada s nama u Splitu. Kad smo mu rekli da mislimo da znamo tko je, drug Rudi se nasmijao i nije ni potvrdio ni odbio.

I ja i moji drugovi iz „Rudijeve škole“, od kojih je većina poginula u ratu, ostali smo duboko zahvalni drugu Rudiju za sve čemu nas je naučio.

Kada sam 1964. pročitao njegove knjige „Kazivanja o jednom pokoljenju“, i ja i Lucija smo bili tako oduševljeni da sam mu napisao pismo. U njemu sam mu napisao kako će mi ostati dok sam živ kao uzor najboljeg učitelja.

Bio sam tada teško bolestan od upale pluća i ležao sam u Splitu, nakon operacije, s visokom temperaturom. To me je spriječilo da govorim na 8. Kongresu SKJ, u Beogradu. Moje odsustvo s kongresa je objašnjeno kao „jedan bolestan“.

Drug Rodoljub Čolaković umro je 1983. u Beogradu. Od svih njegovih knjiga najstrašnija je „Kuća oplakana“, o robiji. Bio je čovjek širokih vidika i talenta, blizak s Krležom od davnih dana, a Tito ga je držao na sporednom kolosijeku. Zajedno smo bili članovi Savjeta Federacije. U Vukovaru, u Radničkom domu, 1980., sjedili smo jedan do drugoga na proslavi 60. godišnjice osnivanja KPJ.

Drug Stari, 1936.

Reakcionarne snage u Španjolskoj izvršile su udar i započele rat za uništenje republike. Svi napredni ljudi u svijetu bili su na strani republikanaca, a fašističkim državama i

kapitalistima iz najvećih zapadnih zemalja odgovarala je pobjeda monarhističko-fašističkih snaga, predvođenih Frankom.

Mnogi dobrovoljci su se uključivali u Republikansku vojsku. Dolazili su iz raznih zemalja, i iz Jugoslavije.

U Split je došao drug Stari, kako su tada zvali Josipa Broza. Došao je zbog organiziranja odlaska dobrovoljaca u Španiju, ali se nama nije obraćao. Akciju je vodio mimo Pokrajinskog komiteta KPJ za Dalmaciju i partijskih organizacija, izbjegavajući da ih kompromitira ako bi slučajno došlo do provale. To se zaista pokazalo dalekovidnim, jer kad su bili uhapšeni Adolf Muk, koji je ispred Politbiroa CK KPJ bio zadužen za ovu akciju, i Anton Franović, oni nisu mogli izdržati torturu za vrijeme istrage. Kazali su sve što su znali o ilegalnom partijskom radu, poslije čega su uslijedile velike provale. Od članova Pokrajinskog komiteta KPJ u ovoj akciji sudjelovali su samo Josip Treursić i Filip Čulić, kojima je drug Stari dao i novac za otpremanje dobrovoljaca. U tome je bilo jedino odstupanje od principa da se forumi i članovi Partije u Dalmaciji ne izlože riziku kompromitacije.

Ova akcija je bila pokrenuta u Francuskoj i u njoj je trebao sudjelovati francuski brod „La Corse“, da ukrca jugoslavenske dobrovoljce i otplovi za Španjolsku. Na nesreću, počelo je nevrijeme i čitava akcija je krenula krivim tokom. Naravno, brod nije smio ući u luku, pa se usidrio podalje. A dobrovoljci su se do njega prebacivali barkama. Kad je brod već krenuo na plovidbu i kad je izgledalo da je sve u redu, naišao je patrolni brod financijske straže. Francuski brod je zaustavljen, a financi su se popeli na njega da izvrše kontrolu. Tako su i dobrovoljci otkriveni. Među njima uhapšen je i Adolf Muk, koji je ubrzo počeo priznavati pred policijom.

Sve ovo smo doznali od rijetkih učesnika koji su uspjeli pobjeći financima i policiji. A i od onih koji su pušteni, nakon saslušanja. Vlasti i policija nisu ovaj slučaj previše javno isticali, jer je jugoslavenska vlast vrludala između antikomunizma i oslanjanja na Francusku. A Francuska je bila protiv Franka.

Do provale cijelog partijskog rukovodstva za Dalmaciju ipak je došlo. Među uhapšenima bio je i Anton Franović, koji je kao instruktor CK KPJ boravio u Dalmaciji. Tako je upoznao članove Pokrajinskog komiteta i mnoge komuniste, pa ih je odao policiji. Onima kojima nije znao ime, dao je vrlo detaljne opise, tako je opisao i mene.

Bio sam uhapšen 21. travnja 1937. godine. Tada je u Splitu, Solinu i okolici uhapšeno 35 komunista. Kod mene policija nije pronašla kompromitirajući materijal. Nakon sedam mjeseci provedenih u istrazi, opet uz mlaćenje i torturu, ništa nisam priznavao. To je bilo moje treće hapšenje i strahote zatvora. Moja obitelj, moja Lucija, a naročito moji Maksim i Nataša morali su u djetinjstvu doživjeti nepravde i tugu što im nema ćaće, koji je u zatvoru. Ni meni nije bilo lako, ali najteže je djeci.

Uvijek sam padao zbog trećih, koji su provaljivali. Policiji je uvijek bilo stalo da nas demoralizira. Za revolucionara je najteže kad se stvori atmosfera nepovjerenja. Kad ne znaš tko se drži, a tko je izdao. U toj psihozi, kad se pada zbog kukavičluka i oportunizma viših foruma, potrebna je čvrsta partijska svijest da se čovjek ne bi pokolebao. Sve sam to izdržao, jer su mi snagu davali ciljevi revolucije. Zato sam u Partiji, zato ću sve izdržati.

U zatvoru sam često razmišljao o radu na brodogradilištu. Tu je bio moj „životni fakultet“, tu sam shvatio značaj mora i jadranske orijentacije.

Partiju nisu mogli zaustaviti ni ovakvi udarci, jačala je i pojačavala rad. Nakon neuspjeha francuskog broda, naši dobrovoljci su, uglavnom, išli preko Francuske.

Osnivanje Komunističke partije Hrvatske, 1937.

Bio sam u zatvoru u vrijeme kad je, u Anindolu kod Samobora, osnovana Komunistička partija Hrvatske. Prema tome, ne mogu govoriti ni kao učesnik, ni kao svjedok. Povodom 50. godišnjice, 1987., javljali su se i historičari svojim napisima. Ja sam bio u istražnom zatvoru od aprila do novembra te godine.

Sporno je i tko je sve bio na tom kongresu. Pouzdano znam da je iz Dalmacije bio na kongresu Lovre Borovčić - Kurir. U izvještajima se navodi da su bila dva delegata iz Dalmacije. Iz pričanja drugih znam da je Vicko Jelaska na kongres poslao Kurira, a on sam, nije išao; iako je bio pozvan. Nešto prije toga izišao je iz zatvora, nakon što je 1935. bio uhapšen i odrobijao svoje u Zabeli. Ne vidim drugi razlog, osim da se nije htio odmah izložiti novom riziku, što je razumljivo. Ako drugi delegat nije ipak Jelaska, ne znam tko bi mogao biti.

Ako usporedimo dva važna skupa, ovaj osnivački kongres KPH iz 1937. i onaj koji se zove Peta zemaljska konferencija KPJ iz 1940. godine, onda se najbolje vidi koji je napredak učinila Partija tokom te tri godine i što je za KPJ značio dolazak novog rukovodstva na njeno čelo. Iako je kongres 1937. bilo lakše organizirati jer je obuhvaćao samo jedan dio Jugoslavije, on se u tom pogledu ne može mjeriti s Petom zemaljskom konferencijom KPJ. Partija je toliko uznapredovala da je imala mogućnost sazvati delegate iz svih krajeva Jugoslavije, smjestiti ih u Zagrebu i mirno raditi više dana. Danas se zna ne samo broj, nego imena učesnika i što i kako je tko diskutirao. A sve se to može reći i za Prvu konferenciju KP Hrvatske, koja je održana u kolovozu 1940. u Zagrebu, mjesec dana prije Pete zemaljske. Učestvovao sam na tim konferencijama. Režim i policija nisu ništa otkrili, a bili smo im pred nosom, vrh KPJ.

Danas se daju razne interpretacije i ocjene osnivanja KP Hrvatske. Neki to pokušavaju objasniti politikom Kominterne, koja bi vodila razbijanju Jugoslavije, prema napuštenoj strategiji koja je Jugoslaviju tretirala kao versajsku tvorevinu. Drugi u tome vide, mislim opravdano, da samo revolucija rješava klasno i nacionalno pitanje. Opet se javljaju neki na političkoj sceni da otvaraju ova pitanja, sa starih, građanskih pozicija, buržujskih, kojima je tuđe marksističko tumačenje društva. Za građanske stranke najjače oružje je bio i ostao nacionalizam. To je jako sredstvo za borbu protiv komunista i socijalizma. Stvaranjem komunističke partije u hrvatskom narodu, KPJ je zadala snažan udarac Mačeku i HSS-u i velikosrpskim režimskim pretenzijama, istovremeno. Režimsko, monarhističko i nasilno stvaranje „jugoslavenske“ nacije nije riješilo ni jedan problem, samo je zaoštrilo otpor naroda režimu. Srpski narod nije prihvatio politiku dvora, iako su reakcionarni krugovi računali da će sprovesti svoje zamisli, a prirodno je da hrvatski narod, koji je odmah 1918. uvidio s kakvim režimom ima posla, i poslije ubistva Stjepana Radića, više nije imao nikakve nade i iluzije u vezi s kraljem Aleksandrom i njegovom klikom. Činjenica da postoji KP Hrvatske izbijala je argumente HSS-u i hrvatskim građanskim, nacionalističkim strankama kako samo one predstavljaju i vode narod. Sukobi i klasne suprotnosti su u naciji. HSS-u su glavni protivnici hrvatski komunisti, a sa srpskom buržoazijom ipak su usklađivali zajedničke klasne interese. Protiv komunista su uvijek zajedno, bez razlike.

Stvaranje KPH, kao i KP Slovenije prije toga, a kasnije i KP Makedonije, KP Srbije, KP Crne Gore, KP Bosne i Hercegovine i kasnije i Vojvodine i Kosova otvara čitav niz novih problema. Treba utvrditi što smo time dobili, a u isto vrijeme vidjeti što nas vodi na stranputicu.

Osnivanje KP Hrvatske, u čije sam redove ponovo ušao po izlasku iz zatvora i čiji sam uskoro postao rukovodilac u Dalmaciji, daje mi mogućnost da mogu govoriti zašto je osnovana KPH. Ona je postala snaga u hrvatskom narodu i povela ga u borbu za klasno i nacionalno oslobođenje. U toj je borbi KPH bila dio jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije. Tako su na čelu KP Hrvatske bili i Rade Končar i Aleksandar Ranković i Vladimir Popović. Ako sam imao sukobe i razmimoilaženja s njima, to je bilo iz principijelnih i političkih razloga. Teže sukobe i razilaženja imao sam, dok su bili na tim dužnostima, s Andrijom Hebrangom, Ivanom - Stevom Krajačićem i Vladimirom Bakarićem.

KP Hrvatske nije osnovana zbog nekakvog propagandnog trika, kako su tvrdili klerikalci, mačekovci, frankovci i ustaše. Ona je stvorena zato da bi na bazi naše, stare socijaldemokratske tradicije iz 19. vijeka, i komunističke borbe, vodila radničku klasu ka jugoslavenstvu i internacionalizmu. To je cilj borbe zbog kojeg su i osnovane sve komunističke partije u svijetu.

Ivo Marinković u Splitu, 1939.

Trebalo je formirati novo partijsko rukovodstvo. Tako je postavljen sekretarijat od tri člana. Duško Mrduljaš, politički sekretar, Ivo Amulić kao organizacioni sekretar i Lovre Borovčić - Kurir, član sekretarijata. To je bilo u septembru 1938.

Mrduljaš i Amulić su se upravo vratili iz Sovjetskog Saveza gdje su bili na školovanju, a Kurir je dugo godina radio u skojevskim i partijskim forumima. Bio je i član prvog Centralnog komiteta KP Hrvatske, od osnutka u Anindolu.

Ovoj trojici povjeren je mandat za sređivanje stanja u Partiji u Splitu i Dalmaciji. Kao izuzetno važan zadatak, trebalo je da stvore partijske organizacije po sistemu ćelija i da uklone trio Jelaska-Marić-Baljkas. Na žalost, ovo rukovodstvo nije moglo izvršiti te zadatke, najprije zato što se nije uspjelo otrgnuti utjecaju Jelaske, koji je i dalje dominirao. Mada su se izjasnili protiv Jelaske, Marića i Baljkasa, tajno su dolazili Jelaski na razgovore i od njega su primali savjete i direktive. Pošto nisu bili u stanju raditi samostalno, taj sastav Pokrajinskog komiteta raspušten je aprila 1939. godine. 1937. osnovana je u Hrvatskoj Stranka radnog naroda, na inicijativu i po zamisli KP Hrvatske. Ubrzo je održana i u Dalmaciji Oblasna konferencija Stranke radnog naroda, na kojoj je izabran Izvršni odbor. Predsjednik je bio Vicko Jelaska, sekretar Josip Rosić, a u odboru su bili Anka Berus, Lovre Borovčić - Kurir, Ivan Amulić, Ivan Siriščević, Benevoli, Lete i još niz istaknutih komunista, odanih Jelaski. On se uvijek trudio da u svakom forumu, na čijem se čelu našao, budu njemu odani i poslušni ljudi. A ja sam tada izabran za predsjednika Rajonskog odbora stranke u Velom Varošu. Ubrzo se pokazalo da Jelaska, koji je i ovdje dominirao svojom ličnošću i autoritetom, namjerava da sa Strankom radnog naroda povede borbu protiv rukovodstva CK KPJ i Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. Sekretarijat PK nije bio dorastao svojoj zadaći i, po ocjeni CK KPJ, našao se „na repu Jelaske“.

I dalje sam radio u splitskom „Jadranskom brodogradilištu“, bilo je puno posla. Gradili su se ratni brodovi.

Milan Stojadinović, tadašnji predsjednik vlade, bio je jedan od krupnih akcionara „Jadranskih brodogradilišta“. Taj je vrlo vješto znao, pod firmom državnih interesa, zastupati svoje lične interese i interese korumpirane kaste kojoj je pripadao. Naoružavanje je bilo u toku, a kapitalizam je uvijek ratnom mašinom rješavao krize.

I u redovima Partije, nakon brojnih udaraca koje je pretrpjela, došlo je do konsolidacije. Politička i partijska situacija na brodogradilištu stalno se popravljala i ovdje se postupno stvorio bastion Partije u Splitu. Bilo je uspjeha i u drugim poduzećima i na terenskim organizacijama, u SKOJ-u, a da kažem da su obalski radnici uvijek bili pouzdani oslonac Partije. Osjećali smo da i Partija i SKOJ mogu učiniti snažan korak naprijed i izaći iz trzavica koje su onemogućavale daljnji uspon.

Iako su knez Pavle i beogradski vladajući krugovi nastojali da se sporazumiju s dr Mačekom, u čemu su važnu ulogu igrali strani pritisci, posebno britanski, ipak je i riječ i akcija komunista postajala sve prisutnija na političkoj sceni.

Koncem septembra 1939. došao je iz Zagreba profesor Ivo Marinković - Slavko, član CK KPH, i potražio me kod kuće, u Kamenitoj.

Da bismo mogli na miru razgovarati, odlučili smo da odemo u Spinut, tamo gdje je sada Lučica. Ponijeli smo kupaće gaćice, sjeli smo uz more. Rekao mi je da moramo pretresti situaciju u kojoj se nalazi Partija u Splitu i Dalmaciji. Nas dvojica smo se već poznavali.

Tada mi je rekao: „Druže Vicko, ja sam došao po nalogu Politbiroa CK KPJ da s tobom razgovaram kako da se otkloni kaotično stanje u Partiji u Dalmaciji“.

Onda mi je ukratko saopćio kako su u Politbirou nezadovoljni radom Sekretarijata koji gotovo godinu dana nije ni prstom maknuo, da su oni „na repu Jelaske“, tako da je CK KPJ bio prinuđen da im oduzme mandat i da traži drugo rješenje. On je, kaže, došao da razgovara sa mnom da li bih se ja prihvatio mandata za sređivanje stanja u Partiji u Dalmaciji.

„Mene raduje“, rekao sam Ivi Marinkoviću, „što drugovi u mene imaju takvo povjerenje, ali ne znam da li ću moći prihvatiti tako odgovornu dužnost. Uvijek sam se odgovorno odnosio prema svakom partijskom zadatku, bio sam uvijek spreman da odmjerim svoje snage i da vidim da li mogu nešto prihvatiti i izvršiti ili to ne mogu. Nikad nisam bježao od odgovornosti. Nego, jesu li drugovi dobro promislili? Za mene je to velika čast, ali ja sam pučkoškolac. Ne znam strane jezike, a robijao sam samo u Splitu, gdje su drugi mogli nešto naučiti od mene, a ja od drugih skoro ništa. Nisam imao priliku biti u Sovjetskom Savezu i studirati, niti sam bio s drugovima u Lepoglavi ili Mitrovici, gdje bih puno naučio. Sve su to moje slabe strane. A najviše što sam familijaran čovjek, imam ženu i troje male djece, a na brizi su mi otac i dvije sestre. Ja se moram boriti za koru kruha. Prije zore idem s ocem u vinograd, pa tek onda ujutro na posao u brodogradilište. Prema tomu, ja tu nisam čitav čovjek.“

Govorio sam iskreno, trezveno i iz srca, a Ivo je šutio i gledao me u oči. Na licu je imao osmijeh koji je značio da on sve to već zna. Pa jasno da zna. Zato sam nastavio: „Ta funkcija traži potpunog čovjeka, koji je školovaniji od mene i koji nije opterećen familijom. Ja se prihvaćam da budem član Pokrajinskog komiteta, tu ću se zalagati kao da sam sekretar, ali vi razmislite ponovo. Pokušajte naći neko drugo rješenje. Ja mislim i znam da bi Ivan Lučić

Lavčević bio pogodniji, jer je desetak godina proveo u SSSR-u, završio je Lenjinski fakultet, čak je bio i nastavnik na njemu i nije oženjen."

Lavčević je živio u Splitu, zaposlen kod Paške Ninčevića i Jere Ružića koji su imali mehaničarsku radionu. On je tu bio zaposlen i da bi se legalizirao, više nego da bi stvarno radio.

Ivo Marinković mi je rekao: „Druže Vicko, najodgovorniji drugovi u CK i Politbirou su mi rekli da su razmatrali više kandidata, ali je njihovo mišljenje i stav da si ti najbolje rješenje. Sad je na tebi da se odlučiš: da li prihvaćaš dužnost ili je odbijaš?"

Oblio me je hladan znoj. Što da radim? Ako prihvatim ovu dužnost i ne uspijem opravdati povjerenje, ne valja. Opet razmišljam, dok Ivo šuti i gleda me, ako odbijem, a na mene se apelira, znači potreban sam, onda je još gore jer otkazujem dužnost Partiji!

Rekao sam Ivi Marinkoviću: „Dobro, prihvaćam. Ali dajte mi malo vremena. Moram razgovarati s drugovima, pa ako s njima uspijem postići dogovor da se i oni prihvate, onda ću vas obavijestiti i onda ćemo moći pristupiti formiranju novog Pokrajinskog komiteta."

Ivo Marinković se složio.

Profesora Ivu Marinkovića, mog vršnjaka sa Sutivana na Braču, rukovodioca KPH i organizatora ustanka, ustaše su ubili 1943. u zatvoru u Zagrebu.

Na čelu Pokrajinskog komiteta, 1939.

Prvo sam razgovarao s Daliborom Jakašom - Maljčikom. On je nekad bio sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju i kad je došlo do provale uspio je pobjeći u Sovjetski Savez. Dugo je živio u Moskvi. On se nedavno vratio u Split. Tada nisam znao, niti mi je on sam o tome išta govorio da je u SSSR-u prešao na rad po liniji obavještajne službe. Ni tada, ni kasnije, kad smo mu davali razne partijske zadatke i kada je on držao i partijske kurseve, o tome nismo ništa znali. Tek kada je, u partizanima, pri Glavnom štabu Hrvatske preuzeo dužnost organizatora obavještajne službe, neke su mi pojedinosti tada postale jasne.

Moje povjerenje u Dalibora zasnivalo se na tome što je njegov otac bio stari socijalista, jedan od prvih u Splitu i Dalmaciji. On i ja smo zajedno kao mladići bili u rukovodstvu SKOJ-a. Dalibor je bio u SSSR-u još od 1925. i tamo je proveo više od 12 godina. Smatrao sam da bi on u Pokrajinskom komitetu mogao biti od velike važnosti, jer ja nisam bio školovan, a nisam bio ni u SSSR. Iako je Dalibor Jakaša dugo bio van zemlje, bio sam uvjeren da će on sretno popunjavati ono što je meni nedostajalo.

Nije odbio da se prihvati dužnosti, ali je molio da ga poštedimo od tako odgovorne funkcije zbog teških obiteljskih prilika u kojima se nalazio. Žena mu je umirala od tuberkuloze, a trebalo je i da brine o sinu koji se rodio prije njegovog odlaska u Sovjetski Savez. Rekao mi je: „Samo da se oslobodim ove nevolje. Na žalost, mojoj ženi nema spasa. Kad to prođe, ja ću ti se javiti."

Onda sam razgovarao s Ivanom Lučićem Lavčevićem koji je, također, nekada bio u rukovodstvu SKOJ-a za Dalmaciju da bi 1928. S još nekim mladim komunistima, kao i Maljčik, otišao je u Sovjetski Savez. Iako se poslije povratka neko vrijeme držao po strani i nije pokazivao veliku želju da se uključi u redovan partijski život, nakon razgovora sa mnom prihvatio se zadatka. Rekao mi je da ima povjerenje u mene. I zaista, sve do kraja života,

njegovo učešće u radu Pokrajinskog komiteta bilo je dragocjeno. Partija je njegovim nestankom iz naših redova doživjela nenadoknadiv gubitak.

Razgovarao sam i s Berislavom Kukočem, starim, provjerenim komunistom koji je već bio u pokrajinskom rukovodstvu i bio je spreman opet se prihvatiti dužnosti.

Potražio sam i Andriju Božanića, iz Komiže, koji je u zatvoru pokazao svoju čvrstinu komuniste pred klasnim neprijateljem, kao i za vrijeme robije u Mitrovici. I on je prihvatio.

Jozo Radobolja, radnik iz Omiša, nekadašnji član centralnog rukovodstva SKOJ-a za Jugoslaviju, čovjek iz plejade skojevskih sekretara. I on je prihvatio da uđe u novo rukovodstvo Partije u Dalmaciji. Jozo je bio na robiji u Požarevcu, gdje je imao prilike da se uzdiže uz najistaknutije marksiste našeg radničkog pokreta.

Mislio sam i na utjecaj Partije na žene, koje tada nisu imale pravo glasa, a komunisti su bili za ravnopravnost ljudi. Razgovarao sam s Karlom Njegovan, grafičkom radnicom, provjerenim partijskim aktivistom. Prihvatila je bez oklijevanja.

Za predstavnika omladine u pokrajinskom rukovodstvu izabrao sam Pjera Šegvića, koji je u to vrijeme rukovodio Oblasnim komitetom SKOJ-a za Dalmaciju. I on je prihvatio, ali bio je odsutan kad smo se konstituirali.

Upravo zato što sam smatrao da nitko iz prethodnog Pokrajinskog komiteta, pogotovo ne iz sekretarijata, ne treba da uđe u novo rukovodstvo, nisam razgovarao s Duškom Mrduljašem. Smatrao sam da sređivanje treba početi od Splita, upravo tu gdje je zbog velikog utjecaja Jelaskine grupe situacija u partijskim redovima bila najteža. Zato je bilo dovoljno što je Duško Mrduljaš bio predsjednik u URS-ovom sindikatu. To je i za njega i za nas najpovoljnije rješenje. Ako i nije bio dorastao da se nosi s Jelaskom, u svemu drugom on je bio odan i provjeren komunist, školovan u SSSR-u, popularan u redovima partijskog i sindikalnog članstva. Njegova aktivnost u sindikatu bila je od velike pomoći našem partijskom rukovodstvu. Uloga Duška Mrduljaša u rukovođenju generalnim štrajkom bila je dragocjena. Ostala je kao trajan historijski dokument fotografija kako on tada, u vrijeme generalnog štrajka, govori okupljenoj masi na Rivi, stojeći na Bajamontijevoj fontani. Nakon toga uhapsila ga je mačekovsko-kraljevska policija i odvela ga u Lepoglavu. Tamo je dočekao okupaciju i ista ta policija predala ga je ustaškim zločincima koji su Duška Mrduljaša, kao i druge članove Partije iz Dalmacije poubijali na zvjerski način.

Nisam pozivao na suradnju Ivu Amulića, organizacionog sekretara u ranijem Pokrajinskom komitetu. Ja ga i inače nisam bolje poznavao, a smatrao sam da je i on zatajio s čitavim prethodnim rukovodstvom. Kad sam došao na brodogradilište, zatekao sam ga zaposlenog u odjelu električara. Odatle je prešao na rad u sindikat kao plaćeni funkcioner, pa je kao takav radio i u sekretarijatu PK KPH za Dalmaciju. Sada je Amulić bio predsjednik sindikata građevinara i smatrao sam da je to rješenje povoljno i za njega i za Pokrajinski komitet. U sindikatima je tada djelovao niz komunista, koje je također policija pohapsila i odvela u Lepoglavu. Na kraju ih je predala ustašama, koji će ih pobiti u logorima Jadovno, Stara Gradiška i Jasenovac. Među njima je bio i Armando Paparella, predsjednik sekcije obalskih radnika, među kojima smo imali jako partijsko uporište. U sindikatu su, također, djelovali Edo Santini, Ivo Senjanović, Ružica Markotić, Josip Antonini, Ante Treursić, Josip Ružić, Petar Cecić, Ivan Siriščević, Ante Alujević - Kopač, Josip Podrug, Josip Benevoli, Aljinović, drug Lete... Svi, osim troje, završili su u ustaškim logorima smrti.

Santini je izbjegao Lepoglavu, pa tako i smrt od ustaša. Za vrijeme rata dao je veliki doprinos našoj borbi. U početku je bio sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a, a zatim organizacioni, pa politički sekretar Mjesnog komiteta KPH u Splitu. Da bih ga spasio, poslao sam ga u partizane, jer su mu poginula tri brata. Bio je sekretar Okružnog komiteta Partije u Livnu, a rat je završio kao politički komesar ponovo formirane 9. Dalmatinske divizije.

Obavio sam sve potrebne razgovore s ljudima za novo rukovodstvo. U Zagreb sam išao na dogovor s drugovima iz Centralnog komiteta, s Đurom Špoljarićem, Mirkom Bukovcem i drugima. A onda su, u prvoj polovici oktobra 1939., u Split došli drugovi Bevc - Edvard Kardelj, i Mirko Bukovac, sekretar CK KP Hrvatske.

Opširno i detaljno sam ih upoznao sa situacijom i pružio im podatke o svakom pojedincu s kojim sam razgovarao, da bi se prihvatili dužnosti u Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. Tada je u prisustvu druga Bevca, na sastanku u kući moje sestre Marice Vidak na Gripama, ulica Jurja Križanića, formiran novi Pokrajinski komitet, u slijedećem sastavu: politički sekretar Vicko Krstulović, organizacioni Berislav Kukoč, te članovi Ivan Lučić Lavčević, Andrija Božanić, Ivan Amulić, Jozo Radobolja i Karla Njegovan i Pjero Šegvić, nije bio prisutan. Na ovom sastanku bilo nas je ukupno 15 ljudi. Drug Bevc je u svom govoru dao široki pregled situacije u zemlji, a posebno je govorio o ratu i fašističkoj opasnosti za cijeli svijet. Obrazložio je odluku CK KPJ o isključenju Jelaske, Marića i Baljkasa iz Partije i Stranke radnog naroda.

Dolazak i djelovanje druga Bevca u Dalmaciji je na liniji novog načina rada u KPJ. Aktivnost i način rada druga Starog, na sređivanju i ozdravljenju KPJ. Druga Bevca sam poveo k meni kući, u Kamenitu ulicu, gdje smo dugo razgovarali.

Pred nama su bili teški zadaci. Morali smo srediti partijske redove, učvrstiti organizaciju i uhodati rad na principu ćelija i demokratskog centralizma. Morali smo početi u Splitu, gdje je trebalo suzbiti utjecaj Vicka Jelaske i njegove grupe. Ako nam to pođe za rukom onda ćemo sigurno riješiti ove probleme i u cijeloj Dalmaciji. Ali, to nije bilo lako.

Jelaska i njegova grupa ušančili su se u Stranci radnog naroda i odatle poveli borbu protiv novog rukovodstva i partijske linije. Oni nisu prihvaćali odluku CK KPJ. Jelaskini odani ljudi su počeli voditi u Stranci radnog naroda oštru kampanju da se odbaci odluka CK. U Splitu je Mjesni odbor SRN, na čelu s Josipom Rosićem, organizirao sastanak za osudu odluka CK KPJ. Na tom sastanku smo Ivan Lučić Lavčević, Ružica Markotić i ja suprotstavili se većini prisutnih i odbili mogućnost da Stranka radnog naroda uopće raspravlja o odlukama Partije. Po rajonskim organizacijama se pokazalo da Jelaska ima većinu, a pokušali su tu metodu rasprava o odlukama Partije prenijeti i na organizacije u unutrašnjosti, ali nisu uspjeli. U Splitu je nastala teška situacija jer su se članovi Partije i simpatizeri počeli grupirati. Jedni oko Jelaske, a drugi oko nas u Pokrajinskom komitetu KPH. Opet je dolazio Mirko Bukovac, sekretar CK KPH. On je na sastanku s aktivom Stranke radnog naroda pokušavao argumentirano objasniti da krivicu za stanje u Partiji snosi Jelaska. Tada je došlo do teških riječi i natezanja. Jelaskini pristalice nisu primali objašnjenja i ponovo su odbili sve, tražeći da CK promijeni svoju odluku. U toj napetoj i teškoj situaciji Bukovac je pošao linijom manjeg otpora i pristao je da u odbor SRN za Dalmaciju uđe Jelaskin predstavnik. Dakle, stanje se nije izmijenilo. Zato je Pokrajinski komitet izlaz mogao naći samo u direktnoj borbi sa znatnim snagama nepopravljivih frakcionaša. Čistili smo partijske redove od frakcionaša, oslanjajući se na mlađe revolucionarne kadrove. Oportunisti i zagriženi frakcionaši pružali su ogorčeni otpor. Borba za ozdravljenje Partije bila je teška u 1939. i slijedećoj godini.

Kad o svemu danas razmišljam ne znam da li mi je bila teža ta faza borbe protiv frakcionaša i Jelaskine grupe ili protiv okupatora i njihovih slugu. I u jednoj i u drugoj borbi, znali smo da odstupanja nema, zato smo i pobijedili. Pobjeda u borbi protiv grupašenja i frakcionaštva dala je uvjete za pobjedu u ratu i revoluciji. Da nije bilo te prve pobjede u Dalmaciji, ne znam da li bismo kasnije mogli dobiti glavnu bitku.

Banovina Hrvatska

U drugoj polovici tridesetih godina zbilo se nekoliko značajnih političkih događaja. Ubistvom kralja Aleksandra počinje opadati svirepost i snaga šestojanuarske diktature. Fašizam se učvrstio u Italiji i Njemačkoj i započele su pripreme za rat. U Kominterni je sazrelo uvjerenje, poslije Hitlerove pobjede, da je fašizam glavni neprijatelj naroda i radničke klase. Buržoazija i krupni kapital Amerike i Evrope koji je, ugrožen od međunarodnog radničkog pokreta i SSSR-a, zato pomagao dolazak fašizma i nacizma na vlast, sada osjećaju opasnost od Hitlera i Musolinija.

Da bi štitili svoje interese, ugrožene od fašizma, britanski i francuski vladajući krugovi nameću sporazumijevanje srpske i hrvatske buržoazije. Hitler guta države uz upotrebu oružane sile. U takvoj situaciji dolazi do „Sporazuma Cvetković - Maček“. U Hrvatskoj je taj sporazum proglašavan za „oslobođenje hrvatskog naroda“, čime je mačekovsko rukovodstvo mislilo na onaj tanki sloj hrvatske buržoazije i fiškalskog vodstva HSS. Nekoliko dana kasnije Hitler je napao Poljsku, počeo je Drugi svjetski rat.

Partija se bila našla u defenzivi u trenutku kad je Maček preuzeo rukovođenje Banovinom Hrvatskom. Mi smo u Dalmaciji, posebno u Splitu, osjetili da sada moramo voditi žestoku bitku s HSS-ovim reakcionarnim vodstvom i profašističkim elementima koji su se prvenstveno okupljali u redovima Mačekove Zaštite, kako Građanske, tako i Seljačke. Ali Komunistička partija Hrvatske je već stvorila čvrste pozicije, ne samo u obalnom pojasu Dalmacije, nego i u zaleđu, pa je na izborima 1940. u Sinju osvojila vlast. Komunisti su pobijedili u Trogiru, u Komiži i na Hvaru. Svuda smo imali većinu naroda na našoj strani. To je tako kad je riječ o Splitu i gradovima na obali i na otocima, ali u Dalmatinskoj Zagori, gdje smo imali uporišta oko Sinja, Drniša i manje oko Knina, Partija nije imala veliki utjecaj na narod. Jelaska i njegovi su se držali tvrdnje da Partija nema što tražiti tamo gdje nema proletarijata. Takva sektaška politika gurnula je narodne, seljačke, mase pod utjecaj crkve i popova i građanskih stranaka. Hrvatska seljačka stranka je djelovala demagoškim frazama i parolama. Kitila se svojim zaslugama za rješenje hrvatskog pitanja i pričama o boljem životu. HSS je osvojila ozbiljnu poziciju u Dalmatinskoj Zagori, većinu seljaka vezala je za sebe. Na izborima 1938. HSS je bila najjača stranka u Udruženoj opoziciji i odnijela je velike pobjede u Dalmatinskoj Zagori, ali i na otocima i Splitu i velikim mjestima. Takvom rezultatu je kumovala pogrešna odluka Centralnog komiteta KP Hrvatske. Partija je trebala samostalno izaći na izbore, kao Stranka radnog naroda, ali u zadnji čas CK KPH, pogrešno procjenjujući političku situaciju, daje direktivu da komunisti vode agitaciju i glasaju za HSS! Komunisti u Dalmaciji su bili ogorčeni, ali su direktivu izvršili. Tako je ogroman broj glasova, umjesto da ide za Stranku radnog naroda, poklonjen HSS, klasnom neprijatelju. To znači da je rukovodstvo KPH napustilo liniju politike radničke klase i prepustilo vođenje Partije buržoaskim vodstvima HSS i SDS.

Mi smo znali da vrijeme radi za nas i spremali smo se za ofenzivu na širokom frontu. U isto vrijeme vodila se borba za daljnju konsolidaciju Partije i novo rukovodstvo je bivalo sve jače, a grupa Jelaska - Marić - Baljkas je gubila utjecaj i poziciju. Tome je doprinosila okolnost da je Partija otvorila vrata radničkom elementu, koji je već stvoren u Splitu i drugim gradovima, kao i u industrijskim centrima Dalmacije.

Posebno je važno omasovljenje SKOJ-a, došli su novi mladi ljudi iz radničke, seljačke, đačke i studentske omladine. Veliku pomoć i snagu davali su studenti, koji su dolazili iz Zagreba i Beograda. Uskoro smo imali skojevske aktiviste po selima širom Dalmacije, u svakoj tvornici i školi, u sportskim društvima, pa čak i u „Jugosokolu“, kao i u HSS-u, u nogometnim klubovima, u „Seljačkoj slozi“ koja je u Dalmaciji bila pod utjecajem Partije. To se pokazalo u ratu kad se opredijelila za borbu, prišla k nama i ogradila se od izdajničkog vodstva HSS-a.

Postojala je u Dalmaciji i treća snaga: jugonacionalisti, koji su još od prije Prvog svjetskog rata, tokom rata i kasnije bili uporište velikosrpske politike. Oni su sada već bili u defenzivi i poraz je uslijedio u toku rata. Veći dio je prišao partizanima, a manji četnicima. U četnike nisu išli samo Srbi, nego i jugonacionalistički Hrvati - monarhisti.

U oblastima oko Sinja, Imotskog i Metkovića narod je živio vrlo teško, to su najzaostaliji krajevi Dalmacije, bez radničke klase, još je bio patrijarhalni način života. Tu je HSS imala jaka uporišta, a popovi i fratri počeli su širiti ustašku propagandu. Mnogi siromasi, posebno iz Imotske krajine, bili su prisiljeni ići trbuhom za kruhom u Belgiju i Njemačku da rade i zarade na najtežim poslovima. Puno njih je tako palo pod utjecaj ustaške emigracije. Kad se vrate doma, tu su hvalili Hitlera i širili stavove Pavelića. Kad je doveden Pavelić na vlast puno je tih seljaka otišlo u njegovu vojsku, a mnogi fratri i popovi postali su ustaški dužnosnici i komandanti.

U sjevernoj Dalmaciji, oko Knina, stvaran je razdor i smutnja među stanovništvom. U Kninu i okolnim selima ima puno Srba, koji su tu došli još u 15. vijeku, bježeći pred Turcima. Od 1918. velikosrpski političari unose mržnju u narod i pričaju mu kako će tu i ostati zahvaljujući dinastiji Karađorđevića. A prema hrvatskom narodu je sijana mržnja, koji tu živi sa Srbima, kao da taj narod ugrožava Srbe. Takvom šovinističkom propagandom uspjeli su postići da većina srpskog stanovništva, uvjerena da čuva svoje životne interese, glasa za liste velikosrpskog režima.

Pojava Banovine Hrvatske pojačala je ove nacionalne suprotnosti, a HSS je pokazala svoje pravo lice proganjajući članove Partije. Tako je vlada Cvetković - Maček, u decembru 1939., da bi još pojačala teror protiv naroda i radničke klase, pooštrila zakon o zaštiti države i osnovala je koncentracione logore, u koje su odmah odvođeni komunisti.

Smrt Vicka Buljanovića, 1939.

Kad smo formirali novi Pokrajinski komitet ojačali smo redove Partije i ušli smo u sukobe s režimom, sve više radnika i drugih ljudi davalo nam je podršku. A Stranka radnog naroda se više i nije osjećala da uopće postoji, prestala je njena aktivnost. Tokom 1939. i 1940. često u Split dolaze članovi CK KPJ i CK KPH da bi nam pomogli da ojačamo rad Partije. Sa svima sam ja razgovarao i brinuo se za njihov siguran smještaj. Nije više bilo provala, nitko od njih nije pao. To su: Marko Orešković - Krndija, Edvard Kardelj - Bevc, Sreten Žujović - Crni, Ivo Ribar - Lola - Fišer, Ivan Milutinović, Rade Končar - Brko, Tone i Vida Tomšič, Miha

Marinko, Boris Kidrič, Vladimir Bakarić, Vladimir Popović - Vlado Španac i drug Tito. Dolazio je i drug Đuro Špoljarić, prvi politički sekretar CK KPH, i drugovi Josip Kraš i Mirko Bukovac.

Sastanak kojemu je prisustvovao Đuro Špoljarić i Anka Berus, Jelaskina grupa je iskoristila za napad na mene. Špoljarić je tu bio odlučan i odbio je sve njihove optužbe i zahtjeve. Nije mi bilo lako ostati smiren i sve to izdržati. Ali prihvatio sam dužnost političkog sekretara PK KPH i nema mi nazad. Dužan sam izdržati i podnijeti sve napade, ma kakvi bili. Jasan je cilj naše borbe i moram ustrajati.

Kako se zaoštravala politička i ekonomska kriza, koje je pojačao početak rata, njihov teret je padao na leđa radničke klase i najsiromašnijih ljudi. Rasle su cijene hrane, vrijednost dinara je padala, a smanjivane su radničke nadnice. Zato smo odlučili da, preko sindikata, krenemo u političku akciju i da organiziramo proteste protiv skupoće. Na tome se bili najviše angažirani Duško Mrduljaš, Petar Cecić i komunisti u URS-ovim sindikatima. Bili smo zatražili od Banske uprave u Splitu dozvolu za održavanje javnog zbora protiv skupoće, na otvorenom prostoru. Banska uprava je odbila naš zahtjev. Onda smo tražili da nam se odobri zbor u Kazalištu. Obećano nam je da ćemo dobiti, ali je i to odbijeno. Još dok su se vodili pregovori oko Kazališta mi smo računali na to da ćemo biti odbijeni i zato smo predvidjeli da održimo demonstracije na otvorenom. Usprkos zabrani, odlučili smo da demonstracije održimo na Rivi i da Duško Mrduljaš govori kod Bajamontijeve fontane. Predložio sam da se formira još jedna grupa malo dalje, kod malog mula, gdje se iskrcavao brački kamen za građevine u Splitu. Tu je u blizini zgrada banke i policijske stanice. Jasno mi je bilo da će oni odatle odmah stupiti u akciju. Upravo zato sam i predvidio ovaj drugi punkt da bih razdvojio njihove snage, da se ne mogu koncentrirati na jednom mjestu i opkoliti nas. Moj prijedlog je prihvaćen i odlučeno je da tu govornik bude Petar Cecić.

Toga jutra je iz Zagreba spavaćim kolima doputovao August Košutić, potpredsjednik HSS-a, drugi čovjek u HSS. S njim su stigli i pop Filip Lukas, predsjednik Matice Hrvatske i predsjednik Hrvatskog radničkog saveza. Dočekao ih je Paško Kaliterna s grupom vodećih splitskih HSS-ovaca. Zajedno su preko Rive stigli do hotela „Bellevue“. U kavani, ispred hotela, tokom dana održavali su sastanke. Dok su oni tu sjedili, na obali se počela okupljati masa ljudi. Došao je Duško Mrduljaš i popeo se na Bajamontijevu fontanu i odatle, Košutiću i njegovima pred nosom, počeo govor okupljenim ljudima. Oni su ga oduševljeno pozdravljali i bodrili poklicima odobravanja.

August Košutić i Paško Kaliterna su pobjesnili. Odmah su naredili policiji da rastjera manifestante. Policija je bila nemoćna. Došla im je u pomoć žandarmerija i nije mogla rastjerati naše simpatizere. Nije prevagnulo na njihovu stranu ni onda kad se policiji i žandarima priključila mačekovska Seljačka i Građanska zaštita. Razvila se ogorčena borba, ali mi smo primijenili taktiku elastične obrane i stvarali smo stalno nove lokacije demonstracija. U tome nam je pomogao drugi centar kod malog mula. Vodstvo HSS-a vidjevši nemoć svojih snaga htjelo je upotrijebiti i vojsku. Nisu dobili suglasnost komande, a vlast nije mogla biti sigurna da se vojnici neće pridružiti narodu.

U sukobima smo mi, demonstranti, upotrebljavali kamenje, a ovi protiv nas i vatreno oružje. Bilo je ranjenih, a poginuo je brodogradilišni radnik Vicko Buljanović. Njega sam upoznao u zatvoru i uspio ga uvjeriti da krene putem borbe za prava radnog čovjeka. Bilo mi je teško da je on poginuo. Bio je primjeran i hrabar radnički borac.

Dok se vodila borba s policijom i dok je HSS-ovsko rukovodstvo doživljavalo poraz na otvorenoj sceni od radničke klase u Splitu, dao sam direktivu da se članovi Pokrajinskog i Mjesnog komiteta povuku u Glavičine. Da vidimo što i kako ćemo dalje. Sastali smo se na zemlji Miletića - Glumca. Znali smo da je Buljanović poginuo i da se demonstracije šire po gradu, a pretpostavili smo da će policija tajno pokopati Buljanovića. Tako je i bilo. Tu smo, u napetoj atmosferi, zaključili da se proglasi generalni štrajk. Na cijelom području od Trogira, Kaštela, Solina, Splita do Omiša. Prebacili smo se u Vijugastu ulicu u Velom Varošu, u kuću Tona Mrduljaša. Tone će u oktobru 1944. godine postati prvi predsjednik Narodno-oslobodilačkog odbora grada Splita. Zbog uskih ulica u Varošu naša snaga je bila veća i policija, kao i Mačekova Zaštita, tamo nisu mogle ni proći od naših udarnih grupa. Tu u kući Mrduljaša zasjedali smo kao štab demonstracija koje su se dešavale u Splitu. Kad smo ocijenili situaciju i odredili zadatke, preko naših veza smo ih prenosili u radničke i težačke, a i mnoge građanske kuće u Splitu. Jedan od glavnih u tom poslu bio je Ante Alujević - Kopač, a isto i Ivan Siriščević i Josip Antonini. Obojicu su ustaše likvidirali u logoru Stara Gradiška. S nama su bili i Jozo Ružić, Roko Peračić i Berislav Kukoč. Svi su pali u toku rata.

Generalni štrajk, 1939.

Kad smo odlučili proglasiti generalni štrajk, dogovorili smo se što se ima poduzeti. Sva trgovina, prodavaonice i radnje, gostione, kavane, krčme, dućani, radionice - sve mora biti zatvoreno. Mogu raditi samo bolnice, rodilište i dežurne ljekarne.

Popodne, bila je nedjelja 17.decembra, sastali smo se u Radunici, u kući Marina Bubala. Tu blizu je i kuća poginulog Vicka Buljanovića. U tom momentu nismo pouzdano znali što je policija učinila s njegovim tijelom, odredili smo da se sutra održi sprovod i da na čelu povorke bude njegova velika fotografija. U blizini je bila fotografska radnja Ruljančić, kod kojeg sam 1932. s Lucijom napravio vjenčanu sliku. Jure Ruljančić, njegov sin, preuzeo je na sebe da napravi veliku fotografiju Vicka Buljanovića. Sutra je ta fotografija nošena, uokvirena vijencem od trnja, na čelu povorke. Jure će u ratu biti partizanski snimatelj, a poslije filmski radnik.

Dok smo se dogovarali u kući Bubala, Jelaska je preko svojih ljudi poručio da se okupimo kod mrtvačnice, pored stare bolnice, gdje je danas Muzej narodne revolucije. Odlučno sam se tome usprotivio jer, ako bi se tu okupili, policija bi nas razbila i od sprovoda ne bi bilo ništa. Na tom prostoru mogli bi nas napasti s raznih strana. Od Marmontove ulice pa do Kazališta i Manuša pa sve do Lučca, Radunice i Trmbučca mi se moramo probijati s više strana. Ako se policija usudi da nas napadne, mi ćemo imati više uporišta gdje se možemo braniti kamenjem. Baš tako je i bilo. Kad smo policiju zasuli kamenjem, oni i žandari su se povukli i mi smo razvili pogrebnu povorku. Okupili smo se kod kuće u kojoj je živio Vicko Buljanović u Radunici. Odatle smo krenuli organizirano, s njegovom slikom i vijencima kroz Tartaljinu ulicu, danas Prvoboraca. Vijence su nosili obalni i brodogradilišni radnici.

Dogovorili smo se da ćemo na raskrižju kod Cvanjkove kuće, gdje je danas veliki auto-servis, ispred nove bolnice na Poljičkoj cesti koja vodi od Splita ka Omišu, da će na tom mjestu govoriti Duško Mrduljaš u ime Ujedinjenih radničkih sindikata, URS-a. Poslije toga će grupa ljudi s vijencima krenuti na groblje i položiti ih na grob staroga Frane Pazinovića, prvog barjaktara crvenog barjaka u Splitu, jer tada nismo znali gdje je pokopan Buljanović.

Kod Cvanjkove kuće Duško je govorio vatreno i poneseno, što je na sve ostavilo jak dojam. Na kraju, Duško je saopćio da je generalni štrajk završen i pozvao je sve da se mirno vrate kućama i sutra na posao. Duško Mrduljaš je s inžinjerom Renkom Špercem i Petrom Cecićem ubijen od ustaša. Šperac je bio jedan od vodećih komunista u Omišu. Ubijeni su kod Lepoglave, a ustašama ih je predala Mačekova vlast.

Ovaj generalni štrajk jako je odjeknuo širom Jugoslavije, a i van njenih granica. Radio Bari, koji se dobro čuo na našoj obali Jadrana, sutra je javio da su komunisti preuzeli vlast u Splitu, da su državne vlasti potpuno nemoćne.

To je bila istina. Vlast je imala vojsku, ali se nije usudila upotrijebiti je protiv naroda. Kasnije su HSS-ovske vlasti hapsile istaknute rukovodioce radničkog pokreta i komuniste. Banovina Hrvatska naravno nije donijela slobodu hrvatskom narodu. Od ovih demonstracija i generalnog štrajka naglo počinje padati utjecaj HSS u Dalmaciji, kojem je nažalost bila puno pomogla pogrešna politika Centralnog i starog Pokrajinskog komiteta KP Hrvatske. Mi smo odmah zaoštrili odnos prema HSS i vlasti, što je narod podržao masovnom podrškom nama.

Mi smo puno polagali na savez radnika i seljaka i oni su zajedno sudjelovali u ovoj manifestaciji snage narodnih masa. U tome smo potpuno uspjeli. Iz splitskog zaleđa stizale su stotine ljudi u grad, a s otoka su velike skupine stizale na sahranu Buljanovića. Izgledalo je kao da je Split pod invazijom. To je bila najveća manifestacija koju je Split do tada vidio. Tako smo se i mi sami uvjerili kakva je snaga pokreta kojem stojimo na čelu. To nam je dalo novu snagu jer smo sada sigurno znali da iza sebe imamo ljude na koje se možemo osloniti. To se potvrdilo u toku rata. Generalni štrajk nije bio samo ogromna mobilizacija nego i dokaz izuzetnog utjecaja Partije u Splitu i Dalmaciji. Pokazalo se da je važna solidna priprema akcija, da svaki čovjek zna što mu je zadatak. Ovo nam je bila najveća proba do prelaska na oružani ustanak 1941.

Generalni štrajk je održan jedva četiri mjeseca nakon početka Drugog svjetskog rata.

Stranka radnog naroda

Po odluci KPJ u Hrvatskoj je 1937. formirana Stranka radnog naroda. Predsjednik Oblasne konferencije za Dalmaciju bio je Vicko Jelaska, a tajnik Josip Rosić. S obzirom na to da je formiran novi Pokrajinski komitet KPH, kojem sam postao politički sekretar, po odluci CK KPJ i CK KPH, u čemu su neposredno sudjelovali drugovi Ivo Marinković i Edvard Kardelj, čime je izvršena smjena partijskog rukovodstva u Dalmaciji, koje je bilo pod neposrednim utjecajem Jelaske, bilo je prirodno očekivati Jelaskin odgovor.

Imali smo sjednicu Mjesnog odbora Stranke radnog naroda za grad Split u kući Benevolija, na početku Kamenite ulice. Sastanak je vodio Josip Rosić. Na sjednici su bili Ivo Lučić Lavčević, Berislav Kukoč, te Lete, Benevoli i Josip Treursić. Bila je i drugarica Ružica Markotić, a mislim da je bio i Andrija Božanić. Na dnevnom redu bili su zadaci Stranke radnog naroda. Sastanak je sazvao Josip Rosić, tajnik Oblasnog izvršnog odbora, koji je bio toliko odan Jelaski da mu je služio i kao tjelohranitelj s revolverom u džepu. On je na toj sjednici pokrenuo pitanje zbog čega je Jelaska isključen iz KPJ sa svojom grupom i predložio je da se prikupe potpisi protiv te odluke CK KPJ. Sutra su trebali biti sazvani svi rajonski odbori, gdje bi se o tome raspravljalo i skupljali potpisi. Tome sam se odlučno suprotstavio. Rekao sam da je potpuno neprihvatljiv takav prijedlog i da se mi u Stranci radnog naroda ne možemo upuštati

u rasprave unutarnjih pitanja ilegalne Komunističke partije Jugoslavije. Ukazao sam da to ne smijemo i iz praktičnih razloga, jer je Partija u ilegali, što nije slučaj sa SRN na čije sastanke može doći tko hoće. Nikad ne možemo znati da li tim sastancima SRN prisustvuje i neki konfident, a tako bismo mogli izazvati provalu. Iako sam govorio odlučno i nastojao argumentima potkrijepiti riječi, Rosić i nekoliko Jelaskinih pristalica počeli su dizati galamu i prijetiti mi. Rosić je otvoreno rekao da oni mogu sa mnom i fizički se obračunati, jer sam ja glavni koji traži da Jelaska bude uklonjen. Odgovorio sam:

„Slušaj druže Rosiću, ja nisam ušao u našu Partiju zbog mog lijepog obraza, niti sam zbog njega u nju primljen. Ja vrlo dobro znam, a znaš i ti, kakva je struktura, kakav je status i odgovornost u Partiji, a kako to izgleda u Stranci radnog naroda. Prema tomu, ostajem čvrsto na stanovištu da su to dvije potpuno različite stvari, koje se ne mogu i ne smiju miješati. Nemam ništa protiv da Jelaska i svi vi koji ste s njime kažnjeni i isključeni iz Partije uputite žalbu na CK, i da tražite da netko dođe u Split i da vi s njime to raspravite. A vaše prijetnje meni, bolje je da se ne služite takvim načinom. S vašim primanjem i isključenjem iz Partije ja nemam veze. Obratite se onome tko je o tome odlučio. A fizičkog obračuna se ja ne bojim. Kad sam primljen u Partiju znao sam da moram biti spreman za nju i život dati. Za nju sam robijao i možda ću opet. U krajnjoj liniji svejedno mi je hoću li stradati od policije ili od provokatora. Ako ste odlučili napasti me, ajde... Koji prvi pokuša prvi će i biti gotov. A dalje što bude...“

Nastala je tišina. I onda sam nastavio:

„Nemojte ići po rajonima i kupiti potpise, jer može doći do provale. A to nikome od nas ne treba. I na kraju, nemojte brkati stvari koje ne idu zajedno!“

Moje riječi su donekle umirile atmosferu, ali je Rosić tvrdoglavo ostao pri tome da će oni otići po rajonima i da će prikupljati potpise. Sutra sam bio na brodogradilištu kad me je obavijestio Đordano Borovčić - Kurir, koji će 1941. herojski poginuti kao komandir u Prvom splitskom odredu, da je zakazan sastanak Stranke radnog naroda za rajon Varoš i da ga je zakazao Jerko Ivančić. Ivančić je mučen i ubijen od policije fašističke Italije, predložen za Narodnog heroja. Ni on nije proglašen.

Pitao sam se što da učinim. Ako ne idem, znači da se bojim rasprave i znam unaprijed kako će se završiti nepovoljno. Ako idem, a predsjednik sam SRN rajona i na čelu sam PK KPH, sigurno će biti gužve. Može doći i do fizičkog obračuna. Morao sam poći i otišao sam tamo.

Sastanak se održao u dvorištu kuće Šime Ivančića - Aučine. Dvorište je bilo puno ljudi, a neki su se nalazili i u njegovoj prizemnoj težačkoj kući, u hodniku i kuhinji. Sve je bilo puno, svi su čekali što će se dogoditi. Otvorio sam sastanak i predložio dnevni red. Prvo, politička situacija, drugo - razno.

Nakon što sam podnio izvještaj po prvoj tački, otvorio sam diskusiju. Još dok sam govorio Jelaskini ljudi su mi upadali u riječ i vikali zašto je Jelaska isključen iz Partije. Neki su se javili za riječ i u diskusiji su me vrijeđali. Ostao sam miran, čekao da završe, a onda im hladnokrvno odgovarao. Uspio sam sastanak privesti kraju.

Neprestano sam imao na pameti da bi među toliko ljudi mogao biti i neki doušnik, pa sam na to upozoravao. Jelaskini ljudi su pokušavali isprovocirati, da izazovu tučnjavu, a bilo ih je dosta i to ih je ohrabrivalo. Uz mene su bili Marin Krstulović, Ante Dumanić - Cunfo, Jerko Ivančić, Ivo Lučić Lavčević i Ružica Markotić. Da li je bila i Karla Njegovan, nisam više siguran.

Sjećam se da mi je Marin Krstulović, kad sam sastanak priveo kraju, rekao da imam živce debele „ka' cime“ - konopi kojima se vezuje brod.

Ali, kad je došlo do glasanja o tome što da se radi, većina se ipak izjasnila da se šalje protest CK-u zbog isključenja Jelaske i njegove grupe iz KPJ.

Na Lučcu se dogodilo isto. Tamo su bili Ivo Mardešić, Berislav Kukoč i Ivo Amulić. Mardešić i Kukoč su se suprotstavljali pristalicama Jelaske.

Ivo Amulić je u prvom zborniku Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije napisao da sam se ja kolebao u borbi protiv Jelaske i njegovih pristalica. Isto kao što je napisao da za vrijeme generalnog štrajka - a ja sam bio na obali - i rukovodio demonstracijama - da on ne zna gdje sam ja tada bio. Zapravo ja ne znam gdje je on bio, kao što znam da je šutio na zboru na Lučcu, za razliku od Kukoča i Mardešića.

Borba s Jelaskom i grupašenjem bila je teška. Mi, novi Pokrajinski komitet bili smo u manjini u odnosu na Jelaskinu grupu, koji su dugo godina rukovodili Partijom u Dalmaciji i imali dubokog korijena u njoj. Počeli smo tihi, strpljiv rad na pridobivanju svakog pojedinca. Trebalo je svakom čovjeku objašnjavati u čemu je suština sukoba u vrhu CK KPJ i zašto su Jelaska i drugovi isključeni. Trebalo je strpljenja da bi se objasnilo svakom članu zašto je u pravu CK KPJ, što znači Partija, što je pravo člana, a što rukovodećeg organa, što je demokratski centralizam. Uz odlučnost da stvorimo organizaciju i Partiju lenjinskog tipa i uz strpljenje i takt stvorili smo jedinstvo, koje će se pokazati u Narodno-oslobodilačkoj borbi. Bili smo sposobni tući i okupatora i domaću reakciju. Dug i težak put smo prošli od 1920. do 1941. ali smo mnogo naučili.

Susret s drugom Titom, Split 1940.

Moglo je biti pet sati popodne, jula mjeseca 1940. godine. Radio sam na brodogradilištu. Tu je kod mene došla drugarica Karla Njegovan i rekla mi je da je došao drug Stari i da hoće da se nađemo.

Radio sam prekovremeno da bih zaradio, nisam bio plaćeni funkcioner Partije, a moja obitelj nije nikada primala „Crvenu pomoć“. Odmah sam prekinuo rad i otišao s Karlom. Nismo išli zajedno, ona je išla sama naprijed, vodila me ka mjestu sastanka. Pješke smo došli do Rive. Tu je kod kule na Rivi, ispod zidina Dioklecijanove palače, u onim malim kućama ispod zidina i gostiona Kolombatovića. Kad sam ušao, ugledao sam za jednim stolom elegantnog čovjeka s elegantno obučenom ženom. Moj prvi utisak je bio da je to neki inženjer ili profesor, intelektualac, izgledao mi je kao Čeh. Na lijevoj ruci sam mu odmah vidio prsten i zlatni sat. Pogleda prodorna i pronicljiva.

Pozdravili smo se i on me upita hoću li nešto popiti. Bio sam i gladan i žedan. Pojeo bih mašur gulaša, koji je mirisao u gostioni. I toga jutra sam, prije svanuća, prvo radio u polju, a onda išao u brodogradilište. Odbio sam i rekao:

„Ne, hvala.“

„Zašto, jesi li kompromitiran?“

„A nego što sam. Ovdje ne možemo razgovarati.“

„Dobro, idemo van.“

On i žena koja je bila s njim, a bila je to Herta Has, izašli su s drugaricom Karlom. Ja sam izašao iz gostione prije njih i krenuo sam preko Pazara, tržnice, a oni za mnom. Išao sam u

pravcu Radunice, preko Lučca. Ušli smo u Radunicu, pa na Vrzov dolac u malu prizemna kuću kod druga Kuzmanića - Bilete. U toj smo se kući 1936. sastajali s drugom Rudijem, Rodoljubom Čolakovićem, jer je bila zgodna za ilegalne sastanke. Nalazi se okružena vinogradima. Bileta je težak i radnik, naš provjereni aktivista.

Dok smo drug Tito i ja u kući razgovarali, oko dva sata vremena, Herta i Karla sjedile su u hladovini ispod smokve.

Detaljno sam upoznao generalnog sekretara KPJ sa situacijom u Splitu i Dalmaciji. Ovo je meni bilo prvi put u životu da kao politički sekretar PK KPH za Dalmaciju razgovaram s najvišim rukovodiocem KPJ. Objasnio sam mu držanje i stav Vicka Jelaske i njegove grupe, opisao sam situaciju na otocima i u Dalmatinskoj Zagori. Govorio sam o utjecaju Partije i radničkog pokreta na narodne mase, ali da članovi KPJ nisu organizirani u ćelije i da to tek treba sprovesti u život. I da se tako konačno savlada loše što nam je ostavio Jelaskin način rukovođenja Partijom. Obavijestio sam ga i o simpatizerima i pristalicama Partije, o aktivistima i onima koji su bili nosioci akcija, izvršioci partijskih direktiva ili su povremeno sudjelovali u manifestacijama, demonstracijama, štrajkovima i proslavama. Dao sam mu detaljno sve podatke o radu novog Pokrajinskog komiteta.

Tada sam se uvjerio da je Tito izuzetno oštrouman, da je teoretski izgrađen. Energičan čovjek koji zna što hoće. Došao je na dužnost koja traži upravo čovjeka takve odlučnosti, mislio sam u sebi dok smo razgovarali, i osjećao sam da ga treba prihvatiti i surađivati s njim da bi se konačno sredila Partija u cijeloj našoj zemlji.

Na početku razgovora on je dao samo nekoliko napomena da ga zanima sve što smo učinili kao novo rukovodstvo, a dok sam ja govorio on je samo šutio i pažljivo slušao. Nije me prekidao ili upadao u riječ.

Kad sam završio, drug Tito me je upoznao s međunarodnom situacijom, koja je bila vrlo teška, jer je Hitlerova Njemačka bilježila nove pobjede u ratu. Bio sam impresioniran njegovim izlaganjem, poznavanjem situacije u Evropi i svijetu. Vidio sam u njemu rukovodioca sigurnog u sebe i mirne čvrstine, kakvog nisam nikad sreo.

Posebno smo govorili o pridobivanju ljudi vezanih za Jelasku, da ih spasimo i sačuvamo za Partiju. Rekao sam da smo mi i dosad tako postupali. To je podržao i napomenuo mi da tako i nastavimo. U toku našeg razgovora osjetio sam veliko povjerenje u njega. To je vrlo značajno jer je kod članova Partije postojala bojazan od izdaje u vrhovima, na osnovu gorkih iskustava koje smo stekli. Neki od visokih partijskih funkcionera nisu mogli izdržati policijsku torturu i provalili su mnoge članove Partije i ljude privržene Partiji. S njim nisam imao ovakve sumnje i govorio sam mu sve, iskreno i otvoreno, jer sam osjetio da smo našli zajednički jezik.

Ali, prvi dojam mi je ostao zauvijek. Zbunila me je njegova pojava kad smo se sreli. Za mene, normalnog čovjeka, radnika komunistu, nije bilo jasno da generalni sekretar KPJ izgleda onako. Kako bismo rekli „gizdelin“, kicoš. Ja sam sebi to objašnjavao njegovom potrebom da se kamuflira, jer policija neće posumnjati u tako elegantna čovjeka, koji izgleda kao bogataš. A policija je stalno tragala za komunistima, posebno za rukovodiocima KPJ.

Kad je Tito došao u Split Pokrajinski komitet je već u toj mjeri ovladao situacijom u Partiji da smo mogli planirati održavanje partijskih konferencija, koje su se ranije izgubile iz rada Partije. Upravo smo završili pripreme za Mjesnu i Okružnu konferenciju, koja je održana

19. jula 1940. u poljskoj kući Rožića - Bojmete, odmah ispod bedema kasarne na Gripama. Konferenciji su prisustvovali Tito i drugovi Miha Marinko i Ivan Milutinović. Tito je u početku bio nezadovoljan izabranim mjestom za ovu konferenciju i dosta dugo je pružao otpor da se ona drži tu, zbog blizine vojne kasarne. A ja sam, naprotiv, bio siguran u ljude koji su nam stavili svoju kuću na raspolaganje i računao sam da policiji neće pasti na pamet da mi držimo partijsku konferenciju u blizini vojske.

Rekao sam drugu Titu: „Ne boj se ništa, sve će biti kako treba".

A on mi kaže: „Ako dođe do provale, ja ću pucati, imam revolver."

Tada sam mu rekao: „,Dobro. Ja uzimam odgovornost na sebe. Ako dođe do provale, ja ću prvi izaći van i vatrom ću omogućiti vama da se izvučete."

Pristao je i konferencija je održana. Prisustvovalo je više delegata iz Splita i okolice, a od rukovodstva iz Dalmacije bili su Duško Mrduljaš, Petar Cecić, Roko Peračić, Ružica Markotić, Lovre Kurir, Edo Santini i drugi.

Pokrajinska konferencija KPH, Split 1940.

Desetak dana nakon Mjesne - Okružne partijske konferencije, u noći 1. na 2. augusta, održana je Pokrajinska konferencija KPH za Dalmaciju u kući braće Amižić, u Sirobuji. Braća Amižić iz Žrnovnice tu su obrađivali zemlju našeg iseljenika Bezića s otoka Šolte i živjeli su u toj kući na imanju. Odredili smo da se konferencija održi baš tu, jer je mjesto osamljeno, van grada, a pogotovo zato što su braća Amižići bili provjereni i odani ljudi Partije.

Ja sam po dogovoru sačekao drugove Tita, Marka Orešković i Toneta Tomšiča gore iznad Higijenskog zavoda, tamo gdje se spajaju Balkanska cesta i poljski put, ulica Jurja Križanića. Tu je kuća moje sestre Marice, kod koje smo održavali važne sastanke. U njoj je bio, još od 1928. i u ratu do 1944., najvažniji punkt Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju.

Lijepo ljetno jutro, oko sedam sati, stigli su drugovi i ja sam krenuo ispred njih, ne govoreći ništa, da ne bih skrenuo nečiju pažnju. Oni su me slijedili i tako smo ušli u Splitsko polje. Tu je sada novi Split, kao Novi Beograd. Bilo je dogovoreno, u slučaju da naiđe policija ili žandari, da ja skrenem pažnju na sebe, kako bi se oni mogli povući. Ali nismo naletjeli ni na koga i sve je prošlo bez neprilika. Oko osam stigli smo u kuću braće Amižić i tu našli delegate koji su stigli u toku noći. Bilo je 30 delegata.

Otvorio sam konferenciju i pozdravio prisutne, a onda sam pročitao uvodni referat. Bio je otipkan na pisaćoj mašini. Ne znam da li je negdje sačuvan. Pored napisanog referata još sam i slobodno govorio, kako mi je dolazila misao. Ivan Lučić Lavčević mi je pomagao napisati referat. Poslije mene je pročitao svoj referat Ivan Amulić, organizacioni sekretar i onda je počela diskusija.

Drug Tone Tomšić govorio je o partijskoj tehnici, o ilegalnoj literaturi, a onda je riječ uzeo drug Marko Orešković. Drug Tito je dva-tri puta uzimao riječ, jer smo pretresali pitanja koja se odnose na čitavu Dalmaciju. Razmatrali smo situaciju na području okružnih komiteta u Šibeniku, Dubrovniku, Makarskoj, na otocima, u Dalmatinskoj Zagori i na području Livna. Bilo je govora i o Stranci radnog naroda, u kojoj je i dalje djelovala Jelaskina grupa, oni su još vodili protestne akcije zbog isključenja Jelaske i grupe iz Partije.

Tito je govorio o mjerama koje je CK poduzimao za sređivanje stanja i o novim zadacima za konsolidaciju KP u Dalmaciji. Naša konferencija jednoglasno je odobrila mjere

koje su CK KPJ i CK KPH poduzeli za sređivanje stanja u Partiji u Dalmaciji. U rezoluciji koju je konferencija donijela, koju je napisao Tito, kaže se da je Partija u posljednje vrijeme postigla vidne uspjehe u masovnom političkom radu, da je naročito značajne uspjehe postigla na općinskim izborima. Rečeno je da je organizaciono stanje u Dalmaciji zadovoljavajuće, a kritizira se sporost u formiranju partijskih organizacija na principu ćelija. Posebno je bila istaknuta potreba ideološkog rada s partijskim članstvom i da se naročita pažnja posveti radu sa ženama i omladinom. Mora se voditi borba za političke i ekonomske ciljeve radničke klase i to povezivati s borbom protiv rata, protiv lihvarske pljačke i skupoće.

Ovo je bio najvažniji skup komunista u Dalmaciji, zajedno s drugovima iz Centralnog komiteta KPJ, a radom je rukovodio generalni sekretar KPJ. Bilo je puno ljudi, a nitko nije pao. Sad je to već bila nova i jača, organizaciono zrela Partija u Dalmaciji.

Konferencija je potvrdila i izabrala Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, u sastavu: Vicko Krstulović, politički sekretar, Ivan Amulić, organizacioni sekretar, Ivan Lučić Lavčević, Karla Njegovan, Andrija Božanić, Neda Marović i Ante Jurlin.

Partijska organizacija u Dalmaciji bila je među najjačima u zemlji, a ako se gleda utjecaj u narodu i rezultati na izborima bila je na vodećem mjestu u KPJ. Dalmatinska partijska organizacija imala je organizaciono Pokrajinski komitet, isto kao i druge pokrajine u zemlji, kao Slovenija, Hrvatska, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina i Vojvodina.

Pored vlastite inicijative i akcija Pokrajinski komitet je radio po direktivama naših viših partijskih foruma, CK KPJ i CK KPH. Te direktive u Split su nam donosili Marko Orešković i Vlado Popović - Španac. Oni su podržavali inicijative za organiziranje štrajkova. Osobito je Vlado Popović sugerirao da se postavljaju što teži zahtjevi i da se ne prihvaćaju prijedlozi poslodavaca i da štrajkovi budu što duži. Marko je bio realniji i nama uvjerljiviji. On je i sam bio radnik i bolje je mogao shvatiti štrajkače, osjetiti njihove potrebe i mogućnosti.

Kako braniti zemlju

U splitskom brodogradilištu gdje sam radio Partija je 1940. imala najjače uporište među obalskim radnicima. Svi obalci, bili članovi Partije ili ne, bili su komunisti. I ne samo da su podržavali Partiju, nego su bili njen borbeni odred. U sukobima s policijom i mačekovskom Zaštitom obalci, ljudi koji su na svojim plećima nosili velike terete, dizali su policajce u zrak i bacali ih kao vreće, a isto tako i zaštitare, smetene i zbunjene seljake iz Dalmatinske Zagore. Ti ljudi su polako počeli prilaziti nama i tokom NOB su najsvjesniji među njima postali i partizanski borci i naše uporište u Dalmatinskoj Zagori. Kad je ustanak počeo, tu su se održali i rasli partizanski odredi.

U URS-ovim sindikatima predsjednik je bio Ivo Amulić, plaćeni funkcioner sekcije građevinara. U početku je, kad se vratio iz Belgije i SSSR-a, radio u brodogradilištu, a zatim je prešao u URS. Uz Duška Mrduljaša i Lovru Borovčića - Kurira nalazio se u rukovodstvu Pokrajinskog komiteta. U novom komitetu, kojem sam bio na čelu kao politički sekretar, Amulić je bio organizacioni sekretar, dok nije smijenjen 1943., nakon kapitulacije Italije.

Na prvu godišnjicu početka Drugog svjetskog rata, 1. septembra 1940., Komunistička partija u Dalmaciji pozvala je narod na demonstracije protiv fašizma. Partija je demonstracije organizirala u većini gradova i sela Dalmacije, uz sudjelovanje velikog broja antifašistički raspoloženih građana, na prvom mjestu omladine. U gradovima je došlo do žestokih sukoba

s policijom i žandarmerijom. Narod je klicao parole: „Dolje fašizam“, „Živjela Komunistička partija Jugoslavije!“, „Živio SSSR!“, „Dolje potpaljivači rata“, a najpopularnija je bila pjesma Narodnog fronta „Budi se Istok i Zapad“. Velike demonstracije su bile u Splitu, Šibeniku, Dubrovniku, Makarskoj, Vodicama, Zatonu, Biogradu na moru, Zlarinu, Krapnju, Preku, Velom i Malom Ižu, u Komiži na otoku Visu, u Grohotama na otoku Šolti, na otocima Hvaru, Braču i Korčuli.

U Splitu i drugim mjestima uslijedila su hapšenja komunista. U Splitu su vlasti zatvorile i Radnički dom. Vlada Cvetković - Maček je iz dana u dan pooštravala režim i progon radničkog pokreta. Tako je 31. decembra zabranjen rad URS-ovih sindikata, čime je radnicima oduzeta mogućnost legalne borbe protiv kapitalističke, surove eksploatacije.

Štrajkovi i demonstracije u Dalmaciji daleko su odjeknuli i bili su primjer i podrška radničkoj klasi širom Jugoslavije i znak da se Partija priprema za izvršenje svog historijskog zadatka.

U jesen 1940. održan je partijski kurs CK KPJ u Makarskoj. O njemu je puno pisano, a snimljene su i radio i tv emisije. Isticano je kako je kurs organiziran pod neposrednim rukovodstvom druga Tita i kako je on odabrao Makarsku. U svim prilozima, u štampi i na televiziji, partijska organizacija i njeno rukovodstvo u Dalmaciji nije ni spomenuto. A Tito je meni dao zadatak da pronađem jednu kuću, gdje bi se, kao da su ferijalci grupno došli na more, održao partijski kurs. Tito je izričito tražio da to bude u Kaštelima. Ali mi smo u Makarskoj imali čvrsto partijsko uporište i zadatak sam povjerio drugu Branku Marjanoviću, namješteniku „Jadranske plovidbe“. Nije bilo sumnjivo ako on unajmi kuću, jer je inače prodavao vozne karte i radio s gostima i turistima. To je bila vila „Irena“, vlasništvo Čehinje Irene Sikiti. On je svoj zadatak obavio i partijski kurs je održan u Makarskoj, vodio ga je drug Krsto Popivoda, legendarni član Partije, po držanju u beogradskoj zloglasnoj Glavnjači. Saznao sam kasnije da je drug Marjanović imao probleme oko Informbiroa. Ne znam je li to razlog da ga ne spominju oni koji govore i pišu. Ako je tako, nije u redu. Neka ovo bude skroman doprinos istini o partijskom kursu u Makarskoj, značajnom događaju u historiji KPJ, koji sam za sebe govori o snazi i mogućnostima komunista u Dalmaciji, u uvjetima ilegale.

Poslije Pokrajinske konferencije za Dalmaciju održana je Prva zemaljska konferencija KP Hrvatske u Zagrebu, u Dubravi. Zgrada u kojoj održana konferencija pretvorena je u muzej.

Toga 25. augusta, zajedno s drugim delegatima iz Dalmacije, sudjelovao sam u radu konferencije. Učestvovao sam u diskusiji i govorio samo o političkoj situaciji u Dalmaciji, o zadacima, radu i rezultatima Partije. Govorio sam i o teškoćama i sukobima koje imamo s pristalicama Vicka Jelaske, koji preko Stranke radnog naroda postavljaju pitanje Jelaskine rehabilitacije.

Na konferenciji je bilo delegata iz svih krajeva Dalmacije. Drug Pavo Mrša iz Šibenika izabran je u plenum CK KPH, kao i Ivan Amulić - Bajer i ja za člana Centralnog komiteta KPH. Dotadašnjeg sekretara CK KPH Đuru Špoljarića zamijenio je Rade Končar. Ova konferencija je bila uvod i dokaz da će uskoro moći biti održana i konferencija svih komunista Jugoslavije.

U pripremama za Petu zemaljsku konferenciju KPJ nama su na terenu Dalmacije pomagali u radu drugovi Sreten Žujović - Crni i Marko Orešković. Oni su boravili u Splitu i obilazili partijske organizacije i na drugim područjima. U Sinju su prisustvovali partijskoj konferenciji. Tu su oni čuli diskusiju Stipe Romca, seljaka iz Glavica. Svidio im se njegov govor i tražili su da on svakako dođe i na Petu zemaljsku konferenciju u Zagreb. Nama u

Pokrajinskom komitetu je bilo poznato da se priprema ta konferencija, a drug Rade Končar nam je dao upute da Dalmacija po broju partijskog članstva ima pravo da uputi 12 delegata. Ujedno nam je i sugerirano na koji način da ih izaberemo. S obzirom na ondašnje prilike, nismo mogli pristupiti neposrednom biranju delegata, već je to sprovedeno u tajnosti, preko okružnih, kotarskih i gradskih komiteta.

Stipe Romac je izabran na konferenciji za člana CKP KPJ, kao predstavnik seljaka. Da je bilo po mome, na tu dužnost bi došao Tadija Anušić, seljak iz Glavica, kao i Romac. Anušić je bio stabilniji, čvršći i veći ljudski format, a to se i pokazalo u toku oružanog ustanka u Sinjskoj krajini 1941. i 1942. godine. Tadija Anušić je bio ono najbolje što je dala Cetinska krajina i postao je Narodni heroj, junački je poginuo.

Znali smo da će se konferencija održati u oktobru, ali smo čekali da nam se naknadno javi kada treba krenuti i u kom pravcu. Poruku smo dobili preko uobičajene veze, koju je imao Pokrajinski komitet s CK Komunističke partije Hrvatske. Ali ni tada nismo znali točno mjesto, gdje će biti konferencija, nego samo to da će biti u blizini Zagreba.

Pošli smo u nekoliko grupa, nismo svih dvanaest delegata išli jednim vlakom. Organizirali smo putovanje tako da ne izazovemo sumnju splitske policije. Morali smo ozbiljno voditi računa da ne prouzrokujemo neku provalu. Sa mnom u grupi bio je Ante Jurlin - Marko, iz Šibenika, Karla Njegovan, Andrija Božanić, a drugu grupu su činili Ivan Amulić, Stipe Romac, Toni Andrijašević - Frzelin i drugi. Neda Marović je ostala u Splitu jer je bila angažirana u štrajku tih dana. Nismo se ukrcali na željezničkoj stanici u Splitu, nego u Solinu, Kaštelima i drugim usputnim stanicama, da izbjegnemo kontrolu policije, koja je držala pod stalnom prismotrom splitsku željezničku stanicu. U vagone smo se smjestili odvojeno jedan od drugoga. Povremeno bismo se, kao slučajno, našli i tako smo održavali vezu i dogovarali se. U Zagrebu su bile organizirane javke, koje su uglavnom išle preko sindikata i nekih drugih veza u raznim radnjama i dućanima. Bilo je ugovoreno da uspostavimo vezu u jednoj postolarskoj radnji, koja se nalazila u Solovljevljevoj ulici. U određeni sat smo se našli i krenuli u pravcu odredišta. Do Borongaja smo išli tramvajem, a dalje pješke. Bio je mrak i kišovito vrijeme, kretali smo se preko livada, gazili kroz blato. Karla Njegovan se je jednom poskliznula i pala u lokvu vode. Tako smo došli do kuće u Dubravi. U okolici je bilo svega nekoliko kuća. U zgradi je bilo sve pripremljeno. O ishrani su se starali drugovi Luka - Franc Leskošek i Ivan Milutinović. Nekoliko aktivistkinja, među njima i drugarica Rade Končara, Dragica, spremale su hranu.

Aktivno sam učestvovao u radu, u diskusiji, kao i Ivo Amulić koji je govorio o organizacionim problemima našeg Pokrajinskog komiteta i Partije u Dalmaciji. Svima nama je ležalo na srcu da Konferencija uspije, ne samo politički i organizaciono, nego i da završi bez provala i hapšenja, jer bi to značilo težak udarac za Partiju. Za svakog od nas je bio krupan doživljaj biti na takvom skupu, susresti se sa starim drugovima i robijašima, koje često lično nismo poznavali, ali o kojima smo i o čijem smo radu već prije dosta slušali. Želio sam da što više čujem i naučim, i od referenata i u diskusiji. Mnogi od njih su bili na školovanju u SSSR-u ili na dugogodišnjoj robiji, bili su na višem stupnju političkog obrazovanja od mene.

Prije samog početka rada, Konferenciju je pozdravio u ime Kominterne drug Vazduh, Josip Kopinič, čije ime većina nije znala. Poslije uvodnog referata koji je održao Tito, referenti su bili Ranković i Đilas. Ranković je govorio o sindikatima, a Đilas o nacionalnom pitanju. Đilas je bio referent, jer nisu prihvaćene teze Moše Pijade o nacionalnom pitanju. Slušao sam

obojicu pažljivo. Nešto me je kod njih smetalo, neka nadmenost u držanju i nastupu, što nisam zapazio kod drugih. O radu Vojne komisije i zadacima u vezi s tim govorio je Mitar Bakić, a o partijskoj tehnici Pavle Pap - Šilja. Govorili su i Boris Kidrič i Ivo Lola Ribar, o SKOJ-u i omladini. Cana Babović i Vida Tomšič govorile su o političkom radu sa ženama.

Između Svetozara Vukmanovića i Toneta Tomšiča došlo je do polemike oko partijske tehnike i propagande, pri čemu je Tempo tražio da se taj rad pojača, da mu se da više temperamenta i tempa, pa ga je Tito tada nazvao Tempo. I tako je ostalo.

U diskusiji je govorio i drug Bevc, podržao je uvodni Titov referat. Tito je dao konferenciji smjer i pečat, on je dominirao. Posebno bih istakao organizacionu stranu ovog velikog ilegalnog skupa: učestvovalo je 103 delegata i nijedan od njih nije otkriven ni u dolasku, ni na povratku. Mada je u kući uklonjen jedan pregradni zid, svi smo tri dana bili u istoj prostoriji, stiješnjeni. Pušilo se samo u pauzama, uz posebne mjere opreza, bio je i to problem jer su većina pušači. Sva tri dana trajanja konferencije nitko od nas nije izlazio niti ulazio u kuću, da se ne bismo odali. Čak je bio montiran i posebni pisoar, a gumeno crijevo je bilo odvod. Jedini čovjek koji je napuštao kuću, osim druga Vazduha, bio je Tito. On je unajmio kuću i napravio plan boravka i rada. Tu sam postao član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije.

Ukazano je na tešku situaciju u kojoj se našla naša zemlja, naglašena je težina borbe koja nas očekuje, ali smo bili svjesni da je pred nama perspektiva pobjede. Titove riječi na kraju konferencije značile su da ćemo se slijedeći put okupiti u slobodnoj domovini, u slobodnom Beogradu. To je iznio sa sigurnošću koja je ostavila ogroman utisak na sve nas. A tu je bio kadar, koji je već dokazao da se zna boriti. Nitko od nas nije znao tko će preživjeti, a tko poginuti. A svaki od nas bio je riješen da i život da za pobjedu revolucije. Tu se moglo osjetiti da je KPJ u Titu dobila rukovodioca koji je sposoban povesti Partiju i narod u borbu.

Mogu reći, da nas je tada policija otkrila i pohapsila, ne bi bilo ni nove Jugoslavije. Mačekova vlast u Banovini Hrvatskoj držala bi nas u Lepoglavi i predala bi nas ustašama. Znamo što bi dalje bilo.

Bila je ovo prekretnica u radu KPJ. Za mene, za shvaćanje brojnih problema, za upoznavanje kadrova, koncepcije rada i programa Partije, za njenu orijentaciju na unutarnjem i međunarodnom planu, sve je bilo od ogromnog značenja. Tu sam za nekoliko sati mogao više toga čuti, naučiti i prihvatiti.

Bilo je postavljeno i pitanje obrane zemlje, jer rat se primicao i nama. Austrija, Čehoslovačka, Poljska i Francuska već su bile uništene i okupirane, a ratna opasnost se nadvila i nad našu zemlju. Zauzeli smo stav, ako dođe do napada na Jugoslaviju svi komunisti treba da se odazovu mobilizaciji i moramo braniti našu zemlju, bez obzira na režim. Ovo je sve ušlo u zaključke i rezoluciju, koji su usvojeni na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ. To smo prethodno zaključili i na Pokrajinskoj konferenciji za Dalmaciju i na Prvoj zemaljskoj konferenciji KP Hrvatske. Sve ovo je imalo odlučujući značaj kada je izbio rat 1941. i Jugoslavija kapitulirala. KPJ je jedina pozvala na oružani ustanak i borbu protiv okupatora. Mi smo imali jasan strateški pravac, a na terenu smo se morali sami snalaziti kako smo najbolje znali i umjeli.

Pri kraju rada konferencije dogodio se sukob. Metodij Šatorov - Šarlo uporno je zastupao stav da Makedonija treba da bude u sastavu bugarske partije. Rukovodstvo KPJ je zauzelo stav da se Makedoniju, i kao narod i kao Partiju, ne smije izdvajati iz Jugoslavije i KPJ.

Šatorov se pozivao na suglasnost Kominterne da su Makedonci dio bugarske nacije, a Đilas i drugi u ovoj polemici su tvrdili da su Makedonci narod koji ima svoju historiju, svoj jezik i kulturu i da mu treba osigurati nacionalnu ravnopravnost, koju u Kraljevini nema. Šatorov je ostajao pri svome, usamljen. On je bio politički sekretar PK KPJ za Makedoniju. Kasnije je smijenjen, ali staljinistički stavovi u odnosu na Makedoniju koje je on zastupao i danas se podgrijavaju s bugarske strane.

Otkaz u brodogradilištu

Nakon povratka u Dalmaciju prionuli smo na rad i s novim oduševljenjem učvršćivali Partiju i pridobivali sve više simpatizera. Dva su nam bila zadatka - konsolidacija Partije i stalno omasovljavanje. Jedan od strateških pravaca rada Pokrajinskog komiteta postala je Dalmatinska Zagora. Do tada je rad Partije na tom terenu bio manje primjetan, malo je bilo partijskih organizacija i utjecaj Partije nije bio veliki. Da smo imali više vremena i da naše snage nisu bile i dalje prikovane na području Splita borbom protiv Jelaske i njegovih pristalica frakcionaša, mi bismo i na području Zagore postigli veće rezultate i utjecaj.

U Split sam se iz Zagreba vratio ispunjen ponosom i radostan zbog susreta s drugovima i zbog svega što sam doživio. Nakon tri dana u Dubravi znao sam da dolazi vrijeme borbe i historijskih odluka.

Odmah po povratku iz Zagreba krenuo sam na posao u brodogradilište, jer sam živio od rada, kao neplaćeni funkcioner. Čekalo me je neugodno iznenađenje. Nitko me nije ništa pitao, zašto nisam bio na poslu nekoliko dana, otkaz me je čekao. Saznao sam da je otkaz naložila policija. Sada me je manje brinulo što ću ostati bez posla i zarade, počeo sam sumnjati da policija možda nešto zna o razlogu mog odsustva s posla. Vrijeme je pokazalo da policija nije ništa saznala o Petoj zemaljskoj konferenciji.

Više se nisam vraćao u brodogradilište. Opet sam s ocem Markom radio u polju i vinogradu i tako smo nekako uspijevali prehraniti obitelj.

Uvijek kažem da je rad na brodogradilištu bio moj životni fakultet. Tu sam shvatio u potpunosti koliko je moćan radnik, proleter, a razumio sam značaj Jadrana za našu zemlju. Bio sam i ostao sam radnik.

Za vrijeme rata kad se činilo da nema izlaza, nadao sam se, ako preživim rat, da ću se vratiti na brodogradilište, odakle me je policija izbacila. Poslije rata su škveru dali moje ime i primali su me kao svoga radnika. Veće priznanje nisam mogao dobiti.

Za nas radnike, komuniste bez visokih škola, postavljao se problem idejnog i kulturnog uzdizanja. Partijska literatura dolazila je do nas uz velike teškoće i opasnosti. A dugo je trajalo stanje u kojem partijsko rukovodstvo Jelaska - Marić - Baljkas nije ulagalo truda da literatura redovno dolazi do nas mladih i običnih članova KPJ. A dio naših kadrova koji je odlazio na školovanje u Sovjetski Savez, uopće se nije vraćao. Bilo da su ostali na radu u SSSR-u, bilo da su nestali u čistkama Staljina. Oni koji su se vratili, kao Ivan Lučić Lavčević i Dalibor Jalaša - Maljčik, bili su dragocjeni. A ja sam robijao u Splitu, gdje nisam imao od koga učiti u zatvoru. Najviše sam naučio, pored knjiga koje sam čitao, od iskusnijih komunista koji su dolazili u Dalmaciju. To su bili Zlatko Šnajder, Ivan Krndelj, Trifun Mašanović, Aga Popović, Štefek Cvijić, Đuro Đaković, Blagoje Parović, Ivan Gržetić - Flajšer, Tito, Marko Orešković, Ivo Lola Ribar, Tone Tomšič, Sreten Žujović - Crni, Ivo Marinković - Slavko, Edvard Kardelj - Bevc i Rodoljub

Čolaković - Rudi. Mislim da sam najviše saznao i naučio od druga Rudija, koji je držao predavanja nama radnicima, članovima Partije. Naravno da je velika škola za mene bila Peta zemaljska konferencija KPJ 1940., ali kad sam u martu 1941. dobio poziv da dođem u Zagreb na višu partijsku školu u Dubravi, jako sam se obradovao. Osjetio sam da ću imati priliku da učim, a to mi je cijeloga života bila želja, neispunjena.

Krenuo sam vlakom za Zagreb i osjetio sam da mi je policija na tragu. Primijetio sam agente, koji su se smjenjivali, za vrijeme putovanja do Zagreba. Bojao sam se da ne provalim vezu koja me je čekala u Zagrebu u Solovlovljevoj ulici. Agenti su mislili da ih nisam primijetio. Nakon velikog dvoumljenja što da učinim, odlučio sam da se ne pojavim na zakazanom mjestu. Vratio sam se u Split. Tako sam bio siguran da punkt nije otkriven. Pošto sam izgubio posao na brodogradilištu, sada sam radio kao fizički radnik na građevini Vicka Vidaka. Tu je radio kao zidar Srećko Reić - Petica, kasnije istaknuti partizanski borac i Narodni heroj. Tu na gradilištu mi je došla ponovno poruka da moram doći u Zagreb. Opet sam krenuo, a veza me je ovog puta čekala na drugom mjestu i dospio sam u Dubravu. U kuću u kojoj sam bio za vrijeme Pete zemaljske konferencije.

Na ovom kursu bilo nas je tridesetak. Bili su tu Milentije Popović, Avdo Humo koga smo zvali „Kulturni“, Rade Končar, Luka - Franc Leskošek, Iso Jovanović, Filip Kljajić, zvali smo ga „Šajkača“, poginuo je 1943. kao politički komesar Prve proleterske divizije, zatim Blažo Jovanović, Josip Hrnčević i drugi. Kursom su rukovodili drugovi Krsto Popivoda i Pavle Pap - Šilja, isti koji su vodili i kurs u Makarskoj.

Tito, Kardelj i još neki drugovi bili su predavači. Najdublji utisak i po mom mišljenju najbolji predavač kojeg sam ikad slušao, bio je Ognjen Prica. Govorio je po šest, sedam sati o filozofiji, o dijalektičkom i historijskom materijalizmu, Marksu i Engelsu, Fojerbahu, Diringu, Kautskom, Lasalu, o klasicima i revizionistima u međunarodnom radničkom pokretu. On je govorio bez ikakvih bilješki, sve iz glave, a bio je tako sjajan predavač da se mogla i muha čuti dok je on govorio. Svi smo ga slušali i zaboravljali na vrijeme. Nama radnicima približio je probleme koji su nam izgledali nepoznati, jer nismo učili filozofiju. Ja sam s velikim žarom učio i nastojao sam nadoknaditi one dane koje sam izgubio, jer sam se morao vratiti u Split da ne otkrijem vezu.

Znanja koja sam stekao na Petoj zemaljskoj i sada na kursu, nisam nikad zaboravio. Puno sam dobio i stekao novo pouzdanje u sebe, što mi je bilo značajno u ratu i nakon oslobođenja zemlje.

U susret ratnoj buri

Pripreme za prestrojavanje svojih članova na uvjete rada kakve će im nametati obrana zemlje, fašistička okupacija i otpor i borba protiv okupatora, partijska organizacija Dalmacije je počela mnogo prije nego što je sam rat počeo. Njeno rukovodstvo je, slijedeći politiku CK KPJ usvojenu na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, poduzimalo sve mjere da komunisti Dalmacije spremni dočekaju nove događaje.

Na pokrajinskim savjetovanjima sa sekretarima gradskih, kotarskih i okružnih komiteta, koja je Pokrajinski komitet organizirao u siječnju i ožujku 1941., komunisti Dalmacije su prihvatili generalnu političku liniju CK KPJ i CK KPH, politiku odlučnog kursa na oružanu borbu i opći otpor naroda protiv okupatora i domaćih izdajica. Pokrajinski komitet je u duhu

zaključaka tog savjetovanja preko svojih proglasa, letaka i lista „Borba radnog naroda“ upoznavao članstvo Partije, njene kandidate i simpatizere, skojevce i cijelu antifašističku javnost s novim događajima i stavovima Partije prema njima, te tako mnogo doprinio mobilizaciji masa za borbu protiv agresora i pete kolone. Pokrajinski komitet je isto tako dosljedno, sprovodeći u život direktive CK KPJ i CK KPH, intenzivno radio na osnivanju udarnih grupa za borbu protiv petokolonaša, na upoznavanju tih mladih budućih boraca s osnovnim vojnim znanjima, na obučavanju mladih komunista u rukovanju oružjem. PK je članove KP i skojevce orijentirao na to da u narodu podstiču njegove slobodarske, revolucionarne, rodoljubive i antifašističke vrijednosti.

Dvadeset sedmog marta 1941. stigla je i do nas vijest da je vlada Cvetković - Maček potpisala ugovor o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu i vijest da su tim povodom u Beogradu izbile demonstracije, da su Beograđani predvođeni komunistima izašli na ulice, masovno demonstrirali protiv Trojnog pakta i doprinijeli svrgavanju vlade.

Čim sam to saznao sazvao sam sastanak Pokrajinskog komiteta. Sastali smo se na Lučcu, u kući Stipe Bagata. Sastanak je kratko trajao. Razmotrili smo političku situaciju nastalu poslije potpisivanja pakta i donijeli zaključak: još iste večeri organizirati demonstracije protiv Trojnog pakta i fašizma i zahtijevati da se stvori demokratska vlada i savez sa SSSR-om. Neposredno po završetku sastanka, Ivan Amulić - Bruno, Gašpar Bergamo i Drago Gizdić prenijeli su zaključke PK mjesnim komitetima u Splitu, Šibeniku i Solinu.

U dogovoreno vrijeme, oko osam sati navečer, na prostranom Narodnom trgu u Splitu skupilo se preko tri hiljade ljudi. S velikim transparentima na kojima je krupnim slovima bilo napisano: „Dolje Trojni pakt!“, „Dolje fašizam!“ i „Bolje rat nego pakt!“ povorka demonstranata je krenula osvijetljenim ulicama grada. Zatim se uputila pored obale, pa Marmontovom ulicom, da bi se pored parka i stare Realne gimnazije vratila nazad do Rive.

Gradska policija nije bila u stanju da vlastitim snagama razbije i rastjera demonstrante, jer su oni bili daleko brojniji i u svojim zahtjevima jedinstveniji nego ikada do tada. U nemogućnosti da nađe drugo rješenje uprava policije je pozvala u pomoć vojsku, koja je već bila u pripravnom stanju. Međutim, onoga časa kad je vojska pod komandom majora Milorada Mladenovića i kapetana Mihovila Tartalje izišla iz kasarni demonstranti su je presreli uzvicima: „Živjela narodna vojska“, a narod s trotoara, prozora i demonstranti s ulica obasuli su vojnike i njihove starješine cvijećem. Povorka što su je od toga trenutka činili vojnici, demonstranti i okupljeni narod narastala je svakog minuta da bi nakon jednog sata gotovo cijeli Split bio na ulici demonstrirajući protiv fašističke Njemačke, Italije i njihovih pomagača - domaćih izdajnika petokolonaša. Nakon tri sata demonstracija narod se razišao, a vojska se vratila u kasarne.

Krajem ožujka, kad je ratna opasnost za Jugoslaviju bila na pragu, u Splitu je održana Pokrajinska konferencija SKOJ-a za Dalmaciju. Taj značajan skup mladih komunista Dalmacije mi smo iskoristili da i pred njihovu organizaciju postavimo zadatke koje smo postavljali i pred komuniste: da se bore protiv pete kolone, da propagiraju među mladim radnicima, đacima i seljacima politiku masovnog otpora i branjenja zemlje, da se odazivaju pozivu vojnih vlasti za borbu i da se i sami dobrovoljno javljaju za branioce zemlje.

Nakon obaranja izdajničke vlade Partija je u Dalmaciji puno potpomagala vojnu mobilizaciju. Nasuprot nama i jugonacionalistima, koji su također pružali podršku vojnoj mobilizaciji, frankovci i klerikalci, kao i najveći dio rukovodilaca HSS, sabotirali su

mobilizaciju, nastojeći da unesu pometnju među vojne obveznike i narod. U Splitu i okolici nije zabilježen ni jedan slučaj neodazivanja vojnim vlastima. U gotovo cijeloj Dalmaciji mobilizacija je išla normalno. U Makarskoj se ispraćaj vojnika pretvorio u pravu svečanost. Oko 300 vojnika prošlo je rivom, prije ukrcaja u brod. Tu je narod zajedno s vojskom klicao savezu sa SSSR-om i tražio borbu. Ispraćaji vojnika su se pretvorili u manifestacije u Gradcu i Metkoviću, a slično raspoloženje je bilo i drugim mjestima duž obale i na otocima. Skojevci i napredni omladinci su listom odlazili u vojne komande zahtijevajući da idu u vojne jedinice da bi branili zemlju. Međutim vojne vlasti su ih odbijale uz gotovo svuda istu rečenicu: sačekajte dok vam stignu pismeni pozivi! Parolama udruženih klerikalaca, frankovaca i vodstva HSS, tih dana često uzvikivanim, komunisti su odgovarali svojom parolom: Svi u vojsku! A od žandara koji su potiskivali skojevce i manifestante tražili su da se povuku u kasarne i da ne ometaju mobilizaciju i obranu zemlje.

III.
1941.

Rat

Dok su komunisti Dalmacije nastojali proširiti raspoloženje za odlučan otpor, ohrabrivali ljude da se hvataju pušaka, dajući lični primjer, stigao je i dan početka rata.

Šestog travnja 1941. u šest sati ujutro dvije talijanske eskadrile, od po 13 aviona, bombardirale su Split i okolicu. Mi smo svi prije toga, s djecom izašli iz kuće i uputili se ka Marjanu, u šumu. Tada, a i kasnije sreća nas je pratila. Tokom rata Split je više puta bombardiran. Varoš je dosta stradao. I naša kuća u Kamenitoj pogođena je bombom i napola srušena.

Radio stanice su javljale o velikom razaranju grada. To nije bila istina. Prve su bombe pale na Rivi, kod željezničke stanice i u luci, gdje je pogođen brod „Spasilac“. Bombe su pale i u neposrednoj blizini hotela „Bellevue“ i na zgradu Narodne banke. U gradu je zavladao strah i zabrinutost. Odasvud su se čuli glasovi - Rat! Nijemci i Talijani napali su Jugoslaviju!

Rano prije podne, iza prvih naleta talijanske avijacije, sazvao sam sastanak Pokrajinskog komiteta. Našli smo se u kući grafičkog radnika Ante Popovića, poviše Balkanske ulice. Ratna situacija nas je natjerala da brzo reagiramo. Odlučili smo: sve što je sposobno da nosi pušku odmah da ide u vojne jedinice, i bez poziva. Delegacija Pokrajinskog komiteta KPH da pođe u štab Primorske armije i da u ime radničke klase Dalmacije zahtjeva da se izvrši opća mobilizacija i naoružaju radnici i rodoljubi. Odmah da se pohapse svi frankovci i drugi profašistički elementi, koji sabotiraju mobilizaciju i unose demoralizaciju u narod.

Primio nas je pukovnik Viktor Novak. Iako smo bili vrlo uporni u zahtjevima, delegacija koju sam predvodio nije uspjela postići nikakav dogovor s pukovnikom Novakom.

Pokrajinski komitet je naložio svim okružnim, kotarskim i mjesnim rukovodstvima i organizacijama da svi skojevci i komunisti odu u vojne jedinice. Kod kuće su mogli ostati samo žene i djeca, stari i bolesni.

Događaji koji su uslijedili ukazivali su da bi naši napori i akcije mogli biti uzaludni. Jer, već 9. travnja počelo je povlačenje naše vojske od Zadra. Jadranska divizija na sektoru Knina, ratni puk i 23. samostalni artiljerijski divizion na sektoru Kistanje - Ostrovica, obrana Šibenika s preko 8 hiljada ljudi pod oružjem, ponašali su se pasivno i ubrzo ih je zahvatilo rasulo i panika. I kod vojske u Splitu dolazi do pometnje, kolebanja i demoralizacije. Vojnici se sklanjaju s ratnih položaja i lutaju napušteni od svojih vojnih komandanata.

Pokrajinski komitet je od 28. ožujka bio gotovo neprekidno na okupu. Na sastanku u kući krojačkog radnika Marina Ferića, 10. travnja, do nas su velikom brzinom stizale, jedna za drugom, vijesti koje su bile sve lošije.

Najneprijatnija je bila ona, samo četiri dana od napada na zemlju, koju je objavio Radio-Zagreb: stari frankovac Slavko Kvaternik objavio je odluku prema kojoj je uspostavljena kvislinška tvorevina „Nezavisna država Hrvatska“. Odmah iza toga vođa Hrvatske seljačke stranke Vlatko Maček pozvao je hrvatski narod na lojalnost prema novim vlastima: „Pozivam hrvatski narod“, slušali smo njegovu poruku preko Radio-Zagreba, „da se novoj vlasti pokori. Pozivam pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbore, općinske načelnike i odbornike itd. da iskreno surađuju s novom vlašću.“ Na opasku da su i naši domaći frankovci digli glave, da dr Berković, Matković, Luetić defiliraju gradom u otvorenom autu, netko od drugova je predložio da mi preuzmemo vlast u glavnom gradu Dalmacije. Vlast se u Splitu naprosto „valjala po ulicama“. To je bila tvrdnja-parola koju su među

komuniste, antifašiste i rodoljube progurali stari frakcionaši Jelaska i Marić, a širili su je njihovi ljudi. Jelaska je smijenjen još 1938. i nije prestao djelovati protiv PK KPH za Dalmaciju. Ne iskoristiti trenutak i ne uzeti vlast u ruke, kad je ona ničija, još jedan je dokaz da je PK KPH oportunistički, na sve strane su pričali jelaskini. U toj njihovoj akciji mi smo prozreli da je riječ o još jednom pokušaju da se kod revolucionarnih masa diskreditiraju Pokrajinski komitet i splitsko partijsko rukovodstvo. Ali među onima koji su zahtijevali da komunisti preuzmu vlast, bilo je jako puno ljudi - komunista, skojevaca, simpatizera, antifašista i rodoljuba, svih uzrasta i profesija, koji se iz poštenih i borbenih pobuda nisu mogli miriti s tim da u slobodarskom i revolucionarnom Splitu - malobrojni frankovci uspostavljaju red i spremaju dobrodošlicu Talijanima.

U PK smo počeli razgovor o tome, svjesni da stvari moramo prići s manje emocija, a s više razuma. Što dobivamo time što ćemo vlast imati nekoliko dana? Možemo li je obraniti? Za tako nešto, osim srca i poneke puške nemamo ništa. Ka Splitu, sa svih strana i bez otpora vojske, prodiru okupatorske motorizirane i tenkovske kolone. Što dobivamo time da na dan-dva imamo vlast u gradu? Osim malo simbolike za povijest revolucionarnog grada i njegove partijske organizacije - ništa. A što gubimo? Veoma mnogo. Svojim masovnim angažiranjem oko uzimanja vlasti otkrili bismo svoje najbolje kadrove, svu partijsku i skojevsku organizaciju i mnogobrojne pristalice. Time bismo samo Talijanima olakšali posao, kad stignu, da nas pohvataju i zatvore u logore. Zbog toga je zaključak PK KPH od 10. travnja bio: pokušaj uzimanja vlasti u Splitu čista je besmislica. Ujedno smo odlučili da komunisti koji još nisu postali vojnici odmah krenu u kasarne i da zajedno s komunistima koji su u vojničkim uniformama podižu borbeni moral vojnika. A ako se desi da vojska kapitulira, da uvjeravaju vojnike da ne vraćaju oružje u kasarne, nego da ga uzmu sa sobom i sakriju na pogodno mjesto. Skojevce i omladinu mobilizirali smo da budu pripravni da iz vojnih magazina, prije dolaska okupatora i prije Mačekove „Zaštite“, uzmu oružje i ratnu opremu. Ženama, članicama Partije i skojevkama dali smo zadatak da sklanjaju, presvlače u građanska odijela i sakrivaju oficire jugoslavenske vojske, kojima je stalno prijetila opasnost po život od frankovaca i klerikalaca, a najviše od pripadnika Mačekove „Zaštite“, vojske koju je radi „zaštite hrvatskih nacionalnih interesa“, poslije spajanja Primorske i Savske u Banovinu Hrvatsku stvorio vođa HSS Vlatko Maček. Pokrajinski komitet je zaključio da se u ime radničke klase javno, proglasom-letkom, obrati narodu. Letak smo izdali prije ulaska okupatora u Split i odmah smo ga uputili svim partijskim organizacijama u Dalmaciji, da ga što prije podijele narodu. Evo tog letka PK KPH.

Naš Proglas, od 12. aprila 1941.

O našim stavovima pred početak oružane borbe najbolje svjedoči Proglas Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, koji je kao letak dijeljen po Splitu i Dalmaciji, od 12. aprila 1941., pet dana prije kapitulacije zemlje. Po zadatku Pokrajinskog komiteta pisali smo ga Ivan Lučić Lavčevič, Ante Marasović - Mirko i ja. U potpisu letka, napisanog na pisaćoj mašini, potkrala nam se greška: potpisan je umjesto Pokrajinskog, Oblasni komitet KP Hrvatske za Dalmaciju.

„Hrvatski radni narode i rodoljubivi građani

Čizma njemačkog imperijalističkog zavojevača stupila je na zemlju hrvatskog naroda, uz pomoć frankovačkih plaćenika i izdajničkog gospodskog vodstva HSS-a s Mačekom na čelu.

U kritičnim trenucima povijesti hrvatskog naroda, kada su napredne narodne snage bile spremne da suzbiju najezdu njemačkog i talijanskog imperijalizma, da bi spasile hrvatskom narodu nezavisnost i slobodu, plaćenička Pavelićeva banda dogovorno s izdajničkim vodstvom HSS-a, pozvala je njemačke trupe, proglasila je u Zagrebu „nezavisnu, slobodnu Hrvatsku" i hoće da uspostavi na čitavoj hrvatskoj teritoriji svoju tiransku vlast.

Gospodsko vodstvo HSS-a, još za vlade Cvetković - Maček sve je učinilo da preda zemlju fašističkim osvajačima. Ono se svim snagama založilo za pristupanje Jugoslavije trojnom paktu sila osovine, a poslije pada vlade Cvetković - Maček vodstvo HSS-a je svu svoju državnu vlast upotrijebilo da sabotira i razbije obrambenu snagu naroda. Preko svojih organizacija vodstvo HSS-a je izdalo naređenje o neprijavljivanju i dezerterstvu u vojsci, a preko svoje štampe širilo je petokolonaški duh i defetističku i kapitulantsku agitaciju u narodu. Napokon prelazom njemačkih trupa preko naših granica izdalo je naređenje o raspuštanju svih vojnih snaga u Hrvatskoj. Ovo djelo reakcionarnih krugova u zemlji, izvedeno je u cilju da spase svoju gospodsku vlast, da osiguraju daljnju pljačku i izrabljivanje pod okriljem njemačkog imperijalizma. Hrvatska gospoda su odlučila da nas predadu u ropstvo njemačkom i talijanskom fašizmu nadajući se da će na taj način najbolje sačuvati svoje klasne (interese) i vlast nad radnim narodom. Uslijed ovih istih razloga oni nisu htjeli da se u vanjskoj politici oslone na moćan Sovjetski Savez, zemlju mira, nacionalne i socijalne pravde i zaštitnika malih naroda. Klasni interesi hrvatske gospode diktirali su njenu izdajničku petokolonašku politiku da izda nezavisnost i slobodu hrvatskog naroda.

HRVATSKI RADNI NARODE! Što vam sprema ova nametnuta Pavelićeva tiranija i okupatorske njemačke trupe? Fašistički osvajači i ustaška vlast sprema ti glad, oduzimanje namirnica, i drugih životnih potreba, oskudicu kruha, bijedu i bolest. Sinovi hrvatskog naroda biće otpremljeni na prisilne i opasne radove po Njemačkoj gdje će biti izloženi smrtnim opasnostima bombardiranja engleskih imperijalističkih razbojnika. Ova nam vlast sprema najcrnju reakciju, neviđeni teror, nasilja, koncentracione logore i strijeljanje na hiljade nedužnih i čestitih sinova našeg naroda.

Lažu ti, hrvatski narode, kad kažu da će naša zemlja biti oslobođena od rata; sada će ona tek postati pravo poprište rata i ratnih strahota i to za račun i interese tvog ugnjetača - njemačkog fašizma. Tvoje će sinove nasilno tjerati na klaonicu da krvare i ginu za interese njemačkih osvajača. Hrvatskom narodu kao nikada do sada prijeti opasnost nacionalnog i socijalnog porobljavanja.

HRVATSKI RADNI NARODE I RODOLJUBIVI GRAĐANI

Oružane narodne snage žilavo se odupiru i vode borbu protiv ustaša Pavelićeve bande u Hrvatskoj i njemačkih osvajačkih četa po cijeloj zemlji za slobodu i neovisnost svih naroda Jugoslavije. Ne slušajte i ne nasjedajte naređenjima ustaškog stana. Ne dajte oružje, suprotstavite se plaćenim bandama Pavelića. Povežite vašu borbu s borbom svih naroda Jugoslavije. U borbi za slobodu i nezavisnost hrvatskog naroda.

ŽIVJELA BORBA HRVATSKOG NARODA ZA SLOBODU I NEZAVISNOST.
ŽIVJELA ZAJEDNIČKA BORBA SVIH NARODA JUGOSLAVIJE PROTIV NJEMAČKIH OSVAJAČA.
ŽIVIO SOVJETSKI SAVEZ - BEDEM MIRA I ZAŠTITNIK MALIH NARODA.
DOLJE PLAĆENICI I IZDAJNICI HRVATSKOG NARODA, PAVELIĆEVE BANDE I VODSTVA HRVATSKE SELJAČKE STRANKE SA MAČEKOM NA ČELU.
ŽIVJELA KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE!

Oblasni komitet
KOMUNISTIČKE PARTIJE HRVATSKE
za Dalmaciju"

Ovaj proglas izdali smo u okviru ostalih naših aktivnosti, prije nego nam je stigao drug Marko Orešković i donio instrukcije o formiranju vojnih komisija i stvaranju udarnih grupa i vojnoj obuci za te grupe.

Ovaj Proglas Pokrajinskog Komiteta KPH za Dalmaciju napisan je prije proglasa Centralnog komiteta KPJ i CK KPH. Liniju smo zauzeli samostalno, bez direktiva ili mogućnosti dogovora s višim rukovodstvom.

Dajem ga na ovom mjestu u cjelini, jer nije objavljivan u zvaničnim historijama KPJ i revolucije. Iz ovoga se jasno vidi da smo nastupali na liniji bratstva i jedinstva, za borbu sa svim narodima Jugoslavije.

Zašto je ovaj Proglas ostao nepoznat javnosti? Može biti više uzroka, a glavni je sigurno taj da smo bili sposobni samostalno djelovati prije kapitulacije Jugoslavije i prije proglasa najvišeg rukovodstva KPJ i KPH.

Okupator u Dalmaciji

U utorak 15. travnja 1941., oko tri sata popodne, talijanska motorizirana kolona ušla je u Split. Musolinijevu vojsku dočekalo je nekoliko ustaša i malo građana. Ušli su u „mrtav grad", sva vrata, sve škure na prozorima, svi dućani, sve je bilo zatvoreno, kiša, nigdje ljudi, osim onih izdajica. Ustaške vlasti podigle su i slavoluk s dobrodošlicom na Solinskoj cesti, kraj kojega ih je dočekala grupa frankovaca-ustaša na čelu s Berkovićem i predstavnici klera. Partija je bila pozvala narod da bojkotira doček talijanske okupatorske vojske. Nikada dotad ulice Splita nisu bile tako puste.

Na čelu motorizirane kolone, koja je oko pet sati popodne ulazila u grad, u automobilu s kukastim križem vozio se ustaški ministar za Dalmaciju Edo Bulat u pratnji dva njemačka oficira. To je trebalo biti umirujuće za ustaše, jer se već javno govorilo da ustaše moraju napustiti Split po dolasku Talijana. Ustaški ministar Bulat nastavio je zavoditi ustašku vlast i nakon dolaska okupatora. Ali Talijani, koji su u Dalmaciju došli s namjerom da više ne odu, čekali su na uputstvo više instance kako da iz Splita i Dalmacije uklone ustaše, koji su na brzinu preuzeli vlast. Talijanskoj vojnoj komandi u Dalmaciji naređeno je da „snagom sile treba spriječiti svako formiranje hrvatske vlasti u Dalmaciji, koja pripada Kraljevini Italiji". U zgradu Banovine, 21. aprila u šest popodne, koja je postala ustaško povjerenstvo, ušao je komandant, talijanski general, i od ustaškog ministra Bulata zatražio da svu civilnu vlast

preda Talijanima. Bulat je pokušao stupiti u vezu s Pavelićem, ali mu to Talijani nisu dozvolili. Sa zgrade je skinuta hrvatska zastava i stavljena talijanska. Potom Talijani imenuju civilne komesare za područje cijele Dalmacije.

Do 23. travnja talijanska vojska je zaposjela svu Dalmaciju, osim nekoliko otoka. Od Zadra do Dubrovnika Talijani su uspostavili svoje garnizone. Osim okupatorskih garnizona na području tzv. „Nezavisne države Hrvatske“ uspostavljene su i žandarmerijske stanice u kojima je bilo oko hiljadu žandara. Raspadom jugoslavenske vojske i države raspale su se i bivše političke građanske stranke, vladajuće i opozicione. Veći dio vođa tih stranaka se sakrio ili je prešao na stranu okupatora. Anektirani dio Dalmacije Talijani su podijelili na zadarsku i splitsku prefekturu.

Iz naše procjene o tome kako će se okupatori i kvislinzi ponašati proistekli su i zadaci koje smo pred sebe postavili, a kasnije se pokazalo da smo bili sasvim realni. Mi smo cijenili da će okupator već prvih dana svoje vladavine u Dalmaciji pokušati da učini sve kako bi pučanstvo pridobio uza se. I doista Talijani odmah nastupaju s dva lica. Oni se ne zanimaju za to tko je kojoj političkoj stranci pripadao. Iz zatvora puštaju sve političke zatvorenike koje su ustaše i Mačekova „Zaštita“ pohapsili za vrijeme svoje petodnevne vladavine. Oni čak ni komuniste neće dirati ukoliko se budu lojalno odnosili prema novom poretku. Odmah počinju izvoditi javne radove, uspostavljati redovit saobraćaj, izdavati propusnice, dovlačiti vodu na bezvodne otoke, narodu daju sljedovanje hrane, poništavaju sve odluke ustaške vlasti, za koje su znali da su ozlojedile narod.

Sve bi to, usprkos masovne mržnje naroda prema okupatoru, moglo na neupućene i siromašne djelovati pasivizirajuće. Zbog toga smo komunistima, a preko proglasa i letaka narodu, morali jasno reći da je sve što okupator čini samo farsa. On hoće sistematski da sprovede ono zbog čega je i stigao u Dalmaciji: da potalijanči njen narod. Talijani to nisu ni krili, već su otvoreno govorili da su u Dalmaciju došli kao u svoju provinciju, iz koje više ne namjeravaju izaći.

Već krajem mjeseca travnja počinju izdavati svoj list „San Marco“ koji u propagandnim člancima opisuje što sve Talijani čine da bi Dalmaciju izvukli iz ekonomske bijede i „prosvijetlili“ je. Tu su članci u slavu fašizma i Benita Musolinija. Malo kasnije, list počinje objavljivati naredbe civilnog komesara za Dalmaciju. Svim službenicima se naređuje da upotrebljavaju „rimski pozdrav“, koji su uveli fašisti, a po ustanovama, poduzećima, školama moraju se odmah ukloniti sve slike bivših kraljeva i svih jugoslavenskih ličnosti. Umjesto njih tu se moraju staviti slike Musolinija i kralja Italije. Narod mora pozdravljati podizanje i spuštanje talijanske zastave. O praznicima narod mora na svoje domove, umjesto hrvatskih, staviti talijanske zastave. Bili su to počeci provođenja planirane talijanizacije Dalmacije, a za komuniste su bili signal da se svuda suprotstavljaju odnarođivanju. Zato je PK smatrao da je raskrinkavanje takve okupatorove politike prvi zadatak komunista. A to će doprinijeti popularnosti i ugledu komunista u narodu. Evo našeg letka:

„Narode Dalmacije! Vjekovni neprijatelj našeg naroda provalio je u našu zemlju i zaveo u sunčanoj Dalmaciji najcrnju reakciju. Fašistički proždrljivci, koji drže u svirepom kapitalističkom ropstvu njemačku i talijansku radničku klasu, koji su porobili mnoge narode i prolili krvi, provalili su i u našu izdanu zemlju, spremni da vas, vjekovne ljubitelje slobode, pretvore u najgore roblje, koje će služiti njihovu gospodstvu. Mi se ne

plašimo terora i progona, naša je dužnost da u ovim sudbonosnim danima sačuvamo svoju hladnokrvnost, da još odlučnije učvrstimo svoje redove, da se zbijemo u jedinstvenu narodnu frontu i svi kao jedan dignemo svoj glas protesta. Sada nije čas sitnim razmiricama, odbacimo stranačke strasti i stanimo kao jedan na branik svoje domovine, u borbi za bolju i sretniju budućnost!"

Drugi važan zadatak koji smo postavili pred komuniste bio je raskrinkavanje ustaške vlasti i nove kvislinške tvorevine „NDH". U razgovorima u Pokrajinskom komitetu pošli smo od činjenice da je ogromna većina naroda u našoj pokrajini shvatila suštinu ustaškog pokreta još u kratkom ratu i uvjerila se da su upravo ustaše i Mačekova „Zaštita" bili jedna od mnogobrojnih snaga pete kolone i izdaje. Oni su doprinijeli da se taj rat tako brzo završi i da se Jugoslavija onako brzo raspadne. Otuda, što se osude ustaša i njihovog pokreta tiče, mi u Dalmaciji nismo imali težak posao, jer je njih narod masovno osuđivao i gnušao se njihovih zločina. Njih je već Vaganj potpuno diskvalificirao i otkrio njihovo pravo lice. Na Vagnju se u travnju raspao puk jugoslavenske vojske. Njegov štab je imao sastanak s komandantom Rašovićem, kada je njega i majore Uzelca i Mohovanovića ubio ustaša, potporučnik Luetić. Kazna je ubrzo stigla izdajicu Luetića i njegove pomagače. Likvidirani su na licu mjesta.

Teže nam je bilo s Mačekovim pokretom. Njegov poziv članovima i rukovodiocima Hrvatske seljačke stranke da surađuju s ustaškom vlašću u prvi mah je unio zabunu kod jednog dijela stanovništva. U prvom redu kod dotadašnjih pristalica HSS-a. Zbog toga je Pokrajinski komitet KPH svim komunistima Dalmacije postavio zadatak da raskrinkavaju i izdajničku politiku „lidera hrvatskih seljaka" dr Vlatka Mačeka. Zato smo narodu Dalmacije uputili proglas-letak, u kojem smo rekli:

„Hrvatski radni narode i rodoljubivi građani! U kritičnim trenucima povijesti hrvatskog naroda, kada su napredne snage bile spremne da suzbiju najezdu njemačkog i talijanskog imperijalizma, da bi spasile hrvatskom narodu nezavisnost i slobodu, plaćenička Pavelićeva banda dogovorno s izdajničkim vodstvom HSS-a pozvala je njemačke trupe, proglasila u Zagrebu 'Nezavisnu Državu Hrvatsku', i hoće da uspostavi na čitavoj teritoriji hrvatskoj svoju tiransku vlast..."

Od aprilskog rata, omladina, skojevci i komunisti prikupljaju oružje i sakrivaju ga kod pouzdanih ljudi. Partijci su angažirani na objašnjavanju poznanicima i što širim krugovima da treba bojkotirati sve manifestacije okupatora kojima hoće da se predstavi kao „civilizator i prosvjetar" u našoj zemlji. U tim akcijama naročito prednjače skojevci, koji i one rijetke apolitične mlade ljude, zanijete vanjskim bljeskom onoga što su Talijani donijeli, odvraćaju od odlaska u talijanske čitaonice, na kino predstave, sportsku omladinu odvlače od natjecanja u klubovima, kojima Talijani dozvoljavaju natjecanje u talijanskoj ligi, đake ohrabruju da odbiju govoriti talijanski u školama.

Tumačeći narodu ulogu koju je okupator namijenio ustašama, komunisti polaze od stava da su ustaše izdajice hrvatskog naroda. Tvorevina njihovog poglavnika Pavelića je obmana, jer je on prodao Dalmaciju i Hrvatsko primorje Musoliniju. Time je platio smještaj ustaša u Italiji, koja je financirala sve njegove akcije za razbijanje Jugoslavije. Komunisti pariraju ustaškoj propagandi, koja je, da bi raspirila mržnju između Hrvata i Srba, za politiku nacionalnog ugnjetavanja hrvatskog naroda sprovođenom pod bivšim velikosrpskim

režimom krivila cijeli srpski narod. Komunisti i skojevci ističu historijsku istinu da je srpski narod uvijek pomagao hrvatskom narodu u njegovoj borbi za slobodu i obratno.

Zahvaljujući djelovanju komunista ustaše su raskrinkani u ogromnom dijelu naroda Dalmacije. To posebno važi za onaj dio koji je pripao Italiji, za krajeve s gradovima Šibenikom, Trogirom i Splitom, u kojima je radnički pokret bio najrazvijeniji, a utjecaj KPJ najjači. Tu je narod naprosto mrzio ustaše, tako da njihova ideologija nije mogla naći ni pristaše ni uporište. Utjecaj ustaša je ostao slab i u onom dijelu Dalmacije, koji je pripao tzv. „NDH“. To se posebno odnosi na otoke Brač i Hvar, Makarsko primorje i Omiš i Poljica na kojima Pavelić nije mogao naći ni jednog domaćeg ustašu, kome bi mogao povjeriti upravu nad ovim otocima i mjestima.

Međutim, izvjestan broj ljudi u Dalmatinskoj Zagori, u Kninskoj, Sinjskoj, Livanjskoj i Neretljanskoj krajini ustaše su pridobili za sebe. To su krajevi Dalmacije u kojima KPJ nije imala snažna uporišta, kao na obali i na otocima. U tim krajevima do 1941. svu vlast je imao policijski aparat i žandarmerija, koji su sprovodili teror nad hrvatskim stanovništvom. U te krajeve kraljevina nije uložila skoro ništa, tako da su ljudi morali ići trbuhom za kruhom, u pečalbu. U Njemačkoj, Italiji i Belgiji ustaški pokret hvatao je dio njih u svoje mreže i pripremao za izvršioce najmonstruoznijih i masovnih zločina nad srpskim stanovništvom. Ustaše su ulazeći u Kninsku krajinu i uspostavljajući svoju vlast u tom dijelu Dalmacije pristupili nasilnom pokrštavanju pravoslavnog, srpskog stanovništva. Kasnije, tokom lipnja i srpnja, dolaskom u Knin ličkih ustaša s Jucom Rukavinom na čelu, prešli su na masovne pokolje. Još veće pokolje srpskog stanovništva, po selima oko Livna i Duvna, izvršili su livanjski ustaše i to unatoč pokušajima partijske organizacije Livna da njene straže spriječe te pokolje. Zločini koje su ustaše počinili u Hercegovini nad ženama, djecom i ljudima iz Prebilovaca, Tasovčića, Klepaca, Drača, Čapljine i drugih mjesta u Neretljanskoj krajini bila su posebno svirepa i divljačka.

Pripreme za ustanak u Dalmaciji

Poslije poraza Kraljevine Jugoslavije u aprilskom ratu 1941. Dalmaciju su između sebe podijelili Musolini i Pavelić. Zajedno s bivšom državom i njenom vojskom raspale su se ili priklonile okupatoru sve snage koje su činile režim. Najveći broj članova rukovodstava građanskih stranaka, naročito iz vodstva HSS, priklanja se okupatoru, ustašama ili četnicima. A manji dio se zaklanja iza parole da još nije vrijeme, da treba pričekati i ne zalijetati se u „lude i avanturističke“ akcije. Tako oni nazivaju djelatnost komunista. Visoki katolički kler na čelu sa splitskim biskupom Kvirinom Bonefačićem otvoreno poziva vjernike u borbu protiv komunista.

Talijanima se priklanjaju i četnici. Za njih je posebno značajan grad Split. Četničko vodstvo procjenjuje da je Split, na cijeloj našoj jadranskoj obali, najpogodniji centar za vezu između izbjegličke kraljevske vlade u Londonu i njene „vojske u otadžbini“. U Splitu će se ubrzo okupiti pojedini četnici iz Bosne, Like, Kninske krajine i Hercegovine. Po odluci ministra „vojske u otadžbini“ Draže Mihailovića u Splitu će se u suradnji s fašističkim okupatorom formirati četničko vojno i političko rukovodstvo. Predvode ga četnički vojvoda Ilija Trifunović - Birčanin i Dobrosav Jevđević.

Osim toga, općinske uprave, sreska načelstva, policija, žandarmerija, banska ispostava i druge institucije starog protunarodnog državnog aparata prelaze u službu Talijana i ustaša.

Snaga koja u tako teškim, surovim i složenim uvjetima jedina ostaje uz narod bila je organizacija Komunističke partije Hrvatske za Dalmaciju. U njenih oko 220 partijskih ćelija bilo je organizirano i spremno da se bori protiv okupatora blizu 1.500 komunista, a u mjesnim, kotarskim i okružnim komitetima bilo je oko 140 prekaljenih partijskih rukovodilaca. Partijskom organizacijom Dalmacije rukovodio je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, čiji sam od jeseni 1939. godine bio politički sekretar.

Prikupljanje oružja i njegovo sklanjanje na sigurna mjesta komunisti su počeli gotovo istog časa kada je PK donio odluku o tome. Čim smo im dali signal grupe članova Partije i SKOJ-a su se upućivale u mjesta u kojima su bile stacionirane jedinice bivše jugoslavenske vojske i odnosile cjelokupno oružje i municiju, što se tamo zateklo. Ta naša akcija je uspješno okončana. U Dalmaciji je do kraja travnja 1941. sakupljeno: 2.103 puške, 118 puškomitraljeza, 2.137 ručnih bombi i nekoliko desetina hiljada metaka. Pored ovog oružja, kojim su raspolagale partijske organizacije, kod pojedinih ljudi nalazilo se nekoliko stotina pušaka, koje su oni tokom NOB-e predali partizanima. Prikupljeno oružje pohranili smo u pripremljene bunkere, za čije postojanje i mjesto su znali samo ljudi za to zaduženi.

Krajem travnja stigao je u Split član CK KPH Marko Orešković. Njega je Centralni komitet poslao da nam pomogne organizirati pripremu oružane borbe. Njegov boravak u Dalmaciji pao je u vrijeme priprema majskog savjetovanja KPJ u Zagrebu. Međutim, on to savjetovanje nije spominjao, a koliko se sjećam, mi ni materijale ni zaključke s tog savjetovanja nismo dobili. Mi smo se pripremali prema instrukcijama koje nam je drug Marko davao. Marka sam upoznao 1940. Dolazio je kod nas kući u Kamenitu, svi moji su ga voljeli, bio je pravi narodni čovjek. Blizak, srdačan i pristupačan ljudima, govorio je lijepim narodnim jezikom. Za vrijeme Prvog svjetskog rata bio je u austro-ugarskoj mornarici. Sudjelovao je u pobuni mornara u Boki Kotorskoj. U Dalmaciju je stigao s iskustvom španjolskog borca. Za razliku od nas, on je učestvovao u dva rata. Kad nam je donio instrukcije CK KPH, primili smo ga s punim povjerenjem i poštovanjem. Kad je poveo ustanak, narod je o njemu pjevao: „Drug je Marko hrvatskog roda, al' je majka srpskog naroda“... Bio je težak udarac vijest da su četnici ubili političkog komesara Glavnog štaba Hrvatske, koji se iz Bosne vraćao u Liku. On je radio na povezivanju ustanika u Lici s partizanima u Bosni, htio je stvoriti brigadu. Tito je kritizirao njegov rad, ne znam razlog. Njegova smrt nije razjašnjena do danas, sve ukazuje da se radi o izdaji. Prije pogibije bili smo zajedno na sjednicama CK KPH u Zagrebu, u srpnju 1941.

Mi smo odmah po Markovom dolasku, 25. travnja, organizirali u kući Marina Ferića u Splitu partijsko savjetovanje. Tu su došli delegati okružnih, kotarskih i mjesnih komiteta iz cijele Dalmacije. Iz analize političke situacije u svijetu i našoj zemlji, jasno se pojavio zaključak da pripremamo narod za drugu fazu otpora okupatoru i kvislinzima, za prelazak na oružani ustanak i oslobodilačku borbu naroda Dalmacije. U ime CK KPH Marko Orešković je odao priznanje za stvaranje antiokupatorskog raspoloženja, raskrinkavanje kvislinga i petokolonaša i posebno za prikupljeno oružje. Za izvršenje tih zadataka, za pripremu komunista da povedu narod u oružanu borbu, izabrali smo tada vojnu komisiju Pokrajinskog komiteta u sastavu: Ivan Lučić Lavčević, Šerif Šehović, Roko Peračić, Ante Šore i Ante Kovačić.

Na savjetovanju smo zaključili da se u roku od 15 dana vojne komisije formiraju pri svim kotarskim komitetima u Dalmaciji, koje će odmah nastaviti rad na prikupljanju oružja i drugog ratnog materijala potrebnog za ustanike. Prikupljeno oružje očistiti, podmazati i spremiti na sigurna mjesta i pristupiti obučavanju svih članova Partije, simpatizera, kandidata, skojevaca i oganizirati ih u borbene grupe.

Mjesec svibanj bio je mjesec dana rada i priprema po zadacima sa savjetovanja. Do sredine maja počele su i vojne komisije u svim partijskim komitetima. Stvorene su udarne grupe i vršena je obuka, jer većina mladih ljudi nije ni služila vojsku, pa nisu imali neophodna znanja.

Pokrajinski komitet je razmatrao koje bi sve akcije mogle dobro utjecati na narod i pojačati mržnju prema okupatoru, prema ustašama i dati novu snagu za borbeno i revolucionarno raspoloženje naroda. Zaključili smo da je proslava Prvog maja idealna prilika. To je praznik koji su radni ljudi u Dalmaciji slavili od početka vijeka. Ni jedna buržoaska vlada Kraljevine sa svim policijskim i žandarskim snagama nije mogla spriječiti radnike da proslave svoj praznik. Kad je tako, neće nas spriječiti ni okupator, koji je ulagao sve napore da se predstavi kao oslobodilac i civilizator Dalmacije. Procijenili smo da će proslava dati ogromnu moralnu snagu stanovništvu i zato je PK naložio svim partijskim komitetima da organiziraju obilježavanje ovog praznika.

Kad je osvanuo Prvi maj, radnički praznik - Šibenik, Solin, Trogir, Split i druga mjesta na obali i na otocima izgledala su praznično. U Šibeniku je velika crvena zastava vijorila na koplju kupole katedrale, a crvene zastave su razvijene u Lorovcu, Baldekinu, Vodicama, Zatonu. Pravi podvig izveli su komunisti u Trogiru, stavili su crvenu zastavu na talijansku kasarnu, na zgradu režije duhana, a na Hvaru su je hrabri skojevci stavili na zgradu fašističkog doma! Tako je bilo u mnogim mjestima. Letkom za Prvi maj, pozvali smo narod da proslavu pretvori u smotru spremnosti za borbu.

Za talijanske okupatore ovaj dan je bio dokaz da su daleko od pokoravanja Dalmacije. Ustaše su iz ovoga mogli vidjeti na čijoj je strani narod.

Napad na SSSR, 22.6.1941.

Trenutak od kojeg bih htio krenuti dalje je dan kad su Hitlerove armije napale Sovjetski Savez. Iako daleko od Zagreba i Beograda, gdje su bila ilegalna sjedišta CK KPH i CK KPJ, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju je reagirao samoinicijativno. Članovi PK, svi koji su se zatekli tog jutra u Splitu, krenuli su na svakodnevni sastanak. Vijest nas nije iznenadila. Svi smo mi osjećali da će doći do napada Njemačke na SSSR. Bezgranično smo vjerovali u snagu Crvene armije. To nam je uvijek davalo snagu da izdržimo sve teškoće, svjesni da je prva zemlja socijalizma nepobjediva. To nas je ispunjavalo ponosom i hrabrošću. Zaključke Pokrajinskog komiteta dali smo u nekoliko točaka: odmah započeti sabotaže i diverzantske akcije protiv okupatora. Od danas nijedan komunist ne smije noćiti kod svoje kuće da ne bude uhvaćen na spavanju. Svi komunisti Dalmacije stavljaju se u mobilno stanje, na potpuno raspolaganje Partiji. Svi da budu spremni na stupanje u oružane grupe. PK je naložio komitetima Partije da se organiziraju logori za ilegalce. To je provedeno u djelo.

Napadom na SSSR, na prvu državu radnika i seljaka, izvršen je napad i na nas i znali smo da je kucnuo čas da odnesemo pobjedu u oslobodilačkoj borbi i da izvršimo revoluciju.

Računali smo na Sovjetski Savez i na Crvenu armiju kao na oslonac. Po ovom pitanju bilo je suprotnih mišljenja. Mnogi su bili uvjereni da će Crvena armija odmah zaustaviti i razbiti njemačke snage. Staljin je govorio prije rata da neprijatelja treba tući u njegovom vlastitom brlogu. Mislili smo da je takva stvarna snaga Crvene armije. I da bi ona mogla uskoro stići na Balkan.

Bilo je i drukčijih mišljenja u redovima Partije. O svemu tome sam često razgovarao s Ivanom Lučićem Lavčevićem i ranije, a pogotovo sad kad je i predsjednik vojne komisije našeg PK. On je dugo živio u Sovjetskom Savezu, studirao i bio predavač na visokim partijskim školama, znao je puno o SSSR-u. On je bio i uzdržan i realan. Vjerovao je i znao da je Crvena armija jaka, ali nije davao iluzije o brzoj pobjedi. Time je i meni pomogao da budem realniji. Nismo nikad gubili iz vida da je Hitler uspio zbrisati sve, pa i moćnu Francusku. Naravno, nikad nismo ni posumnjali u pobjedu Crvene armije.

Vijest o napadu Njemačke na Sovjetski Savez zatekla me je u Gatima, tridesetak kilometara južno od Splita. U kući babe Kate, majke moje Lucije. Tu sam čuo od ujca Duje, Lucijinog ujaka ovo ohrabrenje: „Znajte, dico moja, u svih je careva kukuljica, a u ruskog je cila kabanica!“

Odmah sam krenuo za Split. Istog popodneva bio je sastanak Pokrajinskog komiteta, u kući braće Ozretića, u Rokovoj ulici. Nismo imali direktive od CK. Smatrali smo da borbu treba zasnivati na općem otporu, od pojačane propagande i sabotaža, pa do oružanih akcija. Poučeni iskustvom iz generalnog štrajka 1939., u kojem je učestvovao cijeli Split, nastojali smo stvoriti široku bazu, koja će nam biti oslonac za borbu. Računali smo na podršku stanovništva, koje je bilo neprijateljski raspoloženo prema okupatoru i domaćim izdajicama. Naši aktivisti su stalno slušali razne radio stanice i donosili nam vijesti. Svi članovi Pokrajinskog komiteta razišli su se i otišli na teren, da se povežu s članovima Partije i da prenesu direktive za rad.

Bili smo uvjereni da okupatorska i Pavelićeva štampa i propaganda neće imati što da javljaju o uspjesima njemačkih divizija na frontu. Vjerovali smo u nepobjedivost Crvene armije i nadali smo se da će se njemački proletarijat okrenuti protiv Hitlera. Za borbu protiv laži neprijatelja, na sjednici PK 22.6.1941., odlučili smo izdavati svoj list, „Naš izvještaj“.

Prvi mjeseci rata pokazali su da se neprijatelj ima čemu radovati. Njemački ratni stroj lomio je herojsku obranu sovjetskih divizija. Nijemci su uspjeli ući duboko u SSSR. Prvi broj „Našeg izvještaja“ pojavio se već istog dana, 22. lipnja, razuvjeravajući komuniste, skojevce, simpatizere i sve rodoljube u mogućnost pobjede Njemačke nad Sovjetskim Savezom. „Naš izvještaj“, glasilo oslobodilačkog pokreta Dalmacije, izlazio je svakodnevno u Splitu, u hiljadu i više primjeraka, a umnožavan je tehnikama komiteta na terenu. Neprijatelj nikad nije uspio otkriti štampariju i uhapsiti redakciju. Nevidljivim stazama, preko puno ruku, stizao je naš list u sve krajeve Dalmacije. Pisao je o situaciji na frontu u SSSR-u, o zločinima okupatora i domaćih izdajica. Izvještavao je o akcijama ilegalaca i udarnih grupa, a kasnije o partizanskim odredima širom Jugoslavije. Budio je patriotizam i mobilizirao narod za oružanu borbu.

Mosor me spasio

Neposredno poslije sjednice PK KPH od 22. lipnja, stigao mi je poziv iz Zagreba da dođem na sjednicu Centralnog komiteta KPH. Htio sam prije toga obići partijske organizacije u okolici Splita. Stanovao sam ilegalno kod moje sestre Marice, na Gripama.

Kad je vidjela da se spremam otići molila me je da ne idem. Smatrao sam da se moram upoznati sa situacijom na terenu, pred sjednicu CK KPH. Nužno je da posjetim komuniste u Žrnovnici, Mravincima i Kučinama. Htio sam razgovarati sa starim komunistima Tadijom Mihanovićem iz Žrnovnice i Stipom Markovićem, koji su se s Dragom Markovićem, Stipinim bratom, Ilijom Aljinovićem i braćom Amižićima već povukli iz svojih kuća u Mosor i tamo čekali s oružjem. Preko Splitskog polja došao sam do Korešnice, u kuću Tadije Mihanovića. Zatekao sam ga zajedno sa ženom i djecom. Mislim da je to bilo 30. lipnja predvečer. Porazgovarali smo o situaciji, večerali smo što se našlo u kući i kad se potpuno smračilo, krenuli ka Mosoru naoružani revolverima i s dvije bombe „kragujevke“. U pećini na Mosoru čekalo nas je sedam, osam drugova s oružjem, gdje su se po direktivi povukli da bi izbjegli hapšenje. Kretali smo se po mraku i uskom stazom stigli do rijeke Žrnovnice. Nju smo pregazili. Mada smo pažljivo činili svaki korak, pod našim nogama se povremeno rušilo kamenje. Talijanske patrole su to, u onoj pomrčini, čule i s granice između Italije i „NDH“ otvarali su vatru na nas, ali nas nisu pogodili. U pećini na Mosoru zatekli smo drugove s kojima sam odmah održao sastanak. Kad smo završili već je stigla ponoć. Mislio sam se što da radim. Noć je bila vedra, mjesec pun, pa sam se kolebao da li da tu prenoćim ili da odmah pođem dalje. Odlučio sam se da idem u Gata. Pođem onako više po osjećaju, nego što sam baš poznavao teren i preko sela Dubrave, planinskim stazama, stignem do prvog naselja Skočibe. Tu je crkva, kod nje sam naišao na Mačekovu „Seljačku zaštitu“. Naoružanim seljacima sam rekao „Hvaljen Isus“. Oni su me prepoznali, znali su da sam oženjen Lucijom iz susjednih Gata, pa su mi otpozdravili „navijek hvaljen“ i propustili me da mirno prođem. Stigao sam do Gata i otišao u kuću moje punice Kate Kuvačić - Markić, Kuvačić je njima prezime, a Markić je nadimak.

Nisam je našao kod kuće, jer je bila u Omišu kod kćeri. Tako sam svratio do njenog brata Duje Kuvačića - Bakalje. On se vratio s pazara u Trilju i ispričao mi kako ustaše kolju Srbe po cijelom livanjskom kraju. Duje je izrezao sira, pršuta, kruha. Našlo se tu i luka i crnog vina i ja sam se, nakon što sam cijelu noć hodao preko kamenitog Mosora, dobro najeo. Ne misleći da me vreba opasnost. Upravo tada u kuću dođe dječak, od desetak godina, i kaže da ga šalje mladi pop Lujo Kuvačič, rođak moje Lucije, da nam kaže da žandari i mačekovci blokiraju susjedstvo jer hoće da me uhvate.

Istog trena sam napustio kuću, pa iza kuće uzbrdo, morao odmah krenuti suhim potokom, koji je bio obrastao dračom, kupinama i trnjem. Morao sam to golim rukama razgrtati. Žureći uzbrdo sve sam se nadao da neće neki žandar, iza kuće, mene ugledati, bez problema će me pogoditi. Uspio sam se popeti i izaći iz te suhe vododerine, ostao sam neprimijećen. Preda mnom je bio visoki Mosor. Sunce je već dobro izašlo i peklo strašnom žestinom. Početak jula. Uspio sam se probiti na padine Mosora i stigao do kuće porodice Proso, koje sam znao, nadajući se da ću kod njih uzeti karabin i 50 metaka. I oni su s drugim našim aktivistima sudjelovali u prikupljanju oružja po nalogu Partije. Ali, kod Prosinih više nije bilo tog oružja, jer su ga podijelili drugovima.

Znajući da me potjera i tu može stići, morao sam odmah ići dalje. Baš na tom mjestu se sreću putevi koji vode preko Mosora za Dolac i Rašeljku. To je put kojim radnici fabrike u Dugom Ratu svakodnevno idu. Naokolo su strme litice i ovdje se Mosor naglo uzdiže. Žurio sam i uspio sam stići skoro pod vrh Mosora. Strašno umoran bio sam sretan da me žandari nisu opazili, jer oni dobro gađaju i mogu čovjeka ubiti i na 500 metara daljine. A zračna linija udaljenosti između njih i mene nije bila veća.

Kad sam stigao na vrh Mosora, sunce upeklo, strašna vrućina. Nigdje nikoga i ničega. Goli kamen. Nigdje vode. Nema ni ovce, ni pastira. Samo čujem kako mi srce tuče. Od pršuta i slanog sira što sam pojeo, obuzela me je muka. Mislim da mi je to bio najteži dan koji sam preživio. Kada bi se nekog htjelo kazniti teškom kaznom, onda bi mu trebalo dati da se najede sira, pršuta, kruha, luka i vina i potjerati ga da trkom stigne na vrh Mosora, bez vode.

Nekoliko puta sam padao u nesvijest. Dođem k sebi i vidim da sam povraćao. Prstima i rupcem vadio sam iz usta i grla ono što mi je želudac vraćao i što me je gušilo, jedva sam mogao disati. Znao sam da ima ovdje poskoka i zmija, ako me ugrize, gotov sam. Bilo mi je tako teško da sam i na njih zaboravio. Ne znam koliko dugo sam se mučio, koliko puta sam gubio svijest. Onda se priberem i polako idem dalje po oštrom kamenjaru. Prošao je dan i pala je noć. Išao sam dalje, pazeći da ne padnem, da ne slomim nogu ili ruku, jer ako mi se to dogodi, nitko me živa neće naći. Malo sam se odmarao, malo spavao i onda opet kretao dalje. Pred zoru, nakon beskrajnih muka i posrtanja, čuo sam ojkanje seljaka. To je bilo već na drugoj, sjevernoj strani Mosora, kod Mosorskog Dolca. Već je rudila zora i seljaci su se spremali za žetvu raži. Onako iscrpljen uputio sam se prema njima i njihovim stajama, nadajući se da ću doći do vode. Stignem do staja, ali vodu nisam našao. Srećom, nitko me nije primijetio, pa sam odlučio da se vratim odatle nazad. I baš tada ugledam kako nailazi jedan seljak s malim sinom, dječakom od desetak godina, a pred njima par ovaca. Srdačno me je pozdravio. A ja sam ga odmah pitao za vodu. Vidim da me je zamijenio s nekim. Pa sam se ponašao kao da sam ja taj. On je mislio na nekog čovjeka iz Jesenica, koji mu je jednom platio ručak u Omišu. to mi je rekao.

„Kako ste vi ovdje svršili?“ čudi se on.

Rekao sam mu da sam bio na pazaru da kupim krave u Trilju i da sam se odvojio od svojih prijatelja, pa sam zalutao. A on meni:

„Vas sigurno traže Talijani.“

Morao sam brzo misliti, pa mu kažem:

„Jest, mi Hrvati se bunimo, uzeli su nam naš Split, naš hrvatski grad, i mi se ne možemo pomiriti da on nije naš, nego talijanski.“

Onda sam s dječakom otišao do jedne velike čatrlje izdubljene u litici. Tu sam našao sić za vađenje vode i popio sam punu kantu: bar pet, šest litara! Umio sam se, isprao usta. Kad sam osjetio da mi je bolje, da mi se vraća snaga, krenuo sam. Ali, seljak me nagovarao da ostanem i da će on skuhati varenike, mlijeka a počeli su se okupljati i drugi seljaci. Bio sam na vatri, sumnjajući da su oni već obaviješteni da me gone žandari i da je ovo njihovo mačekovsko lukavstvo. A ako odbijem vareniku mom „poznaniku“ seljaku, opet ne valja. Prihvatio sam.

On je tada otišao do drugih, jer nije imao svoju kravu, pa se ubrzo vratio s dvije litre mlijeka. Skuhao ga je i meni donio u staju, gdje sam sa strepnjom čekao. Onda je ponovo izašao i malo zatim donio mi je sira i kruha. Ponudio me je ali ja nisam mogao ni pogledati na

hranu. Ležao sam na sijenu, a pri sebi sam imao bombu i nož. Mislio sam hoće li doći žandari. Imao sam i revolver, ali sam otkrio da ne valja udarna igla. U staji sam se osjećao kao da sam uhvaćen u kavez.

Kad sam popio mlijeko i ustao da pođem, izvadio sam dvije ili tri stotine lira i dao ih dječaku. Ali seljak odbije odlučno. Onda sam mu rekao da ne dajem za plaću nego da dijete može igrati na balote. Tek tada je primio. Dječak me je pratio pokazujući mi planinarske znakove i tako sam preko Mosora stigao do sela Dubrave. Kasnije sam doznao da su ustaše stigle u staju gdje sam bio, malo nakon mog odlaska. Ali, ja sam već bio odmakao, moglo je biti oko osam sati. Svratio sam u krčmu na kraju sela. Pitao sam krčmara ima li pečenja, a on mi je rekao da će biti nakon mise u crkvi. E, dobro. Uzeo sam bevande, pola litre. Platio i rekao mu da ću doći na pečenu janjetinu, poslije mise. Ušao sam tu u krčmu da dobijem na vremenu, da ostavim dojam čovjeka koji ne bježi i ujedno da vidim da li se nešto priča u krčmi o potjeri. Kad sam izašao van, polako sam se uputio. Morao sam proći baš kroz selo koje se nalazi na sedlu planine i gdje se nalazi jedna velika murva, dud. Pod njom, u hladu, grupica seljaka, vidim i tri žandara u ljetnim uniformama, s puškama na kojima su bajuneti. Pored njih moram proći. Kad sam se našao blizu njih, pozdravio sam: „Hvaljen Isus“. Oni su mi odgovorili, idem dalje, i mislim hoće li mi pucati u leđa?

Kad sam izašao iz njihovog vidokruga, malo sam zastao i vidio da me ne prate. Tada sam dobro požurio da se što više udaljim. Tako sam stigao u Gornje Sitno. Tu sam opet naišao na vodu, popio dvije litre, umio se. Nastavio sam pješačenje preko Gorje Žrnovnice i opet stigao do kuće Tadije Mihanovića. Tu sam našao Tadijinu ženu Anježu i djecu. Ponudila me je blitvom na ulju s krumpirom. To je za mene bio melem. Nudili su mi i kruha i sira, ali to nisam mogao ni pogledati. Uzeo sam dvije jabuke u džep, pozdravio sam se s Anježom i djecom i krenuo dalje. Prešao rijeku Žrnovnicu, tajno prešao granicu. Tiho, nisu pucali na mene. Konačno, opet sam bio u Splitskom polju. Zaustavio sam se blizu Kile, vidim zid, maslinu, okolo trava i hladovina. Tu sam se odmorio oko dva sata. Na kraju sam stigao do kuće moje sestre Marice. Kad me je ugledala, sve joj je bilo jasno.

„Jesam li ti govorila da ne ideš!“.

„Imala si pravo“, drugo joj nisam mogao reći.

Bila je to krvava lekcija koju sam zapamtio za cijeli život. Ići preko bezvodnih planina, preko Mosora, preko litica na kojima nema ni hlada ni vode, gdje čovjeka mogu vidjeti na kilometar daleko! Ja sam cijeli svoj život fizički radio i tada sam bio na vrhuncu snage. Imao sam 36 godina i bio poznat po snazi i izdržljivosti. Samo je moja fizička kondicija mogla podnijeti ono što sam prošao.

A kako bi to mogli izdržati omladinci, članstvo Partije i SKOJ-a, bez kondicije, koji šetaju jedino po Marjanu i gradskim ulicama. Kako će to oni izdržati pod oružjem, s karabinkom, bombama i sa 100 metaka?! Zato sam se u Zagrebu na sjednici CK KPH suprotstavljao argumentima njihovoj odluci da se odmah pristupi ustanku, ne časeći ni časa.

Da nisam slučajno naletio na onog seljaka koji mi je dao vode i mlijeka, bio bih presvisnuo. Zato ću se zalagati da ustanak ide postupno, nakon solidnih priprema, da se počne raznim vidovima otpora, a tek pošto se borci prebace na siguran teren, da se krene u oružane akcije.

Ali, sve je ispalo drukčije.

Sjednice CK KPH, srpanj 1941., Zagreb

Da sam pozvan na sjednice CK KPH u Zagreb saopćio mi je Ivan Lučić Lavčević, član Biroa Pokrajinskog komiteta i rukovodilac tehnike i veza. Odmah sam znao da je to u vezi s oružanom borbom, iako do tog momenta još nije postojao Proglas Politbiroa CK KPJ o oružanom ustanku naroda Jugoslavije, objavljen tek 4. jula. Mi taj Proglas još nismo bili dobili kada sam ilegalno, vlakom, krenuo za Zagreb.

Drug Frane Ivančić, šofer na splitskoj pošti, smjestio me je u kamion pošte s paketima i dovezao do samog poštanskog vagona. Direktno iz kamiona ušao sam neprimjetno u vagon, na peronu željezničke stanice u Splitu. U poštanskom vagonu su bila dva naša pouzdana druga iz Zagreba, povezani s tehnikom CK KPH. Oni su me smjestili u ugao i naslagali pakete i pošiljke, tako da me nitko nije mogao vidjeti ili otkriti nekim slučajem.

Vlak je u Zagrebu stao na glavnom kolodvoru, ali tu nisam izašao iz vagona. Nisam imao odgovarajuće dokumente i postojala je opasnost da me ustaški policijski agenti zaustave. Bio sam obaviješten da zaustavljaju i legitimiraju pridošle putnike na izlazima. Ostao sam sakriven i sačekao da lokomotiva dovuče poštanski vagon do zapadnog kolodvora. Na signal drugova koji su utvrdili da nema policije, napustio sam vagon i otišao na ugovorenu vezu. Sastao sam se s drugaricom Dobrilom Jurić, s kojom sam stigao do stana u blizini Kvaternikovog trga. U tom stanu sam bio smješten s Markom Oreškovićem i Vladimirom Popovićem.

U Zagrebu sam bio nekoliko dana, od 8. do 13. srpnja navečer. Tada su održane sjednice CK KPH u stanu suca Radonića, na Trgu N, odnosno Kulina Bana, kako su ga ustaše nazvali, a danas je Trg žrtava fašizma. U blizini, u školskim zgradama, bili su smješteni ustaše. Tada sam ih vidio i s crvenim fesovima i crnim uniformama. Svuda po gradu bilo je njemačkih vojnika i ustaša. Po zidovima u gradu bili su plakati, kojima vlast obavještava da je strijeljano deset komunista: Ognjen Prica, Božidar Adžija, Otokar Keršovani i drugi, zbog ubistva ustaškog policijskog agenta Tiljka. Ovih deset drugova uzeti su iz logora Kerestinec, gdje su zatvoreni komunisti. Taj postupak ustaških vlasti pokazao je kakva sudbina čeka ostale zatvorene komuniste.

Na sjednicama Centralnog komiteta KPH tih dana rukovodio je Vlado Popović - Španac. Njega je Tito uputio u Zagreb kao ovlaštenog predstavnika CK KPJ, s ovlaštenjima da rukovodi partijskom i vojnom linijom u Hrvatskoj. CK KPH, onakav kakav je bio po sastavu, među njima i ja, osim Marka Oreškovića i Gašpara - Karla Mrazovića, koji su bili u Španjolskoj, nije imao ratnog iskustva. Vlado Popović je isto bio u Španjolskoj, ali nije bio u ratnim operativnim jedinicama, prema tome, nije ni on imao neko ratno iskustvo. Ali je imao jaku direktivu, po kojoj je on i došao na ovu sjednicu CK KPH u Zagreb i pošto-poto branio i inzistirao na provođenju općeg oružanog ustanka. On, dok je god bio živ, nikad nije htio otvoreno priznati da je došao s direktnim i strogim mandatom od Tita i Politbiroa i da je imao „bianco mjenicu“ da bude rukovodilac Operativnog rukovodstva u Hrvatskoj. Sudjelovali su Rade Končar, politički sekretar CK KPH, Andrija Hebrang, kojega do tada nisam poznavao, Marko Orešković, Pavle Pap - Šilja, Stipe Ugarković, Jakov Blažević, Dragutin Saili - Konspirator, Antun Rob - Bumbar, Marko Belinić, Josip - Joco Đaković, sin Đure Đakovića, Ivan Srebrenjak - Antonov, Josip Kopinič - Vazduh i ja. Kopinič je ovdje bio kao predstavnik Kominterne, kao i

na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. Možda je bio još netko, koga se ne sjećam, jer nisam sve drugove lično znao.

Vlado Popović je autoritativno, kao ovlašteni delegat CK KPJ, u skladu s odlukom od 4. jula, energično tražio da se odmah ide na opći oružani ustanak. Njegov autoritet nije proizlazio samo iz uloge koju je ovdje imao, već i zato što je bio učesnik rata u Španjolskoj i što je o borbi znao više od nas koji takva iskustva nismo imali.

Kada sam dobio riječ podnio sam Centralnom komitetu izvještaj o političkoj situaciji u Dalmaciji. Objasnio sam kako smo se pripremili za borbu protiv okupatora. Istakao sam da su se u Dalmaciji sukobili interesi fašističkih trabanata, pripadnika raznih građanskih stranaka, predratne pete kolone, frankovaca, ustaša, mačekovaca, crkve s visokim klerom na čelu, jugonacionalista i četnički raspoloženih elemenata, s jedne strane, i naprednih snaga i rodoljuba okupljenih oko KPH i u Narodno-oslobodilačkom frontu, s druge strane. I sad mi tu imamo dvije različite situacije. U gradovima duž obale i na otocima mreža partijskih, skojevskih i sindikalnih organizacija je razgranatija i naše djelovanje organiziranije. Ali, za razliku od tih dijelova Dalmacije gdje KPH ima svoj apsolutni politički utjecaj, u Dalmatinskoj Zagori stvari stoje drugačije. U tom zagorskom dijelu pokrajine mreža partijskih organizacija je malobrojna, a neke su se od njih, kao kninska i još neke, raspale. Drugovima iz CK objasnio sam i zašto je to tako.

Pred novi Pokrajinski komitet, koji je formiran u jesen 1939. godine, osnovni zadatak se postavio da konsolidira organizaciju, da očisti iz nje sve što se oportunistički ponašalo, što je odbijalo da prihvati liniju Partije i novog CK KPJ. Snage koje su se suprotstavljale tom kursu ili su se kolebale u tome da prihvate novi Pokrajinski komitet ili da ostanu vjerne antipartijskoj grupi Jelaska - Marić - Baljkas bilo je najviše u Splitu i drugim radničkim centrima Dalmacije. Zbog toga je novi PK svoju osnovnu pažnju u godinama 1939. i 1940. usredotočio na konsolidiranje upravo tih organizacija, na njihovo čišćenje od svega što je bilo oportunističko, grupaško i kolebljivo i na osvježavanje tih organizacija i njihovih rukovodstava novim, frakcijski nezaraženim, odlučnim i poletnim mladim ljudima. Ta borba nas je dosta iscrpljivala, pa su nam partijske organizacije u Zagori za to vrijeme ako ne ostale po strani i prepuštene sebi, ono bar nedovoljno na oku. One u godinama neposredno pred rat nisu znatnije omasovljavane, pa su zbog toga bile bez dovoljno snaga da ostvare svoj utjecaj na mase. Tek sada, kad Dalmatinska Zagora treba da nam postane teren preko koga ćemo svoje jedinice s Primorja povezivati s Likom, Bosanskom krajinom, livanjskim područjem, Hercegovinom i Crnom Gorom, PK uviđa koliko je malo učinio da i partijskim organizacijama u sinjskom, imotskom, drniškom, kninskom i drugim zagorskim kotarima pomogne da dublje prodru u mase. Zbog toga je dobar dio Zagore bio pod jakim utjecajem mačekovaca, katoličkog klera, pa i ustaša, a sela u sjevernoj Dalmaciji i Kninskoj krajini pod utjecajem elemenata naklonjenih izbjegličkoj kraljevskoj vladi.

Posebno sam govorio o tome što nam sve nedostaje da bismo mogli odmah pristupiti stvaranju partizanskih odreda i podizanju općenarodnog ustanka. To je prije svega, bilo pomanjkanje vojnog iskustva; razmjerno smo svi bili gotovo vrlo mladi, nismo imali ratno i partizansko iskustvo, jer nitko od nas nije učestvovao u Prvom svjetskom ratu ni u Španjolskoj. Jedino iskustvo koje smo imali bilo je da smo oprobani ilegalci. Naša borbena istupanja do fašističke okupacije su bila istupanja organiziranih komunista u štrajkovima,

demonstracijama i drugim oblicima aktivnosti radnika usmjerenih protiv vladajuće klase i režima.

Međutim, CK KPH pred nas postavlja drugačiji, složeniji i teži zadatak - odmah otpočeti općenarodni oružani ustanak. U ustanku se valja oružjem, a ne parolama obračunavati s neprijateljem - okupatorom i domaćim izdajicama. Okupatorska armija imala je samo na dalmatinskoj obali oko 100 hiljada vojnika. Mi, međutim, rekao sam to veoma određeno, ne samo kao svoj lični stav, već kao stav Pokrajinskog komiteta - u oružanu borbu ne možemo krenuti odmah. I to iz više razloga.

Ljudi od kojih moramo stvarati ustaničku vojsku nalaze se tamo gdje su i najjača uporišta Partije - u gradovima duž obale i na otocima. Te gradove i gotovo sva mjesta na obali zaposjele su snažne okupatorske i Pavelićeve trupe. Zbog toga se na samom obalnom rubu naše jače snage ne mogu održati. Naša situacija, nema sumnje, zahtjeva da borbu počnemo s malim grupama, koje bi se kroz različite diverzantske i manje oružane akcije osposobljavale i dalje narastale. Jedino tako, jačajući te male grupe i povezujući ih s našim planinskim zaleđem, mogli bismo uspješno razvijati ustaničke akcije i vojne operacije. Jer mi, u vojnostrateškom pogledu, svoju oružanu borbu moramo okrenuti od jadranske obale prema Dinarskim planinama, da bismo iz baza na njima i s osloncem na njih kretali u napade na talijanske i ustaške garnizone. Ali, to će nam biti veoma teško i zahtjeva dosta vremena, jer te veze moramo uspostavljati preko sela Dalmatinske Zagore, koja se još nalaze pod jakim vjerskim i političkim utjecajem katoličkog klera, ustaša i mačekovaca, a sela u sjevernoj Dalmaciji i Kninskoj krajini pod utjecajem elemenata vezanih za vladu u Londonu. O tome svemu, rekao sam, moramo voditi računa, biti oprezni i ne žuriti pretjerano.

Na moje izlaganje drugovi iz Centralnog komiteta nisu imali nikakav prigovor, niti su me na bilo što posebno upozorili. Ocijenivši situaciju u svijetu, Jugoslaviji, a napose i veoma podrobno u Hrvatskoj, u kojoj je Pavelić sprovodio politiku brutalnog bratoubilačkog rata, u čemu su mu svojom politikom svesrdno pomagali Maček i katolički kler, CK KPH je odlučio da se što prije pristupi stvaranju partizanskih odreda i da se, u duhu odluka Politbiroa CK KPJ od 4. jula, što prije prijeđe s diverzantskih akcija i sabotaža na oružane akcije protiv okupatora i kvislinga.

Naglasio sam da su dvojica biskupa, Bonefačić u Splitu i Mileta u Šibeniku, otvoreno stali na stranu okupatora i Pavelića i narod pozivaju pastirskim pismima na borbu protiv komunista. U Dalmaciji nije situacija kao u drugim krajevima Hrvatske, gdje je već došlo do masovnih zločina ustaša i pokolja. Mi u Dalmaciji, gdje nema takvih masovnih ustaških zločina, moramo računati na svjesnu borbenost članova Partije i patriotsku svijest našeg naroda. Rekao sam da ne smijemo trčati pred rudu i u prvom naletu izložiti uništenju članove Partije i skojevce, što bi se sigurno desilo u frontalnom sudaru s nadmoćnim neprijateljem. Tako ćemo izgubiti kadrove i nećemo uspjeti odmah da podignemo široke mase na općenarodni ustanak.

Moje mišljenje je bilo onda, a i sada je, da je orijentacija samo na opći oružani ustanak u čitavoj zemlji, bez obzira na političku i vojnu spremnost članova Partije i SKOJ-a, bila kruta i previše tvrda. Zemlja je bila pregažena i okupirana. Smatrao sam da je bolje ako postavimo širi raspon: od pasivne rezistencije ka općem otporu i oružanim akcijama.

Drugovi iz CK se nisu usprotivili mojim stavovima, ali uočavao sam da kod nekih ne nailazim na odobravanje. Konkretno, Vlado Popović, Rade Končar i Andrija Hebrang su bili

najenergičniji da se odmah mora krenuti u oružanu borbu, u opći ustanak. Bilo mi je čudno i neshvatljivo da oni, koji su samo ponekad dolazili u Dalmaciju, govore kao da je njima situacija u Dalmaciji poznata bolje nego meni i Pokrajinskom komitetu. Odgovorio sam im detaljno izlažući kakvim snagama raspolažemo kao Pokrajinski komitet i upozorio na zaostalost krajeva u koje treba prenijeti težište borbe i isticao da kod seoskih masa još nije sazrela svijest o nužnosti borbe kao kod nas komunista. Objasnio sam da neprijatelj izbjegava zaoštravati odnose prema stanovništvu i da je upravo u tome razlika od situacije u drugim krajevima zemlje, posebno u „NDH“ gdje su se ustaše već potpuno pokazali. Govorio sam da se moramo okrenuti od Jadrana ka Dinari. Usprkos borbenog raspoloženja stanovništva na obali i otocima, gdje su gradovi zaposjednuti okupatorskom vojskom, gdje su razvijene saobraćajnice, na tom terenu nije moguće uspješno započeti oružanu borbu. Tu naši borbeni odredi neće imati manevarski prostor i neće se moći održati. A kad stvorimo pouzdanu pozadinu na Dinarskim planinama i partizanske baze, onda ćemo prenijeti borbu na obalu i otoke.

NOB je potvrdila ispravnost naše koncepcije započinjanja i razvijanja masovnog oružanog narodnog ustanka i prelaska u oslobodilački rat. Tek kad smo na Dinari imali sigurno uporište oružana borba je postala uspješna. Ali, tada 1941., na sjednicama Centralnog Komiteta KP Hrvatske, ostao sam u manjini.

Vlado Popović je autoritativno i s visine preporučio nama da u Dalmatinskoj Zagori održavamo masovne zborove na kojima će se tumačiti ciljevi naše borbe! On kao da nije bio svjestan da u tim selima, gusto posijanim okupatorskim i kvislinškim jedinicama zaštite i žandarmerije, nije moguće tako nastupiti, jer bilo je dovoljno da se samo posumnja da je netko komunist pa da bude uhapšen ili odmah ubijen, na licu mjesta. Iako su meni ove stvari bile poznate iz iskustva s terena, a njima sam to saopćio, Popović, Hebrang i Končar su ostali čvrsto pri stavu da više odlaganja nema.

Kad sam vidio atmosferu i nejedinstvo među članovima CK KPH, prije svega po pitanju spašavanja naših zatvorenih drugova iz logora Kerestinec, počeo sam slutiti da se pred Pokrajinski Komitet KPH za Dalmaciju postavlja zadatak forsiranog općeg oružanog ustanka upravo zbog neuspjeha koji CK KPH doživljava na svom terenu, u Hrvatskoj i Zagrebu. Kerestinec je najtragičniji dokaz nesposobnosti rukovodstva CK KPH i završio se smrću mnogih naših drugova, najistaknutijih intelektualaca Komunističke partije Jugoslavije. Zatvorenim komunistima u Kerestincu nije se borbenom akcijom približila ni jedna udarna grupa ili odred, pa da zajedno izađu na teren i započnu oružani ustanak.

Razišli smo se s tih sjednica CK u Zagrebu pod teškim dojmom smrti drugova iz logora. Za Split sam otišao 13. srpnja navečer. Tu sam vidio razilaženja između CK KPH i Mjesnog komiteta Zagreba i teško me je pogodilo da sam doživio u Zagrebu strijeljanje prve grupe drugova. Otvoreni sukob je nastupio kada je drug Vazduh, predstavnik Kominterne, napao rukovodstvo Centralnog komiteta zbog toga što nije na vrijeme poduzeta akcija za spašavanje naših drugova.

Vratio sam se u Split vlakom i odmah upoznao drugove iz Pokrajinskog komiteta sa zadacima koje smo dobili. O svojim slutnjama i neslozi koju sam zapazio u CK KPH, nikome nisam ništa govorio. Nisam htio nikoga od naših drugova zabrinuti ili pokolebati u momentu kad nas čekaju najteži zadaci. Vidio sam da su propali planovi za oslobođenje drugova iz

Kerestinca, a kako i zašto, koji su uzroci - ja ne mogu u to ulaziti, ali je to i mene teško pogodilo.

Danas, zbog historijske istine, dužan sam iznijeti neka zapažanja koja su s vremenom sazrijevala, a koja mi onda, srpnja 1941., nisu bila dovoljno jasna. Na sjednicama o kojima govorim najveći autoritet je bio Andrija Hebrang, iako su Vlado Popović i Rade Končar po položaju bili iznad njega, ne računajući Josipa Kopiniča, koji je hijerarhijski bio iznad generalnog sekretara KPJ. Hebrang je za sve nas mlade, koji ga nismo lično poznavali, bio dugogodišnji robijaš, čovjek koji je na 1928. na Osmoj zagrebačkoj konferenciji KPJ pružio odlučnu podršku Josipu Brozu u borbi protiv frakcija.

Kad se povela riječ o oslobađanju drugova iz Kerestinca, Hebrang je predlagao da se sastavi jedna delegacija, koja bi pregovarala s ustašama na vlasti, a s kojima se on poznavao s robije u Mitrovici i zato vjerovao da do ubijanja neće doći. Josip Kopinič je na to oštro reagirao ističući da su ustaše fašisti i da se od njih nema što drugo očekivati nego da ubijaju komuniste.

Vlado Popović i Rade Končar su šutjeli.

Hebrang je rekao i da je hrvatski narod dobio svoju državu i da se za vlast sada treba boriti u okviru nje. To znači da je on, suprotno liniji KPJ, priznao razbijanje Jugoslavije. Kao Končar i Popović, i Hebrang je energično zahtijevao dizanje ustanka u Dalmaciji, a sva trojica su govorili o brzom dolasku Crvene armije u Zagreb, bilo je spomenuto da će to biti u septembru. Odanost Vlade Popovića i Rade Končara Proglasu Politbiroa CK KPJ o ustanku bila je van svake sumnje, ali kako objasniti Hebrangov energičan zahtjev da Dalmacija prva krene u ustanak? A Zagreb je najjači centar radničke klase u Jugoslaviji, tu su brojni komunisti i skojevci.

Razvoj događaja i dalje Hebrangovo ponašanje ukazuju da je to bio stav nacionaliste a ne revolucionara, iako se prividno nije razlikovao od stava drugih članova CK. Hebrang je, zapravo, bio za forsiranje Dalmacije u borbi protiv okupatora hrvatske teritorije koja je ostala „van hrvatske države“, a ne na liniji KPJ za oslobođenje Jugoslavije.

Za vrijeme rata, nije mi išlo u glavu da je Hebrang, odmah po povratku iz logora Jasenovac, postavljen za političkog sekretara CK KP Hrvatske. U oštar sukob s njim i Ivanom Krajačićem - Stevom, organizacionim sekretarom CK KPH, došao sam 1944., kad su oni optuživali partijsko rukovodstvo Dalmacije da se vezuje samo za CK KPJ i kad su tražili da im se dopusti da nas oni „dohvate“. Opet je Hebrangu problem bio naša orijentacija na Jugoslaviju. Sukob je završen tako što su on i Krajačić smijenjeni s partijskog rukovodstva KP Hrvatske, a postavljen je Vladimir Bakarić, s čime sam se ja tada slagao.

U sukobu s Hebrangom osjećao sam da je njegova pozicija nacionalistička, jer su on i Krajačić govorili o Dalmaciji kao o „najgoroj pokrajini u Hrvatskoj“, iako je Dalmacija dala najviše partizana, a uveličavali su snagu HSS-a i potrebu suradnje s njima. O Hebrangovom držanju pred ustašama nisam znao ništa, ali sam se sukobio s njim jer je djelovao naopako i štetočinski. Nisam se s njim slagao ni 1941. kada je na sjednicama CK KPH izrekao da bi „trebalo legalizirati KP Hrvatske, jer hrvatski narod sada ima svoju državu“ niti kasnije, kada se na djelu pokazalo da njegove izjave iz 1941. nisu samo neodmjerene riječi i posljedica iluzija o mogućem kompromisu s frankovcima i ustašama, s kojima se na robiji u Mitrovici zbližio. Pravo lice pokazali su on i Žujović 1948. povodom pisma Staljina i Molotova. Oni su

pokušali razbiti jedinstvo CK KPJ i podržali su napade Moskve i pokušaj da se našu zemlju stavi pod diktat Staljina i Informbiroa.

Pripreme za ustanak

Odmah po povratku iz Zagreba sazvao sam proširenu sjednicu Pokrajinskog komiteta na kojoj sam drugovima podnio izvještaj o mom izlaganju na sjednicama CK KPH od 8. do 13. srpnja, a zatim sam im prenio direktivu CK KPH, koja je upućena svim partijskim organizacijama u Hrvatskoj da brzo i efikasno rade na organiziranju, dizanju i razgaranju oružane borbe. Da bismo u tome potpuno uspjeli potrebno je da najprije sve partijske organizacije i rukovodstva oslobodimo od svih članova koji se suprotstavljaju oružanoj borbi i onih koji još nisu spremni da se late oružja. Osim toga, valja odmah - to CK KPH postavlja kao jedan od najvažnijih zadataka pred sva rukovodstva i organizacije KPH - da se partijske organizacije i rukovodstva što tješnje povežu s najširim masama, svima rodoljubima koji su protiv fašizma i Pavelićeve strahovlade. Radi povezivanja sa širokim masama naroda, bez obzira na prijašnju stranačku pripadnost pojedinaca, pred sve partijske organizacije i rukovodstva se postavlja zadatak da odmah pristupe formiranju akcionih odbora u selima, u tvornicama i gradovima, u strukama i staležima. U te akcione odbore, pored komunista, treba da se uključuju ugledni građani, po mogućnosti funkcioneri ili ljudi iz rukovodstava građanskih stranaka, kao i oni koji prije nisu bili politički opredijeljeni. Osnovni kriterij pri tom jest njihovo rodoljublje, mržnja prema okupatoru i ustašama, u svim oblicima, od organiziranja diverzantskih akcija do prikupljanja pomoći za borce, ilegalce i siromašne obitelji.

Na toj sjednici odlučili smo da što prije pristupimo stvaranju partizanskih odreda širom Dalmacije i da ih što prije učinimo spremnim za napade na talijanske i ustaške garnizone i posade, a zatim za duge i naporne marševe preko Dalmatinske Zagore ka Lici, zapadnoj Bosni i Hercegovini.

Da bismo odluke oživotvorili Pokrajinski komitet je odlučio da Andrija Božanić, član PK, i Stipe Marković, delegat PK, član Partije od 1919., odu na sinjski teren i pomognu tamošnjem kotarskom komitetu da pripremi prihvat odreda koje ćemo otpremati iz primorja i da, uz mobilizaciju članova Partije na tom području, osiguraju prebacivanje tih odreda u pozadinu i povezivanje s livanjskim okružjem. Zadatak drugova Božanića i Markovića bio je da s Kotarskim komitetom KPH za Sinjsku krajinu mobiliziraju borce i formiraju Sinjski partizanski odred.

U isto vrijeme, s odlukama PK upoznali smo partijske rukovodioce Solina, Kaštela i Šibenika - Dragu Gizdića, Antu Roju, Antu Jurlina i Pepa Polaka Martina, koji su se odmah zatim uputili na svoja područja, dok su Josip Penga i Gašpar Bergamo pošli u Knin. Svi su oni ponijeli sa sobom naša direktivna pisma, u kojima smo naložili okružnim i kotarskim komitetima da odmah pristupe stvaranju partizanskih odreda i pripremama za oružanu borbu.

U sklopu svog plana pomoći partijskim organizacijama na terenu, mene je Pokrajinski komitet zadužio za trogirsku, organizacionog sekretara PK Ivana Amulića za omišku, imotsku i makarsku, a Ivana Lučića Lavčevića za otočke organizacije. Palo mi je u dio da radim i na

reorganizaciji odbora „Crvene pomoći“ u odbore „Narodne pomoći“ i akcione odbore, kako bi ta mreža pokrila cijelu Dalmaciju i obuhvatila što veći broj antifašista.

Svi mi u Pokrajinskom komitetu znali smo da uživamo ogromnu podršku i povjerenje u gradovima na obali i u mjestima na otocima. Ali, problem nam je bila politička situacija u Dalmatinskoj Zagori, gdje su mase bile pod utjecajem HSS-a, crkve i četničkih elemenata povezanih s kraljevskom vladom u Londonu. Najtežu situaciju smo imali u Kninskoj i Imotskoj krajini.

U Kninu i okolici veliki je dio pravoslavnog stanovništva, koje je bilo izloženo pokoljima ličkih ustaša. To je pojačalo mržnju prema Hrvatima, što je talijanski okupator znao koristiti. Talijani, koji su stvarali ustaški pokret, i nakon sloma Jugoslavije prebacili iz Italije ustaše u zemlju, na terenu Kninske krajine su se predstavljali kao zaštitnici Srba, tek nakon ustaških zločina. Tako su stvarali od srpskog stanovništva antikomunističku miliciju, naoružavali je i plaćali, u cilju raspirivanja bratoubilačke borbe. Nakon ustaških pokolja, da bi umirili srpsko stanovništvo, Talijani su uhapsili Jucu Rukavinu i njegove koljače i objavili da će oni biti primjerno kažnjeni. Međutim, tokom noći su ih svojim kamionima prebacili na teritoriju „NDH“. U tako teškoj situaciji tu je došao drug Gašpar Bergamo, predratni robijaš, čvrst komunist. Njegov zadatak je bio da s kninskom partijskom organizacijom učvrsti naše pozicije na terenu i da pokuša stvoriti nove. To je bilo jako teško provesti u djelo. Partijski rad druga Bergama, a zatim Ante Jonića i inžinjera Ivanovića odvijao se pod teškim okolnostima i morao se svoditi na strogo konspirativni rad, kao i na održavanje odreda koji su stvoreni krajnjim zalaganjem i žrtvama.

U jeku naših intenzivnih priprema za ustanak, koje nisu svuda išle brzo i lako ili bez otpora i teškoća, u Split su stigli drugovi Pavle Pap - Šilja, član CK KPH i CK KPJ i Mirko Kovačević - Lala, instruktor CK KPH, španjolski borac, koji se upravo bio vratio iz logora u Francuskoj. Oni nisu stigli na poziv Pokrajinskog komiteta KPH, niti smo bili obaviješteni da će oni biti upućeni u Dalmaciju, s naredbodavnim ovlaštenjima. Bilo je to nepunih mjesec dana nakon sjednica CK KPH u Zagrebu. Vezu s Pokrajinskim komitetom drugovi Šilja i Lala su uspostavili preko sestara Šegvić. Poslije susreta s njima, zakazao sam sjednicu Pokrajinskog komiteta. Održali smo je 7. kolovoza, kada se većina članova PK, na naš hitan poziv, vratila s terena. Sjednicu smo držali dva dana, 7. i 8. kolovoza, u zgradi Rožića ispod Marjana, u stanu Tona Radice, danas je to ulica Vladimira Nazora. Na zgradi je spomen-ploča.

Glasao sam protiv direktive CK KPH

U uvodnom izlaganju iznio sam najvažnije podatke o tome što je u Dalmaciji urađeno na pripremama za oružani ustanak, od onog trenutka kad sam se vratio iz Zagreba sa sjednica CK KPH, od 14. srpnja do 7. kolovoza. Za trenutno političko stanje u Dalmaciji kazao sam da je veoma dobro: da smo uspjeli podstaći mržnju naroda prema okupatoru, da su komunisti riješeni, ali još ne i sasvim organizaciono spremni da povedu narod u borbu, da za općenarodni ustanak još nemamo sve uvjete, jer još nismo uspjeli stvoriti široku političku i materijalnu bazu ustanka. Posebno je to problem na terenu Dalmatinske Zagore - buduće naše glavne pozadine, ali smo stvaranjem široke mreže odbora Narodno-oslobodilačkog fronta i akcionih odbora po strukama i drugim našim akcijama, na najboljem putu da u narodno-oslobodilački pokret obuhvatimo ogromnu većinu naroda Dalmacije.

To moje izlaganje, pogotovo onaj dio u kojem je bilo riječi što još nismo uspjeli uraditi da bismo odmah mogli pristupiti stvaranju odreda i povesti borbu, veoma su ilustrativno potvrdili i dopunili članovi i instruktori PK, iznoseći situaciju na terenu. Tu situaciju su karakterizirali: u Sinjskoj krajini još uvijek jak utjecaj mačekovaca i klera i odbijanje Kotarskog komiteta da pokrene ustanak; u Kninskoj krajini podijeljen utjecaj ustaša, mačekovaca i klera na hrvatski, pročetničkih elemenata na srpski živalj i to da nam je partijska organizacija obnovljena i da je njen utjecaj u masama mali; na šibenskom terenu - protivljenje Fabe Mrše i još nekih najodgovornijih komunista liniji PK da se stvaraju odredi i podiže ustanak; u ostalim gradovima na obali - porast antiokupatorskog i antikvislingškog raspoloženja masa, mobilnosti partijskih i skojevskih organizacija, bombaških i diverzantskih akcija, omasovljenje pokreta.

Opću spremnost za ustanak, za koji još nije bilo uvjeta da stvarno i odmah preraste u općenarodni ustanak, članovi PK su u svojim izvještajima veoma iscrpno ilustrirali. Na kaštelanskom terenu na primjer, naš delegat Ante Roje objedinio je nekoliko grupa komunista, koje su se poslije 22. lipnja skrivale u zemunicama na Kaštelanskom polju. Organizirao ih je u desetine, i od njih formirao odred. On je postao komandir, a Dragan Britvić politički komesar odreda. Usprkos protivljenju nekih komunista da odred napada na neprijatelja - jer bi ovaj na naše napade mogao „odgovoriti represalijama“ - Roje je Kaštelane noću između 3. i 4. kolovoza poveo u prvu oružanu akciju. Tom prilikom odred je porušio željezničke šine u dužini od oko 100 metara, i to na dijelu pruge između Kaštel-Kambelovca i Kaštel-Lukšića, gdje je nešto kasnije s pravca Labina naletio talijanski teretni vlak s pratnjom.

Izvještaj koji nam je podnio Andrija Božanić, član Biroa PK, također je govorio da su i na sinjskom sektoru stvari krenule na bolje. Tamo je u vrijeme njegovog dolaska, sredinom srpnja, situacija bila teška. Glasovi koji su u Sinj dopirali sa susjednog livanjskog područja o pokoljima koje su izvršili ustaše, unijeli su strah i zabunu među stanovnike sela oko Sinja i pasivizirale partijsku organizaciju u ovom kraju. Kotarski komitet KPH za Sinj se nije slagao s gledištem PK o potrebi organiziranja oružane borbe na području Sinja. Tek kad su Andrija Božanić i delegat PK Stevo Marković istupili energično i beskompromisno, članovi KK Sinj su prihvatili odluke Pokrajinskog komiteta. Međutim, kad je trebalo praktično pristupiti organizaciji odreda i izvođenju akcija, neki članovi KK Sinj nisu izvršavali te zadatke.

Na Božanićev i Markovićev izvještaj PK je reagirao brzo: ovlastio je svoje delegate da smijene staro rukovodstvo i da pronađu mlade i poletnije drugove i od njih formiraju privremeno operativno rukovodstvo. Preuzimajući praktično funkcije rasformiranog Kotarskog komiteta naši delegati su okupili oko sebe nekoliko mladih članova Partije i skojevaca, formirali Vojni komitet i njegovim članovima dali zadatak da po selima formiraju oružane grupe, da s njima intenzivno vojnički i politički rade kako bi potpuno pripravni stupili u Sinjski partizanski odred, koji treba ubrzo formirati.

Osim toga, delegati PK su na sinjskom području uspjeli stvoriti i nekoliko punktova, grupa koje su sačinjavali po nekoliko članova Partije i simpatizera. Pored zadataka da ruše prugu i cestu Split-Sinj, da sijeku telefonske žice i da napadaju manje grupe neprijatelja, delegati PK su pred te grupe postavljali najvažniji zadatak: da prihvaćaju i da od punkta do punkta sprovode partizanske odrede iz primorja.

Član PK KPH i sekretar Okružnog komiteta KPH za Šibenik Ante Jurlin, imao je konkretne zadatke u vezi s pripremanjem partijskih organizacija Šibenika, Vodica, Zatona,

Prvić-Luke, Prvić-Šepurine, Tribunja i Betine. Iz Šibenika i Zlarina bilo se prijavilo oko 350 ljudi, a približno su toliko imali i oružja. Iz Vodica 150 ljudi, za koje je Partija imala 83 puške, 4 puškomitraljeza 200 bombi i 500 metaka, iz Zatona 85 ljudi - svi naoružani, iz Tribunja 50 ljudi, a u mjestima Betini, Murteru, Tijesnom, Jezerima i Pirovcu bilo je 80 ljudi spremnih da stupe u partizanski odred.

Međutim, odmah poslije sastanka svih rukovodilaca partijskih organizacija šibenskog okružja na kojem su prihvaćene odluke PK i utvrđeno koliko će iz koje organizacije poći u odred, na šibenskom sektoru su se pojavile snage koje su nastojale da na svaki način odugovlače početak ustanka. Sekretar organizacije Zatona Fabo Mrša, kandidat za člana CK KPH i član OK KPH Šibenik i sekretar partijske organizacije Vodica Kamilo Pamuković, poslije neuspjelih pokušaja da se povežu s rukovodstvom ustanka u Bribiru, raspustili su partizanske vodove Vodica, oko 160 boraca, i Zatona - 86 boraca.

Na tu vijest Pokrajinski komitet je odmah u Šibenik uputio Ivu Amulića, organizacionog sekretara PK, da stvar na licu mjesta raspravi. On je na sastanku sekretara partijskih organizacija Zatona i Vodica, koji je trajao dva dana i jednu noć, 27. i 28. srpnja, pokušao da obuzda „izlive žuči“ i „pomiri“ strane, ali u tome nije uspio. Amulić nam je prenio i izvještaj našeg delegata Gašpara Bergama o situaciji u Kninskoj krajini. Tamo je partijski rad bio potpuno zamro, jer su onog trenutka kad je Kninskom krajinom počela vladati ustaška kama dva naša istaknuta druga, veoma utjecajna u narodu, Branko Tica i Dušan Damjanović, obojica po narodnosti Srbi, umakli ispred ustaškog terora i sklonili se u talijansku zonu. Svi pokušaji da ih vratimo na kninski teren završavali su neuspješno, pa se tako i kninska partijska organizacija raspala.

Suočen s takvom situacijom, PK je na kninski teren uputio svog delegata Gašpara Bergama. On je u lipnju 1941. uspio formirati novu partijsku organizaciju od 8 članova. Nastojanje tih mladih komunista, u narodu sasvim nepoznatih, da prodru u sela Kninske krajine završilo se neuspjehom. Baš kao i naši pokušaji da drugove Ticu i Damjanovića privolimo da se vrate u Knin.

Našu nemoć da preko malobrojne kninske organizacije KPH utječemo na ustaničke snage u Kninskoj krajini, iskoristili su pravoslavni pop Momčilo Đujić, Paja Popović, Petar Bogunović, Nikica Novaković - Longo i drugi velikosrbi, koji su još ranije uspostavili prisne veze s Talijanima i koji su u svojim zahtjevima išli dotle da traže od Talijana da okupiraju sva mjesta na tromeđi Bosanske krajine, Like i Kninske krajine.

Oni, pod parolom da su Talijani za vrijeme ustaških pokolja u Kninskoj krajini bili jedini zaštitnici srpskog življa, odvraćaju narod od borbe protiv Talijana, u koju je masovno krenuo 28. srpnja. Strepeći, ipak, od utjecaja ustaničkog štaba iz Drvara na ustaničke mase, oni se još uvijek ne usuđuju otvoreno napadati politiku tog štaba, koji je pozivao na borbu protiv okupatora. Oni prividno prihvaćaju odluke Drvarskog ustaničkog štaba, čekaju da među ustanicima Kninske krajine učvrste svoje pozicije i prijeđu u otvorenu izdaju.

Do masovnog oružanog ustanka došlo je i u onom dijelu Dalmacije, koji se od Knina i Benkovca proteže ispod Velebita, zahvaća područje između Novigradskog mora na sjeveru i zaleđa Zadra na sjeverozapadu i naziva se Bukovicom. I taj dio sjeverne Dalmacije je, kao i Kninska krajina, naseljen pravoslavcima, srpskim stanovništvom. Prema rimskom, talijansko-ustaškom, ugovoru taj dio Dalmacije pripao je Italiji.

I kao što su u Kninskoj krajini igrali na svoju najuspješniju kartu, na raspirivanje mržnje između Hrvata i Srba, Talijani su i u Bukovici pokušali da među njene stanovnike posiju strah od mogućnosti ustaškog napada i stalno „strahujući“ od ustaških dolazaka nudili su Bukovčanima čak i svoje kamione da se sklone u talijanske garnizone. Ali za razliku od kninske partijske organizacije, koja usprkos našim nastojanjima da je preko delegata PK Gašpara Bergama sredimo, ojačamo i učinimo utjecajnijom na mase nije uspjela da „izađe“ iz Knina, široka mreža partijskih organizacija Bukovice, stvorenih u lipnju i srpnju i predvođena Mjesnim komitetom KPH, čiji je sekretar bio Nikica Popović, a članovi Petar Vejinović, Simo Dubajić i Vlado Despot, izvršila je jak utiecaj na mase i stvorila je svoje jake baze u Ćućevu, Mažibradama, Rudelima, Tišmama, Macurama, Đevrskama, Gošiću, Radušiću, Mokrom Polju, Žegaru, Bribiru, Živiću, Dragi Lalića, Dobropoljima i drugim mjestima Bukovice.

Narod Bukovice je prihvatio stavove svoje partijske organizacije i, umjesto da se sklanjaju u talijanske garnizone, sam je, predvođen komunistima, organizirao svoje straže, koje je u sastavu od po 10 do 15 ljudi postavljao na pravcima s kojih bi mogli u Bukovicu uskočiti ustaše. Kako do ustaških nasrtanja na Bukovicu nije došlo, narod je shvaćao makinacije kojima su se Talijani poslužili. Time je i popularnost komunista koji su otkrivali suštinu takve dvolične politike Talijana jako porasla. To će naročito doći do izražaja u onim odlučujućim trenucima s kraja srpnja 1941. kada se narod Bukovice podigao na ustanak, napao ustaške posade u Očestovu, Mokrom Polju i drugim mjestima, a da pritom utjecaj velikosrpskih elemenata uopće ne dođe do izražaja.

Moja velika politička greška

Delagati CK KPH, drugovi Pavle Pap i Mirko Kovačević, uzimajući riječ u diskusiji iznijeli su vojno-političku situaciju u svijetu i u Jugoslaviji. U cijeloj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, a u Hrvatskoj u Lici, Baniji, na Kordunu, pa i u našoj Kninskoj krajini i Bukovici - isticali su oni - narod je ustao u općenarodnu borbu za oslobođenje od okupatora i domaćih izdajnika. Zadatak da odmah, bez odlaganja povede narod u oružanu borbu Centralni komitet KPH postavlja pred partijsku organizaciju Dalmacije, prenijeli su nam drugovi Šilja i Lala stav partijskog rukovodstva Hrvatske. Delegati CK KPH, posebno Mirko Kovačević. On je bio toliko oduševljen onim što smo do tada učinili i, napose, političkim raspoloženjem naroda i njegovom spremnošću za borbu da je negdje pri kraju mog izlaganja uzviknuo: „Prilike su takve da za 24 dana možemo osloboditi čitavu Dalmaciju. U jednom jurišu i bez velikih žrtava pobijedit ćemo okupatora i njegove sluge!“ Pap i Kovačević su bili uvjereni da se nema što čekati.

Oni su donijeli i pročitali na sastanku pismo koje je delegat CK KPJ i rukovodilac Operativnog rukovodstva Hrvatske Vladimir Popović uputio Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. U tom pismu, a kasnije u okružnici br. 3 CK KPH je naš stav o stvaranju odreda i otpočinjanju oružane borbe okvalificirao kao oportunistički. I moje izlaganje na sastanku CK KPH u Zagrebu, u srpnju, nazivano je stavom oportuniste.

Pošto su nas upoznali s tekstom pisma CK KPH i nakon što su iz mog izvještaja i diskusije izveli zaključak da je političko raspoloženje naroda odlično, Pavle Pap i Mirko Kovačević su pred nas postavili zadatak da u roku od tri dana formiramo sedam odreda.

Polemiku s pismom CK KPH i sa zaključkom Papa i Kovačevića članovi PK KPH za Dalmaciju i ostali drugovi iz okružnih i kotarskih komiteta iz Dalmacije, koje smo pozvali na sastanak, počeli su pobijanjem navoda CK KPH da smo izbjegavali oružanu borbu. Pri tome ja lično nisam morao uzimati riječ u diskusiji jer su ostali drugovi iz Pokrajinskog komiteta veoma argumentirano istupali. Njihove diskusije, kad bi se sve uzele zajedno, u mnogome su podsjećale na moju diskusiju na sjednici CK KPH 8. srpnja u Zagrebu. To je, kad se zna da je stav koji sam u Zagrebu iznio bio jedinstven stav cijelog PK, sasvim prirodno.

Usprkos činjenici da okupator vodi podmuklu politiku čiji je cilj „mir i blagostanje" naroda Dalmacije i nezaoštravanje odnosa, i unatoč tome da smo se na našem terenu već sukobili s različitim političkim kombinatorikama ustaša, mačekovaca, klera, četnika i drugih snaga koje su se priklonile okupatoru i nastojale da odvrate narod od svake akcije koja bi zaoštravala odnose s okupatorom i „novim" ustaškim pokretom, mi smo - pokušali su drugovi da opovrgnu tvrdnje iz pisma CK KPH - u svim gradovima na obali i na otocima stvorili svoja jaka uporišta i baze. U njima postoje jake partijske, skojevske i sindikalne organizacije, čiji je utjecaj među radništvom i uopće u narodu vrlo jak. Drugovi su ukazali i na sve teškoće koje imamo u Dalmatinskoj Zagori. Oni su istakli da su teškoće velike, ali ne i nesavladive. Ali za njihovo savlađivanje je potrebno mnogo više vremena od tri dana, pokušali smo u to uvjeriti delegate CK KPH.

Oni su, međutim, cijeloj našoj argumentaciji suprotstavljali stav CK KPH - kolebanja ne smije biti i situacija zahtijeva najveću hitnost. Istakli su to tonom kakvim se obično istupa u trenucima kad treba staviti do znanja nižim partijskim rukovodstvima da se odluke i stav višeg rukovodstva moraju prihvatiti.

Tako je bilo i ovoga puta. Pokrajinski komitet je prihvatio stav delegata višeg partijskog foruma da se, sad je to već bila odluka PK, u roku od tri dana formira sedam odreda - Splitski, Solinski, Trogirsko-kaštelanski, Rogozničko-primoštenski, Šibenski, Zatonsko-vodički i Sinjski, koji će odmah poslije formiranja krenuti na teren Dinare i Knina i povezati se s ustanicima Bukovice, Kninske krajine, Drvara i Bosanske krajine. Zaključili smo dalje: nakon spajanja s ustaničkim snagama na tromeđi Like, Kninske i Bosanske krajine, oslanjajući se na ustaničke snage, sedam partizanskih odreda iz Dalmacije će otpočeti oružanu borbu i pristupiti oslobođenju Dalmacije od okupatora i ustaša. Kad se odredi prikupe njihov komandant će, prema direktivi CK KPH, postati Mirko Kovačević, a politički komesar član CK KPH Pavle Pap.

Glasao sam protiv odluke Pokrajinskog komiteta o formiranju odreda po takvom, skraćenom postupku i o njihovom otpremanju na Dinaru i Kninsku krajinu u tako kratkom roku. Protiv sam, rekao sam tom prilikom, svakoj politici i političkoj praksi koja bi vodila odgađanju ili otezanju ustanka. Već smo i sami izvršili opsežne pripreme da bismo stvorili odrede i utrli sigurne staze, kojima bi se oni preko Dinare prebacili u Kninsku krajinu i zapadnu Bosnu. Cijenim da bi nas neuspjeh tih odreda mogao skupo stajati. Da bismo mogli biti potpuno sigurni u uspjeh, bilo bi potrebno još jednom provjeriti sve kanale i veze preko Zagore, jer ja u njih još nisam siguran, a za tako nešto bilo bi nam potrebno mnogo više vremena od tri dana.

To sam otprilike rekao ograđujući se od odluke CK KPH, koja je sada praktično postala odluka PK KPH za Dalmaciju da se u roku od tri dana formira sedam dalmatinskih odreda! Bila je to moja velika politička greška. Da sam u svom izlaganju bio kategoričan i odlučniji u zastupanju svoga stava, a za to sam imao dovoljno argumenata, siguran sam da bih takvim

svojim stavom i autoritetom doprinio da se cijeli Pokrajinski komitet mimo partijske prakse ali opravdano, suprotstavi stavu delegata CK KPH. Nisam to učinio. Pokrajinski komitet je prihvatio mišljenje Papa i Kovačevića i donio svoju odluku. I mi smo pristupili njenoj realizaciji. Pri tome je najveći dio poslova uzeo na sebe organizacioni sekretar PK KPH za Dalmaciju, Ivo Amulić.

Odmah nakon sjednice PK KPH Pavle Pap je otišao u Šibenik, s namjerom da organizira Šibenski odred i s njim krene prema Kninskoj krajini i Lici, dok je Mirko Kovačević ostao u Splitu da zajedno sa mnom i Ivom Amulićem organizira Splitski, Solinski, Kaštelanski i Trogirski odred, pa da nakon toga zajedno sa Splitskim odredom krene ka zapadnoj Bosni.

Na naš poziv u Split je odmah doputovao iz Kninske krajine delegat PK KPH za Dalmaciju Gašpar Bergamo. Mi smo mu postavili zadatak da partizanske odrede iz primorja, čim stignu u blizinu Knina, odmah poveže s glavnim ustaničkim štabom u Drvaru. Nakon toga, Gašpar Bergamo se odmah vratio u Kninsku krajinu, da bi već pri kraju prve polovice kolovoza stigao u Drvar i uspostavio prve dodire s krajiškim ustanicima.

Delegat CK KPH Mirko Kovačević, organizacioni sekretar PK Ivo Amulić i ja, nakon toga, nastavili smo posao oko formiranja odreda iz Splita, Solina, Trogira i Kaštela. Prema našem planu Splitski odred je imao da krene iz grada 10. kolovoza uvečer, da u splitskom polju primi oružje i odmah nastavi put preko Mravinaca, Mosora i Dugopolja do Ercegovaca. Kod Ercegovaca je trebalo da im se pridruži Solinski odred, koji je prema našem planu trebao iz Solina također krenuti 10. kolovoza uvečer. Ta dva odreda su iz Ercegovaca trebali dalje ići zajedno, da prevale put do Kamešnice, a zatim da se njenim padinama spuste do sela Otoka, gdje bi se sastali sa Sinjskim odredom. Kaštelansko-trogirski partizanski odred trebalo je da iz Kaštelanskog polja krene u isto vrijeme kad i Splitski i Solinski odred sa svojih polazišta, 10. kolovoza uvečer, da preko Kozjaka, Prugova, Neorića i Zelova izbije u Potravlje, a zatim se preko rijeke Cetine prebaci u Dinaru, u rejon Bitelića gdje će se povezati sa Splitskim, Solinskim i Sinjskim odredom.

Za odlazak na sinjski teren da ubrza posao oko stvaranja Sinjskog odreda i da osigura prihvat odreda s Primorja, Splitskog i Solinskog kod Otoka, a Kaštelansko-trogirskog kod Bitelića, spremao se da krene član PK Andrija Božanić. Dogodilo se, međutim, da već istog dana kada je CK donio odluku o stvaranju odreda u Split stigne delegat PK Stipe Marković. Čim je došao, Marković je Mirku Kovačeviću i meni izložio političku situaciju u nekim selima Dalmatinske zagore. On je stajao na stanovištu da politička situacija u Sinjskoj i Kninskoj Dinari još nije bila takva da bi se partizanski odredi na tom terenu mogli održati. Mirko Kovačević je na to Markovićevo izlaganje odgovorio da je takav dojam stečen lošim odnosom sinjskih drugova prema našem delegatu, ali da se na to ne treba obazirati i da odredi tamo moraju biti u zakazano vrijeme. Mi smo Stipi Markoviću dali zadatak da se odmah vrati u Sinj, da do nedjelje 10. kolovoza, organizira Sinjski partizanski odred i s njim krene odmah u Dinaru gdje će povrh sela Otoka sačekati Splitski odred, koji će tamo stići za nekoliko dana.

Nekako baš tih dana nama su kanalima CK KPH počeli pristizati naši borci iz španjolskog rata. Jednoga od njih, Paška Mrduljaša, odredili smo za komandanta Sinjskog odreda. Članu PK KPH Andriji Božaniću dali smo zadatak da poveže Mrduljaša i Markovića, koga smo odredili za političkog komesara odreda. Njih trojica su, zajedno s Ivanom Grubišom, po utvrđenom planu, krenuli za Sinj i tamo već bili 10. kolovoza u zoru.

Radeći u duhu odluke PK, intenzivno i brzo, Mirko Kovačević i ja smo 8. kolovoza pozvali u Splitsko polje sve one drugove, članove Partije, skojevce i provjerene simpatizere pokreta, koji su se dobrovoljno javili da postanu borci Splitskog partizanskog odreda. Točno u zakazano vrijeme u maloj poljskoj kući između Splita i Stobreča bilo je na okupu 60 drugova, mahom u akcijama već provjerenih splitskih udarnika. Nekolicini drugova za koje smo smatrali da su i dalje potrebni pokretu u samom gradu kazali smo da neće ići u odred, a ostalima smo ukazali na napore koji ih očekuju na njihovom dugom putu do Kninske krajine u kojoj se srpski živalj već digao u borbu protiv Talijana i ustaša i posebno naglasili to da će dolazak Splitskog i ostalih odreda s Primorja značiti veoma mnogo za bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata u Dalmaciji. Vi odlazite u pomoć srpskim ustanicima u Kninskoj krajini, rekli smo borcima, da se zajedno s njima, kao Hrvati borite protiv najvećih izroda hrvatskog naroda - ustaša.

Lica tih mladih radnika i đaka, ozbiljna kao i u vojnika u stroju, uvjeravala su nas da će to biti dobri, istrajni i odvažni borci. Takvi su izgledali i tri dana kasnije kad su se 11. kolovoza navečer, sa španjolskim borcem Mirkom Kovačevićem, Edom Santinijem, Đordanom Kurirom, s Plokita na Splitskom polju zaputili ka Mosoru.

Građanske stranke neće suradnju

Usporedo s poslovima oko stvaranja i otpremanja odreda Pokrajinski komitet je veoma angažirano radio i na stvaranju jedinstvenog Narodno-oslobodilačkog fronta, nastojeći da u borbu protiv okupatora okupi razbijene grupe nekadašnjih građanskih partija. S tim u vezi Pokrajinski komitet je pripremio, a sredinom kolovoza i izdao jedan dokument koji je predstavljao platformu na osnovu koje su sva rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta u cijeloj Dalmaciji trebala prići pregovorima sa svim nekompromitiranim funkcionerima bivših građanskih partija da ovi pristupe Jedinstvenom narodnooslobodilačkom frontu i antifašističkom pokretu. Mi smo taj dokument i nazvali platformom. Napisali smo je mi u PK, bez pomoći CK KPJ ili CK KPH, tako da bude razumljiva svima.

Platforma glasi:

„Poznat je i očit cilj hitlerizma, da zagospodari cijelim svijetom, ali je još očitija njegova namjera, da podjarmi, naročito, slavenske narode. Pošto je prethodno osvojio cijelu Evropu i sve male slavenske narode, udario je na moćni i napredni Sovjetski Savez, u čijem se sklopu, pored drugih slobodnih naroda, nalaze i dva najveća slavenska naroda: Rusi i Ukrajinci. Po Hitlerovu planu Slavene kao nižu rasu treba djelomično iskorijeniti, a djelomično pretvoriti u bespravno roblje. Privredu slavenskih zemalja žele osvajači da podčine potrebama njemačke industrije i da na ogromnim prostranstvima slavenskih zemalja stvore velike posjede, na kojima će njemački, talijanski i mađarski baroni i grofovi izrabljivati i tlačiti seljaštvo slavenskih naroda. Privredno podčiniti, nacionalno i kulturno uništiti i porobiti sve narode, a naročito slavenske, to je cilj njemačkog fašizma. U provođenju tih paklenih planova njemački fašizam ima pokorne pomagače u svojim prirepcima: talijanskom, mađarskom, rumunjskom i finskom fašizmu.

Ali sigurno najodvratnije sredstvo u borbi hitlerizma protiv Slavena jest njegovo nastojanje, da preko svojih plaćenih slugu u pojedinim slavenskim narodima zavadi te narode, kako bi se oni u toj borbi iskrvarili i međusobno uništili.

Kod nas u tzv. Nezavisnoj Hrvatskoj tu ulogu Hitlerovih plaćenika igraju Pavelić i njegova franko-ustaška banda, neosporno najveći izrodi i izdajnici, što ih je ikad hrvatski narod imao. Oni su talijanskom fašizmu prodali našu divnu Dalmaciju, kolijevku hrvatske kulture; oni su predali Mađarima Međimurje; oni su spremni da potpuno predaju i ostale krajeve „nezavisne" Hrvatske starim osvajačima, samo da im se kao dobre sluge ne bi zamjerili. Glavna zadaća tog ološa, koji nema nikakva oslonca i utjecaja u hrvatskom narodu, sastoji se u izazivanju što veće mržnje i borbe između Srba i Hrvata, da bi tako tuđinski osvajači što lakše i sa što manje vojnih snaga, koje su im potrebne u borbi protiv SSSR i drugih slobodnih naroda, mogli vladati u našoj zemlji.

Potrebno je, napose, ovdje istaći lukavu politiku talijanskog fašizma. U krajevima potpuno pripojenim Italiji talijanski fašizam primjenjuje bezobzirne mjere terora, izgladnjivanja, pljačke, odnarodnjavanja i uništavanja hrvatske nacionalne kulture. Međutim, u krajevima, gdje „vladaju" ustaše, talijanski fašizam provodi dvoličnu politiku. Dok s jedne strane surađuje s ustašama u borbi protiv partizanskih odreda i podjaruje ih na krvava djela protiv naroda i njegovih boraca, dotle s druge strane nastoji među izvjesnim srpskim krugovima, prikazujući se kao, tobože, zaštitnik Srba od ustaša, vrbovati svoje agente i plaćenike. Na taj način, uz njihovu pomoć, talijanski fašizam namjerava potpuno okupirati i ostali dio Hrvatske i Bosne. Ti agenti, koji su se pojavili kod Srba, traže, da Srbi na „velikodušnost" talijanskog fašističkog razbojnika odgovore lojalnom suradnjom u borbi protiv Oslobodilačkog partizanskog pokreta. Tim izrodima, koji su spremni da zbog svojih prljavih računa u najodlučnijem trenutku borbe zabodu narodu nož u leđa, treba bezobzirno zderati krinku i dati im odlučan otpor.

Čitav hrvatski i srpski narod moraju se baš zato ujediniti u bezobzirnoj i nepomirljivoj borbi protiv tuđinaca i njihovih slugu i najodlučnije odbiti sve pokušaje, koji idu za tim, da razbiju Jedinstveni narodnooslobodilački front i oslabe njegovu borbu.

Jedini put k nacionalnom oslobođenju naših potlačenih naroda može biti samo borba svih iskrenih rodoljuba na bazi Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Pripadnost različitim političkim strankama i strujama, kao i nacionalna i vjerska raznolikost ne smiju biti prepreka u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja - stranih fašističkih osvajača i njihovih domaćih slugu, ustaša i drugih, koji bi bili spremni pod bilo kojom izlikom služiti tuđinu. Lojalna suradnja unutar Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta osnovni je preduvjet uspješne borbe i pobjede. Stvarna spremnost za učestvovanje u toj borbi jedino je mjerilo iskrene ljubavi prema svom narodu.

Pitanje organizacije buduće države i društvenog sistema nije sada potrebno isticati. To će pitanje riješiti oslobođeni narod svojom slobodnom voljom, kad naš glavni zajednički cilj bude postignut - a to je protjerivanje tuđinskih osvajača i uništenje njihovih domaćih plaćenika, ustaša i ostalih.

Neosporno je, da je postignuće tog cilja moguće jedino putem oružane borbe, putem sveopćeg narodnog oružanog ustanka. U toj borbi učestvuju partizani Srbije, Crne Gore,

Bosne i Hercegovine, Like i Korduna; ona je našla svog odraza i kod nas u Dalmaciji, gdje su u oružanoj borbi protiv tuđina i njegovih slugu pale prve žrtve za nacionalnu slobodu.

Budući da su partizanski odredi sada najvažniji oblik borbe protiv tuđinskih osvajača i njihovih slugu, to najžešće treba pobijati one, koji žele prikazati partizane kao bivše velikosrpske „četnike“, koje su organizirali neprijatelji hrvatskog i srpskog naroda za svoje protunarodne ciljeve. U Narodnooslobodilačkoj borbi potrebno je primjenjivati isto tako i sve druge moguće oblike borbe, koji će slabiti vojnu snagu neprijatelja, kojima ćemo mu se suprotstaviti i onemogućiti mu da nas nacionalno, kulturno i ekonomski porobi.

Oblici borbe, koje predlaže Komunistička partija Dalmacije svim političkim strankama i grupama, svim rodoljubima, sastoje se u slijedećem:

a) U prvom je redu dužnost naroda, da se prihvati oružja, da bi s oružjem u ruci istjerao neprijatelja. Prvi korak u oružanoj borbi jest stvaranje partizanskih odreda, kojima je zadaća uništavanje neprijateljskih vojnih formacija, skladišta, željeznica, transporta itd. Kod postojećih odreda treba uspostaviti jedinstveno rukovodstvo. Formiranje i snabdijevanje partizanskih odreda mora biti zadaća cijelog naroda u svim gradovima i selima. U krajevima, gdje se vode partizanske borbe, treba stvarati zajedničke odbore za pomoć partizanima. Ukoliko uvjeti u pojedinim krajevima dozvoljavaju, treba da se i sav narod podigne u oružanu borbu, u opći narodni ustanak protiv stranih zavojevača i njihovih slugu.

b) Fašisti i njihove sluge ustaše, da bi što više držali narod na uzdi, vrše nad narodom krvavi teror. Oni ubijaju najbolje sinove hrvatskog i srpskog naroda. „Ustaše“ vrše, naročito, teror nad Srbima u cilju razdvajanja naroda, a fašisti izlaze na ulice s korbačima i bombama, sile narod da pozdravlja fašistički, prebijaju ljude, jer govore hrvatski i pjevaju hrvatske pjesme. U policijskim i karabinjerskim kasarnama prebijaju i truju nedužno građanstvo. Protiv svih tih oblika terora narod mora da se odupre s oružjem u ruci, da ubija nosioce i izvršioce tog terora.

c) Kako fašisti i njihove sluge ustaše žele narodu oduzeti njegovu imovinu i hranu, to u svakom mjestu treba organizirati oružani otpor protiv rekvizicija svake vrste. Oružani otpor treba pružiti i protiv ubiranja poreza i drugih daća, ako neprijatelj to pokuša silom.

d) Narodni neprijatelji žele našu industriju i transport pretvoriti u oruđa za snabdijevanje neprijateljske vojske. Stoga treba u tim industrijama onemogućiti rad u prvom redu sabotažom na industrijskim i transportnim instalacijama. Radnici u tim poduzećima moraju prići obustavi rada. U svim ustanovama, državnim i samoupravnim, koja služe neprijatelju i njegovim slugama ustašama, treba provoditi sistematsku sabotažu počevši od polaganog rada do potpunog uništenja instalacija, ureda, arhiva itd.

e) Talijanskom fašizmu je cilj da hrvatski i srpski narod potpuno odnarodi i da ga potalijanči. Toj svrsi služe neprijatelju razne priredbe, nazovi-kulturne ustanove, „Dopolavoro“, kazalište, štampa, film, pjesme itd. Da se neprijatelja spriječi u njegovoj namjeri, treba bojkotirati sve talijanske priredbe, ustanove, društva, kazalište i štampu. Svakog, tko u takvim priredbama učestvuje, treba smatrati izdajicom narodne borbe. Naprotiv, mi moramo svagdje isticati hrvatstvo i srpstvo, govoriti samo hrvatski i boriti

se protiv upotrebe talijanskog jezika, pjevati samo hrvatske i srpske narodne pjesme, isticati slavensku solidarnost protiv fašizma.

f) Talijanski fašizam i njegove sluge ustaše nastoje da što više upokore narod, da ga zarobe i natjeraju da služi njihovim interesima, da od naroda odgoje razbojnike, denuncijante i beskičmenjake, pokorne robove, ukratko, da unesu u narod tzv. fašističku kulturu. Oni osnivaju svoja razna fašistička udruženja i ustanove kao balile, litorsku omladinu, dopolavoro, fašio itd., a u Hrvatskoj pod drugim imenima ista udruženja. Da bi se narod sačuvao od te „kulture", treba sva ta udruženja bojkotirati. Svakoga tko u njima učestvuje, smatrati ga izdajicom. No fašisti i ustaše ne zadovoljavaju se samo osnivanjem novih fašističkih i ustaških udruženja. Oni naročito žele, da naša postojeća društva i udruženja, kao stručna i privredna, pjevačka, vatrogasna, sportska i druga, prijeđu u cijelosti u njihova udruženja ili da prihvate „ustaška načela". Stoga moramo nastojati, da sva ta udruženja ne prijeđu na stranu neprijatelja, nego da ih radije formalno raspustimo, ako ih ne možemo braniti. Talijanski fašizam naročito nastoji, da sva udruženja prijeđu u fašistička, jer time želi dokazati, da su se odrekla svoje narodnosti, odnosno da u Dalmaciji žive Talijani, a ne Hrvati.

g) Tuđinski okupatori osiromašili su i ekonomski porobili naš narod. Najprije su nasilno srušili vrijednost našeg novca, pa ga razmijenili za bezvrijedni osovinski novac - bonove. Oni tu svoju financijsku, industrijsku i trgovačku politiku provode s namjerom, da unište našu domaću industriju i trgovinu i da omoguće svojim trgovcima i industrijalcima pljačku našeg naroda. Iz zemlje su izveli svu našu hranu i sve zalihe robe. Uslijed toga nastala je strahovita nestašica i skupoća, tako da narod, naročito najsiromašniji slojevi, strahovito pate i gladuju. Protiv porobljavanja naroda i narodne imovine treba organizirati zajedničku borbu te uspostaviti u toj borbi djelotvornu solidarnost cijelog naroda. Narod treba da bojkotira tuđinsku robu, tuđinske trgovce, a protiv nesavjesnog pljačkanja i izrabljivanja od strane domaćih privrednika i špekulanata zadatak je Narodnooslobodilačkog fronta, da pomaže ekonomsku borbu radnih masa. (U ekonomskim sukobima između pojedinih slojeva našeg naroda ne smiju se pozivati tuđinske i ustaške vlasti radi intervencije.)

h) Da bismo što prije rastrojili fašističku i ustašku vlast, moramo protiv svih ovih mjera vlasti pružati otpor. Na pozive vlasti, pa i najneznatnije, ne treba se odazivati. Ni na kakve upite ne treba odgovarati. Ne treba se prihvaćati nikakvih dužnosti, koje nalaže vlast, kao što su na pr.: razne počasne službe, dužnosti posrednika za otkup rekviririrane robe, itd. Naročito ovamo spada neodazivanje na pozive u vojsku i vršenje bilo kakvih dužnosti u vezi s vojskom.

i) Fašistički osvajači pomoću svojih slugu ustaša uveli su u našu domovinu nekulturnu tekovinu „novoga reda" antisemitizam, tj. ubijanje, pljačkanje, izrugivanje i proganjanje Židova. Kako taj postupak ima cilj da skrene pažnju naroda s pravih krivaca narodnih nevolja, sa stranih okupatora i njihovih slugu, to je naša zadaća da se odupremo teroru i proganjanju Židova.

Kako je narodni neprijatelj jak, a cilj Jedinstvene fronte velik, to je potrebno, da bi se cijela narodna borba uskladila i što uspješnije provodila, za cijelu Dalmaciju osnovati u Splitu odbor Jedinstvenog nacionalnog oslobodilačkog fronta, a po svim mjestima osnovati mjesne odbore. Ti odbori treba da budu sastavljeni od predstavnika svih klasa,

političkih grupa i stranaka, kao i pojedinih većih i manjih društava itd. Ti odbori treba da budu organi cjelokupne narodne oslobodilačke borbe.“

Za razgovore s rukovodiocima bivših građanskih partija Pokrajinski komitet je sredinom kolovoza formirao posebnu delegaciju, sa mnom na čelu. Među brojnim susretima koje je delegacija PK imala, svakako su bili najznačajniji oni koje smo u vremenu od 16. do 19. kolovoza imali s predstavnikom Jugoslavenske nacionalne stranke dr Antom Kovačićem, predstavnikom Jugoslavenske radikalne stranke i tzv. Srpskog odbora pravoslavnim svećenikom Urukalom i s predstavnikom Hrvatske seljačke stranke Paškom Kaliternom.

Predstavnik Jugoslavenske nacionalne stranke liječnik dr Ante Kovačić je odmah, ali kako će se kasnije ispostaviti samo na riječima, prihvatio suradnju s nama na bazi platforme i odmah nam je ponudio svoju pomoć. Njegovim posredovanjem smo došli u dodir s predstavnikom Jugoslavenske radikalne stranke i predsjednikom tzv. Srpskog odbora, institucijom za pomoć srpskim izbjeglicama koje se u Split i druge gradove na obali i u dio Dalmacije koji su anektirali Talijani bile sklonile od ustaške kame, popom Urukalom. Nakon masovnog pokolja srpskog stanovništva u krajevima koji su potpali pod „NDH“, mnogi Srbi su uspjeli stići do Splita. Ostvarujući svoje vjekovne ciljeve u Dalmaciji Talijani se vješto koriste ustaškim zločinima i nastoje još više proširiti bratoubilačku borbu. Oni i u Splitu prihvaćaju srpske izbjeglice, izdaju im dozvolu boravka, propusnice za slobodno kretanje, karte za snabdijevanje i drugo. U nastaloj situaciji velikosrpski nastrojeni elementi, koji su često kao poslanici, načelnici i drugi funkcioneri bivših režima imali izvjestan utjecaj na srpske mase, vraćajući se povremeno u svoj kraj, u razgovorima na sastancima i zborovima ističu Talijane kao spasioce Srba, istovremeno napadajući sve što je hrvatsko. Time oni dovode u zabunu mase poštenih Srba, koji počinju u svakom Hrvatu gledati ustašu. Pojedini velikosrbi u Splitu sve češće odlaze u talijanska nadleštva pod opravdanjem da idu nabavljati razne dokumente za izbjeglice. Prvi je uspostavio vezu s Talijanima pop Urukalo, koji se pokazao sposobnim dobiti suglasnost okupatora za osnivanje tzv. Srpskog odbora. Već prvi korak koji je poduzeo Srpski odbor, pokazao je njegovu pravu ulogu. Odbor je počeo prikupljati pomoć isključivo od pravoslavnih porodica u Splitu, iako su mnogi pošteni hrvatski rodoljubi, koji su protiv ustaških zločinaca, bili spremni dati pomoć. Odbor je okupio oko sebe i povezao elemente, koji su za vrijeme stare Jugoslavije bili nosioci svih protunarodnih režima. Tokom vremena taj odbor je prerastao u duhovno vodstvo četničkog pokreta za Dalmaciju.

Na razgovore s protom Urukalom pošli su članovi delegacije PK: član Biroa PK Ivan Lučić Lavčević i Marin Krstulović. Oni su se s predstavnikom Jugoslovenske radikalne stranke sastali u liječničkoj ordinaciji dra Kovačića u Marmontovoj ulici. Osim Urukala tome su sastanku prisustvovali i dr Kovačić i dva viša oficira bivše jugoslavenske vojske.

Već prilikom prve izmjene misli naši predstavnici su zapazili da Urukalo i njegovi suradnici nisu došli da pregovaraju. Oni nisu bili ni za kakav zajednički front u kojemu bi sve stranke bile zastupljene s jednakim pravima. Urukalo je izričito naglašavao da su oni, to jest njegov tzv. Srpski odbor, ti koji treba da daju znak za ustanak, ali da za tako nešto još treba čekati. U rukovodstvu tog odbora, pored popa Urukala, bili su i Silvije Alfirević, Niko Bartulović, Muškatelo i Jevđević. Oni su našeg predstavnika Lavčeviča oštro napali zbog akcija koje protiv Talijana poduzimaju aktivisti NOP-a, govoreći da je to beskorisno slanje ljudi u smrt.

No, i poslije neuspjeha u razgovorima s Urukalom Pokrajinski komitet KPH i dalje je pokušavao da dođe u vezu s istaknutijim jugo-nacionalistima s kojima bi se moglo razgovarati o stvaranju Jedinstvenog fronta. Liječnik Ante Kovačić, koji je u to vrijeme podržavao ideju o stvaranju Jedinstvenog fronta, ali se na kraju i sam pridružio velikosrpskoj politici ponovo nam je ponudio vezu s još jednim predstavnikom Jugoslavenske nacionalne stranke. Predstavniku Pokrajinskog komiteta KPH dr Kovačić je kazao da je riječ o starom patriotu i solunskom borcu.

Međutim, prije nego što je prihvatio tu vezu, Pokrajinski komitet je sa svoje strane pokušao ispitati o kome je to starom patriotu riječ. Doznali smo da se radi o Iliji Trifunoviću Birčaninu koji je zapravo bio izaslanik Draže Mihailovića u Splitu. Mi smo prema toj vezi ostali rezervirani. Nismo je odbili, ali smo odgađali direktan susret. Ali kada smo preko Hercegovine dobili užičku „Borbu“ i iz nje saznali istinu o izdaji Draže Mihailovića, mi smo prekinuli svaku vezu s Trifunovićem i Jevđevićem, s kojima sam ja osobno razgovarao na osnovi one naše platforme o zajedničkoj borbi svih patriota protiv okupatora i domaćih izdajnika. Bio sam preko samostalca Miloša Jelaske došao u kontakt s Dobrosavom Jevđevićem, koji je u Splitu stanovao u ulici Viškoj br. 25. Znao sam da je bio jugo-nacionalista. U tim trenucima svaki patriota, bez obzira na nacionalnost, vjeru, društveni položaj ili političko uvjerenje, pod uvjetom da je spreman da se bori protiv okupatora, bio je dobrodošao. Kad sam se sastao s Jevđevićem, odmah sam mu rekao da treba povesti borbu za oslobođenje naše raskomadane zemlje. On je rekao da ne može poći u borbu s HSS-om. Odmah sam vidio da on traži izgovor, ali sam uporno nastojao da se sporazumijemo. Jevđević mi je uporno odgovarao da mora još razmisliti i da mora ići u Čajniče, gdje mu je bolesna majka. On je bio narodni poslanik za Foču. No, to je bio samo njegov izgovor.

Ilija Trifunović Birčanin bio je predratni predsjednik „Narodne odbrane“, režimske organizacije, a sada u Splitu postaje šef četničkog komiteta, a on i Jevđević su plaćenici Talijana i žive u hotelu „Bellevue“ u Splitu. Kasnije su postali otvoreni suradnici fašističkog okupatora, što nije smetalo kraljevskoj vladi u Londonu, a teško je pretpostaviti da Englezi nisu bili upoznati o njihovoj misiji i ulozi u Splitu. Prije dolaska u Split, krajem rujna, Birčanin je u Kolašinu radio na organiziranju četničkog pokreta, a u Splitu je preuzeo rukovodstvo nad četničkom organizacijom u Dalmaciji, a kasnije je postao komandant svih četničkih snaga u Dalmaciji, Lici i zapadnoj Bosni.

Vrijeme je pokazalo da četnički eksponenti nisu htjeli suradnju ni s kim, tko bi im mogao smetati da oni kasnije zauzmu vlast. Njima je bilo najvažnije kako će poslije rata opet preuzeti vlast. Zato su i ušli u suradnju s okupatorom, a istovremeno su se nazivali vojskom kralja Petra u otadžbini. Računali su - ako pobijede Talijani, s njima će naći pogodbu za Bosnu i dio Dalmacije, što bi trebalo pripasti Velikoj Srbiji, a dođe li do pobjede saveznika, važno je s jakom organizacijom od njih tražiti i dobiti vlast. Najvažnije je, do tog momenta, sačuvati glavu i stvoriti jaku četničku organizaciju. Sve to razjašnjava zašto su četnici sebe proglasili oslobodilačkom vojskom u otadžbini, dok u isto vrijeme surađuju s okupatorom, primaju od njega oružje i novac, stvaraju četničku vojsku i organizaciju. Na toj liniji je tzv. Srpski odbor s Talijanima sklopio ugovor po kojem će četnički pokret učiniti sve da se zavede red i mir u krajevima sa srpskim življem, koje su okupirali Talijani. U tome se naročito istakao Jevđević, koji je obećao da će umiriti Srbe u zapadnoj Bosni, koji su se digli na ustanak protiv okupatora i ustaša. Jevđević s talijanskim oficirima često putuje zajedno u Bosnu. U Splitu ga građani

viđaju u društvu talijanskih oficira, što je kompromitiralo četnički pokret. Četnici se pravdaju i pričaju da Jevđević često ide u Bosnu da bi spašavao srpski živalj. Da bi opravdali svoju suradnju s okupatorom, četnici šire propagandu da jedino saveznici mogu odlučiti kada će rat biti završen, a da mi ovdje ne možemo baš ni u čemu utjecati na njegov kraj. Javno su osuđivali NOP i partizane, govoreći da su oni krivi što Talijani odvode u internaciju i na strijeljanje naše ljude. S obzirom na takav odnos s Talijanima, četnici su odlučili da Split pretvore u centar iz kojega će provoditi svoje velikosrpske planove u Dalmaciji, dijelu Hercegovine, Bosne i u Lici. Split je pogodan i kao najbliža veza s izbjegličkom vladom i direktna veza s talijanskom komandom.

Birčanin je pazio da se ne kompromitira kao Jevđević.

Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, raspravljajući na svojoj sjednici o djelatnosti „Odbora za pomoć srpskim izbjeglicama“, zaključio je da je to odbor četnika Draže Mihailovića, koji je u radu tijesno povezan s okupatorom. Zato je svim partijskim i drugim organizacijama NOP data direktiva da se priđe raskrinkavanju tog odbora i četnika kao narodnih izdajica, koji s okupatorom šuruju, primaju od njega oružje i novac.

U našim procjenama koje bi snage i ličnosti mogle puno značiti za masovnost narodno-oslobodilačkog pokreta u Dalmaciji, ukoliko bi se uključile u Jedinstveni front, PK je cijenio da bi masovnosti najviše mogli doprinijeti funkcioneri Hrvatske seljačke stranke i to naročito u Dalmatinskoj Zagori, gdje je utjecaj mačekovaca još bio jak. Zbog toga je Pokrajinski komitet nastojao da on i niža partijska rukovodstva pokušaju pridobiti za zajedničku borbu protiv okupatora sva bivša vodstva HSS-a u Dalmaciji ili bar one njihove utjecajnije članove koji još nisu stupili u službu okupatoru ili ustašama.

Budući da sam inače predvodio delegaciju PK za pregovore s predstavnicima bivših građanskih stranaka, to sam na razgovor s predsjednikom Hrvatske seljačke stranke za Dalmaciju Paškom Kaliternom pošao ja osobno. Sastali smo se u Kaliterninu dućanu u Križevoj ulici. Razgovor s Kaliternom počeo sam otvoreno. Došao sam, rekao sam mu, kao predstavnik radničkog pokreta da s vama kao utjecajnim građanskim političarem, Hrvatom i rodoljubom, porazgovaram: o stanju u koje je Dalmacija dospjela poslije komadanja jugoslavenske države; o politici koju Talijani i ostali okupatori vode da bi zavadili bratske jugoslavenske narode; o ulozi koju su u okupiranoj zemlji uzeli na sebe ustaše, vrhovi Mačekove seljačke stranke, katolički kler, četnici; o tome što nam treba činiti da bismo se zajedno, zaboravljajući na stranačku, vjersku i nacionalnu pripadnost suprotstavili okupatoru i njegovim slugama i poveli borbu za oslobođenje i pobjedu.

Paško Kaliterna je dosta nervozno i, učinilo mi se, s visine slušao moje izlaganje da bi me, kad sam se spremao da mu izložim i oblike borbe koje Komunistička partija Hrvatske za Dalmaciju predlaže svim političkim strankama, grupama i pojedincima, svim rodoljubima, prekinuo dosta grubo: „Mi s vama ne možemo imati nikakve suradnje! Vi rušite pruge...“

Ja sam mu na to odgovorio da je pobjedu nad fašizmom i nacionalno oslobođenje moguće postići jedino oružanom borbom, sveopćim narodnim oružanim ustankom. U toj borbi već sudjeluju partizani Srbije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine, Like i Korduna, pa i naše Dalmacije - u Bukovici i Kninskoj krajini. Mi u Dalmaciji, međutim, što se tiče masovnosti i žestine te borbe zaostajemo za mnogim drugim pokrajinama. No, ukoliko uspijemo da u Narodno-oslobodilački front okupimo sve što je spremno na aktivan otpor okupatoru i domaćim slugama, a u partizanske odrede sve što je pripremno da se s puškom u ruci bori

protiv neprijatelja, mi ćemo i kao antifašisti i kao borci stati uz rame ustanika iz jugoslavenskih zemalja u kojima je borba već otpočela. A što se rušenja tiče, rekao sam, mi smatramo da se mora rušiti sve što služi okupatoru i njegovim slugama.

Kaliterna mi je na to odgovorio da HSS ne misli da takav treba da bude put do nacionalnog oslobođenja, jer - bez velikih sila nema svršetka rata ni pobjede nad Italijom i Njemačkom. Inače o njihovoj zajedničkoj borbi s komunistima ne može biti ni govora.

Dobro, odgovorio sam mu na to ja, usprkos takvom vašem stavu mi ćemo nastaviti borbu sami. Vrijeme će pokazati tko je bio u pravu. Ja sam siguran da ćemo to biti mi. A vi ćete snositi odgovornost pred narodom i historijom!

Predstavnici Pokrajinskog komiteta KPH stupili su u vezu i pregovarali s još jednim visokim funkcionerom i utjecajnom ličnošću HSS-a, sa zastupnikom HSS Petrom Mladineom. Na naše prijedloge da surađuje u narodno-oslobodilačkom pokretu on je odbio i izvlačio se da uđe u Narodni front, da bi se, kada je vidio da se NOP sve više rasplamsava i da će teško moći ostati po strani - odselio iz Splita.

Po nalogu Pokrajinskog komiteta druga partijska rukovodstva Dalmacije pokušala su da uspostave kontakte s rukovodiocima HSS, nastojeći ih pridobiti za suradnju u borbi protiv okupatora. Međutim, uz nekoliko izuzetaka, svi su oni odbili suradnju s komunistima i većina ih je pristupila, najprije prikriveno, a kasnije i otvoreno - ustaškom pokretu.

Imali smo, također, kontakte i razvijali smo suradnju s predstavnicima Samostalne demokratske stranke s dr Ljubom Leontićem na čelu. To je dr Leontić, moj branitelj na sudu za zaštitu države i naš kum. Značajna ličnost jugoslavenske povijesti.

Trebalo se suprotstaviti!

Odredi koje su partijske organizacije Sinja, Splita, Solina, Trogira i Šibenika, uz neposrednu pomoć PK i po njegovoj odluci od 7. kolovoza, uspjele formirati u rekordnom roku od 8. do 11. kolovoza pretrpjeli su teške gubitke. Nijedan od njih sedam, koliko ih je formirano, nije uspio stići do cilja, jer su na putu u Sinjsku krajinu, Bukovicu i Kninsku krajinu, u okršajima s Talijanima i ustašama pretrpjeli velike gubitke ili su se njihovi borci morali vratiti natrag.

O neuspjehu i gubicima odreda mi smo odmah obavijestili CK KPH. Na vijest o tome kakva je tragedija zadesila partijsku organizaciju i narod Dalmacije u Split je požurio da dođe, da neposredno ustanovi stupanj odgovornosti za stradanje odreda Pokrajinskog komiteta i svih partijskih organizacija koje su bile angažirane oko formiranja odreda i njihova marša prema Zagori - politički sekretar CK KPH, Rade Končar - Brko. On se u Splitu zadržao nekoliko posljednjih dana kolovoza i prvih dana rujna, upoznao nas s političkom situacijom u svijetu i u nas, ali je najviše bio zaokupljen utvrđivanjem uzroka koji su doveli do stradanja prvih dalmatinskih odreda.

Poraz odreda i neuspjesi PK u pregovorima s predstavnicima bivših građanskih stranaka o stvaranju JNOF, Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte, bili su osnovne teme o kojima smo raspravljali u Birou PK, u svakodnevnim razgovorima s drugom Radom Končarom, koje teme smo postavili kao ključne točke dnevnoga reda i na sastanku Pokrajinskog komiteta od 30. kolovoza 1941.godine.

Što se tiče odreda članovi PK složili su se da su osnovni uzroci zbog kojih smo pretrpjeli neuspjeh u slijedećem: vrijeme od tri dana, od 8. do 11. kolovoza, u kojem je roku, na uporan zahtjev delegata CK KPH, Papa i Kovačevića, trebalo formirati i prebaciti od Splita i Šibenika do Cetinskog polja kompletnih sedam odreda, bilo je odveć kratko za izvršenje tako krupnog, složenog i odgovornog zadatka.

Članovi Pokrajinskog komiteta jedan su za drugim samokritički iznosili propuste i propust cijelog PK, što se bez obzira na razvoj situacije oko Knina, u Lici i Bosanskoj krajini i bez obzira na potrebu da se ustanicima Kninske krajine ukaže kadrovska i vojnička pomoć, nije energičnije suprotstavio Pavlu Papu i Mirku Kovačeviću kada su, makar i u ime CK KPH, onako uporno inzistirali u tome da se odredi moraju formirati u roku od tri dana.

Budući da smo mi najbolje poznavali raspoloženje naroda, pripremljenost terena i ostale uvjete potrebne za stvaranje odreda, PK je morao inzistirati na tome da se rok postavljen za formiranje i otpremanje odreda produlji, i da ne bude kraći od 10 do 15 dana. Ovako, zbog kratkoće vremena, ne samo što se nisu mogle izvršiti potrebne organizacione pripreme za formiranje i otpremanje odreda, već im se nisu uspjeli naći ni vodiči, dobri poznavaoci terena od Primorja preko Dalmatinske Zagore do Dinare, pa se dogodilo da su gotovo svi odredi bili bez vodiča, što je imalo za posljedicu to da se izgubilo mnogo vremena na putu.

Isto tako, teren kojim su prolazili oskudijeva u vodi i šumi, zbog čega se i moglo dogoditi da su mnogi odredi otkriveni, napadnuti i stradali upravo u vrijeme kad su njihovi borci tražili vodu po kamenjaru. Taj je teren, osim toga, bio i nepošumljen, tako da su se odredi mogli kretati samo noću, zbog čega su putovali mnogo dulje nego što smo to mi predvidjeli.

Pokrajinski komitet u argumentaciji koja je trebala da razuvjeri drugove Šilju i Lalu u to kako je u tako kratkom roku moguće stvoriti i otpremiti odrede nedovoljno su isticali i činjenicu da su zagorska sela, za razliku od primorskih, bila još pod dosta jakim utjecajem ustaša, odnosno ranije mačekovaca i klerikalaca. Gotovo svuda na terenu kojim je trebalo proći po selima su bili ustaše i pripadnici Mačekove Seljačke zaštite, a talijanski garnizoni i posade u blizini njih, pa je zbog toga trebalo zaobilaziti sela i prebacivati se kamenjarom Mosora i ostalih golih i krševitih brda. Osim toga Kotarski komitet KPH za Sinj nije osigurao prihvat odreda. Sve to, međutim, nisu mogle biti naše potpune, dokumentirane i konačne ocjene o pravim uzrocima zbog kojih smo pretrpjeli neuspjeh. Da bi to ustanovio, PK KPH je, kako je to uobičajeno za takve, ozbiljne slučajeve, osnovao komisiju u sastavu: Andrija Božanić - Stevo, član PK KPH, Maks Baće - Milić, španjolski borac (koji je baš tih dana, zajedno s Božom Bilićem - Marjanom, također španjolskim borcem, kanalima CK KPH stigao u Split) i Zdenka Šegvić.

Zadatak komisije bio je da razgovara sa svim drugovima koji su bili zaduženi za organizaciju odreda, zatim s borcima koji su se poslije stradanja odreda vratili natrag, te vodičima, vezama, javkama i tako ustanoviti činjenično stanje i stupanj odgovornosti pojedinaca, rukovodilaca i rukovodstava.

No ako niža rukovodstva i partijske organizacije nisu ni poslije sastanka PK od 30. kolovoza mogle imati konačnu ocjenu partijskog rukovodstva Pokrajine o uzrocima poraza odreda, PK ih nije mogao prepustiti sebi samima, pa im je u vezi s daljnjim stvaranjem

odreda signalizirao da zasad ne upućuju odjednom iz Primorja u Dinaru veće skupine ljudi, tj. kompletne odrede, već da se odlazi pojedinačno, i to samo kanalima koji su potpuno sigurni.

Druga točka dnevnog reda sastanka PK od 30. kolovoza ticala se pokušaja PK KPH za Dalmaciju da pregovorima s nekompromitiranim predstavnicima građanskih partija stvorimo jedinstveni narodno-oslobodilački front. Na toj smo sjednici Ivan Lučić Lavčević i ja podnijeli Pokrajinskom komitetu izvještaj o kontaktima i razgovorima s predstavnicima Jugoslavenske nacionalne stranke, Jugoslavenske demokratske stranke, Srpskoga odbora i Hrvatske seljačke stranke.

Nakon našeg izlaganja i diskusije PK je ocijenio da je njegova delegacija učinila dosta napora da u Jedinstvenu narodno-oslobodilačku frontu okupi sve nekompromitirane pripadnike i utjecajne ličnosti iz bivših građanskih stranaka.

Najviše partijsko rukovodstvo pokrajine to je činilo uvjereno da bi prisutnost tih ljudi u JNOF pridonijela masovnosti narodno-oslobodilačkog pokreta i ubrzavanju općenarodnog ustanka u Dalmaciji. Pokrajinski komitet je međutim poslije razgovora koje su njegovi predstavnici od 16. do 18. kolovoza vodili s predstavnicima bivših građanskih partija i ranijih susreta s Dobrosavom Jevđevićem konstatirao da bi svako daljnje pregovaranje s predstavnicima JNS, JDS i HSS bilo uzaludno jer oni, makar se formalno i slažu s velikim dijelom postavki iz naše platforme, ne prihvaćaju ono što je osnovno u toj platformi, a to je dizanje općenarodnog ustanka bez odlaganja.

Po njihovu mišljenju to je još preuranjeno i treba sačekati povoljnije vrijeme. Dizanje na oružje u ovom trenutku, prema njihovom mišljenju, rezultira samo nepotrebnim žrtvama. Umjesto da 24 borca Splitskog, Solinskog i Sinjskog odreda koji su se herojski držali prilikom strijeljanja 26. kolovoza u Ruduši kraj Sinja, te strijeljanje boraca sa šibenskog terena u Skradinu i Drnišu i druge žrtve mobiliziraju za borbu, nekadašnji utjecajni građanski političari baš na primjeru tih žrtava pokušavaju dokazati kako još nije vrijeme za borbu.

Iako su u razgovorima s predstavnicima PK polazili s različitih pozicija (jugo-nacionalisti, na primjer, da u JNOF, ne može biti uključena Hrvatska seljačka stranka, motivirajući to time da je HSS kriva za propast Jugoslavije, a predstavnici HSS da o bilo kakvoj suradnji između njih i komunista ne može biti ni govora), i jedni i drugi smatraju sebe pravim, jedinim i jedino pozvanim „borcima“ protiv okupatora koji će, čim za to bude vrijeme, i sami krenuti u borbu.

Ocijenivši da bi svaki daljnji pregovori s ljudima iz vrhova bivših građanskih partija bili uzaludan, jalov posao, Pokrajinski komitet je sebe, niža partijska rukovodstva i partijske organizacije usmjerio na to da se direktno obraćaju masama i da Jedinstvenu antifašističku i narodno-oslobodilačku frontu stvaramo odozdo, tako da to bude masovna organizacija svih antifašista i rodoljuba, a ne koalicija građanskih partija i KPH.

Naposljetku, jedna točka dnevnog reda sastanka PK od 30. kolovoza bila je isključenje iz partijskih organizacija i rukovodstava svih oportunističkih, kolebljivih i za narodno-oslobodilačku borbu nespremnih članova. Osim diskusije o trogirskom starom rukovodstvu, koje je smijenjeno, raspravljali smo i o pojedinim članovima vodičko-zatonskog, prijašnjeg kninskog, sinjskog, makarskog, hvarskog, pelješkog i korčulanskog rukovodstva i zaključili, ovom prilikom dosta načelno, da se umjesto nekih starih i učmalih rukovodilaca na rukovodeća mjesta u tim i drugim rukovodstvima uzdižu mladi i odlučni drugovi koji će dosljedno provoditi liniju PK o narodno-oslobodilačkom pokretu i narodno-oslobodilačkoj borbi.

O toj temi veoma smo temeljito razgovarali i s tim u vezi donijeli i konkretne odluke na sastanku od 4. rujna, kada je čišćenje partijskih organizacija od svih onih članova koji postaju kočnica uspješnom razvitku oružane borbe i koji su se loše ponijeli prilikom formiranja partizanskih odreda i u dotadašnjim diverzantskim i ostalim akcijama bila glavna točka dnevnog reda sastanka PK. Tom smo prilikom zaključili da s oportunistima najenergičnije raščistimo, tj. da ih se sve partijske organizacije oslobode. Da bismo u tome dokraja uspjeli, bilo je potrebno najprije iz svih partijskih rukovodstava isključiti sve one koji su se u tim sudbonosnim trenucima držali kolebljivo.

U skladu s takvim zaključcima Pokrajinski komitet je pojedine svoje članove i okružne komitete zadužio da što prije ustanove stanje i konsolidiraju prilike u partijskim rukovodstvima i organizacijama Hvara, Korčule, Pelješca, Dubrovnika i Makarske. Komitet je donio i ove odluke: zbog toga što su zatajile u danima stvaranja partizanskih odreda i njihova prebacivanja iz Primorja na Dinaru, a i prije toga, i zbog toga što nisu uspjele da sačuvaju Sinjski partizanski odred od rasipanja, treba rasformirati Kotarski komitet za Sinj i raspustiti sve partijske organizacije u Sinjskoj krajini. Zbog toga što su zatajile prilikom formiranja Vodičko-zatonskog odreda, koji nije ni pokušao da krene sa zbornoga mjesta, do daljnjega se (dok PK o tome ne primi podroban izvještaj Okružnog komiteta za Šibenik) suspendiraju partijska rukovodstva u Vodicama i Zatonu. Zbog toga što su, umjesto da prijeđu u ilegalnost i da kao ilegalci nastave rukovoditi partijskom organizacijom Kninske krajine, pobjegli ispred ustaškog terora u talijansku okupacionu zonu, a zatim odbili da izvrše nalog PK da se vrate na kninski teren isključeni su iz Partije Branko Tica i Dušan Damjanović.-

Tragedija Splitskog odreda

Nakon što je saslušala sve drugove koji su bili angažirani na poslovima oko formiranja odreda i preživjele borce, te vodiče i kurire, i pošto je uzela pismene izjave od svih članova PK, istražna komisija PK podnijela je podroban izvještaj. U njemu su analizirane sve pojedinosti koje su utjecale na to da nam prvi odredi stradaju. Činjenice koje su s tim u vezi ustanovljene bile su slijedeće: Splitski je odred, umjesto u nedjelju, kako smo bili predvidjeli, na put krenuo dan kasnije, 11. kolovoza, s mjesta zvanog Plokite u Splitskom polju. Odred nije krenuo u punom sastavu, njegov drugi vod s 22 borca nije u zakazano vrijeme stigao na zborište tako da je, nakon dva i po sata uzaludnog čekanja, Mirko Kovačević bio primoran dati naređenje da se prema Mosoru krene samo s prvim i trećim vodom. Ta dva voda, u kojima su bila 42 borca, u toku prve noći prevalila su maršrutu od Splitskog polja do Mravinaca na Mosoru. Tu su predanili, a zatim se u toku druge noći prebacili u Krušvar.

Cijeli slijedeći dan, srijedu, proveli su uzaludno čekajući kurira koji ih je trebao povesti prema Dicmu i Košutama. Taj dio puta nitko iz odreda nije poznavao, pa su borci sami, bez busole, vodiča i kurira nastavili marš. Lutali su bespućima Mosora, nasumce određujući put po karti. Kretali su se u izuzetno teškim uvjetima; pod teretom oružja, bez vode, po upeklom dalmatinskom kamenjaru. Izmoreni, gladni, žedni i malaksali, zastali su da predahnu.

Inđo Marković i Veljko Neškovčin su se uputili u selo da zatraže vode i hrane. Međutim, njih su primijetili seljaci i, preplašeni, otvorili vatru. Seljaci su požurili do prve ustaške policijske stanice i prijavili da se netko nepoznat kreće njihovim krajem. Obavijest je ubrzo stigla i do ustaške komande u Sinju, odakle su odmah upućeni jedna ustaška jedinica i

talijanski karabinjeri. Ojačane neprijateljske snage sukobile su se s još neiskusnim i za borbu nepripremljenim borcima.

Nakon borbe, koja se vodila gotovo čitav dan, u kojoj su mladi Splićani pokazali izuzetnu hrabrost, Talijani i ustaše uspjeli su opkoliti odred. U toj situaciji, kada su bili opkoljeni sa svih strana, u krugu od 600 metara, ostao im je nezatvoren samo jedan uzan prolaz. Prilikom pokušaja da izvuče odred iz obruča, herojski je pao i delegat CK KPH i španjolski borac Mirko Kovačević - Lala. Ustaše i Talijani tada su još žešće nasrnuli na ostatak odreda i potpuno ga razbili; više od polovice boraca je izginulo, dok su njih 22 zarobljena, sprovedena u Sinj, gdje ih je ustaški prijeki sud osudio na smrt, a zatim ih 26. kolovoza ustaše strijeljali u Ruduši kod Sinja. Uhvaćeni borci Splitskog i Solinskog partizanskog odreda bili su u ustaškom zatvoru u Sinju podvrgnuti strahovitom mučenju. Ustaški isljednici-batinaši danonoćno su mrcvarili napaćene borce tražeći da im odaju organizacije NOP-a i ljude koji su ih vodili. Nisu to saznali.

Borci su gordo saslušali presudu kličući Partiji i Oslobodilačkoj borbi. U izvještaju kojega je ustaška Kotarska oblast u Sinju 26. kolovoza uputila Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu i Velikoj župi Cetina u Omišu, o presudi ustaškog prijekog suda nad zarobljenim borcima Splitskog i Solinskog odreda, stoji:

Kotarska oblast
V.T. Br. 36 od 26.VIII.1941.
Predmet: Osuda prijekog suda u procesu protiv komunista

U vezi tamošnjeg izvještaja V.T. br. 26/41 od 16.VIII. ov. g. izvješćuje se, da je Pokretni prijeki sud u Sinju danas proglasio osudu, kojom su od 35 okrivljenih 24 ovih osuđena na kaznu smrti strijeljanjem, a jedanaestorica oslobođena krivice.

Pomilovanje osuđenih nije uslijedilo.

Kazna smrti izvršena je u blizini Sinja.

Prigodom sprovođenja u tri samovoza, od zatvora do stratišta, čuli su se pojedinačni poklici osuđenika: Živio Staljin.

Na samom stratištu osuđenici su klicali: Živjela Crvena Armija, Živjeli proleteri, Živio oslobodilački pokret, Živio Staljin, Krvniče, kukavice! Evo ti prsa, pucaj! Ima još naroda iza nas!

Javni red i sigurnost nisu bili ničim poremećeni, a poduzete su mjere za daljnje održavanje reda i sigurnosti.

Strijeljani prvoborci Dalmacije su: Čerina Tonko, Katić Ante, Rogulj Dragutin, Urlić Davor, Frua Dušan, Zelić Ante, Markotić Josip, Skopljanac Tadija, Popović Ante, Radetić Josip, Torkar Ante, Matković Marin, Antonini Ivan, Marković Ivan, Jelaska Petar, Borovčić - Kurir Bruno - Đordano, Santini Alfred, Duplančić Branko, Petrić Josip, Borozan Nebojša, Ozretić Vjekoslav, Dujmić Mirko, Krstulović Jozo i Stojanac Šime. Slava im!

Iako nije doživio tragediju kakvu su doživjeli Splićani, pokušaj Solinskog odreda da se probije na Dinaru završio se bezuspješno. Taj je odred formiran u rekordnom roku. Za njegove borce bilo se prijavilo 215 solinskih radnika, seljaka i đaka. Poslije dolaska u Split i preciznog dogovora s Mirkom Kovačevićem i sa mnom o tome kuda i kako da povede Solinski odred, sekretar Mjesnog komiteta Solina Drago Gizdić, koga smo imenovali za

komandira odreda, odmah je uz pomoć organizacionog sekretara PK KPH za Dalmaciju, Ive Amulića, započeo konkretnu realizaciju odluka PK.

Na obroncima Kozjaka, na mjestu zvanom Bili kuk iznad Solina, 11. kolovoza uvečer, oni su od svih dobrovoljaca iz solinskoga bazena koji su se bili javili za odlazak u partizane odabrali 72 borca, jer je samo za toliko njih bilo oružja i osnovali Solinski partizanski odred. Ali zbog toga što su Talijani bili primijetili da su ulice u Solinu i okolnim selima mnogo prometnije i življe nego ranije, zbog čega su bili blokirali sve putove u bazenu, do zbornoga mjesta nije se uspjelo probiti 12 boraca iz Klisa, pa je odred umjesto 72 brojio 60 boraca. U 11 sati uvečer 11. kolovoza Solinski partizanski odred krenuo je s Kozjaka prema Kamešnici i u zoru 12. kolovoza izbio u blizinu sela Dicma, gdje je trebalo da se sastane sa Splitskim odredom. Tu su umorni borci zalogorovali u jednoj šumici. Međutim, odred su ubrzo otkrili ustaše iz Dicma i napali ga. Solinjani su prihvatili borbu i izdržali je sve do četiri sata poslije podne, kad su se pred jakim neprijateljskim snagama i suočeni s opasnošću da budu opkoljeni počeli povlačiti.

Odred se bez većih gubitaka i organizirano izvukao ispod udara ustaša i zatim vratio u Solin. U borbi su bila teže ranjena četiri borca, od kojih su se dvojica uspjela izvući i sakriti, a drugu su dvojicu ustale našli i odveli u Sinj, gdje ih je prijeki ustaški sud osudio na smrt, a ustaše zajedno sa zarobljenim i osuđenim borcima Splitskog odreda strijeljali u Raduši 26 kolovoza 1941.

Što se tiče Kaštelansko-trogirskog odreda, on se nije bio ni formirao u sastavu kako smo to mi bili planirali. Bilo je, naime, predviđeno da se taj odred formira iz već postojećeg partizanskog odreda u Kaštelanskom polju, zatim jedne grupe od 30 trogirskih ilegalaca i jedne manje grupe Solinjana koji nisu mogli ući u Solinski partizanski odred.

Borci iz Kaštela i njih trinaestorica iz Solina prikupili su se u polju poviše Kaštel-Lukšića već uvečer 11. kolovoza. Na zborno mjesto, međutim, nisu stigli Trogirani. Da se za dana ne bi zatekli u polju Kaštelani i Solinjani prebacili su se u šumicu poviše Kambelovca, u Kozjaku. U toku jutra, da bi bili još sigurniji, krenuli su preko Kozjaka. Zalogorovali su u blizini sela Bročanca, odakle je komandir odreda Ante Roje uputio u Trogir kurira da izvidi zašto Trogirani nisu došli. Vijest s kojom se otuda vratio kurir bila je loša: Ivan Maravić - Pavela, u to vrijeme sekretar MK Trogir (koga je kasnije, zajedno s Frankom Bublom, PK isključio iz Partije zbog oportunizma), poručio je komandi odreda da on svoje borce neće voditi „na klaonicu“. Našavši se u nedoumici što dalje da radi, Ante Roje je sišao u Kaštela da uhvati vezu s Pokrajinskim komitetom i izvijesti ga o stavu Trogirana.

Pokrajinski komitet je u Kaštela poslao svoga organizacionog sekretara Ivu Amulića. Kako je tada Splitski partizanski odred već bio stradao a drugi se odredi desetkovani vratili natrag, Amulić je prenio Roji stav PK da se Kaštelanski odred vrati natrag, dok se ponovo ne stvore uvjeti za njegov izlazak iz Kaštelanskog polja na Dinaru. Poslije toga su se borci iz Kaštelanskog odreda koji nisu bili kompromitirani, vratili svojim kućama. A drugi su ostali živjeti kao ilegalci u Kaštelanskom polju.

Što se za to vrijeme događalo na šibenskom području? Čim je stigao na šibenski teren, član CK KPH Pavle Pap - Šilja počeo je intenzivno raditi na izvršavanju zadataka radi kojih je došao. Okružni komitet za Šibenik je uz njegovu pomoć odmah prišao realizaciji odluke PK o formiranju odreda. Prema planu koji je Okružni komitet prihvatio u Šibeniku i njegovoj okolici trebala su se formirati tri odreda: Šibenski, Zatonsko-vodički i Primoštensko-rogoznički.

Odredi su trebali krenuti u dva smjera: Primoštensko-rogoznički i Šibenski odred u pravcu Šibenik - Drniško polje, a Vodičko-zatonski prema Bukovici. Na tom sastanku bili su određeni rukovodioci svih odreda, dogovoreni mjesto i vrijeme polaska, precizno određeni pravci kretanja i veze koje su ih trebale prihvatiti. Za komandira Šibenskog odreda bio je postavljen Pepo Polak - Martin, a za političkog Komesara Miro Višić. Za komandira Primoštensko-rogozničkoga odreda postavljen je Petar Grubišić - Pero, koji je bio i komesar.

Pavle Pap je nakon toga ostao na zatonskom terenu da osobno sudjeluje u stvaranju Vodičko-zatonskog odreda. Ali već na početku posla naišao je na ozbiljne teškoće. Zbog djelovanja Fabe Mrše, Kamila Pamukovića, Ame Živkovića i drugih oportunista, mnogo ljudi koji su se bili dobrovoljno javili za odlazak u odred - pokolebali su se.

Jača demoralizacija nastala je onda kad su uvidjeli da partijska rukovodstva nemaju istovjetno stajalište o borbi i odredima i, što je najgore, da se tu ne radi o nekom trenutnom nesporazumu među partijskim rukovodstvima, nego o podvojenosti na principijelnom pitanju organiziranja oružane borbe. Zato se, kad je Pap pozvao prisutne da pođu s njim svi oni koji su spremni da se bore, iz Vodica, Prvića i Zatona odazvalo šezdesetak boraca. Njihov komandant postao je Pavle Pap, a komesar odreda Franjo Kursar.

Odmah nakon toga Pap je uputio u Bukovicu dva svoja borca i dao im zadatak da u selima kroz koja budu prolazili uspostave veze i po dolasku u Bukovicu obavijeste tamošnje rukovodstvo o najnovijim zadacima u vezi s ustankom. Ta dva borca ubrzo su se vratila iz Bukovice i kad se očekivalo da će Pap zajedno s odredom prema Bukovici krenuti pravcem koji su ta dva druga već izvidjela i ugovorila veze za prihvat, on je na put krenuo samo s jednim pratiocem, a odredu dao nalog da krene za njim dan kasnije.

Porazi i demoralizacija

Pavle Pap i njegov pratilac Paško Trlaja krenuli su za Bukovicu 12. kolovoza navečer. U ranu zoru kod sela Voćana, dijelom ustaški nastrojenog, iscrpljeni i žedni sišli su na izvor vode zvan Mikuljac. Tu ih je, kad su premoreni zaspali, primijetila jedna špijunka i o tome izvijestila Talijane, koji su za kratko vrijeme opkolili i uhvatili naše drugove, da bi ih dva dana kasnije, 15. kolovoza 1941. obojicu strijeljali u Skradinu. Saznavši za njihovu smrt većina boraca Vodičko-zatonskog odreda vratila se svojim kućama, dok je manji dio i dalje ostao da živi ilegalno.

Šibenski partizanski odred krenuo je iz Šibenika u pravcu Kninske Dinare 12. kolovoza uvečer. Peti dan poslije odlaska, dok se odmarao u Ravnom Gaju blizu Drniša, odred je bio iznenada napadnut. U borbi koju su Šibenčani prihvatili sa žandarima i Talijanima jedan borac je poginuo, desetoricu su zarobili žandari, od kojih su kasnije osmorica strijeljana u Drnišu, dok je nekoliko boraca bilo zalutalo i vratilo se natrag.

Poslije tog okršaja na okupu se našlo svega 19 boraca. U selu Biskupiji u Kosovskoj dolini, oni su došli u vezu s četnikom Pajom Popovićem, koji im je pokazao pismo Ljube Babića iz Drvara, u kojemu ovaj poziva primorske partizane da se prebace na oslobođeni teritorij Bosanske krajine.

Komandir Šibenskog odreda Martin Polak - Pepo prihvatio je prijedlog Paje Popovića da partizanima bude vodič i da ih preko Kaldrme provede u selo Polaču, odakle mogu lako krenuti za Drvar, pa je 24. kolovoza s ostatkom odreda krenuo u pravcu oslobođenog

teritorija. Kad su došli nedaleko od ceste preko koje je trebalo prijeći, naprijed je pošao vodič i pet boraca. Neposredno pred cestom vodič se izdvojio i sam pošao naprijed da „ispita teren“. Odjednom se čuo revolverski hitac, a zatim je na partizane otvorena mitraljeska vatra.

Odred je iznenadnim napadom bio razbijen, pa su se grupe boraca stale probijati u raznim pravcima. Jedan je borac bio zarobljen, a petorica su se s komandirom Polakom vratila u Šibenik. Do Polače se u toku noći uspjelo probiti samo šest šibenskih partizana, a slijedeće noći, drugim pravcem, još četvorica. Ta desetorica partizana Šibenskog odreda s Polače su ubrzo produžili prema Bosni i stigli u Risovac, gdje je bio front oslobođenog teritorija. Odatle su se 27. kolovoza kamionom prebacili u Drvar. Poslije kraćeg boravka u Drvaru njih je Štab Drvarske brigade uputio u oslobođena sela sjeverozapadnog dijela Livanjskog polja, da tamo politički djeluju među hrvatskim stanovništvom.

Ni Primoštensko-rogoznički odred nije mnogo bolje prošao od ostalih odreda prvijenaca Dalmacije. On je brojio oko 30 partizana i bio je krenuo u pravcu Kninske krajine. Kad je prelazio željezničku prugu kraj Perkovića, na odred su zapucali Talijani i žandari, nakon čega su se borci raspršili i vratili natrag.

Za sve to vrijeme Sinjski partizanski odred čekao je u Dinari odrede iz Primorja. Njega je formirao član PK Andrija Božanić 10. kolovoza, na zajedničkom sastanku privremenog operativnog rukovodstva KPH za Sinjsku krajinu i štaba odreda, kad je zaključeno da svi članovi Partije i SKOJ-a još iste večeri u deset sati dođu na mjesto zvano Fratarski lug, odakle će krenuti u pravcu Dinare.

I doista: u zakazano vrijeme i na ugovoreno mjesto došlo je oko 70 drugova, koje su komandant Paško Mrduljaš i komesar odreda Stipe Marković poveli u pravcu mjesta Panja na Cetini. Odred je zalogorio u jednoj šumici, nekoliko kilometara daleko od Bitelića, tj. na mjestu koje je PK KPH odredio da bude sastajalište primorskih sa Sinjskim odredom. Tek 18. kolovoza, kad su prestali gajiti svaku nadu da bi mogao naići koji od tih odreda, Sinjani su krenuli u pravcu Bajagića, a odatle prema Vrdovu.

Bačen u njedra puste i kamenite Dinare, sam, bez veze s partijskim rukovodstvima, bez hrane i vode i bez mogućnosti da pribavlja sredstva za život, opkoljen sa svih strana ustaškim i talijanskim posadama, na terenu na kome su ustaše, mačekovci i kler imali jak utjecaj u narodu, odred je preživljavao veoma tešku krizu.

Još prije nego što je bio stigao na Vrdovo odred je zbog malodušnosti i teških prilika napustio 21 borac. A kad je među borce, preko seljaka iz dinarskih sela procurila vijest da ustaške vlasti javno, putem plakata, pozivaju sve partizane da se u roku od dva dana vrate kućama i da im garantiraju živote, odred se smanjio za još 12 boraca. Dio boraca iz odreda je nestao poslije vijesti da su ustaše strijeljali u Sinju 24 zarobljena borca Splitskog, Solinskog i Sinjskog odreda.

Usprkos svim nastojanjima štaba da suzbije demoralizaciju, da dođe do sredstava za život, opća demoralizacija i kriza je sve više uzimala maha. Poslije svake nove vijesti, da su Talijani blokirali Glavice i Sinj, te da je svaki rad aktivista nemoguć itd., brojno stanje odreda se smanjivalo za još pokojeg borca, tako da ih je oko 20. kolovoza u odredu ostalo svega petnaest. Propao je i pokušaj štaba odreda da uspostavi vezu s bosanskim partizanima, jer su na putu za Livanjsko polje trojica kurira naišla na četničku zasjedu, pa su se morali vratiti natrag.

Nova osipanja nastala su poslije sastanka svih boraca od 20. kolovoza, kad je odlučeno da se komandir, politički komesar i Vice Buljan probiju do Splita i od Pokrajinskog komiteta zatraže upute o tome što dalje da se radi: dok su se ta tri druga probijala prema Splitu ponovo su odred napustili neki borci, tako da je u odredu ostala mala grupa od nekih sedam-osam boraca s Tadijom Anušićem i Ivanom Bračuljom na čelu.

CK KPH svaljuje odgovornost na PK KPH

Na osnovi prvog izvještaja komisije Pokrajinski komitet je sastavio svoj izvještaj Centralnom komitetu KPH i u njemu podrobno opisao kako su i zbog čega odredi stradali. Pri tome je veliki dio odgovornosti za poraz odreda Pokrajinski komitet pripisao sebi. Ta se odgovornost, prema jednodušnoj ocjeni PK, s kojom se suglasio i Rade Končar, ogleda u tome što se PK kao najbolji poznavalac prilika u Pokrajini, nije suprotstavio stavu koji su mu u ime CK KPH nametnuli Pavle Pap - Šilja i Mirko Kovačević - Lala.

Pokrajinski komitet, međutim, nije mogao a da već u prvom izvještaju ne istakne i to da dio odgovornosti za stradanje odreda snosi i Centralni komitet KPH. Njegovo pismo, potpisao ga je Vladimir Popović, najprije nas je okvalificiralo kao oportuniste, a zatim pozivalo da - dobro se tog dijela pisma sjećam - „ne časeći ni dana ni časa“ priđemo stvaranju partizanskih odreda i povedemo narod u općenarodni oružani ustanak. Taj dio pisma su drugovi Šilja i Lala stalno isticali, a „tri dana“ smatrali gornjom granicom do koje odredi moraju biti formirani i krenuti prema zaleđu. Zbog svega toga smatrali smo za potrebno da Centralnom komitetu KPH, već u prvom podrobnijem izvještaju o stradanju odreda, otvoreno, komunistički kažemo i to da za poraz prvih odreda i za situaciju u koju je pokret Dalmacije nakon toga dospio smatramo da je, barem koliko PK KPH za Dalmaciju, odgovoran i Centralni komitet KPH.

U duhu instrukcija koje nam je dao drug Končar mi smo nastavili posao na popravljanju situacije u pokrajini nastale poslije poraza odreda i na konsolidaciji partijskih organizacija i rukovodstava. Gotovo čitav mjesec rujan mi smo bili angažirani na sanaciji prilika i na odzdravljivanju partijskih organizacija od izvjesne moralne krize u koju su bile dospjele poslije stradanja odreda. U to da je partijsku i skojevsku organizaciju bila zahvatila izvjesna apatija, lično sam se mogao uvjeriti, kad sam po zaduženju PK obilazio partijske organizacije Solina, Rupotine, Žrnovnice, Podstrane, Jesenica, Kaštela i Trogira. Ljudi koje sam susretao baš kao i oni s kojima sam se sretao u Splitu, na partijskim i skojevskim sastancima, doživjeli su stradanje odreda kao tešku ranu.

Pokrajinski komitet, po čijoj su odluci odredi osnovani i otpremani prema Dinari, sada je bio izložen napadima sa svih strana: jugo-nacionalisti, pripadnici HSS, kler, privrženici Vicka Jelaske i drugi u zboru su nas napadali da se ponašamo avanturistički, da smo nesposobni itd. Sve te udarce, i one zlonamjerne sračunate na to da se omalovaži KPH i PK za Dalmaciju, i one dobronamjerne ali pune oštre kritike na račun PK, valjalo je otrpjeti i suprotstaviti im se argumentima. Valjalo je, osim toga, pomoći ljudima iz nižih rukovodstava i organizacija, ne samo da prebrode krizu već i da smognu snage da organiziraju nove odrede i da učvrste sve odbore i organizacije otpora okupatoru, ustašama i četnicima.

Na tim zadacima i na zadacima konsolidacije nekih partijskih i skojevskih rukovodstava i organizacija, zatim na stvaranju drugih organa otpora u okviru Jedinstvene Narodnooslobodilačke fronte, te na obnavljanju i uspostavljanju novih kanala i punktova od

centra na obali do Dinare, Pokrajinski komitet je bio angažiran tokom cijelog mjeseca rujna. Iako smo bili stavljeni u situaciju da sve počinjemo ispočetka, mi smo već mjesec listopad dočekali prilično pripravni.

Početkom mjeseca listopada ponovo je došao u Dalmaciju politički sekretar CK KPH, Rade Končar - Brko. Taj njegov drugi ratni dolazak u Dalmaciju značiti će veoma mnogo za sve nas, jer on nam je pomogao da ubrzamo mnoge poslove koje smo bili započeli, a ticali su se omasovljavanja oružanih akcija u gradovima, reorganizacije mnogobrojnih organa i organizacija narodnooslobodilačkog pokreta i borbe uopće.

Radu Končara su dalmatinski komunisti ubrajali u one naše rukovodioce koji su u godinama njene borbe za pobjedu najprogresivnije struje u Partiji i za pobjedu Titovog kursa, za stvaranje Partije Titovog kova, svojim čestim dolascima u Dalmaciju 1939. i 1940., veoma pomogli našoj organizaciji da se konsolidira, da se organizira na boljševičkim principima i da iz svojih redova odstrani sve one kojima su jedinstvo misli i akcija, pokoravanje odlukama foruma i organizacija, unutar-partijska disciplina i druge norme partijskog života bile daleke i strane. Dosta smo brzo našli zajednički jezik s njim i kada je potkraj mjeseca kolovoza, na vijest o stradanju prvih dalmatinskih odreda, požurio da dođe k nama. Upravo smo zbog toga od ovog drugog Končarovog dolaska k nama očekivali veoma mnogo.

Čim sam saznao za Končarov dolazak, poručio sam da se vidimo. Susret je trajao kratko, toliko da ugovorimo sastanak Pokrajinskog komiteta, na kojem bi i Končar istupio u ime CK KPH. Sastanak smo održali u stanu Ivanke Ninčević, u Vrazovoj ulici, u neposrednoj blizini kuće u kojoj je Končar odsjeo. Pošto je saslušao izvještaj PK o radu partijske organizacije u Dalmaciji u mjesecu rujnu i pošto nas je upoznao sa situacijom u svijetu i zemlji, posebno se osvrnuvši na zaključke vojnog savjetovanja u Stolicama, s kojega je upravo dolazio, Končar je u ime CK KPH kritički prišao ocjeni prilika u Dalmaciji.

Kazna Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju

Rade Končar je najprije uputio veoma oštru kritiku Pokrajinskom komitetu koji je, prema ocjeni CK KPH, najviše kriv za to što sva Dalmacija još nije u ustanku. On nas je, među ostalim, upoznao i s tim da je CK KPH poslije njegova povratka iz Splita u Zagreb raspravljao o političkoj situaciji u Dalmaciji nastaloj poslije stradanja njenih prvih odreda i da je na osnovi njegova referata i materijala istražne komisije Pokrajinskog komiteta, te priznanja PK da snosi dio odgovornosti za stradanje odreda, CK KPH odlučio da Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju kazni ukorom, a komunistima Dalmacije uputi otvoreno pismo.

Malo me je začudilo otkud sad najednom takav stav. Tim prije što sam znao da Končar nije tako mislio prije nego što je početkom rujna iz Splita krenuo u Zagreb. Baš zbog toga sam ga odmah upitao: otkud najednom ukor i otkud otvoreno pismo, što to treba da znači? Na to mi je politički sekretar CK KPH odgovorio da je to stav najvišeg partijskog rukovodstva Hrvatske, koji je ono zauzelo poslije detaljnog razmatranja cijelog slučaja, da se mi odlukama tog rukovodstva moramo pokoravati i da njegove zaključke moramo provoditi u djelo. To je bio i kraj diskusije o uzrocima stradanja odreda i o najavljenom otvorenom pismu.

Končar je, međutim, izrazio čvrsto uvjerenje, svoje i CK KPH, da će partijska organizacija Dalmacije, s obzirom na svoje borbene tradicije i svoj veliki utjecaj u masama, smoći snage da i nakon svega i usprkos svemu povede narod u masovni ustanak protiv okupatora i ustaša.

Da bismo u tome do kraja uspjeli, nastavio je svoje izlaganje politički sekretar CK KPH, valja da što prije provedemo u djelo zaključke i odluke koje je PK već donio, na sastancima od 30. kolovoza i 4. rujna, tj. da iz partijskih organizacija i rukovodstava uklonimo sve one članove KPJ i rukovodioce koji nisu spremni da povedu narod u oružanu borbu. To što smo, usprkos teroru, strijeljanjima i masovnim represalijama, uspjeli da ostatke nekih odreda koji su razbijeni u mjesecu kolovozu i udarne grupe po gradovima održimo na okupu i stvorimo nove, što su nam partijske, skojevske i simpatizerske grupe dobra jezgra budućih odreda, Končar je okvalificirao kao naš uspjeh i kao dokaz da ćemo uspješno organizirati nove odrede i povesti narod u oružani ustanak.

Ali on nam je ukazao i na to da te grupe moramo stalno omasovljavati i što češće, što smišljenije i što organiziranije voditi u akcije, jer je to jedini način da te naše mlade udarnike borbeno i moralno-politički očeličimo i, s druge strane, da pokažemo Talijanima i ustašama tko smo i što sve možemo. Zato sve te grupe, osobito one u Splitu i drugim radničkim centrima u pokrajini, treba usmjeriti na bombaške i diverzantske akcije. Sve one drugove, pak, koji se ne budu mogli održati u gradovima, valja upućivati u skloništa i baze u kojima organizirano žive ostaci Solinskog i Sinjskog odreda.

On je isto tako inzistirao i na tome da treba što prije uspostaviti nove i obnoviti stare kanale i veze prema Sinjskoj i Kninskoj krajini, kojima bismo u Dalmatinsku Zagoru otpremali grupe i pojedince. Time bismo donekle ublažili posljedice svih ranijih propusta u pogledu pomoći srpskom življu oko Knina. Ta naša pomoć, prenosio nam je Končar mišljenje CK KPH, nije bila dovoljna, što je imalo za posljedicu slabljenje intenziteta ustanka i omogućilo velikosrbima da uz pomoć Talijana formiraju četničke jedinice. Politički sekretar CK KPH uputio nam je neke zamjerke i na to kako smo organizirali narodnu pomoć i u pogledu šireg, masovnijeg uključivanja žena u antifašistički i narodnooslobodilački pokret.

Na tom smo sastanku odmah, da bismo proveli zaključke PK i zadatke koje nam je u ime CK postavio njegov politički sekretar, i da bismo prenijeli direktive za rad nižim partijskim rukovodstvima, sačinili plan obilaska organizacija: organizacioni sekretar PK Ivan Amulić - Bruno dobio je zadatak da ide u Dubrovnik, Ivan Lučić Lavčević u Trogir, ja u Sinj i na Dinaru, a sam Končar će poći u Šibenik i Vodice, gdje je stanje u organizacijama najteže.

Na sinjski teren, a zatim prema Dinari, već je bio pošao 25. rujna, pošto je potpuno okončao posao na istraživanju uzroka stradanja odreda, španjolski borac Maks Baće - Milić. On je već bio uspostavio vezu s privremenim Operativnim partijskim rukovodstvom koje je PK imenovao pošto je raspustio stari Kotarski komitet, aktivirao grupu boraca Sinjskog odreda, koju su predvodili Ivan Bračulj i Tadija Anušić, radio na uspostavljanju baza te grupe, kako bi ona vremenom prerasla u Dinarski partizanski odred i već bio na putu u livanjsko područje i Bosansku krajinu, gdje se susreo s drugovima Kostom Nađom i Ljubom Babićem i time uspostavio prvu našu vezu s krajiškim ustanicima, što će biti od velikog značaja za dalju perspektivu ustanka i borbe naroda u Dalmaciji.

Ja sam na put u Sinjsku krajinu krenuo 14. listopada. Jedan dan zadržao sam se u Rupotini, gdje sam prisustvovao sastanku Mjesnog komiteta KPH za Solin, a zatim se na mravinskoj željezničkoj stanici s lažnom propusnicom ukrcao na vlak za Sinj. U Sinju sam se zadržao dva dana i konstituirao novi Kotarski komitet. Od članova prijašnjeg rukovodstva u novo je ušao samo Tadija Anušić. Ostali članovi novoga Kotarskog komiteta postali su Jerko Lovrić - Srđan, sekretar, Ivan Grubiša, Božo Bilić - Marjan, Jovo Stričević i Joko Čikara. Svi su

oni živjeli polu-ilegalno. Samo je Tadija Anušić bio ilegalac, nalazio se u Sinjskom odredu, čiji je bio politički komesar.

Dinarski partizanski odred

Svi drugi članovi novog Kotarskog komiteta živjeli su u selima oko Sinja, sajmišnim danom, subotom, dolazili bi u Sinj i održavali sastanke. Odlukom PK o raspuštanju starog partijskog rukovodstva Sinja raspuštene su bile i sve partijske organizacije u Sinjskoj krajini. Kad sam s drugovima iz novog rukovodstva razgovarao o tome kako su se pojedinci držali u kolovozu, za vrijeme stradanja odreda, i kakvi su izgledi da stvorimo nove organizacije, oni su izrazili uvjerenje da u Glavicama, zatim u samom Sinju, te u Udovčićima, Biteliću, Jabuki, Dicmu, Strmov-Docu i još nekim mjestima postoji dovoljno mladih, za borbu pripravnih simpatizera, skojevaca i nekih bivših članova Partije.

Ja sam prihvatio takvu njihovu ocjenu i u ime PK KPH pred novo partijsko rukovodstvo postavio zadatak da odmah prođu stvaranju partijskih organizacija u tim i drugim mjestima, tako da mreža partijskih ćelija pokrije cijelu Krajinu. Slijedeći njihov zadatak bio je da te organizacije omasovljuju, i to ljudima spremnim da stupaju u Sinjski partizanski odred, da taj odred neprestano jačaju i da ubuduće održavaju čvrste, po mogućnosti svakodnevne veze s Pokrajinskim komitetom.

Iz Sinja sam se, preobučen u narodnu nošnju, preko sela Bitelića i Vrdova, prebacio na Vještić-Goru, koja je tada bila naša najsigurnija baza i u kojoj je bila naša za to vrijeme dosta brojna partizanska jedinica. Na Vrdovu su poslije osipanja Sinjskog odreda ostali, i ja sam ih tamo sreo, moji stari dobri znanci: Ivan i Petar Bračulj, Tadija Anušić, Bojan Bulović, Boško Stojnić, Derkela, Vaso, Stevo i Petar Đapić, Peko Bogdan i drugi stari i provjereni članovi Partije i aktivisti Saveza radnika i seljaka, te veći broj mladih članova Partije i SKOJ-a, koji su, nošeni revolucionarnim zanosom i borbenim tradicijama svojih predaka, stupili u naše prve partizanske grupe i odrede.

Njih je delegat PK Maks Baće već bio podrobno upoznao sa situacijom u svijetu i u našoj zemlji, s raspoloženjem naroda u gradovima na obali i po otocima, s uzrocima stradanja prvih odreda, poveo ih je u prve akcije. Kad sam i ja stigao tamo, drugovi iz Sinjskog odreda, baš kao i članovi novog Kotarskog komiteta, na sastancima štaba odreda i u običnom razgovoru izražavali su bezrezervnu podršku stavu PK KPH za Dalmaciju o tome da je prijeko potrebno krenuti u općenarodni oružani ustanak protiv okupatora i ustaša. S takvim sam se raspoloženjem ljudi za borbu susreo i kad sam zajedno s drugovima Ivanom Bračuljom i Jovom Stričevićem i članovima novog Kotarskog komiteta T. Anušićem, B. Bilićem i I. Grubišom zašao u sela Bitelić, Vrdovo, Bravčev Dolac, Kuzetoviće, Koljane, Otišić i Krajine na Vještić-Gori.

U susretima s mnogim starim aktivistima Partije, skojevcima i simpatizerima, te predratnim članovima i funkcionerima Stranke radnog naroda uvjerili smo se da se mnogi od njih nisu odazvali pozivu PK za odlazak u Sinjski odred ili su kasnije napustili odred zbog toga što se i njihov stari Kotarski komitet držao kolebljivo, jer ni sam, kao rukovodstvo, nije bio uvjeren u to da treba kretati u borbu.

Oni su se bezrezervno stavili na raspolaganje novom Kotarskom komitetu i njemu prepustili da odluči tko od njih treba da ide u odred, a tko da ostane u selu da popularizira i

omasovljava odred i bude dio kanala, veza i punktova kojima treba spajati Primorje s Dinarom, kojima će sigurno pojedinci i grupe stizati iz Primorja u Zagoru i dalje prema Livnu, čije sam predstavnike Miru Višiča, Veljka Mihaljicu i još neke imao prilike upoznati i s njima se dogovoriti o zajedničkim zadacima njihovih i dalmatinskih partizana.

Sažeto kazano, dojmovi koje sam stekao za vrijeme 25-dnevnog boavka u Sinjskoj krajini i na sinjskoj Dinari bili bi ovi: jezgra osutog Sinjskog partizanskog odreda ostala je, ma koliko malena, još čvrsta vojna jedinica. Ona sada iz svoje baze na Vrdovu ne samo da je čestim zalascima u zagorska sela pridonosila jednom drukčijem odnosu Zagoraca prema oružanoj borbi, politici okupatora, zvjerstvima ustaša, mačekovštini i ulozi klera, već je i manjim akcijama pokazivala svoju snagu, omasovljavala se i prerasla u Dinarski partizanski odred.

Novo kotarsko rukovodstvo Partije i iznova stvorene partijske organizacije, čija se mreža neprestano širi, sačinjavaju mahom mladi, Partiji bezrezervno odani i za borbu potpuno pripravni ljudi. Zagora, zahvaljujući aktivnosti partizana i partijskih aktivista u selima, sve se više otima utjecaju HSS-a, ustaša i klera, i postaje dio jedinstvenog antifašističkog i oslobodilačkog pokreta naroda Dalmacije.

To je, s obzirom na orijentaciju da baze svojih odreda stvaramo na Dinari, veoma važna činjenica, jer već imamo potpuno izgrađene, sigurne i pouzdane kanale kojima će naši borci kretati od Primorja do Dinare i, također provjerene punktove, koji će pojedince i grupe iz Primorja dočekivati, opskrbljivati hranom i predavati ih slijedećim vezama.

Naše akcije širom Dalmacije

Sve sam to, dosta iscrpno, predočio Pokrajinskom komitetu Partije na sastanku koji smo održali sutradan poslije moga povratka u Split, 12. studenoga 1941. Na tome sastanku, iz izvještaja koje su ostali drugovi podnijeli, doznao sam što se sve u vrijeme moga boravka u unutrašnjosti zbilo u gradovima na obali. Najviše smo razgovarali o oružanim akcijama udarnih grupa, koje su za ovo vrijeme bile svakodnevna praksa.

Najprije je 1. listopada u Splitu likvidiran izdajnik Luka Čulić. Bivšeg prvaka HSS, poslije travanjskog sloma, aktivnog pristašu ustaškog poretka i otvorenog suradnika okupatora, toga dana oko 9:30 sati naši su drugovi likvidirali. Što je Čulić značio za okupatora, najbolje pokazuju racije i hapšenja što su ih Talijani izvršili sutradan poslije atentata kao odgovor na njegovu likvidaciju.

Šest dana kasnije, 6. listopada oko 11 sati, zapaljen je talijanski brod „Palermo“ od 5.500 bruto-registarskih tona, koji je bio usidren u luci kod javnih skladišta. Brod je bio pun različite opreme za vojsku i municije. Unatoč brzoj intervenciji vatrogasaca i vojske, brod je bio oštećen, dugo vremena nije bio sposoban za plovidbu.

Samo dva dana iza te akcije, 8. listopada oko 3 sata poslije podne, naši su udarnici u Viškoj ulici u Splitu bacili bombu na automobil u kojem su se nalazili zloglasni splitski fašisti Antonio Krstulović i njegov zet Luiđi Presel.

Sutradan poslije te, izvedena je još jedna akcija: 9. listopada splitski su udarnici bacili dvije bombe na karabinjere kod bivšeg sokolskog vježbališta. Zbog toga i uopće zbog učestalih napada na Talijane i njihove špijune, Talijani su pooštrili kontrolu i odreda počeli legitimirati malobrojne prolaznike. Svaki im se prolaznik činio sumnjiv i opasan...

Ne obazirući se na to, hrabri splitski udarnici i dalje nastavljaju akcije. Nekoliko je njih 14. listopada izvelo veoma uspjelu diverziju u splitskom brodogradilištu, podmetnuli su eksploziv pod ležišta kotla broda „Orao“, koji je ubrzo trebalo da izađe iz reparature i u pratnji jednog konvoja da otplovi u Italiju. Ne samo što je kotao uništen, već je cijeli brod toliko oštećen da je sjeo na dno mora.

Dan kasnije, 15. listopada, naši su drugovi iz Žrnovnice uspjeli oteti Talijanima 16 pušaka, jedan mitraljez i jedan puškomitraljez, te 16 sanduka bombi i municije.

Slijedećeg dana, 16. listopada, u Splitu je zabilježena još jedna akcija: gotovo u isto vrijeme, navečer oko 19:30 sati, četiri ručne bombe bačene su na Talijane u četiri dijela grada - u Getu, na raskršću Poljičke i Viške ulice, u Tartaljinoj ulici i u parku, od kojih su poginula tri neprijateljska vojnika, a oko 30 ih je ranjeno.

Komentari o akciji prethodnoga dana još se nisu bili ni smirili, a već 19. listopada, dok su Talijani šetali Splitom i zabavljali se, na Narodnom trgu i u Getu odjeknule su bombe.

Napokon, pred sam kraj listopada, komunisti, skojevci i drugi aktivisti izveli su još nekoliko akcija. Dvadeset petog listopada vodički i prvički aktivisti napali su karabinjere kod sela Srime. Prilikom tog napada, koji je izveden iznenada i brzo, dva su karabinjera ubijena, a nekoliko ih je ranjeno. Zbog toga su Talijani odmah u Srimu uputili pojačanja od oko 200 karabinjera iz Šibenika. Stigavši onamo, karabinjeri su u toku noći blokirali selo i pohapsili sve muškarce od 18. do 50. godine života, od kojih su dvanaestoricu strijeljali u Vodicama, a u Srimi i Vodicama zapalili desetak kuća.

27. listopada skupina šibenskih udarnika, njih dvanaestorica, pretežno omladinci, „uveličala“ je godišnjicu Musolinijevog pohoda na Rim: oko osam sati navečer mladi su Šibenčani bombama obasuli talijanske vojnike usred grada. Poslije te akcije šibenski su udarnici otišli u partizane.

U sjevernoj Dalmaciji tih je dana izvedena još jedna akcija: iz kotara Preko, tj. otoka zadarskog arhipelaga, prevezen je na kopno brod pun hrane i robe, namijenjen partizanima u Lici. Na brodu je bilo oko 300 kilograma ulja, još više smokava, različite odjeće, bilo je nekoliko vreća čarapa, znatne količine lijekova i sapuna. Glavni dio materijala skupili su tamošnji odbori narodne pomoći, a čarape i džempere isplele su žene sa zadarskih otoka. Brod je bio natovaren na Ižu, a iskrcao je teret u Tribunju, prevalivši na vesla put od 35 milja. Sav taj materijal od Tribunja do Like prenošen je preko Bukovice.

Napokon 28. listopada, sutradan po fašističkom prazniku, i u Splitu su ponovno zapraštale bombe: toga dana oko šest sati splitski su udarnici napali karabinjere i fašiste u Vrhmanuškoj i Križevoj ulici, na Balkanskoj cesti i kod ribarnice.

Seriju akcija u mjesecu studenom započeli su, opet, splitski udarnici: oni su najprije 9. studenog bacili bombe na talijansku vojnu glazbu i počasnu četu, a zatim dva dana kasnije, 11. studenog, bombama napali talijanske karabinjere...

To su samo neke od brojnih akcija koje su pokazivale da pasivni otpor Dalmacije prema okupatoru prerasta u aktivnu borbu, u sve češće i sve veće oružane akcije. To su u svojim izvještajima s terena na kojima su boravili isticali i ostali članovi Pokrajinskog komiteta, a Rade Končar, koji je prisustvovao i tom sastanku PK, bio je naprosto oduševljen hrabrošću splitskih bombaša i diverzanata, s kojima je često i sam išao, ili ih je pripremao za mnoge akcije. On je cijenio da je borbeno raspoloženje naroda golemo i da nemamo što čekati.

Pokrajinski komitet ocijenio je da je situacija sada takva da treba ubrzati formiranje većih vojnih jedinica - partizanskih odreda.

Za komandanta Dalmatinsko-dinarskih odreda PK je odredio mene; za političkog komesara Vojina Zirojevića, u to vrijeme političkog sekretara Okružnog komiteta KPH za Livno, a za operativnog oficira štaba Maksa Baću - Milića, španjolskog borca.

Pokrajinski komitet je na tom sastanku također odlučio da dio istaknutih partijskih rukovodilaca ilegalaca krene na teren i pomogne organizacijama u pokretanju oružane borbe. Prema toj odluci na teren su, doduše, malo kasnije otišli: Mate Bilobrk iz Splita i Pero Grubišić iz Šibenika - u Dubrovnik; Edo Santini i Veljko Maskareli - na Dinaru; Kajo Barišić iz Solina i Nikola Repanić s Visa - na trogirski teren; Ante Jonić i Bruno Ivanović iz Splita - na kninski teren, a drugi drugovi otišli su na ostale terene.

Budući da je bio neposredno angažiran u organiziranju bombaških i drugih akcija u samom Splitu, te poslovima na reorganiziranju tehnike PK, odbora Narodne pomoći, omladinskih i ženskih organizacija, Rade Končar je u Šibenik krenuo tek poslije sastanka PK održanog 12. studenoga, kad se uvjerio da su stvari oko organiziranja sigurnog odlaska aktivista iz Primorja na Dinaru dobro krenule.

Končar u rukama neprijatelja

Već sam rekao da je Rade opet došao u Split nakon sastanka najvišeg rukovodstva Partije u Stolicama. Mi smo mu našli ilegalni stan, ali on to nije prihvatio jer je smatrao da je bolje da se legalizira, pošto je imao dobro falsificirane dokumente. Našao je stan u Vrhmanuškoj, a hranio se u susjedstvu, u Vrazovoj ulici kod drugarice Marije Cecić, Mare Miranović - Crnogorke i Vesele Šegvić. One su mu bile ujedno i veza, jer su sve tri bile naši provjereni kadrovi i članice partijskih foruma.

Mi smo Radu dobro upoznali da, iako smo doživjeli neuspjehe, od borbe ne odustajemo i on se imao prilike i sam osvjedočiti kako naše udarne grupe neprestano poduzimaju oružane akcije. Rekao nam je da bi trebalo poduzeti jednu takvu akciju koja bi odjeknula širom porobljene Evrope. Na jednom sastanku drug Ante Roje, tada komandir Splitskog udarnog odreda, dao je ideju da se izvede bombaška akcija na talijansku vojnu muziku i njenu pratnju, koja je svakodnevno paradirala prilikom dizanja i spuštanja talijanske zastave na splitskoj Rivi. Građani su morali pozdravljati ovu ceremoniju, a oni koji bi to odbili bili su hapšeni i premlaćivani.

Rade Končar se složio i akcija je izvršena. Zaista je široko odjeknula. Pošto smo znali mjesto na kojem će biti izvedena akcija, Rade je na svoju ruku odlučio da bude u blizini i gleda akciju. S njim je bio Nikola Repanić - Gandi, naša veza s otokom Visom. Kad su eksplodirale bombe, kad su padali ranjeni i mrtvi, fašiste je zahvatila strašna panika i počeli su pucati na sve strane. Usred te gužve, jauka ranjenih i vike, Rade je upitao Gandija da li se plaši. Nikola Repanić mu je rekao da se naravno boji, a Rade ga je netremice gledao i šutio. Ovaj događaj je meni povjerio drug Gandi. Sačuvano je i pismo koje je Rade Končar uputio Vladi Popoviću u Zagreb, u kojem je opisao ovu akciju. U pismu Rade kaže da bi Splićani mogli, da je u njih više kuraže, odmah osloboditi Split. Ovo je objavljeno u mnogim knjigama. Mislim da ovo pismo ne doprinosi ugledu ličnosti Rade Končara. Nema sumnje da je on bio ludo hrabar. Ali, smije li politički sekretar CK KPH, član Politbiroa CK KPJ ići da gleda iz

neposredne blizine bombašku akciju? I da još vodi istaknutog aktivistu Nikolu Repanića da mu u tome pravi društvo. To je neodgovorno poigravanje svojim i tuđim životom. Osnovni je zahtjev i pravilo da na licu mjesta smiju biti samo udarnici koji izvode akciju, a u dubini ilegalci koji će im pružiti pomoć, ako zatreba. Ako nije hrabrost i borbena sposobnost to što su akcijom pokazali splitski udarnici, što je onda hrabrost? Što se tiče Radine primjedbe da bi s kuražnijim ljudima mogao osloboditi Split, u tom momentu su talijanske trupe u Splitu i okolici brojile oko 50 hiljada ljudi. Od toga nekoliko tisuća policajaca i karabinjera, a Split je u to vrijeme imao oko 40 hiljada stanovnika. Da smo ga i oslobodili, čime bismo hranili ljude u gradu? Jasno da nije bilo realno ni pomišljati na oslobađanje gradova u našoj zemlji u vrijeme kada njemačka soldateska stiže pred Moskvu, a London je svakog dana tučen bombama. Ovakve procjene, koje je izrekao i Rade Končar, nisu bile usamljene. Mnogi u rukovodstvu KPJ i posebno u CK KPH, u što sam se i sam uvjerio, smatrali su da će Crvena armija uskoro pregaziti njemačku vojsku i stići i u našu zemlju. U ime takve iluzije pale su naše teške žrtve u Dalmaciji, a posebna je težina poraza u Užicu i na Kadinjači, gdje su nam najbolji borci izginuli zbog pogrešne procjene vrhovnog rukovodstva. Mi u Dalmaciji bili smo prisiljeni prihvatiti pogrešnu direktivu CK KPH i morali smo uputiti sedam odreda u siguran poraz. U protivljenju toj direktivi višeg foruma ostao sam potpuno usamljen i nisam mogao spriječiti tragediju. A jasno sam sagledao i upozoravao što će nam se dogoditi. Tu tešku ranu nosim čitavog života. Kasnije, više nikada i nikome nisam dozvolio da mi nametne pogrešnu odluku.

Politički sekretar CK KPH boravio je u Šibeniku tri dana. Čim se vratio natrag, sastao se već istoga dana, 17. studenoga, sa mnom , u kući obitelji Vidak, kod moje sestre Marice, i s drugim drugovima iz pokrajinskog rukovodstva Partije. Dosta smo brzo izmijenili informacije o tome što je tko učinio na terenu; dogovorili se što da radimo i kada ponovo da se sretnemo. Ugovorili smo vrijeme održavanja sastanka za sutra, 18. studenoga.

Prije rastanka upozorio sam ga o promjenama i pogoršanoj situaciji u Splitu, koja je nastupila poslije naše posljednje bombaške akcije. Predložio sam mu da ne ide u svoj stan, već da pođe sa mnom , u moje ilegalno sklonište u Splitskom polju, ili u neki drugi stan. On je odbio sve moje sugestije. Brko je s krajnjim podcjenjivanjem govorio o Talijanima kao vojnicima. Govorio je da to nije nikakva vojska; kakva ih je samo panika zahvatila kad su naši bombaši bacili bombe na njih, da bi u mišju rupu stali koliko ih je strah smanjio.

„I ja sad treba da se čuvam, da se sklanjam od takve vojske, koju bismo mogli za 24 sata najuriti iz cijele Dalmacije, samo da je malo više kuraže u vas Dalmatinaca.“

Rade me je gledao s prezrivim osmijehom: „Ma što mi mogu Talijani, to su obični kokošari. Imam ja legitimaciju za njih!“ rekao je udarajući se po stražnjem džepu, gdje mu je bio revolver.

Planuo sam: „Božju ti majku Rade, vidiš da svuda idem na sastanke, a znaš i sam da me traže i što čine da im padnem u ruke. Ja neću da me uhvate na spavanju, ako imam poginuti to će biti u borbi.“ Onako uzrujan rekao sam mu da on može i ubiti nekoliko Talijana, ali jedan će sigurno njega likvidirati. I što smo time dobili?

„Dobro“, govorio sam ja njemu, „nitko ne sumnja u to da si ti hrabar. Nisam ni ja kukavica, i mene često spopadne želja da uđem među ove naše bombaše, pa da se i kao takav iskažem. Samo, druže Brko, ti zaboravljaš da ni tvoj ni moj rad Partija ne cijeni po tome da li smo samo hrabri i da li bismo mogli biti bombaši, već prije svega po tome umijemo li i

druge povesti i voditi u općenarodne ustaničke akcije. Ti to previđaš i zaboravljaš da od nas, od mene partijska organizacija Dalmacije, a od Tebe cijela Komunistička partija Hrvatske, očekuje mnogo više nego da se ne bojimo vojske kakvi su Talijani."

Uzaludni su bili ti moji prijekori. On je pokupio svoje stvari, čvrsto mi, kao i toliko puta dotad, stegao ruku i otišao. Nešto prije 4 sata, tj. poslije sastanka sa mnom , Brko se susreo i s Andrijom Božanićem - Stevom. On ga je također upozorio na to da ne ide u svoj stan, čak mu je, kako mi je kasnije pričao, rekao i to da se fašisti posljednjih dana vrte oko kuće u kojoj on stanuje. I Božanić mu je ponudio svoj stan, ali je Brko i taj prijedlog odbio. Od Božanića se rastao desetak minuta prije policijskog sata.

Tek što je Rade Končar došao kući, oko šest sati navečer, u stanu su ga dočekali fašisti i karabinjeri, koji su u njegovoj odsutnosti, dok je boravio u Šibeniku pretresli njegov stan, jer im je bio sumnjiv. Da bi izbjegao hapšenje, on je iskočio kroz prozor. Prilikom skoka, s drugog kata, ozlijedio je nogu, ali je ipak otrčao niz Vrhmanušku i Istarsku ulicu i došao u Vrazovu, želeći da se skloni u stan drugarice Marije Cecić, člana Mjesnog komiteta KPH za Split. Kako su vrata njezine kuće bila zatvorena, a fašisti jurili sa svih strana i pucali, on im nije uspio umaći. Kad je shvatio da ne može ući u kuću, Brko je pokušao preskočiti ogradu, ali su ga tada fašisti ranili, razmrskali mu koljeno metkom i uhvatili ga.

Čitavu noć u mom bunkeru proveo sam misleći što je s njim. Za sutra smo imali zakazan sastanak na Kmanu, kod braće Tona Mrduljaša, gdje smo se već nekoliko puta sastajali. Bio sam tamo točno u osam sati, kako smo se dogovorili, ali nema nikoga. Prošlo je osam i po. Nema nikoga. Rade se nije pojavio u devet. Što sad? Ako se što desilo, morali su me izvijestiti. Čekao sam još pola sata, a kad sam vidio da nitko ne dolazi, krenuo sam preko polja i došao do kuće moje sestre Marice. Ni ona ništa ne zna. Bio sam jako uznemiren, nisam mogao ostati miran. Krenuo sam Balkanskom cestom, pa u Tartaljinu ulicu, danas Prvoboraca, onda u Smodlakinu, danas Rade Končara... Bilo je već deset sati prije podne. Ljudi me prepoznaju i gledaju s čuđenjem. Stigao sam do Marice Dvornik, gdje sam se više puta sastao s Radom. Ona ništa ne zna, nitko od drugova nije dolazio.

Vraćam se opet preko Balkanske i tu susrećem Andriju Božanića.

„Majku vam božju, pa gdje ste?!"

„A znaš što se desilo..." kaže Andrija.

„Je li pao Brko?!"

On je samo potvrdno klimnuo glavom. Dakle, desilo se ono što sam predosjećao!

Pitao sam Božanića zašto me nisu obavijestili i dozvolili su da idem po gradu ne bih li što saznao. To je neodgovornost. Pad Brke bio je strašan udarac i izazvao je trenutnu pometnju. Tako su i mene prepustili samom sebi.

Dao sam nalog da se odmah sastane Mjesni komitet KPH za grad Split. Prije sastanka vidio sam se sa sekretarom komiteta Edom Santinijem. Rekao sam mu da je prvi zadatak partijaca i skojevaca, makar po cijenu najvećih žrtava, osloboditi druga Radu Končara, sekretara CK KPH. Na žalost, u tome nismo uspjeli. Što smo sve poduzeli da spasimo druga Brku napisali smo u pismima Centralnom komitetu KPH, od 22. i 26. studenog 1941.

Puno kasnije sam saznao da je Tito pisao CK KPH, nakon Brkinog pada, i izrekao im oštru kritiku. Napisao je da se nije smjelo dopustiti Radi da se onako kreće, niti da padne. A tko je mogao Končaru zabraniti da postupa kako je htio i da se tako vlada? Ne samo da je bio po funkciji iznad nas, već je Brko bio temperament kojem se nije moglo naređivati.

Nećemo žaliti žrtava

U prvom pismu mi smo između ostalog napisali:

„U Šibeniku i Zatonu je drug Brko bio do 17. studenog i tog dana vratio se u Split. Došao je oko dva sata poslije podne, vidio se s nekim drugovima i u pet sati, kako je to kod nas zavedeno, otišao kući. U šest sati iste večeri, kad je izlaz zabranjen, drugarica C. (Marija Cecić) iz Vrazove ulice čula je pred kućom revolverske hice. Otišla je na prozor i na veliko zaprepaštenje prepoznala je na ulici druga Brku. Bio je bez šešira i kaputa, sjedio je na trotoaru opkoljen Talijanima-fašistima.

Ujutro nam je saopćila to što je vidjela i zaključili smo da je morao bježati iz stana zbog pretresa, a izgleda da je imao uza se dvostruku legitimaciju. Jedan drug je sutradan otišao da ga vidi. Našao ga je gdje leži s opruženim nogama u gipsu. Drug Brko je rekao ovom drugu da nam kaže da ga je upropastila legitimacija.

Slijedeći dan drug Makso iz MK posjetio ga je u bolnici i Brko mu je kazao da je ranjen u desnu nogu vrh koljena, da mu je ta kost smrskana i da je izvršena operacija. To je za sada sve što vam sigurno možemo javiti.

Još smo doznali da je drug Brko bio primoran da skače s drugog kata kuće u kojoj je stanovao, kada je policija došla u pretres. Trčao je iz svoje Vrhmanuške ulice kroz Istarsku i Vrazovu i htio da uđe u stan poznate drugarice (Marije Cecić), ali je kućna veža bila zatvorena, pa se vratio natrag i preko puta od stana ove drugarice skočio preko jednog zida, gdje su ga Talijani zaskočili i ranili.

Pošto smo sve to doznali, odmah smo poduzeli sve moguće da ga spasimo iz bolnice. Odlučili smo po svaku cijenu da ga izvučemo iz ruku krvnika fašista. Velika je teškoća bila u tome što je drugu Brki operirana noga, pa sam nije mogao da hoda, i prema tome morali smo pričekati da rana malo zacijeli (on je sam, kada mu je Makso kazao da ćemo mi izvesti operaciju, rekao: 'Da nije možda prerano?') a, s druge strane, mislili smo da će se talijanski fašisti informirati u Zagrebu o njemu, pa da bi ga mogli prije nas izolirati...“

U pismu koje smo 26. studenog uputili CK KPH rekli smo, među ostalim:

„Što se tiče druga Brke nastojimo i organiziramo plan oslobođenja iz Vojne bolnice. Uvjeti su mnogo teži, jer je zgrada u kojoj leži, bivše sjemenište, pola je bolnica, a druga polovina kasarna. Stupili smo u vezu s vojnicima iz bolnice, i nećemo žaliti žrtava da nam plan uspije.

Ispitali smo uvjete pod kojima je pao i došli do zaključka da je tome najviše kriva njegova neopreznost, a to je: prvo, bio je prijavljen i imao je ilegalnu legitimaciju, od policije potvrđenu kao svakom legalnom građaninu, na ime Reić Ivan.

Drugo, putovao je u Šibenik na našu legitimaciju i propusnicu pod drugim imenom i sretno stigao natrag.

Treće, kod pretresa one večeri nađene su mu obje legitimacije i propusnica iz Šibenika, a to ga je upropastilo, što je on nama sam izjavio u bolnici.

Četvrto, našli su kod njega sliku njegove drugarice, s tom slikom njihovi agenti jure gradom sve naše drugarice. Osim toga i neki novac, koji je dobio iz Šibenika.

Peto, u neposrednoj blizini njegovog stana bila je dobra drugarica (kod koje je one večeri htio da bježi), pouzdana i nekompromitirana, koja mu je bila veza s drugovima i kod koje je morao i trebao da drži sve što bi ga moglo kompromitirati u slučaju pretresa, a kod koje je onog popodneva bio. On se time nije poslužio, iako je znao još prije nego što je otišao u Šibenik, kakva je situacija nastala u Splitu nakon posljednje akcije."

Međutim, vezu s vojnom bolnicom bilo je teško uspostaviti, pa u početku nikako nismo mogli saznati u kojoj sobi i pod kakvom stražom leži Končar. Osim toga, Končar je bio nepomičan, jer mu je noga bila u gipsu. No splitski komunisti nisu odustajali od svoje namjere i obaveze da spase političkog sekretara CK KPH iz ruku fašista, bez obzira na napore i eventualne žrtve.

Zadatak da uspostavi vezu s vojnom bolnicom i osobno s drugom Končarom dobila je Drina Delić. Ona se, po nalogu Partije tih dana upisala u organizaciju fašističkih žena i postala njen „veoma aktivan član". Prije nije bila kompromitirana pa se mogla uspješno prikriti.

Pored ostalog, ona je tih dana sama ili u grupi s ostalim ženama iz fašističke organizacije, posjećivala ranjene talijanske vojnike i darivala ih cvijećem i paketima; o njoj su kao o primjeru uzorne žene pisale i fašističke novine, tako da je vrlo brzo postala poznata i bliska liječnicima i bolničkom personalu. Preko Drine je Pokrajinski komitet saznao da je Rade Končar u vojnoj bolnici, u jednoj sobi na drugom katu i da ga čuvaju stalno karabinjeri. Do njega, međutim, nitko ne može doći sam, čak i liječnike prate policijski agenti.

Ipak, sada smo barem točno saznali gdje se nalazi Končar, pa je ranije pripremljeni plan otvorenog napada na bolnicu ponovo postao aktualan. Naime, zamislili smo bili da 12 naoružanih komunista, u talijanskim uniformama, jednostavno uđu na glavni ulaz u bolnicu, da otmu Končara i da ga bolničkim autom odvezu u ilegalno sklonište. Ukoliko naiđu na otpor, trebalo je da ta dvanaestorica udarnika prihvate borbu i zadrže fašiste dok dvojica ne odvezu Končara automobilom.

Pokrajinski i Mjesni komitet izabrali su 12 najsmjelijih splitskih komunista, koji su se već istakli u prijašnjim akcijama i čija je odanost Partiji, kao i borbenost, već bila iskušana u mnogobrojnim bombaškim akcijama. Prije nego što su stupili u ovu specijalnu grupu svi su oni dali izjavu da se dobrovoljno javljaju za izvršenje jednog važnog zadatka gdje ne postoje veliki izgledi da čovjek ostane živ.

Ustaše i fašisti znaju tko je Končar

Premda aktivistima nije bilo rečeno koga treba da oslobode iz fašističkih ruku, pretpostavljali su o kome je riječ. Znali su da je to drug Brko, onaj partijski funkcioner koji je s njima toliko puta razrađivao planove bombaških akcija. Znali su da je taj čovjek simbol i organizator ustanka u Hrvatskoj, i da je u ovim teškim danima itekako potreban hrvatskoj partiji i narodu.

U isto vrijeme mi smo pokušali osloboditi Končara i na drugi način, to jest da podmitimo ljude u policiji. Naime, nekim drugovima u Pokrajinskom komitetu bilo je rečeno

da za 5.000 lira mogu osloboditi iz zatvora koga god žele, i to direktno preko vođe fašista u Splitu.

Događaji su, međutim, krenuli drugim tokom. Pošto je Rade Končar u bolnici skočio kroz prozor, fašisti su vjerovali da se on htio ubiti i sada su nastojali da po svaku cijenu saznaju tko je zapravo njihov uhapšenik. Fašistički prefekt Splita, doktor Paolo Zerbino, piše tih dana u jednom svojem izvještaju višim vlastima:

> *„Takozvani Reić Ivan, radnik, uhapšen prije nekoliko dana u Splitu, osumnjičen za antinacionalnu političku aktivnost, koji leži u bolnici broj 48, prevarivši vojnika na straži, bacio se s prozora drugog kata i zadobio teške ozljede. Sada se nalazi izvan opasnosti. Pošto, prema sadašnjem stanju istrage, proizlazi da je riječ o aktivnosti koja interesira vojnu policiju, sporazumno s vojnom pomorskom komandom Dalmacije istragu će nastaviti centar kontrašpijunaže rad potrebnog jedinstvenog postupka u istrazi.“*

Talijanska je policija, pored ostalih mjera koje je poduzela, poslala i njegovu fotografiju u Zagreb. Naime, policija je bila uvjerena da to nije nikakav Reić iz Splita, i da se iza toga imena krije drugi čovjek. Policija nije dugo čekala odgovor. Iz Zagreba je ustaška policija javila da takozvani Ivan Reić nije nitko drugi nego Rade Končar, sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske.

Tako su talijanski fašisti najzad saznali koga imaju u rukama, tko je zapravo taj hrabri tvrdoglavi zatvorenik od koga, usprkos najgorem zlostavljanju, nisu mogli iščupati ni riječi.

Od tada su straže udvostručene i Končara su ubrzo zatim prebacili na sigurnije mjesto - u zatvorske zidine Svetog Roka.

Od toga trenutka svaki naš pokušaj da oslobodimo političkog sekretara CK KPH biti će potpuno uzaludan. On će ranjen i iznemogao, iza zidina stare tvrđave Svetog Roka, ostati sve do proljeća 1942., kad su ga 22. svibnja, zajedno s još 25 odvažnih splitskih komunista, prebacili iz Splita u Šibenik, izveli pred specijalni sud za Dalmaciju, osudili na smrt i strijeljali.

Končarevim padom u ruke neprijatelja PK KPH za Dalmaciju ostao je ponovno sam. Nastavljali smo započete poslove na stvaranju oružanih formacija ustanka. Iz srednje i sjeverne Dalmacije otpremali smo pojedince i grupe u kninsku i sinjsku Dinaru, a odatle u Liku, Bosansku krajinu i zapadnu Bosnu. Paralelno s tim činili smo sve pokušaje da oslobodimo Radu Končara. U međuvremenu stiglo nam je, početkom prosinca 1941., Otvoreno pismo CK KPH.

Ono je bilo posvećeno analizi uzroka našeg neuspjeha u stvaranju odreda i kritici naše politike u dizanju naroda na ustanak.

Otvoreno pismo CK KPH komunistima Dalmacije

U mojim sjećanjima, koliko je to bilo moguće, izbjegavao sam citiranje dokumenata, a isto tako i davanje komentara stvarima, koje još do danas nisu dovoljno osvijetljene. Na Otvorenom pismu CK KPH zadržavam se nešto duže, makar i po cijenu da druge događaje opišem manje iscrpno. Činim to zbog toga što je Otvoreno pismo objavljeno u Zborniku dokumenata o NOR-u, izdanje Vojno-istorijskog instituta, a da ni meni ni ikome iz Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju nije dana šansa da uz pismo damo i svoju zabilješku. Evo sadržaja tog pisma:

„Prvi pokušaj stvaranja partizanskih odreda kod vas - pisali su nam drugovi iz CK KPH - *u mjesecu kolovozu završio je neuspjehom i teškim porazom. To je bio veliki udarac za vaše organizacije i narodnooslobodilački pokret...*

Napad fašističkih razbojnika na SSSR stavio je pred našu Partiju nove velike i odgovorne zadaće. Partija je u svojim proglasima objasnila novonastalu situaciju, izdala direktive da se partijske organizacije stave na čelo Narodno-oslobodilačke borbe, da organiziraju široki Narodnooslobodilački front, da razvijaju sabotaže i diverzije, uništavaju sve što služi fašističkim okupatorima, i da organiziraju partizanske odrede i povedu oružanu borbu protiv fašističkih okupatora i njihovih domaćih slugu...

Vaše se pokrajinsko rukovodstvo nije u početku snašlo i nije bilo na dovoljnoj političkoj visini. Dok su se u mnogim krajevima Hrvatske i u svim zemljama Jugoslavije formirali partizanski odredi i otpočele oružane borbe protiv neprijatelja, u vašoj pokrajini nije bilo partizana i oružanih snaga. Vaše su se organizacije bile ograničile na sabotažu, diverzije i druge niže oblike borbe. Glavni uzrok što u vašoj pokrajini nisu pravovremeno osnovani partizanski odredi nalaze se u tome što vaš PK nije shvatio potrebu oružane borbe.

Takvo stanje kod vas izazvalo je potrebu da CK intervenira, da bi partijske organizacije i na vašem području držale korak s razvitkom pokreta u ostalim pokrajinama i provodile partijsku liniju.

CK je u kolovozu uputio pismo PK-u, u kome je obrazložio nužnost neodložnog stvaranja partizanskih odreda u Dalmaciji. Ujedno je poslao k vama i neke drugove, koji su trebali pomoći kod formiranja partizanskih odreda. Vaš PK nije pravilno postupio u provođenju direktiva CK. Umjesto da izvrši neophodne pripreme, da širokim masama objasni potrebu osnivanja partizanskih odreda i njihove zadaće, da osigura njihovu pomoć partizanima i da prethodno izvrši sve organizacione pripreme, pa tek onda da pristupi osnivanju partizanskih odreda, PK je prihvatio avanturistički tempo i bez ikakvih političkih i organizacionih priprema otpočeo osnivati partizanske odrede. Odluka PK, da se za 4 - 5 dana iz raznih mjesta mobilizira, opremi, svrsta u odrede i pošalje na teren oko 500 partizana, pokazuje njihovo nesnalaženje, veliku lakomislenost prema tako teškom i ozbiljnom zadatku i nedovoljnu političku samostalnost.“ - kaže se u Otvorenom pismu.

„Izvještaji komisije“, nastavlja se u Otvorenom pismu CK KPH, *„koja je vodila istragu o toj stvari, također pokazuju da se formiranju partizanskih odreda pristupilo bez najosnovnijih priprema i krajnje lakomisleno. Pod takvim okolnostima morao je prvi pokušaj stvaranja partizanskih odreda neizbježno završiti neuspjehom i porazom. Ovaj neuspjeh je nanio veliku političku i materijalnu štetu našoj Partiji i narodnooslobodilačkoj borbi, a da o gubitku velikog broja drugova i ne govorimo. On je izazvao nevjerovanje u sposobnost naše Partije da organizira uspješne oružane akcije, strah, nesigurnost i kolebanje. A sve to nije moglo a da ne utječe na usporavanje i otežavanje daljeg razvitka partizanskog pokreta...*

Vaš PK je u svojoj samokritičnoj izjavi uvidio i osudio svoje greške, a to je najbolje jamstvo da će on, uz pomoć članstva, ispraviti nedostatke u radu vaših organizacija i osposobiti ih da rukovode narodnooslobodilačkom borbom.

CK je na osnovu skupljenog materijala donio odluku da se vaš PK kazni ukorom zbog nesnalaženja, lakomislenosti i nedovoljne političke samostalnosti. Time se pitanje grešaka PK kod formiranja partizanskih odreda skida s dnevnog reda. O tome je svaka dalja diskusija u Partiji zabranjena.

Drugovi, CK apelira na vas i poziva vas da se čvrsto zbijete oko vašeg PK i da povedete odlučnu borbu protiv onih elemenata koji pogreške PK iskorištavaju u svoje štetočinske svrhe. To je put kojim morate ići, kako bi se vaše organizacije osposobile da rukovode velikom narodnooslobodilačkom borbom.

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

16.11.1941. Centralni Komitet Komunističke Partije Hrvatske.“

Odluka PK: ne slati pismo!

Otvoreno pismo CK KPH mi je donio Ivan Lučić Lavčević, koji je u PK bio odgovoran za tehniku i veze. Pročitali smo ga zajedno. Pošutjeli smo malo, a onda me je Lučić upitao:

- Vicko, što misliš, što da radimo?

- Pročitat ćemo pismo na prvoj narednoj sjednici PK i budući da se ja ne slažem s njim, zalagat ću se za to da se pismo ne prihvati.

- Ne slažem se ni ja, ali viši je forum u pitanju - odgovorio je na to Lučić.

Na prvoj narednoj sjednici PK pročitali smo to pismo. Prije nego što će početi diskusija, ja sam u nekoliko riječi kazao što mislim o Otvorenom pismu. Podsjetio sam drugove na to kako se odvijala cijela stvar s odredima, a zatim sam zatražio da se PK izjasni o Otvorenom pismu.

„Iako je to“, rekao sam, „van naših statutarnih prava, jer smo mi u ovom slučaju samo transmisija između CK KPH i svog članstva partijske organizacije Dalmacije kojoj se CK obraća, netko tko pismo treba samo da umnoži i pošalje organizacijama, ja pred PK postavljam da se izjasni o tome: da li Otvoreno pismo uopće slati organizacijama ili ne.“

Nakon diskusije u kojoj su sudjelovali svi članovi PK jednoglasno smo zaključili da Otvoreno pismo ne upućujemo nižim partijskim rukovodstvima i organizacijama sve dotle dok u prepisci s Centralnim komitetom KPH još jednom ne raspravimo cijeli slučaj.

Odmah nakon toga mi smo 20. prosinca, uputili CK KPH dva pisma u kojima smo iznijeli naše mišljenje o Otvorenom pismu.

U pismu upućenom Centralnom komitetu KPH, piše:

„Dragi drugovi! U našoj zajedničkoj izjavi o neuspjehu dalmatinskih partizanskih odreda u mjesecu augustu, mi smo uvidjeli i sami sebe osudili zbog naših učinjenih grešaka. Znamo i svjesni smo toga, da za takve greške snosimo odgovornost. Potpuno se slažemo, s vašom odlukom, da Pokrajinski komitet kaznite opomenom.

Što se tiče otvorenog pisma koje ste uputili partijskim organizacijama i članovima Partije u Dalmaciji, smatramo za potrebno i pravilno, da vam u vezi s pismima saopćimo naše mišljenje. Kod toga nas rukovodi samo odanost i vjernost našoj Partiji i njenom rukovodstvu.

Nakon zločinačkog napada njemačkog fašizma na SSSR i u vezi s primljenim uputama i direktivama CK KPH i CK KPJ, poduzeo je Pokrajinski komitet sve mjere, da svim

snagama poradi na mobilizaciji partijskih organizacija u Dalmaciji. Radili su na Jedinstvenoj narodnooslobodilačkoj fronti u borbi protiv okupatora i njegovih slugu.

Tokom mjeseca jula proveli smo u Splitu štrajkove protiv okupacije fašističke Italije, u kojima su sudjelovali i radnici Splita, Solina i okoline. U polovini mjeseca augusta prekinuli smo u vezi s odlaskom partizanskih odreda štrajk 'električnih poduzeća', u kome je sudjelovalo 90 posto ukupnog radništva. Dalje ćemo navesti sabotaže itd., koje smo proveli u Splitu za vrijeme napada na SSSR: paljenje dvaju velikih vojnih transportnih brodova, jedan s 4 - 5.000 t., drugi od 5 - 8.000 t., paljenje jednog velikog vojnog skladišta, nadalje sabotaže na 4 ratna broda u brodogradilištu: teško je oštećeno kormilo na nosaču aviona 'Zmaj', a minonosci 'Kobac' i 'Soko' bili su dva puta teško oštećeni eksplozivom. Ova dva minonosca trebala su prije 4 mjeseca isploviti, ali se još danas nalaze u brodogradilištu u Splitu na popravku.

Zatim je prije mjesec do mjesec i po isplovio minonosac 'Orao'. Putem je zbog sabotaže nastalo oštećenje na mašinama i morao se ponovo povući u brodogradilište. Potopljene su dvije jahte i to jedna s velikom količinom municije, i druga, koja je vlasništvo guvernera Dalmacije Bastijanini-a. Uništeno je bilo 15 - 20 lokomotiva i veći broj vagona, a željeznička pruga bila je oštećena kod Labina, Kaštela i Solina. Osim toga su izvršili još druge manje sabotaže radnici brodogradilišta, željeznice, tvornice cementa i drugi. Navest ćemo još uspjelu demonstraciju đaka kao i mobilizaciju građanstva protiv pokušaja talijaniziranja i fašiziranja škola, zbog čega Talijani škole ove godine uopće nisu otvorili, zatim demonstracije u vezi s kruhom i protiv okupatora na otocima Hvar, Brač i Vis.

Sve te navedene akcije kao i oružane borbe, koje smo izveli bacanjem bombi na ulicama Splita, Šibenika, Solina, Vodica i Zatona; kao i oružani napadi na talijanske odrede na ulicama Solina, Vrlike, Sinja... kao i općenito partizanske borbe, stajale su nas mnogo žrtava. Sinj 30 mrtvih, Split 18 mrtvih, Drniš 7 strijeljanih, Šibenik i Vodice 26 strijeljanih i 23 osuđena na smrt, koji se nalaze u bijegu i još mnoga druga strijeljanja u Dalmaciji. Svi ti drugovi pali su u aktivnoj borbi protiv okupatora dok su s druge strane vojni sudovi u Šibeniku i Splitu izrekli na stotine godina tamnice. Tim mjerama bilo je samo u Splitu pogođeno preko hiljadu osoba.

U prvim danima napada na SSSR, počeli smo izdavanje 'Našeg izvještaja' kroz koji smo dnevno popularizirali liniju Partije i propagirali potrebu oružane borbe protiv okupatora. Tokom ovog vremena izišlo je 118 brojeva. Naglasili smo važnost narodnooslobodilačke fronte i ujedinjenja svih narodnih snaga u toj borbi.

Mi se u Dalmaciji ne nalazimo u istoj situaciji kao i ostali dijelovi naše zemlje. Kod nas je bila taktika talijanskih okupatora ne zaoštriti odnose s narodom, tj. taktika laviranja i popuštanja. Drugo, vodstva svih građanskih stranaka, naročito HSS, bila su na liniji pasivnih odnosa prema okupatoru usprkos svim našim nastojanjima. Zatim sve izbjeglice iz naše čitave zemlje, koje su došle u Dalmaciju, većinom u Split, nisu samo nastojale da s okupatorom održavaju mirne i pasivne veze, nego su sklopile kompromis. Osim toga moramo još naglasiti, da kod nas ne živi pravoslavni element, kojemu je u drugim dijelovima Hrvatske voda došla do grla i koji je u takvom položaju, da treba da brani svoj život i opstanak. Ti pravoslavni elementi, koji su pobjegli pred ustaškim krvolocima u šumu, da spase svoj život, zaista su spremni za borbu, ali se nalaze u

rajonima kod Livna i Knina, gdje su naše partijske organizacije vrlo slabe ili ih uopće nema. Taj pravoslavni element bio je pod jakim utjecajem velikosrpskih stranaka i nama nije bilo lako, da im se u tako kratko vrijeme stavimo na čelo i da taj element organiziramo za borbu protiv ustaša i okupatora.

Poznato vam je, da je imala Partija u Dalmaciji svoje najjače oslonce i utjecaj u gradovima Split, Šibenik i ostalim obalnim gradovima i na otocima, a baš u tim obalnim gradovima bile su koncentrirane jake snage talijanske vojske.

Dakle, kao što vidite, morali smo se boriti protiv svih tih poteškoća, i mi smo sami vodili kurs pooštravanja borbe protiv okupatora i u te oružane borbe stupali smo uglavnom s našim partijskim kadrom i s našim simpatizerima. Konstatacija druga Brke bila je da smo mi u Dalmaciji partijski više dali nego bilo koja pokrajina. Drugovi, smatrali smo za potrebno, da vam to saopćimo u vezi s mišljenjem pojedinih drugova iz rukovodstva da 'Dalmacija nije ispunila nade' i da 'ništa ne vrijedi'. Istina je, drugovi, da ste vi rekli kuriru i Francu, da mi ništa ne vrijedimo i da ćete nas raspustiti. U ovom listu saopćit ćemo vam naše mišljenje, da smo bili vrlo začuđeni, kada smo čitali vašu okružnicu br. 3, u kojoj ste govorili o raspuštanju dalmatinskih partizanskih odreda. Nama nije poznato, da je bila u Dalmaciji dana parola: 'Ne dajte se od Talijana provocirati'. Odmah prvog dana dolaska okupatora znali smo, da oni ne će izazivati nezadovoljstvo naroda protiv sebe i već smo tada rekli, da je to njegova taktika i dali smo svim organizacijama direktivu, da vode kurs zaoštravanja odnosa prema okupatoru, tj. kurs na oružanu borbu. Uostalom, smatramo, da broj 120 dovoljno govori o liniji koje smo se držali[3].

Istovremeno kada je bio drug Jović[4] kod vas u mjesecu julu u novonastaloj situaciji bilo je postavljeno pitanje formiranja partizanskih odreda i razvijanja partizanskih borbi u Hrvatskoj. Uz izvještaj o prilikama i stanju u Dalmaciji, dao je drug Jović i svoje mišljenje o tome u kojim predjelima Hrvatske postoje najbolji uvjeti za partizanski pokret. Naveo je granicu Bosne i Dalmacije, Drvar, Liku, Kordun, i sjevernu Dalmaciju. Da smo u ove krajeve uputili veći broj naših rukovodilaca možda ne bi bilo uspjelo četničkim elementima Đujiću, Bogunoviću, Paji Popoviću i kompaniji vršiti zločinačku izdaju Drvara i pustiti unutra fašističke pse. Istovremeno opisao je drug Jović uvjete, koji postoje u Dalmaciji za partizanski pokret. Naveo je terenske poteškoće, gole stijene, nestašicu šuma, u ljetu nestašicu vode, a kao što je poznato to su toliko važni uvjeti, da se ne mogu pustiti iz vida. U okružnici navodite, da je to likvidatorsko shvaćanje. U jednom izvještaju pisali smo vam, da ove poteškoće nisu nesavladive, ali da se o njima mora voditi računa. To su pokazala naša skupa iskustva.

Udaljenost od Splita do Sinja iznosi 36 km. Ovaj put se može prijeći u jedan dan, ali Splitski odred išao je od Splita do Sinja od ponedjeljka navečer do četvrtka ujutro i to zbog toga što tamo nema šuma i tako se moglo ići samo noću. Ovu nestašicu šuma osjećaju mnogi odredi Solina i Cetine. Solinski odred održava se samo zbog toga, što su drugovi iskopali zemunice gdje žive i odakle i vode borbu protiv fašista. Cetinski odred bio je ovih dana opkoljen od talijanske vojske i zbog nestašice šuma izložen vatri

---

[3] 120 akcija (Napomena priređivača).

[4] Pseudonim Vicka Krstulovića (Napomena priređivača).

talijanskih strojnica. Sreća je bila što su se nalazili u blizini vrha brda inače bi bili svi pobijeni. Dakle, prevladali smo sve geografske poteškoće i usprkos svim tim poteškoćama mi vodimo partizansku borbu. U svojem pismu navodite da je glavni uzrok što u Dalmaciji nije osnovan nijedan partizanski odred u tome, što Pokrajinski komitet nije shvatio potrebu oružane borbe i da je baš zbog ovakvoga stanja potrebna intervencija CK. Pismo CK sadržavalo je i to, da ste poslali nekoliko drugova u pomoć za formiranje odreda. Sve je to trebalo dokazati našu veliku lakomislenost i nedovoljnu političku samostalnost. Vi nam, drugovi, niste objasnili u vašim intervencijama i pismima i po drugovima Mirku i Šilji, da moramo najprije prirediti politički teren kao što niste ništa ni rekli, o pripremama i organiziranju, nego ste vi jednostavno naredili, da treba u Dalmaciji odmah početi s oružanim akcijama i zauzimanjem sela. Kad su drugovi Mirko i Šilja forsirali, da u roku od tri dana organiziramo odred i stavimo ga u pokret, nismo to mogli drukčije shvatiti, nego da je to vaša odluka i uputa, te smo to i bez primjedbe prihvatili. Dakle, ovdje je naša samostalnost, a ne kao što vi pišete u pismu Brki, da smo mi pokazali našu nesamostalnost u nepravilnom shvaćanju vašeg pisma. U pismu apelirate na naše članstvo, da se okupi oko Pokrajinskog komiteta, ali vaše pismo nas stavlja u težak položaj. Svi naši antipartijski i oportunistički elementi, a osobito grupa Jelaska, Marić, Baljkas, ne trebaju ništa drugo nego ovo pismo u borbi protiv Pokrajinskog komiteta i Partije.

Danas se čuje od onih, koji su pod njihovim utjecajem, slijedeća glasina, da je drug Jović slao ljude u partizane, da tamo nastradaju i da je on (Jović) od odijela sakupljenih za partizane dao izraditi odijela za svoju djecu. I kad vi u otvorenom pismu bacate svu krivicu na Pokrajinski komitet, onda možete biti sigurni, da će nas još više optužiti u vezi s palim drugovima, što nam ne može biti svejedno. Otvoreni stav u vašem pismu predstavlja još veću kaznu nego opomena, koju ste nam dali. Uvjereni smo, da bi drug Brko dijelio naše mišljenje, kad bi bio slobodan. Vi tražite da vam objasnimo onaj pasus u vašem saopćenju, u kojem se govori o našoj nesamostalnosti, nasuprot drugovima iz rukovodstva, zbog čega je došlo do nepravilnih zaključaka. To se odnosi - kao što ste i sami u pismu naveli, na generalni štrajk u septembru 1940. u koje vrijeme su bili u Splitu tri druga iz rukovodstva. Čitava krivica u pitanju partizana bila je bačena na naše rukovodstvo u Dalmaciji. Na Zemaljskoj konferenciji i kasnije u 'Proleteru' bilo je saopćeno, da je učinilo Pokrajinsko rukovodstvo u Dalmaciji vrlo velike greške. Vodio se kurs za generalni štrajk, tako kao da drugovi iz rukovodstva, koji su se nalazili cijelo vrijeme u Dalmaciji, ne mogu biti pozvani na odgovornost za te greške. Znamo, da smo učinili nekoliko grešaka i ne bježimo od odgovornosti za njih, ali ne smatramo za korektno, da se sva krivica baca na Pokrajinski komitet Dalmacije.

Tom prilikom hoćemo još naglasiti, da nam ne pružate dovoljno konkretnu pomoć, čak ni onda, kada nam dajete direktive za rad i akcije, pa čak ni onda kad uviđate da činimo greške. Pisali ste nam, da platforma naše narodnooslobodilačke fronte nije dobra, a niste nam ukazali na konkretne greške i nedostatke, iako ste nam to obećali. Ne samo to, da još danas ne znamo greške platforme, nego i dalje ostajemo mišljenja, da je sadržajno dobra i politički pravilna.

Istina, prilično je dugačka, ali smatramo pravilnim da je čitaju široke mase i da se ovdje opširnije ocrtavaju ciljevi borbe protiv okupatora.

S pravom ste nas kritizirali, da vam šaljemo vrlo loše izvještaje o djelatnosti organizacija i o pokretu u Dalmaciji. To je istina. All mi nastojimo, da vam šaljemo u svim pitanjima što bolje izvještaje. Kao što vidite šaljemo vam i sada izvještaje od 6 stranica. I protiv volje dobivamo utisak, da nas vi previše napadate i optužujete. Na pr. navodite u posljednjem pismu, da je bila vrlo velika naša greška, što se dozvolilo, da se preveze druga Brku u vojnu bolnicu. Kažete, da smo trebali postaviti stražu. All kao što vam je možda poznato ovdje je policijski sat u 7 sati navečer. Optužujete nas, da smo mi dozvolili, da drug Brko pokuša pobjeći skokom kroz prozor, ali mi mislimo, da za njegovo oslobođenje nije bilo potrebno, da skače s nogom u gipsu. Pišete nam zašto smo dozvolili takva masovna hapšenja u Splitu itd.

Možda ćete reći, da smo sitničavi, ali ako smo se već odlučili, da vam pišemo, onda ćemo pisati sve što namjeravamo. Ne bi bilo drugarski niti lijepo, ako bi sve te stvari zadržavali i sakrivali. Nadamo se, da nećete naše pismo shvatiti tako kao nešto slično i zajedničko s pređašnjim i antipartijskim harangiranjem protiv rukovodstva sa strane Jelaske i drugih. To je drugarsko pismo, upravljeno na vas, naše rukovodstvo, prema kojemu imamo puno povjerenje te u pismu iskreno ističemo sve ono što mislimo, da je u interesu Partije i pokreta.

S drugarskim pozdravom,

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!
POKRAJINSKI KOMITET ZA DALMACIJU“

Nakon ovog našeg pisma Centralni komitet KPH je ipak korigirao svoje ranije tvrdnje o isključivoj krivici PK i naložio direktivom da se pojedine formulacije u pismu isprave, a zatim da se pismo uputi partijskom članstvu u Dalmaciji. Ni ja, ni PK u cjelini nismo bili spremni odstupiti, jer smo i dalje smatrali da bi Otvoreno pismo CK KPH nanijelo štetu.

Tako to pismo nije ni bilo upućeno partijskim organizacijama u Dalmaciji.

Pismo PK KPH za Dalmaciju nije objavljeno u Zborniku dokumenta o NOR-u, koje je izdavao Vojno-istorijski institut. Nije pošteno da je objavljeno samo pismo CK KPH, koje isključivu odgovornost svaljuje na PK KPH.

U srpnju 1942. godine u Donji Lapac smo stigli poslije dva dana i dvije noći putovanja, odnosno marša. Upoznavanje mojih suradnika, koji su tu bili prvi put s najvišim partijskim, vojnim i političkim rukovodiocima Hrvatske trajalo je kratko, jer su oni bili u poslu, a mi umorni od puta. Sutradan, 6. srpnja, sastali smo se s drugovima Vladimirom Popovićem i Vladimirom Bakarićem. Na sastanku se, s druge strane, našao gotovo čitav Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, oni članovi koji su bili na slobodi, odnosno u sjedištu PK na Vještića gori: Ivo Amulić, organizacioni sekretar, Andrija Božanić, član Biroa PK, Ivica Kukoč, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a i ja, koji sam već tri godine bio politički sekretar Pokrajinskog komiteta. Sastankom je rukovodio Vladimir Popović.

Otvoreno pismo CK KPH će, međutim, dugo vremena živjeti u međusobnoj prepisci između CK KPH i PK KPH za Dalmaciju. U srpnju 1942. u Donjem Lapcu, na sastanku s Vladimirom Popovićem, tada političkim sekretarom CK KPH i članom Biroa CK KPH Vladimirom Bakarićem, opet sam imao raspravu o pismu. Oni su tvrdili da mi nismo imali pravo zaustaviti pismo, a ja sam ostao pri stavu da oni nisu imali pravo uputiti onakvo pismo,

koje nanosi nepopravljivu štetu Partiji u Dalmaciji. Tako je Otvoreno pismo CK KPH skinuto s dnevnog reda. Poslije izlaganja rukovodioca Operativnog rukovodstva CK KPH Vlade Popovića, riječ je uzeo Vladimir Bakarić. I on je podvrgao oštroj kritici rad PK KPH i Štaba IV Operativne zone kojoj sam ja komandant. Bakarić je kritizirao PK u vezi sa stvaranjem odreda i njegovim daljnjim radom na stvaranju vojske i širenju oružane borbe. U stvari, Bakarićeva diskusija je bila nešto konkretnija razrada kritike koja je već bila izrečena u Otvorenom pismu i koju je nešto uopćenije ponovio i nadopunio Vlado Popović. Nakon njihovih izlaganja riječ sam uzeo ja.

Tada, 1942., u Donjem Lapcu, podsjetio sam Bakarića i Vladu Popovića, koji je kao delegat CK KPJ prenio odluku Politbiroa CK KPJ o podizanju općenarodnog ustanka, da sam na srpanjskim sjednicama CK KPH u Zagrebu, gdje Bakarića nije bilo, bio veoma određen kad sam gotovo bukvalno tumačeći stav PK KPH za Dalmaciju rekao da dalmatinski komunisti nisu još pripravni da „odmah, bez odlaganja“ kako nam je drug Vlado Popović tumačio odluku Politbiroa od 4. srpnja, pokrenemo „masovni narodni ustanak“. Naveo sam i prepreke koje su nam stajale na putu da to postignemo.

Dalmacija je, rekao sam s tim u vezi, gotovo čitavo anektirano područje. Za Talijane je to isto što i svaki drugi kraj njihove fašističke imperije. I zato ju je okupator prekrio gustom mrežom vojnih garnizona u kojima je više od 100.000 vojnika. Podmukli osvajač najprije nastupa blagonaklono, oslobodilački, izdašno. On čini sve da narod Dalmacije pridobije uza se. U tome mu pomaže profašistički katolički kler, utjecajne ličnosti bivših građanskih partija, osobito HSS-a, a u srpskim dijelovima Dalmacije pročetnički i četnički elementi koji, da bi se zaštitili od ustaša, traže da se aneksija proširi i na područje Dalmacije, i ne samo Dalmacije, u kojima živi srpski živalj. U takvim uvjetima mi smo bili primorani da svoju akciju rastrgnemo na nekoliko frontova.

Prvi front je bio: razobličavanje talijanske dvoličnjačke politike, njihove velikodušnosti i tolerantnosti prema svemu što je bilo dio prošlosti, s jedne, i poticanja anti-talijanskog raspoloženja u masama, s druge strane. Uspjesi koje smo angažirajući se na tom polju postigli bili su golemi.

Drugi front naše borbe, rekao sam na sjednici CK KPH u Zagrebu srpnja1941. jeste raskrinkavanje ustaša, njihove tvorevine NDH, i njihovih zločina, a isto tako i politike koju vodi Maček s vrhovima svoje stranke, profašistički kler s biskupom Bonefačićem na čelu, srpski odbor u Splitu oko Dražinog emisara, vojvode Birčanina itd. I tu smo postigli ogromno mnogo, tako da se slobodno moglo reći, da, osim nešto malo u Neretljanskoj i Imotskoj krajini i još nekim zagorskim krajevima, baš zahvaljujući djelatnosti Partije, ustaštvo u Dalmaciju praktično nije ni prodiralo. Zbog toga u Dalmaciji nije ni bilo pokolja kakvih je bilo u drugim regijama s izmiješanim stanovništvom. Ako je zločina i bilo, njih su počinili uvezeni, lički i hercegovački ustaše. U srpnju 1941. na tom frontu su nam predstojale borbe za odvajanje Zagore od utjecaja klera i Hrvatske seljačke stranke, a dijelova Zagore nastanjenih srpskim življem od utjecaja elemenata naklonjenih velikosrpstvu i izbjegličkoj vladi, zatim dublji obavještajni prodori u okupatorske vojne i civilne vlasti, u domobranstvo i tzv. srpski odbor.

Treći front borbe bio je stvaranje jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta i široke mreže drugih organa i organizacija NOP-a, tj. pretvaranje pasivne rezistencije u organizirani otpor naroda prema okupatoru. Pri tome, opet, nismo podjednako obuhvatili sve regije.

Nedovoljno pokrivena nam je ostala opet Zagora, tj. sve četiri krajine, a osobito Neretljanska i Imotska, pa i Kninska. A baš su to regije ka kojima smjeramo, da u njih šaljemo borce s obale i otoka, u manjim ili većim grupama, da od njih organiziramo odrede koji će tamo započeti borbu, da bi se kasnije okrenuli k obali. U vrijeme kad sam ovo referirao Centralnom komitetu KPH, srpnja 1941., tek su nam predstojali jači prodori u mnoge od tih regija.

Četvrti front bio je, da tako kažem, naš unutrašnji, okrenut prema slabostima u samoj organizaciji. To smo morali činiti, jer je to bio jedini način da se uspješno prestrojimo na ratni kolosijek. Taj smo posao počeli prije nego što je rat počeo, a do tada smo glavnu pažnju usmjerili na prikupljanje i uskladištenje oružja i na vlastito vojno organiziranje. U tom pogledu smo, rekao sam na sjednicama CK KPH u Zagrebu od 8., 9. i 10. srpnja 1941., postigli dosta, ali ne toliko da bismo mogli u tako kratkom roku stvoriti odrede i podići općenarodni oružani ustanak.

Sve sam to na sjednicama CK KPH u Zagrebu od 8. do 13. srpnja iznosio kao našu dalmatinsku specifičnost da bih objasnio stav da mi nećemo moći „odmah“, već postepeno u ustanak. Iz baze koja će, kako je to najbolje potvrdila godina 1942., postati sva Dalmacija.

Poslije mog povratka iz Zagreba sa sjednice CK KPH mi smo, rekao sam to drugovima Popoviću i Bakariću, nastavili borbu na svim tim frontovima, a glavni udar usmjerili na dva najvažnija pravca. Prvi je bio pripremanje ljudi za prve odrede i uspostavljanje kanala kojima će se oni, u manjim i većim grupama kretati preko Dinare i dalje; a drugi: nastavljanje pregovora s pripadnicima bivših građanskih partija i što masovnije okupljanje svih rodoljuba u akcione odbore, odbore narodne pomoći i druge organe i organizacije antifašističkog pokreta.

Na tim poslovima su nas zatekli drugovi Pavle Pap - Šilja i Mirko Kovačević - Lala, kada su po zadatku CK KPH, početkom kolovoza 1941. došli u Dalmaciju, da nam pomognu u stvaranju odreda i podizanju općenarodnog ustanka. Tek tada, iz pisma koje nam je uputio delegat CK KPJ i rukovodilac operativnog rukovodstva CK KPH Vladimir Popović, mi doznajemo da je moje izlaganje na sastanku CK KPH u srpnju 1941., a to znači i stav PK KPH za Dalmaciju, koji je proisticao iz naših ocjena političke situacije u pokrajini - bio oportunistički. Dakle valjalo je da prođe oko mjesec dana pa da nam se kaže ono što nam se moglo reći odmah, to jest na samoj sjednici CK. Delegat CK KPJ i rukovodilac operativnog rukovodstva CK KPH pozvao nas je u tom pismu da „ne časeći ni dana ni časa“ pristupimo stvaranju odreda i podignemo općenarodni ustanak.

Drugovi Šilja i Lala, pozivajući se baš na taj dio pisma kategorički su zahtijevali da to možemo - s obzirom na raspoloženje masa za borbu, tradicije naše radničke klase itd. - učiniti u roku od tri dana. Mi smo im se suprotstavili. Argumentirano, ali ne i dovoljno energično. Da li smo mogli da im se potpuno suprotstavimo? Što bi bilo da smo to učinili?

Oni su bili predstavnici CK KPH (Pavle Pap je bio član Biroa CK i član CK KPJ), njih je CK KPH poslao k nama da nam pomognu, dao im sva ovlaštenja. Što ta ovlaštenja znače, to znamo iz prakse: opunomoćeni predstavnici višeg partijskog rukovodstva mogu na licu mjesta donositi odluke, smjenjivati rukovodstva koja se ne pokoravaju direktivama višeg foruma. No, ni to nas nije smjelo zaplašiti.

Naša je krupna greška što se zahtjevu drugova Šilje i Lale nismo odlučno suprotstavili. Nismo smjeli dopustiti to da njihov stav postane naš stav, već je taj stav višeg partijskog rukovodstva, nismo smjeli dopustiti da taj stav postane naša kobna odluka. Tu smo

pogriješili, ta greška nas je stajala nepotrebnih žrtava. Zbog toga odluka CK KPH da čitav PK za Dalmaciju kazni ukorom smatram ispravnom i ja kao politički sekretar PK KPH za Dalmaciju, na sebe preuzimam, ako se tako može reći, najteži dio te kazne. Iako bi se u obrazloženju te mjere mogao učiniti izvjestan ispravak, tj. da CK KPH kažnjava ukorom PK za Dalmaciju zbog toga što se nije energično suprotstavio stavu opunomoćenih predstavnika višeg partijskog rukovodstva. To bi moglo tako da se precizira da se jasno kaže čiji je „avanturistički tempo“ PK prihvatio i „bez ikakvih političkih i organizacionih priprema počeo osnivati partizanske odrede“.

Što se tiče zadržavanja Otvorenog pisma CK KPH odluku o tome je donio Pokrajinski komitet na jednoj od sjednica u prosincu 1941. Na sastanku PK KPH za Dalmaciju rekao sam da treba objasniti ljudima kako je do toga došlo i upozoriti prstom na onoga tko je za to kriv. Prema pismu CK to smo mi, Pokrajinski komitet za Dalmaciju. Ako smo komunisti, onda ljudima moramo reći cijelu istinu. PK je kriv, s tim smo već suglasni. Kriv je što je prihvatio nešto što su nametnuli delegati Centralnog komiteta KPH. To drugim riječima znači da je za neuspjeh i poraz odreda kriv i Centralni komitet KPH. Da li je to rečeno u Otvorenom pismu CK? Nije. Ukoliko bi pismo stiglo do članstva Partije u Dalmaciji, takvo kakvo ono sada jeste, do njih bi stigla samo poluistina o odgovornosti za stradanje odreda.

Osim toga, može li se partijsko članstvo „čvrsto zbiti i povesti odlučnu borbu oko jednog PK čiji je politički sekretar na sastanku CK KPH u Zagrebu imao oportunistički stav, koji PK od početka nije shvatio potrebu oružane borbe, a zatim prihvatio avanturistički tempo, bez ikakvih političkih i organizacionih priprema počeo osnivanje partizanskih odreda i pokazao nesnalaženje, veliku lakomislenost i političku nesamostalnost“?

To su stvari kojima ja ne mogu vidjeti spoj. I zbog toga sam htio da se odlučimo, izjasnimo da li da pismo takvo kakvo ono jeste, poluistina, o pravim uzrocima stradanja odreda, uopće šaljemo članovima Partije. Ukoliko ga Pokrajinski komitet usvoji, i ukoliko odluči da se pošalje organizacijama, ja moram otići s dužnosti političkog sekretara PK. Partiji se stavljam na raspolaganje. Bombaš, mitraljezac ili nešto deseto - prepuštam njoj da odluči...

Članovi pokrajinskog rukovodstva KPH za Dalmaciju potpuno su me podržali i nakon diskusije u kojoj smo svi sudjelovali, zaključili smo da Otvoreno pismo CK ne upućujemo nižim partijskim rukovodstvima i organizacijama, sve dok s CK još jednom ne raspravimo čitav slučaj.

Otvorenog pisma od tada pa evo sve do sada, do ljeta 1942., rekao sam drugovima Popoviću i Bakariću, doticali smo se u gotovo svakom pismu koje su naša dva rukovodstva razmjenjivala. No svatko je od nas ostao na svome - CK da smo mi jedini krivci, a PK da odgovornost za poraz odreda treba zapravo da „podijele“ Centralni i Pokrajinski komitet.

U replici koja je nakon moga izlaganja nastala V. Popović i V. Bakarić su ponovili da pismo nije smjelo da se zaustavi, jer na to nismo imali pravo već da smo bili obavezni da ga umnožimo i pošaljemo partijskim organizacijama. Vlado Popović je, štoviše, inzistirao da to treba učiniti sada. A Pokrajinskom komitetu ostaje pravo da se žali, budući da se s pismom ne slaže.

Na to sam ja reagirao dosta žustro: da je pismo jednostrano i neobjektivno, a osim toga da ga Vicko Jelaska i ostali oportunisti i frakcionaši jedva čekaju, da bi se mašući njime kao svojom najnovijom zastavom, sručili na PK i njegovu politiku oružanog ustanka i

narodnooslobodilačke borbe. Naposljetku, rekao sam suprotstavljajući se zahtjevima da Otvoreno pismo CK sada šaljemo organizacijama, i njegova je vremenska aktualnost prošla i s njim ništa dobro postići nećemo. Tim prije što su komunisti Dalmacije, pod rukovodstvom svog Pokrajinskog komiteta i bez pomoći pisma, za prvih šest mjeseci godine 1942. postigli i više nego što je od njih tražilo Otvoreno pismo CK. A što se tiče žalbe, rekao sam, to mi u ovom trenutku zvuči isto kao kad biste mi naredili da skočim kroz prozor, pa da se, dogodi li mi se, na primjer, da slomim nogu, žalim.

Drug Vlado Popović je tada predložio da bi dobro bilo čuti što o tome misle ostali drugovi iz PK. Koliko se sjećam Andrija Božanić, a i mladi Kukoč, su stajali iza već poznatih stavova Pokrajinskog komiteta, dok je Amulić iznio svoje mišljenje - da PK i ovoga puta treba da se podredi stavu višeg partijskog rukovodstva.

Na kraju je V. Popović zaključio da se pismo ipak ne šalje organizacijama. Ono je time definitivno bilo skinuto s dnevnog reda. Nakon rata, sve do danas, Bakarić i vrhuška vlasti su uvijek onemogućavali da se objave dokumenti Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, koji bi javnosti dali pravu sliku o odlukama i postupcima CK KPH. Ja nisam nikada nikoga sprječavao da nešto objavi, a nisam imao ni razloga za takvo ponašanje.

Koncem listopada 1941. Rade Končar, politički sekretar CK KPH, bio je tada s nama u Splitu. U pismu od 22.10.1941., koje je uputio drugovima u Zagreb, na CK KPH, on, među ostalim, piše:

> *„Ja se ovdje dobro osjećam, jer se s Dalmatincima već odavno poznajem i s njima se dobro slažem. Nadam se da ću morati ovdje ostati mjesec dana, naročito zbog toga dok se ne vrati drug Vicko s područja Sinja. Inače je dobro, a ja i nadalje pomažem akcije s ostalim drugovima. Vi, drugovi, prosudite situaciju na temelju mog izvještaja i donesite nove odluke. Ne vjerujem da u slučaju, kad ja ne bih bio ovdje, ne bi netko drugi mogao dalje rukovoditi. Važno je da je baš u ovo vrijeme došao netko amo dolje, kada su već sami stvar poveli dobro...“.*

Iz ovoga se jasno razabire da drug Brko smatra da i mi sami, Pokrajinski komitet, možemo voditi Partiju i partizanske snage Dalmacije.

Tako je mislio Rade Končar, politički sekretar CK KP Hrvatske, koji je za razliku od Popovića, Hebranga i Bakarića boravio u Dalmaciji 1941. i radio zajedno s Pokrajinskim komitetom KPH za Dalmaciju. Stavovi Končara, mene i Pokrajinskog komiteta su na jednoj strani, a znamo za suprotne ocjene Popovića, Hebranga i Bakarića. Naši historičari nisu našli snage ili nisu imali prilike da istraže i objelodane temelje razlika u partijskom rukovodstvu Hrvatske. Svi moji pokušaji da o tome objavim svoje stavove uvijek su bili blokirani, kako u Zagrebu, tako i u Beogradu.

Hapšenja i strijeljanja komunista

Potkraj prvog ratnog prosinca i prve, za komuniste Dalmacije i njihov PK najteže ratne godine - 1942., našu političku situaciju karakteriziralo je to da je raspoloženje naroda Dalmacije za borbu bilo poraslo. Druga karakteristika kraja naše dalmatinske 1941. bila je stalan uspon opće mobilnosti za borbu partijskih organizacija i rukovodstava. To je bila

ocjena do koje je poslije obilaska terena i izvještaja koje su nam podnosili okružni komiteti, jednodušno došao i PK Partije.

Usprkos svim teškoćama s kojima smo se stalno borili uspjeli smo da održimo u mobilnom stanju brojne udarne grupe po gradovima i da stvorimo nekoliko krupnijih borbenih jedinica - partizanskih odreda i četa. Moral boraca tih odreda bio je u stalnom porastu, odrede smo sve više omasovljavali, jer su mnogi drugovi iz gradova tražili da ih pošaljemo u partizane.

Među onima koji su se dobrovoljno javljali za borbu bilo je i pristalica građanskih partija. Oni su prihvatili našu platformu i uključili se u Jedinstvenu narodnooslobodilačku frontu. Osim toga i mnogi seljaci iz kotareva Livno, Kupres i Sinj, dobrovoljno su se javljali i pristupali partizanskim odredima i grupama.

Mi smo cijenili da je to rezultat, doduše još uvijek skroman, našeg angažiranja na provođenju u život platforme, koja je svakom antifašisti i rodoljubu davala mogućnost da se iskaže. Zbog toga smo niža partijska rukovodstva, štabove odreda i naše drugove koji su radili u organima i organizacijama pokreta obavezali da iskoriste sve činioce koji bi mogli biti od utjecaja na opredjeljivanje ljudi i omasovljavanje partizanskih odreda.

Dva važna činioca te vrste bila su: represalije Talijana nad stanovništvom i mobilizacija koju su ustaše provodili za Pavelićevu vojsku. Talijani su samo iz Splita, poslije brojnih diverzantskih i bombaških akcija, poslali u logore u Italiji više od hiljadu patriota. Osim toga, fašistički su sudovi izrekli i izvršili mnogo smrtnih osuda, a okupatorski vojnici ubili mnogo antifašista i rodoljuba.

Guverner Dalmacije Bastianini, po nalogu Musolinija, 11. listopada 1941. osniva prijeki sud za Dalmaciju, sa zadatkom da osuđuje na dugogodišnje tamnice rodoljube, kao i da smrtnim kaznama prijeti stanovnicima Dalmacije. Samo tri dana nakon formiranja, taj sud je osudio na smrt braću Jozu i Juru Mrduljaša i njihovog rođaka Tomu Mrduljaša, Antu Vidovića i sedam članova Partije, koji su uspjeli izbjeći hapšenje.

U Trogiru, 14. listopada, u tvrđavi Kamerlengo fašisti su strijeljali dvanaest splitskih prvoboraca. To su: Toma, Jozo i Jure Mrduljaš, Mate Golem, Ante Vidović, Mate Čerina, Šime Krstulović, Ljubo Mašić, Davor Matković, Rudolf Vidak, Eduard Ferdveber i Ivan Miletić. Slava im!

Ovo strijeljanje duboko je odjeknulo u srcima Splićana i čitavog naroda Dalmacije. Krvavi zločin izazvao je revolt cijelog rodoljubivog građanstva i bio je poziv na bespoštednu borbu protiv fašističkog okupatora.

U izvještaju fašističkog javnog tužioca guverneru Bastianiniu, o suđenjima u Splitu i Šibeniku, pored ostaloga piše:

> *„Prilikom prijevoza na mjesto izvršenja smrtne kazne započeše da pjevaju Internacionalu, ali su ušutkani energičnom i brzom intervencijom karabinjera koji su bili u pratnji.*
>
> *Jedan od šibenskih osuđenika, silazeći iz kamiona, kad je opazio sekretara mjesnog borbenog Fašia, upravio mu je riječi: 'danas meni, sutra tebi'.*
>
> *Pred vodom za strijeljanje, oni koji su imali slobodne ruke izmijeniše komunistički pozdrav pružajući ruku stisnutom pesnicom i svi su klicali, sve dok ih plotuni nisu oborili: Živio komunizam, živio Lenjin, živio Staljin, smrt Musoliniju, smrt Hitleru".*

Simpatije naroda prema borcima za slobodu rasle su snagom, kojom je rasla njihova mržnja prema fašističkom okupatoru.

Taj činilac morali smo iskoristiti za oslobodilačke ciljeve i organizirano podsticati i usmjeravati antifašističko raspoloženje naroda.

Mobilizacija koju su počele ustaške vlasti u onom dijelu Dalmacije, koji je prema Rimskom ugovoru pripao tzv. NDH, partijske organizacije su se suprotstavile tako što su u mladih ljudi, vojnih obveznika, razvijali i poticali anti-okupatorsko i protuustaško raspoloženje i odvraćali ih da se odazivaju pozivima ustaških vlasti za odlazak u vojsku NDH.

Rezultati takve naše orijentacije i stalne akcije bili su izvanredni. Mladići koje su vlasti NDH pozivale da služe u kvislinškoj vojsci masovno su odbijali te pozive. Umjesto da odlaze na pozivna mjesta, oni su se sklanjali u brda . U duhu instrukcija što smo ih još ranije bili dali okružnim i kotarskim komitetima Partije za Makarsku, Dubrovnik, Pelješac, Omiš, Sinj, otok Brač itd., s grupama tih bjegunaca povezivali su se skojevski i partijski aktivisti s terena i iz odreda, nagovarali ih da stupaju u partizanske odrede, u čemu su u najvećem broju slučajeva i uspijevali.

Stjegonoše bratstva i jedinstva

Do potkraj prosinca 1941. uspjeli smo obnoviti mnoge odrede koji su tragično završili u kolovozu i stvorili smo nove, i preko Bukovice u Liku, pa preko Dinare na livanjsko područje prebacili smo nekoliko grupa i pojedinaca, koji su stupili u ličke i krajiške partizane.

Tako je sa šibenskog i zadarskog terena nekoliko borbenih grupa, koje su u Šibeniku, Prviću, Vodicama, Zatonu, Zadru i na zadarskim otocima u drugoj polovini 1941. godine izvele nekoliko uspješnih akcija u gradovima, izišlo izvan žice i preko sigurnih veza od sjevernodalmatinske obale do Bukovice i dalje stiglo čak do Like.

Prve grupe boraca, njih 55, koje su iz Dalmacije u drugoj polovini listopada stigle iz Primorja u Bukovicu, a zatim u Liku, bile su sa šibenskog terena. Prvu je izveo Franjo Kursar, a drugu Mate Staničić i Ante Kronja - Čenčo. Bile su prve stjegonoše bratstva i jedinstva između Srba i Hrvata u Lici. Oni su u Liku stigli kad su tamošnji i ubačeni četnički elementi svojom propagandom među Srbima iz Like, da su svi Hrvati ustaše, pokušavali rasplamsati bratoubilački rat, koji su masovnim klanjima nevinog srpskog življa započeli ustaše. Dolazak 55 dalmatinskih partizana, Hrvata, baš zbog toga je veoma mnogo značilo. Od njih je u Krbavici formirana Dalmatinska četa koja je ušla u sastav bataljona „Marko Orešković“.

Svojim sudjelovanjem u borbama protiv Talijana i ustaša oni su na najneposredniji način parirali četničkoj propagandi, a dijeleći ratne nevolje, slavu i grob s ličkim partizanima - Srbima, kovali su bratstvo i jedinstvo Srba i Hrvata. Njima se potkraj studenoga pridružilo još 45 boraca iz Vodica, Zatona, Tribunja i Prvića, tako da je u prosincu u Lici bilo već stotinu boraca iz šibenskog okružja.

Kad je u prosincu u Liku stiglo još trideset boraca sa zadarskog otočja, s Iža, Dugog otoka i Molata, koje je iz Primorja 6. prosinca poveo Ante Banina, Dalmatinska četa brojila je više od 130 boraca, pa je ubrzo i reorganizirana. Pod komandom Stanka Parmača i Ante Banine, komandira i političkog komesara, Dalmatinska četa išla je iz akcije u akciju, a najžešće okršaje s ustašama i Talijanima imala je u prosincu na Bijelom polju i kod Korenice. Poslije tih borbi slava Dalmatinske čete pronijela se čitavom Likom.

Druga naša dosta kompaktna vojna jedinica s kojom smo išli u susret drugoj ratnoj godini bio je Solinski odred. On je potkraj 1941. brojio 86 boraca, mahom radnika iz solinskih tvornica.

Potkraj kolovoza, kad Solinski partizanski odred nije uspio da se probije na sinjsku Dinaru, većina njegovih boraca vratila se na svoja radna mjesta, aktivno i dalje surađujući u Pokretu, pripremna da na naš poziv ponovo stupi u odred i krene onamo kamo im mi naložimo. Oni, pak, borci Solinskog odreda koji su već bili kompromitirani sklonili su se u svoje zemunice, iskopane u zemlji odmah poslije kapitulacije Jugoslavije, u koje su se sklonili nakon napada Njemačke na Sovjetski Savez, 22. lipnja 1941.

Taj dio odreda, jezgra koja se nije osipala, nastavio je da živi životom kojim je živio prije 11. kolovoza, kada se prema onoj našoj kobnoj odluci od 7. kolovoza Sinjski odred bio zaputio prema sinjskoj Dinari. Danju se odmarao pod zemljom, u mračnim zemunicama, a noću izvodio akcije protiv Talijana, pomagao sabotaže solinskih tvorničkih radnika, politički djelovao.

Solinski radnici su sami, preko akcionih odbora, skupljali hranu i druge potrebe za odred, Solinjanke su prale borcima rublje, kuhale im hranu, šile odjeću i sve to ilegalno dostavljale do njihovih skloništa.

Jednom riječi, bila je to jedinica spremna da prihvati nove borce iz Solina i Splita, i da na naš znak krene u unutrašnjost pokrajine, u borbu protiv okupatora i kvislinga. Predvodili su je Stipe Marković, komandir, i Drago Gizdić, politički komesar.

Treći naš odred, Dinarski, nalazio se u rujnu blizu Sinja, kod Bitelića, i sredinom prosinca brojio je 40 boraca. On je na početku prve ratne zime imao već dosta iskustva i postao je u čitavoj Sinjskoj krajini dobro poznat. Njegovi borci bili su uglavnom članovi Partije, SKOJ-a i simpatizeri, ali su to sve bili mahom seljaci. Primicala se zima i ozbiljno se već postavljao problem njihove prehrane, jer je odred živio u selima koja su bila veoma siromašna. Ni jednom od tih sela, uza svu njihovu ljubav prema odredu, nismo mogli staviti na teret toliki broj boraca. Zbog toga je PK Partije prihvatio prijedlog štaba odreda i našeg delegata na tom terenu Maksa Baće i složio se da se odred podijeli u nekoliko manjih grupa.

Štab Dinarskog odreda svoju je jedinicu podijelio u tri grupe. Jedna je od njih, pod komandom Ivana Grubiše i Tadije Anušića, otišla u Kamešnicu; Duje Bašić i Stipe Librenjak svoju su grupu poveli prema Svilaji, a grupa kojom su komandovali Petar Bračulj i Đuro Đapić ostala je na Dinari.

Na to da donesemo baš takvu, dosta riskantnu odluku nije utjecao samo problem opskrbe. To jest bio važan činilac da se odlučimo za diobu. Ali je za nas bilo važnije nešto drugo. Osim sela ispod Dinare, koja su Dinarski partizanski odred prihvatila kao svoju vojsku, hrvatska sela oko Kamešnice i ispod Svilaje bila su ili nezainteresirana za partizane i njihovu borbu, ili su pod utjecajem HSS-a, ustaša i klera. Srpska, pak, sela bila su pod utjecajem četnika. Na tom terenu naših simpatizera bilo je vrlo malo, a o članovima Partije da i ne govorimo.

Mi smo sada ponovo preuzeli inicijativu i nakon oseke ustanka počela je plima partizanskih žarišta u splitskom zaleđu. U Dalmatinskoj Zagori, u selima Cetinske krajine, prvenstveno u selu Biteliću, gdje žive pomiješani Srbi i Hrvati, katolici i pravoslavni, kako su se oni međusobno razlikovali, dio stanovništva bio je zaposlen u gradovima i tu je prišao naprednom radničkom pokretu. Još za vrijeme stare Jugoslavije njihov općinski kandidat Ivan

Bračulj, službeno Ante Jukić, bio je izabran za crvenog „glavara“. Na listi Stranke radnog naroda bio je izabran za odbornika u Sinjskoj općini, gdje je Vice Buljan postao predsjednik a Tadija Anušić potpredsjednik. Pobjeda lijevih snaga, komunista, na izborima i njihovo osvajanje općine Sinj, bio je događaj koji je odjeknuo širom Jugoslavije, a posebno u Hrvatskoj, gdje su mačekovci tek uzeli vlast u svoje ruke. U Trogiru i Komiži, kao i u Sinju, komunisti su odnijeli pobjedu na izborima. Čim su ustaše preuzeli vlast 1941. smatrali su da u obračunu sa svim onim što je bilo patriotsko i napredno, treba biti krajnje bezobziran i najprije pobiti rukovodstvo i pristalice komunističkog pokreta. U Biteliću, nedaleko od Sinja, i pravoslavno stanovništvo i lijevo orijentirane pristalice radničkog pokreta. Ovi njihovi planovi nisu se ostvarili, jer su se ustašama organizirano i svjesno suprotstavili i Srbi i Hrvati, koji su popunili Prvi Sinjski odred, a nakon njegovog raspuštanja ponovo svi bili solidna baza na kojoj se mogao osnovati novi odred, tu na Dinari.

Potkraj 1941. iz Splita sam ponovo poslao na teren Vicu Buljana. Nakon rasula Prvog sinjskog odreda on se bio sklonio u Split i tu polu-ilegalno živio kod svoje braće. Pojačali smo Kotarski komitet u Sinju s četiri nova člana, koji su dotad radili u Splitu. To su Jerko Lovrić - Srđan, iz Hrvaca, Ivan Grubiša iz Sinja, Jovo Stričević iz Koljana i Nikola Vrančić. Jerko, Tadija, Jovo, i Nikola poginuli su tokom 1942., preživio je samo Ivan Grubiša. Rukovodstvo Kotarskog komiteta u Sinju nije bilo doraslo da se nosi sa zaoštrenim prilikama na ovom terenu, nije imalo ni one odlučnosti i hrabrosti, koju su takve teške prilike zahtijevale. To znam iz ličnog iskustva, jer sam obilazio taj teren i Cetinsku krajinu odmah nakon onog sastanka i dogovora s Radom Končarom. Postavili smo novi Kotarski komitet KPH, Jerko Lovrić je postao sekretar, a članovi Joko Čikara, Anušić, Grubiša i Stričević.

Tadija Anušić je bio ugledan i bogat seljak, koji je rano prišao radničkom pokretu i postao član Partije. Ogroman ugled koji je uživao kod svih seljaka Cetinske krajine bio je za nas veliki politički kapital. I u danima revolucije, kao i u onim najtežim trenucima ustanka i neuspjeha koji su slijedili, Tadija je ostao nepokolebljiv, odan, pošten i pametan. U borbi na Kamešnici je ranjen i zarobljen, mučen u zatvoru u Sinju, i od fašističkog suda osuđen na smrt. I pred streljačkim strojem Tadija se držao herojski, kako to mogu najbolji komunisti. On je pravi Narodni heroj.

Joko Čikara bio je zadužen za omladinu, kao jedan od najhrabrijih omladinaca u Cetinskoj krajini. Još dok sam bio u Splitu, a to je bilo u decembru 1941., poslao sam s Maksom Baćom, španjolske borce Božu Bilića i Duju Bašića na teren. Bašić je bio na mućkom terenu, u svom zavičaju. Na teren Vrlike poslao sam Vrličanina Nikolu Vrančića, na teren Drniša Vjeku Širinića, Ivana i Jerka Petrinjelija. Božo Bilić je bio iz Civljana, pa sam ga poslao na Svilaju i to u odred gdje je već bio komandir Duje Bašić. Biliću sam dao uputstvo da uhvati vezu s Nikolom Vrančićem, studentom, koji je na tom terenu uživao značajan ugled. A nama je bilo jako važno da osvojimo političke pozicije upravo tu, jer su na istom terenu već bili prodrli i ustaše i četnici i prijetila je opasnost da ostvare ono za čim su težili: bratoubilački rat.

Za nas je iz mnogo razloga bilo veoma osjetljivo dubrovačko područje, dakle južna Dalmacija. Prvo, Dubrovnik, za razliku od ostalih većih dalmatinskih gradova, nije bio anektiran od Italije nego se nalazio na teritoriji „NDH“. Vjerojatno zato što je na tom području bilo malo radničkog elementa, Partija i njena snaga bile su prilično slabe. Osim toga, u zaleđu Dubrovnika su Hercegovina i Crna Gora gdje su ustaše i četnici imali jaka

uporišta. Zato sam u prosincu 1941. na dubrovački teren poslao Matu Bilobrka i Pjera Grubišića, sa zadatkom da hvataju veze s Hercegovinom i Crnom Gorom i da učvršćuju i proširuju partijske organizacije. Po vojno-strategijskom planu Vrhovnog štaba to je spadalo u Operativnu zonu Hercegovine, sve do ušća Neretve. Mate Bilobrk je uspio da se vrati i završio je rat kao komesar XX Dalmatinske divizije. Umro je nema dugo, kao generalpukovnik, bio je komandant vojne oblasti i komandant Štaba Teritorijalne obrane Hrvatske, Narodni heroj. Petar - Pjero Grubišić je bio otkriven i pao u ruke okupatora. Ubijen u zloglasnom logoru Mamula. U Dubrovnik je odlazio i organizacioni sekretar PK KPH za Dalmaciju Ivo Amulić. Zahvaljujući našim aktivnostima rezultati jesu postizani, ali su ipak bili prilično skromni. Na drugoj strani, u Šibeniku je Okružnim komitetom KPH rukovodio Ante Jurlin - Marko. Tamo je Partija imala snažno uporište, među industrijskim radnicima, a i kod seljaka i građana. U mnogim od šibenskih sela stanovništvo je stopostotno sudjelovalo u NOP-u. Malo je poznata činjenica da su grad i područje Šibenika, po broju palih boraca na Neretvi i Sutjesci, ispred svih gradova i područja Jugoslavije. Uspjeli smo uključiti u NOP i ljude koji su ranije pripadali raznim strankama, čak i one koji nikada nisu učestvovali u političkom životu.

Osobito je bio značajan dolazak u partizane Pavla Krce i Nikole Sikirice, dotadašnjih funkcionera Hrvatske seljačke stranke. Njihov dolazak je značio mnogo za razbijanje izolacije koju je okupator, uz pomoć ustaša i katoličke crkve, pokušao nametnuti Narodnooslobodilačkom pokretu. To je značilo da članstvo HSS, koje je u Dalmatinskoj Zagori bilo mnogobrojno, počinje napuštati Mačeka i politiku čekanja, a na taj način i londonsku izbjegličku vladu u kojoj su bili i funkcioneri HSS. Krce, Sikirica, Florijan Sučić imali su znatan broj pristalica koji su ih slijedili i došli u partizane. Time je bitka za okupljanje širokih narodnih slojeva bila dobivena. Ostalo je slijedilo, naši partizanski odredi rasli su neprestano i ubrzo se pretvarali u regularne jedinice, a na okupiranoj i polu-okupiranoj i oslobođenoj teritoriji stvarala se, rasla i širila narodna vlast.

Pavao Krce je sudjelovao i na prvom i na drugom zasjedanju AVNOJ-a, i na zasjedanjima ZAVNOH-a. Krce je bio i prvi predsjednik Narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije. Kod druga Vice Buljana, komuniste, vrlo popularnog čovjeka u narodu, osjećala se ljubomora i nezadovoljstvo da je Pavle Krce, a ne on, prvi predsjednik. Vice je kasnije, kad je rat završen postao predsjednik, a mislim da je u ratu bilo dragocjeno da na to mjesto dođe narodni vođa koji nije komunist, što je govorilo o širini i snazi narodnog jedinstva. I sad mislim da je moj stav bio ispravan, jer je bio u interesu svih.

Prodiranje u ta naselja, među u osnovi čist živalj, pridobivanje ljudi za suradnju s partizanskim jedinicama, stvaranje sigurnih baza i na tom terenu, te punktova i kanala za odrede koje smo smjerali uputiti onamo već slijedećeg proljeća, otimanje ljudi ispod utjecaja mačekovaca, ustaša, klera i četnika, i naše čvrsto uvjerenje da će te tri grupe već na proljeće biti tri cijela odreda, bili su osnovni činioci koji su utjecali na to da se složimo s prijedlogom štaba Dinarskog partizanskog odreda i da tu inače malenu jedinicu privremeno rascjepkamo na tri dijela.

Da bismo dinarskim partizanima pomogli da u početku lakše dođu do hrane, mi smo štabu odreda uputili nešto novca, a ubrzo smo sam štab Dinarskog partizanskog odreda i kadrovski ojačali.

Četvrti naš odred bio je partizanski odred „Starac Vujadin“, koji je operirao u livanjskom i glamočkom području. Iz pisma koje smo iz tog odreda primili stjecali smo utisak da među

tamošnjim seljaštvom vlada masovno oduševljenje za pristupanje partizanima. Štab odreda i Okružni komitet KPH za Livno javljali su nam da već računaju na to da na području kotara Kupres ima po prilici 800 seljaka dobrovoljaca. Ali, javljali su nam drugovi, oni nemaju toliko oružja kojim bi mogli naoružati sve dobrovoljce. Da bi to postigli, odlučili su da napadnu jednu oružničku stanicu, razoružaju njenu posadu i dođu do oružja.

Inače, odred „Starac Vujadin“ brojio je oko 70 boraca, vojnički se oslanjao na Vještić goru, a ekonomski na Sajkoviće. Komandir mu je bio Cvijo Oraščić, a politički komesar Šibenčanin Miro Višić. Odred je bio aktivan ne samo vojnički, već i politički. Njegovi borci su održavali političke zborove na kojima je narod birao narodnooslobodilačke odbore. Akcije tog odreda i njegova nastojanja da u borbi protiv okupatora ujedini sve Srbe, Muslimane i Hrvate, davali su prve rezultate.

Pa ipak, odred se uglavnom oslanjao na srpska sela čiji su stanovnici opskrbljivali partizane životnim namirnicama, blagom i svim što im je bilo potrebno. Osim toga, na livanjskom terenu je bila i grupa od oko 20 partizana koje su predvodili Luka Džalto i Mustafa Latifić. Ta grupa se oslanjala na Mali Cincar i operirala na sektoru Livno, Duvno, Kupres i Glamoč.

Osim navedenih jedinica, krajem 1941. godine živjele su na okupu i pod rukovodstvom okružnih, kotarskih i mjesnih komiteta Partije, vojnički i politički djelovale širom Dalmacije mnogobrojne partizanske i ilegalne grupe. Tako, krajem prosinca od boraca koji se prilikom raspada prvih odreda nisu vratili u Trogir i prijavili se Talijanima, već nastavili da žive na okupu i nastavili da aktivno djeluju, formirana je u Trogirskoj Zagori, prva Trogirsko-rogoznička partizanska grupa, od 43 borca.

Brojna je bila i kaštelanska grupa, od 42 borca i ilegalca. Kaštelanski dobrovoljci, koji su poslije stradanja prvih partizanskih odreda i povratka Kaštelanskog odreda s Kozjaka ostali u Kaštelanskom polju izveli su tokom kolovoza i studenog nekoliko manjih akcija na pruzi Split - Zagreb. Među ostalim akcijama bila je značajna ona koju su Kaštelani izveli pomoću takozvane željezne papuče, kad je sa željezničkih šina poviše Kaštel-Štafilića bila izbačena jedna lokomotiva. Oni su neprestano rušili telegrafske stupove i kidali žice duž pruge. Uoči same Nove 1942. godine, grupa ilegalaca koja je djelovala na predjelu između Kaštel-Lukšića i Kaštel-Kambelovca napala je i razoružala jednu talijansku patrolu.

Na terenu Plavnog i u Kninskoj krajini djelovala je Plavnjanska partizanska četa od 32 borca, pod rukovodstvom komandira Gliše Opačića i komesara Nine Đurića, a u kninskom podinarju nalazila se grupa od 40 boraca, vojnički tad još neoformljena, kojom su rukovodili Ante Jonić, Nikola Vrančić i Jošo Durbaba.

Osim jedinica koje sam naveo, u Dalmaciji su krajem 1941. djelovale još i ove partizanske i ilegalne skupine: u Splitskom polju je bilo na okupu 15 boraca sa Srećkom Reićem i Paškom Mijanom na čelu, a u samom gradu nalazilo se oko 30 ilegalaca; na terenu Vodice - Zaton - Prvić bilo je 16 ilegalaca, a u Biogradskoj grupi, koja se najviše zadržavala na terenu oko Vrane, djelovalo je pet drugova, uglavnom članova Kotarskog komiteta Biograda s Danom Štampalijom na čelu; grupa od 15 ilegalaca iz kotara Preko u kojoj su se nalazili i članovi agitpropa Kotarskog komiteta, logorovala je na Dugom otoku, zapadno od Žmana. Na području Benkovca djelovale su četiri grupe. Prva oko Gornje Jagodine, u kojoj je bilo deset boraca, među kojima i Petar Zečević, druga na terenu Obrovca od sedam boraca, na čelu s

Boškom Jovičićem, treća, omladinska - kod Žegara od osam boraca, pod rukovodstvom skojevca Laze Mijića, četvrta na terenu Krupe od sedam boraca, na čelu s Nikolom Guznicom.

Između Bukovice i Kistanja organizirano su živjele i djelovale tri naoružane grupe. Prva, od deset boraca, među kojima su bili Obrad Egić i Gojko Ležajić. Na terenu Đevrska, druga grupa od 15 do 20 boraca, u kojoj su se nalazili i Nikola Sekulić, Nikica Popović, Petar Vejinović, Vlado Despot i Dule Štrbac, na sektoru Kistanje - Ivoševci. U trećoj grupi, od 10 do 15 boraca, koja je logorovala na terenu Mokro Polje - Radučić, bili su i Todor Babić, Špiro Bjedov i Jovo Radić.

Žrnovnička grupa od 12 ilegalaca na čelu s Ilijom Aljinovićem i Tadijom Mihanovićem bila je terenu Žrnovnice, a na sektoru Podstrana - Jesenice grupa od 36 drugova, od kojih su 20 bili Omišani sa Slavkom Kadićem, Pavlom Mandićem, Jozom Radoboljom i Vinkom Dumičićem na čelu.

Na biokovskom terenu živjele su i djelovale četiri partizanske grupe - prva, kod planinarskog doma na Biokovu od 30 boraca, druga kod Zavojana zapadno od Vrgorca, s dvadesetak boraca, treća grupa od 35 drugova iznad Gradca, i četvrta grupa s oko 40 boraca nad Bačinom.

Neretljanska partizanska četa od 22 borca logorovala je na terenu Slivno - Ravno, a na Pelješcu partizanska grupa od 25 boraca, u kojoj je bio i sekretar Kotarskog komiteta KPH za Pelješac Ivo Mordin - Crni.

Osam grupa je djelovalo na srednjodalmatinskim otocima, i to: na Braču sutivanska, bolska i pražnička, oko 35 boraca, na Hvaru starigradska i jelšanska grupa od 18 drugova, na Korčuli blatska i velalučka, u svakoj grupi po 15 do 20 boraca, i na otoku Visu grupa od 18 boraca, mahom Komižana.

U cjelini uzevši, krajem 1941. godine na području Dalmacije bilo je pod oružjem oko 800 boraca. Nasuprot tome stajale su neprijateljske snage s više od 100 hiljada ljudi, naoružanih najsuvremenijim oružjem.

O oslobođenom teritoriju u Dalmaciji u pravom smislu riječi u to doba nije moglo biti govora, ali je zato polu-oslobođeni teritorij bio znatan, naročito tamo gdje su partizani vojnički djelovali.

Osim toga, Partija je uspjela da u akcione odbore, te preteče nove narodnooslobodilačke i revolucionarne vlasti, i u druge organizacije i organe otpora, pokreta i borbe okupi veliki broj rodoljuba i antifašista, koji će već slijedeće godine, 1942., masovno postati vojnici revolucije - borci Prve, Druge i Treće dalmatinske brigade, mnogobrojnih dalmatinskih partizanskih odreda, mornaričkih jedinica i gotovo svih proleterskih i udarnih brigada, koje su u ljeto 1942. s Vrhovnim štabom došle u zapadnu Bosnu i Dalmaciju.

Štab Dalmatinsko-dinarskih partizanskih odreda

Prije nego što smo krenuli na teren, Rade u Šibenik, a ja na područje Sinja, održali smo sastanak Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, kojem je prisustvovao i drug Brko, politički sekretar CK KPH. Na tom sastanku formirali smo štab partizanskih odreda, koji će preuzeti rukovođenje vojnim operacijama i na tom polju zamijeniti Pokrajinski komitet KPH. Ovom štabu dali smo naziv Štab Dalmatinsko-dinarskih odreda jer smo imali u vidu da on treba objedinjavati akcije na teritoriju Dalmacije i na livanjskom području, jer je i Okružni komitet

Livna bio u sastavu PK KPH za Dalmaciju. U vidu smo imali i činjenicu da će se na Dinari stvoriti prvo i najjače uporište oružane borbe, da će Dinara biti najčvršća veza sa zaleđem Dalmacije, sa žarištima ustanka u Bosni i Hercegovini. Razvoj događaja potvrdio je našu orijentaciju na dinarske planine i na Bosnu.

Kad smo prešli na pitanje ličnosti koje će vršiti funkcije u štabu, ja sam za komandanta predložio Maksa Baću - Milića, španjolskog borca. Svi su se složili s mojim prijedlogom, osim Ivana Lučića Lavčevića. On je mirno, argumentirano i energično iznio razloge zbog kojih je protiv moga prijedloga da Maks Baće bude komandant Štaba. Izlaganje je završio prijedlogom da komandant bude drug Jović. A to je bio moj pseudonim. Lavčević je rekao da u protivnom sumnja da će rad u Štabu krenuti kako treba.

Kad sam predložio Maksa Baću za komandanta, rukovodio sam se time da je on bio u Špannjolskoj, gdje je stekao ratno iskustvo. Tako su mislili i drugi članovi PK, ali su nakon Lavčevićeve intervencije promijenili mišljenje. I Rade Končar je bio za to da ja preuzmem komandu. Lavčević je predložio da je najbolje da Maks Baće bude operativni oficir Štaba, gdje će njegovo znanje i iskustvo doći do izražaja. U to vrijeme zvanje načelnika štaba još nije bilo uobičajeno, a kad je to uvedeno Baće je postao načelnik Štaba odreda, a kasnije i IV Operativne zone.

Predložio sam Vojina Zirojevića, tada sekretara Okružnog komiteta KPH za Livno, za političkog komesara Štaba. Rekao sam da znam kvalitete ličnosti i politički angažman druga Vojina još od davnih dana. Mi smo se upoznali u zatvoru. Obrazložio sam da je važno na ovom području, gdje se spajaju Dalmacija i Bosna, da politički rukovodilac Štaba bude čovjek iz Bosne. Svi su se odmah složili s mojim prijedlogom.

U to vrijeme, novembra 1941., Maks Baće je bio instruktor u našoj bazi na Vrdovu, gdje sam i ja, nakon neuspješnih pokušaja stigao početkom februara 1942.

Kad sam saopćio odluku PK i Rade Končara drugu Baći, odmah sam osjetio da njemu nije po volji. To je on kasnije u raznim prilikama znao staviti do znanja, a u Glavnom štabu Hrvatske predstavio je to što on nije komandant, kao nepravdu. Čak je i meni, 1964. u Saveznoj skupštini, sam počeo govoriti o tome kako je on „prvi vojnik Dalmacije“. Nisam htio s njim raspravljati, nego sam mu rukom pokazao na Rankovića i rekao sam Baći: „Eno ti ga šef pa se njemu žali.“ Tada je umukao.

A kad je bio ranjen, te jeseni 1941., spasio ga je drug Vinko Barbarić, prenio ga je, što sam, što na konju, sve do kuće moje sestre Marice. Kad se zaliječio, opet je došao u partizane. Meni je prigovarao, a znao je da sam ga baš ja predložio za komandanta Štaba.

Početkom 1942. rastao je otpor naroda okupatoru i njegovim domaćim slugama, stvoreno je više novih odreda, stizali su novi dobrovoljci, bilo je neophodno da Štab počne funkcionirati. Trebalo je koordinirati borbu svih partizanskih odreda, da postane organizirana i vođena iz jednog centra. Napustio sam Split i na Dinari, u Vrdovu, 12. veljače preuzeo komandu nad Štabom Dalmatinsko-dinarskih odreda.

IV.
1942.

1942. - Dalmacija sva u borbi

Već sam početak godine 1942. nagovještavao je da će se ispuniti nade dalmatinskih komunista, obistiniti predviđanja i dati ploda napori koje su oni i njihovo pokrajinsko rukovodstvo, uz pomoć CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske uložili u prethodnoj ratnoj godini, kako bi nam 1942. bila godina u kojoj će svenarodni otpor okupatoru i protunarodnoj tvorevini NDH prerasti u masovnu i nepomirljivu borbu naroda Dalmacije protiv tuđina i domaćih izdajnika.

Za takve naše nade, predviđanja i vjerovanja imali smo puno razloga. Premda dosta sporo i bolno, ipak smo već potkraj 1941. bili uspješno prebrodili teškoće i krize s kojima smo poslije okupacije suočavani u toku priprema za stvaranje odreda, u radu na organiziranju masovnog narodnog otpora, u stvaranju Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, u čišćenju partijske organizacije od oportunista i pomlađivanju Partije zdravim, proleterskim elementom.

To je bila ocjena do koje je došao Biro Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i okosnica mog uvodnog izlaganja o prvoj točci dnevnog reda, na prvoj sjednici PK u drugoj ratnoj godini. Tu ocjenu jednodušno su prihvatili svi članovi najvišeg partijskog rukovodstva naše pokrajine.

Tada je već bio 6. siječanj 1942. I bilo je već krajnje vrijeme da se ja sasvim oprostim od Splita i krenem na Dinaru, i da tamo, na osnovu odluke koju je PK donio još u studenom 1941. godine, preuzmem dužnost komandanta Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda. Zbog toga što je to trebao biti posljednji sastanak PK kojim ja rukovodim u Splitu, nastojali smo ga što temeljitije pripremiti, da pomno sagledamo situaciju u čitavoj pokrajini, da utvrdimo kolike su nam i kakve nam snage stoje na raspolaganju, te kako smo organizirani i kako smo organizirali moguće saveznike, da bismo teške i složene zadatke koji su stajali pred nama što uspješnije izvršili. Međutim, iako smo sve to temeljito sagledali, i precizirali naše zajedničke zadatke i obaveze i zaduženja svakog ponaosob, stalno je, svakodnevno, iskrsavalo još ponešto što je valjalo učiniti i doreći, tako da sam ja za Dinaru krenuo tek 29. siječnja 1942.

Kad smo pravili planove o podizanju ustanka, bili smo predvidjeli da Dinara bude centar koji će povezati partizansku jezgru i žarišta ustanka. Dinara se nalazi baš na osi koja prolazi sredinom Dalmacije i vodi ka unutrašnjosti, kuda su nekada, još u rimska vremena, vodili karavanski putevi iz Dalmacije u Bosnu i dalje.

Dinara nam je bila spona s čvrstim partizanskim uporištem u Drvaru i okolici, sa slobodnom teritorijom u Bosni. Prije nego što ću iz Splita definitivno otići na Dinaru, održavao sam redovite veze s našim terenskim organizacijama i odredima. Tako mi je na sektoru Solina veza bio Kajo Vučić - Bicikla, za Trogir Ante Hrabar - Rico, za Kaštela Dušan Tadin, kasnije admiral JRM, s kojim sam se sreo prilikom proslave 40. godišnjice JRM na brodu „Galeb“. Za otok Šoltu mi je veza bio učitelj Ante Vidan. On je imao još dva brata, koji su isto bili partizani; jedan je postao admiral i komandant „Galeba“, a drugi je 1948. bio uhapšen i isključen iz Partije. Ante Vidan je bio otkriven i uhapšen od Talijana, strašno mučen i ubijen. Znam da ništa nije odao neprijatelju. Za otok Brač mi je veza bio dr Jerko Radmilović (bio na Neretvi i Sutjesci, dao veliki doprinos izgradnji socijalizma). Za Vis veza mi je bio Nikola Repanić - Gandi. Ovo ime je nosio u toku rata i kasnije, ja sam mu ga dao jer je bio

jako mršav. Za sektor Imotskog veze su mi bili Pavao Lozo i braća Pejkovići, krojači iz Splita. Kako se na terenu osjećala potreba za uzdignutim partijskim kadrom, a i da bih sklonio neke aktiviste da ne padnu u ruke policiji, poslao sam na Dinaru Edu Santinija i Veljka Maskarelija - Bavula. Edi su dva brata strijeljana, a i treći je poginuo kao partizan. Maskareli je djelovao među omladinom i studentima, uspijevao je izmaći potjerama policije, i njega sam sklonio iz Splita da ne padne.

U Splitu su ostali: Ivan Amulić, organizacioni sekretar PK, Ivan Lučić Lavčević, Andrija Božanić i Karla Njegovan, članovi Biroa PK. Njihov je zadatak bio da dalje, u ime PK, rukovode partijskom organizacijom i političkim radom na okupiranoj teritoriji, posebno da mobiliziraju što veći broj ljudi iz gradova na obali i s otoka i da ih sigurnim kanalima upućuju na Mosor, Biokovo, Svilaju, Kamešnicu i Dinaru.

Iz skrovišta na Splitskom polju uputio sam se preko Solina ka Kozjaku. Pod Kozjakom, u skrivenim zemunicama, u kojima je živio i iz njih odlazio u akcije Solinski partizanski odred, susreo sam se i održao sastanak s rukovodiocima tog odreda - komandantom Stipom Markovićem i političkim komesarom Dragom Gizdićem. Poslije sam preko Rupotine i Klisa krenuo u Dugopolje.

Trebalo je da nas tu čeka na vezi Nikola Vučković - Javor, mehaničar u željezničkoj ložionici u Splitu, rodom iz Dugopolja, moja partijska veza između Splita, Dugopolja i Sinja, na uskotračnoj željeznici. Tih dana je, međutim, bio pao veliki snijeg i omeo moju partijsku vezu da me dočeka na zakazanom mjestu. Nismo se našli i ja sam bio primoran da se s drugovima, koji su me do Dugopolja dopratili, vratim natrag. Smjestili smo se pod Klisom, kod sestre Drage Gizdića. Došli smo promrzli i u zaleđenoj odjeći i obući, a noć smo proveli u jednoj nezagrijanoj pojati, u slami. Slijedećeg dana bili smo u kući Gizdićeve sestre, koja nas je nahranila suhim ovčjim mesom sa zeljem, napojila vinom, osušila i ogrijala.

Navečer sam se preselio u jedan od bunkera u kojima su se skrivali borci Solinskog partizanskog odreda i tu ostao dva dana. To vrijeme sam iskoristio da se upoznam ne samo s uvjetima i prilikama u kojima Solinski odred živi, već i s načinom izvođenja njegovih borbenih akcija, s njegovim vezama s gradom.

Za tu jednu noć solinski partizani bi uspjeli da iskopaju udubljenja u zemlji, da iskopanu zemlju raznesu po njivama, da uklone sve tragove i da dobro maskiraju ulaze u zemunice, za koje su najčešće birali korijenje maslina i žbunove drača, lovorike ili kakvog drugog drveća. Osim podzemnih, Solinjani su izgradili i veliki broj nadzemnih zemunica. Njih su gradili u debelim zidovima poljskih ograda, u potpornim zidovima stambenih prostorija. Prilično ugodna i relativno prostrana, svaka od njih je po nekoliko dana mogla biti ne samo skloništе, već i prostorija za odmor dvojice do petorice boraca. U jednoj od četrdesetak takvih zemunica izgrađenih u Solinskom polju proveo sam dvije noći, a zatim sam se 2. veljače, pošto ni do tada veza u Dugopolju nije bila uspostavljena, vratio u Split. Uspio sam da se sretnem ili posredstvom naših unutarnjih veza javio sam članovima Biroa PK da sam ponovo u gradu.

Od njih sam doznao da će jedan zatvorenički transport biti prebačen željeznicom iz Splita u Šibenik i da će, navodno, u njemu biti i teško ranjen i iznemogli politički sekretar CK KPH Rade Končar - Brko. Tada smo se gotovo svi iz PK, koliko nas je bilo u Splitu, i iz Mjesnog komiteta KPH za Split ponovo angažirali ne bismo li se oružjem domogli najvišeg partijskog

rukovodioca KPH. Naredili smo štabovima Solinskog partizanskog odreda i Kaštelanske partizanske grupe da posjednu položaje duž pruge u Kaštelanskom polju, napadnu, zaustave i osvoje označeni vlak i da na svaki način, po cijenu najvećih mogućih žrtava, oslobode političkog sekretara CK KPH i ostale zatvorenike splitske udarnike, koje Talijani zajedno s Končarom odvode u Šibenik na suđenje.

Ubrzo se, međutim, pokazalo da je vijest o tome kako će Končar i drugovi vlakom biti transportirani u Šibenik ipak bila dezinformacija koju su, po svoj prilici, lansirali Talijani da bi odvratili našu pažnju od pravog transporta kojim će Končar i drugovi krenuti na svoje posljednje putovanje. Umjesto željeznice, koju su na svakom kilometru vrebale naše zasjede, Talijani će svoje zatvorenike iz Splita, iz tvrđave Svetog Roka prebaciti u Šibenik specijalnim brodom-zatvorom. Zbog toga će biti uzaludni naši napori i dežuranje boraca iz Kaštela i Solina po cići zimi u Kaštelanskom polju.

I samo što sam primio vijest da do transporta Končara i drugova za Šibenik uopće neće doći, da će oni, umjesto vlakom za Šibenik, biti prebačeni među zidine Svetoga Roka, čiju sam hladnoću, vlagu i svu surovost i sam upoznao, kada sam među njima robijao svoje dvije godine, a do mene je stigla vijest koju sam, izgledalo mi je, doživio kao udarac maljem: u ruke neprijatelju pala su dva člana najvišeg partijskog rukovodstva Dalmacije - član Biroa PK KPH i član CK KPH Ivan Lučić Lavčević i član PK i sekretar Mjesnog komiteta KPH za Split Ante Jurjević - Baja.

Bio je to još jedan težak udarac, najteži koji je poslije Končarevog pada u ruke neprijatelja, zadesio partijsku organizaciju Dalmacije, od okupacije. Ali kako je meni od trenutka kad sam za taj teški udarac saznao do vremena kada mi je bila zakazana veza u Dugopolju bio ostao samo jedan dan, ja se čak ni oko pokušaja da se organizira oslobađanje drugova Borića i Baje nisam mogao neposredno angažirati. Prije nego sam napustio Split poručio sam organizacionom sekretaru Ivanu Amuliću i novom sekretaru MK Splita Leonu Gerškoviću da obavezno pokušaju organizirati oslobađanje i te dvojice drugova.

Odmah nakon toga ja sam se, ustaljenim vezama, uputio prema Solinu. Ovoga puta sve je funkcioniralo kako treba. Od Solina do Dugopolja pratili su me Stipe Marković, Drago Gizdić i Šime Smodlaka. U Dugopolju sam se našao s Javorom i u njegovoj kući, i kući njegove braće održao sastanak s četrnaest članova i simpatizera Partije iz Dugopolja. Počeli smo ga kasno uvečer, oko 22 sata, i završili tek oko 2 sata po noći. Najdulje je trajalo moje izlaganje: iznio sam najprije situaciju u našoj zemlji i u svijetu, a zatim kakve su prilike u Dalmaciji - u okupiranim gradovima na obali, na otocima i u Dalmatinskoj Zagori. U ime PK KPH dao sam im zadatak da se organiziraju u partizanske grupe i da budu jedan od punktova u našem ilegalnom kanalu koji od Splita, kao glavnog središta otpora i partijske baze, preko Solina, Kozjaka i Mosora, vodi u pravcu Dicma, Muća, Sinja, Svilaje, Kamešnice, Vrdova, Vještića-gore i livanjskog područja.

Teški momenti u krčmarevoj drvarnici

Iz Dugopolja sam se prebacio u Dicmo. Javor i njegovi Dugopoljci tu su me povezali s braćom Despotovićima i Brešanima. I s Dicmanima sam održao sastanak sličan onome u Dugopolju, a zatim sam krenuo dalje. Despotovići i Brešani su me noću, po snijegu i velikom nevremenu, prebacili do Kukuzovca i Majenke, pred samim Sinjom. Tu je imao da nas čeka

Ilija Sladoje, kojeg sam dobro poznavao još kao radnika brodogradilišta u Splitu. Čekali smo ga izvjesno vrijeme, baš kao i on nas, ali se u mrkloj, hladnoj i snježnoj noći nismo uspjeli pronaći. Bio sam primoran da se s Despotovićima i Brešanima vratim u Dicmo. Tu sam, sakriven u jednoj pojati, čekao da moji domaćini i pratioci ponovo uspostave vezu sa Sinjom, nakon čega sam u njihovoj pratnji krenuo u tom pravcu. Pred Sinjom nas je noću dočekao Ilija Sladoje. On me je vješto proveo periferijom Sinja i smjestio kod krčmara Blaže Barača, i to u drvarnici ispod stepeništa.

Dva dana koja sam tu proveo čekajući na slijedeću vezu bila su za mene prilika da se naslušam svakakvih priča. Česti, a u kasnim noćnim satima jedini gosti Baračeve krčme bili su ustaše. Oni su, pijani, bahato veličali njemačke pobjede na istočnom frontu, hvalili se svojim podvizima u akcijama koje su sprovodili za istrebljenje komunista, s posebnim zadovoljstvom pričali o mučenju boraca Splitskog, Solinskog i Sinjskog odreda u Sinju, veličali Pavelića, Musolinija i Hitlera. Pili su u njihovo zdravlje, nadmetali se u potankom opisivanju pokolja stanovništva u kojima su učestvovali na livanjskom području.

Za mene su to doista bili momenti teškog psihičkog preživljavanja. Moje skrovište - hladna drvarnica pod stepeništem, kojim se izvana ulazi u sobe na katu - sve mi je više bilo nalik na mišolovku. Ali iz njega, kao ni iz svoje kože, nisam imao kud. Slušajući priče tih zločinaca i mržnju koju su izražavali ne samo prema svemu što je srpsko, već i prema svemu što je antifašističko i protiv Pavelića, prosto sam se unosio u one trenutke strave koje su nedužne žrtve proživljavale u njihovim rukama i pod njihovim nožem. Dok sam ih slušao primijetio sam, po njihovom naglasku, da ih je mali broj iz naše Zagore i Dalmacije uopće.

Nakon dva ledena februarska dana i noći provedene u ledenoj drvarnici, moj domaćin, krčmar Barač, koga su kasnije, krajem 1942. godine s čitavom porodicom - ženom, djecom i majkom - ustaše zvjerski likvidirali, izveo me je iz moje „mišolovke“ i poveo Iliji Sladoju. Taj istaknuti aktivista oslobodilačkog pokreta iz Sinja povezao me je, zatim, s Ivanom Grubišom i Srđanom Lovrićem. S njima i s još nekoliko drugova članova Partije i SKOJ-a iz Sinja određenih da idu u Dinarski partizanski odred, krenuo sam prema Cetini. Blizu Karakašice, iz skrovišta u kome su sinjski aktivisti odmah poslije aprilskog sloma sklonili oružje i municiju, podigli smo desetak karabina, isto toliko ručnih granata i nekoliko stotina metaka. Tu sam se i ja naoružao: uzeo sam karabin, dvije ručne granate i dvadesetak metaka.

Odmah nakon toga na Cetini su nas prihvatili Milica Stojnić i Ante Markulin, oboje iz Bitelića, naša veza između Čitluka i Bitelića. Ante Markulin je, u stvari, bio naš svojevrsni most preko Cetine. Taj most je, određenije rečeno, bio njegov mali čamac na vesla. Kao jedan od mnogobrojnih punktova na ustaljenoj maršruti Primorje - Dinara, on je gotovo svaku svoju noć probdio na Cetini čekajući da naše drugove preveze s desne obale rijeke na lijevu.

Nas koji smo te hladne noći došli iz Sinja Ante je, u dva ili tri navrata, prevezao preko Cetine. Na lijevoj obali rijeke čekala nas je Milica Stojnić i povela u Bitelić. Smjestila nas je u donji dio Bitelića, kod porodica Bulovića, Bračulja i Stojnića. Poslije dva dana odmora i pobližeg upoznavanja s aktivistima i pouzdanim privrženicima oslobodilačkog pokreta, s kojima smo održali i nekoliko sastanaka, krenuli smo za Vrdovo.

Među borcima Dinarskog partizanskog odreda

Na Vrdovu bilo je sjedište Dinarskog partizanskog odreda. U štabu, koji je bio smješten u kući Bojana Bulovića, uglednog seljaka što se od prvog dana ustanka sa ženom Anđom, sinovima i kćerima, aktivno stavio na stranu ustanka i našeg oslobodilačkog pokreta, sreo sam gotovo sve organizatore ustanka i partizanskih grupa i odreda u Sinjskoj krajini i na Dinari. To su bili: španjolski borac, instruktor Pokrajinskog komiteta Partije i operativni oficir Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda Maks Baće - Milić, zatim Ivan i Petar Bračulj, Peko Bogdan, Boško Stojnić, Đuro i Stevo Đapić, Joko Čikara, Grgo i Duje Maras, Jovo Stričević iz Koljana, Nikola Vrančić iz Vrlike, Božo Bilić - Marijan, kasnije komandant Prve dalmatinske brigade, na čijem čelu je poginuo u borbi za Jajce, Marija Kovačević iz Koljana. Ona je na Vrdovu imala staje, sudjelovala je na čuvenoj konferenciji žena u Bosanskom Petrovcu, kasnije su je zaklali četnici na Dinari. Bio je tu i Jakov Šupe, Desa Kovačević iz Koljana, žena Petra Bilobrka, narodnog heroja, i drugi. Kasnije je na Vrdovo došao i Mateo Jukić. On je bio stari član Partije i poznat kao Jelaskin čovjek. Zajedno s Dragom Gizdićem i Josipom Rosićem 1941. bio je otjeran u Lepoglavu, kasnije je pušten, ali se nije vratio a Split, gdje je bio obalni radnik, nego se povukao u rodni Bitelić. Živio je povučeno, nije sudjelovao ni u radu Partije ni NOP-a. Interesirao sam se što je s njim, rečeno mi je da čita knjige i da se ne miješa ni u šta. Kako je Mateo bio stari član Partije i imao je ugleda i utjecaja u svojoj sredini, ja sam ga pozvao sa željom da ga uključim u rad. On se u početku nije dao nagovoriti, ali je nakon mog upornog nastojanja, prihvatio i u početku je radio kao aktivista u Biteliću i okolici. Uskoro je došao u partizane, ostao je na Vrdovu i postao sekretar Kotarskog komiteta KPH. Preživio je rat, a mnogi od ljudi koje sam zatekao na Dinari početkom 1942., nisu.

Oni i ostali rukovodioci iz Dinarskog odreda koje sam pozvao na sastanak svih vojnih i političkih rukovodilaca što su se tu zatekli, upoznali su me sa situacijom na terenu i u samom odredu. Prema onome što su oni iznijeli, a u to sam se ubrzo i sam uvjerio, stanje je još bilo dosta teško. Tada je već bio 12. veljače, snijeg i led prosto okovali Dinaru, puteve, naselja. Oskudijevalo se u odjeći, obući, ogrjevu, a naročito u hrani. Sela oko Vrdova su i inače siromašna. U njima gotovo da i nije bilo domaćina koji je na svojoj posnoj njivi mogao proizvesti toliko krumpira, kukuruza, ječma i zelja da bi mogao prehraniti i svoju obitelj, mahom vrlo brojnu. Ljuta zima je utjecala na to da su i rezerve hrane za stoku brzo potrošene, pa je i stoke bilo sve manje.

Pa ipak su ljudi otkidali od svojih usta i posljednji zalogaj i dijelili ga s borcima naših grupa i odreda. Na tome terenu, na kome je Partija i ranije imala jak utjecaj, već su funkcionirali narodnooslobodilački odbori i u gotovo svim selima aktivno radile antifašističke organizacije ili pojedinci. Pa i tamo gdje našeg utjecaja ranije nije bilo, rad partijske organizacije i vojni i politički uspjesi odreda pridonosili su da se situacija postepeno mijenja, i to u našu korist. Sve je bilo manje ljudi koji su vjerovali u Mačeka i odobravali njegovu politiku, a također i sve manje vjernika koji bi i dalje slijepo slušali svećeničke propovijedi, u osnovi uvijek profašističke i šovinističke. A broj onih koji su prilazili borbi što ju je povela organizacija KPH za Dalmaciju, svakim je danom rastao.

U to vrijeme je Dinarski partizanski odred djelovao podijeljen u tri čete. U skladu s odlukom štaba odreda od prosinca prethodne godine, s kojom se suglasio i Pokrajinski komitet Partije, tri malene grupe, koje je štab odreda poslao na tri različita terena, poslije

brojnih akcija koje su izvele i poslije stalnih pojačanja što su im pristizala s Primorja i iz Zagore, a naročito iz Splita i Sinja, prerasle su u čete. Tako se u vrijeme kad sam stigao na Dinaru, Dinarski partizanski odred sastojao od Dinarske, Kamešničke i Svilajske čete.

Dinarska partizanska četa, čiji je komandir u to vrijeme bio Boško Stojnić, nalazila se na Vrdovu, gdje i štab odreda. Njeni borci, prošavši kroz nekoliko uspješnih akcija, već su bili stasali i za teže vojničke zadatke, a učešćem u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora i masovnih antifašističkih organizacija na terenu stekli su i iskustva koja će im znatno pomoći da i dalje uspješno politički rade s narodom.

Svoju prvu veću oružanu akciju Dinarska je četa, pod komandom Ivana Bračulja, izvela 22. prosinca 1941. Toga dana oko 13 sati ona je, zajedno s Kamešničkom partizanskom četom i u suradnji sa snagama partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ iz Sajkovića kraj Livna, napala ustašku oružničku postaju u selu Panju, ni desetak kilometara udaljenu od Sinja. Otpor oružnika je trajao puna tri sata. Tek kada su dva oružnika poginula, a tri domobrana i dva ustaška milicionera bili ranjeni, osam domobrana i jedan ustaški oružnik su se predali. Borci dviju četa Dinarskog partizanskog odreda i partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ zaplijenili su jedan puškomitraljez, 15 pušaka, 3 sanduka municije i 4.000 metaka.

Poslije Panja, Kamešnička i Dinarska četa su, usprkos velikom snijegu i studeni, u siječnju izvele i nekoliko zajedničkih diverzantskih akcija: 13. siječnja su porušile most na cesti Vrlika - Sinj, kod sela Koljana, a izvele su i nekoliko prepada na seosku miliciju u Kijevu. No u tim zimskim danima 1941. na 1942. ne manji značaj za pokret imale su i političke akcije Dinarske čete, to prije što je ona djelovala na domaku naselja nastanjenih i hrvatskim i srpskim življem.

Sela na južnim padinama Dinare koja su nastanjena hrvatskim življem još su bila pod utjecajem ustaške propagande o tome kako ih je stvaranje NDH oslobodilo srpskog izrabljivanja i ropstva. Njihovi oružnici i milicioneri nisu međutim, do tada bili načinili nijedan čin koji bi stanovništvo iz pojedinih srpskih sela nagnalo da se s oružjem u ruci sklanjaju u šume i dižu na ustanak. Pa ipak su u srpska sela podno južnih obronaka Dinare već bili tajno počeli pristizati četnički emisari iz Kninske krajine. Osnovna njihova krilatica u političkoj propagandi protiv nas bila je: naoružavati se, organizirati se vojno i stalno biti pripravan za borbu, ali ne protiv Talijana, već protiv ustaša, pod kojim su podrazumijevali sve Hrvate uopće. To je još više poticalo ustašku vlast da stvara svoja uporišta u gotovo svim selima naseljenim hrvatskim življem, da naoružava i organizira za borbu i ona hrvatska sela koja se još nisu bila vojno organizirala za borbu protiv „četnika i komunista“. Prvi silasci boraca Dinarske partizanske čete u sela podno južnih ogranaka Dinare bili su nerijetko vrlo rizični. U Maljkovu su, na primjer, naoružani seljaci oružjem spriječili ulazak partizana u svoje selo, a i mnoga druga sela su stražama sprječavala da partizani uđu u njih. Pa i tamo gdje bi partizani uspjeli ući, sela su ih primala hladno. Dosta hrvatskih sela je i dalje slijepo išlo za Mačekom, vjerovalo u njegovu Hrvatsku seljačku stranku i gajilo velike nade u novu „hrvatsku državu“.

Na drugoj strani, stanovnici mnogih srpskih sela kao da su snažan predratni utjecaj Jugoslavenske radikalne zajednice zamijenili utjecajem četničkog pokreta. Teškoće su bile to veće i problemi to složeniji jer mi ni u jednom od tih sela, ni u onim nastanjenim hrvatskim življem, ni u onima gdje su živjeli Srbi, do rata nismo imali ni partijske ni skojevske organizacije, a neznatan je bio utjecaj naše legalne organizacije - Stranke radnog naroda. Sve

to svjedoči kako je bilo vrlo teško uspostaviti mostove sa selima podno Dinare. Pa ipak, zahvaljujući istrajnom i sistematskom političkom radu, ti su mostovi ipak uspostavljeni, najprije između boraca Dinarske partizanske čete i tih sela, a zatim i između sela s hrvatskim življem i sela nastanjenih Srbima. Pobjede te vrste, baš kao i one postignute u okršajima s okupatorom i njegovim domaćim slugama, jako su snažile Dinarsku partizansku četu, tako da je i ona brojno jačala. Njeno brojno stanje se više nego udvostručilo, kada je u siječnju 1942. na Dinaru izašlo 47 omladinaca iz Sinja. Bili su to većinom sinjski skojevci i većinom učenici sedmog razreda sinjske gimnazije. Njih je štab Dinarskog partizanskog odreda rasporedio u Kamešničku i Dinarsku četu.

Dinarska četa je tada reorganizirana. Njena 53 borca, koliko ih je imala sredinom siječnja 1942., naoružana puškama, ručnim granatama i s dva puškomitraljeza, bila su organizirana u vodove i desetine. Komandir im je postao Boško Stojnić, a politički komesar Duje Maras. Oni su gotovo cijelu drugu polovinu siječnja iskoristili za politički rad u srpskim i hrvatskim selima podno Dinare i za političku i vojnu obuku novih mladih boraca, koje su već u veljači poveli u prve napade na ustaške postaje i talijanske transporte.

Naše borbene akcije

I grupa od 14 boraca koju je štab Dinarskog partizanskog odreda, po odobrenju Pokrajinskog komiteta Partije, uputio sredinom prosinca 1941. na Kamešnicu, brzo je izrasla u Kamešničku partizansku četu. Predvođena starim partijskim radnikom i uglednim Sinjaninom Ivanom Bračuljem, ona je, čim je stigla na Kamešnicu, razvila živ politički rad u istočnim selima sinjske općine, iz kojih joj je ubrzo prišlo desetak seljaka. U isto vrijeme, izvršavajući i vojni dio zadataka koji joj je postavio štab Dinarskog odreda - da djeluje na komunikacijama Sinj - Livno i Sinj - Trilj - ona je krenula i u oružane i diverzantske akcije. Prvu akciju koju je Kamešnička četa izvela, mi smo na sjednici PK KPH od 5. siječnja 1942. nazvali najvećom i najznačajnijom akcijom do tada u Dalmaciji. Ona je to doista i bila, a kako je izvedena od 1. do 3. siječnja, kao da je predskazala koliko će dalmatinska 1942. biti velika u svemu.

S jedne i druge strane ceste Sinj - Livno, između Bitelića i Vagnja, borci Kamešničke čete prestajali su čitav 1. i 2. siječnja. Čekali su nagoviješteni talijanski transport iz Sinja za Livno. Nada ih nije izdala ni san savladao. Tek kada je osvanuo i treći dan druge ratne godine, u zasjedu, nalik na potkovicu, ušao je oko 9 sati okupatorski transport. Najprije je uletio talijanski autobus koji je povremeno održavao vezu između Livna i Sinja. Borci su iz pušaka i puškomitraljeza za tren ubili dva karabinjera, a dvojicu pripadnika legije crnih košulja ranili.

Komandir Bračulj i komesar Anušić i njihovi borci mislili su da je time sve završeno pa je jednoj desetini naređeno da brzo pokupi plijen i autobus zapali. Ali samo što su borci sišli na cestu, na odstojanju od oko 150 metara od autobusa, nagorjelog i izbušenog mecima, pojavila su se tri talijanska kamiona. Iako im se nije nadao, komandir Bračulj ih je dočekao mirno. Tako se i na te talijanske kamione. čim su ušli u potkovicu koju su činili Bračuljevi borci, sručila strašna i precizna puščana i mitraljeska vatra.

Talijani su prihvatili borbu, ali pošto su ubrzo pretrpjeli teške gubitke - sedam mrtvih, među kojima i potpukovnik d' Aloja Vito - desetorica preostalih vojnika, od kojih su većina bili ranjeni, predala se. Svi su oni, nakon govora koji im je održan, pušteni na slobodu. A

Kamešnička partizanska četa je toga dana postala ubojitija za 14 pušaka, 29 pištolja, 2 puškomitraljeza i 11 bombi. To oružje će doći kao naručeno da njime naoruža nove borce iz grupe, koja je iz Sinja stigla polovicom siječnja i popunila redove Dinarskog odreda i Kamešničke čete.

Dok smo prije početka sastanka Pokrajinskog komiteta, drugi dan poslije te akcije, čitali izvještaj našeg delegata na Dinari, bili smo silno obradovani i ushićeni, i odmah smo dali da se to objavi u listu „Naš izvještaj“, a pisali smo o tome i Centralnom komitetu KPH. To je bilo dok sam još bio u Splitu. A što je ta akcija značila za Sinjsku krajinu, uvjerio sam se kada sam se sredinom veljače našao na Dinari. Ta akcija nije bila običan događaj koji se samo prepričava. Kako to inače biva s krupnim događajima, akcija partizana dospjela je i u pjesmu. Čuo sam kako je narod pjeva širom Sinjske krajine: „Poletjelo jato vrana - jedna četa Talijana…“ počinjala je ta pjesma. Pjevali su je i borci i narod, sve dok nisu došle nove pobjede. A s njima i nove pjesme.

Zapažene uspjehe bila je postigla i Svilajska četa Dinarskog odreda. Jezgro iz kojega je ona izrasla u četu bila je grupa od 13 boraca koju je štab Dinarskog partizanskog odreda uputio na Svilaju, sredinom prosinca 1941. Prostor na kojem je ona imala da razvija svoje političke i vojne akcije prostirao se od Sinja, preko Vrlike, do Knina, Drniša, Petrova polja i Muća.

Čim je stigla na Svilaju, četa je uspostavila svoj logor u planinskim stajama iznad sela Otišića. Predvođena iskusnim i odvažnim ratnicima, španjolskim borcima, Dujom Bašićem i Božom Bilićem - Marjanom, ona je brzo širila svoj utjecaj u narodu. Najprije se povezala s Otišićem, pa s Ogorjem i Milešinom, pa preko ovih s Pribudama i Radunićem, a potom se preko Milešine povezala s partijskim organizacijama Kaštela i Trogira, te tako uspostavila još jedan siguran kanal između Primorja i Zagore.

Usporedo s akcijama te vrste, čiji je rezultat bio naš brzi politički prodor u sela ispod Svilaje, malena Bašićeva četa je pristupila i izvođenju diverzantskih akcija i oružanih napada, od kojih je, svakako najznačajnija akcija koju je izvela 18. siječnja. Toga dana je Duje Bašić svoje borce poveo u napad na ustašku postaju u selu Muću. Otpor koji su iz kamenitih zgrada pružali ustaški oružnici trajao je dosta dugo, sve dok komandir Bašić nije ubacio bombu u kameno zdanje iz koga su se branili komandir ustaške postaje i njegov zamjenik. Tek kada su njih dvojica i još jedan oružnik poginuli, 11 ustaških oružnika se predalo. S 23 puške i 40 ručnih granata, zaplijenjenih kad i 40 kilograma eksploziva i druga ratna oprema, Svilajska četa je naoružala svoje nove borce, koji su poslije prvog oslobođenja Muća počeli stizati u četu ne samo s Primorja, iz Kaštela i Solina naročito, već i iz mućke općine.

Nakon samo jedne ali vrijedne pobjede, no i nakon strpljivog, svakodnevnog i istrajnog političkog rada u narodu, malena svilajska partizanska grupa od 13 boraca, koliko ih je imala krajem 1941., do kraja siječnja 1942. narasla je do čete od 65 boraca. Nju je operativni oficir štaba Maks Baće podijelio u tri voda, kojima je pokrio širok prostor. Prvi vod, za čijeg komandira je postavio Božu Bilića, ostavio je na Otišićkim stajama i dao mu zadatak da i dalje politički djeluje u selima vrličke općine i da vojno djeluje na prostoriji Sinj - Vrlika. Drugi vod je, po Milićevom naređenju i pod komandom Pepa Polaka Martina, uspostavio logor na jugoistoku Svilaje, u Ogorskim stajama, djelujući prema Muću i Sinju i na komunikaciji Sinj - Split. Treći vod je, pod komandom Nikole Cvitkovca, upućen u zapadni dio Svilaje. On se ulogorio u Baljičkim stajama, a imao je da djeluje prema Petrovom polju.

Smatrao sam da taj potez našeg operativnog oficira Maksa Baće obećava uspjeh. Podjelom čete na tri voda, on je upravo stvorio tri potpuno samostalne jedinice, njima je ne samo pokrio veću teritoriju već i unaprijed osudio na neuspjeh svaki pokušaj talijanskog okupatora da svojim snagama iz Vrlike, Drniša i Sinja jednovremeno napadne, a kamoli opkoli i uništi sve tri grupe.

Vodovi su, našavši se na svom terenu, razvili živ politički rad i u isto vrijeme počeli izvoditi i vrlo uspjele oružane akcije. Španjolski borac Božo Bilić - Marjan je već 10. veljače sišao sa svojim prvim vodom iz Otišićkih staja u selo Koljane, tu održao narodni zbor, zatim u jedan sat po ponoći bombama napao talijanske bunkere u Vrlici, ranio četiri talijanska vojnika i prije zore ponovo bio na Svilaji. Slijedeće noći, zajedno s Drugim vodom Pepe Polaka, napao je seosku ustašku miliciju u selu Maljkovu.

Eto, takve su bile jedinice Dinarskog odreda i takva je bila situacija na terenu na kome su one djelovale sredinom veljače 1942. kada sam ja izašao na Dinaru. Pošto sam saslušao izvještaj koji su mi drugovi iz štaba odreda i iz četa podnijeli o stanju u jedinicama i na terenu, i ja sam njih upoznao s političkom situacijom u Dalmaciji. Govorio sam o stanju u njenoj partijskoj organizaciji u gradovima na obali i na otocima. A zatim sam im izložio politički i operativno-strateški plan Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju o otporu okupatoru, o političkim dodirima s lijevim i liberalnim pristašama Hrvatske seljačke stranke, Samostalne demokratske i Jugoslavenske nacionalne stranke, koje smo do kraja siječnja uspjeli da pridobijemo za suradnju s nama u zajedničkom Jedinstvenom antifašističkom frontu, jer smo proširivanje pokreta smatrali jedino ispravnom politikom partijske organizacije Dalmacije u tom razdoblju otpora i borbe koja je ona povela.

Vojno-političke rukovodioce Dinarskog partizanskog odreda ja sam potom upoznao s odlukom Pokrajinskog komiteta, u čijem je donošenju sudjelovao i politički sekretar CK KPH Rade Končar - Brko, o formiranju Štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda u sastavu: Vicko Krstulović, komandant, Vojin Zirojević, politički komesar, i Maks Baće - Milić, operativni oficir Štaba. Rekao sam im da je taj štab Pokrajinski komitet zamislio tako da bude najviše vojno rukovodstvo pokrajine, koje će rukovoditi svim dalmatinskim partizanskim jedinicama.

Štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda nije, međutim, dugo vrijeme uspio da se okupi. Ja sam stigao na Dinaru i preuzeo dužnost komandanta tek sredinom veljače. Politički komesar odreda Vojin Zirojević još se kao politički sekretar Okružnog komiteta KPJ za livanjski okrug bavio na Cincar-planini, i na Dinaru će stići tek krajem ožujka. Jedini je bio s vojskom, i to uglavnom s četama Dinarskog partizanskog odreda, Maks Baće - Milić, operativni oficir Štaba. Veze još nisu bile uspostavljene ni s partizanskim jedinicama sjeverne Dalmacije.

Sada je pred nama stajao zadatak da te veze što prije uspostavimo, učvrstimo, da sve jedinice stavimo pod komandu Štaba Dalmatinsko-dinarskog NOP odreda i da, uz pomoć partijskih organizacije i široke mreže antifašističkih organizacija, razvijamo živu mobilizatorsku aktivnost kako bismo na proljeće od novih boraca koji će nam pristizati s otoka i primorja i pristupiti iz Zagore stvorili nove jedinice širom Dalmacije.

Na tome sam sastanku upoznao rukovodioce odreda i s odlukom PK KPH da se, kombinacijom diverzija i sabotaža, onesposobi za proizvodnju tvornica karbita i cementa u Dugom Ratu, između Omiša i Splita. Ta je tvornica bila od velikog značaja za okupatora, pa

smo i prije toga dva puta pokušali da onesposobimo njena postrojenja i dalekovod od centrale Gubavice na Cetini do tvornice. Ja sam lično, u dva navrata, najprije u prosincu 1941., a zatim u siječnju 1942. ilegalno išao iz Splita u Podstranu da s tamošnjim ilegalcima ispitam i utvrdim mogućnost diverzije i razradim plan za izvršenje te akcije.

Nismo stigli da te planove i ostvarimo, pa smo sada taj zadatak povjerili operativnom oficiru Štaba našeg odreda Maksu Baći. U stvari, to je bio samo jedan od zadataka koje je Milić imao da izvrši na primorju. Trebalo je da se on našim ustaljenim kanalima probije u Split. Da prenese drugovima iz Pokrajinskog komiteta podatke o stanju u četama odreda i u Zagori uopće, da ih obavijesti da sam ja preuzeo i dužnost komandanta, a on svoju, i da uz svestranu pomoć drugova iz PK pristupi formiranju Mosorskog partizanskog odreda i organiziranju i izvođenju diverzija na tvornicu u Dugom Ratu.

Izazov ustaškim vlastima i Talijanima

Na Dinari sam sada, od cijelog Štaba odreda, ostao samo ja. A ratne prilike će me primorati da tu budem i duže vrijeme nego što sam to predviđao. Kada i Maks Baće prema Splitu, i ja sam pošao s Vrdova na teren Svilajske partizanske čete u čijim su vodovima bili iskrsli neki problemi, pa ih je valjalo bez odlaganja riješiti.

Tada su već bile privedene kraju borbe koje su protiv ustaša zajednički vodile Svilajska četa našeg odreda i Cetinska četa, jedna za Dalmaciju posve specifična jedinica. Tu četu su, u stvari, sačinjavali seljaci iz Cetine, sela na izvoru rijeke Cetine. Stanovnike tog sela, po narodnosti Srbe, ustaše nisu dirali sve do sredine veljače 1942. A tada su, 18. veljače, u napad na Cetinu krenuli jedna satnija tzv. Popunidbenog zapovjedništva iz Sinja i ustaški oružnici iz Vrlike i Kijeva.

Na vrijeme obaviješteni o pokretu ustaških i domobranskih snaga, pripadnici Cetinske čete, naoružani seljaci sela Cetine, izašli su pred ustaško-domobranske jedinice. Pod rukovodstvom Nikole Vrančića, oni su uspješno, čitavog dana - 18. veljače, odbijali sve napade oružnika i domobrana. U Cetinu su ustaško-domobranske jedinice uspjele prodrijeti tek sutra, kada su im u pomoć stigle talijanske snage, ispred kojih su se borci Cetinske čete morali povući prema Uništima. Naoružanim seljacima iz Cetine priskočili su u pomoć borci Svilajske čete Dinarskog NOP odreda, i to tako što je njihov Prvi vod, kojim je komandirao Božo Bilić - Marjan, postavio zasjedu na cesti Sinj - Vrlika, a Drugi vod Pepa Polaka je jednom desetinom izveo demonstrativan napad na Vrliku, a svojom glavninom postavio zasjedu na komunikaciji Knin - Vrlika. Komandir Duje Bašić je postupio na najbolji način, jer je jedino tako, posredno, sprječavanjem da svježe ustaške snage od Sinja i Knina prodru ka izvoru Cetine, mogao pomoći Cetinskoj četi da se suprotstavi ustašama i domobranima.

Najteži okršaj s neprijateljem imao je Prvi vod Bože Bilića. U njegovu zasjedu, postavljenu u zaseoku Dragoviću, najprije je ušao autobus iz Sinja. Tu su odmah razoružani jedan talijanski karabinjer, jedan talijanski vojnik i tri domobrana. Dok je autobus pretresan, iz Vrlike je naišao kamion pun ustaških oružnika i domobrana, te je i on upao u našu zasjedu. Na poziv komandira Bilića da se predaju, oružnički narednik Anić, čiji je kamion stao, otvorio je vatru. Prateći njegove pokrete, gotovo u isto vrijeme kad i Anić, otvorio je vatru i naš komandir. Pri tome je bio spretniji i precizniji strijelac, tako da je narednik Anić, inače ubica jednog našeg borca prilikom napada na Maljkovo, pao smrtno pogođen. Tako su devet

domobrana, jedan domobranski podoficir, jedan ustaški podnarednik i jedan oružnički poručnik, s jednim puškomitraljezom, devet pušaka, pet pištolja, pet ručnih granata, oko 400 metaka, nešto ćebadi i druge ratne opreme, umjesto na Cetinu, u pomoć svojim snagama koje su napadale to srpsko selo, stigli u zarobljeništvo Svilajske partizanske čete.

Uspjeh u oružanoj akciji u selu Dragoviću brzo je izazvao reakciju talijanske komande iz Sinja. Ona odmah angažira oko dvije tisuće svojih vojnika i ustaških oružnika iz Sinja, Vrlike i Knina i s njima već 22. veljače kreće u napad na Svilaju. Njihov je cilj očit: likvidirati partizane na Svilaji i deblokirati komunikaciju Sinj - Vrlika. A proziran je bio i način na koji je neprijatelj mislio ostvariti taj cilj.

On je u napad krenuo u tri kolone: prva je nastupala pravcem sela Otišić - Otišićke staje, druga pravcem Pribude - Jelenjak, a treća od sela Maovica prema jugu i dalje, obroncima Svilaje, prema Jelenjaku. Bilo je odmah jasno da je zadatak druge kolone da brzim nadiranjem ovlada grebenom Svilaje, napadne partizane s leđa, a potom produži ka Otišićkim stajama, glavnom partizanskom logoru, prema kome je preko Otišića nastupala prva talijanska kolona.

Do takve je procjene došla i komanda Svilajske partizanske čete, kako na osnovi obavještenja koja je dobila od svojih simpatizera iz Drniša i Sinja, tako i izviđanjem koje je organizirala. Da bi izbjegla okruženje i napadaču nanijela što više gubitaka, ona je glavninu svoje čete postavila pred neprijatelja koji je nadirao pravcem Pribude - Jelenjak kako bi mu onemogućila da zauzme Jelenjak dok četa ne odstupi prema Malešini.

Najžešća borba na Jelenjaku razvila se oko 10 sati 22. veljače. Borci Svilajske partizanske čete, u čijem je stroju bio i njihov komandir Duje Bašić, odbili su nekoliko juriša talijanskih vojnika, domobrana i ustaških oružnika. Tek oko 11 sati, kada je neprijateljeva kolona, koja je na Svilaju išla preko Otišića ovladala Otišićkim stajama, Bašić je glavninu svoje čete počeo postepeno povlačiti prema Malešini. Stalno održavajući dodir s neprijateljem, napadajući njegova krila i bokove njegovih izduženih klinova, komandir Bašić je uspio izvući četu ispod udara, i to bez ijedne žrtve, a da pri tom napadaču nanese gubitke od tri mrtva i jednog ranjenog. Talijani su se morali zadovoljiti s malim rezultatima: kad već nisu mogli uništiti Svilajsku partizansku četu, zapalili su 25 otišićkih planinskih staja u kojima je do tada logorovala Svilajska četa.

Talijani su se nakon toga povukli u polazne garnizone, a Svilajska partizanska četa u svoj mali logor na Malešinskim stajama. Tu sam ovu četu i ja našao kada sam je, odmah nakon prvog napada združenih talijanskih i ustaško-domobranskih snaga na Svilaju, posjetio krajem veljače. Na okupu sam zatekao 107 boraca, koji su za relativno kratko vrijeme, prolazeći kroz naoko sitne ali uspješne akcije, stekli dragocjeno borbeno iskustvo. Prvi i Treći vod Svilajske čete tada su već u moralno-političkom pogledu bili čvrste vojne jedinice, spremne da se potpuno svjesno bore protiv svakog neprijatelja, u svakom kraju pokrajine.

Međutim, u Drugom vodu se osjećalo kolebanje izvjesnog broja boraca, pretežno seljaka. Oni su bili raspoloženi za borbu protiv vojske NDH, pa i protiv Talijana, ali ne i protiv četnika, pogotovo ne protiv četnika s juga Kninske krajine, iz Biskupije i okolice, čiji je vođa bio Paja Popović.

Zbog toga sam se prilikom obilaska Svilajske čete lično morao pozabaviti sređivanjem prilika u četi, a najviše time da borcima objasnim tko je Paja Popović. Činio sam to na gotovo

svakom od sastanaka, koje sam za tri dana, koliko sam se zadržao u logoru na Svilaji, imao s borcima Svilajske čete.

Pojedinosti o tome kako je četnički vođa iz kninske Biskupije najprije okaljao ime svoga oca Onisima Popovića, kojega su kao istaknutog borca za nezavisnost i ujedinjenje jugoslavenskih naroda austrougarske vlasti strijeljale za vrijeme Prvog svjetskog rata, i kako je povjerenje koje je bio stekao u narodu predstavljajući mu se uoči rata simpatizerom komunista i pristašom Stranke radnog naroda prokockao time što je poslije okupacije dugo i vješto surađivao s Talijanima, izdao borce Šibenskog odreda itd. morao sam objašnjavati ne samo borcima Drugog voda Svilajske čete, već i njenim komunistima, pa i samoj komandi čete. Ni ona još nije bila uvidjela izdaju Paje Popovića, pa je prema njemu i njegovim četnicima imala blag stav. Poslije tih sastanaka, ponaosob s komunistima, sa skojevcima, s komandom čete i sa svim borcima, mislio sam da je u Svilajskoj četi ostalo malo boraca koji su i dalje gajili iluzije u to da je Paja Popović takva osoba s kojom bi se moglo još surađivati i čija bi se izdaja mogla i dalje tolerirati.

Ostavši sam na Vrdovu, praktično sam sačinjavajući Štab Dalmatinsko-dinarskog odreda, bez veze s Glavnim štabom Hrvatske i sa svojim jedinicama na sjeveru i jugu Dalmacije, ja sam glavnu pažnju i aktivnost ipak morao usmjeriti na sređivanje prilika u trima četama Dinarskog partizanskog odreda i partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ iz Sajkovića. A tu je trebalo vrlo mnogo stvari učiniti.

Pre svega, sve tri naše čete bile su još malene i valjalo ih je što prije omasoviti što se moglo postići jedino mobilizacijom i prihvaćanjem novih boraca s terena na kome smo se nalazili i prihvatom onih koji će dolaziti iz Splita, splitskog bazena i uopće s primorja. Ali, budući da je već bila jaka zima, da su borci oskudijevali u hrani, da su bili slabo odjeveni i još slabije obuveni, da su to bili mahom mladi, neuki borci od kojih većina ni vojsku nije služila, valjalo je, prije svega, učiniti sve da se i taj mali broj boraca sačuva, da se do proljeća održi na okupu i obuči za rukovanje oružjem. Problem njihove ishrane postavljao se u svoj svojoj oštrini. Do kruha, krumpira i zelja smo teško dolazili. I u mesu smo oskudijevali sve dok jedna grupa boraca Dinarske i Kamešničke čete nije na cesti Livno - Sinj zaplijenila krdo od 25 volova. Njih je splitski liferant stoke mesar Ćosić kupio na livanjskom području, i to uglavnom za potrebe talijanske voske u Splitu.

Mesar je uspio pobjeći, a volovi su stali. I nama je to bio problem, jer nismo imali hrane za njih. Tada sam političkom komesaru i komandiru Dinarske partizanske čete naredio da volove istjeraju na Vještića-goru, da ih tu pokolju i uskladište. Oni su u dubokom snijegu iskopali nekoliko rupa i, budući da nisu imali sol, iznad svakog komada mesa stavljali su sloj snijega. Džigerice i ostalu iznutricu, dio kože, glave i noge od poklane stoke dali smo seljacima, koji su nam ranije davali svoju stoku, i time im se bar donekle odužili za sve ono što su učinili da bi odred u toj surovoj zimi i planini opstao. Meso pohranjeno u tim našim partizanskim „frižiderima“ dobro nam je došlo sve dok se nije otopio snijeg.

Proletarizacija odreda

Nekako baš u to vrijeme, potkraj veljače ili početkom ožujka, odlučio sam da se i Dinarska četa i štab odreda prebace s Vrdova na Vještića-goru. Na Vještića-gori smo zalogorili u stajama Marije Kovačević, majke troje djece, divne i plemenite žene iz okoline Koljana, čiji

je muž bio u njemačkom zarobljeništvu. Odluku da se sklonimo dublje u Dinaru, što dalje od Sinja, a što bliže Livnu i Svilaji, donio sam, između ostalog, zbog toga što je samo Vrdovo relativno blizu Sinja, jakog talijanskog i ustaškog garnizona, a i zbog toga što su iza naših leđa, u Rujanima i drugim selima iza grebena Dinare, bila jaka ustaška uporišta, u kojima je don Simeša iz sela Bajagića, zakleti ustaša, imao jak utjecaj.

Prijetila nam je, znači, s jedne strane, stalna opasnost da nas Talijani ili ustaše opkole i podave. Osim toga, s Vještića-gore, dinarske zaravni koja natkriljuje čitavu Cetinsku dolinu, bilo nam je lakše održavati veze sa Svilajskom četom, preko Koljana i Otišića, kuda je vodio i naš glavni kanal Split - Solin - Kozjak - Malešina - Muć - Ogorje - Svilaja - Dinara.

Sa Vještica-gore lakše smo mogli održavati vezu i s livanjskim područjem, tj. sa selom Sajkovićima, u kome je bio partizanski bataljon „Starac Vujadin“, a preko njega i s Okružnim komitetom Partije za Livno, partizanskim odredima na Cincaru i Glamoču i Petim krajiškim odredom Milutina Morače, odredom koji je operirao na području Tičeva i Drvara. Do tada su čete koje su operirale na Dinari, Svilaji i Kamešnici bile sastavljene mahom od seljaka, članova Partije i SKOJ-a iz Sinja i Sinjske krajine. Sada ih je valjalo brojno i kvalitetno ojačati novim borcima, radnicima iz cementnih tvornica i brodogradilišta, obalnim radnicima, ribarima i pomorcima, a sve njih naučiti osnovnim vojničkim stvarima: kako rukovati oružjem i kako izvoditi akcije na komunikacijama.

Problem je bio to teži i složeniji što su seljaci izbjegavali napade na okupatora, jer je akcije protiv njega trebalo izvoditi u neposrednoj blizini vlastitih sela, pa su se plašili okupatorske ili ustaške odmazde. Bio je to razlog više da se odredi ojačaju proleterskim elementom, naviklim već da se ne boji represalija, što su ti, klasno svjesni, ljudi najrječitije pokazali prije rata učešćem u demonstracijama i generalnim štrajkovima, a u novim uvjetima pod okupacijom, time što su hrabro, ne strepeći za svoj život i živote članova svoje obitelji, izvodili smjele diverzantske i bombaške akcije u svojim gradovima.

Takvih je svakim danom pristizalo sve više s obale i mi smo ih odmah uključivali u čete Dinarskog partizanskog odreda na Dinari, Svilaji, Kamešnici i u odrede na Biokovu, Mosoru i u sjevernoj Dalmaciji. Pošto je do potkraj zime nama na Dinaru, na Vještića-goru, stiglo nekoliko jačih grupa iz Splita, Solina, Kaštela, Trogira i drugih mjesta, naredio sam da se i dio Dinarskog odreda, koji je do tada djelovao na Kamešnici prebaci na Vještića-goru. Tako sam postupio, između ostaloga, i zbog toga što sam htio odred reorganizirati i sve njegove jedinice, od desetina do četa, „prošarati“ radnicima i težacima koji su stizali iz gradova na obali i s otoka.

Početkom ožujka krenuo sam s još nekoliko drugova na livanjski teren. Sa Vještića-gore sišli smo u Sajkoviće, selo pod Troglavom, sa sjeveroistočne strane Dinare. U njemu je bilo sjedište ustaničkog bataljona „Starac Vujadin“, jačine oko 120 - 150 boraca, uglavnom seljaka. Komandant mu je bio Cvijo Oraščić iz Sajkovića, a politički komesar Miro Višić iz Šibenika. Obojica su poginuli u Petoj neprijateljskoj ofenzivi.

Sela oko Sajkovića, iz kojih su bili borci toga bataljona, naseljena su srpskim življem. Bili su to borci koje je na ustanak od svega najviše pokrenula ustaška kama. Ustaše su u tim selima još 1941. počinili gnusne pokolje, te su se ljudi iz Sajkovića i okolice, da bi zaštitili svoju preostalu čeljad, domove, torove, njive i ostalo to je ustašama izmaklo, masovno latili oružja. Inače, kao vojna jedinica, partizanski bataljon „Starac Vujadin“ uspio je da se održi jedino zahvaljujući aktivnosti komunista s toga terena, u prvom redu Vojina Zirojevića i grupe

Šibenčana, koju je poslije stradanja Šibenskog partizanskog odreda u kolovozu 1941. na livanjski teren doveo Miro Višić. To smo već znali i ova naša posjeta Sajkovićima samo nas je učvrstila u tom uvjerenju. Sada smo se uvjerili i u to da je bataljon iz Sajkovića tipična teritorijalna jedinica, čiji borci spavaju kod svojih kuća i naizmjenično stražare na mjestima preko kojih bi im mogli doći u „posjetu“ ustaše. Pridobivanje boraca i rukovodstva bataljona „Starac Vujadin“ predstavljalo je posebnu borbu. U tome smo uspjeli uz pomoć i suradnju partijskog i vojnog rukovodstva Drvara i Bosanske krajine, kojima su na čelu stajali Ljubo Babić, Slavko Rodić, Milutin Morača i drugi aktivisti KPJ i rukovodioci ustanka u Drvaru, Livnu i Livanjskom polju. Dok su se seljačke mase u Livanjskom polju kolebale, a okupator i njegovi prirepci četnici pokušavali da ih privuku na svoju stranu, tu je stigla grupa partizana iz Prvog Šibenskog odreda, koji su se uspjeli probiti do Drvara, a poslije stigli u Livanjsko polje. Oni su uspjeli pridobiti simpatije seljaka i doprinijeli su opredjeljivanju naroda ovoga kraja. Bilo bi pogrešno reći da su se svi opredijelili ili da čak i kasnije nije bilo kolebanja, pa i među onima koji su postali borci NOVJ. I neprijatelj je imao jaka uporišta i nije se predavao. U bataljonu „Starac Vujadin“ bilo je i takvih boraca koji su primili oružje i borili se više zato što su bili prinuđeni okolnostima, nego što je to bila njihova volja i želja. Nama je bio problem da od tog bataljona, koji je nastao u vrijeme ustaškog pokolja i bio posadni bataljon za obranu srpskog življa, njegovih domova i sela od uništenja, da ga pretvorimo u aktivnu partizansku jedinicu, koja ide onamo kamo je šalje njena komanda.

Čim smo sišli u Sajkoviće, član Štaba Dinarskog partizanskog odreda Vice Buljan, komandir Dinarske čete Ivan Bračulj, Edo Santini, koji je bio kompromitiran u Splitu, i zato po odluci Pokrajinskog komiteta upućen na dužnost sekretara Okružnog komiteta KPJ za Livno, i ja, pobliže smo se, iz izlaganja komandanta i komesara ustaničkog bataljona iz Sajkovića i političkog komesara Dalmatinsko-dinarskog odreda Vojina Zirojevića, upoznali s političkom situacijom u bataljonu i uopće s prilikama i stanjem u donjolivanjskim selima, u kojima je živio isključivo srpski živalj. Prvo što nam je palo u oči bilo je to da su, usprkos ugledu koji su komunisti tamo imali, mnogi ljudi u tim selima još bili pod snažnim utjecajem četničkih vođa Đujića, Bogunovića, Trkulje, Ćućuza i drugih, te krajnje nepovjerljivi prema svakome tko je Hrvat.

Jezgro partijske organizacije bataljona činili su komunisti koji su se s Mirom Vidićem probili za Drvar još u ljeto 1941., nakon razbijanja njihovog, Šibenskog partizanskog odreda. Njih je partizanski štab iz Drvara, čiji je komandant bio Ljubo Babić, odmah prebacio na livanjsko područje. I zapravo njihovo prisustvo kao Hrvata medu livanjskim Srbima, njihov uporni i strpljivi politički rad i njihovo odvažno držanje u borbama protiv okupatora i kvislinga, osobito protiv ustaša, imali su ogroman značaj za demantiranje četničke propagande o tome kako su svi Hrvati ustaše, za jačanje borbenog bratstva između Hrvata i Srba. Uz njihovu pomoć je i nama iz Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i Štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda bilo lakše da učvrstimo uspostavljene i uspostavimo nove mostove što su ih, izgledalo je, zauvijek bili srušili ustaše, koji su došli iz krajeva van Dalmacije da izvrše masovne pokolje livanjskih i drugih Srba nastanjenih i na tom dijelu teritorija tzv. NDH. Ljudi koji žive u Livnu i okolici, i Srbi i Hrvati, oduvijek su bili upućeni na Dalmaciju, tako da su se međusobne veze i povjerenje dalmatinskih Hrvata i livanjskih Srba stalno razvijali. Mnogi seljaci iz tih krajeva radili su u tvornicama na obali. Ne malo njih su tu postali i članovi Partije i klasnih sindikata. Osim toga, veoma su bili rijetki, gotovo

izuzetni slučajevi da je koji Hrvat iz Dalmacije, susjed Livnjaka, potegao oružje na svoga susjeda Srbina ili Muslimana. Otuda ni ustaštvo, a ni četništvo, koje se za njim ubrzo pojavilo, nisu mogli tako brzo slomiti veze koje su između sebe godinama uspostavljali livanjski Srbi i dalmatinski Hrvati. Pojava Višićeve grupe, a zatim sve češći dolasci grupa s primorja na Dinaru stvorili su uvjete i za to da se od boraca Srba, Hrvata i Muslimana formira Cincarski partizanski odred, čije su baze bile sela Dolac i Draganić na Malom Cincaru.

Ratno bratstvo

Na terenu Sajkovića su prije te moje posjete boravili Maks Baće, Vice Buljan, Ivan Bračulj i drugi rukovodioci iz Dalmacije. Oni su preko partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ uspostavili vezu sa štabom u Drvaru. Svi su oni bili stari znanci sela pod Troglavom. Samo sam ja bio izuzetak, meni je to bilo prvo viđenje sa Sajkovićima. Na sastancima komunista iz bataljona i iz sajkovićkih sela pokušali smo da raspravimo sve probleme i utvrdimo program zajedničke borbe protiv svih zajedničkih neprijatelja - Nijemaca, Talijana, ustaša i četnika. U Sajkovićima, Čaprazlijama, Karancima, Čelebiću, Vrbici, Nuglašicama, Grkovcima i Gornjim Peuljama održali smo i zborove naroda, na kojima smo ljudima objašnjavali ciljeve NOB, besmisao bratoubilačke borbe, upoznavali ih sa situacijom na istočnom frontu, govorili im o odnosima između SSSR i saveznika, o situaciji u našoj zemlji.

A kada bi nas seljaci pri tom pitali što će biti s kraljem, odgovarali smo da sada nije vrijeme o tome raspravljati. Sastanci te vrste imali su dosta efekta. Samim tim što smo mi Hrvati iz Dalmacije pozivali Srbe iz Bosne da idemo u zajedničku borbu u kojoj nećemo praviti razliku između ustaša i četnika, niti između njih i okupatora već će nam svi oni biti ono što stvarno jesu - neprijatelji, mi smo postizali izvjesne političke poene.

Sajkovićka sela napustili smo uvjereni da od sada neće biti prepreka u našoj zajedničkoj borbi protiv zajedničkih neprijatelja. Ubrzo poslije toga Vice Buljan, Edo Santini, Miro Višić, Cvijo Oraščić i ja, s Vojislavom Ivetićem i braćom Vasom i Nikicom Gašićima, našli smo se na Tičevu. Susret s Glamočkim partizanskim odredom za nas je doista bio prijatan doživljaj. Čini mi se da smo se s njima ponajlakše sporazumjeli o tome kako ćemo voditi zajedničku borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Na Tičevu smo se zadržali više nego što smo planirali. Ostali smo tu neka dva ili tri dana u očekivanju Ljube Babića i Đure Pucara, rukovodilaca ustanka u Bosanskoj krajini. Ali pošto oni nisu došli, mi smo nakon toga krenuli u sela oko Bosanskog Grahova. Preko Šatora smo se spustili u selo Resanoviće i tu se susreli s Ljubom Babićem, organizatorom ustanka u drvarskom kraju. S njim smo se, poslije susreta koji je bio istinski izraz ratnog komunističkog bratstva, dogovorili o povezivanju Petog krajiškog odreda i drvarskih jedinica s našim dalmatinskim četama i odredima i o akcijama koje ćemo zajednički izvesti.

Bilo je već vrijeme da se vraćamo na Dinaru. Valjalo se samo odlučiti da li da se vraćamo opet preko Šatora i Tičeva ili preko četničkih sela Marinkovaca i Donjeg Peulja, uporišta Brane Bogunovića i Markice Ćućuza. Unatoč riziku koji je bio očit i na koji su nas upozoravali drugovi iz Glamočkog odreda, pa i sam Ljubo Babić, odlučio sam da ipak krenemo preko Marinkovaca i da tamošnje zavedene četnike pokušamo odvratiti od suradnje s okupatorom i privoljeti ih da se s nama bore protiv okupatora i kvislinga. Htjeli smo ih

nagovoriti i na izmirenje s Petim krajiškim odredom i predložiti im da izvedemo zajedničku akciju na ustaška uporišta u selima Glovasima i Kijevu kod Vrlike.

Dok smo se približavali Marinkovcima savjetovao sam moje da se, dok budemo boravili u selu, ne odvajaju od oružja. U selu su nas srdačno prihvatili četnički vođe Trkulja, Ćućuz i drugi. Brane Bogunovića nije bilo i za njega su nam rekli da je u Pečencima. Trkulja i Ćućuz su nas poslije srdačnog dočeka razmjestili po kućama, častili varenikom, sirom, suhim mesom i kruhom, a iznosili su nam i rakiju.

Za to vrijeme razgovarali smo s njima kao hrvatski partizani iz Dalmacije, čija je želja da se zajedno sa Srbima borimo protiv Nijemaca, Talijana, ustaša i drugih suradnika okupatora. Pozivali smo ih da se udružimo i suprotstavimo međusobnoj borbi Hrvata i Srba, da se zajednički borimo protiv ustaša i četnika, koji surađuju s okupatorom i koji vode u bratoubilački rat do istrebljenja. Isticali smo da svi mi - i Hrvati i Srbi i Muslimani - imamo dovoljno prostora da se bez obzira na vjeru, nacionalnost i klasu, u sklopu Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, borimo za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje. Pokušali smo, isto tako, nagovoriti svoje domaćine da jaz koji je nastao između štaba u Drvaru i Petog krajiškog odreda, s jedne, i njih s druge strane, pokušaju premostiti i nesporazume izgladiti, to više i to prije što su i jedni i drugi Srbi.

A kada smo završili taj više-manje nevezani razgovor, predložio sam im da održimo zbor seljaka. Oni su na to pristali, ali su zahtijevali da naši govornici paze na to što govore, naročito što će reći o zapadnim saveznicima, izbjegličkoj vladi, kralju, Draži Mihailoviću. Na to smo im mi odgovorili da ne vidimo nikakve potrebe da to i spominjemo, a kamoli da posebno ističemo, jer je od svega toga u ovom trenutku mnogo važnije da se mi i oni nađemo u savezništvu protiv okupatora, onako kako to u zajedničkoj borbi protiv fašizma u svjetskim razmjerima čine Amerikanci i Englezi na jednoj, i Sovjeti na drugoj strani. Nakon toga su Trkulja i Ćućuz sazvali zbor.

Skupilo se cijelo selo. Prvi je govorio Cvijo Oraščić, komandant partizanskog bataljona „Starac Vujadin“, Srbin iz Sajkovića; za njim Trkulja i Ćućuz, potom Vice Buljan, član Štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda, i naposljetku ja. U svome govoru ponovio sam gotovo sve ono što smo kao važno isticali u našem neslužbenom razgovoru s Trkuljom i Ćućuzom.

Moj govor, čiju je suštinu činio poziv Srbima u ime Hrvata na zajedničku borbu protiv okupatora, ostavio je dobar utisak na okupljeni narod. Međutim, jedan četnički mitraljezac, zvani Tobdžija, stao se buniti protiv svojih vođa Trkulje i Ćućuza i komandira Marinkovačke čete kako mi dopuštaju da tako nešto govorim. To je među nas unijelo malo uznemirenje, koje je još više naraslo kada smo doznali da su u međuvremenu četnici iz Marinkovaca, svakako uz Trkuljino i Ćućuzovo znanje ili po njihovu naređenju, hitno poslali kurira po Branu Bogunovića.

Među četnicima koje sam sreo u Marinkovcima bio je bivši jugoslavenski oficir Cvitanović. S njim sam se i ranije sretao, u Splitu 1941. On je bio jedan od oko dvije stotine oficira bivše jugoslavenske vojske koji su se poslije kapitulacije Jugoslavije okupili u Splitu, imali svoj odbor, i od kojih je većina bila povezana s Birčaninom, Jevđevićem i drugim emisarima Draže Mihailovića. On me je odmah prepoznao i nastojao me uvjeriti da zanoćimo u Marinkovcima i ujutro nastavimo razgovor s Branom Bogunovićem.

Talijani „spasioci Srba“ i četnička izdaja

Međutim, raspoloženje jednog dijela četnika bilo je otvoreno neprijateljsko i kao da me je instinktivno upozoravalo da ne čekamo večer u Marinkovcima. Cvitanović je stalno navaljivao i htio da me pošto-poto nagovori da ostanemo. Moji suradnici su to već bili prihvatili. Ja sam, međutim, ostao pri svojoj odluci. Nisam im mogao objasniti zbog čega sam tako odlučio. Kada sam vidio da ne shvaćaju, krenuo sam samo ja s Edom Santinijem, sekretarom OK KPH za Livno i Mirom Višićem, političkim komesarom bataljona iz Sajkovića. Tada su za nama pošli i ostali drugovi. Na rastanku sam Cvitanoviću, Trkulji i Ćućuzu rekao da dođu s Bogunovićem u selo Grkovce, gdje sam već dao da se zakaže zbor bataljona „Starac Vujadin“ i naroda.

U Grkovcima su se već bili okupili borci bataljona i mnoštvo seljaka. Prije nego što je zbor počeo došli su Trkulja, Ćućuz i Cvitanović. Bogunović ni na ovaj zbor nije došao. Četničkim vođama sam prije početka zbora kazao da smo dužni da ovdje pred borce i seljake iznesemo otvoreno sve što mislimo o zajedničkoj borbi protiv okupatora i njegovih suradnika, o povezivanju Dalmacije i toga dijela Bosne, o bratstvu i jedinstvu, o ciljevima borbe.

Prvi je govorio Vice Buljan, zatim Miro Višić i Cvijo Oraščić, pa Trkulja, Ćućuz i Cvitanović, i na kraju ja. Istupanje trojice četničkih vođa bilo je provokativno, pokušali su doliti ulje u vatru. Glavno im je bilo to da se pogriješilo u Drvaru, da nije trebalo ići u ustanak protiv talijanskog okupatora i da je glavni i jedini cilj postojanja četničkih jedinica borba protiv ustaša, a ne i protiv Talijana koji su, po njima, zaštitnici srpskog življa od ustaških pokolja.

Cvijo Oraščić je prilično nervozno reagirao na to, pa sam ja, uzevši riječ govorio, čini mi se, dosta razložno, bez nervoze u glasu, ali i bez kompromisa kada se trebalo suprotstaviti stavu četničkih govornika. Pitao sam one iz četničkog tabora: tko je drugi nego Talijani financirao ustaški pokret i doveo Pavelića na vlast? Tko je drugi do Talijani stvorio NDH, čiji pobornici, ustaški plaćenici, štite kao psi čuvari njen poredak i iživljavaju se nad golorukim srpskim življem? To nisu Hrvati, već najgori izrodi hrvatskog naroda, rekao sam. Predstavnici hrvatskog naroda smo mi koji se borimo protiv okupatora i njegovih slugu ustaša, ali i protiv svakoga tko je suradnik okupatora. I zbog toga vas, braćo Srbi, kazao sam, pozivam u ime hrvatskog naroda na zajedničku borbu i predlažem vam neka početak te naše zajedničke borbe budu upravo napadi na dobro vam poznata ustaška uporišta.

U torbi sam imao primjerak lista „Krajiški partizan“ u kome je pisalo o izdaji četničkih vojvoda Drenovića i Tešanovića prema partizanskom odredu legendarnog Simele Šolaje u borbi za Mrkonjić-Grad. Oni tada ne samo što se nisu držali dogovorenog plana borbe, već su zajedno s Talijanima udarili partizanima u leđa. Pročitao sam to okupljenim borcima partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ i narodu i time parirao Trkuljinim, Ćućuzovim i Cvitanovićevim napadima na ustanike Drvara i Bosanske krajine. Dok sam govorio osjećao sam da je mnoštvo naroda i boraca na našoj strani. Zbor je završen bez incidenta. Potpuniji osvrt na naš višednevni izlet u livanjsko područje učinili smo kada smo se vratili u Sajkoviće. Tu smo u štabu bataljona još jednom porazgovarali o čitavom tom našem putu i ocijenili da je on bio od velike vojne i političke koristi. Suglasili smo se da štab partizanskog bataljona iz Sajkovića - Cvijo Oraščić, Miro Višić, Jovo Rosić, Vlado Mihaljica i ostali - nastoji i dalje

utjecati na pročetnički raspoložene ljude, pojedince ili kompletna sela kako bi prekinuli suradnju s okupatorom dok je još vrijeme.

Naša crvena zastava

Kad smo, poslije više od jedne sedmice dana bavljenja na livanjskom terenu, stigli na Vještića-goru u sjedište Štaba odreda, sazvao sam sastanak svih vojnih i političkih rukovodilaca Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda. Tada je, u duhu mog ranijeg naređenja, bila stigla na Vještića-goru i partizanska četa s Kamešnice, a očekivali smo i dolazak čete sa Svilaje. Sa njima je, tako grupiranim, trebalo pripremiti i izvoditi akcije većih razmjera. Dogovorili smo se da, za početak, već krajem ožujka i u travnju izvedemo akciju na komunikaciju Sinj - Vrlika i da u manastiru Dragoviću, između sela Otišića i Koljana, koja su bila naša uporišta, posiječemo 107 telegrafskih stupova i tu dočekamo u zasjedi okupatorske jedinice.

Ali da bismo mogli krenuti u te akcije, valjalo je najprije riješiti neke probleme koji su u međuvremenu, dok smo se mi bavili na livanjskom području, iskrsli u odredu, a naročito u četi na Svilaji. U njoj su ponovo počeli rovariti četnički elementi. Dio boraca je podlegao četničkoj propagandi i dezertirao iz odreda. Stanje nam se učinilo toliko lošim da smo mislili - samo što se četa nije raspala. Štab odreda, politkom Vojin Zirojević i ja, dogovorili smo se da na Svilaju pođem ja, da reorganiziram četu, da joj postavim političkog komesara, predam zastavu i da i ovu četu dovodom na Vještića-goru.

Na Svilaju sam krenuo i stigao 24. ožujka. Zadržao sam se tri dana i na sastancima koje sam održao ponaosob s komunistima i kandidatima, sa skojevcima, sa svim borcima, s komandom koju su sad predvodili španjolski borci - komandant Duje Bašić i politički komesar Božo Bilić - Marijan, razmatrali smo i rješavali mnoge partijske, političke i vojne probleme. Posljednjeg dana boravka na Svilaji izvršio sam i smotru čete. Njeni su vodovi tom prilikom položili zakletvu i ja sam četi predao crvenu proletersku zastavu sa srpom i čekićem i parolom „Proleteri svih zemalja, ujedinite se!“. Zastavu sam predao zastavniku Vicku Grginu, članu Partije iz Kaštela, radniku, sada zastavniku čete.

Prije toga dugo smo u štabu Dinarskog odreda, prisutan je bio i Vojin Zirojević, koji je stigao u Vještića-goru i preuzeo dužnost političkog komesara odreda istog dana kada smo se i mi vratili iz Bosne - 22. ožujka, raspravljali o tome kakve zastave, kao simbol borbe, predavati partizanskim odredima i četama Dalmacije. Bilo je različitih mišljenja. Jedni su predlagali da to bude stara jugoslavenska trobojka, drugi da se uzme nacionalna hrvatska, odnosno srpska zastava. Međutim, sve te zastave su na neki način bile kompromitirane; jugoslavensku su kompromitirali režimi koji su se smjenjivali, hrvatsku nacionalnu zastavu su nosili i ustaše, srpsku četnici. Zbog toga smo, kada smo sve potanko razmotrili, došli do jednoglasnog zaključka da jedinice Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda nose zastavu KPJ, crvenu zastavu sa srpom i čekićem. Mi smo ocijenili da je ona i dalmatinskim seljacima najbliža, budući da su u Dalmaciji na čelu ustanka bili prvenstveno komunisti.

Odlučili smo da učinimo tako, između ostalog, zato jer mi u Dalmaciji o tome važnome simbolu otpora, borbe i revolucije nismo u to vrijeme imali nikakvih uputa. Protiv posebnih nacionalnih zastava mi sami smo bili zbog toga što su nam i ciljevi borbe bili, da tako kažem, nadnacionalni i svenacionalni ujedno. U našim su se odredima borili Hrvati, Srbi, a u

livanjskom kraju i Muslimani. Budući da su im ciljevi bili ne samo nacionalno oslobođenje već i socijalno, nama se činilo, a to su borci i prihvatili, da je normalno da simbol njihove zajedničke borbe bude zastava Partije.

Tek kasnije, kada su u zapadu Bosnu stigli Vrhovni štab i proleterske i udarne brigade, mi smo prilikom zajedničkih borbi za Livno vidjeli da i te brigade, dakle brigade Partije, pored proleterske nose i nacionalne zastave s petokrakom zvijezdom, srpom i čekićem i natpisom „Proleteri svih zemalja, ujedinite se!“ Tada smo i mi našim odredima i udarnim bataljonima, a kasnije, kad smo ih stvarali, i brigadama, uz proletersku davali i nacionalnu zastavu. Pri tome smo se držali ovoga principa: bataljoni su nosili nacionalnu hrvatsku, odnosno srpsku zastavu, a ako im je sastav bio mješovit, imali su takvu zastavu, koja je s jedne strane bila hrvatska s petokrakom zvijezdom, as druge strane srpska trobojnica s petokrakom zvijezdom. Brigadna zastava je bila jugoslavenska trobojka s petokrakom zvijezdom.

Borbe s Talijanima i ustašama

Baš u vrijeme kad sam boravio na Svilaji odigrala se borba na Debelom brdu iznad sela Zasioka i Kužetovice. Dinarska četa i dio Kamešničke čete Dinarskog odreda napali su jake jedinice talijanskih crnokošuljaša. Taj okršaj sam promatrao sa Svilaje. U popodnevnim satima 25. ožujka, nastupajući preko Bitelića i Zasioka, na Debelo brdo je izbila talijanska motorizirana kolona. Zapravo, kada je ta kolona stigla u Zasiok, iz kamiona su stale izlaziti crne siluete vojnika. Bili su to pripadnici najelitnije talijanske vojske - fašističke legije crnih košulja. Oni su iz Zasioka u valovima krenuli ka Debelom brdu.

Na padinama Debelog brda crnokošuljaše je spremno dočekalo nekoliko četa Dinarskog partizanskog odreda. Pod komandom Ivana Bračulja, one su protivnika zaustavile i uz njegove velike gubitke, odbacile natrag. Oko mene su toga trenutka bili mnogi borci i rukovodioci Svilajske čete. Prilično zabrinuto i nestrpljivo smo promatrali taj okršaj i zajednički dijelili radost pobjede Bračuljevih četa, a ujedno i žalili što smo toliko udaljeni od njih i što i mi nismo mogli stupiti u borbu.

Polje razgovora koje sam na sastanku vodio s komunistima, kandidatima, skojevcima i svim borcima, a naročito na osnovu obećanja koje su mi dali komandir Bašić i komesar Bilić, suglasio sam se da Svilajska četa i dalje ostane na Svilaji. Ali ubrzo nakon mog povratka na Vještića-goru, protiv nje su, posljednjeg dana ožujka, krenule jake talijanske, ustaške i domobranske snage. Iako je odnos snaga bio 30:1, i drugi talijanski napad na Svilaju bio je udar u prazno. I ovu, drugu, ofenzivu na Svilaju organizirali su, baš kao i onu prvu u veljači, ustaška župa u Omišu i štab talijanske divizije „Bergamo“, čije je sjedište bilo u Splitu. Oko 4.000 talijanskih vojnika, ustaških oružnika i domobrana, potpomognutih artiljerijom i minobacačima, svrstanih u pet napadnih kolona, krenulo je noću 30. na 31. ožujka, iz pet pravaca, prema podnožju Svilaje.

Jedna talijanska motorizirana kolona krenula je zajedno s domobranima iz Vrlike, a druga iz Drniša preko Petrova polja; sastale su se kod sela Maovice, odakle su zajednički produžile prema Jelenjaku. Treća napadna kolona, koju je sačinjavao 26. puk talijanske divizije „Bergamo“, potpomognuta oružnicima iz Dicma i Muća, ka Jelenjaku je žurila preko Ogorja i Malešine, a onda se tu oko podne 31. ožujka spojila s kolonama iz Vrlike i Drniša. Konačno, prema središnjem dijelu Svilaje nastupao je 25. puk divizije „Bergamo“. On je iz

Sinja jednim svojim krakom krenuo preko Zelova, a drugim preko Maljkova i Otišića, i imao je zadatak da Svilajskoj četi zada glavni udarac i da pretresajući teren potisne svilajske partizane prema Jelenjaku, gdje su ih trebale dočekati i uništiti snage ostalih talijanskih napadnih kolona.

Svilajska četa, koja je u to vrijeme bila u rejonu Otišičkih staja i držala položaje prema Otišiću i Maljkovu, imala je 120 boraca, tako da je na svakog od njih napadalo više od 30 Talijana, ustaških oružnika i domobrana. Prihvatiti frontalnu borbu s toliko nadmoćnim neprijateljem, značilo je unaprijed izgubiti bitku i - ostati bez čete. Tako su rezonirali njen komandir i politički komesar Duje Bašić i Božo Bilić, pa su čim su ih naši simpatizeri i obavještajci iz Sinja, Vrlike i Drniša obavijestili o pokretima i namjerama neprijatelja, naredili da se pohrani sav materijal koji bi otežavao pokret boraca i da se na sve strane pošalju izvidnice. Oni su poduzeli i sve druge sigurnosne mjere i razvili budnost jedinica.

Već oko 10 sati 31. ožujka izvidnica čete koja je izviđala prema Maovicama, obavijestila je komandu čete o nastupanju jakih snaga neprijatelja. U duhu naređenja koje su ranije bili izdali jedinicama da izbjegavaju neposredne, frontalne sudare s neprijateljem, Bašić i Bilić su prikupili četu i krenuli s njom baš prema neprijatelju koji je nastupao od Maovica, samo nešto sjevernije i prikriveno.

Koristeći se pukotinama u neprijateljevom obruču, oni su prije nego što je napadač ispalio i jednu artiljerijsku i minobacačku granatu bili van obruča, na maršu prema Kozjaku. Sigurni i van obruča, oni su nešto nakon podneva mirno slušali kanonadu artiljerijskih i minobacačkih granata, koje su u serijama eksplodirale po središnjem platou Svilaje. Nešto kasnije oko Jelenjaka je opasan čvrst obruč talijanskih, ustaških i domobranskih jedinica. A onda su na Svilaji buknule vatre. Plameni jezici su pokuljali iz staja koje talijanski i Pavelićevi vojnici nisu uspjeli zapaliti prilikom njihove prve ofenzive na Svilaju i Svilajsku četu.

Da bismo ostvarili odluku, donesenu nezavisno od ishoda ofenzive na Svilaju, o prenošenju težišta naših akcija prema Sinjskom polju, naredili smo Svilajskoj četi da se s Kozjaka odmah prebaci na Vještića-goru. Odluke o koncentraciji naših četa na Dinari i o pojačanju naših akcija prema Sinjskom polju, politički komesar Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda Vojin Zirojević i ja donijeli smo, između ostalog, i radi toga da što uspješnije pariramo Talijanima. Oni su već bili počeli često zalaziti u sela duž komunikacije Sinj - Vrlika, da zastraše narod, koji je što se više približavalo proljeće sve više uzimao učešća u borbi protiv okupatora, te da saobraćaj na toj komunikaciji učine što sigurnijim i da svoj garnizon u Vrlici oslobode naše blokade.

Da bismo Talijane u tome spriječili, odlučili smo da između Sinja i Vrlike postavimo nekoliko zasjeda koje će dočekivati njihove transporte i borbene kolone i onesposobiti komunikaciju za saobraćaj na duže vrijeme. A s glavnim snagama odreda ćemo napasti ustašku miliciju u selima Maljkovu i Zasioku. Napad na Maljkovo i Zasiok, prvi napad u kome je sudjelovao čitav odred, završili smo neuspješno. Poslije borbe koju su s ustaškim milicionerima vodili čitavu noć i dan, Kamešnička četa i dva voda Dinarske čete morali su se predvečer 7. travnja, istina bez žrtava, povući prema Vrdovu.

Najlošije je prošao Treći vod Svilajske čete, koji je posjednuvši položaje prema Potravlju trebao osigurati napad glavnine odreda na ta dva ustaška uporišta. Njega su otkrili i napali ustaše iz sela Potravlja i primorali ga na povlačenje. Ustaški oružnici su ga nabacili u selo Maljkovo i tu potpuno okružili. Uz oštru borbu koja mu je bila nametnuta, vod se pod teškim

uvjetima stao probijati iz okruženja. U tome je uspio, ali plativši skupu cijenu, jer su pri tom poginuli komandir voda Pepo Polak - Martin, komesar Borelin iz Kaštela i još jedan borac.

Ako u napadu na ustaške milicionere iz Maljkova i Zasioka i nismo imali uspjeha, napadaji koje smo između 5. i 7. travnja izveli na ustaške i talijanske borbene kolone duž ceste Sinj - Vrlika posve su se uspješno završili. Najprije su, 6. travnja, u zasjedu koju je politički komesar Svilajske čete s njenim Prvim vodom postavio južno od Koljana, uletjeli ustaški tabornik iz Gorjaka i jedan njegov oružnik, a dva dana kasnije sličnu sudbinu je doživjelo dvadeset kamiona talijanske vojske. Njih su još od 5. travnja kod manastira Dragović čekali Svilajska i dva voda Dinarske čete pod komandom Duje Bašića, s kojima sam i ja bio.

Talijanska kolona se pojavila 7. travnja. Naprijed su išla četiri tenka i četiri kamiona karabinjera i pripadnika crnih košulja. Iza prethodnice, na odstojanju od oko 1.500 metara, kretala se glavnina kolone - 20 kamiona. Tenkove i kamione u kojima je bila prethodnica propustili smo da prođu, a kada je, prema mojoj procjeni oko tri četvrtine talijanske motorizirane kolone ušlo u našu zasjedu, dao sam znak Duji Bašiću da počne napad. On je naredio četi da raspali po kamionima.

U talijanskim redovima je nastala pometnja. Vojnici su počeli iskakati iz kamiona. Brza, gusta i precizna vatra iz više od stotine pušaka dočekala je talijanske vojnike još dok su bili u zraku, u skoku s karoserije k zemlji, tako da je izgledalo da nijedan od njih neće čitav dotaknuti zemlju. Bilo ih je prilično mrtvih i ranjenih, i vjerojatno bi malo koji talijanski vojnik iznio živu glavu da mi nismo napravili grešku. Previdjeli smo i to koliko su dugi naši položaji i koje je dužine talijanska kolona, pa se dogodilo da u našu zasjedu ude svega 14 kamiona. Time smo njihovoj prethodnici i zaštitnici dali mogućnost da interveniraju. Talijani su tu mogućnost iskoristili i mi smo se našli u situaciji da vodimo dvostruku borbu - protiv Talijana koji su se našli u našim kliještima i protiv njihove prethodnice i začelnih dijelova, koji su pokušavali da nas opkole.

Borba je, razgarajući se sve više, trajala do kasno u noć. Tada smo, ocijenivši da je neprijatelj znatno nadmoćan i da nemamo nikakvih izgleda da nadoknadimo ono što smo propustili u početku boja, ako ne i prije njegova početka, odlučili da se povučemo. Oko 21 sat 7. travnja mi smo se povukli iznad sela, a Talijani su se, sa svojih 26 mrtvih i više ranjenih vojnika i starješina vratili u Sinj.

Čim su se naše snage s položaja iznad Maljkova i Zasioka povukle prema Vještića-gori, Talijani su počeli da se grupiraju za novi napad. Plan im je bio da manjim svojim snagama i uz pomoć ustaških postaja i oružnika iz Sinja već 8. travnja ujutro ovladaju Debelim brdom i Krajinovim stajama. S juga, ka Bravčevom docu krenula je da nam prekine odstupnicu 97. legija crnih košulja. Jednovremeno kad i legija, s jugozapada, juga i jugoistoka, tj. iz Maljkova, Zasioka, Sinja prema našim snagama su krenule trupe 25. pješadijskog puka divizije „Bergamo“. Pravac njihovog glavnog udara bio je Vrdovo - Vještića-gora, a namjera, koju smo mi brzo pronikli - da nas nabace na Debelo brdo i tu opkole i unište.

Kad smo o tome bili obaviješteni, mi u štabu odreda smo odlučili da sve snage, da bismo izbjegli okruženje, povučemo na Vještića-goru bez borbe. Čete su se, prema našem naređenju, organizirano povlačile na nove položaje na Vještića-gori. Legiju crnih košulja naše su čete napale tek kada je izbila na oko pola kilometra ispred Krajinovih staja. Talijani su tada svoje snage pomakli prema sjeveru, u namjeri da ovladaju dominantnim položajima na

Troglavu i spriječe povlačenje odreda na sjever ka Sajkovićima. Mi smo se organizirano povlačili sve do kote 1214 južno od Vještića-gore. Tu smo oko podne prešli u odsudnu obranu. Na naše položaje crnokošuljaši su u nekoliko navrata suludo navaljivali, ali se čete, na čijem su čelu stajali iskusni i prekaljeni revolucionari i ratnici Ivan Bračulj, Duje Bašić i Boško Stojnić, ni za stopu nisu pomakle s položaja koje smo im označili kao presudne. U jeku okršaja pod Vještića-gorom, dok smo u štabu odreda razmišljali o tome što dalje da radimo, oko 13 sati, po prilici tri sata nakon početka tog okršaja ispod Troglava se ukazala kolona koja je žurila sa sjevera, prema našem desnom boku. Svi smo se pitali - tko je to sad?

Zarobljen komandant crnih košulja

Nedoumica je kratko trajala. Bile su to čete partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ iz Sajkovića. Na vijest da smo napadnuti i da nas Talijani i ustaše potiskuju na sjever da bi nas uništili, Cvijo Oraščić i Miro Višić su odmah svoje čete pokrenuli nama u pomoć. Kako je koja od njihovih jedinica pristizala, odmah smo je uvodili u borbu.

Strah od tolikih naših snaga i od noći koja se primicala primorao je Talijane na povlačenje, i to pravcem Bravčev dolac - Debelo brdo. Ali tada smo i mi krenuli za njima, goneći ih u stopu i razgoneći. Znalački se koristeći šumom i jarugama, grupa boraca pod komandom iskusnog španjolskog borca i hrabrog partizanskog komesara Bože Bilića - Marijana, išla je usporedo s talijanskom kolonom, ali je prije nje, oko 15 sati, izbila na Debelo brdo i tu odsjekla zaštitnicu 97. legije crnih košulja. U kratkoj ali žestokoj borbi koja se tu razvila ubijeno je 25 talijanskih vojnika, podoficira i oficira, te jedan domobran i dvojica ustaša. Četrnaest vojnika i podoficira i jedan oficir su zarobljeni.

Među zarobljenim Talijanima je bio i komandant 2. bataljona 97. legije crnih košulja major Antonio Vivareli. To je bila najkrupnija zvjerka iz talijanskog fašističkog tabora do koje smo došli u borbi na bojnom polju. U to sam se lično uvjerio prilikom njegovog saslušavanja. U Musolinijevu fašističku partiju stupio je 1921. godine. Bio je potom predvodnik jedne od kolona koje su krenule na Rim, pa oficir u talijanskom ekspedicionom korpusu koji je učestvovao u španjolskom građanskom ratu na Frankovoj strani. A uza sve to bio je u bliskom srodstvu s tadašnjim rimskim papom Pijom XII Pačelijem. Podaci do kojih smo došli saslušavanjem majora Vivarelija i dvojice njegovih podoficira i vojnika zarobljenih na Debelom brdu bili su doista dragocjeni. Ali, bar ja sam tako procijenio, dragocjeniji od svega sada nam je bio baš taj fašistički krvnik - major Antonio Vivareli. Bio sam uvjeren, da je i Talijanima veoma stalo do njega i htio sam to iskoristiti. I to ovako.

U to vrijeme ležao je u talijanskom zatvoru Svetog Roka i čekao da i formalno bude osuđen na smrt, Rade Končar - Brko, politički sekretar CK KPH. U međuvremenu su Talijanima pala u ruke još tri naša istaknuta partijska radnika - član Biroa PK KPH za Dalmaciju Ivan Lučić Lavčević, član Pokrajinskog komiteta Partije i sekretar Mjesnog komiteta KPH za Split Ante Jurjević - Baja i član Mjesnog komiteta KPH Splita drug Nikica Piplović. To je, poslije Končarovog pada, bio najteži udarac koji je mogao zadesiti partijsku organizaciju Dalmacije.

Činilo mi se da jedini način da do njih dođemo, da ih vratimo u naše redove i uključimo u pokret i oružanu borbu, kojima su, kao iskusni revolucionari bili toliko potrebni; da to postignemo baš tom razmjenom za majora Vivarelija, njegova dva podoficira i ostale legionare zarobljene na Debelom brdu. Zbog toga sam dao da se napiše pismo talijanskoj

komandi u Splitu. U pismu, koje smo potpisali ja i major Vivareli, potanko smo izložili situaciju u koju je dospjelo 15 vojnika, podoficira i oficira iz 2. bataljona 97. legije crnih košulja i predložili razmjenu za naše drugove Končara, Lavčevića, Jurjevića i Piplovića. Mi smo toliko bili sigurni u talijanski pristanak da smo im u pismu odredili i mjesto razmjene, znake raspoznavanja, i ostale pojedinosti procedure.

Premda sam mojima kazao da pismo mora što prije stići do Splita, ipak sam znao da to neće ići tako brzo. Pošto na Vještića-gori, u tijesnim pojatama nismo mogli čuvati toliko zarobljenika, u dogovoru s članovima Štaba odlučili smo da Vivarelija i njegova dva podoficira sklonimo na sigurno mjesto. Da vezujem Vivarelija i druge, nisam ni mogao, a nisam ni htio, jer je to ponižavajuće i nije zgodno da to radimo s čovjekom, koga mislimo zamijenit za naše drugove. Vivareli je tražio da on i njegovi podoficiri zadrže oružje i svoje uniforme. Dopustio sam da ostanu u uniformama, ali im oružje nisam vratio.[5]

Pribojavali smo se da bi Talijani, umjesto da nam izruče Končara i drugove, mogli poduzeti akciju prema Vještića-gori jačim snagama i pokušati silom oteti zarobljenike iz naših ruku.

Najsigurnije mjesto bila je tada teritorija Petog krajiškog odreda, koji je imao čak i svoj zarobljenički logor, jer je odred već razmjenjivao zarobljene Talijane, ustaše i domobrane, za svoje istaknute rukovodioce i borce koji su dopali u ruke neprijatelja.

Zatim sam Milutinu Morači, komandantu Petog krajiškog odreda, napisao opširno pismo u kome sam objasnio o čemu je riječ i zamolio ga da svakako osigura život zarobljenih Talijana koje mu šaljem. Napisao sam i pismo Štabu bataljona „Starac Vujadin“, kome sam naredio da se pratnji talijanskih zarobljenika, koju su sačinjavali braća Sveto i Čedo Perić, Veljko Maskareli i još jedan borac, čim stigne u Sajkoviće dodaju još četiri borca i da na svaki način sigurno prebace zarobljenike do Štaba Petog krajiškog odreda. Ali, sve je s tim u vezi ispalo naopako.

Politički komesar Miro Višić i komandant bataljona Cvijo Oraščić nisu bili toga dana u Sajkovićima. To je iskoristio Rade Ždero, iz Glamoča, prikriveni četnik i čovjek čije je pročetničko raspoloženje i rad Cvijo Oraščić, mimo našeg znanja, tolerirao. Ždero je bio u gostima kod Cvije i kad su naši borci stigli s trojicom zarobljenika, on je odmah u zarobljenicima prepoznao one koji su učestvovali u paljenju Crnog Luga, Sajkovića i drugih sela. Možda je netko od ove trojice zarobljenika stvarno i sudjelovao u tome, ali kako se pokazalo, povod da ih Ždero i njegovi otmu od naših boraca - bile su nove uniforme majora Vivarelija i njegovih podoficira. Uglavnom, Talijani su po kratkom postupku likvidirani, nožem.

Bio sam van sebe kad sam saznao što se dogodilo i našao sam se u nedoumici što da činim: da pustim da stvar legne, kako ne bih zatezao odnose s Cvijom Oraščićem zbog njegovog tolerantnog stava prema četnicima ili da formiran sud koji će zbog neizvršenja naređenja suditi komandantu Oraščiću.

---

[5] Pištolj „Beretta“, trofej Vicka Krstulovića, vojnička puška s kojom je Vicko prošao rat, bombe „kragujevke“ i drugo, što je Vicko poklonio Muzeju narodne revolucije u Splitu, netragom je nestalo iz tog muzeja, što je SUP utvrdio 1987. godine, ali nije otkriveno tko je izvršio krađu. Tako su u Splitu nestali svi predmeti koje je muzeju poklonio čelni čovjek NOB i revolucije u Dalmaciji (Nap. pr.).

Uspio sam se savladati, da u prvom momentu ne poduzimam mjere, a u to nam je stigla još jedna strašna vijest: 9. aprila je pao u ruke četnicima Vojin Zirojević, politički komesar Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda.

Dok smo mi 7. i 8. aprila 1942. vodili borbe s udruženim talijansko-ustaškim i četničkim snagama, u kojima je došlo do zarobljavanja Antonia Vivarelja, na pravoslavni Uskrs, 7. aprila u Donjim Peuljama, ranjen je Cvijo Oraščić u vilicu revolverskim metkom jednog četnika. Naime, Donje Peulje su u to vrijeme bile uporište četničkog vođe Markice Ćućuza, s kojim se Cvijo poznavao i do ranjavanja je došlo u jednoj njihovoj prepirci. Kada smo preko kurira u Štabu dobili tu vijest, odmah smo odlučili da se drug Vojin, komesar Štaba, Livnjak, Srbin, hitno prebaci u Štab bataljona „Starac Vujadin“ u Sajkovićima. Štab bataljona je tražio da dođe kod njih Vojin Zirojević. Tražio sam od njega da uzme za pratnju desetinu pouzdanih boraca i da s njima pođe na teren kako bi spriječio oružani sukob s otvorenim i pritajenim četnicima Donjih i Gornjih Peulja, Crnog Luga i drugih. Prije Vojinovog odlaska s Dinare na taj teški zadatak, još jednom sam mu naglasio da ne ide iz Sajkovića bez desetak dobrih boraca. Na žalost svih i na njegovu tragediju i mučeničku smrt u rukama četnika koljača, nije me poslušao. Pouzdao se u svoju popularnost i autoritet kao poznatog Livnjaka, Srbina, komesara, što ga je koštalo glave. Samo je 14 dana proveo u sjedištu našeg Štaba i kako sam ja tri dana boravio na Svilaji, samo smo desetak dana uspjeli biti zajedno.

To se desilo ovako: iz Sajkovića je Vojin krenuo 9. aprila s dvojicom partizana iz bataljona „Starac Vujadin“ preko sela Kazanaca i Grkovaca za Peulje Gornje. To su bila naša sela, no kada je stigao na teren Crnog Luga četnici su ga uhvatili, zajedno s dva borca. A Crni Lug je rodno mjesto aktivnog narednika, četnika. Kad su naši čuli u Sajkoviću što se desilo s Vojinom u Crnom Lugu, oni su uhapsili njihovog narednika Nikolu Babića i zatvorili ga u Sajkoviću.

Nakon toga nastala je između njih pogodba da oni iz Crnog Luga oslobode Vojina, a naši u Sajkoviću da puste narednika Babića. Naši su na vjeru i časnu riječ pustili narednika Nikolu Babića, ali četnici nisu oslobodili Zirojevića, već su ga izručili fašističkim okupatorima u Kninu, po nalogu četničkih vojvoda Brane Bogunovića i popa Momčila Đujića. Talijanski fašisti u Kninu su dvije sedmice saslušavali i mučili druga Vojina da im oda partizanske veze ali u tome nisu uspjeli. Uz sve muke, Vojin nije progovorio. Kada nisu u tome uspjeli, Talijani su Vojina opet izručili četnicima, koji su ga nastavili mučiti i osudili na smrt. Bacili su ga u jamu, iz koje se, ranjen, sutra uspio izvući van, u šumu. Tu su ga našli pastiri i javili četnicima, koji su ga tu dotukli i opet bacili u jamu.

Vojin i ja smo se znali još iz 1929. godine. Tada smo bili zajedno u zatvoru, često smo razgovarali. Sa velikim zanimanjem je pratio moja izlaganja i prihvatio je marksističke poglede o klasnom društvu, o radničkoj klasi i njenoj avangardi, o njihovom organiziranju za borbu protiv klasnog neprijatelja. I sam je ubrzo postao član KPJ. Nakon zatvora u Splitu, drugu robiju je proveo u Lepoglavi, iz koje je izišao kao „školovan“ i već potpuno izgrađen marksista koji se sa žarom prihvaća rada u partijskoj organizaciji. Predratni komunist, stari proleter i klasni sindikalni funkcioner. Bio je duša partijske organizacije na čitavom livanjskom području, rukovodilac koji je uživao jednak ugled medu livanjskim Srbima, Hrvatima i Muslimanima, bio je doista pravi most između Dalmacije i Livna, neumorni kovač bratstva između tri naroda.

Ali je Vojin baš zbog toga što je bio takav, borac za bratstvo i jedinstvo, najviše smetao svojim sunarodnjacima - četnicima Srbima iz zapadne Bosne. Tog neumornog i beskompromisnog borca za bratstvo Srba, Muslimana i Hrvata na livanjskom području, zamjenjuje na dužnosti političkog komesara Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda Vice Buljan, sve do povratka Maksa Baće iz Like u Dalmaciju.

A što se tiče slučaja majora Vivarelija, umjesto da obrazujem vojni sud, koji bi utvrdio odgovornost za ubojstvo zarobljenih Talijana i donio presudu, a kakva je u tim okolnostima mogla biti nije potrebno da kažem, u Sajkoviće sam poslao Branka Obradovića, kapetana bivše jugoslavenske vojske. On je iz Sinja, gdje ga je zatekla kapitulacija i odakle je bio oženjen, izašao na Kamešnicu nekako u isto vrijeme kada je tamo iz Splita stigao major bivše jugoslavenske vojske Rudolf Primorac.

Kapetan Obradović mi se tada žalio kako je kao bivši oficir okružen nepovjerenjem, kako naši borci, naročito rukovodioci, zaziru od njega i kako se njemu čini da je sve to zbog toga što nije Hrvat. Tada sam i ja njemu iznio naše teškoće i ispričao mu što nam se dogodilo u Sajkovićima, te kako su nam ovoga časa odnosi s tamošnjim partizanskim bataljonom vrlo slabi, jer bataljon - što važi čak i za njegov štab - još nije sasvim oslobođen od četničkih elemenata.

Predložio sam tada Branku da će biti najbolje da pođe u Sajkoviće. Prihvatio je odmah. U Sajkovićima je smješten kod bogatog seljaka, Baroševića, našeg pouzdanog i odanog pristalice NOB. Obradović je tu došao kao vojni instruktor, bivši oficir, školovan vojnik, a uz to Crnogorac i kao takav bliskiji ljudima u bataljonu „Starac Vujadin“. Računao sam da će on, zajedno s političkim komesarom, utjecati na ljude u bataljonu da se usmjere onako kako smo očekivali, da se bataljon sasvim uključi u aktivnu partizansku borbu na svom terenu. To utoliko prije što su i četnici nastojali da ovu jedinicu privuku na svoju stranu.

Drugu Branku sam rekao da u Sajkovićima, među srpskim življem, suzbija aktivnost antihrvatski raspoloženih elemenata, da podiže borbeni duh naroda za borbu, ne samo protiv ustaša, već i protiv okupatora, da istupa s parolama bratstva i jedinstva između Hrvata i Srba. On je prihvatio i ubrzo se uputio u Sajkoviće. Rad Branka Obradovića, kao bivšeg oficira, Crnogorca, pobornika i agitatora zajedničke borbe protiv okupatora i kvislinga, bio je vrlo značajan. Njegov je utjecaj bio jak ne samo među borcima bataljona „Starac Vujadin“ i u Sajkovićima, već i u selima nadomak samog Livna, dokle je taj vitalni, obrazovani, pristupačni i duhoviti oficir uspio stići.

Pobjeda i uništene nade za spas Končara i drugova

Ubistvom fašiste Vivarelija i njegovih podoficira u Sajkoviću ugasila se najbolja prilika za spas Končara, Lavčevića i drugih istaknutih rukovodilaca našeg pokreta. U početku 1982. godine vodila se o ovome polemika u listu „Politika ekspres“. Kako pitanja prelaze okvire propale razmjene naših drugova za fašistu Vivarelija, i u sebi sadrže niz naših aktualnih teškoća, dajem ovdje tu polemiku, jer ona pokazuje da su snage koje su se protiv nas borile za vrijeme rata pobijeđene. Ujedno se vidi da takve snage uvijek dižu glavu i prelaze u napad čim im se za to ukaže prilika. Morao sam odgovoriti na napade i insinuacije koje je iznio Mile Bogavac, penzionirani pukovnik JNA, 40 godina nakon tragičnih događaja, mislim da je

polemika doprinijela da se definitivno rasvijetli tko je i kakvu ulogu na tom terenu igrao 1942. godine.

Evo što je objavila beogradska „Politika ekspres“, 1982.

„Zašto nije spašen Rade Končar

U ’Politici ekspres‘ 1. decembra 1981. godine objavljeno je pismo potpisano inicijalima D. V. u kojem je čitalac zamolio uredništvo da ’cjelovitije objasni‘ je li postojala mogućnost da se iz zatvora izbavi uhapšeni Rade Končar. Redakcija se poslužila citiranjem izjave Vicka Krstulovića iz knjige ’Revolucionari i bez funkcija‘ D. Stuparića.

To je bio povod pukovniku JNA u penziji Milu Bogavcu da 15. januara u istom listu objavi polemički napis pod naslovom ’Činjenice protiv neistine‘. U njemu se objašnjava da je redakcija ’Politike ekspres‘ objavila ’brojne neistine koje duboko vrijeđaju borce i narod jednog, kao suza čistog, partizanskog kraja, sela Sajković i još sedam srpskih sela predratnog livanjskog sreza, koja su u toku NOR-a nazivana jednim zajedničkim imenom - Sajkovići.‘

’S obzirom da bi komentiranje svih podataka iznijetih u tekstu vašeg odgovora zahtijevalo mnogo prostora, smatram da je ovog puta najbitnije razjasniti tri stvari: prvo, koje su partizanske jedinice učestvovale u razbijanju neprijateljskog napada kad su zarobljeni talijanski oficiri i tko je i zbog čega ubio te zarobljenike; drugo, da li je tvrdnja o mogućnosti zamjene zarobljenih oficira za Radu Končara, Ivana Lavčevića i Antu Jurjevića dokazana činjenicama, kojim i kada, ili je to bila samo pretpostavka kojoj se sada daje poseban značaj; i treće, da li su borci, njihovi rukovodioci i narod srpskih sela livanjskog kraja, zaista bili takvi kako su predstavljeni javnosti?‘, pita se na početku svog pisma Mile Bogavac.

’U razbijanju neprijateljskog napada‘, kaže dalje Bogavac, ’na Vještić-goru 8. aprila 1942. godine, učestvovale su i dvije čete bataljona »Starac Vujadin« iz Sajkovića i upravo je njihovo angažiranje odlučilo ishod ove borbe, koji je bio poražavajući za neprijatelja. Ovom prilikom poginulo je 25 i zarobljeno 14 talijanskih crnokošuljaša, a među zarobljenim bio je i komandant bataljona 97. legije crnih košulja kapetan Antonio Vivareli s još dva podoficira.

Ova do tada najveća pobjeda partizana u Srednjoj Dalmaciji opisana je u tri sačuvana dokumenta Štaba Dalmatinskog odreda - saopćenje od 11. aprila, Pismo Štabu V krajiškog odreda od 12. aprila i Izvještaj Glavnom štabu NOP odreda Hrvatske od 16. aprila 1942. godine, ali ni u jednom od njih, kao ni sad u odgovoru koji ste objavili, nije spomenuto učešće jedinica bataljona »Starac Vujadin«. Zašto? Pa, zato što je nemoguće tvrditi da su »četnički elementi« i komandant koji ih je vodio, samoinicijativno pritjecali u pomoć partizanima i to Hrvatima!

Tvrdnja da su »talijanske oficire ubili četnički elementi u selu Sajkoviću« ne samo da je neistinita, nego je i uopće neprihvatljiva, zbog toga što u ovom selu i još sedam srpskih livanjskih sela u tom kraju, nikad nije bilo četnika i što četnici nikad nisu ubijali svoje gospodare Talijane. Njih su, ako to uopće ima svrhe sada utvrđivati, strijeljali oni isti borci Sajkovačke partizanske čete koji su učestvovali u njihovom zarobljavanju. Naime, kada su pratioci iz Dalmatinskog odreda, koji su sprovodili ovu trojicu

zarobljenika, stigli u štab bataljona »Starac Vujadin« i tu se upoznali da je njihov dalji pokret do Štaba V krajiškog odreda najkraćim pravcem preko sela Tičeva, nemoguć, jer se na tom pravcu nalaze četnici, a i zaobilazni put preko Staretine, je nesiguran zbog moguće pojave četnika, predali su zarobljene fašiste štabu bataljona i vratili se nazad na Vještića-goru. Sljedećeg dana štab bataljona je odlučio da se zarobljenici strijeljaju.'

'Da tako postupi sa zarobljenim fašistima' - nastavlja pukovnik Bogavac u svom pismu 'Politici ekspres' - 'štab bataljona se odlučio zbog meni poznatih sljedećih razloga: prvo, sprovođenje zarobljenika za Drvar bilo je veoma riskantno zbog ugroženosti pravaca od četničkih bandi i zahtijevalo angažiranje najmanje jednog voda boraca za taj zadatak, a svaki borac je bio neophodan za odbranu slobodne teritorije koja je tih dana bila gotovo u blokadi; drugo, štab bataljona nije bio upoznat ni s kakvim podacima o nekom »posebnom značaju« zarobljenog kapetana, a da i ne govorimo da je ma što znao o mogućnosti njegove zamjene za Končara; i treće, od izbijanja sukoba s četnicima, za svega nekoliko dana, bataljon je imao velike gubitke - poginulo je i zarobljeno 10 boraca, na podao i kukavički način četnici su ranili Cviju Oraščića i zarobili Vojina Zirojevića, dva najpopularnija rukovodioca u tom kraju, pa je sve to uvjetovalo jedno izvanredno psihološko stanje u bataljonu, koje se manifestiralo kroz iskazivanje velike mržnje prema neprijatelju. Napominjemo da je tih dana strijeljano i nekoliko četnika.

Isticanje neke posebne uloge Rade Ždere u ovom slučaju i inače, te da je on bio »navodno Oraščićev prijatelj« i spominjanje nekih drugih apstraktnih »četničkih elemenata u selu Sajkoviću« veoma je prozirna namjera da se bilo kakvim »primjerom« potvrde, više puta ponavljane ali nikad dokazane tvrdnje da je narod ovog kraja i posebno njegov vođa ustanka Cvijo Oraščić bio naklonjen četništvu.

Ako se, kao dokaz postojanja četništva, u osam ustaničkih srpskih sela ovog kraja, nije moglo ponuditi čitaocima niti jedno drugo konkretno ime, a ja tvrdim da nije, onda se tako nešto najmanje može dokazati imenom Rade Ždere iz sela Komorana kod Livna.

Zbog čitalaca napominjem da je Ždero od jula 1941. godine, kad je izbjegao ustaški pokolj koji nije mogla izbjeći njegova porodica, pa do maja 1942. godine, živio kao prava lutalica, čas na našem, čas na glamočkom sektoru. U maju 1942. godine, kad je izbio oružani sukob s četnicima na glamočkom sektoru, postao je otvoreni četnik. U prvoj akciji čišćenja četnika na tom trenu bio je zarobljen i pušten na slobodu, ali je u narednoj akciji, u junu, ponovo zarobljen i strijeljan.

Nije mi namjera da tvrdim da se u zamjenu za trojicu zarobljenih oficira nisu mogli dobiti Končar, Lavčević i Jurjević, ali moram istaći da su ponuđeni dokazi, da su se mogli dobiti, i suviše neuvjerljivi.

Naime, moramo se zapitati: kako je bilo moguće, odmah nakon zarobljavanja Vivarelija, utvrditi da je on »Papin rođak i Musolinijev prijatelj«, i da li je to srodstvo i prijateljstvo, a ako je i utvrđeno, davalo sigurnu garanciju da za njega dobijemo Končara? Tko bi mogao povjerovati u tvrdnju da je Vivareli, već s Dinare, u pismu svojoj komandi, »zakazao mjesto i vreme njegove zamjene«, (vjerojatno za Končara), ako zna da zamjenu tek i tko zna kad treba da ugovori i izvrši Štab V krajiškog odreda? Kad se već znalo, a tvrdi se da se znalo, da se zarobljenici mogu tako dobro iskoristiti, zašto nisu poduzete i mjere koje bi garantirale da će oni stići tamo gdje su upućeni? Zašto se

namjera sa zarobljenicima krila od štaba bataljona »Starac Vujadin« i od bataljonskog biroa KPJ i pedesetorice članova KPJ?

Zar se štabu koji je dan ranije, samoinicijativno, sa svoje dvije čete pritekao u pomoć dalmatinskim borcima i razbio blokadu neprijatelja oko njih, nije mogao povjeriti zadatak da sprovede tri zarobljenika? Zar se čitaoci neće zapitati, kakav je to odnos prema ovom bataljonu?

Da je sve to što se sada iznosi o sigurnoj mogućnosti zamjene trojice talijanskih oficira za trojicu naših istaknutih komunista bila više pretpostavka nego realna mogućnost i da se s tim želi postići nešto sasvim drugo, jasno govore i sljedeći podaci:

1. Pokrajinski komitet i Štab IV zone (kako je na osnovu sjećanja Vicka Krstulovića iznijeto u feljtonu »Podvig splitskih komunista 1941.«, Politika ekspres od 9.6.1981.) nudili su mnoge zarobljene fašiste i oficire, među kojima i jednog LIČNOG MUSOLINIJEVOG PRIJATELJA u zamjenu za Ivana Lavčevića, čak se i Rim složio, ali zamjena nije uspela.

2. Svjedočenje Vice Buljana, objavljeno u knjizi »Revolucionari i bez funkcija«, koji je u to vrijeme bio politički komesar Dalmatinskog odreda i ravnopravno, s komandantom Krstulovićem, odlučivao i o spomenutoj zamjeni i o odgovornosti Cvije Oraščića, potpuno su suprotna svjedočenjima Krstulovića! Na pitanje autora knjige Stuparića što mu je poznato o slučaju sa zarobljenim oficirom Vivarelijem, Buljan je rekao:

> »Točno, mi smo zarobili toga i druge Talijane. Poslije su oni ubijeni. Krive Cviju Oraščića zbog toga, ma... Hoćeš da čuješ što ja mislim o Cviji?... Cvijo ti je za mene bog, neustrašiv. Četnik na metar i po od njega puca, a Cvijo mu bez puške dobacuje: Aha, nisi me pogodio i skače mu poslije na vrat. Onda je otišao u druge jedinice gdje ga nisu razumjeli. Poginuo je u jednoj akciji. Ne mogu ga prežaliti. I zato kad ja umrem želio bih biti zakopan s Cvijom.«

3. U pismu štaba Dalmatinskog odreda Štabu V krajiškog odreda od 12.4.1942. godine (dva dana nakon strijeljanja talijanskih oficira), pored ostalog, traženo je da se odmah smjene s dužnosti komandant i politkomesar bataljona »Starac Vujadin«, zbog »njihove nesposobnosti'«. Iznijeti su i podaci o velikom uspjehu dalmatinskih boraca u borbi od 8.4.1942. godine, gdje je rečeno da su »ubijena četiri oficira i 25 vojnika«.

Ovdje nešto nije u redu! Prvo, ako je »trebalo strijeljati Cviju, zato što je dozvolio da se ubiju zarobljeni oficiri«, onda mu je taj »teški« prijestup morao biti unijet i u prijedlog za smjenjivanje s dužnosti; drugo, ako je Štab V krajiškog odreda trebao izvršiti zamjenu, normalno je bilo da se obavijesti da je zamjena propala i zbog čega; i treće, ne navode se nikakvi podaci o zarobljenim oficirima koji su strijeljani u Sajkoviću, iz čega se može zaključiti da su oni prikazani u broju ubijenih i da se njihovom strijeljanju nije pridavao nikakav poseban značaj.

U dokazivanju nečeg što se ne može dokazati, da je u selu Sajkoviću i drugim srpskim selima livanjskog kraja bilo »četničkih elemenata«, i da rukovodstvo NOP-a u tom kraju nije bilo odlučno u borbi protiv četničkog utjecaja, drug Krstulović je, umjesto činjenica, iznio više proizvoljnih tvrdnji, neistina i insinuacija, koje duboko vrijeđaju borce i narod tog kraja. Kako drugačije tumačiti slijedeće tvrdnje koje su sadržane u tekstu objavljenog odgovora: »To su bila srpska sela s dosta kolebljivih seljaka. Oni su ustali

protiv ustaša, a vodio ih je Cvijo Oraščić komandant odreda..., odnosno sajkovačke grupe koja je brojila 70 boraca«. »Dalmatinsko je rukovodstvo bilo zaduženo... da se ti seljaci poslije ustaškog pokolja otrgnu ispred četničkog utjecaja«. »Među njima je bilo kolebljivosti ali ih je trebalo držati kao vodu na dlanu da ne skrenu' itd.«'

'Mora se čovjek ozbiljnije zapitati' - nastavlja pukovnik Bogavac - 'čemu služe ovakvi napisi i što se iza njih krije? U čemu je bio problem što su to srpska sela? Protiv koga su trebali ustati srpski seljaci, ako ne protiv ustaša, koji su ih počeli masovno istrebljivati? U čemu je bila greška boraca ovog kraja što su, najhrabrijem i najuticajnijem, tada među njima, Cviji Oraščiću, povjerili dužnost komandanta? Zašto naglašavati da je Cvijo vodio ustanike i bataljon »Starac Vujadin«, a pri tom prešućivati: da se od prvog dana ustanka u redovima ustanika nalazilo i 11 članova KPJ; da se od 1.9.1941. godine u bataljonu nalazilo i 8 komunista - Hrvata iz bivšeg Šibenskog odreda, kojima su odmah po dolasku u bataljon povjerene političke dužnosti, od političkog delegata voda do politkomesara bataljona; da su u aprilu 1942. godine, kad se govori o »četničkim elementima u Sajkoviću«, preko 75 posto svih rukovodećih položaja u bataljonu zauzimali članovi KPJ? Da li je moguće da drug Krstulović, koji je u to vreme imao pod svojom neposrednom komandom samo tu jednu jedinicu bataljonskog ranga, ne zna ime i sastav te jedinice, pa je krsti imenom »Odred, odnosno sajkovačka grupa od 70 boraca«?

Vidljivo je da je to učinjeno, ne iz neznanja, nego s jasnom namjerom da se umanji značaj i veliki ugled komandanta bataljona, a pri tom se nije vodilo računa da se tom tvrdnjom, pored tolikog broja poginulih i preživjelih boraca, duboko vrijeđa i 195 nosilaca »Partizanske spomenice 1941.«, koji su bili borci tog bataljona. Pa zar samo ovaj podatak ne govori koliko je nezahvalno dokazivati neistinu?

Kakav politički, sociološki i terminološki smisao ima tvrdnja: »Dalmatinsko je rukovodstvo bilo zaduženo ... da se ti seljaci poslije ustaškog pokolja, otrgnu ispred četničkog utjecaja«? Poznato je da je dalmatinsko rukovodstvo, po partijskoj liniji, bilo nadležno za livanjski kraj, pa prema tome i obavezno, a ne zaduženo, da pruži pomoć tom kraju. Isto tako i drug Krstulović, kad je prvi put početkom marta 1942. godine, s Vicom Buljanom i još nekima došao u Donje Livanjsko polje, došao je u svojstvu pretpostavljenog komandanta u inspekciju svog bataljona »Starac Vujadin«. Tom prilikom, pored ostalog, održao je vojničku i političku konferenciju s rukovodstvom bataljona, koje su uglavnom bile posvećene rješavanju dva problema, koje je sam Krstulović smatrao aktuelnim: prvo, »kasarniranje« jedinica bataljona i drugo, izdvajanje Treće (peuljske) čete iz sastava bataljona i pripajanje bataljonu »Budućnost«. Ni jedno od ova dva pitanja štab bataljona nije smatrao aktuelnim, pa ih nije ni realizirao, što je dovodilo do nesuglasica.

Da u selu Sajkovići i ostalim srpskim selima livanjskog kraja nije bilo četničkih elemenata i da borci i narod tih sela, a posebno komandant bataljona Cvijo Oraščić nisu bili kolebljivci, koje je »trebalo držati kao vodu na dlanu da ne skrenu«, nego naprotiv veoma odlučni u borbi protiv okupatora i njegovih slugu, bili oni ustaše ili četnici, svejedno, može se potvrditi s brojnim primjerima. No, da mi se ne bi prebacilo da sam emotivan i subjektivan ako kažem da su borci bataljona »Starac Vujadin« i narod Sajkovića, činili prava herojska djela, navest ću samo dva podatka koji o tome govore, a

čiji autor nije iz ovog bataljona nego upravo sam drug Krstulović i Drago Gizdić, član PK KPH za Dalmaciju'.

U nastavku svoga pisma pukovnik Mile Bogavac citira opis bitke pod Vještić-gorom 8. aprila koji je u feljtonu u 'Vjesniku' od 17. maja 1973. godine dao Vicko Krstulović i gdje se spominje ulazak dvije čete bataljona 'Starac Vujadin' u odsudnom trenutku bitke. Zatim navodi riječi Drage Gizdića iz knjige 'Dalmacija 1942.' gdje se opisuje talijanska operacija u julu 1942. u kojoj je bilo angažirano 1.500 Talijana i 600 četnika, s devet tenkova i oko 35 različitih vozila protiv jedne čete bataljona 'Starac Vujadin' sa 60 boraca:

> 'Uz pomoć naroda četa je izdržala borbu puna dva dana. Trećeg dana pristigla joj je pomoć iz ostalih triju četa istog bataljona. Tim snagama neprijatelj je bio opkoljen. Što nije bio uništen ima da zahvali brzoj intervenciji talijanskih snaga iz Knina. Njihovim dolaskom neprijateljske snage su iznosile oko 3.600 vojnika nasuprot 200 boraca bataljona »Starac Vujadin«. Nakon dugih borbi partizani su u jurišu razbili neprijatelja, koji se povukao u Grahovo. U ovim borbama neprijateljski gubici, prema našim procjenama iznosili su oko 300 mrtvih i još više ranjenih, a 19 ih je zarobljeno. Naši su zaplijenili mnogo pušaka, sedam puškomitraljeza, jedan teški mitraljez, dva minobacača i dosta ostale opreme. Zbog teškog poraza izvršio je komandant talijanskog garnizona, po povratku u Grahovo, samoubojstvo.'

'Zar ovi podaci' - zaključuje svoje pismo pukovnik JNA u penziji Mile Bogavac - 'nisu druga istina o bataljonu 'Starac Vujadin' i narodu Sajkovića? Zar su kolebljivi seljaci vodili borbu jedan protiv osamnaest i nanosili neprijatelju tako teške poraze? Zar drug Krstulović ne demantira sam sebe?'"

Na ovo pismo objavljeno u „Politici ekspres" 15. januara 1982., odgovorio sam u istom listu 3. februara iste godine.

„TJERAO LISICU - ISTJERAO VUKA

Pisac članka 'Činjenice protiv neistine', Mile Bogavac, pukovnik JNA u penziji, navodi da ste u članku 'Zašto nije spašen Rade Končar' od 1.12.1981. godine, 'objavili brojne neistine', a oštricu svojeg polemičkog napisa uperio je skoro isključivo protiv mene lično.

Prvo, članak 'Zašto nije spašen Rade Končar' niti sam bio pročitao, niti sam znao da je objavljen, niti tko ga je pisao, niti što u njemu stoji. A ni kojim izvorima se autor sve služio.

Pa ipak, M. Bogavac, u svom napisu, ne spominje autora niti s njim polemizira nego sa mnom. Pri tome se služi istinama, poluistinama i neistinama, pa i nekim insinuacijama, već kako mu to najbolje odgovara.

Na pitanje da li je ubijanje zarobljenih Talijana imalo odraza na sudbinu Rade Končara, on ima 'odgovor - dokaz': Cvijo je prema kazivanju Vice Buljana bio hrabar (a ja nikad nisam tvrdio suprotno) i Vice bi želio da ga zakopaju s njim.

Međutim, nije u pitanju tko je hrabar niti tko s kim želi biti sahranjen, nego: da li je samovoljno strijeljanje zarobljenika imalo odraza na sudbinu naših drugova, istaknutih prvaka NOP-a, tada u talijanskom zatvoru?

Da se odmah ogradim od insinuacija Mile Bogavca da sam htio ili da hoću da umanjim doprinos naroda Sajkovića i okolnih 7 sela našoj NOB. Vjerujem da to neće

pomisliti nitko tko me poznaje iz dana borbe, kada se naše bratstvo i jedinstvo stvaralo, a ni onaj tko me zna od prvih koraka u stroju Partije do danas, u čijim redovima sam punih 60 godina.

Nikada, do ovog članka M. Bogavca nije s krajiške strane dolazila nikakva kritika upućena na Štab Dinarsko-dalmatinskih partizanskih odreda, odnosno Štab IV Operativne zone kojima sam ja bio komandant, niti je između nas i Štaba V krajiškog odreda iz Bosanske krajine ikad dolazilo do razmimoilaženja u bilo kojem pitanju. Mi smo uvijek imali jedinstven stav i prema ustašama i prema četnicima i jednako smo bili protiv svih izdajnika: jednako su oni hrabro i odlučno tukli četnike kao i mi ustaške izrode. Tako se najbolje kovalo bratstvo i jedinstvo.

Možda je ovdje prilika da navedem jedan podatak koji je inače nepoznat i historičarima: ja sam predlagao i zalagao se da se formira 1942. Livanjska brigada, ali u Vrhovnom štabu to nisu prihvatili nego su odredili da već postojeći Livanjski odred uđe u X hercegovačku brigadu, koja je dotle bila odred koji je nakon brojnih i teških borbi bio prorijeđen. Tako su borci ovog odreda ušli u X hercegovačku, a oni iz Donjeg livanjskog polja, odnosno posadnog bataljona 'Starac Vujadin' u sastav I proleterske, IV crnogorske, IV krajiške i drugih proleterskih brigada, s komandantom Cvijom Oraščićem, polit-komesarom Mirom Višićem i komandirom čete Veljkom Mihaljicom, a sve to nakon oslobođenja Livna, kada su formirane i prve dalmatinske brigade.

Mile Bogavac to, vjerojatno, dobro zna. On je jednom, i to 9. januara 1979., zajedno s historičarima puk. Petkovićem i Zdravkom Antonićem, bio došao u moju kancelariju da razgovaramo o našoj saradnji u 'Vojnom delu' i tom prilikom bilo je govora i o događajima o kojima je riječ u ova dva članka što su objavljeni i pisani - ponavljam još jednom - i jedan i drugi bez mog znanja. Tada sam, između ostalog, bio kazao da neka se Livnjaci, koji žive u Beogradu, okupe, pa da bismo zajednički osvijetlili neke nejasne i sporne činjenice, a i slijed događaja, te pokušali sagledati kojim i kakvim posljedicama je sve to rezultiralo. Rekao sam i to da im ja u tome stojim na raspolaganju, te da se tako može da nastavi naša zajednička suradnja Dalmacije i Livanjskog područja, koju sam ja poticao još prije, za vrijeme, i nakon rata, a spreman sam da to učinim i sada i ubuduće, koliko god je to u mojoj moći. A ako sam u čemu pogriješio, onda to nije nikada bilo iz zle namjere ili niskih pobuda.

Mile Bogavac bio je, prilikom posjete, rekao da će ponovo doći do mene. Od onda se više nije javio, ni pojavio. Ali se zato pojavio njegov članak prošaran poluistinama. Jeli neumjesno ako zapitam Milu Bogavca: što je htio s tim?

Da je htio da služi istini, onda bi izabrao drugi put.

Ako je htio 'brojne neistine, koje duboko vrijeđaju borce i narod jednog, kao suza čistog, partizanskog kraja, sela Sajkovića i još sedam srpskih sela predratnog livanjskog sreza, koja su u toku NOR-a nazivana jednim zajedničkim imenom Sajković', budu demantirane, onda je mogao doći do mene, kao što je bio rekao, i vjerujem da smo mogli naći načina i mogućnosti da objavimo jedno svjedočanstvo, izjavu, članak, intervju ili bilo što, da se održi naučni skup ili tome slično, i onda ono što bi bilo objavljeno više bi koristilo istini i odavanju zasluženog priznanja slobodarskom narodu partizanskog sela Sajkovići, nego razne smicalice, insinuacije i prozivke.

A kada sam već prozvan, smatram da ne smijem da se oglušim, nego moram da izađem pred sadanje i pred buduće generacije s činjenicama.

A činjenice su slijedeće:

1. Bataljon 'Starac Vujadin' nastao je prije dana 27.7.1941., dana ustanka Bosne i Hercegovine i Hrvatske, kao zaštita i obrana srpskog življa u Livanjskom polju od ustaških zločina i pokolja;

2. Naknadno su se njemu priključili šibenski komunisti, i zatim i drugi politički svjesni i izgrađeni borci - komunisti;

3. Njegov komandant Cvijo Oraščić nije nikada bio član KPJ, a drug dobro zna kako je poginuo. Isto tako on zna da Cvijo na sva moja nagovaranja nije htio da obrije bradu, iako je četnička brada u ono vrijeme i u onim okolnostima bila jako kompromitirana i u narodu i posebno kod partizanskih boraca. Meni je na sva moja nastojanja da obrije bradu odgovarao da će to učiniti 'kada se oslobodi Lijevno' i tada sam ja bio rekao drugu Aleksandru Rankoviću da mu to reče i da traži od njega da izvrši što je meni obećao i tek je tada Cvijo učinio to u oslobođenom Livnu;

4. Da je i Dražin emisar Vojin Babić, aktivni narednik kraljevske vojske, iz sela Crni Lug, tamo boravio i dolazio s Cvijom na naše seoske otvorene sastanke s narodom i borcima, na kojima je šutio i slušao, a kada je imao biti zarobljen od strane partizana, boraca V krajiškog odreda, sam je aktivirao bombu da ne padne živ njima u ruke;

5. Nakon ranjavanja Cvije Oraščića, ja sam bio uputio druga Vojina Zirojevića s Dinare, da on kao Livnjak, Srbin i komesar IV Zone, razvidi kako je došlo do ranjavanja Cvijinog i da poduzme potrebne mjere. Ja sam mu tada bio rekao i odlučno preporučio da iz Sajkovića uzme i sa sobom povede dobru desetinu boraca i bio sam uvjeren da je on tako i postupio. Tek naknadno sam saznao da je on uzeo samo dva borca.

Kada je prošao kroz Sajkoviće, namjesto da mu dadu odgovarajuće pojačanje, štab bataljona 'Starac Vujadin', koji je bolje poznavao situaciju na terenu nego Vojin, koji je tek prije 14 dana bio došao na dužnost komesara Štaba Dalmatinsko-dinarskih odreda, pustio je ovu trojicu same da idu u Crni Lug, kraj gdje su četnici imali jako uporište.

Tamo su sva trojica zarobljeni i predani četnicima Đujića i Brane Bogunovića.

Znam da je jedan borac bio iz sela Laktac i da ga je prepoznao Đujićev četnički komandant Uroš Tešanović (koji je vodio četnike u klanja u selima na Mosoru, Podmosorju i Zamosorju, gdje je nekad učiteljevao i gdje su ga žrtve prepoznale) i on ga je bio pustio, jer ga je od prije poznavao dok je učiteljevao u selu Laktac.

Drugi borac, znam da se zvao i bio je iz Sajkovića ili nekog drugog sela u Donjem livanjskom polju, bio je također pušten. Drug Mile Bogavac možda bi nam mogao pomoći da pobliže identificiramo tko je bio ovaj drugi pratilac, što se sve događalo do njegova puštanja na slobodu i pod kojim uvjetima je do toga došlo.

Drug Vojin Zirojević bio je doveden i predan Momčilu Đujiću pa ga je ovaj predao Talijanima, a ovi su ga ponovo vratili Đujiću. Nakon toga su ga četnici odlučili likvidirati. Bili su uvjereni da su to učinili i bacili su ga u jamu. Međutim, Vojin nije bio mrtav i uspio se izvući iz jame, potražio je pomoć, ali ga je neki čobanin prokazao četnicima i oni su ga ovog puta stvarno ubili i ponovo bacili u jamu.

Sve se to zbivalo na terenu za koji M. Bogavac kaže da je od četnika bio 'kao suza čist' pa da u ovom selu i još sedam livanjskih sela u tom kraju 'nikad nije bilo četnika' pa su 'samo trojica od stanovnika tih sela bila u neprijateljskim formacijama', a u 'sedam susjednih sela, koja su pripadala srezu Bosansko Grahovo' se odjednom pojavljuje 'u neprijateljskim formacijama, u četničkim 230 i ustaškim 38'.

a) Vojin nije dobio pojačanje i pratnju u Donjem livanjskom polju, koja bi ga zaštitila od četničke izdaje, iako je štab bataljona 'Starac Vujadin' dobro poznavao situaciju na ovom dijelu terena;

b) Štab bataljona 'Starac Vujadin', kada je saznao da je Vojin Zirojević zarobljen, bio je uhvatio Dražinog emisara Vojina Babića i zaprijetio da će ga ubiti, ako se što desi Vojinu Zirojeviću. Četnici su prihvatili razmjenu Babića za Zirojevića i poslali usmenu poruku da će oni pustiti Zirojevića, ako partizani iz Sajkovića puste Babića. Štab bataljona 'Starac Vujadin' pustio je Babića iz zatvora u Sajkoviću, a četnici Zirojevića nisu.

O ovome najbolje zna i može da posvjedoči prvoborac i nosilac Spomenice 1941. drug Jovo Rosić iz sela Sajkovići, koji živi u Livnu.

6. Laž je da Štab bataljona 'Starac Vujadin' nije znao koga su doveli borci iz Štaba Dalmatinsko-dinarskih odreda i koje su kombinacije bile sa zarobljenim talijanskim fašistima, kako to tvrdi i prikazuje Mile Bogavac.

To su vrlo dobro znali najprije sprovodnici - pratioci zarobljenih talijanskih fašista:

1. Veljko Maskareli, koji je živ i čiji iskaz može najbolje da posvjedoči kako su stvari stajale i koliko su navodi M. Bogavca u suprotnosti s istinom;

2. Sveto Perić, koji je umro nedavno, sredinom decembra mjeseca 1981.;

3. Čedo Perić, koji je umro prije nekoliko godina.

Oni su nosili dopise štabovima bataljona 'Starac Vujadin' i V krajiškog odreda.

Kako vidim iz članka M. Bogavca, dopis Štabu V krajiškog odreda je sačuvan, što ja nisam znao. Ne znam, također, da li je sačuvan i onaj koji sam bio uputio Štabu bataljona 'Starac Vujadin' na ruke komesara Mira Višića. I ne samo da su postojali dopisi, nego su i drugovi Maskareli i Perići nosili i izjavu Antonia Vivarelija, pisanu talijanskim jezikom, i upućenu talijanskoj komandi u Splitu i njen prijevod na srpskohrvatskom. U ovim dokumentima se moglo dobro i jasno vidjeti tko je Antonio Vivareli i koje su kombinacije s njim i da mi za njega i zarobljene talijanske oficire tražimo:

a) Radu Končara, polit-sekretara CK KPH

b) Ivana Lučića Lavčevića, člana PK KPH za Dalmaciju

c) Antu Jurjevića - Baju, člana Mjesnog komiteta KPH Split

d) Nikicu Piplovića, člana Partije i partijskog funkcionera.

To su činjenice! One pobijaju tvrdnju M. Bogavca da u Štabu bataljona 'Starac Vujadin' nisu znali tko je Antonio Vivareli i koje su kombinacije s njim. A to nisu i jedine činjenice. Njih ima još:

7. Ja sam bio izričito naredio da je zabranjeno strijeljati zarobljenike, jer mi smo regularna vojska koja mora poštovati međunarodne propise.

Zašto ovo moje naređenje nije izvršeno? Štab bataljona - to pukovnik u penziji drug Mile Bogavac dobro zna - nije smio prekršiti moju naredbu.

Da su talijanski zarobljenici imali biti strijeljani, to smo mogli učiniti i mi na Dinari, a nismo ih trebali slati V krajiškom odredu ili bataljonu 'Starac Vujadin'.

Ali, u vezi s onim što piše M. Bogavac postavlja se još jedno pitanje: on tvrdi da je u bici zarobljeno 14 fašista. Ja znam samo za tri. Gdje su onda onih 11? To bi nam, možda, drug Mile Bogavac mogao objasniti?

8. 'Logika' počinje da škripi kada ističe: 'Čitav kraj čist kao suza, nigdje četnika', a u isto vrijeme ne može da se nađe jedan vod, koji bi borcima poslanim od Štaba Dalmatinsko-dinarskih odreda pomogao da se Vivareli sprovede do Štaba V krajiškog odreda?!

Kako to?!

9. Ako čak i usvojimo nategnutu tvrdnju da je Štab i odred 'Starac Vujadin' bio u stanju iščekivanja napada, zašto je trebalo likvidirati zarobljene fašiste? Tko je, suprotno naređenju, donio tu odluku, iako se znalo da se zarobljenici moraju sačuvati?

Zašto ih nisu držali dok se ne raščisti situacija ili vratili nama, ako nisu mogli ni da ih sprovedu ni da ih drže kod sebe? Ja bih se ovdje poslužio činjenicama protiv neistine. Obratio bih se jednom dokumentu, na koji se poziva drug pukovnik u penziji Mile Bogavac, a koji sam pisao ne danas za današnju upotrebu nego onda, 16.IV.1942. pod br. 41/42 Glavnom štabu Hrvatske. U njemu stoji, između ostaloga, i ovo:

'… V. Stanje četa i boraca na sektoru bataljona »Starac Vujadin«: ima četiri čete, oko 250 boraca naoružanih puškama, 5 puškomitraljeza, jedan teški mitraljez, 60 bombi i oko 20.000 metaka. Oni ne žive u kasarnama partizanskim životom, već u svojim kućama. Mi nastojimo da ih utjeramo u logore, i već se pristupilo gradnji baraka u šumama. To je moglo da bude već danas uređeno, da samo rukovodstvo, a naročito komandant tog bataljona, ne oklijeva i odugovlači sređivanje tog pitanja. Na tom sektoru sve je pravoslavni element, i to dosta opterećen vjerskim i nacionalnim šovinizmom, pak zbog toga nije nam glatko i bez poteškoća provoditi naš rad i potrebne mjere. Na primjer, mi smo 8. aprila u borbi, koju smo imali s okupatorima zarobili 1 kapetana i 2 crnokošuljaša i sa samim kapetanom sporazumno uputili njegovo vlastoručno pismo popraćeno s pismom našeg štaba talijanskoj vojnoj komandi, za razmjenu za naša 4 druga, među kojima i Brku. Mi radi nezgodnog položaja i očekivanja novog napadaja od strane okupatora, odlučili smo zarobljene Talijane uputiti preko Sajkovića u pozadinu, do dana razmjene. Ali što se s njima događa? Kad su došli u Sajković s našom pratnjom, oni su ih iste večeri linčovali, i to iz bojazni, kad budu pušteni, da će kazivati gdje su bili i doći njima sela popaliti. Naši borci, koji su bili s njima, bili su nemoćni da ih odbrane, i samim njima je prijetila opasnost po život. Eto, drugovi, i po tom činu vidi se mentalitet tih ljudi na tom sektoru, i do krajnosti su nepovjerljivi prema svakom Hrvatu.

Oni nisu, od kada je bila borba s ustašama prošle godine, učestvovali ni u jednoj oružanoj akciji protiv okupatora, osim jedne na žandarmerijsku stanicu prošle godine i poneke ekonomske akcije.

VI 5. aprila imali su skupa s odredom Ljube Babića da razoružaju četničku bandu na grahovskom sektoru. Međutim, izbili su neki nepredviđeni događaji oko Drvara i drug Ljubo Babić nije mogao stići na ugovorenu akciju, te je prethodno obavijestio rukovodstvo bataljona »Starac Vujadin« da on ne može stići na ugovorenu akciju, i neka se oni sa svojim borcima vrate natrag. Oni to nisu učinili, već su otišli sami da tu akciju vrše. Tom prigodom došlo je do sukoba i u tom sukobu poginula su dva četnika i jedan partizan, a sam komandant bataljona »Starac Vujadin« ranjen u glavu. Posljedice te

neuspjele akcije dosta su velike, i četnički banditi su ih iskoristili u punoj mjeri. Mi smo s naše strane odmah, hitno, poduzeli mjere da se stanje popravi, kako ćete vidjeti iz našeg dopisa upućenog V krajiškom odredu. I ubuduće radit ćemo bez oklijevanja sve što budemo mogli, da se likvidiraju četnički banditi u tom kraju.

Nemojte mi zamjeriti na greškama u pismu, jer sam previše natrpan poslom, a drugo - ja nisam čovjek od kancelarije već od motike, pak iz samog pisma izbija moja nespretnost u stilizaciji.' (Citirano prema knjizi Drage Gizdića 'Dalmacija 1942.', str.178 - 179.)

10. Činjenica jest da ja tada u onim prilikama nisam bio u mogućnosti da provjeravam navode Antonia Vivarelija da li je on i u kojem srodstvu s Papom Pačelijem, ali je istina da je on bio napisao da je:

a) On rođak Pape Paćelija

b) Skvadrista i učesnik Marša na Rim

c) Da se kao fašistički komandant borio u Španjolskoj

d) Da je bio uputio dopis svojoj komandi u Splitu, drugi Štabu V krajiškog odreda, odnosno Štabu bataljona 'Starac Vujadin', a treći primjerak je bio pohranjen kod nas u Štabu Dalmatinsko-dinarskih odreda, gdje je, koliko ja znam, propao.

U ovim dokumentima bile su iznesene generalije zarobljenih fašista, kao i naših drugova koje smo tražili za razmjenu.

Historičarima ostaje zadatak da pronađu materijale i dokumente o ovom događaju, ako su oni sačuvani u talijanskim arhivama. Vjerujem da bi to unijelo više svjetla na ovaj kompleks pitanja i da bi pružilo još više dokaza da smo mi činili sve što je bilo u našoj moći da spasimo i Radu Končara i Ivana Lučića Lavčevića, velike naše revolucionare i borce, koje je talijanski okupator ubio.

Naša obavještajna služba u ratu je dobro funkcionirala u Splitu i Dalmaciji i mi smo tada bili dobili potvrdu da je dokument o ponudi zamjene stigao talijanskoj komandi i da su talijanske vojne vlasti bile spremne da vrše zamjenu.

A kad su saznale da su Vivareli i dvojica talijanskih fašista strijeljani, bile su odlučile da vrše odmazdu protiv porodice Vice Buljana u Sinju, ali su odustale od toga kad su saznale kako su se odvijali događaji.

11. I najzad: ako usvojimo ono što piše M.Bogavac '... Tvrdnja da su talijanske oficire ubili četnički elementi u Sajkoviću, ne samo da je neistinita nego je i uopće neprihvatljiva... Njih su, ako to uopće ima svrhe sada utvrđivati, strijeljali oni isti borci sajkovačke partizanske čete koji su učestvovali u njihovom zarobljavanju... Sljedećeg dana štab bataljona je odlučio da se zarobljenici strijeljaju.. .pa je sve to uvjetovalo jedno izvanredno psihološko stanje u bataljonu, koje se manifestiralo kroz iskazivanje velike mržnje prema neprijatelju' - a ja neću ovdje da se s njim o ovome sporim, jer ako je kako on navodi, onda se zna tko je kriv da do zamjene nije uopće moglo doći, i na koga pada odgovornost da je ova mogućnost i akcija spašavanja veterana naše revolucije propala.

Mogli bismo dodati još da je Mile Bogavac 'tjerao lisicu, a istjerao vuka'.

M. Bogavac sam kaže da 'naređenja komandanta Dalmatinsko-dinarskog odreda štab bataljona »Starac Vujadin« nije smatrao aktuelnim pa ih nije ni realizirao, što je dovodilo do nesuglasica'. Ovakvo postupanje podređenog štaba, u ratnim uvjetima, odnosno rezoniranje jednog penzioniranog pukovnika 40 godina poslije rata, koji ne

može da ne zna što je jedinstvena linija komande - samo za sebe govori kako o ponašanju štaba bataljona, tako i o današnjem 'historičaru'.

A sada, onaj moj prijedlog upućen Štabu V krajiškog odreda da se smijene komandant i komesar bataljona 'Starac Vujadin'. Nakon što sam pročitao tvrdnje koje iznosi skoro nakon 40 godina - čini mi se još više opravdan i nemam što da mijenjam ni dodam formulaciji 'zbog nesposobnosti', a koja je formulacija bila takva u ono vrijeme i u onim prilikama, vodeći računa o svim onim osjetljivostima i političkim razlozima, polazeći od činjenice da mi nismo bili ni iz istog kraja, ni iste nacionalnosti. A da to kod mene nije nikada igralo nikakvu ulogu, dokaz je i to da sam iste mjere predlagao i protiv komesara Dalmatinca - Šibenčanina, člana Partije, Mira Višića, kao i komandanta. A u kakvoj situaciji se nalazio tada komesar - komunist Miro Višić dovoljno je pročitati izjavu druga Veljka Maskarela.

Da nije bilo svih ovih razloga, mi bismo bili postupili najoštrije prema Štabu bataljona 'Starac Vujadin', kao što smo, skoro istovremeno postupili, zbog jedne grube greške, prema Štabu Mosorskog partizanskog odreda, čiji su komandant i zamjenik komesara osuđeni i strijeljani u aprilu 1942. godine.

Zbog svih ovih razloga ja sam tražio da bataljon 'Starac Vujadin' dođe pod komandu V krajiškog odreda, čije rukovodstvo nije moralo da ima one obzire koje smo mi bili dužni imati, a u njihovu čvrstoću, principijelnost, političku zrelost, ja sam onda, kao i sada, bio uvjeren bez ikakve rezerve.

I Cvijo i Miro, obojica su mrtvi. Duboko poštujem sve borce koji su dali svoj život za slobodu, za bratstvo i jedinstvo, za pobjedu revolucije, kao i pale drugove Cviju Oraščića i Miru Višića, Veljka Mihaljicu i sve borce bataljona 'Starac Vujadin' i Livanjskog područja, kao i žrtve fašističkog terora ovog kraja.

Ali kad sam već bio prozvan 'činjenicama protiv neistina', ja sam morao da iznesem činjenice, da njih suprotstavim neistinama, i interpretacijama koje bi da o borbi našeg naroda sude na osnovu nacionalnog, a ne na liniji Partije i bratstva i jedinstva.

Vicko Krstulović
Beograd, Užička 28"

U „Politici ekspres" 6. februara 1982. godine objavljeno je i pismo Veljka Maskarela - Bavula o slučaju pukovnika Vivarelija, pod naslovom - „Likvidirani su nožem".

„KRAJ POLEMIKE

Poslije kratkog boravka na Vještić-gori bio sam poslat, odnosno raspoređen, u štab bataljona 'Starac Vujadin' u selu Sajković, kao pomoć komesaru Miru Višiću sa zadatkom da radim po omladini", napisao je Veljko Maskarel na početku svog pisma „Politici ekspres".

„Na proljeće, ne sjećam se koji mjesec, na Troglavu je bilo još dosta snijega, kada su Talijani napali Vještić-goru, odnosno Štab srednje-dalmatinskih partizanskih odreda.

Tog jutra u Sajkoviću su se čuli odjeci borbe: pucnjava i tutnjava topova i bacača.

Pošto je Sajković udaljen desetke kilometara od mjesta borbe, ta tutnjava se osjećala sve više i više, te je Štab bataljona 'Starac Vujadin' odredio da se pošalje jedna četa s komandirom Veljkom Mihaljicom.

Naređenje je odmah sprovedeno u život, a ja sam od strane Štaba bataljona 'Starac Vujadin' određen da idem s tom četom. Odmah smo krenuli na put i usiljenim maršom stigli do ispod Troglava i razvidjeli situaciju, te se u najbržem mogućem vremenu uključili u završni dio borbe, koja se vodila ispod Bravčevog Dolca.

U borbi koju smo vodili ranjen je borac Petrović, kojeg smo na nosila prebacili sutradan, kada smo se vraćali kući u Sajković.

Sutradan, kada se četa pripremala za odlazak, pozvao me je komandant Srednje-dalmatinskih partizanskih odreda drug Vicko Krstulović i dao mi da odnesem pismo u štab bataljona 'Starac Vujadin', te mi je naredio da u borbi zarobljenog pukovnika Vivarelija, s još dva zarobljenika, prevedem u Sajković i to Štabu bataljona 'Starac Vujadin'.

Komandant drug Vicko Krstulović mi je objasnio da se radi o jednoj jako utjecajnoj ličnosti u fašističkom pokretu Italije i da postoji vjerojatnost da se taj fašistički pukovnik zamijeni za naše drugove koji su bili u splitskim zatvorima, aludirajući da se čak može dobiti zatvoreni sekretar Centralnog komiteta Komunističke partije Rade Končar i zatvoreni član Pokrajinskog komiteta KP Hrvatske za Dalmaciju Ivan Lavčević.

> 'Dobro ih čuvajte putem i predajte u štab bataljona »Starac Vujadin« žive i zdrave, jer su nam jako važni, a šaljemo ih dolje da bi bili na sigurnijem mjestu, jer po našoj ocjeni Talijani će izvršiti još pokušaja da nas napadnu, odnosno unište, pa smatram da vi imate više mogućnosti za čuvanje zarobljenika.'

Ja sam sa svim uputstvima krenuo na put te sam zarobljenike predao u štab bataljona 'Starac Vujadin' i to lično komesaru Miri Višiću i komandantu Cviji Oraščiću - Pajčinu.

Predao sam i pismo i objasnio, odnosno predao sve poruke koje sam dobio od komandanta druga Vicka Krstulovića.

Nakon toga oni su sa zarobljenicima i našim stražarima izašli u selo, a ja sam se spremio i otišao sam se odmarati.

Kako smo stanovali u istoj kući, odnosno u istoj prostoriji gdje je bio i štab bataljona 'Starac Vujadin' (stanovali smo u kući ubijenog popa, odnosno njegove žene i kćerke odmah pored crkve).

Nakon par sati probudio me je komesar Miro Višić sav zabrinut i uznemiren te mi je ispričao u najkraćim crtama što se dogodilo: rekao mi je da su zarobljenici likvidirani i to kako se ja sjećam, nožem. Ja sam odmah upozorio Mira da moramo poslati izvještaj o nemilom događaju u štab Srednje-dalmatinskih odreda, što je Miro odmah i učinio. Po istom kuriru dobili smo i naređenje da se obojica javimo odmah u štab Srednje-dalmatinskih odreda, što smo mi sutradan učinili.

Ubistvo pukovnika Vivarelija i još dva vojnika crnokošuljaša (sva trojica su imali crne košulje) uslijedilo je na veliko inzistiranje Rade Ždere, okorjelog četnika, koji je već par dana boravio u posjeti komandantu bataljona 'Starac Vujadin', a bio je lični gost komandanta i stanovao je u njegovoj kući.

Rade Ždero je nagovorio komandanta da se likvidiraju zarobljenici, s opravdanjem da je među njima jedan viši oficir i kad bi se ti ljudi pustili kućama vjerojatno bi sva sela bila zapaljena, jer bi talijanski oficir zapamtio položaj gdje su ga držali zatvorenog.

Moje lično mišljenje da je to bio smišljen i unaprijed pripremljen pokušaj razjedinjenja partizanskih jedinica s kojom namjerom je i Rade Ždero dolazio u Sajković, odnosno na oslobođenu teritoriju, koju su partizanske jedinice imale na donjem dijelu Livanjskog polja, a koju je teritoriju pokrivao bataljo 'Starac Vujadin'.

Veljko Maskarel"

Poslije Bogavčeva teksta „Činjenice protiv neistine" i mojeg odgovora „Tjerao lisicu - istjerao vuka", u „Politici ekspres" je objavljeno još nekoliko napisa, ali oni me nisu demantirali, nego su se bavili sudbinom Cvije Oraščića i Mira Višića. Ovdje dajem svjedočenje druga Miloša Ninkovića o Cviji, čije pravo ime je Cvjetko Pajčin.

Miloš Ninković:

„Neprijateljski i drugi elementi proturali su vijest da je zbog Radine smrti i drugih grešaka strijeljan Cvijo Oraščić.

U jednom razgovoru, zadužio me drug Vicko Krstulović da pokušamo pronaći Cvijin grob i time razbijemo neprijateljsku propagandu. Zahvaljujući borcima i narodnoj vlasti Banovića, grob se pronašao... Nešto kasnije u njegovom stanu referirao sam drugu Krstuloviću kako je poginuo Cvijo Oraščić i gdje je sahranjen, utvrđujući termin prijenosa njegovih posmrtnih ostataka u rodni kraj", pisao je Miloš Ninković u „Politici ekspres" 22. februara 1982. i nastavio: *„Formiranjem divizija NOV i POJ novembra 1942., odlukom Vrhovnog štaba NOV i POJ, Cvijo Oraščić je došao u štab Druge proleterske divizije, s dužnosti zamjenika zapovjednika Četvrte krajiške udarne brigade.*

Njegova vatrena narav znala je samo: naprijed, juriš i juriš. I zaista, jurišao je u tom štabu od Knina do Durmitora i nazad do Ozrena, gdje izgore u vatri juriša od četničke zločinačke ruke, evo kako.

Citiram:

'Štab Druge proleterske divizije, 15. juli 1943. god. U 14 časova - Vrhovnom štabu NOV i POJ... I pored naše obazrivosti doživjeli smo nekoliko prepada i iznenađenja, te je u jednom takvom iznenađenju 9. o. m. od jedne četničke bande iz zasjede poginuo drug Cvijo Oraščić...

Politički komesar Mitar Bakić

komandant Peko Dapčević.'"

Prema Ninkovićevom svjedočenju, sudionici sahrane Cvije Oraščića sjećaju se da je oproštajne riječi izgovorio Mitar Bakić, komesar divizije i rekao: „Junaci, plačimo za junakom! Junaci plaču kad moraju..."

Grob Cvije Oraščića nalazi se danas u Livnu, na partizanskom groblju. Na spomeniku piše: „Cvjetko Pajčin - Cvijo, član Štaba Druge proleterske divizije, 1900. - 1943."

Miloš Ninković je također uspio utvrditi da je na Ozrenu 1943. poginuo i Miro Višić, bivši komesar bataljona „Starac Vujadin".

Ova je polemika, ipak, pridonijela nakon 40 godina, da se jasno zna kako je propala mogućnost za oslobađanje naših drugova i tko je odgovoran, a ujedno govori da se lako sklizne s linije Partije u nacionalistička tumačenja naše historije, što je direktan udar na bratstvo i jedinstvo, na temelj Jugoslavije.

Opsade, racije, hapšenja...

Mada se Štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda za pet mjeseci, od studenog 1941., kada je osnovan, do sredine travnja 1942., kada je odlukom Glavnog štaba Hrvatske prerastao u štab Četvrte operativne zone Hrvatske, nijednom nije sastao u punom sastavu, jer za sve to vrijeme u njegovu sjedištu na Vrdovu, odnosno na Vještića-gori, gotovo nikad nije bilo više od jednog člana, on je i u onoj teškoj i ljutoj zimi 1941. - 1942. uspio postići vrijedne rezultate. Na Dinari, Kamešnici i Svilaji stvorio se dosta jak Dinarski partizanski odred od blizu 250 boraca, koji je djelovao po četama. Svoja borbena djelovanja su tri čete toga odreda stalno podizale na viši stupanj: počinjale su ih zasjedama na manje transporte i napadima na oružničke patrole, a kasnije su kretale i u napade na jake neprijateljeve kolone i ustaško-domobranske posade. Usporedo su neumorno politički radile u narodu, koji je uz pomoć Svilajske, Kamešničke i Dinarske čete stvarao novu, narodnooslobodilačku i revolucionarnu vlast - narodnooslobodilačke odbore, i organizirao se za borbu okupljanjem u masovne antifašističke i revolucionarne organizacije NOP-a.

Usprkos teškoćama koje su nam u tom pogledu stajale na putu, štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda je preko svog političkog komesara Vojina Zirojevića, preko komunista koji su s Mirom Višićem 1941., iz sjeverne Dalmacije, preko Knina i Drvara, stigli na livanjsko područje, i preko komunista iz toga kraja, uspio da u određenom smislu utječe i na partizanski bataljon „Starac Vujadin“ iz Sajkovića.

Osim na čete Dinarskog odreda, naš je štab prilično jako utjecao i na ostale jedinice u srednjoj Dalmaciji, tj. na Solinski i Mosorski odred i Cetinsku četu, a nešto manje i na Kninski partizanski odred.

Kao odgovor na mnogobrojne diverzantske i oružane akcije koje je Solinski partizanski odred izveo 1941. godine, Talijani su već na početku 1942. blokirali čitav solinski bazen. Od 4. do 8. siječnja, pod neposrednim rukovodstvom splitskog prefekta dr Paola Zerbina, Talijani su pretresli svaki pedalj Solinskog polja. I pošto nisu uspjeli da pronađu nijednog naoružanog čovjeka, ni jednog borca Solinskog partizanskog odreda, preostalo im je da učine ono što su činili prilikom svih prethodnih blokada i pretresa - da hapse i odvode u logore žitelje Solina, ljude i žene, koji im nikakva povoda za hapšenje nisu davali. Ali samo što su Talijani oko 400 ljudi i žena utovarili u kamione i odveli prema Trogiru, iz svojih nevidljivih „kasarni“ - iz podzemnih zemunica i nadzemnih skloništa, raštrkanih po Solinskom polju - iskočilo je više od 60 boraca Solinskog NOP odreda i krenulo u smjele napade na okupatora i njegove transporte.

Tako je noću 14. - 15. siječnja 38 boraca Solinskog odreda porušilo željezničku prugu Klis - Dugopolje i iz zasjede napalo dva kamiona Talijana. Pošto su prvi njihovi hici pogodili jednog talijanskog vojnika, ostalih 26 okupatorskih vojnika i podoficira se predalo. Solinjani su nakon toga zaplijenjene kamione spalili, a svoje zarobljenike razoružali, kazali im tko su partizani Dalmacije i cijele Jugoslavije, i za kakve se ciljeve bore, a zatim ih pustili.

Ni ta akcija Solinskog partizanskog odreda nije ostala bez represalija. Već sutradan, 16. siječnja, Talijani su opkolili Dugopolje, palili kuće, pljačkali imovinu i ubili sedam nedužnih seljaka. Ali dok su neke druge partizanske jedinice, koje su u to vrijeme djelovale u Dalmaciji uglavnom izbjegavale napade na okupatore i kvislinge da ne bi izazivale njihovu srdžbu i osvetu, Solinski NOP odred, sastavljen od proleterskog elementa, naviknutog da gubi sve

osim golog života, nije strahovao od represalija i bio je pripravan da za nacionalno i socijalno oslobođenje svog naroda i svoje klase žrtvuje i dà sve, pa i sam život. Solinjani se ne obaziru na represalije, već kao da hoće što više da uznemire i razjare neprijatelja, noću 1. - 2. veljače, baš u vrijeme kad sam se ja kod njih zatekao na putu za Dinaru, izvode čak i demonstrativne napade na talijanske kasarne u središtu grada i na instalacije kojima se okupator služi.

I sve ponovo teče i traje po starom. Borci Solinskog odreda se povlače u svoje zemunice, Talijani nestrpljivo čekaju jutro, izlaze iz kasarni, blokiraju čitav Solin, i hapse 200 ljudi i žena. Iako je sada gotovo polovica punoljetnih stanovnika Solina preseljena u zrakoplovne hangare u Divuljama, koji su pretvoreni u zatvore, Mjesni komitet KPH na pitanje što dalje činiti, koje je kao posebna točka dnevnog reda postavljeno na jednom od njegovih sastanaka, odgovara jednoglasno: nastaviti oružane napade na Talijane još smjelije i češće nego do sada i na što više mjesta u isto vrijeme.

Mjesni komitet odlučuje da prvi objekt napada boraca Solinskog partizanskog odreda bude restoran „Gašpić“ usred Solina, restoran koji je poslije okupacije pretvoren u menzu talijanskih oficira. Kako je uz samu menzu bila talijanska karabinjerska stanica, s više bunkera naokolo, napad na menzu je mogla izvesti grupa od najviše dva do tri borca. Ali kada je štab odreda tražio za taj zadatak dvojicu udarnika dobrovoljaca, javili su se svi borci. Doveden u situaciju da između toliko dobrovoljaca sam odabere bombaše, štab je odlučio da to budu: borac Ante Vučičić i sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za Solin Lovre Katić.

Oni su se smjelo probili pored Talijana i neopaženo prišli do zgrade u kojoj je bila smještena oficirska menza. U menzi, koja je u to vrijeme bila poluprazna, odjeknule su ručne granate, od kojih su dva oficira ubijena, a četvorica ranjena.

Predvođen i podržavan od partijske organizacije Solina, uz neposrednu pomoć koju su mu pružali Pokrajinski komitet Partije, čije je sjedište bilo u Solinu, i naš štab s Dinare, Solinski odred je iz dana u dan rastao. Početkom travnja u njemu je bilo više od 80 boraca, mahom radnika iz Splita i Solina.

Štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda je procijenio da toliki broj ljudi ipak neće moći da ostane neotkriven, pa je preko drugova iz Biroa Pokrajinskog komiteta tražio da većina tih boraca dođe k nama na Dinaru, a da u Solinu ostane samo dvadesetak njih. I doista, sredinom travnja je 60 boraca došlo na Dinaru. Rasporedili smo ih u sve tri čete Dinarskog odreda, a jednu smo grupu, s političkim sekretarom Okružnog komiteta KPJ za Livno Edom Santinijem, uputili na planinu Cincar u sastav Cincarskog partizanskog odreda.

Neobična vojska s izvora Cetine

Jedna od jedinica u Dalmaciji s kojom je naš štab sredinom travnja počeo izvrsno surađivati bila je Cetinska četa. Po mnogo čemu specifična, teritorijalna, ta je četa imala jedan jedini cilj: da svoju Cetinu, selo na izvoru istoimene rijeke obrani od ustaških nasrtaja. Iskustvo ju je, međutim, naučilo da ne može sama obraniti svoje domove, jer su s ustašama uvijek u napad išli i Talijani.

To su nam, između ostalog, otvoreno rekli predstavnici Cetinske čete i njihovog sela Cetine, na sastanku koji su imali s predstavnicima štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda 16. travnja 1942. Tada smo se s njima dogovorili da im damo izvjesnu količinu municije, kako bi sve svoje borce naoružali i da u njihov kraj vratimo sve borce koji su se u to

vrijeme borili u drugim dalmatinskim jedinicama. Između ostalih, tada smo povukli s kninskog terena i uputili u Cetinu i Nikolu Vrančića, političkog komesara Kninskog partizanskog odreda.

S druge strane, Cetinjani su se obavezali da će svi muškarci iz njihova sela koji imaju oružje, stupiti u Cetinsku partizansku četu, koju će, u skladu s ustrojstvom svojih jedinica, formirati štab Dalmatinsko-dinarskog odreda, da će se boriti i protiv ustaša i protiv Talijana i, uopće, izvršavati sva naređenja štaba odreda.

Pet dana nakon tog sporazuma, od naoružanih seljaka iz Cetine formirali smo Cetinsku partizansku četu. Njen je komandir postao Nikola Vrančić, a politički komesar Ivan Milišić. Dužnost zamjenika komandanta primio je Branko Dude, a za partijskog rukovodioca čete, PK je imenovao Nikicu Subotu. U četi su formirana tri voda. Prvi vod su sačinjavali tzv. stari partizani, tj. oni borci koji su se do 21. travnja 1942. borili u drugim partizanskim jedinicama Dalmacije. Ostala dva voda su sačinjavali naoružani seljaci iz Cetine. Mada je Cetinska četa i poslije toga sporazuma i reorganiziranja u Cetinsku partizansku četu u osnovi ostala teritorijalna - branilac svojih ognjišta od okupatorskih i ustaških upada, dogovor koji su Cetinjani postigli sa Štabom Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda značio je mnogo: prije svega, on je seljake iz Cetine potpuno otrgao ispod četničkog utjecaja i listom ih vezao za naš pokret, zatim, mnogi naoružani seljaci Drugog i Trećeg voda Cetinske partizanske čete, kojima smo prepustili da sami odluče hoće li se boriti i van terena svog sela, dobrovoljno su prelazili u Prvi vod i učestvovali u borbama koje je on vodio oko Knina, a kasnije su, kao pripadnici toga voda, postali borci Prvog udarnog dalmatinskog bataljona.

Na Dinari, pod komandom štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda, djelovao je i Kninski partizanski odred. On je nastao početkom 1942. nakon istrajnog rada člana Biroa PK KPH za Dalmaciju Andrije Božanića, člana PK Gašpara Bergama, instruktora PK Bruna Ivanovića, sekretara Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju Ante Jonića i drugih drugova koje je PK, naročito poslije opravdanih zamjerki koje nam je upućivao CK KPH da smo nedovoljno pomagali kninskim ustanicima, bio poslao u Kninsku krajinu.

Andrija Božanić je tamo, u ime PK, obrazovao krajem studenog 1941. Mjesni komitet Partije, u čijoj je organizaciji tada bilo jedva 13 članova KPH. Gotovo u isto vrijeme, krajem studenog ili početkom prosinca, i Ante Jonić je osnovao Mjesni komitet SKOJ-a za Knin, koji je pod svojim rukovodstvom imao šest aktiva s 37 članova SKOJ-a. Jonić je tim komitetom i neposredno rukovodio kao radnik u jednoj privatnoj drvodjeljskoj radioni, sve dok nije bio otkriven i primoran da bježi na Dinaru. On se u zaseoku Kninskog polja, Kotorašima, povezao s grupom ustanika iz Kovačića. Tada je u Kninsko polje stigao i Andrija Božanić i odmah održao partijski sastanak kninskopoljske ćelije KPH. Odlučeno je da na Dinaru pođe nekoliko komunista, te da se od njih i ustanika iz Kovačića formira Kninski partizanski odred.

Odluka je ubrzo realizirana: 7. siječnja 1942. godine od ustanika iz sela Kovačića i Kninskog polja Andrija Božanić je, u ime Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, formirao Kninski partizanski odred i pripadnicima odreda saopćio štab koji su Pokrajinski komitet i štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda odredili: Nikola Vrančić, Hrvat iz Vrlike - komandant, i Ante Jonić, radnik iz Splita, Hrvat, sekretar Oblasnog komiteta SKOJ-a za Dalmaciju - politički komesar.

Štab je svoj odred izveo na Dinaru i tu je, na mjestu zvanom Korita, formiran logor. Ovdje je, stalno zavijan u dubokom snijegu Kninski NOP odred, svu svoju brigu usredotočio na to da se prehrani i otrpi zimu, tako da ni u siječnju ni u veljači 1942. nije izveo nijednu akciju. Tek su početkom ožujka, u zasjedi na cesti Knin - Sinj, njegovi borci zaustavili poštanski autobus koji je saobraćao na liniji Vrlika - Knin i zarobili šest domobrana. Nešto kasnije, 17. ožujka, odred je porušio telegrafsko-telefonske stupove duž ceste Knin - Vrlika.

Ali nakon tih akcija Talijani su na logor Dinarskog odnosno Kninskog odreda na Koritima uputili 2. bataljon 151. pješadijskog puka divizije „Sassari". Pred nadmoćnim neprijateljem, odred se morao povući dublje u Dinaru. Svoj novi logor osnovao je u zaseoku Mirkovcima, na mjestu zvanom Podić.

Tu ga je sredinom travnja zatekao i obišao operativni oficir štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda Maks Baće - Milić. On je štabu Kninskog odreda - točnije, njegovom političkom komesaru Anti Joniću, koji je preuzeo i dužnost komandanta, jer je Nikola Vrančić na zahtjev našeg štaba s Vještića-gore morao doći u Cetinu da bi preuzeo komandu nad Cetinskom partizanskom četom, koju smo upravo tih dana formirali - postavio zadatak da politički radi u selima Polači, Kovačićima, Topolju i Biskupiji. Odred je ubrzo popunjen novim borcima, onim članovima Partije i SKOJ-a iz Knina, čiju su aktivnost otkrili okupator i kvislinzi, pa više nisu mogli ilegalno raditi u gradu.

Teški dani ispod Mosora

Dok smo mi vodili borbe na Dinari, na Mosoru je Mosorski partizanski odred izvodio akcije protiv talijanskih okupatora i odbijao njihove napade. Na njegovom stvaranju, od kraja prosinca 1941. do kraja siječnja 1942., bio sam i sam angažiran, jer je trebalo da to bude odred Omiša i Splita.

Općina Omiš je imala jaku partijsku organizaciju i uživala je veliki ugled i popularnost ne samo medu radništvom, već i među seljacima gotovo svih sela podno Mosora. Na omiškom području je živjelo i djelovalo desetak ilegalnih partijskih radnika, većinom iz Splita, od kojih je Mjesni komitet KPH za Split formirao udarnu grupu.

Osim toga što je politički djelovala u selima ispod Mosora, ta je grupa izvodila i diverzantske i oružane akcije na sektoru Žrnovnica - Omiš. U nju su stalno pristizali novi borci, radnici i seljaci iz Omiša i sela ispod Mosora, tako da je grupa 24. prosinca imala 23 borca. Živo radeći na stvaranju novih odreda, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju komitetu Partije u Omišu postavio je zadatak da glavnu pažnju usmjeri na mobilizaciju novih boraca, kojima će brojno ojačati grupu i formirati Mosorski partizanski odred.

Mobilizacija boraca, politički rad i druge pripreme za stvaranje odreda tekli su relativno brzo i organizirano. Već na sastanku koji je Mjesni komitet Partije održao 13. veljače pod Mosorom, Omišani su referirali instruktoru PK i operativnom oficiru štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda Maksu Baći da se s njihove teritorije prijavilo za Mosorski odred 40 novih boraca, većinom kandidata i simpatizera KPJ.

Sam sastanak Mjesnog komiteta Partije pod Mosorom pretvorio se u svojevrsnu i uspjelu partizansku akciju. Oružnici iz Omiša su preko svojih doušnika bili doznali da će u selu Jesenicama pod samim Mosorom, u kući Pave Baričević, biti sastanak komunista, pa su uputili jedan vod oružnika da se privuče kući, opkole je i komuniste pohvataju ili poubijaju.

Kako naši, sigurni u sebe i okolinu, nisu čak ni ispred same kuće bili postavili stražu, oružnici su uspjeli da se sasvim približe kući, da je opkole i da na putu koji odatle vodi prema Mosoru, postave zasjedu s puškomitraljezom.

Pa ipak, i u takvoj, naizgled bezizlaznoj situaciji, ovi junaci su našli izlaz. Predvođeni španjolskim borcem i već iskusnim dalmatinskim partizanskim rukovodiocem Maksom Baćom - Milićem, oni su obmanuli ustaške oružnike. Iz kuće su najprije izašla tri druga s rukama dignutim uvis. Dok su njih oružnici razoružavali, pretresali i vezivali, Đermano Senjanović, Maks Baće, Kazimir Tomas, Jakov Jeremić, Zvonko Lelas i Mile Maričić iskrali su se iz kuće i umakli iz obruča. Uputili su se na drugi kraj sela prema kući Mate Baričevića, tamo se naoružali puškama, a zatim pohitali prema Omišu, da na putu Sitno - Omiš sačekaju oružnike. Ispod zaseoka Duće, na mjestu zvanom Loka postavili su zasjedu, u koju su ubrzo upali oružnici s uhapšenim partizanima. Poslije prvih pucnjeva ustaše su se razbježali ostavivši zarobljene partizane.

Ubrzo nakon tog sastanka održan je i drugi. Ovaj put u pećini nedaleko od sela Jesenica, iznad zaseoka Željevića, pod Mosorom. Kako su povod sastanka bili stvaranje Mosorskog partizanskog odreda i pripreme za diverziju na tvornicu u Dugom Ratu te druge akcije, i tome je sastanku prisustvovao Maks Baće u ime našeg štaba s Dinare, a u ime Pokrajinskog komiteta Partije Drago Gizdić.

Ustaše iz Omiša su doznali i za taj sastanak. Njihovi oružnici, kao prethodnica talijanskih trupa, pohitali su ka Jesenicama i opkolili pećinu iznad Željevića. Čim je primijetio neprijatelja, Maks Baće je odredio Đermana Senjanovića i Zvonka Lelasa da izađu iz pećine, zauzmu zaklon i vatrom štite izvlačenje ostalih drugova. No i Senjanović i Lelas pali su pogođeni u čelo, čim su izašli.

Dok su oružnici obasipali vatrom izlaz iz pećine, od ceste Omiš - Jesenice pećini se približavao streljački stroj u kome je bilo više od 400 Talijana. Oni su otvorili jaku minobacačku i artiljerijsku vatru na izlaz iz pećine, ne obazirući se pri tom mnogo na ustaške položaje. Ustaše su tako bili primorani potražiti nove zaklone. Naši drugovi su iskoristili nastalu zabunu i izašli iz pećine, ali su prilikom probijanja između ustaških položaja bili teže ranjeni Maks Baće, Drago Gizdić i Pave Baričević. Noseći ih na leđima uz strme litice, ostali borci su uspjeli da se popnu na Mosor, odakle je Maks Baće, pomoću lažne legitimacije, koju mu je nabavila partijska organizacija Splita, bio prebačen u splitsku bolnicu. Tu su ga liječili i izliječili naši liječnici.

Za to vrijeme je, po direktivama Pokrajinskog komiteta, i Mjesni komitet za Omiš nastavio aktivnost na mobilizaciji novih boraca, radnika i seljaka iz Žrnovnice, Tugara, Omiša, Blata na Cetini i Dugopolja. Poslije dolaska te grupe, 27. veljače formirana je Mosorska četa, koja je s dolaskom novih boraca 12. ožujka prerasla u Mosorski partizanski odred. Odred je prilikom formiranja imao oko 90 boraca.

Komandant odreda je postao Ferdo Gazin, a politički komesar Jozo Radopolja. Dužnost zamjenika komesara primio je Roko Peračić, a zamjenika komandanta Tadija Mihanović. Štab je svoje borce počeo učiti kako da rukuju oružjem, kako da postupaju u kojoj borbenoj situaciji, a po selima na padinama Mosora razvio je živ politički rad, čiji je osnovni cilj bio - privlačenje novih boraca u odred. No, sve to nije dugo potrajalo.

Jedva su tri dana bila protekla od formiranja Mosorskog partizanskog odreda, a na njegove su čete, na njihov logor na Mosoru, krenuli udruženi Talijani i domobrani. Pošli su s

tri pravca: Talijani od Solina i Žrnovnice, a ustaše i domobrani od Omiša. Čvrsto zaposjevši greben Mosora, čete Mosorskog odreda su odbile sve napade Talijana i ustaša i pred mrak 15. ožujka su ih primorale da se vrate u polazne garnizone. Osam talijanskih i jedan domobranski vojnik su tom prilikom poginuli. To što je odred svoju prvu borbu okončao pobjedom, njegov štab je iskoristio za još življi politički rad u narodu. Odredu prilaze novi borci i on već krajem ožujka ima 120 dobro naoružanih partizana. U travnju izvodi još nekoliko uspjelih akcija, od kojih su svakako najznačajnije bili napadi na talijanske transporte na pruzi Split - Sinj i komunikacijama Split - Omiš i Split - Blato. Krajem prve polovice travnja to je već jedinica u kojoj se bore 140 sinova i kćeri Omiša i zapadnih sela omiške općine, koja su listom uz odred.

Da bi suzili utjecaj odreda u zapadnim selima omiške općine i spriječili njegov prodor prema Zadvarju, čija sela još nisu bila dovoljno upoznata s NOP-om i njegovim ciljevima, na Mosorski odred sredinom travnja kreću: dva bataljona crnih košulja iz divizije „Bergamo“, jedan bataljon 129. pješadijskog puka iz divizije „Peruđa“, četa minobacača, dvije baterije topova, artiljerijska grupa divizije „Peruđa“, jedna jaka grupa karabinjera, oko 120 domobrana i ustaša. Krajnji je njihov cilj bio da unište čitav odred.

Ta druga veća borba s neusporedivo jačim neprijateljevim snagama, donijela nam je još jedan poraz. Premda su u trenutku kada je napad počeo, 15. travnja ujutro, njegovi vodovi bili raštrkani na više strana, Mosorski odred je puna tri dana odolijevao naletima talijanskih fašista. Njegovi su borci to činili s puno samoprijegora i odvažnosti, a 18. travnja su uspjeli da se, koristeći se gustom maglom, probiju neprijatelju iza leđa. Grupe boraca su se probijale iz čvrstog obruča bez jedinstvene komande, pa su se mnoge od njih, naročito one koje su sačinjavali borci iz okolnih sela, prilikom proboja raspale. Iz obruča se probilo oko 60 boraca. I tada je štab odreda učinio fatalnu grešku.

I ne znajući da su se Talijani i ustaški oružnici povukli ka Splitu i Omišu, štab je bojeći se novog napada, donio odluku o raspuštanju odreda. Bio je to naš politički poraz: veliki dio boraca je na povratku kućama pao neprijatelju u ruke i bio otjeran u logore; o tome je uveliko i na sva zvona trubila talijanska štampa i propaganda. Zbog svega toga ovaj put nije smjelo biti nedoumice o tome što činiti.

Čim sam bio izvješten da je od čitavog Mosorskog odreda ostala samo jedna grupa - od 17 boraca, predvođena Srećkom Reićem - koja je odbila naređenje štaba odreda da se vrati kućama, ja sam, u ime štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda, izdao naredbu kojom je određen ratni vojni sud za suđenje članovima štaba Mosorskog partizanskog odreda.

Tri člana suda - Maks Baće, Andrija Božanić i Ante Jonić - jednoglasno su presudili: da se komandant odreda Ferdo Gazin i zamjenik političkog komesara i partijski rukovodilac odreda Roko Peračić strijeljaju, a politički komesar odreda Jozo Radobolja isključi iz KPH; zamjenik komandanta Tadija Mihanović i Srećko Reić oslobođeni su odgovornosti.

Teško nam je svima pala ta odluka, a meni, čini mi se najteže, jer sam i Ferdu i Roka dobro poznavao kao čestite ljude i odane članove Partije. Ali njihove zasluge i njihov blistavi revolucionarni lik nisu mogli umanjiti njihovu krivicu, za ono vrijeme, veoma tešku, tako da ja kao komandant, koliko god da mi ih je bilo žao kao ljudi, drugova i revolucionara, nisam ni pomišljao o stavljanju svog, komandantskog veta na presudu suda i o njihovom pomilovanju.

Za prva četiri mjeseca postojanja, političkog rada i borbi u 1942. godini odredi u srednjoj Dalmaciji - Dinarski, Solinski i Kninski, pa i jezgro Mosorskog odreda - uspjeli su da u teškim uvjetima ne samo opstanu već i da izvedu niz uspjelih akcija, stvore široku osnovicu pokreta u Dalmatinskoj Zagori i izrastu u snažne vojne jedinice.

Štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda, koji je po zamisli Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju imao biti štab svih partizanskih jedinica u Dalmaciji, praktički je u prvim mjesecima 1942. bio samo štab Dinarskog partizanskog odreda i pod svojom komandom imao Dinarsku, Kamešničku i Svilajsku četu. Uspio je da od tri čete toga odreda stvori tri čvrste vojne jedinice, koje će kasnije biti jezgro za stvaranje Srednjedalmatinskog partizanskog odreda, odnosno Drugog udarnog dalmatinskog bataljona. Uspio je, također, da održava prilično korektne odnose s partizanskim bataljonom „Starac Vujadin“ iz Sajkovića, ali ne i da tu više-manje teritorijalnu jedinicu - spremnu da se bori protiv ustaša, nešto manje spremnu da se bori protiv Talijana, a sasvim malo spremnu da se bori protiv četnika - čvrsto veže uza se i stavi pod svoju komandu.

Preko pojedinih svojih članova i posredstvom Pokrajinskog komiteta Partije, čije je sjedište i dalje bilo u Splitu, štab na Dinari je, također, utjecao donekle na stvaranje, borbena djelovanja, politički rad, jačanje i stalno omasovljavanje partizanskih jedinica i u širem području srednje Dalmacije. Nije, međutim, uspio da značajnije utječe u tom smislu u sjevernoj i južnoj Dalmaciji, pa ni da se poveže čvršće s tamošnjim partizanskim odredima, a u tom području je, što se više zalazilo u drugu ratnu godinu, oružana borba poprimala sve veće razmjere, a partizanske jedinice su stalno rasle.

U dijelu Dalmacije u kome su djelovale partizanske jedinice pod komandom štaba s Dinare uzdrmana je ionako nesigurna ustaška vlast i prorijeđene su ustaško-domobranske oružničke i žandarmerijske postaje, razobličena je proustaška politika Hrvatske seljačke stranke i njenog vođe Vlatka Mačeka, a isto tako profašistička politika katoličkog klera. Narod je uz pomoć partizanskih jedinica uspostavljao novu vlast - narodnooslobodilačke odbore - i masovno se organizirao u antifašističke, omladinske i ženske organizacije Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Osim toga su od obale do Zagore stvoreni sigurni punktovi preko kojih su u odrede stizali borci s primorja i otoka i kuriri za vezu s Pokrajinskim komitetom, a sva je Zagora pretvorena u bazu koja će čim grane proljeće prihvatiti ono mnoštvo boraca koje će iz gradova na primorju i otocima pohrliti u odrede što ćemo ih stvarati na Dinari, Svilaji, Kamešnici i na teritoriji Bosne.

Sve to, dakako, nije bio onaj pravi domet do kojeg smo mogli doseći samo da smo imali malo više vojnog znanja, vjere u vlastite snage i još više smjelosti u izdizanju vlastitih kadrova na odgovorne dužnosti. No i to što smo postigli, ipak je uspjeh, pogotovo kad se zna da smo pri tom bili upućeni na sebe same, jer za sve to vrijeme nismo uspjeli uspostaviti sigurniju vezu s Centralnim komitetom KPH i Glavnim štabom NOPO Hrvatske. Tu vezu smo uspostavili tek 16. travnja, kada je u naš štab na Vještića-gori stiglo prvo pismo Glavnog štaba Hrvatske - pismo u kome nas najviše vojno rukovodstvo ustanka u Hrvatskoj izvještava da Dalmacija čini jednu, Četvrtu operativnu zonu.

Tada je i naš štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda - u sastavu: Vicko Krstulović - Jović, komandant, Vice Buljan, politički komesar, i Maks Baće - Milić, operativni oficir - prerastao u štab Četvrte (dalmatinske) operativne zone Hrvatske.

Pogibija Nikole Vrančića

Još u toku rata, a i kasnije kod CK KPH i u Glavnom štabu Hrvatske postavljana su pitanja i davani prigovori, nama u Dalmaciji, kako se moglo dogoditi da se neprijatelj ugnijezdi u Kninskoj krajini i da stvori bastion četničkog pokreta i uporište londonske vlade po kojemu su vršljale razne strane obavještajne službe i agenture. Iznosi se čak i „argument“ da je narod 1941. bio prosto pomeo ustašku „vlast“ u Kninskoj krajini, da su ustaše, malobrojni i slabi, većinom došljaci, odatle pobjegli. To jesu nekakvi argumenti, a mi nismo bili bez šansi na tom području. Ali djelovao je i neprijatelj, koji je dobro znao stratešku važnost Knina. On je bio tamo prisutan, a posadu je činila čitava neprijateljska divizija. Nakon sloma i okupacije naše zemlje, na dužnost guvernera Dalmacije doveden je jedan od najsposobnijih fašističkih rukovodilaca i diplomata, Đuzepe Bastianini, koji je preuzeo rukovođenje Musolinijevim ministarstvom vanjskih poslova, nakon smjene Ćana. Nije bilo lako nositi se s moćnim i lukavim neprijateljem, koji je između dva svjetska rata imao čvrsto uporište u gradu Zadru, koji je prepušten Italiji, kao i Rijeka i Istra, nakon Prvog svjetskog rata. Iz Zadra i okolice Italija je stvarala petu kolonu, upućivala ustaše u akcije na našoj strani, a potom im pružala sklonište.

U Kninskoj krajini žive pomiješani i Srbi i Hrvati, pa iako je u predratnoj Jugoslaviji ovaj kraj bio izložen aktivnom djelovanju velikosrpskih režima, to djelovanje nije ništa doprinijelo razvoju privrede i industrije. Da li su velikosrpski političari tako svjesno postupali ili je odsustvo bilo kakve konstruktivne akcije rezultat njihove nebrige i primitivne grabeži za osvajanjem plaćenih funkcija u vlasti, zapravo i nije važno. Ovaj kraj, kao i cijela Dalmatinska Zagora, ekonomski je jako zaostao, sa svim posljedicama koje to donosi. Ali zato su bila širom otvorena vrata vjerskoj zatucanosti i podvojenosti. Tu su iz ideoloških, a i materijalnih interesa, crkveni krugovi obje religije, i katoličke i pravoslavne, djelovali na produbljivanju podjela u narodu, između Srba i Hrvata. Dok je u vrijeme Austro-Ugarske katolička crkva bila više privilegirana od vlasti, situacija se preokrenula u staroj Jugoslaviji. Uspostavom NDH na scenu stupaju zločinci, koji Srbe počinju klati, a srpski narod se mora boriti za očuvanje golog života. U toj situaciji se ljudi dižu na oružje i tu je bila prilika za Partiju. Partija je slala iz centra, uglavnom iz Splita, pojačanja na Kninski teren. Ti kadrovi su bili od pomoći tamošnjim aktivistima, ali djelovali su i stari političari. Aktivna je bila talijanska vlast i njene službe. Nije bilo lako malobrojnim komunistima da se bore sa svim tim neprijateljima. Talijanska politika je bila perfidna i efikasna na tom području, o čemu najbolje govori obmana, koju su Talijani režirali. Oni su uspjeli da predratni političar i ministar u Stojadinovićevoj vladi dr Niko Novaković - Longo i dr Branko Desnica zatraže da Kninska krajina, koju je Musolini prepustio Paveliću, da i ona bude pripojena Italiji. Dakle, talijanski okupator je najprije prihvatio, naoružao i pripremio ustaške zločince, doveo ih u zemlju i kad su oni izvršili zločine za koje su pripremani u Italiji, onda su talijanski fašisti „uzeli Srbe u zaštitu“, naoružali ih i poveli u klanje Hrvata. To je narod vidio, shvatio i prozreo, čime je bila omogućena i borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Trebalo je da padne mnogo naših najboljih boraca dok je narod, neprestano guran u bratoubilačku borbu progledao. I zato se baš na kninskoj tromeđi vodila, krajem 1944., posljednja bitka za konačno oslobođenje Dalmacije.

U toku ožujka i travnja 1942., kad smo se preselili s Vrdova na Vještića-goru, poduzimao sam akcije da bismo spriječili četničko prodiranje od Polače i Biskupije, gdje je

bila glavna baza Paje Popovića, četničkog vođe. Odlučili smo formirati partizansku četu. Komandir je bio Branko Dude, a komesar Ivan Milišić - Relicija, obojica iz Solina. To je bilo značajno jer su u blizini bila jaka ustaška uporišta - sela Kijevo i Glovasi. Mnogi od tamošnjih seljaka radili su u cementnim fabrikama u Solinu i okolici. Bilo je zato dobro da tamo kao partizanski rukovodioci dođu ljudi koje domaći, tu na terenu, od ranije poznaju. A da je Kninska tromeđa bila od izuzetne važnosti za okupatora, najbolji je dokaz to kako je on branio Knin i s kojim je snagama neprijatelja naš, gotovo kompletan, Osmi (dalmatinski) korpus NOVJ mjesec dana vodio teške bitke u prosincu 1944. godine za oslobođenje Knina. Na tako žilavu i upornu obranu Nijemaca i četnika u Kninu, dotad nismo naišli i imali takve gubitke. S obranom Knina mogu se usporediti ustaška obrana Širokog brijega i njemačka u Rijeci. Naše jedinice su slomile otpor i ustaša i Nijemaca.

Šaljući naše istaknute aktiviste na sektor Knina, Drniša i Vrlike, koja je u blizini Sinja i Dinare, uputili smo tamo i Nikolu Vrančića, a s njim i Antu Jonića iz Splita, koji je imao da s Vrančićem zajedno rukovodi Kninskim partizanskim odredom, tada pod Kninskom Dinarom. Još ranije smo bili poslali u Knin, zbog veza s Drvarom, Gašpara Bergama, a zatim i Josipa Pengu, konobara, koji će također proći sve neprijateljske ofenzive. Kad je poginuo Ante Jonić, kao prvi komandant našeg Prvog dalmatinskog udarnog bataljona na Vagnju, nastavili smo slanje pouzdanih komunista, kao što su bili Andrija Božanić, član Biroa Pokrajinskog komiteta KPH i Bruno Ivanović. Nažalost, Bruno je pao u ruke četnika Đujića i Bogunovića, zarobljeni su on i jedan borac Petog krajiškog odreda, obojica su zaklani.

Pošto je situacija na ovom terenu bila vrlo teška, doveo sam jednu desetinu boraca s Vještića-gore, Hrvata, jer su do tada na ovom sektoru partizani bili sve sami Srbi. Na taj način željeli smo da na djelu dokažemo i učvršćujemo bratstvo i jedinstvo. Zajednička borba Srba i Hrvata na ovom sektoru zaista je urodila plodom, tako da su stvari na vojničkom i političkom planu počele kretati na bolje. Oživjele su akcije i protiv talijanskog okupatora. Ovo je bilo posebno važno, jer smo time izbijali ustašama i četnicima propagandne argumente da naša borba nije ni „srpska“, ni „hrvatska“ već oslobodilačka - protiv okupatora i svih njegovih slugu. Tako smo u ožujku 1942. poduzeli akciju u Krčićima.

Postavili smo zasjedu očekujući da putem naiđe kolona Talijana i njegovih suradnika. Naišla su dva kamiona, natovarena kukuruzom, krećući se pravcem Knin - Vrlika - Sinj. Razbili smo naoružanu pratnju i zarobili oba vozila. Odmah smo organizirali pomoć iz najbližih sela, za prijenos kukuruza na mazgama i konjima na kninsku Dinaru. To prebacivanje potrajalo je skoro cijelu noć, na licu mjesta sam ostao do kraja, s Nikolom Vrančićem i zadnjom grupom natovarenih konja i mazgi. Već je počelo svitati i požurivao sam drugove, brinući da nam kroz one vododerine kojima smo se provlačili, ne postave zasjedu četnici ili ustaše.

Nikola je bio jako umoran i želio je malo da predahne. Otišao je u prvi zaselak i zamolio seljaka da mu skuhaju malo varenike, mlijeka. S njim je ostao Andrija Božanić i jedan borac, iako sam im govorio da to ne čine. Nisu me poslušali, već su ipak ostali da predahnu i samo da popiju malo mlijeka. Nisam više htio čekati, pa sam sa zadnjom grupom nastavio dalje. Tek što smo stigli u bazu i počeli rastovarivati kukuruz, iz daljine se razliježe, najprije jedan, pa onda i drugi hitac. Odmah sam naredio „pod oružje“, pa smo poletjeli dolje i na svoj užas, zatekao sam Nikolu mrtva. Bilo je očito da ga je prvi metak promašio i daje on pokušao da se baci u zaklon. U tom momentu drugi metak ga je pogodio pod desnu lopaticu i zrno je izašlo pored srca. Andrija Božanić i onaj borac su uspjeli izbjeći zasjedu.

Pogibija Nikole Vrančića bila je veliki gubitak za sve nas. Uzbuđen njegovom zlom sudbinom, nisam mogao zadržati suze. Pokopali smo ga u blizini mjesta gdje je poginuo, iznad kanjona Krčića, gdje se nalaze mlinice i odakle put vodi na padine kninske Dinare.

Nikola, odani borac Partije i radničkog pokreta bio je jako popularan u narodu, posebno je kod seljaka uživao veliki ugled i simpatije, a kao borac bio je jedan od najboljih.

Neosvojivo Biokovo

Sredinom travnja 1942. na biokovskom području, gdje su uvjeti za razvoj oslobodilačkog pokreta bili povoljniji nego u drugim priobalnim dijelovima Dalmacije, operirala je Prva južnodalmatinska četa, a u naseljima ispod Biokova djelovale su partijske, skojevske i sindikalne organizacije s jakom revolucionarnom tradicijom. Gotovo svi njihovi članovi još u ljeto 1941., na poziv Pokrajinskog komiteta, prešli su u ilegalu i živjeli životom vojnika Partije. Pridobili su mnogobrojne bjegunce, koji se nisu htjeli odazvati regrutaciji u domobransku vojsku NDH. Tako je Partija, podstičući raspoloženje naroda protiv okupatora i ustaša, iz dana u dan povećavala broj pristalica i simpatizera, kako u gradovima, tako i u selima. U akcionim odborima i drugim organima i organizacijama NOP-a, na čijem čelu su bili komunisti, bivalo je sve više stanovnika ovoga kraja. To je, međutim, bilo gotovo sve što je u ljeto 1941. partijska organizacija Makarske postigla na dizanju ustanka. Zbog toga je Pokrajinski komitet u nekoliko navrata i neposredno intervenirao. Najprije u septembru 1941. kad je partijskoj organizaciji Makarske ukazao na neke vrlo povoljne političke situacije na terenu, a i druge uvjete za početak borbe protiv okupatora i ustaša.

Postojala su dva faktora koja su mogla povoljno utjecati na stvaranje partizanskih odreda i početak oružane borbe, pa je Pokrajinski komitet na njih s pravom ukazivao: prvo, ustaške i okupatorske snage na biokovskom primorju su malobrojne i teško se mogu nositi s ustanicima, a drugo, geografski položaj masiva Biokova, koji se skoro neprohodan proteže paralelno s obalom, natkriljuje mnoga sela idealna za stvaranje partizanskih baza.

Pokrajinski komitet se takvim stavom oštro suprotstavio Okružnom komitetu KPH za Makarsku i njegovom sekretaru Tonu Andrijaševiću - Starom. Oni su smatrali da je u Biokovskom primorju nemoguće razvijati oružanu borbu zbog pasivnosti poljoprivrede, zbog čega partizani ne bi imali hrane. Mi smo zato morali smijeniti Andrijaševića i više članova Okružnog komiteta KPH. Od tada su stvari ipak krenule, ali sporije nego što je trebalo. Sve do potkraj studenog, sva vojska Partije ispod Biokova bila je skupljena od ilegalaca, kompromitiranih članova KPJ. Tek tada se njihova organizaciona forma popravlja, jer po direktivi Okružnog komiteta KPH za Makarsku, formiraju nekoliko partizanskih logora. Tu su se okupili ilegalci, izvodili vojnu obuku i živjeli vojničkim životom. Prvu oružanu akciju će izvesti krajem siječnja 1942. godine. Pripreme za oružanu borbu, krajem 1941., na Makarskom primorju su skoro zaustavljene, jer je Okružni komitet dao direktivu da se dio drugova vrati kući. Opet smo morali na reagirati, ali bilo je kasno, jer se dio drugova već udaljio iz partizanskih logora.

Ustaške vlasti su saznale da se ljudi vraćaju i počela je potjera za njima. U Gradcu su uhvaćena sedmorica drugova, koji su napustili logor Striževo. Ovu sedmoricu drugova su 22. siječnja ustaše zatvorili. Ali već iste noći, na financijsku stanicu u Gradcu, gdje su bili zatvoreni naši drugovi, krenuli su partizani iz logora Striževo i uspjeh je bio izvanredan. Do

jutra 23. siječnja razoružana je ustaška posada u Gradcu i ubijen poznati ustaški zlikovac Jozo Medar. Odmah nakon toga Gojko Ujdurović je svoju Gradačku grupu poveo u napad na ustašku oružničku postaju Gradac, oko dva kilometra udaljenu od osvojene postaje financa. Njima je u pomoć ubrzo pristiglo oko 60 partizanskih boraca iz sela Baćine. Nakon pogibije jednog oružnika iz postaje smještene u tvrdoj, kamenoj zgradi u centru Gradca, ustaše su napali zatvorenike i zvjerski ubili Andriju Andrijaševića, a kroz prozor su bacili Milorada Stojnića i nastavili pružati ogorčen otpor našim borcima.

Tek 24. siječnja, kad su se Gračani spremali da još jednom, odlučnije navale na ustašku postaju, koja nije pala, u luku je uplovio talijanski motorni jedrenjak. I partizani i ustaše bili su pomislili da je to stigla pomoć ustaškoj postaji. Partizani su ostavili dio snaga da drži postaju u blokadi, a glavne snage su uputili ka obali. No, umjesto naoružanog ratnog broda, njih je u luci čekao jedrenjak „Merkur“, s teretom od 120 tona kukuruza i druge robe, upućene talijanskim snagama na Brač i Hvaru. Brod je odmah zaplijenjen, a dio tovara prenijet u planinsko selo Grnčanik na Biokovu, odnosno razdijeljen stanovnicima Gradca i drugih sela do Drvenika. Ostatak robe, s borcima Mije Boganovića iz Baćine, prevezen je u luku Ploče, razdijeljen stanovnicima partizanske Baćine i uskladišten u špilju Biševicu.

Pošto su se snabdjeli, partizani su nastavili borbu u Gradcu, četiri dana su gospodarili situacijom. Održali bi se oni još i duže, da 26. januara opkoljenim ustašama nije stigla pomoć talijanskih ratnih brodova iz Makarske. Tek tada su se ustanici povukli na Biokovo.

S onim što se zbivalo u Makarskoj potpunije sam se upoznao tek kad sam došao na Dinaru. Po Maksu Baći, koji je s Vrdova krenuo za Omiš i Split, drugovima u Makarskoj poručio sam da svoj krupan uspjeh iskoriste. Prvo, za obračun sa svim oportunističkim ostacima u Partiji, koji tvrde da je nemoguće u tom području organizirati i održati veće partizanske grupe i odrede. Drugo, organizirati masovno prebacivanje na Biokovo ljudi iz akcionih odbora i raznih antifašističkih organizacija, ljudi koji su spremni ući u odrede i boriti se.

Međutim, drugovi iz Makarske nisu uspjeli dovoljno iskoristiti uspjeh iz Gradca, za veći razmah partizanske borbe. U logorima je zadržan samo dio drugova, onih koji su činili operativnu jezgru budućih vojnih jedinica, a nisu bili vezani za terenski rad. Terenski radnici i dio kompromitiranih drugova i dalje su živjeli u ilegalnosti, u blizini svojih kuća. U tri partizanska logora ispod Biokova pooštreni su disciplina i budnost, upućivane su patrole i postavljana osiguranja dalje od logora, a intenzivirana je politička i vojna obuka. Logori su i dalje ostali nepovezani, a o uspjehu borbe u Gradcu samo se pričalo. Nezadovoljan takvim inertnim radom makarskog rukovodstva, u veljači sam pisao drugovima iz Pokrajinskog komiteta u Splitu da bi stvari u Makarskoj morale jedanput krenuti.

Krajem veljače Pokrajinski komitet je tamo poslao Ervina Klarića kao svog instruktora. On je već 8. ožujka okupio u selu Baćini sve partijsko-političke rukovodioce s Makarskog primorja. Trebalo se dogovoriti o stvaranju partizanske jedinice u koju bi ušli borci iz tri postojeće partizanske grupe. Postojala je grupa iz okolice Makarske od 25 boraca, čiji je komandir bio Nikola Glavina. Oko Vrgorca bilo je 27 boraca pod rukovodstvom Vite Viskića i grupa Nede Boškovića iz Baćine, s nešto manje od 50 boraca. Dva okršaja koja su bila nametnuta ustanicima, na kratko su odgodili formiranje te južnodalmatinske jedinice. Prvi je okršaj bio u Baćini. Tu je partizanska grupa na brzinu morala zaposjesti vatrene položaje i prepriječiti put ustašama iz Gradca. Ustaše su žurili ka Baćini da opkole partizane. U borbi su

partizani ubili dvojicu ustaša, jednog ranili, a zarobili su devet ustaša. Zaplijenili su jedanaest pušaka i jedan puškomitraljez. Makarska grupa je ostala bez svog komandira Viskića, a 9. ožujka je grupa predvođena skojevcima iz sela Plitvine dočekala vatrom i prepolovila ustašku patrolu, upućenu iz Gradca. Sve to skupa je i instruktora Klarića i partijsko rukovodstvo za južnu Dalmaciju, kao i same borce, uvjerilo da treba formirati jedinicu koja će djelovati na čitavom podbiokovskom području. Nakon sastanka najodgovornijih partijskih i političkih rukovodilaca južne Dalmacije, 13. ožujka 1942., u selu Docu formirana je Prva južnodalmatinska partizanska četa. Za komandira je određen Sergije Petrović, ali je poslije kratkog vremena tu dužnost preuzeo Petar Viskić. Politički komesar je bio Nedo Bošković, a zamjenici komandira i komesara bili su Gojko Ujdurović i Jozo Tomašević. U četi je bilo oko 150 boraca, a znatan broj od njih je i poslije toga živio u ilegali, blizu svojih kuća. Zadatak partijske organizacije bio je da te ljude uputi u sastav čete. Iz razgovora koje je vodio, instruktor PK Klarić je zaključio da se na makarskom području nalazi više manjih postaja neprijatelja, koje nisu međusobno dobro povezane, pa je komandi nove, Prve južnodalmatinske partizanske čete postavio kao prvi zadatak - napad na te okupatorske i ustaške posade.

Prva postaja na koju su napali, bila je u Straševici. Dosta lako su je savladali, 15. ožujka, dva dana nakon formiranja Prve južnodalmatinske partizanske čete. Četa je zarobila 12 seoskih milicionera, dvojicu ustaša, zaplijenila je 12 pušaka. Nakon toga je četa podijeljena na vodove, koji su otišli u raznim pravcima. Ante Bereš je svoj Prvi vod poveo prema dolini Neretve, Drugi vod Nikole Glavine prebacio se u istočni dio Makarskog primorja, Treći vod pod komandom Polde Mikulića upućen je prema Makarskoj i Baškoj Vodi, a Četvrti vod je zadržan na Biokovu, sa zadatkom da djeluje prema Imotskom. I samo što su vodovi stigli, na svoje terene, na Biokovo su krenuli Talijani i ustaške jedinice.

Ova se ofenziva mogla i očekivati. Vlasti i vojska NDH, koja na Makarskom primorju nije mogla naći podršku, oslanjali su se na dovedene ustaše, nisu mogli spriječiti narod da pomaže partizane. lako snage naših jedinica nisu bile adekvatne borbenom raspoloženju naroda i broju ljudi spremnih da postanu vojnici Partije i JNOF, niti su intenzitet i opseg njihovih akcija bili takvi da bismo mogli biti zaista zadovoljni, ipak su naši borci držali ustaške vlasti stalno na oprezu i primoravali ih da poduzimaju akcije protiv partizana. Već poslije borbe u Gradcu i Baćini veliki župan ustaške župe Cetine, čije je sjedište bilo u Omišu alarmira Pavelićevu vladu u Zagrebu i talijanske vojne komande, zbog opasnosti rasplamsavanja ustanka i na ovom području.

Vlasti NDH su stalno upozoravale Talijane na opasnost da se prvi oružani napadi partizana mogu pretvoriti u masovni narodni oružani ustanak. I Talijani su osjećali tu opasnost, tako da su potkraj ožujka poduzeli ofenzivu na Biokovo. Cilj im je da između Brista, Vrgorca, Velikog Prologa, Ploča i obale očiste teren od partizana i narod toga kraja oslobode iluzije o mogućnosti opstanka ustaničkih snaga.

Snage kojima su Talijani htjeli pokazati svoju moć i koje su istovremeno krenule u napad iz Vrgorca i Makarske, bile su nadmoćne, tako da su se vodovi Primorske čete morali povući u unutrašnjost Biokova, prema selima Šošićima i Svetom Jurju, ka vrhu planine. Pri tome Talijani nisu nailazili na prostor koji bi bio potpuno prepušten, ispražnjen. Naprotiv, vodovi Prve južnodalmatinske partizanske čete stalno su dočekivali i brzo i iznenada napadali talijanske kolone, a onda se povlačili na nove položaje. Tako su partizani Makarskog primorja,

parirajući talijanskoj ofenzivi na Biokovo, 25. i 26. ožujka, nanijeli okupatoru znatne gubitke. Ta se ofenziva završila bezuspješno: kada su se 26. ožujka Talijani povukli na polazne položaje, očišćeni prostor opet su zauzeli partizanski borci.

Sve je ostalo po starome, ali su fašisti zapalili kuće u partizanskoj Baćini. Ni to, ni pljačka imovine i stoke, koju su izvršili okupatori, nisu mogli uplašiti narod. Zato će Baćina biti novi poticaj za borbu. Odmah nakon neprijateljske ofenzive, borci Trećeg voda su zauzeli prostor između Ploča i Baćine. Osim vojnih akcija, oni su na tom području razvili politički rad s narodom, a u prvoj polovici travnja su krenuli na poluotok Pelješac.

Pobjeda kod Striževa

U to vrijeme na Pelješcu, na prostoru između Kune i Pijavičina, djelovala je grupa od 25 ilegalaca, mahom predratnih članova Partije, skojevaca i simpatizera KPJ. Oni su živjeli izolirani od ostalih partizanskih snaga u Dalmaciji, ali spremni da izvrše svaki zadatak koji bi im Partija postavila. Pošto su se povezali s grupom boraca Trećeg voda Prve južnodalmatinske čete oni su to dokazali već 12. travnja. Sa zamjenikom komandira čete Gojkom Ujdurovićem na čelu, prebacili su se na poluotok Pelješac. Ilegalci s Pelješca pridružili su se biokovskim partizanima i izveli prvu veću oružanu akciju na Pelješcu: istog dana bile su napadnute i osvojene policijske i oružničke postaje u Crkvicama, Janjini i Dračama. Tako se oružana borba proširila i na poluotok Pelješac.

Najsmjelije svoje akcije Prva južno dalmatinska četa izvela je u svibnju 1942. Tri grupe boraca, u noći između 4. i 5. svibnja, napale su, na ušću Neretve, i potopile gliboder, bager, koji je čistio korito rijeke Neretve i rukavac Crne Rijeke. Potopljeni je gliboder zatvorio korito rijeke i onemogućio plovidbu Neretvom između Ploča i Metkovića. Ovim napadom Neretva je izbačena iz saobraćaja. To je izazvalo velike nesporazume između Nijemaca i Talijana, jer je njemačka privreda tako ostala bez plovnog puta za transport boksita iz rudnika u Hercegovini do njemačkih tvornica aluminija. To je bio veliki udarac za organizaciju TOT, koja je za njemačke interese vršila eksploataciju u Jugoslaviji. Zbog ovoga su Nijemci tražili da oni, njemačka vojska, preuzmu ušće Neretve iako se to područje nalazilo u talijanskoj okupacionoj zoni. Njemački zahtjev za preuzimanje Ploča, kao luke, od svojih saveznika Talijana, stigao je do visoke talijanske komande u Ljubljani, komande za Sloveniju i Dalmaciju. Sada su se Talijani našli u škripcu, narod kojem su oni donijeli „oslobođenje i civilizaciju“ bori se protiv njih, a Nijemci ih pritišću. Zato štab talijanske divizije „Mesina“ žuri da na ušću Neretve prikupi vojnike i da ih preko Biokova uputi na Makarsko primorje. I već 13. svibnja iz Rogotina, naselja na ušću Neretve, oko 300 talijanskih vojnika i jedan tenk kreću u pravcu Gradca. Ali ni oni neće daleko stići. Komanda Prve južnodalmatinske čete prikuplja raspoložive snage i s njima zaposjeda prikrivene i za zasjedu pogodne položaje kod Striževa, jednog od zaselaka Baćine. Ishod dvosatne borbe, najkrupnija je dotadašnja pobjeda tamošnjih partizana, a najveći poraz koji su Talijani doživjeli, od ušća Neretve do ušća Cetine u Omišu. Ubijena su dva oficira i pet talijanskih vojnika, a zarobljena dva oficira i petnaest vojnika. To je važna pobjeda i mi smo u štabu na Dinari dali nalog da se o tome piše u našoj štampi, a o tome sam, kao komandant, izvijestio Glavni štab Hrvatske, neka se o ovome zna i izvan Dalmacije.

Pobjeda kod Striževa je donijela, međutim, i neke probleme, među zarobljenim talijanskim oficirima i vojnicima bilo je i nekoliko ranjenika. Naši u to vrijeme nisu imali sanitetskog materijala i lijekova ni za svoje ranjenike, a kamoli za neprijatelja. Zato je komanda Prve južnodalmatinske čete predložila talijanskoj komandi da prihvati svoje ranjenike, a makarskim partizanima da ustupi lijekove i sanitetski materijal. Talijanska komanda je prihvatila taj prijedlog i odmah na ugovoreno mjesto, u luku Gradac, uputila tri ratna broda. Ali, čim su ranjenici ukrcani na ratne brodove, umjesto lijekova i sanitetskog materijala, ratni brodovi su otvorili topovsku vatru na Gradac. Poginule su tri žene, tri su teško ranjene, a srušena je i oštećena 21 kuća. Iznenađeni partizani nisu imali oruđa kojim bi odgovorili na topovsku vatru Talijana. Zato su nekoliko dana kasnije izveli smjelu pomorsku diverziju - grupa boraca Prve južnodalmatinske čete, ukrcana na jedan motorni leut, napala je 23. svibnja motorni brod „Mirna“, mornarice NDH, prisilila brod na predaju i sprovela ga u uvalu Čaklje kod Podgore. Na obali je brod dočekan od naroda i boraca, koji su brzo istovarili pakete, vagon krumpira, nešto benzina i crijepova za krovove. Akcije su se i dalje nastavljale, a moral naroda i boraca je bio sve čvršći.

Dalmatinski partizani u Lici

U to vrijeme, u prvim mjesecima druge ratne godine, odigrali su se značajni događaji i u sjevernoj Dalmaciji. S jedinicama koje su tamo 1941. i početkom 1942. godine nastajale, naš štab na Dinari nije imao direktnu vezu. Operativni oficir Maks Baće - Milić, nakon liječenja i oporavka, vratio se u Liku, u Glavni štab Hrvatske. Do tada smo vezu, koja nije bila stalna i redovita, održavali preko članova Pokrajinskog komiteta, koji su poslije mog odlaska na Dinaru, ostali u Splitu. S njima je Okružni komitet KPH za sjevernu Dalmaciju održavao stalnu vezu, pa su mogli ostvariti značajan utjecaj na rad partijske organizacije u šibenskom kraju.

Mimo naših nastojanja i kursa koji smo usvojili, da od ilegalaca i ilegalnih grupa, koje su tamo djelovale nakon poraza sjevernodalmatinskih odreda, stvaramo nove partizanske odrede sjeverne Dalmacije, dogodilo nam se da nam četiri veće grupe i nekoliko manjih, krajem 1941. i početkom 1942. stignu u Liku. Uloga koju su dalmatinski partizani tamo odigrali, boreći se zajedno s ličkim partizanima protiv Talijana i ustaša i kujući ratno bratstvo između Hrvata i Srba, dala je smrtni udarac četničkoj i ustaškoj propagandi. Naime, četnici su tvrdili kako su svi Hrvati ustaše, a ustaše su, naročito u Lici, tvrdili da su svi partizani Srbi i komunisti. Zato je odlazak dalmatinskih partizana, Hrvata, u Liku bio najbolji dokaz da je riječ o neprijateljskim lažima. Ali, to je s druge strane, pridonijelo da oružana borba u sjevernoj Dalmaciji prilično zakasni. Tek kad se dio boraca u proljeće 1942. vratio na svoj teren, mi smo u sjevernoj Dalmaciji počeli stvarati partizanske odrede.

Do tada je u sjevernoj Dalmaciji djelovao samo Bukovički odred, s oko četrdesetak boraca. Formiran je 6. siječnja 1942. od nekoliko borbenih grupa u Bukovici. Za komandanta je postavljen Obrad Knežević, radnik iz Očestova, koji je radeći u Beogradu, veoma mlad vezao svoj život za radnički pokret i postao član KPJ. Poslije aprilskog sloma vratio se u Bukovicu, postao najustrajniji propagator otpora i borbe protiv okupatora i ustaša, a za bratstvo između Srba i Hrvata u tom kraju.

Politički komesar odreda bio je Jovo Martić, učitelj iz Kistanja, koji je također vrlo mlad pristupio naprednom pokretu i uz snage koje su vode nepomirljivu borbu protiv velikosrpskih režima. On je bio ustrajan borac protiv kistanjskih trgovaca i zelenaša, koji su bezobzirno izrabljivali narod kistanjske općine, zbog čega je on i bio u narodu tako omiljen. Jovo Martić je bio pravi narodni tribun

Za njegova zamjenika i rukovodioca partijske organizacije u odredu, OK KPH za Šibenik, postavio je Petra Vejinovića, najstarijeg člana Partije u Bukovici, koji je bio jedan od osnivača partijske organizacije u Bukovici.

Naoružan s dva puškomitraljeza i puškama i podijeljen u par desetina Bukovički odred je odmah počeo izvoditi oružane akcije. Prvi objekti njegovih napada bili su zatvori u Kistanju i Đevrskama gdje su bili zatvoreni mnogi bukovički antifašisti, koji su u zatvoru čekali da ih Talijani interniraju u logore u Italiji.

I Kistanje i Đevrske bile su zaposjele jake talijanske snage. Zbog toga je štab odreda pribjegao posebnoj taktici: da zatvorene drugove oslobodi iz zasjeda, prilikom njihova sprovođenja u Zadar. Tako je glavnina odreda odmah poslana u selo Gošić, a odatle ih je postavio u zasjede na cesti Kistanje - Zadar i Kistanje - Šibenik. Borci odreda su u zasjedi proveli punih pet dana, od 10. do 15. siječnja i na žalost nisu dočekali trenutak da oružjem oslobode svoje drugove. Za to vrijeme dvije grupe od po tri člana Bukovičkog odreda izvele su dva pothvata. Jedna je grupa neopaženo ušla u Kistanje, uz teške okolnosti uspjela prokopati zid zatvorske zgrade i oslobodila jednog zatvorenika, koji je čekao na izvršenje smrtne kazne. Dva dana kasnije, 12. siječnja, druga grupa od tri člana probila se kroz talijanske redove u Đevrske i likvidirala jednog talijanskog špijuna.

Iz sela Ivoševaca, u koje se odred povukao poslije uzaludnog čekanja u zasjedi na transport zatvorenika, i u čijoj blizini je odred likvidirao dva lugara-špijuna koji su Talijanima dojavljivali sve pokrete partizana kroz Bukovicu, odred se premjestio u Modrino selo. Tamo su ga, međutim, već sljedećeg dana, u noći između 19. i 20. siječnja, opkolili i napali Talijani. Ali nakon kraće borbe, prve koju su bukovički ustanici na svom terenu vodili s Talijanima, odred se probio iz obruča i povukao na brdo Zmištak. Samo je jedan njegov borac u tom okršaju lakše ranjen, a Talijani su imali dva ubijena karabinjera.

Povezivanje s Glavnim štabom Hrvatske

Da bi uspješan ishod prvog okršaja partizana u Bukovici s okupatorom potpuno politički iskoristio, Okružni komitet KP Hrvatske za sjevernu Dalmaciju obratio se posebnim letkom narodu Bukovice. U tom dokumentu, pisanom ekavskim narječjem, najviše partijsko rukovodstvo za sjevernu Dalmaciju odvraća srpski narod Bukovice od četničke propagande, koja tvrdi kako su Talijani „spasili srpski narod“, i poziva ga da bude vjeran svojim slobodarskim tradicijama i svojim precima, te da se zajedno s hrvatskim narodom bori i protiv Talijana, i protiv njegovih slugu - ustaša i četnika.

Bila je to jasna politička platforma, na osnovi koje je Bukovički odred, u drugoj polovici siječnja i prvoj polovici veljače, razvio političku aktivnost. Za to je vrijeme uspio obići skoro sva sela Bukovice, čiji su ga žitelji oduševljeno dočekivali, izražavali jedinstvo i spremnost da se zajedno sa svojom braćom Hrvatima bore protiv okupatora i njegovih slugu. Za zajedničko nacionalno i socijalno oslobođenje i Srba i Hrvata, u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Potkraj druge dekade mjeseca travnja, primivši pismo Glavnog štaba Hrvatske, napokon smo doznali i poneku novost izvan Dalmacije i čuli kako najviše rukovodstvo Hrvatske ocjenjuje naš rad i situaciju u Dalmaciji.

To je pismo putovalo do nas dugo vremena, skoro mjesec dana, od 31. ožujka do otprilike 19. travnja. Iako s velikim zakašnjenjem, ovo pismo bilo je rezultat obostranih nastojanja, i naših i vojno-političkog rukovodstva Hrvatske, da uspostavimo međusobnu vezu, ali teškoće koje smo u tim pokušajima imali bile su skoro nesavladive. Zato što je pruga Split - Zagreb, zbog diverzija koje su na njoj izvodili lički i dalmatinski partizani, bila uglavnom van upotrebe, naši su kuriri morali ići u Zagreb preko Sarajeva, vlakom, ili brodom do Rijeke ili čak Trsta, pa tek onda u Hrvatsku. Pokazalo se da su te veze spore i nesigurne.

Centralni komitet KPH i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, Glavni štab Hrvatske i naš štab na Dinari nisu se uspjeli povezati ni posredstvom krajiških i ličkih partizana, jer su krajem između nas i Like, na kojem je području bilo sjedište Glavnog štaba Hrvatske, Kninskom krajinom i dijelom južne Like, bili zagospodarili četnici. Samo je jedno pismo Glavnog štaba Hrvatske, od 21. veljače 1942., dospjelo do Okružnog komiteta KPH za sjevernu Dalmaciju, koji ga je odmah proslijedio Pokrajinskom komitetu KPH, a PK naložio Maksu Baći, operativnom oficiru našeg štaba, da odgovori Glavnom štabu Hrvatske, što je on učinio.

Pismo Glavnog štaba Hrvatske koje nam je oko 20. travnja stiglo na Vještića-goru, temeljilo se na direktivama iz dvaju pisama koja je Tito uputio CK KPH i Glavnom štabu Hrvatske. U tim je pismima generalni sekret Partije i vrhovni komandant NOV i POJ u ime CK KPJ i Vrhovnog štaba, pošto je dao ocjenu razvoja ustanka u Hrvatskoj, pred partijsko vojno rukovodstvo Hrvatske postavljao zadatak da od sitnih partizanskih akcija pređu na usklađene akcije više partizanskih jedinica, čiji će cilj biti osvajanje oružja i municije, proširivanje slobodnog teritorija, osobito u Lici i na Kordunu, i njihovo povezivanje sa slobodnim područjem u Bosanskoj krajini. Tito je, dalje, ukazivao da Partija i NOP treba da maksimalno iskoriste nezadovoljstvo koje vlada u vojnim jedinicama NDH i u hrvatskom narodu, objašnjavaju Mačekovu izdajničku ulogu, da narodnooslobodilačke odbore, kao organe nove narodne vlasti ne opterećuju vojnim zadacima, da partijsko rukovodstvo osobitu brigu posveti čuvanju postojećih i uzdizanju novih kadrova, da s teritorija Hrvatske prikupi oko 300 najboljih boraca, koji će u pogodnom trenutku ući u Prvu proletersku brigadu.

Tito je u tim pismima obavijestio partijsko i političko rukovodstvo Hrvatske o neprijateljskoj djelatnosti Draže Mihailovića u Srbiji, o okupatorsko-kvislinškoj ofenzivi, povlačenju naših snaga iz Srbije i o ostalim važnim događajima u zemlji.

Budući da su u čitavoj prvoj ustaničkoj godini, pa dobrim dijelom i u prvoj polovici 1942., Srbi u Hrvatskoj bili glavni nosioci borbe pod vodstvom KPH, Tito je kao najvažniji zadatak hrvatskim komunistima postavljao da što više Hrvata povedu u oružanu borbu, da raskrinkaju Mačekovu politiku čekanja i njegovu suradnju s ustašama, da narodu objasne suštinu NDH, odvoje hrvatske mase od Mačeka i Pavelića i pridobiju ih za oružanu borbu protiv okupatora i kvislinga.

Čim smo dobili pismo Glavnog štaba i doznali da je u sjevernu Dalmaciju stigao oficir toga štaba Rade Bulat, poručio sam Maksu Baći da, čim mu to zdravlje dopusti, krene u sjevernu Dalmaciju, a zatim zajedno s Bulatom produži u Glavni štab i podnese mu iscrpan izvještaj o situaciji u Dalmaciji. Međutim, Baće se nije uspio povezati s Bulatom, jer je u

Bukovicu stigao tek 20. travnja, a Bulat se tada već bio vratio u Glavni štab Hrvatske na vojno-političko savjetovanje. Naš operativni oficir je svoje putovanje u Glavni štab iskoristio i za susrete s vojnim i političkim rukovodiocima sjeverne Dalmacije. Tako se u Bukovici sastao s drugovima iz štaba Bukovičkog odreda, koji je prihvatio zadatke da počne mobilizirati nove borce i pojačao partijski rad na terenu.

Baće se sastao i s rukovodstvom Kninskog odreda, kojem je, kao i svim komunistima sjeverne Dalmacije postavio zadatak da ustrajno i usporedo i politički rade na mobilizaciji i srpskih i hrvatskih masa i izvode zamašnije oružane akcije. Operativni oficir štaba Dalmatinsko-dinarskog odreda se potom uputio u Glavni štab Hrvatske. Ali, on tamo neće stići na vrijeme, pa će se i četvrto vojno-političko savjetovanje Glavnog štaba održati bez dalmatinskih predstavnika. Tako se članovi Glavnog štaba Hrvatske i predstavnici grupa odreda za Liku, Kordun i Baniju i Primorsko-goranskog odreda, ni ovaj put nisu mogli direktno upoznati s dalmatinskim prilikama, niti mi iskustva ličkih, kordunaških, banijskih i primorsko-goranskih partizana, zaključke i stavove Partije i vojnog rukovodstva, čuti bez posrednika.

Taj skup, iako mu nitko od nas nije prisustvovao, imao je izuzetno značenje za cjelokupnu oružanu borbu u Hrvatskoj, pa i za nas u Dalmaciji. Na njemu je još jedanput istaknuto da Srbi, i to seljaci, čine pretežnu većinu partizana, te da se ubuduće treba orijentirati na krajeve nastanjene Hrvatima i oružanu borbu proširiti na čitavu Hrvatsku. Da bi akcije bile što uspješnije, štabovima odreda i grupa odreda, postavljen je zadatak da izvode zajedničke akcije, te da prilikom njihova izvođenja što prisnije surađuju. Također je odlučeno da se počnu izvoditi krupniji i složeniji napadni pothvati na neprijatelja, kako bi se okupatoru i kvislinzima zadali što teži gubici, jedinice stekle borbena iskustva, proširio slobodni teritorij i zaplijenilo što više oružja i municije, odjeće, obuće i ostale opreme u kojoj smo toliko oskudijevali.

Na tom je skupu odlučeno da se počnu stvarati jedinice koje neće biti teritorijalne, nego će djelovati tamo gdje bude najpotrebnije. I na ovom je skupu istaknuto da je ustanku, i uopće pokretu, u sjevernoj Dalmaciji poklanjano malo pažnje, tako da su usprkos uvjetima koje su imali i Bukovički i Kninski odred, sve vrijeme bili neaktivni. Jedan od zaključaka četvrtog vojno-političkog savjetovanja Glavnog štaba Hrvatske, obavezivao je i nas u Dalmaciji da smjelije počnemo stvarati krupne partizanske odrede i da formiramo štab Četvrte operativne zone Hrvatske, koji će rukovoditi svim partizanskim jedinicama Dalmacije, od Zrmanje do Neretve, i u dijelu zapadne Bosne.

Naš prijedlog Glavnom štabu Hrvatske

Od kraja travnja 1942. pažnja našeg Štaba IV zone i Glavnog štaba Hrvatske biti će usmjerena na sjevernu Dalmaciju, posebno na Kninsku krajinu. Da smo toj regiji posvetili premalo pažnje, bilo je jasno i nama, koji nismo imali dovoljno partijskih i vojnih snaga da ovladamo strateški važnom kninskom tromeđom, na kojoj su organizirano djelovale okupatorske premoćne snage i četnici. Zato je bilo goruće pitanje da se zajednički organiziramo, politički i vojnički, s ustaničkim štabom Bosanske krajine.

Nama u Dalmaciji, upućivana je kritika da smo taj teren prepustili, a ta kritika je upućena i partijskom i vojnom rukovodstvu Hrvatske. Ono je to stalno ponavljalo kao našu pogrešku, ali su malo činili da nam praktično pomognu da grešku ispravimo.

S tim u vezi, pisao sam Glavnom štabu Hrvatske: „... Za potpunu likvidaciju četničke bande u Kninskoj krajini, naše je mišljenje da trebaju zajednički i sporazumno odredi dalmatinski, lički i drvarski izvršiti koncentričan napad sa svih strana i na taj ih način sasvim očistiti.“

Pisao sam to iz više razloga. Najprije, zato što sam bio uvjeren da ćemo uništenjem, razbijanjem ili progonom četničkih kolovođa ponovo pridobiti na svoju stranu mnogobrojne sinove Kninske krajine, koji su zavedeni lažnom propagandom i strahom, pognuli glavu iz straha da umjesto licemjernih Talijana ne dođu opet ustaše.

Pridobivanjem njih za partizansku stranu ili, bar za prvo vrijeme, njihovim pasiviziranjem prema nama, tromeđu Dalmacije, Like i Bosne, pretvorili bismo u zajedničku bazu ta tri ustanička kraja. Pri tome nam je osobito bilo stalo do povezivanja s Likom, u kojoj su se borili i dalmatinski partizani, a preko Like i s partijskim i vojnim rukovodstvom Hrvatske.

Taj je naš prijedlog Glavni štab prihvatio, ali je s tim u vezi procijenio da bi prije takvoga zajedničkog i koncentričnog napada drvarskih, ličkih i dalmatinskih partizana na snage neprijatelja u Kninskoj krajini, valjalo reorganizirati, kadrovski ojačati, i u manjim akcijama osposobiti one naše jedinice koje su djelovale na sjeveru Dalmacije.

Zato Glavni štab Hrvatske u sjevernu Dalmaciju ponovo šalje svog oficira Radu Bulata i vraća operativnog oficira štaba Četvrte operativne zone Maksa Baću. Oni u pratnji 60 partizana iz Like, od kojih je polovica bila iz Dalmacije, već 5. svibnja prelaze prugu Gračac - Otrić i preko Rujišta, dva dana kasnije stižu do Kistanja, na tlo Bukovice. Tamo se odmah povezuju sa štabom Bukovičkog odreda i sazivaju savjetovanje vojnih i političkih rukovodilaca sjeverne Dalmacije.

Na tom skupu, koji je trajao dva dana, 7. i 8. svibnja, sa sekretarom Okružnog komiteta KPH za sjevernu Dalmaciju Antom Jurlinom, članovima OK Nikolom Sekulićem - Bunkom, Milanom Lacmanovićem, komandantom Sjevernodalmatinskog bataljona, i Milkom Belamarić, zatim sa sekretarom Rajonskog komiteta za Bukovicu Petrom Vejnovićem i sekretarom Okružnog komiteta SKOJ-a za sjevernu Dalmaciju Vladom Berićem, drugovi Bulat i Baće su analizirali dosadašnji rad štaba Sjevernodalmatinskog bataljona. U stvari, glavna tema tog skupa bila je kako je taj štab izvršio zadatke koje mu je 21. travnja postavio naš operativni oficir, pri proputovanju za Glavni štab.

Maks Baće je tada zadao štabu ovog bataljona zadatak da mobilizira nove borce i pojača politički rad na području Bukovice, a precizirao mu je nekoliko borbenih akcija koje je valjalo izvesti. To je u biti predstavljalo ostvarenje onog dijela pisma Glavnog štaba Hrvatske našem Štabu IV zone, u kojem je stajalo: „Jedan od glavnih zadataka Kninskog bataljona bila bi istovremena mobilizacija u srpskim i hrvatskim krajevima i paralelne akcije i vojničko djelovanje u tim krajevima.“

Od trenutka kad je štab Sjevernodalmatinskog bataljona primio te zadatke 21. travnja, do trenutka kad su oficir Glavnog štaba Hrvatske, operativni oficir Štaba IV zone i političko rukovodstvo sjeverne Dalmacije počeli preispitivati kako su ti zadaci provedeni, 7. svibnja, bile su prošle jedva dvije sedmice. Za to vrijeme on je uspio pridobiti nešto novih boraca i povećati svoje brojno stanje, što svakako ne bi mogao, da se nije latio i izvršenja drugog zadatka dobivenog od Baće - političkog rada u narodu. Ali zbog toga što do tada nije bio izveo ni jednu vojnu akciju, štab je podvrgnut oštroj kritici i praktično smijenjen.

Za sjevernu Dalmaciju bio je to početak novog razdoblja oružane borbe. Smjenom prijašnjeg štaba bataljona, koliko god se ta odluka mogla činiti prenagljenom, počelo se prekidati s praksom toleriranja borbene i političke neaktivnosti. Već na tom skupu donesena je odluka da se od boraca Sjevernodalmatinskog bataljona, pripravnih da se odlučno bore, i boraca koji su došli iz Like, formira novi bataljon „Bude Borjan“. Naredbu o njegovu formiranju izdao je već 9. svibnja oficir Glavnog štaba Hrvatske Rade Bulat. Tom naredbom on je sebe, na osnovu odluke savjetovanja, imenovao privremenim komandantom.

Za političkog komesara bataljona, OK KPH je odredio svog sekretara Antu Jurlina - Marka. Zamjenik komesara postao je Slobodan Macura, operativni oficir i zamjenik komesara Dane Rončević - Radule, obavještajni oficir Bogdan Knežević, prvi intendantski oficir Ignjatije Macura, a drugi intendantski oficir Milan Lacmanović, dotadašnji komandant Sjevernodalmatinskog bataljona.

Od 234 borca, koliko ih je naoružanih puškama i s 12 mitraljeza na dan formiranja bilo u stroju, njegovu borbenu i političku jezgru činili su partizani iz Dalmacije i Like, koji su zajedno s Bulatom i Milićem stigli u Bukovicu. Uz njih će i ostali borci brže i lakše izrasti u beskompromisne borce, hrabre partizane.

Kombinirani odred protiv četnika

Bataljon „Bude Borjan“ razvio je živ politički rad u Bukovici i Kninskoj krajini. Uz svestranu pomoć Okružnog komiteta Partije za sjevernu Dalmaciju, koji je odmah poslije savjetovanja kod Kistanja preselio svoje sjedište iz Šibenika u Bukovicu, čete novoga bataljona počele su nastupati na širokom frontu. Njihovi su politički komesari i partijski rukovodioci svako zadržavanje partizana u selima iskorištavali za održavanje javnih zborova, na kojima se govorilo o ciljevima narodnooslobodilačke borbe i o izdajničkoj ulozi četnika, koji zajedno s okupatorom hoće da uguše NO pokret. Osim toga, čitali su vijesti dobivene s radija i drugi propagandni materijal, te govorili o partizanskoj borbi u drugim krajevima Jugoslavije. Poslije zborova birani su narodnooslobodilački odbori, u koje su ulazili najpošteniji i najborbeniji seljaci, koji će svuda zastupati interese NOP-a.

U četama je razvijena vojna obuka. Komandiri su organizirali ili su sami održavali predavanja o partizanskoj taktici borbe, a vrijeme kad nisu bili u akciji koristili su za izvođenje praktične obuke, na terenu. Unutar bataljona razvila se borba za čistoću partizanskih redova, borba ne samo protiv špijuna, nego i za odstranjivanje nedisciplinirani i kolebljivih pojedinaca.

Takav intenzivan rad unutar jedinica i u narodu, pridonio je da „Bude Borjan“ za kratko vrijeme preraste u jednu od borbenih partizanskih jedinica Dalmacije. U svemu tome prednjačili su oni borci, koji su i prije stvaranja bataljona učestvovali u borbama u Lici i Bosni, gdje su stekli dragocjeno borbeno iskustvo. Oni su doprinijeli da njihov bataljon spreman dočeka početak zajedničke akcije ličkih, krajiških i dalmatinskih partizana na četnike Kninske krajine.

Prijedlog koji sam u svibnju, u ime Štaba IV operativne zone uputio Glavnom štabu Hrvatske, da četnike u Kninskoj krajini napadnemo uz pomoć ličkih i drvarskih jedinica potpuno je prihvaćen. Podroban plan razrađen je u Glavnom štabu još u travnju, o čemu je i nama na Vještića-gori pravodobno, 30. travnja, upućena pismena naredba. Pri tome, Glavni

štab s razlogom nije gajio nikakve iluzije da ćemo uništiti i protjerati četnike iz Kninske krajine, jer su njihove snage bile u čvrstoj vezi s talijanskoj divizijom u Kninu, a četnici su započeli suradnju i s ustašama.

Za napade na četničke snage Glavni štab je formirao posebnu jedinicu, tzv. Kombinirani odred, u koji su, prema zamisli Glavnog štaba, imale ući ove jedinice: Prvi proleterski bataljon Hrvatske, Prvi lički udarni bataljon, Lički bataljon „Marko Orešković“ i djelomično „Gavrilo Princip“ i Tehnička četa ličke grupe odreda; iz Bosanske krajine: dio Petoga krajiškog odreda, a od jedinica IV operativne zone: Sjevernodalmatinski bataljon „Bude Borjan“, dijelovi Dinarskog odreda i Livanjskog bataljona „Starac Vujadin“. U svim tim jedinicama bilo je oko hiljadu partizanskih boraca. Za komandanta odreda Glavni štab je imenovao Petra Kleuta, oficira Glavnog štaba Hrvatske, a za političkog komesara Maksa Baću, operativnog oficira IV zone.

Dio odreda koji su činile jedinice s teritorija Like, prikupio se oko Korenice i Udbine. Nedostajale su samo jedinice bataljona „Gavrilo Princip“. Predvođeni komandantom odreda, lički su bataljoni 13. svibnja, podijeljeni u dvije kolone, krenuli na jug. Proleterski i udarni bataljon kretali su se dolinom rječice Butišnice. Kod Donjeg Tiškovca skrenuli su na zapad, ka zaseoku Savićima. Desno od njih, prema jugu grabila je kolona u kojoj su bili bataljon „Marko Orešković“, Tehnička četa i štab odreda. Dana 13. svibnja, poslije marša od Rujišta i rušenja željezničke pruge između Bendera i Pribudića, u zaselak Cvijanoviće, u sastav odreda stigao je i bataljon „Bude Borjan“.

U Cvijanovićima, na sastanku koji je s komandantima i političkim komesarima jedinica održao štab Kombiniranog odreda, dao je zadatke ličkim i dalmatinskim bataljonima. Od ličkih jedinica tamo su pristigli bataljon „Marko Orešković“, s 220 boraca, tek formirani Udarni bataljon, s 200 boraca, većinom omladinaca, koji su tek stupili u vojsku - što znači sa slabom vojničkom spremom; Tehnička četa, u kojoj je bilo 20 minera, s 250 kilograma eksploziva i jedno odjeljenje artiljeraca iz brdske baterije, s jednim topom od 75 mm, i odjel saniteta. Tim jedinicama, koje su sve pripadale grupi ličkih odreda, pridružio se i Prvi proleterski bataljon, s 200 boraca.

Mnogi od njih, a i sam komandant te posebne jedinice Glavnog štaba Hrvatske, radnik s otoka Iža i predratni član KPJ Ante Banina, bili su Dalmatinci. Dolaskom Sjevernodalmatinskog bataljona „Bude Borjan“, koji je imao 230 boraca, prikupile su se praktično sve jedinice koje će sudjelovati u napadu na četnike i Talijane oko Knina. U sastav Kombiniranog odreda do početka napada nisu došli: jedna četa ličkog bataljona „Mićo Kesić“, dijelovi Petog krajiškog odreda, koji su po dogovoru komandanata Glavnog štaba Hrvatske i Operativnog štaba za Bosansku krajinu trebali sudjelovati u napadu. Dosta su zakasnile i jedinice iz srednje Dalmacije i s livanjskog područja, koje sam ja prikupljao.

Na okupu se, podalje od Plavnog, našlo oko 870 boraca, naoružanih puškama, s 50 mitraljeza i jednim topom. Prvi objekt koji je trebalo napasti, prema zamisli štaba, bio je vijadukt Bender, na pruzi Zagreb - Split. Preko južne Like u sjevernu Dalmaciju bio je došao i komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivan Rukavina, u to vrijeme njegovo partizansko ime je bilo Ivo Vladić. I njega je krasilo iskustvo borca u španjolskoj Republikanskoj vojsci. On je došao pružiti pomoć štabu Kombiniranog odreda u prvoj fazi, da što bolje obavi zadatak i da bi uspostavio vezu sa mnom i štabom Četvrte operativne zone Hrvatske. Neprijateljsko

uporište je štab odreda pokušao izvidjeti noću, 13. na 14. svibnja, s brda Kite, a danju s Gologlava.

Ali ni poslije takvog izviđanja, ni na osnovi informacija partizanskih simpatizera iz toga kraja, štab nije mogao steći pravu sliku o jačini snaga koje su branile vijadukt, ni o njihovu rasporedu. Nije, dakle, ni slutio da njegove bataljone na vijaduktu Bender, kod Plavna, čekaju: 211. bataljon alpinaca; dio jednog bataljona iz 151. puka divizije „Sassari“, četa karabinjera i četa četnika; da utvrde oko vijadukta i željezničke stanice Plavno čine fortifikacijsku cjelinu, da su svi objekti bili uređeni za obranu, da su ih Talijani i četnici, očekujući naš napad, opasali jakim zidovima s puškarnicama; da su okolnim terenom dominirala četiri velika betonska bunkera; da su postavljene prepreke od bodljikave žice, a prilazi vijaduktu osigurani minskim poljem; da je tunel blizu vijadukta bio isto utvrđen.

Kad se sve to zna, a sve to naša obavještajna služba tada nije stigla saznati, samo po sebi je jasno da naš napad na Bender nije mogao svršiti drukčije nego povlačenjem naših četa.

One su bile primorane borbom savladati mnoge prepreke, prije Bendera i Plavna. Saznavši 14. svibnja za prisutnost partizana na tromeđi, četnički štabovi iz Strmice, Golubića, Plavna i Zrmanje odmah su mobilizirali svoje snage. Obavijestili su Talijane o partizanima, a u toku noći, 14. na 15. svibnja, na Orlovici i oko Plavna postavili su brojne zasjede, koje su morali savladati naši bataljoni. Zbog tih borbi i lutanja kolona, koje su imale slabe vodiče, naše jedinice su umjesto prije tri ujutro, kako je planirao štab, na polazne položaje za napad stigle poslije četiri sata, a u napad krenule tek u zoru 15. svibnja.

No, usprkos organiziranoj i jakoj vatri kojom su ih fašisti dočekali, naši su krenuli u napad. „Krntijaši“, kako su zvali borce bataljona „Marko Orešković - Krntija“, nakon dva sata borbe su se uspjeli primaći željezničkoj stanici u Plavnu, mjestimično i na domet ručnih bombi. Njihova Druga četa uklinila se između stanice i vijadukta. Ali druge dvije čete, koje su napadale sam vijadukt, naišle su ne samo na vatru iz velikih dvokatnih bunkera s obje strane vijadukta, nego i na iznenadnu mitraljesku vatru iz kuća ispred vijadukta. Ipak, i te dvije čete su napredovale, pa su u devet sati, zajedno s minerskim vodom, krenule u juriš kroz žičane prepreke prema srednjim stupovima vijadukta. Uz svu hrabrost i upornost „krntijaša“ i minera, njihov je juriš zaustavljen pred samim stupovima, pod mostom, jakom vatrom tri mitraljeza, iz obližnjih kuća. Broj poginulih i ranjenih, koje su naši iznosili pod vatrom, stalno se povećavao. Redovi čete su se prorijedili, pa su se ostaci bataljona morali povući na položaje s kojih su krenuli na juriš.

Kako su ostale snage uspješno izvršavale svoje zadatke, jedan sat poslije povlačenja ispod mosta, čete bataljona „Marko Orešković - Krntija“ počele su se, prema naređenju štaba Kombiniranog odreda, pripremati za novi napad na vijadukt. Četa Proleterskog bataljona već je u prvom napadu zauzela utvrde na prilazima tunelu i držala Talijane prikovane pod vatrom u unutrašnjosti tunela, a Udarni bataljon je sprječavao Talijane i četnike da prodru od Knina do Plavna. Četama „krntijaša“ ovaj put su se pridružile čete Proleterskog bataljona, koje su dotad bile rezerva komandanta odreda. Njihov je napad podržavao i brdski top, koji je posada dovukla s Kite i postavila ga tako da sa zapadne strane može bliskom, direktnom vatrom, tući oba bunkera pred vijaduktom. U 10:15 sati čete proletera i „krntijaša“ ponovo su krenule na juriš. Pod zaštitom vatre svojih mitraljezaca i praćene drugovima minerima, one su se probijale kroz žičane i minske prepreke, te se ponovo našle samo desetak metara

udaljene od stupova mosta. Naš brdski top je ušutkao dva mitraljeska gnijezda na bunkerima, a s dvije granate uzdrmao zidove željezničke stanice. Onda su oko nje ponovo zatutnjale ručne bombe naših boraca. Ali baš tada, usred borbe, 15 minuta nakon silovitog juriša proletera, „krntijaša“ i minera, u 10:30 sati, iz pravca Knina stigao je oklopni vlak, koji se zaustavio na samom vijaduktu i otvorio kombiniranu, mitraljesku, topovsku i minobacačku vatru na naše borce.

Naši ni tada nisu odstupili. Na talijanski oklopni vlak partizani su otvorili vatru iz mitraljeza, pušaka i iz topa. Bila je to neravnopravna bitka. Čak ni top nije mogao probiti oklop. Zato je komanda štaba naredila povlačenje naših jedinica.

Vatra oko Bendera počela se stišavati, a oko podneva 15. svibnja potpuno je prestala. Deset partizana je poginulo, 18 ranjeno. Naše čete su se povukle prema Plavnu, na položaje koji dominiraju nad plavljanskom dolinom.

Kako se oklopni vlak probio iz Knina u Plavno na vijadukt Bender? Zadatak da to spriječi imao je naš bataljon „Bude Borjan“. Njemu je štab Kombiniranog odreda poslao pismenu zapovijest da u noći između 14. i 15. svibnja s dvije čete izađe na prugu između Pađena i Otona i poruši je na podesnom mjestu, te da potom s položaja na padinama Debelog brda, spriječi prodor Talijana iz Pađena ka Plavnu. Prema naredbi štab bataljona „Bude Borjan“ trebao je jednu četu prebaciti preko rijeke Zrmanje, na visove Bobiju i Crni Vrh, sjeverno od Prljeva, s kojih će spriječiti četnike da se popnu na brda sjeverno od Plavna.

Međutim, dvije sjevernodalmatinske čete su na prugu sišle nespremne, bez alata kojim bi srušile prugu. Prilikom prve neprijateljeve intervencije bile su odbačene od pruge tako da je oklopni vlak mogao nesmetano proći do vijadukta Bender. A četa bataljona „Bude Borjan“ koja je imala zadatak probiti se u Krupu i tamo spriječiti četnike da krenu u pomoć Talijanima na Benderu i Plavnu, nije izvršila zadatak. Tragedija čete se desila kad su prešli na desnu obalu Zrmanje. Komandir čete Milorad Stegnjajić, pružio je četnicima pomoć da partizansku četu opkole u Golubiću, između 14. i 15. svibnja. Četa se ipak uspjela probiti iz Golubića ka Erveniku, uz teške gubitke od 11 poginulih partizana, a 12 boraca su četnici zarobili. Izdajica Stegnjajić je postao plaćenik, organizator tzv. antikomunističke milicije u svom kraju.

Zarobljene partizane, među kojima je bio i Dane Rončević - Radule, operativni oficir Sjevernodalmatinskog bataljona „Bude Borjan“, četnici su nakon nekoliko dana likvidirali u Gračacu.

Savjetovanje na Vještića-gori

Prema planu Glavnog štaba Hrvatske, u sastavu kombiniranog odreda u borbama na tromeđi Like, Dalmacije i Bosanske krajine, trebale su sudjelovati i jedinice iz srednje Dalmacije, pod rukovodstvom našeg Štaba IV zone. S tim u vezi, Glavni štab nam je uputio naređenje da s istoka, preko Dinare, poduzmemo napad prema Kninu.

Naređenje nam je Glavni štab poslao 30. travnja, a mi smo ga primili dva tjedna kasnije, 13. svibnja 1942. A tada smo, prema tom naređenju, već morali biti pred Kninom i s polaznih položaja, kad i druge jedinice Kombiniranog odreda, krenuti u napad. Valjalo je prevaliti dug put kroz predjele u kojima je bilo i ustaških postaja i četnika i talijanskih posada, a čete su nam bile rasute na tri strane, pa ih nismo mogli tako brzo okupiti. Zato sam sazvao

sastanak članova štaba Zone i drugih vojnih i političkih rukovodilaca, koji su se zatekli na Vještića-gori i postavio pitanje što da činimo.

Situaciju je otežavalo i to što smo u duhu direktiva CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske bili sazvali za 25. svibnja vojno-političko savjetovanje. Već su bili primili pozive i pripremali se da krenu na put ili već bili na putu za Vještića-goru najistaknutiji partijsko-politički i vojni rukovodioci cijele Dalmacije.

Pošto sam saslušao mišljenja svih svojih suradnika, odlučio sam da ipak krenem prema Kninu, makar i s ono malo snaga koje su bile u blizini štaba ili su se mogle, na brzinu, prikupiti. To je bila prilika da se susretnem s komandantom Glavnog štaba Hrvatske Ivom Rukavinom, da on meni da instrukcije za dalji rad i ja da ga upoznam sa situacijom u Dalmaciji.

Smatrao sam da, ni po koju cijenu, ne smijemo propustiti priliku koja nam se ukazala, da uz pomoć ličkih i krajiških jedinica, ako ne uništimo, jer za to očito nismo imali dovoljno snaga, a onda bar da ozbiljnije uzdrmamo četničku vlast u Kninskoj krajini. Zajedničke borbe na tromeđi će biti prilika i za kovanje ratnog bratstva naših dalmatinskih s ličkim i bosanskim partizanima. To su bili razlozi zbog kojih sam, iako sam u Kninsku krajinu mogao krenuti sa svega dvadesetak boraca Dinarskog odreda, te usprkos malim izgledima da ću tamo stići na vrijeme i pridonijeti uspjehu ostalih jedinica, ipak odlučio krenuti. S Vještića-gore sam se zaputio ka izvoru Cetine. Zanoćili smo u logoru Cetinske čete, a zatim sam se s tridesetak njenih boraca, koje sam odabrao i poveo sa sobom, uputio prema Dinari. Kod Podića na Dinari, u logor Kninskog odreda, stigli smo već 16. svibnja. Kninski odred je u to vrijeme imao oko 40 boraca. Svi su oni pošli s nama, tako da nas je bilo 90 partizana. S njima sam zaposjeo položaje zapadno od željezničke pruge Knin - Drvar, na brdu Plješevici. Tamo su sve tri grupe - dinarska, cetinska i kninska - čekale da nam stigne pojačanje, oko stotinu boraca livanjskog bataljona „Starac Vujadin“, čijem sam štabu, prije polaska s Vještića-gore, naredio da krene prema tromeđi, jer ćemo ga čekati na Plješevici. Ali, borci bataljona „Starac Vujadin“ nisu pokazivali volju da se odmaknu od svojih kuća i Sajkovića. Partizana s takvim shvaćanjima, pa i kolebljivaca u pogledu borbe s Talijanima i četnicima, bilo je i u njegovu štabu. A budući da su nas u Kninskoj krajini očekivale borbe s baš tim neprijateljima, nitko se iz bataljona „Starac Vujadin“ nije odazvao na moje naređenje. Uzalud smo partizane iz Sajkovića čekali sve do 20. svibnja. To nas je, među ostalim, omelo da barem uspostavimo vezu sa štabom Kombiniranog odreda, kad već nismo stigli na vrijeme, da bismo mogli učestvovati u borbi za vijadukt Bender.

Jedina jedinica iz sastava Kombiniranog odreda, s kojom smo za sve vrijeme bavljenja na Dinari imali dodir, bio je jedan vod Prvog proleterskog bataljona Hrvatske. Prema naređenju štaba Kombiniranog odreda, trebalo je da uspostavi vezu s nama, ali su jake talijanske i četničke snage u dolini Butišnice spriječile da se probijemo prema Plavnom, te smo se i proleteri i mi vratili na Vještića-goru.

Vraćajući se s Kninskim i Dinarskim odredom i Cetinskom četom, postavili smo zasjedu na komunikaciju Knin - Vrlika, u selu Krčićima. Tamo smo dočekali ona dva kamiona natovarena kukuruzom, o čemu sam već govorio. Na kraju ove akcije poginuo je Nikola Vrančić, od četničke zasjede zloglasnog seljaka Sića. Nažalost, nismo uspjeli nikoga od njegovih četnika ubiti, jer su se oni vješto izvukli, poznajući teren.

Ubrzo nakon našeg povratka na Vještića-goru, gdje su se već bili okupili vojno-politički rukovodioci iz srednje i južne Dalmacije i s livanjskog područja, na savjetovanje koje su za 25. svibnja bili sazvali Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju i štab Četvrte operativne zone Hrvatske. Kninsku krajinu napustio je i vratio se u Liku Kombinirani odred. Na prostranom slobodnom teritoriju koji je taj odred svojim akcijama stvorio, a koji su činila sjeverozapadna sela kninskog i jugoistočna sela gračačkog kotara, ostale su čete Sjevernodalmatinskog bataljona „Bude Borjan".

Iz oslobođene Zrmanje, Palanke, Pribudića, Otona, Plavna i drugih sela s jugoistoka Like i sa sjeverozapada Kninske krajine, partizanima je pristupilo nekoliko desetina novih boraca, od kojih je najprije formirana Zrmanjska, a zatim i Plavanjska četa, da bi se od tih dviju četa i grupe boraca iz Bukovice iz bataljona „Bude Borjan" formirao i drugi sjevernodalmatinski bataljon „Branko Vladušić". Ime je dobio po desetaru Druge čete bataljona „Marko Orešković" Branku Vladušiću, koji je u ožujku 1942. godine junački poginuo u napadu na Srb i bio proglašen za Narodnog heroja.

Nakon formiranja bataljona „Branko Vladušić", a na temelju naređenja Štaba IV operativne zone od 23. svibnja 1942. da se sve jedinice u sjevernoj Dalmaciji što prije organiziraju u jedan sjevernodalmatinski odred, od dva bataljona, ubrzo je od Prvog sjevernodalmatinskog bataljona „Bude Borjan" - čiji je komandant postao Slobodan Macura, politički komesar Vlado Peran, a operativni oficir Sveto Perić - i Drugog sjevernodalmatinskog bataljona „Branko Vladušić" - čiji su štab činili komandant Mate Staničić, politički komesar Jovo Martić i operativni oficir Simo Dubajić - 25. svibnja formiran Prvi narodnooslobodilački partizanski odred za sjevernu Dalmaciju.

Na Vještića-gori su se do 25. svibnja okupili i delegati iz pokrajine, koje smo pozvali na prvo vojno-političko savjetovanje za Dalmaciju. Nisu, međutim, još bili stigli delegati iz sjeverne Dalmacije i s otoka Korčule, Visa, Pelješca i iz Dubrovnika, kao ni predstavnici Centralnog komiteta KPH i Glavnog štaba Hrvatske. U nadi da ću se povezati s mojim zamjenikom Maksom Baćom i delegatom Glavnog štaba Radom Bulatom, kao i samim komandantom GŠH, i ja sam se u Kninskoj krajini i na kninskoj Dinari zadržao nešto duže, tako da sam na Vještića-goru stigao tek 29. svibnja. Iako su Talijani već kretali u ofenzivu, ipak sam u dogovoru sa svojim suradnicima odredio da se savjetovanje odgodi samo za nekoliko dana. To smo vrijeme iskoristili da se u Pokrajinskom komitetu i Štabu zone što temeljitije pripremimo. Kako ni delegati iz sjeverne Dalmacije - gdje je zbog likvidacije fašističkog prefekta Zadra već bjesnila talijansko-četnička ofenziva protiv dva sjevernodalmatinska bataljona - ni naš predstavnik na tom terenu Maks Baće, a ni predstavnik Glavnog štaba Hrvatske i CK KPH nisu dolazili niti se javili, odlučio sam da vojno-političko savjetovanje počne 4. lipnja 1942. godine.

Što smo postigli u Dalmaciji

Odluku da savjetovanje održimo bez predstavnika CK KPH i GSH i bez Maksa Baće, donio sam i zato što su tereni srednje i južne Dalmacije i Livanjskog kraja, čiji su delegati već osam dana čekali na početak skupa, ostali bez svojih najistaknutijih i najiskusnijih rukovodilaca. Bilo je prisutno 34 delegata. A na tim terenima je opet krenula talijanska ofenziva.

Trodnevno vojno-političko savjetovanje na Vještića-gori bilo je najznačajniji događaj u životu partijske organizacije i NOP-a Dalmacije u prvoj polovici 1942., a nema sumnje da je to najbitniji sastanak kadrova Dalmacije od početka rata. Na tome smo skupu temeljito razmotrili opću situaciju u svijetu, Hitlerova vojska je već bila odbačena od Moskve, u našoj zemlji, u Hrvatskoj i posebno konkretno u Dalmaciji. Razmotrili smo naše rezultate u stvaranju vojnih jedinica i razgaranju oružane borbe, stvaranju narodnooslobodilačkog fronta i NO odbora, odnosno drugih organa borbe i otpora naroda, te organizaciono stanje Partije i rad SKOJ-a, omladinske i organizacije žena. Savjetovanje smo završili donošenjem jednog jako preciznog i mobilizatorskog dokumenta - rezolucije o općoj političkoj situaciji, uspjesima koje smo postigli, o našim nedostacima i o zadacima koji su komuniste Dalmacije tek čekali u razvijanju NOP-a i oružane borbe. Podnijeto je šest referata: Ivan Amulić o političkoj situaciji i stvaranju jedinstvenog Narodnooslobodilačkog fronta; Andrija Božanić o organizacionom pitanju Partije; Ivica Kukoč o omladini i SKOJ-u; Neda Marović - Ranka o radu Antifašističkog fronta žena Dalmacije; Andrija Božanić o radu Narodne pomoći. Ja sam govorio o vojnoj organizaciji i njenim zadacima, a podnio sam i politički izvještaj. Krajem prvog dana savjetovanja, na skup je stigao i Maks Baće, s pismom CK KPH, koji traži da odložimo savjetovanje, a delegat CK nije se uputio ka nama, jer su borbe oko Knina i veze su slabe. Nisam prihvatio odlaganje našeg skupa, zato smo nastavili s radom. Iz izvještaja koji su podnosili delegati savjetovanja, moglo se jasno zaključiti da su pripreme za oružani ustanak u Dalmaciji počele odmah nakon sloma stare Jugoslavije 1941. Već u svibnju i lipnju vršene su prve sabotaže i diverzije. Početkom kolovoza delegati CK KPH i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju formiraju sedam partizanskih odreda, koji su se trebali prikupiti na Dinari. Međutim, zbog slabe pripreme, loše organizacije i neiskustva, Splitski, Solinski, Šibenski, i Šibensko-rogoznički odredi bili su razbijeni od talijanskih i ustaško-domobranskih snaga, a Vodičko-zatonski i Trogirsko-kaštelanski nisu ni krenuli na teren. Na Dinaru je stigao samo Sinjski odred, i on oslabljen.

I na partijskom savjetovanju na Vještića-gori konstatirali smo da je taj neuspjeh, gubitak oko stotinu boraca, većinom prekaljenih partijskih kadrova, bio usporio razvoj oružane borbe u Dalmaciji. Svi gubici i tragedija prvih partizanskih odreda nisu mogli zaustaviti tu borbu. Naprotiv. Već u rujnu 1941. na Dinari je osnovan Dinarski partizanski odred. U okolici Knina, Vrlike, Makarske, Metkovića i na Pelješcu osnovane su partizanske udarne grupe i partizanski logori, u kojima su boravili ilegalci.

U isto vrijeme, u gradovima su nastavljane i pojačavane diverzije i sabotaže, i bombaške akcije udarnih grupa, osobito u Splitu i Šibeniku. Kod nas je došao i Rade Končar - Brko, politički sekretar CK KPH. Početkom prosinca formiran je i Štab Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda, koji je bio štab svih partizanskih jedinica Dalmacije. Nekoliko partizanskih grupa upućeno je u Liku i Bosnu, što je imalo veliko značenje za jačanje bratstva i jedinstva između Hrvata i Srba.

Uspješno prevladavši početne teškoće, neuspjehe i gubitke, što nam je sve u prvoj godini rata predstavljalo veliki problem, te teške rane od tragedije naših prvih partizana, u drugu godinu NOB-e Dalmacija je ušla s dobrim izgledima da će se oko naše platforme, koju je napisao Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, ujediniti sve rodoljubive i revolucionarne antifašističke snage u Jedinstveni narodnooslobodilački front.

Potkraj 1941. u Dalmaciji se s puškom u ruci borilo više od 760 partizana, a s onima koji su otišli u Liku i Bosnu, bilo ih je više od devet stotina narodnih boraca. Sa priobalnog i otočkog dijela Dalmacije, u kojima je do rata KPH bila dominirajuća politička snaga, utjecaj partijske organizacije, kao predvodnika NOB, širio se i na zagorski dio Dalmacije. Tako je, od Drniša do Metkovića, zahvaljujući upornom radu Partije i njenih prvih, dinarskih četa, znatno oslabio utjecaj što su uz pomoć profašističkog klera, prvih mjeseci nakon sloma imali ustaše. U tom vremenu znatno je sužen i utjecaj četnika. Oni su samo oko Knina uspijevali zavesti dio naroda, dok se većina srpskog i hrvatskog naroda tog kraja nalazila na strani NOP-a.

Diferencijacija je nastavljena i u Hrvatskoj seljačkoj stranci. Nju su ubrzali naš rad, ali i politika čekanja, koju je vodilo vodstvo HSS-a Vlatka Mačeka. Suštinu te politike narod je shvatio i počeo je prilaziti NOP-u.

Svoj veliki politički ugled koji je uživala među radnicima i radnim narodom u priobalnom pojasu i na otocima, Partija je odgovorno koristila i u novim okolnostima, mobilizirala je narod na mržnji prema okupatoru i izdajicama narodnih interesa. Tako je Komunistička partija u Dalmaciji bila jedina politička organizacija, spremna za oslobodilačku borbu, moralno-politički i organizaciono. Njen ugled je još porastao kad je povela oružanu borbu, narod Dalmacije ni u najtežim trenucima nije bio pokoleban u uvjerenju da će Komunistička partija Jugoslavije dobiti i pobjedom okončati i najteže bitke. Predvođen Partijom, narod Dalmacije je odlučio izdržati sve represalije i zvjerstva okupatora i izdajica, narod je sve davao svojoj, partizanskoj vojsci.

Početak druge ratne godine, zaključili smo na savjetovanju, bio je početak propasti okupatora na našoj strani Jadrana. Propala je prvo perfidna politika Talijana da „ne zaoštravaju“ odnose s narodom, politika „tolerancije“ i dijeljenja šakom i kapom hrane i druge robe, koja je nedostajala narodu ovog siromašnog, krševitog kraja, a sve u nadi okupatora da će Dalmaciju učiniti svojom zemljom. Sada je okupator uvidio da mu ostaje samo jedan način, počeo je otvoreno prijetiti da će na dalmatinsku obalu dovesti još više vojnika, da će u logore odvesti još više ljudi, da će strijeljati svakoga tko mu se neće pokoriti. Prijetnje i teror okupatora još više su uputili narod da se okuplja pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Samo je Partija garantirala da će biti osvećena svaka žrtva i da će pobjeda biti narodna, kroz Jedinstveni narodnooslobodilački front.

Prkos i ponos koji naši ljudi pokazuju i u zatvorima i logorima, naši komunisti i partizani umiru stoički, gledajući u cijevi streljačkog stroja, kličući Partiji i slobodi, sve to plameno nadahnjuje naše okupirane gradove, naše ilegalne listove, a borci naših odreda i četa moralno-politički su čvrsti i politički uzdignuti.

Na partijsko-političkom savjetovanju na Vještića-gori konstatirali smo da je organizacija KPH za Dalmaciju u 1942. ušla s 1.400 članova, ne računajući u taj broj nekoliko stotina partijaca, koji su se tada nalazili u zatvorima i logorima. Dalmatinski komunisti su bili organizirani u 190 ćelija, koje su oko sebe okupljale i nekoliko stotina kandidata za članove KPJ, organiziranih u kandidatskim grupama i više hiljada simpatizera Partije, koji su isto bili organizirani. Radom partijskih organizacija rukovodili su rajonski, odnosno kotarski komiteti, kojih je bilo 20, te mjesni komiteti, kojih je bilo 15. A na čelu čitave te mreže partijskih organizacija i rukovodstava stajala su tri okružna komiteta i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju. Za prvih pet mjeseci 1942. godine Partija je dosljedno povećavala broj i utjecaj svojih članova.

Kao jedini predstavnik narodnooslobodilačke borbe, jedine snage koja se borila protiv okupatora i za jedinstvo svih rodoljuba Jugoslavije. Borbom za novi društveni poredak partijska organizacija u Dalmaciji podigla je na viši stupanj ugled svog članstva i čitave KPJ. Otuda i pravo najodgovornijim kadrovima te Partije, okupljenim na Vještića-gori, na najmasovnijem ratnom partijsko-političkom savjetovanju, da tvrde da se narod po gradovima i selima Dalmacije protiv fašizma i njegovih slugu bori baš pod rukovodstvom KPJ.

Rezolucija s Vještića-gore

Sagledavši temeljito stanje u Partiji, uspjehe koje je postigla i teškoće i slabosti koje je pokazala u radu, savjetovanje je preciziralo i zadatke koji pred nama stoje u budućnosti. To smo formulirali u posebnom dokumentu - rezoluciji, koju ovdje dajem:

„1. Osnovna je zadaća Partije da uzdigne borbu naroda u Dalmaciji na stepen narodnog ustanka. U tu svrhu treba pojačati politički rad i propagandni rad po selima i gradovima, kovati jedinstvo hrvatskog i srpskog naroda, te svih narodnih slojeva u borbi protiv okupatora i njihovih slugu ustaša.

2. Rad na stvaranju Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta treba pojačati i u gradu i na selu, cijelu Dalmaciju treba ispreplesti mrežom narodnooslobodilačkih odbora. U kotarima treba stvarati kotarske, a u okruzima okružne oslobodilačke odbore. Treba što prije stvoriti i Narodnooslobodilački odbor za Dalmaciju. Pri stvaranju narodnooslobodilačkih odbora treba prilaziti najširim slojevima istovremeno raskrinkavajući izdajnička vodstva građanskih stranaka. Mora se također nastojati da se pojedini viđeniji funkcioneri pridobiju na suradnju u NOO na taj način da im se lično obrati i pozove u Jedinstveni narodnooslobodilački front, da se pozovu da se odreknu izdajničke politike svojih vodstava i da priđu narodnooslobodilačkoj borbi, jer će inače oni lično postati narodni izdajice.

3. Partija mora svoju najveću pažnju posvetiti razvoju partizanskog pokreta. U tu svrhu treba sve raspoložive snage mobilizirati za rad u partizanskim odredima. Po gradovima i selima treba provoditi mobilizaciju za partizanske odrede. Mobilizaciju naročito treba provoditi među omladinom i radnicima. U svim krajevima i na svim otocima treba stvarati manje partizanske jedinice koje će voditi oružanu borbu protiv okupatora. U partizansku vojsku treba unositi vojnu disciplinu i razvijati borbenu sposobnost odreda. Štab zone treba pojačati i nastojati da stvarno bude organizator partizanskih odreda na teritoriju cijele Dalmacije. U partizanskim jedinicama treba osnivati partijske organizacije i povezivati ih s okružnim komitetima. Politički rad u partizanskim jedinicama treba do maksimuma razvijati i redovno održavati s borcima političke satove.

4. Partizanske jedinice i partijske organizacije u njima moraju po selima propagirati ideju jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta, moraju stvarati narodnooslobodilačke odbore i međusobno ih povezivati. Moraju nadalje nastojati da se pri narodnooslobodilačkim odborima osnuje narodnooslobodilački front, koji će se brinuti za snabdijevanje partizana. Po selima i gradovima trebaju partizanske jedinice održavati zborove i priredbe.

5. Partija se mora što prije pobrinuti za obnovu Oblasnog komiteta SKOJ-a i za podizanje skojevskih organizacija u cijeloj Dalmaciji. Skojevsko rukovodstvo mora razvijati akciju stvaranja Saveza mlade generacije u svim selima i gradovima, te ih međusobno povezivati. SKOJ mora da bude srž i nosilac Saveza mlade generacije. SKOJ mora nastojati da mobilizira što šire omladinske redove za partizansku vojsku da u partizanskim jedinicama formira SKOJ-eve organizacije i da osniva samostalne omladinske partizanske jedinice, koje će stajati pod partizanskom komandom, ali će brigu o političkom radu i snabdijevanju preuzeti SKOJ.

6. Rad među ženama mora se smatrati i dužnošću svih partijskih organizacija. Partijska rukovodstva moraju pružati punu pomoć antifašističkim odborima žena i razvijati njihovu inicijativu. Antifašistički front žena treba da obuhvati najšire slojeve žena. To će postići ako se doista bude borio za zahtjeve masa i ako pri tom mobilizira najsiromašnije slojeve žena. Po selima treba naročito stvarati organizacije AFŽ, da bi se slomilo tisućljetno ropsko osjećanje žena i da bi se razvila njihova inicijativa u borbi. Antifašističke odbore žena po pojedinim mjestima treba povezivati s Antifašističkim odborom žena za Dalmaciju, koji treba u najskorije vrijeme obrazovati.“

Na Vještića-gori smo iscrpno analizirali i rad partijske organizacije s omladinom. S tim u vezi ocijenili smo da je udarna snaga Partije bila skojevska organizacija. Organizacija mladih komunista je bila i glavno uporište partizanskih jedinica, glavni nosilac oružanih, diverzantskih i drugih akcija u borbi s okupatorom i njegovim pomagačima. Ali baš zbog tih akcija neprijatelj se u svojoj osveti do 1941. najljuće okomio na omladinu.

Međa strijeljanima, interniranima i zatvorenima bilo je najviše omladinaca, skojevaca. Ipak, omladina uz pomoć Partije uspijeva da nadoknadi izgubljeno. Pod udarima neprijatelja stradaju čitava rukovodstva, pa i sam Oblasni komitet SKOJ-a, koji se od 25. rujna 1941., kad je uputio proglas omladini Dalmacije, praktički više nije ni oglasio. lako smo ga za to vrijeme nekoliko puta popunjavali, oblasno skojevsko rukovodstvo se zbog zatvaranja nekih članova ili odlaska drugih u partizane, gotovo nikako nije moglo sastati u punom sastavu, pa ni više utjecati na niža rukovodstva i organizacije, tako da su ovima najčešće rukovodili partijski komiteti i organizacije. Zbog svega toga u našoj rezoluciji s Vještića-gore dobar dio bio je posvećen zadacima na stvaranju Saveza mlade generacije u svim selima i gradovima Dalmacije.

Zanimljiva je i naša analiza rada partijske organizacije na stvaranju narodne vlasti. Nakon okupacije Dalmacije, konstatirali smo, na anektiranom dijelu funkcionirala je talijanska vlast s guvernerom na čelu, sa sjedištem u Zadru. On je svoju vlast vršio preko prefektura u Splitu i Zadru.

Zadarska prefektura je obuhvaćala otoke, obalu i zaleđe, od otoka Premude do rta Ploča, sa 179.858 stanovnika, a splitski teritorij srednje Dalmacije od rta Ploča do granice tzv. NDH na kopnu kod Stobreča, te otoke Vis, Korčulu, Lastovo i Mljet, sa 109.052 stanovnika. Prefekture su se dijelile na kvesture i općine.

Ostali dio Dalmacije s oko 400.000 stanovnika pripao je tzv. NDH. Na tom teritoriju nalazile su se ustaške velike župe Knin, Omiš i Dubrovnik, a nešto dalmatinskog teritorija pripalo je župi Mostar. Ustaške župe dijelile su se na kotare i općine.

Rušeći tu okupatorsko-kvislinšku vlast s oružjem u ruci, i u isto vrijeme, odlučan da se više nikada ne dopusti povratak stare izrabljivačke predratne vlasti, i narod u Dalmaciji s razvitkom oružane borbe počinje stvarati novu, svoju, revolucionarnu vlast, istinski demokratsku, oličenu u narodnooslobodilačkim odborima. Najprije se duž Dalmacije počinju formirati akcioni i odbori NO pokreta, kao prethodnica NOO. Potkraj 1941. prelazi se na terenu Dalmacije, tu i tamo, na formiranje NOO-a kao na primjer u Dubrovniku, a ponegdje čak i biranju tih odbora na masovnim skupovima, kao u Bukovici. To nam omogućava da u 1942. uđemo sa širokom mrežom akcionih odbora NOP-a. Njih je najviše bilo na otocima, u priobalnom pojasu i u gradovima, tj. u onim dijelovima pokrajine u kojima je utjecaj Komunističke partije Jugoslavije bio najjači. Akcioni odbori NOP-a formiraju se tada ne samo po selima i po gradovima, i ne samo za pojedine staleže i struke, nego i u pojedinim tvornicama i poduzećima.

Narodnooslobodilački odbori Dalmacije su se u prvoj polovici 1942. najviše bavili političkim radom. Neumorno objašnjavajući i popularizirajući NOB, oni su mobilizirali borce za odrede i sakupljali materijal i novac za pomoć partizanima, kao i njihovim nezbrinutim obiteljima i porodicama žrtava neprijateljevog terora. Osim tih glavnih zadataka, pojedini odbori već u to vrijeme, proširuju svoju djelatnost na prosvjetu, umjetnost, poljoprivredu, zdravstvo i druga područja od vitalnog značaja.

Na Vještića-gori smo razmatrali i našu aktivnost u organizaciji žena. Konstatirali smo da u narodnooslobodilačkoj borbi žene Dalmacije imaju vrlo važnu ulogu. Bez njihova sudjelovanja i doprinosa NOP u Dalmaciji ne bi bio ono što jeste - sveopći narodni pokret. Rastom NOP-a, raste u njemu i učešće žena. A povećano sudjelovanje žena itekako je doprinijelo rastu NOP-a.

U 1942. godini učešće žena unutar NOP-a je raznovrsno, ali masovno. Tamo gdje je pokret razvijeniji, kao u gradovima, primorskom dijelu i na otocima i terenima gdje se više zadržavaju i djeluju partizanske jedinice, i sudjelovanje žena u pokretu je masovnije. Ipak, naša se partijska organizacija u Dalmaciji, ne samo u predratnim godinama, nego i u toku NOB, sektaški, nepravilno odnosila prema učešću žena u revolucionarnom i narodnooslobodilačkom pokretu i prema organiziranju žena.

Iz toga rezultira mali broj žena u partijskoj organizaciji, usprkos njihovoj masovnoj privrženosti ciljevima NOB. Žene Dalmacije, i one u gradovima i one van gradova već su se u 1941. godini istakle raznim oblicima otpora, a posebno u organiziranju brojnih masovnih demonstracija protiv talijanskog okupatora i njegovih slugu ustaša. Žene nastavljaju s demonstracijama i tokom 1942. Ali u ovoj godini njihova aktivnost je puno šira. U gradovima vrše distribuciju naše ilegalne štampe, prikupljaju sredstva u narodu za pomoć NOP-u, sakrivaju sakupljenu pomoć i hranu, pomažu ugroženim porodicama. Naše hrabre drugarice obavljaju po zadatku Partije i kurirske poslove, a i opasne poslove obavještajnog karaktera. U „karavanama“ za dopremu hrane partizanima, gotovo isključivo su sudjelovale žene. Na tim su se poslovima posebno isticale žene Splita i Solina. One u toku 1942. svakodnevno iznose iz Splita velike količine hrane i drugih potrepština. Hranu za svoje ratne drugove, te hrabre Splićanke i Solinjanke pronose pored brojnih talijanskih bunkera i preko Kozjaka je prenose na oslobođeno područje. Za njima ništa ne zaostaju žene Šibenika, Vodica, Zatona, žene iz sela na Biokovu, žene u Bukovici i drugim dijelovima Dalmacije, gdje su u blizini bile partizanske jedinice.

U prvim partizanskim krojačkim radionicama koje počinju raditi u toku 1942. na raznim lokacijama Dalmacije, opet su žene u većini. I bolničarke u partizanskim jedinicama su naše drugarice. Bilo je i mnogo žena boraca, s puškom u ruci, u dalmatinskim odredima.

Što žena u partizanskim jedinicama nije bilo i prije i većim brojem, krivica je na nama. Kada smo, augusta 1941., formirali prve partizanske odrede, za njih su se javile i mnoge aktivistkinje NOP-a. Ali naš je stav tada bio da se žene ne uključuju u borbene jedinice. Zato u 1941. godini u našim odredima skoro da i nema žena. Njihovo prvo uključivanje u partizanske jedinice počinje tek početkom 1942. godine.

Usporedo sa zaključcima koji su bili opće smjernice organizacijama i rukovodstvima za rad na dulju stazu, mi smo na Vještića-gori donijeli i nekoliko odluka čijem je provođenju u djelo valjalo pristupiti odmah. Odlučili smo da jedan partizanski odred, sličan onom u sjevernoj Dalmaciji, kome smo dali zadatak da i dalje svoje akcije izvodi bliže obali i prema Šibeniku i Zadru, treba formirati i u srednjoj Dalmaciji. I taj bi odred imao dva bataljona koji bi operirali na prostoru Vrlika - Knin i težili da preko Svilaje prodru prema Moseću. Taj novi Srednjodalmatinski NOP odred je najprije imao zadatak da očisti kninsko Kosovo od četnika Paje Popovića, a zatim da težište djelovanja prenese u Vrličku dolinu i Petrovo polje, te tamo likvidira ustaške i karabinjerske postaje, razoruža seosku miliciju i pokrene narod u opći ustanak.

Jedna od odluka ticala se Livanjskog partizanskog bataljona „Starac Vujadin“ koji je, usprkos napretku koji smo postigli u jačanju partizanske organizacije na livanjskom terenu, i dalje na početku ljeta 1942., imao pretežnu karakteristiku teritorijalne jedinice. Zbog toga smo na Vještića-gori i zaključili da u dogovoru s drugovima iz Oblasnog komiteta KPJ i Operativnog štaba za Bosansku krajinu i sa Štabom Petog krajiškog odreda, te poluvojničke i teritorijalne jedinice livanjskih Srba popunimo borcima s primorja i otoka, a potom ih reorganiziramo i umjesto teritorijalnog, formiramo Livanjski NOP bataljon „Starac Vujadin“, a od jedinica koje su se borile na Cincaru NOP bataljon „Vojin Zirojević“.

Na Vještića-gori smo zaključili da jedan partizanski bataljon formiramo i u južnoj Dalmaciji. Zato smo Okružnom komitetu KPH za Makarsku naložili da bataljon koji će stvoriti od jedinica što su tamo djelovale teritorijalno, i organizacijski tako postavi da bataljon što prije izraste u južnodalmatinski bataljon, koji ima da krene prema Imotskom. U akcijama koje su ih tamo čekale, oni su trebali likvidirati sve utvrđene postaje i razoružati ustašku seosku miliciju.

Zaključili smo također da borbu prenesemo i na otoke, gdje su sredinom 1942. postojale brojne partizanske grupe, ali su one izbjegavale oružane okršaje. Ne toliko svojom krivnjom, nego rukovođene našim stavom da su otoci nepodesni za oružanu borbu, zbog ograničenosti terena i malih manevarskih mogućnosti za partizanske jedinice.

Da bismo sve te zadatke uspješno izvršili, na savjetovanju smo odlučili da proširimo štab Zone, te izvršimo i neke kadrovske promjene. Tako je po odluci savjetovanja, privremeno, dok Glavni štab Hrvatske ne odluči tko će to konačno biti, dužnost političkog komesara preuzeo Maks Baće. Njegovu dotadanju dužnost operativnog oficira primio je Ljubo Uvodić. Dužnost obavještajnog oficira primio je Vlado Despot, a rukovodioca saniteta Stojan Matić. Zbog bolesti smo Vicu Buljana oslobodili dužnosti političkog komesara, koju je taj komunist i masovik, uz probleme zdravlja, obavljao nakon pogibije Vojina Zirojevića.

Donji Lapac - naša partizanska država

Desetak dana poslije završetka partijsko-političkog savjetovanja na Vještića-gori krenuo sam za Donji Lapac, u kome je bilo sjedište Centralnog komiteta KPH i Glavnog štaba NOV i PO za Hrvatsku. Želio sam se, kao komandant IV Operativne zone Hrvatske, napokon i lično sresti s Komandantom GSH Ivanom Rukavinom i komesarom Vladom Bakarićem. Kako nisam bio profesionalni vojnik, bio mi je važan susret i razgovor s komandantom Rukavinom, jer sam smatrao da imam što od njega čuti i naučiti, kao od španjolskog borca i komandanta svih partizanskih jedinica u Hrvatskoj. Osjećao sam se dužnim usvojiti nova znanja, jer sam bio bez dovoljno iskustva za uspješno komandiranje partizanskim snagama, koje su u Dalmaciji rasle iz dana u dan. Na žalost, imao sam za suradnika Maksa Baću, koji je stalno bio nezadovoljan što on nije komandant partizana Dalmacije, te je o tome opet bio progovorio kad se vratio na Vještića-goru iz Donjeg Lapca. Tada je rekao kako o meni u vojno-političkom rukovodstvu Hrvatske nemaju dobro mišljenje. Otvorio je na mene „vatru“, tvrdio je da sam nesposoban kao komandant, te je čak osporavao da sam postavljen za komandanta na sastanku Pokrajinskog komiteta s Radom Končarom. Baće je tvrdio da Končar nije ništa javio o mom izboru CK KPH i Glavnom štabu Hrvatske. Nažalost, Rade i nije mogao ništa više javiti CK i GSH, jer je pao u ruke fašističke policije, tog istog dana uvečer, nakon sastanka PK. Tog dana se bio vratio iz Šibenika, a ja sam ga molio da ne ide u stan i da ostane sa mnom . Nije poslušao ni mene, ni Andriju Božanića. Na zajedljive primjedbe Baće na moj račun, još u veljači su mu članovi PK Amulić, Božanić i Karla Njegovan odgovorili da sam ga ja predlagao za komandanta štaba, ali je taj prijedlog otpao nakon intervencije Lavčevića, s čime se složio i Rade Končar.

Najvažniji razlog za put u Donji Lapac bila je moja briga za stvaranje sposobnih vojnih kadrova, kojima ću moći povjeriti nove partizanske jedinice. Taj problem bio je kod nas prisutan od početka ustanka. Kadrove smo sami stvarali, kroz borbu. Ali za to smo skupo platili. Teško mi je padala svaka pogibija, smrt mladih ljudi. Nismo smjeli ljude gubiti, ginuli su najčešće zbog neiskustva i nedovoljnog poznavanja vještine ratovanja. Baš zato sam htio s Rukavinom i Bakarićem riješiti problem nedostatka školovanih vojnih kadrova. Od njih sam zato zatražio da nam vrate dio boraca iz Dalmacije, koji su koncem 1941. stigli u Liku i borili se zajedno s ličkim jedinicama. Mislio sam prvenstveno na Dalmatince iz Prvog proleterskog bataljona Hrvatske. Tim borcima sam htio povjeriti komandne dužnosti u bataljonima i odredima koje smo stvarali. Htio sam riješiti i pitanje školovanja onih naših mladih drugova, poletnih rukovodilaca, koji su se već istakli u borbi. Pri Glavnom štabu Hrvatske radila je oficirska škola u koju sam htio uputiti mlade dalmatinske vojne kadrove. Zato me je zanimalo kako je škola organizirana i sve o načinu i sadržaju rada, kakav je program, tko su nastavnici, zato da bismo i mi organizirali školu pri Štabu Zone. Znao sam da kurs ove oficirske škole traje mjesec dana.

Na put za Donji Lapac krenuo sam 16. lipnja. Sa mnom je krenulo nekoliko pratilaca, kurira i dva brata Perića, Sveto i Čedo, radiotelegrafisti. Njih dvojica su ponijeli radio-stanicu, koju smo zaplijenili od Talijana u borbi na Debelom brdu iznad Vrdova, a nismo znali što da s njom činimo. Put nas je vodio preko Sajkovića, Kazanaca, Grkovaca i Gornjeg Peulja na Tičevo. Donje Peulje i Marinkovce smo zaobišli, jer su to bila četnička uporišta.

S Tičeva smo se prebacili u Resanovce, selo na suprotnim, sjeverozapadnim padinama planine Vijenca. Tu smo bili gosti komandira partizanske čete koja je pripadala Drvarskom odredu. On nas je, kao i cijelo selo, lijepo dočekao i ugostio, omogućio da se odmorimo, a sutradan nam je dao pouzdane vodiče, koji su nas poveli dalje. Preko Tiškovca i Ličkog Dugog polja, do mraka smo stigli u Osredke. Lijepo dočekani, nahranjeni i odmorni, ujutro smo nastavili za Donji Lapac. Predahnuli smo u Krušvaru, Srbu i Doljanima. Tu sam sreo i starog znanca druga Josipa Cazija i ranjenog Đoku Jovanića. Poslije pola godine života na planini Dinari, ovo je za mene bio vanredan doživljaj. A Donji Lapac, sjedište najviših rukovodstava Hrvatske, izgledao mi je kao pravi, dinamični grad. Tu su već bili stigli glumci iz Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, koji su uspjeli domoći se slobodne teritorije. Oni su svake večeri pravili priredbe za narod i borce. Lapačka dolina sličila mi je na kutak slobodne, partizanske države. Omladina je bila organizirana u radne brigade koje su ubirale ljetinu, žele, orale, i sve je to bilo uz pjesmu. Te pjesme su bile i one lijepe, osjećajne, ali najviše borbenih. Mene je od svih baš dirala ona: „Sastala se Dalmacija s Likom, pa se ne da pokoriti nikom...“ Bilo je vrijedno prevaliti pješke onoliki put da bih i ovo doživio.

Donji Lapac nije živio u obilju, često se i gladovalo, ali sve smo to lako podnosili zajedno, solidarno. Bilo je čestih zborova naroda. Ostala mi je u pamćenju jedna stara žena, došla je na narodni zbor od Kulen-Vakufa, na čelu povorke ljudi iz toga kraja. Jahala je na konju, kao ratnik, s uzdignutom puškom. Opalila je iz puške i pozvala narod da svi do jednoga krenu u borbu za slobodu i za novi život. Glas te žene izazvao je oduševljenje i skandiranje svih.

Uvečer smo, svake večeri, uživali u predstavama koje su davali Vjeko Afrić, Ivka i Joža Rutić i drugi. Izvodili su program pod otvorenim nebom, na improviziranim pozornicama, a omladina se od njih nije udaljavala ni kasno u noć. Naši partizanski glumci su svojim nastupima kulturno uzdizali narod i dizali mu moral i borbeno raspoloženje. I ja sam imao dojam da se ovdje već živi životom koji smo sanjali kao komunisti, životom za koji smo spremni boriti se i pobijediti. I meni je sve ovo budilo želju da i mi u Dalmaciji ovako organiziramo život na slobodnom teritoriju.

Za nekoliko dana provedenih u Donjem Lapcu, svakog dana sam se sastajao s Rukavinom, Bakarićem i Jožom Engelom, načelnikom štaba, španjolskim borcem. S Ivanom Rukavinom sam se tada upoznao. U prvom susretu on je na mene ostavio dojam obrazovanog, odmjerenog i pristupačnog čovjeka, koji usprkos svome znanju i bogatom ratničkom iskustvu, nije djelovao ni s visoka, ni samouvjereno.

S njim, Bakarićem i Engelom sam se brzo sporazumio da nam vrate dio naših boraca iz ličkih i drugih jedinica pod komandom GSH, koji su već bili stasali u vojne i političke rukovodioce. Ja sam tražio drugove Antu Baninu, radnika iz Velog Iža, predratnog komunistu, koji je u to vrijeme komandirao Prvim proleterskim bataljonom Hrvatske i Stanka Parmača, učitelja, koji je već tada bio politički komesar Zagrebačke operativne zone. Nisu mi ih dali. Pristali su samo da ostanu kod nas ili da se nama vrate drugovi Ante Kronja - Čenčo, Franjo Kursar, Mate Staničić, Žiki Bulat, Vjeko Barišić i još neki.

Dogovorili smo se da već u slijedeću klasu Oficirskog tečaja GŠH pošaljemo nekoliko kandidata, a također i jednog ili dva oficira bivše kraljevske vojske, koji su u partizanima. Oni bi na iskustvima škole GSH organizirali oficirski kurs pri našem Štabu zone u Dalmaciji.

Ovaj moj boravak u Donjem Lapcu ipak nije prošao do kraja lijepo i bez trzavica. Jer Vlado Popović i Bakarić tvrdili su da nije riješeno pitanje Otvorenog pisma CK KPH komunistima Dalmacije. Ostalo je na tome da dođem opet, s članovima PK, da to konačno raspravimo.

Oni su sada potegli i pitanje našeg preseljenja s Dinare u sjevernu Dalmaciju, što smo također, po njihovom tvrđenju - svojeglavo odbili. Ni tu nije vrijedilo što sam im iznio argumente zašto vojno-političko rukovodstvo Dalmacije mora biti na Dinari i držati vezu s Bosnom. Pošto sam vidio da oni ostaju nepopustljivi, predložio sam da ta dva pitanja ostanu otvorena i da ih riješimo na zajedničkom sastanku rukovodstva CK s članovima PK, kada opet uskoro dođemo u Donji Lapac.

Tako je i bilo. Već sam govorio o tom sastanku u srpnju, s Popovićem i Bakarićem. Mi, Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju nismo odstupili i prihvatili diktat iz CK KPH. Nisam htio prihvatiti ni premještaj na Velebit. Tako su ta pitanja, izgledalo je, riješena.

U vrijeme kada sam definitivno prešao iz Splita na Dinaru, u veljači, teror fašističke policije u okupiranom Splitu bio je sve jači i dešavale su se provale. Nisu svi mogli izdržati torturu i tako se krug provaljenih širio. Zato su se mnogi aktivisti morali prebaciti iz grada na Dinaru. Pao je i Ivan Lučić Lavčević i zato sam inzistirao da preostali članovi PK što prije izađu na slobodni teritorij. Našim kanalom od Splita preko Solina, Rupotina, Brštanova i Svilaje, svibnja 1942., stigli su na Dinaru. U međuvremenu smo izgubili Vojina Zirojevića.

U Donjem Lapcu sam posjetio i redakciju lista „Vjesnik“, glasila Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta Hrvatske. Pored ostalih, tu su radili i Otmar Kreačić - Kultura i Vjera Jurić. Njima sam predao fotografije sa strijeljanja drugova iz Splitskog odreda 26. kolovoza 1941. godine. Te fotografije su Talijani sami umnožavali i kao letke dijelili po Splitu, kako bi „zaplašili“ narod i upozorili da će tako proći onaj koji se ne pokorava novom gospodaru. Redakciji „Vjesnika“ sam tom prilikom predao i proglas Mjesnog komiteta KPH za Split, povodom presude talijanskog vojnog suda Radi Končaru i drugovima u Šibeniku. Bio je to poziv narodu Dalmacije na osvetu svojih hrabrih sinova, rodoljuba antifašista.

Dio tog materijala, „Vjesnik“ je ubrzo objavio. Ali, pri tome je nekako usamio i istakao samo Radu Končara. Ja sam na to skrenuo pažnju redakciji. Rekao sam im da to nema smisla, da je i o Radi trebalo pisati, ali nikako ne odvojeno od drugova, ne samo o njemu, već i o hrabrom držanju splitskih komunista, njih 25 mladih života, koji su zajedno s njim strijeljani u Šibeniku, a trebalo je pisati i o 26 strijeljanih boraca Prvog splitskog odreda, koji su uzdignute glave klicali, dok ih plotuni nisu oborili. Herojski se držala i grupa komunista s Radom, bili su to splitski udarnici, baš onih 25 komunista koji su pod Brkinim vodstvom izveli najsmjelije akcije. Podnijeli su herojski sva mučenja u policiji, hrabro su se držali pred sudom i na strijeljanju, kao i Končar. Time što su izostavljeni ovi heroji, a pažnja posvećena samo Radi, umanjena je i njegova uloga i doprinos, s njim je u smrt hrabro otišlo 25 naših mladih komunista. „Vjesnik“ nije objavio sve, kako sam im sugerirao. Ostalo je samo na riječima koje sam im uputio, a koje nisu uvažili. Zašto?

Tek će vrijeme, do danas, pokazati da je sva borba i sve žrtve dalmatinskih komunista i partizana u 1941. godini, svjesno trebalo biti svedeno samo na pogibiju Rade Končara, Pavla Papa i Mirka Kovačevića, kao da su samo oni dali živote. Kako se nisu spominjali partizani, komunisti i skojevci Dalmacije koji su izginuli u borbi ili strijeljani, tako se nije ni postavljalo pitanje odgovornosti Končara, Papa i Kovačevića za njihovu smrt. To je pravi razlog da

„Vjesnik“ ne objavi kompletan materijal koji sam im dao. Jasno je da to nije pitanje o kojem je redakcija sama odlučivala, opet su i tu presudni bili dva „velika Vladimira“ - Popović i Bakarić.

Obračun na Kosovu

Natrag na Dinaru odlučili smo krenuti preko Rilića. U ovom malom mjestu bio je štab krajiških partizana pod komandom Slavka Rodića. Njemu sam, u krajiške odrede, još u travnju mjesecu uputio grupu od 45 dalmatinskih partizana, s komandirom Matom Bobanom i političkim komesarom Jozom Gizdićem na čelu. Mladi, a već proslavljeni krajiški komandant, dočekao me je lijepo, drugarski. U njegovom štabu proveo sam dvije noći. I on i njegovi suradnici bili su veoma zadovoljni borcima iz Dalmacije, a iz razgovora s mnogima od naših Dalmatinaca stekao sam dojam da su se dobro snašli u ovoj sredini, među bliskim ljudima i partizanima. Nitko od njih nije mi postavio pitanje ili izrazio želju da se odavde vrati u Dalmaciju.

S komandantom Rodićem dogovorio sam se da po mogućnosti već u srpnju, svakako čim prije, organiziramo zajedničko vojno-političko savjetovanje na kome bismo izmijenili naša iskustva, riješili sva pitanja u pogledu rukovođenja jedinicama s teritorije livanjskog okruga, dogovorili se o akcijama koje bismo zajedno poduzimali i o prihvaćanju kod njih novih boraca koji stalno pristižu iz Dalmacije, s obale i otoka. Budući da su to bila izuzetno značajna pitanja za naš pokret, preko Slavka Rodića, na sastanak sam pozvao Đuru Pucara, Osmana Karabegovića, Kostu Nađa i druge rukovodioce Partije i partizanske vojske u Bosanskoj krajini.

Na Vještića-goru, u sjedište Pokrajinskog komiteta KPH i Štaba IV operativne zone, vratio sam se, po prilici, 25. lipnja. Drugovi iz pokrajinskog rukovodstva Partije, Oblasnog komiteta SKOJ-a i Štaba zone, koje sam zatekao tu u sjedištu, odmah su mi referirali što je učinjeno na ostvarenju zaključaka savjetovanja. Za dvadesetak dana učinjeno je mnogo, bilo mi je drago da to čujem.

Provodeći u život odluke savjetovanja, prvo je poduzeta reorganizacija jedinica u srednjoj Dalmaciji. Već 8. lipnja, prije nego što sam krenuo za Donji Lapac, naredio sam Kamešničkoj, Svilajskoj i Dinarskoj četi da se što prije prikupe u selu Polači. Postupajući po naređenju, sve tri čete prikupile su se 18. lipnja u zaseoku Polača-Mirkovići, na mjestu zvanom Podić. Tu je svečano formiran Prvi dalmatinski udarni bataljon.

Našom naredbom Štaba zone, od 18 lipnja 1942., za komandanta bataljona postavili smo Antu Jonića, partizansko ime Milan Dokić, za političkog komesara Danila Smiljanića, za zamjenika komandanta Božu Bilića - Marijana, za intendanta Dušana Kotoraša, a za referenta saniteta Zorana Strožara.

Dok smo stvarali Prvi, Štab IV zone je u duhu zaključaka sa savjetovanja, pristupio stvaranju i Drugog dalmatinskog udarnog bataljona i Srednjodalmatinskog NOP odreda. Već 6. lipnja naredili smo Mosorskom odredu i Rogozničkoj četi da se prebace na Dinaru. Njihovo prikupljanje trajalo je oko 15 dana. Onda smo, 20. lipnja, od dvije - Mosorske i Rogozničke - čete, u kojima je bilo oko 170 boraca, formirali Drugi dalmatinski udarni bataljon. Komandant je postao Srećko Reić, koji je za vrijeme ofenzive na Mosor odbio izvršiti odluku štaba o

raspuštanju Mosorskog odreda i s grupom boraca nastavio borbu, a za političkog komesara Antu Roju.

Odmah potom Drugi dalmatinski udarni bataljon je krenuo na sjever, na kninsko Kosovo. Tamo je već bio Prvi udarni bataljon. Iskoristili smo da od ta dva bataljona stvorimo Srednjodalmatinski NOP odred. Za komandanta smo postavili Vjeku Baričića, kojeg nam je kao značajno kadrovsko pojačanje, s dužnosti političkog komesara Oficirske škole, poslao Glavni štab Hrvatske. Za političkog komesara odredili smo Antu Roju, za zamjenika komandanta Božu Bilića, za intendanta Dušana Kotoraša, za obavještajnog oficira Vjeku Širinića, učitelja iz Drniša.

Još prilikom formiranja, pred borce Prvog udarnog bataljona Dalmacije postavili smo zadatak da odmah krenu za Kosovsku dolinu, postave zasjede na cesti Knin - Drniš i Drniš - Vrlika, poruše željezničku prugu Split - Sinj, da bi potom prešli na Moseć i počeli vojne i političke akcije u mućkoj općini i kaštelanskoj zagori. Pri tome smo posebno naglasili upravo politički rad u narodu, jer je to osnovni uvjet za bilo kakav trajni uspjeh.

U vezi s tim, štabu bataljona smo naredili: „Zato ćete sve svoje snage dati na usmenu i pismenu propagandu, za istinsko približavanje narodu. Vi narod morate uvjeriti u potrebu oružane borbe i podnošenja žrtava, ako se želi postići pobjeda. Stalno mu morate objašnjavati da se sada vode odlučujuće borbe u čitavom svijetu i u našoj zemlji. Otvoreno morate raskrinkavati Paju Popovića kao talijanskog agenta. Komesar i čitav štab bataljona budno će paziti na konkretni politički razvitak na tome terenu za vrijeme njihovog boravka i poduzimati potrebne političke, a i vojne mjere."

Postupajući po našoj naredbi, udarni se bataljon, u to vrijeme najjača jedinica pod našom neposrednom komandom, prebacuje u okolicu Polače i već, noću između 18. i 19. lipnja, napao je glavno uporište četničkog glavešine Paje Popovića, kosovsku Biskupiju. Uz pomoć nekoliko članova i simpatizera KPH i suradnika NOP-a, koji su po zadatku Partije, ušli u četnički puk „Onisim Popović", i baš za vrijeme napada našli se na straži i u patroli, naš Udarni bataljon je opkolio Biskupiju. Pri tome su Jonićevi udarnici napad u svemu izveli onako kako smo im naredili. Tiho su ušli u selo, a grupa boraca s komandantom Jonićem i zamjenikom Božom Bilićem na čelu, probudila je u njegovoj kući Paju Popovića, komandanta četničkog puka. Naši borci su imali naređenje da Paju Popovića dovedu živog, kako bismo još jednom pokušali njega privoljeti da s četnicima prijeđe na našu stranu. Popović je bio vrlo utjecajan u Kninu i okolici. Mi smo i ranije pokušali s njim naći sporazum, ali je Popović vješto izbjegavao svaki razgovor u kome bi se spominjala zajednička borba Srba i Hrvata protiv talijanskog okupatora. Jer on je s talijanskim garnizonom u Kninu održavao stalnu vezu i suradnju. Kako ga nismo uspjeli uvjeriti i nagovoriti da nam priđe sam, sada smo u jeku četničke ekspanzije u cijeloj zemlji, uz podršku Londona, mi odlučili da ga silom privedemo u Štab IV operativne zone Hrvatske.

To se pokazalo kao naša iluzija. U momentu kad su naši borci ušli kod Popovića, on se mašio oružja i to je platio glavom. Tako su nesuđenog vojvodu i konkurenta Momčila Đujića spriječili da on njih pobije iz puškomitraljeza. Istu sudbinu su doživjeli i drugi četnici, koji su se tu u Biskupiji pokušali obračunati s partizanima iz našeg udarnog bataljona. U ovoj akciji je neposredno sudjelovao i Branko Dude, kasnije general i Narodni heroj.

U štabu Paje Popovića zatečeni su Aleksandar Jović, Bogdan Ljaković, Ante Monti, Petar Bjegović, pa Branko Berić i Nenad Sinobad. Tu se našao i Davor Tripalo, koji je dezertirao iz

Svilajskog partizanskog odreda i prebjegao kod Paje Popovića. Naši borci su zarobili i seljaka Dušana Popovića, Pajinog brata. Tražio sam da svi dođu na Vještića-goru, gdje sam detaljno pretresao sve što je ovome prethodilo. Počev od stradanja Šibenskog odreda, za što je kriv Paja Popović, koji je već tada surađivao s Talijanima, i Šibenski odred doveo u talijansko-četničku zasjedu. Usprkos svemu, nastojao sam da ne zaoštravamo odnose, nego sam pokušao da ih sve pridobijem za NOP i da se i oni uključe u naše redove. Govorio sam im da je na svima nama odgovornost da spriječimo bratoubilačku borbu i da moramo kovati bratstvo i jedinstvo. Odao sam, tom prilikom, priznanje Onisimu Popoviću, koji je kao patriota pogubljen od austro-ugarskih vlasti u toku Prvog svjetskog rata, na koga smo svi ponosni, a njegov sin Paja je postao izdajica. Moj govor je imao učinka, oni su prihvatili suradnju. Nakon što su pregledali arhivu Paje Popovića i u njoj našli dokumente koji potvrđuju njegovu suradnju s Talijanima, oni su napisali i potpisali javnu izjavu. U njoj su naveli, pored ostaloga, da su nesvjesno bili u službi okupatora i time radili protiv narodno-oslobodilačke borbe i partizanske vojske. Odlučio sam da ih uputim u Donji Lapac. Branko Berić je u toku aprilskog rata 1941. s artiljerijskom baterijom kod Knina nanio velike gubitke talijanskim jedinicama. Takav čovjek sigurno nam je kao borac mogao biti od velike koristi, kao i Monti i Sinobad. Tu, na Dinari, borci su tražili da se strijelja Tripalo, jer je dezertirao iz odreda. Nisam to dao, nego sam i njega poveo u Lapac. Uz put mi je Branko Berić ispričao da su on i Sinobad studirali zajedno na Pravnom fakultetu u Zagrebu s Bakarićem i Ivanom Rukavinom, komandantom GŠH. Branko Berić je preživio rat, a Dušan Damjanović i Nenad Sinobad su bili zarobljeni od Đujićevih četnika. On ih je obojicu dao zaklati, kao i sekretara Okružnog komiteta SKOJ-a Petra Krvavicu, divnog mladića, sina našeg čestitog Marka Krvavice.

Kad sam završio u Donjem Lapcu sastanke s Rukavinom, Popovićem i Bakarićem, zajedno smo odlučili da se ova grupa sa mnom vrati na Dinaru i da napišu proglas kao dio dobrovoljačke vojske. Oni su to učinili i mislim da je to bio uspjeh u našim nastojanjima da pridobijemo ljude s kninskog terena srpske nacionalnosti.

Ova naša akcija je snažno odjeknula u narodu. Ona nam je, s druge strane, otkrila da je utjecaj Paje Popovića u Kosovskoj dolini bio slabiji nego što smo mi procijenili.

Nešto prije mog povratka iz Like, u srednjoj Dalmaciji na Kozjaku, počele su borbe naših jedinica s četnicima. Do te, nove, četničko-talijanske ofenzive na jedinice Srednjodalmatinskog partizanskog odreda došlo je neposredno nakon likvidacije četničkog komandanta Paje Popovića.

Da bi nekadašnje, silom mobilizirane, vojnike četničkog puka kojim je komandirao Popović, ponovo stavili pod svoju komandu, Talijani i četnici su se dobro pripremili za napad na kninsko Kosovo. Njihovoj vojničkoj ofenzivi prethodila je psihološka priprema. Danima su iz aviona zasipali lecima kninsko Kosovo i pozivali narod na borbu protiv „komunističkih bandita“, da bi potom počeli napade na naše jedinice.

Pred početak ofenzive Talijani su napustili svoje garnizone u Glamoču i Bosanskom Grahovu i prebacili se u Knin. Bliže Kninu povukli su se, i tu se uz pomoć Talijana organizirali za borbu, četnici popa Momčila Đujića i Mane Rokvića. Rokvićevi četnici su se već noću, između 23. i 24. lipnja, prebacili iz Knina prema Orliću. Tu su podašli položajima našeg Prvog udarnog bataljona, koji je morao braniti pravac Knin - Biskupija, prema naređenju štaba Srednjodalmatinskog odreda. Potiskujući brojčano slabije snage našeg Udarnog bataljona,

Rokvićevi četnici su uspjeli već prvog dana okršaja zauzeti Orlić i produžiti napad prema zaseoku Miliću. Ali njihov je napad tu zaustavljen, pa su se četnici morali opet povući prema Biskupiji. Na tom sektoru su bile zaustavljene i četničke snage koje su napadale položaje našeg Drugog bataljona, koji je branio pravac kninsko Kosovo - Markovac.

Ali u naredna dva dana situacija u kosovskoj dolini je postala kritična za naše jedinice. Tamo su, dok su dva srednjodalmatinska bataljona odbijala napade četnika prema Markovcu i Biskupiji, stigle jake talijanske i domobranske snage i zaposjele cestu Drniš - Knin, 20. lipnja 1942. Time su uspjeli onemogućiti povezivanje Prvog udarnog i bataljona „Bude Borjan“, kojem je štab Zone naredio da priskoči u pomoć ugroženim srednjodalmatinskim bataljonima na kninskom Kosovu.

Frontalni napadi neprijatelja počeli su rano ujutro 25. lipnja, ali nisu uspjeli potisnuti čete Drugog dalmatinskog bataljona od Kosova ka Markovcu. Zbog toga su se iduće noći manje četničke snage, koje su odlično poznavale teren povukle iznad sela Male Polače i zaposjele dominantnu kotu 1.207 na Batu.

Time su bile ugrožene one naše malobrojne snage, u tom momentu locirane oko Markovca. Zbog toga je štab bataljona okrenuo sve svoje borce prema Polači, odbacio četnike natrag, Treću četu pojačao novim borcima i sa svoje dvije čete krenuo na Bat. Poslije kratkog vremena, naši borci su osvojili tu dominantnu kotu. Izgledalo je da smo time omeli namjeru Talijana i četnika da nas opkole u kosovskoj dolini i da nam tu unište oba bataljona Srednjodalmatinskog partizanskog odreda.

Ali, nešto iza podne toga dana, u napad na položaj naših četa krenuli su zajedno Talijani i četnici. Od Polače, prema Maloj Polači i Batu, krenuli su četnici Mane Rokvića. U isto vrijeme prema Batu su, od Biskupije preko Milića, krenule jedinice koje je vodio Momčilo Đujić. Malo zatim, uz pojačanu vatru iste one artiljerije koja je podržavala četničke napade, od Kosova su krenuli Talijani.

Štab odreda tada odlučuje da po svaku cijenu brani Kozjak, pa četama Drugog udarnog bataljona naređuje da posjednu njegove najvažnije kote. Ali, za svega jedan sat borbe, četnici Mane Rokvića zbacuju naše čete s Oštre glavice i snažno pritišću prema Maloj Polači i Batu. Pa kad su i četnici Momčila Đujića ovladali Orlovicom, čitav naš odred dospijeva u tešku situaciju. Zaprijetila je opasnost da četnici potpuno ovladaju Kozjakom i presijeku partizanima odstupnicu prema Dinari.

Veliko je pitanje koju bi sudbinu imao Srednjodalmatinski odred da tada u akciju, samoinicijativno, nije stupio komandant odreda Ante Jonić.

Mlad i neustrašiv, osjetivši da se štab koleba što da čini, on staje pred dvije čete s kojima se našao na Batu, kreće s njima prema Maloj Polači i u jurišu razbija Rokvićeve četnike i goni ih do pred Knin. Kad je vidio u kakvo su se bjekstvo dali Rokvićevi četnici i da ih naši udarnici mogu udariti u lijevi bok, pa i u leđa, i Momčilo Đujić svoje snage povlači u Knin. Tada i Talijani odustaju od daljnjeg ofenzivnog nastupanja i svoje trupe raspoređuju duž pruge od Kosova do Tepljuha.

Bila je to pogodna prilika da se učvrstimo u Kosovskoj dolini i da vojnički uspjeh trodnevnih borbi, u kojima smo neprijatelju nanijeli gubitke od 87 mrtvih i velikog broja ranjenih, uz vlastite gubitke od osam poginulih, šest ranjenih, 26 nestalih, iskoristimo i za postizanje političkih ciljeva, odnosno za vezivanje naroda Kosovske doline za naš pokret. Na tom terenu je već bilo počelo snažno političko previranje, u korist NOP-a.

Ali tada komandant Srednjodalmatinskog odreda pravi grubu grešku: umjesto da i s ostalim snagama krene za Prvim bataljonom i da ovlada Kosovskom dolinom, on Drugi bataljon povlači s Kozjaka.

Nakon odstupanja naših jedinica četnici su zauzeli sva sela u Kosovskoj dolini i izvršili mnoga zvjerstva. Koristeći se ranijim utjecajem Paje Popovića, uspjeli su privući k sebi neke seljake, preko kojih su držali pod jarmom cijeli narod u tom kraju. To područje će prerasti u jedno od najjačih četničkih uporišta u cijeloj Dalmaciji i Jugoslaviji, jer uz suglasnost Talijana pop Momčilo Đujić svoje sjedište iz Strmice prebacuje u Kosovo, i tako teror i strahovladu širi i na ovo područje.

Kad su se bataljoni Srednjodalmatinskog odreda 27. lipnja prikupili u Uništima, mi smo štab odreda reorganizirali. Zbog toga što je nepotrebno i prije vremena napustio Kosovsku dolinu i prepustio je četnicima, smijenili smo komandanta odreda Vjekoslava Baričića. Za komandanta smo postavili španjolskog borca Božu Bilića - Marijana, koji se već istakao hrabrošću i uspješnim vođenjem borbe. Njegov zamjenik je postao Branko Dude. Za zamjenika komandanta Prvog bataljona, na mjesto Ante Jonića odredili smo Duju Bašića, također španjolskog borca, a za operativnog oficira bataljona, bivšeg komandanta odreda Vjeku Baričića. Jonića smo poslali u Oficirsku školu Glavnog štaba Hrvatske.

Ubrzo su u Uništa, iz Splita i drugih gradova s obale i s otoka, stigli novi borci. Njima smo popunili oba bataljona. Kako nismo imali dovoljno oružja da sve naoružamo, pri štabovima bataljona formirali smo pomoćne vodove od po 25 ljudi, od kojih je kasnije štab odreda formirao radnu četu od 50 ljudi. Njih smo angažirali da prikupljaju hranu i drvo za ogrjev, da prave odjeću i obuću za partizane i drugo. Štabu odreda smo dali zadatak da organizira jake partizanske punktove na Dinari, Vještića-gori, Vrdovu i Kamešnici.

Ofenziva na Biokovo

Za razliku od sjeverne i srednje Dalmacije, gdje smo do konca lipnja vojnički i organizaciono učvrstili sve postojeće jedinice i formirali dva jaka partizanska odreda od po dva bataljona, u južnoj Dalmaciji je sprovođenje odluka vojno-političkog savjetovanja na Vještića-gori donekle zaostajalo. Najprije zbog toga što su delegati iz ovog kraja dugo putovali do Biokova, tako je naredbu našeg štaba o formiranju bataljona „Jozo Jurčević“ i stvaranje jakog NOP odreda za južnu Dalmaciju Okružni komitet KPH za Makarsku sproveo tek u srpnju.

Za to su vrijeme dvije tamošnje partizanske čete brojčano narasle do te mjere da je svaka od njih mogla prerasti u bataljon. Čete su počele prelaziti s pojedinačnih i sitnih na krupnije i zajedničke akcije. Tamo su, po odluci Okružnog komiteta Partije, Neretljanska i Prva južnodalmatinska četa udružene trebale napasti tada najjače ustaško-domobransko uporište - Vrgorac. Napadu ovih četa trebala je pomoći udarna grupa od 15 drugova, koju je formirala Partija u samom Vrgorcu.

Napad je počeo rano ujutro, 15. lipnja. Nakon juriša, čete su vatru upravile na Žandarmerijsku i domobransku kasarnu. Nakon pola sata borbe, naše čete su neprijatelja prinudile na predaju. Zarobljeno je 13 domobrana, 6 žandara i dva financa, a partizani su zaplijenili 30 pušaka. Dok je vršen napad na Vrgorac, dio naših snaga je napao i Kozicu. I tu je bilo plijena. Ove istovremene, uspješne akcije snažno su odjeknule širom ljubuškog kotara i

Imotske krajine, u krajevima u kojima do tada nismo imali značajniji utjecaj. Ustaški veliki župan Cetine, iz Omiša je u Zagreb uputio izvještaj u kojem navodi da su s partizanima napustili grad, otišli svi komunistički orijentirani, kao i brojne druge osobe. Poslije akcije u Vrgorcu, u južnodalmatinske čete stupaju desetine novih boraca. Samo 15. lipnja, nakon što je borba u Vrgorcu i Kozici okončana, u Neretljansku i južnodalmatinsku četu stupilo je 80 ljudi i žena, omladina iz Vrgorca, da bi u toku slijedećih nekoliko dana iz sela iza Biokova, u čete stupilo preko 200 novih boraca.

Kako se to moglo i očekivati, za Talijane je sve ovo predstavljalo izazov i nužnost da pokrenu novu ofenzivu na partizansko uporište Biokovo. Sva sela iz kojih je omladina pohrlila u partizane postala su naše nove baze.

Narastanjem partizanskih snaga na Biokovu, kako su to Talijani ispravno procijenili, rasla je i opasnost za njihov pomorski saobraćaj, a posebno za promet Neretvom i Neretljanskim kanalom, kojima je njemačka organizacija TOT izvozila boksitnu rudu, od rudokopa oko Širokog Brijega do luke u Pločama. Talijani zato spremaju novu ofenzivu, kako ih Nijemci ne bi potisnuli iz ove zone. Talijanska komanda angažira dijelove dvije divizije, „Mesina“ i „Marke“, i stavlja ih pod komandu generala Dalmaca, komandanta 6. armijskog korpusa.

Pod njegovom komandom talijanske trupe i ustaška milicija iz biokovske regije u napad polaze 24. lipnja. Jedna njihova grupa raspoređena je između Metkovića i Ploča i kreće prema Drašnici i Svetome Juri, dok druga grupa zaposjeda zapadne i sjeverozapadne padine Biokova, a u napad će krenuti s položaja Tučepa i kote 842.

Iz rasporeda neprijateljskih trupa nije bilo teško naslutiti plan generala Dalmaca. Naši obavještajci na terenu su prikupili podatke o broju i rasporedu jedinica neprijatelja i o tome obavijestili naše čete. To je pomoglo rukovodstvima četa i drugovima iz okružnog rukovodstva KPH koji su bili na Biokovu da se na vrijeme pripreme za obranu.

Vodovima i desetinama u obje čete je naređeno da borbu prihvaćaju tamo gdje im teren to dopušta, da nastoje neprijatelju nanijeti što veće gubitke, a da nikako ne izvode obranu koja traži puno žrtava. Borcima i komandi je objašnjeno da kad napuste važne položaje, tu ostave manje grupe boraca, koji mogu iznenada napadati neprijatelja i unositi pometnju u njegove redove.

Naši su zaustavili glavni talijanski napad na Gradačkom stijenju i Modruši. Pustili su da se neprijatelj sasvim približi, a tek tada su otvorili jaku vatru. Tek sutra su Talijani mogli opet napredovati uz pomoć vlastite artiljerije. Napredujući Biokovom Talijani su stigli do sela Grnčanika, gdje su očekivali jak otpor naših četa. Međutim, tu nisu zatekli nikoga i zapalili su selo. Tek poslije podneva, 25. lipnja, kada je selo već izgorjelo, partizani su iznenada napali neprijatelja, koji se dao u povlačenje. Talijani su imali 22 poginula i 55 ranjenih vojnika i oficira. Za neuspjeh i u ovoj ofenzivi Talijani su za osvetu zapalili sva sela kroz koja su se povlačili. To su bili: Gradac, Baćina, Veliki Prolog, Borovci, Plana, Dusine, Zaostrog, Brist i druga mjesta. U njima su ubijali žene, djecu i starce, a kuće i stoku su opljačkali.

Uspjeh naših četa u borbi znatno je doprinio da se ostvare zaključci našeg savjetovanja na Vještića-gori, da se formiraju nove jedinice i da se stvore uvjeti za općenarodni ustanak. Uskoro je formiran Prvi južnodalmatinski bataljon „Jozo Jurčević“. Bataljon je formiran po našem naređenju od 6. lipnja, dobio je ime istaknutog partijskog radnika Joze Jurčevića iz

Makarske, kojega su 1940. vlasti zatvorile u koncentracioni logor u Lepoglavi, gdje je nestao bez traga.

Prvi komandant bataljona postao je Petar Bogunović, a njegov zamjenik Jure Galić. Nedjeljko Bošković je određen za političkog komesara bataljona, a Jozo Tomašević za njegovog zamjenika. U štabu su još bili Jozo Ujdurović, Sergije Petrović, Pavle Lozo i Ante Šutić,

Okružni komitet KPH je bataljon organizirao u šest četa, koje su nazvali po imenima palih prvoboraca biokovske regije i u dogovoru sa štabom bataljona imenovan je i njihov komandni kadar. Prva četa nosila je ime Ervina Klarića, komandant Ante Beroš, a politički komesar Ante Nizić. Druga četa je nosila ime Vitomira Viskića, komandant Vlado Viskić i politički komesar Ante Andrijašević. Treća četa je nosila ime Vida Mihaljevića, Komandir Niko Glavina, a politički komesar Jerko Kovačević. Četvrta četa je nazvana imenom Srećka Borića, komandir Poldo Mikulić, a politički komesar Mijo Martinec. Petom četom Petar Hristić, komandirao je Drinko Tolić, a politički komesar je Vlado Aleksić, dok je šestoj, omladinskoj četi Antun Torkar, komandir bio Ivan Rubiša, a polit-kom Niko Katić.

S Ljubom Babićem i drugovima

Već 3. srpnja krenuo sam ponovo za Donji Lapac. Kao što sam se dogovorio s Popovićem i Bakarićem, prilikom mog prvog boravka u Lapcu, sa mnom su krenuli na put i članovi Pokrajinskog komiteta KPH Ivan Amulić, Andrija Božanić i Ivica Kukoč - Jordan. S nama je pošla i grupa pripadnika tzv. Dobrovoljačke vojske kninske krajine, koji su prišli partizanima nakon likvidacije komandanta četničkog puka Paje Popovića. U toj su grupi bili Branko Berić, Duško Damjanović i Davor Tripalo, koji je bio dezerter iz Svilajske partizanske čete. Mada su borci zahtijevali da on bude strijeljan, nisam to dozvolio. Također su pošli i Miloš Tica i Nenad Sinobad. Oni su, čim su nam se pridružili, tražili da imaju formaciju tzv. dobrovoljačke vojske, kakva je postojala i u istočnoj Bosni. Kako je taj problem premašivao nadležnost Štaba IV Operativne zone, ovu grupu smo poveli u Lapac da stvar riješimo s Glavnim štabom Hrvatske. Branko Berić, kninski advokat, to je smatrao dobrim rješenjem, a kako nam je rekao, poznavao se s Vladom Bakarićem još s fakulteta u Zagrebu.

Putovali smo preko Sajkovića, Kazanaca, Grkovaca, Gornjeg Peulja i Tičeva, Resanovaca, Trubara, Martin-Broda, Drvara i Srba. U Drvaru smo se sastali s drugovima Ljubom Babićem, Markom Trikićem, Nikolom Karanovićem i Nikolom Kotlom. Prilikom susreta s njima razgovarali smo o mnogim temama naše zajedničke borbe. Zajedno smo utvrdili da je potrebna još tješnja naša suradnja, kako partijsko-politička, tako i vojnička, više povezanosti i usklađenih akcija posebno na Kninskoj tromeđi. Tromeđa je za partizane Like, Bosne i Dalmacije stalno predstavljala neuralgičnu točku. Tu je okupator smjestio jake snage, svjestan da je to strateški jako važno područje, a tu mu je najvjerniji saveznik četnički vojvoda Momčilo Đujić.

Kninska tromeđa je središte četničke tzv. dinarske oblasti, odnosno Dinarske divizije, tu su često dolazili emisari Draže Mihailovića. Njihov je rad organizirao i financirao tzv. Srpski odbor u Splitu, koji je prerastao u tzv. Jugoslavenski komitet, s vojvodom Ilijom Trifunovićem - Birčaninom na čelu. Drugovima u Drvaru smo otvoreno rekli da su te neprijateljske snage jake, jer su s više strana pomagane. Englezi im daju podršku kao najjačoj snazi

kontrarevolucije, a od Talijana dobivaju pomoć kao kvislinzi i ratni saveznici okupatora u zajedničkoj borbi protiv partizana. Naglasili smo drugu Ljubi Babiću i ostalima da se mi, jedino uz pomoć ličkih i bosanskih partizana, možemo uspješno nositi s ovim neprijateljima.

Za suradnju s drugovima iz Drvara i uopće s Bosanskom krajinom, mi smo bili zainteresirani i zato da nam oni prihvaćaju dio boraca koji su neprestano stizali iz Dalmacije. Osim ovoga, razgovarali smo i o problemima ekonomske prirode, a ponajviše o razmjeni namirnica. U zamjenu za brašno, meso, krumpir i drugo, mi smo imali sol, ulje, duhan, papir, sanitetski materijal, vino, rakiju. Postavilo se i pitanje organiziranja zajedničkih radiona za izradu odjeće i obuće, za oružje, za izradu bombi i drugog.

Složili smo se da su to sve značajne stvari i to podjednako i za Krajišnike i za Dalmatince, te da o njima valja podrobno razgovarati prilikom susreta partijsko-političkih i vojnih rukovodstava Bosanske krajine i Dalmacije. Trebali bi se sastati Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju i Štab IV Operativne zone s Oblasnim komitetom KPJ i Operativnim štabom za Bosansku krajinu. Budući da je riječ o vrlo važnim stvarima, u mnogo čemu odlučujućim za sudbinu naše borbe i njeno prerastanje u narodnooslobodilačku, drugu Ljubi Babiću i njegovim suradnicima sam sugerirao da bi bilo dobro da na sastanak, koji smo ugovorili sa Slavkom Rodićem, dođu i drugovi Đuro Pucar, politički sekretar Oblasnog komiteta KPJ i Kosta Nađ i Osman Karabegović, komandant i politički komesar Operativnog štaba za Bosansku krajinu.

I u razgovorima u Glavnom štabu Hrvatske i u CK KPH morao sam objašnjavati važnost suradnje dalmatinskih partizana s ličkim i bosanskim i uporno braniti lokaciju Štaba IV Operativne zone na Dinari, a nikako ne na Velebitu, što su stalno od nas tražili CK KPH i GŠH. Rukovodstvo Hrvatske je nastojalo da nas zaduži za rješavanje problema Kninske krajine, a ja sam im morao argumentirano dokazivati da je to pitanje svih - da se tu moraju angažirati rukovodstva i partizanske snage Hrvatske, Bosanske krajine i Dalmacije. A moramo biti vezani za Dinaru, jer to je ključna baza partizanskog pokreta Dalmacije. A ne Velebit.

Preko Dinare se najbrže i najsigurnije povezujemo sa splitskim bazenom, glavnim izvorištem ljudstva za partizanske jedinice i s našim bosanskim zaleđem - livanjskim, glamočkim i drvarskim krajem. Dinara nas, osim toga, najbolje i najsigurnije povezuje s oba krila, Kninskom krajinom i čitavom sjevernom Dalmacijom, a preko njih i s ličkim partizanima. Isto tako, omogućuje nam vezu s Biokovom, partizanskom bazom Makarskog primorja i Imotskom i Neretljanskom krajinom. Bez Dinare mi se ne bismo mogli održati ni politički ni vojnički. Okupator i četnici bacili bi nas u dolinu Cetine, na niže i izloženije planine Svilaju, Moseć, Prominu i Mosor, a izgubili bismo i livanjsko i glamočko područje, za nas vitalno, za povezivanje s Drvarom i Bosanskom krajinom.

Htjeli ili ne, ove argumente su morali uvažiti i Popović i Bakarić, odnosno Operativno rukovodstvo CK KPH i GSH.

Što se tiče Berićeve grupe, odlučeno je da ona izda proglas kao Dobrovoljački odred Kninske krajine koji surađuje s partizanima u borbi protiv okupatora i domaćih izdajica. Neko vrijeme je ta grupa ostala u Glavnom štabu Hrvatske i vratili su se u Kninsku krajinu. Oni će svi pristupiti NOVJ.

U Donjem Lapcu sam vodio razgovore s rukovodstvom Hrvatske i o stvaranju organa nove, revolucionarne vlasti. Mi smo drugove iz CK KPH obavijestili da smo u Dalmaciji ranije odbore Narodne pomoći, odnosno akcione odbore po gradovima, pretvorili u

narodnooslobodilačke odbore. U nove organe vlasti, osim članova Partije, ušli su i pripadnici drugih partija i predstavnici svih društvenih slojeva naroda.

Da bi mreža tih organa bila potpuno izgrađena, mi smo namjeravali da u toku ljeta sazovemo konferenciju na kojoj bi delegati svih narodnooslobodilačkih odbora izabrali Narodnooslobodilački odbor Dalmacije. On bi na sebe preuzeo dio političkih poslova oko mobilizacije boraca za NOVJ, te tako Pokrajinskom komitetu omogućio da se više bavi političkim i partijskim problemima, a štabu Zone vojnim pitanjima Dalmacije. NOO Dalmacije bi objedinio rad svih izabranih okružnih, kotarskih i mjesnih NOO-a, usmjeravao njihov rad i pomagao im da izrastu u stvarne predstavnike narodne vlasti.

Na ovo su rukovodioci CK KPH rekli da treba da sačekamo da se takav organ vlasti prvo stvori za cijelu Hrvatsku, odnosno Jugoslaviju.

Iako se nisam slagao s njihovim stavom, nisam više bio spreman opet ulaziti u nove rasprave i zatezanja odnosa. Svakako, razumio sam da ne podržavaju našu inicijativu za stvaranje NOO Dalmacije. Ostalo je na tome da će PK KPH svoj uvid i utjecaj na rad narodnooslobodilačkih odbora u Dalmaciji ostvarivati preko nižih partijskih rukovodstava, za što će i dalje biti zadužen drug Andrija Božanić.

Mogu reći da smo, srpnja 1942. u Donjem Lapcu, s Popovićem i Bakarićem pokopali Otvoreno pismo CK KPH, koje je optuživalo dalmatinsko rukovodstvo, a uspjeli smo obraniti Dinaru, kao centar i štab partizana Dalmacije. Centralnom Komitetu KPH, odnosno Popoviću i Bakariću, uspjelo je da blokiraju našu ispravnu političku inicijativu za stvaranje NOO Dalmacije.

Natrag na Dinaru krenuli smo preko Ruišta. Tu smo se sreli s rukovodstvom Sjevernodalmatinskog NOP odreda, koji se tu povukao pred jačim talijansko-četničkim snagama. Brojne akcije je izveo ovaj odred, a kod Ervenika su uspjeli ubiti i fašističkog prefekta grada Zadra. Na naš odred koji je ratovao na prostoru između rijeka Krke i Zrmanje krenule su talijansko-četničke i ustaško-domobranske snage, s nekoliko strana. Teroru ovih jedinica bio je izložen narod, a rad partijskih organizacija na terenu bio je skoro onemogućen. Prvi sjevernodalmatinski bataljon „Bude Borjan“ je 21. svibnja u borbi u Lončarića šumi razbio cijelu četu crnokošuljaša i dvije topovske baterije. Tu su Talijani imali gubitak od 80 poginulih vojnika i četiri oficira, 52 zarobljena vojnika i četiri oficira. Ovaj uspjeh podigao je moral i samopouzdanje boraca bataljona „Bude Borjan“, pobjeda nad fašistima hrabrila je narod. Ilegalni list „Naš izvještaj“ pisao je o ovoj borbi, tako da su svi u Dalmaciji saznali za tu pobjedu.

Guverner Dalmacije Bastianini upućuje na ugroženo područje 300 vojnika iz 107. legije crnih košulja. Oni već od Zadra počinju „čišćenje“ terena, na putu od Kistanja ka Erveniku i Mokrom Polju to je prava kaznena ekspedicija, koja ubija, pali i pljačka sve što naiđe.

U to vrijeme su sjevernodalmatinski bataljoni bili angažirani u dolini Zrmanje u borbama protiv četnika i bili su udaljeni jedan od drugog. Jedna desetina iz bataljona „Bude Borjan“, s komandirom Slobodanom Macurom, postavila je zasjedu na putu između Ervenika i Žegara. Kad su naišli crnokošuljaši Macurini borci su ih dočekali jakom vatrom mitraljeza i pušaka. Na licu mjesta je poginulo deset talijanskih oficira i vojnika. Upravo u ovoj zasjedi ubijen je Vecio Oraci, prefekt Zadra.

Po Bukovici su Macurini borci nastavili dočekivati u zasjedama talijanske kolone, koje su nastojale staviti komunikacije pod svoju kontrolu. Na putu Knin - Kistanje, 4. lipnja, naišla

su dva talijanska kamiona. Partizani su ubili devet, ranili 12 i zarobili tri vojnika i oficira. Plijen je iznosio 18 pušaka, dva puškomitraljeza, četiri pištolja, 27 bombi i 1.800 metaka. Nama su poginula dva borca.

Partizani su zarobljenim Talijanima objasnili zašto ih napadaju, za što se naša vojska bori, a onda su zarobljene i ranjene Talijane pustili da se vrate u garnizon u Kninu.

Istog dana, 4. lipnja, u drugu zasjedu bataljona „Bude Borjan“, na cesti Kistanje - Ervenik, upali su karabinjeri. Međutim, Macurinu četu su opkolili talijanski vojnici. U nametnutoj borbi, četa je uspjela probiti obruč, ali uz četiri poginula partizana i deset ranjenih.

Dan dva kasnije od ovih borbi, od kojih jedna nije bila uspješna, komandant Macura je čitav svoj bataljon poveo na karabinjersku postaju u selu Nuniću, sjeveroistočno od Kistanja. Pod naletom naših četa, u noći između 6. i 7. lipnja, brzo je popustio otpor neprijatelja. Predalo se 10 karabinjera, a jedan ustaša i jedan karabinjer su ubijeni. Opet je bilo dosta zaplijenjene municije i oružja, što je dobro došlo za naoružavanje novih boraca.

Pošto je ostao bez veze sa svojom isturenom postajom, komandant talijanskog garnizona u Kistanju, upućuje prema Nuniću kolonu od 12 kamiona, u kojima je 230 vojnika i oficira. Već iskusan, naš štab je to i očekivao i postavio je jaku zasjedu prema Kistanju.

Cestu je s obje strane zaposjela Druga četa bataljona „Bude Borjan“, tu su bili operativni oficir bataljona Sveto Perić i politički komesar Vlado Peran. Borci su bili dobro raspoređeni. Kad je oko devet sati ujutro u zasjedu ušla talijanska kolona, Sveto Perić je dao znak za otvaranje vatre. Nakon pola sata borbe naši borci su prepolovili talijansku kolonu - 47 vojnika je poginulo, a ranjenih je bilo i više. Uskoro je stigla pomoć Talijanima, jedna četa divizije „Sassari“ i spasila ih je od potpunog uništenja u zasjedi. Da je bilo više iskustva i strpljivosti kod naših boraca, a manje samouvjerenosti i nedisciplinе, ne bismo imali pet poginulih i ranjenih drugova. Tu je poginuo i Vlado Peran. Na moj prijedlog proglašen je za Narodnog heroja Jugoslavije.

Svoje čete je Slobodan Macura prikupio oko Žegara da se odmore, popune i reorganiziraju. Dužnost političkog komesara bataljona povjerena je Franji Kursaru. Komandir čete je postao Božo Blažević, a politički komesar Mate Mrša. Druga četa je povjerena Slavku Rupiću i političkom komesaru Anti Jerkinu, a treća komandiru Milanu Tišmi i komesaru Dušanu Štrpcu. Bataljon se nakon toga prebacio na padine Velebita.

Željezni obruč na Promini

Bilo je doista pravo zadovoljstvo slušati naše drugove, partijske, vojne i političke rukovodioce NOP-a i partizanskih jedinica u Ruištu kako nabrajaju akcije svojih četa. To zadovoljstvo će biti još veće kada komandant i komesar Sjevernodalmatinskog NOP odreda Rade Bulat i Ante Jurlin - Marko, počnu referirati i o uspjelim akcijama bataljona „Branko Vladušić“.

Od posljednjih dana svibnja, kad je formiran, do sredine ljeta 1942., bataljon je pod komandom Mate Staničića, hrabrog komandanta, Narodnog heroja Jugoslavije, i političkog komesara Jove Martića, prije svega mnogo učinio na pridobivanju naroda Otona, Plavnog, Zrmanje i Pribudića za NOP, a izveo je nekoliko akcija koje su ga učinile snažnom vojnom

jedinicom. Njegove su čete štitile narod od četničkog terora, koji se u Kninskoj krajini poslije odlaska Kombiniranog i Srednjodalmatinskog odreda opet nametao.

Aktivnost Mate Staničića nije se svodila samo na politički rad u narodu i na obrambene akcije. Naprotiv, bataljon „Branko Vladušić“ je često bio u ofenzivi. Najčešće je napadao četnička uporišta oko Gračaca i talijanske posade, koje su osiguravale željezničku prugu između Otrića i Pađana. Ovaj bataljon ruši prugu između Otrića i Pribudića.

Jedan vod ovog mladog bataljona dočekuje talijansku patrolu i ubija jednog, a zarobljava šest vojnika. Jedna desetina iz treće čete Milana Tišme dočekuje 22. lipnja i rastjeruje grupu od 25 četnika, koji su iz zaseoka Plavnog gonili stoku otetu od partizanskih porodica. Po naređenju štaba odreda, bataljon je 27. lipnja napao četnike u Otonu, koji su se bez borbe predali. Četa Slavka Rupića odbila je četnike iz Pađana, koji su krenuli u pomoć opkoljenom Otonu. Štab odreda je pravilno ocijenio svoj bataljon „Branko Vladušić“ kao jedinicu sposobnu i doraslu težim zadacima. Zato je bataljon upućen na sektor prema Zrmanji i Pribudiću, dobio je zadatak da drži front prema četnicima i da štiti prilaze južnoj Lici.

Dok je „Branko Vladušić“ izvodio akcije oko Otona, Plavna, Zrmanje i Pribudića, komandant odreda Rade Bulat je, po našem naređenju od 18. lipnja, svoj Prvi sjevernodalmatinski bataljon „Bude Borjan“ poveo s južnih padina Velebita na Prominu, u pomoć Srednjodalmatinskom odredu, koji je vodio teške borbe s četnicima i Talijanima. Da bi izvršio taj zadatak „Bude Borjan“ je čitave dvije noći proveo na maršu i savladao brzu i nadošlu rijeku Krku. Nakon forsiranja Krke 28. lipnja ujutro, bataljon je upao u Čitluk, a zatim napao Oklaj. Međutim, četnici su na brzinu napustili Oklaj i ostavili dosta oružja, municije i opreme.

Tu su naši borci spalili četničku i žandarmerijsku arhivu, a oko dvije tone brašna i šećera, tri radio-aparata, tri pisaća stroja i kancelarijski materijal uputili su u Bukovicu.

Poslije Oklaja čete Slobodana Macure i Franje Kursara su 29. lipnja zauzele i selo Lukar. Na to su reagirali Talijani, odmah su od Knina prema Oklaju uputili jedan bataljon 152. puka divizije „Sassari“, bataljone alpinista, divizion artiljerije i 15. samostalnu domobransku bojnu. Prema ovim jedinicama neprijatelja našlo se malo više od dvije stotine naših boraca, naoružanih sa 159 pušaka, osam pištolja, devet puškomitraljeza i 101 ručnom bombom. Naših je bilo premalo da se suprotstave deset puta brojnijem neprijatelju. Da bi izbjegao uništenje bataljon „Bude Borjan“ je 30. lipnja napustio zauzete položaje i povukao se na planinu Prominu. A Talijani koriste noć da opkole partizane na Promini. Tako su 1. srpnja uz pomoć domobrana izvršili opkoljavanje partizana na planini. U ranim jutarnjim satima Talijani su počeli tući artiljerijom po planini Promini, a potom su započeli nastupanje ka položajima partizana. Borci „Bude Borjana“ su odolijevali napadima čitavo prije podne, a nekoliko puta su pokušavali i proboj. Jaka i gusta vatra neprijatelja prisiljavali ih je da se vrate na polazne položaje. Čak je izgledalo da se neće moći izvući iz okruženja. Poslije 13 sati, komandant bataljona i štab odlučuju da se pošto-poto mora odmah izvršiti proboj iz obruča. Čete su se probijale u grupama od 10, 20 i više boraca. Poginula su tri partizana, sedam je ranjeno, a deset je zarobljeno ili nestalo. Nakon proboja iz obruča, sve tri čete našeg bataljona odmarale su se u selu Vujasinovići u Bukovici. Međutim, neprijatelj je saznao za njihovu lokaciju i napao ih je u tom selu. I odatle su naše čete uspjele izaći, prije nego su bile opkoljene. Prilikom proboja preko talijanskih položaja poginula su tri terenska aktivista na

čelu sa sekretarom Okružnog komiteta SKOJ-a za sjevernu Dalmaciju Ružom Vukman. Ona je bila ranjena i nije dozvolila da padne živa u ruke neprijatelja, herojski je poginula.

Nakon proboja iz Vujasinovića naše čete su se prikupile u Ruištima, na krajnjim jugoistočnim obroncima Velebita. Tu su se odmarale narednih desetak dana. Tu smo ih mi, na povratku iz Donjeg Lapca, zatekli na odmoru i u pripremama za napad na četnike u Mokrom Polju, koji su izveli 14. srpnja po planu i naređenju Štaba Sjevernodalmatinskog NOP odreda, zajedno s četama bataljona „Branko Vladušić“ i dvjema četama Trećeg ličkog odreda.

Nad kratki boravak u Ruištima iskoristili smo ne samo za upoznavanje prilika u sjevernoj Dalmaciji i za razgovore s članovima Okružnog komiteta KPH i drugih okružnih rukovodstava - SKOJ-a, Saveza mlade generacije, AFŽ-a, s drugovima iz kotarskog rukovodstva za Bukovicu i s vojnim i političkim rukovodiocima jedinica, već i za obilazak pojedinih četa, osobito četa Drugog bataljona „Banko Vladušić“, koje su bile prilično pasivne u vrijeme dok je Prvi bataljon vodio tešku borbu u okruženju i kasnije u prodoru kroz Bukovicu. Izvjesni znaci iscrpljenosti i pada morala osjećali su se kod premorenih boraca bataljona „Bude Borjan“. Zbog toga smo sve borce, od kojih je većina bila iz Bukovice i Kninske krajine, na sastancima i u pojedinačnim razgovorima hrabrili i podsjećali ih na oružanu borbu u Jugoslaviji, a posebno u nama susjednim i bliskim krajevima - u Lici, Bosanskoj krajini i zapadnoj Bosni - ukazujući im kako se u borbu uključuje sve više Hrvata iz Dalmacije, od kojih se dosta njih bori u ličkim i krajiškim jedinicama, a sve ih je više i više, koji se sa Srbima iz Bukovice bore za bratstvo i jedinstvo Hrvata i Srba u Dalmaciji.

Božanić, Amulić, Kukoč i ja pozivali smo borce Srbe da nove borce s obale i otoka, koje šalje Dalmacija, prihvaćaju kao braću i da se zajedno bore protiv svih neprijatelja. Sva partijska i vojna rukovodstva NOP-a, i svi štabovi jedinica obećali su nam da će i one koji još nasjedaju pričama o Talijanima „spasiocima Srba“ od ustaškog noža, uvjeriti i pridobiti za zajedničku borbu s partizanima hrvatske nacionalnosti. Nama su kao primjer partizani Srbi isticali borce Hrvate iz Primorskog partizanskog voda.

Primorski partizanski vod

Za vrijeme boravka u Ruištima, sredinom srpnja 1942., i mi iz Pokrajinskog komiteta i Štaba zone doznali smo dosta toga, dotad nepoznatog, o akcijama Primorskog partizanskog voda, o tome što su neprijatelji sve poduzimali da bi ga uništili.

Ideja da se na sjevernodalmatinsko primorje ubaci jedna manja pokretna partizanska jedinica, nastala je u svibnju. Krajem mjeseca štab Sjevernodalmatinskog NOP odreda donosi odluku da tamo uputi dvadesetak partizana, na čelu s Dragom Živkovićem. To je bila ispravna odluka, jer u gustoj mreži okupatorsko-kvislinških garnizona, koja je obuhvaćala gotovo i svako mjesto priobalnog djela sjeverne Dalmacije, teško da bi se mogla prikrivati jedinica veća od voda boraca.

Već iskusan i neustrašiv borac Drago Živković, s oduševljenjem se prihvatio zadatka da sa svojim vodom izvodi akcije na području Vodica, Biograda na moru, Stankovaca i Zatona, a osobito zadatak da zajedno s partijskim organizacijama zatonske i vodičke općine pokreće narod u borbu protiv okupatora i dobrovoljce prebacuje u Bukovicu. Budući da su i sami bili rodom iz okolice Šibenika zadatak da prodru, ratuju i politički rade na terenu, oduševljeno su prihvatili svi borci iz voda. Čim je stigao na primorje, u Primorski partizanski vod su se javili

ilegalci s područja Vodica i Zatona. Uz njihovu pomoć i uz pomoć partijskih organizacija i naroda tog kraja, privrženog partizanima, Živkovićev vod je brzo preuzeo inicijativu. Bilo je to vrijeme najjačeg okupatorskog terora, nastalog iz nemoći da uništi partizane u Dalmaciji. Za poraze u borbama s partizanima neprijatelj se svetio nenaoružanom stanovništvu, paljenjem kuća, pljačkom imovine i stoke, i odvođenjem ljudi u koncentracione logore. Bilo je i domaćih špijuna koji su davali podatke Talijanima. Takve su Živkovićevi partizani oružjem ušutkali. Jedna takva akcija, izvedena početkom lipnja, bila je povod za još žešće okršaje Primorskog voda s talijanskim trupama. U potrazi za jednim svojim špijunom, kojeg su partizani likvidirali, krenula je 13. lipnja cestom Tijesno - Vodice patrola od 18 karabinjera i crnokošuljaša. Kad su uletjeli u zasjedu Primorskog voda, tu su pobijeni i zarobljeni.

Vijest o sudbini te patrole brzo je stigla do okolnih okupatorskih garnizona. Oni se podižu na noge i žure da opkole Primorski vod. Vod je bio prisiljen braniti ne samo sebe nego i žene, djecu, starce, koji su iz Zatona i Vodica pobjegli pred okupatorom. Ali baš je svijest da od njihove hrabrosti i borbe zavise životi nedužnih ljudi, moralno je ojačala borce Primorskog voda da izdrže čitav dan borbe, do noći. A tada su, s narodom, uspjeli izmaći neprijatelju.

Talijani su smatrali da je partizana puno više i da su bolje naoružani nego što su stvarno bili i zato je guverner Bastianini naredio detaljno češljanje terena na kojem se kreću „pobunjeničke bande“. Riječ je o području između rijeke Krke, Vranskog jezera i obale mora. Talijani su angažirali dva bataljona vojnika, četu od 150 crnokošuljaša, 80 policajaca, oko 100 karabinjera i krenuli su u tri napadne kolone. Ratni brodovi su kontrolirali priobalno područje od Tijesnog do ušća Krke i do Prokljanskog jezera. Nastojali su svakako spriječiti da se Primorski vod s narodom prebaci preko Krke ili na otoke. Ali naši suradnici i simpatizeri su Primorskom vodu na vrijeme javili o ofenzivi koja se sprema. Da bi izbjegao frontalni sudar s nadmoćnim neprijateljem, koji je razvijen počeo vršiti pročešljavanje terena, Drago Živković je borce prebacio na otok Murter, gdje su ostali dva dana, a onda se prebacili u okolicu Biograda na moru. Na cesti Pirovac - Biograd 18. lipnja jedna grupa boraca je uništila automobil neprijatelja i likvidirala crnokošuljaše. Ta akcija i napad na autobus između Zadra i Šibenika natjerali Talijane na novu akciju „čišćenja“ oko Pirovca. Opet je bio udar u prazno. Narod je svuda podržavao Primorski partizanski vod, koji je nakon dvadesetak dana, u blizini Stankovaca, uz nove borce koji su stigli, prerastao u Primorsku partizansku četu. Drago Živković je sada postao komandir čete. On je stalno napadao neprijatelja, a četa je uvijek bila brza u pokretu i manevriranju između otoka i kopna. Primorska četa je uspjela stvoriti značajan polu-oslobođeni teritorij između Zatona, Vodica, Biograda i Stankovaca, gdje su uspješno prihvaćani partizani s otoka i prebacivani dalje u Bukovicu.

Drugovima sam skrenuo pažnju da četa bude odvojena po vodovima, kada nije u borbenim akcijama. Rekli su mi da tako i postupaju, a kad nema borbe onda vodovi djeluju politički s narodom.

Početkom srpnja, kod Vodica, Primorska četa je napala četu crnokošuljaša i ubila sedam, a ranila njih 17. Četa je tokom srpnja nastavila intenzivno vršiti napade na okupatora, a značajne talijanske snage nisu uspjele da je blokiraju ili da joj nanesu teže udarce. Na žalost, Talijani su vršili ubojstva civila, koji nisu uspijevali da se udalje van njihovog domašaja. Stalnim napadima na okupatora četa je štitila narod koliko god je mogla.

Za vrijeme našeg boravka u Ruištima, umjesto jednog, formirali smo dva nova komiteta, u skladu sa zaključcima našeg vojno-političkog savjetovanja na Vještića-gori.

Okružni komitet za sjevernu Dalmaciju u sastavu: Marijan Žuvić - Karlo, Ivo Družić - Valent, Nikola Sekulić - Bunko, Marija Novak, sekretar, Žiki Bulat, te Ante Giljak - Bego i Luka Belamarić - Stevo. Ovaj komitet je stajao na čelu kotarskim organizacijama Šibenika, Vodica, Biograda, Bukovice, Zadra i Preka. A novi komitet KPH za Knin bio je u sastavu: Ivan Živković, Pero Knežević, Pero Krvavica, Petar Škarica i Vjeko Širinić. Nešto kasnije za sekretara dolazi Jerko Petrinjeli, koji je imao zadatak što prije obnoviti kotarske komitete za Bukovicu, Knin i Drniš.

Neosvojiva Vještića-gora

Sredinom srpnja moji suradnici i ja pozdravili smo se s drugovima iz sjeverne Dalmacije i krenuli nazad na Vještića-goru. Bili smo obaviješteni da je u toku napad Talijana. Od Ruišta do naše baze kretali smo se preko Zrmanje, Tiškovaca, Trubara, Resanovaca, Tičeva, Gornjeg Peulja, Grkovaca, Kazanaca i Sajkovića. Na Vještića-goru stigli smo dan kasnije, kad su već srednjodalmatinski bataljoni slomili talijansku ofenzivu. Iako je to, do tada, bio najdublji prodor okupatora na neosvojivu Dinaru, on nije uspio ostvariti svoj cilj.

Na Dinaru su Talijani krenuli nepun tjedan dana od njihovog napada na Prominu, na Prvi sjevernodalmatinski bataljon „Bude Borjan“, koji je po mom naređenju bio pošao u pomoć srednjodalmatinskim bataljonima, koji su prije toga odstupili iz Kosovske doline i s Kozjaka. Srednjodalmatinski NOP odred se poslije smjenjivanja njegovog komandanta i reorganiziranja njegovog štaba bio smjestio u dolini Cetine. Po našem naređenju njegovi su bataljoni prihvatili dva glavna zadatka: razoružanje četničkih formacija u gornjoj Cetinskoj dolini i ubiranje ljetine s polja duž rijeke.

Na vrijeme obaviješteni od svojih špijuna, da bi uništili srednjodalmatinski odred i naš Štab zone na Vještića-gori i da spriječi partizane da obave žetvu i dođu do hrane za život, komandant 18. talijanskog korpusa početkom srpnja naređuje ofenzivu na Dinaru. Njihov plan je bio da nas napadnu s više strana, da nas okruže i unište baš na našem terenu na Vještića-gori i na vrhu Dinare, na Troglavu, na visini od skoro 2.000 metara.

Da bi to postigao neprijatelj je angažirao krupne jedinice: tri bataljona iz divizije „Sassari“ iz Bosanskog Grahova, četiri bataljona crnih košulja, mitraljeski bataljon, vod bacača plamena i oko hiljadu ustaša iz sela duž ceste Sinj - Vrlika i četnike iz Otišića i drugih mjesta. Avijacija s aerodroma u Zadru i Mostaru trebala ih je podržavati.

Već sam raspored jakih okupatorsko-kvislinških snaga, koje su pokupljene od Sinja i Vrlike do Bosanskog Grahova, otkrivao je namjere neprijatelja. Bilo je očito da će talijanske trupe prvo napasti Kamešnicu, da bi potom s ceste Sinj- Livno preko Vrdova krenuo na Vještića-goru i Troglav s juga. Drugo polazište okupatora bila je Vrlika. Svojim i domobransko-ustaškim snagama oni će naše jedinice potiskivati u Dinaru i tako se Vještića-gore domoći sa zapada. A nastupali su i sa sjevera, jaka talijansko-četnička kolona.

Njen jedan dio, u kome je najviše četnika koji dobro znaju teren kretao se grebenom Dinare prema jugu, a drugi cestom Grahovo - Livno, da bi kad dospije do Crnog Luga i Sajkovića, s istoka krenuo na Dinaru, na Troglav i Vještića-goru. Planirali su da nas unište, nakon opkoljavanja. Štab zone je poduzeo odgovarajuće mjere, jer smo izvršili analizu dobivenih informacija o neprijatelju. U štabu se, od članova užeg dijela, zatekao sam Maks Baće. On je odlučio da prihvati borbu i brani slobodnu teritoriju. Komandant odreda Božo

Bilić, naređuje Drugom srednjodalmatinskom bataljonu i dijelovima Prvog udarnog bataljona da zauzmu položaje između Modraša i Bravčeva doca. Grupa od 50 boraca tzv. Vrdovskog partizanskog punkta i tridesetak partizana oko Štaba zone dobivaju zadatak da brane prilaze Vještića-gori od Vrdova. Livanjskom bataljonu „Starac Vujadin“ i Trećoj četi Udarnog bataljona Štab zone naređuje da zauzmu cestu Bosansko Grahovo - Grkovci - Sajkovići i ne dozvole Talijanima i četnicima da prodru u Livanjsko polje i odsjeku dalmatinske jedinice i njihov slobodni teritorij na Dinari od slobodnog partizanskog teritorija u zapadnoj Bosni i od jedinica Petog krajiškog odreda.

Kako se i očekivalo, talijanske i kvislinške jedinice su sa svojih polazišta krenule rano ujutro 10. srpnja. Naše snage, među kojima je bio Maks Baće, uspješno su zaustavljale neprijateljsko napredovanje cestom Sinj - Livno. Ali, talijanske i četničke snage su od Grahova bez problema stigle do Sajkovića i zauzele polazne položaje za napad na Vještića-goru s istoka. To se dogodilo jer su tu bili samo dijelovi bataljona „Starac Vujadin“, koji je bio angažiran na Glamoču, po naređenju štaba Petog krajiškog odreda.

Slijedeći dan, 11. srpnja, kada su Talijani počeli praviti obruč oko Vještića-gore, kada su tukli preciznom artiljerijskom vatrom i avijacijom naše položaje, a cestom se približavali i njihovi tenkovi, bilo je jasno da neprijatelj hoće nametnuti frontalni sudar našim slabijim snagama. Naši su tu borbu prihvatili. Ne toliko da bi spasili ranjenike, bolesnike, komoru i tehniku, jer je ta evakuacija na vrijeme izvršena, nego zato da spriječe spajanje Talijana iz Bosanskog Grahova i Livanjskog polja s onima iz Sinja.

Položaji s kojih su dva dana naši borci odbacivali nadmoćnije napadače, bili su izloženi jakoj vatri 12. srpnja. Neprijatelj se sve više približavao i navaljivao na naše položaje. Uz pomoć četnika i ustaša išao je na juriš, a s pogodnih kota napadao je i minobacačima i topovima, naše položaje. Naše su borce dobro i hrabro vodili Božo Bilić, Branko Dude, Duje Bašić i drugi, nije bilo ni panike ni brzog povlačenja. Štab zone je redovno izvještavan uz poruke da će izdržati sve teškoće. Čak je i partizanska kuhinja radila, tako da borci nisu bili gladni i bez hrane danima.

Zbog toga što nisu očekivali takav otpor, zbog velikih gubitaka u prva dva dana ofenzive, zbog procjene da je partizana znatno više od očekivanja, Talijani su u noći između 12. i 13. srpnja izvršili povlačenje. Borbe su se nastavile jedino na Livanjskom polju. Da bi osigurali povlačenje svojih trupa, došlo im je u pomoć 12 tenkova. Ipak, u borbama koje im je 13. i 14. srpnja nametnula grupa naših udarnika, Talijani su pretrpjeli znatne gubitke.

Tako je krupna talijansko-kvislinška napadačka operacija na našu ustaničku bazu na Dinari završila krahom po okupatora. Imali su četiri poginula oficira i 27 mrtvih vojnika, ranjeno je pet oficira i 73 vojnika, a jedan oficir i deset vojnika su nestali, a 38 ih je zarobljeno. Mi smo im zaplijenili 4 mitraljeza, 9 puškomitraljeza, dva minobacača, 6 kamiona i mnogo municije.

I naši gubici su bili teški: deset boraca je poginulo, a ranjeno trideset.

Radost zbog pobjede partizana vidjela se na licima stanovnika sela kroz koja smo prolazili. Zaustavljali su nas na ručak, večeru ili na noćenje. Ali nama se žurilo da čim prije stignemo u našu bazu i da našim hrabrim partizanima čestitamo na pobjedi.

Dolazi Vrhovni štab!

U Livanjskom partizanskom odredu, koji je prvo bio pod komandom Štaba Dalmatinsko-dinarskog odreda, kasnije Četvrte operativne zone, bio je znatan broj boraca s otoka i obale. Tako je bila najjača „viška grupa“, grupa boraca s otoka Visa, a osim njih bilo je tu Splićana, Solinjana i partizana iz drugih mjesta Dalmacije. Nakon što je Vojin Zirojević postavljen za komesara Štaba Dalmatinsko-dinarskog partizanskog odreda, odnosno IV zone, za komesara Livanjskog odreda postavljen je Edo Santini. On je ranije bio sekretar Mjesnog komiteta KPH u Splitu, zajedno smo otišli u partizane na Dinaru.

Početkom srpnja Edo je dočuo da je velika partizanska vojska došla iz Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore i da je kod Prozora izbila na granicu Hercegovine i Dalmacije. Nakon razmišljanja što da poduzme, Edo je poslao Tonča Katunarića, borca Prvog splitskog odreda, a sada livanjskog partizana, s dvojicom boraca, da pođu u susret ovoj vojsci, da saznaju sve o njoj i da ga što prije izvijeste.

Tako je Tonći Katunarić stigao do glavnine naših snaga, došao je i do Vrhovnog štaba i primio ga je i Tito, vrhovni komandant naše vojske. Zapravo, borci iz prateće čete Vrhovnog štaba priveli su Tonča. Kad je on pred Titom uspio dokazati da zna da sam ja, „drug Jović“, komandant Štaba IV Operativne zone Tito se uvjerio da je Katunarić partizan i ukazao mu je povjerenje. Po njemu mi je poslao poruku da dođem u Vrhovni štab. Kad se Tonči vratio i ispričao Edi i drugovima iz Livanjskog odreda koga je vidio i što su poručili, nastalo je pravo oduševljenje. Edo je požurio da mi prenese poruku i ja sam odmah krenuo u Vrhovni štab, koji se nalazio na Malom Cincaru iznad Glamoča. Sa mnom su išli Ivica Kukoč, komesar i Maks Baće, načelnik štaba. Preko Sajkovića i planine Staretine stigli smo na Mali Cincar, bilo je to 26. srpnja 1942. Ovo mi je bio prvi susret s Titom, od početka rata.

Svi smo bili oduševljeni. Nakon toliko borbi, nakon tolikih stradanja i gubitaka, evo nas zajedno! Neprijatelj nije uspio da nas uništi u samom početku, a sada se naša borba već toliko raširila i vojska ojačala da smo se mogli sastati u Bosni! Jedni su krenuli iz Srbije i Crne Gore, a drugi s otoka i obale Dalmacije i evo nas zajedno. A na čelu svih naših snaga je Tito, on je komandant po vojnoj liniji i na čelu je Partije. To isto je zapalo i mene u Dalmaciji.

Vrhovni štab i Tito bili su smješteni u jelovoj šumi. Prilikom susreta on i ja smo se zagrlili i poljubili. Tu su bili drugovi Moša, Ranković, Đilas, Milutinović, Arso Jovanović, Savo Orović, Kosta Nađ i još neki drugovi. Baš u tom trenutku naišao je Milentije Popović, koga sam znao s onog višeg partijskog kursa, održanog 1941. u Zagrebu. Odmah smo se prepoznali. Vodio je konja na kome se nalazio njegov mlađi brat, jedva živ od teške dizenterije. Priskočio sam i pomogao Milentiju da ga skinemo s konja i položimo na malo slame u jedan mali šator. Njegov brat je tako smrdio da sam skoro pao u nesvijest.

Tito i ja smo kratko razgovarali, sami. Upoznao sam ga ukratko o situaciji u Dalmaciji. Dogovorili smo se da se sutra opet sastanemo i na miru razgovaramo. Prvom razgovoru s Titom nisu prisustvovali Maks Baće i Ivica Kukoč. Zato mi je Tito rekao da oni sutra opet budu sa mnom .

Došli smo sutra sva trojica i našli Tita, pored kojega su bili Ranković, Đilas, Milutinović i Arso Jovanović. Podnijeli smo iscrpne izvještaje - partijski, politički i vojni i govorili smo o raspoloženju naroda Dalmacije za našu borbu i revoluciju. Na kraju sam iznio prijedlog da

napravimo zajedno operativni plan za oslobođenje Livna, našim udruženim partizanskim snagama.

Tito i drugovi iz Vrhovnog štaba bili su skeptični. Oni su nakon Prozora i onih uspješnih akcija koje su imali oko Konjica i rušenja pruge, pokušali da oslobode Bugojno. Tu je bio zatim i napad na Kupres. Ustaše su tu bili dobro utvrđeni, zato je IV Crnogorska brigada imala mnogo žrtava, izginuli su mnogi Krajišnici, među njima i legendarni Simela Šolaja. Zbog svega toga su drugovi bili skeptični da se ubrzo poduzima akcija za oslobođenje Livna. Imao sam argumente, znao situaciju i zato nisam popuštao. Rekao sam da moramo osloboditi Livno, jer je to uvjet da osiguramo prehranu za vojsku i najvažnije je da stvorimo uvjete za novu masovnu dobrovoljnu mobilizaciju partizanskih boraca.

Tito se na kraju složio. Napravili smo operativni plan za jedinice koje će sudjelovati u akciji. Livanjski odred je dobio zadatak da se infiltrira u samo Livno, jer borci tog odreda dobro poznaju grad iznutra, a Dalmatinci u tom odredu dobili su zadatak da drže rubne dijelove grada. Zadatak za napad na Livno dobila je Prva proleterska, zajedno s Petim krajiškim odredom, bataljonom „Starac Vujadin“, glamočkim odredom „Budućnost“. Dva dalmatinska udarna bataljona treba da zatvore Vaganj, a da sve čete u Dalmaciji vrše sabotaže na komunikacijama, da podižu pregrade i miniraju ceste - da bi onemogućili fašističke trupe iz Splita i Knina da interveniraju kad počne naš napad na Livno. To naređenje je potpisao Tito, za jedinice koje su došle s Vrhovnim štabom, a za jedinice iz IV Operativne zone naređenje sam potpisao ja.

U Štabu IV zone na Vještića-gori se nalazio sekretar Miloš Žanko. Poslao sam mu napisanu poruku da sastavi dopis Štabu Bosanske krajine, za komandanta Kostu Nađa, da nam za razbijanje neprijateljske posade na Vagnju pošalje jedan od ona dva minobacača, koje smo zajedno zarobili prilikom oslobođenja Glamoča. Nažalost, Miloš je napravio glupost i u poruci je dodao: „i tako ste ih zarobili na našem terenu“. U stvari, u vrijeme oslobođenja Glamoča mi u našim jedinicama nismo imali artiljeraca koji znaju rukovati minobacačima. Zato nisam htio uzimati teške bacače i mine, nego sam naredio da se to sve pošalje u krajiški odred, u Bosansku krajinu. Ali, sada se drug Kosta uvrijedio na onu Žankovu mudru primjedbu i uopće nam nije ništa poslao, ni odgovorio. Naravno da nije smio tako postupiti. A da nam je poslao traženi minobacač, naša dva udarna bataljona puno lakše bi razbili talijanske utvrde i bunkere i zarobili deset do dvanaest minobacača na položajima neprijatelja na Vagnju. Zato je tu u jurišima nepotrebno izginulo puno boraca Prvog udarnog bataljona, na čelu s Antom Jonićem, komandantom, koji je junački poginuo. Jonić je prvi Narodni heroj Dalmacije. Plakao sam od muke kad su izginuli Ante i drugovi.

Kad sam sreo Kostu na Cincaru, nije mi ga bilo lako gledati živa i zdrava. Uzbuđen i ljut, rekao sam mu: „Ja sam mogao tebi poslati 45 boraca i naoružanje u V Krajiški odred! A ono ti nisam ja napisao... I ti si mi neki komandant i španjolski borac, božju ti majku tvoju!“

Zato Kosta Nađ u svojim sjećanjima i knjigama piše da mene nije bilo na sastanku s Titom na Cincaru, nego da je bio samo Ivica Kukoč, komesar. A postoji fotografija, koja govori istinu, za razliku od Koste. Nisam mu htio ništa odgovarati.

Drug Vladimir Dedijer je, za razliku od mene i Koste, stalno bio uz Vrhovni štab i Tita. Evo dijela njegovog zapisa, u dnevniku koji je vodio, za 26. juli 1942:

„… Ovih dana naši su izdržali teške ofanzive po čitavoj Dalmaciji. U Južnoj Dalmaciji, gde je 30.000 Italijana opkolilo Biokovo, naši su ubili i ranili oko 300 fašista, a svega smo imali jednog mrtvog. Odred je sačuvan. On je imao više jakih akcija. Uništio je luku Ploče, osvojio Vrgorac, poubijao 60 ustaša i zaplenio skoro dva miliona kuna. U poslednjoj ofanzivi protiv njih učestvovala je italijanska ratna mornarica. U Srednjoj Dalmaciji odbijena je ofanziva na Dinaru. Ubijeno je oko 190 Italijana, a 40 zarobljeno. Zajedno s Italijanima napadaju i četnici. Popalili su srpsko selo Kazance. Četrnaest tenkova je došlo da spasava Italijane i četnike koje su naše jedinice naterale u neke bare. Iz severne Dalmacije naši su se povukli u Liku. Razvili su u poslednje vreme jak politički rad. Izdaju listove za Severnu i Srednju Dalmaciju, a uskoro će i za Južnu Dalmaciju. Organ PK, „Naš izveštaj", prilično lepo izgleda. Imaju ljudi inicijative i smelosti. Drug Vicko predlaže da se oslobode Livno i Imotski. Stari je to već ranije imao u planu."

Za mene je novo da je Tito već imao u planu to što sam ja predložio da zajedno oslobodimo Livno. U razgovoru s Titom, to od njega nisam čuo. Dedijer je i to mogao čuti od Tita, jer stalno je bio s njima. Važno je da njegov dnevnik potvrđuje moje sjećanje i iskaz da sam Vrhovnom štabu predložio napad na Livno.

Livno - prekretnica NOB

Livno je oslobođeno 5. kolovoza 1942. godine. Odmah se pokazalo da sam bio u pravu kad sam predlagao tu akciju. Ukazivao sam da na području Livna imamo 20 mlinica, koje će nam dati kruha i pure. U okolici su sela bila međusobno zakrvljena, naklonjena ustašama ili četnicima, i mi Dalmatinci smo uspjeli dosta utjecati da se spriječi bratoubilačka borba. Žao mi je da nisam uspio da pored onih HSS-ovaca koje sam uspio pridobiti, nisam uspio privući i Ivana Čelana iz Prologa, koji je bio najpopularniji poslanik Radićeve stranke. Da je Ivan Čelan došao na Dinaru, digli bismo diviziju Hrvata u partizane, od Duvna do Bugojna i Travnika. Jer kud je išao Ivan išao je i narod tog terena, pa je tako najviše išlo u ustašku bojnu Rafaela Bobana i „crnu legiju" Jure Francetića. Ustaše su iskoristili Čelanovu slabost prema piću, častili su ga i napili, stavili u avion i odveli kod Pavelića. Nazad nije mogao. To je veliki gubitak za nas, jer su ustaše bili brži.

Oslobođenje Livna omogućilo je ogromnu mobilizaciju novih dobrovoljaca iz Dalmacije i Livanjskog područja. Popunjene su naše prve jedinice, iscrpljene borbama i ratovanjem od Užica, Čačka, Sandžaka, Igmana, Crne Gore, Bosne i Hercegovine... Prva proleterska, Druga srpska, Treća sandžačka, Četvrta i Peta crnogorska. Bio je tu i Hercegovački odred Vlade Šegrta. I sad je trebalo formirati Desetu hercegovačku brigadu. A od koga, nema Hercegovaca. I tada, umjesto da se formira Livanjska brigada, Livanjski odred u kome je bilo pola boraca iz Dalmacije, ušao je u Desetu hercegovačku brigadu zajedno s još jednim dalmatinskim odredom s Biokova.

Tek nakon izvršene popune brigada glavnine NOVJ i formiranja Desete hercegovačke, Tito i Vrhovni štab su se složili da treba formirati prve dalmatinske brigade. Tako je Dalmacija ostavljena za kraj. Nakon svih popuna i raspoređivanja dalmatinskih boraca po drugim jedinicama, formirali smo prve tri dalmatinske brigade. Sa onim Dalmatincima koji su

raspoređeni u ostale brigade NOVJ, mi smo u Dalmaciji mogli formirati deset brigada, a ovako su bile tri. U ovome se ogleda snaga i doprinos Dalmacije bratstvu i jedinstvu naroda Jugoslavije. Pored ovoga, Dalmatinci su upućivani i u Liku.

Kako sam rekao, Livno je oslobođeno 5. kolovoza, a Prva dalmatinska brigada formirana je 6. rujna 1942. godine. Dakle, za ovih mjesec dana dalmatinski borci su popunili 5 - 6 brigada i konačno formirali Prvu dalmatinsku brigadu u selu Dobro, blizu Livna.

Drugu dalmatinsku brigadu formirali smo u Uništima, 3. listopada 1942. Treća dalmatinska brigada formirana je u Vrbi, na Svilaji, u studenom 1942. Ova formiranja su bila vrlo svečana, uz sudjelovanje naše vojne muzike. Prvoj i Drugoj dalmatinskoj sam predao ratne zastave i izvršio smotru, a borci su dali partizansku zakletvu.

Pokazalo se da je sve ovo bilo ključno za našu borbu, da smo na širokom slobodnom teritoriju Dalmacije i zapadne Bosne mogli prihvatiti hiljade novih boraca i s naših otoka i s obale i naših gradova i sela Dalmacije. To je bilo ono prvo utemeljeno bratstvo i jedinstvo u bitkama na području Livna, Duvna, Glamoča, Bihaća i dalje. To je prava posljedica i dimenzija bitke za oslobođenje Livna. To je omogućilo Vrhovnom štabu i Titu da pristupi formiranju prvih divizija naše vojske! Tada sam u Glamoču drugovima u Vrhovnom štabu i Titu govorio o akcijama na moru i o potrebi da formiramo ratnu mornaricu. Vidio sam da to njima izgleda nešto daleko i nerealno. Dokazivao sam im da je sve to moguće i da treba da idemo u borbene akcije, a svi borci s otoka su došli na kopno upravo manjim i većim brodicama i brodovima. Znači, imamo i ljude pouzdane i borbene i makar skromna sredstva. Zato smo pri štabu naše zone formirali sekciju ratne mornarice. U partizane su došli Josip Škorpik, pukovnik bivše jugoslavenske vojske, i njegov sin Velimir, koji je bio mornarički oficir. Izvukao se iz Makarske, gdje je bio komandant flotile ratne mornarice tzv. NDH.

U studenom 1942. je formirana Treća udarna divizija. Dotadašnji komandant Prve dalmatinske brigade Pero Ćetković, kapetan bivše jugoslavenske vojske, postao je komandant ove divizije. Ja sam, od Vrhovnog štaba, upravo njega tražio za komandanta Prve dalmatinske brigade, što su mi neki dalmatinski primitivci prigovarali. Njega sam tražio jer je pravi oficir, a kao komandant bataljona u Prvoj proleterskoj brigadi, prošao je tri ofenzive i stekao borbena iskustva, koja je mogao prenijeti našim dalmatinskim rukovodiocima i borcima. Zamjenik Pere Ćetkovića bio je Božo Bilić - Marjan, koji je poginuo u borbi za Jajce. Drug Pero Ćetković poginuo je 1943. kao komandant III divizije, u IV neprijateljskoj ofenzivi. Evo njegovog pisma štabu IV Operativne zone o ulozi Prve dalmatinske brigade u borbama za Jajce:

„Dragi druže Vicko i ostali drugovi i drugarice,

Prošlo je mnogo vremena otkako smo otišli iz Glamoča, a nisam vam se nikada javio. Ima dosta posla i peripetija, što slušate preko radija, pa o tome neću vam ništa pisati.

Pisaću vam drugo, što će vas mnogo ožalostiti, a to je da je naš dragi Marjan poginuo 4. XII. u selu Brvanci kod Jajca. Bila je gusta magla, šuma i snijeg, pa je obilazio bataljone na položaju. Od III-eg bataljona pošao je ka II-om u pravcu sela Brvanci s tri četiri kurira i došao do samog sela, gdje je malo ranije bio jedan vod iz II-og bataljona. Međutim, za proteklo pola časa situacija se izmijenila i Nijemci su bili zauzeli selo. Kada je došao u selo Nijemci su otvorili mitraljesku vatru s 10 metara na njih i tu je poginuo Marjan s dva kurira, a izbjegli su svega dva kurira. Eto kako mu se desilo, jer je bio previše neoprezan i hrabar. Razumljivo je da komandant brigade u teškim prilikama

obiđe svoje bataljone na položaju, i to je dužan, ali ne treba da ide on kao izviđač na čelu, već da se osigura i s izvjesnim brojem drugova. Marjan je bio junak i herojski se svuda borio, pa i tom prilikom i prilikom zauzeća Jajca, kao i na mnogo drugih mjesta, što je vama dobro poznato.

Pri zauzeću Jajca bio je vrlo težak zadatak za I. dalmatinsku brigadu: zauzeće utvrđenog položaja Ćusine, na kome je bilo 42 jaka bunkera s posadom od Nijemaca i ustaša. Bataljoni su hrabro jurišali na žicu i bunkere, ali ih je jaka vatra zadržavala i nije bilo uspjeha. Naredio sam da se upotrebi brigadna rezerva od jednog bataljona. Sa tom rezervom pošao je i štab brigade i lično izvršio raspored za napad, te je iz neposredne blizine osmatrao tok napada. Drug Marjan nije se s tim zadovoljio, nego je pošao u strijeljački stroj i s bombašima bacao bombe u bunkere i položaj su zauzeli ujutro u 5 časova. Time je dvije trećine zadatka zauzeća Jajca riješila Dalmatinska brigada. Odatle se sretno vratio i njegova brigada, kao što vam je poznato, po našem prijedlogu pohvaljena je od Vrhovnog štaba. Za cjelokupni njegov patriotski rad dostavili smo da se naš dragi Marjan oglasi za narodnog heroja.

Sada dalje produžavamo djelovanje, gdje brigada vrlo se lijepo drži i postiže uspjehe, o čemu slušate preko 'Sl. Jugoslavije'. Njen komandant sada je vrlo dobar drug Gligo Mandić, zamjenik komandanta Crnogorske brigade, a njegov zamjenik je Peko Bogdan.

Saznali smo o evakuaciji mnogih mjesta u Dalmaciji pa sigurno imate puno posla, na što vam zavidimo jer ćete imati i puno uspjeha.

Molimo vas da priloženo pismo pošaljete komandantu III. Brigade drugu Branku Silvestru i da mu se uredno predade.

Za sada je dosta, već primite mnogo drugarskih pozdrava.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

od vašeg Pera"

I za Drugu dalmatinsku brigadu tražio sam Ljubu Vučkovića za komandanta. I on je bio oficir bivše jugoslavenske vojske. Mislim da ni tu nisam pogriješio. Ljubo i Druga dalmatinska brigada postali su simbol nepobjedivosti partizana.

Nakon formiranja Prve i Druge dalmatinske, rekao sam Branku Dudi i Stanku Parmaču da na Svilaji formiraju Treću dalmatinsku brigadu. Osnovana je 12.11.1942. u Vrbi, kod Muća. Tamo nisam mogao ići i prisustvovati formiranju brigade, poslije čega je nova brigada morala odmah krenuti u borbe s četnicima popa Đujića. Za komandanta sam odredio Branka Dudu, a zamjenik je Stanko Parmač. Mate Ujević je bio politički komesar, a zamjenik drug Ante Roje.

Na dan Oktobarske revolucije bili smo svi sretni i ponosni koliko smo već postigli u našoj borbi i znali smo da će pobjeda biti naša. O tome svjedoči dnevnik druga Vlade Dedijera. U subotu, 7. novembra 1942., zapisao je:

„Petrovac - Tito danas predao zastavu Prvoj proleterskoj brigadi. Primio je Španac, novi komandant Prve brigade, i predao je barjaktaru Voji Radiću. Uveče smo svi zajedno večerali. Napisao sam:

Da živi 25-godišnjica Oktobra!

Neka bi 26-godišnjicu dočekali u oslobođenoj zemlji!

Potpisali su se: Tito, Arso Jovanović, dr Ivo Ribar, Koča, Leka, Fića Kljajić, Tempo, F. Mahin, Veselin Masleša, Moša Pijade, Đuro Pucar, Radovan Zogović, Veljko Krajinac,

Pavle Ilić, Vicko Krstulović, Velimir Terzić, Jordan, Simo Milošević, pop Blažo Marković, Slavko Mrgud, Sreten Žujović, Lekić, Ivo L. Ribar, pop Vlado Zečević, Vojo Dimitrijević, Rato Dugonjić, Švabić, Junus Međedović, S. Repak, Živorad Ćosić, Vjekoslav Afrić, Georgij Skrigin, Mira Đerić, Mira Pejić, Milan Vidmar, Spasoje Stejić - Baćo, Milovan Đilas, Mile, Pavle Pekić, Miloje Milojević, Mijalko Todorović, Zora Žujović-Životić - Žuja, Tetka Senka - Senka Jovanović, Zdenka, Đuro Vujović, Darinka Puškarić, Čabrić Lazar, Ferdi, P. Ubavić, Mitra Mitrović-Đilas, Veljko Dragićević, Nikola Prlja, Rade Ristanović, Radoslav V. Dukanac, dr Gojko Nikoliš, dr Bora Božović, P. Jakšić, Voja Radić, Anka - Beba Jovičić, dr Julka Mešterović, A. Mandić, Radisav Milušić, Borivoje Simić, Zora - Zora Dragićević, Spasenija Babović - Cana, Mileva Planojević - zvana Lula, dr Olga Milošević, Dragomir Đoković, Miloš Vukmanović, Vladan Bojanić, Kaja Garibović i Živan Dimitrijević - Gaja."

Da, takav je bio naš borbeni optimizam, imali smo već i divizije i mogao je Vlado zapisati da se nada da će dogodine, 1943., naša zemlja biti oslobođena! A tek su nas čekale najkrvavije bitke.

Veliko oslobođeno područje poslužilo je našem rukovodstvu i oružanim snagama da se vojnički i politički pripreme i povežu s partizanskim snagama Hrvatske za napad na Bihać i na njegovo šire područje. Ti veliki politički i vojni napori rezultirali su prvim oslobođenjem Bihaća i mnogih drugih mjesta, a to je bila pravilna i dalekovida politika Vrhovnog štaba i CK KPJ. Stoga je Prvo zasjedanje AVNOJ-a prihvaćeno s velikom radošću i nadama u Dalmaciji, pod koju je tada spadalo i livanjsko-duvanjsko područje. U znak toga pojačane su borbe na frontu i u pozadini. Bosanski Petrovac i Glamoč bili su u to vrijeme najveći gradovi na našoj oslobođenoj teritoriji i naši glavni politički centri. Na području Glamoča, Mliništa i Oštrelja nalazio se Vrhovni štab, CK KPJ i Tito. Na području Livna nalazilo se političko i vojno rukovodstvo Dalmacije, IV Operativne zone Hrvatske, livanjskog okružja i štabovi proleterskih i udarnih brigada NOVJ, a kasnije divizija. Kada nam je stigao poziv za zasjedanje u Bihaću, to je bilo za svakog od nas veliko priznanje, ali istovremeno i velika odgovornost i obaveza prema narodu, Partiji i domovini. Iz Dalmacije smo bili određeni nas dvojica, Pavao Krce, ugledni pristaša i predratni zastupnik HSS-a iz Sinjske krajine i ja. A za livanjsko okružje Florijan Sučić iz Livna, također ugledni čovjek HSS-a, koji se kao i Krce, u 1942. godini iskreno i potpuno pridružio narodnooslobodilačkom pokretu. Iz okoline Livna uputili smo se u Glamoč, odakle smo se autobusima prebacili u Bihać, u društvu većeg broja političkih i vojnih rukovodilaca. Oni su, također, pozvani na ovo zasjedanje iz srpskih, crnogorskih, sandžačkih i hercegovačkih brigada i iz Vrhovnog štaba. Danas se više ne sjećam svih imena drugova i drugarica s kojima smo iz Glamoča krenuli za Bihać. Mislim da je to bilo 23. ili 24. novembra 1942. godine. Na čitavom putu vladala je neobična živost i nekakvo svečano raspoloženje. Razmišljali smo o predstojećim događajima i o tome kakve sve odluke i smjernice treba da donese prvo zasjedanje našeg parlamenta. Dolazak u slobodni Bihać ostavio je na nas snažan dojam. Veliki broj političkih, vojnih i drugih rukovodilaca i boraca davao je gradu i njegovim mještanima neku posebnu svečanu živost i dinamičnost.

Kao rezultat oslobođenja Livna uslijedilo je i Prvo zasjedanje AVNOJ-a u Bihaću 26. i 27. studenog, na kojem sam sudjelovao i govorio. Govorili su, u ime Dalmacije, i Pavle Krce i Žiki Bulat. Tada smo dobili vijest da je Prva dalmatinska brigada najviše doprinijela oslobođenju

Jajca, zbog čega smo svi bili i ponosni i sretni. Pogotovo kad je i Tito to rekao i javno pohvalio Prvu dalmatinsku. I Krce i Bulat govorili su na tom zasjedanju. Krce je u svom govoru, onako narodnim rječnikom, kazao kako je Tito kroz sito i rešeto sve prosijao, pa što je ostalo, ostalo je - to i vrijedi. To je onda inspiriralo Vladimira Nazora za pjesmu o Titu. I Žiki Bulat je vrlo dobro govorio o radu SKOJ-a u Dalmaciji, a govorio sam i ja o našim borbenim akcijama na moru i o potrebi stvaranja naše Ratne mornarice. Poslije su se svi čudili što ja to govorim 1942. o Ratnoj mornarici! Ti koji su se čudili, valjda su očekivali da je rješenje da sovjetska mornarica dođe u Jadran, a ne da mi sami budemo gospodari na našoj obali.

Meni je zadovoljstvo da sam tada, na vrijeme, dao inicijativu Vrhovnom štabu da uvidi značaj Jadrana i naše buduće ratne mornarice. Tek nakon mog govora u Bihaću, Tito i Vrhovni štab su nam uskoro naredili da pri Štabu IV Operativne zone osnujemo Sekciju za Ratnu mornaricu. Tako je Vrhovni štab sa zakašnjenjem tek krajem 1942., dao naredbu, koja je kasnila za borbenom praksom naše Ratne mornarice. Ona se pokazala u borbenim akcijama, a naš Vrhovni štab tek treba da naredi njeno osnivanje!

Meni je bila jasna uloga mora i Ratne mornarice jer sam prije rata radio na brodogradilištu u Splitu. Tu sam shvatio značaj jadranske orijentacije Jugoslavije. Pa i kada sam pisao članak povodom 10. godišnjice osnivanja naše Ratne mornarice, 1952. godine, posvetio sam ga baš stvaranju naše Ratne mornarice. Taj moj rukopis sam dao dr Jerku Radmiloviću da pročita i popravi stilski ako treba. Onda je meni Jerko donio rukopis i kaže da bi bilo bolje, da će moj članak biti bolje primljen, ako stavimo da je inicijativu za stvaranje Ratne mornarice dao Tito, a ne ja. Nisam nikada ni pomislio da ću se naći pred ovakvim problemom. Pogriješio sam što Radmiloviću nisam oduzeo moj članak i zahvalio mu na takvoj „suradnji“. Pošto nisam odlučno odmah odbio, taj članak je izašao izmijenjen. Tako je ispalo da je Tito dao inicijativu, iako svi znamo da nije tako. A koliko mi je trebalo da ga uvjerim, i njega i članove Vrhovnog štaba, da su naši ljudi i spremni i sposobni za borbu na moru!

Evo moje diskusije na prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, prema sačuvanim zapisnicima. Ovdje treba dodati da sam ja nešto opširnije govorio nego što je zapisano, ali suština je uhvaćena:

„Drugovi i drugarice, pozdravljam vas u ime naroda naše kršne Dalmacije, naroda koji već vjekovima stoji na obalama našeg plavog Jadrana, i bori se protiv svog neprijatelja, protiv okupatora, protiv vjekovnih neprijatelja - talijanskih imperijalista.

Drugovi, nakon dolaska proleterskih brigada, poslije zajedničke borbe za Livno i Duvno, mobilizirano je u ovim krajevima blizu 10.000 boraca koji su popunili I i II srpsku proletersku, III sandžačku, IV i V crnogorsku i X hercegovačku brigadu. Pošto smo već uspješno formirali Prvu dalmatinsku brigadu, mi smo nakon toga formirali Drugu dalmatinsku brigadu i Prvi mornarički odred u Podgori. To nam je sve bilo moguće zato što smo usred fašističkih i ustaških zločinstava, širili bratstvo i jedinstvo među našim narodima, zato što je patriotizam partizana i radničke klase zahvatio i prenio se na široke mase u Dalmaciji, kako u njenom Zagorju tako i na otocima. Mi smo vrlo uspješno provodili dobrovoljnu mobilizaciju boraca. Mobilizacija se razvila tako dobro, odziv dobrovoljaca je bio vrlo velik, da nismo znali kako ćemo ih rasporediti, a još teže kako ćemo ih naoružati. Priliv novih boraca bio je velik, jer su se za mobilizaciju i aktivnu

borbu zainteresirale široke mase naroda u čitavoj Dalmaciji, koje su prihvatile našu borbu. Dnevno je trebalo nekoliko stotina naoružati i otpremiti ih u naše brigade. Svi novi borci izjavljivali su spremnost da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika ne samo u Dalmaciji već i u svim ostalim krajevima, rame uz rame s ostalim borcima iz Bosne, Srbije, Crne Gore, Hercegovine i Hrvatske. Ljudi su se prosto otimali tko će ići u srpske i crnogorske brigade.

Naporedo s razgaranjem ustanka i formiranjem naših novih vojnih jedinica, mi smo razvili i jačali narodnooslobodilačke odbore kao organe istinske narodne vlasti i na taj način još više učvršćivali vjeru kod naših naroda u pobjedu protiv okupatora.

I mi u Dalmaciji smo spremni da sve damo za borbu koju je povela naša herojska Komunistička partija i drug Tito, naš slavni vojni rukovodilac, koji je umio da organizira ovu našu borbu koja je zahvatila široke naše narodne mase, spremni smo da damo sve, jer smo uvjereni u našu pobjedu nad fašizmom. S ustankom u Srbiji, Bosni, Crnoj Gori, Hrvatskoj, ustanak se sve više širio i u Dalmaciji tako da će naša Dalmacija i otoci dati krupan doprinos narodnooslobodilačkoj borbi, a i naš Prvi mornarički odred braniti će svoj zavičaj i iz njega će izrasti naša nova ratna mornarica. (Aplauz).

Drugovi, okupator je najnemilosrdniji, najkrvaviji, možda baš u Dalmaciji. Zašto? Zato što on vjekovima govori da Dalmacija treba da bude talijanska, a narod veli da nije tako, nego da je ona slavenska, da je hrvatska, da je čitavog slavenskog naroda na Balkanu. U naše luke, drugovi, uplovila je mnoga ratna mornarica, ali ne s ciljem, drugovi, da pomogne našem narodu, no da porobi našu dičnu Dalmaciju, da iznese iz nje što je najbolje, da narod još više osiromaši. Ali naš narod iz Dalmacije i naše luke i naš Jadran očekuju da što skorije dođu do toga da kroz našu zajedničku borbu, u našoj zajedničkoj pobjedi, u naše luke, u naš Jadran, uplovi junačka mornarica Sovjetskog Saveza, (Aplauz), očekuju da nastane naša nova jugoslavenska mornarica i da plovi u sve one luke koje nama budu savezničke i da bude branilac naše obale i našeg naroda.

Ja pozdravljam osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i nadam se da će ono još uspješnije povesti borbu protiv okupatora i da će je ubrzo okončati, da ćemo uskoro doći do slobode.

Živjeli naši moćni saveznici, na prvom mjestu Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika! (uzvici 'Živjeli!' - aplauz).

Živio drug Staljin! (uzvici 'Živio!' - aplauz).

Živio naš vrhovni rukovodilac drug Tito! (buran aplauz - usklici 'Živio!').“

U oslobođenom Livnu dogodilo se između mene i Peke Dapčevića nešto što sliči na šalu. A dobro govori o atmosferi i odnosima koji su tada bili. Telefonom me zove komandant IV crnogorske brigade Peko: „Zdravo, vojvodo!“

„'Ajde, Peko, nemoj me zajebavat', nisam ti ja vojvoda!“

„Kako nisi vojvoda kad ovoliku vojsku dovodiš za sobom!“...

Eto, mnogi koji su stigli s brigadama i Vrhovnim štabom čudili su se koliko Dalmatinaca stiže u proleterske i naše brigade, a naročito nakon oslobođenja Livna. Govorili su da je to čudo, jer dok su prolazili kroz Hercegovinu nije bilo nigdje nikoga. A Dalmacija je stasala i to je bila prava lavina novih boraca u roku od dva mjeseca, od kolovoza do listopada 1942.! U listopadu smo izgubili Livno, a onda smo ga nakon dva mjeseca ponovo oslobodili.

Oslobođenje Livna napravilo je ogromnu prekretnicu i za Dalmaciju i za taj dio Bosne, a posebno za sve brigade koje su došle ovamo s Vrhovnim štabom. Onda je formirana i IV i V bosanska divizija, VI lička, VII banijska, VIII kordunaška, i Deveta dalmatinska divizija. Eto što je značilo oslobođenje Livna, da Vrhovni štab može dočekati Četvrtu neprijateljsku ofenzivu s devet divizija NOVJ! A ne znam bi li bilo tako da nismo prethodno postigli uspjeh kod Livna, oslobodili Jajce i Bihać i stvorili slobodni teritorij od Podgore, na Jadranu, preko Imotskoga, preko Livanjskog polja i Bosanske krajine sve do Like. To je bila partizanske država!

Još nešto iz susreta s Vrhovnim štabom i Titom. Mi iz Dalmacije, koji smo se na Dinari borili do dolaska Vrhovnog štaba s brigadama, od samog početka borbe 1941. u Dalmaciji nosili smo crvene zastave, s petokrakom zvijezdom, srpom i čekićem. Poslije oduševljenja susretom s Vrhovnim Štabom i Titom, došlo je neugodno iznenađenje. Oni su nas kritizirali za takvo „sektašenje“, nas koji smo pod crvenom zastavom doveli hiljade boraca. Nije nas bilo manje nego partizana koje je doveo Tito do Livna. Zastave koje smo kasnije davali brigadama, po naređenju Tita i Vrhovnog štaba, morale su imati nacionalne boje... Mi smo nosili proletersku zastavu, a Tito je vodio proletere s nacionalnim zastavama.

Dva provjerena borca

Ako pažljivo analiziramo razvoj naše Narodnooslobodilačke borbe, onda je možemo podijeliti na dva dijela: do oslobođenja Livna i nakon ovog prijelomnog događaja. Već sam ranije nabrojio prednosti koje smo stekli. U Livnu smo imali i zarobljenog njemačkog inžinjera Hansa Ota. Ćećo i ja smo Titu napisali pismo, o mogućnostima za pregovore oko razmjene s Nijemcima. Dalju brigu o tome je preuzeo Tito i Vrhovni štab. Svetislav Stefanović - Ćećo je u Livnu došao kod nas u Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, kao delegat i instruktor CK KPJ pri našem PK. O tome su, po partijskoj liniji, odlučili Tito i Ranković, a nama je bilo drago da je Ćećo kod nas. On je do Livna bio, čini mi se u Crnoj Gori i Hercegovini. Znači, sad smo prava vojska koja može dobiti iz njemačkog ili ustaškog zarobljeništva drugove i drugarice, za njemačke zarobljenike koje smo mi držali.

Nagli rast naših jedinica zahtijevao je stvaranje novog rukovodećeg kadra. Kad govorim o važnosti kadrova, posebno želim reći nešto o Rudolfu Primorcu i njegovoj ženi Ružici.

Rudi Primorac je došao na Dinaru u Štab IV operativne zone iz Splita. Kao major kraljevske vojske i komandant bataljona sjajno se pokazao 1941. u Mostaru. On je sa svojim bataljonom pružio oružani otpor ustašama u Hercegovini, razbio ih, a komandanta svoga puka - ustašu i petokolonaša, pukovnika Ivaniševića smijenio i likvidirao izdajničko djelovanje. On je prvi visoki oficir vojske stare Jugoslavije koji je junački obavio svoj zadatak i pokazao kako se brani domovina. Njegov podvig i bitke koje je vodio protiv ustaša nisu ušli u čitanke i knjige povijesti, niti su šire poznati. I on je, kao i Koča Popović, proglašen za narodnog heroja baš na kraju, tek 27. novembra 1953. iako je prvi u Jugoslaviji u aprilskom ratu pokazao heroizam na djelu. Rudi je od samog početka narodnooslobodilačkog pokreta prišao nama. Poslije sloma kraljevske vojske je bio konfiniran u Rijeci, a od Talijana je pušten kao čovjek rođen na anektiranoj teritoriji. Tada je još talijanski okupator bio „velikodušan“ i uvjeren da je ostvario vjekovne ciljeve. Potom je došao u Split i tu se našao zajedno sa suprugom Ružicom. Svi članovi njene porodice, Židovi u Subotici, odvedeni su i nestali u logorima. Ostala je sama Ružica s mužem Rudijem, a u Splitu su našli spas od ustaških i njemačkih

progona. Za NOP u Splitu, Rudi i Ružica, nezavisno jedno od drugog, vršili su važne zadatke za Partiju. Ružica je kao poliglot, znalac stranih jezika i raznih sistema stenografije, slušala brojne radio-stanice i stenografirala važne informacije i vijesti. Onda ih je svakodnevno kucala na pisaćoj mašini, što je naša tehnika umnožavala za list „Naš izvještaj". U stvari, taj naš ilegalni list štampan je u tiražu većem od hiljadu primjeraka i slan u sve krajeve Dalmacije. U Splitu se čak i prodavao, ilegalno, i predstavljao je snažno partijsko propagandno sredstvo. „Naš izvještaj" će 1943. prerasti u prave novine - „Slobodnu Dalmaciju". Uz ovaj naporni rad, Ružica je preko Dalibora Jakaše - Maljčika bila uključena i u obavještajni rad i zahvaljujući njoj saznavali smo što se događa u redovima četnika u Splitu i o izdaji Birčanina i Jevđevića.

U Splitu je Rudi djelovao među brojnim oficirima stare jugoslavenske vojske i razbijao je utjecaj četnika, obavljao je i obavještajne poslove koji su nam bili dragocjeni. Kada je Rudi Primorac s Ružicom došao 1942. u Štab IV zone na Vještića-gori, imao je puno pravo očekivati da dobije odgovorne dužnosti. Želio je postati komandant jedne od naših brigada, ali ja sam mislio da njegove sposobnosti moramo još bolje iskoristiti: da on osposobljava one kadrove koji su u borbu došli bez ikakvih vojnih znanja, a u dotadašnjim borbama su svojom hrabrošću i odlučnošću dokazali da mogu biti vojni rukovodioci. Zato sam odredio da Rudi Primorac, kao i Ante Jonić, Bogdan Stupar, Stevo Opačić (onaj koji je poginuo), Ljubo Uvodić - Razin, Bruno Vuletić krenu u Donji Lapac, gdje je bila oficirska škola Glavnog štaba Hrvatske. Svi su oni kasnije postali istaknuti vojni komandanti i rukovodioci. Jonić i Opačić su poginuli, postali su narodni heroji. Istu počast zaslužuju, mada je nisu dobili, Bogdan Stupar, Ljubo Uvodić i Bruno Vuletić.

Rudi Primorac je ubrzo postao načelnik štaba Prve dalmatinske brigade i potom Treće udarne divizije NOVJ, a poslije pogibije Save Kovačevića postao je komandant ove jedinice. Sava je bio hrabar, tvrd, čovjek na svoju ruku. Ali bio je samouvjeren i nije puno „fermao" što mu Rudi govori. Kamo sreće da je na Sutjesci bio spreman slušati ono što je Rudi predlagao. Sava je pošto-poto probao napraviti proboj gdje to nije bilo moguće. Dio Treće divizije koji je prema Rudijevoj komandi krenuo uspio se probiti iz obruča. Velika bi sreća bila da se Rudolf Primorac zatekao na Vagnju u aprilskom ratu 1941. On bi nesumnjivo likvidirao ustašku izdaju i spriječio raspad 11. puka, kao što je to učinio u Mostaru u 85. puku i vodio borbe na sektoru Mostar - Nevesinje. Da smo imali na Dinari jadan bataljon vojske pod komandom tako hrabrog i sposobnog oficira kao što je bio Primorac, to bi omogućilo razmah ustanka u Dalmaciji već u 1941. godini. Interesantno je da je u tom 11. puku bio kapetan Velimir Terzić. On se nije istakao u aprilskom ratu kao Rudolf Primorac. Kada su naši podoficiri likvidirali ustašu Luetića, koji je ubio komandanta puka, Terzić nije postupio kao Primorac u svom puku, nije preuzeo komandu u svoje ruke. S Vagnja je i on u rasulu bježao i stigao nekako do Crne Gore, gdje se kasnije uključio u ustanak. Drug Terzić bi mogao biti skromniji i malo spustiti durbin. Stigao je dotle da prešućuje odgovornost velikosrpske buržoazije i vojne klike, koja je držala svu vlast u staroj Jugoslaviji, za propast države u aprilskom ratu. Nego se bavi optuživanjem hrvatskog naroda, suprotno liniji KPJ, s idejne platforme koju je koristila vlada u Londonu. On se upušta u malograđansko kritizerstvo i pisanje o svjetini na Jelačića placu u Zagrebu aprila 1941., gdje on nije bio. Nažalost, iz njega su izbile predrasude i velikosrpski nacionalizam u kojem se formirao kroz oficirski dril u vojsci stare Jugoslavije. On sada piše kao da nikad nije ni postao komunist i sudionik revolucije u toku rata.

Rudi je kasnije bio na istaknutim vojnim dužnostima, 1944. poslan je u Srbiju, avionom iz Barija. S Kočom Popovićem je rukovodio operacijama u Srbiji, pred oslobođenje Beograda. Krajem rata postao je šef naše vojne misije u Moskvi, kasnije je bio i pomoćnik načelnika Generalštaba, komandant svih graničnih jedinica naše armije i na drugim dužnostima. U penziju je poslan već 1960., s 55 godina starosti. Bio je generalpukovnik i Narodni heroj. A supruga Ružica je bila profesor na Filozofskom fakultetu u Beogradu i pisac rječnika njemačkog jezika. Izuzetni, skromni, vrijedni ljudi, naši bliski prijatelji, koji su život posvetili slobodi i revoluciji.

Vojno-istorijski institut i Vojno delo su stajali na raspolaganju Terziću, a rukopis knjige Rudija Primorca su od 1968. godine odbijali štampati i godinama je ležao zaključan. Njegova knjiga s ozbiljnom analizom vojnih operacija na Sutjesci, objavljena je tek 1986. Iz nje se vide i uspjesi i pogreške u komandiranju Tita i Vrhovnog štaba.

Sekcija Ratne mornarice

Kada sam se 1942. sastao u Glamoču s Titom i članovima Vrhovnog štaba iznio sam im našu namjeru da uskoro započnemo borbe i na moru i da ćemo pristupiti stvaranju naše Ratne mornarice. Mi u Dalmaciji, o tome smo raspravljali na našem vojno-političkom savjetovanju na Vještića-gori, održanom u lipnju, prije nego što su proleterske brigade s Titom stigle do Glamoča. Na našem savjetovanju smo zaključili da počnemo i s oružanim akcijama na otocima, kao i na terenu Biokova, gdje smo oslobodili našu prvu partizansku luku Podgoru.

Već sam naveo da su Titu i članovima VŠ moje riječi o Ratnoj mornarici zvučale kao nešto nerealno, zato su bili skeptični. U partizane je dobrovoljno došao pukovnik Josip Škorpik, dotadašnji komandant vojnog okruga domobranske vojske NDH u Sinju. S njim je došao i njegov sin Velimir - Veljko, mladi mornarički oficir. Veljko se u Makarskoj povezao s našim ilegalcima koje je vodio Leonard Karli. I Veljko je s još dvojicom podoficira prešao u partizanski odred na Biokovu.

Josipa Škorpika sam odmah po njegovom dolasku u partizane, kao školovanog i sposobnog oficira, postavio za načelnika Štaba IV operativne zone. Mladi Škorpik imao je smjele ideje i on je bio za stvaranje naše Ratne mornarice. Osjećao sam da njegovi prijedlozi, koje mi je iznosio, prelaze kompetencije IV operativne zone. Želio sam da o tome bude obaviješten i Tito, vrhovni komandant. Sa Veljkom sam išao kod Tita, koji se tada nalazio u Bosanskom Petrovcu. Mladi Škorpik je govorio o mogućnosti stvaranja mornaričkih jedinica koje bi duž dalmatinske obale mogle napadati neprijatelja, a posebno njegove trgovačke brodove. Tito je dao odobrenje da se na oslobođenom teritoriju jadranske obale organiziraju punktovi Ratne mornarice i da se pri Štabu IV operativne zone formira Sekcija za Ratnu mornaricu. Sve ovo događalo se nakon moga govora na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću. Ovaj susret s Titom bio je prijeloman, a Tito je o ovome više puta govorio u raznim prilikama.

Pa ipak, pored svega što sam iznio i pored uloge koju je imao otok Vis, gdje je Tito mogao raditi kao državnik, on u svom ekspozeu 21.12.1951. povodom Desete godišnjice stvaranja JNA, iako je detaljno govorio o historiji naše armije, ni jednom riječju nije

spomenuo borbe na Jadranu, niti je spomenuo osnivanje Ratne mornarice. To mi se i danas čini nedopustivim.

Titov ekspoze slušao sam preko radija u vili „Marjan“ u Splitu. Odmah poslije ovog teškog previda napisao sam i uputio pismo Titu, u kome sam mu skrenuo pažnju na propust koji je napravio i ujedno mu čestitao novu 1952. godinu.

Nije mi odgovorio na pismo, niti zahvalio na čestitki. Ali, za jubilej 10. godišnjice stvaranja Jugoslavenske ratne mornarice, 1952., Tito je napisao članak u kolovozu 1952., u kojem pored ostalog piše:

„U ljeto 1942. godine Vrhovni štab je na čelu pobjedničkih i neuništivih proleterskih brigada stigao iz Crne Gore na područje Prozor - Livno - Glamoč, očistivši teren od Konjica do Glamoča, koji su nekoliko dana prije toga oslobodile krajiške jedinice... Vrhovni štab smjestio se u Glamoču. U Glamoč je stigla i jedna grupa drugova iz Dalmacije, s kojom je u prisustvu druga Vicka Krstulovića pretresena situacija u Dalmaciji, gdje su već duže vremena partizani na kopnu vodili ogorčene borbe. S tom grupom došao je i tadašnji pukovnik, a danas general Škorpik, sa svojim sinom, mladim pomorskim oficirom, koji je kasnije poginuo. Vrlo mlad i pun svakakvih planova o mogućnosti uspješnog uznemiravanja okupatora na moru, mladi Škorpik na mene iz početka nije djelovao naročito ubjedljivo, ali kad sam s njim pretresao razne konkretne, tehničke i druge mogućnosti, a naročito pitanje ljudi, boraca, vidio sam da je već vrijeme i da će na tome području partizanske borbe biti uspjeha, jer je za mene bilo najvažnije što sam vidio da ima ljudi s visokim moralom i spremnošću za borbu. Izdata je odmah naredba da se osnuje partizanska Ratna mornarica. Određen je i postavljen štab i baza u Podgori. To je bilo sve što smo mogli učiniti. Sve ostalo bilo je zadatak ljudi na terenu. Ja sam bio lično duboko uvjeren da će naši ljudi u Dalmaciji imati i znanja i hrabrosti da okupatoru i na moru zagorčaju život.“

Ovo je Tito napisao 1952. godine. Morao je ispravljati svoju grešku iz ekspozea koji je podnio 1951. Iz teksta se ipak vidi u kojoj mjeri je bio nepovjerljiv prema ideji stvaranja Ratne mornarice i nije jasno naveo da je mladog Škorpika slušao tek krajem 1942., a ja sam mu o istoj stvari govorio nekoliko mjeseci ranije, a moj govor je slušao na zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, ali ni tada nije izdao naredbu o osnivanju Ratne mornarice. U članku je mene spomenuo kao prisutnog iz grupe drugova iz Dalmacije, kao da se ne sjeća tko mu je govorio o Ratnoj mornarici, pored drugih tema o kojima sam mu referirao. Iz njegovog članka se to, nažalost, ne vidi jasno. Onome koji misli svojom glavom jasno je da je vrhovno vojno-političko rukovodstvo Jugoslavije, u ratu, kasnilo u odnosu na borbu jedinica na terenu, u ovom slučaju na Jadranu, a nije pokazivalo ni dovoljno znanja i razumijevanja za oružanu borbu na obali, na moru i na otocima. Naredbu o osnivanju Sekcije ratne mornarice pri Štabu IV Operativne zone, Tito i Vrhovni štab donijeli su 18.12.1942. godine.

A već 6.1.1943.:

„Štab IV Operativne zone, SEKCIJA ZA RATNU MORNARICU, Pov. br.: 20
Prvi uspjesi naše RATNE MORNARICE
VRHOVNOM ŠTABU N.O.V. I P.O.J.

'31. decembra 1942. g. i 1. januara ove godine, naše jedinice Ratne Mornarice su poduzele pomorske akcije u vodama južne Dalmacije. Na pučini je zaplijenjeno u toku ta dva dana šest brodova (trabakula) punih raznovrsne hrane. Svega oko 15 vagona. Hrana je bila namijenjena ustaškim familijama. Brodovi zaplijenjeni i odvedeni u našu ratnu luku Podgoru.

Prvoga januara je jedan talijanski ratni brod bombardirao našu Ratnu luku Podgoru, ispalivši svega oko 60 granata. Pod zaštitom artiljerijske i mitraljeske vatre pokušao je da iskrca čamcem jedan dio posade, koja je imala zadatak da povrati zaplijenjene brodove i hranu. Naši hrabri borci su pustili čamac da se približi obali na 40 metara, a otvorivši vatru iz pušaka odbili ga, nanijevši mu gubitke od dva mrtva i više ranjenih.

Sa naše strane nije bilo gubitaka, osim što je jedan od osvojenih brodova oštećen.,'

Prednje se dostavlja radi znanja i radi objavljivanja.

Ujedno se ovim ponovo podvlači potreba barem dva protutenkovska topa s potrebnom količinom municije i izvježbanim ljudstvom.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

ŠEF SEKCIJE: *KOMANDANT:*
Velimir Škorpik *Vicko Krstulović*

Ubistvo Ivana Lučića Lavčevića

Već sam spomenuo da je poslije mog odlaska iz Splita na Dinaru pao u ruke fašističke policije Ivan Lučić Lavčević. Rade Končar je već dugo bio u njihovim rukama. Prije pada Lavčevića i Ante Jurjevića - Baje, februara 1942., nastupila je velika provala u partijskoj organizaciji u Splitu. U istoj kući su zajedno uhapšeni Lavčević i Jurjević. Mi smo činili sve što možemo da ih oslobodimo. Planirali smo i da ih s Radom oslobodimo zamjenom za fašistu Vivarelija, ali i ta šansa je upropaštena od komande bataljona „Starac Vujadin".

I partijski komiteti i narodnooslobodilački odbori koji su djelovali u Splitu i okupiranoj Dalmaciji činili su sve što mogu da bi naše drugove oslobodili. U te pokušaje spada i paljenje vojne bolnice u Splitu, koja se nalazila u zgradi bivšeg sjemeništa, a tu je bio zatvoren i Rade Končar. Partizanski obavještajci su uspostaviti kontakte s utjecajnim fašistima i za novac su udesili da „nestanu" dosjei Lavčevića i Baje, pa su oni zbog toga vraćeni iz Šibenika u Split. Ova akcija im je produžila život, Baja se uspio spasiti, a Lavčević nažalost nije.

Borci Mosorskog odreda poduzeli su novu akciju za oslobađanje Lavčevića i ona je skoro uspjela. Skočivši s bedema stare bolnice u Splitu Lavčević je pobjegao, ali su ga kasnije uhvatili talijanski vojnici u jednoj uličici u Dioklecijanovoj palači. Fašisti su znali koga imaju u rukama i zato su odlučili da ga ubiju. Fašisti, svjesni da u rukama imaju istaknutog funkcionera Partije nisu pristali da Lavčevića zamijene za svoje oficire. Rukovodstvo NOP-a u Splitu više puta im je nudilo zamjenu. Toj odluci, da likvidiraju Lavčevića, kako smo preko naših kanala saznali, neposredno je doprinio Đovani Savo, splitski fašista, talijanaš, veletrgovac, vice-federal fašističke organizacije u Splitu. Iz bolnice je Lavčević u „marici" vožen na policiju, ali je u toku te vožnje ubijen nožem. Ubijen je baš na svoj rođendan 24.12.1942. godine. On i ja smo bili vršnjaci, obojica rođeni 1905., stari drugovi iz skojevskih dana mladosti.

Ilegalno partijsko rukovodstvo u Splitu osudilo je Đovanija Sava na smrt. Kaznu je izvršio mladi skojevac Ante Čerina, pucajući na fašistu na ulici. Nakon atentata Čerina je naletio na vojnu patrolu, jednog je ubio, a drugog ranio. Ipak je uhvaćen u Dioklecijanovoj palači. U zatvoru strašno mučen i ubrzo je strijeljan.

Drugi učesnik u ubistvu Lavčevića bio je karabinjerski narednik Deluka. Bio je premješten iz Splita u Hvar, ali i tamo ga je našla ruka narodnog osvetnika. Dva borca hvarske čete „Matija Ivanić“ ušla su u grad i na ulici likvidirali fašističkog narednika. Do kapitulacije Italije pripadnici udarnih grupa izvršili su u Splitu niz borbenih akcija. Izvršen je i atentat na četničkog rukovodioca i talijanskog suradnika dr Jakšu Račića, a organizirane su i velike demonstracije žena pred splitskim zatvorima.

Splitska udarna grupa Glavina, Kalajzić, Subota i Dvornik likvidirala je u Splitu, na ulici, Antonija Hofmana, člana fašističkog direktorijuma za Dalmaciju. Bio je batinaš i mučitelj rodoljuba, a bio je umiješan i u potkazivanje Rade Končara.

Ivo Lavčević je umro hrabro kao što je i živio, kao revolucionar. Izdržao je torture, od njega fašisti nisu ništa saznali. To ja mogu s pravom reći, jer Lavčević je znao sve što i ja o našoj Partiji i organizaciji NOP-a, a ništa nije provalio, niti ičim neprijatelju dao neki trag ili podatak. Provala je bila prije pada Lavčevića i Baje, a oni nisu ništa odali.

Radost i tuga

Poslije Dinare, život je u Livnu bio i oporavak i nešto novo. Dobili smo novo pouzdanje u sebe, dokazali smo da možemo osloboditi grad i držati ga. To je bio dokaz snage naše vojske, tu smo se sastali mi iz Dalmacije s proleterskim brigadama.

Sjećam se da je Drago Gizdić, na sjednici Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, dao ideju da formiramo vojnu muziku. Među borcima koji su svakog dana pristizali k nama u Livno bilo je i muzičara koji su ranije svirali u glazbama u svojim mjestima u Dalmaciji. Gizdić je predložio da glazba s Klisa bude vojna muzika Prve dalmatinske brigade, a također da dođu i glazbari iz Žrnovnice i Podstrane. Prihvatio sam Gizdićevu ideju. Kad sam o tome govorio u Vrhovnom Štabu naišao sam na nerazumijevanje i ironične primjedbe. Bilo je čak i uvredljivih primjedbi kako mi Dalmatinci volimo muziku, a treba se boriti. Nisu me pokolebale te neumjesne primjedbe i formirali smo vojne muzike pri dalmatinskim brigadama. Svuda je narod bio oduševljen kad naiđe naša vojska u kojoj marširaju i sviraju i muzičari. Svirali su Internacionalu i borbene marševe. Muzika je uveličala i svečanosti osnivanja dalmatinskih brigada. Instrumente je, preko naših veza, iz Klisa poslao Stevo Marković, a prva muzika koja je ušla u sastav Prve dalmatinske brigade, bila je uz Savu Kovačevića na Sutjesci. Tu je bio kraj i komandanta i ovih hrabrih boraca.

Neposredno nakon formiranja Druge dalmatinske brigade u partizane je krenula i muzika iz Žrnovnice. Ona je uključena u sastav ove brigade. Glazba ove brigade svirala je i pored srušenog mosta na Neretvi, dok su borci i ranjenici prelazili na drugu obalu. Svirali su i za vrijeme borbe za proboj obruča na Sutjesci, tada su muzičari iznijeli ranjenog komesara Druge dalmatinske Matu Ujevića. On je tada, na nosilima, ponovo ranjen, a jedan od glazbara je tu poginuo. Druga dalmatinska i njena muzika prošle su slavan put, svirali su i u prvim borbenim redovima za vrijeme bitke, kao na Makljenu. A i u Crnoj Gori, nakon kapitulacije Italije, na svečanosti brigade „Garibaldi“, koja je postala partizanska jedinica. Bilo

je još muzika i u drugim dalmatinskim jedinicama, ti ljudi su dizali moral borcima i narodu. A neprijatelja su zbunjivali i demoralizirali. Narod je u nama gledao pravu vojsku, svoju, koja ima i muziku i koja će napraviti pravu narodnu vlast i državu. Pokazalo se da narod brže i bolje kopča nego odgovorni drugovi u Vrhovnom štabu.

Dok sam još boravio na Dinari, prije oslobođenja grada Livna, zajedno s članovima Pokrajinskog komiteta iz Splita su došle i neke drugarice, među njima je bila i moja žena Lucija. Našu djecu je ostavila kod svoje majke, babe Kate, u Gatima. Ja sam se obradovao da je Luce došla, ali nisam bio miran. Stalno sam mislio na Maksima, Natašu i Viborga. Kad smo oslobodili Livno tražio sam od Lucije da ide nazad u Gata, jer se bojim što bi se moglo desiti djeci. Nije njoj bilo lako da opet ide pješke preko planina Dinare, Svilaje, Moseća i Mosora, ali je krenula. I baš kad smo u oktobru 1942. pripremali formiranje Druge dalmatinske brigade u Uništima, četnici su upali u Gata i druga mosorska sela i napravili pokolj. Četnici Momčila Đujića, Mane Rokvića i hercegovski Uroša Tešanovića izvršili su strašne zločine u mnogim selima. Moja djeca i Lucija su izbjegli pokolj zahvaljujući Maksimu. On, dječak od 9 godina, bio je van kuće i igrao se blizu česme i ceste. Tada je ugledao rođaka Antu Beretina kako bježi, a nož mu viri iz vrata i teče mu krv. Ante se uspio otrgnuti od koljača i tako se spasio. Maksim je odmah uzbunio sve. Pobjegli su gore na Mosor i spasili život.

Bilo je puno žrtava. Ja sam vijest o klanju dobio u Livnu, mislio sam da su svi moji stradali. Na Glamoču mi je Tito uputio kritiku da sam ih ostavio. Odgovorio sam mu da ih nisam mogao dovesti na Dinaru i u borbe. Morao sam ih ostaviti, kao i mnogi drugi borci svoje porodice. Bilo mi je teško, ako su zaklani ne mogu ništa više učiniti. Bilo mi je strašno, a još i teže mi je pala pogibija Ante Jonića. Moja obitelj je samo moja, a Ante Jonić je bio nada i ponos cijele Dalmacije. On mi je bio desna ruka, to je gubitak za sve.

A onda je u Livno ponovo došla Luce i dovela Maksima. Svi moji su živi! Dobro je da se Lucija bila vratila u Gata, a Maksim ih je sve spasio. S Lucijom i Maksimom su u Livno stigli i Mare Kuvačić i njen sin Milan. Oni su bliska Lucina rodbina. A moji Nataša i Viborg su ostali s bakom Katom u Omišu i selu Roku, jer su četnici zapalili sve kuće u Gatima. Kasnije je baba Kate pješke dovela Natašu i Viborga u Glamoč, tako su svi postali partizani. Prešli su planine i doline i sretno stigli u Bosnu, u Glamoč. Na putu se desilo da je mali Viborg pao s konja i slomio lijevu ruku u laktu. Partizanski doktor Gerasimov, ruski izbjeglica, namještao mu je ruku. Ali, posljedice su ostale, tako da Viborg nije bio sposoban za vojsku. On je bio veselo i duhovito dijete. Imali smo u Livnu i Glamoču razne kulturne priredbe koje su privlačile puno ljudi. Jedne večeri sudjelovali su u programu borci Prve proleterske, Četvrte crnogorske i naših dalmatinskih brigada, tako smo bili zajedno Koča, Peko, Mitar Bakić, Vice Buljan i mnogi drugi. Počelo je skandiranje: „Živio Staljin“, „Živio Tito“. A mali Viborg je skočio na pozornicu, na njemu mala uniforma partizana i kapa s crvenom zvijezdom, a on stane mirno i vikne: „Živio moj ćaća i drug Vice Buljan“. Sala se prolomila od aplauza. Eto, sa mnom su moja Lucija i djeca dočekali početak IV ofenzive. A pravo je čudo da smo svi ostali živi...

Neprijatelj se svetio nad golorukim stanovništvom Dalmacije, koristeći odsutnost jakih partizanskih snaga, koje su otišle na područje Livna. Dalmatinski bataljoni su ušli u sastav proleterskih brigada i u nove dalmatinske brigade, koje su formirane u Dobrom, Uništima i Vrbi.

Talijani su odlučili kazniti stanovništvo koje je pomagalo partizane. Oni su zato doveli četnike popa Đujića, koji su već izvršili zločine po selima oko Knina i Dinare. Koncem

septembra talijanskim kamionima četnici su dovedeni u Omiš, bilo ih je oko 200. U zoru, 1. oktobra, predvođeni talijanskim oficirima, četnici su upali u sela Gata, Zvečanje, Čisla i Naklice, poklali stanovnike, izvršili pljačku i zapalili sela. Istoga dana četnici su vršili zločine i na sjevernoj strani Mosora u selima Dugopolje i Kotlenice. Stradalim selima i preživjelim stanovnicima cijeli narod omiškog područja pružio je pomoć. Sakupljena je pomoć i hrana za nastradale. Narod se još više stavio na raspolaganje narodnoj vlasti i partizanima. Odmah nakon četničkog pokolja u Mosorski partizanski vod javila su se 22 nova borca.

Glavnom štabu Hrvatske pisali smo, kao Štab IV Operativne zone:

„Kao karakteristično za raspoloženje naroda u Dalmaciji može da posluži prijem na koji je naišao jedan bataljon I dalmatinske brigade na svom putu po Srednjoj Dalmaciji. Ovaj bataljon je pošao iz Livna pa preko Blata na Cetini, Mosora, Moseća i Dinare vratio se u Glamoč. S njime je bio i jedan član polit-odjela koji je došao iz I proleterske brigade s kojom je prošao Srbiju, Sandžak, Crnu Goru i Istočnu Bosnu. Prema njegovom pričanju, raspoloženje naroda na koje su naišli prelazi sve što je do danas I proleterska doživjela. Čitava sela u kolonama s raznim darovima dočekivali su ih. Žene su klečale i plakale. Naročito je bio uzbudljiv doček u popaljenim selima u kojima ih je narod listom dočekao kao svoju narodnu vojsku, dijeleći s njima i ono posljednje što mu je ostalo iz popaljenih i opljačkanih kuća. Na nizu zborova koje su održali, narod se kao jedan odazivao, pokazujući veliko interesiranje za sva pitanja. Svaki učesnik je htio da vidi govornike, da im stisne ruku, da s njime progovori, pokazujući naročito veliko interesiranje za život partizana, način življenja na oslobođenom teritoriju i za borbu protiv četnika i londonske vlade. Iz izlaganja seljaka jasno se vidi da im je uloga četnika koje predvodi londonska vlada potpuno jasna i da u njima gledaju ne samo pokušaj povratka staroga, već ozbiljnu opasnost po same živote i imovinu hrvatskog naroda, jer su to na svojim leđima osjetili. Njihovo ogorčenje je veliko, pa iako još nisu spremni da masovno odlaze u partizane daleko od svojih kuća, ono ipak pokazuju punu spremnost da oružjem brane svoja sela i domove od Talijana i četnika. Što je naročito za istaknuti jeste utjecaj Narodnooslobodilačkih odbora koji su u selima Srednjodalmatinskog primorja svugdje formirani. I pored velikih nedostataka i nesamostalnosti ovih odbora, oni ipak za selo i seljake predstavljaju narodnu vlast koju svi uvažavaju i kojoj se pokoravaju.“

1942. - ključna godina ustanka Dalmacije

Krajem 1942. godine veliki je slobodni teritorij u Dalmaciji. U tom momentu Dalmacija ima Prvu, Drugu i Treću dalmatinsku brigadu, četiri samostalna bataljona i devet partizanskih četa, a djeluju i jedinice Ratne mornarice. O tome sam govorio u Bihaću, na Prvom zasjedanju AVNOJ-a. U partizanske brigade i divizije van Dalmacije otišlo je oko 10.000, deset hiljada, dalmatinskih partizana. Oni su raspoređeni, po odluci Tita i Vrhovnog štaba, u Prvu proletersku brigadu 400 boraca, u Drugu proletersku brigadu 200 boraca, u Petu crnogorsku 500 boraca, u Desetu hercegovačku brigadu 500 boraca, u Treću sandžačku brigadu 250 boraca, u Četvrtu crnogorsku brigadu 200 boraca i u krajiške jedinice oko 800 boraca. Dalmatinski partizani išli su i u Liku i Bosansku krajinu.

Sve ovo znači da je Dalmacija, po brojnosti partizana, imala zapravo ljudstva za deset svojih brigada, odnosno za dvije jake divizije.

Kako se dogodilo da Dalmacija završi 1942. godinu bez svoje divizije i sa samo tri brigade, a dala je više od deset hiljada partizana?

S Titom i Vrhovnim štabom imao sam prvi susret u ratu, 26. srpnja 1942., kada su stigli na naše područje. Tada sam predložio Titu da zajedničkim snagama oslobodimo Livno, što je i prihvaćeno. Već početkom kolovoza imali smo slobodan grad. Tada Vrhovni štab raspoređuje dalmatinske borce u brigade NOVJ, koje su došle na naš teren. Tek po izvršenoj popuni jedinica glavnine NOVJ, Štab IV Operativne zone dobiva mogućnost da formira dalmatinske brigade. Tako se dogodilo da Dalmacija formira prve svoje brigade u rujnu, listopadu i studenom 1942. A prije toga, veliki broj dalmatinskih partizana raspoređen je u druge naše jedinice NOVJ.

Tako je bilo i s našim divizijama NOVJ. Dalmacija je formirala diviziju tek u veljači 1943. u Imotskom. U njen sastav su ušle tri dalmatinske brigade - 3., 4. i 5. dalmatinska.

Tito i Vrhovni štab su krajem 1942. imali 8 divizija NOVJ. U tim divizijama je bilo dalmatinskih brigada i boraca iz Dalmacije, brojem i snagom dovoljnih za dvije divizije. Ova činjenica je bitno i puno doprinijela borbenom jedinstvu i bratstvu naših ljudi. To je bila linija Partije koja je nama svima zajedno omogućila da budemo sve jači i da pobijedimo okupatore i njegove brojne sluge. Kada je riječ o Hrvatskoj i hrvatskom narodu, upravo je Dalmacija u zajedničkoj borbi s partizanima Like, Bosanske krajine i s jedinicama iz Srbije, Sandžaka, Crne Gore i Bosne i Hercegovine ostvarila borbeno bratstvo i dala svoj ogromni doprinos stvaranju nove Jugoslavije.

Znači, kada je u veljači 1943. u Imotskom formirana Deveta divizija NOVJ, kojoj sam bio komandant, to je bila prva divizija Dalmacije. Tek 1943. A Dalmacija je mogla imati dvije divizije do konca 1942. godine. Kada bi na sve ovo gledao netko tko ne zna kako su tekli događaji, moglo bi mu izgledati da je Dalmacija zaostajala za drugim krajevima, kako u razvoju ustanka tako i po broju partizana. A upravo je obratno.

U Devetoj diviziji nije bilo nijedne brigade iz Like ili Bosne, ni iz Srbije ili Crne Gore. A u ostalim divizijama NOVJ, u njih osam, bilo je puno dalmatinskih boraca, kao i Prva i Druga dalmatinska brigada. Bile su tri dalmatinske brigade s 2.119 boraca na dan formiranja, a već koncem veljače narasla je na 3.600 boraca, a na Neretvi na 4.000 boraca. Do tog vremena Dalmacija je dala NOVJ i partizanskim jedinicama više od 12.500 partizana.

A kad je riječ o izgradnji nove narodne vlasti, krajem 1942. u Dalmaciji je 350 mjesnih, seoskih i gradskih, 45 općinskih i 8 kotarskih narodnooslobodilačkih odbora. Odbori su organi narodne vlasti i oslobodilačke borbe, istovremeno. Odbor grada Splita je koncem 1942. raspisao zajam narodnog oslobođenja.

U Dalmaciji izlazi oko 20 listova, kao organi narodnooslobodilačkog pokreta.

Da bi se odupro snagama NOVJ u Dalmaciji, okupator na naš teren dovlači četnike iz Like i Bosanske krajine, iz Hercegovine i čak iz Crne Gore.

Imali smo velikih uspjeha, ali i vrlo teških momenata. U Dalmaciji su izvršeni masovni zločini nad mirnim stanovništvom, nismo ih uspjeli zaštititi. Izgubili smo puno boraca, komunista i skojevaca. Strijeljani su mnogi komunisti iz Splita i cijele Dalmacije, među njima i Rade Končar. Za Dalmaciju je nenadoknadiv gubitak smrt drugova Lavčevića i Jonića.

V.
1943.

Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije

Vojni i politički značaj i domašaj oslobođenog teritorija od Jadrana do Jajca i Bihaća objektivno je značio da imamo, makar i na kratko, slobodnu državu, jer sve je funkcioniralo. Iscrpljenim proleterskim brigadama koje su stigle s Vrhovnim štabom ovdje je bio spas. Dobro su se hranili, dobro su se obukli i najvažnije, dobili su popunu borcima iz Dalmacije i Bosne.

U oslobođenom Livnu zatekli smo skladišta puna hrane i odjeće i obuće, a u gradu su radile suknare i proizvodile sukno. Organizirali smo radione za krojenje uniformi, opančarske radionice su nam pravile opanke „gumaše“, od starih guma za aute i kamione. Ti opanci gumaši bili su za nas spas za kretanje po planinskim kamenitim terenima. Opanci su spašavali glavu. Imali smo i mehaničarske radionice za popravku oružja. To je bila ona naša radiona koja se razvila na Biokovu, u kojoj je radio Jozo Šperac s mehaničarima iz Omiša, Splita, Makarske. Mlinice su radile danonoćno, bilo je brašna i pure. Borci su imali i mesa i kruha i krumpira, bilo je za sve u Livnu i okolici.

Pored mobilizacije i dolaska novih boraca i stvaranja novih brigada i divizija NOVJ, razvijala se narodna vlast. Naša obavještajna služba došla je do podataka da neprijatelj priprema napad na Livno, odnosno pokušaj da nas uništi. S time su bili upoznati CK KPJ i Vrhovni štab. Pitao sam se da li da odložimo formiranje Oblasnog NOO za Dalmaciju, jer slijedi nova ofenziva neprijatelja. CK KPJ i Tito smatrali su da zato ne treba žuriti s osnivanjem NOO za Dalmaciju. Takav stav su imali i CK KP Hrvatske i njegov Politbiro, kao i Glavni štab Hrvatske. Oni su isticali da mi ne treba da „istrčavamo“ pred ostale. U stvari radilo se o tome da su CK KPH i Glavni štab Hrvatske kasnili s pripremama za sazivanje ZAVNOH-a. Kad sam vidio da je prošao i prosinac, a da oni nisu ništa uradili, odlučio sam da se sazove osnivačka skupština i da formiramo NOO za Dalmaciju. Zasjedanje ZAVNOH-a održano je tek pola godine kasnije, 13. i 14. lipnja 1943. u Otočcu i na Plitvičkim jezerima. A mi smo tada vodili najteže borbe na Sutjesci! Da smo mi čekali na njih ne bismo ni izabrali Narodnooslobodilački odbor Dalmacije. CK KPH i Glavni štab Hrvatske uvijek su nas nekako kočili da ne idemo prije njih, jer oni nisu imali dovoljno inicijative i nisu vladali situacijom na terenu.

Tako je do konstituiranja NOO Dalmacije došlo mjesec dana kasnije u odnosu na mogućnosti koje smo imali. Vijećnici AVNOJ-a iz Dalmacije, odmah nakon zasjedanja u Bihaću, odlučili su da se sazove skupština političkih predstavnika, formiran je inicijativni odbor da pripremi skupštinu, da pozove delegate, predloži dnevni red i obavi sve potrebne pripreme. Već je počela neprijateljska ofenziva, a 28. siječnja 1943. okupili su se predstavnici naroda Dalmacije na svoje prvo zasjedanje, u slobodnom Livnu. Stigli su predstavnici odbora, omladinske organizacije USAOH, AFŽ, vojske i drugih organizacija iz čitave Dalmacije.

Zasjedanje je počelo svečanim otvaranjem i uvodnom riječi Pavla Krce, seljaka iz Jabuke kod Sinja, bivšeg poslanika HSS-a i vijećnika AVNOJ-a. Krce je predložio izbor počasnog i radnog predsjedništva.

U počasno predsjedništvo predložio je: Izvršni odbor AVNOJ-a, Vrhovni štab NOV i POJ na čelu s Vrhovnim komandantom drugom Titom, Glavni štab NOV i PO Hrvatske, Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije, Centralni komitet Komunističke partije Hrvatske, Štab IV operativne zone NOV i POH za Dalmaciju i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju. A u radno predsjedništvo su izabrani: Stanko Škare, seljački pjesnik iz Biorina kod Imotskog,

potpredsjednik HSS za kotar Imotski, Vice Buljan, komandant livanjskog područja, iz Sinja, dr Miloš Žanko, adv. pripravnik iz Splita, Grubišić Martin, seljak iz Solina, bivši predsjednik HSS u Solinu i predsjednik NOO za Solin, Miodragović Jovo, pravoslavni pop iz Žagrovića kod Knina, Marija Novak, studentica iz Šibenika, predsjednica Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena za Dalmaciju i Pero Knežević, radnik iz Vrbnika kod Knina.

U ime AVNOJ-a pozdravni govor je održao dr Mladen Iveković. On je rekao:

„Neprijatelji nisu uspjeli da unesu razdor i mržnju među naše narode usprkos tome što su izrodi i hrvatskog i srpskog naroda činili i još čine najstrašnija zvjerstva.

Treba naglasiti na današnji svečani dan osnivanja Narodnooslobodilačkog odbora Dalmacije da je upravo Dalmacija među hrvatskim krajevima ona, koja se nije dala pokoriti Talijanima i da je Dalmacija visoko držala zastavu slobode, da Dalmacija prednjači hrvatskim krajevima u borbi protiv okupatora i njegovih slugu.“

Nakon Ivekovića ja sam pozdravio prisutne delegate. Govorio sam kao vojni komandant, a u ime PK KPH za Dalmaciju, skupštinu je pozdravio Ivan Amulić. Posebno se sjećam Jagoša Simonovića, člana AVNOJ-a, pravoslavnog popa iz Kolašina, koji je pozdravio NOO Dalmacije u ime naroda Crne Gore i zaželio nam uspjeh i konačno oslobođenje.

Na kraju, delegate su pozdravili predstavnici omladine i žena. Drugog dana govorio je dr Miloš Žanko o našoj borbi i osnivanju narodnih odbora kao organa vlasti.

U ime Izvršnog odbora AVNOJ-a govorio je Ivan Milutinović, a poslije njega Drago Gizdić o zadacima NOO za Dalmaciju.

Na kraju zasjedanja donesena je rezolucija o osnivanju NOO Dalmacije. Evo njenog sadržaja:

„1. Cio narod u Dalmaciji, kao i mi, njegovi predstavnici, s čvrstom vjerom gledamo u našoj Narodno-oslobodilačkoj vojsci, koja se bori pod hrabrim i mudrim rukovodstvom Vrhovnog štaba Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije i njenom komandantu drugu Titu, jedinu pravu vojsku svih naroda Jugoslavije, koja će svim narodima Jugoslavije izvojevati slobodu. S čvrstom vjerom gledamo u Glavni štab Narodno-oslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Hrvatske, jedino pravo vojno rukovodstvo hrvatskog naroda, koje vodi borbu ne samo protiv tuđinskih osvajača, četničkih bandi Draže Mihailovića, nego i protiv izdajničke Pavelićeve ustaške vojske, koja se stavila u službu tuđina i za tuđinske osvajačke interese prolijeva krv hrvatskih sinova. Obavezujemo se u ime naroda u Dalmaciji, koji mi predstavljamo, da ćemo sve snage u pozadini mobilizirati za pomaganje naše Narodno-oslobodilačke vojske, da ćemo po uzoru bratskih sovjetskih naroda iz pozadine učiniti pravi borbeni logor. Dići ćemo i posljednjeg za oružje sposobnog borca, dati ćemo i posljednji zalogaj kruha, samo da ojačamo našu vojsku, našu jedinu uzdanicu, koja će nas osloboditi ropstva naših vjekovnih neprijatelja.

2. Naš narod u Dalmaciji, kao i cio hrvatski narod, gleda s pouzdanjem u svoju budućnost znajući da će sadašnja borba dovesti do potpunog oslobođenja, do istinske slobode i nezavisnosti hrvatskog i svih naroda Jugoslavije, jer se na našoj strani bori moćna i nepobjediva Crvena Armija. Ta vojska danas lomi i uništava Hitlerovu ratnu mašinu i ona će skoro izvojevati punu pobjedu nad razbojničkim fašističkim bandama.

Narod Dalmacije, kao i naši borci, s radošću pozdravlja pobjedničke napore američkih i britanskih trupa i borbenih Francuza u Africi, gledajući u tim velikim demokratskim narodima svoje saveznike u borbi za uništenje fašističke kuge. Pozdravljaju „Atlantsku Povelju", kojom su se saveznici obavezali da će poštivati pravo svih naroda bez razlike da sami odlučuju svojom sudbinom.

3. Pod uvjetima najtežeg fašističkog terora radnici, težaci i građani grada Splita, grada predvodnika u borbi protiv tuđinske okupacije, izabrali su 6. aprila 1942. prvi Narodno-oslobodilački odbor kao rukovodioca borbe ujedinjenih rodoljubivih snaga protiv fašizma. Od tada su na poziv Narodno-oslobodilačkog odbora u Splitu, u gradovima i selima Dalmacije, nicali Narodno-oslobodilački odbori, koji su ujedinjavali i ujedinjuju narod u borbi i koje je narod priznavao i priznaje jedinim svojim istinskim predstavnikom. U oslobođenim dijelovima Dalmacije ti narodno-oslobodilački odbori postali su nosioci nove prave demokratske vlasti, jer naš narod neće više da mu se vrati stara vlast sreskih načelnika, žandara i financa, koja je nakon 25 godina tlačenja našeg naroda postala najbolji sluga i najbolji oslonac tuđinske okupatorske i ustaške vlasti. Zato i mi smatramo Narodno-oslobodilačke odbore jedinim istinskim predstavnicima naroda i nosiocima narodne demokratske vlasti, koja ujedinjuje sve narodne snage u pozadini na borbu protiv tuđinskih osvajača i njihovih slugu ustaša i četnika.

4. Ne priznajemo izdajničku izbjegličku velikosrpsku vladu, u kojoj sjede predstavnici HSS-a Krnjević, Šutej, Jukić. Ta vlada ne može da zastupa naš narod, da u njegovo ime daje bilo kakve izjave, jer je napustila naš narod u najtežim trenucima, jer je ta vlada preko svog ministra Draže Mihailovića organizirala četničke bande, koje se u Dalmaciji bore protiv naše NOV pod vodstvom ozloglašenog od jugoslavenske vlade odlikovanog četničkog vojvode popa Momčila Đujića i Bogunovića, te majora Rašete koji kolju i ubijaju naš narod u Dalmaciji zajedno s okupatorima, jer ta vlada kad se narod digao da skine tuđinski jaram, pomoću svoje centrale u Splitu vođene po Birčaninu, Jevđeviću i Urukalu, uz podršku vodstva HSS-a s Kaliternom, Mladineom, Šimom Poduje na čelu, zabija nož u leđa i razbija jedinstveni narodno-oslobodilački front i jer surađuje s tuđinskim okupatorom.

5. Priznajemo Zemaljsko Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja za Hrvatsku jedinim pravim političkim predstavništvom hrvatskog naroda i Antifašističko Vijeće Narodnog Oslobođenja Jugoslavije jedinim pravim političkim predstavništvom svih naroda Jugoslavije, jer su u tom vijeću po svojim najboljim sinovima zastupani svi narodi Jugoslavije i jer ono ujedinjuje sve napore i težnje svih naroda Jugoslavije u borbi za slobodu, bratstvo i ravnopravnost svih naroda Jugoslavije.

6. Mi istinski zastupnici cijelog hrvatskog i srpskog naroda u Dalmaciji i predstavnici Narodno-oslobodilačkih odbora iz svih krajeva Dalmacije, oslobođenih i neoslobođenih, sakupljeni na poziv vijećnika Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Jugoslavije zaključujemo, da formiramo - u interesu ujedinjenja svih antifašističkih rodoljubivih snaga u Dalmaciji za konačno oslobođenje ispod fašističkog ropstva, za uništenje svih neprijatelja i stvaranja uvjeta za bolju i sretniju budućnost - Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije.

7. NOO Dalmacije jest organ Zemaljskog Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja Hrvatske koje će ostvariti istinsku slobodu, nezavisnost hrvatskog naroda i

ravnopravnost s ostalim narodima Jugoslavije. NOO Dalmacije jeste opće-narodno predstavništvo narodno-oslobodilačke borbe u Dalmaciji. Oslanjajući se na NOO-e i sve ostale masovne narodne antifašističke organizacije u Dalmaciji, NOO Dalmacije ima za zadatak da do krajnjih granica ujedini napore rodoljubivih narodnih antifašističkih snaga u Dalmaciji u njihovoj zajedničkoj borbi za konačno oslobođenje ispod fašističkog ropstva, za uništenje svih narodnih neprijatelja i za stvaranje uvjeta za bolju i sretniju budućnost naroda Dalmacije u slobodnoj bratskoj zajednici s ostalim narodima Jugoslavije.

Zato NOO Dalmacije sastavljaju predstavnici i hrvatskog i srpskog naroda u Dalmaciji, koji aktivno sudjeluju u borbi protiv fašističkih osvajača i domaćih njihovih slugu i pomagača.

NOO Dalmacije bira iz svoje sredine Predsjedništvo koje se sastoji od predsjednika, tajnika i pet članova za vođenje redovnih poslova, te je odgovorno i podnosi izvještaj o radu Plenumu NOO Dalmacije.

8. Naš narod u Dalmaciji ima puno povjerenje u svoje vojno rukovodstvo u Dalmaciji, u svoj Štab IV. Dalmatinske operativne zone NOV i PO Hrvatske, koji pod vodstvom Glavnog štaba Hrvatske i Vrhovnog štaba NOV i PO Jugoslavije dvije godine vodi uspješno oružanu borbu protiv mrskih, tuđinskih osvajača pod čijim su rukovodstvom uništene tisuće neprijateljskih vojnika i oslobođen veliki dio naše Dalmacije.“

Predsjednik NOO Dalmacije postao je Stanko Škare, sekretar dr Miloš Žanko, a članovi Predsjedništva Jovo Miodragović, Martin Sučić, Vice Buljan i Mate Jakšić.

Članovi Narodno-oslobodilačkog Odbora Dalmacije: Ante Andrijašević, Ante Bego, Milka Bogunović, Juraj Bilić, Ante Bojanić, Andrija Božanić, Marin Cetinić, Petar Čolak, Drago Gizdić, Martin Grubišić, Ante Jurlin, Vicko Krstulović, Pavao Krce, Petar Knežević, Ivica Kukoč, Martin Klarić, Marija Novak, Ivo Morđin, Katja Šperac, Dušan Tadin, Danilo Štampalija, Marijan Žuvić i Mate Ujević.

NOO Dalmacije izdao je veliki proglas Narodu Dalmacije, u kojem je navedeno i ovo:

„Vi ste time što ste poveli oružanu borbu, time što ste se za tu borbu okupili oko svoje Komunističke partije i svojih Narodno-oslobodilačkih odbora kao jedinih organa borbe, a na oslobođenom teritoriju Dalmacije i organa vlasti, pokazali da nećete više da vam se nametne stari državni aparat žandara, policije, izdajničkih oficira, sreskih načelnika, koji nas je 23 godine ugnjetavao, a zatim se je stavio u službu okupatora. Vi ste pokazali da hoćete uništenje fašističkih okupatora i teške velikosrpske prošlosti. I zato pozivamo čitav hrvatski i srpski narod Dalmacije, da se okupi oko svog Narodno-oslobodilačkog odbora Dalmacije, da mobilizira sve svoje snage kako bi pod rukovodstvom Narodno-oslobodilačkog odbora Dalmacije i u zajednici sa Zemaljskim Antifašističkim vijećem narodnog oslobođenja Hrvatske, Antifašističkim vijećem narodnog oslobođenja Jugoslavije, Glavnim štabom Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske i Vrhovnim štabom Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije dokončali veliko djelo narodnog oslobođenja.

Izrazimo našu zahvalnost i poštovanje svim borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima naših Dalmatinskih brigada i partizanskih jedinica, a u prvom redu Štabu IV operativne zone za Dalmaciju i njegovom komandantu Vicku Krstuloviću,

koji su neustrašivo rukovodili borbom partizana u Dalmaciji, svim borcima po gradovima i selima naših otoka, primorja i zagorja od Bukovice do Biokova, koji su položili svoje živote u nad-čovječanskim borbama za slobodu. Slavom ovjenčana njihova imena ostati će svijetli primjer potomstvu, kako se voli i bori za slobodu svog kraja, za opstanak, jezik, svijetle tradicije i vjekovnu kulturu Dalmacije.

Zakunimo se da nećemo prestati mrziti neprijatelja i domaće izdajice, da nećemo ispustiti oružje iz ruku, dok ne osvetimo zgarišta, opljačkane domove i nevino prolivenu krv naše braće, žena, majki i sestara, da nećemo prestati s borbom dok ne istjeramo s našeg svetog tla, s naših otoka, mora, obala, sela i gradova pogane fašističke zvijeri i domaće izrode.

Izrazimo svoju zahvalnost i priznanje Vrhovnom štabu Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije - Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije - Glavnom štabu Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske i Štabu IV operativne zone Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda za Dalmaciju, koji neumorno i neustrašivo rukovode našom borbom za slobodu i sretniju budućnost."

Osnivanje NOO Dalmacije pokazalo je i na djelu dokazalo da je taj vrhovni organ narodne vlasti u Dalmaciji, bio i predstavljao ono što je AVNOJ bio za cijelu našu zemlju. Iz svega što sam iznio, kao i iz dokumenata nastalih u ratu, jasno se vidi da smo mi u Dalmaciji kao rukovodstvo imali puno jedinstvo s narodom Dalmacije. Teškoće, kritike, nerazumijevanje i sukobi, po partijskoj i vojnoj liniji, nastali su već u ljeto 1941. s partijskim rukovodstvom KP Hrvatske. S njihove strane nama je bila izrečena i prijetnja da će nam raspustiti partijsku organizaciju u Dalmaciji.

Osnivanje NOO Dalmacije, početkom 1943. u Livnu, bila je završna potvrda ispravnosti naše koncepcije borbenog jedinstva Dalmacije s Bosnom, s ključnim osloncem na planinu Dinaru.

Ali CK KP Hrvatske i Glavni štab Hrvatske, umjesto da to uvide i da nam priznaju rezultate borbe, stalno su nam upućivali primjedbe i kritike. Da navodno nismo kompletirali Štab zone, te da napustimo Dinaru i prebacimo Štab zone i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju na Velebit! To sam energično odbio.

Da smo poslušali CK KPH i GŠH ne bismo se susreli s glavninom snaga NOVJ i rukovodstvom KPJ i NOVJ. Danas je jasno da nas je rukovodstvo Hrvatske uporno guralo u strategijsku grešku. Bio bi katastrofalan promašaj da se nismo spojili s glavninom snaga NOVJ, jer tek od tog momenta dolazi do izražaja prava vojna i politička snaga našeg NOP i bratstva i jedinstva.

Što se tiče zamjerki koje su nam upućivali iz CK KPH i Glavnog štaba Hrvatske, smatrao sam u ratu, a tako mislim i danas, da se vlast mora graditi odozdo, na terenu u neposrednom odnosu s narodom, i da se prvo moraju formirati niži organi, koji će dati delegate za stvaranje viših foruma. Takvu smo praksu imali i u Partiji, pred rat: prvo Mjesni i Okružni komitet KPH za Split, pa onda Pokrajinska konferencija KPH za Dalmaciju, zatim Prva konferencija KP Hrvatske i onda i Peta zemaljska konferencija Komunističke partije Jugoslavije.

CK KP Hrvatske i Glavni štab Hrvatske imali su suprotan stav. Kad govorim o CK KPH i GŠH, tu se zapravo radi o Vladimiru Popoviću i Vladimiru Bakariću. S ostalim drugovima ja,

odnosno cijeli PK KPH za Dalmaciju, nismo imali sukoba ili nesporazuma. Još od ljeta 1941. izašlo je na svjetlo dana da Vlado Popović, kao i Hebrang i Bakarić, za razliku od Marka Oreškovića pa i Rade Končara, smatraju kako mogu uspostaviti komandni odnos prema nama u Dalmaciji. Pošto je Rade proveo duže vremena s nama u Splitu i Dalmaciji i upoznao stvarnu situaciju, on je promijenio mišljenje i smatrao je da mi dobro radimo i rukovodimo ustankom. To je Rade njima i pisao, ali to nije utjecalo na Popovića i Bakarića, koji su tvrdo i s pozicija višeg foruma nastojali meni i Pokrajinskom komitetu nametati svoj stav.

Kada smo se spojili s našom glavninom i Vrhovnim štabom i Titom, ljeta 1942., ovi problemi s rukovodstvom Hrvatske su, privremeno, otpali. Razvoj događaja je nama dao za pravo i potvrdio koliko je bilo važno i presudno držati Dinaru, a ne povući se na Velebit. U susretu s Titom i našim glavnim snagama, Dalmacija je dobila priznanje za veliki broj partizana, za borbe koje smo vodili. Najvažnije je da su Dalmatinci stupili u dodir i zajedničku borbu s braćom iz Srbije, Sandžaka, Crne Gore, Bosne i Hercegovine. Takve odnose i borbeno bratstvo već smo imali s krajiškim i ličkim partizanima. U svakodnevnim kontaktima u Livnu, Glamoču i drugdje, s drugovima Srbijancima, Crnogorcima, Hercegovcima i Bosancima i ja i svi borci iz Dalmacije osjećali smo njihovu ljubav i poštovanje, a naši Dalmatinci su se otimali da idu u srpske i crnogorske brigade. Bratstvom i jedinstvom s partizanima s kojima smo se trajno spojili, s ugledom koji smo uživali u njihovim očima, i ja i borci Dalmacije osjećali smo se sigurni i ponosni.

Često sam bio zajedno s Titom i Vrhovnim štabom. Svečano smo proslavili zajedno i dan Oktobarske revolucije 1942., neki drugovi i Tito izražavali su optimizam i nadu da bi se rat mogao završiti već 1943. Meni je to bilo čudno, ali i razumljivo, jer smo svi to željeli.

Vidio sam i neposredno doživio da je Tito nesumnjivi rukovodilac svima, da sve drži u rukama, da daje inicijative i naredbe. Sprovođenje svega išlo je preko Marka - Aleksandra Rankovića. On je znao sve kadrove, komuniste i borce svih jedinica, realizacija svih odluka Tita, CK i Vrhovnog štaba bila je briga Markova. On je bio strpljiv i metodičan, djelovao je i hladan. Očito je da je Tito imao puno povjerenje u njega, a on je takav status koristio da svima nameće svoj autoritet i bilo mu je važno da se poštuje „hijerarhija“. Meni je to sve upalo u oči i bilo mi je to neprijatno gledati, jer se mi komunisti i borci nismo tako ponašali. Bili smo svi ravnopravni i tako smo se i osjećali. A ja sam bio stariji član Partije i od Rankovića i Đilasa i od Rade Končara i Vlade Popovića i Bakarića i nikad nisam dozvolio da se oni prema meni i Pokrajinskom komitetu za Dalmaciju, koji je imao više članova KPJ i SKOJ-a nego drugi, ponašaju s „visine“, a baš to su pokušavali. Kada su vidjeli da sam s Titom na ti i da ravnopravno razgovaramo i planiramo naše akcije, ovima je to bilo ne baš drago, ali su to morali poštovati. Kod boraca Dalmacije i drugih jedinica uživao sam ugled i povjerenje, to mi je davalo i ponos i snagu. A i inače ne trpim takav odnos među ljudima, kad je nečija ravnopravnost dovedena u pitanje. Toga se sramim i kao komunist i kao čovjek i nikada nisam ponižavao ljude, niti sam to drugima dozvoljavao.

Sve ovo dovelo je do toga da su od 1941. i 1942. moji odnosi s Vladom Popovićem, Bakarićem, Rankovićem i još nekima bili napeti i na distanci, a ne drugarski kako bi trebalo da bude. Vidio sam i da su Ranković i Đilas bili ljubomorni na Lolu Ribara, koji je bio naš najpametniji i, uz Tita, najsposobniji rukovodilac. Lola i ja smo se dobro slagali, iako mlađi od mene poštivao sam ga kao pravi autoritet. On nije držao do „hijerarhije“.

Deveta dalmatinska divizija

Sredinom i krajem 1942. godine stvoren je zajedničkom borbom najveći slobodni teritorij u toku NOB, ostvaruju se ideje jedinstva i bratstva naroda. Stvorili smo velike vojne formacije - brigade i divizije. Kao rezultat političkog i vojnog objedinjavanja svih naših snaga i njihovog uspješnog djelovanja omogućeno je održavanje Prvog zasjedanja AVNOJ-a u Bihaću, parlamenta naroda Jugoslavije u ratu.

U govoru prigodom predaje zastave Drugoj proleterskoj brigadi u Bosanskom Petrovcu, 17. oktobra 1942.,Tito je, pored ostalog, rekao:

„Naš narod, koji diže ustanak, daje rezerve koje će obnoviti naše redove, povećati našu snagu, koja će dati sve više od sebe u ovoj teškoj borbi do pobjede. Pogledajte, Dalmacija gori. Četnička kama počela je klati isto kao i u Srbiji, počela je i tamo klati misleći da će pokoriti narod. Dalmatinci idu u partizanske redove. Dalmatinci su već došli u proleterske brigade. Dalmatinci stupaju u udarne brigade. Dalmatinci se dižu u borbu za slobodu i sretniju budućnost svog naroda."

Značaj zasjedanja našeg AVNOJ-a bio je jasan neprijatelju, a pogotovo činjenica da imamo slobodni teritorij veličine države. Zato neprijatelj priprema ofenzivu na naše snage i na naš slobodni teritorij.

Glavna operativna grupa pod komandom Vrhovnog štaba broji više od dvadeset hiljada boraca, među kojima je više od devet hiljada partizana iz Dalmacije. Ova neprijateljska ofenziva je najveća vojna operacija, od početka rata. Počela je 20. januara 1943. godine, u vrijeme kada su velike mase naroda pokrenute pod utjecajem naših vojnih uspjeha i optimizma koji je zavladao nakon zasjedanja AVNOJ-a i zbog vijesti o pobjedama Crvene armije. Za nas je ofenziva došla u krajnje nepovoljnom momentu jer je narod bio izložen napadu neprijatelja, a nismo ga mogli uspješno zaštititi jer nismo imali dovoljno oružja i municije za nove borce. Veliki zbjegovi žena, djece i staraca predstavljali su ozbiljnu teškoću za naše jedinice, a bili su meta za neprijateljsku avijaciju i napade okupatora.

Baš kada se IV neprijateljska ofenziva približavala srednjoj Bosni i Dalmaciji, području Livna i Imotskog, formirana je Deveta dalmatinska divizija. To su bile nepovoljne okolnosti za tek osnovanu diviziju, imali smo na dan osnivanja 13. veljače u Imotskom, 2.119 boraca, a samo 1.582 puške, 48 mitraljeza i jedan protivkolski top. Ja sam postao komandant divizije, Ivica Kukoč politički komesar, a načelnik štaba Josip Škorpik. Znači, puno je boraca bilo bez oružja, malo je komandnog kadra, a većina boraca je imala malo ili nimalo borbenog iskustva.

U tim okolnostima divizija dobiva krupne i odgovorne zadatke, koje pored svega uspješno izvršava. Deveta dalmatinska divizija je zajedno s Drugom proleterskom divizijom, po planu Vrhovnog štaba, ofenzivno nastupala kao desna kolona Glavne operativne grupe. Već 9. veljače 4. dalmatinska brigada zajedno s 2. proleterskom brigadom zauzima ustaško uporište Posušje. Sutradan 3. dalmatinska brigada zajedno s 4. crnogorskom brigadom zauzima Imotski. Nakon toga Druga proleterska divizija brzim manevrom izbija na rijeku Neretvu. Deveta dalmatinska divizija djeluje ofenzivno s 3. i 4. brigadom, desno od 2. proleterske ka Širokom Brijegu, Vrgorcu i Ljubuškom, likvidira u toj zoni manja ustaška

uporišta i po selima razbija ustašku miliciju. Za to vrijeme 5. dalmatinska brigada, iz sastava Devete dalmatinske divizije, preuzima osiguranje Livna, Imotskog i Posušja.

Od druge polovice veljače Deveta divizija prelazi u pretežno obrambena djelovanja, zatvarajući na širokom frontu pravce neprijateljskog nadiranja iz doline donjeg toka Neretve ka zapadu: Široki Brijeg - Imotski, Ljubuški - Drinovci - Imotski i Vrgorac - Imotski. Zatvara i pravce koji od Aržana i Sinja vode ka Livnu i Imotskom.

Iako je Deveta dalmatinska divizija sve do prvih dana ožujka djelovala defenzivno, vršeći i jači pritisak samo ka Širokom Brijegu i Ljubuškom, njen učinak bio je vrlo značajan u sklopu općih djelovanja Glavne operativne grupe. Jer, na osnovi djelovanja Devete divizije, a posebno pritiska na frontu Široki Brijeg - Ljubuški, gdje je vezivala talijansku diviziju „Mesina“, ustaše i domobrane, komandant talijanskog VI korpusa zaključio je da će naše snage poduzeti proboj ka istoku, između Mostara i Ljubuškog. Zato on s težišne točke fronta na Neretvi skida 2.000 četnika, Zetski odred i Nikšićku brigadu, i tri talijanska bataljona s tenkovima i topovima i uvodi ih 4. ožujka u napad na brigade Devete dalmatinske divizije, na pravcu Široki Brijeg - Imotski, zatim s hercegovačkim četnicima na pravcu Ljubuški - Posušje i Baćovićevim četnicima na pravcu Vrgorac - Posušje. Tako je Deveta divizija na sektoru Imotskog privukla na sebe jake snage i to na pomoćnom pravcu, a ne na Neretvi.

Zbog napada talijansko-četničko-ustaških snaga na širokom frontu obrane Devete divizije, kao i zbog prodora 7. SS divizije prema Livnu, po naređenju Vrhovnog komandanta, Deveta divizija je napustila sektor Imotskog i prebacila se preko Rakitnog istočno od Duvna. Tu je osiguravala dio Centralne bolnice. Zatim je divizija krenula dalje, do planine Plase, gdje je od juga i zapada osiguravala operacije glavnine naših snaga u dolini Rame i Neretve. Kasnije su neprijateljske snage s područja Imotskog krenule ka Duvnu i preko Blidinjeg jezera i planine Čvrsnice izbile na Neretvu i opet stupile u borbu s našim brigadama Devete divizije, koje su branile mostobran kod Jablanice s juga i zapada.

U to vrijeme situacija se mijenjala dramatično, iz dana u dan, iz sata u sat. Vrhovni štab je morao brzo nalaziti najbolja rješenja za razbijanje neprijatelja i izvlačenje iz okruženja Centralne bolnice glavnine. Elementi za procjenu situacije na širokom frontu mijenjali su se naglo i često. Neuspjehom napada na Konjic i neuspjelim kontranapadom na Ivan-Sedlu situacija se kod Glavne operativne grupe naših snaga počela naglo pogoršavati. Najteži problem bio je izvlačenje Centralne bolnice, s oko 4.000 ranjenika i tifusara, ispod udara neprijatelja. Nastupajući događaji do 7. ožujka doveli su do strašnih borbi za ranjenike, tu nismo žalili žrtava i savladali smo najveće teškoće. Nekoliko dana krvarile su naše jedinice između Prozora i Donjeg Vakufa odbijajući napade neprijatelja, čiji je nož prijetio nemoćnim ranjenicima i tifusarima, u Centralnoj bolnici razmještenoj po selima oko Prozora.

Zbog vanredno teške situacije u kojoj se našla Glavna operativna grupa s Centralnom bolnicom, u selu Gračanici u dolini Rame, održan je 28. veljače sastanak Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba, pa je nakon razmatranja situacije odlučeno da se izvrši protuudar prema Gornjem Vakufu i razbije opasna njemačko-ustaška grupacija. Pored ove i drugih mjera, predviđeno je da Deveta dalmatinska divizija ispita mogućnost prebacivanja ranjenika i tifusara iz Centralne bolnice na planine Biokovo, Kamešnicu i Dinaru. Ova grupa se nalazila na prostoru Duvna, odsječena od glavnine snaga NOVJ njemačkim prodorom od Vakufa ka Prozoru. Isti zadatak dobio je i Prvi bosanski korpus, da prebaci ranjenike u Liku, preko Bosanskog Grahova.

Ovaj zadatak je štab Devete divizije dobio od Vrhovnog štaba 2. ožujka 1943. godine.

Ovdje se moram zaustaviti i objasniti da je čak i 40 godina od borbi na Neretvi, 1983. godine u feljtonu u „Politici“, bilo moguće pisati proizvoljno i podcjenjivački o Devetoj dalmatinskoj diviziji, pisac je bio vojni historičar Mehmedalija Bojić. Čitav feljton je orijentiran tako da ide u prilog kulta ličnosti Tita, kao genijalnog i nepogrešivog vojnog komandanta. A činjenice govore suprotno. Zato sam morao reagirati i napisati kako je bilo na Neretvi, to sam dostavio uredništvu „Politike“. Objavili su moj prilog, 6. aprila 1983., u rubrici pisama čitalaca, zvanoj „Među nama“, a govori nešto i činjenica da su autoru feljtona M. Bojiću objavili, prilično nepristojan, odgovor meni, istog dana, na istoj stranici novine! To znači da su zadržavali moj odgovor i dali ga Bojiću na čitanje i dali njemu mogućnost da zajedno sa mnom objavi i svoj odgovor. Imao je Bojić četiri decenije na raspolaganju da savlada materiju o Neretvi, a vidi se da mu ni to nije bilo dosta. Da bi sve bilo jasno, navodim što je uredništvo „Politike“ smatralo da mora napomenuti, prije i iznad moga priloga. Uokvireni tekst uredništva glasi:

„Povodom našeg feljtona ’Bitka na Neretvi‘ (Ratni put Josipa Broza Tita) dobili smo pismo Vicka Krstulovića, ratnog komandanta Devete dalmatinske divizije o ulozi ove jedinice u dvomesečnim oružanim borbama za odbranu i spasavanje ranjenika iz neprijateljskog okruženja. Uz pismo druga Krstulovića čitaocima prezentiramo i odgovor pisca feljtona, vojnog istoričara Mehmedalije Bojića.

Smatramo da su ova dva teksta dovoljna za uvid čitalaca u nastale sporove i da nema potrebe za otvaranje šire rasprave na stupcima Politike“.

Evo ovakav stav je uredništvo „Politike“ javno iznijelo! A kako to oni znaju da nema potrebe javno razjasniti historijski važnu bitku na Neretvi? Čiji je interes da se sporovi i dileme konačno javno razjasne, makar i s 40 godina udaljenosti od drame na Neretvi? Kako to da dugi feljton nije bio Bojiću i „Politici“ dovoljan da kažu što treba, a to je istina.

Evo moga priloga, koji je objavljen pod naslovom „Proizvoljno i podcjenjivački“:

„Povodom pisanja u ’Politici‘, od 24. marta ove godine, ’Bitka na Neretvi - borba za ranjenike‘ o Devetoj dalmatinskoj diviziji, kojoj sam bio komandant, dužan sam kao čovjek i moralno obavezan, u prvom redu prema hiljadama izginulih boraca ne samo Devete dalmatinske divizije, Prve i Druge dalmatinske brigade i, preko 2.000 - 3.000 dalmatinskih boraca u 5 - 6 brigada Prve, Druge i Treće divizije glavnine Vrhovnog štaba, koje je u to vrijeme dala Dalmacija, o kojima se od tih davnih teških i slavnih ratnih dana pak do danas piše i ocjenjuje proizvoljno i podcjenjivački.

Stoga sam dužan da kažem slijedeće: U punom jeku IV neprijateljske ofenzive u Operativnoj grupaciji Vrhovnog štaba, pod rukovodstvom Tita, u proboju iz kotline Neretve ka Hercegovini, Crnoj Gori preko Neretve, nije bila u tom ratnom planu Deveta dalmatinska divizija, kao tada najmlađa divizija.

Po planu Vrhovnog štaba i Tita Devetoj dalmatinskoj diviziji bio je namijenjen vrlo težak operativni ratni zadatak - da iz dublje pozadine štiti bokove glavnine ka dolini Neretve i Jablanice na vrlo teškom i krševitom terenu od Biokova, Imotskog, Tihaljine, Zagvozda, Aržana, Ljubuškog, Širokog Brijega, Kočerina, Posušja, Rakitnog, Duvna, Kongore ka Neretvi i Jablanici. Na tom dijelu fronta Devete dalmatinske divizije nadirale

su vrlo jake njemačke i snage fašističkih talijanskih okupatora, četničkih zlikovaca Baćovića i ustaških koljača pod komandom Šimića, lančano povezanih u neprekidnim svakodnevnim oružanim borbama uz aktivno djelovanje avijacije, tenkova i topova, potiskujući Devetu dalmatinsku diviziju u potkovu, na tim neprelaznim planinskim visovima ka dolini Neretve i Jablanice. Tako je pod neprekidnom svakodnevnom oružanom borbom Deveta dalmatinska divizija sa svoje tri brigade odstupala braneći zapadni bok naše Operativne glavnine Vrhovnog štaba, izbila na desnu obalu Neretve i rijeke Doljanke.

U tim vrlo teškim borbama čitave grupacije Vrhovnog štaba za obranu ranjenika i prijelaza preko porušenog mosta, kojeg je imala čast da ga prva probije i prijeđe Druga dalmatinska brigada, Štab Devete dalmatinske divizije sa svojim brigadama nalazio se je na planinskim bespućima na desnoj obali Neretve., Čak i tada kada se je pod nadmoćnim pritiskom neprijateljskih oružanih snaga našla u kritičnoj situaciji Deveta dalmatinska divizija po Operativnom planu Vrhovnog štaba i Tita, i dalje se nalagalo Štabu Devete dalmatinske divizije da se s Centralnom bolnicom i teškim ranjenicima okrene u pravcima Kamešnice - Dinare - Biokova i Dalmacije, što je zbog strateške situacije, čak i bez ranjenika, bilo neizvodljivo.

Stoga sam u toj vrlo kritičnoj situaciji u selu Sovići u dolini rijeke Doljanke sazvao prošireni sastanak članova Štaba Devete dalmatinske divizije, na kojem su učestvovali komandanti i komesari brigada, i pred njima sam iznio drastičnu situaciju, u kojoj se ponaosob nalazi Deveta dalmatinska divizija, iznio sam moj kategoričan stav - da se ne probijamo, po nalogu Vrhovnog štaba, prema Dalmaciji, već da se i Deveta dalmatinska divizija kao zaštitnica s glavninom i ranjenicima prebaci preko porušenog mosta na lijevu stranu Neretve prema Hercegovini i Crnoj Gori pa - kome opanci kome obojci.

Na tom našem sastanku bila je oštra diskusija, što da radimo? I pored odvojenih mišljenja nekih drugova na tom sastanku, ja sam odlučno ustrajao da se Deveta dalmatinska divizija uključi u Operativnu glavninu i pređe Neretvu.

Da bi se to ostvarilo, složili smo se da ja lično pođem kod Tita i u Vrhovni štab, u selo Gračanicu, i da sa mnom ide naš zamjenik načelnika Štaba Devete dalmatinske divizije drug Ljubiša Urošević, rodom iz sela Ribari kod Svetozareva (Jagodina). Rođen je u drevnoj narodnoj porodici, artiljerijski poručnik u staroj jugoslavenskoj vojsci, prvoborac naše revolucije, vrlo hrabar i vojnički sposoban oficir. Bio je vanredan i blizak drug, cijenjen i voljen među partizanskim borcima u Dalmaciji. Poginuo je poslije proboja iz V neprijateljske ofenzive - kod Tuzle, naišavši na njemačku zasjedu, zajedno s načelnikom Druge divizije drugom Jovom Vukotićem, danas general-pukovnikom u penziji. Po njegovim zaslugama, hrabrosti i drugarstvu, koji je neumorno unosio čitavog sebe, pok. Ljubiša Urošević je zaslužio da nosi Orden narodnog heroja, nije ga dobio. I ja sam ga predlagao. Prema tome, nije bio sa mnom drug Sredoje Urošević, general i narodni heroj, koji je, također, poznati borac naše revolucije, kod Tita u Vrhovnom štabu u Gračanici, u martu 1943. godine, kao što piše u 'Politici' od 24. marta 1983. godine.

Tako je i bilo. Ljubiša Urošević i ja otišli smo u Vrhovni štab kod Tita da argumentirano iznesemo vrlo tešku situaciju Devete dalmatinske divizije i da uvjerimo Tita i ostale članove Vrhovnog štaba da izmjene njihove odluke o daljnjoj sudbini Devete dalmatinske divizije, a ne da ih mi molimo, da nam na naše navaljivanje udovolje, da se

prihvaćamo, kao linije manjeg otpora u obrani i prenošenju teških ranjenika, tifusara i bolesnika preko zaleđenog Prenja i Glavatičeva. Na tom sastanku u Gračanici, rekao sam Titu i ostalim članovima Vrhovnog štaba, da ja kao čovjek i rukovodilac Devete dalmatinske divizije ne mogu da uzmem na sebe moralnu odgovornost, kao što sam to rekao i na sastanku Štaba Devete dalmatinske divizije u selu Sovići, da se s Centralnom bolnicom i ranjenicima probijamo natrag prema Kamešnici, Biokovu i Dalmaciji.

Taj sastanak u mlinu u selu Gračanica, kod Tita i Vrhovnog štaba, bio je krajnji moment, dan ili dva prije nego li je Tito s Vrhovnim štabom i Izvršnim odborom AVNOJ-a s dr Ivanom Ribarom i Vladimirom Nazorom prešao preko Jablanice i porušenog mosta na lijevu stranu Neretve, da se odluči sudbina Devete dalmatinske divizije i njezinih boraca.

Činjenica je, da je Deveta dalmatinska divizija od dana njezinog osnivanja 13.2.1943. godine u Imotskom, pak do njezinog rasformiranja u Kifinom selu 14.4.1943. godine, na vrlo teškom strateškom terenu Nevesinja a politički vrlo zatrovanog, po odluci Tita i Vrhovnog štaba bila rasformirana, čemu sam se ja odlučno suprotstavio lično Titu u Vrhovnom štabu, u selu Govzi kod Jeloča, gdje sam bio pozvan na raport, i da mi kaže da su oni u Vrhovnom štabu odlučili da se Deveta dalmatinska divizija rasformira, tj. da se rasformiraju IV i V dalmatinska brigada, a III brigada da ostane u sastavu Operativne grupe Vrhovnog štaba.

O tom problemu s Titom sam u Govzi raspravljao, preko dva sata vremena, i nastojao sam ga uvjeriti da iz političkih, nacionalnih i vojnih razloga izmjene tu odluku, da Deveta dalmatinska divizija ostane s dvije brigade III i V brigadom, da se rasformira IV brigada, koja je bila u krizi, i drugo, ako ja nisam sposoban kao njezin komandant, neka postave drugog, sposobnijeg od mene. Sva moja nastojanja bila su uzaludna, a odluka o rasformiranju Devete dalmatinske divizije morala se izvršiti.

Također je nesporna činjenica, da je Deveta dalmatinska divizija u svoja dva mjeseca postojanja hrabro i dosljedno se borila do krajnjih granica, kako do prelaza Neretve, tako i preko Prenja, u nad-čovječanskoj borbi za spas naših ranjenika do vrlo teških oružanih borbi za oslobođenje Nevesinja u suradnji s Trećom udarnom divizijom - na kraju je bila rasformirana. Sličnu sudbinu, u maju mjesecu, na terenu Vučeva, u teškim borbama na Sutjesci, po odluci Vrhovnog štaba i Tita bila je rasformirana i Treća dalmatinska brigada za popunu drugih brigada, koje se na terenu Hercegovine i Crne Gore iz razloga političke oseke nisu mogle popuniti.

Iz tih razloga je Deveta dalmatinska divizija u našoj historiografiji ostala bezimena i anonimna, što je nedopustivo. Isto tako, činjenica je, da je u Operativnoj glavnini Vrhovnog štaba u IV i V neprijateljskoj ofenzivi bilo preko 40% boraca iz Dalmacije, kojih je i najveći broj izginulih i mrtvih, i da su među prvima bili u borbama za Prozor, Ostrožac, Neretvu, Drinu, Sutjesku, Bare, Zelengoru, o čemu postoje dokumenti, a o tim problemima nešto sam, pored mnogih drugih, i ja pisao. U tim našim zajedničkim bitkama, počev od prvog oslobođenja Livna, 5. VIII 1942. pak IV i V neprijateljske ofenzive u zajedničkim žrtvama i mukama kalilo se naše bratstvo i jedinstvo, stvarale su se naše brigade, divizije i korpusi - stvarala se i rađala naša Narodna Jugoslavenska Armija i mornarica, u čemu je Dalmacija, kao pokrajina, dala najveći masovni broj

dobrovoljnih partizanskih boraca, od 1941. - 1945. godine, što su u svojim ocjenama to istakli, Edvard Kardelj i Vladimir Dedijer.

Iz objavljenog feljtona današnji naši naraštaji ne vide koje su to naše brigade i divizije ponijele na leđima svojih boraca najveći teret i žrtve u prijenosu i spašavanju naših ranjenika. To su bile divizije - Deveta dalmatinska i Sedma banijska u zajedničkoj borbi s ostalim brigadama i divizijama glavnine Vrhovnog štaba."

Danas, kada mislimo o sudbini ranjenika treba imati u vidu i činjenicu da je Prvi bosanski korpus bio znatno brojnija i jača partizanska formacija nego Deveta dalmatinska divizija, a ipak je imao teške i krvave borbe u pozadini naše glavnine. Jedva se uspio izvući iz okruženja uz velike žrtve, a ranjenike nije uspio sačuvati. Na istom pravcu strašno je stradao banijski zbjeg naroda pri svom povratku. Kosta Nađ se nije suprotstavio Titovom naređenju. Nije smijenjen, nije odgovarao ni on, ni Tito, za sudbinu naših ranjenika. Kosta je dobio i čin generala armije, a to je uskraćeno upravo najboljim komandantima naše vojske - Koči Popoviću i Peki Dapčeviću.

Uz sve ovo napominjem da put od Neretve do Biokova, Kamešnice i Dinare, kamo se Deveta dalmatinska divizija trebala probiti s Centralnom bolnicom i ranjenicima po naredbi Tita i Vrhovnog štaba, iznosi od 110 do 160 kilometara. Da prođe stazama po surovim planinama i brdima, gdje se s ranjenicima na nosilima ne može ići brže od dva kilometra na sat, diviziji bi bilo potrebno od 5 do 8 dana, ako dnevno marširа po deset sati i to bez borbe.

To što je najbolja njemačka jedinica u ovoj ofenzivi, 7. SS divizija „Princ Eugen", s 20.000 vojnika, 6. veljače iz Livna izbijala na Duvno, a u isto vrijeme talijanske jedinice s četnicima, ustašama i domobranima, s prostora Imotskog također nastupale ka Duvnu, a kasnije su krenule za Devetom dalmatinskom divizijom, dovoljno govori da je plan Tita i Vrhovnog štaba bio pogrešan. On je tada ipak usvojio moj prijedlog, suprotan njegovom planu. Vrlo brzo se pokazalo da on nije zaboravio da je kao vrhovni komandant morao mijenjati odluku. Nije važno kako se to odrazilo na njegov odnos prema meni lično, žalosno je i nedopustivo da su visoku cijenu platili partizanski borci iz Dalmacije. Stvarna kazna za Dalmaciju, čiji su borci izvršili uspješno sve zadatke, bila je Titova naredba da se rasformira Deveta dalmatinska divizija. Samo su visoka politička svijest, partijnost i patriotizam dalmatinskih partizana spriječili da dođe do sukoba i otpora ovoj lošoj i u svemu pogrešnoj odluci Tita i Vrhovnog štaba.

Zato je u našoj historiografiji Deveta dalmatinska divizija ostala anonimna i bezimena, jer nije bilo hrabrosti i poštenja da se piše istina. Ta istina bi govorila i o nedopustivim promašajima koje su napravili, zajedno, Tito i rukovodstvo našeg pokreta. Do kraja Titovog života, on sam i njegovi zvanični biografi uvijek su iznosili samo hvalospjeve o odlukama koje je donosio. Njegov odnos prema Dalmaciji i prema meni lično nije se promijenio do kraja njegovog života, nikada nije zaboravio da sam mu opravdano dao otpor i da se moja koncepcija pokazala ispravnom. Nažalost, sve se to negativno reflektiralo i na Dalmaciju do danas, a iz ovakvih feljtona vidi se da se odnos ne mijenja.

Pošto smo svi ipak uspjeli prijeći na drugu obalu Neretve neprijateljski plan je doživio neuspjeh.

Velike su žrtve borci i rukovodioci Devete dalmatinske divizije podnijeli od njenog formiranja, do rasformiranja nakon dva mjeseca, travnja 1943. nakon što smo oslobodili i

Nevesinje i tukli četnike. To nije uspjela sama Treća udarna divizija, tu je poginuo i Pero Ćetković, njen komandant. A Dalmatinci su dobili i tu bitku. I poslije svih pobjeda dolazi ocjena da diviziju treba rasformirati. Samo je Dalmacija to morala podnijeti od svoga vrhovnog rukovodstva, to je jedinstven primjer u čitavom ratu. Jedinstven negativan primjer koji je pokazao tko je vrhovna vlast. Vlast je jača i od argumenta, privremeno.

U toku Pete neprijateljske ofenzive bila je rasformirana i Treća dalmatinska brigada. Kad se o tome odlučivalo imao sam opet suprotan stav. Naravno, to nije moglo spriječiti provođenje te odluke.

Uz sve žrtve, iskušenja, napore i nepravdu, Deveta dalmatinska divizija dala je u Četvrtoj i Petoj neprijateljskoj ofenzivi ogroman prilog bratstvu i jedinstvu naših naroda, jačanju naše oružane snage i time, u ime revolucionarne i patriotske Dalmacije, dokazala da su joj na srcu ležale žrtve koje su dali sinovi i kćeri Srbije, Sandžaka, Crne Gore i Bosne i Hercegovine, kao svoju dragocjenu pomoć u zajedničkim borbama. Zato Deveta dalmatinska divizija koju smo ponovo formirali po povratku u Dalmaciju iz Pete ofenzive, koja se žrtvovala i neustrašivo borila za spas ranjenika može s ponosom nositi naziv Divizije bratstva i jedinstva.

Na naučnom skupu „Neretva - Sutjeska 1943“, koji je održan u Sarajevu 1968. godine, na kojem je sudjelovao i Bil Dikin, bio sam prinuđen o Devetoj dalmatinskoj diviziji reći i ovo:

„Čitav kompleks pitanja vezanih za period od prvog njenog formiranja do njenog rasformiranja ostao je nenačet. To je šteta jer je imalo što da se kaže, posebno o pitanju bratstva i jedinstva.

Kada su proleterske brigade na maršu za zapadnu Bosnu 1942. godine naišle i na dalmatinske jedinice, u zajedničkoj borbi za Livno i Duvno učestvovali su Krajišnici, Dalmatinci, Crnogorci, Srbijanci, Hercegovci. Tu, u tim bitkama, kovalo se bratstvo i jedinstvo i jačale su naše jedinice. Mobilizacijom boraca iz Dalmacije, Krajine i Like popunjene su proleterske brigade. Ja smatram da je oslobođenje Livna, i sve što je s tim povezano, bilo uvod u stvaranje tzv. Bihaćke partizanske države. Da u zajedničkim naporima nismo oslobodili Livno, Duvno i čitav onaj teren i mobilizirali hiljade novih boraca, onda bi vrlo teško bili došli do tzv. Bihaćke republike.

Na kraju, mislim da bi naš Vojnoistorijski institut trebalo da doradi sve ono što nije rečeno, da iznese sav značaj borbi na Neretvi i Sutjesci. Pa i više od toga. Tako bi čitava oružana borba naroda Jugoslavije bila kompletno obrađena.“

Rekao sam to 1968. u Sarajevu. Do danas se nisu usudili napisati istinu o Devetoj dalmatinskoj diviziji, jer je to delikatna tema koja ukazuje na Tita, kao odgovornog za rasformiranje divizije koju je dala Dalmacija.

Teški momenti

Još dok su brigade Devete dalmatinske divizije vodile teške borbe oko Imotskog, imali smo gubitaka i znatan broj ranjenih, koji je naglo povećan onim ranjenicima koji su autobusima upućeni iz Centralne bolnice nama. Naše povlačenje iz Imotskog uz neprekidne borbe bilo je teško i zbog velikog snijega, mraza i bure koja je bjesnila na planini Čvrsnici i

dalje. Imali smo dosta smrznutih i umrlih ranjenika i bolesnika, a četnici i ustaše i okupatori su nas gonili sa svih strana, ubijajući i koljući svakoga koga uhvate.

Za vrijeme krvavih borbi koje je vodila Treća dalmatinska brigada na sektoru Kočerina i Širokog Brijega, naši borci zaplijenili su poštu koja je bila poslana iz Širokog Brijega u Mostar. Tu smo našli i pismo koje je gvardijan franjevačkog samostana na Širokom Brijegu uputio Paveliću. On mu je u tom pismu vrlo opširno pisao o partizanima, o borbama koje vode, o ustanku u Dalmaciji i mobilizaciji hiljada Dalmatinaca koji odlaze u srpske i crnogorske brigade, pa u vezi s tim predlaže Paveliću da se što hitnije napravi plan raseljavanja naroda Dalmacije u istočnu Bosnu i ostale dijelove NDH i upozorava da „nigdje ne bi smjela biti tri Dalmatinca zajedno, jer ukoliko se to ne učini, Dalmatinci će kao izrodi hrvatskog naroda dovesti do propasti NDH“.

Prodor njemačkih i ustaških kolona sa sjevera i naš neuspjeh da oslobodimo Konjic nametnuli su nam teške uvjete borbe. Pošto su pred nama, na drugoj obali Neretve, bili teško prohodni planinski tereni, naše jedinice su morale u kanjonu Neretve uništiti kompletno teško naoružanje. Deveta dalmatinska divizija i Sedma banijska divizija su prenijele ranjenike iz Jablanice, preko srušenog mosta, uz zaleđeni, strašni Prenj do Glavatičeva. U ratu, pogotovo u našem partizanskom nema lakih borbi i zadataka, ali prijenos teških ranjenika, po svojoj fizičkoj i psihičkoj strahoti nije moguće potpuno opisati. Prihvatili smo se teškog i časnog zadatka prema našim ranjenim borcima. Bili smo stalno pod udarom artiljerije i aviona. I pored uspjeha naših divizija u borbama, fizičko i psihičko stanje ranjenika i boraca u ovim trenucima bilo je kritično, ono se iz dana u dan sve više pogoršavalo zbog strašnih napora, nedostatka hrane, lijekova, hladnoće, a nema mogućnosti za odmor i predah. Planinska naselja su malobrojna, popaljena i većinom napuštena. Ako je tu nečega i bilo, prije nas su tuda prošle tri naše divizije, a ostali smo mi i Banijci, s ranjenicima. Borci ove dvije divizije su bili i zaštitnica, išli smo zadnji s ranjenicima i tifusarima, borci su gladovali, ginuli i umirali. Planina Prenj bila je pod zaleđenim snijegom, na borce je, pored svega, napad vršila i studen, tifus i dizenterija.

Bombardiranje i mitraljiranje nije prestajalo od jutra do mraka, imali smo velike gubitke i sve više ranjenika. Na prijevoju iznad Konjica kojim smo morali proći, bio je pod ledom strmi i uski prolaz koji je neprekidno tukla neprijateljska artiljerija. Tuda se jedva moglo proći zbog leda. Strmi teren i ponor značili su smrt za svakoga tko se oklizne. Prolazilo se puzeći, a pod noge konja smo stavljali vunene deke, dijelove naše odjeće i zamotavali smo im noge da se ne pokliznu. Pa ipak, okliznulo se puno konja s ranjenicima i našlo smrt niz litice, uz strašne krikove. Bolni su i vrlo teški bili ti dani za naše borce, a pogotovo za one najmlađe. Oni su u mašti žudili za ljepšim životom. A kad su odlazili od svojih kuća u partizane, nisu mogli ni zamisliti krvavu strahotu ovoga što su sada doživjeli - glad, tifus, umiranje u snijegu. Čitav taj put od Jablanice do Glavatičeva posijan je brojnim partizanskim borcima, koji su tu zauvijek ostali. U takvim naporima ni mladom, zdravom i jakom čovjeku nije bilo lako. Gladan, slabo odjeven, često i bos, a pod teretom oružja i municije.

Kao komandant divizije i ja sam pomagao borcima nositi ranjene drugove, doživio sam da borci noseći na ramenima nosila ili ranjenika na leđima, da umiru od napora. Od napora, gladi i iscrpljenosti udarila bi im krv na usta ili nos i uši i oni su padali mrtvi, a spašavali su ranjenog druga. Bilo je slučajeva da su ranjenici i borci, plačući, proklinjali dan kad su se rodili

i život i patnje kojima su izloženi. Život je njihov zapravo tek počinjao, a već su osjetili najtežu gorčinu, tugu i bol. I kad su umirali vidio sam im u očima iskru nade u našu pobjedu.

Naš partizanski rat bio je težak u svim fazama, od svakog našeg borca tražila se i hrabrost i izdržljivost. Posebno u jurišima, ali najteže je bilo prenositi ranjenike i voditi borbu, da ih sačuvamo i obranimo. Svaki borac koji je na ramenima nosio nosila i osjetio tu težini zadatka, tražio je i želio ići u borbu i akciju, svaki je želio prije i poginuti nego biti teško ranjen i nesposoban za hodanje. Jer to je značilo i težu sudbinu od juriša u borbi.

Kad smo donijeli ranjenike u Glavatičevo, Deveta dalmatinska divizija dobila je zadatak da vodi borbe s četnicima i Talijanima na pravcu Nevesinja i Gackog. Djelovali smo zajedno s Trećom udarnom divizijom. Borbe su bile teške, taj teren je bio pod jakim četničkim utjecajem. Ipak smo uspjeli osloboditi Nevesinje, čime smo na najbolji način pokazali borbenu sposobnost divizije. Ni to nije bilo dovoljno. Tito je odlučio i dalmatinska divizija je rasformirana! Tada Draža Mihailović uzalud šalje naređenje:

„Preduzmite sve da na liniji, koju sami izaberete prema situaciji, zaustavite sve napade komunističkih trupa i sprečite po svaku cenu dublji prodor komunista ka Nevesinju. Kao oslonac neka vam služe Crvenj - Crna Gora - Velež planina. Objasnite ljudima da su pojačanja stigla i da izdrže još dan - dva kako bi bili u stanju da organizujemo napad za uništenje komunista. Tražite od Baćovića da mobiliše sve snage i da vas pomogne, a da njegove kolone energičnije gone iz pozadine komuniste pomoću Nemaca. Neka Baćović najhitnije organizuje odbranu Nevesinja, koje mora čuvati po svaku cenu do dolaska Đurišića. Samo aktivnim radom i neprekidnim protivnapadima možemo zadržati jedinice u svojoj ruci. Zaustavite komuniste, izvestite hitno o situaciji.“

U dnevniku je Vladimir Dedijer zapisao, utorak, 13. aprila 1943.:

„Naišao je Vicko Krstulović. Ispričao nam je kako je Nevesinje po treći put oslobođeno. Pobijeno je preko stotinu četnika. Sada su opet naši u gradu. Baćović sa svojom brigadom povukao se u Mostar. U njegovim redovima ima vrlo malo Hercegovaca. Njegova brigada se sastoji od Rogatičana. Do sada se prepolovila. Među ubijenim četnicima nalaze se i dva oficira, jedan od njih je komandant bataljona. Kod njega je nađeno pismo Baćovića puno psovki. ’Hercegovci su govna. Majčina im. Samo sede po rupama, obrijali brade i čekaju da se predaju partizanima.‘ Sada se Baćović nalazi u Mostaru, hrane ga Italijani pa će ga opet baciti na nas.“

Uslijed svih teškoća, napora i žrtava, bilo je ponekih boraca, uglavnom u Četvrtoj brigadi Devete divizije, koji su većinom bili s Biokova i otoka, koji su tražili da se vrate u Dalmaciju. To je bilo nepravilno i nemoguće u toj ratnoj situaciji. Usprkos mom odlučnom stavu i političkom objašnjavanju, pojedini borci, u grupicama, dezertirali su s područja Nevesinja u namjeri da se povrate u svoje odrede na Biokovu i Dinari. Većina tih boraca je na terenu uhvaćena i poklana od četnika i ustaša, koji su ih u zasjedama oko svojih sela lovili. Vrlo mali broj uspio se probiti do Dalmacije, a neke su zarobili Talijani i poslali ih u logor.

Tifus, dizenterija i iscrpljenost odnijele su brojne borce Devete dalmatinske divizije. Ljudi su umirali na nogama, ili sjedne i prevrne se mrtav. Sumnjali smo i u trovanje od neprijatelja, a drugovi iz saniteta nisu potvrdili te sumnje.

O stanju u našoj diviziji redovno sam izvještavao Vrhovni štab. Mislim da su to činili i neki drugi, koji nisu iz Devete dalmatinske divizije, i da te informacije nisu bile istinite i objektivne. Naš štab divizije nalazio se u Kifinom selu, kod Nevesinja. Kao komandant divizije pozvan sam da dođem kod Tita u Vrhovni štab, u selu Govza. Tu mi je saopćeno da se Deveta dalmatinska divizija rasformira! Suprotstavio sam se, Tito i Vrhovni štab nisu usvojili argumente koje sam iznio. Nije vrijedilo. Naredba se mora provesti.

Predratni oficir, Splićanin, Hribar došao je u partizane, bio je u našoj diviziji, u štabu Treće dalmatinske. U svoj ratni dnevnik, zapisao je 13. aprila 1943.:

„'Arture, Vrhovni štab je donio odluku da se naša 9. Divizija rasformira, a s njome i naše 4. i 5. brigada. Naša brigada neka se popuni iz 4. i 5. brigade, a dijelom neka se borci pošalju kao popuna 1. i 2. Proleterskoj diviziji.

Odluka je donesena, ali nije još izdato naređenje, a nama je rečeno da ovo raspravimo na našem partijskom sastanku i da još sutra obavijestimo Vrhovni štab o našem stavu. Drug Vicko i drug Jordan su sada već kod druga Tita i nastojat će svim silama da se ova odluka opovrgne, te da nam ostave našu diviziju.

Nama je svima jasno da je naša divizija prošla kroz najtežu golgotu, prvo, za vrijeme nošenja ranjenika, a zatim još gore, tifus nas desetkuje iz dana u dan, a borci nam kopne kao snijeg na suncu. Sve nas je manje i manje, pa više kao divizija i ne predstavljamo udarnu snagu. Naravno, mi se ne možemo oprijeti odluci druga Tita, ali ćemo pokušati barem da ostane Štab divizije, pa makar s jednom brigadom, dok se ne otvori put za Dalmaciju, jer tamo ustanak buja i priliv boraca iz dana u dan je sve veći.

Eto, zato smo svi tako deprimirani još od jučer, i zato nam je bilo neobično važno da se u borbama oko Nevesinja pokažemo, da smo još uvijek udarna snaga, sposobna zauzeti utvrđeni garnizon.' Dok je ovo Roje govorio, ja sam stajao kao okamenjen. Zurio sam u njega bez riječi. Pa je li to moguće? Zar drug Tito da donese takvu sudbonosnu i tragičnu odluku koja će odjeknuti kao grom iz vedra neba među našim Dalmatincima u diviziji, a još više među narodom Dalmacije, koji je bio tako ponosan na svoju diviziju?

Kako se tek osjećaju drug Vicko i drug Jordan? Dugo nisam mogao doći do riječi, konačno sam eksplodirao: 'Ante, zar je to moguće? Zar se drugovi iz Vrhovnog štaba tako igraju i razbacuju s nama? Zar smo mi neka moneta za potkusurivanje? Dokle će naši borci popunjavati proleterske jedinice, pa crnogorske, ličke i krajiške? Zar nam je to hvala za sve što smo do sada uradili?'

Bio sam van sebe i takorekući vikao sam iz sveg glasa, umjesto da tiho razgovaram. Ante me uhvati obim rukama za rame i stade me bijesno drmati: 'Jesi li ti Arture poludio? Što se tako dereš da svak čuje? Ovo je morala biti tajna za svakoga, a ti sada urlaš da te svako može čuti. Umiri se jer ćeš donijeti nesreću i sebi i meni.'

Dok je govorio, drmao me obim rukama tako snažno, da smo skoro obojica pali na zemlju.

Prenuo sam se i počeo smirivati. Nisam mogao doći do riječi, steglo me nešto u grlu, davilo me. Pokušao sam se smiriti i staložiti, ali mi je to teško uspijevalo. Okrenuo sam se i pošli smo nazad prema Štabu.

Nismo više progovorili ni riječi. Stali smo pred vratima naše zgrade: 'Ti Ante uđi, ja ne mogu, moram malo lunjati po gradu i malo se smiriti. Unutri bih se ugušio. Nemoj mi zamjeriti, ja ću se već na neki način primiriti. Zdravo!'

Okrenuo sam se i stao lutati po mračnom i pustom Nevesinju.

Naše 9. Divizije više nema. Nema više imena i naziva koji je sjedinjavao sve nas Dalmatince u borbi i na rodnoj grudi. Vicko, Jordan, Škorpik, Banina i Ljubiša, svi divni i odani drugovi, sada neće više voditi našu, već slavnu diviziju, protiv narodnih neprijatelja. Moja slobodarska Dalmacija gubi svoje čedo, svoj simbol borbe protiv talijanaša i ovih prokletih izroda, pod bradama, šubarama i bijelim orlovima, nekadašnjim simbolima junaštva i legendarne hrabrosti, kao i požrtvovanja za svoj narod, a danas simbolima sramote, izdaje i sluganstva okupatorima naše domovine."

Iz borbi oko Nevesinja imali smo veliki broj ranjenika, koje smo smjestili u Kifino i druga sela, po stajama. Jako su nas bombardirali i mitraljirali talijanski i njemački avioni i nanosili su nam velike gubitke. Tukli su po selima gdje su bili smješteni naši ranjenici, veliki broj je poginuo ili izgorio u tim stajama. Neke smo uspjeli spasiti od plamena, a bilo je jezivo slušati krikove i zapomaganja ljudi koje nismo ni na koji način mogli izvući, pa su izgorjeli živi.

Vrijeme je bilo hladno, planine pod snijegom, a posebno Morine. Nakon gubitka Nevesinja i teških borbi koje su vođene oko Gackog i Fazlagića kule, morali smo uputiti sve ranjenike s područja Nevesinja preko Morina i Uloga u Kalinovik, u Centralnu bolnicu.

U pratnji jednog kurira krenuo sam dan kasnije za ranjenicima iz Kifinog sela preko Morina za Vrhovni štab. Na tom putu, preko zloglasnih Morina, nabrojio sam 29 smrznutih ranjenika iz Devete dalmatinske divizije, među njima i dva brata Krstulovića iz Splita. Bio sam pun bola zbog svih boraca i bolesnika i ranjenih koji su ostali, ginući i umirući na putu od Jablanice do Glavatičeva i onih koji su izgorjeli pred našim očima u Kifinom selu. Ali ovih 29 smrznutih boraca, koje smo uputili da ne padnu u ruke četnicima, potresli su u meni svaki nerv i ma koliko da sam se sa sobom borio, plakao sam i sebe teško optuživao što sam ih uputio. Ali drugog izlaza nije bilo.

Ispunjen strašnom tugom i bolom stigao sam u Vrhovni štab. Već sam rekao da me je tu dočekala nepravedna odluka o rasformiranju divizije.

Rat je neumoljiv, odluka se morala provesti. I opet je trebalo rješavati pitanje popune proleterskih i drugih brigada. Borci iz Devete dalmatinske divizije popunili su ostale naše jedinice.

Po rasformiranju divizije, njen štab, u kojem su bili - Josip Škorpik, načelnik štaba, Ljubiša Urošević, zamjenik načelnika štaba i Ivica Kukoč, politički komesar i ja kao komandant, raspoređeni smo, stavljeni na raspolaganje Vrhovnom štabu. To znači da smo lišeni mogućnosti da vodimo partizanske jedinice. A do tog momenta smo imali velike uspjehe u borbi i ostvarili smo sve postavljene zadatke. Rekao sam Nazoru da je Tito odlučio da se rasformira naša divizija. Tih dana je naš veliki pjesnik i partizan napisao onu čuvenu „Poruku Dalmatincima", koju želim dati javnosti, a i odgovore Nazoru, pisma koja su mu uputili borci i štabovi naših jedinica.

„Drugovi i braćo Dalmatinci!

Negdje s veličanstvenih planina, što prave zaleđe vašim jadranskim žalima, šaljem vam pozdrav i ove riječi!

Pobjegao sam iz ropstva i sramote takozvane Nezavisne Države Hrvatske, da se nadišem ovdje slobode i da se prožmem osjećajem nacionalne časti i ljudskog dostojanstva. Izložio sam se tvrdu načinu života, oskudici u najčednijim udobnostima, tjelesnim naporima i mukama, spavajući katkad pod stablom s kamenom ispod glave, ali se Čovjek oslobodio u meni težine, dobio nova krila, našao cilj, kojemu mora težiti u ove dane toliko kobne ne samo za naš narod, nego i za čitavo čovječanstvo. Jadan li je svaki koji u ovome sudbonosnom sukobu i obračunavanju sjedi na kućnom pragu, da, bojažljiv, mlitav i neodlučan, misli samo na svoje sitne lične koristi!

Braćo i drugovi iz moje rodne pokrajine, nema nikoga koji bi nam mogao predbaciti da smo ikada bili mlitavci, ljudi bez ponosa i bez kičme, krotka ljudska marva u tuđem ropstvu. Kod nas se ustrojila drevna hrvatska država pod narodnim vladarima; vodili smo borbe s Venecijom braneći naše zaljeve i otoke; Neretljani bijahu strah i trepet negdašnjih Mlečića na moru, senjski su uskoci bili naše primorske krvi. Ravni kotari bijahu kolijevka junačkih srdaca; zagorski su se Dalmatinci borili s Turcima, a u novije doba Poljičani se opirahu generalima silnog osvajača, cara Napoleona; brodovi talijanskog admirala Persana utapali se kod Visa, uništeni vještinom i smionošću dalmatinskih mornara.

Hrvatski ponos, hrvatski prkos i hrvatsko junaštvo pokazivalo se kroz vjekove djelima naših otaca i pradjedova.

Mlitavost, ravnodušnost, prilagođavanje autoritativnim zahtjevima, savijanje šije pred otimačem i pred krvnikom, odricanje od svog jezika i od svojih običaja, puzanje pod tuđinskom petom; sve te sramote i svi ti poroci nisu nikad okaljali Dalmatinca.

Pa neće ni u dane što ih sada proživljujemo.

U zaleđu Dalmacije rasplamtio se i gori uvijek jačom žestinom rat partizana protiv fašizma. Hrvati i Srbi, katolici, pravoslavni i muslimani, čvrsto složeni u nevolji, digoše se protiv okupatora, protiv Nijemaca, Talijana i njihovih slugu i robova, ustaša i četnika, koji pale kuće, kolju ljude, uništavaju imanja, sela i varoši.

Ili se pustiti zaklati i istrijebiti zauvijek, ili se dignuti i obraniti.

Trećega nema.

Jao mlitavcu i strašljivcu!

Njemu nema spasa; oluja će ga zahvatiti, ma se on ponižavao, čuvao i pritajivao.

Drugovi i braćo Dalmatinci!

Partizani su od negdašnjih pojedinih, gotovo nenaoružanih skupina, sami i bez ičije pomoći, sastavili čete i bataljone, brigade i divizije, narasli u korpuse, u čitavu vojsku, koja - dobro vođena i uvijek bolje opskrbljena - tuče u našoj zemlji tuđinca, praveći mu štete i neprilike, a bije, goni i kažnjava četnike i ustaše braneći narodu život i imanje.

Konačni je njihov cilj protjerati tuđinca iz svih naših zemalja, očistiti ih od domaćih izdajica, uvesti nov društveni poredak ne rušeći nikome vjeru otaca, ne gušeći nacionalne osjećaje, ne obarajući pravo vlasništva

Naši su napori veliki, jer su neprijatelji mnogi i jaki, ali i naša snaga neprestano, od dana u dan, samo raste, pa se naši uspjesi množe, a područja što ih oslobađamo neprestano šire.

Narod je progledao i diže se na ustanak, pridružuje se nama, počinje - ma gdje bilo - kupiti se, organizirati se i ulaziti u borbu na prokušani i uspješni partizanski način.

Već postoji čitava hrabra dalmatinska divizija, a Dalmatinci su se također istakli kod oslobođenja Jajca, Prozora i Jablanice.

Neka se svaka dalmatinska planina prometne u partizansku tvrđavu, svaki naš zaljev u gusarsko gnijezdo protiv otimača našeg mora, svaki naš otok u klisuru, o koju će se razbiti lađa grabežljivog okupatora!

Dalmatinsko Zagorje i Primorje neka listom ustane!

Sve se može kad se hoće.

Stupite, drugovi, u partizanske redove, dižite ustanak, započnite što življe djelovanje, ma gdje bilo i ma kako bilo, i uspjeh je siguran, pobjeda je neizbježiva.

Pomognimo i mi Slavenstvu! Prodičimo Hrvatstvo, koje su izdajice i mlitavci okaljali! Budimo i mi Dalmatinci radnici u novom građenju sudbine čovječanstva!

Čuvajmo svoju čast i obraz svoj!

A kad nas pobjeda ovjenča, mi ćemo s ponosom gledati na minule napore i muke.

Veselit ćemo se novom, pravednijem poretku društva uopće i sreći svoga naroda i svojih obitelji te kazati: Pridonijeli smo i mi uništenju Zla i uzvišenju Dobra.

Dostojni smo i mi da živimo na suncu Božjemu u novom bratskom savezu oslobođenih i preporođenih naroda."

Prvi su Nazoru pisali Ljubo Đurić i Slobodan Penezić u ime boraca i štaba Druge proleterske brigade i poručili mu, pored ostaloga, i slijedeće:

„Mi, sinovi srpskog naroda, borci II Proleterske brigade, u čijim se redovima bori veći broj i Vaših kršnih Dalmatinaca, nastavit ćemo i dalje borbu s ostalim jedinicama naše Narodno-oslobodilačke vojske, koja predstavlja oličenje oružanog bratstva i bratskog jedinstva naroda Jugoslavije, borbu, koja će do temelja smrviti mrske osvajače - vjekovne neprijatelje nas Južnih Slavena i konačno izvojevati slobodu našim narodima.“

A tri dana kasnije, Peko i Mitar Bakić, u ime Druge proleterske divizije pišu:

Vladimiru Nazoru,
Velikom sinu i pjesniku Hrvatske.

Tvoja poruka borcima Dalmacije istovremeno je i poruka svim rodoljubima porobljene Jugoslavije. Ta poruka nije ništa novo u Tvome životu - ona je sinteza cjelokupnog Tvog dosadašnjeg pjesničkog rada. Danas, kada je hrvatski narod uzeo svoju sudbinu u svoje ruke u borbi protiv vjekovnih neprijatelja hrvatskog naroda, Tvoje učešće u toj borbi osnažilo je i još čvršće sjedinilo borce Hrvatske i sve borce naše pobjedonosne Narodno-oslobodilačke armije.

San hrvatskog naroda, vjekovni san, za koji je tuđinskim osvajačima položio svoj život Matija Gubec, ostvaruje se danas u najvećoj borbi čovječanstva protiv njemačkog i talijanskog fašizma. Probuđeni hrvatski narod, slobodarska Dalmacija ispisuje na svoje zastave oslobođenja i Tvoje ime. Teret godina nije te zadržao. Svojim imenom, svojom borbom pokazuješ put hrvatskoj mladosti, jedini put koji vodi k pobjedi nad krvolocima slavenskih naroda i mračnim grobarima kulture i općeg napretka.

Borci Srbije, Crne Gore, Makedonije i Slovenije ponosni su što imaju pored sebe hrabrog suborca - pjesnika vječnih hrvatskih težnji - Vladimira Nazora.

II. proleterska divizija, borci naše divizije ponosni su što se sinovi Hrvatske i Dalmacije zajedno s njima nalaze u udarnim redovima oslobodilačkog pohoda naših naroda.

Uvijek si bio na predstraži hrvatske slobode i nezavisnosti. Danas si prvoborac za slobodu Hrvatske i svih naroda Jugoslavije. Ribari, težaci, omladina Dalmacije - vojnici naše slavne armije - s Tvojim imenom na usnama kuju vječito jedinstvo naroda Jugoslavije, jedinstvo u pobjedi i slobodi svih porobljenih.

Jadran gori, Jadran rađa slobodu. Kroz buru i oganj borbe odjekuje Tvoja poruka i budi zaspale i podiže klonule.

Hrvatski narod Te voli, borci Hrvatske Te slijede - svi borci naše armije, nastupajući u slobodu, pozdravljaju svog velikog druga, velikog sina Hrvatske, Vladimira Nazora!

Na obalama Drine.

U ime boraca, komandira i političkih komesara:

Politički komesar	*Komandant*
Mitar Bakić	*Peko Dapčević*

I ja sam Nazoru uputio pismo:

„Velikom hrvatskom pjesniku
VLADIMIRU NAZORU,

Dičnom rodoljubu i neustrašivom narodnom borcu.

Tvoja snažna poruka Dalmatincima, kojom si se iz veličanstvenih planina Hercegovine obratio braći i drugovima iz Tvoje rodne pokrajine, razliježe se danas kao borbeni poklič dalmatinskim kršem. Ona od Dinare i Biokova prelijeće našim žalima i odzvanja našim otocima, ona potresa naša sela i gradove, a njen se odjek snažno čuje iznad virova nemirne Drine i s oslobođenih planina Crne Gore, kuda je naši hrabri borci - Dalmatinci - donoseći slobodu porobljenoj braći, prenose pobjedonosnom pjesmom.

Uništavajući neprijatelja narodnog na svakom koraku, u svojoj rodnoj Dalmaciji, po hercegovačkim i crnogorskim planinama, po sandžačkim vrletima i gdjegod se on pojavi bez razlike, bio to njemački ili talijanski fašist, bio to njihov ogavni i podli sluga, domaći izdajnik, Dalmatinci, borci Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije svjesni su, da ispunjavaju zavjet narodni i pronose slavu naše nikad pokorene Dalmacije; a svakog dana pristižu sve novi i novi mladi borci, sinovi naše dične Dalmacije, da u spletu s ostalim narodima Jugoslavije još većom žestinom nastave ovu svetu otadžbinsku borbu do potpunog uništenja neprijatelja i njegovog konačnog istjerivanja iz naše zemlje.

U ime boraca, komandira, komandanata i političkih komesara ove operativne zone, ovaj štab, svjestan da tumači osjećaje njih sviju, izražava Ti zahvalnost na junačkoj poruci koju si uputio Dalmatincima, i ponosi se da je pjesnik 'Medvjeda Brunda', 'Velog Jože' i 'Slavenskih legendi' s njima, da dijeli njihovu sudbinu, njihove teškoće i njihove napore, da skupa s njima bere lovorove vijence i dično svijetla pošteno i neokaljano ime Dalmatinaca.

Tvoje aktivno učešće u ovoj borbi još više nas sve učvršćuje u dubokoj vjeri u sigurnost naše pobjede - pobjede oličene u našem borbenom pozdravu:

SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU!

Štab IV. Operativne (dalmatinske) Zone Hrvatske
Komandant
Vicko Krstulović"

Kad je primio pisma od Ljube Đurića i Slobodana Penezića i od Peke i Mitra, Nazor je u svoj dnevnik zapisao: „Poslat ću oba pisma Titu, da vidi kojim duhom dišu njegovi borci."

Ni borbenost Dalmatinaca, ni Nazorova poruka, ni moji argumenti, ništa nije bilo dovoljno da Tita uvjeri koliko je pogrešna - politički, nacionalno i vojnički - njegova odluka da rasformira diviziju partizana Dalmacije.

Nakon razgovora s Titom, koji je trajao preko dva sata, vratio sam se s vrlo teškim dojmovima u štab divizije. Odmah sam pristupio izvršenju odluke o rasformiranju. Od boraca i rukovodilaca rasformirane divizije ponovo smo formirali Treću dalmatinsku brigadu u jačini od preko 1.200 boraca, a ostale smo uputili u druge jedinice NOVJ.

Nakon toga krenuo sam s drugovima Josipom Škorpikom, Ivicom Kukočem i Ljubišom Uroševićem iz Kifinog sela preko Morina, Uloga i Kalinovika u selo Jeleč u Govzu, u sjedište Vrhovnog štaba i AVNOJ-a. Tu smo bili nekoliko dana i dočekali 1. maj 1943. Tih dana Vrhovni štab poduzeo je pokret u pravcu Sandžaka i Crne Gore,

Kad su došli Stjuart i Dikin, prva saveznička vojna misija pri Vrhovnom Štabu, započet je pokret preko Durmitora, da se probijemo iz okruženja, već je počela Peta neprijateljska ofenziva. Tada su krenuli i članovi AVNOJ-a. Prijelaz preko Durmitora bio je težak zbog magle i kiše, koja je padala cijelu noć. U našoj koloni bio je i stari Nazor, koji je bio vedra duha i visokog partizanskog morala.

Neprijatelj je sve više stezao naše jedinice, opkoljavao nas je i napadao. Prva i Druga divizija već su se nalazile preko Maglića na prilazima Sutjesci i Tjentištu i vodile su borbe. Jedinice Treće divizije vodile su borbe oko rijeke Tare i Pive, a Sedma banijska divizija kretala se s velikim brojem ranjenika ka Sutjesci, uz teške borbe. U to vrijeme nalazio sam se s drugovima Nazorom, Škorpikom i Kukočem u Barnom Dolu, gdje mi je stigla poruka od Tita da krenemo za njima u pravcu Tjentišta. Krenuli smo, spustili se u kanjon Pive i kasnije, preko noći, izbili na Vučevo. Čitav taj put bio je zakrčen ranjenicima, tifusarima i iznemoglima. U toj teškoj situaciji došla je naredba Vrhovnog štaba da se uništi sve teško naoružanje i da se svi izvlačimo iz okruženja, a oni koji ne mogu, da ostanu zajedno s dijelom saniteta.

I ja sam u ratu preživio puno teških momenata, psihičkih i fizičkih potresa, a najteži mi je bio ovaj, kad sam u kanjonu Pive prolazio pored velike kolone naših ranjenika i bolesnika. Oni su bili svjesni teške situacije. Činili smo sve da ih spasimo, a neprijatelj je stezao obruč oko svih nas, da uništi divizije naše Glavne operativne grupe. A onda će i sve ostale. Mnoge od ranjenih boraca sam lično poznavao, slali su pozdrave drugu Titu, svojim drugovima i rodbini, svjesni da će biti uništeni od neprijatelja, ali uvjereni u našu pobjedu, jer su imali moralnu snagu.

Bilo je i onih koji su pali u krizu, apatiju i očaj. Nastojali smo im reći ljudsku, toplu riječ, s nadom da će našim borcima uspjeti da opet odbacimo neprijatelja i da opet spasimo ranjenike. Ali više nismo bili uvjereni da će biti tako. Meni su i danas pred očima likovi tih drugova i drugarica, na kojima se drastično vidjelo unutarnje raspoloženje čovjeka - borca, koji nije žalio sebe. Oni su vjerovali u našu pobjedu i željeli su svim srcem da je i oni dožive i

njihovi najmiliji, da dočekaju sretniji život i da očuvaju čast i ponos. A sada su ih ratni napori, bolest i rane onemogućili da nastave borbu s oružjem u svojoj ruci, sad su osuđeni da čekaju dolazak neprijatelja. Jasno da su oni shvaćali što znači kad je Tito naredio da se uništi teško oružje i idu svi koji mogu u proboj... Bilo je boraca koji su tražili da ih ubijemo ili da im damo oružje da se sami ubiju, da ih ne zarobi neprijatelj.

Hrabrili smo ih da ćemo ih spasiti, nadali smo se, a varali smo i sebe i njih. Užasni su momenti kad se rastaješ od dragih i bliskih ljudi kojima više ne možeš pomoći. Većina od njih se uspjela izdići iznad strašne i neumitne smrti, pokazivali su optimizam i znali su da se mi svi tučemo na život i smrt na Sutjesci, za pobjedu opće stvari, za novu Jugoslaviju. Nabujala Sutjeska odnosila je živote naših djevojaka i mladića. Tu se rađala krvava zora nove Jugoslavije.

Crvena je od krvi naše mladosti, za koju je i narod Dalmacije kroz strašne borbe Četvrte i Pete ofenzive dao više od šest hiljada svojih sinova i kćeri, čije se junaštvo pokazalo u borbama za Jajce, Prozor, Neretvu, Drinu, Sutjesku, Donje i Gornje Bare i Zelengoru. Dužni smo dok živimo ostati dosljedni velikim idealima za koje su neustrašivo ginuli partizanski borci.

Moja Nataša

U isto vrijeme kada su se odvijali dramatični događaji u kojima je učestvovala Deveta dalmatinska divizija, bilo je trenutaka i doživljaja koji daju atmosferu, ali koji su više subjektivni momenti.

Još dok smo boravili u Livnu i na oslobođenoj teritoriji, kada se Tito s Vrhovnim štabom preselio iz Mliništa, na glamočkom području, u blizinu rudnika Tušnica, Aleksandar Ranković je bio u selu iznad Livna i poručio mi je da dođem. Kad sam stigao pozdravili smo se, zdravo - zdravo, i on je odmah prešao na stvar. Kaže, želi da porazgovaramo jer je prije neki dan kod njega dolazio drug Bajer, Ivan Amulić, i žalio se na mene da sam nesposoban kao komandant i politički sekretar PK KPH za Dalmaciju i da bi zato trebalo naći nekog sposobnijeg.

Dok mi je Marko to nabrajao nisam više imao strpljenja slušati to i rekao sam mu, ljut, da me više riješe tog Bajera, jer mi ga je već dosta, s njegovim stalnim nezadovoljstvom, još od prije rata.

Rekao sam Rankoviću da nisam ja sam sebe postavio za političkog sekretara Pokrajinskog komiteta KPH 1939., a nisam sam sebe postavio ni za komandanta zone. To nisam ni tražio. Ja sam vojnik revolucije i Partije, to ću biti i na drugim dužnostima. Ne moraju biti ove koje obavljam. Ako imate bolje rješenje za komandanta i sekretara Partije, vi ga postavite. Marko je vidio da sam ljut i umiruje me govoreći kako oni u Vrhovnom štabu i CK imaju sasvim drukčije mišljenje nego Bajer...

Dobro, rekao sam mu, ali ovo mi je već dojadilo. Odlučite se za koga hoćete od nas.

Veli Marko da pređemo na drugo. „Situacija je sazrela i moramo pristupiti osnivanju Devete dalmatinske divizije. U nju će ući one tri brigade koje ste nedavno formirali - Treća, Četvrta i Peta dalmatinska. Mi smo mislili da štab divizije treba da bude isti kao sadašnji Štab IV operativne zone. Ti komandant, Ivica Kukoč kao komesar, a Josip Škorpik načelnik štaba, njegov zamjenik Ljubiša Urošević.“

Ljubišu Uroševića sam ja tražio da dođe kod nas iz Četvrte crnogorske brigade. Bio je mladi artiljerijski oficir, sposoban i hrabar.

Primio sam na znanje što mi je Ranković iznio, a odluku je donio Tito. Danas kad mislim o ovom razgovoru s Markom, pitam se kakav je to način da počne s onim nevažnim, s Amulićevim pritužbama na mene, a tek onda da mi saopći ono što je važna odluka o formiranju divizije od boraca iz Dalmacije. Jasno mi je danas, a i tada sam intuitivno osjetio, da takva metoda vođenja razgovora služi tome da se pokaže hijerarhijski odnos vlasti, a počeo je tako da isprovocira moju reakciju. On je dobro znao da sam ja otvoren i da kad govorim uvijek ću jasno iskazati svoj stav. Pa ipak je pokušavao da zauzme nekakav stav s visine, pokroviteljski, što nije odgovaralo činjenici da sam od njega stariji i po godinama, a u Partiji pogotovo. Jasno je da se on tako postavio upravo zato. On je član Politbiroa i Vrhovnog štaba, vodi sve kadrovske poslove, stalno sve radi s Titom, za razliku od mene, i kao da mi je htio pokazati kako oni znaju sve, opet za razliku od mene. To nije drugarski odnos, zato se nikada nisam osjećao blizak s njima - Titom, Rankovićem, Đilasom, Milutinovićem, a prave odnose poštovanja i drugarske bliskosti imao sam s Ivanom Ribarom, Nazorom, Lolom, Mošom, Crnim, Kočom, Pekom i drugima.

Devetu dalmatinsku smo formirali u oslobođenom Imotskom, u veljači 1943. U Imotski smo ušli ne samo kao vojna sila. Imali smo tada već i vojnu muziku i kulturne ekipe. Davali smo priredbe i razvili bogat kulturno-umjetnički život. Sa nama su bili Vladimir Nazor, Ivan Goran Kovačić, kompozitori, slikari i tako je naš boravak u Imotskom bio i važan kulturni događaj za narod. To je imalo veliki značaj, jer je utjecalo i na mnoge mlade Imoćane da stupe u partizane. S nama su prošli težak put preko Neretve, Prenja i Sutjeske, mnogi su tamo ostali zauvijek. Osnivanje divizije bila je prava svečanost. Na mitingu je govorio stari komunist i partijski rukovodilac Pavle Lozo, zatim Ante Šupić iz Gradca, veteran KPJ, čestiti komunist Dalmacije. Nedavno je umro, s partijskim stažom dužim od 60 godina.

Već sam ranije rekao da mi je u Livno došla Lucija s Maksimom, Natašom i Viborgom. I oni su krenuli prema Neretvi. Lucija nije htjela ostati u Imotskom što sam joj ja predlagao nakon formiranja divizije, jer se bojala što će biti s djecom. Poslao sam nju i djecu kod našeg simpatizera, Muslimana, u selo Kopčić. Oni su primili moju porodicu kod sebe i nagovarali Lucu da ostane. Ali Lucija je donijela odluku da se s djecom pridruži glavnini naših snaga. Naša Nataša je dobila tifus u Posušju i Lucija ju je morala dati da se priključi Centralnoj bolnici, među tifusare, da se ne bi zarazili borci. Baba Kate, majka Lucijina, koju smo ostavili u kući odbornika u selu Kongori, kasnije se uspjela probiti odatle i stići u Omiš. S Lucijom su išli Maksim i Viborg. A ja sam se u borbama, s mojom Devetom dalmatinskom divizijom, probijao ka Neretvi. Onda sam se našao u onoj dilemi što da učinim, da li da se povinujem naredbi Tita i Vrhovnog štaba. Tada je Arso Jovanović, koji je bio načelnik Vrhovnog štaba, bio u Sloveniji, a zamjenjivao ga je Velimir Terzić. Mislim da je on Titu predložio rješenje o našem udaljavanju zajedno s ranjenicima u pravcu Dalmacije. Da sam izvršio to naređenje ostali bismo s ranjenicima u potkovi i ne bi nam bilo izlaza iz takve situacije. Terzić je proveo kraće vrijeme u Štabu IV operativne zone, kao načelnik. Nismo se dobro slagali, on je suviše bio vezan za šematsko postupanje, nije ovladao partizanskim načinom mišljenja i borbe. Tražio sam od Rankovića da ga uzmu u Vrhovni štab i tako je učinjeno. Stari Škorpik, predratni pukovnik, bio je naš načelnik štaba divizije, i on je isto tako u partizanskim borbama i akcijama ponekad procjenjivao da smo izgubljeni i da izlaza nema. I Terzić i on su

bili vezani za karte, sekcije, busole, a nisu se mogli brzo prilagoditi novom načinu borbe. A ja sam se uvijek držao terena, realnosti na terenu, pa da vidimo tko će koga...

Dok sam s dvojicom pratilaca išao preko Jablanice ka Gračanici, gdje je bio Tito s Vrhovnim štabom, na mostu sam naišao, slučajno, na Luciju s mojim Maksimom i Viborgom. A gdje je Nataša?! Tada sam saznao da je morala ići među tifusare. Poljubio sam ih i zagrlio, onda su oni s jedinicama Treće udarne divizije prešli most na Neretvi. Još jednom sam pogledao za njima i krenuo dalje. Na sastanku s Titom, promijenjena je njegova prvobitna naredba. Već sam naveo da je moja divizija dobila ulogu zaštitnice, uz nošenje ranjenika.

Kada smo bili na zaleđenom Prenju s ranjenicima naredio sam da se kolona prorijedi, jer su nas avioni stalno napadali. Dok smo išli gore na Krstac poginula je divna djevojka, kćer obalnog radnika Ante Jelaske. Bila je lijepa i hrabra, uvijek je se sjećam. Idemo polako, jedva, penjemo se dalje, njemačke „štuke“ nas bombama gađaju, a „rode“ mitraljiraju. Sve dok ne padne noć. Stalno sam obilazio kolonu, hrabrio borce i ranjene, a koliko sam mogao pomagao sam i nositi ranjenike na nosilima. Mislio sam o mojoj Nataši, je li živa, kako će bolesna, djevojčica od 9 godina, prijeći most? Danima sam mislio na nju, dugo je nisam vidio, ne znam što je s njom. Ja imam jaku intuiciju koja mi je više puta spasila život. Jednom sam ostavio kolonu i udaljio se, obilazio sam teren i vraćao se naniže i opet nazad uzbrdo. Svuda snijeg i led. U daljini sam ugledao nekoliko šćućurenih prilika. Prišao sam im i opazio moju malu Natašu. Jedva sam je prepoznao, jedva je bila živa, mršava, kapa joj je pala do ušiju. Nije imala snage da me zove, otvarala je usta i tiho me je zvala „ćaća moj“. Podigao sam je i morao krenuti dalje, na čelo divizije. Da je slučajno nisam našao, i ona bi ostala zauvijek na ledenom Prenju.

Most na Neretvi Nataša je sama prelazila i nabujala rijeka bi je i odnijela da je nije zgrabio za kosu jedan borac i izvukao je. Na padinama Prenja Nataša je zaostala za kolonom tifusara, lutala je bolesna i gladna planinom. Žeđ od visoke temperature gasila je snijegom, a hrane nije bilo.

I napokon smo stigli do sela Krstac, iznad kanjona Neretve i srušenog mosta kod Jablanice, pa smo se probijali dalje, prema Boračkom jezeru. Bio je to ogroman napor, a najteže je bilo borcima koji su nosili ranjenike. U ovom strašnom transportu ranjenika Vrhovni štab nam je uputio Pavla Ilića - Veljka, tada zamjenika načelnika Vrhovnog štaba, doktora Gojka Nikoliša, šefa saniteta, koji je i sam imao tifus i visoku temperaturu. Pomagali smo im, kako smo mogli, Ljubiša Urošević, Ivica Kukoč i ja. Pored svih strahota morila nas je i strašna glad. Ti tereni su i inače vrlo siromašni, a prije nas su ovuda prošle Prva, Druga i Treća divizija. Pored toga, ovaj kraj je bio pod utjecajem četnika i kad smo mi naišli s ranjenicima tu se nije moglo naći ni zrno pšenice, a kamoli kruha.

Kad smo stigli u selo Donja Bjela nikoga nismo zatekli, jer su svi pobjegli zajedno s četnicima. U prizemnoj kući, u jednu prostoriju, smjestili smo se načelnik Josip Škorpik i ja. Ne sjećam se da je još netko bio s nama. U susjednoj kući bili su intendant divizije Dušan Kotoraš i njegov zamjenik Leonard Karli kao i komesar Ivica Kukoč. S njima su bili još neki drugovi. Dok su oni razgovarali, iza jedne pregrade od dasaka provirila je kokoš. To je vidio Karli i rekao drugovima. Oni mu nisu povjerovali, nego su pomislili da mu se počelo priviđati, što i nije čudo u kakvom smo stanju bili. On je onda uzeo neki štap i ugurao ga kroz prorez i odjednom - kokodakanje. Karli se okrenuo drugovima i gledao ih kao da ih prijekorom hoće

podsjetiti da su pomislili da on halucinira. Na to su mu drugovi rekli da kokoši ne smije uzeti, jer to je linija!

„Linija je gore!“ odgovori Karli, pokazujući na komesara divizije Kukoča. On je šutio. Nije odobravao Karliju.

„Idem ja kod druga Jovića, pa ćemo vidit' što je linija“ - odbrusi Karli i uputi se kod mene. Ispričao mi je sve i rekao sam mu da odmah otvaraju pregradu i ulove kokoši!

Našlo se tu sakrivenog i kukuruznog brašna i krumpira. To nam je dalo snage da nastavimo dalje. Ako ne uzmemo mi, za nama će naići neprijatelj, što bi značilo da mi njima ostavljamo hranu. Kakva je to onda linija?!

Dok smo spremali hranu naišli su Pavle Jakšić, komandant Sedme banijske divizije, s Lahom, liječnikom Slovencem, šefom saniteta njihove divizije, a onda i Vaso Jovanović, načelnik štaba Prve proleterske divizije. Kad se sretnemo ponekad, uvijek se rado sjetimo te vesele ratne situacije. Da se tu nismo malo okrijepili i odmorili, ne znam kako bismo izdržali onaj put do Glavatičeva i da li bismo uspjeli prenijeti sve ranjenike. O tome sam već pisao u raznim prigodama ali ne znam je li moguće vjerno opisati situaciju u kojoj smo bili? Ljudi su umirali noseći ranjenike, a pjegavi i trbušni tifus, kao i dizenterija ipak nas nisu zaustavili da stignemo na područje gdje smo se razdužili s ranjenicima i krenuli u nove borbe. Zajedno s brigadama Treće divizije u borbama za Nevesinje. Treća divizija je zaplijenila svu hranu. Devetoj diviziji dali su samo 17 kilograma sira. Sve što smo dobili dao sam sanitetu naše divizije. Šef saniteta bio je doktor Vladimir Beljakov, a komesar Paško Mijan.

Na terenu Hercegovine i Crne Gore strašnu štetu i posljedice su ostavili sektaštvo i ljevičarenje, što se provodilo 1941. i početkom 1942. godine. To je odvelo vodu na mlin četnika i okupatora. Ovdje nisu dobro gledali na nas partizane i bježali su četnicima. Rukovodstvo u Crnoj Gori i Hercegovini je smatralo da će Crvena Armija uskoro doći kod nas pa su se bavili nasilnom „Sovjetizacijom“, strijeljali su ljude, zaveli su teror i mnogi ljudi su otišli na drugu stranu, u četnike. Bile su to krupne greške, koje su učinili Đilas, Milutinović i Moša Pijade. Sada nam se to svetilo, nije nam prišao ni jedan novi borac, iako je bilo rečeno da će se vršiti popuna. A ni hranu nismo dobivali od naroda. Bilo je strašno.

U Ulogu sam se sreo s drugovima iz Sedme banijske divizije, tu sam razgovarao s Stefanom Mitrovićem i kad je on počeo s ironijom govoriti o dalmatinskim borcima, planuo sam na njega. Podsjetio sam ga kako smo se mi u Štabu IV zone u Livnu i borci odnosili prema njima kad su došli i boravili kod nas. Mi smo im davali sve što smo imali, takvo je bilo naše drugarstvo. A ovdje?!

Izdržali smo i Petu ofenzivu

Iz Jeleča i Govze krenuli smo prema Šćepan-polju i Sandžaku, dok nismo opet bili prisiljeni da se preko Lever-Tare prebacimo na Durmitor. Mi, Štab divizije koja više nije postojala, bili smo dodijeljeni Vrhovnom štabu. Sa mnom su bili Lucija i naše troje djece. Lucina rodica Mare Kuvačić bila je sa sinom Milanom, partizanskim kurirom od 12 godina. Sa nama je išla i Jelica Bagat, nevjenčana žena Ivana Amulića, koja je bila noseća, a Amulić je ostao u Dalmaciji. Svi smo bili zajedno s članovima AVNOJ-a. Jelica i brat Vlado Bagat su djeca starog splitskog komuniste Stipe Bagata.

U selu Motički Gaj, kod Žabljaka, okupili su se članovi AVNOJ-a, na čelu s Ivanom Ribarom. Bio je tu i pop Vlado Zečević, Pavle Savić, Pavle Krce, Ivan Milutinović, Nurija Pozderac, Mladen Iveković i drugi. Sa mnom su išli Lucija, naša djeca, Josip Škorpik, Ivica Kukoč, kuriri i pratioci. I Lucija je dobila tifus, pjegavi i trbušni zajedno, otpala joj je duga plava kosa. Na jednoj strmini, dok su bježali pred Nijemcima, u blatu je izgubila opanke, dalje je išla bosa. Tako je prošla i Sutjesku i Zelengoru, sve do srednje Bosne. Imala je visoku temperaturu i halucinacije, tražila je da joj damo crnog vina, limuna i bakalara. Htjela je da je ostavimo da spava. Glad, umor i bolest mnoge su borce i ranjenike odveli u smrt. Neki su se bacali niz litice, a drugi su čuvali zadnji metak da skrate muke. Luce, djeca i ja prošli smo sve. Morali smo izdržati i otrpjeti nepravdu koju su doživjeli borci Dalmacije. Rat je neumoljiv, moraš izdržati udarce i gubitke i naprijed do pobjede!

Još dok smo bili na području Nevesinja i Glavatičeva, bio sam poslao kurire da u mlinu samelju zobi. Oni su naišli na moga sina Maksima, koji se u metežu bio odvojio od nas. Sada smo opet bili svi zajedno. Kod Crnog jezera na Durmitoru čekali smo spuštanje savezničke misije. Gubili smo dragocjeno vrijeme čekajući na njih. Situacija je bila svaki dan teža, postala je kritična. Nismo imali ništa za pojesti. Teško mi je bilo za djecu, bili su iznemogli. Tada nam je pomogao drug Mitar Vujović, Crnogorac, šef intendanture Vrhovnog štaba. Poručio mi je da pošaljem pratioca da nam dade nešto hrane, jer predstoji pokret. Dobro se sjećam, poslao nam je kilo i po riže, dva kila brašna, malo šećera, soli i bocu ulja. Hvala drugu Mitru, spasio je više života!

Kretali smo dalje kad su stigli Stjuart i Dikin. Hranu smo dijelili s drugim borcima, ona je vratila životnu snagu starom Škorpiku. Malo oporavljeni uspjeli smo proći Durmitor, Vučevo, Sutjesku i Zelengoru.

Vrhovni štab je već išao preko Mratinja i probio se s onu stranu Pive. Našu kolonu je na konju predvodio Ivan Milutinović. S nama je išao Vladimir Nazor, držali smo ga na konju, pratila ga je partizanka i dva, tri borca, među kojima je bio Čedo Bužančić iz Splita. Sa mnom su bili pratioci Vaso Zelenović iz Civljana i Rifat - Rifo iz Kupresa, ne mogu mu se sjetiti prezimena, eto žao mi je. Na samarnom malom konjiću kojeg smo imali, bile su natovarene deke i drugo, na njemu je sjedila i Nataša. Viborga sam ja nosio, a Maksim je išao sam. Po naređenju Rankovića Mare Kuvačić je sa sinom Milanom otišla u Drugu dalmatinsku, a Jelica Bagat u Prvu dalmatinsku brigadu. Tako je razdvojio od nas Maru, Lucinu rodicu, i ja sam, pored svega, sad sam morao brinuti se i za bolesnu Luciju.

Durmitor smo prepješačili na visini, i to po noći. Josip Škorpik je jašio na konju. Ja sam čitavu noć pješke nosio Viborga i pazio da se ne izgube Luce, Maksim i Nataša. Kretali smo se po kozjim stazama, blatnim i skliskim. Gusta noć, jedva se išta vidi, samo po zvucima raspoznajemo gdje je kolona. Pod našim nogama se odvaljuje kamenje i otkotrlja se u provaliju, posrću ljudi i konji. Maksim je pao i jako se udario u koljeno. Odjednom je pao konj koji je nosio Nazora. Odmah sam viknuo: „Čelo stoj! Čelo, Stoj! Pao je Nazor!“

Na konju je do nas došao Milutinović i na mene: „Šta vičeš!?“

Oštro sam mu odgovorio da ne vičem radi sebe, nego moramo stati da podignemo Nazora. Kažem: „Valjda ti je jasno što nam on znači?“

Podigli smo Nazora i smjestili ga na konja i krećemo dalje. Milutinović je opet otišao na čelo kolone, a mi, nakon što smo podigli Nazora, nismo prošli ni nekoliko stotina metara, po mraku i magli, kad opet Nazor padne s konja.

„Čelo stoj! Pao je Nazor!“

Stigao je do nas opet Milutinović. Gadnu mi je stvar rekao, zamjerio mi je da sam ujebao toliku djecu. Strašni nervi su mi trebali, da se suzdržim, da ne napravim zlo. Mirno sam mu rekao: „Ja sam bio u stanju napraviti moju djecu i nositi ih na leđima...

A i ti i ja znamo da nisu ona u pitanju... Nazor je nama svima važan i neću dozvoliti da ga izgubimo! A ti silazi s konja, pa da vidimo kako se razgovara. I da te vidim možeš li pješke sa mnom da se nosiš!“

Nije se više oglasio i otišao je od nas. Nešto kasnije smo stigli do sela Nedajno. Tu su već bili i odmarali se Dr Ivan Ribar, pop Vlado, Pavle Savić, Veselin Masleša, Mladen Iveković, Pavle Krce i drugi. Tu sam ugledao kako se svađaju dva tifusara, to mi se usjeklo u pamćenje. Samar za konja jedan je pokušavao namjestiti kako treba, a drugi ispod trbuha. U tom stanju više nisu znali ni to.

Situacija je bila vrlo teška, ne samo zbog borbi, nego nije nigdje bilo hrane. Ovaj kraj je siromašan, a do našeg dolaska ovdje su vladali četnici i uspjeli su očistiti sve koji su bili protiv njih. Nigdje nikakve ni popune za naše jedinice, ni podrške. Ne znam kako bismo se mi kao vojska uopće održali da nije bilo onolikog dolaska boraca iz Dalmacije, Bosanske krajine i Like.

Preko Vučeva stigli smo na Dragoš-sedlo, bila je noć. Zajedno sa Sedmom banijskom divizijom kretali su se i Ivan Ribar, Nazor i Nurija Pozderac. On je bio ranjen, a kako je imao šećernu bolest, tu je i umro. Tu se završio i život druga Stejića, atentatora na kralja Aleksandra. Na robiji je proveo 20 godina, sve do rata. Kretao se zajedno sa mnom, po magli i klizavom terenu i ušli smo u bukovu šumu. Tu smo bili zaštićeni i stali smo da se odmorimo. Tu noć zapalio sam vatru da mi se djeca ogriju, bila su gladna i tresli su se od hladnoće i iscrpljenosti. S nama je bio i Josip Škorpik. Kad je trebalo krenuti dalje, Stejić više nije ustao...

Tih dana dobili smo i vijest da je raspuštena Kominterna - Treća internacionala. Kad su se vodile borbe na Ćehotini, kamo je bila usmjerena Treća udarna divizija, mislim da su tamo bile i Sedma banijska divizija i Treća dalmatinska brigada, koje su imale zadatak da se probiju u pravcu Sandžaka. Nisu u tom prodoru uspjele, jer su premoćne njemačke snage, s Bugarima, četnicima i ustašama potisnule naše jedinice. Pronio se glas da Treća dalmatinska brigada nije izvršila zadatak. Ranković mi je saopćio da je odlučeno da se rasformira i Treća dalmatinska brigada!

„Pa je li vam nije bilo dosta što ste rasformirali Devetu dalmatinsku diviziju, nego sad hoćete i ovo napraviti?“ Rekao sam mu da se ne slažem s tim i da je ta odluka pogrešna. Odluka Tita i Vrhovnog štaba je provedena, ja tu nisam mogao ništa učiniti.

Uzroci su bili van ove brigade. Stalno smo imali velike gubitke boraca, jedinice su se prorijedile. A na ovom terenu nismo dobivali nove borce, nego smo se morali stalno boriti. U našim jedinicama je bilo puno Dalmatinaca, negdje i do pola sastava jedinice. Trebalo je popunjavati i Prvu i Drugu diviziju i ostale jedinice, tako su borci iz rasformirane Treće dalmatinske popunili Prvu proletersku i druge jedinice.

Dalmatinci su se posebno istakli u Zvorniku, u borbama na mostu preko Drine. Tu su pobili mnogo ustaša, a ostale razbili i natjerali u bijeg. To su učinili ostaci Treće dalmatinske, sposoban i borben sastav. Bivši komandanti i komesar bataljona borili su se sada kao komandiri četa ili obični borci.

One noći dok smo se spuštali na Dragoš-sedlo prema Sutjesci, čuo sam kako u mraku stenje Josip Škorpik. Dozivao me je:

„Druže komandante!“

„Što je, druže načelniče?“

„Pritisnuo me je konj, ne mogu ustati!“

Lijepi Škorpikov konj, omakao se na strmini i upao prednjim nogama u blatom pokrivene žile i korijenje od stabala. Obe prednje noge su mu bile slomljene. Pomogao sam Škorpiku da se izvuče ispod uzdrhtalog tijela konja i odmah smo krenuli dalje.

Tog jutra prešli smo Sutjesku. Rijeka je bila strašno nabujala i brza, jer se snijeg topio, a kiša je stalno padala. Rijeku smo prešli uz velike napore i krajnju opasnost. Odozgo, s kosa, koje su naši borci pokušavali osvojiti da nam otvore put, stalno su tukli njemački minobacači i mitraljezi „šarci“. Tu su, pored nas, poginuli komesar Bogunović i brat Branka Dude. Čim se malo razdanilo počeli su napadi njemačke avijacije. A od Čemerna tuku topovi. U toj teškoj situaciji za nas je velika sreća da tada nije bilo dobre ceste između Foče i Gackog. Da su postojale ceste, tuda bi prošle njemačke tenkovske i motorizirane jedinice, koje bi nas presjekle. Probijali smo se dalje između Donjih i Gornjih Bara, gdje su borci Druge dalmatinske brigade održali položaj i tako nama omogućili da prođemo. Da oni nisu izdržali nitko od nas ne bi se spasio. Spuštali smo se u dolinu rijeke Hrčavke. Sutra su nastavljene borbe, Deseta hercegovačka brigada je imala teške gubitke od njemačke avijacije.

Od bombe je poginuo Stjuart, šef savezničke britanske vojne misije, a drug Tito je ranjen. Ja sam potrčao odmah da nađem Nazora i da vidim je li živ. Našao sam ga kako previja svog pratioca Talijana.

Vladimir Nazor bio je izuzetan, hrabar čovjek. I u najtežim situacijama on je imao mir i vedrinu, koju je prenosio na partizane. Jer kad on, fizički slab, star čovjek izvan vojnog stroja, vedro i hrabro podnosi sve teškoće, onda je svatko htio pokazati i hrabrost i izdržljivost. On je znao reći: „Sve se može - kad se hoće!“

Dok smo se probijali dalje na nas su se ustremili njemački avioni. Natašu i Maksima sam sakrio u šupljinu jedne velike bukve, a mali Viborg, koji je tada imao četiri i po godine, bio je u rukama moga pratioca Rife. U onoj tutnjavi od bombi i rafala i zavijanja sirena na „štukama“, Viborg kaže Rifi: „Rifo moj, jadan li si ti sa mnom, ali i ja s tobom.“

Luce i ja smo se zaklonili iza velike bukve. Avion se spustio nisko, kruži nakolo i neprestano tuče mitraljeskom vatrom. Vidio sam jasno avijatičara, a to znači da je i on vidio nas. Opet se vraća, baš se zainatio da nas pogodi. A ja nemam čime da ga oborim, imam samo pušku. Mitraljeska vatra iz aviona tuče oko nas, lomi grane, a čim se avion udalji mi se brzo prebacujemo dalje. Potrajalo je dok se nismo izvukli.

Probili smo se prema Miljevini. Tamo su ubili jednu mazgu i trebalo je naložiti vatru, da bi se meso skuhalo. Bio je tu Vrhovni štab i Tito. Popustila je pažnja i oprez, nisu bile postavljene predstraže od Pratećeg bataljona. Sreća je svih da se tu zatekao mladi Zoran Žujović, mislim da je imao 17 godina, sin Crnoga. On je osjetio da su nam Nijemci blizu, na vrijeme je sve alarmirao i otvorio vatru iz „šmajsera“. Uspjeli smo pobiti tu grupu Nijemaca, koji su imali „šarce“ i „šmajsere“. Da nije bilo Zorana, Nijemci su tu mogli likvidirati kompletan Vrhovni štab i rukovodstvo AVNOJ-a.

Kad smo izašli na cestu prema Foči, ispriječila su nam se dva njemačka tenka. Imali smo jedan jedini preostali protivkolski top. Uspjeli smo oba tenka oštetiti i otklonili smo i tu

opasnost. Vrhovni štab se uspio probiti prema Crvenim stijenama, a mi smo izgubili vezu s njim i odvojili se. O ovoj situaciji s njemačkim tenkovima piše u ratnom dnevniku i drug Dedijer, na dan 21.6.1943.:

„Babići.

Pošli smo dalje već oko pet izjutra. Prelaz je uglavnom izvršen bez većih teškoća. Ostao je samo deo Pratećeg bataljona s one strane pruge, među njima i Nikita Bakov i 17 drugova. Presreli ih tenkovi.

U jednoj kolibi zatekli smo štab Druge dalmatinske brigade. Tu smo se malo odmorili. Neko reče da prolazi Nazor. Peko skoči i naredi da se stari pesnik uvede unutra. Nazor je bio sav prokisao, drhtao je stalno. Peko zamoli drugove da naprave mesta, podloži vatru, posadi Nazora na stolicu i poče da mu skida cipele i vlažne čarape. Mitar nađe neku toplu kašu, Nazor je gutao jelo, a u očima su mu se videle suze. Očigledno je bio dirnut Pekovom pažnjom.

Dobro se drži Nazor. Kroz najveće patnje lako je prolazio. I sada je vedar: 'Prođosmo! To se i očekivalo...'

Peko mi u drugom uglu veli: 'Vredi nam Nazor mnogo. Skoro mu je sedamdeset godina i kako lepo sve ovo podnosi...'"

Tito: Razočarao sam se u tebe i Dalmatince!

Iz Pete ofenzive izašli smo jako oslabljeni. Bili smo desetkovani u stalnim borbama, a mučili su nas tifus, dizenterija i glad. Činjenica da je i Tito sretno ostao živ, iako ranjen, unijela je strepnju u svakog borca. Zato je učinjeno sve što se može da bi ga sačuvali. Nastojali smo da se oko njega ne stvara velika grupa, da Vrhovni štab ne privuče pažnju neprijatelja, koji je avijacijom stalno nadzirao teren.

Polako smo se pribirali i oporavljali od strahota koje smo savladali i izašli iz okruženja na Sutjesci. Ja sam imao dizenteriju, jako sam smršavio i oslabio. Bio sam u nekoj kući s Lucijom i djecom i Ivanom Ribarom i drugim članovima AVNOJ-a. Mnogo nas je bilo tu. Odjednom čujem nekakvu viku, dreku. Psuje netko Dalmatince. Psuje zbog konja što su ostavljeni, pa da su pljačkaši, pa da su kukavice, da su kazandžije, i sve najgore. Iziđem vani i vidim da to viče Ljubinka Milosavljević. Ona je bila omladinski rukovodilac i djelovala je na Beogradskom univerzitetu. Bila je jako bliska s Rankovićem, s njim je bila u Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju. Važila je za njegovu povjerljivu vezu. Što su nju raspalili ti konji koji nisu pripadali ni nama ni nikakvim Dalmatincima, ja ne znam. Ali to nije bio jedini ispad prema Dalmatincima. Bilo ih je već i ranije i ispoljavali su se na razne načine. Od podcjenjivanja na riječima i odnosima pa do strijeljanja, radi primjera, boraca koji su uzeli krumpir ili glavu luka.

Razbjesnila me njena vika pa sam joj rekao: „Dokle ćete vi psovati i klevetati Dalmatince, božju vam majku! Dokle ćete klevetati Dalmatince da su pljačkaši i tako se odnositi prema nama!?" I opsovao sam je na kraju grubo. Ona je pokupila ono što se dugo taložilo ne samo u meni nego u svim našim borcima. Osjećao sam, nakon što sam izgovorio ono što sam rekao, da to neće proći glatko.

Kroz Četvrtu i Petu neprijateljsku ofenzivu na račun nas Dalmatinaca već su bili napravljeni nepravedni potezi rukovodstva, izrečene su i laži i uvrede i sada mi je nakon svega trebala naići ova Ljubinka da nas vrijeđa i psuje. To je prevršilo mjeru, tim prije što je sve bilo bez opravdanog razloga. Da, u blizini Vrhovnog štaba bio je vezan veći broj konja, koji nisu bili dobro sakriveni. Bilo ih je lako uočiti iz zraka, a i sa zemlje. Trebalo ih je maknuti odatle, da ne otkriju da je tu naša veća grupa. Ti konji nisu pripadali dalmatinskim borcima ili bilo kojoj dalmatinskoj jedinici.

Sutra, dolazi Ranković do mene i pita: „Šta je ono bilo juče, Vicko?“

„.A, znači znaš!“

Naravno da je znao, a vidjelo se da je Ljubinku uzeo u zaštitu, a meni je uputio kritiku za moju reakciju. Nije ništa rekao o odnosu prema Dalmatincima. Nisam htio s njim ulaziti u dublju raspravu, nego sam mu rekao da i moje strpljenje ima granice.

Zdravo, zdravo... i Marko je otišao. Razgovor je ostao nedovršen. Osjećao sam gorčinu da netko može drsko napadati naše herojske borce koji su svojom borbom i krvlju omogućili svima nama da se odupremo neprijatelju. A preda mnom se Marko pravi da ne zna za njene uvrede nego mene pita što je bilo!? U tom momentu već je bilo izginulo više hiljada boraca iz Dalmacije, koji su za mnom išli u borbu. I došlo je dotle da nas mogu psovati i vrijeđati i optuživati. Bio sam spao na pedesetak kila, od teške dizenterije. Još teže mi je bilo, jer sam stalno mislio na izginulu mladost koja se neće vratiti u Dalmaciju.

Za ispad koji je napravila Ljubinka Milosavljević nije bila kažnjena, iako je zaslužila.

Ranković i rukovodstvo su je gurali i izdizali, tako da je na Petom Kongresu KPJ 1948. godine bila izabrana u Centralni komitet KPJ. Nešto kasnije, pisala je o tome naša štampa, ona je ubila iz pištolja svog ljubavnika. Tada je bila osuđena. Puno godina kasnije u Beogradu, sjedio sam u trolejbusu. Odjednom, uslijed naglog kočenja, putnici su poletjeli naprijed, a na mene je pala jedna žena. Bila je to Ljubinka.

„Eh, Vicko, kud baš na tebe!“, rekla je.

„Bilo bi bolje nisi“, odgovorio sam joj.

Da, bilo bi bolje da mnogo toga nije bilo. A naročito da nije bilo „kratkih spojeva“, nakon Neretve i Sutjeske, koje sam imao s našim najvišim partijskim vrhom.

Smogli smo snage da se održimo, naše prorijeđene jedinice uspjele su osloboditi Olovo. Bio je to dokaz neuništivosti i sposobnosti naše partizanske vojske. Eto, moja Lucija je izgubila opanke kod Dragoš-sedla. I odande je sve do Olova i Kladnja hodala bosa. Kroz čitavu Hercegovinu i Crnu Goru nije se moglo dobiti ni odjeće ni obuće. A evo nas u Kladnju! Živi smo i Nazor i Škorpik i mi! U Olovu smo imali predah, polako smo se počeli izvlačiti iz krize. Ja sam jedva išta jeo, jer me mučila dizenterija. Tada je pristigla Druga proleterska divizija, u njenom sastavu je bila Druga dalmatinska brigada. Dobila je zadatak da oslobodi Kladanj, najjače neprijateljsko uporište u tom dijelu Bosne. Grad su držali Nijemci i ustaše. Borbe za Kladanj vodila je cijela Druga divizija, a na Drugu dalmatinsku je pao zadatak da izvrši glavni udar. Uspjela je da zauzme Kladanj, a Četvrta crnogorska je dobila zadatak da ga drži i brani. Za nas gladne i slabe Kladanj je bio pravi Misir! Kuće, staje i vrtovi, bilo je puno suhih šljiva, pekmeza, sira i kukuruza. Sve napušteno, a ništa se ne smije uzeti. Ni taknuti! Tada sam jedva stajao na nogama i hodao, bio sam izmučen bolešću. Bio sam stalno opterećen i deprimiran zbog onih hiljada Dalmatinaca koje smo izgubili od Prozora, Jablanice, Neretve, Drine, Foče,

Tare, Vučeva, Durmitora, Sutjeske, Zelengore sve do Kladnja. Ali moralo se naprijed, bez obzira na sve žrtve. Ukazom Vrhovnog štaba i Tita. 1. svibnja 1943. proizvedeni su i unapređeni oficiri i podoficiri naše NOVJ. U čin general-majora proizveden je Josip Škorpik, načelnik štaba Četvrte operativne zone, a ja sam proizveden u prvog majora NOVJ, kao komandant Četvrte operativne zone Hrvatske. Bio sam prvi na listi 39 majora. Tada je proizvedeno 10 generala, šest pukovnika i 33 potpukovnika. Prvi je dobio čin general-lajtnanta Savo Orović, predratni oficir. Među general-majorima Koča je bio pod brojem 6, a Peko na kraju, 9. po redu. Svi znamo koje su sve bitke dobili Koča i Peko, a stavljeni su ispod Orovića, za kojega mi nije poznato da je bio vojskovođa, oni su dobili niži čin i 6. i 9. mjesto u rangu. A na terenu i bitkama bili su prvi! Ni meni barut nije smrdio, pod mojom komandom je Deveta dalmatinska divizija uspješno izvela ofenzivne akcije, bili smo zaštitnica glavnine snaga i prenijeli smo ranjenike. Tito i Vrhovni štab su me „unaprijedili“ u prvog od 39 majora. Jasno da je to posljedica mog odbijanja Titove pogrešne naredbe o ranjenicima na Neretvi.

U to vrijeme morao sam se starati o ljudima u mojoj grupi. Bilo nas je devetoro. Bio je tu stari Škorpik, čiji je sin Velimir u to vrijeme već bio prvi komandant naše Ratne mornarice NOVJ, Ivica Kukoč - Jordan, pratioci Rifo i Vaso, i Lucija s naše troje djece. Trebalo je naći nešto hrane, a to smo mogli dobiti samo od intendanture Druge divizije. Opet sam uputio pratioca Rifu kod Mitra Vujovića, intendanta Vrhovnog štaba, a onda je Mitar s Rifom otišao intendantu Druge divizije Stanku Daniloviću: „Druže Stanko, poslao je drug Vicko ovog pratioca da mu dadeš nešto hrane za njih.“

Na to Stanko Danilović: „Mani se, Mitre, ćorava posla! Od toga nema ništa!“

Kad sam saznao što se desilo, napisao sam poruku drugu Moši i Rifo mu je odnio. Moša se raspalio i strogo naredio intendantu Druge divizije da nam izda hranu. Danilović je tek tada poslao hranu. Mislim da je suvišan svaki komentar.

U oslobođenom Kladnju sazvana je partijska konferencija Druge proleterske divizije. Došli su Tito, Ranković, Đilas, Moša, Crni i još neki drugovi. Neki borci su vidjeli da nema mene i počeli su postavljati pitanje gdje sam i zašto me nema? Tada im je Tito morao odgovoriti da oni, rukovodstvo, imaju sa mnom posebno razgovarati. Borci su uočili da na konferenciji nema ni Ivice Kukoča - Jordana, političkog komesara rasformirane Devete dalmatinske divizije. Na toj konferenciji puno je dalmatinskih boraca, a nema mene i Jordana!

Kasnije sam od boraca čuo da se u njih počela uvlačiti zebnja što sad ovo može značiti? Bili su uznemireni i zabrinuti, znali su za incident i nije im bilo jasno da nema njihovih rukovodilaca, jer mi smo bili s Vrhovnim štabom stalno od aprila 1943., nakon rasformiranja divizije.

S druge strane, jasno mi je da je kod Tita i Rankovića izazivalo zapanjenost i ljutnju da moraju borcima dati odgovor zašto mene nema. Kad o svemu bolje promislim, mogu biti sretan i ponosan da sam uvijek bio blizak s ljudima i da su me borci osjećali kao jednog od njih. Zato su i pitali zašto me nema. A Tito i Marko dobro su shvatili i zapamtili tu lekciju. Mogu reći da smo im od tada „na listi“ i ja i dalmatinski borci, koji su se ponašali kao slobodni ljudi.

Nekoliko dana kasnije, to je bilo polovicom srpnja, pozvan sam da dođem u pećinu, gdje je bio smješten Vrhovni štab, kod Tita. Rekao sam Jordanu da pođe sa mnom, da bude

svjedok. Znao sam da je došao brus na sjekiru. Kad smo stigli gore u pećinu, bilo je puno, tu su bili Tito, Ranković, Milutinović, Žujović, Đilas.

Pozdravio sam i pitao Tita što me je tražio.

„Druže Vicko, mi smo te pozvali ovamo da s tobom porazgovaramo. Ja sam na tebe mnogo polagao, od tebe mnogo očekivao i u tebe vjerovao, ali sam se u tebe i Dalmatince razočarao."

Zemlja se ispod mene otvorila. Šutim. On nastavi. Kad je završio, pitam ga: „Mogu li dati odgovor?"

Kaže „Možeš."

Ja sam počeo da govorim. Govorio sam mirno, staloženo, ali osjećao sam da su se kočnice počele opuštati. Govorim i slušam avijaciju, bombardovanje i tutnjavu tenkovskih gusjenica. Bilo nam je svima jasno da se njemačko-ustaška kolona iz Tuzle probila i preko Živinica udarila na Kladanj. Prekinuo sam i okrenuo se da napustim pećinu, nije više bilo vremena za objašnjenja. Nego da s oružjem zaustavimo Nijemce i da nađem Lucu i djecu i moju grupu. Tito je za mnom viknuo: „Nemoj! Poginut ćeš!"

„Neka poginem, ionako nemamo što dalje razgovarati!" odgovorio sam mu uzrujan.

Izletio sam iz pećine i pojurio kod mojih. Čim sam ih našao i prikupio, odmah smo svi zajedno krenuli na planinu prema Zavidovićima.

U to vrijeme su s Petom bosanskom divizijom došli u Vrhovni štab, kod nas, Arso Jovanović i Vlado Popović - Španac. Čini mi se da se i Kardelj vratio iz Slovenije. S njim su se iz Slovenije vratili i Lola i Arso, svi su se oni uz put priključili Petoj diviziji. Nešto ranije je Vlado Popović bio smijenjen s dužnosti komesara VI Slavonskog korpusa. Ništa pobliže nisam znao, ali otkad se Hebrang vratio iz logora u Jasenovcu na položaj političkog sekretara CK KPH, Popović je prestao biti rukovodilac Operativnog rukovodstva u Hrvatskoj i upućen je u Slavoniju. Evo ga sada u Bosni. Prišao mi je i kaže: „Što je, Vicko, kako si?"

I sam je vidio kako izgledam nakon Sutjeske i od dizenterije, kazao sam mu da stalno mislim na izginulu mladost i da sam u brizi za Luciju, Maksima, Natašu i Viborga. Nisam mu htio ništa govoriti o napadima na Dalmatince, o Rankoviću i naročito ono što mi je Tito rekao.

Vlado mi je rekao: „U tebi je nešto dublje..."

Odgovorio sam mu: „Da. Nije vrijeme da o tome govorimo."

Uspjeli smo se probiti preko Konjuh-planine i kretali smo se prema zapadu. Čekao sam nekoliko dana da me Tito pozove da završimo onaj naš razgovor. Pošto me on nije pozivao, jedno poslijepodne odlučim da sam odem k njemu. Bili su u gustoj jelovoj i bukovoj šumi. Bilo je nekoliko šatora, u jednom je bio Tito, a u drugom Ranković s Terzićem i Arsom Jovanovićem. Okolo su se nalazili borci Pratećeg bataljona. Ulazeći kod Tita, sreo mi se pogled s Markovim. Na mom licu mogao je vidjeti što osjećam prema njemu.

Kad sam ušao kod Tita, on kaže: „Zdravo, što je?"

„Druže Stari, došao sam da završimo onaj naš razgovor. Čekao sam hoćeš li zvati, pa kad nisi zvao ti, došao sam ja sam. Znam kakva je situacija i kakve ti odgovornosti imaš, ali ni onaj naš razgovor nije mačji kašalj."

Onda sam nastavio, rekao sam mu sve što je trebalo, posebno o odnosu prema Dalmatincima i Dalmaciji. Od muke sam istresao sve što me je tištalo. Nije dugo trajalo. Kad sam završio on mi je odgovorio: „Nemoj, Vicko, ti si komunist!"

„Baš zato što sam komunist! Da nisam bio čvrsti komunist, nakon onoga što si meni rekao, ja bih bio izvršio samoubistvo i ne bih bio kriv ja nego ti. I zato ti skrećem pažnju da ubuduće više nikad ni s kim ovako ne razgovaraš. A od tvojih najužih suradnika, koji ti daju informacije, prije provjeri, pa ako se utvrdi krivica onda reži glavu, bilo meni bilo kome drugome. A što si rekao da si se razočarao u mene i Dalmatince, ako ostanemo živi, imat ćeš prilike do kraja rata vidjeti što sam ja i što su Dalmatinci!“

Na žalost, od tada su nastajali novi „kratki spojevi“.

Kada su oslobođeni Zavidovići Prva dalmatinska brigada se borila za Vranduk i zauzela ga. Onda smo između Vranduka i sela Nemile prešli rijeku Bosnu i izbili na Vlašić i Petrovo polje. Iako sam bio teško iscrpljen, morao brinuti o Luciji i djeci, o mojoj grupi i starom Nazoru, pa i nakon onakvog odnosa prema meni i dalmatinskim borcima Tita i Rankovića, oni su baš mene odredili da, u ime Centralnog Komiteta KPJ i Vrhovnog Štaba, odem na proslavu druge godišnjice osnivanja Kragujevačkog bataljona. To je značilo da moram ostaviti Luciju i djecu i moju grupu. Iako sam bio duboko potresen i iscrpljen, odazvao sam se i izvršio i taj zadatak. Znam da su to učinili jer se radilo o Prvoj proleterskoj, oni su i Koču i mene sumnjičili za „neposlušnost“ i „svojeglavost“ prema Titu i Vrhovnom Štabu. Time su htjeli pokazati da Prva nije dostojna da im dođe „vrh“ na proslavu. Tako su iskazali „zahvalnost“ borcima Prve proleterske i Koči, koji je na Sutjesci postupio po svojoj odluci, suprotno Titovoj naredbi, i time omogućio svima nama da se probijemo iz njemačkog obruča. Kočin potez je odmah shvatio Peko, pa je i Druga proleterska zajedno djelovala s Prvom, što je bilo od presudnog značaja.

Govorio sam drugaricama i drugovima iz Kragujevačkog bataljona Prve proleterske, onim najboljima što su Srbija i Šumadija dale našoj borbi. Govorio sam im kao dalmatinski partizan, komunist, Hrvat i Jugoslaven, njima sinovima i kćerima Srbije i Šumadije, koji su prvi podigli barjak borbe u našoj revoluciji. Govorio sam o slobodarskim tradicijama srpskog naroda i njegovim ogromnim zaslugama za oslobođenje čitave naše zemlje u balkanskim i u Prvom svjetskom ratu, o našem ustanku i oružanoj borbi svih, ujedinjenih, naroda Jugoslavije. Naglasio sam da je naša zajednička borba jedini put da se održimo i preživimo. Govorio sam o teškim bitkama koje smo upravo izdržali, s velikim našim gubicima, ali opet izlazimo kao pobjednici. Rekao sam da idemo u susret još mnogim bitkama, koje će biti odlučujuće i u kojima će trijumfirati naša vojska. Žrtve koje smo dali i koje nas još čekaju nisu uzaludne. One nam omogućuju da preživimo i dođemo do pobjede. Rekao sam im da je naše borbeno bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije naša budućnost. Sa ove svečanosti iz 1943. postoje fotografije koje najbolje govore kako smo tada izgledali i vidi se na nama kroz što smo prošli. Ovu fotografiju objavio je Bil Dikin u knjizi „Embattled mountain“, objavljenoj u Londonu, Njujorku i Torontu, a u našem izdanju „Bojovne planine“ iz 1973. te fotografije nema. Nije to jedini falsifikat rađen po nalogu vrhovne vlasti, takva praksa počela je u ratu, o čemu ću još govoriti.

U blizini Kladnja, Vladimir Nazor je u svoj dnevnik zapisao:

„Klicanje i smijeh oglasi se najedanput šumom. To su sigurno djeca Dalmatinca, komandanta Vicka Krstulovića. On putuje s nama, da nas doskora ostavi i skrene prema zapadu. Sve su naše muke ta djeca prošla, a uvijek zdrava i bezbrižna. Jašu, pješače,

igraju se; slatko spavaju, i svaka im je hrana dobra, uz majku, koja - onako visoka i uspravna - grdno mršavi, a nikako da popusti u svojoj radinosti.

Dječje zvonko klicanje i veseli smijeh razbilo je čini uklete šume.“

Tako je nakon strahota Četvrte i Pete ofenzive stari pjesnik pisao o mojoj Luciji i djeci. Tih dana morao sam na raport kod Tita, a onda otrpjeti i dalje nositi njegovu zlokobnu izjavu da se razočarao u mene i Dalmatince...

Nažalost novi nesporazumi će ubrzo uslijediti i nastaviti se.

Lucija i ja i svi mi dugujemo zahvalnost drugu Vladimiru Dedijeru, koji nam je pomogao u najtežim trenucima na Sutjesci. Evo što je on napisao u svom ratnom dnevniku:

Kad smo došli na ledinu ispod sela zapraštali su mitraljezi iznad naših glava. Pojurio sam ka potoku gde je bila Olga. Odjednom se prolomi bacač pored mene, osetih nešto toplo po obrazu, od silnog zaleta kako sam trčao nizbrdo i od eksplozije preturih se preko glave i tresnuh u neki potočić. Ostala mi je u glavi slika Olginih nosila prekrivenih belim ćebetom, koja sam trenutak pre eksplozije video kako brzo prođoše niz potok. To su je oni drugovi Dalmatinci proneli. Hladna voda me je osvestila. Podigao sam se. Sve je ključalo oko mene. Bacači su udarali, mitraljezi sekli svuda naokolo. Sjurio sam se u potok, ali Olge nije bilo. Njena nosila se nisu videla. Pored mene su projurili stari Ribar, Vicko Krstulović s decom i drugaricom, čika Janko. Pošao sam uz susednu padinu. Mitraljezi su sekli granje iznad nas. Ribarov beli konj bio je odlična meta. Vicko je muku mučio s decom. Nije mogao obadvoje dece da nosi uzbrdo. Uzeo sam malog Vibora iz njegovih ruku. Mališan je vrištao, ja sam ga poljubio da ne plače. Dete je još više zavrištalo, obraz mu je bio krvav. Tada sam primetio da sam ranjen u glavu. Moja krv je umrljala Vibora i dete se uplašilo. Mitraljezi su nas tukli sve dok nismo prešli greben. Odjednom sam počeo da malaksavam.“

Lucija i Nataša su sve terene oko Sutjeske prošle pod tifusnom groznicom, a malom Viborgu je bila slomljena ruka. Maksim je išao pješke, sve je sam izdržao, kod prelaza rijeke Sutjeske pomogao je Luci, vukao je i spasio, da je rijeka ne odnese. Ja sam neposredno pazio i na Nazora, a Vlado mi je pomogao oko Vibora. Na Tjentištu je poginuo Vladimir, od 17 godina, borac Prve dalmatinske brigade, sin moje starije sestre Marice. Moj rođak Ivo Krstulović, sin moga strica Ante, tu je ranjen u borbi prsa u prsa s Nijemcima i njihovim vučjacima koji su napadali. Mojoj Luci je metak probio čuturicu i ubio borca do nje, mlađeg brata Joše Durbabe, Narodnog heroja.

U borbama s Nijemcima i njihovim psima ja sam s kragujevačkom karabinkom i ručnim bombama uspio sačuvati i porodicu i Nazora i sebe. Tu pušku, pištolj „Beretta“ i druge stvari predao sam Muzeju narodne revolucije u Splitu. Sve što sam im poklonio nestalo je iz muzeja, ukradeno. Nestanak mojih stvari utvrđen je 1987. godine. Lopovi nisu uhvaćeni. To su učinili oni kojima je dobro poznata historijska vrijednost i svjedočanstvo tih eksponata. Moglo bi biti da su zato i maknuti.

Istina u borbi, a falsifikat u Biltenu Vrhovnog štaba

U ratu nisam dobio pismenu naredbu Tita i Vrhovnog štaba o rasformiranju Devete dalmatinske divizije. Njemu i članovima VŠ iznio sam argumentirano suprotstavljanje toj pogrešnoj odluci. Ona je ipak izvršena. Ali nema pismene naredbe o tome. To je nedopustivo. Bilten Vrhovnog štaba je, od 1941. do 1945. godine, precizno, poimenice objavljivao i naredbe o unaprijeđenju u čin vodnika! Naredba, naravno, mora sadržavati i obrazloženje. Ali, naredbe nema, a Deveta dalmatinska divizija je rasformirana, a ja sam stavljen na raspolaganje Vrhovnom štabu. Nema ni pismene naredbe da nisam više komandant divizije. A postoje pismene naredbe o formiranju Devete divizije i naredba o članovima štaba divizije, kojom sam određen za komandanta. Postoji i prepiska između Vrhovnog Štaba i Štaba IV operativne zone, koju sam potpisivao kao komandant, a nema dokumentacije o rasformiranju divizije koja je vodila ofenzivne i zaštitničke borbe i prenijela ranjenike preko Neretve i Prenja do Glavatičeva!

U ratu je Tito napisao: „Izvještaji u Biltenu o borbama i uspjesima u cijeloj zemlji imali su ogroman značaj za podizanje vjere i morala kako kod boraca na frontu, tako i kod naroda koji je živio pod okupatorskim terorom.“ Ovo se odnosi na Bilten Glavnog i kasnije Vrhovnog Štaba NOV i POJ. Titova ocjena o ulozi i značaju Biltena VŠ je istinita.

U Biltenu VŠ NOV i POJ, broj 23 - 27, decembar 1942. - april 1943., Vrhovni komandant Tito je, pored drugih tekstova, napisao i dugi članak o Četvrtoj neprijateljskoj ofenzivi.

Njegov je naslov: „Velika ofanziva ujedinjenih neprijatelja - Nijemaca, Italijana, ustaša i četnika“. U članku, pored ostalog, Tito piše i ovo:

„Odmah poslije ovog prodora naše prethodničke udarne grupe izvršeno je prebacivanje naših ranjenika i bolesnika preko Neretve i nastavljena je njihova daljnja evakuacija u pravcu Glavatičeva.

U vremenu od 15. - 18. marta četnici Baje Stanišića i Đurišića pokušavaju da organiziraju odbranu na izlazu iz tjesnaca, na visini Glavatičeva. Ali tu su bili potpuno razbijeni i natjerani u bjekstvo u pravcu Kalinovika, Uloga i Nevesinja.

U vremenu od 20. - 31. marta naša II i III divizija i I proleterska brigada, izbija iz tjesnaca Neretve, šire se u stranu u tri pravca: ka Nevesinju, Ulogu i Kalinoviku i u vidu velikog luka od 150 km krajem marta izbijaju u Zagorje i Nevesinjsko polje i oslobađaju Nevesinje, Ulog i Kalinovik. Tako je III divizija s IV crnogorskom brigadom 22. marta razbila četničke bande Baja Stanišića u Nevesinjskom polju i oslobodila Nevesinje.

U isto vrijeme II proleterska divizija s I proleterskom brigadom razbila je četnike Pavla Durišića na liniji Ulog - Kalinovik, uzela sve važne tačke i odbacila četničke bande preko Drine.

U vremenu od 20. - 31. marta izvršena je i evakuacija naših ranjenika i bolesnika na prostor Borci - Glavatičevo, i na taj način - svi naši ranjenici i bolesnici bili su van svake opasnosti.

Krajem mjeseca marta neprijateljska ofanziva protiv glavnine naše vojske potpuno je ugušena i naša vojska potpuno preuzevši inicijativu u svoje ruke, nastavila je s ofanzivnim akcijama u Hercegovini, istočnoj Bosni, Hrvatskoj, kao i u ostalim krajevima Jugoslavije.“

Kad se pročita članak Vrhovnog komandanta, koji ima uvid u sve događaje i djelovanja naših snaga, postavlja se pitanje koje su to snage izvršile prebacivanje i evakuaciju u sigurnost naših ranjenika i bolesnika? Da li su to bezimene jedinice, jesu li se one bavile isključivo ranjenima i bolesnima ili su i pored toga vodile ofenzivne i zaštitničke borbe s neprijateljem? Kako je došlo do toga da Vrhovni komandant ne spomene te naše jedinice, a navodi čak i imena neprijatelja? Zar je moguće da Tito nije znao da su Deveta dalmatinska divizija i Sedma banijska divizija uspješno izvršile taj zadatak? I sam navodi da su svi naši ranjenici i bolesnici bili van svake opasnosti, kada smo ih donijeli do Glavatičeva. Potpuno je na mjestu da navede što su izvršile naše divizije - Prva, Druga i Treća, a kako je došlo do toga da Bilten Vrhovnog štaba ništa ne govori o ulozi naše dvije divizije i to baš o onim snagama koje su spasile ranjenike?

Za razliku od Tita i Biltena VŠ, komandant Prve proleterske divizije, Koča Popović, zapisao je u ratni dnevnik 22. III 1943.:

„Pod nama Boračko jezero!

Ovuda su prošli Banijci i Dalmatinci. Vojska tek stvorena, ušla odmah u najteže okršaje. Posledice vidne - a la mesure de leur detresse et lassitude - prema njihovoj nesreći i naporu - a ipak su ovde i ponosit ćemo se njima.“

Naš najbolji komandant, koji nikada nije bio član Vrhovnog štaba, zna i cijeni nesreću i napore koje smo izdržali obranivši i spasivši ranjenike. Zato Koča kaže: „… a ipak su ovdje i ponosit ćemo se njima.“

Koča je znao, a Vrhovni komandant Tito nije? Isključeno. Nema razloga koji bi mogao opravdati činjenicu da Vrhovni komandant ostavi bezimenim jedinice koje su ne samo spasile ranjenike, nego i vodile teške borbe. I brigade Devete dalmatinske divizije su učestvovale u oslobođenju Nevesinja, a ne samo jedinice koje je Tito nabrojio. Zašto je izostavio jedinice Devete dalmatinske divizije? Tito je izricao pohvale našim jedinicama za razne uspjehe i podvige, koji su pojedinačno od manjeg značaja od spašavanja naših ranjenika. Ispravno je da je njih pohvalio i svima dao do znanja o njihovim uspjesima, a kako je moguće da ne pohvali naše dvije divizije, čak i da nas liši imena, a uspješno smo izvršili primljeni zadatak?

Rasformiranje Devete dalmatinske divizije odmah po uspješno izvršenom zadatku, a zatim njeno „likvidiranje“ iz historije naše vojske izvršio je sam Tito 1943., svojim člankom u Biltenu VŠ, kao Vrhovni komandant NOV i POJ. Ne treba se onda čuditi da i 40 godina kasnije, 1983., vojni historičar, pukovnik Mehmedalija Bojić, piše proizvoljno i podcjenjivački o Devetoj dalmatinskoj diviziji, na što sam morao javno reagirati.

Susret nas Dalmatinaca, partizana, s našom glavninom i Vrhovnim štabom i Titom odigrao se još 26. srpnja 1942., usred ljeta. Tada je s otoka, obale i drugih krajeva Dalmacije na Dinaru i područje Livna pristiglo toliko novih partizanskih boraca da smo mogli formirati odmah dvije nove, dalmatinske, divizije. Ne, ti borci su upućeni u druge jedinice, a tri brigade, dalmatinske, formirali smo nakon toga, a diviziju tek u veljači 1943.! Od krajiških partizana, za razliku od Dalmacije, formirane su uzastopno dvije bosanske divizije. Očito je da su Dalmatinci bili dobro došli za uspostavljanje nacionalne ravnoteže u glavnini snaga i za stvaranje bratstva i jedinstva u našoj vojsci. To je suštinski ispravno. Međutim, stoji činjenica koja nije dobra, a to je da u dalmatinske brigade i dalmatinsku diviziju nisu, kao popuna upućivani borci iz Srbije, Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i Bosne, nego samo kao

rukovodioci. To je razumljivo jer su oni imali više iskustva. Ali nije dobro što u naše dalmatinske jedinice nisu upućivani srbijanski, crnogorski i drugi partizani. Dalmacija je bila baza i rezerva u ljudstvu za popunu drugih jedinica naše vojske. U Dalmaciji su, na prvom mjestu komunisti, radnici i seljaci činili većinu partizana od samog početka. I tu se nije gledalo na naciju, je li netko Hrvat ili Srbin. U drugim krajevima Hrvatske, za razliku od Dalmacije, prvu većinu partizana, predvođenih komunistima, činili su Srbi. Što je razumljivo jer su bili izloženi zločinu i teroru ustaškog režima. Dalmacija je prva hrvatskom narodu dala primjer da se partizani, u ovom slučaju Hrvati, upućuju u Liku i Bosansku krajinu i bore se zajedno sa svojom partizanskom vojskom, u kojoj su većinu činili Srbi. To je bila ispravna strateška odluka i pokazalo se koliko je vrijedna za naše bratstvo i jedinstvo. Ali o tome, pogotovo kao o zaslugama Dalmacije, nisu govorili ili pisali rukovodeći drugovi KPJ i naše vojske. Naša je partizanska vojska izgrađena na ravnopravnom sudjelovanju naroda u revoluciji i narodno-oslobodilačkom ratu i tvrdnje neprijatelja bratstva i jedinstva naših naroda, koji daju lažnu sliku o „nacionalnom“ karakteru oružane borbe, služe „prebrojavanju“ i razbijanju temelja Jugoslavije.

Na kraju, kako se može objasniti da Tito, Vrhovni komandant, ne spominje i ne pohvaljuje zasluge Devete dalmatinske divizije za spas ranjenika, niti objašnjava zašto je to jedina divizija koju je u ratu rasformirao?

Odgovor se sigurno nalazi i u činjenici da sam, s razlogom, odbio izvršiti pogrešnu Titovu naredbu da s ranjenicima napustim glavninu naših snaga. I sam je uvidio da pretežu moji argumenti i promijenio je svoju odluku. I u tome se ogledala njegova sposobnost i veličina komandanta. Ali, on sam nije tako mislio.

Čim smo uspješno izvršili zadatak, tvrdo je odlučio da raspusti dalmatinsku diviziju i da mene skine s dužnosti komandanta. To je i sprovedeno. On o tome nikad ništa nije napisao, niti govorio. Jasno je da se ni drugi nisu usudili u to ulaziti, oni su se ravnali prema Titu.

Isti problem se javio i u Petoj neprijateljskoj ofenzivi. Kada je komandant Prve proleterske divizije Koča Popović, u suradnji s Pekom i Drugom divizijom, na svoju ruku razbio njemački obruč, njemu su osporavane zasluge, od Tita, Rankovića i drugih je sumnjičen i zadržano je trajno nepovjerenje prema njemu. U našoj historiji nije jasno prikazana situacija na Sutjesci, niti je dozvoljeno da se prikažu stvarne zasluge Koče Popovića. On je bio na ivici smjenjivanja, a Tito nije ni o njemu napisao ništa u Biltenu Vrhovnog štaba, broj 29. – 31., za juni, juli, august 1943., u članku „Peta neprijateljska ofanziva“. Taj članak Tito je završio riječima:

,,Besprimjerno herojstvo naših boraca i snalažljivost našeg komandnog kadra savladali su skoro nemoguće zapreke. Peta neprijateljska ofanziva i njen krah digao je pred čitavim svijetom ugled naše slavne Narodnooslobodilačke vojske na visoki stupanj. Borci, komandiri, komandanti i politički komesari Prve, Druge, Treće i Sedme divizije ispunili su sjajno svoju dužnost prema narodu i u šestomjesečnim neprekidnim bojevima pokazali sve one osobine koje moraju da posjeduju vojnici i komandni kadar Narodnooslobodilačke vojske. Moje priznanje i zahvalnost borcima, komandirima, komandantima i polit-komesarima Prve, Druge, Treće i Sedme divizije i Prve majevičke i Šeste bosanske brigade.

Slava palim herojima u toj velikoj i slavnoj borbi!“

Ovim člankom Tito i Vrhovni štab su dali lažnu sliku o našim snagama, prikrili su da je postojala Deveta dalmatinska divizija, koja je dala sve od sebe za spas ranjenika. Ona nije ni spomenuta!

A kako bi se iz ovakvog članka moglo shvatiti da je skoro polovica poginulih na Sutjesci iz Dalmacije. Istina je da su Komiža, Imotski, Split, Šibenik ili male Bilice dali više boraca na Sutjesci od Beograda, Zagreba, Sarajeva i Ljubljane zajedno. To je istina, koja je uvijek potiskivana naglašavanjem presudne uloge Tita i Vrhovnog štaba.

U slavnoj bici na Sutjesci iz Dalmacije su bile slijedeće brigade: Prva dalmatinska, Druga, Treća, Četvrta i Peta, kao i hiljade dalmatinskih boraca raspoređenih u drugim našim brigadama i divizijama. A to jasno govori da je na Sutjesci bila i Deveta dalmatinska divizija, i tu su se borili svi njeni borci i rukovodioci. Mnogi su i život dali.

Siguran sam da će historičari ipak objasniti kako i zašto se moglo dogoditi da Tito i Vrhovni štab ovako postupaju. Do danas tvorci i nasljednici „kulta ličnosti“ guše istinu, a laž se širi kao magla.

Tito nije položio račun nikome za sudbinu ranjenika u Petoj neprijateljskoj ofenzivi. U Četvrtoj, na Neretvi smo ih spasili, jer je Tito usvojio moj plan. U Petoj ofenzivi su on i Vrhovni štab, bez mene, vršili raspored naših snaga. U toku rata ni Koča ni ja nismo bili članovi Vrhovnog štaba. Dalmacija nikada nije imala člana u Vrhovnom štabu NOVJ, a dala je našoj vojsci pet divizija, Ratnu mornaricu, 8 Korpus NOVJ, brojne odrede i brigade i otok Vis i vezu sa Saveznicima. Njegova je greška i Vrhovnog štaba što su razdvojili glavninu naših snaga, kasnili su s donošenjem odluka, Treću i Sedmu diviziju su uputili u pogrešnom pravcu. Sve te greške ispravio je Koča Popović. Od tada je on trajni „problem“ za Tita i Rankovića. Znali su da ne mogu i ne smiju Koču smijeniti, jer to ne bi glatko prihvatili borci Prve proleterske. Taj ugled i ljubav partizana prema Koči, oni mu nisu nikada oprostili. Koče se ljudi nisu bojali, on je bio poštovan. Sve ovo što iznosim, govorim pod punom odgovornošću da je istina.

Vlast kvari ljude

Kao mlad dobro sam zapamtio Lenjinovu ocjenu da je „vlast lakše osvojiti, no je očuvati“ i da „vlast kvari ljude“. Meni je to bilo čudno da on govori, nisam se mirio da je tako. Dok sam bio u zatvoru puno sam razmišljao o tome. A od djetinjstva me je pratila i pritiskala izreka moga oca Marka: „Čast ideji, a ljudi su kurbe“. U meni se sve bunilo protiv takvih ocjena, znao sam da smo mi spremni i život dati za ideju i da ćemo baš zato, kada pobijedimo, znati izgraditi društvo i odnose među ljudima, da će naša vlast biti poštena, jer su ljudi koji će je osvojiti pošteni i hrabri komunisti.

Od oca sam dobro naučio: „Sinko moj, ne budi kriv, pa se ne moli ni rođenom ocu. Ne budi kriv!“ Uvijek sam se toga držao i tako sam se i ponašao: prvi na zadatak, a zadnji na kazan.

Bili smo mladići, skojevci, onda su Dalibor Jakaša, Lavčević i drugi otišli na školovanje u Sovjetski Savez. Bilo mi je uvijek žao da i ja nisam upućen u SSSR, u prvu zemlju socijalizma. Kada su se oni vratili u Split, nakon 12 godina, oni meni nikada ništa loše nisu rekli o SSSR. Bila su suđenja u Moskvi istaknutim rukovodiocima i maršalima Crvene armije. Sebi smo

objašnjavali da Staljin brani Lenjinovo djelo, da čuva jedinstvo partije od frakcionaša koji bi htjeli vlast da uzmu u svoje ruke. Vidio sam i kod nas u KPJ te borbe i zato mi se činilo da treba sačuvati jedinstvo Partije. Tako sam od sebe otklanjao sumnje iako mi je bilo teško shvatiti da su najistaknutiji boljševici postali neprijatelji naroda i Partije. E, tada bi se pojavilo ono da vlast kvari ljude, jer svi su bili važni funkcioneri prije hapšenja. Tako sam stvarno i uviđao da su oni mogli biti nosioci borbe frakcija za vlast. Nisam imao ni znanja ni pomisao da je Staljin uspio zavesti svoj teror u Partiji i nad cijelim narodom. Naprotiv, mislio sam, kao i drugi komunisti, da je Staljin čvrst i nepokolebljiv vođa svjetskog proletarijata. Posebno je važno da mi tada nitko od drugova koji su duže bili u SSSR nije ništa rekao što bi moglo unijeti nevjericu ili sumnju u rukovođenje druga Staljina. To se odnosi na Lavčevića, Jakašu, Amulića, Čolakovića, Kardelja i Tita. Ovim redom ih nabrajam jer sam s prvom trojicom bio u čestim kontaktima i bliskim odnosima u Splitu, bili smo članovi istog rukovodstva KPH za Dalmaciju, a s Roćkom, Bevcom i Starim viđao sam se rijetko i to nisu bili odnosi bliskih drugova, koji se znaju od mladićkih dana.

Nakon svih borbi, patnji i strahota evo nas u Bosni, nisu nas uspjeli savladati i uništiti na Sutjesci. Ostali smo bez hiljada boraca, izgubili smo Ivana Gorana Kovačića, Juricu Ribara, Simu Miloševića, Maslešu i mnoge druge. Naše ostavljene ranjenike su otkrivali njemački psi i lokalni četnici, poklali su i pobili sve naše drugarice i drugove ranjenike. I onda je došlo do toga da mi Tito, generalni sekretar KPJ i Vrhovni komandant NOVJ, izrekne nepravednu ocjenu.

Tom prilikom Tito nije bio sam sa mnom . Bili su tu i drugi članovi Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba. Svi su šutjeli. Nije se našao ni jedan od njih, iako su dobro znali stvarnost naše borbe i zasluge dalmatinskih boraca, nitko od njih nije smogao snage da prigovori Titu da je jednostran, da nije objektivan i da ne bi trebalo da izriče takvu ocjenu. U ovome nije važno što Ranković, Đilas, Milutinović i ja nismo nikada imali dobre lične odnose, mi nismo „ista krvna grupa“, to je sporedno. Osnovno je da oni šute, dok Tito može izreći negativnu ocjenu herojskim partizanima, na čelu s njihovim komandantom. To je bitno, oni svi znaju istinu, ali šute.

Dani su prolazili, mislio sam se i pitao zašto je moj odnos s Titom došao na ove grane, kako to da je sebi dozvolio da svu našu uspješnu suradnju, koja nije bila odnos vlasti i podređenog, gdje sam ja imao inicijative i prijedloge koje je on usvajao kao dobre i opravdane, da sve svede na ocjenu o razočaranju?!

Stvarnost i rezultati krvavih bitaka su jedno i govore sami za sebe, a u njemu je nešto drugo i on uzima sebi za pravo, pred drugim rukovodiocima naše Partije i Narodnooslobodilačkog pokreta, da poništi sve što smo dali. Svi drugi prisutni, pored Tita i mene dobro znaju istinu. I to nije dovoljno da progovore. I onda im se dogodilo da moraju borcima davati objašnjenje zašto mene nema na partijskoj konferenciji Druge divizije! Rukovodioci pored Tita ne progovaraju, a partizani, borci, slobodno pitaju, slute da nešto ne valja čim mene nema.

Tada sam razumio da ovi oko Tita, iz rukovodstva, moraju šutjeti. A zašto, to oni znaju. Tu pomisao, a kamoli zaključak, nije lako sebi objasniti, ni u sebi nositi. Komunist sam i moram držati u sebi borbeni moral, tek su borbe pred nama. Ništa od ovih negativnih momenata ne smije utjecati na važniju stvar, a to je borba. Nikome, ni mojoj Luci, ni borcima neću ovaj teret navaliti na leđa. I Lucija i borci vidjeli su i osjetili da se nešto strašno dešava

nakon Neretve i Sutjeske. Rat je, ja im nisam ni htio ni smio govoriti bilo što, naročito ne ono što ljude može uvrijediti i dovoditi u pitanje smisao njihove borbe. A to bi se lako desilo da su znali ono što je brutalno i nepravedno Tito rekao meni, uz prešutnu suglasnost rukovodilaca našeg pokreta.

Dok su okupatorski prefekti, guverneri i njemački komandanti s poštovanjem ili strahom govorili o snazi Partije i partizana Dalmacije, Tito mi je tresnuo u lice da je razočaran Dalmatincima na čelu sa mnom.

Vidio je Vlado Popović na mom licu unutrašnje stanje i došao je da me pita što mi je?

On i ja smo bili u sukobu, principijelnom, još od početka ustanka. On je bio u Španjolskoj, on je od Tita i Politbiroa postavljen da vodi stvari u Hrvatskoj 1941. Marko Orešković, Vlado i ja smo zajedno spavali u ilegalnom stanu u Zagrebu, srpnja 1941. S njim i Vladom Bakarićem sam imao rasprave u Donjem Lapcu, u kojima su oni „izgubili“, ako mogu tako reći. I sada on meni prilazi i zanima se što je sa mnom ? Je li to učinio kao čovjek i drug, ili je to bila provokacija? Moguće je da su ga uputili Tito ili Marko, pa da ih on izvijesti. Kasniji njegov odnos prema meni govori mi se da se nisam prevario i da je dobro što sam otklonio svaki razgovor s njim.

Pokušavao sam, sam sa sobom, trezveno razmisliti i utvrditi kako i zašto je Tito smatrao da može i treba postupiti tako kako je postupio. To što sam bio prisiljen vikati i ušutkati Ljubinku Milosavljević i što sam je na kraju i opsovao, koja je napravila ružan i šovinistički ispad prema Dalmatincima, to je mogao biti povod da me Tito ukori ili opomene, da ne postupam na taj način. Na to on ima pravo i ne bi pogriješio da je to učinio. Znam i to da Ljubinka nije kažnjena, niti je dobila nalog da se izvini dalmatinskim borcima i meni, koje je grubo i uporno vrijeđala. Naprotiv, Ranković, kao glavni kadrovik, stalno ju je štitio i gurao u forume. Apsurdno je da je ona izabrana u Centralni komitet KPJ, na Petom kongresu KPJ 1948., u Beogradu. Divlja i sebična, ubila je jednog mladog čovjeka. Tek tada je kažnjena, sumnjam da je dobila zatvorsku kaznu kakvu je zaslužila. Marko i UDBA su je i tada zaštitili.

Tita sam upoznao prije rata. Vidio sam u njemu sposobnog, inteligentnog, odlučnog i po svemu drukčijeg rukovodioca KPJ. Cijenio sam ga i poštovao. On je, preko Ive Marinkovića i Kardelja, nastojao da svakako ja prihvatim da budem politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. Kada je trebalo othrvati se od utjecaja Jelaske, Marića i Baljkasa, što godinama nije uspjelo rukovodstvo KPJ, tada je Tito smatrao da ja moram postati sekretar.

U ratu, u ljeto 1941. došao sam u sukob s Vladimirom Popovićem, Titovim čovjekom upućenim da vodi Operativno rukovodstvo u Hrvatskoj. Nametanjem odluke CK KPH o stvaranju i upućivanju u borbu sedam partizanskih odreda u roku od tri dana, u smrt su poslani brojni mladići Dalmacije. Najveću odgovornost za to snose Vlado Popović, Andrija Hebrang i Rade Končar.

Nakon tragedije, Centralni komitet KPH je svalio odgovornost na nas u Dalmaciji. Zaustavio sam njihovo pismo i kaznu. To je bilo nužno i jedino ispravno. Tada je Pokrajinski komitet našao snage da se odupre Centralnom komitetu KPH.

Rade Končar je došao u Split da razbija naš „oportunizam“. Takav, uvredljiv stav, prema komunistima Dalmacije i Pokrajinskom komitetu i meni, zauzimali su Popović, Končar, Hebrang i drugi već od ljeta 1941. Rade je i sam uvidio, boraveći u Dalmaciji, koliko su bile

nepravilne ocjene Centralnog komiteta KPH protiv mene i Pokrajinskog komiteta. O tome je Končar pisao drugovima u CK KPH. A CK je nama prijetio i raspuštanjem organizacije.

Rade Končar se nije ponašao odgovorno, kršio je osnovna pravila konspiracije. Opominjao sam ga na to, a on je odbijao da čuje. Radio je stvari koje ilegalac, a pogotovo politički sekretar CK KPH, ne smije sebi nikako dopustiti. Nakon hapšenja, pronašli su mu u novčaniku fotografiju žene Dragice. Ustaše su je u Zagrebu uhapsili i ubili. Splitski omladinci, skojevci i komunisti, s kojima je Rade na svoju ruku, nepotrebno i neopravdano, sudjelovao u akcijama, nakon njegovog hapšenja, također su počeli padati policiji u ruke. Pokušao se ubiti, bacio se kroz prozor. Tako ne postupa komunist, koji je riješio da ne kaže ništa, a zna da ga čeka osuda i smrt. Naša veza u bolnici ga je obavijestila da pripremamo akciju za njegovo oslobađanje. Ni jedan od onih mladića, iako je svaki od njih znao kakva ga kazna čeka, nije se ubio. U bunilu je pričao u bolnici. Prije odlaska u Šibenik, u splitskom stanu, spavao je sa stanodavkom, što nikako nije smio sebi dopustiti. Odbijao je da spava u mom ilegalnom skloništu. U toku noći, s njom u krevetu, u snu je govorio. Ova je to prijavila fašisti Hofmanu i policiji, zato su ga čekali u stanu u zasjedi. Gorka je utjeha da su denuncijanti platili glavom nedjelo. Da je Rade poslušao mene ili Andriju Božanića, molili smo ga da ne ide u stan, ne bi pao u klopku fašista. S jednim od Radinih isljednika, nakon rata, u Italiji je razgovarao naš partizanski vojni isljednik, pravnik, čovjek koji je ispitivao najteže zločince, nakon završetka rata. Jugoslaviji nikada nije izručen ni jedan talijanski ratni zločinac, jer to je bio interes SAD i Velike Britanije. Ne bi nam pobjegli Pavelić i Artuković da im to Saveznici nisu omogućili. Bivšeg fašističkog policajca pronašli su kod Padove bivši talijanski oficiri, koji su došli u partizane nakon kapitulacije Italije 1943. Ovaj je iznio da je Rade govorio, u teškim mukama i bunilu, koje su fašistički doktori i policajci znali izazvati i iskoristiti. Talijanskim fašistima u Splitu, ustaše su iz Zagreba javili da imaju u rukama Radu Končara, sekretara CK KPH. A kako i od koga su ustaše saznali organizacionu strukturu rukovodstva CK KPH? Da je Končar sekretar CK KPH znali su samo rukovodioci KPJ i KPH. Hebrang je uhapšen od ustaša 1942., a ovo je javljeno 1941. Do danas nije razjašnjeno tko je izdajica u rukovodstvu KPH. Da stvari stoje jako loše, toga je na momente sigurno bio svjestan i sam Rade, zato se bacio kroz prozor, da skrati muke. Nije uspio. Zbog njegovog hapšenja, za koje je sam kriv, s njim je u Šibeniku strijeljano 25 komunista! To je žalosna istina. Te mlade dalmatinske komuniste se uvijek spominjalo samo kao brojku, a od Rade je bio pravljen kult.

Još je veća tragedija snašla naše najbolje komuniste, veterane naše Partije i radničkog pokreta, koji su bili zatvoreni u logoru u Kerestincu. Neki su bili već zatvoreni i predati novom ustaškom režimu, a druge su uhapsili ustaše. Oko toga kada, kako i tko će ih spašavati iz logora bio je sukob između CK KPH i Mjesnog komiteta KPH za Zagreb. Josip Kopinič je morao njih goniti u akciju spašavanja i razbijati im iluzije da će im ustaše poštedjeti život. Poznato je kako je akcija izvedena i tragedija koja je snašla drugove. Neuspjelu akciju spašavanja je vodio Rade Končar. A Ranković je prvih mjeseci, po nalogu Tita, bio u Zagrebu, vodio je CK KP Hrvatske, a Rade je bio u Beogradu da vodi PK KPJ za Srbiju. Što su uradili Ranković i drugi da drugovi izbjegnu hapšenje, to ne znam. Nije jasno kako da od ustaša budu hapšeni ovi, a nisu i Končar, Hebrang, Bakarić, Ranković i drugi. Zašto su čekali sve do srpnja, kad su ustaše počeli ubijati zatvorene drugove, što su čekali i zašto? Najbolji i intelektualno najjači kadrovi Komunističke partije Jugoslavije i Hrvatske tako su stradali na početku rata. U logoru Kerestinec nije bio strog zatvorski režim, postojali su dobri uvjeti da se oslobodi drugove. Ta

tragedija je prošla sa simboličnim kaznama za one koji su upropastili akciju. Končar, Hebrang, Bakarić i Popović nisu smijenjeni tada, nije raspušteno rukovodstvo CK KPH od Tita i Politbiroa, a nisu kažnjeni ni smijenjeni ni kada su gurnuli dalmatinske komunističke kadrove u katastrofu, u augustu 1941. Zašto su oni, usprkos poraznim promašajima, uživali i dalje Titovo povjerenje? Čime su to oni bili vezani međusobno, Tito i oni, do mjere da ne budu odgovorni za tragedije i gubitke koje su izazvali? Oni su ostali na položajima za koje nisu bili dorasli i s Titovom podrškom su kruto i naredbodavno nastupali prema Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. Ovo su činjenice, valja ih dobro promisliti i ocijeniti njihov značaj i domete, koji traju do danas.

Nikada nije podignut spomenik dostojan veličine Božidara Adžije, Ognjena Price, Otokara Keršovanija, Augusta Cesarca i svih drugih, a naša Partija i historiografija njima nisu nikada dale značaj koji oni trajno zaslužuju. Tako se postiglo da najšire narodne mase ne znaju skoro ništa o našem radničkom i komunističkom pokretu od 1919. godine, nego se sve vezuje za Tita i pobjedu u ratu, u borbi kojoj je on bio na čelu, kao generalni sekretar KPJ i vrhovni komandant naše narodne vojske. Na taj način bačeni su u stranu idejna i politička uvjerenja, antifašizam pojedinca i naroda, inicijativa i borbeni i oslobodilački angažman ogromnog broja naših ljudi, bez kojih ne bi bilo pobjede.

Znatno prije ovoga, 1940., u Politbiro CK KPJ ušli su kadrovi kao Ranković, Đilas, Milutinović, Končar, koji se ni po čemu ne mogu mjeriti s veteranima koji su stradali. Ni po znanju, ni po stažu u KPJ, ni u čemu im oni nisu bili ravnopravni. Nisu oni sebe birali, njih je odabrao Tito, kao generalni sekretar KPJ, s pravom veta. Zašto? On je za njih bio drug Stari, u svemu najviši autoritet. Tito to nije bio ni za Adžiju, ni za Pricu, ni za Cesarca, ni za Keršovanija, ni za Mošu, ni za Čolakovića, ni za Žujovića, ni za Hebranga, ni za mene. Ova grupa, u kojoj sam i ja, svi smo bili stari članovi KPJ, sretali smo više sekretara KPJ prije Tita, mogli smo na osnovu iskustva i znanja sami misliti svojom glavom. Upravo zato je Tito odabrao ove znatno mlađe, koji su u njemu gledali liniju Partije i bili mu apsolutno poslušni.

Poslušni, jer nije dovoljno biti odan revoluciji i KPJ. Zato su oni šutjeli kad mi je Tito ono rekao. Pred njim oni nisu imali snage da iznesu svoje mišljenje i stav. Razlika između njih i mene bila je u tome što sam ja bio spreman iznijeti svoj stav, suprotan Titovom. To je bio uzrok njihove netrpeljivosti prema meni. A Tito je odlučio da me smijeni i udalji od komandiranja divizijom zato što sam pokazao sposobnost da izvršim zadatak, tako što ću odbiti njegovu naredbu. On je privremeno uvažio moje argumente, dok ne izvršimo prijenos ranjenika i borbene zadatke. A onda rasformiranje divizije Dalmacije. Što nije uspio neprijatelj, razbiti Devetu dalmatinsku diviziju, to je izvršio Tito i Vrhovni štab. Tu strašnu odluku morali su podnijeti dalmatinski partizani.

Sve je to sada iza nas, pred nama je povratak u Dalmaciju, nakon pet mjeseci borbi i patnji, bolesti i smrti. Izdržali smo i znali smo da smo slomili kičmu neprijatelju, Crvena armija na Staljingradu, a mi na Neretvi i Sutjesci.

Širokim frontom na Jadran!

Sačuvali smo jezgru naše vojske, a uspjeli smo obraniti i Vrhovni štab. Tita je od bombe spasio njemački pas, a kapetan Stjuart je poginuo blizu Tita. S nama je ostao Bil Dikin, kao šef savezničke vojne misije. Konačno je razbijena četnička propaganda, koju su širili iz Londona

izbjeglička vlada i radio BBC. Sada Dikin javlja britanskoj vladi istinu o partizanima, o našoj narodnoj vojsci.

Bosna nam je opet dala novu snagu. Poslije Hercegovine i Crne Gore, ovdje smo se mogli početi ponovo oporavljati. Borbe su se nastavljale, ali ne više onom žestinom. Neprijatelj više nije imao mogućnosti da nas okruži i stalno drži pod udarima. Nijemci više nisu imali onu udarnu snagu, kakvu su bili skupili za naše uništenje na Sutjesci. Bilo mi je jasno da fašistička Italija neće moći dugo izdržati nakon invazije Saveznika na Siciliju.

Osjećao sam da sada nastupa odlučni moment, da naša vojska izbije na obalu Jadrana. Sve moje misli bile su usmjerene ka Dalmaciji. Bio sam čvrsto uvjeren da će se na našoj obali i otocima, na Jadranu, rješavati pitanja razvoja naše borbe i vojničke i političke pobjede nove Jugoslavije. Gubitkom Jadrana Austro-Ugarska je otišla u propast i bilo mi je jasno da je Jadran ključ za Jugoslaviju. Vjerovao sam u revolucionarnost i borbenost naroda Dalmacije i htio sam da s Prvom i Drugom dalmatinskom brigadom što prije stignem u Dalmaciju.

Početkom kolovoza 1943., na Petrovom polju, održavala se partijska konferencija Prve proleterske divizije. Ovaj put su Tito i Ranković pazili da im se ne desi da ih borci pitaju kako to da mene nema na sastanku. Bila je noć, bili smo u šumi od jelki i smreka, blizu Titovog i drugih šatora. Naložena je vatra od suhih grana i sjedili smo na jednom velikom oborenom stablu. Bili smo poredani Ranković, Tito, Kosta Nađ, ja, Lola, Đilas i Crni - Žujović, a Koča i štab Prve i borci ispred nas. Tu smo ostali dugo u noć. Borci su pitali Tita kakvi su planovi za dalje i na koju stranu ćemo krenuti. U Prvoj proleterskoj bilo je puno boraca iz Dalmacije, kao i u drugim našim jedinicama. Oni su nastojali prijeći u dalmatinske brigade, Prvu i Drugu, jer su se nadali povratku u Dalmaciju. Bilo je slučajeva da to rade na svoju ruku, da „dezertiraju“ iz jedinica, što je bilo nedopušteno i izloženo je kritici. Tako sam i ja morao o tome govoriti, radi samih dalmatinskih boraca, a i radi Tita i rukovodstva, jer opet su Dalmatinci izloženi kritici. Da bi bilo svima jasno, rekao sam da „Dalmatinci ne idu u Dalmaciju da jedu slatko grožđe, nego da se bore! To provucite kroz uši borcima koji se nalaze u vašim jedinicama.“ Mislim da su me razumjeli i jedni i drugi, i borci i Tito i rukovodstvo. Tako sam taj „problem“ skinuo s dnevnog reda.

Borci iz Dalmacije koji su preživjeli Četvrtu i Petu ofenzivu kretali su tamo kamo je Vrhovni štab naložio njihovim brigadama da krenu. Zatražio sam da me primi Tito. Bilo je to na Vlašić planini u centralnoj Bosni. Primio me je i bio sam vrlo kratak i jasan. Mogao bih to sažeti u jednu rečenicu: „Druže Stari, sada širokim frontom na Jadran“. Tito, koji je rođeni strateg, odmah je shvatio i nisam ga morao uvjeravati. Zatražio sam da mi dade Prvu i Drugu dalmatinsku brigadu. Dao mi je samo Prvu dalmatinsku, a objasnio mi je da Druga dalmatinska mora ići u Crnu Goru, jer je tamo teška situacija s četnicima. Razumio sam i prihvatio da ne može drukčije biti. Morao sam zaboraviti na njegove ranije odluke s kojima se nisam slagao. I mnogo što još. Valjalo je prigušiti sva neslaganja, sve male i velike rane, koje su me pekle ne kao Dalmatinca, već kao borca i komunistu i okrenuti se budućnosti. Na marševima od Dalmacije do Sandžaka i u svim bitkama od Neretve do Sutjeske palo je oko 6.000 Dalmatinaca, a samo na Sutjesci oko 3.000 boraca iz Dalmacije. Preživjelo je nešto oko 4.000 dalmatinskih partizana, a krenulo ih je više od 10 hiljada.

Tito mi je dao samo Prvu dalmatinsku proletersku brigadu. Zapravo samo njena dva bataljona, i to prepolovljena, u čijem stroju je bilo oko 250 boraca!

Neposredno prije polaska brigada se postrojila. Tito je izvršio smotru njenih prorijeđenih redova. On je borcima održao govor. Odao im je priznanje za heroizam u borbama u Hercegovini, Crnoj Gori i Bosni. Govorio je i o značaju povratka u Dalmaciju i o mobilizaciji novih snaga u Dalmaciji.

Moj razgovor s Titom nije dugo trajao. Na kraju, on mi je naložio da više ne budem vojni rukovodilac, komandant, nego da se isključivo posvetim političkom radu u Partiji. To je bio pravi „finale“, stvarni završetak situacije između njega i mene, koja je započela mojim odbijanjem njegovog pogrešnog naređenja da s ranjenicima napustim glavninu snaga i krenem u pravcu Dalmacije. Primio sam na znanje i ništa mu nisam rekao. Time je bilo sve rečeno. Do tada, Tito i ja smo bili jedini, koji su istovremeno i partijski rukovodioci i vojni komandanti. On je odlučio i naredio da ja to više ne budem. U našoj partizanskoj vojsci uvedeni su činovi i stroga vojna hijerarhija. Tito je vrhovni komandant, a ja sam major NOVJ. Čak prvi! 1943. Nakon Neretve i Sutjeske Dalmacija je dobila čin - major! A drugi su i pukovnici i generali - a nisu dali doprinos ravan Dalmaciji i njenim borcima. Nakon Pete ofenzive bilo je jasno da je završeno vrijeme neposrednih, iskrenih, ravnopravnih ljudskih odnosa medu partizanima.

Razumio sam to, ali ja sam vojnik revolucije i Partije i mene nije ni zanimalo ni privlačilo da se odnosim prema ljudima po ljestvici vlasti i hijerarhije. Vrhovnom rukovodstvu je bilo važno da pokaže da nismo svi isti i da se uvedu odnosi pretpostavljenih i podčinjenih, odnosno naređenje - izvršenje. Oduvijek sam se borio za ravnopravne odnose među ljudima i uvažavao sam argumente, a ne položaje. Zbog takvog stava, nakon svega ovoga, ponovo ću dolaziti u situacije sukoba s višim rukovodstvom.

Da, u vezi svega onoga što se dešavalo, kakav odnos se počeo javljati prema dalmatinskim borcima. Već sam rekao što je bilo u Kladnju. A bilo se desilo da Stanko Danilović grubo odbije da nam da hranu, ali su nas spasili Mitar Vujović i Moša. U Kladnju je radila pekara, to je držao štab 4. Crnogorske brigade. Bio sam obavješten da je jedan od boraca 2. Dalmatinske brigade gladan došao u pekaru da traži malo kruha. I posvadio se tamo s komesarom pekare, nekim Crnogorcem. Zna se kakva je bila glad i iscrpljenost, želio je osjetiti makar malo kruha. Ovaj mu ne da i psuje ga i na kraju ga je ubio iz revolvera. I to su posljedice onog ljevičarskog i sektaškog ponašanja u Crnoj Gori, a i odnosa prema dalmatinskim borcima koji su pokazivali i rukovodeći drugovi.

Sa mnom su bili Luce, djeca, stari Škorpik, Kukoč i još neki drugovi oko CK i Vrhovnog štaba. Desilo se da je tu netko pomuzao kravu, mlijeko je bilo za ove oko Vrhovnog štaba. Opet sam morao govoriti da nisu Dalmatinci tuda prošli i da nisu oni pomuzli krave. Stalno su išle optužbe na naš račun. U razgovoru s Titom sam morao reagirati i rekao sam mu da nisu Dalmatinci odani našoj Revoluciji i Partiji, a kakvi su postupci prema njima, da bili bi prešli na stranu okupatora i bili bi se ljuće tukli od njih. Ali oni su bili u stanju sve savladati pa sam savladao i ja!

Na to mi je onda Tito rekao - Nemoj Vicko, ti si komunist…

- Da, baš zato što sam komunist to ti govorim.

I nakon ovog razgovora s Titom kad smo bili kod Zavidovića, još nismo bili prešli rijeku Bosnu, onda je Ranković tražio od mene da idem držati partijske sastanke u Drugu srpsku brigadu.

- Druže Marko, a kome ću ostaviti Luciju i djecu?

- Ostavi pratiocima, kaže on.

- Ma što pratiocima?! Ako ih ja ispustim iz ruku oni su gotovi! Ne mogu ja tražiti od pratioca da oni poginu za moju ženu i djecu, jesi li me razumio? Znači ja ne mogu. I neću ih ostaviti!

- Dobro, dobro, kaže Marko. I onda su drugoga poslali.

Kad smo prešli rijeku Bosnu između sela Nemile i Vranduka, gore na Vlašić planini smo svi skupa bili jedno 10 - 15 dana, na Petrovom polju. Tada mi Tito nije dao Drugu dalmatinsku brigadu da je povedem u Dalmaciju. Trebala je visoka svijest tih boraca da sad opet idu u Crnu Goru. Ta brigada je izdržala na obrani Gornjih i Donjih Bara tri dana i tri noći krvavih borbi s Nijemcima. Da ona nije održala te ključne položaje nitko ne bi izišao iz doline Sutjeske.

Prije nego smo krenuli 10. kolovoza 1943. na marš preko Vrbasa, zvali su me na razgovor Ranković, Đilas i Žujović. Nema Tita. Pitam što je?

Rekli su mi da im je žao što je bilo ružnih postupaka prema Dalmatincima i nedrugarskog odnosa prema borcima. Kažem im da to dobro znam i da sam to Titu kazao.

Onda oni meni kažu, da kad dođem u Dalmaciju, da se oslobodim žene i djece!

A tako, zato ste me zvali! Hvala vama, a ja znam što treba da radim sa ženom i djecom, nije to vaša briga. I vi znate da ih ja nisam vodio sa sobom nego sam ih ostavio kad sam otišao u borbu na Dinaru. Oni su sretno izbjegli četnički pokolj u Gatima i onda su došli do Livna. A Lucija nije htjela ostati kad smo morali napustiti Imotski, bojala se da ih ne nađu ustaše i zakolju djecu i nju.

Nakon razgovora s Titom i smotre brigade, odmah zatim krećemo na marš. Prva dalmatinska je prije Neretve imala više od 1.000 boraca, a sad se vraća kući jedva četvrtina njih! Nije mi to bilo lako gledati, nakon svega. Da, živi smo, i djeca i Luce i ja, ali tuga je bila jača. Mi i glavnina naših snaga, s Titom i Vrhovnim štabom, rastali smo se na Glamočkom polju. Oni su otišli za Bosansku krajinu, a mi preko Livanjskog polja, Grkovaca, pa na Dinaru i stižemo u Uništa. Dalmacija! Nas i djecu spasio je mali Munja, bosanski konjić. Dao sam ga ocu u Splitu. Ubrzo je uginuo od iscrpljenosti i bolesti crijeva.

U slobodnu Vrliku stigli smo 18. kolovoza 1943. Zajedno sa štabom Prve dalmatinske brigade bili smo stari Škorpik, Ivica Kukoč, Ante Banina, Stanko Parmač, Branko Dude, Ante Roje, Nikola Repanić - Gandi, Lucija, Maksim, Nataša, Viborg i ja. Štab brigade je bio: komandant Miladin Ivanović, Ante Kronja i Ljubo Truta.

Ako je netko poznavao tu Dalmaciju i vjerovao u njenu snagu, onda mi se čini da su to ipak bili drugovi koji se sada vraćaju u nju. Činilo mi se da tu Dalmaciju poznajem sasvim dobro, jer sam na čelu njene partijske organizacije stajao još od 1939. godine. Ali, kako vijesti o događajima u njoj dugo nismo imali, malo sam zebao: da li je onih 400 boraca uspjelo da se održi?

Prvi susreti s drugovima u Vrlici razbili su sve moje sumnje: u Dalmaciji smo zatekli 16 bataljona i mnogo manjih partizanskih jedinica, u čijim redovima se borilo više od 3.000 boraca. To su snage jedne divizije partizana! To govori o jačanju i razvoju oslobodilačkog pokreta u Dalmaciji. Oslobođeni i polu-oslobođeni teritorij sada je veći nego što je ikad bio. On obuhvaća gotovo četiri petine Dalmacije, na kojem je broj narodnooslobodilačkih odbora i antifašističkih organizacija veći nego što je bio kad smo mi otišli iz Dalmacije.

Sve to je nas, povratnike sa Sutjeske, i druga Ivu Lolu Ribara, koji je kao član Vrhovnog štaba i CK KPJ u Dalmaciju krenuo da nam pomaže u organiziranju pokreta i Karlu Mrazoviću, koga je CK KPH poslao u Dalmaciju da reorganizira Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, vrlo obradovalo i napojilo novom snagom i uvjerenjem da je Dalmacija neiscrpan rezervoar snage i revolucionarnog duha. Druga Lolu znam od 1939., dolazio nam je u Split i pomagao u reorganizaciji SKOJ-a. Njegova nam je neposrednost bila bliska, jer smo mi južnjaci otvoreniji, življi. Zbog toga je drug Lola bio omiljen među nama. Dok smo mi žurili ka Dalmaciji, na Mosoru je izišao prvi broj „Slobodne Dalmacije“, lista PK KPH. Njegovi prvi brojevi, koje sam s velikom žurbom čitao, bili su krcati vijestima u kojima je bilo riječi o snazi i stasanju pokreta na otocima, obali i u Zagori. Uz „Slobodnu Dalmaciju“ ovdje su u našem odsustvu počeli izlaziti i listovi „Dalmatinka u borbi“, organ Izvršnog odbora AFŽ u Dalmaciji, te omladinski listovi „Džepne novine“ i „Omladinska iskra“. Osim toga je Agitprop PK izdao i razne brošure, kao što su: Teorija Partije, Razvitak društva, Dvije godine domovinskog rata, te razni leci i Proglas bivših funkcionera HSS u kojima se osuđuje Mačekova politika. Nekoliko prosvjetnih radnika već je pripremalo Pionirsku čitanku za škole koje su radile na oslobođenom i polu-oslobođenom teritoriju.

Iz prvih razgovora s drugovima koji su ostali u Dalmaciji nakon početka Četvrte ofenzive i iz izvještaja Pokrajinskog komiteta, Štaba grupe odreda, Oblasnog NOO, Oblasnog komiteta SKOJ-a i drugih saznajemo dosta toga što rječito kazuje da je Dalmacija čvrsto ostala uz pokret i revoluciju. Samo u julu 1943. nepotpuni talijanski podaci „O akivnosti bande“ na terenu Dalmacije zabilježili su 39 borbi. Pri tome su dalmatinski bataljoni bili 27 puta napadači, a talijanski i njima podređene snage 12 puta.

Drugovi koji su ostali u Dalmaciji reagirali su brzo, ne čekajući direktive odozgo, i na događaje s kraja jula u Italiji. Kad je boraveći po zadatku na Pelješcu, saznao za vijest o „ostavci“ Musolinija, član PK Drago Gizdić je sastavio letak namijenjen vojnicima talijanskih garnizona, a zatim u Potomju sazvao zbor, poslije kojeg nitko tko je mogao nositi pušku nije ostao kod kuće.

O novom ustaničkom raspoloženju u Dalmaciji rječito govori i izvještaj koji je Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju uputio Centralnom komitetu KP Hrvatske, 16. augusta:

„Momenti koji karakteriziraju političku situaciju u Dalmaciji mogli bi se podijeliti u tri grupe: 1. aktiviranje širokih rodoljubivih narodnih slojeva na strani narodnooslobodilačke borbe; 2. pojačan proces previranja unutar vojničkih i političkih grupacija; 3. sve jače i otvorenije odvajanje reakcionarnih elemenata od naroda.

Na takvo stanje u Dalmaciji, naročito u srednjoj i sjevernoj Dalmaciji, u posljednje je vrijeme najviše uticalo čišćenje Cetinske doline od četnika i ustaša.

Pokret u sjevernoj Dalmaciji dobiva karakter općeg narodnog ustanka. U posljednje vrijeme, do 5. augusta, samo iz zadarskog okruga je pošlo dobrovoljno u redove NOV oko 530 boraca. Slična je situacija i u okolici Šibenika, naročito istočno od Krke. Za kratko vrijeme je iz jedne male čete izrastao bataljon s 200 boraca.

Uspjele vojne akcije su izazvale borbeni polet, naročito kod omladine. Ovih dana je u trogirskom kotaru formirana omladinska radna brigada od oko 800 omladinaca i omladinki. Cijela brigada je odmah krenula da ruši ceste kojima neprijatelj može

saobraćati motornim kolima. Uvjeti za formiranje omladinskih radnih brigada postoje i u omiškom i sinjskom kotaru...“

Širom Dalmacije munjevito se širila vijest da smo se vratili, stigla je opet Prva dalmatinska i Štab IV operativne zone! To je kod ljudi izazivalo ponos i radost i širilo se još jače borbeno raspoloženje u narodu.

Deveta dalmatinska divizija - opet rođena!

Šest dana poslije povratka Štaba IV operativne zone u Dalmaciju i nakon prelaska Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i Štaba zone iz Vrlike u Brštanovo, Biro Pokrajinskog komiteta održao je sastanak. Njemu su prisustvovali i sudjelovali u radu drugovi Ivo Lola Ribar i Karlo Mrazović, članovi CK KPJ i CK KPH i drug Svetislav Stefanović - Ćećo, stalni instruktor CK KPJ pri Pokrajinskom komitetu Dalmacije. Otvorio sam sastanak i predložio dvije točke dnevnog reda. Prva je bila: opći izvještaj o stanju u Dalmaciji, a druga: Pismo CK KPH Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju.

Organizacioni sekretar PK Ivo Amulić, koji nije bio u Četvrtoj i Petoj ofenzivi nego u Dalmaciji, podrobno je izvijestio o stanju u Dalmaciji. Zatim je pročitano pismo CK KP Hrvatske koji Pokrajinskom komitetu zamjera da se u Dalmaciji previše ističe Komunistička partija, a malo Narodnooslobodilački front, da se politički sektaši prema HSS, koji se izjednačava s ustašama; da se previše ističe „dalmatinizam“ i pri tom se ispušta iz vida da je Dalmacija sastavni dio Hrvatske, a ne „republika“ za sebe.

Osim tih političkih zamjerki političkom rukovodstvu Dalmacije Centralni komitet KPH stavio je i neke primjedbe organizacione prirode: da se u Dalmaciji mnogo sektaši u jačanju organizacija, što se može protumačiti kao nevjerica u snagu masa i njihovu privrženost oslobodilačkoj borbi. Druga primjedba te vrste bila je: nedovoljna povezanost Pokrajinskog komiteta s CK KPH, a prevelika orijentacija na Centralni komitet KPJ.

Diskusija u kojoj su učestvovali svi članovi Biroa i drugovi iz viših partijskih rukovodstava, uglavnom je prihvatila kritiku i, isto tako, bila kritična prema stanju pokreta u Dalmaciji. To stanje najsažetije je odslikao u svojoj riječi, a kasnije i pismeno formulirao u izvještaju Centralnom komitetu KPJ Ivo Lola Ribar.

„Poslije krize nastale odlaskom Devete divizije i neprijateljske ofenzive“ - rekao je Lola Ribar - *„pokret u Dalmaciji ušao je u julu 1943. u nov period organizacionog poleta. Ovo se naročito odrazilo na porastu snaga naših odreda, formiranju dviju grupa udarnih bataljona, iz kojih su u najskorije vrijeme mogu formirati dvije nove brigade i popuniti Prva dalmatinska. Dolazak Prve brigade i Štaba zone, baš u ovom trenutku bio je naročito sretan. Paralelno s tim“* - napisao je Lola -*„ ide i proces produbljivanja krize u neprijateljskom taboru. Pred činjenicom sloma talijanskog fašizma i perspektivom odlaska okupatora iz Dalmacije nastalo je življe pregrupiranje u redovima HSS, četnika itd. Četničko političko vodstvo - oni koje je D. Mihailović još 1941. uputio u Split kao svoje emisare - u Splitu je u pregovorima s Talijanima i očekuje da će dobiti vlast iz njihovih ruku. Na njihovom čelu je danas tzv. „pukovnik“ Aćimović, u stvari stari beogradski advokat Mladen Žujović, kao glavni Dražin izaslanik. Ustaše polažu sve svoje*

nade u dolazak Nijemaca. Njihov politički utjecaj je minimalan i zadržava se uglavnom samo još u Imotskoj i Drniškoj krajini.

Što se tiče HSS, oni zajednički s četnicima govore o sutrašnjoj Jugoslaviji. Od okupatora i ustaša HSS-ovci se nadaju dobiti oružje. Njihov je utjecaj znatan u neretljanskoj dolini, dijelom u Cetinskoj krajini i na Hvaru. Međutim, mislim da je od svih hrvatskih krajeva baš Dalmacija, zahvaljujući aktiviranju hrvatskih masa u borbi, uspjela da istjera na čistac reakcionare iz HSS-a, koji su otvoreno završili u zagrljaju okupatora i ustaša.

U cijeloj toj situaciji bitno je: 1. politički i vojnički što brže i uspješnije razbiti pozicije HSS i četnika, naročito u Splitu i Kninskoj krajini; 2. iskoristiti priliku da se udarcima protiv manjih talijanskih garnizona i kolona, zatim protiv ustaško-haesesovskih milicija i četnika učvrsti naš utjecaj i ugled; 3. poduzeti odgovarajuće organizacione mjere u gradovima, naročito u Splitu, da nas događaji ne iznenade.“

U riječima druga Lole Ribara, u stvari, bili su sažeti i osnovni zadaci partijske organizacije u Dalmaciji i njenog rukovodstva za predstojeće burne događaje. Ti događaji ticali su se Italije, za koju su svi znaci ukazivali da će ubrzo ispasti iz osovinskog ratnog stroja. Njenu skoru kapitulaciju osjećali su i Nijemci, pa su sada njihove trupe sa svih strana žurile prema Dalmaciji. Nazirući posljedice koje bi dolazak Nijemaca mogao imati po pokret u Dalmaciji, ako bi nas taj dolazak zatekao nespremnim, sazvao sam sastanak Pokrajinskog komiteta za 1. septembar. Tada smo, u prisustvu druga Lole, odlučili da u trenutku kapitulacije Italije budemo što bliže Splitu, te da se zbog toga PK preseli iz Brštanova u Donji Dolac, pod Mosorom. Donji Dolac je, u stvari, naznačen samo kao novo sjedište PK. Umjesto tamo, većina članova PK je krenula na teren. Da se tamo nađu u trenutku kapitulacije Italije i pomognu partijskim organizacijama da se bolje snađu u složenoj situaciji. U skladu s tom odlukom i odlukom ostalih rukovodstava iz centra u Brštanovu, na teren je krenulo 29 drugova, dok će se u novi centar u Donji Dolac preseliti svega 15 drugova. Među njima od članova PK ostajemo samo Drago Gizdić i ja. Na tom sastanku u prisustvu Ive Lole Ribara, zbog određenih sektaških postupaka smijenjeni su Ivo Amulić, organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta i dr Leo Geršković, rukovodilac Agitpropa i poslati su na raspolaganje Centralnom komitetu KPH u Topuskom. Na dužnost organizacionog sekretara PK došao je Ante Jurjević - Baja.

Nakon što su riješeni ovi kadrovski problemi, pristupili smo razradi strateškog plana, pa smo zaključili da treba prvo popuniti Prvu dalmatinsku brigadu, koja je ponovo dobila četiri bataljona. Komandant je i dalje ostao Miladin Ivanović, a komesar Ante Kronja - Čenčo. Zamjenik komandanta je bio Vlado Šćekić. Zatim smo pristupili ponovnom formiranju Treće dalmatinske brigade, za čijeg smo komandanta postavili Ivu Purišića.

Onda smo prišli ponovnom formiranju Devete dalmatinske divizije, koja je za početak imala samo dvije brigade. Za komandanta divizije odredili smo Antu Baninu, a za komesara Edu Santinija. Načelnik štaba divizije bio je Ante - Toni Biočić. Kad smo tako postavili ponovo na noge Devetu dalmatinsku diviziju, pristupili smo izradi plana kako ćemo dočekati kapitulaciju Italije.

Na sastanku Pokrajinskog komiteta, čiji sam bio politički sekretar, na kojem je bio i Lola, donijeli smo odluku da ponovo uspostavimo Štab IV operativne zone, a da Štab grupe

partizanskih odreda ukinemo. Opet sam preuzeo mjesto komandanta. Krajem augusta Prva i Treća brigada, koje su ušle u sastav obnovljene Devete dalmatinske divizije, vode ofenzivne operacije u pravcu Drniša i prema Kosovu polju.

Sada, nakon Neretve i Sutjeske, sami smo, bez Tita i Marka, od novih partizana, od mladosti Dalmacije ponovo formirali i obnovili ime ponosa Dalmacije, opet je živa Deveta dalmatinska divizija. Ispravili smo i nepravdu sa Sutjeske - ponovo smo formirali Treću dalmatinsku brigadu! Novi mladići i djevojke nosili su njeno ime u sastavu Devete dalmatinske divizije.

Ovoga puta nije mi Ranković saopćavao kako su oni procijenili da su sazreli uvjeti da se formira divizija od Dalmatinaca. I tada je to učinjeno s neopravdanim kašnjenjem, jer je do februara 1943. Dalmacija mogla i trebala imati već dvije divizije. Tito i Vrhovni štab su odlučivali.

Sada u Dalmaciji, s iskustvom koje smo stekli, odlučio sam da ispravim nepravdu koju su Tito i Vrhovni štab nanijeli Dalmaciji. Iako mi je Tito, u zadnjem razgovoru u Bosni, naložio da se ne bavim više vojnim pitanjima, stvarnost u Dalmaciji nalagala mi je da postupam po svojoj pameti i prema realnim potrebama. Zato i jesmo obnovili Štab IV operativne zone i ponovo sam postao komandant, a mjesto komandanta obnovljene Devete dalmatinske preuzeo je Ante Banina, sposoban i hrabar.

Ivo Lola Ribar je znao za sukob koji sam imao s Titom. Isto kao i ja, Lola to nije smatrao presudnim. U Dalmaciji moramo učiniti sve što možemo, a ne da dekuražiramo i moralno poljuljamo naše redove. Nitko u Dalmaciji ne bi smatrao normalnim da ja, po povratku s Neretve i Sutjeske, napustim mjesto komandanta IV Operativne zone.

Ćećo, koji je bio stalno s nama u Pokrajinskom komitetu, i bio na stalnoj vezi s Rankovićem i CK i Vrhovnim štabom, sigurno im je javio da smo obnovili Devetu diviziju i Treću brigadu. Upravo te jedinice su Tito i Vrhovni štab rasformirali, u Četvrtoj i Petoj ofenzivi.

Nisu se Tito i Vrhovni štab oglasili povodom toga, mogli su postavljati pitanja tko je mene i nas ovlastio da formiramo diviziju i brigadu bez naredbe vrhovnog komandanta!?

Niti sam ih ja pitao za odobrenje, niti su oni tražili obrazloženje. A što to zapravo znači, jasno je. Njihova šutnja oko naših samostalnih odluka, koje spadaju u nadležnost Tita i Vrhovnog štaba, govori da su oni bili duboko svjesni kakvu su nepravdu nanijeli Dalmatincima.

Sigurno je i to da su, kao i ja, bili svjesni da sada nastupaju ključni događaji za našu borbu i da sve treba tome podrediti, a ne stvarati nove sukobe.

O ovim događajima, o mojoj suradnji s Lolom u prijelomnim danima, o herojskim borbama Splita s njemačkom vojskom, punih 17 dana, nema referata ni vojnih ni civilnih historičara. O tome nema tragova ni na simpozijima, ni u literaturi Vojno-istorijskog instituta.

Kapitulacija Italije

Odredili smo grupe boraca koje će razoružavati okupatorske vojnike i u suradnji s nama preuzeti vlast.

Prije nego što ćemo se preseliti u Donji Dolac, odnosno razići po cijeloj Dalmaciji, sazvao sam još jednom Pokrajinski komitet. Ukratko smo rezimirali što smo sve dotad uradili,

a zatim razmotrili vojne mjere i zadatke Štaba zone i, na kraju, razgovarali o stanju u Splitu i sjevernoj Dalmaciji. Bili smo 28. augusta uputili pismo splitskom partijskom rukovodstvu u kojem mu zamjeramo na začahurenosti i sektaštvu i otvoreno mu rekli da smo nezadovoljni činjenicom što u radničkom gradu, koji ima više od 5.000 ljudi obuhvaćenih u Narodnooslobodilačkom pokretu, ima samo 40 članova Partije u Splitu, od čega su samo 13 radnici! Nakon sjednice razišli smo se i krenuli na nove zadatke.

U Split su sa sekretarom Mjesnog komiteta KPH Nikolom Randićem i Antom Marasovićem - Mirkom iz Brštanova otišli Andrija Božanić, Ante Roje, Drago Gizdić, Ante Raos, Žiki Bulat i još nekoliko provjerenih aktivista. Neprestano smo preko radija pratili situaciju na frontovima i borbe u našoj zemlji. Važan izvor informacija bila nam je radio-stanica „Slobodna Jugoslavija“, a pratili smo također i ostale, kako savezničke tako i neprijateljske radio-stanice. Tu nam je bila dragocjena drugarica Ružica Primorac. Ona nam je davala prijevode s više jezika, tako smo imali razne vijesti.

Sjećam se događaja na našem putu prema Donjem Dolcu. Kod Prugova smo morali prijeći preko uskotračne željezničke pruge, koja je povezivala Split sa Sinjom. S nama su bili i borci koji su se vratili u Dalmaciju, nakon Neretve i Sutjeske. Bili su tu i stari Marko Krvavica, Pavle Krce, Dr Jerko Radmilović i Mate Jakšić. Dok smo oprezno prelazili prugu, pao nam je konj, na čijem su samaru bili kazani i drugi pribor. U onoj tišini rasule su se porcije i drugo. To kloparanje i zveckanje metala, činilo nam se da se čuje u beskraj... a onda je netko opominjao s „pssst“!

Na to je Dr Jerko zagalamio, opsovao boga, i rekao da su nas mogli čuti ne samo u Splitu, nego i oni na Zelengori!

Ipak smo bez problema stigli u Donji Dolac. Vijesti koje su u novi centar Pokrajinskog komiteta stizale s terena, kao i dojmovi koje smo dobivali obilazeći partijske organizacije, odrede i antifašističke organizacije - ukazivali su na snažan borbeni polet u narodu. Na otoku Hvaru, pozivu Okružnog komiteta KPH da stupe u NOVJ odazvali su se skoro svi muškarci između 20 i 30 godina starosti.

U splitskom sudskom zatvoru Sv. Roka, zatvorski partijski komitet organizirao je štrajk zatvorenika. Da bi prisilio okupatora da pusti zatvorenike na slobodu, Komitet je letkom pozvao sve zatvorenike da stupe u štrajk. Oni su odbijali hranu i izlazak u „šetnju“ po zatvorskom dvorištu. Ostali su u ćelijama i glasno pjevali revolucionarne pjesme. Takve vijesti koje su stizale iz talijanskih zatvora govorile su nam da zatvor i patnje kojima je bilo izloženo više od 80 hiljada Dalmatinaca u raznim zatvorima i logorima fašista nisu slomili duh našim ljudima. Znali smo da će i oni, kad ih oslobodimo, postati borci naše vojske.

S položaja koje su držale grupe naših bataljona stizale su vijesti o nadiranju Nijemaca prema Dalmaciji. Oni su sa svih strana žurili da prije nas zauzmu talijanske garnizone i da tako spriječe naše jedinice da dođu do oružja talijanske vojske. Preko Bihaća i Kulen Vakufa i preko Like, prema sjevernoj Dalmaciji grabila je njemačka 114. lovačka divizija. Iako su je na tom putu napadali i zadržavali Druga lička brigada, Kninski odred, Grupa sjevernodalmatinskih bataljona, Sjevernodalmatinski odred i Kninska brigada, njemačka divizija je 6. septembra zauzela Knin, a sutra i Drniš i blokirala je talijanske garnizone.

Ka južnoj i srednjoj Dalmaciji žurile su kolone SS pukova njemačke 7. divizije „Princ Eugen“. Njeno nadiranje uspješno su sprječavale naše snage u Bosni, tako da je ona na tlo

Dalmacije stigla tek 8. septembra, na dan kapitulacije Italije. Da bi ipak izvršila zadatak, njen 13. puk prebačen je sutra iz Mostara u Sinj avionima.

Dalmatinske jedinice vodile su dvostruke borbe - jedne u kojima su potiskivale talijanske jedinice ka obali mora, nastojeći da se u trenutku kapitulacije nađu što bliže talijanskim garnizonima, i druge protiv Nijemaca, koji su s istim ciljem kao i mi žurili prema obali. Štab 18. armijskog korpusa talijanske voske forsirao je prebacivanje svojih snaga iz zaleđa na obalu Jadrana.

Dakle, tri vojske su imale isti cilj - zauzeti gradove i strateške položaje na jadranskoj obali, jer onaj koji drži Jadran i obalu taj gospodari zaleđem, u dubini jugoslavenskog prostora. Talijanima je bio cilj da preko Jadrana izvrše prebacivanje u Italiju, a Nijemcima da spriječe nas da zauzmemo otoke i obalu i povežemo se sa Saveznicima. Nijemci su već bili izgubili Siciliju i Saveznici su se iskrcali u južnoj Italiji. Za Nijemce je bilo od vrhunskog značaja da drže Jadran i spriječe savezički desant na Balkan. Tito i Vrhovni štab su opet zakasnili s pravilnom procjenom situacije. Još početkom augusta, u Bosni, u zadnjem razgovoru s Titom rekao sam mu da je vrijeme da se širokim frontom okrenemo ka Jadranu! Imali smo na raspolaganju punih mjesec dana. Da je Tito pravilno ocijenio moj prijedlog bio bi odmah uputio nekoliko naših divizija u Dalmaciju, a ne samo ostatke herojske Prve dalmatinske brigade. Nažalost, onda kad je bilo očito da će Italija kapitulirati i da će Nijemci jurnuti ka obali, Tito i Vrhovni štab upućuju se s glavninom naših snaga ka sjeverozapadu, ka Bosanskoj krajini, s planom da će voditi ofenzivne borbe u Bosni i Hrvatskoj i stići blizu Zagreba. Jasno da od toga nije bilo ništa, ali zato je bilo teško našim divizijama da na vrijeme stignu do Jadrana. I nisu stigli na vrijeme, ne svojom krivicom.

U Dalmaciji je u to vrijeme bilo 213 partijskih ćelija s 1.154 člana KPJ i 420 aktiva s 4.212 članova SKOJ-a, a u ovim brojkama nisu uključeni Dalmatinci članovi KPJ i SKOJ-a, koji su se nalazili u brojnim partizanskim jedinicama, brigadama i divizijama NOVJ. U 476 naselja radili su mjesni narodnooslobodilački odbori, a 85 općina, 19 kotara i gradovi Šibenik i Split imali su također svoje partijske i organe narodne vlasti. Brojne organizacije i rukovodstva su širom Dalmacije imali i omladina i žene. Profil Dalmacije na početku prijelomnog septembra 1943. možda je najbolje prikazao drug Lola u članku koji je objavila „Slobodna Dalmacija“ u broju od 3. septembra.

> *„U današnjem trenutku“,* pisao je on*, „Dalmacija sve više postaje jedno od osnovnih čvorišta u razvitku oslobodilačkog narodnog ustanka ne samo Hrvatske već i svih zemalja Jugoslavije. Poslije kratkog razdoblja obrambenog i privremenog karaktera, koji je uslijedio nakon velike neprijateljske (IV i V) ofenzive, na naše slobodno područje i odlaska glavnine dalmatinske vojske iz rodnog kraja, oružana oslobodilačka borba, ponovo je počela naglo da raste i da se širi. Stvoren je čitav niz vojnih jedinica, koje su već postigle značajne uspjehe. Narodnooslobodilački front proširio se, bolje organizirao i učvrstio: masovne narodne antifašističke organizacije nabujale su i obuhvatile nove hiljade i hiljade pristaša, koji su do jučer stajali po strani. Usprkos još relativno jakim neprijateljskim garnizonima, gotovo četiri petine Dalmacije stvarno je očišćeno od okupatora i njegovih slugu, koji su sabijeni u žicu. Daljim jačanjem narodnog pokreta i njegove vojske, osnažene povratkom slavnih boraca Prve dalmatinske brigade u rodni kraj, stvaraju se uvjeti za konačno čišćenje Dalmacije od okupatora.“*

Dalmacija je, dakle, imala solidnu bazu pokreta, ali još ne i takve vojne formacije koje bi se mogle uspješno suprotstaviti njemačkim elitnim divizijama. Štab zone je ulagao sve napore da onih oko 4.500 boraca, što prije sredi i bolje organizira. Štab je do 8. septembra novim borcima popunio Prvu brigadu, a od Grupe udarnih bataljona Dalmacije, na terenu Vrlike, formirao je ponovo Treću dalmatinsku brigadu. Priveo je kraju i pripreme da od boraca iz srednje Dalmacije formira i Četvrtu brigadu, da s Prvom i Trećom uđe u sastav obnovljene Devete dalmatinske divizije. Svim tim jedinicama naredili smo da što upornije i duže zadržavaju proboj njemačkih snaga ka obali i naglasili smo da se „ni u kom slučaju ne smije dogoditi da Nijemci u Dalmaciju uđu bez borbe i otpora".

Putevi koji iz Dalmatinske Zagore vode u Šibenik, Drniš, Sinj, Split i druge gradove postali su poprišta na kojima su dalmatinski partizani opet pokazali hrabrost i izdržljivost. Mi smo imali veliko povjerenje u naše borce i jedinice. U isto vrijeme bili smo svjesni da su njemačke divizije jače i da naši borci neće moći, znatno slabije naoružani od Nijemaca, dugo zadržavati klinove njemačkih i SS pukova. Zato smo žurili da i s ono malo boraca uz nas što bliže priđemo Splitu i što prije ostvarimo vezu s talijanskom komandom. Da ih privolimo ili primoramo da što prije polože oružje. Trebalo je u toj situaciji brzo misliti, brzo odlučivati i još brže raditi.

Kad je 8. septembra preko radija objavljena vijest da je Italija kapitulirala, poslao sam Anta Raosa s pismom za Dragu Gizdića u kome sam, pored ostalog, napisao:

> *„Više nego ikada Nijemac je sada glavni neprijatelj, a među ostalim našim zadacima bit će i taj da mase talijanskih vojnika i domobrana uvučemo u aktivnu borbu protiv Nijemaca. Molim da nas najhitnije izvijestiš što se čuje iz Splita. Isto tako da pripremiš sve potrebno za dolazak nekog od nas u Split tokom sutrašnje noći."*

Raosov zadatak je bio, da se kako god zna i umije, prebaci u Split. Preko Solina, on je stigao u Split 9. septembra uvečer. Drago Gizdić je krenuo ka Žrnovnici u namjeri da uspostavi vezu s komandantom talijanske divizije „Bergamo".

U Donjem Dolcu noć nam je protekla bez sna, u stalnom iščekivanju izvještaja i vijesti. Ujutro sam, da bih kao politički sekretar Pokrajinskog komiteta i komandant IV Operativne zone NOVJ bio što bliži Splitu, zajedno s Ivom Lolom Ribarom i drugovima pošao u Žrnovnicu. Na putu smo sreli kurira kojega je uputio iz Splita Drago Gizdić. Od kurira smo saznali kako je Drago sebi prišio čin komesara divizije i uspostavio vezu sa štabom divizije „Bergamo", čije je sjedište bilo u hotelu „Park" na Bačvicama u Splitu. Gizdić je to učinio da bi mogao na ravnoj nozi govoriti s talijanskim komandantom, jer je general Bekuci odbijao da pregovara s oficirima koji imaju niži rang od njegovog.

Ovaj postupak Gizdića sjajno govori o inicijativi i sposobnosti partizana da na vlastitu odgovornost, postupaju mudro i u skladu s općim ciljem, bez čekanja na odluke rukovodstva ili viših činova i foruma! Tada smo već u NOVJ, 1. maja 1943., imali uvedene oficirske činove. E, da je Gizdić poštovao tada tu ljestvicu koju su određivali Tito i Vrhovni štab, tada ne bi bilo nikoga u Dalmaciji da pregovara s talijanskim generalima! Bilo je već tada generala NOVJ, ali ni jedan iz Dalmacije! U tim prijelomnim danima revolucionarni duh i partizanska inicijativa još su bili jači od birokratskih i vlastodržačkih elemenata u našim redovima.

Na rukama slobodarskog Splita

Kasno uvečer 9. septembra u Žrnovnici se pojavio i Drago Gizdić i ispričao nam pojedinosti o razgovorima koje je tog dana vodio s talijanskim oficirima. Njegov dan protekao je u napornom i opasnom diplomatskom radu. Naš drug Drago Gizdić je ujutro toga dana u Strožancu, malom mjestu na „granici između Italije i tzv. NDH, razgovarao s jednim talijanskim oficirom kojemu se predstavio kao „komandant partizanske divizije“. Naveo je da se divizija nalazi tu, na Mosoru, i upravo se priprema za ulazak u Split. Gizdić je tražio, a s njim je bio i Ante Hrabar, član Okružnog komiteta za srednju Dalmaciju, da se talijanski vojnici bore zajedno s partizanima protiv Nijemaca, koji nadiru ka Splitu. Ali, ako to ne žele, onda neka partizanima predaju oružje, municiju i opremu, s tim što će im naše komande omogućiti da se vrate u Italiju.

Talijanski oficir je odgovorio da on nije ovlašten ni da pregovara s partizanima, niti da donosi odluke.

Naši drugovi, Gizdić i Hrabar, su od njega zatražili da ih telefonom poveže sa štabom divizije u Splitu. On je stvarno pozvao generala Emilija Bekucija i prenio mu što od njega zahtjeva „komandant partizanske divizije“. General je dao odgovor da ni on nije ovlašten da vodi takve razgovore, ali da će odmah hidroplanom odletjeti u Zadar po instrukcije.

Iz Zadra, od svog pretpostavljenog, guvernera Dalmacije i komandanta 18. armijskog korpusa generala Spiga, Bekuci se vratio s odgovorom da ni Zadar nije ovlašten za pregovore, već da „komandant partizanske divizije“ mora sačekati dok stignu instrukcije nove talijanske vlade, od maršala Badolja.

Naši pregovarači Gizdić i Hrabar shvatili su da Talijani namjerno odugovlače, pa je „komandant“ Gizdić, čija se partizanska „divizija“ sastojala od šest partizana iz Žrnovnice, na to povišenim tonom rekao: „Nemamo mi što tu čekati! Badoljo je još sinoć preko radija izjavio da će se Talijani boriti na strani Saveznika - protiv Nijemaca i njihovih pomagača! Naši borci su ljuti zbog vašeg odugovlačenja da se nama predate ili da pređete na našu stranu. Nestrpljivo čekaju da uđu u Split. Zato ja ne mogu na sebe preuzeti odgovornost za ono što bi se moglo desiti, ako vi i dalje budete odbijali predaju našim snagama!“

Na te riječi, saopćene preko telefona, general Bekuci je postao ljubazan i nakon kratkog oklijevanja pristao je da s partizanskim komandantom razgovara za pregovaračkim stolom. Nije prošlo ni dvadeset minuta, a već je u Strožanac, gdje su bili drugovi Gizdić i Hrabar, stigla crna limuzina i jedan otvoreni auto, za pratioce „komandanta divizije“.

Nakon dosta natezanja general je prihvatio naše uvjete za predaju civilne vlasti, za otvaranje graničnih blokova prema Solinu i Stobreču i za puštanje naših ljudi iz zatvora. O predaji oružja i garancijama za povratak njegovih vojnika u Italiju pristao je da razgovara sutradan, ali s nekim iz više partizanske komande.

Noć uoči odlaska na pregovore u Split proveli smo tako što smo još jednom razmotrili nastalu situaciju. Naše jedinice, uz čije prisustvo bismo mogli i vojnički pregovarati s Talijanima, bile su daleko od Splita. Prva dalmatinska i naša Treća brigada bile su borbeno angažirane u Cetinskoj krajini, a nekoliko manjih partizanskih grupa sjeverno od Mosora bile su jedina oružana sila na koju smo u tom trenutku mogli računati. To je bila ta Gizdićeva „divizija“. Nema druge, pred generalom Bekucijem ćemo nastupiti ispred nje i drugih jedinica koje „nestrpljivo žure“ ka Splitu. A naša osnovna snaga će biti - Split.

Mjesni komitet KPH u Splitu, a zatim i Gradski Narodnooslobodilački odbor sastali su se već 9. septembra. Gradski NOO je izišao iz ilegalnosti i onda svuda po gradu istakao svoj proglas narodu. Jedan primjerak nam je donio Drago Gizdić. Evo što piše:

„Jedan naš vjekovni neprijatelj bačen je na koljena, ali još nije uništen naš glavni neprijatelj, nije dotučena krvava njemačka fašistička zvijer. Pred nama još stoje ozbiljne borbe, ali zora naše slobode već sviće. Njemački fašistički imperijalizam, zajedno s domaćim izdajnicima, još će pokušati da odgodi svoju neminovnu propast. Ali od nas samih, od naše sloge i odlučnosti, zavisi naša pobjeda, naša sloboda.

Rodoljubivi Splićani!

Svi kao jedan zbijte se čvrsto u borbene redove i stupajte pod vodstvom ovog narodnooslobodilačkog odbora u borbu do konačne pobjede. Ovom prilikom pozivamo i sve one koji su do sada, iz bilo kojih razloga ostajali po strani, bez obzira na njihovu političku i nacionalnu pripadnost u naše bratske redove.

Danas napustimo svaki privatni posao! Večeras u sedam sati izađimo i manifestirajmo na ulicama našeg dragog Splita.

Svrstajmo se u borbene redove i svojom snagom dokažimo svim neprijateljima da smo složni i nepobjedivi.“

Odazivajući se ovom pozivu svog NOO, pričali su nam Gizdić, Hrabar i njihovi pratioci svoje utiske iz Splita, grad pod Marjanom se sav slegao na Rivu. Uplašeni, Talijani su na obalu uputili pet tenkova. Zadatak im je bio da rastjeraju masu. Ali splitski omladinci su poskakali na tenkove i umirili njihove posade, uzvikujući parole bratimljenja s talijanskim vojnicima i postavljajući na tenkove crvene zastave. Istovremeno su dijelili tenkistima letke Gradskog NOO u kojima je pisalo:

„Vojnici, podoficiri i oficiri Talijani!

Maršal Badoljo je zaključio oružani savez s našim saveznicima Sovjetskim Savezom, Velikom Britanijom i Amerikom, pozivajući talijanske vojnike da se bore protiv njemačkih fašističkih uljeza te da ih izbace iz Italije.

Vojnici, podoficiri i oficiri Talijani!

Njemački fašisti su sada naši zajednički otvoreni neprijatelji. Mi vas pozivamo da u bratskoj slozi s nama započnete borbu protiv njemačkih fašista.

Stupite zajedno s nama u borbu! Nemojte se pokoravati zapovijestima Nijemaca.

Nemojte dozvoliti da vas Nijemci razoružaju.

Predajte nam naoružanje da se naoružavamo i zajedno s vama borimo protiv zajedničkog neprijatelja.

Sada je kucnuo vaš čas da pokažete da niste sukrivci strahovitih zločina počinjenih protiv našeg naroda.

Svi u borbu - sve za borbu!

Živjelo bratstvo talijanskog naroda s narodima Jugoslavije!...“

Split je septembarske događaje dočekao spreman: imao je vrlo razgranatu mrežu organizacija i organe oslobodilačkog pokreta. Osim Mjesnog komiteta organizatora otpora i borbe, i Gradskog NOO, Split je imao i mnogo drugih organizacija i njihovih odbora: antifašista, radnička i školska omladina bila je organizirana u Ujedinjeni savez antifašističke

omladine Hrvatske, žene u AFŽ, a posebne akcione odbore oslobodilačkog pokreta imali su brodogradilišni radnici, privatni namještenici, obalski radnici, trgovci, državni činovnici, radnici i činovnici elektro-poduzeća, pomorci, zanatlije, željezničari i građevinski radnici. Bilo nam je, dakle, jasno da u tom Splitu živi i radi, kad se to na vojnički jezik prevede, bar jedna naša divizija. Ono što joj je nedostajalo da stvarno bude vojska, bilo je - oružje. A u magazinima i jedinicama divizije „Bergamo“ ima ga bar za dvadesetak hiljada vojnika! I to je glavni uzrok zbog koga ovaj put na pregovore u Split odlazi delegacija na višem nivou.

Pregovarači smo bili član VŠ NOVJ Ivo Lola Ribar, komandant IV Operativne zone Vicko Krstulović, stalni instruktor CK KPJ pri PK KPH Svetislav Stefanović - Ćećo, Drago Gizdić i Ante Hrabar.

General Bekuci je po nas poslao autobus s pratnjom od šest motociklista i mi smo 10. septembra 1943. ujutro krenuli u Split. Na našem vozilu bila je istaknuta zastava kakve smo tada nosili: s jedne strane jugoslavenska s petokrakom zvijezdom, a s druge strane hrvatska s petokrakom zvijezdom. I tako smo ušli u Split.

Polako smo prolazili kroz špalir svijeta koji je s nekakvim dugo skrivanim i brižljivo čuvanim smiješkom pratio naš autobus od Žrnovnice do grada. A kad smo došli na domak grada, preda mnom se otvorio Split kakav nikad dotad nisam vidio.

Split je moj rodni grad. U djetinjstvu: kraj, početak i centar mog svijeta. Od njega sam naučio kako se slobodarski i revolucionarno misli, kako se preziru strah i smrt, kako mrze nepravda i nasilje; bio sam njegov proleter, sindikalist, organizator štrajkova i demonstracija; u njemu sam 1939., kao radnik, postao politički sekretar Pokrajinskog komiteta Partije za Dalmaciju, iz njega sam 1941., s njegovim najhrabrijim građanima, otišao u partizane. I samo dvije godine nakon toga evo me u Splitu kakvog ni u svojim najružičastijim revolucionarnim snovima nisam mogao usniti: sav blista u crvenilu! Gotovo nema broda, barke, motornog vozila, bicikla, ni kuće na kojoj se ne vijori komad crvenog platna. A svaki Splićanin je našao nešto crveno i zakitio se. Na Marjanu je vijorila ogromna crvena zastava. Cijeli Split je na nogama. Pjevaju „Marjane, Marjane“.

Uzbuđen sam i jedva sam čuo Ćeću kako kaže, gledajući te silne crvene zastave: „Sav je Split otišao ulevo...“. Na to mu je Lola uzvratio: „Kad bi srećom sva Jugoslavija izgledala kao Split!“

Na Bačvicama, pred hotelom, gdje se nalazio štab divizije „Bergamo“, sačekalo nas je mnoštvo svijeta i sav rukovodeći kadar oslobodilačkog pokreta u Splitu, koji je do jučer bio u ilegalnosti. Ukratko su nam opisali stanje u gradu. Žurilo nam se, tako da smo jedino stigli da im kažemo da ne gube vrijeme, da iz grada izvuku što više materijala i vojne opreme, da Gradski NOO uzme u svoje ruke svu vlast u gradu.

Nekoliko viših talijanskih oficira koji su nas tu čekali, odveli su nas u štab generala Bekucija. Kroz špalir postrojenih oficira, koji su nas pozdravljali u stavu mirno, ušli smo u kancelariju gdje nas je dočekao komandant divizije „Bergamo“ s pet viših oficira. Rukovali smo se, pa sjeli za pregovarački stol.

S naše strane ovoga puta glavnu riječ smo vodili Lola i ja. U stvari, mi smo ponovili zahtjeve, koje je jučer u naše iznio jedan od naših „komandanata divizije“. No mi smo bili nešto kategoričniji.

General Bekuci je, opet, nastojao da pregovori što duže traju, kako bi dobio što više u vremenu. A nama se žurilo, žurilo.

Split razoružao diviziju „Bergamo“

Komandantu talijanske divizije još jednom smo, vrlo energično, iznijeli stav da sa svojom divizijom pređe na našu stranu, u borbu do konačne pobjede. Ili neka nam preda oružje. U protivnom nećemo moći zadržati naše borce da na silu uđu u grad.

General Bekuci je izbjegavao određen odgovor. Tražio je da ponovo odleti u Zadar na konsultacije s pretpostavljenim generalom Spigom. To smo odlučno odbili. Otvoreno smo mu rekli da ako ne prihvati naše zahtjeve, mi ćemo silom sprovesti svoj plan o zauzimanju Splita i drugih garnizona na obali, kako bismo naoružali nove borce. Oni nas čekaju iza graničnih blokova. Na to je general Bekuci zatražio da mu objasnimo kakvim jedinicama raspolažemo za borbu protiv Nijemaca.

Ja sam mu tada na karti pokazao raspored Devete dalmatinske divizije, prikazujući je nekoliko puta jačom nego što je toga trenutka stvarno bila. Još jednom sam mu vrlo odlučno ponovio zahtjev da nam potpuno otvori blokove prema Solinu i Stobreču, najkasnije za nekoliko sati. Izvijestio sam ga da imamo devet divizija i toliko i toliko brigada, predstavio sam mu velike snage. Za vrijeme pregovora, dok smo mi bili u talijanskom štabu, našim drugovima je uspjelo da oficire i pola bataljona karabinjera pridobiju da pređu na našu stranu, kod sela Kamen i kod Stobreča. Tu su Talijani imali položaje dalekometne artiljerije i minobacača. Naglasio sam generalu da do večeri pusti sve zatvorenike na slobodu. Još jednom sam mu dao garanciju za živote vojnika i nesmetan povratak u Italiju vojnicima i oficirima. Tada smo napustili štab generala Bekucija.

Vani nas je dočekalo desetak hiljada Splićana. Svi crveno „obilježeni“ skandirali su našoj vojsci, Partiji i Titu. Tražili su da održimo miting, da govorimo i, ako treba da krenemo u pohod na kasarne. Obratio sam im se riječima da je za govore i mitinge malo vremena u ovom trenutku. Neka odmah - rekao sam - staloženo, ali energično i organizirano počnu razoružavati talijansku vojsku i neka sve preuzeto oružje i opremu, robu i hranu iz magazina prebacuju u Dubravu, gdje je od sada sjedište Pokrajinskog komiteta i Štaba IV Operativne zone, odnosno na Moseć. Samo sam im to rekao i, siguran u snagu tog Splita, a naročito njegove omladine i tih desetak hiljada kompletnih vojnika, kojima samo oružje nedostaje pa da to stvarno i budu, sjeo sam u isti autobus kojim smo i došli u Split. Sa Lolom i drugovima vratio sam se u Žrnovnicu.

Tamo su već bili stigli Andrija Božanić, član PK KPH za Dalmaciju, Ante Biočić, načelnik štaba Devete dalmatinske divizije i drug Bogdan Novović, rukovodilac Polit-odjela Prve dalmatinske brigade. O raspoloženju Dalmacije najrječitije nam je danas „referirao“ Split, pa se ovoga puta o tome nisam zanimao. Više me je zanimalo gdje su sada naše jedinice i kako su raspoređene da bi se suprotstavile njemačkim jedinicama koje nadiru prema Dalmaciji.

O tome me je informirao Biočić: Prva dalmatinska se upravo prebacuje iz Cetinske krajine za Klis, dok se Treća više orijentirala ka Sinju. Bile su to suviše male snage da bi se uspješno i do kraja suprotstavile elitnim njemačkim divizijama. Zato je sada sve snage trebalo usmjeriti baš na pružanje otpora i zaustavljanje njemačkih klinova. A za to su nam bile potrebne nove snage i, prije svega - oružje. To su shvatili ne samo Pokrajinski komitet i Štab zone, ne samo komunisti i skojevci, već gotovo svaki antifašist i pristaša pokreta u

Dalmaciji. Vijesti koje su nam iz gradova počele pristizati u Dubravu, to su nedvojbeno potvrđivale.

Stanovnici Splita, Solina, Kaštela, Trogira i drugih mjesta predvođeni komunistima i aktivistima oslobodilačkog pokreta, 10. septembar su proveli u razoružavanju talijanske vojske. Splićani su cijelog dana, a naročito poslije našeg odlaska, razoružavali sve okupatorske oružane snage koje su se zadesile u garnizonu, a zatim su se u popodnevnim časovima, u dugačkim, gotovo beskrajnim kolonama, kretali prema Mosoru i Solinu, upravo kako smo im i rekli da dopremaju oružje i opremu. Oružje, bale odjeće, vreće hrane, naprtilo je i mlado i staro, i žensko i muško, i zdravo i bolesno, tako da se kroz taj gust svijet koji je zakrčio ceste, jedva probijaju motorna vozila. I ona su bila zaplijenjena od Talijana, na koja su natovareni hrana, oružje i roba. Predvečer 10. septembra, kad smo i mi stigli iz Žrnovnice u Dubravu, u malom naselju pod Mosorom smo zatekli nekoliko hiljada ljudi i žena i mnogo motornih vozila. Kad se taj radosni splitski svijet rašćakulao i raspjevao, Dubrava je ličila na ogromno sajmište. Sve se odijeva u talijanske uniforme i uzima oružje, a višak opreme i oružja i hrane sprema se za uskladištenje.

Slijedeći dan u Dubravi, 11. septembar, bio je još naporniji. Poslova je bilo toliko da nisam mogao, a ni danas ne mogu, razgraničiti to koje sam od njih obavljao kao politički sekretar PK, a koje kao komandant zone. Kao komandant zone, zajedno s političkim komesarom Ivicom Kukočem i tri člana Izvršnog odbora NOO, potpisao sam proglas, kojim su Štab zone i Narodnooslobodilački odbor Dalmacije pozvali Dalmatince da se ujedine i stupe u NOVJ.

> *„Naša Dalmacija“, rekli smo, „bila bi možda već danas slobodna da se nije ispriječio još jedan neprijatelj, onaj glavni, njemački fašizam. Hitlerove bande koje su porobile i u crno zavile našu hrvatsku domovinu i druge zemlje Jugoslavije, dolaze da zaposjednu izvjesne tačke Dalmacije... Pred nama je velika i sveta zadaća: okupiti sve sile, napregnuti sve snage kako bismo što prije zavrnuli šiju i tom razbojniku i ostvarili blisku slobodu.“*

Njemačkim pipcima koji su se od Imotskog, Sinja i Knina pružali ka Dalmaciji nije se, međutim, moglo stati na put apelima. Za nas je najopasniji bio onaj njihov pipak koji nas je ugrožavao od Klisa. Bili su to esesovci 13. puka divizije „Princ Eugen“, specijalnim avionima prevezeni još 8. septembra iz Mostara u Sinj. Oni su razoružali tamošnji talijanski garnizon i uputili se prema Klisu. Esesovce je presrela Prva dalmatinska brigada, čiji su bataljoni preko Petrova polja 10. septembra stigli iznad Klisa. Naše jedinice nisu uspjele osvojiti tvrđavu Klis, tu su Talijani iz utvrde pružali otpor, a Nijemci su stigli iz Sinja i ušli u kamenu tvrđavu. Tako se dogodilo da Nijemci prije posjednu tu ključnu točku na prilazima Splitu. U toj situaciji Pokrajinski komitet i Štab zone su ocijenili da će biti najbolje, da je to zapravo i jedino rješenje, u pomoć Prvoj dalmatinskoj brigadi na kliški pravac uputiti borce koji tek što su prispjeli iz Splita.

U toku 10. i 11. septembra iz Splita i okolice skupilo se u Dubravi njih oko pet hiljada, novih boraca. Dogovorili smo se 11. septembra uvečer da izvršimo raspored prispjelog ljudstva, s tim da se onima koji nisu fizički sposobni za borbu savjetuje da se vrate kućama, a da se ostalo ljudstvo rasporedi u vojne formacije i uputi na borbeni položaj prema Klisu. Taj zadatak povjerili smo drugovima Gizdiću i Gerškoviću, a u tome im je pomagao stari

revolucionar i španjolski borac Karlo Mrazović - Ortega, član CK KPH. Oni su sve ljudstvo sposobno za borbu, oko 3.000 njih, izdvojili u posebne grupe - radnike, seljake, intelektualce, omladince i žene - da bi ih mogli razmjerno rasporediti u sve nove jedinice. Cijelu noć, vedru i kao stvorenu za ratnike, provela su ta trojica drugova u formiranju novih jedinica.

Ujutro je bila formirana 21 četa s po 120 boraca i posebna četa u kojoj su bila 24 poznatija člana HSS. Na licu mjesta su imenovani komandiri i politički komesari, mahom iz redova onih koji su u partizane stigli jučer ili danas, kad i njihovi borci. Oni su postrojili svoje čete da bi saslušali govore koje smo im o situaciji pred Klisom i o zadacima koji ih tamo čekaju govorili Ivo Lola Ribar, Drago Gizdić i ja. I da bi se poslije te „smotre“ okrenuli nadesno i odmarširali - na položaje. Njima se idućeg dana pridružilo još pet takvih četa, tako da je Prvoj dalmatinskoj stiglo u pomoć 26 četa s po 120 boraca. Osim toga splitski skojevci su 12. septembra u Kučinama formirali svoju brigadu. Ona se zove i skojevska i splitska i nova Četvrta dalmatinska brigada.

Inače se iz izvještaja koje smo dobili s terena vidi da su 11. i 12. septembra razoružane sve talijanske posade na Pelješcu, Mljetu, Korčuli i Lastovu, te na Hvaru, Braču i Šolti, a zatim i na svima šibensko-zadarskim otocima. Razoružanje je svuda popraćeno pridolaskom novih boraca u NOVJ. Val ustanka plavi cijelu Dalmaciju: sve je spremno da se suprotstavi Nijemcima. U svim garnizonima koji su do sada pripadali pukovima, bataljonima i četama divizije „Bergamo“ svu vlast su uzele u svoje ruke komande područja i narodnooslobodilački odbori. S Lolom i drugim drugovima utanačili smo pojedinosti sporazuma koji će naš predstavnik, drug Maks Baće - Milić, u ime IV Operativne zone potpisati s generalom Bekucijem. Čin razoružanja je već završen, ali sporazum nam je potreban i s formalne strane: da nas Talijani i pismeno priznaju kao sastavni dio savezničkih snaga.

Kako sam rekao, posao oko razoružavanja Talijana, a sada i oko provedbe sporazuma potpisanog s generalom Bekucijem, PK i Štab zone prepustili su komandi splitskog područja, Gradskom narodnooslobodilačkom odboru koji su uzeli svu vlast u svoje ruke, kako u Splitu, tako i u ostalim mjestima ispod Mosora i Moseća. Drugovima Anti Jurjeviću, Mirku Marasoviću i Nikoli Randiću stavili smo u zadatak da vode istragu i vojni sud. Oni su trebali vršiti saslušavanja, izdavati naredbe za hapšenje i drugo.

Našu pažnju zaokupljao je problem obrane Splita i tih mjesta, budući da je njegovo oslobođenje poslije Pete ofenzive bio jedan od najvećih dometa našeg cjelokupnog oslobodilačkog rata do tada. Split je bio najveći grad koji su naša vojska i sami Splićani oslobodili. Osim toga, Split je bio i ključni grad na Jadranu do koga nam je zbog nekih savezničkih planova i nagodbi bilo veoma mnogo stalo.

O tome sam, najprije preko kurira, a zatim, kad je napokon 14. septembra uspostavljena radio-veza između Štaba IV zone i Vrhovnog štaba depešom izvijestio vrhovnog komandanta druga Tita i tražio od njega pomoć za obranu Splita i za jačanje jedinica koje su tek formirane. Ta pomoć nam je i upućena: preko Dinare i Svilaje ka Dalmaciji je žurila Četvrta krajiška, dok su pukove njemačke sedme SS divizije, koji su se od Mostara preko Imotskog i od Sinja preko Dicma i Klisa probijali ka Splitu, napadale i zaustavljale brigade Prve proleterske divizije.

Treba istaći držanje i uspjehe te divizije na pravcu Livno - Duvno - Aržano - Imotski. Za vrijeme borbi je oko hiljadu novo primljenih boraca ušlo u sastav te naše divizije. Ovdje želim da istaknem i bataljon „Garibaldi“ koji je bio formiran od talijanskih antifašista i naoružan

teškim oružjem, upućen na pravac prema Blatu. Pripadnici tog bataljona bili su pravi majstori u rukovanju i gađanju iz teškog naoružanja i to njihovo majstorstvo je dobro došlo u tim borbama.

Borci tih divizija, Prve proleterske i Četvrte krajiške, morali su naporno i dugo da marširaju do Dalmacije i da izdrže teške obrambene borbe, jer je Vrhovni Štab propustio da ih na vrijeme uputi ka Dalmaciji. Uputio ih je tek onda kad smo uspjeli uspostaviti radio-vezu i to zatražili. Mi smo zato najugroženiji pravac, onaj kod Klisa, morali braniti samo vlastitim snagama. Prvoj dalmatinskoj je, pored onih 26 četa novih boraca iz Splita, upućeno još sedam novih četa, Treća dalmatinska brigada i tek formirane brigade - Četvrta dalmatinska, Splitska, i Deseta dalmatinska brigada, Cetinska.

Novi dalmatinski borci koji su, u borbama s njemačkim SS bataljonima od Sinja do Klisa, doživjeli svoje vatreno krštenje, hrabro su se suprotstavili iskusnoj, elitnoj njemačkoj vojsci.

Njihova upornost i hrabrost pokazana u prvim borbama na položajima kod Klisa, iza kojih su živjeli jedan potpuno partizanski Split, partizansko primorje i partizanski otoci, bila je nova inspiracija i Splićanima i primorcima i otočanima da masovno krenu u jedinice NOVJ.

Sva Dalmacija u partizanima

Sredinom septembra 1943. kad nam je bilo jasno da su njemačke snage, koje prodiru ka Splitu i srednjoj Dalmaciji, mnogo nadmoćnije od naših i da im stalno pristižu pojačanja, najviše smo u Pokrajinskom komitetu i štabu Četvrte operativne zone bili zaokupljeni dilemom: braniti ili ne braniti Split?

Oduševljenje i revolucionarni zanos kojima su taj radnički grad i sva njegova okolica bili zaodjenuti posljednjih nekoliko dana govorili su nam o tome da su Split i cijela srednja Dalmacija toliko jaki i u takvom borbenom zanosu da će takvi kakvi su, mada i neiskusni i vojnički još neorganizirani, sami moći da se obrane. Nama u Štabu, koji smo iskustva stekli u surovoj praksi rata, izgledalo je, kad smo vojnički razmišljali, da Split možemo obraniti jedino onda ako svim raspoloživim snagama pružimo otpor Nijemcima i to što dalje od Splita - to uspješnije.

U danima o kojima je riječ, na početku druge polovice septembra, mi smo ocijenili da se sudbina Splita, srednje Dalmacije i srednjodalmatinskog otočja rješava na sinjskom pravcu, ili još određenije rečeno, kod Klisa.

Svoje jedinice je Štab zone organizirao tako što ih je podčinio trima novim komandama. Bile su to komande Šibenskog, Sinjskog i sektora Imotski. Na sektoru Šibenika bile su Šibenska i Trogirska brigada, na sektoru Sinja - Deveta dalmatinska divizija i Splitska brigada, a na sektoru Imotskog - Cetinska brigada, Omiška grupa bataljona i Imotski bataljon. To su, uglavnom, bile jedinice koje su i u dotadašnjim borbama dosta uspješno zadržavale njemačke oklopne, lovačke i esesovske bataljone i pukove. Našim jedinicama je sada stiglo veliko pojačanje - Prva proleterska divizija, koja je poslije upornih borbi od Prozora i Kupresa do Dalmacije, 16. septembra stigla na odsjek fronta Aržano - Trilj, a iz Bosanske krajine je 21. septembra nadomak Sinju stigla Četvrta krajiška divizija.

Dalmatinske jedinice i snage koje su njima, radi obrane Splita, stigle u pomoć najprije su spriječile 13. SS puk divizije „Princ Eugen“ da prodre u Split, te jedan SS bataljon, koji je kao pojačanje prevezen avionima iz Mostara u Sinj.

U višesatnim borbama nekoliko bataljona Treće dalmatinske brigade i Cetinske brigade odbilo je njemačke esesovce iz Dicma u Sveti Jakov i tu su ih okružili, dok su bataljoni Prve dalmatinske brigade uporno odbijali Nijemce koji su napadali iz opkoljenog Klisa. A kad je putem od Imotskog, 17. septembra, kod Zadvarja izbila žureći ka Splitu, jedna jača njemačka motorizirana kolona 7. SS divizije, nju su presreli Omiška grupa bataljona, Imotski bataljon i talijanski bataljon „Garibaldi“ s artiljerijom i minobacačima. Dva dana su vodili borbu s Nijemcima i odbacili ih nazad.

Njemački pritisak prema Splitu, usprkos tome što su naši borci pružali otpor, bivao je sve jači. Zato se nama u Štabu zone činilo da Split i srednjodalmatinsko primorje i otočje sada možemo braniti jedino ako Nijemce istisnemo iz Sinja. To je garnizon do kojeg su Nijemci stigli prije nas i koji im je sad bio polazna baza za prihvaćanje svih pojačanja i za njihovo upućivanje ka Klisu, odnosno Splitu.

Ali, baš kada smo se odlučili da napadnemo Sinj, 22. septembra, naši protivnici su, rano ujutro, uz podršku avijacije, artiljerije i tenkova krenuli u ponovni snažni napad prema Dicmu. Poslije teških borbi, potisnuli su Treću krajišku brigadu Prve proleterske divizije s položaja na Visokom i zauzeli Mandac, selo kod samog Sinja.

Ni poslije toga mi nismo odustajali od poduzimanja napada na njemački garnizon na Cetini, jer smo bili uvjereni u to da samo ako njega likvidiramo možemo obraniti luke, srednju Dalmaciju i njen centar - Split. Zato smo u noći između 22. i 23. septembra još jednom poveli u napad na Sinj Treću krajišku brigadu, s juga, i brigade Četvrte krajiške divizije, sa sjevera. Uspjeh postignut u tom pothvatu bio je skroman: očekujući tenkove koji su im imali stići u pomoć, brigade Četvrte krajiške divizije su krenule u napad dosta kasnije, pa je tako rezultat napada bio jedino to što je Treća krajiška brigada ponovo zauzela selo Mandac.

Našu upornost, nastojanje da po svaku cijenu zauzmemo Sinj, zbog čega smo izvršili još jedan napad u noći 23. na 24. septembra, osujetila su nova pojačanja, koja su njemačkom garnizonu na Cetini stalno stizala. Da bi što ranije raščistili situaciju kod Sinja i da bi što prije ušli u Split, Nijemci su 22. septembra uputili ka Sinju nove bataljone 7. SS divizije i 92. motorizirani puk, koji je štab njemačke 2. oklopne armije hitno prebacio iz Albanije, da bi ubrzao zauzimanje Splita i drugih gradova u srednjoj Dalmaciji.

Između Aržana i Lovreča Nijemce je napadala i uporno zadržavala Prva proleterska brigada Prve proleterske divizije. Nalet svježih njemačkih snaga bio je suviše jak, tako da su te njemačke snage zauzele Trilj. Odatle je dio njihove kolone pridružio prema Sinju, a drugi dio je nadirući preko Biska i Krušvara, uspio zauzeti Dicmo.

Iduća dva dana donijela su nam nove teškoće. U pomoć 7. SS diviziji i 92. moto puku, koji su 25. septembra krenuli iz Sinja ka Klisu, sada su i iz Knina, preko Vrlike i Sinja, zatim iz Drniša preko Muća i preko Perkovića, te iz Šibenika preko Vrpolja i Perkovića - hitali u pomoć lovački bataljoni 11. njemačke divizije.

Zaključak do kojeg smo tada došli u Štabu zone bio je ovaj: svježih njemačkih snaga na komunikaciji Sinj - Dicmo - Klis, a to znači na samim vratima Splita, sada se nakupilo toliko da nam je nemoguće obraniti Split. Tim prije što su vrata prema Splitu zatvarale nove dalmatinske jedinice, formirane tek prije koji dan. Njihova upornost i njihov heroizam, čiji

sam svjedok, jer sam bio na njihovim položajima, neće moći dugo odoljeti njemačkim oklopnim klinovima!

Zato smo odlučili da Split branimo samo dotle dok grad pod Marjanom ne napuste naše mnogobrojne ustanove i organi, koji su za nekoliko prethodnih dana imali u svojim rukama svu civilnu i pozadinsku vlast i koji su rukovodili svim društvenim i političkim poslovima u gradu. Iz splitske i drugih luka treba premjestiti brodove na sigurnija mjesta, brodove koje smo uzeli i na njima su partizanske posade istakle našu trobojku.

I doista: poslije žestokih okršaja s Nijemcima, u kojima su im bataljoni Treće krajiške brigade zadavali teške udarce i nanosili velike gubitke, Nijemci su uspjeli da prodru u Klis i da se povežu sa svojom posadom, koja je 14 dana bila u obruču dalmatinskih jedinica. Vodeći uporne borbe s Prvom dalmatinskom i Splitskom brigadom oko Klisa, njemački 13. i 14. puk 7. SS divizije, 92. motorizirani puk i 27. ustaški bataljon ušli su 27. septembra 1943. u napušteni Split.

Za to vrijeme su iz Splita evakuirani Narodnooslobodilački odbor Splita, Komanda splitskog područja i druge naše institucije. Evakuacija je izvršena na vrijeme i vrlo organizirano, a iz grada je izvučeno gotovo sve što je trebalo izvući.

U želji da, prije nego što u grad stignu Nijemci, sklone još štogod što je potrebno za borbu, u Split su se iz Dubrave vratili zamjenik komandanta splitskog područja Ante Bagat i njegov pomoćnik Razmilović. 27. septembra ujutro, dok su automobilom jurili ka Stobreču, naišli su na Nijemce, koji su ih s vozačem Delićem, odmah strijeljali!

Tako smo izgubili trojicu drugova. Zajedno sa Splitom, čijih su sedamnaest dana življenja u slobodi za našu borbu značili veoma mnogo. To je vrijeme pokazalo, ne samo veličinu oslobodilačkog pokreta u Dalmaciji, već i njegovu organiziranost. Vlast, kako civilna tako i vojno-pozadinska, funkcionirala je tih 17 dana besprijekorno: svuda su vladali savršen red, mir i disciplina, unatoč tome što su njemački avioni svakodnevno bombardirali i što se velik broj razoružanih, dezorganiziranih talijanskih vojnika vrzmao gradom. Sedamnaest naših dana u Splitu pokazali su rječitije no išta drugo da su u cijeloj oslobođenoj Dalmaciji pozicije izbjegličke vlade, četničkih i njemačkih elemenata, a isto tako i ustaške, ništavne, da se i ono malo njihovih pristaša potpuno raspalo, nakon kapitulacije Italije.

Iz Splita, Stobreča i Kamena, iz Solinskog bazena, Kaštela i Trogira naši drugovi su uspjeli prikupiti sve oružje i ogromne količine vojne opreme i hrane. Tim oružjem smo naoružali i tom hranom dosta dugo hranili svoje četiri nove brigade. Dio oružja i opreme ustupili smo jedinicama koje su nam u najtežim trenucima priskočile u pomoć - Prvoj proleterskoj i Četvrtoj krajiškoj diviziji, čije brigade je tih dana popunilo i oko hiljadu boraca iz srednje Dalmacije.

Štab zone je poslije napuštanja Splita svoje jedinice povukao preko Cetine na Dinaru, a odatle u Livanjsko polje. Iako smo ostali bez gradova na obali, a kasnije i bez mnogih otoka, Dalmacija je i dalje bila partizanska, a ja tvrdim - i sva u partizanima... Nju je, kako sam to ranije istakao, u septembru zahvatio općenarodni ustanak. A nakon gubljenja Splita i drugih gradova, veoma mali broj Dalmatinaca je ostao u žici. Gotovo svatko tko je mogao nositi pušku, čak i mnogo onih koji joj fizički nisu bili dorasli, izašao je na slobodnu teritoriju i postao vojnik.

Bila je to vojska od koje smo u septembru i oktobru stvorili 11 novih brigada, od kojih je Vrhovni štab, na naš prijedlog, pored Devete koju smo obnovili, formirao još tri

dalmatinske divizije - Devetnaestu, Dvadesetu i Dvadesetšestu diviziju NOVJ! U njihovim redovima borilo se u to vrijeme više od 15.000 boraca, i od njih je Vrhovni štab formirao Osmi dalmatinski korpus. U isto vrijeme je, na prijedlog Pokrajinskog komiteta i Štaba zone, Vrhovni štab formirao i Ratnu mornaricu.

Mlada Ratna mornarica naše vojske je poslije kapitulacije Italije dobila jedanaest parobroda, više od 200 motornih jedrenjaka i pedesetak drugih plovila, leuta i jedrenjaka. Osim toga, naša je mornarica imala i oko 40 patrolnih čamaca i petnaestak naoružanih brodova. Posade te pomorske snage naše vojske, organizirane u flotile i mornaričke partizanske odrede, činili su mahom otočani i primorci.

Osmi dalmatinski korpus, Ratna mornarica i široka mreža organa narodne i vojno pozadinske vlasti i antifašističkih organizacija postali su tako, nakon septembarskih događaja, nesalomljiva snaga koja će na dalmatinskom dijelu Jadrana imati presudu ulogu, kako u borbi protiv njemačkog okupatora i njegovih pomagača, tako i u osujećenju planova izbjegličke vlade i svih savezničkih kombinacija koje su bile u vezi s nama. Te će nam snage omogućiti da i do kraja rata suvereno vladamo Jadranom i da na njemu zadržimo bastion Vis, koji će poslije desanta na Drvar postati sjedište Nacionalnog komiteta i Vrhovnog štaba.

Sva mržnja prema okupatoru i domaćim izdajicama buknula je silno, spontano i s tolikom širinom, kao nikad do tada. Naš je zadatak bio da od najširih slojeva naroda, a ne samo od komunista i skojevaca, stvorimo svjesne borce i da ih uključimo u aktivnu borbu, od pozadine do prvih partizanskih redova. Mogu reći, ne ja nego rezultati, da smo u tome uspjeli. Završili smo rat tako da smo sami svojim, dalmatinskim jedinicama, oslobodili cijelu Dalmaciju, a onda sudjelovali u definitivnom oslobađanju drugih dijelova Jugoslavije i rat završili oslobođenom Trstu. Dalmatinski partizani stigli su i u Austriju, u završnim borbama.

Ivo Lola Ribar, Svetislav Stefanović - Ćećo, Koča Popović, Mijalko Todorović - Plavi i brojni drugi rukovodioci i borci iz drugih krajeva Jugoslavije bili su iznenađeni i oduševljeni silinom i jedinstvenom odlučnošću Dalmatinaca, koji su razoružali talijanskog okupatora, uzeli oružje i odmah se suprotstavili Nijemcima. Priliv novih boraca, omladine i žena sve je zadivio. Drugovi Lola i Bogdan Novović su plakali od uzbuđenja kad su sve to vidjeli. U tim trenucima, po svemu izuzetnim, često sam mislio na onu mladost koja je završila na gubilištima, na dalmatinskom kršu, na hercegovačkim bespućima, na Neretvi i Sutjesci, u vrletima Crne Gore i u borbi s njemačkim ubicama, koji su se sada okomili da zauzmu našu obalu, da unište naše jedinice i narodnu vlast. Pokazali smo se i ovog puta kao bolja i jača vojska, jer mi smo narodna vojska.

Miting u slobodnom Splitu

U danima slobode u Splitu vladalo je toliko oduševljenje naroda, da su mnogi vjerovali da će sloboda trajno ostati i da okupatora više nema. Ja sam znao da je otišao jedan okupator i da ćemo se uskoro morati suočiti s onim drugim, još opasnijim i tvrđim. To sam govorio i na velikom zboru rodoljubivih Splićana na Botićevoj poljani, danas Trg Republike.

Na tom mitingu govorili su Lola, Koča, Plavi, Bil Dikin, šef britanske vojne misije i ja. Govor Dikina prevodio je Lola Ribar. Ti govori štampani su 18. septembra 1943. u „Slobodnoj Dalmaciji“, koja je tada štampana na velikom formatu, kao prave novine. Umjesto uvodnika, na prvom stupcu, objavljen je članak pod naslovom „Uništavajmo petu kolonu!“. Na

preostala četiri stupca dat je izvještaj o velikom zboru, održanom 16. septembra uvečer, u kome se kaže:

„'Branit ćemo izvojevanu slobodu!' Taj bojni poklič okupio je u čvrsto borbeno jedinstvo čitav narod Splita i Dalmacije. 'Borit ćemo se za potpunu slobodu!' klicale su tisuće Splićana, kad su se ovih dana s puškom u ruci digli na opći ustanak. 'Branit ćemo slobodni Split i Jadran!' - klicale su na velikom zboru održanom 16. o. mj. na večer na Botićevoj poljani u Splitu preostale tisuće Splićana i Splićanki, koji u samom gradu sve doprinose za pobjedu nad neprijateljem.

Iako je nakon općeg ustanka grad tako rekuć opustio, preostale tisuće Splićana i Splićanki su na ovom zboru jednodušno i gromko manifestirali nepokolebljivu volju da brane izvojevanu mladu slobodu, da u njenu obranu mobiliziraju sve preostale snage naroda.

Na zboru je prvi govorio
DRUG IVO L. RIBAR
Član Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske, koji je u svom govoru rekao:

'Splićani! Drugovi i drugarice! Pozdravljam vas u ime Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i Vrhovnog komandanta druga Tita (Živio!). Okupili smo se večeras da prvi put izmijenimo misli nakon historijskog oslobođenja našeg grada Splita.

Drugovi i drugarice! Grad Split, kolijevka Hrvatstva, centar našeg Jadrana, oslobođen je zahvaljujući našoj vojsci, i zahvaljujući vama, građanima, radnicima, seljacima, omladini i ženama Splita.

Našu novostečenu slobodu neprijatelji, Nijemci i ustaše, pokušavaju da nam ugroze, ali već prekjučer oni su na Klisu dobili lekciju, kakvu su zaslužili. Vaši borci, vaši sinovi, vaša braća natjerali su ih da zavuku svoje prljave glave u fortice u Klisu, odakle ih više ne smiju pomoliti.

Drugovi i drugarice! Prije dva dana u proglasu Komande Splitskog područja mi smo rekli: izdržite još kratko i pobijedit ćemo. Ja vam mogu saopćiti veliku vijest: naša najslavnija divizija, naša Prva proleterska divizija stigla je do Sinja (Živjela! Pljesak). Ovdje su među nama komandant i komesar Prve divizije. Ovo je komandant Prve proleterske divizije drug Koča Popović (Živio!).

Drugovi i drugarice! Danas, s dolaskom Prve divizije dati su svi uvjeti da Split obranimo i da neprijatelja potučemo (Hoćemo!). Zato je potrebno samo jedno: naše jedinstvo, naša svijest, naša disciplina i spremnost da ovaj grad, biser našeg Jadrana, koji je bio i ostao samo hrvatski i slavenski, branimo i svojim grudima, da ga ne bi ukaljale prljave hitlerovske i ustaške horde.

Drugovi i drugarice! Bandit Pavelić (Dolje!), koji vas je već jednom prodao Talijanima, danas je htio da vas po drugi put proda i to još mnogo gore, Nijemcima (Dolje Hitler!). On je htio da to predstavi kao nekakvo oslobođenje Dalmacije, ali ta gospoda su se prevarila. Dalmacija je slobodna, ali Dalmaciju je oslobodio njen narod i vojska toga naroda. Na Marjanu se poslije dvije godine vije hrvatska zastava, ali ne sa slovom U, nego s petokrakom zvijezdom.

Drugovi i drugarice! Mi i naša borba u Dalmaciji nismo sami. Posljednje vijesti govore o punom rasplamsavanju borbe širom naše zemlje. U Sloveniji naša braća su razoružala tri talijanske divizije. Čitava Slovenija osim grada Ljubljane u našim je rukama. Hrvatsko Primorje zajedno s gradom Sušakom nalazi se u rukama partizana. Čitava Dalmacija, izuzev Zadra, Omiša i Makarske, u našim je rukama. A sutra svanut će crni dan i gospodi Luetićima i ostalima iz Makarske i Omiša. Već danas ih tuku naše baterije i naši topovi, a sutra će im kucnuti smrtni čas. A neće bolja sudbina zadesiti ni gospodina Edu Bulata, novopečenog ustaškog ministra za Dalmaciju, koji je stigao u Sinj. Naša Prva proleterska divizija, koja se nalazi kraj Sinja, garancija je da g. Bulat neće stići u Split, nego da će završiti u kamenjaru kraj Sinja. (Druže, ali da mu sudi narod Splita! Tako je!).

Drugovi i drugarice, Ratno je stanje. Vremena su ozbiljna. Mi moramo napregnuti sve snage, uložiti sve svoje sile, da ovu novostečenu slobodu očuvamo, da osiguramo slobodu Klisa i Sinja, da osiguramo slobodu Splita i cijele Dalmacije. To znači, dati sve za front, sve za podršku borcima na frontu. To znači pomoć sviju vas. To znači nemilosrdnu borbu protiv pete kolone i četnika i ustaških izroda, koji se kriju po Splitu. Pohvatajte te izdajnike i sluge tuđina, predajte ih narodnim vlastima, da bi im mi i narod sudili, onako kako ta gospoda zaslužuju. Ja ću vam javiti, da smo danas i jučer strijeljali oko 20 izdajnika, talijanskih agenata, koji su se ogriješili o vas Splićane. Ali to je samo početak. Nećemo dozvoliti da niti jedan od onih koji se za ove dvije godine patnji Splita i Dalmacije ogriješio o svoj narod, da ostane nekažnjen.

Drugovi i drugarice! U našoj zemlji bukti pobjedonosni narodni ustanak. Dalmacija nije sama: mi smo povezani s borbom naše braće u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji. Dolazak Prve divizije to najbolje potvrđuje. U svijetu se ofenziva antifašističkih snaga razvija u punom jeku. Naš najveći i najvjerniji saveznik, nepobjediva Crvena armija (Živjela! Pljesak), nezadrživo napreduje prema Dnjepru i uništava njemačke okupatore. Naši engleski i američki saveznici napreduju u Italiji.

Meni je naročito zadovoljstvo da vam ovdje, zajedno s nama, predstavim našeg druga, majora Dikina, šefa engleske misije kod Vrhovnog štaba (pljesak). Danas, saveznički avioni bacaju ratni materijal nama, svojim saveznicima u Jugoslaviji.

Drugovi i drugarice! Radnici, seljaci, građani, omladino, žene Splita! Budite ponosni! Vi ste prvi grad koji je u ovoj zemlji dao znak i signal općeg ustanka (Tako je!). Neka bi historijski dani borbe za Split podsjetili na historijske dane obrane Madrida. Neka naša zajednička lozinka bude jedna: neprijatelj neće proći! (Neće! Pljesak). Njemačke okupatore i njihove ustaške sluge, koji hoće da oskrnave sveto tlo naše Dalmacije, čeka ovdje samo jedno: smrt i istrebljenje. Budite spremni, budite budni drugovi i drugarice! Mobilizirajte sve snage, pomognite svojoj vojsci! (Hoćemo!). Pomognite svojoj narodnoj vlasti! Naše jedinstvo, naša snaga, to je prva garancija naše pobjede (Tako je! Pljesak).

Neka živi slobodna hrvatska Dalmacija! (Živjela!) Neka živi naša slobodna hrvatska domovina (Živjela!). Neka živi slobodna Jugoslavija, zajednica Srba, Hrvata i Slovenaca! (Živjela! Pljesak). Neka živi naša Narodnooslobodilačka vojska! (Živjela!). Neka žive naši veliki saveznici Rusija, Engleska i Amerika! (Živjeli!). Smrt njemačkim okupatorima!(Smrt!).

Naprijed, drugovi Splićani, kao jedan čovjek u borbu za slobodu, u borbu za pobjedu!' (Hoćemo!).“

Poslije Ive Lole Ribara govorio sam ja, kao komandant IV Operativne zone:

„Narode nepobjedivog i borbenog Splita, koji je uvijek bio buktinja slobode! Upućujem ti plamene pozdrave u ime naše Narodnooslobodilačke vojske i u ime našeg Vrhovnog komandanta, omiljenog druga Tita! (Živjeli!)

U ovoj svetoj oslobodilačkoj borbi stvorena je naša prva u historiji Narodnooslobodilačka vojska, koja nije više instrument porobljavanja naše zemlje (Tako je!). U mnogim ofenzivama proglašeno je da smo uništeni. Ali, naš Split je prvi među našim velikim gradovima doživio da vidi našu vojsku i da se njenom pomoću oslobodi. Kroz ovih šest dana vi ste svjedoci krvave borbe oko Splita. Neprijatelj nastoji po svaku cijenu da bi se domogao Splita (Neće!). Ali naša vojska hrabro brani grad, hrabro izvršava svoj zadatak i usprkos svih teškoća i bombardiranja, ne odstupa.

Ova velika pobjeda nije izvojevana samo zaslugom naše vojske. Zasluga je to čitavog narodnog Splita i okolice. U oslobođenju Splita očitovalo se jedinstvo čitavog naroda. Naše slavne brigade i divizije pod rukovodstvom naših prokušanih drugova koračaju smjelo iz pobjede u pobjedu i u drugim krajevima naše zemlje. Naši napori moraju biti upravljeni na to, da tuđinska noga više nikada ne stupi na naše oslobođeno tlo i da potpuno oslobodimo svoju domovinu. Ja sam čvrsto uvjeren da će tako biti. (Hoće!).

Zato jamče ne samo čitav narod i vojne jedinice Dalmacije, nego i naša slavna Prva proleterska divizija (Pljesak), na čijem čelu se nalazi sin srpskog naroda, proslavljeni junak u narodnooslobodilačkoj borbi, drug Koča Popović! (Živio!).

Mi smo oprali s hrvatskog naroda onu ljagu, koja je bačena na narodno lice od ustaških bandita. Borbeno jedinstvo naših naroda iskovano u borbi treba da se učvrsti. Imat ćemo još teškoća, koje u prvom momentu još ne možemo otkloniti (Ne plašimo se!). Ali te prepreke neće nas zaustaviti na pola puta.

Dolaze dani kada ćemo moći slobodno disati. Mi već možemo da se zborovima sastajemo bez policijskih pasa, da nam srce progovori onako kako osjeća.

Naša vojska treba da nam bude najveća svetinja, treba da je čuvamo kao zjenicu oka svoga, jer ona će nam biti garancija naše budućnosti i naše slobode.

Očekujemo od čitavog naroda da će dati sve za vojsku, sve za njenu pobjedu, da će je pomagati do kraja, do njene potpune pobjede.

Naša vojska je izrasla u ovoj zemlji, gdje je fašistička ratna mašina bila toliko jaka da se nije moglo ni disati. Zato treba da smo ponosni na svoju vojsku. Za našu pobjedu u oslobođenju Splita zahvaljujemo ne samo našim vojnim jedinicama nego i čitavom narodu, a u prvom redu omladini. Ujedinimo se svi skupa sa svojom vojskom i ne dozvolimo da naš Split i obala Jadrana padnu u novo ropstvo. Razvijajmo utakmicu među nama, tko će bolje braniti slobodu i narod! (Tako je!)

Naprijed, u borbu! Sve za front, sve za pobjedu!“

Poslije mene drug Ivo Lola Ribar je najavio engleskog majora Dikina čiji je kratak govor odmah prevodio. Major Dikin je rekao:

„Drugovi i drugarice! Vrlo sam ponosan što sam noćas s vama, pošto se borimo u istom ratu, na istoj strani. Sada sam već nekoliko mjeseci s vašom vojskom. Vidio sam i loših i dobrih dana. Čekali smo na dan kao što je današnji vrlo dugo. Mi znamo sve kakvu ste svi vi ovdje borbu vodili kroz posljednje dvije godine (Živjeli engleski saveznici!). Mi se u ovom trenutku borimo protiv istog neprijatelja u Italiji. Ako nam budete dali vremena svojim otporom, nadam se da ćemo uskoro moći doći da vam pomognemo ovdje. Zadnjih mjeseci vidjeli smo visoku kvalitetu vaših vojnika. Kraj se vidi, nastupio je početak kraja neprijatelja. Neka živi vaš komandant i vaša Narodnooslobodilačka vojska! (Živjeli engleski saveznici!).

Poslije majora Dikina govorio je politički komesar Prve proleterske divizije drug Mijalko Todorović:

„Drugovi! Radnici, seljaci, građani i omladino Splita! Hrvati, braćo moja rođena! (Pljesak). Jutros u ranu zoru zavijorile su se crvene proleterske zastave na buntovnom tlu Dalmacije. Tu se izvršava naređenje našeg Vrhovnog Komandanta, u momentu kada je slobodni Split bio ugrožen. To su borci Prve proleterske divizije s pjesmom na usnama hitali pod svojim rumenim zastavama u pomoć svojim drugovima u slobodnom Splitu. Mene su borci Prve proleterske divizije poslali da vam uručim njihov borbeni proleterski pozdrav (Živjeli proleteri!). I ja vas pozdravljam u ime najboljih sinova srpskog naroda (Živio bratski srpski narod!). Ja vas pozdravljam u ime mladih radnika i seljaka iz slobodarske Srbije, iz nikad umirene Crne Gore, iz svih krajeva naše zemlje, ja vas pozdravljam u ime proleterskih boraca iz Dalmacije koji se ravno godinu i po dana bore u našoj diviziji. (Živjela Prva proleterska divizija! Živjeli srpski drugovi! Pljesak).

Vi ste izvršili veliko djelo. Vaš narod, hrvatski narod i srpski narod, svi narodi Jugoslavije ponose se s vama. Svi naši narodi kuju, napajajući zemlju krvlju, veliko djelo i zato su naši drugovi svjesni vašeg velikog djela, svjesni vaše spremnosti da branite svoje djelo. Jutros, noćas, već nekoliko noći s pjesmom je žurila Prva proleterska divizija da vam pomogne. U vašu spremnost da branite svoj rođeni Split, mi ne sumnjamo. Mi znamo kakve ćemo drugove imati pored svog ramena u borbi.

Mi to znamo, a da bi se zajednički bolje borili, ja ću vam reći nekoliko naših iskustava. Mi smo izdržali pet velikih ofanziva, tuklo nas je 100 bombardera dnevno, mi smo gladovali danima, nedjeljama. Mjesecima hljeba nismo vidjeli. Izbačeni na planine, gdje se ni ljeti snijeg ne topi, bez hljeba, soli, ništa nismo imali. Danju biju te avioni, noću se borimo. Što je to što je nama pomoglo da u takvim vremenima izdržimo? (Vjera u pobjedu!). Sjećali smo se naših popaljenih sela i gradova. Sjećali smo se naših poubijanih majki i sestara, sjećali smo se mrtvih drugova, sjećali smo se našeg porobljenog naroda. I mjesto hljebom, mi smo se hranili mržnjom prema neprijatelju (Pljesak). Trebalo se peti lomnih kostiju, prazna stomaka, na pola bosi, po ledu i snijegu, na planine preko 2.000 metara. Koja je to snaga iznosila te borce? Ljubav prema narodu koji pati! Neprijatelj upotrebljava topove, bacače, upotrebljava čitavu modernu tehniku, mi toga nismo imali, ali mi smo se učili na svemu, mi smo se učili na svom učitelju, mi smo se učili na borbama naše Crvene armije. I kad vam govorim o našim iskustvima, onda trebate biti svjesni da branite svoj grad. Branimo naš grad, Split je naš grad. (Pljesak).

Učite se drugovi, sjetite se kako su naša braća, mjesecima branila Staljingrad (Pljesak). Sjetite se toga i budite uvjereni da ćemo vam biti dostojni drugovi u borbi i neprijatelj neće prodrijeti (Tako je! Pljesak). To je naše prvo iskustvo.

Prva proleterska divizija sastavljena je od probranih boraca iz svih zemalja Jugoslavije. U njoj se iskovalo čvrsto, nerazlučno jedinstvo svih naroda Jugoslavije i što Prva proleterska divizija nezadrživo juriša na bunkere, i što provaljuje tamo, gdje se provaliti ne može, treba zahvaliti čvrstom jedinstvu, nikada ne razbijenom bratstvu boraca svih naroda Jugoslavije. Ni društveni položaj, ni političko uvjerenje, ni vjerska ni nacionalna pripadnost, ne smije vas razdvojiti. Ima nešto čvršće. Ima nešto najčvršće što vas sve veže, a to je sloboda, koju hoćemo da osvojimo. Samo u čvrstom jedinstvu obranit ćemo osvojenu slobodu.

Mi smo prošli dosta krajeva i vidjeli smo dosta ljudi. Budite uvjereni, mi vam to možemo reći, da svuda na našoj rođenoj grudi plamti ustanak, da svuda naši ljudi ustaju kao i vi, bore se bez ikakvog uzdržavanja, bore se s najvećim samoprijegorom za slobodu koja nam se približava.

Mi smo prevalili veliki put, mi smo mnogo neprijatelja potukli. Ali neprijatelj još nije ubijen. Neprijatelj je još živ. Leži ranjena hitlerovska zvijer. Leži, krv curi i na usta i na oči, na sve strane, ali ona pušta pjenu, ona reži, ona hoće i tako ranjena još da ujeda. Ne dozvolite, drugovi, da fašistička beštija, sada kad crkava, ujede naše rođeno tijelo (Neće!).

Mi smo u Srbiji slušali godinama da je Split i za vrijeme Jugoslavije znao i te kako da se bori za slobodu. Znali smo za vaše pokrete, slušali smo o vašoj borbi, slušali o vašim štrajkovima. Mi znamo za buntovni Split. I ono za čim ste čeznuli godinama, ono za što su ginuli vaši najmiliji, ono što ste svojim vlastitim rukama osvojili, ne dajte da vam otmu, drugovi!

Za slobodu naših naroda, za uništenje naših neprijatelja, za slobodu našeg Splita, za slobodu Dalmacije, mi svi se moramo boriti zajednički, složno, proleterski, staljingradski, splitski.

Ja mislim da vam ne treba govoriti, vi znate što treba činiti. To činimo dvije godine, vaše večerašnje raspoloženje, vaše odlučne riječi to potvrđuju. U ime svih boraca naše divizije mogu reći da se moramo boriti svi složno, jedinstveno, a da možda od sutra ili prekosutra, ili noćas, kad dođe nama naše naređenje zapjevat će zajedno s vama - mi tu pjesmu najbolje znamo - naši mitraljezi!

Branite Split! Branimo Split! Svi moramo braniti Split!

Moramo osvojiti slobodu! Moramo ići dalje, osvojiti slobodu za cijelu Dalmaciju, za Hrvatsku, za Bosnu, za Sloveniju, za Jugoslaviju. Moramo uništiti fašizam i osloboditi svijet zajedno sa saveznicima našim. Moramo istrajati u borbi, da sutra svi zajedno uživamo veliku svijetlu slobodu za koju se borimo. Moramo biti jedinstveni, moramo biti čvrsti, moramo se odreći mnogo toga, onako kako se odricao Staljingrad. A da ćemo zaista pobijediti, najveća garancija jeste vrhovni komandant kome kličem: Živio naš rođeni Tito! (Živio!) Živjela Narodnooslobodilačka vojska i partizanski odredi Jugoslavije! (Živjela!) Živjelo jedinstvo fronta i pozadine! (Živjelo!). Živjela velika nepobjediva i pobjedonosna Crvena armija! (Živjela!). Živio vrhovi komandant Crvene

Armije maršal Sovjetskog Saveza veliki Staljin! (Živio!). Živio vaš slobodni buntovni grad Split! (Živio!)“

Miting u Splitu završen je tako što je ponovo uzeo riječ drug Ivo Lola Ribar.

„Prije dva dana njemački hitlerovski Radio - Donau i Radio - Zagreb objavili su kako su njemačke i ustaške trupe ušle u Split, dočekane s cvijećem od stanovništva. Pored jučerašnje borbe na Klisu, ovaj današnji veličanstveni zbor najbolji je odgovor lažima hitlerovskih pasa. U Splitu te izrode i krvnike ne dočekuje cvijeće, već naše puške, naši mitraljezi i naši topovi.

Naš je zadatak jasan. Budite svi kao jedan, učine sve za pomoć vojsci, učinite sve da se pozadina očisti od skrivenih neprijatelja. Neka svaki čovjek, svaka žena, svako dijete bude pomagač naše vojske i naše narodne vlasti. A ako bude trebalo, branit ćemo Split ne samo na Klisu, ne samo u Solinu, već ulicu po ulicu i kuću po kuću.

Splićani! Okupite se oko svoje vojske, okupite se oko najboljeg sina Dalmacije, vašeg Komandanta Vicka Krstulovića! Okupite se, da biste zajedno s našom Proleterskom divizijom, na čelu s generalom Kočom Popovićem, obranili Split, osvojili slobodu Dalmacije i udarili temelje vaše sutrašnje sretne budućnosti. U to ime mi vas pozdravljamo i pozivamo da sve vaše misli budu upućene: Sve za front, sve za pobjedu!“

Miting na Botićevoj poljani 16. septembra 1943. godine zaključen je tako što je masa okupljenog svijeta zapjevala himnu: „Hej, Slaveni!“.

U istom broju „Slobodne Dalmacije“ u kojoj su objavljeni ovi govori, pojavilo se i obavještenje Splićanima:

„Slobodna Dalmacija! Slobodna Dalmacija! - viču kolporteri i ne mogu da odole građanima koji navaljuju. Prije toga su građani stajali pred štamparijom i nestrpljivo pitali kad će izići Slobodna Dalmacija dok je rotacioni stroj u podzemlju grmio i izbacivao hiljadu za hiljadom primjeraka. Do jučer je isti rotacioni stroj grmio i izbacivao Popolo di Spalato s najidiotskijim lažima raznih Silvija Maurana, Antonia Just-Verdusa i drugih profesionalnih lažljivaca.

Sjećate li se Slobodne Dalmacije na ciklostilu, koju su naši drugovi štampali pod najtežim okolnostima, a koju smo mi u Splitu morali da čitamo skrivajući od fašističkih njuškala?

Sada Slobodnu Dalmaciju slažu radnici u štampariji, izbacuje ju rotacioni stroj, prodavači je na sav glas izvikuju, a građani široko rastrtu pred sobom drže i čitaju.“

Poslije Splita oslobodili smo Solin, Kaštela, te otoke Brač, Šoltu, Hvar, Vis, Korčulu, Lastovo, Mljet i Pelješac. Mobilizacija dobrovoljaca je trajala dan i noć. Formirali smo čete i bataljone. Osnovali smo i nove mornaričke jedinice, koje su se iskrcale i u Bariju, u Italiji. Tada smo prebacili dio talijanskih vojnika, koji se nisu htjeli boriti s nama protiv Nijemaca. Ujedno smo poslali i jedan dio težih ranjenika na liječenje. Uspostavili smo vezu sa Savezničkom komandom. Kada se sve to uzme u obzir, onda je lako zaključiti kolikog je utjecaja imalo oslobođenje Splita na dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe. Osnovan je i Osmi dalmatinski korpus, oslobodili smo veliku teritoriju, proširili smo partijske organizacije i organe vlasti na terenu.

Održali smo veličanstven narodni zbor, kada je čitav Split slavio svoje oslobođenje. Novi mobilizirani borci dočekali su na prilazima gradu njemačke jedinice, koje su svirepo uništavale sve na što su nailazile. U danonoćnoj borbi, što se vodila punih 17 dana za obranu Splita, krvlju i junaštvom njegovih branilaca ispisane su najslavnije stranice tog slobodoljubivog grada. Ti prizori borbe i smrti, gordosti i slave, oduševljenja i pregaranja, ostali su neizbrisivi u mom sjećanju.

Nakon 17 dana napustio sam Split skupa s Lolom i krenuli smo preko Kaštela, Malačke, Lećevice, Muća i Cetine. U to vrijeme ubrzanim maršem išla nam je u susret IV krajiška divizija, od Grmeča u dolinu rijeke Cetine. Oni su dobili naredbu da nam pomognu i prihvate oružje oduzeto od Talijana, prije nego što stignu njemačke jedinice.

Lola nam je mnogo pomogao. Sve što smo postigli, najvećim dijelom bilo je rezultat njegovog rada i njegove inicijative.

Lola Ribar i Koča Popović s Talijanima su dokrajčili kapitulaciju i potpisali dokument o predaji. Prema dogovoru s drugom Lolom talijanske vojnike smo većim dijelom prebacili u Italiju, a zlikovce pohapsili, izveli pred sud i strijeljali. Drug Lola je za vrijeme boravka u Splitu posjetio splitskog nadbiskupa Bonefačića. Tražio je od njega da utječe na ustaške i njemačke vlasti da grad poštede od bombardiranja. Rekao mu je neka vodi računa da ne bude obračunavanja sa starcima i djecom kad se mi povučemo, jer će on u protivnom biti odgovoran. Bonefačić je bio poznati izdajnik. On je 1941. pisao pastirska pisma, kada su se naši drugovi na ulicama Splita obračunavali s fašistima, radeći do kraja rata za okupatore.

Sveopći narodni ustanak u Splitu i Dalmaciji, a posebno krvave višednevne borbe s elitnim njemačkim divizijama na prilazima Splitu, nisu dobili svoje zasluženo mjesto u historiji naše NOB. Zašto je to tako?

Već sam istakao da sam Titu, našem vrhovnom komandantu, još početkom augusta u Bosni rekao da je sada vrijeme da se okrenemo širokim frontom ka Jadranu. On to nije uvažio i nije pravovremeno uputio naše divizije ka našoj obali. Meni je dao samo ostatke slavne Prve dalmatinske brigade, a Drugu dalmatinsku je uputio u Crnu Goru.

Da je pravilno procijenio situaciju, donio bi odluku koju sam mu sugerirao u našem razgovoru na Petrovom polju u Bosni. Naprotiv, Tito i Vrhovni štab su se orijentirali na Bosansku krajinu, za sebe su vezali našu glavnu operativnu grupu. To je težak, strategijski, promašaj koji govori da naše vrhovno političko-vojno rukovodstvo nije imalo moć realnog sagledavanja situacije, propust je što nisu predviđali kapitulaciju fašističke Italije.

Moja radio-depeša Titu, kojom tražim da hitno uputi naše divizije u Dalmaciju, ka Splitu, poslana je 14. septembra 1943. Istog dana Tito je naredio Prvoj proleterskoj i Četvrtoj krajiškoj diviziji da hitaju ka Splitu. Kasno!

Nijemci su bili brži, imali su motorizaciju i transportne avione, a naše jedinice i Split su napadali danima bombarderima i lovcima. Najgore je to što je, od početka augusta do 14. septembra, izgubljeno dragocjeno vrijeme.

Naše divizije su mogle biti na vrijeme raspoređene. Nisu. Mogli smo Nijemcima nanijeti puno veće udarce i gubitke na ulasku u Dalmaciju, da su naše snage bile pravovremeno postavljene daleko od obale Jadrana, ne bi Nijemci do nje stigli bez strašnih gubitaka. Nažalost, ovako smo mi imali mnogo veće gubitke ljudi, nego što smo morali imati. Ostaje činjenica da se jedan naš veliki grad, Split, uspješno tukao s elitnim SS i drugim njemačkim trupama punih 17 dana! Ovaj jedinstveni primjer iz našeg rata, gdje je do punog izražaja

došlo borbeno bratstvo naših jedinica i boraca iz Dalmacije, Bosne, Srbije i Crne Gore nije poznat našoj javnosti, niti pravilno i dostojno obrađen u knjigama o našem NOR-u.

Jasno da je to posljedica prikrivanja odgovornosti Tita i Vrhovnog štaba za strategijsku grešku u procjeni ratne situacije, nakon našeg proboja sa Sutjeske. Nisu uvažili moj prijedlog da se sada, nakon Pete ofenzive, okrenemo širokim frontom na Jadran. Nisu shvatili značaj Dalmacije i Jadrana, kako na jugoslavenskom frontu, tako i na međunarodnom planu.

*

Londonski list „Times“ piše o Splitu i partizanima 1943., pod naslovom: „Nagrada za herojstvo“:

> *„Nijemci će teško moći popuniti praznine koje su nastale uslijed nagle predaje Italije. Njemački generali su prisiljeni da se oslone na marionetske države. Sada se potvrđuje opće uvjerenje da Pavelićeva vlada nikada nije imala stvarnu podršku hrvatskog naroda. Stvarni predstavnici hrvatskog naroda nalaze se u redovima patriotskih snaga, koje su sada u stanju proširiti svoju vlast. One su se borile dvije godine u teško pristupačnim dijelovima zemlje, a sada su u stanju osvojiti velike gradove i željezničke raskrsnice. Na taj način oni sada ubiru plodove svoga herojstva i izdržljivosti kojima su pružali uporan otpor napadačima.“*

DODATAK

Ljudi i okolnosti iz vremena ovih memoara

Koča Konstantin Popović, (1908. Beograd - 1992. Beograd). Revolucionar, pjesnik, filozof sa Sorbone. Marksista, član KPJ od 1933. Poručnik Španjolske republikanske vojske. Godine 1941. prvi komandant Kosmajskog i Posavskog odreda. Komandant grupe odreda u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. Novembra 1941., komandant zaštitnice, koja je omogućila povlačenje Vrhovnog štaba i partizanskih snaga u Sandžak.

Od 21.12.1941. prvi komandant slavne Prve proleterske brigade, zatim prve divizije, pa prvog korpusa.

Po njegovoj odluci, suprotnoj naređenju Vrhovnog štaba, izvršio odlučujući udar na njemački obruč na Sutjesci, čime je omogućio, u suradnji s Pekom Dapčevićem i Drugom proleterskom divizijom, prolaz ostalim jedinicama i Vrhovnom štabu. Za komandanta Glavnog štaba NOV i POJ za Srbiju postavljen 1944., pred odlučujuću bitku za njeno oslobođenje. Od januara 1945. komandant je 2. armije JA, s djelovanjem na pravcu: Užice, Sarajevo, Banja Luka, Zagreb. Od oslobođenja zemlje načelnik je Generalštaba JA i JNA do 1953., s činom generalpukovnika. Čin generala armije nije dobio, iako ga je prvi zaslužio. Od 1953. do 1965., ministar je vanjskih poslova. Najsposobniji diplomat kojeg je Jugoslavija imala. Kraće vrijeme bio potpredsjednik Republike i član Predsjedništva CK SKJ. Godine 1972. podnio ostavku i povukao se iz političkog života, principijelno se suprotstavivši monopolističkoj vlasti Tita, glavne prepreke za demokratizaciju odnosa u društvu. Otvoren protivnik srpskog nacionalizma i Miloševića. Za Narodnog heroja proglašen tek 1953., nakon dugog, spontanog aplauza i skandiranja Kočinog imena od boraca Prve proleterske, koji maršalu Titu nisu dozvoljavali da započne govor. Od 1936. do kraja života Vicko i Koča uvijek bili bliski. Njihov odnos i drugarstvo nikada nije ničim pomućeno.

Ivo Lola Ribar, (1916. Zagreb - 1943. Glamočko polje). Revolucionar. Pravnik, filozof, poliglot. Sin dr Ivana Ribara, istaknutog demokratskog političara, predsjednika parlamenta. Lola je proučavao Ničea, Voltera i Hegela, a idejno se opredijelio za Marksa i Lenjina. Član SKOJ-a od 1935., a KPJ od 1936. Učestvuje na svjetskim mirovnim omladinskim skupovima u Ženevi, Briselu i Parizu. Njegovi prijedlozi rezolucija usvajani su kao zvanični dokumenti tih skupština. Sekretar CK SKOJ-a i član CK KPJ. Nakon okupacije 1941. u Zagrebu i Beogradu neposredno rukovodi akcijama skojevaca. Član Vrhovnog štaba. Tvorac Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije. Godine 1943. učestvuje u oslobađanju Splita s Vickom, Kočom i drugima. Trebalo je da krene u Kairo kao opunomoćeni delegat nove Jugoslavije. Poginuo od bombe koju je bacio njemački avion. Narodni heroj.

Maksim Krstulović, (26.8.1933. Split - 21.5.1974. London). Akademski slikar. Kao dijete, s roditeljima Vickom i Lucijom, i sestrom blizankom Natašom i mlađim bratom Viborgom, učestvovao u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Član SKOJ-a i KPJ-SKJ, višestruki udarnik na radnim akcijama. Nakon likovne akademije završio i dvogodišnju specijalku, kod Marina Tartalje, kao najbolji u klasi. Imao više samostalnih i kolektivnih izložbi od Splita, Zagreba, Beograda, Poreča, Brisela, Luksemburga, Padove, do Montreala i Londona. Jedan od osnivača i urednika časopisa „Vidik“, kojega je i likovno oblikovao. Angažirani lijevi intelektualac, suprotstavljao se nacionalistima iz „masovnog pokreta“. Kao samostalan u kritičkom mišljenju, u Jugoslaviji nikada nije mogao zasnovati redovan radni odnos.

Neposredno pred odlazak u London, u Beogradu dugo razgovarao s Kočom Popovićem, očevim prijateljem, s kojim je i Maksim, kao umjetnik, bio vrlo blizak i izrazito cijenio Koču kao mislioca. Bilo je to u kući Kočinoj u Lackovićevoj ulici, u blizini kuće u Užičkoj 28, gdje je živjela porodica Krstulović. Kuća Koče Popovića bila je pod nadzorom i prisluškivana, po Titovom naređenju, nakon Kočine ostavke 1972. godine. U dokumentaciji Službe državne bezbjednosti SFRJ, Koča je pod pseudonimom „Žan“ (Jean), što je jasna aluzija na njegov bilingvizam i boravak na studijama u Parizu.

Maksim je pronađen mrtav u Londonu, u iznajmljenoj sobi u kojoj je stanovao. Pripremao je izložbu, još nije bio navršio 41. godinu života. Porodica Krstulović, uključujući i Vicka, od 1974., do sada nije dobila dokumentaciju o Maksimovoj smrti. Velika Britanija je dokumentaciju dostavila SFRJ.

Vojdrag Berčić, (1918. Šibenik - 2004. Zagreb). Prije rata završio u Zagrebu Pravni fakultet. Iz građanske, dobrostojeće obitelji. Otac Petar bio je profesor grčkog i latinskog jezika. Vojdrag i mlađi brat Neven bili su u redovima NOVJ. Vojdrag, po oslobođenju, sudac-istražitelj Druge armije JA, sa sjedištem u Zagrebu. Isljeđivao zarobljene i uhapšene članove ustaške vlade i zločince - koljače, kao što je Miroslav Tomislav Filipović, zvani Majstorović, fra Radoslav Glavaš i drugi. Na svoj zahtjev demobiliziran iz armije, završio filmsku školu - akademiju u Beogradu. Prvi postavio na scenu „Gloriju“, Ranka Marinkovića. Poliglot.

Kazališni i filmski režiser. Njegovo čuveno djelo je dokumentarni film „Devalvacija jednog osmjeha“ o Arifu Heraliću, liku s novčanice od hiljadu dinara. Film je bio zabranjen, a Berčić gonjen od javnog tužioca SR BIH i SR Hrvatske.

Više godina surađivao s Vickom Krstulovićem, na pripremi knjige Vickovih memoara.

Dosljedan istraživač svih činjenica iz kulturne i političke baštine svijeta.

Vera Blagojević, (1915. Valjevo - 1986. Beograd). Profesor, naučni i kulturni radnik. Završila Filozofski fakultet u Beogradu 1939. Bila član Agitpropa KP Srbije u Nišu. Profesor u više škola. U Narodnom muzeju u Nišu kustos - pedagog. Narodni muzej učinila školom za narod. Pisala o Nestoru Žučnom, Vorancu, o nastavi književnosti. Dobitnik je Plakete SUBNOR-a Jugoslavije. Autor više knjiga. S Vickom ostvarila blisku suradnju, korespondenciju. Njihova prepiska nalazi se u Legatu Vicka Krstulovića u Istorijskom arhivu Beograda.

Legat Vicka Krstulovića, Narodnog heroja i Junaka socijalističkog rada nalazi se u Istorijskom arhivu Beograda, od 1993. godine. Lične bilješke, 46 bilježnica dnevnika, rukopisi memoara, odlikovanja, dokumenti, fotografije, umjetničke slike, biblioteka, korespondencija i drugo. Poklonila je to njegova porodica, za što je bio ovlašten sin Vladimir Krstulović, poštujući Vickov odnos i ljubav prema Beogradu. Vicko i supruga Lucija, prvoborci NOB, s djecom su živjeli u Beogradu, od 1946. Vicko je bio i na dužnosti u Splitu 1951. - 1952., i u Zagrebu 1952. - 1963., a od tada do kraja života u Beogradu. Dio Vickovih stvari predat je i Muzeju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije u Beogradu, Muzeju Prvog zasjedanja AVNOJ u Bihaću i Muzeju narodne revolucije u Splitu. Legat Vicka Krstulovića otvoren je historičarima, publicistima i naučnim radnicima s jugoslavenskog prostora i iz svijeta, koji se nisu kompromitirali nacionalističkim stavom i angažmanom, koji je vodio i do rata u

Jugoslaviji. Mladi historičar Josip Mihaljević objavio je naučni rad „Marginalizacija Vicka Krstulovića“. Taj ogled objavila je beogradska „Republika“, u julu 2010.

Rad Mihaljevića je, dosad, prvi i jedini naučni separat o Vicku Krstuloviću. Također, historičar, doktorant, James Robertson, New York University, koji je koristio fondove Istorijskog arhiva Beograda i arhivu Vladimira Krstulovića, priprema rad o KPJ, s posebnim interesom za ličnosti Vicka Krstulovića i Koče Popovića, čiji su legati u IAB. Historičar, dr Igor Tchoukarine (Čukarin) (Macalester College), najavio je istraživanje u legatu Vicka Krstulovića.

Frane Bulić, (1846. Split - 1934. Zagreb). Arheolog, konzervator starina i historičar. Otkrio u Solinu antičku Salonu i nadgrobnu ploču hrvatske kraljice Jelene, iz 976. g. i niz drugih lokaliteta. Bio narodni zastupnik u Dalmatinskom saboru u Zadru, borio se za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Član akademija u Beču, Berlinu, Briselu, Lisabonu, Moskvi, Odesi, Parizu, Petrogradu, Pragu, Rimu, Spoletu i dopisni član Srpske akademije nauka, 1922., i prvi član Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1925. Nakon smrti podignut mu je spomenik u Zagrebu 1935.

Miroslav Krleža, (1893. Zagreb - 1981. Zagreb). Revolucionar, književnik. U radničkom pokretu od osnivanja SRPJ i KPJ. Osnivač i urednik naprednih časopisa. Veliki književnik čije je djelo gigantskih razmjera, komunistički intelektualac pred kojim su bili nemoćni desni mislioci i dogmati u sastavu KPJ. Osnivač i tvorac Jugoslavenskog leksikografskog zavoda u Zagrebu. Bio i član najviših foruma Partije. Po svojoj odluci, sahranjen s crvenom, proleterskom zastavom.

Obznana, akt vlade Kraljevine SHS, od 29.12.1920., kojem je cilj onemogućavanje legalne aktivnosti Komunističke partije Jugoslavije. Vladajuća buržoazija je već 1919. vršila hapšenja članova Centralnog komiteta partije. Bile su zabranjene i prvomajske manifestacije. SRPJ (komunisti) jula 1919. dvodnevnim generalnim štrajkom stala je u obranu Sovjetske Rusije i revolucionarne Mađarske. To je primoralo vladajuću klasu na odustajanje od intervencije u Mađarskoj. KPJ je na izborima za Ustavotvornu skupštinu, 28.11.1920. dobila 58 poslaničkih mandata i postala značajna politička snaga. Pred donošenje Obznane KPJ je imala oko 80 hiljada članova, SKOJ 8 hiljada, a oko 300 hiljada radnika su bili sindikalno organizirani. Odmah po donošenju Obznane zatvorene su prostorije svih partijskih i sindikalnih organizacija, izvršena je konfiskacija imovine KPJ i sindikata, a uhapšeno je oko 10 hiljada ljudi.

Na izborima 1920. komunisti su u Splitu premoćno pobijedili s 35,70 posto glasova, a na drugom mjestu je lista dalmatinskih političara, na čelu s dr Antom Trumbićem. Dobili su 27,26 posto glasova. Visoki broj glasova koji su komunisti dobili u Splitu spušta se na nivou cijele Dalmacije, gdje su komunisti na trećem mjestu, kao i u cijeloj zemlji.

Na izborima 1926., zabranjena KPJ nastupa kao lista Saveza radnika i seljaka. To je opet pobjeda komunista. Toga je svjestan i režim. Zato im nasiljem, protuzakonito, poništava mandate.

Na posljednjim izborima prije rata, 1938. jedinstvenu listu Udružene opozicije, koju je predvodio dr Maček, u Splitu birači opet dovode na prvo mjesto s 78,55 posto glasova, a vladina lista dobiva 20,95 posto. Novom prevarom i nasiljem pobjedu se pripisuje vladinoj listi. U Hrvatskoj je bila ogromna pobjeda opozicije, ali je ostajala bez mandata.

Nema historiografskih radova koji bi dokazivali da je rad i razvoj komunističkog pokreta u Splitu, između dva svjetska rata, ozbiljno proučen i historijski valoriziran. Nebrojeni separati i knjige su bile posvećene 1928., 1937. i ulozi generalnog sekretara KPJ Tita, čime je, objektivno, onemogućeno stvaranje prave slike o dometima KPJ u Splitu i Dalmaciji, gdje su SKOJ i KPJ imali najviše članova i uspjeha u radu.

Stjepan Radić, (1871. - 1928.). Političar, ideolog i stvaralac Hrvatske republikanske seljačke stranke. Do 1925. se zalagao za republikansko uređenje, predvodio opoziciju kraljevskom režimu. Iznenada promijenio stav i ušao u vladu Nikole Pašića. 1927. ponovo prelazi s HSS u opoziciju protiv beogradskog centralizma. Nesumnjivi vođa opozicije u cijeloj zemlji, imao status „vođe“ hrvatskog naroda. U Narodnoj skupštini, 20.6.1928., ranio ga je Puniša Račić, vladin poslanik. Radić je uskoro umro u Zagrebu. Izbile su velike demonstracije protiv kraljevskog režima. To je bio uvod u državni udar i zavođenje lične diktature kralja Aleksandra.

Dr Rajko Jovanović, (Niš 1898. - 1942. Mali Jastrebac). Advokat i publicist. Pravni fakultet završio u Francuskoj. Jedan od osnivača KPJ i SKOJ. Kao advokat branio uhapšene komuniste i skojevce nakon Obznane. Jedan od osnivača Nezavisne radničke partije Jugoslavije 1923. i njen sekretar za Srbiju. Član CK KPJ i Politbiroa. Boravio u Beču, Moskvi i Parizu, po zadacima KPJ. 1939. opet uhapšen i sproveden u logor za komuniste u Bileći. Početkom ustanka u Srbiji, 1941., odmah stupa u Jablaničko-pasjački partizanski odred. Poginuo 1942.

Života Milojković, (1888. - 1960.). Profesor i publicist, urednik „Radničkih novina“ i „Borbe“. Bio član CK KPJ 1920. Kasnije osnovao grupu „Ujedinjenje“ koja se borila protiv KPJ. Isključen iz KPJ. Bio književni kritičar i prevodilac, umro u Petrovcu na Mlavi.

Đuka Cvijić, (1896. - 1940.). Novinar i publicist iz Zagreba. Osnivač SRPJ i KPJ. Osnivač i stvaralac komunističkih organizacija u Zagrebu i Hrvatskoj. Jedan od osnivača lista „Borba“ u Zagrebu. Često hapšen i osuđivan. Istaknuti vođa lijeve frakcije u KPJ, dugogodišnji član CK KPJ. Od 1930. u SSSR, aktivan u tijelima KPJ i Komunističke internacionale. Isključen iz KPJ 1937. zbog frakcionaštva. Uhapšen 1938. i kasnije likvidiran u staljinskim čistkama.

Filip Filipović, (1878. - 1937.). Istaknuti jugoslavenski revolucionar. Profesor iz Čačka. Studirao u Petrogradu. Učesnik Ruske revolucije 1905. Vraća se u zemlju 1912., i postaje član Glavne partijske uprave SSDP. Blizak suradnik Dimitrija Tucovića. Osnivač i prvi sekretar KPJ. Komunistički poslanik, 1920., i predsjednik Beogradske općine. Hapšen i proganjan. Od 1929. živi i radi u Moskvi. Predstavnik KPJ u Sekretarijatu Balkanske komunističke federacije i u Izvršnom komitetu Kominterne. Uhapšen u Moskvi 1937. i slijedeće godine likvidiran „kao agent imperijalista“.

Dr Sima Marković, (1888. -1939.). Profesor matematike iz Kragujevca. Od 1920. do 1928., s prekidima, sekretar KPJ. Na 4. Kongresu KPJ u Drezdenu smijenjen zbog frakcionaštva i oportunizma. U SSSR 1939. uhapšen i osuđen na 10 godina zatvora. Umro u zatvoru. KPJ je odbacila njegove oportunističke stavove po nacionalnom i seljačkom pitanju. Bio više socijaldemokrat nego revolucionar.

Zlatko Šnajder je za vrijeme boravka u Splitu stanovao u kući Vicka Krstulovića, kao i u stanu Rine Tropan.

Članstvo SKOJ u Dalmaciji predstavljalo je 1928. godine skoro polovicu članstva u Jugoslaviji. Od 29 seoskih ćelija u cijeloj zemlji - 26 ih je bilo u Dalmaciji. 1928. u Jugoslaviji ima 86 mjesnih organizacija SKOJ, s 169 ćelija. Članova je 1.645. U Dalmaciji - 722. U Srbiji - 203. U Hrvatskoj - 163. U Makedoniji - 94. U Sloveniji - 93. U Vojvodini - 79. U Crnoj Gori - 61. Bosni i Hercegovini - 50.

August Cesarec, (1893. Zagreb - 1941. Zagreb). Revolucionar. Pjesnik, romansijer, esejist. U naprednom radničkom pokretu sudjelovao i prije Prvog svjetskog rata. Aktivan komunist prije osnivanja KPJ. Bio na Vukovarskom kongresu. Prvi put odlazi u SSSR 1923. Od 1923., do 1934. u zemlji je urednik partijskih listova i časopisa - „Borba“, „Istina“, „Novi svijet“, „Zaštita čovjeka“. Opet ide u SSSR 1934., a odatle u Španjolsku 1937. Preko Pariza, Praga i Beča vraća se u Jugoslaviju pred rat. Uhapsile ga vlasti Banovine Hrvatske, predat ustašama, po kapitulaciji. Jula 1941. strijeljali su ga ustaše. S Miroslavom Krležom uređivao je časopise „Plamen“, „Književnu republiku“ i druge. Njegova najvažnija djela*: Sudite me*, *Za novim putem*, *Careva kraljevna*, *Zlatni mladić i njegove žrtve*, *Današnja Rusija* i *Španjolski susreti*. Prevodio je Maksima Gorkog, Emila Zolu i druge.

Đuro Đaković, (1886. - 1929.), iz Brodske Varoši, Slavonija. Revolucionar, metalski radnik. U radničkom pokretu od 1905. Jedan od osnivača SRPJ (komunista), a od 1920. član CK KPJ. Studira na Lenjinskom univerzitetu u Moskvi 1927. i 1928. Na 4. Kongresu KPJ, u Drezdenu, izabran za organizacionog sekretara KPJ. Hapšen i proganjan. Policija ga zvjerski ubila 25. aprila 1929. na Šelejevoj Grabi, zajedno s Nikolom Hećimovićem, sekretarom Crvene pomoći.

Jelaska Vicko, (1887. Split - 1968. Split). Komunistički narodni poslanik 1920., sekretar PK KPJ za Dalmaciju i član CK KPJ od 1919. do 1937. Isključen iz KPJ zbog frakcionaštva.

Simo Miljuš, (1894. - 1938.). Učitelj i publicist iz Lušci Palanke, Sanski Most. Član omladinske revolucionarne organizacije „Mlada Bosna“. Uhapšen 1914., interniran u Aradu, slom Austro-Ugarske dočekao u vojnom zatvoru u Zagrebu. Ugledan nacionalno-revolucionarni borac, vrlo aktivan u osnivanju komunističkih organizacija u Zagrebu. Osnivač i predsjednik udruženja akademske socijalističke omladine na Zagrebačkom sveučilištu i jedan od osnivača SKOJ-a 1919. Komunistički narodni poslanik u Zagrebu 1920. i sekretar Pokrajinskog izvršnog vijeća SRPJ(k). 1924. sekretar PK KPJ za Srbiju, više godina član CK KPJ. Hapšen više puta i osuđivan. Pokretač i urednik više listova i časopisa. Emigrirao u SSSR 1933. Uhapšen 1937. i likvidiran 1938. u staljinskim čistkama.

Martinović Jovan. Pravo ime Jovan Mališić. Sekretar KPJ, izabran na 4. Kongresu KPJ u Drezdenu. Poslije šestojanuarske diktature emigrirao iz zemlje.

Kraljevina SHS nije opravdala nade jugoslavenskih naroda, jer njen razvitak nije bio usmjeren ka izvlačenju zemlje iz privredne i kulturne zaostalosti niti ka ostvarenju nacionalne ravnopravnosti njenih naroda. Politički život iz kojeg je radnički pokret bio zakonom isključen bio je obilježen sve oštrijim suprotnostima i borbama između vladajuće srpske buržoazije i

buržoazija potlačenih naroda, što je vodilo dubokoj političkoj krizi. Nakon atentata na Stjepana Radića, 1928., režim je došao u slijepu ulicu. Iste godine Kominterna otvorenim pismom članstvu KPJ osuđuje frakcije. KPJ je prihvatila program Kominterne koji je dao ocjenu da u Evropi narasta revolucionarna kriza i da se bliži vrijeme revolucionarnih sukoba. KPJ je tada imala 2.034 člana. Teror je učinio svoje.

Mijo Oreški, (1905. - 1929. Zagreb). Član CK SKOJ-a. Pokrenuo i uređivao „Mladi boljševik". Suprotstavio se sektaškim stavovima sekretara CK KPJ Martinovića (J. Mališića). Ubijen je od policije u Samoboru 1929. godine kao sekretar SKOJ-a, zajedno s Jankom Mišićem.

Nikola Petković - Seljak, (1900. - 1929. Gornji Milanovac). Više godina član CK SKOJ-a. Završbovan 1926. i postao policijski doušnik. Otkriven kao provokator 1928. g. kada je policiji prokazao Baricu i Josipa Debeljaka. U Moskvi, nakon partijske istrage, ubrzo likvidiran.

Moša Pijade, (1890. Beograd - 1957. Pariz). Revolucionar. Slikar i publicist. Član SRPJ i KPJ od 1919. Suradnik i urednik mnogih sindikalnih i partijskih listova. Osuđen na 20 godina robije zbog izdavanja i uređivanja partijskog organa „Komunist", 1925. U zatvoru preveo *Kapital* i *Bijedu filozofije*, djela Karla Marxa. Član CK KPJ postao 1940. Organizator ustanka 1941. Član Vrhovnog štaba NOVI POJ. Prvi i glavni pisac propisa, zakona i prvog ustava u oslobođenoj Jugoslaviji. Bio Član Politbiroa CK KPJ, predsjednik Savezne narodne skupštine. Umro u Parizu, na službenom putu. Narodni heroj.

Božidar Maslarić, (1895. - 1963.). Profesor iz Dalja. Partijski djelovao u Osijeku, Zagrebu i Beogradu. Od 1928. u SSSR-u. Predavač na Komunističkom univerzitetu narodnih manjina Zapada. Učestvovao u španjolskom građanskom ratu. Opet u SSSR-u od 1939. do 1944. U Jugoslaviji ministar u Saveznoj vladi, član CK SKJ, potpredsjednik Izvršnog vijeća Hrvatske. Umro u Zagrebu 1963. Narodni heroj.

Petar Pero Popović - Aga, (28.1.1905. Užice - 14.8.1930. Zagreb). Rano ostao bez oba roditelja. On, njegova dva mlađa brata i tri mlađe sestre, djetinjstvo proveli po domovima za ratnu siročad. Aga je u SKOJ-u od 1923., a već 1924. je sekretar Mjesnog komiteta SKOJ-a za Beograd. Izdaje i širi listove „Mladi radnik" i „Mlada garda". U Moskvi 1924. pohađa Sverdlovski univerzitet. Po povratku u zemlju 1928. radi na obnavljanju i učvršćivanju skojevskih organizacija. Na radu u Sloveniji, a poslije početka šestojanuarske diktature 1929. u Dalmaciji. U Zagrebu, nakon pogibije sekretara CK SKOJ-a Mije Oreškog i Janka Mišića jula 1929., Aga je organizacioni, a Josip Kolumbo politički sekretar SKOJ-a. Tokom 1929. i 1930. Aga obišao organizacije u cijeloj zemlji. Po povratku iz Vojvodine i Beča, opet na radu u Zagrebu. Na Goljaku u Zagrebu policija pucala iz zasjede na Kolumba i Agu. Kolumbo poginuo na licu mjesta, a Aga ranjen, mučen na policiji i podlegao ranama. Agin brat Jevrem, predratni komunist i prvoborac NOB. Narodni heroj, general.

Stjepan Cvijić, Štefek, (1905. - 1938.), student iz Zagreba, brat Đure Cvijića. Istaknuti rukovodilac SKOJ-a, sa Zlatkom Šnajderom i Jankom Mišićem. Bio vođa skojevske grupe koja je imala zadatak da oslobodi Aliju Alijagića iz zatvora. Od 1924. do 1928. na školovanju u Moskvi. Vraća se u zemlju 1929. i uključuje se u borbu protiv diktature. Te godine, zajedno s Mijom Oreškim, uspješno izvršio otmicu iz zatvora Vilima Horvaja. Prilikom hapšenja 1929.

uspio ubiti dva žandara i pobjeći. Vraća se u Moskvu i postaje potpredsjednik Komunističke omladinske internacionale. Putovao u Kinu, Japan, Francusku, Čehoslovačku i Njemačku. 1937. bio u Španjolskoj. U Moskvi 1938. uhapšen i osuđen, datum smrti nepoznat. Umro u zatvoru, navodno od angine. Posmrtno rehabilitiran 1958.

Vilim Horvaj, (1901. - 1938.). Iz Bele Crkve. Od 1923. član KPJ, sekretar SKOJ-a za Hrvatsku. Nakon bijega iz zatvora odlazi u SSSR. Radio u Balkanskom sekretarijatu Komunističke omladinske internacionale. Studirao na KUNMZ i Međunarodnoj lenjinskoj školi u Moskvi i radio u izdavačkom poduzeću „Inostrani radnik". Novembra 1938. uhapšen. Datum smrti nepoznat. Rehabilitiran 1958.g.

Žrtve diktature u Jugoslaviji. Od 6. januara 1929. do početke septembra 1932. održana su 152 politička procesa. Izrečeno je 18 smrtnih kazni, 4 doživotne robije, dok je 734 ljudi osuđeno na ukupno 2.348 godina robije. U tom razdoblju 90 ljudi je ubijeno bez procesa i sudske presude. Za vrijeme diktature ubijeno je 7 sekretara SKOJ-a. Najmlađem je bilo 23, a najstarijem 29 godina. Vicko Krstulović je bio sekretar najveće organizacije SKOJ-a u Jugoslaviji. Ostaje otvoreno pitanje tko je i po kojim kriterijima odredio broj od 7 sekretara i zašto u sekretare SKOJ-a nisu uvršteni i Štefek Cvijić i Vicko Krstulović.

Vojin Spasoja Zirojević, (1901. Livno -1942. Crni Lug). U zborniku Narodni heroji Jugoslavije, Beograd 1975., navedeno je - „U zatvoru se upoznao s Vickom Krstulovićem i drugim starijim članovima Partije. Preko njih je kasnije uključen u radnički pokret". Postao je član Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, a u ratu politički komesar 4. operativne zone. Najistaknutiji komunist i rukovodilac livanjskog kraja. Uhvatili ga četnici i bacili u jamu. Uspio je izići iz jame. Neki čobanin je obavijestio četnike koji su Vojinu dokrajčili život i opet ga bacili u jamu.

Napomena priređivača

Ova knjiga pojavljuje se gotovo četvrt stoljeća nakon smrti Vicka Krstulovića, 1988. godine. Vlast je učinila sve potrebne korake da njegovi memoari ne iziđu dok je živ.

Vickov stav je bio čvrst - neće mu recenzenti krojiti knjigu, niti određivati što u njoj treba da bude.

Nije bio spreman ni na kakav kompromis oko sadržaja memoara.

Knjiga do sada nije objavljena jer sam se držao stava: ili sve što je autor napisao ili nema knjige.

S Vickovim stavom, koji sam trajno zastupao, složio se Dragan Stojković i prihvatio objavljivanje knjige memoara jugoslavenskog revolucionara Vicka Krstulovića, čovjeka s najdužim stažom u KPJ i SKJ. Od 1920., u SKOJ-u, a od 1. Maja 1922. u ilegalnoj Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Ova knjiga je prvi dio memoara. Druga knjiga je period od 1943. do 1963. godine, a treća od 1963. do 1988. godine.

Vladimir Krstulović
Beograd, maj 2012.

FOTOGRAFIJE

Sve fotografije porodice Krstulović snimljene prije 1941. - propale su. Nešto je oduzela policija Kraljevine Jugoslavije, a sva porodična dokumentacija uništena je u toku rata u Kamenitoj ulici u Splitu, i u zapaljenoj kući Kuvačića u Gatima, kada su četnici izvršili pokolj u više sela na Mosoru 1. X 1942. Rijetki dokumenti i samo poneka blijeda fotografija ukazuju da je i to cijena ilegale i partizanske borbe. Ali, ipak, uvijek ostaju temelji istine.

Osim originalnih fotografija iz arhiva Vicka Krstulovića korištene su i fotografije iz knjige:
Fotomonografija DALMACIJA 1941. - 1945.
(*Zagreb 1964, izdavač Agencija za fotodokumentaciju*)

Split-tridesetih godina 20. vijeka.

Prvu crvenu zastavu u Splitu pronio je prvak Socijaldemokratske stranke Dalmacije, Frane Pazinović, na Prvomajskoj proslavi 1906. godine.

Etbin Kristan, prvi slovenski intelektualac koji je pristupio radničkom pokretu i jedan od najistaknutijih vođa JSDS, govori na Botićevoj poljani 1908. godine.

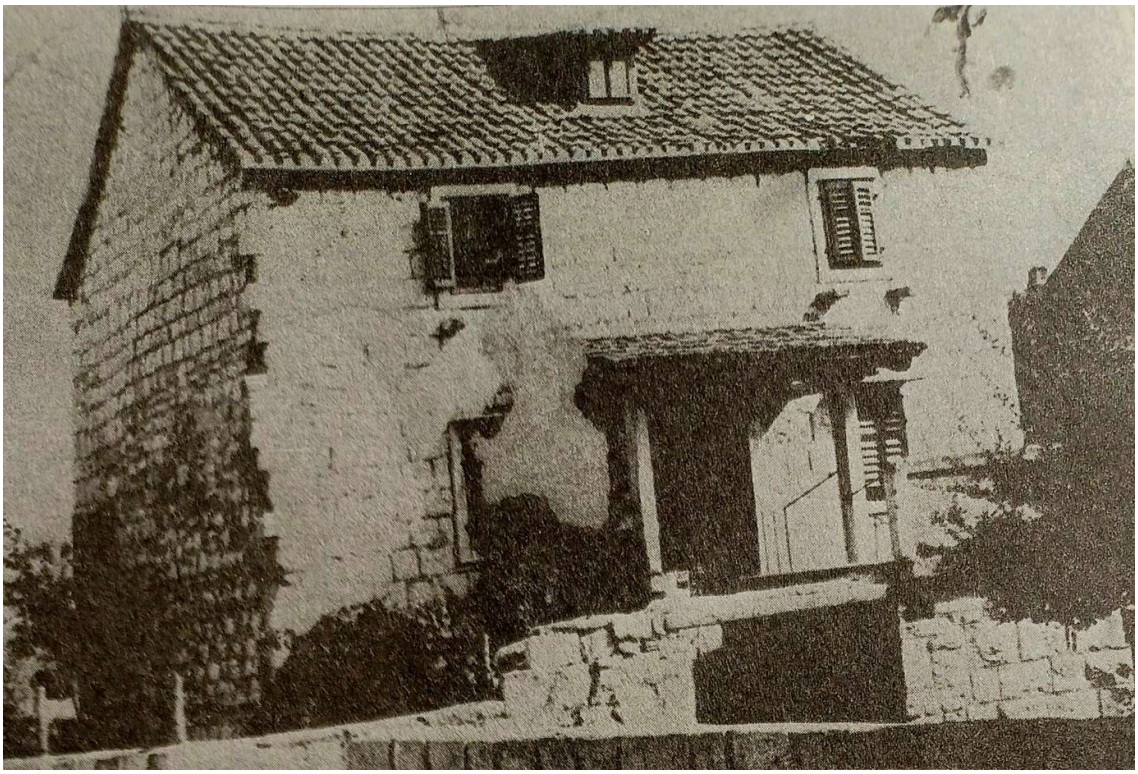

Rodna kuća Vicka Krstulovića, Kamenita ulica broj 26, u Varošu ispod Marjana.

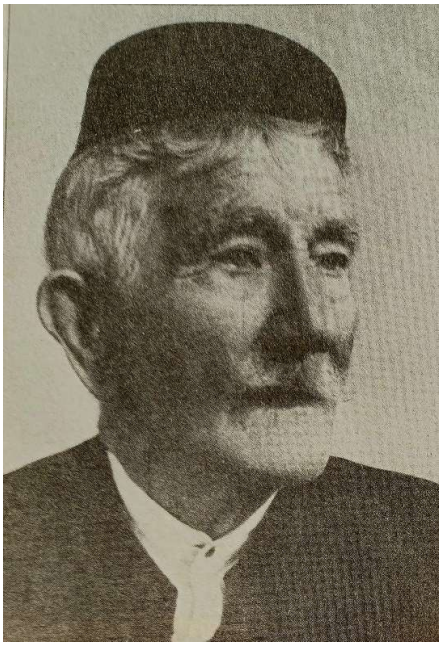

Marko Krstulović, stari splitski socijalista, nosilac crvenog barjaka.

Marica - Marija Vidak, Vickova starija sestra. Kuća Vidakovih od 1928. do 1944. najsigurniji je tajni punkt. Vladimir, sin Ivana i Marice, borac Prve Dalmatinske brigade, poginuo je na Tjentištu, sa 17 godina.

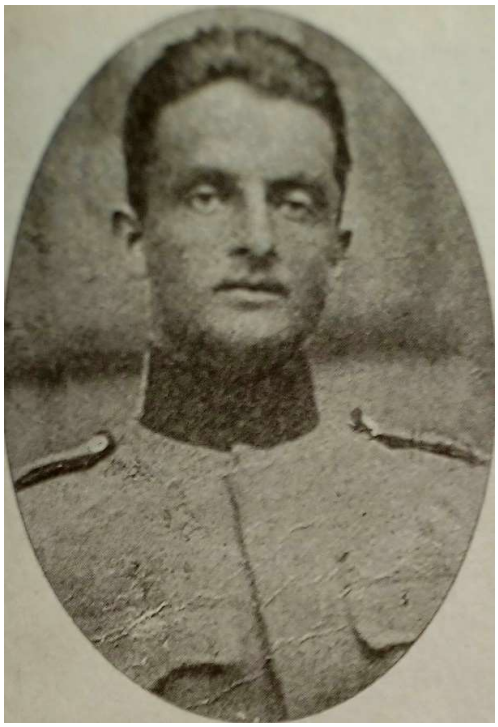

Vojnik Vicko, 1926. u Sarajevu.

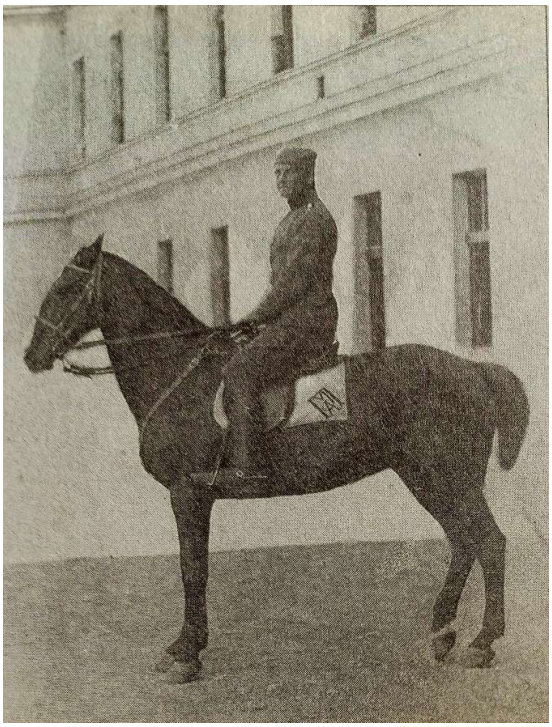

Vojnik Vicko na kobili Cajki, u Sarajevu 1926. godine.

Lucija i Vicko Krstulović, 1932. na dan vjenčanja.

Sprovod Vicka Buljanovića u Splitu 1939. godine.

Na Rivi, pored Bajamontijeve fontane demonstracije protiv rata i profašističkog režima 17. decembra 1939. na kojima je govorio Duško Mrduljaš.

Zatvor Sv. Roka u Splitskoj luci između Lučke
kapetanije i Dioklecijanove palače. Zajedno s crkvom Sv. Petra (u pozadini) srušen je u toku savezničkog bombardiranja 1944.

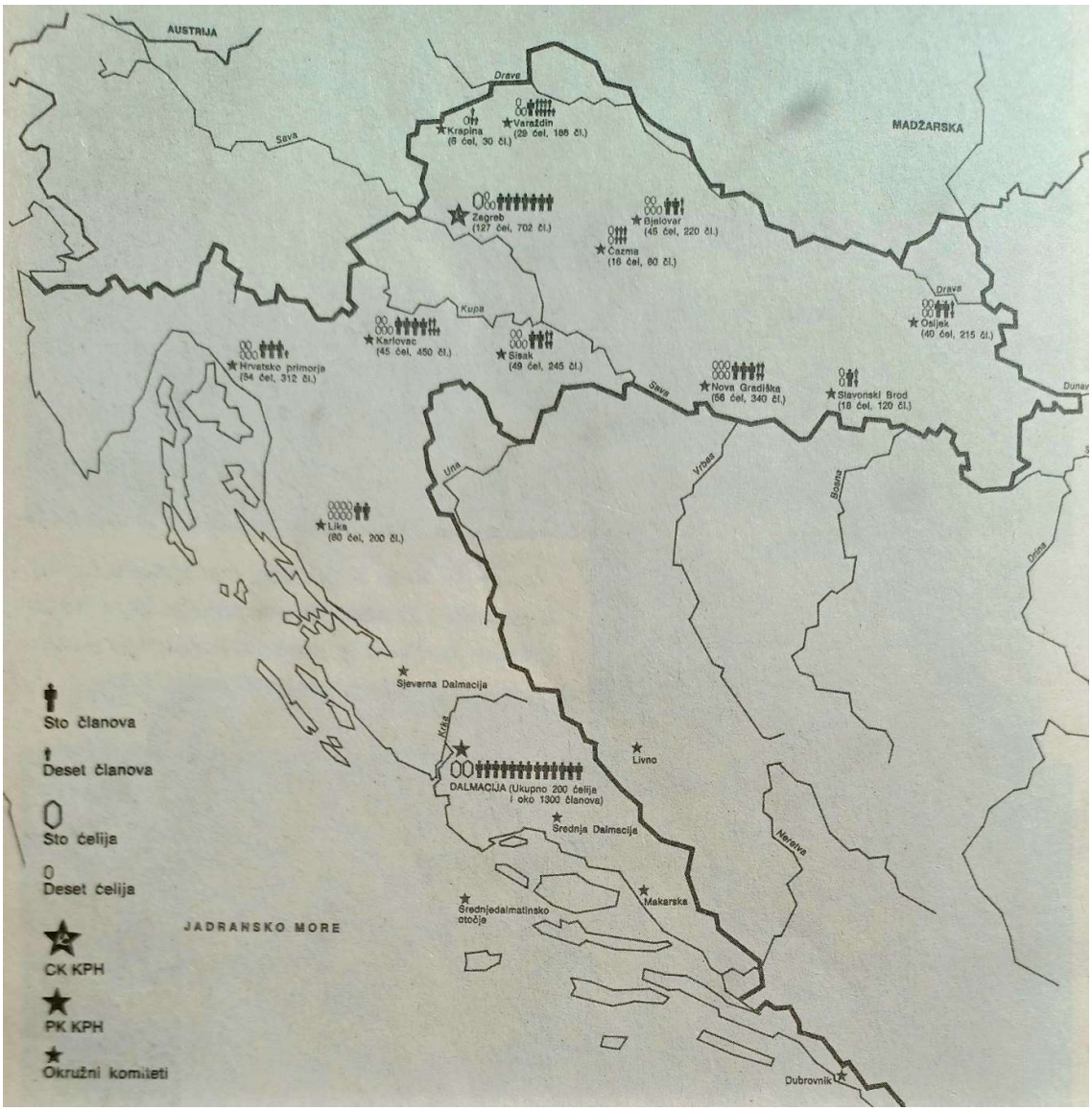

Raspored članova Partije, 1941. godine - Split je bio najsnažniji centar komunista Jugoslavije. Karta preuzeta iz foto-monografije HRVATSKA U NOB (Zagreb 1986. izdavači SUBNOR Hrvatske, Muzej revolucije naroda Hrvatske i Grafički zavod Hrvatske).

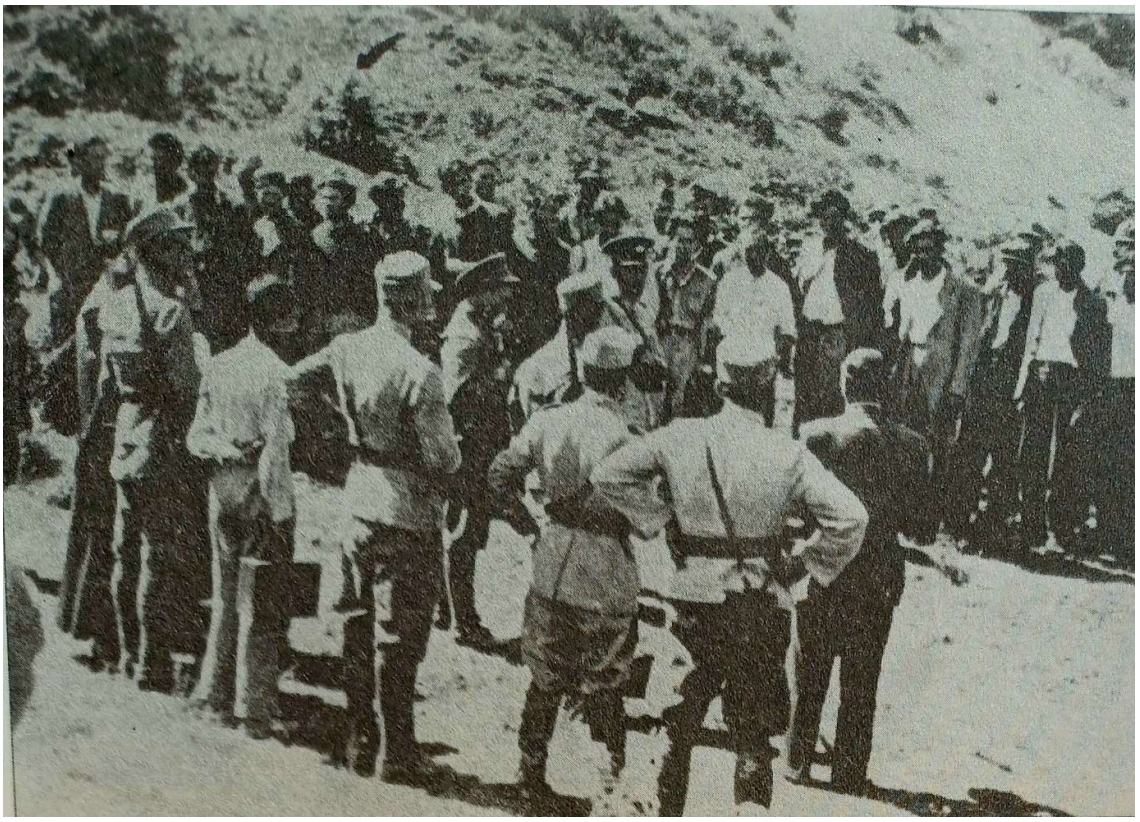

Ruduša kod Sinja, august 1941.
Borci Prvog splitskog odreda pred strijeljanje.

August 1941. Strijeljani dalmatinski prvoborci.

Na Dinari, početkom 1942. Dalmatinski partizani i komandant Vicko s crvenom zastavom.

Na Dinari, početkom 1942.

Na Dinari 1942. Vicko i Vojin Zirojević s puškama (u sredini).

Svilaja 1942. Solinski proleteri s crvenom zastavom.
Pred strojem je Vicko Krstulović.

Šibenik 1942. Strijeljanje splitskih komunista. Među njima je i Rade Končar.

Livno 1942. Štab IV Operativne zone u sastavu iz ljeta 1942. S lijeva: Velimir Terzić, načelnik štaba, Vicko Krstulović, komandant, Ivica Kukoč - Jordan, komesar i Maks Baće - Milić, operativni oficir štaba.

Bosna, 26. juli 1942.: prvi susret u ratu. Vicko uz Tita.

Bosna, ljeto 1942. S lijeva: Vladimir Popović, Vicko Krstulović, Tito, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković - Marko, Spasenija Babović - Cana, Ivan Milutinović, Sreten Žujović - Crni.

Selo Dobro, kod Livna, 6. septembra 1942. Osnivanje Prve dalmatinske brigade.
Vicko predaje zastave.

Glazba iz Klis-Kose u sastavu Prve dalmatinske brigade, na osnivanju brigade svirala je Internacionalu. Većina je poginula na Sutjesci.

Selo Uništa, 3. oktobar 1942. Osnivanje Druge dalmatinske brigade.
Vicko govori borcima, iza Vicka Ivica Kukoč - Jordan, Jovo Kapičić, prvi s desna Ljubo Vučković, komandant brigade.

Selo Vrba, 12. novembar 1942. Osnivanje Treće dalmatinske brigade.

Livno, kraj 1942. S lijeva, stoje: Lucija i Nataša, Ivo Amulić, Vicko, mali Viborg, Maksim, Jovo Kapičić, Ante Jurlin – Marko (uhvaćen i strijeljan na Sutjesci), Vice Buljan, Stana Tomašević; čuče: Ljubo Truta, (nepoznat), Ljubo Vučković, Dobrivoje Vidić, i drugi.

Livno, januar 1943. Narodnooslobodilački odbor Dalmacije s Ivanom Milutinovićem, Dr Mladenom Ivekovićem i Vickom.

NARODU DALMACIJE

Neuništiva borba porobljene, ali nikad pokorene Dalmacije, pod vodstvom Komunističke partije i ostalih rodoljubivih snaga, u zajednici s herojskom borbom Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije omogućila je nama, predstavnicima hrvatskog i srpskog naroda u Dalmaciji da s oslobođene teritorije objavimo našoj Dalmaciji i svim bratskim narodima Jugoslavije osnivanje prvog narodnog predstavništva u Dalmaciji - Narodno-oslobodilačkog odbora Dalmacije. Današnjim danom Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije preuzima na sebe svetu dužnost da uz podršku naroda i u smislu narodnih težnji i potreba rješava sva pitanja narodnog života upravne, privredne, financijske, socijalne, prosvjetne, propagandističke, zdravstvene i vjerske prirode. Preuzima i svetu dužnost da pruži podršku neustrašivim partizanima Dalmacije i Narodno-oslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

Hrvati i Srbi Dalmacije!

Uzalud su ustaše, izrodi hrvatskog naroda predali našu Dalmaciju u ruke fašističkih zvijeri. Uzalud fašističke zvijeri i izrodi srpskog naroda, četnički krvoloci terorom, pljačkom i pokoljima nastoje ugušiti borbu naroda u Dalmaciji. Uzalud im pomoć izdajica i izroda. Sve im je uzalud, jer su se Dalmatinci složno i neustrašivo digli da spase čast i slobodu, da sačuvaju kolijevku i biser Hrvatske, da sačuvaju za naše potomstvo naše more, žala i otoke, naša sela i gradove, da sačuvaju naš jezik, koji je vjekovima odjekivao na obalama šumnoga Jadranskog mora, da sačuvaju našu svijetlu prošlost, koju su vjekovima branili i stvarali naši dični pretci Grgur Ninski, Gundulić, Marulić, Botić, Supilo, Sava Bjelanović, Onisim Popović i bezbroj sinova našeg naroda, za koju su se protiv vjekovnih naših neprijatelja borili Hrvati iz doba hrvatskih kraljeva, iz doba uskoka, iz doba seljačkih puntara hrvatskog pučanina Matije Ivanića. Dalmacija se je digla da obrani svjetlu prošlost i izgradi bolju budućnost.

Sve će biti obranjeno, a naša riječ će opet slobodno odjekivati po obalama našeg Jadrana. To nam jamče sinovi Dalmacije, to nam jamče Dalmatinske udarne brigade, koje rame uz rame s hrvatskom, srpskom i crnogorskom braćom pronose našu slavu širom čitave domovine. Hrvati i Srbi Dalmacije u svakodnevnoj borbi pokazuju da iskovano jedinstvo ne može razbiti ni ustaški nož, ni četnička kama, ni intrige izbjegličke vlade ni reakcionarno vodstvo HSS-a s dr Mačekom na čelu. I hrvatski i srpski narod Dalmacije pošli su jedino mogućim putem oružane borbe i borbenog jedinstva i bratstva.

Hrvati Dalmacije!

Fašistički okupatori, nemoćni da uguše našu svetu oslobodilačku borbu, bijesno i zvjerski pale našu Dalmaciju. Za svoju krvavu rabotu našli su i krvave razbojnike. Sa četničke kame kaplje nevina krv naše djece, žena i staraca.

Stotine i tisuće strijeljanih, izmrcvarenih i zaklanih leševa, zgarišta i opljačkani domovi teška su optužba protiv fašističkih okupatora, ali i protiv njegovih slugu i suradnika. Teška su optužba protiv izbjegličke vlade, koja pod svaku cijenu hoće da hrvatskom narodu i ostalim narodima Jugoslavije ponovo nametne velikosrpski jaram i zato preko svog ministra Draže Mihailovića i svoje velikosrpske centrale u Dalmaciji na čelu s četničkim vodama Momčilom Đujićem - odlikovanim po izbjegličkoj vladi zbog njegovih zločina nad narodom Dalmacije Karađorđevom zvijezdom - Jevđevićem i Birčaninom, surađuje s okupatorima u pokušaju da uguši ustanak naroda u Dalmaciji.

Krvava zvjerstva, zgarišta i lešine hrvatskog naroda u Dalmaciji teška su optužba i protiv izdajničkog vodstva HSS-a s dr Mačekom na čelu, koje nije diglo ni riječ protesta, kad su ustaše prodali Dalmaciju našem vjekovnom neprijatelju, kad su klali nevini srpski narod, nego je dobar dio svojih funkcionera poslala u ustaški sabor. Teška su optužba protiv izdajničkog vodstva HSS-a s dr Mačekom na čelu, koje je napustilo svoj narod u najtežim trenutcima, kad je prijetila opasnost istrjebljenja hrvatskog imena, jezika i naroda u kolijevci Hrvata - Dalmaciji.

Mi, predstavnici naroda Dalmacije optužujemo vodstvo HSS-a, koje nad lešinama naše djece, žena i staraca, sklapa sporazume i pruža punu podršku komandantu četničkih bandi Draži Mihailoviću u čijoj velikosrpskoj vladi sjede i njihovi predstavnici dr Krnjević, glavni tajnik HSS-a, dr Šutej i dr Ilija Jukić.

Hrvatski narod Dalmacije neće ići putem izdajničkog vodstva HSS-a, koje se je zbilo oko krvničke velikosrpske vlade Slobodana Jovanovića i Draže Mihailovića kao i njezine centrale u Splitu. Hrvatski narod Dalmacije na sve izdaje, zločine i spletke odgovoriti će još jačim zbijanjem u jedinstvenom Narodno-oslobodilačkom frontu, još odlučnijim stupanjem u redove Narodno-oslobodilačke vojske i kovanjem još čvršćeg bratstva sa srpskim narodom Dalmacije.

Srbi Dalmacije!

Danas kad izrodi srpskoga naroda, četnici, surađuju s ustašama, krvnicima nevinog srpskog naroda, kad primaju oružje od fašističkih okupatora, koji su u svojim jazbinama odgajali i vaše krvnike ustaše, i za srpski narod u Dalmaciji postoji samo još jedan put: put još jačeg stupanja u redove Narodno-oslobodilačke vojske, koja je ostvarila bratstvo hrvatskog, srpskog i ostalih naroda Jugoslavije.

Vas na koje je pala sva težina posljedica velikosrpske ugnjetačke politike, vas koji ste teško osjetili fašističku politiku bratoubilačkog klanja i istrebljivanja pozivamo da složno s hrvatskim narodom udarite protiv fašističkih, ustaških i četničkih zvijeri i da ne dopustite da grobari vaše slobode i izrodi hrvatskog i srpskog naroda u zajednici s fašističkim okupatorima istrijebe narod Dalmacije.

Hrvatski i srpski narode Dalmacije!

Dan oslobođenja se približava. Pod udarcima velike herojske Crvene armije lomi se fašizam, a naši saveznici izbacuju osovinu iz Afrike. Dan oslobođenja dočekajmo složni i jedinstveni, okupljeni oko naše Narodno-oslobodilačke vojske, Narodno-oslobodilačkih odbora Dalmacije i Antifašističkog vijeća. Ne dozvolimo da plodove naše borbe poberu naši ugnjetači. Naša borba najbolje je jamstvo da ćemo biti sami gospodari na svom, da ćemo ostvariti pravo, koje su naši saveznici Engleska, Sovjetski Savez i Sjedinjene Države Amerike priznali i obavezali se prema svim narodima: da će poštivati pravo da biramo poredak, koji odgovara našim željama i potrebama.

Narode Dalmacije!

Vi ste time što ste poveli oružanu borbu, time što ste se za tu borbu okupili oko svoje Komunističke partije i svojih Narodno-oslobodilačkih odbora kao jedinih organa borbe, a na oslobođenom teritoriju Dalmacije i organa vlasti, pokazali da nećete više da vam se nametne stari državni aparat žandara, policije, izdajničkih oficira, sreskih načelnika, koji nas je 23 godine ugnjetavao, a zatim se stavio u službu okupatora. Vi ste pokazali da hoćete uništenje fašističkih okupatora i teške velikosrpske prošlosti. I zato pozivamo čitav hrvatski i srpski

narod Dalmacije, da se okupi oko svog Narodno-oslobodilačkog odbora Dalmacije, da mobilizira sve svoje snage kako bi pod rukovodstvom Narodno-oslobodilačkog odbora Dalmacije i u zajednici sa Zemaljskim Antifašističkim vijećem narodnog oslobođenja Hrvatske, Antifašističkim vijećem narodnog oslobođenja Jugoslavije, Glavnim štabom Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske i Vrhovnim štabom Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije dokončali veliko djelo narodnog oslobođenja.

Izrazimo našu zahvalnost i poštovanje svim borcima, komandirima, komandantima i političkim komesarima naših Dalmatinskih brigada i partizanskih jedinica, a u prvom redu Štabu IV operativne zone za Dalmaciju i njegovom komandantu Vicku Krstuloviću, koji su neustrašivo rukovodili borbom partizana u Dalmaciji, svim borcima po gradovima i selima naših otoka, primorja i zagorja od Bukovice do Biokova, koji su položili svoje živote u nadčovječanskim borbama za slobodu. Slavom ovjenčana njihova imena ostat će svijetli primjer potomstvu kako se voli i bori za slobodu svog kraja, za opstanak, jezik, svijetle tradicije i vjekovnu kulturu Dalmacije.

Zakunimo se da nećemo prestati mrziti neprijatelja i domaće izdajice, da nećemo ispustiti oružje iz ruku, dok ne osvetimo zgarišta, opljačkane domove i nevino prolivenu krv naše braće, žena, majki i sestara, da nećemo prestati s borbom dok ne istjeramo s našeg svetog tla, s naših otoka, sela i gradova pogane fašističke zvijeri i domaće izrode.

Izrazimo svoju zahvalnost i priznanje Vrhovnom štabu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije - Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije - Glavnom štabu Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske i Štabu IV operativne zone Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda za Dalmaciju, koji neumorno i neustrašivo rukovode našom borbom za slobodu i sretniju budućnost.

SMRT FAŽIZMU - SLOBODA NARODU!

Živjela nepobjediva Crvena armija! Živjela Narodno-oslobodilačka vojska i Vrhovni komandant Tito! Živjelo Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije! Živio Glavni štab Narodno-oslobodilačke vojske Hrvatske! Živjelo Zemaljsko Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske! Živjelo bratstvo Hrvata i Srba Dalmacije! Živjeli naši saveznici Sovjetski Savez, Engleska i Amerika!

PREDSJEDNIŠTVO NARODNO-OSLOBODILAČKOG ODBORA DALMACIJE

Predsjednik: Škare Stanko, seljački pjesnik iz Biorina, podpretsjednik kotarske organizacije Hrvatske seljačke stranke za kotar Imotski, kotarski prosvjetni povjerenik, odbornik Seljačke sloge - Središnjice u Zagrebu i kotarski odbornik.

Sekretar: dr Miloš Žanko, advokatski pripravnik iz Splita.

Članovi: Miodragović Jovo, pravoslavni pop iz Zaglavića kod Knina; Sučić Martin, seljak, tajnik kotarske organizacije Hrvatske seljačke stranke za kotar Drniš - Knin, predsjednik Hrvatske seljačke stranke za Otavice i povjerenik Gospodarske sloge; Vice Buljan, iz Sinja, komandant Livanjskog područja; Jakšić Mato, advokat iz Dubrovnika.

ČLANOVI NARODNO-OSLOBODILAČKOG ODBORA DALMACIJE

Ante Andrijašević, radnik iz Makarske, komandant mjesta Živogošće; Ante Bego, mesarski pomoćnik iz Šibenika; Milka Bogunović, seljanka iz Baćine (Makarska), predsjednica

Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena za okrug Makarska; Juraj Bilić, omladinac, radnik iz Makarske, član Centralnog odbora Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije; Ante Bojanić, seljak iz Vrisnika na Hvaru; Andrija Božanić, ribar iz Komiže na otoku Visu; Marin Cetinić, postolarski radnik iz Blata na Korčuli; Petar Čolak, radnik iz Ogorja, predsjednik općinskog Narodno-oslobodilačkog odbora Ogorje (Muć); Drago Gizdić, radnik iz Klisa; Martin Grubišić, seljak iz Solina, predsjednik organizacije HSS za Solin, predsjednik općinskog Narodno oslobodilačkog odbora Trogir; Ante Jurlin, težak iz Živogošća, komandant područja za Makarsku; Vicko Krstulović, radnik iz Splita, komandant IV operativne zone Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Hrvatske za Dalmaciju; Pavao Krce, seljak iz Jabuke, bivši narodni zastupnik HSS za kotar Sinj; Petar Knežević, radnik iz Vrbnika kod Knina; Ivica Kukoč, tipografski radnik iz Splita, politički komesar V operativne zone za Dalmaciju; Martin Klarić, radnik, bivši predsjednik URSA iz Dubrovnika; Marija Novak, studentica medicine iz Šibenika, predsjednica Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena za Dalmaciju; Ivo Nordin, postolarski radnik iz Janjine na Pelješcu; Dušan O. Popović, seljak iz Biskupije kod Knina; Neva Pale, radnica iz Splita, sekretarica Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena za Dalmaciju; Katja Šperac, domaćica iz Omiša, član Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena za Dalmaciju; Dušan Tadin, seljak iz Kaštela; Danilo Štampalija, seljak iz Biograda na Moru; Marijan Zuvić, pomorac iz Iža Velog; Mate Ujević, radnik iz Krivodola (Imotski), politički komesar IV Dalmatinske brigade Narodno-oslobodilačke vojske.

Početak 1943. Sa zarobljenom haubicom Štab IX Dalmatinske divizije.
Slijeva Ljubiša Urošević, Ivica Kukoč i komandant Vicko Krstulović.

Neretva 1943. Vicko i Peko Dapčević sa štabovima Druge proleterske i Devete dalmatinske divizije.

Kanjon Neretve.

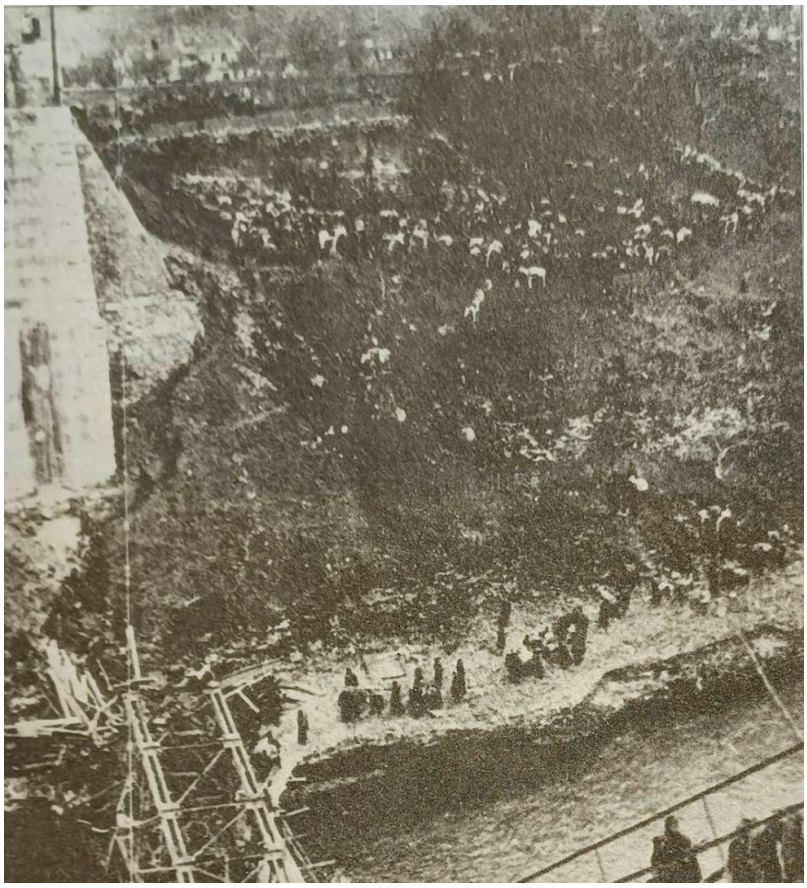

Neretva 1943. Deveta dalmatinska s ranjenicima prelazi preko srušenog mosta.

Nevesinje, april 1943. Štab IX dalmatinske divizije prije nego što je Divizija rasformirana usmenom naredbom Vrhovnog komandanta, koja nikad nije napisana i obrazložena. Ova neočekivana Titova naredba uslijedila je poslije uspješnog spašavanja ranjenika i borbi za oslobođenje Nevesinja.

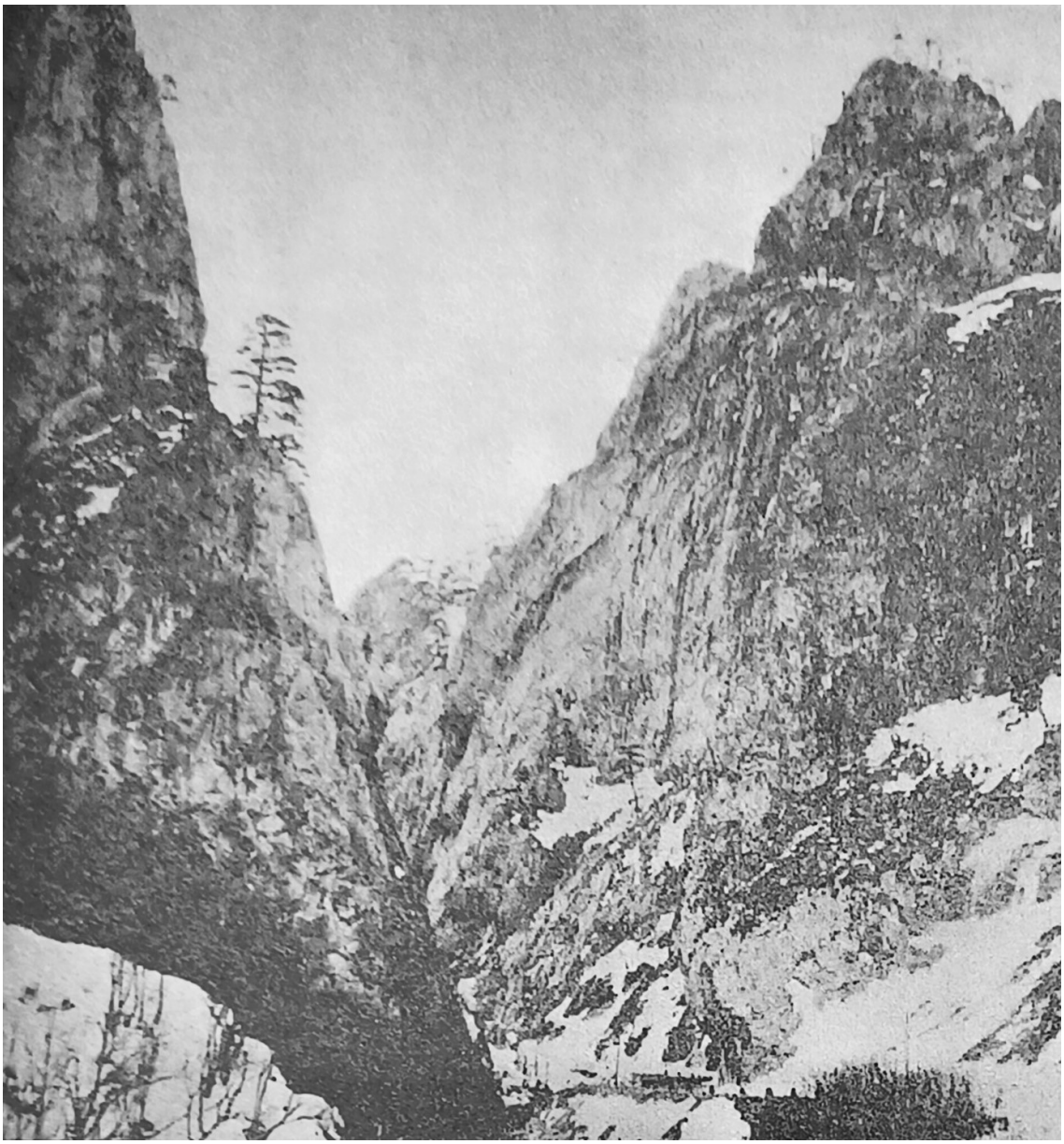

Kanjon Sutjeske.

Nakon proboja na Sutjesci: Na konju Munji Vicko pridržava Natašu, a dječak desno je Maksim. Ne vide se majka Lucija i mali Viborg koji su iza.

A Partisan detachment: Vicko Krstulović, Commander of Forth Dalmatian Zone, in the centre.
Nakon Sutjeske Vicko Krstulović govori borcima Kragujevačkog bataljona na proslavi njegove druge godišnjice. Fotografija objavljena u knjizi F. W. Dikina „The Embattled Mountain“ 1971. u Londonu, Njujorku i Torontu.
Izostavljena je u jugoslavenskom izdanju. „Bojovne planine“ 1973. godine.

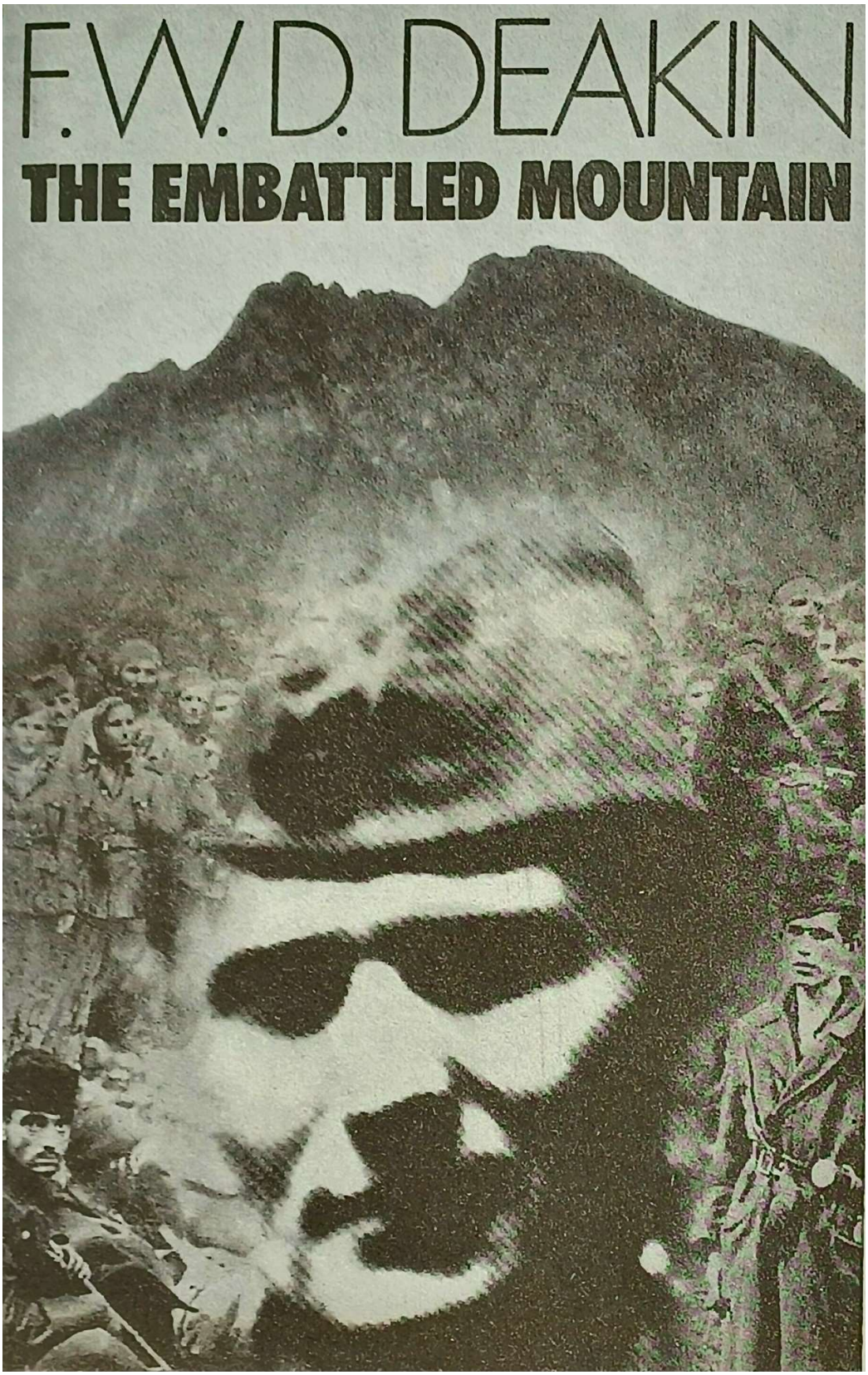

Politička cenzura: i naslovna strana knjige „Bojovne planine“ potpuno je izmijenjena, tako da ni tu nema Vicka.

Vrlika, august 1943: opet u Dalmaciji.
Porodica na okupu poslije strahota Neretve i Sutjeske - Vicko i Lucija s djecom: Viborg na konju, Maksim i Nataša.

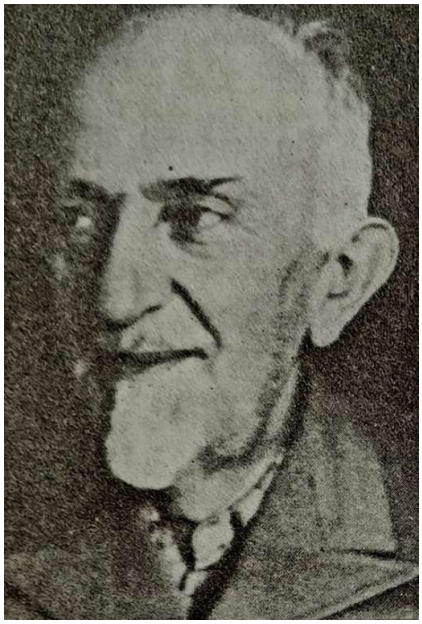

Vladimir Nazor - prvi predsjednik ZAVNOH-a i Demokratske Federalne Hrvatske

Split, septembar 1943. U loži Narodnog kazališta Lola i Vicko

Dalmacija, oktobar 1943. Slijeva: Koča Popović, Mijalko Todorović, Lola Ribar, a leže: Vaso Jovanović i Vicko Krstulović.

Split, 27. septembar 1943. Njemačka oklopna prethodnica Marmontovom ulazi na Rivu. Na fasadi su ispisane parole. „Živilo borbeno jedinstvo naroda Jugoslavije“ i „Živio komandant IV operativne zone drug Vicko Krstulović“ (u okviru).

Vicko, Vojdrag Berčić i Vladimir Krstulović, na ulazu u prostor u kojem su bile smještene radna soba, biblioteka, dokumentacija i arhiva Vicka Krstulovića od 1967. godine.

Snimljeno u Splitu 1981.

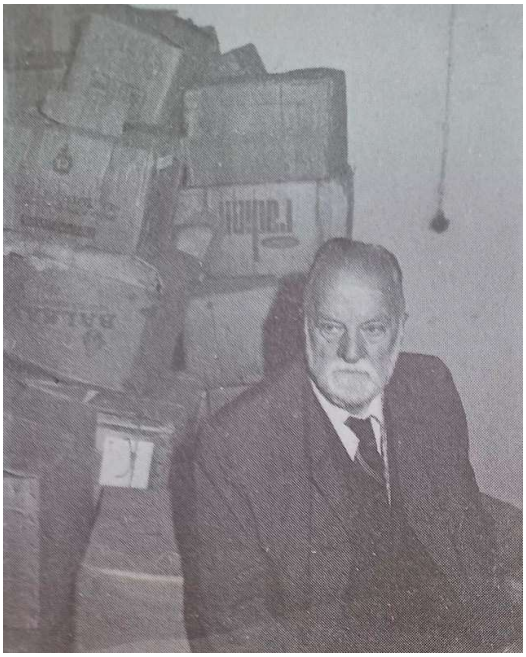

Vicko u svom „radnom kabinetu“ u rodnom gradu, 1981. u Splitu.

KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE
ČLANSKA KNJIŽICA
BR. 000012
Vicko
Krstulović
Član je Komunističke Partije Jugoslavije od
maja 1922
Sekretar
1 maja 1946 g.

SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE
ČLANSKA KNJIŽICA
№ 68
Vicko
M.
Krstulović
Član je Saveza Komunista Jugoslavije
od maja 1922 godine
Sekretar
Krstulović oktobar 1959 g.

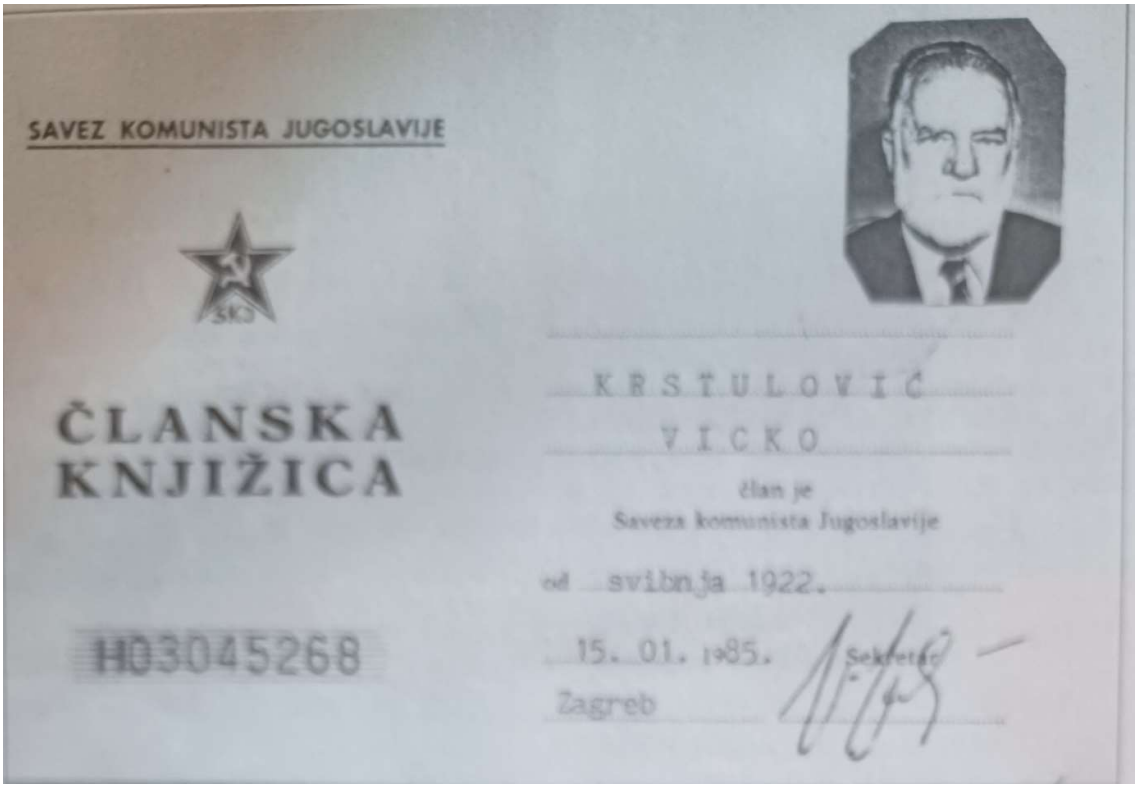
SAVEZ KOMUNISTA JUGOSLAVIJE
SKJ
ČLANSKA KNJIŽICA
H03045268
KRSTULOVIĆ
VICKO
član je
Saveza komunista Jugoslavije
od svibnja 1922.
15. 01. 1985.
Zagreb
Sekretar

Kako je vrijeme prolazilo tako je rastao i broj Vickove partijske knjižice...

GRUPA STARIH POKRETAČA SOCIJALIZMA DALMACIJE

S lijeva na desno: - I. RED: I. PLAZONIĆ, D. JANKOV, P. TOMAŠEVIĆ, drugarica KRISTAN, M. ud. GABRIĆ, E. KRISTAN, M. KRSTULOVIĆ, P. LOZO, V. PRKUŠIĆ, A. BANDALOVIĆ, A. ŠUTIĆ, A. MANOLA, P. JAKAŠA, TONE SELIŠKAR (književnik Iz Slovenije) - II. RED: Š. ROJE, M. POPARIĆ, Slob. FRAPORTI, F. MATOŠIĆ, drugarica SELIŠKAR, Z. POLIĆ, K. KORTEŽE, F. RADOVNIKOVIĆ, M. ARMANDA, A. TOMIĆ, A. BAN - III. RED: A. JELASKA, V. VRDOLJAK, A. ČULIĆ, A. MATOŠIĆ, J. POLIĆ, F. ALJINOVIĆ, Š. MRDULJAŠ, P. DVORNIK, K. RUDIĆ, I. JURJEVIĆ, I. ALUJEVIĆ, M. VLAK, P. KUZMANIĆ, Š. POLIĆ - IV. RED: Lj. RAGUŽIN, Dr ZOKOVIĆ, drugarica ZOKOVIĆ, M. PLAZONIĆ, M. ALUJEVIĆ, J. ZAVOREO, P. DIMIĆ, A. BARIĆ, MIRO FERIC (član Gradskog komiteta KPH Split) 16. IX. 1951.

VICKO KRSTULOVIĆ
MEMOARI JUGOSLAVENSKOG REVOLUCIONARA

Izdavači/nakladnici
MOST ART d.o.o. - BUYBOOK d.o.o
Beograd - Sarajevo - Zagreb

Za izdavače/nakladnike
Dragan Stojković
Damir Uzunović
Lada Jurković

Pripremio i uredio
Vladimir V. Krstulović

PLASMAN

SRBIJA
MOSTART 11080 Zemun, KSC PINKI Gradski park 2 /III
e-mail: mostart@eunet.rs; Tel: +381 64 111-64-12
www.mostart.co.rs

BOSNA I HERCEGOVINA
Buybook Sarajevo, Radićeva 4
e-mail: fabrikaknjiga@buybook.ba; Tel: +387 33 550-495
www.buybook.ba

HRVATSKA
Buybook d.o.o Zagreb, Turinina 7
Tel: +385 98 232-813

GRAFIČKA PRODUKCIJA
DTP/Lektura i korektura
MOST ART d.o.o. Zemun

Štampa
BUDUĆNOST Novi Sad
Tiraž
1.000

Prvo izdanje
BEOGRAD - SARAJEVO - ZAGREB
Jun/Lipanj 2012.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије,
Београд

821.163.42-94

KRSTULOVIĆ, Vicko, 1905-1988
Memoari jugoslavenskog revolucionera. „Tom 1, Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva“ : 1905-1943. / Vicko Krstulović ; pripremio Vladimir V. Krstulović. - 1. izd.
- Beograd: Most art; Sarajevo ; Zagreb ; Buybook, 2012 (Beograd: Most art). - 461 str.: fotogr. ; 25 cm

Na nasl. str.: Dalmacija-fragmenti za historiju 20. vijeka. - Tiraž 1.000.-
Str. 5-7: Za novo čitanje istorije / Dragan Stojković. - Str. 17-18: Vicko se vratio / Vojdrag Berčić. - Ljudi i okolnosti iz ovih memoara: str. 409-414. - Str. 415: Napomena priredivača / Vladimir Krstulović.

ISBN 978-86-84149-55-0
COBISS.SR-ID 190965004

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 807924

ISBN 978-953-7893-00-2 (Buybook, Zagreb)(cjelina)
ISBN 978-953-7893-01-9 (T. 1)

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.1)(092)

KRSTULOVIĆ, Vicko, 1905-1988
MEMOARI jugoslavenskog revolucionera #T.# 1, Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva: 1905-1943./ [pripremio i uredio] Vladimir V. Krstulović. - 1. izd. - Sarajevo, Zagreb; Buybook; Beograd: Mostart, 2012. -461 str. : ilustr. ; 23. - (Dalmacija - Fragmenti za historiju 20. vijeka / Mostart)

Bibliografske i druge bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-30-146-9 (Buybook)

COBISS.BH-ID 19630854

VICKO KRSTULOVIĆ (Split 1905. - 1988.) pripadao je autentičnim evropskim komunistima XX vijeka - potekao je iz težačke i radničke splitske porodice, bio je član KPJ-SKJ s najdužim stažem, od 1922. godine. Jedan je od sekretara SKOJ-a i na Titov zahtjev sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju od 1939. Kuća porodice Krstulović u Splitu između dva svjetska rata bila je stjecište svih istaknutih jugoslavenskih revolucionara. U narodnooslobodilačkoj borbi 1941. - 1945. Vicko Krstulović je izrastao u legendarnog komandanta dalmatinskih partizana koji su se borili protiv talijanskih fašista, njemačkih nacista, četnika i ustaša. Sa suprugom Lucijom i maloljetnom djecom Maksimom, Natašom i Viborgom, prošao je kroz pakao Neretve i Sutjeske. Odigrao je ključnu ulogu u spašavanju ranjenika na Neretvi, i u strateški presudnom oslobađanju dalmatinskih otoka i Visa koji je postao most sa savezničkim snagama. I pored ogromnog doprinosa i žrtava, istina o borbi dalmatinskih partizana je ostala skrivena od jugoslavenske javnosti. Iako je Vicko pripadao vrhu jugoslavenskog komunističkog pokreta nije podlegao autoritetu kulta ličnosti i vrlo rano, već u toku rata, suočio se i sukobio s pojavama staljinizma i nacionalizma - klicama budućeg raspada Jugoslavije. Od početka šezdesetih godina potisnut je iz javnog života Jugoslavije zbog kritičkog stava prema politici partijskih lidera, a njegovo zalaganje za Jadransku orijentaciju Jugoslavije nije naišlo na razumijevanje u birokratiziranoj jugoslavenskoj vlasti.

Memoari Vicka Krstulovića čekali su na objavljivanje pune tri decenije. Za života, Vicko nije pristajao na kompromise kojima bi njegovo kazivanje bilo cenzurirano, a tome su ostali dosljedni priređivač ovog izdanja memoara i izdavač *MostART*. Prvo objavljivanje memoara jednog od najznačajnijih aktera jugoslavenske revolucije predstavlja kariku koja je nedostajala u zvaničnoj historiografiji SFRJ, ali koja je toliko potrebna i u današnje vrijeme kad se historija prekraja i rehabilitiraju nosioci ideja nacionalističke mržnje svih boja.

II TOM - VIS - PUT ZA MEĐUNARODNO PRIZNANJE PARTIZANSKE JUGOSLAVIJE
DALMACIJA - HRVATSKA - NOVA JUGOSLAVIJA
1943. - 1945.

MOST ART - BUYBOOK
BEOGRAD - SARAJEVO - ZAGREB

Za izdavače / nakladnike
Dragan Stojković
Damir Uzunović
Lada Jurković

Pripremio i uredio
Vladimir V. Krstulović

U Istorijskom arhivu Beograda
čuvaju se lične bilješke, dnevnici, dokumentacija,
fotografije i biblioteka Vicka Krstulovića

Fotografija na koricama

Narod pozdravlja Vladimira Nazora i Vicka Krstulovića
Na dan formiranja prve narodne vlade Hrvatske
U Splitu, 14.04.1945.

VICKO KRSTULOVIĆ

MEMOARI JUGOSLAVENSKOG REVOLUCIONARA

II TOM

VIS - PUT ZA MEĐUNARODNO PRIZNANJE PARTIZANSKE JUGOSLAVIJE
DALMACIJA - HRVATSKA - NOVA JUGOSLAVIJA
1943. - 1945.

MOSTART
IZDAVAŠTVO GRAFIČKE USLUGE d.o.o.
buybook

Prvo izdanje
2013.

DALMACIJA - FRAGMENTI ZA HISTORIJU 20. VIJEKA

©Sva prava pridržana.
Ova je knjiga zaštićena autorskim pravima i ne smije se ni djelomično reproducirati u štampanom i elektronskom obliku i na bilo koji način, u dramskom, filmskom ili televizijskom obliku bez pismenog dopuštenja vlasnika autorskih prava i izdavača MOSTART

Drugu Vicku,
Tebe nosim u srcu, a Tvoj lik uvijek kad govorim o istini i našoj Revoluciji. Tvoje djelo i Tvoji napori pomoći će svima, a najviše mladima da se ne zaboravi Sutjeska, Neretva i proleteri Tvoje tako voljene Dalmacije.

Rijeka 5. VIII 83.
Tvoj
Vj. Cenčić[6]

[6] Ovo je posveta na knjizi Prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, koju je Vjenceslav Cenčić poklonio Vicku. Cenčić je partizan, nosilac Partizanske spomenice 1941. Radio je nakon rata u kontraobavještajnoj službi naše Armije, a potom kao novinar i publicista. Više puta razgovarao sa Titom i objavio intervjue, a dugogodišnji suradnik Josipa Kopiniča, s kojim je objavio knjigu.

UMJESTO PROLOGA - ZA JUGOSLAVIJU

U jesen 1944. godine Vladimir Dedijer je zapisao:

„… Tako Dalmatinci osvetiše poraz na Korčuli i oslobodiše svoja ostrva. Divna je stvar u ovoj našoj borbi što svi narodi podjednako učestvuju u ratu, što nema kraja u kome puška ne puca, što neće biti posle ovoga rata parola o 'oslobodiocima'.

Slovenci su u najtežim uslovima čak na službenoj teritoriji Trećeg Rajha, izgradili svoju vojsku i, usprkos svih ofanziva, održali svoju oslobođenu teritoriju i svoju narodnu vlast. Ili uzmimo Makedonce. Već su skoro pola Makedonije oslobodile makedonske brigade.

Kako su ponosni Dalmatinci. Imaju i zašto. Dosad je Dalmacija dala 100.000 partizana, svako osmo lice iz Dalmacije je u vojsci. Za razvoj ustanka u Dalmaciji mnogo je značio dolazak Vrhovnog štaba 1942. godine u ove krajeve, kao i iskustvo naših proleterskih brigada. Dalmatinske brigade uskoro su postale ravne najboljima. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska slavno su prošle kroz Četvrtu i Petu ofanziva, kroz Bosnu, kroz Crnu Goru i Hercegovinu. Tu leži snaga ovog našeg rata-ujedinili su se narodi Jugoslavije u najžešćoj nevolji!

Malo krajeva ima u zemlji u kojima je narodna vlast tako duboko uhvatila korena kao što je to slučaj u Dalmaciji. Po broju narodnooslobodilačkih odbora Dalmacija dolazi na prvo mesto. Odbori su stvarni nosioci vlasti; to se čak oseća i u okupiranim gradovima. Odbor u Splitu deluje na svim područjima.“

Istina o Dalmaciji bila je suncem obasjana 1944. godine. Pisao je to čovjek koji je izbačen s posla u „Politici“, jer je dao istinu u ratu u Španjolskoj. Prijatelj i suradnik Sartra i Bertranda Rasela, akademik Dedijer, koji se na Dan Republike 1984. morao tajno sastati s Vickom Krstulovićem kako bi od starog druga dobio istinu, koju njihova država SFRJ skriva kao najveću državnu tajnu.

I Dedijer i Vicko su očevi sinova koji su izgubili živote, do danas nije javno utvrđena istina o smrti dva sina Dedijera i slikara Maksima Krstulovića.

Opet su morali dva stara partizana nadmudriti tajnu službu koja ih je pratila.

Pokazalo se da nisu izgubili znanja iz vremena ilegale i borbe protiv okupatora. Veliki je praznik. Dan Republike. 41 godinu ranije bili su zajedno u Jajcu, nakon pobjeda na Neretvi i Sutjesci. Pod vatrom njemačkih mitraljeza ranjeni i krvavi Vladimir nosio je u rukama malog dječaka Viborga Krstulovića i spasio mu život. Tu je zauvijek ostala Vladina supruga Olga. Beogradska buržujka, komunist, kirurg. Vječno huči Sutjeska. U Jajcu je Vicko izabran za člana Predsjedništva AVNOJ-a, kolektivnog šefa nove Jugoslavije.

Prazničnog dana u Beogradu, u dvorište, u ulici Užičkoj br. 28, u pet popodne ulazi crni „Mercedes“, da odveze narodnog heroja, člana Savjeta Federacije Vicka, na adresu Kopitareva gradina. Vicko je vozaču rekao da stane kod Skupštine Jugoslavije. Pozdravio ga je, rekao mu da ne mora da ga čeka i pješke otišao do stana Vladimira Dedijera. Kod Dedijera su proveli neko vrijeme uz kavu i vinjak, u prijateljskom razgovoru. Svjesni da „nisu sami“. Dedijer je Vicku napisao posvetu i poklonio mu knjigu, 3. tom priloga za Titovu biografiju. Kratko i jasno:

Poštovanom i dragom drugu Vicku Krstuloviću, slavnom vođi pobunjene Dalmacije.
Vlado Dedijer
29.XI 1984.

Da bi mogli zaista razgovarati morali su promijeniti lokaciju. Taj jednostavni način neću otkriti, jer on kad-tad može dobro doći. Na čast starim majstorima, vječitim mladićima, koji su postupali iz uvjerenja, a ne za novac. U noćnom ambijentu, na širini kod simbola grada Beograda, koji je napravio slavni Dalmatinac, stari revolucionari odlučili su da istina izađe na javu. Nad vječnim ušćem Save u Dunav, kod ograde gdje se slikao general Bader, najviši oficir njemačkog okupatora 1941. godine. Svjesni da njihovi neprijatelji, koji nisu fašistički okupatori, sada sjede u najvišim organima SKJ i države SFRJ. Na Dan Republike 1984….

Šifrirana bilješka sačinjena je 1984., a ovaj zapis 2010.

I iz ovih okolnosti može se prosuditi da nije bilo jednostavno naći, od 1982. do 2012., izdavača spremnog da objavi cjelinu Vickovog kazivanja, sve do momenta suradnje s izdavačima „Mostart“ i „Buybook“.

Beograd, ljeto 2013. Vladimir V. Krstulović

BORBA ZA JADRAN

Dok se sve ovo dešavalo u Splitu, na sjeveru je i dalje ostalo neprijateljsko uporište u Kninu i Kninskoj krajini. U tim trenucima mi nismo imali dovoljno snaga da se upustimo u jače borbe na Kninskoj tromeđi. A Glavni štab Hrvatske se nije snašao na vrijeme, trebao je prikupiti sve raspoložive snage, koje su bile pod njegovom komandom, i da ih baci na Knin. Tada je bio pravi trenutak koji je propušten.

Pop Momčilo Đujić i kninski četnici, dotad tijesno povezani s talijanskim okupatorom, u momentu njegove kapitulacije, naučeni da se oslanjaju na tuđinca, čekali su na dolazak novog gospodara. To je bio pravi moment da se na njih udari. Kako mi nismo imali dovoljno snaga, a morali smo braniti Split i obalu od nadirućih Nijemaca i ustaša, očekivali smo da će napad poduzeti rukovodstvo Glavnog štaba Hrvatske i naše snage u sjevernoj Dalmaciji. Njima je Knin bio puno bliže nego nama, u njihovom zahvatu, ali oni su propustili priliku. Nijemci su po ulasku u Knin odmah izvršili utvrđivanje kninskog uporišta i mi smo ga tek poslije više od godine dana, koncem 1944., morali osvajati velikim snagama, to je bila velika operacija i krvava bitka za definitivno oslobođenje Dalmacije. Koncem 1944. u Kninu, posljednjem neprijateljskom uporištu na tlu Dalmacije bilo je koncentrirano 12.500 njemačkih vojnika, s artiljerijom i tenkovima. Pored Nijemaca tu je bilo i 4.500 četnika popa Đujića. On nam je uspio pobjeći uz pomoć Pavelića i ustaša. Naš Osmi dalmatinski korpus napadao je s 26.000 boraca, s tenkovima i artiljerijom i avijacijom NOVJ. Naši su borci ubili 6.550 neprijateljskih vojnika i zarobili preko 4.700 njih. Tada je Dalmacija konačno oslobođena i to vlastitim snagama dalmatinskih partizana. Osmi dalmatinski korpus je narastao na snagu od 34.500 boraca, bez pozadinskih jedinica. Da je to učinjeno 1943., u momentu kad su četnici bili sami, između dva gospodara, imali bismo puno manje mrtvih boraca.

Mada je u Splitu vladalo oduševljenje i veliko borbeno raspoloženje, ja sam znao da ćemo se uskoro morati suočiti s puno opasnijim neprijateljem, s Nijemcima i ustašama.

Ukazivao sam da je potrebno što prije iz Splita izvući što više oružja, hrane i vojne opreme i dao sam naređenje da se taj materijal prevozi i na otoke, jer mi je ubrzo postalo jasno da nećemo moći da spriječimo ulazak njemačkih tenkova i jedinica Split. U gradu se osjećala opasnost od pete kolone i zato su se naše snage angažirale u hvatanju „crnokošuljaša“, fašističkih agenata i zločinaca koji su mučili i ubijali naše ljude od 1941.

U skladu s našom politikom, koja je poštivala međunarodne obaveze, mi smo dozvolili pripadnicima talijanske vojske da napuste Split i da se evakuiraju u Italiju. Kad su se pregovori s talijanskim komandantom primakli kraju, trebalo je potpisati kapitulaciju divizije „Bergamo“. Kako ja nisam bio član Vrhovnog Štaba NOVJ, nego komandant IV Operativne zone, gdje se sve dešavalo, trebalo je s naše strane da kapitulaciju potpiše predstavnik Vrhovnog štaba NOVJ. To su učinili Lola Ribar, Koča i Maks Baće, u ime Štaba zone. Kapitulaciju Talijana je potpisao general Bekuci. U to vrijeme ja sam imao štab u Dubravi na Mosoru, a do grada sam dolazio i odlazio, prema zahtjevima prilika na terenu. Kasnije smo se prebacili u Kaštela. Prije kapitulacije Italije, u Brštanovu sam se opet morao rastati s Lucijom i djecom. Oni su s grupom boraca, preko Trilja stigli u Gata kod babe Kate. Prije pada Splita u njemačke ruke Lucija, Maksim, Nataša i Viborg su stigli u Trogir i bili smješteni kod partizanske porodice Coce. Poslije su se brodom prebacili na Brač, a zatim na Hvar i tu smo se opet našli, prije prelaska na Vis.

Talijani su se evakuirali brodovima koje je napadala njemačka avijacija. Jedan brod je potopljen, s nesretnim vojnicima, kod Biševa. Njemačka avijacija je stalno bombardirala Split, a strašan pokolj je napravila u Poljudu, gdje su tukli logor s talijanskim vojnicima. U vrijeme ručka su ih bombardirali; što nisu pobile bombe, to su mitraljezima tukle „Štuke“. Nijemci su svoje dojučerašnje saveznike zvjerski uništavali, a mi smo im pružali pomoć da se vrate u Italiju. A oni su do jučer žarili i palili po našoj zemlji!

Mi nismo imali vremena za čekanje direktiva od Vrhovnog štaba, već smo na licu mjesta rješavali pitanja koja je život diktirao. A jasno je da udaljeni Vrhovni Štab i Tito nisu situaciju mogli poznavati bolje nego mi. To se pokazalo i kroz činjenicu da je, makar s velikim zakašnjenjem, uvidio opravdanost moga zahtjeva i uputio dvije naše divizije ka Dalmaciji. Nažalost, prekasno.

Zato sam, kad se ukazala prilika i potreba, uputio brodom „Bakar“ druga Sergija Makijeda i majora Adama Armandu, oficira bivše kraljevske mornarice, sa zadatkom da u Italiji uhvate vezu sa Saveznicima. Dao sam im zadatak da organiziraju oslobađanje i prihvat više hiljada naših logoraša i interniraca koji su bili zatvoreni u fašističkoj Italiji. Majora Armandu sam poznavao još iz brodogradilišta u Splitu, gdje sam i ja radio. On je bio nadzorni organ na ratnim brodovima koje smo gradili u brodogradilištu prije rata. Kako je veliki dio naše flote, tada 1943., bio u stranim vodama i borio se u sastavu savezničkih pomorskih snaga na Atlantiku i u Sredozemnom moru, smatrao sam potrebnim da tamo pošaljem nekoga iz bivše jugoslavenske ratne mornarice, kojega oficiri poznaju. Ti naši ljudi koji su već dugo van domovine u njega će imati povjerenja i rado će se vratiti u našu zemlju i boriti u sastavu naših snaga. Također, smatrao sam da našu poziciju jača ako u pregovorima sa zapadnim saveznicima imamo oficira koji je to bio još prije rata. Ta činjenica će, ujedno, najbolje demantirati glasine o komunistima i stvarno pokazati širinu našega oslobodilačkog pokreta. Jer prisustvo predratnih kraljevskih oficira u našoj partizanskoj vojsci najbolje govori o karakteru narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji, potvrđuje našu platformu na kojoj smo okupili i objedinili sve patriote, bez obzira na njihovu nekadašnju političku orijentaciju.

Kasnije su meni, koji sam bio na čelu pokreta Dalmacije, iz Vrhovnog štaba stizali prigovori, zamjerke i pitanja kako sam smio na svoju ruku poduzimati akcije od međunarodnog značaja!? Tada je naš brod „Bakar“, koji je doplovio u luku u Bariju, stigao preko međunarodnih voda Jadrana s novom jugoslavenskom zastavom! Trobojka sa zvijezdom petokrakom je tako prvi put, u ratu, faktički priznata od Saveznika kao nova zastava Jugoslavije.

Mi smo ostvarili upravo suprotno od planova Saveznika, mi smo stigli njima u Italiju, a ne oni da zauzmu pozicije na našoj obali! Tito je opet prvi shvatio značaj i važnost dometa koji smo ostvarili, pa se naknadno složio s inicijativom koju smo realizirali, a utišao je ljutnju i pitanja Rankovića i drugih iz Vrhovnog Štaba. Oni nisu bili sposobni shvatiti značaj koraka koje smo poduzimali.

Pored svih vojnih i političkih aspekata oslobođenje Splita imalo je i međunarodne reperkusije. U to vrijeme Hitlerove armije su još bile duboko u teritoriji Sovjetskog Saveza, još uvijek su držale Lenjingrad u blokadi, a mi, partizani Jugoslavije, već smo uspostavili međunarodne veze i naša predstavništva su već počela djelovati u Italiji. Bio je to novi uspjeh i važan prvi korak ka međunarodnom priznanju naše borbe i naše nove države. Pored svih tih uspjeha treba ovdje ubrojiti i stvaranje Ratne Mornarice NOVJ.

Pišući o oslobođenju Splita 1943. londonski list „Times“ objavio je članak u kojem je jasno predstavljeno koja je uloga i domet borbe naše narodne vojske.

Mogu reći, našom borbom smo natjerali i britansku propagandu da počne iznositi istinu umjesto laži.

U septembru 1943. kada se događa sve ovo o čemu govorim, mi nismo znali koliko je Hitler stalno bio pritisnut strahom da će se Saveznici iskrcati na našoj obali. Ali mi smo sami procijenili da je za Hitlera vrlo važno da zauzme jadransku obalu.

U onom oduševljenju nakon kapitulacije Italije, mnogi ljudi, vojnički i politički neiskusni, smatrali su da je rat uskoro gotov i da je i Njemačka na putu kapitulacije. Za mene, koji sam pod borbama prošao i Neretvu i Sutjesku, nije bilo sumnje da će pobjeda biti naša, ali sam znao da su pred nama teške borbe i da kraj rata nije blizu. Te teške borbe sam naglasio u govoru pred hiljadama Splićana, jer sam smatrao da kao odgovoran rukovodilac moram govoriti istinu a ne zapaliti masu.

Te moje riječi su kod mnogih izazvale snebivanje i čuđenje. Ljudi su mi prilazili i pitali me, a ja sam im odgovarao da će biti teških borbi i još puno žrtava do slobode. Pošto sam ispravno procijenio situaciju, to mi je omogućilo da poduzimam strateške i taktičke poteze koji su se pokazali ispravnim. Kao što sam govorio onom moru oduševljenih Splićana, tako sam govorio i na sjednicama Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i u Štabu zone, kao partijski i vojni rukovodilac. Rat i revolucija su diktirali da i dalje budem i partijski i vojni rukovodilac Dalmacije, iako mi je Tito naložio da se ostavim vojne linije i da se bavim samo partijskim, političkim radom. Logika rata i borbe pokazali su se jačim i ispravnijim od Titovog naređenja.

Kao vojnik, u tim danima sam procjenjivao da moramo slijediti strategiju elastične obrane, zauzimati povoljnije položaje pred neprijateljem koji ima premoćne snage i nadire ka obali. Glavni nam je zadatak bio sačuvati naše jedinice, a ne i teritorij pod svaku cijenu. Sagledavanjem svih elemenata, nametala mi se koncepcija povlačenja s kopna na otoke, elastična obrana na otocima i povlačenje sve do otoka Visa. A on je imao postati neosvojiva tvrđava, ključ Jadrana. To je postao i ostao, u našim rukama.

Nije to bilo lako ostvariti. Umjesto s neprijateljem, tešku bitku sam morao voditi s Titom i Vrhovnim štabom, koji su nas opet natjerivali da počinimo fatalnu grešku. Naređivali su nam, više puta, da napustimo Vis!

Puna dva mjeseca trajala je dramatična i mučna borba s našim štabom i Titom.

Konačno su prevagu odnijeli naši argumenti, ali sam se opet morao suprotstaviti Titu. I to po vojnoj liniji i strategiji, iako je on tražio da napustim vojnu liniju angažmana.

Srećom postoji dokumentacija, depeše koje smo razmjenjivali, pa ću ih staviti na uvid javnosti.

Zašto je ponovo došlo do razmimoilaženja i suprotnih stavova? U našem Vrhovnom štabu nikada nijedan član nije bio pomorski oficir, nijedan Dalmatinac nije bio član VŠ. Tito i članovi VŠ nisu imali ni znanja, ni iskustva, ni svijesti što znači more. Ne treba ni govoriti da njima nije bilo jasno da su najviši dometi civilizacije, kulture i državnosti Južnih Slavena ostvareni u Dalmaciji, u pomorskoj republici Dubrovnik, mudro vođenoj republici koja je imala flotu i predstavništva u svijetu i to davno prije 20. vijeka. Vrhovni Štab nije ništa znao o pomorskoj tradiciji, odnosno o činjenici da je Velika Britanija gospodarila svijetom od Australije do Kanade, jer je imala moćnu pomorsku flotu. Oni nisu shvaćali da Napoleon, uz

svu svoju genijalnost stratega, nije mogao nadvladati Englesku, jer nije imao dovoljno moćnu pomorsku silu. Svi članovi Vrhovnog štaba su bili iz planinskih i kontinentalnih dijelova Jugoslavije, oni nisu imali pretke ili roditelje koji su plovili svjetskim morima, odlazili u Ameriku i vraćali se opet u svoj kraj. Oni nisu razumjeli ni činjenicu da Srbija i njena vojska ne bi opstali u Prvom svjetskom ratu da nisu našli spas na moru. Kad su se oporavili, mogli su opet u rat, na Solunski front.

Nijemci bi da uzmu Vis, svjesni da je to ključ Jadrana, spremaju desant. Saveznici bi da uzmu Vis, a nas koji držimo Vis - naš Vrhovni štab tjera da ga napustimo!

Trebalo je sve to izdržati...

Garibaldi i Matteotti u partizanima!

Već od početka rata i okupacije nama je bilo jasno da moramo praviti razlike između fašista i talijanskog naroda. Jasno se to vidi i iz onih prvih letaka koje smo dijelili talijanskim vojnicima. Bilo je tako i za vrijeme trogodišnje borbe koju smo vodili s talijanskim okupatorom. U danima kapitulacije Italije nekako smo razlikovali obične vojnike, zarobljenike, od fašista i crnokošuljaša. Vojnike smo oslobađali i upućivali u Italiju, a fašiste je stigla zaslužena kazna.

Mi smo bili zadojeni i odgojeni na velikim idejama internacionalizma, a svjesni koliko naš radnički pokret u Dalmaciji duguje idejama Garibaldija, Macinija, Gramšija i talijanskih socijalista i komunista, mi smo odmah dali inicijativu za stvaranje talijanskih vojnih jedinica, koje će ući u sastav NOVJ. Smatrao sam svojom internacionalističkom, proleterskom dužnošću da pomognemo talijanskim antifašistima da slome fašizam i stvore jezgru buduće antifašističke sile i udarnog odreda talijanskog proletarijata. Brojni susreti s talijanskim partizanima nakon rata i svjedočenja istaknutih talijanskih partijskih rukovodilaca i vođa radničkog pokreta - a ne zaboravimo da je KP Italije najveća i najjača komunistička partija na Zapadu - govore koliki je bio značaj tog našeg strateškog poteza i koliko je bila značajna naša pomoć u stvaranju talijanskih partizanskih formacija.

Nije prošlo ni nekoliko dana od kapitulacije Italije, a mi smo već imali naoružane grupe i jedinice sastavljene od vojnika Talijana.

U Splitu smo formirali prvu jedinicu nove Italije - bataljon„ Garibaldi“. U isto vrijeme u Livnu je osnovan bataljon „Matteotti“. Partizanima i narodu Dalmacije pripada neprolazna zasluga jer su pomogli talijanskim antifašistima da stvore prve antifašističke partizanske jedinice talijanskog naroda. Pored ovih političkih poteza mi smo imali i znatne materijalne i druge pomoći od Talijana koji su se priključili nama. Naši borci su prvenstveno bili omladinci i omladinke, koji nisu prošli redovnu vojnu obuku. Hrabrosti, oduševljenja i borbenosti, a posebno odanosti velikim idealima omladini nije nedostajalo. Ali u ratu oružje ima važan značaj, bez njega se ne može. Mi smo dobro upoznali što znači ratovati, a nemaš dovoljno oružja. Kad su se naši partizani nakon kapitulacije Italije opskrbili iz ogromnog ratnog plijena, mnogo od tog oružja bilo je za njih neupotrebljivo, jer nismo imali ljudstvo koje njime zna rukovati. Tako su tenkove vozili priučeni vozači, koji nisu bili pouzdani u tome. Artiljerijska oruđa i minobacače samo poneki naš borac je znao upotrijebiti. I tu je došla do punog izražaja partizanska snalažljivost i inicijativa. Partizani su znali privući Talijane u naše redove, oni su s nama postajali partizani i ujedno i vojni instruktori. Tako su u tenkovima i kamionima

pored talijanskih vozača sjedili naši partizani i učili se. Talijani su osposobljavali naše borce da koriste minobacače i artiljeriju. Sve je to bilo od ogromnog značaja za naše mlade borce. Kad smo se morali povući iz Splita pred jačim snagama Nijemaca, naredio sam da se unište tenkovi i teško naoružanje koje nismo mogli odnijeti ili iskoristiti, da ne padne okupatoru u ruke. Isto tako su radnici u brodogradilištu u Splitu posakrivali i odnijeli alate i strojeve, kako bi Nijemcima otežali situaciju.

Braneći našu obalu od Nijemaca, stvarajući i jačajući našu partizansku vojsku, mi smo stalno bili svjesni da se ne borimo samo protiv Hitlera i fašizma, nego da se u isto vrijeme borimo i protiv izdajničke vlade u Londonu. Njen vojni ministar Draža Mihailović se kao kvisling bori protiv naše narodne vojske, zajedno s talijanskim fašistima i hitlerovcima.

Pratili smo svakog dana napredovanje Crvene armije i znali smo da je Hitler već izgubio rat i da će naši zapadni saveznici također biti pobjednici. O njihovom apetitu i namjerama imao sam punu svijest, što se vidi i iz proglasa koji smo izdali 12. aprila 1941.

Sve što se dalje zbivalo u ratu kod nas, pa sve do okupacije Grčke i nametanja monarhije grčkom narodu, uz likvidaciju grčkih partizana od strane zapadnih saveznika, govori to sve jasno o značaju borbe NOVJ protiv okupatora i izdajica. U toj borbi za novu Jugoslaviju, Dalmacija je odigrala ulogu koja čak premašuje njene ljudske i prostorne potencijale. Naša snaga i pravednost borbe ogleda se i u tome da su nam se pridružili i mnogi Talijani, do jučer okupatori naše zemlje.

Formiranje Ratne Mornarice NOVJ

Već sam govorio da sam 1942. prilikom susreta s Titom i Vrhovnim štabom morao njih uvjeravati u mogućnosti borbe na moru, odnosno o potrebi stvaranja naše Ratne Mornarice. Moje izlaganje primili su tada sa skepsom, pa sam o tome morao opet govoriti i na zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, a doveo sam kod Tita mladog pomorskog oficira Velimira Škorpika. On je Titu stručno i detaljno, sve obrazložio. Tek nakon toga Tito je odlučio da se pri Štabu IV Operativne zone formira samo Sekcija za ratnu mornaricu. Nije naredio osnivanje Ratne Mornarice NOVJ, iako je ona već borbeno djelovala. Tako je Velimir Škorpik postao komandant onog jezgra naše mornarice, koje će postati u oktobru 1943. Ratna Mornarica NOVJ. Opet je Vrhovni štab sa svojom naredbom kasnio za stvarnim razvojem naših snaga, više od godine dana.

Dok sam bio odsutan iz Dalmacije, za vrijeme Četvrte i Pete neprijateljske ofenzive, Maks Baće - Milić, komandant Štaba grupe partizanskih odreda Dalmacije, rasformirao je Sekciju Ratne Mornarice koja je postojala pri Štabu IV Zone a Velimira Škorpika je postavio za načelnika brigade. Na žalost, kad smo se mi vratili, a s nama i Škorpikov otac Josip, koji je bio načelnik Štaba IV Zone i Devete dalmatinske divizije, njegov sin je poginuo u borbama na imotskom sektoru, kod Aržana. To je bio veliki gubitak za nas, a teška je greška što je Maks Baće rasformirao Sekciju Ratne mornarice i premjestio Škorpika u kopnenu vojsku, gdje je i poginuo.

Sada je trebalo počinjati iz početka. Uspostaviti komandu, rukovodstvo, odabrati kadrove. Bio sam uputio depešu Glavnom štabu Hrvatske, tada sam bio na Mosoru, s pitanjem imaju li nekoga koga bismo mogli postaviti za komandanta Štaba naše Ratne mornarice. Oni su mi predložili Srećka Manolu, koji je bio kapetan trgovačke mornarice,

španjolski borac, a bio je pomoćnik komandanta Glavnog štaba Hrvatske. Ja sam ga, kao komandant IV Operativne zone, prihvatio kad je došao na tu dužnost u Dalmaciju. Povukli smo se iz Splita, bilo je opet oslobođeno Livno, po treći put, i mi smo se opet smjestili u taj naš grad. Bili smo, kao Štab zone i PK KPH, u istoj kući kao i 1942. Tu mi je došao naš oficir da me obavijesti da je stigao jedan oficir koji predvodi grupu naših ljudi, koji su oslobođeni iz logora u Italiji. Taj oficir je bio zarobljen u Crnoj Gori, a sada traži da sa mnom razgovara. Rekao sam neka dođe.

Kad je oficir stigao, vidio sam da je to Josip Černi. Njega sam upoznao prije rata na brodogradilištu u Splitu, kao prvog oficira na razaraču „Ljubljana“, koji se tada gradio. Černi je bio nadzorni organ na razaraču. Tokom 1941. i 1942. godine ja sam se interesirao za Černog. Njega sam znao kao sposobnog, odličnog oficira i vojnika. Tada nisam uspio ništa o njemu saznati. On je bio zatvoren u Italiji.

Kad smo se ugledali, obojicu nas je obuzelo oduševljenje. Osjetio sam da je došao u pravo vrijeme. On će kao iskusan oficir, koji je dugo bio u ratnoj mornarici stare Jugoslavije, mnogo značiti za našu novu Ratnu Mornaricu koju stvaramo kroz borbu. On je najbolje rješenje i zbog svih onih oficira i kadrova koji su se tada nalazili pod kraljevskom zastavom u sastavu savezničkih oružanih snaga na brodovima i u bazama savezničke flote.

Rekao sam Černom da je već izašla naredba Tita i Vrhovnog štaba i da je objavljena u Biltenu VŠ da se za komandanta Štaba Ratne mornarice postavlja Srećko Manola, a za komesara Sergije Makijedo. Kazao sam mu da mislim da to trebamo izmijeniti. A on mi odgovara - pa to se ne može mijenjati kad je odluka već donesena.

„Dobro, nego reci da li se slažeš, da li prihvaćaš dužnost komandanta?“, pitao sam ga. „Ako prihvaćaš, ostalo je moja briga. A smatram da ti trebaš biti komandant jer ti najbolje poznaješ pomorske oficire i kadrove još iz stare Jugoslavije, a i oni naši ljudi koji su sada vani, u Aleksandriji i na Malti i u Italiji, oni poznaju tebe. Ja sam za to da ti budeš komandant naše Ratne mornarice.“

On mi je potvrdio da prihvaća i rekao: „Ako ti smatraš da je tako najbolje, hvala ti, druže Vicko.“ Hitno sam napisao pismo Titu i poslao mu ga, obrazložio sam mu potrebu izmjene one naredbe. Predložio sam mu da se za komandanta postavi Josip Černi, a Srećko Manola neka bude njegov zamjenik. Tito je moj prijedlog prihvatio i postavio Josipa Černog za komandanta.

Sam Černi bacio se oduševljeno na novi zadatak, kao sposoban oficir koji je poznavao sve tajne mornarice, sve naše zaljeve i dubine, svaki kutak naše obale. Zaista je uspio da unese znanje, red i organizaciju u našu Ratnu Mornaricu. Oduševljenja i hrabrosti naših boraca bilo je napretek. Tako su odgajane stotine i stotine naših boraca, tako su se u ratu i kasnije kalili kadrovi, sve do Černijevog smjenjivanja pedesetih godina…

Sjećam se, bio sam delegat Hrvatske na Prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije, u Beogradu 1945. godine. Sa mnom je bio i Dragutin Saili - Konspirator. Kako nije bilo mjesta u hotelu, određeno je da se smjestimo kod druga Srećka Manole. On je stanovao u jednoj vili u Rumunjskoj ulici. Manola je tada bio načelnik Obavještajne službe u Generalštabu. Poveo se razgovor o ratu i Manola je ispričao kako je imao neki sukob u Španjolskoj s Maksom Baćom, a kako mu se ovaj 1943. osvetio, pa je umjesto Manole komandant Ratne mornarice postao Josip Černi.

Ja sam se na to nasmijao. Manola me začudeno gledao i pitao me zašto se smijem?

„Tu Maks Baće nema nikakve krivice. Kriv sam ja, druže Srećko...“ I onda sam mu ispričao kako je stvarno bilo i zašto je Tito izmijenio naredbu.

Naši kontakti sa Saveznicima

Talijanski fašisti su od 1941. uhapsili i odveli u zatvore i logore u Italiji ogroman broj naših ljudi. Tu je bilo zarobljenih partizana, antifašista i ljudi iz naroda. To su uglavnom bili politički svjesni kadrovi koji su sudjelovali u ilegalnoj i otvorenoj borbi protiv okupatora. Bili su prvenstveno iz dalmatinskih gradova i s obale, odakle se regrutirao onaj najsvjesniji vodeći kadar Narodnooslobodilačkog pokreta i Partije.

Po kapitulaciji Italije, ovi naši ljudi su bježali iz zatvora i logora i gdje god im se ukazala prilika oni su se priključivali talijanskim jezgrama otpora i zajedno s talijanskim komunistima i socijalistima stvarali antifašističke partizanske odrede u Italiji. Drugi su se vraćali u Jugoslaviju i ulazili u našu partizansku vojsku, NOVJ. Njihovo vraćanje u domovinu teklo je, uglavnom, na dva načina: morem, brodom, na našu obalu, prvenstveno na Vis, ili kopnenim putem kroz polu-oslobođenu i neoslobođenu teritoriju, kroz partizanske punktove i veze, preko Trsta, Istre, Hrvatskog primorja, Like i Velebita. Tako su stizali do Dalmacije. Većinom su bili Dalmatinci, a bilo je puno i Hercegovaca, Crnogoraca, Bosanaca, a čak i Srbijanaca i Makedonaca.

Ovdje treba istaknuti ulogu Dalmacije, ne samo u prihvaćanju tih deportiraca, nego naročito u stvaranju naših baza u Italiji, na teritoriju talijanske države, u postojbini talijanskog imperijalizma - sada jugoslavenski partizani i antifašisti stvaraju baze!

U Bariju, Grumu, Gravini, Monopoliju, Kocanu i na drugim mjestima formirane su baze naše NOVJ. Tamo su bila prihvatilišta za naše antifašiste, tamo su stizali tovari oružja koje smo mi našim brodovima prebacivali na Vis, pa na obalu i dublje u pozadinu. Tu smo se snabdijevali sanitetskim materijalom, obućom i odjećom. Ma koliko da je važna bila uloga ovih naših baza kao prihvatilišta, kamo smo slali i naše ranjenike u bolnice i neboračko stanovništvo u zbjegove, te baze su uskoro poprimile jedno novo značenje. One su postale rasadnici ideja naše Narodnooslobodilačke borbe, svjetionici i svjedoci širine naše borbe, koja je postajala uzor obespravljenim masama Italije i njihovom proletarijatu.

Kao što su nekada prvi partizanski odredi stvarani uz značajno sudjelovanje naših pristalica, članova Partije i SKOJ-a, tako su sada ove naše baze postajale predstavništva i počeci diplomatske službe nove Jugoslavije. Odatle smo vodili borbu za priznavanje Jugoslavije na međunarodnom planu. Teško je i nemoguće nabrojiti imena svih partizana koji su na ovaj ili onaj način doprinijeli istini o partizanskoj borbi i učvršćenju našeg ugleda u Italiji. Svakako ću spomenuti dva partizanska oficira - Adama Armandu, bivšeg kapetana kraljevske mornarice, i Sergija Makijeda, polit-komesara. Njih sam uputio brodom „BAKAR“ u prvu međunarodnu misiju nove Jugoslavije! Oni su dospjeli i do Dvajta Ajzenhauera, vrhovnog komandanta savezničkih snaga. Mi smo iz Dalmacije uspjeli stvoriti u Italiji naša partizanska uporišta i uspostavili smo uhodane diplomatske veze i kontakte prije nego što su uspostavljeni normalni međunarodni diplomatski odnosi.

Otok Vis, slobodna i suverena teritorija Jugoslavije, i naše baze u Italiji dali su mogućnost Titu da vodi diplomatsku ofenzivu, da ide na susret s Čerčilom u Italiju, da na Visu diplomatski savlada kraljevsku vladu i Ivana Šubašića. Nacionalni komitet narodnog

oslobođenja Jugoslavije na Visu je na miru radio i predstavljao je stvarnu narodnu vladu naroda Jugoslavije. Odatle su NKOJ i AVNOJ razvili aktivnosti koje su nezadrživo vodile ka našem priznanju na međunarodnom planu.

Ovi međunarodni kontakti, ostvareni sa slobodne teritorije Dalmacije, započeti su mojom odlukom da uputim našu delegaciju na brodu „Bakar“ u Italiju. Bez uputstava i direktiva od Tita i CK KPJ i Vrhovnog štaba. Za to nije bilo ni vremena da se čeka, a ni oni sami nisu poduzimali ništa u tom smislu, po čemu bih se mogao ravnati. Činjenica da smo izišli na međunarodnu pozornicu, bez naredbe odozgo, u Vrhovnom štabu je izazvala novu „buru“, jer su pojedini drugovi smatrali da je vanjska politika u njihovoj isključivoj kompetenciji! Umjesto čestitki i pohvala za uspjehe naše misije, bilo je ljutnje, prigovora i zahtjeva za kažnjavanje nekih naših partizana, zbog njihovih inicijativa. Tome sam se odlučno suprotstavio i uzeo ih u zaštitu i naglasio da nisu radili ništa bez moga znanja. Oni su postupali kao pravi partizani - pošteno, borbeno, u korist Narodnooslobodilačke borbe i naše zemlje. Tito je njihove zasluge znao uvažiti, ali je na čelna mjesta za kontakte sa saveznicima stavio ljude koje je on sam izabrao, umjesto prvih emisara, koje sam ja uputio. Tako na čelne pozicije dolaze oni koje odabere najviše rukovodstvo, umjesto onih koji su učinili prve korake i probili trasu.

Drugo zasjedanje ZAVNOH-a

Razvoj naše borbe dostigao je već takav stupanj da se postavljao problem jasnog razgraničenja između vojnih i civilnih vlasti, vojnih i političkih rukovodstva i organa. Zato je Vrhovni štab svojom naredbom od 7. oktobra 1943. odredio da se rasformira IV Operativna zona Hrvatske, a da se osnuje Osmi dalmatinski korpus NOVJ.

To je bio trenutak prerastanja, u stvari, štaba IV Operativne zone u Štab korpusa, koji je rukovodio s one četiri dalmatinske divizije - 9., 19., 20. i 26. i još nizom pozadinskih formacija i partizanskih odreda koji nisu bili u sastavu četiri dalmatinske divizije.

Za vršioca dužnosti komandanta Osmog korpusa NOVJ najprije je bio postavljen pukovnik Pavle Ilić - Veljko, koji je dotad bio pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba NOVJ, a već ranije je boravio na našem teritoriju i u našem Štabu zone. Kasnije će na njegovo mjesto doći Vlado Ćetković, general, španjolski borac, Crnogorac, koji je dotad ratovao uglavnom u Lici. On je poginuo tako što je njegov avion bio oboren od aviona naših zapadnih saveznika, greškom. Nakon njegove smrti, za komandanta je postavljen Petar Drapšin, također španjolski borac. On je od komandanta Osmog korpusa postao komandant Četvrte armije Jugoslavenske armije, 1. marta 1945. Dalmatinske divizije činile su kompaktnu jezgru te naše armije.

Politički komesar Osmog dalmatinskog korpusa bio je Ivica Kukoč - Jordan, dotad komesar IV Operativne zone. Njega je na tom položaju naslijedio pukovnik Boško Šiljegović, iz Bosne. Načelnik štaba postao je Maks Baće - Milić, koji je od početka tu dužnost vršio i u Štabu IV zone. Njega će kasnije zamijeniti Milan Kuprešanin.

Time je konačno bila sprovedena u djelo Titova naredba da se udaljim od vojne dužnosti. Rasformirana je IV Operativna zona, formiran Osmi dalmatinski korpus i doveden komandant iz Vrhovnog štaba, umjesto mene. Kukoč i Baće iz Štaba zone, i u novom Osmom korpusu postavljeni su na mjesta komesara i načelnika štaba korpusa, te su dužnosti vršili i u

štabu IV zone. Sada je i formalno završen proces moga udaljavanja od vojske i komandantskog mjesta. Počelo je to nakon Neretve, kada je Tito odlučio da rasformira Devetu dalmatinsku diviziju. Ubrzo su smijenjeni i udaljeni i Kukoč i Baće. Tako je ostao Dalmatinski korpus bez Dalmatinaca u rukovodstvu. To je bila kadrovska politika koju je sprovodio Ranković, po odlukama Tita.

Od tada, od oktobra 1943., pa sve do definitivnog oslobođenja Dalmacije koncem 1944., bio sam na dužnosti političkog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju spušten je na nivo Oblasnog komiteta, odlukom Tita i CK KPJ, oktobra 1943. Tako je partijska organizacija Dalmacije degradirana s Pokrajinskog komiteta na nivo Oblasnog. To je bilo u suprotnosti s brojem članova KPJ u Dalmaciji i naročito s rezultatima rada komunista Dalmacije, na čelu čijeg Pokrajinskog komiteta sam bio od 1939. godine. Nisam bio prisutan na toj sjednici CK KPJ, čiji sam član od prije rata, tako da nisam mogao iznijeti svoj stav. Ovim je i po partijskoj liniji Dalmacija zapravo kažnjena, jer ni jedan Pokrajinski komitet KP u Jugoslaviji nije spušten na nivo Oblasnog. To je učinjeno baš u momentu kada je Dalmacija davala najveći doprinos našoj NOB, planuo je općenarodni ustanak, formirali smo četiri nove divizije, zauzeli smo otoke, uputili smo misiju u Italiju, razvili smo Ratnu mornaricu i uspješno se borili s neprijateljem.

Zašto se dogodilo da rukovodstvo Komunističke partije u Dalmaciji bude degradirano? Kad trijezno odvagnem mogu reći da su uzroci i objektivne i subjektivne prirode i da traju dugo vremena. Još 1941. ja i PK KPH za Dalmaciju došli smo u sukob s CK KP Hrvatske. Davali su nam pogrešne direktive koje nismo mogli ni htjeli izvršavati, pokušavali su da nas kazne, išli su dotle da nam prijete raspuštanjem organizacije Partije na nivou Dalmacije. Mislim da ne smijemo gubiti iz vida da je Dalmacija uvijek prednjačila među našim zemljama i pokrajinama po broju članova KPJ i njihovoj borbenoj aktivnosti. Također, po vojnoj liniji bio sam, kao komandant IV Operativne zone, u stalnom raskoraku s Glavnim štabom Hrvatske. Bilo bi katastrofalno po razvoj naše NOB da sam uvažio njihovu naredbu o premještanju naših snaga iz livanjskog područja i s Dinare na Velebit. Odbio sam Titovo pogrešno naređenje da se s ranjenicima udaljim od glavnine naših snaga i da krenem za Dalmaciju.

Nemam u ruci dokaze, ali mogu zaključiti da su Ranković, Vladimir Popović, Hebrang, Bakarić, Krajačić i drugi iz CK KPH stalno Titu i članovima Vrhovnog Štaba govorili kritički o Dalmaciji i meni, da su davali sliku i izvještaje koji nisu bili dovoljno objektivni, a uz to treba imati na umu da sam se lično suprotstavio odluci vrhovnog komandanta, i Tito mi je, makar na kratko, morao dati za pravo. Pokazao je da on to ne zaboravlja, a očito nije spreman ni da oprosti što se bio našao u takvoj situaciji. Tako se sve skupilo, od početka rata i ustanka.

Titu i rukovodstvu je bila dobra prilika da bez mene, koji sam bio u Dalmaciji, donesu takvu odluku. Nema me na sjednici Centralnog komiteta KPJ, ne mogu iznijeti svoj stav i dati kritički sud o takvoj odluci. A odluka je donijeta i gotovo je. Ima da se sprovede. Naravno, tako je i bilo.

Tako se dogodilo baš u trenucima kad je došla do punog izražaja ustanička i revolucionarna komponenta u Dalmaciji, kada smo se povezali i sa Saveznicima, da vrhovno partijsko i političko-vojno rukovodstvo našeg pokreta iznenada umanji stupanj organizacione pozicije Komunističke partije i njenog rukovodstva u Dalmaciji. U pokrajini koja je od prije rata, konstantno, imala brojnu i dobro organiziranu revolucionarnu snagu u Partiji i SKOJ-u. Tome treba dodati, za pravilnu ocjenu odnosa prema Dalmaciji, i činjenicu da je tokom 1943.

Dalmacija preživjela i odluke Tita i Vrhovnog štaba o rasformiranju Devete dalmatinske divizije i Treće dalmatinske brigade.

Ovu odluku o ukidanju Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju pokrenuo je CK KP Hrvatske još u junu 1943. kada sam se nalazio u borbama u Petoj ofenzivi. A Tito i CK KPJ, bez moga znanja i sudjelovanja, to su potvrdili svojom odlukom u oktobru 1943.

Na ovaj način je Tito priveo kraju jedan proces koji je dugo trajao, zapravo od ljeta 1941., a onda nakon principijelnog sukoba s njim u Četvrtoj ofenzivi i raporta nakon Pete ofenzive, konačno me je udaljio s komandne pozicije u našoj partizanskoj vojsci, a u Partiji me je spustio na rang sekretara Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. Ovi potezi premašuju subjektivni, lični odnos Tita i mene, a historičari će s vremenom ocijeniti uzroke i posljedice ovakvog odnosa prema Dalmaciji. Jasno je da se tu ne radi o meni. Problem je puno dublji i širi. Na ovaj način je likvidirana ravnopravnost u odnosima među ljudima koji sudjeluju u revoluciji i narodnooslobodilačkoj borbi.

Uspostavljenja je hijerarhija i subordinacija. Novi događaji će me opet primorati da se suprotstavljam i Titu i Vrhovnom štabu. Kad su u pitanju ciljevi naše borbe i principi nisam bio spreman poslušati naređenja, ako se ne slažem.

Nakon gubitka slobodne teritorije na obali prebacili smo se na otoke. Oblasni komitet KPH za Dalmaciju, Štab Ratne mornarice i Štab 26. Dalmatinske divizije bili su u Hvaru, a Oblasni Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije u Starigradu na Hvaru. I dalje sam pažljivo pratio rad i djelovanje vojnih jedinica i rješavao sam kadrovska pitanja i djelovanje naših vojnih jedinica, na pitanjima obrane otoka, veza s Italijom i Saveznicima, probleme prebacivanja ranjenika i zbjega, a posebno važan je bio otok Vis.

Kazao sam da je prvo zasjedanje ZAVNOH-a održano 13. i 14. lipnja, dok sam bio u Bosni, za vrijeme Pete neprijateljske ofenzive. Tako nisam bio prisutan na tom zasjedanju, ali sam izabran za vijećnika. Drugo zasjedanje ZAVNOH- a se pripremalo kada smo se nalazili u Livnu. Bili su tu i Ivo Lola Ribar, Koča Popović i Mijalko Todorović - Plavi. Krenuo sam iz Livna za Otočac, jer se tamo trebalo održati zasjedanje. Sa mnom su išli Ivo Tijardović, kompozitor, i Ivan Kuzmić iz Splita, kao i Martin Sučić iz Drniša, koji je kao i Ivan Kuzmić bio lijevi HSS-ovac i obojica su došli u partizane. Kako su Nijemci i ustaše zauzeli Otočac, zasjedanje je održano u Plaškom od 12. do 15. oktobra 1943. godine. Govorio sam o rezultatima oslobođenja Splita i otoka, o formiranju dalmatinskih divizija, o Ratnoj Mornarici, o stvaranju naših baza u Italiji. Posebno sam istaknuo međunarodni značaj naše borbe i priznanje nas kao saveznika, kao i o našim perspektivama.

Ujedno sam tada upoznao i Glavni štab Hrvatske sa svim temama i problemima, opet je to bilo najviše točaka iz vojnog djelokruga rada.

Nakon završetka zasjedanja krenuli smo nazad, a s nama vijećnicima iz Dalmacije krenuo je i Antun Augustinčić, kipar, i slikari Marijan Detoni i Đuro Tiljak. Vraćali smo se preko Srba i Krušvara, sela Trubara, Resanovaca, pa preko Tičeva opet u Livno. Odatle su Tiljak, Detoni i Augustinčić upućeni u Vrhovni Štab u Jajce. Tamo je Augustinčić radio biste Tita i ostalih članova Vrhovnog Štaba i Politbiroa. Nakon drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, ovi umjetnici su došli u Dalmaciju, a kasnije u Bari u Italiji.

Predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor o drugom zasjedanju ZAVNOH-a, rekao je i ovo:

„Sjećam se ganuća i ponosa, kojim su treptali svi prisutni, kad nam je na II. Zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškome drug Vicko Krstulović pričao o načinu, kako se vladao ovaj grad u dane okupatorske provale; nije se spominjao zeleni pitomi Marjan, no krševiti tvrdi Mosor, na kome je splitsko rodoljublje ušlo epskim načinom u hrvatsku povijest. Split je već onda bio klica neke republike u kojoj je kucalo bilo naše hrvatske i prave jugoslavenske svijesti.“

Na dan 12. oktobra 1943. Vladimir Dedijer zapisuje:

„Uveče u osam sati otpočelo je drugo zasedanje ZAVNOH-a. Skupili su se delegati iz svih krajeva Hrvatske, tu su i delegati iz Istre, s kvarnerskih ostrva, tu su Zagorci, tu su Slavonci, Zagrepčani. Prvi put u svojoj istoriji sastaje se sabor zaista slobodne Hrvatske.

Stari Nazor je držao uvodnu reč. Dugo uopšte nije mogao da otpočne da govori, čitava dvorana je pozdravljala starog pesnika koji se posle Četvrte i Pete ofenzive ponovo vratio u Hrvatsku. Nazor se osvrnuo na izbegličku vladu: Ima još jedna sila, sila više umišljena nego realna, koja u svojoj nemoći rabi za sada više lisičju nego lavovsku ili vučju taktiku. Ona, prije na obali maglovite rijeke Temze, a sada na obali muljevite rijeke Nila, zavarava strani svijet kiteći se tuđim perjem!

Govorio je dalje Nazor kako toj vladi nema mesta u našoj zemlji, jer je radila protiv svog naroda, jer je pomagala okupatora da uništava našu borbu, da guši naš ustanak. Sami, bez ičije pomoći, svojom vlastitom krvlju i patnjama izvojštićemo sebi slobodu - i, uz narod koga mi nismo drugo no jednostavni aktivni borci, uredit ćemo u novoj Jugoslaviji novu Hrvatsku onako kako budemo mi, to jest narod, htjeli. Rekao sam ’kako budemo htjeli‘, a mogao sam možda reći ’kako već hoćemo‘, jer držim da smo svi mi ovdje, pa i narod koji u tom Ustanku sve življe, sam i dobrovoljno sudjeluje, već izrazili, bez puno riječi, snagom gotova čina, što želimo i što hoćemo!

Govorili su posle drug Ribar u ime AVNOJ-a, pop Vlado u ime Srbije, Karlo Mrazović u ime CK KPH, general Ivo Gošnjak u ime Glavnog štaba Hrvatske, govorili su predstavnici omladine, žena. Digao se Vicko Krstulović sa znacima našeg oficira i govorio o tome kako je Dalmacija izvojevala slobodu, govorio je Vicko o Splitu, o desetinama hiljada boraca koje je Dalmacija dala našoj vojsci samo u toku poslednjih nedelja, a mene je samo jedna misao zaokupljala, samo jedna slika bila pred očima - slika onog srušenog mosta na Neretvi uz koji se pužu Dalmatinci, slika boraca Pete dalmatinske kako preko obronaka Prenja nose ranjenike. Izginulo je mnogo Dalmatinaca u dolini Neretve, mnogi je gladan, žedan, ostao pokošen tifusom duž našeg puta, a, eto, danas beremo plodove te borbe, danas na mesto jednog palog borca došle su stotine novih.“

Naravno da se Vlado Dedijer razumio i u činove naše vojske, pa je i napisao da je Gošnjak general, a za mene je našao formulaciju da sam sa „znacima našeg oficira“. Znao je on dobro da sam major, a ne general, ali to nije htio navesti. Jer je njemu bilo jasno da tu nešto ne „štima“. A on nije ni mogao ulaziti u ono o čemu Tito odlučuje.

Na zasjedanju je govorio i Svetozar Ritig, župnik zagrebačke crkve svetog Marka, na trgu na Gornjem gradu, gdje je Matija Gubec okrunjen usijanom željeznom krunom. Tada je Ritig kazao:

„Već nekoliko godina nisam stupio pred politički forum, kako to danas činim. Ja ne znam da li znate za mene, ali znate da sam vaš, jer da nisam vaš, ne bih bio među vama. Ja sam u javnom radu ostario i kako sam ostario tako sam i oslabio, ali vam mogu reći, da nikad nisam bio ni na jednoj skupštini koja je iznijela ovako zdrave misli, ovako velike političke ideje, kao ova naša današnja skupština. Stojim pod dojmom vaših govora, sviju vas, koji ste govorili i ne mogu drugo da kažem, nego da za moju dušu ovaj čas svijetli uskrs i jasno viđenje, kako ćemo uistinu ostvariti ubrzo sve ono za čim vi težite i za čim smo se mi stariji od mladosti borili, ali nismo mogli uspjeti jer nismo bili ovako složni, odlučni, odlučni kao vi. Nikada nije bilo nijednog hrvatskog sabora, nijedne narodne skupštine koja je bila ovako složna kao što je ova, ovako požrtvovana kao što je vaša. U našim saborima i u našim skupštinama vazda su stranke i partije nastojale više o svojim partijskim nego zajedničkim i narodnim interesima. Ovu prednost naročito vama priznajem, dragi komunisti. Vi ste upoznali jednu veliku potrebu, ne samo upoznali, nego je i proglasili čitavom narodu kao najveću dužnost. Ne samo proglasili, nego je i ostvarili, da se jedino slogom i odanom službom i žrtvom za narod može izvojevati potpuna pobjeda. Zato je cio narod pristao uz vas. Vi ste pokazali narodu pravi put narodnog političkog rada. Pod dojmom ove velike historijske činjenice, mogu slobodno ovdje naglasiti da je samo ova sloga omogućila vaše velike vojničke i političke uspjehe. Vaši vojnički uspjesi su po svojim rezultatima i po svojoj vrijednosti daleko nad uspjesima drugih i većih vojski. Vaša je vojska bila mala i goloruka, pa ipak ste svojim divnim junaštvom kroz ove dvije i pol godine izvojevali veće uspjehe nego mnoge druge velike vojske. Malobrojni i nenaoružani u početku svoje borbe, vi ste se neviđenim elanom othrvali dušmaninu, obranili rođenu grudu, spasili čast i obraz svoga naroda, suzbili teške ofenzive neprijatelja i do danas oslobodili velike dijelove Jugoslavije. Kad se vojska jugoslavenska razbjegla vi ste preuzeli njezinu dužnost i obranili zemlju, narod i domovinu. Naš narod se nije poklonio neprijatelju. Francuska je podlegla, Belgija je podlegla, druge jače države su podlegle. Jugoslavija nije podlegla. Vi ste je obranili svojim mišicama i svojim šumama. Koji narod može se iskazati ovakvim djelima? To je najveća slava našega naroda. Za ovu hiljadu dvjesto do hiljadu trista godina što smo ovdje. Ali to je najjače jamstvo za opstanak i budućnost našeg naroda. Vi ste, drugovi, izvršili još drugo veliko djelo. Vi ste uspostavili i uskrsnuli bratstvo i slogu između srpskog i hrvatskog naroda. I time ste pokazali budućim pokoljenjima kako je ova naša zajednička domovina, koju jednako ljubimo, pa zato za nju jednako i umiremo. Vi ste se sastali da položite temelje novom i boljem uređenju države Jugoslavije. Već ovo što ste dosad, u vrijeme ovog rata učinili, znači temeljni preokret nabolje. Vi ste od svojih vođa netom čuli velikih riječi. Usadite ih duboko u svoju dušu. Kako ste veliki vojnici i junaci, tako budite i veliki učitelji novih, zdravih, narodnih i političkih misli i načela što ste ih ovdje čuli. Moram vam reći još nekoliko riječi kao svećenik. Mi, svećenici, bili smo uvijek narodni ljudi. Veliki hrvatski svećenik Juraj Križanić probavio je svoj život u Rusiji prije tristo godina, učeći da je Rusija matica i zaštitnica svih slavenskih naroda. U vrijeme borbe s osmanlijama kako su Srbi imali svoje velike narodne borce i svoje svećenike, tako su i Hrvati imali svoga Ibrišimovića, koji je Slavoniju oslobodio od dušmana, a ovdje imali ste u Lici svoga popa Mesića. Godine 1848. poveo je ban Jelačić borbu za pogrešnu ideju i sabrao širom banovine Hrvatske 40.000 ljudi i tom vojskom potjerao

Mađare preko Drave. U tom su ga poslu i borbi jednako pomagali Srbi kao i Hrvati, hrvatski svećenici kao i srpski patrijarh Rajačić. Hrvatski svećenik Štos, veliki naš pjesnik, bio je onaj čovjek, koji je banu Jelačiću predložio da ukine kmetstvo u čitavoj Hrvatskoj. Narod se onda borio za Austriju i bio prevaren. Danas se to više neće dogoditi. Poznat vam je naš veliki biskup Štrosmajer, koji nas je učio slozi i ljubavi hrvatskog i srpskog naroda. Na žalost u posljednje vrijeme mnogi su, naročito mladi svećenici, zaboravili na ovu svoju narodnu i kršćansku dužnost. Ovo što su mladi svećenici sada učinili jeste izdaja narodnih ideala. To je peta kolona koja je izdala osjećaje svoga naroda. Tako ja završavam i to vam kao čovjek iskreno kažem. Došao sam i oduševio sam se mnogo. Vjerujem, da uskrs našeg naroda nije daleko. Bog će nam ga dati.“

Pogibija Ive Lole Ribara

Dok sam se nalazio u Livnu, čekajući na poziv da krenem u Jajce, na našu stranu je prebjegla jedna grupa domobranskih avijatičara s aerodroma u Mostaru. Doletjeli su avionom tipa „Dornije“. Među njima je bio Kruno Kulušić, oficir bivše jugoslavenske vojske, koji je u stvari bio veza s komitetom Partije u Mostaru. On je bio sin moje tete, sestre moga oca Marka.

Upravo je bilo u planu da naša delegacija odleti u Italiju, pa je odlučeno da krenu tim avionom. Zbog našeg ugleda i prestiža smatrali smo da je bolje ako naša delegacija doleti avionom kojim upravljaju naši partizanski avijatičari.

Baš te večeri pred odlazak naše delegacije, Vice Buljan, komandant Livanjskog područja, priredio je večeru u čast Ive Lole Ribara i članova delegacije. Kako sam bio zauzet na sastancima i u Štabu korpusa, te se večeri nismo vidjeli, Lola i ja. Zato sam želio da se ujutro pozdravim s Lolom. Tada sam saznao da avion nije mogao poletjeti s Livanjskog polja zbog opterećenja, jer nije imao dovoljno dug zalet. Zato je odlučeno da posada s praznim avionom preleti na Glamočko polje, a da se članovi delegacije tamo prebace kamionom. U kući Gotovca je Lola prenoćio, s Dikinom i drugima. Drugovi Milentije Popović, Vlado Dedijer i Vlatko Velebit trebali su također avionom otputovati za Kairo.

Kad smo se ujutro sreli Lola je bio vrlo neraspoložen. Nikad ga nisam vidio takvog. Zato sam ga odmah pitao: „Druže Lola, molim te što ti je, da li te nešto boli, jer nekako mi izgledaš neraspoložen“. On kaže: „Nije druže Vicko, ne boli me ništa, nego sam neraspoložen, a sam ne znam zašto.“

Nikako se nisam mogao osloboditi utiska što ga je na mene ostavio. Naročito me se dojmilo i nije mi odlazilo iz misli njegovo neraspoloženje i tuga koja mu je izbijala iz očiju. Uto smo se pozdravili, stiskao sam ga u zagrljaj, i onda su krenuli kamionima za Glamoč.

Vice Buljan i ja smo otišli probuditi avijatičare. Jutro je bilo jako hladno, pa smo pomagali avijatičarima da pokrenu i upale motore aviona. Okretali smo propelere sve dok motor ne upali. Avion se uspješno digao i odletio na Glamočko polje. Drug Vice Buljan i ja otišli smo u Oblasni odbor, zatim prošetali po Livnu, išli na crnu kavu u jednu birtijicu stalno iščekujući kada će preletjeti avion. Prošlo je dugo vremena, skoro sat i pol otkako je otišao kamion gore, a za sat je mogao tamo stići. Kad je prošlo dva sata od kako su otišli počeo sam se brinuti da im se nije što desilo? Zato smo odmah otišli u štab Osmog dalmatinskog korpusa i tamo našli šefa obavještajnog odjela druga Ljubu Krstulovića, zvanog Šimić, i

pitamo ga - dobro, što je, kako avion još ne leti s Glamoča? Međutim, on je već dobio telefonsku obavijest o tome što se desilo. Rekao nam je da je neprijateljski avion, koji je doletio od pravca Banja Luke napao naš i da je pored ostalih, poginuo i drug Lola Ribar.

„Druže Vicko, strašno! Iznenadio ih je neprijateljski avioni prije nego su se digli, napao ih je bombama i mitraljezima. Drug Lola je poginuo, a ima i ranjenih."

Skamenio sam se. Gubitak Lole je za nas najteži udarac, najbolniji gubitak. Koji se ne može nadoknaditi. Lolu sam cijenio, poštovao i jako volio kao čovjeka. Taj gubitak osjećam i danas, nikad ga nisam prežalio. Ti trenuci su mi najjače ostali usječeni i u mislima i u srcu i nosim ih i danas, svjestan da taj gubitak nismo u stanju nikako nadoknaditi. Kad smo morali napustiti Split koncem septembra 1943., tada smo se Lola i ja i drugi zajedno povlačili preko Svilaje prema Dinari i Livnu. U listopadu, pred rastanak s Lolom koji je morao ići u Jajce, poklonio sam mu mog konja, topli „trenčkot" i mašinku. Moj pratilac, drug Momčilo Krkobabić, iz sela Koljana, želio je da bude s Lolom i ja sam se složio s tim. Nakon Loline tragične smrti konj se više nije dao nikome jahati, a Momčilo se opet bio vratio meni i tražio je da ide u Prvu dalmatinska brigadu. Nažalost sam mu i to odobrio. Momčilo je poginuo 1944., na brodu pred Visom, koji su Nijemci torpedirali. Moj drugi pratilac, drug Šilović iz Splita ostao je sa mnom i preživio je rat. Uvijek mi je krivo što sam pustio Momčila, bio je mlad i hrabar.

S Lolom sam se znao od prije rata, kada je dolazio u Split i Dalmaciju po zadacima na organizaciji SKOJ-a. A još temeljitije sam ga upoznao u toku rata. On je bio jedan od najmilijih, mlađih, drugova ne samo meni, on je takav bio svim našim ljudima.

Lola je bio naša budućnost, otišao je najpametniji čovjek iz naših redova.

Drugo zasjedanje AVNOJ-a

Bio sam na Hvaru kada je zakazano zasjedanje AVNOJ-a. Depešom smo pozvani u Otočac, Andrija Božanić, Srećko Manola i ja. Krenuli smo našim brodom „Partizanka". Bila je to nekadašnja jahta „Lala" advokata Lučića - Rokija s Visa. Advokat Lučić je s dr Josipom Smodlakom, piscem Sibom Miličićem, advokatom Podujom i podbanom Ivkovićem koncem 1943., oplovio u Bari. Na brodu su s njima išli u Bari i moja Luce s djecom, kao i žena Vice Buljana, Zora, i žena Drage Gizdića, Marija s njihovim sinom Lemom. Advokati Poduje i podban Ivković ostali su u Italiji i odmah su prišli na stranu zapadnih saveznika.

S Hvara smo Božanić, Manola i ja ovom jahtom stigli na otok Ist kod Zadra. Uplovili smo u cik zore, pa su se mještani uznemirili. Mislili su da je brod njemački, a kad su nas ugledali - laknulo im je. Lijepo su nas ugostili i počastili ribom i vinom. Tu smo dočekali sumrak i uvečer smo krenuli kroz tjesnac zvani Fortica, gdje se sada nalazi most koji spaja otok Pag s kopnom. Kanal smo prošli u toku noći i u zoru smo stigli u Senj. Tada je Senj još bio u našim rukama. Odatle smo išli kamionom preko Vratnika i Žute Lokve, po strašnom nevremenu i kiši. Njemačke snage su već sutra upale u Senj i zaposjele taj dio obale, tako da smo mi u zadnji čas uspjeli stići u Otočac. Da bi zavarali neprijatelja i njegove moguće špijune, tu nam je rečeno da će se drugo zasjedanje AVNOJ-a održati u Otočcu. Kad je tu stigla i delegacija iz Slovenije, koju su predvodili Boris Kidrič i Jaka Avšič, pojavila se i grupa vijećnika iz Hrvatske koju su predvodili Pajo Gregorić i Vlado Bakarić. U Otočcu sam se opet našao s dr Ivanom

Ribarom, Markom Vujačićem, popom Vladom Zečevićem, s kojima sam prošao Petu ofenzivu.

Bili su tu i dr Ante Mandić, Kata Pejnović, Maca Gržetić, a s nama je stigao i dr Ljubo Leontić, koji se vratio iz logora u Italiji. Iz HSS-a su došli dr Zlatan Sremec, Magovac i Jambrišak.

Saznali smo da zasjedanje neće biti u Otočcu, pa smo krenuli kamionom preko Vrhovina do kotline Donjeg Lapca. Cestu Bruvno - Donji Lapac držao je neprijatelj pod svojom kontrolom, a Doljani su bili u našim rukama. Pošto nismo imali dobro pripremljene veze i lozinke, Josip Cazi, koji je tada bio rukovodilac u Glavnom štabu Hrvatske, glasno je dovikivao partizanskim stražama: „Ovdje Cazi, ovdje Cazi!“

Bilo je to dovoljno i tako smo preko sela Visuć i Plješivice prešli do Doljana, gdje smo imali bazu. Tu nas je prihvatio narodnooslobodilački odbor, lijepo smo se nahranili i odmorili. Narod nas je toplo dočekao i dao nam sve što je mogao; i pure i mlijeka i kruha i slanine. Takvo raspoloženje boraca, žena, djevojaka, pionira i omladine bilo je za nas ne samo materijalna nego i moralna okrepa.

A onda smo seljačkim kolima prebačeni u Srb. Tu su došla dva kamiona iz Štaba Osmog dalmatinskog korpusa i s njima smo se onda uputili prema Livnu. Iz Dalmacije smo bili dr Josip Smodlaka, dr Ljubo Leontić, Vice Buljan, Andrija Božanić, Ivica Kukoč, dr Miloš Žanko, Pavle Krce i ja. U Livnu smo se nahranili, okupali i odmorili. Sutradan, jedan dio vijećnika koji je trebalo da se angažira u raznim poslovima za pripremu II zasjedanja AVNOJ-a, krenuo je za Jajce.

U Jajcu sam imao niz susreta s mnogim vijećnicima i ratnim drugovima iz drugih krajeva. Mi smo se interesirali kako je u Makedoniji, pod kakvim se uvjetima narod i njegovi borci bore u Makedoniji, Srbiji, u Sandžaku i Crnoj Gori, i obratno, oni su se interesirali kako je kod nas. Tako smo jedni drugima prenosili iskustva i zapažanja.

Bilo je predviđeno da na zasjedanju budu dva govornika iz Dalmacije. Bio sam za to da ovaj put govori dr Ljubo Leontić, jer bi bilo dobro da se čuje riječ progresivnog građanskog političara iz Narodnooslobodilačkog pokreta. On je i govorio jako dobro, naravno on je bio odličan govornik, sposoban advokat i ugledan čovjek. U svom govoru izrazio je zahvalnost Komunističkoj partiji Jugoslavije i Narodnom frontu, koji su poveli našu slavnu oslobodilačku borbu, koji su uspjeli očuvati narod od istrebljenja. Govorio je i o značaju ovog zasjedanja. Evo govora moga kuma Ljube, advokata koji me je branio pred sudom.

Predsjedavajući: *„Za riječ se javio dr Ljubo Leontić, vijećnik iz Dalmacije.“*

Dr LJUBO LEONTIĆ (Hrvatska):

„Drugovi i drugarice, dopustite da dam izražaja bezgraničnom veselju i bezdanoj radosti u ime ostataka revolucionarne omladine iz predratnog vremena, iz prvog svjetskog rata, u ime onih ostataka koji su ostali vjerni sebi, svojim drugovima i svome narodu, da dam izražaja bezgraničnoj svojoj radosti što danas vidim da se ostvaruje onaj san koji smo mi kroz maglu gledali. Ali, da se dadne izražaja osjećanju, treba - 'ko je pošten - da kaže punu istinu. Ostvarenje toga sna ne bi uslijedilo da nije rukovodstvo narodnog pokreta uzela u svoje ruke Komunistička partija. (Aplauz).

Ima, drugovi, puno razloga zbog kojih se Komunistička partija stavila na čelo narodnooslobodilačkog pokreta i pozvala narod u sveti, otadžbinski rat. To je bilo zbog toga što se Komunistička partija oduvijek borila za interese naroda i zemlje, što je narod imao u nju neograničeno povjerenje, što je ona bila sposobna da rukovodi narodnooslobodilačkim pokretom. Prvo, ona je imala realnu podlogu, a, drugo, imala je ona i moralni poziv za to. Realnu podlogu, jer je ona za razliku od nas, koji smo kroz maglu gledali, upoznala zakone društva i stvarnosti života, proučavala te zakone temeljito i tu stvarnost shvaćala; njoj je bio jasan put koji vodi cilju koji će ona umjeti ostvariti. A moralni razlog da baš ona bude legitimna, da bude izvršna, to je svima jasno i svakome poznato: prekaljena u teškoj borbi, jedina gonjena partija u Jugoslaviji; u tamnicama i glavnjačama očeličila se ona i prekalila za ovu veliku borbu. I tako moralno formirana ona je našla odjek uz svakog poštenog iz svog naroda. (Aplauz). Danas je teško reći da li se narodi i svi pošteni ljudi iz svih drugih stranaka mogu odvojiti od Komunističke partije. Jer, ona je stvorila čudo. Čudo za onog koji nije umio da upozna istinu. Zaista, može se reći da su dva svjetska čuda stvorena u našem vijeku. Jedno, ono što je Rusija stvorila u miru i ratu, a drugo svjetsko čudo je ono što je Tito s Komunističkom partijom stvorio u okupiranoj Evropi. (Aplauz).

Koristeći se iskustvom, onim moralnim razočaranjem koje su doživjeli drugovi heroja i mučenika, koje su pretrpjeli u prvom svjetskom ratu i poslije toga, ja mislim da neće biti deplasirano da s ovog mjesta apeliram na jedno: nemojte da narod doživi slično razočaranje, a neće ga doživjeti ako ostanemo vjerni sebi i vjerni pokretačima ovog narodnooslobodilačkog pokreta koji je narodu povratio samopouzdanje i svijest u same sebe. (Aplauz).

Naš narodnooslobodilački pokret i veliki Sovjetski Savez velike su garancije da će se ispuniti sve naše težnje. Garancija je u Komunističkoj partiji, garancija je u našoj narodnooslobodilačkoj vojsci.

Drugovi i drugarice, ja mislim da mogu reći da su i svi oni mrtvi heroji i mučenici iz revolucionarne omladine iz prvog svjetskog rata, da su i oni danas s nama, jer kao što je drugi svjetski rat nastavak prvog, i ovo je nastavak onog što su čestiti i pošteni omladinci u onom vremenu - kad nisu postojali uvjeti za ostvarenje ovakvih djela - htjeli i željeli stvoriti, ali možda nisu znali, nisu bili svjesni puta i načina koji bi ih doveo do ostvarenja."

Jasno, svi su očekivali da ću i ja govoriti, kao partijski i vojni rukovodilac Dalmacije. Ali je Vice Buljan, ništa meni ne govoreći, uredio s dr Pajom Gregorićem kao predsjedavajućim te večeri, da govori on, Vice Buljan. Nije mi žao da je Vice govorio. Bilo mi je žao i krivo da je slabo govorio. On je, kao i obično, improvizirao. Bio je čuven po svojoj duhovitosti i rječitosti, ali te večeri ništa mu nije išlo. Poslije se pravdao da se smeo, da je bio impresioniran i da se zato izgubio…

Tako je Vice upropastio priliku da se kaže objektivno što je sve Dalmacija dala u borbi za novu Jugoslaviju. Tako ništa nije rečeno o učešću Dalmatinaca u borbama na Neretvi i na Sutjesci, o herojskoj obrani Splita od Nijemaca, o stvaranju divizija i Osmog dalmatinskog korpusa, o Ratnoj mornarici, o prvoj diplomatskoj misiji nove Jugoslavije, o našim bazama u Italiji, o narodnom ustanku u cijeloj Dalmaciji.

Prošao je ovaj veliki historijski skup, a da o učešću Dalmacije nije rečeno ono što je Dalmacija zaslužila i što je trebalo da trajno ostane u dokumentima, najznačajnijeg ratnog zasjedanja novog parlamenta naroda Jugoslavije!

Svi su se čudili zašto ja nisam govorio, očekivali su da ću ja dati pravi izvještaj o Dalmaciji, kao partijski i vojni rukovodilac od početka rata. Govorilo se da su Tito i ostali iz rukovodstva iznenađeni da ja nisam govorio.

Nisam pravio pitanje od ovoga, a Vice me je neugodno iznenadio svojim postupkom. Bilo bi normalno da smo razgovarali i da mi je rekao da želi govoriti on. Ovako je meni iza leđa izišao na govornicu i potpuno podbacio. To je trajna šteta, koja se više ne može ispraviti.[7]

Izabrano je Predsjedništvo AVNOJ-a. To tijelo je postalo prvi kolektivni šef države, republike Nove Jugoslavije, na čelu s dr Ivanom Ribarom. Naravno, stvarnu inicijativu i političku moć imao je Tito, proglašen za Maršala i ujedno prvi predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, dakle, na čelu nove vlade. Za podpredsjednike AVNOJ-a izabrani su Moša Pijade, Antun Augustinčić, Josip Rus, Dimitar Vlahov i Marko Vujačić, za sekretare Rodoljub Čolaković i Radonja Golubović. Članovi Predsjedništva su: Babović Spasenija, Belovuković Milan - Deva, Broz Josip - Tito, Butozan dr Vaso, Grulović Nikola, Karamatijević Jevstatije, Kecmanović dr Vojislav, Leković Voja, Marković Momčilo, Nešković dr Blagoje, Opačić Stanko - Ćanica, Petrović Nikola, Popović Koča, Pribićević dr Rade, Pucar Đuro - Stari, Ranković Aleksandar, Ribnikar Vladislav, Stambolić Petar, Stević Luka, Vukosavljević Sreten, Zečević Vlada, Žujović Sreten, Bakarić dr Vladimir, Vrkljan Ante, Frol Frane, Gregorić dr Pavle, Gržetić Maca, Hebrang Andrija, Krajačić Ivan, Krce Pavao, Krstulović Vicko, Lakuš Filip, Leontić dr Ljubo, Magovac Božidar, Mandić dr Ante, Nazor Vladimir, Preka Aleksandar, Smodlaka dr Josip, Sremec dr Zlatan, Avšič Jakob - Rade, Bevk France, Fajfar Tone, Jeras Josip, Kardelj Edvard, Kidrič Boris, Leskošek Franc, Mikuž dr Metod, Vidmar Josip, Karabegović Osman, Kurt Husnija, Sudžuk Muhamed, Đilas Milovan, Miljanić dr Niko, Andonov Metodija - Čento, Apostolski Mihailo, Pop-Tomov Vlado.

Kada je zasjedanje završeno, uvečer je bio pogreb Ive Lole Ribara, čije je tijelo s mjesta pogibije prenijeto u Jajce, po Titovoj naredbi. Padala je kiša i susnježica, a onda snijeg. Bilo je vrlo hladno. Svi smo bili na okupu. Kada je govorio dr Ivan Ribar i kad je kazao da su mu oba sina poginula, bilo je to potresno. Čudio sam se i divio snazi i čvrstini toga čovjeka, oca koji mirno i ponosno govori o palim sinovima. Sjećam se da je završio riječima: „Gdje ste vi stali, ja ću nastaviti!“

Njegove riječi zavjeta su odjeknule u nijemoj tišini. Svi potreseni. Zauvijek sam te riječi upamtio.

---

[7] Sam Vicko nije nikada iskazao sumnju da je Vice Buljan ovako mogao postupiti po nalogu ili sugestiji ili dogovoru s Titom i rukovodstvom. No, teško je pretpostaviti da je sam predsjedavajući dr Pavle Gregorić, imao kapacitet odlučivanja da eliminira kao govornika Vicka Krstulovića. Od davnih dana, prije rata, dr Gregorić je bio u bliskim odnosima s Titom. Moglo bi se smatrati ispravnim da tako iskusan čovjek kao dr Gregorić, provjeri kod vrhovnog rukovodstva zašto netko iz Dalmacije želi da zaobiđe Vicka i uzme mu riječ na zasjedanju AVNOJ-a.
Moguće je ostati na pretpostavci da Gregorić i Buljan nisu sami donijeli tu krupnu odluku, koja je Vicka lišila mogućnosti da nadležno govori na historijskom zasjedanju AVNOJ-a. Vicko je sjedio iza, vrlo blizu Tita, u dvorani u Jajcu. Da je Tito zaista bio iznenađen, nema sumnje, da bi odmah na licu mjesta upitao Vicka ili ga čak uputio da govori. Za ovu situaciju moglo bi se reći po narodnoj - vuk sit, a koze na broju...). Nap. pr.

U Bihaću i u Jajcu, 1942. i 1943., u Evropi pokorenoj od Hitlerovih divizija, mi u Jugoslaviji pod strašnom okupatorskom silom koja pritišće naš narod i zemlju, pored užasnih zločina domaćih izdajica, koji su nam bili daleko teži i opasniji nego okupatori, sve smo teškoće savladavali i pored nepravilnog ili nedopustivog gledanja i odnosa Staljina prema našoj oružanoj borbi. On se nije slagao da mi stvaramo našu narodnu vlast i našu narodnu vojsku, armiju, nego da budemo neki diverzanti ili pokret otpora i da čekamo na oslobođenje da dođe Crvena armija.

Naša snaga je bila takva da sve to skupa nije moglo spriječiti rađanje naše partizanske nove države. Naše nove Jugoslavije ujedinjene kroz vatru, krv i žrtve. I na frontu i u pozadini rasle su naše vojne jedinice i politička snaga. Plameni ustanak u Dalmaciji i oduševljenje naroda za borbu i za novu državu jasno su govorili i Saveznicima da je nezaustavljiva pobjeda partizana.[8]

Dalmacija u dokumentima AVNOJ-a

Danas, četiri decenije nakon II zasjedanja AVNOJ-a, nažalost, možemo reći da Dalmacije nema u tim dokumentima, kao da nije ni postojala! Ništa nije izvučeno i naglašeno od onih ogromnih dometa partizanske borbe u Dalmaciji, ništa nema o ulozi Dalmatinaca na Neretvi i Sutjesci, ništa nema o činjenici da smo uputili prvu diplomatsku misiju Nove Jugoslavije kod Saveznika, ništa nema o činjenici da prvi put na stranoj teritoriji zavijorila nova zastava Jugoslavije.

Nigdje nije jasno rečeno da je misija, koju je trebao voditi Lola u Kairo, bila posljedica naših prodora kod Saveznika, one misije koju sam uputio brodom „Bakar“. A Dalmacija je stvarno bila veza Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije sa Saveznicima i čitavim antifašističkim svijetom.

Evo primjera kako se može puno govorit', a malo reć'. Bakarić, godine 1963. ovako piše o tim danima. Njegov članak: „Na sastanku CK KPJ detaljno je pripremano drugo zasjedanje AVNOJ-a.“

„Nije sasvim lako danas, nakon skoro 20 godina, ocijeniti značaj II zasjedanja AVNOJ-a. Treba, međutim, reći da ono za Hrvatsku pada u jedan period kada se narodnooslobodilačka borba rasplamsavala i kada se vodila praktički na svakom djeliću naše zemlje, tako da je zasjedanje AVNOJ-a imalo neposredne veze s daljim rasplamsavanjem borbe. Ono je imalo izvanredno značenje u porazu izvjesnih reakcionarnih grupa i snaga unutar same Hrvatske u to vrijeme. Kao što je poznato, do toga vremena su u narodnooslobodilačku borbu već pristupile široke narodne mase u svim krajevima. Pitanje, definitivno pitanje ustanka hrvatskog seljaka je bilo u to vrijeme već praktički riješeno. Međutim, u općim političkim razmjerima bilo je pitanje daljeg držanja vodstva Hrvatske seljačke stranke, uglavnom mačekovaca; za njihovo držanje bilo je od presudne važnosti pitanje dalje budućnosti Hrvatske u okviru Jugoslavije. S Drugim zasjedanjem AVNOJ-a u Jajcu dati su odgovori na ta pitanja. Ti su

[8] Napomena: o tome svjedoči izvještaj američkog ambasadora Roberta Marfija ministru vanjskih poslova SAD, poslan iz Alžira 1944. u kojem ovaj Jadransku obalu, odnosno Dalmaciju, naziva „pokrajinom dobro poznatom po komunističkim tendencijama“.

odgovori vrlo jasno rečeni i bili su toliko precizni da se više sva ta reakcija nije mogla nadati nikakvoj budućnosti. Rezultat je bio da su i krajnje grupe mačekovaca počele hvatati vezu s narodnooslobodilačkim pokretom, a to je značilo da nema drugog izlaza za Hrvatsku nego vezivanje uz onakvu Jugoslaviju kao što ju je II zasjedanje AVNOJ-a zacrtalo. To je imalo, naravno, svog odjeka i na međunarodnom polju. U svijetu su odluke II zasjedanja AVNOJ-a primljene kao historijski fakat i značile su novu etapu u razvoju međunarodnih odnosa Jugoslavije. Kao što je poznato, zapadni saveznici nisu formalno priznali te odluke, ali su u vezi njih poduzimali akcije za pomirenje kraljevske vlade i Nacionalnog komiteta, a to je bila ipak jedna forma de facto priznanja Nacionalnog komiteta. To je značilo da je trebalo kraljevsku vladu adaptirati prema novonastaloj situaciji. Tu novonastalu situaciju smo diktirali mi. Za reakcionarne dijelove ostalih hrvatskih političkih stranaka to je značilo da i oni sebe moraju adaptirati prema nama. Zato su, kao što je poznato dolazili i na teren izvjesni izaslanici službenog Mačekovog vodstva, a to se odrazilo u tome što je nama sada bila mnogo lakša dalja mobilizacija narodnih masa za borbu, tako da je ll zasjedanje označavalo početak nove etape u razvoju narodnooslobodilačke borbe.

U samim konkretnim pripremama za zasjedanje u Jajcu nisam sudjelovao. Međutim, sudjelovao sam indirektno na različitim sjednicama tadašnjeg ZAVNOH-a i Centralnog komiteta KP Hrvatske. Samo zasjedanje pripremano je ranije na jednom sastanku Centralnog komiteta KPJ u Jajcu, gdje je bilo načelno dogovoreno o tome kakve odluke treba zasjedanje da donese i kako treba sastaviti Nacionalni komitet da bude dovoljno reprezentativan. Mi smo tada vrlo obilato i mnogo diskutirali o tome kakva treba da bude naša delegacija na samom AVNOJ-u, kako treba da izgleda hrvatska reprezentacija u Nacionalnom komitetu. Nastojali smo da ta reprezentacija bude takva da predstavlja sve ono što se nalazilo u narodnooslobodilačkoj borbi, ali da bude usmjerena i naprijed, t. j. na neposredne zadatke daljeg razvoja narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj. Zato smo naročito istaknuli predstavnike Hrvatske seljačke stranke koji su pristupili narodnooslobodilačkom pokretu i to kako lijeve, koji su se s tim pokretom stopili do kraja tako i one desne, koji se nisu stopili s pokretom i koji su ušli u njega manje-više iz špekulativnih razloga. Tako su u Predsjedništvu AVNOJ-a dolazili do izražaja naši ljudi, kao što je Filip Lakuš, stari radićevac koji je bez kolebanja i bez rezerve pristupio narodnooslobodilačkom pokretu, ili, na primjer, podpredsjednik samog Nacionalnog komiteta Magovac kod koga to nije baš bio slučaj. U prvim planovima je bilo predviđeno da i ja uđem u Nacionalni komitet. Zatim smo se sporazumjeli da ne idem, nego da napustim položaj političkog komesara Glavnog štaba i da budem državni podsekretar Nacionalnog komiteta za vanjske poslove. Tako sam napustio Hrvatsku i otišao u Jajce na tu novu dužnost. Tamo sam, međutim, nekoliko dana nakon toga bio kooptiran u Nacionalni komitet i postavljen za povjerenika bez portfelja i zamjenika dra Smodlake, koji je bio povjerenik za vanjske poslove. U tim pripremama smo naravno diskutirali o zadacima AVNOJ-a i o našem daljem radu u Hrvatskoj oko popularizacije odluka. Već sam o tome govorio malo prije, kako je to veliki značaj za nas imalo i kako se pokazalo da je ova linija biranja delegacije bila pravilna.

Tokom mog boravka u Jajcu za vrijeme II zasjedanja imao sam više razgovora s drugom Titom, specijalno o situaciji u Hrvatskoj. To je bilo ne samo zato što sam bio

politički komesar Glavnog štaba, gdje sam podnosio izvještaje o stanju, nego i zbog toga što smo tada morali preispitivati čitav niz političkih odnosa u samoj Hrvatskoj u vezi sa zadacima AVNOJ-a. Spomenuo sam da su u to vrijeme dolazili k nama iz Hrvatske seljačke stranke, odnosno Mačekovi ljudi s oba dva kraja, i s ljevice i s desnice. S Titom sam uglavnom vodio razgovore u tom periodu i periodu neposredno poslije zasjedanja o daljoj politici u Hrvatskoj, to jest o tome kako, do koje širine ići u dalje saveze s političkim partijama i političkim ljudima u samoj Hrvatskoj. Mislim da je Tito tada vrlo jasno vidio situaciju i borio se za to da Hrvatska bude što bolje reprezentirana, upravo radi toga da nam se izvana, iz inostranstva, ne mogu praviti veće neprilike s prigovorima da narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj ne predstavlja cjelokupnu Hrvatsku. S tim u vezi je bio čitav niz Titovih kritičkih primjedbi na pojedine naše pothvate i dao je niz uputa kako treba tu našu političku liniju poboljšati. On je sam imao dugi razgovor s Magovcem, raspravljajući s njim i o našim pogreškama i o njegovim namjerama, o njegovim pogledima na budućnost. Iz tog razgovora koji mi je poslije ponovio, izvukao sam niz pouka, niz primjedbi na naš rad i niz novih zadataka za CK Hrvatske i za Narodnooslobodilačku vojsku u Hrvatskoj. Ja sam sam nekoliko mjeseci poslije toga, to jest početkom marta, išao u Hrvatsku s njegovim daljim porukama na toj liniji. Mislim da je samo zasjedanje i Titova intervencija tu učinila mnogo da smo razvili narodnooslobodilački pokret i da smo stvarno na koncu rata izišli ne kao pobjednička grupa, nego kao stvari predstavnici čitavog hrvatskog naroda.“

Ovo je prava ilustracija Bakarićevog „fiškalskog“ nastupanja i zaobilaženja istine. On ni jednom riječju ne spominje Dalmaciju, a bio je na položaju političkog komesara Glavnog štaba NOV Hrvatske! To je Bakarić, s kojim sam kao i s Vladom Popovićem, imao natezanja u Donjem Lapcu 1942., a Bakarić je dobro znao da je još 1942. Dalmacija ostvarila sve ono što Hrvatska nije još ni u vrijeme II zasjedanja AVNOJ-a 1943.! Iz ovoga što on iznosi, a Dalmaciju i ne spominje, postavlja se pitanje gdje on locira Dalmaciju i kako to da ne vidi rezultate borbe hrvatskog i srpskog naroda Dalmacije i domete jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta? On jasno pokazuje da oni, u gornjoj Hrvatskoj, ni do kraja 1943. nisu uspjeli stvoriti taj jedinstveni front, pokazuje da imaju stalni kompleks prema HSS i Mačeku, koje smo mi u Dalmaciji porazili, a oni se moraju s njima nagoditi.

Bakarić prešućuje svoju podređenost liniji Andrije Hebranga i ne uspijeva prikriti svoju orijentiranost samo na Hrvatsku. Tada 1943. Bakarić je poslušno provodio sve što je Hebrang s Krajačićem postavljao i nije se suprotstavljao autoritetu Hebranga, koji je bio politički sekretar CK KPH.

Naravno da Bakarić nije istinito objasnio kako je dr Josip Smodlaka postao naš prvi ministar vanjskih poslova. Jasno je da je njemu bilo poznato da sam Titu napisao pismo s prijedlogom za Smodlaku i da je to Tito i uvažio. No, iz ovoga što navodi Vlado Bakarić, o danima prije pogibije Lole i samog zasjedanja, on govori da je na tim sastancima, na kojima ja nisam bio, on bio predviđen za državnog podsekretara i zamjenika Smodlake. Čudno je da ne spominje Lolu Ribara i još je čudnije da je Bakarić figurirao kod Tita i vrhovnog rukovodstva za mjesto rukovodioca vanjskih poslova, još dok je Lola bio živ. Ja ne znam što je tu sve bilo, ali nije dobro. Te sjednice CK KPJ, koje spominje Bakarić, to su sjednice na kojima ja nisam bio, a jesam član CK KPJ, a Bakarić nije. Na tim sjednicama CK KPJ, prije zasjedanja u

Jajcu, prije nego sam i ja tu došao, Dalmacija je partijski svedena na Oblasni komitet, ukinut joj je status Pokrajinskog komiteta. Sve je to povezano s Hebrangom, čemu se naravno Bakarić, kao oportunista, nije suprotstavljao, a Tito i Politbiro CK KPJ su to prihvatili i donijeli kao svoju odluku. Bakarić predstavlja Tita kao izvor mudrosti i na taj način podvaljuje i Titu i svim dometima partizana i naroda, koji su imali ideju i inicijativu i vodili borbu i Tita postavili na mjesto rukovodioca borbe. On tvrdi da je Titova „intervencija“ dovela do toga da na kraju rata nismo bili „pobjednička grupa, nego stvarni predstavnici hrvatskog naroda“! Ovome ne treba komentara, ali je dobro da ljudi znaju i da im pomogne da shvate zašto je Bakarić mogao biti stalno u sedlu, od rata do smrti 1983. Eto, to je Bakarić, koji je od partijskih drugova koji su ga znali bolje nego ja dobio nadimke - Mrtvac, Svileni i Pizdek. Ovo dosta govori.

Zbog istine, dužan sam ovdje dati sjećanje dr Ljube Leontića, nosioca jugoslavenske ideje od prije Prvog svjetskog rata. Za razliku od Bakarića, on je konkretan i jasan i načelan u kritici.

„Druga Tita su odmah prihvatili za svoga vođu svi napredni ljudi u našoj zemlji.“

Ovo je naslov, a dalje slijedi:

„Slom talijanskog fašizma doživio sam u Splitu kao podpredsjednik ilegalnog Narodnooslobodilačkog odbora grada Splita. Zaključeno je da na tom mjestu ostanem i pod njemačkom okupacijom. Vrhovni štab NOV me je, međutim, pozvao pred sam pad Klisa, da pređem na slobodni teritorij.

Dramatski uzbudljivi su bili prizori talijanske kapitulacije. Neprijatelja su razoružavali mahom stariji muškarci (sa ženama, pa čak i s djecom) pomažući pri takvome žurnom poslu tek prispjelim partizanima - dok je mlađe, muško i žensko, listom ustalo da naoružano zauzme borbene položaje na Mosoru i Kozjaku. Dalmacija se već u toku prve dvije godine rata istakla među svim našim krajevima, a pred gradovima - Split, stalnim davanjem kadrova za NOV. Ali su nadasve splitske žene prednjačile svojim svako-noćnim probijanjem između bunkera, kroz ograde bodljikavih žica (oko anektirana grada prepuna talijanske vojske), da bi namirnicama i ratnom opremom opskrbljivale naše sve brojnije borce po okolnim brdima. Splićanke su tim odista zadužile oslobođenu zemlju i ujedinjeni narod za sva vremena.

Vicko Krstulović, komandant ondašnje IV Operativne zone, dočekao me s Ivom Lolom Ribarom u privremenom sjedištu svoje komande pod Mosorom. Dok smo išli prema Mosoru, po splitskom predgrađu, Solinu i Kaštelima, gorjela su brojna talijanska skladišta i arhive u općinskoj zgradi i prizivnom sudu, koje smo povlačeći se zapalili da ne bi poslužile njemačkom okupatoru. Hitlerove štuke su, međutim, uporno tukle (bombama i mitraljezima) logore svojih talijanskih saveznika, iz kojih je većina razoružanih vojnika već isplovila u našim trabakulima prema svojim obalama na drugoj strani Jadrana.

S mosorskog grebena prešao sam u poljička Gata, koja su ranije spalili četnici (pod okriljem talijanske vojske) poslije divljački bezobzirnih klanja zaostalih staraca i žena, dok su im omiški ustaše štitili bok.

Miloš Žanko prebacio me na Krilo - neposredno pred iznenadni upad njemačkih tenkova - da preko Brača pređem u Podgoru. Maks Baće posla tamo kurira da me, na putu do tadašnjeg sjedišta ZAVNOH-a u Otočcu, isprati do Livna. Krenuo sam skupa sa Škorpikom, prvim komandantom naše tek osnovane partizanske mornarice, iz Podgore preko Biokova, prema izloženu punktu pred Imotskim - tu nas je očekivao Drago Gizdić - ali su nam njemački tenkovi presjekli put. Ostatak noći proveo sam s Pecotićem i Gaćom u štabu komande njihova sektora i tu je drug Škorpik ubijen iz ustaške zasjede. Tokom dana probio sam se s kurirom i s nekoliko skojevaca do Livna. Cana Babović i Vanda Novosel s još nekoliko drugarica putovale su odatle istim kamionom na konferenciju AFŽ, ali nas je ustaški prepad iz Gospića zaustavio pred ulaskom u Otočac. Tada me je Srećko Manola prevezao autom do sjedišta Glavnog štaba Hrvatske, u Turijanskom. Poslije nekoliko dana sišao sam opet u oslobođeni Otočac gdje sam se sastao s Pajom Gregorićem i obradovao se svom starom profesoru botanike iz splitske gimnazije, našem bardu, Vladimiru Nazoru, predsjedniku ZAVNOH-a. Mnogo je radosnih susreta bilo s drugovima iz svih naših krajeva; na raznim sastancima, u uredništvu „Vjesnika“ ili pri razgovorima s predsjednikom AVNOJ-a Ivanom Ribarom i Vladom Zečevićem.

Sačekavši slovenske vijećnike, pošli smo u dugoj koloni na težak put prema Jajcu. Mada smo svi marširali pod oružjem (spremni po potrebi na sve), bili smo potpuno svjesni kako je naša prisutnost imala prvenstveno političku svrhu: da partizanskim borcima podržava vjeru u pobjedu, time što uz njih stoje svi jugoslavenski rodoljubi, sve što je napredno u domovini njihovih otaca dok na suprotnoj strani s neprijateljskim okupatorom ostaje samo narodni izdajnik. Širenjem ustanka Komunistička partija Jugoslavije sistematski je organizirala narodnooslobodilačku borbu okupljajući mase (pod znakom crvene zvijezde; bratstva i jedinstva) da bi revolucionarno disciplinirano vojskom držeći čvrsto na čitavom oslobođenom teritoriju svu državnu vlast - uvodila postepeno socijalistički državni poredak već u toku rata.

Radovao sam se takvome razvitku narodnog ustanka jer sam u tome gledao svestrani napredak i trajnu pobjedu jugoslavenskog narodnog jedinstva, pa stoga se još i više radovao svakom našem čovjeku (naročito progonjenom javnom radniku) kojemu bi uspjelo da s okupirana područja sretno stigne na slobodni teritorij. Pogotovo bih se s njima skupa obradovao borcima koji su stizali s ugroženijih strana i udaljenijih pograničnih krajeva (slovenskih, istarskih, vojvođanskih, crnogorskih, makedonskih) svrstani u organizirane jedinice jedinstvene NOV. Ali me stalno grijalo i posebno zadovoljstvo, koje će zagrijati jednako sve prozeble duše starijih opozicionih političara koji su poslije prvog rata, i naročito nakon osnivanja SDK 1927. godine, zagovarali suradnju s komunistima i okupljali sve napredne snage u narodni front, jer će im se sada pružiti najbolja prilika da se uvjere u pozitivan rezultat takvog nastojanja i rada većine Hrvata (HSS) i nadasve Srba (SDS). Jer inače reakcija na ustaško klanje pravoslavnog življa mogla je srpske mase četničkim pozivom na osvetu baciti na velikosrpsku stranu i pod okrilje kraljevske izbjegličke vlade, pa tim odgurnuti hrvatske seljake sasvim u separatizam NDH.

Tradicionalno vjerovanje porobljenih slavenskih plemena u ruski veliki narod i nadasve divljenje hrabrom držanju jugoslavenskih komunista pred policijskim progonima i sudovima „za zaštitu države“ (policijske), pripremalo je Partiji pogodno tlo

za dobro smišljen rad u narodu i kasnije za preuzimanje rukovođenja narodnim ustankom u kojemu će crvena zvijezda zasjati jačim sjajem od zlatne krune.

Druga Tita su prihvatili odmah za svoga vođu svi napredni ljudi ne samo na slobodnom teritoriju nego i u čitavoj zemlji - iako ga nisu poznavali niti su znali tko se krije pod tim ilegalnim imenom. I ja sam s ostalim znatiželjnim vijećnicima čekao u tunelu da svojim očima vidimo lice čovjeka u kojemu smo i dosad simbolički gledali barjaktara naše pobjede.

Nismo bili razočarani.

Titov profil izoštren patnjama revolucionara i ratnim burama, opaljeno lice, ponosno držanje glave i samosvjesni pokret ramena pri koračanju sve je to osvajalo simpatije boraca koji u mučnim vremenima traže prvoga među prvima da povede ustaničku vojsku bez ikakva kolebanja u život ili smrt. Snažan stisak drugarske desnice - s prkosnim osmijehom na izvajanim usnama i toplinom pogleda iz prodornog oka - povezuje čovjeka s čovjekom uzajamnom vjerom. I svi mi smo bili smjesta sigurni da je izabran između dobrih najbolji, pa ga svaki od nas u sebi iskrena srca već nazivao - maršal Jugoslavije.

Čika Janko, moj drug iz mladih dana i slikarski kolega iz predratnih vremena, priveo me je k zajedničkoj trpezi Vrhovnog štaba, oko kojeg sam u svakodnevnim sastancima skoro do kraja 1943. godine, a posebno pri radu zakonodavnog odbora, imao dosta prilike da bliže upoznam Kardelja, Rankovića i druge odgovorne rukovodioce NOB.

Noćni sprovod Ive Lole Ribara - s kojim sam u Livnu (pred njegov odlazak za Glamoč) razgovarao posljednji put - dozvao mi je u sjećanje tragičnu pogibiju mnogih omladinskih prvoboraca na prekretnicama jugoslavenske historije. Historičari će dugi niz decenija pokušavati da odgonetnu značenje jugoslavenskog ustanka za historiju svijeta (u vezi s događajima u svim narodima koje poslije sarajevskog atentata pokrenu prvi svjetski rat) i posebno značenje martovskih demonstracija i državnog udara u Jugoslaviji, kojim je, po Hitlerovu priznanju, odložen njemački napad na SSSR i tim evropski sukob sila rasplamsan u drugi svjetski rat u kome je pobjednička ruska revolucija trijumfirala i odrazila se na sve krajeve i narode svijeta.

Sav obuzet i zanesen osjećanjima i takvim mislima pošao sam skupa s dalmatinskim vijećnicima - poslije našeg skupnog slikanja s Titom - da u dvorani osamljene zgrade na zapjenjenoj Plivi sudjelujem u zasjedanju AVNOJ-a, historijske noći 29. novembra 1943. godine.

Promatrao sam u radnom predsjedništvu i trojicu starih drugova iz „jugoslavenske predratne omladine“, kad je u buri pljeskanja i gromka klicanja izišao na govorničku tribinu Tito. Prekidan često silnim aplauzom i skandiranjem održao je znameniti referat.

Diskusiju će zatim otvoriti „podpredsjednik vlade“ - gledajući samo u druga Tita („predsjednika vlade“) - da bi u svom govoru sasvim ignorirao narodni pokret i dinamiku revolucije koja je nepovratno likvidirala stare političke stranke i zastarjele društvene odnose bacila već u zaborav.

Prvi diskutant izazvao je time i naše negodovanje, i stoga me primorao da progovorim odmah za njim - usprkos užasnoj glavobolji - poslije jedne upadice dalmatinskih drugova i kratkog dogovora s Pajom Gregorićem.

Smisao mog govora- u kojemu nisam imenom spomenuo nikoga mogao bi se sažeti u jednu rečenicu stroge opomene starijeg ilegalca iz prvog svjetskog rata mlađim drugovima u drugom svjetskom ratu: da budno čuvaju tekovine naše revolucije i Komunističku partiju, jedinu pozvanu i sposobnu da zadrži u svojim rukama vlast otetu narodnim ustankom od onih koji nisu znali da shvate ono što je htjela da ostvari „predratna jugoslavenska revolucionarna omladina" niti su htjeli da očuvaju bar ono što su sabrali kroz vjekove jugoslavenski pregaoci, a ostvarili samo djelomično jugoslavenski dobrovoljci u prvom svjetskom ratu.

Povratak u Dalmaciju

U dva kamiona, mi vijećnici iz Hrvatske i Slovenije, došli smo iz Jajca u Bugojno, istim onim kamionima koje nam je dao Osmi korpus. Međutim, tu je došla vijest iz Vrhovnog štaba da vijećnici koji idu na sjeverozapad ne mogu proći onim putem preko Livna, Livanjskog polja i Grahova za Srb, nego moraju ići na Jajce, i dalje Mrkonjić Grad - Mlinište - Petrovac. Nas vijećnike iz Dalmacije i livanjskog područja situacija je silila, jer smo išli istim pravcem, pa smo željeli da se što prije vratimo na teren i tu je došlo do malog nesporazuma između nas, odnosno rukovodstva vijećnika Hrvatske i Slovenije. Naime, nama je bio nužan kamion da dođemo do Livna, a oni su željeli imati oba dva kamiona na raspolaganju. A meni se jako žurilo. Nastojao sam što prije opet doći u Dalmaciju, jer je neprijatelj nastupao ofenzivno. Onda zatražim od Jake Avšiča da mi on da jedan kamion delegacije Slovenije. Oni ionako nisu mogli nastaviti odmah put dalje. Ali, on ne da.

„Ljudi shvatite, vi ne možete ovdje uzeti još jedan kamion pored onoga koji ste dobili u Jajcu. Nismo samo mi u pitanju. Vlatko Velebit i Bil Dikin, a s njima i Milentije Popović i Vladimir Dedijer, koji su obojica ranjeni, treba da idu preko Dalmacije za Bari. Nije ovdje riječ samo o našim potrebama, ovdje se radi o međunarodnim odnosima i proboju Jugoslavije na međunarodnom planu!"

Ali, ništa. Jaka ne da i ne da. Onda sam uspostavio telefonsku vezu s Jajcem, tada sam rekao Arsi Jovanoviću, načelniku Vrhovnog štaba, da on naredi da nam se da taj kamion, kako bismo mogli izvršiti zadatak. A on će meni na to: „To se, Vicko, vi sami sporazumite. Što ja da tu naređujem!"

Još je bilo natezanja dok nam konačno nisu dali taj kamion. Nakon dva sata čekanja i objašnjavanja, uspjeli smo da se to pitanje riješi i krenuli smo ipak kamionom za Livno. Poslije rata sreo sam se Jakom Avšičem pa mi se tada izvinjavao: „Druže Vicko, ja bih dao kamion, ali nisam smio. On nije dao. Boris Kidrič!"

S tim kamionom smo prošli Kupreška vrata, prije nego ih je snijeg zatrpao. Tada više prolaza nema. Tako je Kidrič mogao smetati ostvarenju misije od velikog značaja, s nama su išli Dikin i Velebit. Ipak sam se izborio za kamion. U Livno smo stigli duboko u noći. Bilo je vrlo hladno, mislim, 3. ili 4. decembar 1943. godine.

Odmah sam otišao u Štab Osmog korpusa da se informiram gdje su naše jedinice, gdje su okupatorske snage, gdje je pritisak najjači i što da poduzmemo protiv neprijatelja. Uspjeli smo sve vijećnike iz Dalmacije rasporediti i svi su išli tamo gdje su ih vukli zadaci. Pavle Krce i

Vice Buljan krenuli su u Dalmatinsku Zagoru, a niz drugih preko trogirskog područja na otoke. Vinišće kod Trogira bilo je luka iz koje smo se prebacivali na Hvar i Vis. U Livnu smo ostali dva dana, samo Božanić i ja. Porazgovarali smo o svim našim zadacima i problemima i informirali se u štabu Osmog korpusa o situaciji na frontovima, jer se vodila borba protiv ustaša, Nijemaca i četnika na području Šuice, Duvna, zatim prema Imotskom i Mostaru i oko Sinja, Vagnja, Knina i Grahova. Raspored vojnih jedinica Osmog korpusa bio je - 20. divizija na pravcu Vagnja, Deveta divizija s jedinicama Prve proleterske, II srpske, II krajiške i još neke bila je na pravcu Aržana. Dvadesetšesta dalmatinska divizija bila je dolje na otocima, a 19. u sjevernoj Dalmaciji. Jedna brigada 19. divizije s Krajiškim odredom bila je na pravcu donjeg Livanjskog polja prema Grahovu. Žurili smo, osobito drug Božanić i ja da idemo što prije za otok Hvar, gdje se nalazilo političko rukovodstvo i Štab Mornarice, jer su Nijemci nakon našeg povlačenja iz Splita koncem septembra, odnosno u oktobru 1943. godine, nastojali da zavladaju čitavom obalom, pa i otokom Visom. Međutim, mi smo odlučno stali na stanovište da Vis treba pošto-poto držati i braniti, zato smo i željeli da u tom pravcu što prije krenemo i dođemo na otok Hvar, kako bismo se zajedno s vojnim i političkim rukovodstvom angažirali na tom zadatku. Bilo je također nužno da i dalje razvijamo naše baze u Bariju i drugim mjestima južne Italije, kako bismo osigurali prebacivanje i smještaj naših ranjenika, i hiljada žena, djece i staraca kojima je prijetio pokolj od strane okupatora i domaćih izdajnika.

Ujutro 6. decembra 1943. pošli smo iz Livna ja i drug Božanić i uz put razmišljali da li da idemo pravac Vaganj preko Prologa ili preko Čelebića za Sajković, pa preko Dinare za Dalmaciju. U meni je ipak više instinktivno nego po nečem drugom, prevladalo mišljenje da treba ići preko Gubara i Prologa na Vaganj, gdje se nalazila 20. Dalmatinska divizija. Uvečer sam se u štabu Osmog korpusa interesirao kakvo je stanje na položajima i skrenuo im pažnju da bi se mogle desiti da nas iznenade njemačke snage iz pravca Grahova i Knina i da bi trebalo to područje osigurati bolje, odnosno napraviti prepreke za tenkove i staviti minska polja, mostiće razoriti. Međutim, to nije napravljeno. Tek što smo otišli nedaleko od Gubara, probile su se tenkovske njemačke jedinice u Livno i tom prilikom su stradali naši avijatičari, sekretar Kotarskog komiteta drug Latifić i bilo je puno žrtava. Zbilja su Nijemci iznenadili naše i da smo mi krenuli preko Sajkovića umjesto što smo išli prema Vagnju, onda ja sigurno ne bih imao priliku da ovo pišem.

Kada smo stigli na Vaganj, održali smo sastanak s komandom 20. divizije i Politodjelom i prenijeli na njih direktive i odluke II zasjedanja AVNOJ-a, pa krenuli preko Svilaje i Moseća partizanskim kanalom na trogirski sektor i od Sevida ribarskim brodom prebacili se na otok Hvar. Na Hvaru smo mobilizirali sve naše snage, kako političke tako i pozadinske, organe narodne vlasti i vojne organe da se založe maksimalno na realizaciji svih onih odluka koje je II zasjedanje AVNOJ-a donijelo.

Nakon što je uništen onaj avion kojim je trebalo da pođe naša delegacija na čelu s Lolom, došao je saveznički avion i s Livanjskog polja odveo Vlatka Velebita, Vladimira Dedijera, Milentija Popovića, Miloja Milojevića, majora Dikina i još drugova, koji su također išli u Italiju. Uzletjeli su u zadnjem momentu.

U sklopu nadiranja na jadransku obalu, Nijemci su poveli veliku operaciju okruženja naših snaga na Biokovu. To područje držala je najmlađa dalmatinska divizija, Dvadesetšesta, formirana na Biokovu od nekadanjeg Biokovsko-Neretljanskog odreda, u koji su neprestano dolazili novi borci s otoka, naročito s Korčule i Hvara. U tijesnoj vezi i suradnji s ovim

odredom, pa brigadom i sada 26. divizijom bila je naša Ratna mornarica, osnovana u Podgori. Njemački napad nije uspio. Dvadesetšesta dalmatinska divizija je uspjela izbjeći opkoljavanje i frontalne borbe i izvršila je evakuaciju na otok Hvar. To je bio izvanredan manevar koji je pokazao sposobnosti naših partizanskih jedinica, a dokazao je i prednosti naših otoka, nepotopivih brodova. Kasnije je 26. divizija prešla na Vis. Uz njeno prisustvo, ovaj otok smo pretvorili u neosvojivu tvrđavu Jadrana i prvi glavni grad nove Jugoslavije. Sa Visa, najvećeg bojnog broda Drugog svjetskog rata, a on je to stvarno i bio, 26. divizija je s Ratnom mornaricom kasnije krenula u borbe za oslobođenje naše obale i kopna, sve do Trsta.

Konferencija kulturnih radnika Dalmacije u decembru 1943.

Sasvim je pravilno da se Kongresu kulturnih radnika Hrvatske u Topuskom 1944. daje veliki značaj. A što je prethodilo tom kongresu? Vidim da se ne odaje dužno priznanje Konferenciji kulturnih radnika Dalmacije, koja je održana znatno prije, u Hvaru 18. i 19. decembra 1943. godine. I ta konferencija je bila dokaz zamaha općenarodnog ustanka u Dalmaciji i širine našeg pokreta u kojem su bili uključeni i umjetnici i kulturni radnici. Inteligencija je bila potpuno u borbi na strani Narodnooslobodilačkog pokreta.

Čim smo započeli revoluciju kroz narodnooslobodilački rat, neprijatelj je pokušavao nametnuti klasnu borbu kako bi nas izolirao i odvojio od najširih narodnih masa. Ovo je jasno jer buržoazija i srednji slojevi su sasvim prirodno bili protiv revolucionarnih promjena. Okupatori i domaće izdajice, koji su odmah prihvatili suradnju s njima, posebno su se trudili da odvoje inteligenciju od našeg oslobodilačkog pokreta. U tome su doživjeli teški poraz. Mogu reći da je inteligencija u ogromnoj svojoj većini, a i dio buržoazije, išli su zajedno s nama u borbu.

Tako je okupator ostao izoliran. Imao je podršku bogate buržoazije i crkve i utjecaj u zaostalim krajevima gdje su ustaštvo i četništvo imali korijena. U toku NOB mi smo ih politički i vojnički tukli i na tom polju, pa su se u našim redovima nalazili i katolički i pravoslavni svećenici. Mi smo dobro pazili da ne napravimo sektaške greške, koje su činili rukovodioci u Srbiji, Crnoj Gori i Hercegovini, što nam se svima ljuto osvetilo, jer su mnogi otišli u četnike. Mi u Dalmaciji nismo širili iluzije o brzoj pobjedi u ratu i brzom dolasku Crvene armije u našu zemlju. Takve greške su rukovodioci pokreta činili od Zagreba, Beograda, Užica pa nadalje. To smo krvavo platili. Tito, Politbiro i Vrhovni štab su Moskvi slali depeše da im se u Crnu Goru dostavlja avionima oružje, gradili su piste za slijetanje sovjetskih aviona. Sve to govori kako su i sami bili žrtve svojih iluzija i nesposobni da proniknu u stvarnost rata. Sa gorkim zadovoljstvom mogu istaknuti da mi u Dalmaciji nismo čekali na Crvenu armiju, niti smo tražili da nam spuste oružje na Dinaru avionom.

Od samih početaka borbe 1941. nastojali smo da naš oslobodilački pokret bude općenarodni i da u njemu ima mjesta za sve što je čestito, pošteno i narodno. To je najšira platforma patriotizma. I pored nekih naših početnih neuspjeha, mi smo u Dalmaciji imali velike rezultate, od početka 1942., u mobiliziranju ljudi u Narodnooslobodilački pokret i njegove masovne organizacije. Taj se uspjeh vidno pokazao kad smo mogli popuniti sve brigade koje je doveo Vrhovni štab do Livna 1942. i kad smo potom formirali i nove, naše dalmatinske brigade. Bili smo svjesni da naša borba i revolucija ne mogu potpuno uspjeti, da

nećemo moći ostvariti ciljeve borbe za slobodu, ako ne odnesemo pobjedu na kulturnom i prosvjetnom polju.

Ta svijest rezultirala je krajem 1943. godine Konferencijom kulturnih radnika Dalmacije. No i ono što je već prije toga postojalo svjedoči o takvoj našoj orijentaciji na kulturu i umjetnost. Tu mislim na one brojne kulturne ekipe i vojne muzike u dalmatinskim brigadama i divizijama, zahvaljujući kojima su pjesma, poezija, muzika, likovne umjetnosti, kazalište, literatura i štampa stalno djelovale u našim jedinicama i s narodom. Te manifestacije su širile kulturu, podizale borbeni duh i davale nam krila da lakše izdržimo tešku stvarnost svakoga dana rata. Ja ne znam za neki sličan slučaj kao što je onaj koji se odigrao u okupiranom Splitu, kada smo ilegalno organizirali likovnu izložbu u stanu i ateljeu Marina Studina. Ne znam da li je ijedna druga izložba u ratnim uvjetima imala toliki broj posjetilaca kao ova. Aktivisti Narodnooslobodilačkog pokreta su na izložbu dolazili s lozinkom, umjesto ulaznice.

Gdje je bilo dalmatinskih partizana tu je bilo muzike, pjesme, poezije i umjetnosti. Od Vladimira Nazora, Jure Kaštelana, Živka Jeličića, Franičevića pa do onih manje poznatih, od kojih su neki postali priznati umjetnici, do onih za koje nitko i ne zna, jer su poginuli kao i toliki borci Dalmacije. Gdje god su bili borci, čak na Neretvi i Sutjesci, u zatvorima i logorima okupatora, ili u našim bazama u Italiji i El Šatu - svuda su radile škole, održavani su kursevi, učilo se, pjevalo u zborovima, pripremani su dramski komadi i skečevi. Često su te priredbe bile na visokom umjetničkom nivou, posebno je poznat nastup našeg zbora u Kairu i Aleksandriji, koji je vodio Josip Hace (Hatze). Poslije kapitulacije Talijani nisu krili svoje iznenađenje kad su čuli naše vojne orkestre, prosto nisu vjerovali da partizani imaju takvu muziku. A „Hajduk“ je kao nogometni tim Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije pobijedio reprezentaciju savezničke 8. armije u Italiji, sastavljenu od najboljih britanskih nogometaša. I naši plivači i vaterpolisti iz splitskog „Jadrana“ uspješno su se natjecali s Amerikancima, Britancima, Francuzima i drugim savezničkim vojnicima. Naša jugoslavenska zastava s crvenom petokrakom zvijezdom vijorila je s pobjedničkih jarbola, a zvuci naše himne „Hej, Slaveni“ odjekivali su na sportskim borilištima u Italiji, u prisustvu najviših savezničkih komandanata, među kojima je bio i general Ajzenhauer. Dirigirao je Oskar Danon.

U našoj borbi i revoluciji ratovali su i umjetnici i ostavili su djela visoke i trajne umjetničke vrijednosti.

Baš kad je njemački okupator, s jakim divizijama i motoriziranim pukovima, uspio zauzeti Split i druge dalmatinske gradove, na slobodnom Hvaru održana je Konferencija kulturnih radnika Dalmacije na kojoj se okupilo 40 književnika, kompozitora, likovnih umjetnika, arhitekata, naučnika i publicista. U radu su sudjelovali Ivo Tijardović, Josip Hatze, Cvito Fisković, Neven Šegvić, Šerif Šehović, Ivo Kurtović, Vjekoslav Kaleb, Jure Franičević, Živko Jeličić i drugi. Konferencija je održana na inicijativu Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju i Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora za Dalmaciju.

Konferencija kulturnih radnika Dalmacije izrazila je poruku u posebnom dokumentu, proglasu, koji na jednostavan i dubok način iskazuje da pripadnost kulturnih stvaralaca NOB-i ide linijom stoljetne borbe naših krajeva za slobodu i srastanje umjetničkih nastojanja s teškom i krvavom borbom naših naroda. U toj borbi umjetnici su našli budućnost svoje zemlje, u kojoj će njihov rad dobiti punu slobodu izraza. Ova konferencija bila je dalekovidno predviđanje socijalističkih dometa i težnji i potvrda stalne borbe za čovjekovu punu slobodu.

Želim ovdje dati Proglas umjetnika, književnika i publicista Dalmacije s konferencije održane 18., 19. XII 1943. u slobodnom gradu Hvaru.

„Iskrvavljena, izmučena i popaljena Dalmacija, ta kolijevka prastarog narodnog otpora i naše umjetnosti bila je oduvijek zemlja heroja i stvaraoca. Ovdje su već odavna plamsali ustanci protiv starih zavojevačkih težnji: križarskih ratova i mletačke okupacije. Protiv tuđina dizali su se kroz vjekove sinovi Dalmacije. Protiv Mlečana borili su se ovdje svojim umom Dubrovčani i oružanim otporom Neretvanski gusari, Zadrani, Trogirani i Lastovci, a protiv domaće i tuđinske tiranije digli se na ustanak i hvarski težaci. Opirući se stalno tuđinu ova se zemlja usprkos četiri-stoljetnog mletačkog jarma, izložena na granici naših naroda uplivu tuđe kulture i usprkos svojih trgovačkih i vjerskih veza sa susjednom Italijom, oduprla tuđinu i sačuvala do danas i na svojim najkrajnjim otocima, čistu hrvatsku narodnost. Ta domovina pučkog buntovnika Matije Ivanića, ustrajnih glagoljaša, Kružićeva junaštva i nepodmitljivih i neprestrašenih Nikole Bunića i Marojice Kabožića, Natka Nodila, Gaja Bulata, Frana Supila i bezbroj ostalih, nepoznatih branioca naših prava danas je najsramotnije izdana i prodana, progovorila je jače i cjelovitije nego ikada. Ustala je i planula u krvavom narodnom ustanku, povezujući herojske tradicije svog vjekovnog otpora protiv tuđina s nadčovječanskom borbom svojih partizana, koji su ga digli iz naših spaljenih sela i sputanih gradova, svjesni da brane istinu i čast svog izdanog naroda i njegovu uzalud ugušivanu svijest.

U Dalmaciji živi pjesma o mletačkom otimaču, a slobodarska misao ispoljava se u stihovima Gundulića i Botića. Sveslavenska povezanost očituje se u redcima Pribojevića. Ovdje su naši stari pjesnici osjetili potrebu da se izraze narodnim jezikom, da se kao Hektorović približe puku, pa da kao Lucić ili Kačić crpe građu svojih djela iz junačkih podviga naroda. Umjetničke sposobnosti otkrivaju se u smjelim gradnjama starih hrvatskih graditelja iz doba naše sredovječne samostalnosti, u skulpturama Radovana i Jurja Dalmatinca, u slikama Božidarevića, Čulinovića, Benkovića i ostalih naših likovnih umjetnika starijeg doba. Ovdje su glazbenici Jarnović i Lukačić stvorili dolična djela svog vremena. Ova je zemlja rodila pjesnika „Galeota“ Vladimira Nazora, za slobodu ovog krša i svoje misli poginuo je u mletačkim tamnicama Filip Grabovac, a od fašističkih krvoloka bio strijeljan Ivo Lozica.

Ovu čistu slavensku zemlju predao je izdajnik Pavelić fašističkoj rulji, koja je naišavši na otpor uvrijeđenog i svjesnog puka, palila naša sela, zatvarala i strijeljala najbolju djecu našeg naroda, htijući ugušiti naš jezik, izbrisati našu povijest i teško stečene kulturne tradicije.

U tom beznadnom času digli su se naši prvi borci, svjesni da su prihvatili teški boj. Naoružani Musolinijevi pljačkaši nahuckaše na našu goloruku mladost ustaše i četnike udružene izdajom i raskrvaviše našu ispaćenu zemlju. Bili smo svjedoci tih zločina nad našim narodom i vidjeli smo junaštvo naših partizanskih odreda i Narodno-oslobodilačke vojske pa smo osudili sve one koji su savjetovali pokornost i poticali bratoubilački rat. Ti pokvarenjaci iz vodstva bivše Hrvatske seljačke stranke, skupa s izbjegličkom londonskom vladom, prepustili su naš narod neprijatelju, okovavši ga dvostrukim lancem fašizma i hitlerizma. Svjesni naše herojske borbe i prošlosti, uvidjeli smo ispravnost naših mladih boraca i stupili smo skupa s narodom u borbu za slobodu i

narodna prava, protiv divljih i životinjskih nagona talijanskog fašizma i bahatog, junkerski prepotentnog, od prazne grlatosti promuklog pruskog hitlerizma.

Sada smo se okupili mi književnici, kompozitori, likovni umjetnici, arhitekti i publicisti, koji se u ovom času nalazimo na oslobođenom teritoriju Dalmacije, da skupa nastavimo i još jače očitujemo povezanost naših umjetničkih nastojanja s nadčovječnom borbom našeg naroda.

Poslije dvodnevne diskusije zaključili smo slijedeće:

1) Čvrsto uvjereni da je narodno-oslobodilački pokret, koji je povela slavna Komunistička partija, a u kojem su se okupili svi svjesni rodoljubi hrvatskog, srpskog i ostalih naroda Jugoslavije, ispravno pošao oslobođenju od fašističkog jarma i puni pouzdanja u našu herojsku Narodno-oslobodilačku vojsku i njenog Vrhovnog Komandanta Maršala druga Josipa Broza TITA i u naše rukovodeće političke ustanove s Nacionalnim Komitetom Oslobođenja Jugoslavije na čelu, koji braneći zemlju od okupatora i njegovih pomagača spašavaju našu kulturu i umjetnost, odlučili smo da i nadalje sav naš umjetnički rad i sve naše napore još čvršće povežemo s narodom, da bi i mi doprinijeli što veći udio u ovoj teškoj i krvavoj narodnoj borbi za potpuno oslobođenje i bratstvo naših naroda u slobodnoj demokratskoj i federativnoj Jugoslaviji, gdje će se i naš umjetnički rad moći ispoljiti i postignuti svoj najpuniji izražaj.

2) Osuđujemo izdajničko spletkarenje i rad izbjegličke londonske vlade, koja uzalud pokušava da nam opet skuči krvlju izvojevanu slobodu koja će se doskora herojstvom Crvene armije, savezničke vojske i naše Narodno-oslobodilačke vojske ostvariti, jer znamo da bi ta vlada pod okriljem monarhije i kralja raširila u našoj zemlji mračnjaštvo i tiraniju, protiv koje se i mi umjetnici i javni radnici borimo.

3) Odlučno osuđujemo one umjetnike i javne radnike, koji su u ovoj teškoj i krvavoj borbi napustili svoj narod i ropski se stavili u službu mračnog fašizma i njegovih slugu domaćih izdajnika ustaša, četnika, protunarodne klike Hrvatske seljačke stranke s Mačekom na čelu i ostalih i to samo iz lične, egoistične i časovite koristi, ogrješujući se time protiv naroda i protiv umjetnosti, koja može opstojati samo kao pravi izraz narodnih težnja i koja se razvija u slobodi.

4) Pozivamo sve one umjetnike, koji se nalaze sada na neoslobođenom teritoriju i koji uviđaju i osjećaju ispravnost Narodno-oslobodilačke borbe, osuđuju izdajnike svoga naroda, da najodlučnije ustraju u svom stavu i da nam se čim prije pridruže, pojačavši tako aktivno naše borbene redove.

5) Osuđujemo podlo iskorištavanje naših djela sa strane okupatora i njegovih slugu i oduzimamo im sva prava da se poslužuju našim djelima za svoje lažne i prljave ciljeve.

DA ŽIVI VRHOVNI KOMANDANT NAŠE NOV I POJ I PREDSJEDNIK NACIONALNOG KOMITETA MARŠAL JUGOSLAVIJE JOSIP BROZ TITO!

DA ŽIVI PREDSJEDNIŠTVO ANTIFAŠISTIČKOG VIJEĆA NARODNOG OSLOBOĐENJA JUGOSLAVIJE SA Dr IVANOM RIBAROM NA ČELU!

DA ŽIVI ANTIFAŠISTIČKO VIJEĆE NARODNOG OSLOBOĐENJA HRVATSKE SA PJESNIKOM VLADIMIROM NAZOROM NA ČELU!

DA ŽIVI OBLASNI NARODNO-OSLOBODILAČKI ODBOR DALMACIJE SA VICOM BULJANOM NA ČELU!

DA ŽIVE NAŠI SAVEZNICI: SOVJETSKI SAVEZ, ENGLESKA I AMERIKA!

DA ŽIVI BRATSTVO HRVATSKOG, SRPSKOG I OSTALIH NARODA JUGOSLAVIJE!

DA ŽIVI BRATSTVO SLAVENSKIH NARODA!

DA ŽIVI UMJETNOST U BORBI ZA SLOBODU!

Smrt fašizmu - sloboda narodu!

U Hvaru 19. XII 1943. godine.

Burić Marjan, Ing. Baldasar Helen, Bunk Rudolf, Čičin-Šain Andrija, Dujmović Šime. Ing. Drašković Vlatko, Franičević Marin, Dr Fisković Cvito, Franičević Jure, Hatze Josip, Ignjatović Nikola, Jeličić Živko, Kostović Ante, Knežević Joko, Kljaković Živko, Kurtović Ivo, Ing. Katunarić Boris, Ing. Kodl Josip, Kavurić Đuka, Kaštelan Jure, Kaleb Vjekoslav, Kirigin Josip, Lasić Milka, Miličić Jakica, Ing. Markovina Marko, Dr Miličić Sibe, Nakić Ljubomir, Petrić Bartul, Ing. Petrić Dragan, Ružić Vojka, Studin Marin, Šegvić Neven, Šehović Šerif. Tijardović Ivo, Ujdurović Aco, Vlajinić Žika, Vlajinić-Bakotić Adelina, Ing. Vukasović Milivoj, Vučetić Šime, Dr Žanko Miloš i Žanko Aljoša.

Trideset godina kasnije, 1973., našli smo se mi preživjeli na skromnoj svečanosti u Hvaru, da obilježimo ovu značajnu konferenciju. Ovoj proslavi štampa i televizija u našoj slobodnoj zemlji nisu pridali veliki značaj. Jasno je i zašto. Tek 1976. izdata je skromna knjižica, tu je i originalna ratna fotografija iz 1943. Učesnici konferencije i ja s njima. U legendi za snimak svi su nabrojani, a mene su izostavili. A bilo im je važno 1943. da se slikaju sa mnom, koji sam bio i inicijator te konferencije. Tom je prilikom govorio i drug Braco Borozan, konkretno i bez fraza, tako da je ostavio vrijedan spomenik našoj kulturi. Borozanov prilog: KULTURNO-UMJETNIČKA EKIPA IV OPERATIVNE ZONE ZA DALMACIJU u cjelini dajem u prilogu.

Obrana Visa - historijska odluka

Vezu sa Saveznicima, neposredne međunarodne kontakte, o kojima sam govorio, ne bismo ostvarili da nismo držali u našim rukama otok Vis. Sa Saveznicima smo postigli da nas pomažu materijalno, a poduzimali smo i zajedničke borbene akcije. Neophodno je historijskom aspektu odluke o obrani Visa dati sve činjenice, koje će pokazati da ta odluka nije usvojena ni lako, ni brzo. I tu sam se morao uporno i strpljivo nositi s nerazumijevanjem Tita, Rankovića i ostalih iz rukovodstva.

Otok Vis zauzeo je vodeće mjesto u obrani naše obale i kopna i bio je početni, presudni korak za međunarodnu afirmaciju i priznanje našeg Narodnooslobodilačkog pokreta, početkom oktobra 1943.

Tada je, 1. oktobra 1943, iz Visa, naoružanim brodom „Bakar“ naše partizanske mornarice, u Bari krenula naša prva grupa oficira u vojnu i diplomatsku misiju. U međunarodnim i stranim vodama i na stranom teritoriju prvi put je zavijorila nova jugoslavenska zastava. To je ujedno bila i prva ratna diplomatska akcija nove Jugoslavije, naš

prvi prodor u zapadni svijet. Na brodu su bili i naši teški ranjenici i evakuirano stanovništvo. Kapetan broda bio je Ante Matešić.

U danima kapitulacije Italije došli smo do više brodova. Pored „Bakra“ tu su i brodovi „Ston“, „Vardar“, „Bosna“, „Doksat“, „Ljubljana“, „Makarska“, „Cetina“, „Morava“ i više jedrenjaka i trabakula. Svi su oni plovili između Visa i Barija i baze u Monopoliju. To je bio pravi most, spas, tu su bile hiljade tona tereta, a ne sitnice koje se avionima mogu dopremiti! Naša Ratna mornarica imala je 11 parobroda, 15 naoružanih brodova i više od 40 patrolnih čamaca, kao i 250 jedrenjaka i leuta. Posade je činilo oko tri hiljade naših boraca, mornara. Bila je to već prava udarna sila koja je svaki dan rasla. U ratnom plijenu po kapitulaciji Italije došli smo do radio-stanica i konačno smo uspostavili radio-vezu s Vrhovnim štabom, Glavnim štabom Hrvatske i s našim bazama u Italiji.

Držeći otok Vis kao strateško uporište i sjedište političkih i vojnih rukovodstava Dalmacije i narodnih odbora kao organa vlasti, mi smo bili u stanju uspješno rješavati probleme naše afirmacije u vanjskom svijetu. Sa Saveznicima smo se dogovorili o liječenju naših ranjenika, o prihvaćanju našeg zbjega, o opskrbi vojnih jedinica i stanovništva otoka Visa.

Ovdje ću se zadržati samo na tome kako je došlo do odluke o obrani Visa i navesti što joj je prethodilo. Gledišta o mogućnosti obrane bila su oštro podijeljena. Tok događaja i težina situacije dovodili su do velikih napetosti među nama. Bio sam izložen stalnom pritisku da napustimo otok Vis, to je tražio i Tito. Neizvjesnost je prekinuta tek koncem siječnja 1944. kada je napokon Tito odobrio da se otok Vis ima braniti.

Njemački se napad na Vis očekivao krajem prosinca 1943. ili odmah na početku nove 1944. godine. U zimskim mjesecima kad vladaju jaki vjetrovi i uzburkano more. I s tog stanovišta odluka o obrani Visa bila je realna i opravdana. Naravno da su i nama ovakve vremenske neprilike ometale akcije, ali bio je to nama manji problem, jer smo se u prvoj fazi obrane odlučili za defenzivne akcije. Naše su snage uglavnom bile angažirane na izviđanju da nas neprijatelj ne iznenadi, a posebno na transportu našeg zbjega i ranjenika u Italiju. Brodovima smo iz Italije na Vis prebacivali oružje, municiju, opremu, hranu i sanitetski materijal.

U drugoj fazi, kad je otok već bio utvrđen, opskrbljen i branjen dobro naoružanim jedinicama 26. Dalmatinske divizije i Ratne mornarice, bilo je moguće da se iz pasivne faze prijeđe na ofenzivne akcije. Zadati su jaki i teški udarci Nijemcima na tako važnoj jadranskoj komunikaciji, tim više što su im kopnene veze bile prekidane akcijama partizana na kopnu Dalmacije.

Treba osim ovoga istaknuti da se akcije pomorskih partizanskih snaga već u to vrijeme nisu ograničile samo na dio srednje i sjeverne Dalmacije, nego su se na kraju proširile sve do Rijeke, Istre i konačno do Trsta. Upravo teren na Visu omogućavao nam je dobru preglednost, ne može se prići otoku neopažen, tako da smo organizirali efikasnu obranu, što je isključivalo mogućnost da nas Nijemci uhvate na spavanju i iznenade.

Položaj Visa u centru Jadrana, po mojem sagledavanju strategije, tražio je da otok bude utvrđen i da ga mi držimo.

Vis je, kako nam i historija kaže - ključ Jadrana. Tko njega drži ima prevlast na Jadranu, a taj ima i stratešku i taktičku prednost u odnosu na neprijatelja.

More u miru i ratu povezuje narod i zemlju s cijelim svijetom. More nikad ne izolira, ono spaja ljude. U momentu o kojem je ovdje riječ, otok Vis znači za nas poziciju koja nam je omogućila da ostanemo na moru i da preko njega zadržimo veze sa Saveznicima i da lako i brzo pokrećemo na sjever i jug svoje oružane snage. U tom svijetlu treba gledati odluku Vrhovnog štaba o obrani Visa.

Evo kakav je bio slijed događaja prije nego je ta odluka donesena. Poslije prvog oslobođenja Splita od dobrovoljaca je formiran 8. Dalmatinski korpus, s četiri divizije. Međutim, neprijatelj nastupa forsirano prema Jadranu. Ogorčene borbe vode se do kraja 1943. godine kada su Nijemci zagospodarili obalom, te zauzeli poluotok Pelješac i otok Korčulu.

Poslije pada Korčule, na Hvaru se 26. decembra 1943. održava sastanak štabova 26. Dalmatinske divizije, Ratne mornarice i Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju radi analize neuspjeha na Korčuli i korištenja stečenog iskustva za dalju organizaciju obrane otoka. Operativno, situacija je zahtijevala: ili braniti ono što se dade, snagama kojima se raspolagalo, ili potpuno napustiti otoke. Svi su znaci govorili da neprijatelj misli svojim nadmoćnim snagama nastaviti s osvajanjem otoka. Operativni štab za obranu otoka donio je 29. decembra odluku da se jedinice 26. Dalmatinske divizije i Ratne mornarice prebace na otok Vis. Dva dana kasnije, isti Štab donosi naređenje o obrani Visa u pretpostavci da će se i Vrhovni štab složiti i odobriti tu odluku. Tako se Vis počeo utvrđivati i pripremati za upornu obranu.

Iz depeša koje su se u tom kritičnom razdoblju izmjenjivale, jasno se razabire da su gledišta i mišljenja bila podijeljena. Tu neizvjesnost prekida 20. januara 1944. godine konačno naređenje Vrhovnog štaba, koji se složio sa stavom vojnog rukovodstva na Visu, a naročito sa stavom Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, koji se posebno zalagao za upornu obranu otoka Visa. Evo tih depeša:

17.11.1943. Štab Mornarice prima od 8. Korpusa ovu depešu:

„Fortifikacijom organizirajte obranu otoka, pripremite se za evakuaciju svakog otoka ako bude napadnut. Štab Mornarice ima prednost u rukovanju odbrane otoka i aktivnom djelovanju mornarice. Hitno stupite u uzajamnu vezu.“

17.11.1943. Štab Mornarice odgovara na navedenu depešu 8. Korpusa:

„7/ Mi smo se orijentirali na obranu otoka bez povlačenja, zato jasno odgovorite što ste mislili s ovom nejasnom depešom o evakuaciji. Da li sve snage 26. Divizije da ostanu na otocima...“

19.11.1943. Štab Mornarice javlja 8. Korpusu:

„Formirali operativni štab za obranu otoka u kojem je 26. Divizija i Štab Mornarice. Izvršili raspored snaga i operativnog rukovodstva za svaki otok i poduzeli sve mjere za obranu. Mislimo, da na otocima ima previše snaga. Organiziranje evakuacije otoka u pitanju, jer je neprijatelj na moru jači od nas. Saveznička pomoć nesigurna. Za konvoj 1. i 9. brigade molit ćemo saveznika.“

Ovdje treba reći da je Operativni štab za obranu otoka srednje i južne Dalmacije bio formiran naredbom Štaba Mornarice NOVJ od 16. novembra 1943. U ovaj Operativni štab ušao je Štab Mornarice i načelnik štaba 26. Divizije. Područje je bilo podijeljeno na tri operativna sektora: 1. Šolta - Brač, 2. Hvar - Vis i 3. Korčula - Mljet - Lastovo. Razlozi da se formira taj posebni operativni štab bili su višestruki: neposredna ugroženost otoka nadiranjem neprijatelja na slobodnu obalu od Omiša do ušća Neretve, osobina otoka da su izolirani morem zbog čega je za vrijeme borbe otežana veza s otocima i da bi se učvrstila jedinstvena komanda nad svim jedinicama na svim otocima. Podjela na operativne sektore ujedinjavala je komandu svih jedinica i neposredno omogućavala upotrebu svih sredstava, a time se ostvarivala i njihova najefikasnija obrana.

27.11.1943. Štab Mornarice naređuje Operativnom štabu za obranu:

„Sa odredom 3. Sektora pojačati obranu Visa. Do daljnjeg u sastavu Hvarsko-viškog odreda, a podčinjen Operativnom štabu - Vis. Jedan odgovorni član da uđe u Operativni štab. Izvršite nov raspored snaga za obranu Visa i izvijestite.“

Kasnije, **25.12.1943.** Oblasni komitet KPH za Dalmaciju šalje 8. Korpusu depešu:

„Saveznici nisu intervenirali ni u zraku ni na moru (misli se na korčulansku operaciju - prim. V. K.). *Na njih se ozbiljno ne može računati. Gdje je teža situacija izvlače se. Pri takvom odnosu snaga i sredstava efikasna obrana otoka nemoguća. Da se ne bi ponovio slučaj Korčule, mišljenja smo da se treba orijentirati na izvlačenje ljudskih snaga, a ne na obranu Visa... Jedino se donekle uspješnije može misliti na obranu Visa* (podcrtao V. K.).*“*

27.12.1943. Na ovu depešu Oblasnog komiteta odgovara 8. Korpus:

„Vaše depeše prenijeli Vrhovnom štabu i predložili da donesu odluku o daljnjoj odbrani otoka. Razmislite i vi o tome konkretnije i predložite.“

28.12.1943. 8. Korpus šalje ovu depešu 26. Diviziji:

„... slažemo se s postavkom evakuacije otoka. Otpočnite odmah s pripremama u tom smislu. Prebacite ranjenike u Bari. Organizirajte obranu Visa kao prihvatne baze u slučaju daljeg neprijateljskog iskrcavanja. Odmah otpočnite s evakuacijom težeg nepotrebnog oružja, hrane, odijela i ostalog materijala u sjevernu Dalmaciju.“

28.12.1943. Štab Mornarice izvještava Vrhovni štab i 8. Korpus:

„... situacija na otocima: obranu otoka reorganizirali. Hvar prva dalm., 11. brig. Vis 2. prekomorski s Korčule i jedan bataljon odreda... Loše vrijeme je ozbiljna prepreka izvođenju plana evakuacije. Brodovi u derutnom stanju i mnogo ih je u kvaru.“

29.12.1943. 8. Korpus naređuje Štabu Mornarice:

„Razvidite detaljnije mogućnosti Visa. Mislimo, da na Visu postavite Prvu brigadu sa što jačom artiljerijom. Na Braču i Hvaru po dva bataljona i 12. brigadu i odrede. Osigurati svima rezervu, brodove u sporednim lukama. U slučaju neprijateljskog iskrcavanja definitivno po dobivenim direktivama.“

30.12.1943. Štab Mornarice izvještava Vrhovni štab:

„Reorganiziramo obranu. Na Hvaru, Braču i Šolti ostavit ćemo male demonstrativne snage. Vis će biti branjen sigurno uz pomoć saveznika koju oni obećavaju.“

30.12.1943. 26. Divizija šalje istoga dana 8. Korpusu ovu depešu:

„Reorganiziramo obranu. Vis će biti obranjen sigurno. Na Hvaru, Braču i Šolti ostavit ćemo male demonstrativne snage. I za ovakav plan nužne su 1., 11. i 12. brigada. 13. praktički ne postoji (ta brigada je pretrpjela teške gubitke na Korčuli - prim. V. K.). *Englezi obećavaju za Vis punu pomoć.“*

1.1.1944. Na ovu depešu 8. Korpus odgovara 26. Diviziji:

„Miliću (Maks Baće - Milić - prim. V. K.)*, tvoje gledanje na mogućnost odbrane Visa izgleda nam nerealno. Na otocima mi imamo više od 3.080 ljudi, ali ne boraca. Njihovo nastavljanje na Visu dovelo bi u opasnost da se ponovi Korčula. Na tvoje mišljenje da je efikasna odbrana Visa jedino moguća samo tolikim angažiranjem savezničke avijacije i mornarice, kojima će iskrcavanje onemogućiti borbu s Nijemcima na obali i na otoku, tamošnje jedinice nisu dozrele.“*

1.1.1944. Štab Mornarice javlja 8. Korpusu:

„Prva brigada prebačena je na Vis. 11. je na Hvaru, 12. je koncentrirana i spremna za pokret. Vreme loše, pokret nemoguć...“

Istog dana Štab Mornarice šalje i drugu depešu 8. Korpusu:

„Za potpuno ozbiljnu obranu Visa potrebno je bar 3.000 ljudi tj. najmanje dvije brigade. Dok se drže Hvar i Brač potrebna je još jedna brigada. Predlažemo na Visu 1. i 12., Hvar 11. Brač-Šolta odred. Ako bi 11. postala raspoloživa, onda možemo jednu brigadu uputiti na kopno.“

2.1.1944. 8. Korpus naređuje:

„Za Milića - Naređenjem V. Š. preuzmi komandu nad snagama za obranu otoka. Obranu uraditi ovako: na Visu 3. bat 1. brig. 26. Divizije i odrede; 2. brig. 26. div. prebacite na kopno. 13. brigadu popuniti na 800 ljudi, ljudstvom s otoka. Biokovski bat. koji je u sastavu 1. dalmatinske prebacite na kopno. Sve teške bacače, brdske i protukolske topove s municijom prebacite na kopno, ostalu artiljeriju koncentrirati na Vis. Poduzeti potrebne mjere da se mogu snage u slučaju neprijateljskog napada prebaciti na kopno.“

2.1.1944. Oblasni komitet za Dalmaciju javlja 8. Korpusu i Vrhovnom štabu:

„Nalazimo se na Visu. Ostat ćemo izvjesno vrijeme radi rješavanja svih pitanja koja sada stoje pred nama..“

2.1.1944. Štab Mornarice šalje Vrhovnom štabu i 8. Korpusu ovu depešu:

„Stvari se razvijaju tako, da nam se na Visu nameće ne samo frontalna, nego i tvrđavska borba. Vis ima 75 km obale, preko 50 teških mitraljeza, 17 protuavionskih mitraljeza i nekoliko topova. Saveznici obećavaju pomorsku i zračnu pomoć i još teškog oružja. Sve ovo ne može apsorbirati 1. brigada. Potrebne su najmanje 2 brigade. U protivnom obrana postaje nerealna i bolje je unaprijed spasiti ljudstvo. Vis smatramo vanredno važnim i odlučujućim za Jadran. Preko Visa veza i pomoć je omogućena. Sa 2 brigade t. j. oko 3.000 ljudi obranu smatramo realnom. Molimo ponovo nam javite vašu odluku.“ (V. K)

3.1.1944. Štab Mornarice javlja 8. Korpusu:

„Stigao Vlatko (Vladimir Velebit - prim. V. K.) i MacLean i s njima razgovaramo o mogućnostima savezničkog angažiranja u obrani otoka.“

3.1.1944. 8. Korpus šalje ovu depešu Štabu Mornarice:

„Obrana otoka Visa se bazira na mogućnostima naših snaga. Zasnivanje obrane na pretpostavci savezničke pomoći nepravilna je. Ona bi bila opravdana onda ako bi potreban broj aviona i mornarice bio po… (tekst nečitljiv) *... Naše ljudstvo nije priučeno na upornu pravilnu obranu ...* (tekst nečitljiv) *... k tome da iskoristite sve naoružanje koje imate tamo ... na primjer Korčule, zato postupite po našem naređenju broj jedan...“*

6.1.1944. Oblasni komitet KP za Dalmaciju šalje Vrhovnom štabu i 8. Korpusu slijedeću depešu:

„Na sastanku s MacLeanom, kome je prisustvovao Vlatko, saveznici su nam nedvosmisleno rekli da ne mogu obećati potrebnu efikasnu pomoć za obranu otoka. Ukoliko su i obećali sve je uvjetno. MacLean je zahtijevao da mu kažemo našu odluku: da li ćemo Vis braniti uporno ili demonstrativno. Naš odgovor - uporna obrana sračunata na savezničku pomoć u vazduhoplovstvu i mornarici. Ne gledajući na njihov dosta neodređen odgovor po pitanju pomoći mi i dalje uporno insistiramo.“

8.1.1944. 8. Korpus javlja Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske:

„General MacLean na sastanku u Visu izjavio je da nam ne mogu pružiti efikasnu pomoć za obranu otoka... Predložili smo V. Š. da povučemo snage s otoka a ostavimo manje jedinice.“

8.1.1944. Istog dana 8. Korpus javlja i Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju:

„Obzirom na stav saveznika kako ste nam javili, predložili smo V. Š. naše mišljenje da povučemo sve operativne snage s otoka, ostavljajući samo manje jedinice."

Na tu depešu 8. Korpusa Oblasni komitet KPH za Dalmaciju ponovo odgovara 8. Korpusu:

„Kao odgovor na Vašu depešu br. 35 javljamo Vam slijedeće: Ne gledajući stav saveznika kako smo vam javili mi smo poduzeli sve vojničke i političke mjere za upornu obranu Visa, jer prema procjeni situacije i odnosa snaga to je sada moguće.“

13.1.1944. Oblasni komitet KPH za Dalmaciju šalje ovu depešu 8. Korpusu:

„13. brigada će se prebaciti na kopno. Mišljenja smo da 12. brigada ostane jer je neophodno potrebna za obranu Visa.“

16.1.1944. Ponovo Oblasni komitet KPH za Dalmaciju šalje depešu i Vrhovnom štabu i 8. Korpusu:

„Vis ima veliki značaj za održavanje veza s vanjskim svijetom, za snabdijevanje jedinica i prebacivanje ranjenika. Na Visu se nalazi mnoštvo robe, namirnica i naoružanja. Zbog toga smo mišljenja da Vis treba uporno braniti i može ga se braniti. Za efikasnu obranu potrebno je dvije brigade koje bi držale položaje. Prva i 12. nalaze se na položaju. 11. brigada nalazi se na Hvaru, koja bi istovremeno služila kao rezerva za obranu Visa. Ako bi se koja od ovih jedinica prebacila na kopno dovela bi se u pitanje efikasna obrana Visa.“

17.1.1944. Štab Mornarice javlja Vrhovnom Štabu i 8. Korpusu:

„Izgleda da će nam uskoro ostati slobodan samo Vis i da će neprijatelj nastojati da ga zauzme. Mi čvrsto vjerujemo da Vis možemo obraniti. Za ozbiljnu obranu i borbu potrebne su nam ozbiljne snage. Sada 2 brigade osiguravaju obalu. Nužna nam je i rezerva. Molimo Vas dajte nam definitivno naređenje za obranu Visa i staviti nam na raspoloženje i treću brigadu koja se sada nalazi na Hvaru.“

18.1.1944. Štab Mornarice prima u 12:30 sati ovu depešu iz Vrhovnog štaba:

„Snage na Hvaru evakuirati na kopno. Na Visu neka se ne ponovi isti slučaj Korčule. Lično za to odgovarate. Dobro ispitati mogućnost obrane i evakuacije u slučaju prinudnog napuštanja otoka.“

Sat kasnije, u 13:30 sati, Vrhovni štab ponovo šalje Štabu Mornarice ovu depešu:

„Izvršite naređenje. Odmah uputite na obalu dvije brigade. U pogledu obrane Visa postupite po direktivi koju smo Vam uputili.“

Istog dana i Oblasni komitet KPH za Dalmaciju prima ove dvije depeše upućene Štabu 8. Korpusa. Prva:

„V. Š. naredio da se dvije brigade bez obzira na situaciju prebace na kopno...“

Druga je:

„Vaš stav po pitanju otoka smatramo nepravilan. Vis se ne mora do kraja braniti jer mogućnost izvlačenja ne postoji. Za takvu borbu naše jedinice nisu sposobne i mogu biti uništene jer neprijatelj ima apsolutnu nadmoćnost. Vašim prijedlozima koji su suprotni

našim izazivate kolebanje kod V. Š. i iz C. K. s kojima sam razgovarao 17. o. mj. Od V. Š. smo ponovo tražili da naredi prebacivanje brigada s otoka.“

19.1.1944. Sutradan 19.1. u 8 sati Štab Mornarice javlja Vrhovnom štabu ovo:

„Hvar napuštamo. Molimo Vas javite nam Vašu definitivnu odluku o Visu. Naše je uvjerenje da su moguća dva rješenja: ili organizirati upornu obranu ili čim prije otok napustiti... Za upornu obranu potrebne jače snage, najmanje 3.000 - 3.500 boraca, tj. tri naše brigade. Mi ćemo izvršiti sve pripreme za eventualnu evakuaciju, ali pošto nam neprijatelj može uništiti većinu brodova, pri samom napadu, može nam se nametnuti borba na život i smrt, a za to trebamo imati dovoljno snage. Mislimo da ostavljanje manjih snaga ispod nužno potrebnog znači najveću opasnost. U tom slučaju najbolje je otok blagovremeno napustiti. Mi Vis svaki dan sve bolje utvrđujemo i naoružavamo, moral je dobar i predlažemo da nam naredite da s tri brigade Vis obranimo.“

Istoga dana i Oblasni komitet KPH za Dalmaciju šalje depešu 8. Korpusu:

„Naređenje da se dvije brigade prebace na kopno bit će izvršeno. Jedna je već prebačena... Neshvatljivo nam je da ne možete shvatiti svestrani veliki značaj koji ima za nas Vis. Po Vašem naređenju sinoć su se jedinice povukle s Hvara na Vis. Nijemci su to koristili i iste noći se iskrcali na Hvar. Pustiti otok Nijemcima bez borbe, vojnički i politički je nepravilno. S prebacivanjem dvije brigade na kopno Vis ostaje bez dovoljno obrane i može se ponoviti slučaj Korčule. Razmislite o tome.“

Na ovu depešu Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju 8. Korpus ovo odgovara:

„Težište nije u važnosti Visa koju... (nečitko)*... ne podcjenjujemo, već u mogućnosti obrane. Smatramo da prihvaćanjem Vašeg prijedloga Vis ne bi obranili, a stvorili bi mogućnost da neprijatelj uništi Diviziju s 1. brigadom, to bi bio najveći i vojnički i politički udarac, a ne pravovremeno napuštanje otoka.“*

20.1.1944. Štab Mornarice javlja da se 19.1. u 4 sata ujutro neprijatelj iskrcao na Hvar. Istog dana, 20.1. u 10 sati ujutro, prima se od Vrhovnog štaba ova depeša koja je napokon raščistila situaciju u vezi s obranom Visa:

„Odobravamo tri brigade za obranu Visa. Utvrdite ostrvo. Postavite prepreke i mine. Tražite pomoć od saveznika u artiljeriji, tenkovima i protuavionskim sredstvima. Uspostavite vezu sa saveznicima da vas u najodlučnijim momentima obrane pomognu avijacijom i mornaricom, a u slučaju nužde evakuirati.“

Iz citiranih depeša proizlazi da su Operativni štab za obranu Visa i Oblasni komitet KPH za Dalmaciju, nasuprot stavu Štaba 8. Korpusa, bili od samog početka kritičnog razdoblja za obranu Visa.

Odlukom da se ima uporno braniti otok Vis mi smo tada, kao vojni i politički rukovodioci Dalmacije, preuzeli na sebe veliku odgovornost, ali smo bili svjesni značenja tog našeg otoka i da ga treba braniti pod svaku cijenu. Bili smo sigurni da ćemo ga i obraniti; garancija da će ta akcija biti do kraja uspješno sprovedena nije bila isključivo bazirana na

vojnoj spremi naših boraca, nego i na njihovoj rodoljubnoj i slobodarskoj svijesti - svijesti koja je bila najjači pokretač u cijeloj našoj narodnooslobodilačkoj borbi.

Historijski događaji su u punoj mjeri potvrdili pravilnost odluke da se otok Vis utvrdi i brani kao ključna politička i partizanska baza naroda nove Jugoslavije.

Svako djelo izađe na vidjelo.

Opet moram objasniti kako su naši centralni državni organi, po nalogu s vrha vlasti, sakrivali istinu od javnosti. Istorijski institut JNA u Beogradu objavio je u Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda sve depeše Vrhovnog štaba i Štaba 8. Korpusa, a nikada nisu objavljene, niti je rečeno što je s njima, depeše koje je Oblasni komitet KPH za Dalmaciju upućivao Vrhovnom i drugim štabovima o nužnosti obrane otoka Visa.

Ove depeše sam pisao ja, a upozorenja da sam lično odgovoran upućivao je Tito. On i Vrhovni štab od novembra 1943. do konca januara 1944. osporavali su mogućnost obrane Visa i stalno su insistirali da otok napustimo.

Na ovaj način se sakrivala istina o pogrešnim procjenama Tita i Vrhovnog štaba, a tragična potvrda njihove nekompetentnosti u sagledavanju situacije je desant na Drvar 1944., kada su naši borci i omladina Drvara masovno ginuli da bi spasili Vrhovni štab.

Ipak, depeše Oblasnog komiteta su sačuvane u Splitu i to mi je omogućilo da ih navedem u radu objavljenom 1962. u jubilarnom Pomorskom zborniku povodom 20. godišnjice formiranja naše Ratne mornarice. Uspio sam da one budu objavljene i 1974. u monografiji Vis, koju su objavili riječki Otokar Keršovani i zagrebački Spektar.. Ovom prilikom dužan sam odati priznanje i zahvalnost drugovima Jovanu Vasiljeviću, kapetanu bojnog broda i Dragi Zduniću, direktora Spektra. Oni su zaslužni da je istina izašla na svjetlost dana. Ni 1962. a ni 1974. nisam mogao napisati i objaviti širi komentar uz ove depeše, jer bi to onemogućilo izlazak tih knjiga. Toga sam bio svjestan a i rečeno mi je kako stvari stoje pa smo ostavili da ljudi sami vide kako su se odvijale stvari između nas i Vrhovnog štaba.

Bio sam optužen da izazivam kolebanje kod članova Vrhovnog štaba i kod drugova iz CK KPJ.

Dalmacija je Čerčilu bila ključna za prodor na Balkan i nastojao je da Saveznici zauzmu našu obalu. Naše dalmatinske vojne snage, kopnene i pomorske, spriječile su Britance da od Jugoslavije naprave drugu Grčku. Dalmacija i Vis, bili smo im prepreka da se spoje s četnicima i onda napadnu partizane.

Hitler je svjestan opasnosti invazije na Dalmaciju intenzivno učvršćivao položaje na zaposjednutoj jadranskoj obali, a zauzeo je i sve otoke osim Visa.

Prošao sam Petu ofenzivu i dobro sam znao što su Nijemci i kako je brutalan zločinački okupator. I borci Dalmacije i ja s njima bili smo spremni braniti Vis i tući se s Nijemcima tako da ga nikad neće osvojiti. Tek 20. januara 1944. Tito nam konačno odobrava da utvrdimo Vis. Mi smo to već bili učinili u vrijeme dok nam je naređivao da otok napustimo. I u ovoj naredbi Tito opet spominje evakuaciju! To znači da ne vjeruje u sposobnost naših jedinica i da ne shvaća stvarni značaj otoka Visa, ključa Jadrana.

Kasnije će Nijemci stizati na Vis našim brodovima - kao zarobljenici. Od septembra 1943. Vis je bio slobodna partizanska teritorija, bio je slobodna država, nova Jugoslavija.

Nikada njemački okupator nije mogao tu doći. Ali Tito i rukovodstvo, nakon kapitulacije Italije, umjesto da se upute ka obali Jadrana, gdje je u Dalmaciji nabujala snaga našeg

pokreta, orijentirali su se ka Bosanskoj krajini, misleći da je to važnije. Tek kad ih je nužda natjerala onda su počeli uviđati, htjeli ne htjeli, ono na što sam im ukazivao na vrijeme. I naravno imali su gdje doći na sigurno, stigli su na Vis tek početkom lipnja 1944., nakon bezglavog bijega iz Drvara. Avionom su odletjeli Tito i drugi u Italiju, gdje smo mi već u 1943. stvorili veze sa Saveznicima i otvorili naše baze.

Nije lako s Britancima

Na kraju 1943. godine komanda 26. Dalmatinske divizije i komanda Mornarice, zajedno s Oblasnim komitetom KPH za Dalmaciju napravili smo plan da za božićne praznike iznenadimo Nijemce i napravimo prodor s Korčule na Pelješac. Ali, nažalost, desilo se obratno.

I Nijemci su imali svoj plan, a njihova obavještajna služba je dobro radila. Okupator je odlično naoružan, bolje od nas, i još je uspio iznenaditi našu 26. Dalmatinsku diviziju. Bio je to težak udarac za nas. Poginuo je veliki broj boraca, na čelu s komandantom divizije drugom Nikom Martinovićem.

Ti su dani bili upravo kritični za odlučiti što dalje da se čini. Da li da ostanemo čvrsto pri odluci da otoke branimo ili da se povučemo na obalu, dublje u kontinent. Ta dilema je konačno skinuta s dnevnog reda kad je Tito uputio depešu, bolje reći jedva se nekako ipak složio da Vis branimo, iako je opet naglasio i mogućnost evakuacije. Što govori da nije bio uvjeren da ćemo Vis obraniti.

Danas znamo da su Britanci definitivno odlučili podržavati nas, a prekinuti pomoć četnicima - tek kad su se uvjerili da ćemo mi Vis braniti i ovladati Jadranom. Čekali su sve do 1944. iako su imali sve informacije bar od dolaska Dikina i Maklina tokom 1943. godine.

Prije te suglasnosti morao sam otvoreno napisati višem rukovodstvu da mi nije shvatljivo da ne shvaćaju značaj i ulogu Visa. Bili smo stigli dotle. E, eto zato je i ta depeša bila sakrivena od očiju javnosti.

Koga zanima više o ovome neka pogleda i knjigu Vlatka Velebita, što on piše o konferenciji na kojoj je prisustvovao zajedno s Ficrojem Maklinom, u vrijeme natezanja i borbe oko odluke da branimo Vis odlučno. Velebit iznosi kako smo mi, konkretno spominje mene i Maksa Baću, tvrdo stajali sa stavom da se Vis može i mora obraniti. On naglašava da smo se mi trudili da napišemo potpun i argumentiran izvještaj koji smo poslali Titu i Vrhovnom štabu, znajući da odluka ovisi o njegovom naređenju. Vlatko iznosi da Tito ne vjeruje puno u mogućnost obrane naših otoka i vođenja borbi na njima.

Danas se zna da sve ono što je bilo poslije u potpunosti je opravdalo i potvrdilo naše uporno zalaganje da ostanemo na Visu, našoj neosvojivoj tvrđavi Jadrana.

Trebalo je nepokolebljivosti i pravih argumenata da bismo uvjerili Tita i druge, koji nisu s mora, ne razumiju mogućnosti koje pruža more narodu i državi.

Ta konferencija je održana polovicom siječnja 1944. kada su iz Barija na Vis došli Maklin, Velebit i Čerčilov sin Randolf. Za razliku od našeg vrhovnog rukovodstva, Britancima nije trebalo objašnjavati koji je značaj mora i obale.

Tada sam im prigovorio da nisu pružili pomoć u borbi s Nijemcima na otoku Korčuli. Oni su se tu izvlačili na razne načine, a nama je bila očita njihova dvostruka igra, s

izbjegličkom vladom u Londonu i Dražom Mihailovićem i četnicima na terenu Jugoslavije. Danas je jasno i da je izbjeglička kraljevska vlada prebačena iz Londona u Kairo baš zato da bude blizu, jer je Čerčil računao da će zauzeti otoke i dalmatinsku obalu i spojiti se s četnicima. Tako su se i četnici orijentirali na prostoru od Crne Gore do Like i Korduna i Slovenije, a glavni oslonac im je bio Kninska krajina s Đujićevim četnicima.

Razgovori su se vodili u štabu Prve dalmatinske brigade, smještenom iznad mjesta Visa. Na sastanku su bili Josip Černi, komandant Ratne Mornarice i njegov zamjenik Srećko Manola, instruktor CK KPJ Svetislav Stefanović - Ćećo, Maks Baće i ja. Tražili smo od Saveznika da nam dadu podršku u avijaciji. Na to je Maklin rekao da nam ne može napraviti „kišobran" od avijacije. Na to sam odgovorio: „Dobro, ja vam to i ne tražim. Ali tražim sad od vas da nam prihvatite ranjenike u Italiji."

Britanci su odbijali prihvat naših ranjenih boraca, nisu dali da ih dovodimo ni u južnu Italiju, ni u Alžir. Oko toga smo se raspravljali čitavog dana. U jednom trenutku je Maks Baće, ne znam zašto, rekao Maklinu da laže. Ovaj se uvrijedio i morao sam se umiješati.

Rekao sam Maklinu da se mi borimo našim vlastitim snagama od prvoga dana, da se borimo za slobodu naših naroda, ali da smo i mi dio savezničkih snaga! Zato ste vi obavezni da nam pomažete i vojnički i materijalno u granicama vaših mogućnosti.

Do uvečer sam uspio stišati i smiriti situaciju. Britance smo počastili vinom i ribom, bilo je i rakije, pa kad su kretali, ukrcali smo dosta naših teških ranjenika i uputili ih u bolnice u Italiji. Nakon ove konferencije s nama na Visu, Maklin je razgovarao s uredništvom našeg časopisa „NOVA JUGOSLAVIJA" i pored ostalog, govorio i o pomoći Narodnooslobodilačkoj vojsci. Tada je rekao:

„... U posljednjim mjesecima saveznici su poslali hiljade tona materijala Narodno-oslobodilačkoj vojsci. Količina ovog poslanog materijala ograničena je, ne njegovim nedostatkom, nego teškoćama njegovog prebacivanja, koje se sada može vršiti samo zračnim putem. Iako je upotrijebljen veliki broj aviona, i najveći avion ne može ponijeti više od 2 - 3 tone, a ružno vrijeme često sprječava avione da stignu do cilja. Kada bi se snabdijevanje moglo vršiti morem, mogli bismo slati mnogo veće količine, a i teško naoružanje koje se ne može slati zrakom.(podvukao V. K.). Britanske vlasti stavile su na raspoloženje vašim pilotima i tenkistima, koji su poslani u inostranstvo na obuku, izvjestan broj najmodernijih aviona, tenkova i oklopnih kola. U isto vrijeme savezničko zrakoplovstvo pruža Narodno-oslobodilačkoj vojsci sve veću pomoć. Skoro ni jedan dan ne prođe a da saveznici ne napadnu neprijateljsku vojsku i postrojenja u Jugoslaviji".

General Maklin predviđa mogućnost da i naše civilno stanovništvo dobije pomoć od saveznika. On kaže:

„Na Visu civilno stanovništvo već snabdijevaju saveznici namirnicama. Na drugim mjestima vojna situacija zahtjeva da se sav raspoloživi materijal upotrebljava za pomoć Narodno-oslobodilačkoj vojsci. U međuvremenu saveznici sakupljaju potrebne količine materijala i čine pripreme da pomognu civilno stanovništvo namirnicama i odijelom čim potrebe Narodno-oslobodilačke vojske budu zadovoljene. Velika Britanija i SAD sretne su što mogu pomagati herojskom narodu Jugoslavije, koji je toliko patio u toku svoje povijesne borbe za slobodu, koja služi kao primjer čitavoj Evropi."

Moja procjena situacije i značaja Visa nije se razlikovala od Maklinove. Ovako je Tito, i Vrhovni štab, posredno, dobivao lekciju o značaju mora za državu.

Mi smo znali da Englezi drže veze s četnicima u Hercegovini i na poteza od Neretve do Dubrovnika. Obavještajni centar oslonjen na četnike, bio je u Splitu, a planirali su da se spoje s četnicima u Hercegovini i u Dalmaciji. Kod Zadra su, kasnije 1944., Saveznici imali aerodrom. Tu je bilo i veliko skladište benzina. Britanci su planirali povezivanje s četničkim snagama u Lici i Kninskoj krajini. Videći sve to dao sam direktivu 26. Dalmatinskoj diviziji da se Englezi u tome spriječe. Kasnije, kad sam već bio u Šibeniku s Centralnim komitetom KP Hrvatske, a Tito u slobodnom Beogradu, došao nam je Ljubo Đurić, kojeg je Tito poslao da nas kritizira što to mi radimo.

Pitao je Đurić što mi to radimo, jer se Maklin žali na nas. Rekao sam Đuriću što Englezi rade na dubrovačkom terenu i da mora Tita na to upozoriti. Moramo onemogućiti planove Engleza, jer Čerčil i kraljevska vlada gledaju da se dohvate Jugoslavije i da nam vrate kralja u zemlju. Da nije bio dalmatinskih divizija i Ratne Mornarice koje su čvrsto držale otoke i našu obalu, s kojima smo stigli osloboditi Istru i Trst, ne bismo bili u slobodnoj zemlji.

Mi smo se prema Saveznicima odnosili kako treba, otvoreno i pošteno. Očekivali smo to i od njih prema nama. Dobro je što smo pazili i pratili kako se oni ponašaju. Bilo je puno naših ljudi, iseljenika, iz Kanade i Amerike, koji su nam pomagali u Italiji. Ali, bilo je i onih drugih. Njihov predstavnik Kuk znao je naš jezik. Bio je britanski predstavnik na Hvaru kod nas. Kad su nam zatrebale radio-stanice, radio-telegrafisti, ja tražim od njega da uzme mlade partizane, a imao je spisak članova Partije i SKOJ-a, da njih osposobimo za te poslove. On je predložio da oni idu u Bari na obuku. Ja nisam tako mislio. Tražio sam da njihovi instruktori dođu kod nas, neka donesu radio-stanice i ovdje u našoj zemlji da se školuju naši mladi kadrovi. A ne da budu vani izloženi utjecaju i pokušajima vrbovanja od Saveznika.

I kroz naš zbjeg smo morali dobro paziti i filtrirati, uhvatili smo dosta petokolonaša. Bili su ubacivani u narodne zbjegove sa špijunskim zadacima, od Nijemaca i ustaša.

Patriotizam i političko jedinstvo naroda u Dalmaciji, koji je na frontu borbe bio organiziran od pionirskih skojevskih i partijskih organizacija i Narodnog fronta, omogućilo nam je odlučno donošenje odluka na liniji CK KP i Vrhovnog Štaba. Ako smo više puta dolazili i u situaciju da donekle oponiramo odlukama viših foruma, bilo je to zato jer je nama situacija na terenu bila poznata, puno bolje nego njima koji su se nalazili u Bosni.

Stalno sam imao na pameti da mi, Oblasni komitet KP za Dalmaciju i Oblasni Narodnooslobodilački odbor Dalmacije, moramo držati vezu s južnom Italijom, gdje smo prodrli i gdje se možemo osloniti na hiljade naših ljudi. Oni su bili zatvorenici u fašističkim logorima i zatvorima do kapitulacije Italije. Sada smo od njih počeli formirati prekomorske brigade. Tako je naša Narodnooslobodilačka vojska dobila hiljade novih boraca.

Borbena aktivnost 26. Dalmatinske divizije i Ratne Mornarice razvijala je neviđeni heroizam kod boraca u teškim borbama i na kopnu i na moru. Po odluci Vrhovnog štaba i u skladu s našim operativnim planovima, spremali smo se za napad na otok Korčulu s flotom Ratne Mornarice i jedinicama 26. Dalmatinske divizije. Ostvarili smo sjajnu pobjedu, naše kombinirane jedinice su u tri dana 21., 22. i 23. travnja 1944. razbile Nijemce na Korčuli. Prvi put su tada Nijemci u našoj zemlji počeli dizati bijele zastave pred partizanskim snagama. Znam ja da su se predavali i u Srbiji 1941., ali tamo su se stvari nažalost loše završile, porazom. Odgovornost za to snosi Tito i glavari oko njega, o čemu tek historičari treba da

dadu jasnu ocjenu. Svakako radilo se o iluziji o brzoj pobjedi Crvene armije nad hitlerovskom vojskom.

Naša pobjeda ujedno je dala lekciju zapadnim saveznicima koji su dotad izražavali sumnju i skepsu oko borbene sposobnosti naših jedinica, iako su dobro znali i rezultate Četvrte i Pete neprijateljske ofenzive. Interesantno je da su i u Vrhovnom štabu bili skeptični i nepovjerljivi da možemo biti gospodari situacije na Jadranu.

Jasno, poslije krupne pobjede na Korčuli situacija se bitno promijenila u našu korist na srednjem Jadranu. Naša pobjeda imala je odjeka i van naše zemlje. Na toj pobjedi partizana Dalmacije, Titu i Vrhovnom štabu čestitao je komandant savezničkih snaga na Sredozemlju general Vilson.

Snimljeno je puno filmova o našoj borbi u ratu, pisani su brojni feljtoni, nema u knjigama za đake lekcija o tome kako Nijemci u Dalmaciji podižu bijele zastave pred našim partizanima.

Dolazak Tita na Vis, 1944.

Vrhovni komandant NOV i PO Jugoslavije drug Tito pohvalio je sve jedinice, borce i komandni kadar naših snaga, koje su sudjelovale u borbama na Korčuli.

Saveznička pomoć oružjem, hranom, sanitetskim materijalom i drugim iz baza u Italiji, poslije naše pobjede na Korčuli, počela se odvijati brže i redovitije. Sada su 26. Dalmatinska divizija i ostale naše jedinice bile redovitije opskrbljivane i bolje naoružane. Izvlačenje ranjenika iz naših divizija raspoređenih na potezu Biokovo - Dinara i gore prema Lici i u sjevernoj Dalmaciji, imalo je veliki značaj i podizalo je moral boraca u tim jedinicama. Borci su znali, ako budu ranjeni, da će biti prebačeni na sigurno mjesto i da neće doći pod nož četnika i Nijemaca, kako se to dogodilo u Petoj ofenzivi. Mi smo ih spasili na Neretvi, a na Sutjesci su ostavljeni. Nisam to mogao spriječiti, ali to do danas nisam zaboravio i prežalio.

Tek je Vis pružio mogućnost Centralnom komitetu KPJ, AVNOJ-u, Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije, Vrhovnom štabu i samom Titu, nakon one teške i kritične situacije u Drvaru i izvlačenja na Kupreško polje, da stignu konačno na slobodnu teritoriju Jugoslavije, odakle ih Nijemci ne mogu ni istjerati, ni zarobiti. A baš to su jedva izbjegli u Drvaru. To se događalo od 1941. u Užicu, pa sve do maja 1944. u Drvaru. Uvijek i kad je najteže Tita i Vrhovni Štab spašavali su Koča i proleteri, a u Drvaru sva omladina toga grada.

S Visom kao sjedištem suverenih organa nove Jugoslavije nastao je pravi kvalitativni preokret. Sada Tito više nije samo gerilski, hrabri ratnik, nego može na miru razvijati i suradnju sa Saveznicima i vući poteze kao svoj na svome, a to znači da počinje dobivati nivo i značaj državnika.

Jasno mi je da on ne bi sam uvidio značaj Visa, Dalmacije i mora za našu budućnost. On ne bi po svojoj odluci došao na Vis. Jedva je nama odobrio da ga branimo i držimo. Ali Nijemci su desantom na Drvar ubrzali stvari i prisilili su Tita da napravi pravi potez. Ja ga 1943. nisam uspio uvjeriti da je vrijeme da se okrenemo širokim frontom na Jadran, on je tome pretpostavio Bosansku krajinu, izoliranu i udaljenu od komunikacija i kovao iluzorne planove o približavanju naših snaga skoro do Zagreba, gdje će se spojiti s radnicima koji će doći u partizane. U Drvaru su se on i Vrhovni štab ukotvili i izgubili borbenu inicijativu i predvođenje naše vojske. Mi na terenu znali smo i sami držati borbenu inicijativu i vući

poteze koji su značili širenje slobodne teritorije Jugoslavije. Nakon teških iskušenja na Sutjesci i gorkih iskustava, jasno je da su Tito i drugi oko njega itekako željeli izbjeći nove opasnosti. To je razumljivo. Ali, baš svojom inertnošću su dopustili neprijatelju da otkrije gdje su i da isplanira i izvrši desant.

S Kupreškog polja Tito je jedva u zadnji čas avionom stigao u Italiju, a britanskim razaračem je početkom lipnja 1944. stigao u Komižu, gdje sam ga ja dočekao.

Tu na Visu on je zatekao stabilnu situaciju. Politička svijest i jedinstvo naroda i vojske u Dalmaciji bili su u punom zamahu. To će Titu i rukovodstvu naše borbe omogućiti da uspostavljaju međudržavne odnose sa Saveznicima, da rješavaju pitanja budućnosti naše zemlje, politička inicijativa i vojna ovdje na Visu bile su stvarnost. To je Tita dočekalo kad je stigao. Sve to mu je pružilo mogućnost da ga ne iznenade i zaskoče Saveznici s njihovim kombinacijama s kraljem i povratkom na staro, protiv čega smo se mi borili od 1941. godine.

Na našem Jadranu bila je takva narodna snaga kojom se i danas i u budućnosti narod Dalmacije može ponositi. Sve što smo mogli dali smo za slobodu svih naših naroda, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije, za stvaranje nove narodne vlasti i oružanih snaga naroda.

To što je bio Vis, ono za što smo se zalagali, ima svoje duboke korijene i u našoj historiji.

Eto, kapetan Ante Matešić bio je prvi komandant našeg broda „Bakar“, koji je prvi podigao zastavu nove Jugoslavije, van naše zemlje. Ideje koje vode od naših dalekih predaka, od Matije Ivanića, vođe Hvarske bune, od bitke pod Visom 1866., u kojoj je austrijska flota pod komandom admirala Tegethofa nanijela težak poraz Talijanima. Tu su bitku dobili naši pomorci, naši mornari iz Dalmacije. Da je pobjedu odnijela Italija, ne bismo mi danas ovdje sjedili, a Istra i Dalmacija bi bile u Italiji, a ne u Jugoslaviji. Te ideje su i meni davale snage i podršku da rukovodim borbom u Dalmaciji. I zato sam bio čvrsto uvjeren da Vis moramo mi držati kao ključ prevlasti na Jadranu. Braniti Vis, pa bog! I natjerati Engleze da nas pomažu, jer oni su imali jaku avijaciju i mornaricu. Zato smo uredili aerodrom na Visu i utvrdili otok za odlučnu bitku. Poslije rata sam saznao da su se u Hitlerovom štabu vodile polemike i rasprave da li da napadnu na Vis. Admiral Denic je bio protiv toga. A opet Englezi su nakon Titovog vratolomnog spašavanja iz Drvara i prinudnog odlaska u Italiju ocjenjivali da je zato lakše s njim praviti nagodbe. Njihov je cilj bio da vrate kraljevinu i kapitalistički sistem.

I Nijemci su, kao i Britanci, bili potpuno svjesni značaja Jadrana, a posebno otoka Visa.

Nakon pada Sicilije i kapitulacije Italije Hitler je bio svjestan da je najkraći i najbolji put ka dubini Evrope baš preko Jadrana. Tako da Nijemci nisu na Vis i Jadran gledali kao na neku udaljenu, graničnu, perifernu i manje važnu poziciju. Znali su stratešku važnost Jadrana. A to nisu uviđali u našem rukovodstvu, stalno su oklijevali i kasnili s pravilnom procjenom, i strateškom i taktičkom.

I desilo se da baš Nijemci Tita i Vrhovni štab prinude da postupi pravilno. A to je najviše ugrožavalo upravo njih same. Partizani i Saveznici postali su gospodari Jadrana.

Kod desanta na Drvar velika je sreća da su Nijemci napravili krupnu grešku. Nakon njihove pobjede na Korčuli, početkom 1944. Nijemci nisu odmah produžili s napadom i na Vis. Tada su propustili šansu. U tim momentima mi još nismo uspjeli do kraja utvrditi Vis i ojačati naše snage.

Također, u Drvaru su se njemački padobranci svi spustili u ravnicu, a nijedan gore, ispod Oštrelja. Gore su grebeni i vrtače i dosta bi im padobranaca stradalo ali da ih je tamo bilo i samo pedesetak, teško da bi se netko od naših iz rukovodstva živ izvukao. Tita su spasili heroizam naših ljudi i greške Nijemaca. Mi smo s Visa slali depeše Vrhovnom štabu da se priprema napad na Drvar. Naša obavještajna služba je dobro radila i u Italiji, tamo smo došli do tih podataka. Upozoravali smo Vrhovni štab što se sprema krajem aprila, a ponovo početkom maja. Koliko je od tih depeša tamo sačuvano, ne znam, ali sjećam se da smo ih opetovano slali. To je vodio Ljubo Krstulović, obavještajac, bio je kasnije u najužem krugu kod Rankovića u OZNI i UDBI. Ljubo i ja nismo rod.

Zašto naša upozorenja nisu ozbiljno shvaćena, ne znam.[9]

Kad su Tito i drugovi došli na Vis, dočekali smo ih u Komiži ja i, naravno neizbježni drug Marko, čim se radi o Titu. Odmah smo ih smjestili gore u Borik gdje se nalazio štab 26. Dalmatinske divizije i Ratne Mornarice. Tu je bilo desetak težačkih, kamenih kuća, koje su nam stavljene na raspolaganje. Nakon dva-tri dana pozovu me da dođem gore. Naš Oblasni komitet KPH za Dalmaciju je bio smješten u Ženaglavi.

Bili su tu Tito, Crni, Marko, Đilas, Milutinović, Arso i Terzić. Nije bilo Bakarića, on je došao kasnije. Tito je već bio rekao Ivanu Milutinoviću da se spremi za polazak u Italiju.

Titovo je mišljenje da ovdje na Visu nema manevarskog prostora kao u Bosni, gdje su šume i planine. Zato je odlučio da se opet vrati u Italiju i odatle avionom da se prebaci za Berane. Današnji Ivangrad u Crnoj Gori. Rekao je da je tamo Peko s udarnim korpusom i da ima veliku slobodnu teritoriju.

Ja sam odmah reagirao: „Druže Stari, kud ćeš sad opet? Jasno da ovdje nije zgodno ali si na sigurnom. Neće proći ni deset, petnaest dana, a oni će saznati da si stigao tamo. Pa će opet biti trke preko Krke. Jedva si izvukao živu glavu na Sutjesci i sad u Drvaru. Nema povlačenja s Visa, nas Nijemci po danu ne mogu napadati! Ni avijacijom ni brodovima. Kako? Ne smiju radi zapadnih saveznika. A po noći, ako bi i uspostavili mostobran, mi ćemo ih baciti u more. Sa Visa nema odstupanja! A ovdje imamo i špilje u kamenu, koje možemo dobro utvrditi i tu si siguran od avijacije.“

Na to je Tito rekao Rankoviću da ide sa mnom pogledati to na terenu. Prije nego smo krenuli rekao sam Titu da ću organizirati minere, zidare, električare, telegrafiste i druge majstore i da ćemo za desetak dana dobro utvrditi špilju da joj ni velika bomba ne može nanijeti štetu.

Marko je sa mnom pogledao pećinu i vratili smo se. On je kratko rekao Titu da je dobra i da može posluži za sklonište.

Onda su naši ljudi pristupili poslu, radilo se danonoćno, uveli smo elektriku, telefon i druge neophodne stvari.

Tu, u špilju dolazili su na sastanke drugovi iz Crne Gore, Srbije, Bosne i Makedonije. Stizali su preko Italije, a do Visa brodom ili avionom na naš aerodrom. Kao što sam već rekao, Nijemci su raspravljali o tome da li da napadnu Vis i Vrhovni štab koji se na njemu nalazio. To znači da je njemačka obavještajna služba precizno znala Titovo kretanje nakon Drvara. Iz

[9] Olga Humo, prevodilac u Vrhovnom Štabu, kaže: „Tito je priznao da ga je neko obavijestio da se sprema desant. I on, i neko pored njega, rekli su: ma hajde, kakve su to budalaštine, kakav desant!“ (*Republika* br. 544 - 545, mart 2013.) Nap. pr.

njemačkih se dokumenata vidi da su suprotne stavove imali admiral Denic i Gering, kao komandant avijacije. Gering je bio za napad. Nijemci su odustali od pokušaja invazije na Vis, ali su nas više puta bombardirali.

Tada nisam znao sve ovo, ali smo pretpostavljali da njemački štabovi razmatraju intenzivno kako da zauzmu Vis. Zato smo udarničkim radom utvrđivali položaje i pretvarali obale Visa u neosvojivu prepreku. Sve točke i pravce na samoj obali i unutrašnjosti otoka utvrdili smo mitraljeskim gnijezdima. Nismo razmišljali o nuždi da se povlačimo, već smo se spremali da pod svaku cijenu Vis obranimo.

Tri dalmatinske divizije su borbeno djelovale na kopnu Dalmacije, daleko od Visa. Stalnim borbenim aktivnostima vršile su pritisak na Nijemce i time zapravo branile i otok Vis.

Kada smo se povukli iz Splita, krajem septembra 1943., u partizane su došli i dr Ljubo Leontić i dr Josip Smodlaka. Puno nam je značio Smodlaka, iskusni političar, pravnik i diplomat, koji je još 1918. u Narodnom vijeću tražio ujedinjenje u državu južnih Slavena, Leontića i Smodlaku sam iz Dalmacije uputio u Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, u Jajce, s popratnim pismom za Tita. Tako je dr Smodlaka postao povjerenik za vanjske poslove NKOJ-a. Kad je došlo do pregovora sa Šubašićem, bio sam na jednom sastanku, kad je Smodlaka matirao Šubašića u tri poteza. Rekao je Smodlaka - kralj i vi ste zajedno napustili zemlju i pobjegli vani. Na osnovu čega vi sada pretendirate da budete vlada nove Jugoslavije, demokratske i federativne Jugoslavije, koja se stvarala i stvara kroz oružanu borbu?

On nam je ogromno značio sa svojim iskustvom. Na stranu sposobnosti drugova Kardelja, Žujovića, Đilasa ili Bakarića - oni su u odnosu na Smodlaku bili neiskusni početnici. Jasno da je imalo značaja i to da dr Smodlaka nije komunist, on se nije pribojavao primjedbi sa Zapada kako se zalaže za „komunističku Jugoslaviju“.

Kad je došlo do sporazuma Tito - Šubašić među našim drugovima je bilo nevjerice i razočaranosti. Trebalo im je uporno razjašnjavati da je to jedan privremeni, prolazni kompromis, neophodan korak u borbi za diplomatsko priznanje nove Jugoslavije.

Ukazivali smo da je glavno da imamo uza se narod, vojsku i vlast, a ovo na diplomatskom polju, to će još potrajati, ali i tu će se završiti našom pobjedom.

Puno je vremena prošlo, ali važno je da kažem još nešto što sam uočio. Mi smo od Britanaca tražili da nam pomognu u borbi protiv okupatora, osobito njemačkog. Tada je radio-London javljao da su Saveznici na traženje maršala Tita bombardirali Beograd, Podgoricu (današnji Titograd), Slavonski Brod, Split, Zadar i Šibenik.

Ali oni nisu govorili istinu. Istina je da smo mi tražili da tuku bombama njemačke kolone, utvrde i skladišta benzina. Umjesto toga saveznički avioni su tukli po našim gradovima i ubijali civile! To su činili zato da izazovu revolt ljudi protiv naše narodne vojske. Beograd je od njihovog bombardiranja 1944. imao više žrtava nego od njemačkog 1941. Podgorica isto tako, kao i Slavonski brod. Puno žrtva je bilo u Splitu, koji je više puta tučen, a da nije mnogo bombi palo u more, grad bi bio sravnjen sa zemljom. Dok su gađali Split, duge njemačke kolone su mirno išle cestama od Makarske do Omiša prema Splitu i od Splita prema Šibeniku. Nijemce nisu napali.

Time što su javljali da Tito traži bombardiranje otkrili su svoj cilj - stvaranje revolta kod stanovništva.

Grad Zadar su Saveznici potpuno uništili, a bombardiranje su ponovili kad su partizani ušli u srušeni grad. Nijemci su potpuno minirali grad Rijeku i lučka postrojenja. Saveznici ih ni tu nisu napali avijacijom, a imali su potpunu prevlast u zraku.

Ništa od toga nije slučajno. Naravno da je Tito tražio bombardiranje neprijatelja i njegovih vojnih objekata i skladišta. Mi smo saveznicima davali precizne podatke o položajima neprijatelja, a oni su se pravili nevješti, kao da ne znaju.

Sve ovo govori da su oni uviđali da će partizanska vojska odnijeti pobjedu i da ćemo mi stvoriti novu državu i osvojiti vlast. To nije odgovaralo interesima zapadnih saveznika. Za Dalmaciju mogu reći da nisu uspjeli nimalo poljuljati jedinstvo naroda i narodnooslobodilačke vojske, naprotiv. Raslo je kod ljudi ogorčenje zbog takvih poteza Saveznika.

Ja nisam bio član Politbiroa CK KPJ, ni član Vrhovnog štaba, iako je Dalmacija morala imati bar jednog člana tog štaba. Ne mogu reći što su drugovi iz Politbiroa govorili o tim postupcima Saveznika. U Vrhovnom štabu bilo je najviše Crnogoraca. Nemam ništa protiv Crnogoraca, nego govorim principijelno, o rasporedu, o ravnopravnosti prema doprinosu i rezultatima naše borbe. Tu su bili Tempo, Vlado Popović, Arso Jovanović, Velimir Terzić, Ivan Milutinović, Đilas, Savo Orović, Peko Dapčević i drugi. A iz Srbije Crni, Marko, Moša i pop Vlado Zečević.

Nakon kapitulacije Italije i prvog oslobođenja Splita i skoro cijele Dalmacije, u listopadu 1943., na sjednici CK KPJ na kojoj nisam bio, donijeta je odluka da se Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju spusti na nivo Oblasnog komiteta. To je bila odluka CK KPJ prije drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu. Prema odlukama u Jajcu Dalmacija je, po liniji države, proglašena za oblast, a ne pokrajinu kako je bilo dotad. Mi smo u pismu Centralnom komitetu KPJ ukazali da ova odluka nije dobro primljena od naroda u Dalmaciji. Međutim, ta je odluka ostala na snazi. Rukovodstvo Hrvatske nije dozvolilo da Dalmacija bude pokrajina, njihov je stav bio kao i CK KPJ. Ja mislim, iako ne mogu dokumentima dokazati da su upravo iz rukovodstva Hrvatske stalno nastupali protiv partijskog rukovodstva Dalmacije i sugerirali Titu i CK KPJ da donesu takvu odluku. To mi potvrđuje i subjektivna netrpeljivost Hebranga i Krajačića prema Dalmaciji i prema meni. Tako je odlučeno na sjednici na koju nisam posebno pozvan, jer će biti riječi i o Dalmaciji, iako sam član CK KPJ.

Tito se s tim složio i tako je Dalmacija od pokrajine pretvorena u oblast. Imala je Oblasni NOO, Oblasni komitet KPH za Dalmaciju sve do 1953., kada je rasformiran i Oblasni narodnooslobodilački odbor, a Dalmacija podijeljena na 21 kotar. Tako je bilo sve do 1964. godine, a kasnije se zvala Međuopćinska zajednica i, konačno, Zajednica općina.

Od svega ovoga nisam pravio pitanje, jer sam komunist internacionalist. Jasno sam ukazao rukovodstvu da odluka nije dobro primljena u narodu. Na tome je i ostalo.

Svemu ovome su kumovali Andrija Hebrang i Ivan Krajačić, politički i organizacioni sekretari CK KP Hrvatske. Kasnije, 1944., nakon sukoba sa mnom, oni su smijenjeni kao sekretari KPH, upravo zbog nepoštenog odnosa prema Dalmaciji. Takav odnos je počeo još 1941. zbog stradanja dalmatinskih partizanskih odreda i odluke da se ide na forsiranu oružanu borbu, a tu odluku je nametao komunistima Dalmacije CK KPH, kao da se radi o izviđačima koji idu na izlet. Tu su glavnu riječ vodili Hebrang, Vlado Popović i Rade Končar.

A u martu 1944., po nalogu Hebranga i Krajačića, u Dalmaciju su došli Duško Brkić i Jakov Blažević i nama donijeli odluke CK KP Hrvatske. Krajem marta i početkom aprila oni su po Dalmaciji i na Visu inzistirali da Oblasni NOO napusti Vis i da ide na Vrdovo, na Dinaru.

A iz Drvara sam dobio 1944. oštro pismo i od Rankovića, na intervenciju CK KP Hrvatske. Kada su me obavijestili da je pismo stiglo, odmah sam sazvao Oblasni komitet. Na toj sjednici su bili i Duško Brkić i Jakov Blažević. Oštro sam odbacio odluku da se Oblasni NO odbor prebaci na Dinaru, kao i da se Oblasni komitet KPH za Dalmaciju premješta s Visa. To ne dolazi u obzir. Brigu o našim ljudima, stvaranje novih jedinica i držanje kontakata sa Saveznicima i našim bazama u Italiji, to možemo ostvariti samo s Visa. Tako smo odbili direktive CK KPH, koje su došli provesti Brkić i Blažević.

U pismu nam je Ranković uputio oštru kritiku: te da smo se izolirali od jedinica Osmog korpusa, te pijemo bijelo vino i jedemo bijeli kruh!

Ja sam oštro na to odgovorio i rekao sam da jedemo i bijeli kruh, a pijemo i crno i bijelo vino, pa čak se i kupamo u moru kad nađemo vremena. Da, ali zašto smo na Visu? Tu smo i s narodom i našim brigadama 26. Dalmatinske divizije, zato da ga utvrdimo kao našu bazu i slobodnu teritoriju s koje povlačenja nema!

Sve ovo događa se nešto prije njemačkog desanta na Drvar, gdje maršal Tito, Ranković i Vrhovni štab već dugo borave i primaju i predstavnike Saveznika i strane štampe. Oni su bili odvojeni od naroda i vojske, za razliku od nas na Visu. Nisu oni rješavali i pomagali da se spasi više desetina hiljada Jugoslavena, ljudi iz zbjega i naših ranjenika, a mi jesmo. U Italiju smo preko Visa uputili u sigurnost više od trideset hiljada naših ljudi i ranjenih boraca. To spašavanje ranjenika, kojih je bilo puno više nego na Neretvi, nije nikada dobilo pravo priznanje, čak ni od historičara. Jasno, nisu se usuđivali dirati u kult Titove ličnosti i legendu da je on spasio ranjenike na Neretvi. O sudbini ranjenika na Sutjesci nije se pisalo i kako to da su ostavljeni, a divizija koja ih je spasila na Neretvi rasformirana.

Brkić i Blažević su se vratili natrag u Hrvatsku. Ove dokumente bi trebalo pronaći, ako su negdje sačuvani, to što su njih dvojica pisali o Dalmaciji. Duško Brkić je za CK KP Hrvatske i CK KPJ napisao 12 gusto kucanih stranica o Partiji u Dalmaciji. To ne bi ni pas s maslom pojeo! Jakov Blažević je o narodnoj vlasti i narodnooslobodilačkim odborima napisao preko 40 stranica. Ranković mi je kasnije na Visu dao Brkićev izvještaj da ga pročitam, ali mi ga je sutra uzeo. Što je sve tu Brkić nakantao, to je strašno! Dobro da mi nije bio blizu kad sam to čitao. Ono što je pisao Jakov, nisam vidio. Ali znam da je bilo svašta unutra, iz kasnijih rasprava.

Na stranu ovo što sam iznio, dolaskom Vrhovnog štaba i druga Tita na Vis otvorile su se perspektive i stvarne mogućnosti da naše političko i vojno rukovodstvo odlučnije nastupa prema zapadnim saveznicima u rješavanju otvorenih pitanja za priznavanje Nacionalnog komiteta i svih odluka koje su donijete na zasjedanju AVNOJ-a u Jajcu. I sam dolazak Subašića na Vis, kao predsjednika kraljevske vlade, imao je značajan učinak jer je Šubašić svojim očima vidio organiziranu vojsku i narodnu vlast. To je predstavljalo takve argumente u našim rukama da se on našao u situaciji da stavovi s kojima je došao na Vis, nisu dalje održivi. Pali su u more.

Boravak Tita i rukovodstva na Visu otklonio je napetost koja je postojala među nama, dok su oni bili na kopnu, u Jajcu i Drvaru, i upućivali nam oštre kritike. Njima tada nije bilo jasno što znači Vis i kako mi s Visa rukovodimo našim jedinicama, političkim forumima i

organima narodne vlasti u cijeloj Dalmaciji. Oni su smatrali da smo mi previše udaljeni i da zato nismo dovoljno aktivni. Tako je, koncem marta ili početkom aprila 1944., došao na Vis Sreten Žujović - Crni u ime Vrhovnog štaba. Crni je u ratu bio zamjenik vrhovnog komandanta. On je htio nas jače angažirati u oružanim borbama, iako smo već imali svoje akcije i planove za dalje, prije nego li je on došao k nama.

Imali smo, pored drugog, i plan napada na Korčulu. Crni je smatrao da napad moramo izvesti početkom aprila. Pripremili smo više od 70 brodova za prebacivanje jedinica 26. Dalmatinske divizije na Korčulu. Tih je dana na moru vladalo veliko nevrijeme i more je bilo uzburkano, s visokim valovima. Josip Černi, komandant Ratne Mornarice, iskusan pomorski oficir, zaključio je da po takvom vremenu nije moguće započeti operaciju.

E, to nije išlo u glavu Sretenu Žujoviću. Zahtijevao je da se pod svaku cijenu krene u napad. Černi, kao razuman čovjek, predložio je Žujoviću da se ukrca na komandni brod i tako smo zajedno isplovili. Vjetar i visoki valovi su bili takvi da smo se jedva uspjeli vratiti u višku luku. Tada je Crni, kad se ponovo našao na obali, rekao: „Pazi, majku mu, pa ovo more je besno!“

Tako je napad na Korčulu odložen. Kad je vrijeme bilo povoljno izveli smo akciju i Nijemce potpuno iznenadili. U tome nam je pomogla okolnost da smo prije napada saznali raspored njihovih jedinica i njihove planove. Kako se to dogodilo? Jedna grupa partizana na Korčuli, koja je samostalno djelovala, ubila je njemačkog oficira. U njegovim dokumentima pronađeni su ti podaci.

U bitkama na Korčuli 21., 22. i 23. aprila 1944. poginulo je više stotina Njemaca. Zarobljenih Nijemaca bilo je oko 700. Oni su našim brodovima prevezeni na Vis. Najteže mi je bilo da smo ih tada morali hraniti i čuvati. A svaki od nas koji je prošao Neretvu i Sutjesku imao je pred očima zvjerstva koja su izvršili nad našim ranjenicima i narodom. Sada smo morali naći u sebi snage da ne vratimo milo za drago. Trebalo je puno svijesti i samodiscipline da ih ne likvidiramo, jer tu je bilo zločinaca i koljača koji su se borili i protiv Crvene armije i po raznim zemljama Evrope i po našoj zemlji. Svuda su ostavili pustoš i krvave tragove „novog poretka“, a mi ih sad još moramo i hraniti. A jedva imamo za narod i naše borce.

Te smo zarobljene Nijemce predali zapadnim saveznicima. Ukrcani su na brodove u luci Komiža i prevezeni u Italiju. Oko njih su saveznici puno brže pokazali volju da ih prime u Italiju, čak su izražavali i proteste kako Nijemce držimo. A kad se sjetim koliko su otezali da uzmu naše ranjene borce na liječenje i oporavak!

Za mene je bilo ogromna satisfakcija i bio sam ponosan da vidim kako na Visu sve radi kao sat, sve naše institucije su tu i slobodno rade. Tu su predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, Vladimir Nazor, predsjednik ZAVNOH-a, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, Centralni komitet KPJ, Vrhovni štab, Telegrafska agencija nove Jugoslavije, Crveni križ, svi organi i tijela Partije i narodne vlasti Dalmacije. Ovdje na Visu naš Narodnooslobodilački pokret je ostvario državu, suverenitet, nema više te sile pred kojom bi se naše jedinice i rukovodstvo pokreta povlačili ili jedva izvukli živu glavu! Sada je borbena inicijativa u našim rukama. To je taj novi kvalitet koji je dočekao naše rukovodstvo na čelu s Titom. Time mu je Dalmacija pokazala koje su mogućnosti našeg Pokreta. Naknadno su to uviđali i Tito i drugi, pa su konačno nuždom natjerani stigli na Vis, tek u lipnju 1944.

Boravak Tita i rukovodstva naše Partije i vojske i države na Visu bio je za narod Dalmacije, za sve Višane, za sve partizane ustaničke Dalmacije ogromno priznanje za ono što

su dali u borbi za slobodu Jugoslavije, za bratstvo i jedinstvo i za pobjedu socijalizma u novoj Jugoslaviji kao republici, a ne omrznutoj kraljevini.

Kad nam se predala divizija „Bergamo“ i talijanski 18. korpus Nijemci su napadali i nastojali što prije ući u slobodni Split. U ogorčenim i teškim borbama s njima, koje su trajale 17 dana, ubili smo oko 800 njemačkih vojnika i još više izbacili iz stroja. U tim danima borbi i nove slobode, dr Josip Smodlaka, s cijelom porodicom, krenuo je ka nama. On je zapisao:

„Odlazeći k partizanima, čiju sam borbu od prvog početka podupirao, odazvao sam se ujedno i pozivu od njih, upućenu mi nekoliko mjeseci ranije, da otvoreno pređem na njihovu stranu. Sa mnom pođoše i moja dva sina, Hinko i Sloven. Kad pređosmo na oslobođenu teritoriju, bilo nam je kao roblju koje je najednom došlo na slobodu. Sva se lica razvedriše, svak je sada slobodno disao. Od stobrečkog mosta uputilo se prema Žrnovnici nekoliko kamiona krcatih oružjem i municijom oduzetom od Talijana. Meni kao starijemu (imam 74 godine), ustupiše mjesto u jednom autu. U njemu sam se vozio dva kilometra, do mjesta gdje je cesta za Žrnovnicu bila razvaljena, da bi se otešćao prolazak neprijatelju. Pješačeći dalje, dođosmo do Sinovčića krčme kod mosta. Tu se odmorismo pola sata. U krčmi nije bilo nikakve hrane, ali je bilo dovoljno pitke vode za sve prolaznike iz Splita, kojih je već bilo na hiljade.

U mjesnoj komandi u Gornjoj Žrnovnici nađosmo komandanta 4. operativne zone Vicka Krstulovića, koji nas veoma ljubezno primi.“

Meni je dr Smodlaka još od djetinjstva bio pojam narodnog tribuna i poštenog političara.

Njegovo prezime je nama djeci zvučalo nekako čudno i strašno, pa smo se od njega i pribojavali. Moj otac Marko i ja, kao i narod, cijenili smo ga i poštivali. On je odavna bio za narodno jedinstvo, za slogu i bratske odnose Hrvata i Srba, on je bio odlučno za Jugoslaviju 1918. godine. Odmah 1941. odbio je svaku suradnju s okupatorom, a bio je predsjednik ilegalnog Narodnog odbora grada Splita, naše stvarne narodne vlasti pod okupacijom. Evo njega i obitelji k nama u partizane!

Kad je poginuo Lola Ribar, mislim da je na mjesto povjerenika za vanjske poslove u Nacionalnom komitetu narodnog oslobođenja, jer trebalo je stupiti u međunarodne kontakte, bio predviđen Bakarić. Titu sam poslao pismo u vezi dr Smodlake kao najboljeg veterana diplomacije i politike, da on bude na tom mjestu. Takvo rješenje se pokazalo najboljim, a Bakarić mu je bio pomoćnik ili zamjenik, učio je uz njega.

Dok sam ja bio na putu i u Jajcu za drugo zasjedanje AVNOJ-a Smodlaka je već bio stigao, prvo na Hvar, a onda na Vis. Bilo je to u novembru 1943. Boravio je s članovima obitelji u mjestu Vis i 17. novembra zapisao:

More je silno uzburkano. Parobrodima Ston i Bakar došlo je iz Barija mnogo brašna i lijekova. Danas je stigao i jedan veliki jedrenjak krcat bijelim brašnom. Brašno se slaže u skladište, a dijelom šalje u Komižu i na druge otoke. Veoma malo se dijeli u mjestu. Oskudica i skupoća su velike. Jaja su velika rijetkost. Jučer je preletilo Vis 26 engleskih aviona u pravcu prema Šibeniku. Vijesti s bližih bojišta prilično su nepovoljne. Nijemci su prodrli kroz Lovreč i Zadvarje u Bašku Vodu, a danas su uzeli i Podgoru, te su tako odsjekli partizansku vojsku od mora. Oni su poduzeli juriš s 50 tenkova, kojima naši

borci nisu mogli da odole. Iz Primorja je evakuirano na otok Hvar preko 1.500 osoba. Još prije toga evakuiran je Pelješac. Po svim znakovima, Nijemci pripremaju napadaj na srednjodalmatinske otoke. Situacija postaje ozbiljna i za Vis koji je najudaljeniji od kopna. Bilo bi uputno provesti evakuaciju izbjeglica, bar žena i djece u Bari"

Deset dana kasnije, 27. novembra 1943.:

„Stigao je jedan brod pun bjegunaca sa zadarskih školja, koje su Nijemci zauzeli. Došlo je i nekoliko stotina boraca, dijelom iz okolice Šibenika. Nijemci siju magnetske mine po donjem Jadranu. Veliki naš jedrenjak iz Ista, Jela, od 600 tona nosivosti, udario je ispred Barija u takvu minu i potonuo."

Dok smo mi u Jajcu, dr Josip Smodlaka je na Visu i djeluje diplomatski, putuje opet na Hvar službeno. Na dan 29. novembra 1943., napisao je:

„Stigao sam u Hvar sinoć oko 6 i po sati, te sam prisustvovao priredbi koja je trajala puna četiri sata, od 7 do 11 sati. Sjedio sam u loži Pokrajinskog NO odbora s dvojicom engleskih generala, od kojih je jedan bio general MacLean, mladi Škot u tridesetoj godini, koji je kao šef naročite anglo-amerikanske delegacije posjetio naš Vrhovni štab. On mi se s velikim priznanjem izrazio o drugu Titu. Govorili smo o situaciji stvorenoj na našoj strani Jadrana uslijed njemačkih napadaja na naše otoke. Oba su mi engleska generala u razgovoru priznala da je za srednjodalmatinske otoke stanje ozbiljno, ali su dodali da šalju našima oružja i municije, a da će nas unaprijed još jače pomagati avijacijom. Ja sam primijetio da je naša slaba strana što na otocima nemamo artiljeriju doraslu njemačkim topovima, te da bi bilo nadasve važno da engleska avijacija uništi njemačke ratne lađe, naročito teško oružani krstaš Dalmaciju."

U Hvaru dr Smodlaka dobiva i službenu obavijest, 4. decembra 1943., da je izabran za povjerenika za vanjske poslove NKOJ-a. Titu je uputio depešu i izrazio zahvalnost za povjerenu mu dužnost i naglasio da će uložiti sve svoje sile da se dokonča pobjedom borba za slobodnu demokratsku federativnu Jugoslaviju. I toga dana je pisao:

„Danas izjutra došlo je na Vis iz Barija oko 200 naših boraca, većinom Slovenaca koji su bili u talijanskoj vojsci ili u koncentracionim logorima u Italiji, pa su ih sada Englezi opremili i naoružali, te ovamo uputili. Istovremeno došlo je iz Italije još oko 1.000 takvih naših vojnika prekomoraca, koji su razmješteni po Braču i Hvaru za obranu tih otoka."

Sa Hvara se opet vraća na Vis i 7. decembra piše:

„Napisao sam za Slobodnu Dalmaciju članak pod naslovom Drug Tito - kako sam ga ja vidio. Došao je iz Barija brodom veliki tovar kondenziranog mlijeka. Kapetan parobroda Bakar priča o strahovitim posljedicama njemačkog bombardiranja Barija. Kaže da je sva luka bila u jednom plamenu, te da je izgorjelo 17 engleskih tovarnih lađa i tri ratne. Naš Bakar se pravim čudom spasio, jer nije eksplodirala jedna bomba koja je pala na njegovu palubu.

Jučer i danas letjeli su njemački avioni iznad viškoga polja, i to tako nisko da su se skoro doticali krovova kuća. Jamačno dolaze u cilju izviđanja."

Samo desetak dana nakon drugog zasjedanja AVNOJ-a, i Britanci su se morali suočiti s novom situacijom koju smo mi stvarali. Tako 9. decembra 1943. dr Smodlaka u dnevnik unosi:

„Engleska vlada je dala izjavu u parlamentu kojom stvarno priznaje naš Nacionalni komitet, iako ne de iure. S time se možemo zasad zadovoljiti…“

U Visu, u četvrtak, 16. decembra 1943.:

„Saopćeno mi je u Hvaru da će moja obitelj i ona dr Leontića biti evakuirana u Bari, te da će trebati da krenu iz Visa još sutra navečer. Drug Vicko Krstulović me je usmeno izvijestio o toku konferencije AVNOJ-a. Dobio sam potpuni tekst govora druga Tita i zaključaka stvorenih na toj konferenciji.“

Na motornoj jahti „Lala“, u subotu, 25. decembra 1943.:

„Osvanuo je crni Božić. Stotine izbjeglica s Korčule i s Pelješca lutale su po Hvaru čekajući, ustrašeni, kad će ih prebaciti dalje, jer se ovdje ne osjećaju sigurni. Hvarski građani su također teško zabrinuti. Pošto je Vrhovni štab u zadnji čas odobrio prebacivanje civilnog stanovništva s ugroženih otoka, Oblasnom odboru su pune ruke posla da organizira i provede tu evakuaciju.

Zaključili su da će bolnice i sve izbjeglice sa Šolte, Brača i Hvara najprije prebaciti na Vis, koji se smatra sigurnijim, a odatle će ih slati dalje u Italiju. Borci i stranački funkcioneri neće se evakuirati, već će se iskrcati na kopno i probijati do Bosne. Ja sam dobio depešu od Maršala Tita da se u slučaju opasnosti mogu prebaciti u inostranstvo. Oblasni odbor me je pozvao da još danas krenem preko Visa u južnu Italiju. Tamo će ići i porodice oženjenih članova Oblasnog komiteta. Oprostio sam se s članovima Oblasnog odbora koji ostaju u Hvaru. Iz Hvara sam krenuo u 6 sati put Visa. U Visu smo se zadržali dok je Lala ukrcala potrebitu naftu, pa smo onda krenuli put Barija.“

U Manfredoniji, u nedjelju, 26. decembra 1943.:

„Od Visa do poluotoka Gargana more nije bilo mnogo uzburkano. Ipak je pozlilo većini putnika. Ja sam prenoćio u kabini prostranoj 10 četvornih metara, u kojoj nas je ležalo ili sjedilo dvanaest. Nisam svu noć sklopio oka. Od Gargana dalje more je bivalo sve gore. Lala je oko tri sata po podne pristala u Manfredoniji, gdje smo u luci vidjeli četiri naša jedrenjaka i dva potopljena talijanska parobroda. Bilo nam je dozvoljeno da izađemo na kraj. Padala je sitna kišica. Grad je prljav, zgrade kao i ljudi bijedno izgledaju. Uzalud smo tražili pristojan hotel ili gostionicu.“

Moja Luce i Maksim, Nataša i Viborg, s drugim ženama i djecom, tako su sretno stigli na maloj Lali, s drugom Smodlakom u Bari. Već je puno naših ljudi i ranjenih boraca stiglo u Italiju, u naše baze, u sigurnost liječenja i novog života. Ne treba puno pameti da se shvati što je to značilo za sve nas. Bilo je to pred Novu 1944. Ali i dalje je trebalo uvjeravati Tita i Vrhovni Štab da nam odobre da obranimo Vis! Oni su smatrali da je njihovo pravo da o svemu oni odlučuju, vidi se iz dnevnika dr Smodlake da je morao čekati i on na odobrenje da krene na put, a naglasio je da su za izbjeglice dali odobrenje u zadnji čas. Nije ovo prvi put u ratu da oni donose odluke u zadnji čas, onda kad je već i puno vremena izgubljeno.

Iz ovoga će se vidjeti jasno što je značio naš prodor u Italiju, još u oktobru 1943., kad sam uputio našu prvu misiju brodom Bakar.

U mjestu Kocano kod Monopolija, srijeda, 29. decembra 1943., Smodlaka piše:

„Ujutro mi je došao u posjet amerikanski kapetan Hans Tofte, šef amerikanske delegacije kod naše baze u Monopoliju, koji vodi glavnu brigu za odašiljanje hrane i ratnog materijala u Jugoslaviju. On je došao da me pozove da zajedno s njime posjetim razne amerikanske urede u Bariju ne bi li postigli da i Amerikanci uzmu na sebe brigu za naše ranjenike koji se ovamo evakuiraju. Kapetan Tofte je rodom Danac, pa je bio ugodno iznenađen kad sam ga pozdravio na njegovom materinskom jeziku kojega glasove, kako mi on kaže, nije čuo već četiri godine. Rado sam se odazvao njegovu pozivu, te smo smjesta krenuli u Bari. Tu smo posjetili više amerikanskih ureda, ali kod najljubaznijeg prijema malo smo postigli, jer Amerikanci u Bariju nisu u stanju ni da svoje ranjenike sami njeguju, već ih šalju u engleske bolnice. Amerikanci imaju, istina, u svojim rukama najveću i najljepšu bolnicu u Bariju, ali ona još nije proradila, jer je sav materijal za njeno uređenje propao kod bombardiranja luke u Bariju zajedno s brodom kojim je stigao iz Amerike, a novi materijal još nije došao. Raznim Amerikancima s kojima sam se sastao opisao sam kritično stanje naših izbjeglica na otocima i istaknuo potrebu da se što prije pošalju brodovi za njihovu evakuaciju.

Navečer oko 6 sati vratio sam se u svoj stan kod Monopolija. Kapetan Tofte ostao je u Bariju da dalje radi u prilog naših ranjenika koji se ovamo evakuiraju. Morao sam da se divim zauzimanju ovoga stranog oficira za naše ljude i velikoj požrtvovanosti koju je kod toga pokazao. Premda ima ranjenu nogu, te mu je liječnik naredio da s njom počiva, on je cijeli ovaj dan neumorno hodao gore-dolje po stubama raznih amerikanskih ureda, da bi ma što postigao za naše izbjeglice, iako to nije bio njegov posao ni njegova dužnost.“

… a sutra, 30. decembra 1943., nastavlja:

„Poslije podne posjetio me je drugi član naše vojne delegacije u Kairu, potpukovnik Vladimir Velebit, koji je danas avionom stigao iz Kaira. On me je izvijestio o političkoj situaciji u Kairu, koja da se sve povoljnije razvija za našu stvar. Rekao mi je da su i jugoslavenske vojne jedinice u Egiptu listom za Nacionalni komitet, te da su spremne da u svaki čas otvoreno pređu na našu stranu. Kazao mi je nadalje da mu je prije njegovog odlaska iz Jajca Maršal Tito saopćio da namjerava poslati u Kairo jednu političku delegaciju kojoj da ću ja biti na čelu.

Istoga dana pred večer posjetio sam našu bazu u Monopoliju, koja se nalazi u jednoj velikoj starinskoj palači. Tu su smještene kancelarije naših organa i amerikanskih oficira koji rade zajedno s nama, a također spavaonice i blagovaonice za preko 100 naših vojnika. Sve je to čisto i uredno držano i uzorno organizirano. Tu sam kod kapetana Toftea upoznao i drugog amerikanskog oficira, poručnika Roberta - Boba Thompsona, koji je također naš dobar prijatelj.

Danas su krenula put Visa dva naša parobroda, Makarska i Ston, koji će, nadamo se, moći da na Novu godinu iskrcaju u Italiji nekoliko stotina naših ranjenika.“

Nova 1944.

U Kocani, kod Monopolija, 1. januara 1944., Smodlaka je napisao:

„Nova godina počela je danas s tmurnim hladnim danom, u kojemu se jak vjetar sa sjevera izmjenjivao sad s pljuskom, sad s grmljavinom. Neprilično je što je danas prekinut električni vod, te nemamo ni električne rasvjete niti tekuće vode. Nemajući lampe ni petroleja uvečer, pomažemo se ulomcima stearinskih svijeća koje smo sačuvali. Poslije večere pjevali smo partizanske pjesme, kad oko 9 sati iznenada banu drug Kolja, te nam javi: 'Idu drugarice s djecom'. To su bile supruge partijskih funkcionera Buljana, Krstulovića i Gizdića s djecom. Njih je iz Monopolija ovamo k nama dopratilo pet partizana u kamionu. Jedan od njih uručio mi je depešu koja je stigla preko naše delegacije u Bari. Njom mi drug Tito javlja da sam određen za opunomoćenog delegata u inostranstvu - 'with highest authority' (sa najvišim ovlaštenjima) - po uputama koje će mi biti saopćene u Bariju. Pošto su se naši gosti okrijepili, odveli smo ih na spavanje, na ležaje koje smo na brzu ruku za njih priredili."

2. januara 1944:

„Doznajemo da je jučer stiglo još 2.600 naših izbjeglica, koje Englezi razmještaju od Brindizija prema jugu. Prema posljednjim vijestima, Nijemci još nisu napali nijedan otok srednjodalmatinske grupe, a i na samoj Korčuli naši vode gerilski rat."

14. januara 1944. u Kocani:

„Stigao je iz Visa parobrod Ljubljana s 1.300 izbjeglica. Došao je, da se oprosti od mene, amerikanski poručnik Hamilton. I on je uklonjen iz naše baze u Monopoliju. Tako svi naši prijatelji bivaju odstranjeni iz te baze.

Jučer je Sloven obišao logore naših izbjeglica u najjužnijem dijelu Pulje, dalje od Brindizija. Putovao je tuda od 7 sati izjutra do jedan sat po ponoći. Najbliži Brindiziju je prolazni logor u Tuturanu, gdje u ovaj čas ima 2.000 ljudi. Tu izbjeglice okupaju i preobuku u oprano odijelo, pa ih šalju u ostala tri logora kod Otranta (u Santa Cezarea Terme, Santa Marija di Nardo, Santa Klara i Santa Katerina), u kojima ima preko 10.000 naših izbjeglica. Svi leže na kamenom podu, raštrkani po kućama i vilama, u kojima nema nikakva namještaja, pa niti slame. Tuže se također na hladnoću, a i na hranu, koja da je oskudna, osobito jer nema dovoljno kruha. Bilo bi potrebno da se nešto učini za poboljšanje ovih prilika.

U Monopoliju se opaža skoro u svim izlozima slika Maršala Tita. Domaće stanovništvo pokazuje se sve ljubaznije prema partizanima, koje su isprva susretali sa strahom, bojeći se da će im sve uništiti ili opljačkati."

Sinovi Josipa Smodlake, obilazili su naše ljude u logorima i obavještavali oca o situaciji. On zapisuje: u Kocani, u nedjelju, 6. februara 1944:

„Prošle noći, oko 11 i po, vratili su se autom kući iz Taranta Sloven i Milovan. Kako mi oni kažu, stanje u kojem se nalaze onamošnje naše izbjeglice upravo je grozno. Englezi su strpali taj bijedni naš svijet u jednu sušionicu cigala, koja nema pobočnih zidova, tako

da cijelo vrijeme vlada silna promaja. K tome je krov na više mjesta probijen, te propušta kišu. Na podu pak leži sloj crvene prašine od cigala, debeo jedan pedalj, te kad dune vjetar, cijeli prostor se ispuni tom prašinom, koja prodire u usta, u nos i u oči. Kada pak padne kiša, prašina se pretvara u blato, te u tom blatu leže ovi nesretni naši zemljaci, koji nemaju nego jedno ćebe da se zagrnu. Jučer, kad je nenadano zahladilo, te je puhao jak, hladan vjetar, oni su bili napola smrznuti. Ima među njima već mnogo slučajeva zapaljenja pluća, a potraje li ovo vrijeme, bit će ih, usred one neprekidne promaje, još više. Dvaput na dan, kad im dijele hranu, moraju da po dva sata stoje na vjetru i kiši, s nogama u blatu, dok dobiju svoju porciju. U ovakvim nezdravim, žalosnim prilikama živi 3.500 naših izbjeglica u Tarantu, a kako parobrod određen za njih neće krenuti put Egipta prije nego ih se sakupi 7.000, još 3.500 treba da prođe kroz iste muke. Englezi kažu da svaki dan mogu da prevezu u Taranto samo 1.000 ljudi iz južnotalijanskih logora, u kojima su bile privremeno smještene naše izbjeglice. Sloven mi priča kako mu je jedan znanac sa suzama na očima pokazivao svoje jedino dijete koje je tu oboljelo od zapaljenja pluća, i kako su im došle suze na oči gledajući tu bijedu i slušajući vapaje ovih nesretnih naših zemljaka, koji se gorko tuže kako su ih sve naše vlasti ostavile, prepustivši ih strašnoj sudbini.

Stigao sam tamo na podne i našao drugove Velebita, Dedijera i Milentija Popovića. Opisao sam im užasno stanje naših izbjeglica u Tarantu i pozvao sam ih da odmah odu do zapovjedajućeg engleskog generala u Bariju, te da od njega energično traže da dade smjestiti naš zbjeg pod krov i na suho mjesto, bilo u škole ili u crkve, ma gdje, samo da ne budu izloženi strašnim nepogodama i opasnostima smrtnih bolesti. Predočio sam im što će kazati Maršal Tito i sva naša javnost ako doznadu da su kod toliko naših delegacija ovdje, hiljade dobrih rodoljuba, većinom roditelja ili braće partizanskih boraca, doživjele ovako krutu sudbinu. Potpukovnici su mi obećali da će odmah potražiti nadležne engleske vojne vlasti i da će od njih tražiti da se naši ljudi premjeste, te da će me o uspjehu u najkraćem roku obavijestiti.

Danas prije podne posjetio me je drug Velebit, te me je izvijestio o stanju u zemlji i o ratnim operacijama. Kazao mi je da je kraljeva vlada, ne mogavši inače prisvojiti zlato i devize Narodne banke, izdala zakon na osnovu koga je htjela postići da se sve te vrijednosti kod raznih inostranih zavoda prenesu na ime ambasadora Fotića, koji zastupa tu vladu u Vašingtonu. Ovaj pokušaj otimačine odobren od kralja poslužio je Maršalu Titu kao novi, dobar razlog da se premijeru Churchillu dokaže nemogućnost dodira s kraljem Petrom.“

Dva mjeseca kasnije, kad smo već bili ishodili Titovo odobrenje za obranu Visa, s našeg otoka poduzimali smo napade na Nijemce daleko od Visa.

U Kocani, 29. aprila 1944. Smodlaka navodi u dnevniku:

„Čitao sam u američkoj reviji Time, koja slovi kao najuplivniji liberalni časopis u Sjedinjenim Državama, kako je engleski premijer Churchill pozvao u London kralja Petra i mene, kao Titova ministra vanjskih poslova, u cilju da ostvari sporazum između kralja i Tita, ali da su mu Sovjeti omeli posao. Vijest o meni je bez ikakva temelja, jer se ja nisam makao odavde niti sam dobio ma kakva poziva.

Nadolaze uvijek nove izbjeglice. U posljednjem zbjegu ima oko hiljadu seljaka, većinom pravoslavnih, iz Bukovice. Poslije prepada naše vojske na otok Korčulu naši su povlačeći se odveli sa sobom do 900 stanovnika onog otoka. Sve ove izbjeglice idu u Egipat, gdje do sada, bez ovih koji su još ovdje, ima preko 20.000 Jugoslavena.

Iz Visa smo dobili obavijest da su naši s 3.000 vojnika zaposjeli otok Mljet i zapadni dio otoka Korčule, da su pri tome što ubili što zarobili oko 1.000 neprijatelja i zaplijenili mnogo ratnog materijala, a onda da su se povukli. Naši gubici u mrtvima i ranjenima da su iznijeli nešto preko 100.“

U Kocani, u četvrtak, 11. maja 1944.:

„Jučer nas je obradovala vijest da su Rusi zauzeli na juriš Sevastopolj.

Posjetili su nas drugovi Ivan Randić i Ante Jurjević - Baja. Pričali su nam o dosta čestom noćnom bombardiranju Visa, kao i o junaštvu koje su kod napadaja na Mljet i Korčulu pokazale Druga i Treća dalmatinska brigada, sastavljene većinom od dalmatinskih otočana. Ovi su odredi sada prvi put bili u borbi, te su sve zadivili svojim junačkim držanjem. Da su Nijemci poslije ovih nenadanih naših napada na Korčulu i Mljet i gubitaka tu pretrpljenih prosto izgubili glavu. Tako su odmah poslije toga našeg prepada bili stali rušiti bunkere na otoku Braču i prebacivati svoje trupe na kopno, pa su nakon malo dana došli natrag na Brač, te stali nanovo graditi bunkere. Ovo sad na Korčuli bio je prvi put što su Nijemci u Jugoslaviji digli bijele zastave u znak predaje.

Od izbjeglica iz Splita doznajemo da svaki dan pobjegne odande po koji građanin, tako da je u posljednje vrijeme još nekoliko stotina Splićana stupilo u redove Narodnooslobodilačke vojske. Između ostalih, izbjegli su svi bolji igrači nogometnog kluba Hajduk, te sad vježbaju na Visu, a doskora će ih prebaciti u Italiju, pa će se ovdje natjecati s Englezima i Talijanima.“

Nakon desanta na Drvar Tito je avionom uspio doći u Italiju. Tih prvih dana mjeseca lipnja 1944. sastao i s dr Josipom Smodlakom u Kocani, a uskoro je stigao u Komižu na Visu. Kroz nekoliko dana na Vis je stigao prvo Šubašić, a onda i dr Smodlaka. Tito ga je trebao za pregovore sa Šubašićem.

U zaseoku Ženaglava, kod Komiže, u srijedu, 14. juna 1944. zapisao je Smodlaka:

„Noćas oko ponoći stigao je k meni u Kocanu očekivani kurir. Donio mi je vijest da je Maršal Tito brzojavio da dođem na Vis zajedno s dr Šubašićem, koji ide k njemu. Ali su mi naši iz Barija ujedno saopćili da je Šubašić otputovao jednom britanskom ratnom lađom sinoć u 8 sati, dočim je Maršalova depeša stigla tek u 9 sati, a dok su je dešifrirali i dok je kurir stigao do mene, prošla su tri sata. U poruci za mene stajalo je da će naši tražiti od Engleza da mi što prije stave na raspolaganje jedno brzo prijevozno sredstvo za Vis, pa da će me o uspjehu obavijestiti posebnim kurirom.

Oko 6 sati izjutra došao je k meni drugi kurir iz Barija s porukom da ću još danas prije podne moći da otputujem, pa da se nađem u Bariju oko 9 sati. Stigao sam u to doba u Bari, te sam svratio u našu kuću u ulici Karbonara, gdje sam malo kasnije dobio telefonsko obavještenje da ću moći da putujem oko 11 i po sati avionom jednoga britanskoga maršala avijacije, a da će jedan sat ranije doći jedan engleski oficir da me

odvede do aerodroma kod Barija. Oficir je došao sa zakašnjenjem od dva sata, a kad smo stigli na aerodrom, rekao mi je da ću putovati jednim sovjetskim avionom, koji danas prvi put leti na Vis. Sa mnom su putovali sin Sloven i zastavnik Dujo Rokvić. Dosta dugo smo tražili po uzletištu avion s crvenom zvijezdom. Kad smo mu se približili, Rusi su nam stali veselo mahati rukama, te kad smo ušli, ljubazno su nas pozdravili. Putovali smo s prekrasnim vremenom, u pratnji dva britanska lovačka aviona tipa Spitfire, te smo za jedan sat i deset minuta sretno stigli iz Barija na Vis, na novi aerodrom, što su ga provizorno uredili Englezi na sredini otoka. Sretno smo se iskrcali na Viškom velom polju, koje su naši vrijedni partizani po uputama engleskih i ruskih avijatičara na brzinu pretvorili u aerodrom. Za to su posjekli više hiljada dragocjenih panjeva loza, ali je još bila duga borba za slobodu u kojoj je Vis trebao da postane tvrđava.

Jedan drug nas je dočekao pri dolasku, te je jednim engleskim autom odvezao nas i nekoliko ruskih oficira koji su s nama doputovali u partizansku zubnu kliniku, da se tu odmorimo dok po nas dođu kola. Odatle su nas pozvali u hirurško odjeljenje i počastili bijelim viškim vinom, koje su Rusi veoma pohvalili. Zatim je došao po nas drug povjerenik Vlado Zečević, te nas je odveo u stan za nas određen, gdje su u prostranoj svijetloj sobi bila dva dobra kreveta za mene i za Slovena, a jedan u predsoblju za zastavnika. Seoce u kojemu ćemo stanovati nosi čudno ime - Ženaglava. U istoj kući stanuju, pored nas i Zečevića, povjerenik Edvard Kocbek, slovenski književnik i vođa slovenskih kršćanskih socijalista, i potpredsjednik Nacionalnog komiteta Vlado Ribnikar sa suprugom, koja vrši dužnost sekretarice Nacionalnog komiteta.

Došao je da me pozdravi drug Vicko Krstulović, te mi je saopćio poziv na večeru kod druga Tita, koja je priređena u jednoj seoskoj kući u Boroviku. Na večeri su za glavnim stolom sjedili Maršal Tito, Šubašić (s kojim sam se ovom prilikom upoznao), britanski ambasador kod kralja Jugoslavije Ralph S. Stevenson, britanski general MacLean i ruski general Kornjejev. Osim njih bilo nas je desetak članova Nacionalnog komiteta i Predsjedništva AVNOJ-a. Tito i Šubašić su vrlo ljubazno razgovarali među sobom, engleski ambasador se stalno naglas smijao svojim dosjetkama, a dva generala su šutjela i jela. Večera se svršila oko 11 sati, te me je drug Krstulović dopratio u mraku do kuće, podržavajući me da ne padnem. Prije odlaska s večere rečeno nam je da treba da se nađemo u Vrhovnom štabu sutra u 10 sati prije podne."

O pregovorima i sastancima sa Subašićem:

„Sastanak sa Šubašićem držao se u jednoj špilji ispod vrha brda Huma, koja se nalazi nekoliko stotina metara iznad Viškog polja. Maršal je dolazio na sastanak iz svojega stana, koji se nalazio u drugoj jednoj špilji, malo više položenoj, u kojoj je on najskromnije živio, bez ikakve udobnosti. Šubašić je svako jutro dolazio iz polja penjući se uz brdo. Kako je bio pun i ugojen, dolazio je gore sav u znoju i crven u licu kao rak. Na sastancima je bila prisutna većina vlade (Nacionalnog komiteta). Jedan član vlade, Slovenac, povjerenik Sernec, nije mogao svojom snagom da savlada strminu, pa je svaki dan dolazio na konju. Ja, iako sam bio stariji od njega, ipak sam uspio da se sva tri dana uspem pješke, iako s velikim naporom. Moj je stan bio, zajedno s drugim nekim članovima vlade, pola sata hoda od špilje, u zaseoku koji nosi čudno ime Ženaglava.

Sjednice u špilji trajale su tri dana, 14.,15. i 16. juna 1944. Prvog dana dr Šubašić je iznio svoj prijedlog za sporazum s Maršalom Titom, odnosno s Nacionalnim komitetom, i u dugom govoru ga je obrazložio. Tad sam ja, na poziv Maršala Tita, uzeo riječ, te sam redom pobijao sve Šubašićeve razloge i iznio svoj formulirani prijedlog za sporazum, koji je Maršal prethodno bio odobrio. Glavne su se razlike između dva prijedloga ticale kralja, nadležnosti Šubašićeve vlade i vlasti Nacionalnog komiteta. Naše je nepopustljivo stanovište bilo da se kralj ne smije vratiti u zemlju, i da će narod kad svrši rat svojom slobodnom voljom da odluči hoće li Jugoslavija biti kraljevina ili republika, da vlada Šubašićeva ima samo da nas pomaže u borbi, a da ne smije imati nikakve vlasti u Jugoslaviji, da Jugoslavija ima da ostane pod upravom AVNOJ-a, kao privremenog narodnog predstavništva, i NKOJ-a, kao privremene vlade. Šubašić je na kraju prve sjednice pristao na ove naše uvjete.

Po treći put sastadosmo se u špilji ispod Huma, pokraj stana Maršala Tita. Prije sjednice razgovarao sam nasamo s Titom, te smo se sporazumjeli da ću ja - pošto će s uglavljenim sporazumom biti obustavljena moja djelatnost kao povjerenika za vanjske poslove, i pošto je iz taktičkih razloga potrebno da kod kraljevske vlade u Londonu sjedi kao naš predstavnik za koordinaciju jedan Srbin imati da radim na drugom polju, i baš štitim naše narodne i državne interese prema Italiji. Prema tome će Maršal Tito predložiti dr Šubašiću da mene postavi za predstavnika Jugoslavije u međusavezničkoj komisiji za poslove Italije, a eventualno i u Sredozemskoj komisiji. Pošto sam izvijestio Maršala Tita o političkim odnošajima u Italiji, on mi je rekao da će narediti da naši organi onamo u svim političkim pitanjima zavise od mene, naročito da ne ulaze u odnose s talijanskim vlastima bez mojega odobrenja. Budući da sam svršio posao za koji me Maršal Tito pozvao na Vis, moja prisutnost nije dalje ovdje potrebna, te ću moći već sutra da otputujem.

Malo prije 11 sati stigao je dr Šubašić u špilju, te, pošto je pročitan konačno stilizirani tekst sporazuma, on i maršal Tito potpisali su ga točno u 11 sati i pet minuta prije podne. Zatim su raspravljena s dr Šubašićem razna lična pitanja u vezi sa sporazumom. Mi smo istakli želju da u novu vladu uđu kao ministri Boža Marković, Sreten Vukosavljević i Drago Marušić. Maršal Tito predložio je mene za predstavnika u međusavezničkom odboru za poslove Italije, a dr Leontića za predstavnika kod UNRRA. Izražena je želja da bude uspostavljen ambasador Stanoje Simić u Moskvi, koji je bio javno raskrstio s vladom Purića. Za mjesto poslanika na strani predloženi su Sava Kosanović i dr Furlan.

I taj dan objedovali smo svi skupa, i dr Šubašić opet zajedno s nama, uvijek u našoj, sada historijskoj špilji. Vratio sam se kući u autu s dr Šubašićem, koji me je pozvao da se zajedno vratimo u Bari britanskim avionom koji je njemu stavljen na raspolaganje.

Trećega dana, 16. juna 1944., stavljen je sporazum u pismo, te su ga potpisali Maršal Tito i dr Šubašić. Nakon toga smo izašli pred špilju, te smo se na Maršalovu želju zajedno slikali svi koji smo bili na sastanku. U toj grupi sjedili smo Maršal Tito u sredini, dr Šubašić nadesno, a ja nalijevo. Zatim je bio zajednički objed u istoj špilji, koja nema vrata, pa ju je rashlađivao vjetar s mora. Poslije objeda svi su se razišli da negdje u hladu otpočinu. Maršal je ostao u špilji, te legao na jedan madrac položen na zemlji,

kad sam ja htio da izađem, zadržao me je, te je dao donijeti koji madrac, pa sam se tako i ja unutra odmorio.“

Na Visu je sve radilo punom parom. Brodovi su stizali i iskrcavali teret u lukama u Visu i Komiži, avioni su polijetali i slijetali na viški aerodrom, čak i velike američke leteće krstarice Liberatori, imali smo preko deset hiljada boraca, tu je bilo i oko 2.000 britanskih komandosa, naša Ratna Mornarica izvodila je napade na Nijemce vrlo često. Mi smo držali borbenu inicijativu. Od najviših tijela Partije i države, do nogometnog kluba Hajduk sve je radilo u slobodi. Tu smo i njemačke zarobljenike predavali u ruke saveznika, koji su ih brodovima prebacivali u Italiju. Sve ovo govori da smo na Visu uspjeli uspostaviti slobodnu državu. Nijemci su napadali avionima, ali se nisu usudili ni da pokušaju izvršiti desant, iako su samo u mornaričkim jedinicama raspolagali s oko 20 hiljada ljudi, a znatno veći broj divizija su imali u kopnenoj vojsci. I nisu nam mogli ništa.

Tri mjeseca kasnije, u rujnu je dr Smodlaka opet bio na Visu.

U Visu, u utorak, 12. septembra 1944.:

„Jutros je bila velika vojna svečanost. Maršal Tito imao je da preda orden Oslobođenja (najviši naš orden) Prvoj dalmatinskoj brigadi. Poslije toga bila je smotra, te su sve trupe defilirale pred Maršalom. Bio je impozantan prizor. Do sedam hiljada ratnika, dobro odjevenih i snabdjevenih najmodernijim oružjem, prošli su smjelo koračajući, u uzornom redu, mimo vrhovnog komandanta. Bili su zastupljeni svi rodovi oružja: pješadija, brdska i teža artiljerija, tenkovi, tehničke i bolničarske trupe i čak desetak konjanika (Vrhovni štab s pratnjom na konjima). Za vrijeme defiliranja, koje je trajalo skoro jedan sat, svirala je potpuna vojna muzika od preko 50 muzikanata, a zrakom su pravili evolucije naši avioni. Najsvečaniji je čas bio kad je Maršal prikopčao orden na zastavu Prve dalmatinske brigade, pri tome istaknuvši da je ovo prva naša vojna jedinica koja dobiva to najviše naše odlikovanje.

Na svoju čestitku hrabrim dalmatinskim borcima Maršal je nadovezao jedan značajan govor, politički veoma važan, u kojemu je naglasio ove tri tačke: našu tvrdu odluku da oslobodimo od tuđinske vlasti primorske Slovence i Istrane, braću u Koruškoj i u svim drugim krajevima gdje su naši podložni tuđinu - žaljenje što neki reakcionarni saveznički krugovi još podupiru naše izdajnike (ciljajući na Amerikance, koji surađuju s Dražom Mihailovićem) i zahtjev da Jugoslavija mora imati mjesto za stolom na kojemu će se krojiti buduća sudbina Evrope.

Maršal Tito ostao je neko vrijeme na otoku Visu, spremajući vojne operacije za oslobođenje Beograda. Iz špilje u kojoj je živio pod Humom on se preselio u jednu malu vilu u varošu Visu. U Visu se nastanila i vlada (Nacionalni komitet). Kasnije je došlo i Predsjedništvo AVNOJ-a, pa je tako mali Vis na dalekom otoku usred Jadranskog mora postao za neko vrijeme prijestolnica Jugoslavije.

Tada u ratu, kad se morala govoriti samo istina, Tito je rekao borcima Prve dalmatinske: Borba kod Livna, borba kod Jajca, borba u centralnoj Bosni i sjajan marš po najvećeoj studeni i snijegu dolinom Neretve, gdje se u Četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi razvio jedan od najsjajnijih bojeva u našoj oslobodilačkoj borbi; borba za osvajanje silno utvrđenog Prozora da bi se otvorio put i spasili naši ranjenici; onda dugotrajna borba kod Konjica, pa borba na snježnom Prenju po najvećoj zimi, bez hrane

i tople odjeće, borba u Hercegovini i Crnoj Gori, pri razbijanju odvratnih narodnih izdajnika - četnika Draže Mihajlovića, - silno su očeličili Prvu dalmatinsku brigadu, koja je stala u red naših najboljih udarnih proleterskih brigada. Slavne borbe u Petoj ofanzivi, kada je Prva dalmatinska brigada morala svojim grudima da krči put kroz valovitu Drinu, razbijajući neprijateljski obruč, - pokazale su da nema tako teške zadaće da je sinovi Dalmacije ne bi mogli izvršiti!

Prva dalmatinska brigada imala je veliki značaj za ustanak naroda Dalmacije. Svojom borbom ona je ne samo osvjetlala lice slobodarskog naroda iz Dalmacije, nego je bila i pionir oslobodilačke borbe Hrvata, jer su se baš sinovi Dalmacije prvi digli u Hrvatskoj i prva je Dalmacija dala svoje najbolje sinove na oltar domovine.“

Ostalo je itekako dobro poznato. Puno je pisano o Titovom susretu s Čerčilom u Napulju i o kasnijem odlasku u Moskvu kod Staljina. Stvari su predstavljane tako kao da je Tito lično važniji, nego dometi borbe naših boraca i konkretno značaj suverene teritorije Visa. Ovo govorim jer sam svjestan da nitko od nas nije nezamjenjiv. Strašan smo udarac pretrpjeli gubitkom Lole Ribara, najmlađeg i najsposobnijeg čovjeka u našem Pokretu. Svi mi, borci revolucije i vjekovne narodne težnje za slobodom, mi smo stvorili i Titov autoritet i njegove domete, a ne on nas. Vis nije objektivno predstavljen kao mogućnost da Tito počne nastupati kao državnik. Jasno je da tu mogućnost nije imao dok ga Nijemci nisu natjerali da dođe na slobodni teritorij Dalmacije.

Meni čini veliko zadovoljstvo da sam ustrajao na obrani Visa i da sam Titu predložio za ministra vanjskih poslova dr Josipa Smodlaku, humanog i hrabrog čovjeka, veliku figuru historije Dalmacije u 20. vijeku. Neprocjenjive su njegove zasluge za bratstvo naroda i slobodu Jugoslavije. Tito nije našao vremena da mu dođe i govori na sprovodu, kad je legendarni Josip Smodlaka umro 1956. godine.

Nakon liječenja i oporavka u Italiji, na Vis je došao i naš Vladimir Nazor, veliki pjesnik i prvi predsjednik Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske, naše nove slobodne republike, federalne države Hrvatske u našoj Jugoslaviji. Stari pjesnik predstavljao je vjekovni ponos i borbenost Dalmacije. Uz Nazora i Smodlaku, najviše poštovanje i ljubav osjećao sam prema Ivanu Ribaru, našem hrabrom i junačkom prvom šefu države, nove Jugoslavije. Samo je on ostao živ od cijele porodice, sve su dali za slobodu. On nam je odgojio i dao Lolu i Juricu. Slava mu!

Naš zbjeg u El Šatu

Za nas koji smo prošli Četvrtu i Petu neprijateljsku ofenzivu, koji smo svojim očima vidjeli sve strahote kojima je bilo izloženo neboračko stanovništvo, žene, djeca i starci, bilo nam je jasno da moramo stvoriti bazu gdje ćemo skloniti ugroženi dio naroda. Na Vis je došlo više hiljada ljudi, pravi zbjeg naroda, koji su se povlačili zajedno s našim jedinicama. Nisu mogli ostati u svojim kućama na obali, jer su nadirali Nijemci i ustaše. Kako je narod u pravom narodnom ustanku u Dalmaciji, u danima kapitulacije Italije dao našoj vojsci nove čete i bataljone, brigade i divizije, tako se mogla očekivati osveta Nijemaca i ustaša. Te ugrožene ljude nismo mogli sigurno obraniti na kopnu i obali. Prilikom ocjenjivanja strateškog značaja Visa i njegove vrijednosti za našu borbu i sigurnost naroda, uvijek sam

imao na umu da moramo sve žrtvovati da bismo imali makar jedno sigurno sklonište za prihvat i život neboračkog stanovništva. Stvarno je na Vis stalno pristizao veliki broj ljudi. To je postao veliki problem, nemamo dovoljno hrane za sve i to neboračko stanovništvo predstavlja teret za naše operativne jedinice i za sistem obrane Visa. Pred nama se otvorio problem kako naći neko bolje rješenje, ne samo za zbjeg, nego i za one koji ispadnu iz borbenog stroja, u slučaju napada na Vis.

Već smo imali kontakte i veze sa Saveznicima. Bilo je uspjeha u suradnji, ali i problema.

Njihova vojska, najmodernije naoružana, vrlo sporo je napredovala u Italiji, od juga prema Napulju i Rimu.

Kad su nama Saveznici davali oružje i ratnu opremu rukovodili su se ocjenom da je naša vojska itekako sposobna za borbu s njemačkim okupatorom. Čerčilu su to javljali iz naše zemlje, s lica mjesta, i Dikin i Maklin, pa i sin Randolf Čerčil. Vidjeli su oni da od četnika, koji su izdajice, nema koristi. A njihova, britanska strategija na Balkanu, bila je temeljena na spajanju s četnicima, a ne s nama. Promjenu smo stvorili mi sami uspješnom borbom i izlaskom na Jadran, na Vis i dolaskom naših predstavnika u Italiju.

Uporno smo nastojali poboljšati naš položaj. Imali smo u tome uspjeha zbog hrabrosti i požrtvovnosti naših ljudi, a i sposobnosti da pregovaramo efikasno sa Saveznicima. Pošlo nam je za rukom da ostvarimo i ono što je stoljećima izgledalo nemoguće - u toku svjetskog rata mi smo na Apeninskom poluotoku stvorili naše baze u Bariju, Grumu, Monopoliju, i drugim mjestima i tamo je bila naša vlast, tamo se vijala zastava nove Jugoslavije. Htjeli smo u južnoj Italiji, s kojom smo imali stalne brodske veze s Visa, smjestiti naš zbjeg u Tarantu i okolici.

Ali Saveznici to nisu htjeli prihvatiti. Oni su predložili da se logor osnuje u Alžiru. Nama to nije odgovaralo, jer je daleko i nemamo mogućnost održavati redovne veze s našim ljudima van domovine. Nama je bilo važno da se problem što prije riješi, jer je na Visu bilo na hiljade ljudi. Nismo mogli čekati, a to su Saveznici znali i držali su nas u šahu. Tako je na kraju usvojeno rješenje koje je još nepovoljnije od onoga u Alžiru. Određeno je da naš zbjeg ide u Egipat, u El Šat, blizu Sueskog kanala.

Uskoro je u El Šat počela pritjecati prava rijeka naroda. Zbjeg su uglavnom činili ljudi iz Dalmacije, ali bilo je naroda iz svih naših krajeva. S naše obale su brodovima prebacivani na Vis, pa s Visa brodovima u Italiju i sve do Egipta. Blizu spoja Afrike i Azije. U pustinju, gdje dugo nije bilo nikakvog života. Tu je počela rasti mala Jugoslavija, tu je ubrzo počeo bujati novi život. U El Šatu su radile škole i dječja obdaništa, osnovane su glazbe, pjevački zborovi, tu su bili istaknuti umjetnici - maestro Josip Hatze, pisci Ranko Marinković, Petar Šegedin, Vjekoslav Kaleb, brojni slikari, među kojima i Nijemac antifašista Rudolf Bunk. Stalno je bilo koncerata i izložbi. Na pijesku, pod šatorima. I Kairo i Aleksandrija bili su iznenađeni visokim umjetničkim dometima naših ljudi. Tako je i svijet saznavao o nama i dobivao priliku da vidi makar i malo, koje su sve snage probuđene u narodu i koje su usmjerile svoj stvaralački zanos u stvaranje nove Jugoslavije.

Čim se ukazala mogućnost cijeli narodni zbjeg je došao nazad u domovinu, što je najbolji dokaz što osjećaju i za koga su Jugoslaveni. I to je bio način glasanja za Narodni front i za Jugoslaviju.

Dajte da ih mi dohvatimo!

Dvadesetak dana poslije onoga kad mi je Marko, Ranković, dao da pročitam izvještaj Duška Brkića o Dalmaciji, mislim da je to bilo početkom jula 1944. na Vis je stigao organizacioni sekretar CK KP Hrvatske Ivan Krajačić - Stevo. Smjestili smo ga gore u špilji u Ženaglavi. Njega sam prvi put sreo 1942. na Oštrelju, nakon prvog zasjedanja AVNOJ-a.

Nisam o njemu znao ništa konkretno, ni o njegovim zaslugama.

Sjedište Oblasnog Komiteta KPH za Dalmaciju bilo u je gradu Visu. Tu sam stalno boravio, a Tito i rukovodstvo su bili udaljeni, gore u špilji, do njih se nije moglo dolaziti bez najave i odobrenja.

Jedno poslijepodne došao je kurir i donio mi obavijest da dođem u špilju kod Tita. Tu se održavao sastanak Politbiroa CK KPJ. Zatekao sam tu Tita, Kardelja, Žujovića, Rankovića, Đilasa, Milutinovića, Bakarića i Stevu.

Krajačić je podnosio izvještaj o stanju u Hrvatskoj. Započeo je sa zagrebačkom oblašću, pa Hrvatskim zagorjem, Moslavinom, Slavonijom, Banijom, Kordunom, Likom, Gorskim kotarom, Hrvatskim primorjem i Istrom. A na kraju je rekao da će govoriti i o Dalmaciji.

Ocjene o svim krajevima Hrvatske, uz kritičke primjedbe, bile su manje-više pozitivne.

Jedino je Dalmaciji data negativna ocjena. Po Krajačićevim riječima u Dalmaciji je najlošija partijska organizacija u cijeloj Hrvatskoj.

Kad sam to čuo, sav sam se stresao, ali sam se uspio suzdržati. Tito je to opazio i prekinuo Stevu: „Pusti Dalmaciju, o tome će Vicko govoriti!“

Kad sam dobio riječ, pribrao sam se i započeo govoriti. Krenuo sam od naših sukoba u 1941. godini...

Ali, u jednom momentu Tito je pogledao na sat i prekinuo me, „Izvini, Vicko, moramo prekinuti ovu sjednicu, jer večeras imamo jedan važan sastanak, a ovo ionako ne možemo do večeras završiti.“

Gledam ga, pa mu kažem: „Druže Stari, ja mislim kad smo već započeli da i završimo! Neka se već jednom iznese i opere sav naš prljavi veš.“

„Ne, ne možemo!“ zaključio je Tito. „Poslat ćemo vam na sastanak Bevca i Bakarića. Jesi li zadovoljan?“ kaže i gleda me Stari.

„Ako ne može drukčije, dobro“, odgovorio sam i otišao nazad.

I na tome smo ostali.

Ubrzo poslije toga sazvao sam Oblasni komitet KPH za Dalmaciju. Osim nas iz Oblasnog komiteta na sjednicu su došli Bevc, Bakarić i Stevo. Podnio sam politički izvještaj i to od 1941. pa sve do tada. Iznio sam sve naše rezultate, govorio sam o vojnim uspjesima, o svemu što je Dalmacija dala i što je njeno učešće i doprinos u našoj borbi.

Onda je riječ uzeo drug Bevc i iznio svoje mišljenje i ocjene. Prije ovoga Kardelj je bio u obilasku Hrvatske i napisao je Titu pismo u kojem navodi i ovo:

„Radi se u prvom redu o tome da u Hrvatskoj stvari neće ići dobro sve dokle god je Andrija Hebrang sekretar CK KP Hrvatske, odnosno sve dokle god se on uopće bude tamo nalazio. Čitav njegov mentalitet i njegov karakter je takav, da predstavlja jednu stalnu tendenciju ka slabljenju povezivanja Hrvatske s Jugoslavijom. Ima u tome pogledu i konkretnih momenata koji to dokazuju, a još više to dokazuje činjenica da u

Hrvatskoj neprekidno imamo posla s istim negativnim elementima. Prvo, kod Andrije Hebranga na svakom učinjenom koraku izbija na dan hrvatski nacionalistički uklon".

U istom pismu je i negativna ocjena Bevca za Krajačića i primjedba da Hebrang mene ne trpi. Sad je Kardelj ukazao koliko je Dalmacija dala partizana u odnosu na ostale dijelove Hrvatske. Sve u svemu, kritiku je izrekao i njima i nama. Onda je Stevo otišao nazad u Topusko. Mislim da se zabilješke o ovom sastanku nalaze u arhivi CK SKJ ili u Hrvatskoj? Ni one nisu objavljene.

Na Visu smo 14. kolovoza 1944. proslavili dan ustanka u Dalmaciji. Na mitingu je govorio dr Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a. Govorio sam i ja. I pop Vlado Zečević je govorio, kao i saveznički oficiri. Među njima i sovjetski pukovnik Timofejev, on je bio iz NKVD. Sa Titom, Rankovićem i Ćećom je u Drvaru radio na osnivanju OZNE. U to vrijeme urednik „Slobodne Dalmacije" je bio dr Miloš Žanko. On i ja smo dali sugestiju Vladi Bakariću da bi bilo dobro da on napiše jedan članak o Dalmaciji, da ne bi ispalo da sami dajemo ocjenu o svom radu.

Bakarić je napisao članak s naslovom, objavljen je na prvoj stranici: „Dalmacija - stup oslobodilačke borbe". U njegovom članku su poglavlja imala naslove: „Dalmacija je bila i jest jedna od najsnažnijih poluga jedinstva Srba i Hrvata", „Dalmacija je potpuno mobilizirana", „Dalmacija je počela prati ljagu s hrvatskog imena", „Dalmacija je prožeta narodnom demokracijom" i „Dalmacija je jedno od žarišta novog jugoslavenskog patriotizma". Članak je Bakarić završio rečenicom - *Hrvatska će to znati cijeniti*. I meni je bilo drago da je napisao o Dalmaciji, a mnogi drugovi i drugarice su bili oduševljeni. Ali meni je nešto tu smetalo. S vremenom je postalo jasno što je u pitanju. Zadnjom rečenicom je Bakarić postavio stvar tako da bude jasno da ma kakav doprinos Dalmacija daje novoj Jugoslaviji, da će to „Hrvatska znati cijeniti". Danas je svakome jasno i očito kako se vlast u Hrvatskoj odnosila i odnosi prema Dalmaciji.

U istom broju izašao je i moj članak „Teški dani".

Tada, u ratu, „Slobodna Dalmacija" je objavila i Bakarićev i moj članak. Bilo je to 1944.

Na toj veličanstvenoj proslavi ustanka naroda Dalmacije, pred borcima i narodom govorio je šef države dr Ivan Ribar, mogao sam govoriti i ja, koji sam bio na čelu Komunističke partije i partizana Dalmacije. Tako je bilo u ratu. Mogao je govoriti Ivan Ribar, i ja. Poslije rata više nije bilo tako.

Bakarić je 1944. Dalmaciju nazvao stupom oslobodilačke borbe. Bio je rat i govorio je istinu.

Godine 1976. Bakarić je u „Vjesniku" imao veliki članak - intervju, objavljen pod naslovom: „Dalmacija nam je bila prvi problem".

I prije te 1976. i kasnije nije više bilo novina u Jugoslaviji u kojima bih i ja mogao objaviti moj stav i ocjenu. Moj odgovor na Bakarićev članak - intervju nije nikada objavljen. Kasnije ću dati više o svim ovim okolnostima. Koje same za sebe govore o demokraciji i slobodi mišljenja u našem socijalističkom društvu.

Mislim krajem kolovoza ili početkom rujna 1944. opet me je telefonom zvao Ranković. Govori mi da je došlo pismo iz CK KPH iz Topuskog, koje bih ja trebao vidjeti. Dobro, doći ću gore, kažem mu. A Marko kaže da ne dolazim, nego će se on spustiti do nas u Oblasni komitet. Da, dobro.

Dao mi je pismo da ga pročitam. Pismo su pisali Hebrang i Stevo, koji se vratio iz Dalmacije, nakon onog nezavršenog sastanka kod Tita, s Politbiroom KPJ. Oni su poslali pismo Politbirou CK KPJ na Visu, a ništa meni i Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju.

I danas ga znam napamet.

„Dragi drugovi, obraćamo se vama da vi raščistite s Oblasnim komitetom KPH za Dalmaciju koji nas ne priznaju za partijsko rukovodstvo, koji krše partijsku disciplinu, ili ih dajte nama da ih mi dohvatimo. Smrt fašizmu - sloboda narodu! Polit-sekretar Andrija Hebrang, org. sekretar Stevo Krajačić."

Gleda me Marko, pročitao sam.

„Božju ti mater, Marko, meni je ovoga dosta! Što ovo znači - da oni nas dohvate!? Tko su oni, a tko smo mi!? Najenergičnije tražim da vi u Politbirou CK KPJ uzmete ovu stvar u svoje ruke i da raščistite sve što je između njih i nas. Ovo znači da se više ne može ni razgovarati. Dosta je bilo!"

Ranković je mene umirivao, činilo mi se da iskreno govori i razumije da se tako nešto ne smije događati u našoj Partiji. Kaže da će oni u Politbirou postaviti stvari kako treba. Slušam ga i kažem mu: „Dobro, ajde, vidjet ćemo…"

Prošlo je nekoliko dana. Opet poziv da dođem gore u špilju. U redu. Dođem, pozdravim se s Titom i ostalim drugovima i pitam što su odlučili?

Kažu mi da su oni odlučili da ja idem u Topusko! A to znači Tito i Politbiro CK KPJ.

Pitam Tita i drugove: „Zašto ja da idem u Topusko? Zašto to vi ne preuzmete i raščistite odnose. Ovo je već treći put da dolazi do ovog stupnja sukoba s njima!"

Na ovo mi je Tito rekao: „Znaš, druže Vicko, mi imamo krupne zadatke i ne možemo se sada u to upuštati. Mi smo napisali jedno pismo i smatramo da ti trebaš ići s tim pismom gore, ti si član Centralnog komiteta KPJ, a ne samo što si politički sekretar Oblasnog komiteta."

„Dobro, a što ste napisali u pismu?"

Onda je Tito rekao Marku da meni da prijepis pisma. Bilo je to pet stranica otkucanih na mašini. Pročitao sam. Ima kritike i na njih i na nas. Dobro, u redu. Kad su mi predali zapečaćeni original pisma vratio sam se u Oblasni komitet i saopćio da moram ići gore u Topusko. Drugovima nisam govorio da sam pročitao pismo koje nosim. Predložio sam da sa mnom ide i Drago Gizdić koji je s dr Milošem Žankom i dr Jerkom Radmilovićem radio po liniji narodnooslobodilačkih odbora i organizacije narodne vlasti. Namjera mi je bila da u Topuskom vidim po liniji Partije ono što je napisao Duško Brkić i da s rukovodstvom CK KPH to raspravim, a da Drago Gizdić u ZAVNOH-u vidi izvještaj Jakova Blaževića.

Sa Visa smo brodom otišli u Bari. Iz Barija u Foću kamionom. Oko ponoći smo iz Foće poletjeli savezničkim avionom u Topusko. U toku noći, poslije jedan, sletjeli smo na improvizirani aerodrom, koji je bio osvijetljen zapaljenim drvima. Tu na aerodromu su bili Ivan Gošnjak i Rade Žigić, komandant i komesar Glavnog štaba Hrvatske, bili su tu i Andrija Hebrang, Stevo, Pajo Gregorić, Duško Brkić i još neki. Istim avionom su Pajo i Duško odmah poletjeli za Italiju, odakle će brodom na Vis.

S aerodroma, u toku noći, odmah smo otišli na spavanje. Ujutro sam došao u toplice Topusko, gdje je bilo liječilište, a gdje su sada bili smješteni rukovodioci Hrvatske. Vrlo udobno i na visokoj nozi. Našao se tu jedan kuhar, iz Šibenika, kojeg sam upoznao još 1942. kad sam dolazio u Donji Lapac. Kad me je ugledao pozdravio me je i pita me kako sam.

Dobro, kažem. I tu malo razgovaramo i pitam ga ima li čaja i kakve novine da pogledam. Dao mi je „Vjesnik“ i „Naprijed“. Neko vrijeme sam čitao, čekajući da naiđe Hebrang. Ali, on se pojavio tek poslije osam sati. Pozdravio se sa mnom, tobože ravnodušno i upitao me što je novo. Ja mu onda pružim ono pismo koje sam nosio zapečaćeno, u desnom džepu. On naravno nije znao da u lijevom džepu imam prijepis tog pisma. Došli smo do njegovog ureda i sjeli.

Ja sjedim ispred njegovog radnog stola i gledam kako on onim jednim okom šara po papiru. Malo poslije, stigao je i Stevo. Šepa pomalo, jer je bio ranjen, pozdravimo se i on sjedne pored Hebranga, da i on pročita pismo Politbiroa CK KPJ.

I kad je došao do onog mjesta gdje se nama u Dalmaciji odaje priznanje za sve što smo do tada učinili, počne Stevo mrdati brcima... U to je Hebrang već pročitao pismo i onda je ustao i zvanično mi se obratio: „Druže Vicko, mi sada imamo važnog posla, a ovo pismo ćemo poslije vidjeti, je li...“

I ja sam mu hladnokrvno odgovorio: „Dobro, ja ionako želim vidjeti Topusko, a otići ću i do ZAVNOH-a.“

Pozdravili smo se i ja sam otišao do zgrade ZAVNOH-a, tu je bio Drago Gizdić i zadržimo se tu oko pola sata. Tu je stigao jedan borac, kojeg je po mene poslao Marko Belinić. Da ja odmah dođem njemu gore.

„A gdje je to?“, pitam borca.

„Ja ću Vas odvesti, druže Vicko.“

Kažem Gizdiću da i on pođe sa mnom, da bude svjedok. I tako stignemo u kancelariju druga Marka Belinića, koji je tada radio po liniji sindikata i bio član Politbiroa CK KPH. Pozdravili smo se s njim, a na njegovom stolu vidim ono pismo koje sam dao Hebrangu.

Belinić kaže: „Evo meni su drug Andrija i drug Stevo dali ovo pismo, da to s tobom raspravim.“

„Je li to sve što mi imaš reći?“, pitam ga a u meni sve kuha.

„Za sada je ovoliko dosta“, odgovara Belinić.

„Dobro, onda da ti kažem, s ovim pismom Politbiroa CK KPJ nisam s Visa došao u Topusko na saslušanje!“

„Kakvo saslušanje?“

„Lijepo ti govorim: na saslušanje!“

„Ali, druže Vicko nije ovo nikakvo saslušanje. Meni su drugovi Andrija i Stevo dali...“

„Pusti ti što su oni tebi dali, nego da ti bude jasno da nisam s pismom u Topusko došao na saslušanje, a pogotovo ne da s tobom o tome nešto raspravljam. A mene se ne tiče što su oni tebi rekli. Nego ti reci Hebrangu i Stevi da sazovu plenum CK KPH ili Politbiro. E tamo ćemo raspraviti ne samo ovo pismo, nego sve što je neraspravljeno od 1941. do danas. Ovakvi vaši postupci prema Dalmaciji su prevršili svaku mjeru!“

Ustao sam i s Gizdićem napustio Belinićevu sobu.

Ubrzo su sazvali sastanak Politbiroa. Otvorio ga je Hebrang. Jedina točka dnevnog reda bilo je pismo koje Politbiro CK KPJ uputio njima, povodom njihovog odnosa prema Dalmaciji.

Morali su da sazovu taj sastanak jer sam ja bio član Centralnog komiteta KPJ, pored toga što sam i politički sekretar Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. A član sam i Centralnog komiteta KPH, od 1940. godine. Na sastanku je došlo do žestoke rasprave, pa se našao Rade Žigić, komesar Glavnog štaba Hrvatske, da me opominje da sam tako ljut. Tada sam mu, pred svima, odgovorio: „Da si ti druže Rade na mom mjestu, i da si prije svega čovjek, pa komunist, i ti bi ovako reagirao! Nisam ja ovakav zato što sam uvrijeđen, nego zato što su vaše ocjene i odnos prema Dalmaciji, ne nepravedni, nego nepošteni! Dalmacija je toliko dala, a opet je za vas najgora! Pa tko ste vi, a tko smo mi?“

Dobro sam ih okrpio. Očito da je ostalo na istom, oni bi da me dohvate, a ne mogu. A ja njih ne mogu smijeniti, jer je CK KPH iznad Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. Moja kritika na njihovo ponašanje i ocjene nije dovela do toga da uvide svoje greške i da to jasno i kažu.

Onda sam se s drugom Gizdićem vratio na Vis. Titu i rukovodstvu sam usmeno podnio izvještaj. Opet su mi rekli da će oni to razmotriti i vidjeti što će dalje.

Nakon nekoliko dana, jedno poslije podne, pozovu me na sastanak u sjedište AVNOJ-a u gradu Visu. Tu sam zatekao Kardelja, Rankovića, Đilasa i Bakarića. Sastankom je rukovodio Kardelj.

„Druže Vicko mi smo te pozvali da te informiramo o odlukama Politbiroa CK KPJ, nakon tvog izvještaja koji si podnio po povratku iz Topuskog. Prva je odluka Politbiroa CK KPJ da se smjenjuju Andrija Hebrang i Stevo Krajačić s položaja političkog i organizacionog sekretara CK KPH. Da li se s tom odlukom slažeš?“

Odgovorio sam da se, bez obzira na sukob između PK KPH i CK KPH, slažem. A to ne samo zbog njihovog odnosa prema Dalmaciji, nego i radi svega što se događa u Hrvatskoj. Ne znam zapravo što sve ne valja, ali osjećam i vidim da nešto nije u redu. A što se tiče odluke Politbiroa CK KPJ mislim da je na mjestu i nemam nikakvih primjedbi.

Druga odluka koju je iznio Bevc je da se za političkog sekretara Centralnog komiteta CK KP Hrvatske postavi Vladimir Bakarić, a za organizacionog sekretara CK KPH Duško Brkić, a ja da budem član Sekretarijata, s tim da čim se oslobodi Split, da sazovem Oblasnu partijsku konferenciju, da se oslobodim funkcija u Dalmaciji i da pođem na novu dužnost u Topusko.

Opet me je Kardelj upitao da li se slažem. Odgovorio sam mu: „Dobro, što se tiče druga Vladimira Bakarića slažem se. Mislim da je on najobrazovaniji i najškolovaniji od svih članova CK KPH. A što se tiče Duška Brkića, mislim da on nema kvalitete za organizacionog sekretara CK KPH. Koliko sam ja mogao dosad da ocijenim...“

Dok sam govorio, u riječ mi je upao Đilas: „Brkić je pravi revolucionar, bio je hapšen u Beogradu i dobro se držao u policiji…“

„Slušaj, druže Đido, ja ne znam Brkića kakav je bio u Beogradu, je li bio hapšen ili nije, ali ono što sam mogao odmjeriti u susretima s njim i ono što je napisao o Dalmaciji, daje mi argumente da mislim da on nema kvalitete za sekretara CK KP Hrvatske. Mislim da bi bilo bolje da je radnik na tom mjestu.“

Na to su oni naglasili da je to odluka Politbiroa.

„U redu, to je odluka. Ja se principijelno ne slažem.“

„A što principijelno?“, pita me Đilas.

„Vi stojite na stanovištu da drug Vlado bude politički sekretar, s čime se ja slažem, a da Duško Brkić bude organizacioni sekretar, s čime se ja ne slažem. Oni su obojica intelektualci,

obadva pravnici. Prema tomu, to principijelno nije u redu. Moj stav je da bi bilo bolje da organizacioni sekretar bude jedan od bivših radnika, bliži članovima Partije. To ne govorim radi sebe."

Svi oni su mi tada ponovo rekli je to odluka i da će se vidjeti koliko je ona pravilna.

„A što se tiče mene, ja prihvaćam vašu odluku. Čim Split bude oslobođen, sazvati ćemo Oblasnu konferenciju, podnijeti ću izvještaj i razdužiti se. Nakon toga ću doći u Topusko."

Tako je i bilo.

Andrija Hebrang je poslije smjene „povučen" u Politbiro CK KPJ i Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. Time je zapravo unaprijeđen. Isto je bilo i sa Stevom Krajačićem. On je postao prvi načelnik Odjela za zaštitu naroda u Hrvatskoj, načelnik OZNE Hrvatske, a kasnije UDBE Hrvatske.

Tako je bilo 1944. u ratu. Mnoge stvari ja tada još nisam znao. Nije mi bilo jasno da je cilj moje udaljavanje iz Dalmacije, da ne ostanem politički ojačan nakon smjene Hebranga i Krajačića. Tada sam se nadao i vjerovao kad oslobodimo zemlju da ću se vratiti na brodogradilište.

Oblasna konferencija Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta za Dalmaciju

Polovicom 1944. već je bilo jasno da će Nijemci biti potučeni. Bilo je isto tako jasno da počinje i borba za vlast kad padne Hitler. Mi nismo imali pregled svih događaja vani, ipak smo svi, i borci i rukovodioci, znali da se prave planovi van naše zemlje da nam nakon borbi i pobjede ponovno nametnu izdajničku vladu iz Londona. A sve što je u našoj zemlji reakcionarno i izdajničko spremno je da se njima stavi u službu.

Da bismo blokirali i spriječili savezničke planove mi smo uporno politički djelovali u narodu i nastavili smo okupljati sve rodoljubive elemente i sve one koji se nisu ogriješili o slobodu i narodnooslobodilačku borbu i koji su ulazili u redove Jedinstvene narodnooslobodilačke fronte Jugoslavije - JNOF. Održan je cijeli niz mjesnih, općinskih, kotarskih, i okružnih konferencija. Nakon toga, bila je za 10. listopada 1944. zakazana na Hvaru Oblasna konferencija JNOF za Dalmaciju.

Tito je već bio otišao s Visa u SSSR, u Dalmaciji su naše jedinice u ofenzivi a počela je bitka za oslobođenje Srbije i Beograda.

Nekoliko dana prije održavanja konferencije počeli su stizati delegati iz čitave Dalmacije u grad Hvar. Konferencija je održana u starom hvarskom Arsenalu. Bilo je 1.100 delegata. Na konferenciju su došli dr Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a i Rodoljub Čolaković, tajnik AVNOJ-a, Vladimir Bakarić, član Nacionalnog komiteta i mnogi drugi istaknuti borci i političke ličnosti.

Nakon referata koji sam ja bio podnio, razvila se dinamična diskusija. Kroz izlaganja delegata neprestano se provlačila misao da je narod odbacio bivše političke vođe i da je prihvatio borbu za slobodu koju su poveli komunisti. Tada je već svima bilo jasno da narod, koji je dao sve za borbu, neće dati da mu bivši režimlije oduzmu sve i nastave po starom.

U Oblasnu konferenciju JNOF za Dalmaciju izabran je 121 član, a u Izvršni odbor 21 delegat. Za predsjednika je izabran Dane Škarica, član HSS. On je rano prišao NOP-u, a njegov sin je bio jedan od naših istaknutih aktivista u Šibeniku. Dane, težak iz Šibenika, bio je bistar čovjek i uživao je simpatije i poštovanje u svom gradu još prije rata, kada je bio i senator.

Potpredsjednici su postali Dušan Popović, seljak iz Biskupije kod Knina, sin Onisima Popovića, strijeljanog u Prvom svjetskom ratu od austrougarskih vlasti i brat Paje Popovića, koji je nažalost, zbog tajne suradnje s okupatorom završio kao izdajica, kako sam ranije ispričao.

Drugi potpredsjednik bio je Pavao Krce, član HSS, seljak iz Jabuke kod Sinja. Ovdje bih dodao da je obitelj Dušana Popovića, zahvaljujući ocu Onisimu uživala veliki ugled u Kninskoj krajini, posebno među Srbima. To je naročito smetalo popu Momčilu Đujiću koji je u Paji Popoviću vidio svog rivala. Shvaćajući to, nastojao sam da usprkos Pajinoj prevrtljivosti, njega nastojimo pridobiti na našu stranu, i zato sam naredio da ga na svaki način, ako treba i silom, dovedu u naš štab. Vjerovao sam da kad on bude s nama, da će moći da se oslobodi raznih predrasuda i straha od izdaje prema Šibenskom partizanskom odredu, koju je izvršio 1941. U tom strahu je on i pokušao da se oružjem odupre našim borcima i tako je i završio. Ali članovi njegovog štaba su došli u partizane i sa mnom su prošli i Četvrtu i Petu ofenzivu. Neki su junački pali kao partizani. Sa Pajinim štabom nama je prišao i Dušan, njegov rođeni brat, i evo ga sada na mjestu podpredsjednika JNOF za Dalmaciju! I ovo govori o širini naše političke linije i kako smo nastojali da privučemo svakoga, koji je ostao pošten i nije se kompromitirao ili okrvavio ruke.

Poznati HSS-ovac Pavle Krce je, zahvaljujući svom poštenju, brzo shvatio tko su okupatori i ustaše, a što su komunisti koji se bore za slobodu svih. Prišao je našem Pokretu i mnogo nam je pomogao u pridobivanju širokih narodnih masa. One su do tada stalno bile pod jakim utjecajem Mačeka i popova. Bistar i snalažljiv, vrlo rječit i duhovit, bio je svukud omiljen i sa svima se družio.

Tajnici INOF za Dalmaciju bili smo Drago Gizdić i ja.

Neposredno nakon Oblasne konferencije JNOF, također na Hvaru, 12. i 13. listopada 1944., održano je drugo zasjedanje Oblasnog Narodnooslobodilačkog Odbora za Dalmaciju. Bilo je tu više od 800 delegata, a zasjedanje je otvorio predsjednik Vice Buljan. Izvještaj o radu Oblasnog NOO podnio je tajnik dr Miloš Žanko.

Onu prvu osnivačku konferenciju imali smo početkom 1943. u Livnu, a onda su nas odmah zahvatile neprijateljske ofenzive, Četvrta i Peta. A sad, sredinom listopada 1944. pred nama je konačno oslobođenje Dalmacije! Neće proći ni 15 dana, a bit će oslobođeni Dubrovnik, Split, Šibenik, Zadar i mnoga druga dalmatinska mjesta.

U gradu Hvaru, a Hvar je tada bio prelazna etapa na našem putu od Visa ka Splitu, održana je još jedna značajna manifestacija: Druga oblasna konferencija Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Hrvatske, USAOH, za Dalmaciju. Prva je održana koncem 1943. u Bolu na Braču. To vrijeme, od konca 1943. do kraja 1944. označilo je prekretnicu u historiji NOB-e Dalmacije i Jugoslavije.

Dok je prva konferencija držana pred naše povlačenje s Brača na Hvar i kasnije na Vis, ova je održana u našim ofenzivnim operacijama za oslobođenje cijele Dalmacije. Na vidiku je već bio Split, u kojem će se nastaviti rad naših oblasnih političkih foruma i organa vlasti. Split je, po drugi put, definitivno oslobođen 26.10.1944. godine.

Ofenziva za konačno oslobođenje Dalmacije

Od polovice 1944. godine njemački okupator je u svojim rukama držao samo gradove i još poneko uporište u Dalmaciji. Nijemci su bili u potpunoj defenzivi. Naš 8. Dalmatinski

korpus je neprestano rastao i jačao, već tada je bio najjači korpus naše NOVJ što je i potvrdio u borbama do kraja rata. Na kopnu smo imali tri divizije: Devetu dalmatinsku, koja je pokrivala uglavnom južni dio Dalmacije, Devetnaestu koja je djelovala na sjevernom dijelu i Dvadesetu dalmatinsku, koja je imala bazu na Dinari i u Cetinskoj krajini, tako da je operirala u srednjoj Dalmaciji.

Na Visu smo imali 26. Dalmatinsku diviziju, koja je svojedobno došla s Biokova na Hvar i odanle na Vis. Tu je njena snaga neprestano rasla zato što su na Vis stizali mnogobrojni borci, prvenstveno s otoka i primorskog pojasa. Kasnije su na Vis stigle brodovima i dvije prekomorske brigade, sastavljene od nekadašnjih interniraca u Italiji.

Naši zapadni saveznici su neprestano, ali ne i obilato koliko su mogli, dovozili oružje i hranu na Vis. To je išlo preko naših baza u Italiji. Naše veze s kopnom su tako dobro funkcionirale da je to izgledalo kao redovni pomorski saobraćaj. Sve je bilo spremno za konačni obračun s okupatorom i domaćim izdajicama. Osjećalo se to i prosto je visjelo u zraku. Bilo je jedino pitanje: gdje i kako?

Desantne operacije naše Ratne Mornarice izvedene na Šolti i na Braču bile su samo probe kako će to izgledati kad naše nabujale snage udare na neprijatelja. Po svim našim otocima već su djelovale partizanske snage i samostalne čete i odredi. I oni su očekivali da nastupi naša glavnina! Tome je doprinosilo i opće povlačenje njemačkih trupa, koje su se počele grupirati ka sjeveru, od Grčke i Albanije. Nijemci su imali očit plan da sa što manje gubitaka stignu do Austrije i Mađarske, a bilo je i taktičkih odstupanja od plana. Na otoku Rodosu su Nijemci ostali skoro do kraja rata i time su za sebe privezali dio savezničkih snaga. A saveznici su u Italiji napredovali sporo ka sjeveru i bilo je jasno da jedino preko Dalmacije i Istre mogu ući u Jugoslaviju, a odatle se spustiti ka mađarskoj ravnici. Naša snaga na Visu i na obali Dalmacije uvjerili su ih da od tog plana neće biti ništa.

Zaostalo neprijateljsko uporište bio je Knin. Sva Dalmacija bila je oslobođena, osim kninske krajine i Knina.

Tu su Nijemci imali jake utvrde i brojne četnike izdajice popa Đujića. To su bili ostaci vojske Draže Mihailovića i izbjegličke vlade u Londonu. Da nije bilo Nijemaca mi bismo odavno likvidirali četnike u Dalmaciji. Četnici su imali jaku zaštitu jer je u Kninu držao položaje čitav armijski korpus njemačke vojske. Kad smo ih tu konačno slomili, uslijedila je Mostarska operacija, a zatim bitka za Bihać, pa onda za Gospić, za Rijeku, Istru i Trst.

Nikada u svojoj historiji nije Dalmacija stvorila takvu vojnu silu svojim vlastitim snagama i nikada u svojoj historiji nije bila tako politički jedinstvena. U Jugoslaviji Narodnooslobodilački pokret nigdje nije imao tako čvrsto i jedinstveno uporište kao u Dalmaciji. Tu istinu moram jasno reći ja, koji sam sudjelovao u tome od početka do kraja, a takve ocjene su dali i zapadni saveznici. Naravno, njihove ocjene, iz njihovih dokumenata čitao sam poslije rata. Poslije rata, do danas, Tito i rukovodstvo zemlje nikada nisu jasno iznijeli ovu istinu. Tako se moglo dogoditi na nijedan grad, ni selo u Dalmaciji ne nosi orden Narodnog heroja. A Dalmacija je dala i stvorila sve tri grane naše vojske - i pješadiju i Ratnu Mornaricu, a i prve avionske i tenkovske jedinice i baze bile su na tlu Dalmacije.

Ovo govorim jer me na to obavezuje dug prema žrtvama naroda i poginulim Dalmatincima, partizanima koji su se borili u Dalmaciji, Lici, Bosni, Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku, Srbiji, Hrvatskoj, Istri i Sloveniji, a ušli su u Italiju i Austriju.

Da bi bilo jasno svakome što govorim, grad Split i Dalmacija dali su partizana više nego Beograd ili Zagreb. A to su naši najveći gradovi, s najviše ljudi i najjačom radničkom klasom.

Događaji na bojištima, napredovanje Crvene armije, brzo su se odvijali. Na sigurnom i utvrđenom Visu Tito je imao stalne kontakte s vojnim misijama, koje su bile tu, uz Vrhovni štab. On je imao uz sebe i Politbiro CK KPJ, Centralni komitet KPJ, Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, AVNOJ i ZAVNOH, sva tijela sastavljena od sposobnih i iskusnih kadrova koji su mu pomagali u donošenju odluka i na čije se znanje uvijek mogao osloniti. Osim toga, radile su i naše misije kod saveznika u Italiji, naše baze su bile u punom pogonu, radio je naš ministar vanjskih poslova dr Josip Smodlaka, a i predsjednik ZAVNOH-a Vladimir Nazor, nakon oporavka u Italiji, stigao je na Vis. Dok je bio vani Nazor je imao stalni kontakt s rukovodstvom na Visu. Svaki naš borac na Visu bio je odlično informiran i svi smo pratili zbivanja.

I onda odjednom nema Tita!

Nisam bio među onih malo, koji su znali gdje je otišao. U ratnim okolnostima, to je razumljivo i opravdano. Znaju samo oni koji sudjeluju i odgovaraju za to.

Sjećam se kako se Maklin bio jako uznemirio. Došao je mene pitati gdje je nestao Tito. Ja mu nisam mogao ništa o tome reći. Jer ni ja nisam znao. Nisam uvjeren da je meni Maklin povjerovao. Tita sam ponovo vidio kasnije, 1945., prvo u oslobođenom Zagrebu i kasnije Beogradu.

Beograd je slobodan!

Ne može se opisati naša sreća i ponos kada smo saznali da su naše jedinice koje je vodio Peko, uz pomoć snaga Crvene armije oslobodile naš glavni grad Jugoslavije! To nam je svima dalo krila i novu snagu, znali smo da ćemo uništiti okupatora.

Iz našeg glavnog grada je 1941. dat signal da počne borba za slobodu, naša NOB je započela u Srbiji, tu je razvijena zastava slobode. Ali je njemački okupator uz pomoć brojnih izdajica na čelu s Dražom i četnicima i velikim brojem kolaboranata uspio skoro potpuno ugušiti ustanak. Tome su u velikoj mjeri doprinijele greške vodstva ustanka - Tita i Politbiroa, koji su se oslanjali na iluziju da će Crvena armija uskoro potući Nijemce i brzo stići u našu zemlju. Pored četničke izdaje i naše rukovodstvo se u Užicu dalo iznenaditi i Nijemci su ih skoro žive uhvatili, jedva su uspjeli krenuti ka Sandžaku. Puno je partizana stradalo u neravnoj borbi s Nijemcima. Srbija je sve do 1944. bila izložena strašnom teroru Nijemaca, Nedića i njegove državne vlasti, a posebno četničkih koljača. Strašne udarce su zadavali Partiji u Beogradu, ubijali su narod stalno, ali nisu uspjeli zaustaviti i likvidirati partizane i otpor koji je stalno rastao. Težište našeg ustanka i NOB postale su Bosna i Dalmacija. Ulaskom partizanskih divizija u Srbiju 1944. i nadiranjem Crvene armije opet je najvažnije bojište postala Srbija. Sva naša pažnja, a nismo nimalo zapostavljali našu borbu i ratne zadatke bila je usmjerena prema operacijama koje su se vodile za oslobođenje Beograda. Ne znam da smo išta na svijetu mogli tako zanosno pozdraviti kao oslobođenje Beograda 20. Oktobra 1944.! Pa to je neopisiva radost i ponos!

Proslavili smo to nastavljajući bitku. Od oslobođenja Beograda do oslobođenja Splita 26. oktobra 1944. prošlo je ravno šest dana!

Dva naša grada koja su za 27. Mart manifestirala raspoloženje i odlučnost da se brani sloboda i da se ide u borbu, sad su skoro istovremeno slavila dan oslobođenja!

Naš glavni grad je slobodni Beograd, time je Vis izgubio položaj glavnog slobodnog grada Jugoslavije. A nitko nije zbog toga žalio, svi smo bili sretni i zadovoljni! Vis je u 1943. i 1944. odigrao historijsku ulogu za slobodu i stvaranje nove Jugoslavije. To ne smijemo nikada zaboraviti.

Naše rukovodstvo je na Visu bilo na sigurnom. To je Titu omogućilo da na ravnoj nozi razgovara ne samo sa Šubašićem, nego i s Čerčilom jer je bio svoj na svome. Imao je uza se 26. Dalmatinsku diviziju tu na Visu, Ratnu Mornaricu i narodnu vlast. A da je bilo obratno, da nismo obranili Vis i primili rukovodstvo NOP-a, Čerčil bi realizirao plan desanta na obalu Dalmacije i Istre. I da nije bilo Osmog dalmatinskog korpusa koji se tukao s Nijemcima po kopnu Dalmacije, i ovamo na Visu 26. divizija i mornarica, Tito i Vrhovni štab i Politbiro su mogli sjediti u Jajcu, Bihaću ili Drvaru, kako su i činili, a Čerčil bi nam doveo izbjegličku vladu iz Londona na Hvar ili Korčulu i eto nam druge Grčke. Ne bi nas bog spasio od toga! To je ono ključno za Jugoslaviju što je dala Dalmacija kao najizrazitija organizirana revolucionarna, borbena patriotska i strateška baza naše zemlje.

S Visa u oslobođeni Beograd avionom su se prebacivali Politbiro, CK KPJ, Vrhovni štab, AVNOJ, NKOJ, Tanjug, OZNA za Jugoslaviju i mnoge druge ustanove i pojedinci.

Time je bila završena jedna etapa.

Vis - odnos Tita i rukovodstva prema Dalmaciji

Dok smo se borili na Neretvi i Sutjesci, u teškim bitkama i strašnim prilikama i odricanjima, sve su to sa mnom prošli moja Lucija i naše troje djece. Spasili su se od četničkih i ustaških koljača i bili su sigurni u partizanima. Da nije bilo malog bosanskog konja Munje, djeca mi ne bi preživjela. Spasio nas je jedan Musliman seljak, koji mi je dao dvije kašete, sanduka, za Munju. Tu smo stavljali Natašu i Viborga, a Maksim je uvijek išao pješke. Dječak od deset godina, bio je žilav i izdržljiv, nije ni tifus dobio.

Kad smo se poslije svega vraćali u Dalmaciju, Luce i ja smo više puta razmišljali i razgovarali o budućnosti. Pa kad se oslobodi Split da ćemo se vratiti natrag doma i da ću ja opet raditi u brodogradilištu. I da ćemo kupiti kravu da imamo mlijeka za djecu. U Bosni, dobri ljudi su s nama dijelili i nama davali ono malo što imaju. Maksim, Nataša i mali Viborg su strašno zavoljeli vareniku i puru, mlijeko i pulentu. Primali su nas često Muslimani, te su žene pomagale Luci da opere robu. Oni su se tako odnosili prema nama jer su doživljavali partizane kao svoju narodnu vojsku, koja će ih spasiti od četnika i ustaša. U Hercegovini i Crnoj Gori, nikad nismo primani kao u Bosni. Tu je teren bio politički zatrovan protiv partizana. Nisu mi napamet dolazile ministarske funkcije, položaji ili odlikovanja. Uvijek sam bio i ostao narodni čovjek, koji je otpao od težačkog opanka, a odgojile su me socijalističke ideje moga oca i revolucionarni rad u Partiji.

Dalji razvitak naše borbe, naglo širenje ustanka u Dalmaciji 1943. nametnuo mi je odgovornost i opet sam morao donositi odluke, htio ne htio, i bez pitanja Tita i Vrhovnog štaba, morao sam se za njih potpuno založiti. Kad smo s Vlašić planine stigli u Dalmaciju u augustu 1943., Titov je nalog bio da se oslobodim vojne funkcije, a Rankovićev da se oslobodim žene i djece.

Kad smo došli u Brštanovo, Lucija i djeca su s partizanskim vezama otišli na teren Trilja, pa do Gata kod babe Kate, a iz Gata su bili prebačeni u Trogir kod partizanske obitelji Coce. Uz pomoć drugova na sektoru Trogira, kad su pristizali Nijemci, Lucija i djeca su brodom prebačeni s drugima na otok Brač, a kasnije na Hvar, pa na Vis.

U Visu su Luce i djeca bili raspoređeni za smještaj kod obitelji Bakotić. To je jedna lijepa kuća, ispred koje je špalir loze i divan je pogled na višku luku i grad. U trpezariji su ih ponudili da sjednu za stol i razgovaraju, a Maksim je ustao i prišao jednoj fotografiji, koja je stajala uokvirena na kredenci. I uskliknuo je: „Ovoga čovjeka ja znam, pa to je doktor Ino!“ Nastala je tišina i uzbuđenje. Mater i otac doktora Ina šute i gledaju, radi se o njihovom sinu. Onda se sve razjasnilo. Kad su me otpustili s brodogradilišta 1940. bio sam bez novaca i posla. Ja nisam nikad bio plaćeni funkcioner Partije, niti je moja obitelj primala Crvenu pomoć. Maksim je stalno imao upalu glandola (krajnika) i fibru, temperaturu. Bio je mršav i oslabio je od bolesti. Trebalo ga je operirati, a ja nisam imao novaca da platim operaciju. Saznali smo da na Sušaku radi pošteni doktor Bakotić, koji besplatno pomaže siromašnima. Tako je spasio i našeg Maksima. Do Sušaka i nazad putovali smo brodom, sjedili smo na palubi cijelu noć, ja sam grijao Maksima, jer nisam mogao uzeti kabinu. A sad evo mojih u kući Bakotića na Visu! Sreći, veselju i ponosu nije bilo kraja!

Ja sam se na Hvaru i napokon na Visu pored partijskih zadataka morao baviti, usprkos Titovom nalogu, baš vojnim strateškim pitanjima budućnosti naše borbe. Zato sam sve uložio da branimo Vis. Rukovodstvo je dugo tome pružalo otpor i natjerivali su nas da napustimo Vis i pređemo na kopno. U zadnjoj depeši koju smo slali Titu i Vrhovnom štabu napisali smo - predlažemo vam da nam naredite da s tri brigade Vis obranimo! Nije mi bilo do toga da nekoga molim, niti sam to ikad učinio, ali sad je bilo važno dobiti konačno to odobrenje. I dobili smo ga, u zadnji čas!

A Nijemci neka pokušaju, odstupanja nema, pa da vidimo tko će koga baciti u more! Razvoj ratne situacije pokazao je da sam ispravno postupao. Bio sam politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju i član Predsjedništva AVNOJ-a, ali i nedovoljno školovan. Nije mi bilo lako nositi se s teškim vojnim i političkim pitanjima, a još teže mi je bilo s našim rukovodstvom, kako s Titom i ostalima, tako i s hrvatskim.

Na Visu su vođeni razgovori Tita i Šubašića, a kasnije je Tito razgovarao i s Čerčilom u Italiji. U tome svemu ja nisam bio angažiran, iako sam član Predsjedništva AVNOJ-a, član CK KPJ i CK KPH i politički sekretar Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. Tito i ostali su dobro znali na Visu kako je došlo do toga da mogu mirno boraviti i politički raditi na slobodnoj teritoriji Dalmacije.

Naknadno sam doznao o tim razgovorima. Zašto nisam i ja zvan to je meni jasno. Titu i najužem krugu rukovodstva nije bilo poželjno da i ja prisustvujem. Pa i kad je bila ona veličanstvena proslava Prve dalmatinske brigade 12. rujna 1944. na Visu, ja sam tada bio upućen u Topusko na rasprave s Hebrangom i ostalima iz CK KP Hrvatske, s onim pismom koje je po meni poslao Politibiro CK KPJ. Tako se dogodilo da me nema na proslavi baš Prve dalmatinske, koju sam pri formiranju pozdravio i predao joj zastave 6. rujna 1942., a s njenih 250 boraca se vratio u Dalmaciju 1943., nakon Neretve i Sutjeske.

U Topuskom, u raspravama s Hebrangom i drugima bio sam odlučan, da se nisam ja njima suprotstavio i branio Dalmaciju od njihovih nepravednih ocjena, dobio bih po glavi i ja i Oblasni komitet KPH. Dalmaciju sam branio jer je ona bila kičma naše narodnooslobodilačke

borbe. Tako je bilo, a ne podcjenjujem ja ni Bosansku krajinu, ni Liku, ni bilo koji kraj u našoj zemlji. Samo je Dalmacija imala i more i Ratnu Mornaricu i mogućnosti neposrednog povezivanja sa Saveznicima i svijetom. To je ta ključna razlika, koja je Jugoslaviju spasila i u Staljinovoj blokadi. Cijenim i poštujem sve ustaničke krajeve, ali da Dalmacija nije bila preko 90 posto partizanska i da nisu hiljade njezinih boraca išli u sve brigade da se bore od Jadranske obale, Bosne, pa do Crne Gore i Srbije, i do Trsta i Karavanki onda ne bismo mogli na Visu dočekati i politički poraziti Šubašića, niti bi Tito mogao ići na susret s Čerčilom. I o tom susretu sam saznao kasnije. A mislim da bi po svemu bilo normalno da sam i ja zvan na razgovore sa Šubašićem, a ne pretendiram da sam trebao ići u Italiju na susret s Čerčilom.

Sa Šubašićem sam se sreo u Visu, kad je Oblasni Narodnooslobodilački odbor Dalmacije na čelu s Vicom Buljanom i ostalim drugovima priredio večeru. I ja sam bio prisutan i razgovarao sam sa Šubašićem, govorio sam mu o narodnoj vlasti u Dalmaciji, koliko imamo odbora i odbornika, i kakav je sadržaj narodne vlasti. Također sam mu iznio i štetočinsku politiku petokolonaša, bilo četničkih, bilo ustaških, tako da je tu Šubašić mogao iz prve ruke doznati od niza drugova sve o našim dometima borbe. S njim su razgovarali dr Jerko Radmilović, dr Miloš Žanko, Drago Gizdić, Mate Jakšić i drugi. Iz razgovora s nama moglo je Šubašiću biti potpuno jasno da je stara vlast propala i razorena, a da ćemo mi zbilja stvoriti novu narodnu vlast.

Tito je s Visa inkognito odletio avionom za Krajovu, da se dogovori s Crvenom armijom za zajedničku ofenzivu za oslobođenje Srbije i Beograda. Onda se otvaralo i pitanje Bugarske, koja je kapitulirala i tu je onda trebala naša širina, jugoslavenska, partizanska i prema Bugarima, koji su do jučer bili krvavi okupatori Makedonije i dijela Srbije. Trebalo je da ih prihvatimo sad kad je došao Dimitrov na čelo Bugarske da i oni postanu savezнički borci protiv Hitlerove Njemačke. To je zbilja narodu Srbije i Makedonije bilo teško progutati. Bugarski fašisti su bili još gori od Nijemaca.

Prilikom desanta na Drvar Nijemci su bili pokrenuli velike snage kako bi doveli do opkoljavanja Tita i Vrhovnog štaba. Sa svih strana su zatvarali obruč prema Drvaru. Tri dalmatinske divizije - Deveta, Devetnaesta i Dvadeseta vodile su borbe s njemačkim trupama i zaustavljale ih i blokirale im prodor ka Drvaru. Njihovo borbeno angažiranje je omogućilo Titu i rukovodstvu da stignu do Kupreškog polja, a da ne budu zarobljeni. Kao što je poznato, uvijek se spominje pomoć samo 6. Ličke divizije, a ne i ove tri dalmatinske. Kao što se nigdje ne navodi da smo mi s Visa depešama upozoravali Vrhovni štab što im se sprema. Oglušili su se, neodgovorno se ponašali i zamalo doveli do tragedije. Vrhovni štab i Tito snose odgovornost za pogibiju mnogih boraca i omladine Drvara, koji su izginuli da bi spasili naše rukovodstvo.

Na Vis je Tito stigao kao bjegunac koji je jedva spasio živu glavu. Na Visu ga je čekala sigurnost i već stvorene veze sa Saveznicima. To ga je dočekalo. Nova kvaliteta stabilnosti i sigurnosti položaja, kakav do tada nikad u ratu nismo imali.

Kad je tajno otišao s Visa već je bio dobio kapacitet i ugled državnika, imao je u džepu sporazum s predsjednikom kraljevske vlade, koji je bio naša pobjeda, a i vrlo značajan susret s Čerčilom. Kad i kako bi on to bio ostvario da mu nije bilo Visa?

Pošto je odgovor jasan, onda je i razumljivo da on nije ničim htio pokazati da nije njegova zasluga za Vis i sve ono što je naša borba i afirmacija nove Jugoslavije time dobila.

To je pravi razlog da rukovodstvo pokreta u Dalmaciji i ja budemo isključeni iz političkih akcija koje je Tito poduzimao od momenta kad je stigao na Komižu. On nikada do kraja života nije jasno rekao da je njemu i svim vrhovnim organima Jugoslavije, na Visu data mogućnost da mirno rade i otvore našu zemlju prema svijetu. Da se zahvali narodu i borcima Dalmacije da je mogao biti svoj na svome, na teritoriji gdje njemačka čizma nikad nije i neće stupiti. U Dalmaciji je njemački okupator počeo dizati bijele zastave predaje. Kako su to bili dometi borbe Dalmatinaca, kojima sam bio na čelu od 1939. onda se to mora povezati s onim iz 1943., nakon Neretve i Sutjeske, kad mi je Tito tresnuo u lice pred Rankovićem, Đilasom i drugima - da se razočarao u mene i Dalmatince!

I evo ga sad na slobodnom i utvrđenom Visu! Tu su mu mogućnost stvorili partizani Dalmacije, a ja sam ga dočekao na slobodnom otoku! Jasno da je prilikom našeg susreta u Komiži, kad smo se zagrlili i poljubili, Tito dobro pamtio da sam mu u Bosni prije kapitulacije Italije govorio da je sad moment da se okrenemo širokim frontom na Jadran. On to nije prihvatio i događaji su demantirali njega, a ne mene. Zato sam shvaćao da nama neće biti lako, ni njemu sa mnom, a ni meni s njim. Tako je i bilo.

Ja sam se držao largo, daleko, od njega i špilje. Dolazim samo službeno, kad me pozove. A nije me puno zvao, sve je obavljao preko Rankovića. Zapazio sam da je Tito uvijek izbjegavao da nas dvojica ostanemo nasamo. Dobro je on upamtio da sam mu ja onda odgovorio da će još imati prilike da vidi na djelu u borbi tko su Dalmatinci i ja. Zato on nije želio mene u blizini, a pogotovo ne u četiri oka. Nije mi htio dati priliku da ga pitam - što sad misliš o Dalmatincima i meni?

Tako su proletjeli dani na Visu i nisam dobio priliku da raščistimo naš odnos u otvorenom razgovoru. Pred drugima nisam htio to započinjati, jer bilo mi je jasno da bi se našao netko - Marko, Đido, Milutinović - da me sapliću upadicama ili komentarima. Znao sam da bi bilo tako, jer oni su pred njim gubili svoju ličnost i ponašali se servilno, što Tito nije nikad energično presjekao. Da je htio, mogao je, jer njemu nije manjkalo stvarnog autoriteta. To se ne odnosi na Kardelja, Žujovića i Mošu.

A Tito je sada maršal i tako se ponaša. Kao prvi i jedini vođa. Sve sam to dobro vidio, uočio i zaključio da ništa ne pitam.

Drugovima iz rukovodstva Dalmacije Maksu Baći, Vici Buljanu, Baji, Jerku Radmiloviću, Milošu Žanku, Josipu Černome i drugima nisam ništa kazao o Titovim ocjenama i postupcima prema Dalmatincima i meni. Samo je Ivica Kukoč nešto znao, jer smo zajedno bili na Neretvi, Sutjesci i kasnije do povratka u Dalmaciju. Znali su meni bliski, ozbiljni ljudi - Nazor, Smodlaka i Leontić. Rekao sam im kako stvari stoje od 1943. Da vide što politički barometar pokazuje. Ako se meni što desi, neka znaju. Drugu Ivanu Ribaru nisam morao ništa reći, bio je na Sutjesci i zna kako je bilo. A na Visu je on predsjednik naše države, predsjednik je AVNOJ-a, a Tito ga ignorira u međunarodnim kontaktima i ne zove ga na razgovore sa Šubašićem. Sve tragedije je on podnosio s mirom pravog heroja, a svaki dan su ga gurali u stranu glavari oko Tita, koji je sve to dopuštao.

Lucija i naša djeca bili su u Italiji. Luce je radila kao bolničarka u Monopoliju, a Maksim, Nataša i Viborg su učili i igrali se, daleko od borbi i patnji koje su preživjeli. S te strane bio sam konačno miran, bili su na sigurnom, kao i hiljade drugih naših ljudi koje smo spasili preko Visa. To je više desetina hiljada ljudi. Preko Visa su naši ranjenici išli na liječenje u savezničke bolnice u Italiji. I njih je bilo puno više nego na Neretvi i Sutjesci i svi su spašeni!

U ostale nisam imao povjerenja da bi se mogli nositi s tim teretom. Ogromna većina ljudi i boraca nije imala pojma što se stvarno događalo s ranjenicima, što je bilo na Neretvi, što je bilo s Devetom divizijom i kako je bilo na Sutjesci i što su sve doživjeli dalmatinski partizani. Nisam se mogao baviti time da im sve to govorim. Ni na koga to ne bi dobro djelovalo, rat je. Za tako što nije bilo ni vremena ni mogućnosti. Sad je borba bila na prvom mjestu, tući neprijatelja i osloboditi Jugoslaviju. Dobro smo pazili na sigurnost Tita i našeg rukovodstva. Jer preko Visa su prolazile hiljade ljudi, na putu od kopna, pa preko Visa za Italiju. Znali smo da Nijemci i ustaše mogu u tu masu ljudi ubaciti provokatore i špijune. Naši ljudi iz OZNE uhapsili su i braću Rekvenji, koji su radili u meteorološkoj stanici i javili Nijemcima za avion kojim je trebala poletjeti naša delegacija na čelu s Lolom, s Glamočkog polja. Ranković, Maks Baće i drugi su ih bili pritisnuli i nisu bili dovoljno budni, jer su ovi s limom od konzervi rezali žile i izvršili samoubistvo. Tako nismo uspjeli sve saznati o napadu u kojem je stradao Lola, a bila je riječ o izdaji. Naši su uspjeli na Visu otkriti i gestapovskog agenta, koji je nekada bio član Komunističke partije u Holandiji, ali ga je Gestapo slomio i učinio svojim agentom. On je došao na Vis, pod firmom komuniste koji želi susret s drugom Titom. Za tu priliku imao je spremljenu specijalnu penkalu s metkom, koja je pištolj i da izvrši atentat na Tita. Uhvaćen je i likvidiran. Dogodila nam se i tragedija, koja je posljedica krutog i nehumanog postupanja Rankovića i njegovih suradnika iz OZNE. Komesar Ratne Mornarice NOVJ bio je drug Petar Radović, crnogorski komunist. Izgleda da je imao brata kraljevskog oficira, koji je bio u Italiji i nije bio politički na našoj strani. Dogodilo se da mu brat uputi pismo na Vis. Onda su Marko, Ćećo i Milić - Maks Baće saslušavali komesara Radovića, kao da je on sumnjiv ili kriv. Njega je taj nedrugarski odnos nepovjerenja toliko povrijedio da je izvršio samoubistvo. Eto, takve deformacije u ponašanju ljudi koji su morali biti najširi i najsposobniji kadrovi, počele su se događati odmah, još u ratu. Maksa Baću je Ranković uzeo odmah u OZN-u, a mislim da je tome kumovao Ćećo, koji je dugo vremena s nama proveo u Pokrajinskom komitetu KPH za Dalmaciju. On je bio jedan od glavnih Rankovićevih obavještajaca, kao što je to bila i Ljubinka Milosavljević. Ćećo je postao Markov zamjenik u OZN-i. Od tih dana oni su u svoju mrežu uzeli i Antu Jurjevića - Baju. Njega sam ja predložio 1943. da bude organizacioni sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju. Bio je mlad radnik i hrabar, držao se dobro u fašističkoj policiji i uspio je pobjeći iz zatvora. Bio je duhovit i pun optimizma, volio sam ga kao mladog komunistu. Na Visu sam opazio da se on mijenja i postaje grub s ljudima i prost. Jasno mi je da su od tada i on, i Maks Baće i Ćećo davali Rankoviću izvještaje o mom ponašanju i što govorim, jer sam Starome bio na indeksu od sukoba oko ranjenika i nakon raporta.

Tada smo, u Brštanovu u augustu 1943., morali smijeniti Ivana Amulića - Bajera i Leona Gerškovića - Marina zbog njihovog krutog i sektaškog odnosa prema članovima Partije i borcima. Amulić je bio krut, pravi staljinista. Njih smo uputili u CK KPH na raspolaganje. Ove mjere je podržao drug Lola, koji je vodio sastanak PK zajedno sa mnom, a on je došao u Dalmaciju u ime Vrhovnog štaba NOVJ. Dok smo mi bili odsutni iz Dalmacije zbog Četvrte i Pete ofenzive, nije bilo Štaba IV Operativne zone, nego je Maks Baće bio komandant Dalmatinskih partizanskih odreda, dok nema mene i Ivice Kukoča - Jordana. On je napravio težak promašaj, ukinuo je Sekciju Ratne Mornarice i smijenio Velimira Škorpika. Mladi Škorpik je uskoro poginuo u borbi s ustašama. Mnogi borci su mi se žalili na krut komandantski odnos ovih drugova dok mene i Jordana nije bilo i da su se brinuli hoćemo li se

živi vratiti. Ja sam za to da se prema ljudima postupa kulturno, blago uz jake argumente i ništa ne nametati silom. A prvi na zadatak, onda će ti ljudi vjerovati i ići za tobom, toga sam se držao.

Radojka Katić i cijela njena porodica, iz Solina, bili su partizani. Radojka je bila u Dalmaciji, tako smo govorili, prva žena partizanka s puškom u ruci. I baš su nju i još neke drugarice ovi iz komiteta uzeli pod svoje i htjeli ih gadno kazniti. Ispala je sretna okolnost da smo se Lola i ja na vrijeme vratili, a onda su smijenjeni ovi o kojima sam rekao. Radojkina mater je zarobljena na Sutjesci i dovedena u logor Sajmište u Beogradu. Tu je i završila život. Brat Duje bio je među strijeljanima na Sutjesci, ali se uspio primiriti i sakriti. Pješke je opet došao do naših jedinica. Umro je mlad, kao sekretar CK SK Hrvatske. Radojku sam predlagao za Narodnog heroja, po svemu je zaslužila. Nije proglašena.

Na liniji Partije sam radio, po vojnim pitanjima sam radio, a zalagao sam se i za uzdizanje kadrova Dalmacije. To je bilo normalno s moje strane, jer sam vidio da nam s vrha uvijek dovode na čelo dalmatinskih jedinica kadrove sa strane. Tako je bilo i po liniji partijskih komiteta u dalmatinskim jedinicama. Svu kadrovsku politiku neposredno je vršio Marko, a jasno ne bez naloga i znanja Tita. Ako je bilo normalno i poželjno da na početku dobivamo iskusnije kadrove iz proleterskih jedinica, 1943. i kasnije ta se praksa nastavila i to nije bilo u redu. Dok sam bio odsutan iz Dalmacije Tito, Vrhovni štab i Glavni štab Hrvatske su brže - bolje ukinuli IV Operativnu zonu i moje komandantsko mjesto i osnovali 8. Dalmatinski korpus. Da je bilo po logici, naravno da je trebalo osnovati Dalmatinski korpus zbog bujanja novih jedinica, a normalno bi bilo da njime rukovodi Štab IV Operativne zone, na čijoj teritoriji i djeluje. Ne, ukinut je. A za komandante toga slavnog korpusa uvijek su dovođeni kadrovi koji nisu iz Dalmacije. Kao da Dalmacija 1943. nije imala kadrova koji bi bili odlični komandanti. Pošto ja znam sve dalmatinske kadrove vrlo dobro, odgovorno tvrdim da je njih trebalo postavljati na rukovodeća mjesta.

Dužan sam reći da se meni do danas spočitava od pojedinih drugova iz Dalmacije i Splita da se nisam dovoljno zalagao za njih i da nisam tukao šakom po stolu „gore“! Pod tim „gore“ oni misle na Vrhovni štab, Glavni štab Hrvatske i Politbiro CK KPJ. A znamo kakav je bio sastav Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Hrvatske. U Vrhovnom štabu, pored Tita iz Hrvatske je bio Ivo Lola Ribar. Ja nisam nikada bio član Vrhovnog štaba, a ni Glavnog štaba Hrvatske. Nikada nitko iz Dalmacije nije bio član tih štabova! Iz Dalmacije koja je prednjačila u broju partizana i organizaciji narodne vlasti. Isto tako ja nisam bio član Politbiroa CK KPJ. Prema tome, ni po liniji Partije ni po liniji vojske ja nisam bio na tom nivou. Oni su određivali s Titom kadrove, a mene nikad nisu zvali ili pitali što mislim. Nije normalno da mene, odgovornog po liniji Partije i vojske u Dalmaciji, nikad ne zovu.

A bilo je baš tako. Njih nije zanimalo što ja mislim i kakav prijedlog imam.

Meni je ljudski razumljivo da drugovi iz Dalmacije mene krive. Mogu to shvatiti. Ali pravi problem je u tome što se oni ne usuđuju misliti svojom glavom, tada bi shvatili ono što su već znali. A to je da nisam ja bio onaj koji donosi odluke, nego isključivo Tito i ovi oko njega. A oni koji meni prigovaraju ne usuđuju se ni taknuti u kult Titove ličnosti, iako je upravo on odgovoran. Ništa Ranković nije učinio bez njegova naloga i znanja.

I kad su se formirali štabovi dalmatinskih divizija i divizijski komiteti KPJ, sve je to spadalo pod Vrhovni štab neposredno i pod Politbiro CK KPJ, a isto i u Glavnom štabu

Hrvatske nije bilo nijednog čovjeka iz Dalmacije. A do smjene Hebranga i Krajačića u rukovodstvu KP Hrvatske nije bilo nikoga iz Dalmacije!

Tek kad sam 1944. dao otpor i kad su oni smijenjeni, onda je došla odluka da ja uz Bakarića i Brkića uđem u Sekretarijat CK KPH. Dakle, tek 1944.! A već sam rekao da na Visu, od juna do septembra 1944. nisam dobio priliku za normalan razgovor s Titom. Niti je nje bilo do kraja njegovog života. On je bio čelni čovjek naše borbe i Revolucije, najodgovorniji. Postao je maršal i imao je pravo veta u KPJ, kao generalni sekretar, koji je to ovlaštenje donio iz Kominterne. Završile su sve mogućnosti za otvoren i ravnopravan razgovor s njim. Iako sam se kao čovjek nadao da će mi reći da je pogriješio i prenaglio s negativnom ocjenom Dalmatinaca, to nisam doživio. Kad trezveno odvagnem, to se nije ni moglo dogoditi, jer on nije bio nikad spreman priznati grešku. Od tada je on vladar, i svi su se imali ravnati prema tome. O tome se posebno brinuo Ranković, partijskim i skojevskim komitetima u jedinicama i narodnoj vlasti slao je preporuke, da ih ne nazovem naredbe, da se Tita mora pozdravljati gromkim aplauzima i ovacijama, svuda ga dočekivati ovacijama. To je bila službena stvar već od 1944. Marko je u tome bio iskren, on je kao kobac pazio na Staroga, sjećam se kad je 1943. u Bosni ustao i otišao po šinjel i pokrivao Tita da mu ne bude hladno. A Stari ga i ne gleda dok ga Marko pokriva. Eto tako je bilo, miješali su se ljudski osjećaji bliskosti i neumoljiva hijerarhija.

Više se ne sjećam datuma, na Visu sam unaprijeđen u čin pukovnika NOVJ. Tako je doprinos Dalmacije izvagan od našeg rukovodstva. Na Visu sam dobio i orden Narodnog oslobođenja, tada najviše odlikovanje. Nije to bilo nešto što bi moglo biti zamjena za pravedan odnos prema Dalmaciji. U isto vrijeme ovo odlikovanje je dobio i Andrija Hebrang. A nitko iz Dalmacije nije dobio čin generala!

Vidio sam da Hebrang pati od hrvatskog nacionalizma, to se i pokazalo i smijenjen je nakon sukoba sa mnom. Meni nikad nije išlo u glavu da je on odmah postao politički sekretar CK KPH, nakon izlaska iz ustaškog logora u Jasenovcu. To je neshvatljivo. Ali tu je bila važna stara veza i odnosi s Titom, čije je to bilo rješenje.

I ranije i na Visu često sam razmišljao da sad, kad imamo jake i dobro naoružane divizije i korpuse, trebalo bi da napadnemo na ustaške logore i oslobodimo naše drugarice i drugove. Svi smo znali za strahote i zločine koje su činili koljači, o tome je više puta pisala Borba, a govorili su o svemu tome i oni rijetki koji su uspjeli pobjeći iz logora. U Lepoglavi, Staroj Gradiški i Jasenovcu likvidirani su naši dalmatinski i splitski komunisti, naše drugarice i drugovi, koje su uhapsile vlasti Banovine Hrvatske i kasnije ustaše. Znali smo za masovne likvidacije svih antifašista, ljudi koji su bili protiv zločinačke, nakazne Pavelićeve tvorevine. O svemu tome mi je više rekao drug dr Mladen Iveković, koji je oslobođen u razmjeni zajedno s Hebrangom. S njim sam se sreo u Bihaću 1942., a kasnije je on boravio kod nas u Livnu. Stalno smo bili zajedno pri Vrhovnom štabu, nakon Četvrte ofenzive. Trebalo bi provjeriti po arhivama Glavnog štaba Hrvatske, mislim da sam tokom 1942. ili najkasnije početkom 1943., prije nego nas je zahvatila Četvrta ofenziva, pisao drugovima da bi trebalo organizirati napad na Jasenovac. Bio sam komandant IV Operativne zone, a područje logora nije bilo u mojoj zoni. Mi tada nismo imali radio-stanice, niti smo mogli biti često u vezi putem depeša. Pošta je išla preko kurirskih veza. Od Glavnog štaba Hrvatske nisam dobio odgovora. Od srpnja 1942. često sam bio s Titom i članovima Vrhovnog štaba, u Bosni. I njima sam govorio o ovome napadu, da zaustavimo klanje i oslobodimo logor. Nije mi jasno kako nikad ništa nije

poduzeto, a već tada smo imali jake divizije. U Vrhovnom štabu su mi rekli da su logori jako utvrđeni, da bi puno boraca poginulo i da bi ustaše pobili logoraše. Tito mi je rekao da su on i Vrhovni štab već ranije to pitanje oslobađanja naših ljudi postavili Kosti Nađu i Vladimiru Bakariću, kao komesaru Glavnog štaba Hrvatske, da zajedničkim snagama napadnu na logor, ako je sigurno da će akcija uspjeti. I do kraja rata naše snage nisu krenule u napad. Nažalost, samo to je istina.

A ja mislim i danas kao i onda, da bismo napadom i uništenjem logora zaustavili ubijanje ljudi. A ovi koji su već u logoru, njima je smrt već pred očima, oni bi sigurno iznutra napali na stražare i pridružili se našim borcima koji su ih došli osloboditi. Jasno da bi dosta logoraša poginulo u toj borbi. Ali bar bi stradali kao slobodni ljudi koji se bore, a ne da idu na klanje bez otpora. Mnogi bi izašli na slobodnu teritoriju i pridružili se nama u borbi. A najvažnije je da u srušeni logori ne bi više stizali vlakovi s novim logorašima. Ovako je likvidiranje antifašista nastavljeno do kraja rata. A da ne govorim koju bi to moralnu težinu imalo i što bi značilo za ugled i snagu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije!

Od toga nije bilo ništa. A kasnije se vidjelo da ni Ruzvelt, Čerčil i Staljin nisu poduzimali ništa oko napada na logore, a saveznička avijacija je imala ogromne mogućnosti. I nisu srušili mostove i željezničke pruge kojima idu vlakovi ka logorima.

Udarna moć dalmatinskih partizana

S Visa je krenula i 26. Dalmatinska divizija, koja sada više nije morala čuvati naše rukovodstvo i Tita. I ta je divizija s komandom Ratne Mornarice i njenim flotilama ušla u bitku za konačno oslobođenje Dalmacije. Taj pobjedonosni put 26. divizije uz podršku naše Ratne Mornarice išao je preko Korčule, Hvara, Brača, Šolte, Mljeta i Pelješca. U ovim operacijama je štab 8. Dalmatinskog korpusa surađivao s partizanskim jedinicama u Bosni i Hercegovini.

Kod Vukovog klanca Nijemci su imali 369. diviziju i druge jedinice. Oni su išli od Boke i Dubrovnika prema Mostaru. S njima smo se tukli i na Neretvi i na Sutjesci, tu je bilo puno zlikovaca. A sad ih je dočekala 26. Dalmatinska divizija i uništila ih. Ubijeno je više od 2.500 vojnika i oficira, a zarobljeno više od hiljadu. Tu su bitku dobile tri dalmatinske brigade - Prva, Jedanaesta i Dvanaesta. Mi koji smo znali i iskusili koja je snaga njemačke vojske, bili smo oduševljeni i ponosni da su naše brigade slomile i uništile moto-mehaniziranu njemačku diviziju! Nešto malo Nijemaca pobjeglo je prema Mostaru. Ovakvo uništenje jedne njemačke divizije još se nije bilo dogodilo u Jugoslaviji. Nakon ove pobjede bili smo još čvršće uvjereni u naš ratni trijumf, jer smo znali kakvom udarnom snagom raspolažemo. Najvažnije je da smo bili svjesni da će nam naša narodna vojska omogućiti da Jugoslavija bude slobodna, da sama odlučuje o svojoj sudbini i da narod bira kakvo će društveno uređenje u njoj biti. Naše jedinice su prosto jurišale u pobjede, uskoro je oslobođen i drevni grad Dubrovnik. U tome su učestvovale 10. Hercegovačka brigada i Druga dalmatinska brigada. Ove brigade su do tada bile u sastavu Drugog udarnog korpusa koji su vodili Peko i Mitar Bakić.

Nakon dvije pune godine, krajem 1944. Druga dalmatinska se vraća u Dalmaciju! Ta jedinica je besprimjernim heroizmom na Sutjesci, držeći položaj na Gornjim i Donjim Barama, zaustavila Nijemce i omogućila svim ostalim jedinicama da izađu iz doline Sutjeske. Prošao sam najteže bitke i mogu reći da je njen podvig najvažniji u čitavom našem ratu!

Od Tita sam tražio, u augustu 1943. u Bosni na Petrovom polju da mi da Prvu i Drugu dalmatinsku za povratak u Dalmaciju, da krenemo širokim frontom na Jadran. Nije mi dao Drugu dalmatinsku, vratio ju je u Crnu Goru da nastavi ogorčene borbe s četnicima. U Crnoj Gori su Dalmatinci stvorili i do danas uživaju takav ugled i zahvalnost za zajedničku borbu da mnogi kažu da su Dalmatinci bolji borci od njihovih jedinica! A to neće Crnogorci reći tek tako. To sam više puta čuo.

Split i Sinj su oslobođeni istog dana - 26. oktobra 1944. godine.

Nakon oslobođenja Šibenika i Drniša bili su stvoreni uvjeti za poduzimanje napada na Knin i kninsku tromeđu. Pred naše borce i komandni kadar postavili su se novi problemi. Treba napasti i osvojiti dobro utvrđeni grad, a van grada je puno bunkera, linija obrane i minskih polja. Moramo napustiti dotadašnji partizanski način ratovanja i pristupiti opsadi, osvajati dobro utvrđeno uporište. Iako naši kadrovi nisu imali potrebnog iskustva, niti su bili školovani za ovakve ratne situacije, ipak, naše jedinice su se pokazale doraslim za pobjedu. Nakon teških borbi i puno izginulih boraca, 8. Dalmatinski korpus slomio je njemački armijski korpus i četnike, veliki broj ih je zarobio, a samo manji dijelovi su uspjeli u neredu pobjeći prema Gračacu u Liku. Uništena je cijela njemačka divizija, a puno je zarobljenih. Time su dalmatinske jedinice same, bez pomoći jedinica iz drugih krajeva Jugoslavije, potpuno oslobodile Dalmaciju od okupatora i domaćih zločinaca.

Onda se nametnulo pitanje Mostarske operacije. Partizanske snage u Hercegovini nisu bile dovoljno brojne ni jake da izbace Nijemce, ustaše i četnike iz Mostara i cijelog područja. Naš 8. Dalmatinski korpus je tu dao veliku, dragocjenu pomoć, a presudnu ulogu su odigrale tri dalmatinske divizije, 9., 20. i 26., koje su zajedno s 29. Hercegovačkom divizijom oslobodile Mostar. Naše jedinice su imale velikih gubitaka, jer se neprijatelj fanatično branio, posebno na Širokom brijegu. Ipak je sudbina neprijatelja bila zapečaćena. Bilo je to u februaru 1945.

U Hercegovini su fratri širili ustašku ideologiju, a mnogi od njih su bili i pravi zločinci, koljači. Isto tako je bilo i u Lici, u Bosni i Dalmatinskoj Zagori i drugim krajevima. Ne bi ustaše postali takvi krvnici da su sluge božji izgovorili: „Ne ubij!“. Nama su ranjenike, partizanske borce, kod Otočca poklale švore, časne sestre.

Nakon Mostara počeo je veliki pohod naših divizija na sjever i zapad.

Nakon Knina oslobođen je ubrzo i Gračac. I tu smo imali teških gubitaka, ali naše snage se više nisu mogle zadržati. Na red su došli Gospić, Senj, Karlobag, Bihać. Bihaćka operacija ubraja se među najteže borbe koje je vodila, sada već nazvana, Jugoslavenska armija. U njoj su sudjelovale, pored jedinica 8. Dalmatinskog korpusa i jedinice iz Bosanskog i Hrvatskog korpusa. Poslije Senja i Karlobaga izvršeni su desanti na otoke Pag i Rab. Osobito je bila teška borba za Senj, koji su zbog njegovog strateškog, a i političkog značenja, uporno branile njemačke i ustaške formacije. Naš ključni uspjeh je bio oslobađanje Rijeke. Ta pobjeda je značila i puno više od oslobođenja jednoga grada, jer su osim Zadra i otoka Lastova, svi dosad oslobođeni gradovi bili između dva svjetska rata u sastavu naše zemlje. A sad je oslobođena Rijeka, hrvatski grad, koji su talijanski fašisti držali više od dvije decenije pod okupacijom. Naše jedinice su prije stigle do Trsta, tako da smo odsjekli i blokirali veliku njemačku grupaciju oslobođenjem Rijeke.

Zbog strateškog položaja Rijeke, a i zbog kombinacija Saveznika pred kraj rata, Nijemci su odlučno i uporno branili Rijeku. Oni su očekivali da će prije stići zapadni saveznici nego

partizani, namjeravali su se njima predati. A s nama, Nijemcima i ustašama nije ostalo ništa drugo nego ogorčena borba do kraja.

Ja mislim da je bilo pametnije manje forsirati napade na utvrde, trebalo je presjeći komunikacije i blokirati neprijatelja, a ne osvajati grad Rijeku pošto-poto. Tako je poginulo puno boraca iz 19. Dalmatinske divizije.

Snažan i brz prodor u Istru, koji je zatim uslijedio, izvršile su četiri dalmatinske divizije - 9., 19., 20. i 26., zajedno s našom Ratnom Mornaricom. One su prosto zgromile njemačke trupe i nisu im dopustile da dočekaju dolazak savezničkih jedinica. Onda su se borbe nastavljale sjeverno za Općine, Ilirsku Bistricu, Postojnu, Pivku, Trst i Tržič, dokle su u borbenom pohodu stigle naše divizije.

Kao ministar unutrašnjih poslova Narodne vlade Hrvatske stigao sam u Trst 2. maja 1945. Onaj oduševljeni doček tršćanskog proletarijata i antifašista, Talijana, Slovenaca, Hrvata, svih, bez obzira na naciju i granice duboko me se dojmio. Razgovarao sam s Drapšinom, koji je bio komandant Osmog dalmatinskog korpusa, a kasnije i IV Armije. Ta Armija je bila sastavljena od Osmog dalmatinskog, Četvrtog hrvatskog i Devetog slovenskog korpusa, to je bila snaga ogromna, osobito Osmi korpus. On i ja smo se našli, ovdje u Opatiji, kad smo se povukli od tamo iz Trsta, jer su nam to naredili NKOJ i Vrhovni štab. U tim danima trijumfalnih pobjeda on je bio i uzbuđen i potresen hrabrošću i podvizima boraca iz Dalmacije. Suze nije mogao zaustaviti. Govorio mi je - Druže Vicko, ja sam bio u Španjolskoj i kod nas u Hercegovini i Slavoniji, ali ovo što su radili Dalmatinci to je nepojmljivo! Bilo na bunkere, na utvrđenja, bilo na tenkove - oni su lomili! Kaže - oni su lomili sve pred sobom! Plakao je od uzbuđenja. Bio sam ponosan na njegove riječi i rekao sam mu da to sve mora napisati. Obećao je da hoće. No, međutim, on je prerano otišao i stradao. Ne znam ni ja kako. Ali ostao je komesar drug Boško Šiljegović. On je postao komesar kad je Ranković smijenio Ivicu Kukoča, koji je bio naredio da se teže oružje ostavi 19. Dalmatinskoj diviziji, kada je 13. Dalmatinska brigada morala da ide u sastav Prve proleterske divizije. Tako su dalmatinski borci ostali bez komandanta iz Dalmacije, bez mene, sad i bez komesara Kukoča, koji je sa mnom bio u Devetoj dalmatinskoj diviziji! I Bošku Šiljegoviću sam rekao da napiše, pa nije pisao ništa. A koliko ga ja pratim, nije napisao ni o Bosanskoj krajini, odakle je on. Ogromna je šteta da oni koji su bili neposredni rukovodioci u IV Armiji nisu dali istinu, što se kaže iz prve ruke! Eto drug Petar Drapšin nije stigao napisati istinu o borcima Dalmacije, koji su stigli i do Italije i ušli u Austriju u borbenom pohodu. Jedanaesta dalmatinska brigada, pod komandom Ivana Guve uhapsila je i ustašku vladu, a Englezi su spasili Pavelića, Artukovića i uzeli im zlato.

Bilo bi od ogromnog značaja da je Drapšin napisao, on je bio komandant dalmatinskih partizana i sjajno se pokazao. I ja mislim da su operacije koje je vodio Osmi dalmatinski korpus i Mornarica NOVJ predstavljale najviši borbeni domet od sve četiri naše armije, koje smo na kraju rata imali.

Što se mene tiče kao čovjeka i rukovodioca Dalmacije - zalagao sam se i borio koliko sam znao i umio, a bio sam ponosan na sve što je Dalmacija dala za slobodu Jugoslavije. I biti ću ponosan dok sam živ i kad me ne bude. Dalmacija je s Bosanskom krajinom i Likom u ratu dala najviše što je mogla sa svojim brigadama i divizijama i Ratnom mornaricom. A mi smo dužni svi skupa da to obradimo, da se zna i da ne ode u zaborav. Zato sam okupljao ljude već od 1946. u Beogradu i kasnije u Splitu i Zagrebu. Svuda sam nastojao okupiti naše kadrove da

zajedno radimo. Ali oni nisu shvaćali kolika je na svima nama odgovornost da se napiše naša historija. Bilo je kod pojedinaca i primitivizma i jala i kolebljivosti, a naročito oportunizma. Meni to nije bilo shvatljivo ni prihvatljivo da se ljudi, nakon rata, mogu tako ponašati. Razumio sam, razmišljajući o tome, da je to tako jer vlast kvari ljude. Mene su ostavljali samog da idem u vatru da se borim da se o Dalmaciji piše objektivno, prema činjenicama i stvarnim zaslugama. Mnogima to nije bilo privlačno da idu u bitku za istinu, jer su vidjeli i dobro razumjeli da je poželjno „kaditi“ samo Vrhovnom komandantu.

A mi snosimo odgovornost, na čelu sa mnom, jer Dalmacija je dala po svim frontovima do oslobođenja naše zemlje preko 25 hiljada poginulih. Sve od naših otoka, gradova, obale do Crne Gore i Srbije i do Trsta i Karavanki. A da i ne govorim o borbama na moru!

Vjerovali smo da ćemo dobiti pravedno rješenje granice s Italijom, a kroz juriše su dalmatinske i slovenske divizije izašle na granicu, na rijeku Soču. Veliki je Đuzepe Macini isto govorio da je granica Slavena i Romana na rijeci Soči. Tršćani su digli ustanak, pridružili su se partizanima u krvavim borbama u gradu protiv opkoljenih Nijemaca i fašista, kojih je bilo oko 20 hiljada. Morali smo osvajati utvrđene zgrade i velike palače, gdje su se neprijatelji zabarikadirali. Morala se puštati voda, da se napravi poplava, da bi istjerali iz podruma naciste i fašiste. Skoro da je došlo do rata sa zapadnim saveznicima, oružjem su naši borci morali braniti oslobođeni Trst od njih. Oni su bjesnili da smo mi prije njih stigli i oslobodili grad.

Bili smo svjesni da uništenje žive sile surovog njemačkog okupatora koji se žilavo bori protiv nas, predstavlja završnu etapu u borbi koja nam predstoji za pobjedu naše zemlje i stvaranje novog socijalističkog društva. Kao delegat Jedinstvenog narodnog fronta Jugoslavije došao sam u Sloveniju. Bila je na dnevnom redu dilema da li čekati na oslobođenje Ljubljane da bi se proglasila prva Narodna vlada Slovenije. S obzirom na iskustvo koje sam imao i na činjenicu da smo mi već 14. aprila 1945. formirali prvu Narodnu vladu Hrvatske u Splitu, a imao sam na pameti i makinacije izbjegličke vlade u Londonu i snaga reakcije u Jugoslaviji, koje su pokušavale da se nagode sa zapadnim saveznicima i tako zabiju nož u leđa Narodnooslobodilačkom pokretu odlučno sam se zalagao da se ne čeka na oslobođenje Ljubljane. Na svečanosti u Ajdovščini je formirana vlada, bio je prisutan i dr Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a. Bio je tu i Kardelj i saveznički oficiri. Na svečanoj sjednici sam i ja govorio u ime JNOF-a. Čast da govorim sam doživio kao priznanje našoj jedinstvenoj Narodnooslobodilačkoj borbi, a i kao poštovanje sinova Dalmacije koji su dali veliki doprinos i živote u borbi za slobodu i naroda Slovenije. To danas kao da nije poznato ili je zaboravljeno, a to ne valja.

Konačno oslobođenje Splita i Dalmacije

Kada su u oktobru 1944. započele operacije za oslobođenje Dalmacije kombiniranim akcijama dalmatinskih divizija i flotila Ratne Mornarice NOVJ izvršili smo koncentrične napade na vanjsku obranu grada Splita. Naša taktika u tim ofenzivnim operacijama bila je usmjerena na to da se izbjegnu borbe u gradovima. Tako smo zaštitili stanovništvo i same gradove koliko smo god mogli. Zato su u napadu na Split njemačka vojska i njihove sluge ustaše bili natjerani da se izvlače iz okruženja kako bi spasili živu glavu. Napadali smo i uništavali neprijatelja van naših gradova. Konačno, 26. oktobra naše jedinice slavne NOVJ

donijele su slobodu gradu za koju su već hiljade Splićana i Splićanki dali svoje živote. Toga dana nalazio sam se s članovima Oblasnog komiteta i Oblasnog odbora za Dalmaciju na Hvaru, gdje smo doplovili s Visa, na putu za Split.

Rukovodstvo Dalmacije i Ivo Tijardović, u Split smo doplovili, 27.10., brodom „Ston“ pod komandom hrabrog i sposobnog kapetana Ive Šiševića, koji je znao izbjeći sve mine. On je plovio i u savezničkim konvojima, preživio je potapanje na Atlantiku, meni je rekao da imam puno povjerenje da ćemo sigurno uploviti u splitsku luku. Kako je rekao, tako je i bilo.

Dočekao nas je oduševljeni Split, a ja sam i u tim momentima osjećao tugu za onima koji nisu dočekali ovaj dan jer su dali svoje živote za slobodu. Bilo mi je strašno kad pomislim da sam živ i ja i moji, a mnogi koji su za mnom išli u borbu su pali, za što sam i ja odgovoran. Uzbuđen sam govorio narodu s broda, pozdravio sam ih i čestitao slobodu našeg revolucionarnog i borbenog grada.

Vojni sud Osmog korpusa obavio je prva suđenja neprijateljima i izdajicama i izvršene su smrtne presude, o čemu je narod obaviješten. Izgleda da je tu bilo i grešaka. To su ratni uvjeti kad se s petokolonašima i izdajicama mora postupiti brzo i pravedno, kako hiljade napaćenih rodoljuba i očekuju. U Splitu i Dubrovniku bilo je brzopletosti i previše oštrine u suđenjima. Drugovi koji su bili zaduženi za našu obavještajnu službu i sudske organe morali su trezvenije i hladnokrvnije prilaziti tom odgovornom zadatku. Važno je bilo da neprijateljske elemente pohapsimo i zatvorimo i da se onda temeljito ispita i utvrdi njihova krivica, pa tek onda im suditi. Ako je bilo brzopletosti i nedovoljnog provjeravanja time su počinjene greške koje se više ne mogu ispraviti. To je nepopravljiva šteta, u svakom pogledu. U Dalmaciji, uz utjecaj Partije, Narodnog fronta i radničkog pokreta uopće imali smo ogromnu podršku naroda našoj novoj narodnoj vlasti i odanost stanovništva ciljevima Narodnooslobodilačke borbe.

Nema rata i oružane borbe bez takvih promašaja, a oni nastanu kad se dozvoli emocijama da zavladaju umjesto hladnog i objektivnog razmišljanja. Neću ja suditi o postupcima pojedinih drugova, ali sam dužan reći da su ti poslovi istraga i suđenja bili u rukama OZNE i KNOJ, a ne Partije i Oblasnog odbora ili Narodnog fronta. Još na Visu drugovi Milić i Baja, Maks Baće i Ante Jurjević, bili su izuzeti iz moje nadležnosti, njih je u svoju mrežu uključio Marko, Aleksandar Ranković. O tome je, naravno, zadnju riječ davao Tito. U ovim poslovima i suđenjima nadležnost su imali Ranković i Ćećo - Svetislav Stefanović, Ivan Stevo Krajačić, načelnik OZNE za Hrvatsku, Jefto Šašić, Dalibor Jakaša - Maljčik, Maks Baće, Baja i drugi. Marko i Stevo su postupali i odgovarali direktno Titu, a ne Centralnom komitetu, bilo Jugoslavije bilo Hrvatske, niti Oblasnom komitetu KPH za Dalmaciju na čijem čelu sam ja bio do 1944. godine.

Split je dočekao slobodu kao teško porušen grad, od bombardiranja zapadnih saveznika. U gradu i cijeloj Dalmaciji vladala je glad, rat je, a Dalmacija i inače nije mogla prehraniti samu sebe. A na hranu s drugih područja nije se moglo računati, jer nije bilo ni prijevoznih sredstava, a nije se imalo ni što donijeti s područja gdje je još bio okupator. I drugi dijelovi naše zemlje, poljoprivredni krajevi, bili su također na ivici gladi. Četiri godine je neprijatelj pljačkao i uništavao našu zemlju i to je ostavilo duboke rane. Mi smo okupatora potiskivali prema sjeveru, a u ostalim dijelovima Hrvatske bila je okupatorska i ustaška vlast i vodio se rat. Tukli smo se s okrvavljenim zločincima koji su vidjeli da im se bliži kraj i tukli su se očajnički.

Nisu to bili jedini naši problemi. U naše luke, u Split i Dubrovnik uplovili su ratni brodovi naših zapadnih saveznika. U njihovim političkim i vojnim krugovima računali su da je sad došla prilika za njih da uđu u Jugoslaviju i da tu ostanu i postanu gospodari situacije. U Dalmaciji nije bilo realnih snaga na koje bi se zapadni saveznici mogli osloniti. Četnici su bili potučeni i vojno i politički, otvoreno su surađivali s Nijemcima nakon kapitulacije Italije, a njihove lokacije su bile udaljene od naše obale Jadrana. Tako se Englezi nisu mogli spojiti s četnicima, koji su bili i demoralizirani i od naroda prezreni i omrznuti. Tako našim zapadnim saveznicima nije pošlo za rukom učiniti ono što im je uspjelo u Grčkoj. Kada gledam objektivno na rezultate naše borbe, moramo reći da su narod i naše političko i vojno rukovodstvo znali parirati i onemogućiti planove imperijalista koji su fašističku okupaciju i vlast htjeli zamijeniti svojom! Svi njihovi planovi razbili su se jer smo imali jaku partizansku vojsku, visoku političku svijest i narod spreman da se bori za ciljeve koje je zastupala Komunistička partija Jugoslavije. Pored ovoga, bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije bio je kamen temeljac na kojem je započela obnova, izgradnja i život u oslobođenom Splitu i Dalmaciji.

Za kraj novembra mjeseca 1944. godine bila je zakazana Oblasna konferencija KPH za Dalmaciju. Održavala se u kinu „Eden“, danas je to „Marjan“, na Trgu Republike. Kao delegati CK KPH došli su Marko Belinić, Savo Zlatić i drugarica Anka Berus. Tako je došlo na red da se razdužim funkcije političkog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, što je bilo utvrđeno još na Visu, nakon moga sukoba sa Hebrangom i Krajačićem, koji su smijenjeni sa mjesta političkog i organizacionog sekretara CK KPH.

Trebalo je izabrati novog političkog sekretara Oblasnog komiteta. Predložen je drug Drago Gizdić. Kako mi se on „zahvalio“ na ovoj oproštajnoj sjednici ne želim ni govoriti. Bio sam neugodno iznenađen njegovim riječima, na tom zatvorenom sastanku je iskrenuo svu žuč na mene. Očito je bilo da mu se žuri da odem iz Dalmacije. A navečer u hotelu „Bellevue“ je bila priređena oproštajna večera za mene. Tu me je Gizdić hvalio tako da je to bilo teško podnošljivo. Tu su mi drugovi iz partijskog rukovodstva Dalmacije poklonili džepni sat sa posvetom, koji i danas nosim. Eto tako je završio i moj politički, partijski, rad u Dalmaciji, koju sam predvodio od 1939. Već ranije me je Tito u dva navrata definitivno udaljio od vojnih dužnosti, a sad i sa mjesta partijskog rukovodioca Dalmacije.

Razdužio sam se, Lucija i djeca su ostali u Splitu, a ja sam sa šoferom, drugom Radom, kojeg smo zvali „Pakleni“, otišao autom, 1. decembra 1944. preko Like, gore u Topusko. Dužnosti su mi bile - član Sekretarijata CK KPH i povjerenik ZAVNOH-a za industriju, trgovinu i rudarstvo. Tu sam bio raspoređen u istu sobu s Duškom Brkićem. Bilo je to kao da su u kavez stavili zajedno orla i goluba, da budu tu i da se podnose. I to sam izdržao.

Kad sam stigao u Topusko dojmilo me je kako je to mjesto prepuno, sve vri, gužva na sve strane. Tu je bio smješten ZAVNOH, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, s brojnim službama i odjelima, Glavni štab Hrvatske, pa Centralni komitet KP Hrvatske, intendantura Glavnog štaba i sanitet, štamparija, Srpski klub i Hrvatska seljačka stranka, USAOH - omladina, a povrh toga još i zbjeg naroda, čudo Isusovo!

Gledam sve to i mislim se što bi bilo da iznenada Nijemci i ustaše navale na nas, jer Zagreb je tu blizu. To bi bio krkljanac. I nije mi to dalo mira. A na našoj obali bio je već oslobođen i grad Šibenik, do kojega nam je najlakše doći iz Topuskog. Tako sam, polovicom decembra, postavio zahtjev da se prebacimo iz Topuskog u Šibenik. Dalmacija je oslobođena

i Osmi dalmatinski korpus se sprema da iz nje krene u oslobađanje Hrvatske. Ali, mom prijedlogu su davali otpor. Najviše Rade Žigić, kao komesar Glavnog štaba Hrvatske i Ivan Krajačić, koji je tada već bio šef OZNE za Hrvatsku. Govorili su da treba biti bliže Zagrebu, jer je Crvena armija već u Srijemu, a zapadni saveznici napreduju kroz Italiju. Ja sam im odgovorio da ja, doduše, nisam nikakav profesionalni vojnik, ali da dobro vidim da je ovdje vrlo opasno. Prošao sam Četvrtu i Petu ofenzivu i znam što je kalvarija. Kakve su snage Crvene armije, a kakve su njemačke to ne znam, ali sumnjam da ćemo prije maja iduće godine stići u Zagreb. I, prema tome, predlažem da se izvučemo iz Topuskog prije nego padne snijeg i zatrpa ceste u Lici. A vi, Glavni štab Hrvatske i OZNA, ostanite ovdje, a ove brigade koje vas čuvaju oslobodite tog tereta. Čudila me je i bila mi nejasna neka bezbrižnost koja je vladala među najodgovornijima ovdje u Topuskom. Pa oni nisu bili ni na sat vožnje od Zagreba, a svuda su unaokolo dobre ceste i garnizoni neprijatelja. Njih je osiguravao IV korpus ali ipak, mislio sam, previše je naših snaga privezano samo za taj zadatak. Što je najgore, sve je koncentrirano na malom prostoru i bio bi dovoljan jedan iznenadni napad sa nekoliko aviona, pa bi se mi vrlo teško izvukli bez velikih gubitaka. Napokon 24. decembra na sjednici Centralnog komiteta KP Hrvatske po drugi put sam postavio ovo pitanje na dnevni red. Ali ni tada nisu htjeli primiti moj prijedlog i kao kontraargument su mi navodili da je Beograd slobodan još od 20. oktobra, da je tamo Vrhovni štab, AVNOJ, Centralni komitet KPJ, pa kad su oni već u Beogradu i mi treba da se pripremimo da uđemo u Zagreb. Ali ja nisam popuštao i onda je nađeno rješenje da se depešom pita Vrhovni štab za odobrenje da se prebacimo u Dalmaciju.

Odgovor je stigao isti dan: „Vaša odluka je pravilna, krenite čim prije“.

Odmah smo organizirali karavane sa 4 - 5 kamiona, uz pratnju, s članovima ZAVNOH-a, CK KPH, HSS i Glavnog štaba Hrvatske, žena, djece, saniteta i intendanture, razne robe i materijala i uputili ih pravo preko Slunja, Plitvičkih jezera, Korenice, Udbine, Lovinca, preko Velebita na Obrovac, Benkovac, Kistanje u oslobođeni Šibenik. Svi smo stigli u Šibenik 31.12.1944. navečer, na Silvestrovo.

Probijali smo se teškom mukom. Sa zaštitnicom smo se kretali Mile Počuća, Jure Bilić i ja. Vozili smo se u otvorenom džipu. I dobro je da smo tada krenuli, jer bismo se inače našli u klaonici Sedme neprijateljske ofenzive, zbog koje je i Glavni štab Hrvatske morao navrat nanos odstupati prema Obrovcu i Zadru. Našli bismo se u stupici i stradali za Novu godinu 1945.! Bolje da ne govorim što bi bilo da smo sa svom bulumentom ostali u Topuskom!

U Šibeniku su se osjećale posljedice rata i okupacije, ali ipak je to bio pravi grad u kojem su ZAVNOH i CK KPH imali uvjete za normalan rad. Kada smo se smjestili, odmorili, pristupili smo svi organiziranom radu, povezali smo se s Oblasnim rukovodstvom Dalmacije u Splitu i na terenu, kao i sa štabom Osmog dalmatinskog korpusa i komandama partizanskih odreda na terenu.

Prva Narodna Vlada Hrvatske formirana u Splitu

Sazrelo je vrijeme da se formira i prva narodna vlada Hrvatske a postojala je već Vlada DFJ kojoj je Tito na čelu. Bila su podijeljena mišljenja oko vlade Hrvatske. Neki su smatrali da s tim treba pričekati dok se Zagreb ne oslobodi, dok su drugi predlagali da se vlada formira u

Šibeniku. To su zastupali Duško Brkić, Rade Žigić, Stanko Opačić - Ćanica, pa i Dušan Čalić, a Bakarić, Krajačić, Belinić, Gregorić i drugi bili su više za Zagreb.

Ja sam predložio da Vladu formiramo u Splitu i to u staroj Gradskoj vijećnici i da odatle dođemo u slobodni Zagreb. Kako ja nisam bio spreman odustati od ovakvog rješenja, onda su i oni koji su bili za Zagreb rekli zašto da to ne obavimo ovdje u Šibeniku?

A ja kažem: „Šibenik je Šibenik, a Split je - Split!“

I morao sam im objašnjavati da je Split glavni grad i centar Dalmacije, a Dalmacija je kolijevka hrvatske države. I zato, a naročito zbog zasluga Splita i Dalmacije u našoj borbi bilo bi i simbolično i pravedno da Vladu Hrvatske formiramo u Splitu! Razumio me je i podržao Vladimir Nazor. Na kraju su se svi složili s mojim prijedlogom.

Počeli su se voditi razgovori tko bi sve trebao ući u Vladu. I koga sve pozvati na svečanu sjednicu. Bilo je predviđeno da Nazor, kao predsjednik ZAVNOH, da mandat Bakariću.

To nije bila ideja Nazora ili nekoga od nas, već je to odlučeno u vrhu, od strane Tita i Politbiroa CK KPJ. Bakarić i Krajačić su smatrali da na sjednicu treba pozvati splitskog biskupa Bonefačića i šibenskog Miletu. Mileta je još i bio kako-tako prihvatljiv, ali da splitski biskup Bonefačić bude na tom historijskom zasjedanju ZAVNOH-a u Splitu, sa tim se neću pomiriti! Bonefačić je, kao što sam već iznio, pisao vjernicima pastirska pisma pozivajući ih da okupatorskim vlastima prijavljuju komunističke bandite. Ako on bude pozvan na sjednicu - onda ja neću doći! To sam rekao odlučno Bakariću. Nije se usudio pozvati Bonefačića.

I tako je u drevnom Splitu, herojskom gradu naše oslobodilačke borbe, osnovana Prva Narodna Vlada Demokratske Federalne Hrvatske, u kojoj sam ja, ispred KP Hrvatske, izabran za ministra unutrašnjih poslova. Svečana sjednica je održana u staroj gradskoj Vijećnici na Narodnom trgu 14. travnja 1945. godine.

Vlada je u Zagreb stigla 15. maja 1945. godine. U međuvremenu sam sa našim jedinicama stigao do Trsta, a u Ajdovščini sam kao delegat Narodnog fronta Jugoslavije sugerirao da se odmah formira Narodna Vlada Slovenije.

Tako je bilo s onim pokušajem da na svečanu sjednicu bude pozvan kvislinški biskup Bonefačić. A što je Titu i Bakariću trebalo da u Zagrebu 1945. uopće razgovaraju sa Stepincem?! O tome nisam ništa znao iako sam bio ministar unutrašnjih poslova Hrvatske i član Sekretarijata Politbiroa CK KPH i član CK KPJ, nisam ni obaviješten. Za to sam doznao slučajno. Jedan drug iz OZNE, uzbuđen me je pitao: „Druže Vicko, pa što ovo Stari radi?!“

On je mislio da ja znam o čemu govori. A ja ga onda pitam o čemu se radi? Prvo mu nije bilo jasno da ja ne znam. I uvjerio sam ga da ne znam. Nije trebalo ništa dalje govoriti. Povjerenje u mene koje je pokazao kad se usudio da me uzbuđen i razočaran pita što to Stari radi meni je veliko priznanje da su borci imali povjerenja sa mnom slobodno razgovarati. A kako se on osjećao poslije svega, to on zna.

Obojici nam je bilo jasno da je ono drugarsko, partizansko povjerenje i principijelno postupanje otišlo u prošlost.

U Zagrebu sam na dužnosti bio od maja 1945. do januara 1946. Otišao sam na dužnost u Beograd, jer sam izabran za prvog ministra rada u Saveznoj Vladi FNRJ. Predao sam dužnost ministra unutrašnjih poslova Ivanu Krajačiću - Stevi.

Dok sam bio ministar u Zagrebu u nadležnosti ministarstva unutrašnjih poslova bila je narodna milicija, javna sigurnost, zatvori i saobraćajna milicija, donošenje uredbi i propisa. OZNA je bila u rukama Krajačića. Kod Steve je bila sva ustaška arhiva i dokumentacija. I ona u

vezi s logorom u Jasenovcu. Sve je preuzela OZNA, a ja kao ministar u to nisam imao uvida. Ja jesam bio ministar, ali OZNA je bila odvojena od unutrašnjih poslova. Stevo nije odgovarao za svoj rad meni, nego direktno Titu. On nije bio podređen Marku, iako mu je Ranković formalno bio šef, kao načelnik OZNE Jugoslavije. OZNA je bila potpuno odvojena i ona je imala svoje specifične zadatke i ona je bila privilegirana kategorija u odnosu prema svim drugim organima unutrašnjih poslova. Ujedinjenje OZNE i Narodne milicije i cijele unutrašnje politike u jedan resor unutrašnjih poslova izvršeno je 1946. pri formiranju Savezne vlade FNRJ, tada je umjesto popa Vlade Zečevića ministar unutrašnjih poslova Jugoslavije postao Aleksandar Ranković, a NR Hrvatske Ivan Krajačić. Bio sam i organizacioni sekretar CK KPH. Vršio sam poslove koji su bili na dnevnom redu u djelovanju Partije u uvjetima kad smo imali vlast u našim rukama. I trebalo je unositi puno novoga u sistemski rad i organizaciono-politički i po liniji Partije i Narodnog fronta, a i u strukturi naše vlasti. I tu se trebalo čuvati preplitanja Partije i vlasti. Meni je vlast jedna nužda, koju treba i sprovoditi na određen način, a Partija je sasvim nešto drugo po svojoj suštini, po svojoj idejnoj i klasnoj strukturi i ona se mora čuvati da ne bude opterećena upotrebom vlasti i korištenjem položaja u ljestvici vlasti. Tako sam se i ja našao u jednoj koliziji - biti ministar unutrašnjih poslova i ovamo biti organizacioni sekretar CK KPH. Trebalo mi je dosta takta i načina da organiziram ljude, da dobivaju pravilnu instruktažu. Trebalo je provoditi u život nove propise, obnavljati srušenu zemlju, a tu su ostaci tuđih elemenata, koji nisu pobjegli van. Stvarnu vlast u rukama su držali Vladimir Bakarić, predsjednik Vlade i Ivan Krajačić, šef OZNE, a predsjednik Republike Nazor i ja smo bili više kao simboli partizanske slavne prošlosti. Tako je bilo.

Počeli su prvi dani slobode u našoj zemlji. O tome sam sanjao prije rata i posebno u ratu. Kad smo se 1943. nakon Sutjeske vraćali u Dalmaciju, nas manje od 300 preživjelih, Luce i ja smo više puta maštali zajedno o tome što ćemo kad se oslobodi Split i kad se vratimo doma. Mislio sam da ću opet raditi u brodogradilištu gdje sam završio moj životni fakultet, pomagati ocu u polju i da ćemo moći kupiti kravu da imamo dovoljno mlijeka za naše troje djece.

U Zagrebu s Narodnom Vladom Hrvatske

Kad smo polovicom maja stigli u Zagreb zajedno s predsjednikom ZAVNOH-a Vladimirom Nazorom, naša Vlada je već imala formiran aparat i odmah smo mogli pristupiti hitnim zadacima, sređivanju prilika i podizanju zemlje koja je u ratu bila teško razorena. Zagreb je oslobođen 8. maja 1945., eto baš onako kako sam bio rekao na sjednici CK KPH u decembru 1944., kad sam se odlučno zalagao da napustimo Topusko i da se prebacimo u slobodni Šibenik.

Dalmacija, Lika i ustanički krajevi bili su u ratu strašno stradali. Zapadni saveznici su razorili bombama naš Zadar, a i Split je bio s puno ruševina i poginulih civila. Srećom da Zagreb nije srušen u završnim operacijama. To možemo zahvaliti silini prodora naših jedinica pred kojima su Nijemci, ustaše, četnici, petokolonaši i drugi kolaboranti bježali u pravcu Slovenije i Austrije, kako bi se predali zapadnim saveznicima, da izbjegnu naš završni udarac.

U Sekretarijatu Centralnog komiteta KP Hrvatske bio sam s Bakarićem i Brkićem. Duško Brkić je bio i organizacioni sekretar CK KPH. Brkić je postao ministar pravosuđa u Vladi DF Hrvatske. Drug Karlo Mrazović - Gašpar postao je rukovodilac Agitpropa CK KPH. Rade Žigić,

raniji komesar Glavnog štaba Hrvatske, pa kasnije i štaba Druge armije, nakon dr Mladena Ivekovića preuzima resor ministra industrije.

Ministar građevinarstva je bio Stanko Opačić - Ćanica, a njegov zamjenik ing. Boris Bakrač. Na moj prijedlog za ministra pomorstva i ribarstva postavljen je dr Uliks Štanger, pravnik. On je bio rodom iz Istre. Za vrijeme stare Jugoslavije, kad je Istra definitivno potpala pod Italiju on je napustio svoj rodni kraj kao i hiljade drugih naših ljudi. Došao je živjeti u Split. Tu je stekao visok ugled kao advokat, specijalista za međunarodno pomorsko pravo. Stanovao je na Rivi, tu mu je bio i ured. Sjećam se kad sam sa drugom Srećkom Fabjancem, članom Narodnooslobodilačkog odbora grada Splita, našim ilegalcem i važnim obavještajcem u okupiranom Splitu, 1945. došao u posjetu dr Štangeru u njegov ured, bio je iznenađen i izgledalo je da je i uplašen. Ja mu govorim da smo došli da s njim porazgovaramo o jednom problemu, a nisam vodio računa o tome da on u meni gleda ministra unutrašnjih poslova. Brzo sam razumio što je po srijedi i saopćio sam mu da želimo da on bude ministar pomorstva i ribarstva u našoj vladi. On je zanijemio od iznenađenja. Da bih mu pomogao da se pribere, rekao sam mu da u njemu gledamo ne samo visoko obrazovanog čovjeka i stručnjaka za pitanja pomorstva i prava, nego i rodoljuba iz naše Istre, koja je konačno slobodna u svojoj zemlji. Tako ćemo i Istri odati zasluženo priznanje, a znamo da je i Vama more blisko kao i nama Dalmatincima.

Dr Štanger je postao naš prvi ministar pomorstva!

Ministar financija bila je drugarica Anka Berus, ministar poljoprivrede Stjepan Prvčić, jedan od istaknutijih HSS-ovaca. Ministar zdravstva postao je dr Aleksandar Koharović, a prosvjete dr Zlatan Sremec. Za ministra socijalne politike postavljen je dr Hinko Krizman, istaknuti političar u vrijeme stare Jugoslavije i jedan od vođa Samostalne demokratske stranke. On je za vrijeme rata bio na strani Narodnooslobodilačkog pokreta i sad je svoje veliko iskustvo i znanje stavio nama na raspolaganje. Ministar i tajnik Vlade je postao Dušan Čalić.

Vrijeme od rušenja stare vlasti do stvaranja nove i normalizacije života brzo smo i uspješno savladali. Jesu problemi bili veliki, a tek je trebalo pristupiti obnovi zemlje, a u isto vrijeme graditi novo društvo i nove društvene odnose u slobodi.

Kada je Duško Brkić u novembru 1945. bio oslobođen dužnosti organizacionog sekretara CK KPH, ja sam dobio zadatak da budem na toj funkciji pored mjesta ministra unutrašnjih poslova. Tu sam funkciju obavljao oko dva i po mjeseca, do odlaska na dužnost u Beograd.

Posla je bilo puno, trebalo je stvoriti novu vlast. Nismo se imali na koga ugledati, malo smo znali neposredno o Sovjetskom Savezu, koji nam je bio uzor. Jedan od važnih problema koji se pred nas postavio bio je kako uskladiti i odvojiti funkcije vlasti od Partije? Na primjer, ja sam bio ministar unutrašnjih poslova, a u isto vrijeme i organizacioni sekretar Partije. Smatrao sam, a tako mislim i danas, nakon svih iskustava koje smo stekli, da ne smije u rukama jedne ličnosti biti i politička i neposredna vlast.

Imali smo problema i oko stvaranja nove vlasti, oko uvođenja novih kadrova u poslove i posebno oko uključivanja starih u nove društvene odnose. A stalni zadatak je bila neposredna obnova zemlje, tu se nije žalilo truda i rada. U ovome vremenu u Hrvatskoj su veliku ulogu odigrali kadrovi iz Dalmacije. Ni u jednom kraju Jugoslavije nije bio ostvaren tako široki Narodni front kao u Dalmaciji. Mi smo bili okupili u jedinstvenu organizaciju i

siromašne iz gradova i sela, radnike, seljake, žene, omladinu, inteligenciju i dijelove ranije buržoazije. Mogu slobodno tvrditi da je ogroman, najbolji dio inteligencije bio u našim redovima, već u toku rata i borbi za oslobođenje uključili su se u stvaranje i funkcioniranje nove narodne vlasti. Vlast smo gradili i na slobodnoj teritoriji, kao i na polu-oslobođenoj ili okupiranoj teritoriji. Ti kadrovi su dali ogroman doprinos stvaranju i izgrađivanju narodne vlasti i u slobodnoj zemlji.

Kada se rat završio 1945., upravo sam navršio 40 godina života. Od toga sam 25 godina proveo u revolucionarnom radničkom pokretu. S 15 godina, 1920., primljen sam u Savez komunističke omladine Jugoslavije, a sa 17 godina, 1922., primljen sam u ilegalnu Komunističku partiju Jugoslavije. Na dan Prvog maja!

Uvijek sam išao tamo gdje me je Partija slala, sve zadatke i obaveze sam izvršio. Često nisam mogao znati hoću li se živ vratiti. Ali sam išao. Nikada nisam otkazao Partiji.

A znao sam što nas sve čeka. Rano sam se suočio s Lenjinovom mišlju da je lakše vlast osvojiti nego je zadržati. Iako onda još nisam mogao sagledati da li je baš tako i zašto je to tako, ipak sam to dobro upamtio. Sad u slobodi razmišljao sam kako to da je lakše osvojiti nego održati vlast, sad kad je državni aparat, armija, narodna milicija, sad je sve u našim rukama i služi vlasti radničkog pokreta? Ali, kroz 25 godina borbe u redovima radničkog pokreta i Partije i naročito u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi puno sam toga naučio, a dosta sam toga nosio u sebi, a da toga nisam bio ni svjestan. Pogotovo su mi se postupci Tita, Rankovića, Hebranga i Krajačića, a i nekih drugih, duboko urezali u svijest i stalno me poticali da mislim što da radim? S jedne strane, puno je toga već bilo nataloženo u meni, a to je ipak bilo manje važno od moga uvjerenja da se u Partiji moram boriti za Revoluciju, za ostvarenje onoga što smo govorili našim ljudima i pridobili ih na našu stranu u borbi, za što su se mnogi žrtvovali! Većina su bili mladi, a da života nisu okusili, ostali su na bojištima u borbi za ideale, da bi život bio bolji, da bi ljudi bili slobodni.

Osjećao sam svoju odgovornost prema njima, pa i prema sebi, i da moram izvršavati zadatke koje mi Partija postavi, kao što sam nekad odlazio, ne pitajući hoću li se živ vratiti i hoće li i moja djeca ostati bez ćaće. Takav sam bio i drukčiji nisam mogao biti.

Vjerovao sam u naše ljude. Naš je element hrabar i nepobjediv ako mu se ljudski priđe i pravilno postupa. Oni su mogli izdržati sve ono strašno što im je život nametao, oni su na svojim leđima iznijeli pobjedu u ovoj strašnoj borbi, oni će moći ostvariti i velike ideale koje je Partija stavila u svoj program. Komunistima je taj program trajni zadatak. Vjerovao sam da i ovo rukovodstvo KPJ, na čelu s Titom, prekaljeno i provjereno kroz iskušenja i teške borbe, ako i bude griješilo, ipak će uspjeti naći najbolja rješenja i nikada neće izdati ciljeve Revolucije.

Smatrao sam da ja, kao vojnik Partije, moram biti u njenom stroju i na dužnosti koja mi je određena.

A imao sam puno teških i gorkih momenata i prilika da vidim ljude izbliza. Vidio sam njihove dobre i loše strane. Tako sam se uvjerio da je Lenjin imao pravo - vlast kvari ljude. Ja ne trpim vlast nad sobom, niti je volim nad drugim ljudima, jer to vrijeđa čovjeka. Zauvijek sam upamtio kako nam je Zvonko Jakaša rekao dok smo bili mladi skojevci: „Komunisti moraju biti spremni i na to da će ih njihova radnička klasa izdati i ’posrati im se po glavi‘, ali i tada moraju biti čvrsti i uporni u interesu te klase, kao i za ideale slobode i Revolucije - da svaki pojedinac, Partija i radnička klasa izvrše svoju historijsku zadaću.“

Te riječi do danas pamtim i toga se držim.

Kada sam 2. februara 1946. u Narodnoj Skupštini u Beogradu izabran za prvog ministra rada u Vladi FNR Jugoslavije, dužnost ministra sam predao Stevi Krajačiću, a Antun Biber - Tehek je došao za organizacionog sekretara CK KPH

Doprinos naroda Dalmacije slobodi Jugoslavije

U ratu i kasnije, sve do danas, nakon svega što smo prošli, pitam se kako smo uopće ostali živi?

Kad sam iz okupiranog Splita otišao u borbu, na goleti krševite Dinare, nikada nisam pomišljao na vlast i ministarske stolice. Moja Lucija i ja smo govorili kako ćemo se s djecom, ako ostanemo živi, vratiti u Split u našu kuću u Kamenitoj i nastaviti naš život koji je rat prekinuo. Vjerovali smo da ćemo moći kupiti kravu da naša djeca imaju mlijeka. I mi stariji, a posebno djeca su u ratu bila izložena strašnim patnjama. Bili smo često gladni, nema soli, a kad imamo pulente i mlika to je spas!

Maksim i Nataša još nisu imali ni osam godina kad je počeo rat, a mali Viborg nepune tri. S četiri godine već je bio u partizanima. Kad je rat završen, on je više od pola svoga života proveo kao mali partizan, Nazor najstariji, a Viborg najmlađi!

Ja sam zamišljao i želio se vratiti na brodogradilište i da učim, da nadoknadim sve što mi je bilo uskraćeno u djetinjstvu i teškoj mladosti. Nikada nisam otišao na ples. I ja sam čovjek i volim život i žene.

Luciji i meni je bila velika želja da nam se djeca školuju u slobodi. Da, u slobodnoj zemlji. Jer kad su se trebali upisati u prvi razred, 1940., odbijeni su jer nisu kršteni u crkvi i nisu mogli biti upisani sa imenima Maksim i Nataša. Tako smo morali da im damo imena Marko i Ana, po mojim roditeljima, da bi ih jedva primili! To je bila stara Jugoslavija... Luce je strašno željela da se naša Nataša školuje i postane učiteljica.

Doprinos Dalmacije pobjedi u ratu i naročito pobjedi Revolucije je veliki. I baš ta činjenica nije dovoljno poznata, a ni priznata. Čak je i negirana od najodgovornijih ljudi iz rukovodstva KPJ i KPH! A oni su vrlo dobro znali istinu.

Kad je bila sjednica Politbiroa CK KPJ na Visu zbog pokušaja Hebranga i Krajačića, sekretara CK KPH, da Dalmaciju „uzmu pod svoje“, Stevo je tada pred Titom i nama izjavio da je Dalmacija najgora pokrajina u Hrvatskoj i zadnja po doprinosu NOB! Tito ga je presjekao i rekao mu da „ostavi Dalmaciju, o tome će Vicko govoriti“. A nije odbio neistinitu Stevinu tvrdnju!

Tada je drug Bevc, Kardelj, odgovorio Krajačiću da Dalmacija, od prilike, ima pet posto stanovnika Jugoslavije, a dala je 20 posto partizana Jugoslavije, i da je istina da je dala četiri puta više boraca nego ostali krajevi naše zemlje.

Ova istina je malo poznata u našoj zemlji, čak i u samoj Dalmaciji. U to sam se uvjerio više puta i morao sam iznositi činjenice koje govore o doprinosu Dalmacije u toku NOB.

U Dalmaciji je oduvijek razvijen patriotski duh i snažan osjećaj jugoslavenstva i pripadanja Slavenima. Nakon okupacije 1941. i izdaje kraljevske vlade i zločina ustaša i četnika patriotizam u Dalmaciji se razbuktao.

Da, u Jajcu 29. novembra 1943. godine na II zasjedanju AVNOJ-a bile su donesene odluke, dalekosežne, za stvaranje nove slobodne i federativne narodne republike Jugoslavije.

I za njene pravedne granice, a prethodile su tome odluke ZAVNOH-a i Sabora u Istri, jer se radilo o Istri, Rijeci, Trstu, Zadru i otocima Cresu i Lastovu, koji su nakon I Svjetskog rata otrgnuti od naše zemlje, rješavanjem prema nepravednom Londonskom ugovoru. I to smo morali u našoj NOB na frontovima riješiti i dobiti.

Ja sam postao vijećnik AVNOJ-a 1942. u Bihaću, ali sam kao vojni i partijski rukovodilac Dalmacije vodio o tome računa i usmjeravao i preko Partije i preko Narodnog fronta i preko brigada i divizija, da znamo koji su nam ciljevi, i da ove naoružane političke snage Dalmacije, povezane s Likom i Bosanskom krajinom pravilno usmjeravamo u borbi za konačno oslobođenje i povratak tih krajeva u sastav nove Jugoslavije.

A zapadni saveznici su imali planove da nam opet otrgnu i Istru i Rijeku, od naše zemlje bez obzira na odluke AVNOJ-a u Jajcu i to je trebalo izboriti na frontovima uništavajući njemačke divizije i zajedno s njima i ustaške i četničke horde, koje su nam zadale puno jada. Činjenica je da su četiri dalmatinske divizije, koje su ušle u sastav Osmog dalmatinskog korpusa i flota Ratne mornarice NOVJ u nekoliko mjeseci 1943. i 1944. godine postigle rezultate - od držanja otoka Visa, stvaranja naših baza u Italiji, stvaranja veza sa našim logorašima i internircima u Italiji i mnogim naprednim ljudima u savezničkim vojnim institucijama - uspjeli smo stvoriti snažnu oružanu snagu, koja je pokazala da može izvršiti sve zadatke i osloboditi zemlju do rijeke Soče i gore u Austriji.

Kada su 1945. dalmatinske jedinice, zajedno sa Šestom ličkom divizijom i drugima, krenule u oslobađanje Like, poslao sam depešu Centralnom komitetu KPJ, koji je već bio u Beogradu, da bi trebalo ličkoj diviziji dati ime Nikole Tesle, koji je bio na strani Narodnooslobodilačkog pokreta i nije se dao namamiti na stranu četnika, koju je u Americi predvodio Fotić, kraljevski ambasador. Tako je 6. Lička divizija dobila ime po našem slavnom Nikoli Tesli, Srbinu iz Like, pravom Jugoslavenu patrioti. Mislim da je to vrlo važno.

Bile su teške borbe za oslobođenje Senja i otoka Paga i Raba. Tu su desant izvršile flotile Ratne mornarice, prebacujući jedinice Devete dalmatinske divizije i razbijene su njemačke i četničke jedinice. Tu se ipak uspjela probiti jedna grupacija Đujićevih četnika, preko otoka Lošinja, brodom do Italije. Namjera zapadnih saveznika, predvođenih Čerčilom, bila je obnova režima stare Jugoslavije i zato su planirali desant na dalmatinsku obalu. Ali mi smo držali otok Vis, imali smo Ratnu mornaricu i divizije Osmog dalmatinskog korpusa i to je onemogućilo saveznički desant i njihovo povezivanje s četničkim snagama Draže Mihailovića i s HSS-ovcima Vlatka Mačeka.

Njihov konačni plan je bio da nama Istru nikako ne prepuste, nego da je opet otmu i predajuu Italiji. I tu u Istri ključna naša snaga su bile dalmatinske jedinice, zajedno sa Sedmim i Devetim korpusom NOV Slovenije. Najjače snage su bile upravo ove četiri dalmatinske divizije, a naročito 26. Dalmatinska divizija i tenkovske brigade, koje su na Visu vježbale i ovladale teškim naoružanjem. Gdje su oni nadirali tu su Nijemci padali, bez obzira kakve su utvrde imali.

I tako je onda na tom frontu oružane borbe zajedno s narodom Istre i njenim brigadama, koje su stvorene u krvavim uvjetima Musolinijeve fašističke čizme, a kasnije Hitlerove, kroz bitke vraćena Istra našoj zemlji. Ovi su partizanski borci realizirali one historijske odluke II zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOH-a i Sabora Istre. Te su snage zajedno oslobodile čitavu Istru, Trst i izbile na Karavanke. Jer da nije bilo tih oružanih snaga mogle su biti i dalekosežnije odluke i II zasjedanja AVNOJ-a i ZAVNOH-a, one bi bile ostale mrtvo slovo

na papiru! A tu su pale hiljade naših najboljih boraca, a bio sam i ja 2. maja 1945. u Trstu. Tada smo postavili za komandanta grada Trsta Josipa Černog, komandanta naše Ratne mornarice NOVJ.

Tada je došlo do sukoba sa zapadnim saveznicima. Kod njih je vladao bijes što smo mi stigli prije njih do Trsta i Soče! Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije i Vrhovni štab donijeli su odluku da moramo odstupiti od Trsta i to je bilo bolno. Čerčil je uz podršku američkog predsjednika Trumana vršio stalni pritisak na Tita i otvoreno prijetio oružjem, što znači da moramo ući u novi rat, sad protiv zapadnih saveznika. Sad je trebalo naše borce iz Dalmacije uvjeravati da se mora! A oni su tu ginuli. I sada moraju napustiti Trst i Goricu! A ne da bude pravedna granica, što je i Macini priznavao, na rijeci Soči. Tako je sila zapadnih saveznika pomoću kompromisa između Staljina i Čerčila, Jugoslaviji oduzela Trst i pravedne granice. Mi smo morali napustiti ne samo Trst, nego i Pulu! Tih dana sam sa Černim obilazio Pulu i savjetovao sam drugovima u Puli da sve što mogu što prije prebacuju u našu dublju pozadinu. Obišli smo brodogradilište i podzemna skladišta. Tu je bio ogroman materijal svih mogućih profila čelika, alata i vrijednih strojeva. Tu je brodogradilište ratne flote još od carevine Austrougarske. Pula je bila glavna ratna luka, a kasnije značajna i za fašističku Italiju. Kad sam vidio to ogromno bogatstvo tražio sam od drugova da počnu prebacivanje. Ali oni su oko toga bili nekako osjetljivi, kao da se želi odnijeti nešto njihovo i oklijevali su da me poslušaju. Nažalost, došlo je do prave katastrofe. Mi smo opet bili natjerani da napustimo i Pulu, da odstupimo natrag. Onda se nagađalo gdje će se povući granica, Istra je podijeljena. Preko komisija se utvrđivao broj stanovnika, nacionalni sastav stanovništva i onda su formirane zona A i zona B. A kad su se Englezi morali povući iz Pule, oni su opljačkali Pulu gore nego fašisti. Odnijeli su sve. Ništa nije ostalo ni u brodogradilištu. Sve su pokupili i ostavili pravu pustoš iza sebe! Eto to je bila na kraju nagrada naših zapadnih saveznika, našem napaćenom narodu Istre i hiljadama naših palih boraca, da se konačno povrati Istra u našu zemlju.

U ovim završnim borbama za oslobođenje Jugoslavije došli su do punog izražaja jugoslavenske težnje i revolucionarni proleterski internacionalizam hiljada boraca Dalmacije, koji su se tukli oduševljeno, hrabro i borbeno kao i u Dalmaciji.

Ja sam bio svjestan tih dimenzija borbe dalmatinskih partizana i zato sam i došao u Istru, Trst i Sloveniju, iako sam bio ministar u Vladi Hrvatske i mogao sam sjediti gdje i Vlada.

Drugog maja 1945. sam bio u Trstu. Pa smo se onda morali vraćati natrag i tada sam inzistirao kod drugova iz Slovenije da se ne čeka na oslobođenje Ljubljane. Već je formirana Vlada Hrvatske i nužno je da se što prije formira i Vlada Slovenije! Jer zapadni saveznici su već kombinirali koga će zavrbovati od građanskih političara, ostatka partija popa Korošeca, Stojadinovića ili Mačeka. Oni su onda stvarno pristupili i formirana je Prva Narodna Vlada Slovenije, 6. maja 1945. u Ajdovščini. Tom prilikom sam govorio u ime Narodnog fronta Jugoslavije. Tako smo preduhitrili savezničke planove i kombinacije, bilo s Hrvatskom, bilo sa Slovenijom. Jer, pored Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, koji je kao političko tijelo bio Vlada Jugoslavije, nužno je bilo da ove dvije naše republike ovamo, jer to je istaknuti zapadni dio naše zemlje, koji je bio dohvatljiviji i politički i vojno ovim planovima zapadnih saveznika, da imaju svoje vlade, svoju vlast naroda. Jer zapadni saveznici su nam radili o glavi. Staljin nije zauzeo energičan stav da podrži Novu Jugoslaviju, da ona zbilja dođe na svoje normalne granice na Soču. Tako je došlo do toga da moramo odstupati nazad. Jasno,

Staljinu nije bilo pravo ni što smo stvorili AVNOJ, a posebno što smo stvarali narodnu vlast i organe i pravu partizansku armiju, narodnu vojsku. Mi nismo čekali da nas oslobađa Crvena armija, kao što su nažalost čekale Bugarska, Mađarska, Čehoslovačka i druge zemlje.

Zalagao sam se, a tada sam mogao i utjecati da se Prva Narodna Vlada Hrvatske formira u Splitu. U krajnjoj liniji, to Splitu i cijeloj Dalmaciji zasluženo i pripada, za doprinos Dalmacije u Narodnooslobodilačkoj borbi. I to je jedini historijski datum koji se hoćeš-nećeš slavi baš u Splitu, kad su jubilarne godišnjice. Inače, da nije Vlada Hrvatske formirana u Splitu 1945. onda nikad ne bi ni bilo proslavljano ništa u vezi Dalmacije! Eto takav je odnos Hrvatske i Jugoslavije prema Dalmaciji.

A u ratu, na Visu 12. septembra 1944. Tito je javno, pred dalmatinskim borcima rekao i ovo: „Prva dalmatinska brigada imala je veliki značaj za ustanak naroda Dalmacije. Svojom borbom ona je ne samo osvjetlala lice slobodarskog naroda iz Dalmacije, nego je bila i pionir oslobodilačke borbe Hrvata, jer su se baš sinovi Dalmacije prvi digli u Hrvatskoj i prva je Dalmacija dala svoje najbolje sinove na oltar domovine.“ Dvije godine ranije ja sam tek osnovanoj Prvoj dalmatinskoj brigadi predao zastave u selu Dobro kod Livna, 6. rujna 1942. Nije me bilo na ovoj proslavi, jer su me uputili u Topusko. Bila je to prva vojna parada naše nove narodne armije, na Visu, a tek kasnije u Beogradu. I to nešto govori.

Dalmacija je u toku Narodnooslobodilačke borbe, 1941. - 1945., dala više od 110 hiljada svojih sinova i kćeri u borbi za slobodu! Slava im!

To je pouka i ponos današnjim i novim generacijama. Što je teže, ja sam tvrđi, to je moja krvna grupa. Uvijek sam se držao toga da je bolje časno poginuti, nego nepošteno živjeti.

***

Na Visu, u ljeto 1944. dr Ivan Ribar, predsjednik Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, naš prvi predsjednik države, napisao je članak, koji na najbolji način daje sliku o našoj napaćenoj, okupiranoj i borbom oslobođenoj zemlji, kao i o patnjama i borbi u režimu diktature kralja Aleksandra prije rata. Ako sam ja negdje ostao nedorečen, kao pučkoškolac, evo riječi mudrog i humanog čovjeka.

„USTAVNOST I ZAKONITOST STARE I NOVE JUGOSLAVIJE

Stara Jugoslavija, odnosno kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, dobila je svoj tako zvani Vidovdanski ustav 1921. godine. U Ustavotvornoj skupštini glasala su za ustav 223 poslanika, a protiv 35. Poslanika koji nisu glasali bilo je 161. U konačnom glasanju o ustavu, osim republikanske Hrvatske seljačke stranke, nije još učestvovao Narodni jugoslovenski klub, koji je izjavio da neće učestvovati dalje u ustavnom radu zbog centralističkog uređenja koje srpska većina želi da nametne Hrvatima i Slovencima. Komunisti su napustili Ustavotvornu skupštinu u znak protesta zbog vladinog strahovitog gonjenja Komunističke partije. U Ustavotvornoj skupštini pobijedila je radikalno-demokratska koalicija sa svojim shvaćanjem državnog jedinstva. Otuda u Vidovdanskom ustavu odredbe o veličini i razgraničavanju oblasti, od kojih ni jedna nije smjela imati više od 800 hiljada stanovnika. Da oblast ne smije služiti kao osnova

nacionalnog grupiranja i da zato ne smije biti suviše velika, bilo je jedno osnovnih načela ustava.

Vidovdanski ustav bio je pokušaj da se kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca organizira kao jednostavna nacionalna država. Tvorci toga ustava polazili su sa stanovišta da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan jedinstveni narod, koji mora imati i jednu jedinstvenu državu. Načelo sporazuma bratskih ravnopravnih naroda Jugoslavije zabačeno je, jer da se jedinstven narod ne može sporazumijevati sam sa sobom. Vidovdanski ustav dao je parlamentarizam i samoupravu. Po mišljenju tvoraca ustava, parlamentarizam i samouprava trebali su da onemoguće velikosrpsku hegemoniju. Smatralo se tada da bi samo centralizam jedne apsolutističke države, a ne i centralizam jedne parlamentarne ustavne demokratske monarhije, mogao Hrvate i Slovence dovesti u potčinjen položaj prema Srbima.

Međutim, centralističko državno uređenje sa naopako shvaćenim jedinstvom naroda postaje osnovna smetnja za konsolidaciju države i izvor svih zala i nesreća koje su poslije izbile. Ono je pružalo mogućnost reakciji da pomoću nasilja i korupcije održava vlast za sve vrijeme stare Jugoslavije. Velikosrpske hegemonističke i sve ostale separatističke klike našle su u centralističkom uređenju svoj najbolji oslonac za cijepanje i razbijanje demokratskih snaga, koje su u reviziji ustava kao i u sporazumu naroda tražile mogućnost za izgrađivanje jedne nove državne zajednice.

Revolverski metak ispaljen u narodnoj skupštini 1928. godine bio je znak da reakcija traži povod za rušenje ustavnosti i za uvođenje diktature. I zaista 6. januara 1929. godine dolazi do državnog udara. Kralj ukida Vidovdanski ustav i uzima svu vlast u svoje ruke. Sva građanska prava i političke slobode, ukoliko su još postojali po Vidovdanskom ustavu, oduzeti su; sve političke stranke i grupe, kao i sva politička društva, rasturena su, a političko-stranački klubovi opljačkani; pooštrene su odredbe zakona o zaštiti države i osnovan je specijalni sud za zaštitu države; zavedena je, dakle, diktatura, poznata pod imenom šestojanuarska, sa svim obilježjima jednog tipičnog policijskog režima. Policijski aparat dobio je punu vlast u svoje ruke, i njemu je izručena sudbina svakog građanina. Batine i mučenja političkih pritvorenika postala su pravilo. Pri državnom sudu zaveden je u stvari inkvizitorski postupak. Denuncijacija, demoralizacija, korupcija ispoljile su se u vrijeme diktature kao najveća vrlina.

Da bi reakcija opravdala diktaturu, ne samo pred vanjskim već i pred neupućenim domaćim svijetom, dala joj je odmah etiketu jugoslavensku. U pitanju je država, koja se može očuvati samo putem jednog jedinstvenog nacionalizma, a taj je jugoslavenski. Kralj je zatočnik narodnog jedinstva i državne cjeline - vikala je reakcija, a prednjačila policija. Firma jugoslavenska pod kojom se okupila velikosrpska klika i druge pljačkaško-čaršijske klike, da bi mogle uspješno produžiti svoju djelatnost, stvorila je uporišta, iz kojih su davana naređenja policijskim vlastima za hapšenja i mučenja onih Hrvata, Srba, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca koji su u borbi protiv diktature branili nacionalna obilježja svoga naroda. A da su se policija, državni sud kao i sav činovnički aparat i sva državna armatura oborili u prvom redu na omladinu, radništvo i naprednu demokratsku inteligenciju, koji su prebijani, suđeni i zatvarani samo zato što su od

policijskih agenata bili obilježeni kao komunisti i u vezi s Komunističkom partijom - opće je poznata činjenica.

Za sve vrijeme od 6. januara 1929. godine pa sve do 3. septembra 1931. godine, kada je donesen novi ustav kraljevine Jugoslavije, diktatura je svim sredstvima pokušavala da se afirmira kao jedina moguća vlada narodnog spasa i čuvarica Jugoslavije. I zaista ona je uspjela da savije mnoge istaknute političke ličnosti iz svih bivših političkih stranaka i grupa, no nije uspjela skršiti otpor naroda, koji se odmah počeo pojavljivati u mnogim krajevima zemlje. Podzemlje je radilo, ilegalna se literatura čitala i širila. I neupućenom svijetu postajalo je jasno da reakcija produžuje isti posao pod krinkom jugoslavenstva, koji je prije vršila pod krinkom narodnoga jedinstva. Jednako kao prije narodno jedinstvo, sada je reakcija taktički iskorištavala jugoslavenstvo za interese hegemonističke velikosrpske klike, a protiv demokracije i narodnog sporazuma.

Pokušaj diktature da se afirmira u širokim narodnim masama, nije uspio. Ona je osjetila da mora dati kakav-takav ustav i u ustavu staviti barem u izgled građanska prava i političke slobode. Isto onako kako je odozgo dekretirano jugoslavenstvo, tako je odozgo dekretiran i ustav Jugoslavije.

Novi ustav kraljevine Jugoslavije, koji je propisao i proglasio Aleksandar I, kralj Jugoslavije, donesen je ukazom od 3. septembra 1931. godine i zato se zvao aleksandrovski, a i oktroirani, jer ga nije donijela ustavotvorna skupština. Taj ustav nametnut je narodima Jugoslavije, i oni ga nisu nikada prihvatili, što više, oni su se protiv njega izjasnili i borili. Na izborima 1935. godine, vršenim pod strahovitim terorom i pod najtežim uvjetima koji se daju zamisliti u jednoj izbornoj borbi, kraj najreakcionarnijeg oktroiranog izbornog zakona, glasači su dali faktičnu većinu ujedinjenoj opoziciji, koja je išla u izbore s parolom: za novi demokratski ustav i narodni sporazum. Falsifikati koje je nakon izbora na izbornim rezultatima izvršila vlada B. Jeftića, dali su njegovoj stranci dvotrećinsku većinu u Narodnoj skupštini.

Da bi se lakše osmotrila sva reakcionarnost odredaba u ustavu kao i u zakonima, koji su sa ustavom bili u organskoj vezi, potrebno je da se ove odredbe usporede s onima u Vidovdanskom ustavu. Iz razumljivih razloga trudili su se vlastodršci da uvjeree javnost da njihov ustav nema nikakve veze sa starim ukinutim Vidovdanskim ustavom, da bi tako lakše pridobili za svoj tako zvani jugoslavenski ustav hrvatske i slovenske političare. Poznato je da su ovi prilazili diktaturi s računom, ali mora se priznati da su umjeli uvjeriti svoje vjerne da je Vidovdansku ustav donijela jedna čisto srpska većina nasuprot udruženim Hrvatima i Slovencima, dok aleksandrovski ustav ujedinjuje sve Hrvate, Srbe i Slovence pod jednim jugoslavenskim imenom, te će tako nestati opasnost, koja je prijetila ranije od velikosrpskog hegemonizma.

Po aleksandrovskom ustavu kraljevina Jugoslavija bila je nasljedna i ustavna monarhija. Nije dakle bila parlamentarna, kako je to stajalo u Vidovdanskom ustavu. To znači da nije bila ni demokratska. Ministri nisu odgovarali pred parlamentom politički. Narodna skupština nije mogla, putem izjave nepovjerenja, zahtijevati promjenu onih ministara čiji politički pravac nije odobravala, ili čijim postupcima nije bila zadovoljna. Princip je parlamentarizma i demokracije, u slučaju ako se vlada i skupština ne slažu u shvaćanju državnih interesa, da je skupštinsko shvaćanje pretežnije od vladinog. To

uostalom zahtijeva i načelo nadmoćnosti zakonodavne nad izvršnom vlasti, kaže profesor Slobodan Jovanović u svojem ustavnom pravu. Protiv jedne vlade koja je izgubila njeno povjerenje, skupština ima dvije mogućnosti da ju prisili na ostavku. Jedna je interpelacija, a druga je uskrata budžeta. Dok u strogo ustavnim monarhijama parlament može povodom interpelacije kritizirati svaku vladinu radnju, pa ako nije zadovoljan odgovorom može izjaviti svoje nepovjerenje ili cijeloj vladi ili pojedinim ministrima, u kraljevini Jugoslaviji, po oktroiranom ustavu, to nije bio slučaj. Ministri su mogli, no nisu morali davati objašnjenja i odgovore na postavljene interpelacije, ali do glasanja o povjerenju ili nepovjerenju nije moglo uopće dolaziti, iako je skupština bila nezadovoljna odgovorom, a prosto s razloga što vlade nisu bile politički odgovorne skupštini. Budžetsko pravo jedno je od najjačih oružja kojim se svi parlamenti bore protiv vlade. U uskrati budžeta najjače se izražava parlamentarnost i ustavnost jedne države. Jer kada vlada dođe u nemogućnost da troši prihode, ona je prinuđena da odstupi. To budžetsko pravo skupštine oktroirani ustav nije zajamčio. Nasuprot tome, u njemu je predviđeno donošenje budžeta uredbom, a da vlada ne treba tražiti ovlaštenje od skupštine.

Da ustav koji je oktroiran nije mogao priznati parlamentarnu monarhiju, a ni trpjeti političku odgovornost ministara, potpuno je razumljivo, ali da u jednoj ustavnoj monarhiji skupština bez političke odgovornosti vlade ne može biti ustavni faktor, koji dijeli vlast s kraljem, također je razumljivo.

Oktroirani ustav govori doduše o osnovnim građanskim pravima i dužnostima: da su nezakonito lišenje slobode i nezakonita povreda stana kažnjivi; da je svakome slobodno izraziti svoje mišljenje; da građani imaju pravo udruživanja, zbora i dogovora, no sve to samo u granicama zakona. Ustav dakle predviđa za sva ova pobrojena prava i posebne zakone, ukoliko već nisu regulirana zakonom prije donošenja ustava, a nakon zavođenja diktature. U prijelaznim naređenjima ustava ima naročiti član, po kojem svi postojeći i zatečeni zakoni ostaju na snazi, dok se ne izmijene redovnim putem ili ne ukinu. A to znači da oni važe i po donošenju ustava. Takav je, na primjer, zakon o štampi, koji, uz ostale reakcionarne odredbe, sadržava i one najbrutalnije o preventivnoj cenzuri, koju su vršile upravne vlasti po posebnim uputstvima ministra unutarnjih poslova.

A zakon o političkim slobodama građana, o udruženjima, zborovima i dogovorima donesen je odmah poslije ustava. Po tom zakonu osnivanje političkih udruženja i stranaka koje nemaju plemenski ili regionalni karakter, niti su uperene protiv društvenog poretka, bilo je vezano za naročitu dozvolu ministra unutarnjih poslova, koji je rješavao i o tome da li se neko udruženje ima smatrati političkim, a postojala je i odredba da je ministar mogao rasturiti i već odobrenu političku stranku ne navodeći nikakva razloga.

Po istom ovom zakonu, za sve zborove i dogovore, koji imaju za cilj pretresanje političkih pitanja, ili vršenje kakve političke radnje, potrebna je bila prethodna dozvola opće upravne vlasti.

Narodno predstavništvo sačinjavali su po ustavu: Senat i Narodna skupština. Odredbe o izborima senatora i narodnih poslanika imale su se propisati prema ustavu posebnim zakonima. A ovi posebni zakoni sadržavaju najreakcionarnije odredbe o izborima. Izborni zakon je s pravom bio obilježen kao najreakcionarniji među svim

zakonima koji su tada postojali u svijetu. Diktatura se pobrinula da iz svih najreakcionarnijih zakona u svijetu odabere one odredbe koje su već bile oprobane za dobivanje sigurne većine. Od odredbi tog izbornog zakona spomenut ćemo samo one koje se protive i samom pojmu demokracije: usmeno glasanje; dodjeljivanje dviju trećina poslaničkih mjesta onoj kandidacionoj listi koja je dobila većinu, i to relativnu: postavljanje liste za cijelu zemlju, što je bilo uvjetovano tehničkim poteškoćama, kojima je samo vladina lista mogla lako udovoljiti, preko činovničkog aparata; zabrana političkih zborova u izborno vrijeme; zabrana kandidacionih lista s nacionalnim, regionalnim i političko-stranačkim obilježjem; vezivanje lista za svaki pojedini srez; utvrđeni broj predlagača liste iz svakog sreza; prepuštanje samovolji policije da provjerava potpise predlagača. Da spomenemo samo jednu od fatalnih posljedica takvih reakcionarnih odredaba. Dodjeljivanjem dviju trećina poslaničkih mjesta listi koja je dobila većinu, a to je dakako bila vladina, oglašeni su za narodne poslanike i takvi kandidati koji su dobili u svojim srezovima svega deset do sto glasova, dok su njihovi protivnici, kandidati opozicije, naročito u Hrvatskoj dobivali po nekoliko hiljada glasova.

Zakon o izboru senatora u jednakoj je mjeri bio reakcionaran. Dovoljno je podvući da su senatore birali narodni poslanici, banski vijećnici i predsjednici općina, a ne smije se zaboraviti da je sve vijećnike i predsjednike postavljala vlada, a jedan dio senatora kralj.

U ustavnim monarhijama kralj ima pravo da raspusti skupštinu, ali ukaz o raspuštanju morao je po izbornom zakonu, odnosno ustavu, sadržavati i naredbu za nove izbore i naredbu za saziv nove skupštine u određenom roku. Međutim, po oktroiranom izbornom zakonu, a na osnovu ustava, kralj je mogao raspustiti skupštinu, a da nije trebao da raspiše nove izbore. Za vrijeme vlade Cvetković - Maček raspuštena je skupština u augustu 1939. godine, a izbori za novu skupštinu nisu bili nikada raspisani. I samo se tako moglo dogoditi da je vojska stare Jugoslavije kapitulirala, a da nije bila na okupu narodna skupština. Oktroirani ustav omogućivao je takovu jednu anomaliju.

Sudovi su nezavisni, a sudije svih sudova su stalni, kaže jedna odredba ustava. A u prelaznim naređenjima ustava nalazi se član da se odredbe ustava koje govore o sudskoj vlasti, neće primjenjivati za izvjesno vrijeme. Vjerujemo da ovim odredbama ne treba nikakvog komentara i da se može mirno tvrditi da je oktroirani ustav stavio i sudove i sudije pod naročitu kontrolu državne vlasti.

Poseban je član ustava da upravna vlast može izdavati uredbe. Poznato je da su sve vlade diktature izdavale ne samo uredbe sa zakonskom moći, već i same zakone. Nema u oktroiranom ustavu, kao što to ima u ustavima drugih ustavnih monarhija, odredaba koje predviđaju donošenje uredaba po prethodnom zakonskom ovlaštenju. Nema također odredbe da bi se uredbe i zakoni koje je donosila upravna vlast morale podnositi skupštini na naknadno odobrenje. Odobrenje skupštine nije se tražilo ni za predustavne uredbe (odredbe donijete prije donošenja ustava). U svakoj ustavnoj zemlji red je da postoje dvije vrsti nadzora nad uredbama: skupštinski i sudski. Oba ova isključena su po oktroiranom ustavu. Uredbe su se mijenjale, i kroz to je nastalo kod građana osjećanje pravne nesigurnosti. Sudovi su respektirali svaku uredbu, jer su bili zavisni.

Po Vidovdanskom ustavu za slučaj raspuštanja skupštine budžet je mogao biti produžen najdulje za četiri mjeseca. Umjesto zakona mogla se izdati uredba o budžetu. A i sama skupština, ako u zakonskom vremenu nije mogla da izglasa budžet, donosila je putem zakona ovlaštenje vladi da ona može raspolagati prihodima za jedno određeno vrijeme u granicama starog budžeta. Rasprava po takvom zakonu u skupštini bila je prvenstveno politička, jer je bila povezana s pitanjem povjerenja ili nepovjerenja vladi. Po oktroiranom ustavu predviđeno je naročitim članom, ako se budžet bilo s kojeg razloga ne riješi u zakonitom roku, da se može kraljevim ukazom produžiti do kraja nove budžetske godine. I opet umjesto zakona dolazi ukaz, kojim se je diktatura izdašno služila.

Svoju naročitu pažnju poklonila je diktatura odjeljku ustava o podjeli kraljevine Jugoslavije po banovinama. Kazali smo već da se diktatura trudila da ostane zatočnica integralnog Jugoslavenskog nacionalizma i jedinstvene nacionalne države Jugoslavije. Ona je u prvome redu dala novo ime državi 'Kraljevina Jugoslavija', umjesto 'Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca', koje je ime bilo ozakonjeno Vidovdanskim ustavom, i vjerovala je da je time u potpunosti zadovoljila sve Hrvate, Srbe i Slovence, koji su pod Vidovdanskim ustavom kao svjesni Jugoslaveni teško podnosili velikosrpsku hegemoniju. Međutim, svaki zakon i svaka uredba te svaki akt centralne državne vlasti otkrivali su prave namjere diktature. I u ustavu kraljevine Jugoslavije otkrivene su u cijelosti namjere reakcije. Kraljevina Jugoslavija, prema odredbama ustava, imala je devet banovina. Da ne bismo dužili, primjera radi uzet ćemo samo tri banovine: Vrbasku, Drinsku i Primorsku. Ako smo dobro osmotrili granice ovih triju banovina, koje su točno određene ustavom, onda ćemo zapaziti da su Bosna i Hercegovina vješto rasparčane na tri banovine, isključivo zato da bi ostao kompaktan i dominirajući srpski elemenat u dvije banovine, Vrbaskoj i Drinskoj. Poslije, uslijed sporazuma Cvetković - Maček 1939. godine, došlo je do stvaranja banovine Hrvatske, u koju je, pored Savske, ušla cijela Primorska i jedan dio Drinske i Vrbaske banovine, i opet na štetu Bosne i Hercegovine kao cjeline, a isključivo zato da bi hrvatski elemenat postao kompaktan i dominirajući. Stvaranje banovine Hrvatske izvršeno je protiv ustava, doduše s pozivom na poznati član 116, koji nikako nije predviđao kao izuzetan slučaj i taj da se ustav može mijenjati kraljevim ukazom samo zato da bi Maček i njegovi iz vodstva stranke mogli ući u vladu, kako bi pakt s Hitlerom dobio jaču i širu podršku. Ta izmjena ustava trebala je da se podnese naknadno narodnom predstavništvu na suglasnost, i to po ustavu. A vlada Cvetković - Maček, umjesto da je ovu izmjenu predložila narodnom predstavništvu na suglasnost, predvidjela je sporazumom raspuštanje narodne skupštine, a da izbore za novu nije nikada raspisala. I opet jedan dokaz više kako je vlada po svojoj volji tumačila i mijenjala ustav bez suglasnosti narodne skupštine. Ona je mogla to da radi, jer po ustavu za ovakve postupke nije odgovarala, a i zato što ustav donesen ukazom nije proveo načelo pravne države, tj. da upravna vlast s ministrima i kraljem na čelu može naređivati samo u granicama zakona, i ministri da odgovaraju pred skupštinom politički i krivično.

Kralj je proklamacijom ukinuo ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca šestog januara 1929. godine, a trećeg septembra 1931. godine ukazom je propisao ustav kraljevine Jugoslavije. Da kralj nije mogao ukinuti ustav koji je donijela Ustavotvorna

skupština i na koji se on zakleo, svakako je van spora; no isto tako je van spora da kralj nije mogao ukazom propisati novi ustav. S čisto unutarnjeg našeg pravnog gledišta, promatrajući ovaj akt kraljev, dolazimo do jednog zaključka: da taj ustav nije nikada pravno ni postojao. S gledišta međunarodnog prava, stvar stoji dakako drukčije. Strane države od kojih je stara Jugoslavija imala svoje opunomoćene ministre, primile su državni udar što ga je izvršio kralj kao našu unutarnju stvar, što je posvema i razumljivo. Jednako je to i s kraljevim ukazom kojim je propisan novi ustav, a nije povraćen stari Vidovdanski ustav.

Međutim, nakon kapitulacije Jugoslavije, te nakon stvaranja Narodnooslobodilačke vojske i odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a, definitivno je zapečaćena sudbina ukaznog ustava.

Ustavno stanje stvoreno ili bolje reći deklarirano, odlukama na Drugom zasjedanju AVNOJ-a ne izvodi se iz ustavnog stanja stare Jugoslavije. Između ta dva stanja prekinut je kontinuitet, i zato s gledišta ustavnog prava nova demokratska Jugoslavija ne može se smatrati produženjem stare Jugoslavije. Odluka Drugog zasjedanja AVNOJ-a o izgradnji Jugoslavije na federativnom i demokratskom principu, koji će osigurati punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Vojvodine, kao i kao odluka o utvrđivanju volje i težnje svih naroda da je Antifašističko vijeće vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo naroda Jugoslavije i vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline, - najmanje rečeno, u dijametralnoj je suprotnosti s reakcionarnim ustavnim odredbama oktroiranog ustava kraljevine Jugoslavije od 1931. godine, kao i svih zakona koji su s tim ustavom u organskoj vezi. I prema tome taj ustav i ti zakoni ne samo de iure, već i de facto danas ne postoje.

Odlukom Drugog zasjedanja da se AVNOJ konstituira u vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije i da se uspostavi Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, koji je danas ne samo na oslobođenoj, već i na neoslobođenoj teritoriji, ne samo u granicama stare Jugoslavije, već i na cijelom našem, neprekinutom etnografskom području, poimence u Istri s Rijekom; u Slovenskom primorju, s Trstom i Goricom, Slovenskoj Koruškoj, snagom naše narodno-oslobodilačke borbe i povjerenjem naroda, via facti stekao autoritet i sva obilježja narodne vlade; a odlukom istog zasjedanja, da već sad u vrijeme narodno-oslobodilačkog rata, osnovne organe narodne vlasti kod pojedinih naroda predstavljaju narodno-oslobodilački odbori i zemaljska antifašistička vijeća Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Boke, Makedonije, Sandžaka, Slovenski narodno-oslobodilački svet, te Glavni zemaljski narodno-oslobodilački odbor Srbije i Vojvodine, postavljeni su temelji i udarene jasne smjernice ustavnog prava, a također i temelji organizacije zakonodavne, upravne i sudske vlasti.

Pravo naroda Jugoslavije da oni sami izgrađuju i organiziraju svoju državnost i narodnu vlast, stvorilo je u toku vremena iza Drugog zasjedanja jedno ustavno i zakonsko stanje, dakle, puno pravno stanje. Ono, promatrano iznutra, predstavlja danas jedan niz deklaracija, zakona, odnosno - odluka AVNOJ-a, NKOJ-a, zemaljskih vijeća i narodno-oslobodilačkih odbora, od kojih jedni utvrđuju postojeće činjenično stanje, a drugi organiziraju i propisuju sve ono što je već danas u vrijeme rata potrebno,

po svim pitanjima unutarnjeg života, kako sigurnosti, prosvjete, privrede, prehrane, tako i obnove zemlje.

Odluke Drugog zasjedanja pružaju široke osnove i smjernice za izgrađivanje naše državne zajednice. U skladu s tim odlukama federalne jedinice sporazumno izgrađuju svoju vlastitu ustavnost i državnost i organiziraju narodnu vlast, kako zakonodavnu, tako i upravnu te sudsku. Prema tome ostvaruju se osnovni principi naše ustavnosti: demokracija i federacija. Izgradnjom federativne državne zajednice, federalnih jedinica, organa zakonodavne i upravne vlasti, kako federativnih tako i federalnih, zatim sudske vlasti, te osnovnih građanskih prava i političkih sloboda i pune ravnopravnosti naroda, jednom riječju pune narodne vlasti, izrađene su glavne linije našeg ustavnog prava, koje u potpunosti odgovaraju liniji narodno-oslobodilačke borbe. Ako se današnje pravno stanje promatra iznutra, mora se priznati da demokratska, federativna Jugoslavija već danas pravno postoji i da je ona nova država a gledišta svojih vlastitih ustavnih zakona. Ona je postala u ime načela narodnog samoodređenja. I zato je njeno ustavno stanje izražaj volje svih naroda Jugoslavije. Konstituiranje AVNOJ-a je prvenstveni izražaj te volje, naročito po pitanju jedinstva naroda. Nošen jedinstvenom voljom naroda, AVNOJ je bio pozvan da ju tumači i deklarira u formi odluka svog drugog zasjedanja. Samo od ove volje naroda zavisilo je da ustavno stanje stare Jugoslavije bude potpuno uništeno i da se ustavno stanje nove Jugoslavije zasnuje sasvim iznova, bez ikakve veze s prošlošću, kao jedna samonikla ustanova. Strane države ne mogu se u to pitanje miješati, jer je to unutrašnja stvar naroda Jugoslavije, koji su u teškim, nezapamćenim borbama za svoje nacionalno oslobođenje iskovali svoje jedinstvo i izvojevali pravo samoodređenja. To pravo u potocima krvi i s mnogo žrtava stečeno, naše je, originalno naše, i nitko nikada ne može i neće nam ga osporiti. Samo i jedino na osnovu tog prava došla je do izražaja volja naroda. I toj volji treba svi da se poklone sjenama stotina hiljada palih u borbi protiv neprijatelja.

Činjenica da još nije konačno i definitivno riješeno pitanje oblika vladavine naše države ne utiče na postojeće pravno stanje, jer je uređenje ovog pitanja također predviđeno odlukama Drugog zasjedanja. Pitanje kralja i monarhije riješit će sami narodi svojom vlastitom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje, kaže se u odluci Drugog zasjedanja o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Da li će narodi ovo pitanje riješiti putem plebiscita, odnosno referenduma, ili pak putem jedne velike Narodne skupštine demokratsko-federativne Jugoslavije, odnosno putem skupština, sabora, sveta, predstavništava federalnih jedinica, AVNOJ će o tome donijeti na vrijeme svoju odluku.

Još ima jedna odluka Drugog zasjedanja, koja s međunarodno-pravnog gledišta pravilno uzima u ocjenu i razmatranje pitanja koja se tiču i drugih država, a u prvom redu naših saveznika. Nova demokratska federativna Jugoslavija, iako s gledišta ustavnog prava nova država, s gledišta međunarodnog prava ostaje stara država. Po volji svojih naroda, ona bi se mogla osloboditi međunarodnih ugovora, koje je zaključila Jugoslavija prije rata s raznim stranim državama. Međutim, spomenutom odlukom Drugog zasjedanja jasno i nedvoumno je podvučeno, da se neće priznati samo oni međunarodni ugovori i obaveze koje bi ubuduće u inostranstvu eventualno zaključila izbjeglička vlada. Svi ostali ugovori i obaveze po toj odluci ostaju na snazi, a naročito oni

zaključeni s velikim našim saveznicima. Pod takvim okolnostima, pošto se međunarodni ugovori bez privole drugog kontrahenta jednostrano neće mijenjati i ukidati, demokratska federativna Jugoslavija svjesna je toga da promjena njenog vanjskog stanja ne zavisi samo od nje, nego i od stranih ugovarajućih država.

'Mi smo vjerni i ostajemo vjerni odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a. Mi ostajemo kod toga da naši narodi svojom slobodnom voljom izaberu oblik unutrašnjeg uređenja; to je princip koji propovijedaju naši veliki saveznici, i mi se držimo tog principa' - rekao je maršal Tito u svom posljednjem govoru od 12 septembra 1944. godine, prigodom odlikovanja Prve dalmatinske udarne brigade. Tako govore svi naši borci, svi naši narodi. Oni su u narodno-oslobodilačkom ratu izvojevali sebi pravo da mogu tako govoriti. Tim stečenim pravom naši će se narodi poslužiti do kraja, izgrađujući svoju novu, demokratsku, federativnu Jugoslaviju.

Dr I. Ribar"

Uz sve ovo, ovdje moram istaknuti značajnu odluku AVNOJ-a za ravnopravnost svih naših naroda u Jugoslaviji, našoj federativnoj zajednici. Bili smo odlučili da - „Sve odluke i proglasi Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i njegovog Predsjedništva kao vrhovne zakonodavne vlasti i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije kao vrhovne izvršne i naredbodavne vlasti u Jugoslaviji kao cjelini imaju se objavljivati u zvaničnim izdanjima Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije na srpskom, hrvatskom, slovenskom i makedonskom jeziku. Svi ovi jezici su ravnopravni na cijeloj teritoriji Jugoslavije." Koliko i kako je provođena u život ova ispravna odluka, nažalost, znamo svi i to je otvorilo vrata malograđanskim i nacionalističkim elementima da nastupaju rušilački prema bratstvu i jedinstvu. Sve te naše greške skupo su nas koštale do danas.

Kraj rata

Nakon smrti Hitlera i kapitulacije Njemačke, naši borci morali su još punih sedam dana voditi krvave borbe s bandama neprijatelja koji se nisu htjeli predati ni nakon završetka Drugog svjetskog rata u Evropi.

15. maja 1945. Izvještaj Generalštaba Jugoslavenske armije:

„Brzim i energičnim nadiranjem prema gornjem toku reke Drave, naše trupe presekle su otstupnicu ostacima nemačkih i ustaško-četničkih bandi i zaokruživši ih na području Slovenj Gradec - Guštanj - Pliberk - Dravograd, posle trodnevnih žestokih borbi razbile ih i prisilile na kapitulaciju.

Ovim su likvidirane neprijateljske snage, koje su pred našim trupama još pružale organizovani otpor.

Zarobljeno je preko 20.000 ustaša, među kojima ima veliki broj poznatih zlikovaca. S ustašama zarobljen je i veći broj četnika. Osim toga prisiljeni su na kapitulaciju poslednji ostaci nemačke balkanske grupacije feldmaršala Lera i zarobljeno preko 10.000 Nemaca. U borbama poginulo je više od 5.000 neprijateljskih vojnika i oficira i oslobođeno oko 8.000 građanskih lica, koja su ustaške bande silom odvele sa sobom.

Osim toga nastavljeno je razoružavanje neprijateljskih ostataka na drugim područjima i zarobljeno preko 15.000 neprijateljskih vojnika i oficira, među kojima dva generala. Pored velikih količina oružja i ratnog materijala zaplenjeno je preko 100 motornih vozila i 20 tenkova".

U toku Narodnooslobodilačkog rata poginulo je više od tristo hiljada partizana, a na kraju rata mi smo zarobili oko tristo hiljada njemačkih i drugih neprijateljskih vojnika i oficira.

Slava našim palim borcima, prvenstveno omladini Jugoslavije!

DODATAK

Ljudi i okolnosti iz vremena ovih memoara

(Braslav Borozan, 1973)[10]

KULTURNO-UMJETNIČKA EKIPA IV OPERATIVNE ZONE ZA DALMACIJU

Drugarice i drugovi.

Ne mogu izbjeći osjećaj nelagodnosti što ovaj izvještaj moram iznijeti u prvom licu. Ali, kada me organizator proslave tridesetogodišnjice Konferencije kulturnih radnika Dalmacije u NOB-i zamolio da iznesem sjećanja na te dane, shvatio sam da to moram učiniti kao svjedok i kao jedan od malo preživjelih učesnika u tim događajima.

Toj Konferenciji kulturnih radnika Dalmacije u decembru 1943. u Hvaru nas nekolicina (Silvije Bombardelli, Mira Banjanin, Jerko Gunjača, Fedor Čatipović i ja) nismo prisustvovali jer smo se tada nalazili u jedinicama NOV-e u Bosni i Crnoj Gori, a dvojica su već bila dala svoje živote (Gunjača i Čatipović), jedan na prelazu preko Neretve i drugi na Sutjesci. Toliko je više pojačan moj osjećaj dužnosti da danas poslije trideset godina pred vama oživim uspomenu na mladiće i djevojke koji su na svojevrstan način učestvovali u NOB-i, a pošli su u partizane iz Splita.

Nekoliko godina pred rat jednu grupu djevojaka i mladića koji su u Splitu drugovali s mladim radnicima revolucionarima raznijelo je traganje za vlastitim smislom života u razne gradove na studije, ali zadojene idejama koje je u njih zasadila KPJ svi su se vratili u Split 1941. da bi se uvrstili u predstojeću Revoluciju. Uz svoje malo životno iskustvo oni su ponudili borbi svoje živote.

Čitavom demokratskom svijetu mrske nacifašističke horde ja sam neposredno upoznao već 1939. u Pragu, gdje sam se zatekao na studijama. Za vrijeme krize toga proljeća jedna poveća grupa nas studenata prijavila se kao jugoslavenski dobrovoljci u čehoslovačku armiju. Grupu su organizirali Zdenko Štambuk i njegov rođak Zlatko. Naravno, poslije okupacije morali smo napustiti Prag.

Taj isti student Zlatko, poginut će od ustaške ruke u Zagrebu 1941.

U Zagrebu, usred kaosa kapitulacije i opasnog arogantnog ponašanja studenata-ustaša Neven Šegvić i ja tražili smo mogućnost opstanka. To je značilo ne prikloniti glavu pred terorom, sačuvati se za nešto za koje smo osjećali da mora doći. To smo dočekali. Ljubo

---

[10] Napomena priređivača: Da nije bilo Tolstoja, čovječanstvo ne bi znalo ništa o Kutuzovu. Borozanu možemo zahvaliti da se zna da je avangardna i idejno crvena Dalmacija, imala kazalište umjetnika partizana, hrabrih boraca na Neretvi i Sutjesci. Oni su umjetnici i borci slavne Devete dalmatinske divizije. Kao zupčanici uklapaju se sjećanja partijskog i vojnog rukovodioca Dalmacije, sa slikom umjetnika Borozana.
I Braco i Vicko, obojica su iz Varoša, tvrđave komunističkog pokreta u Splitu.
Ono što ih čini istim, ideja je revolucije.
Njihovim kazivanjem u ovoj knjizi, sedam decenija kasnije, ipak je izišla na vidjelo istina o pobjedama i tragediji partizanske Dalmacije, o njenim borcima koji su na Neretvi slomili kičmu četnicima, sačuvali ranjenike i dobili bitke koje su morali voditi i kao prethodnica i kao zaštitnica glavnine partizanskih snaga.
Organizirano falsificiranje, prešutkivanje i hagiografsko veličanje „mudrog rukovodstva“ sada odlaze tamo gdje im je mjesto.

Prvan nam je jednoga dana, na tadašnjem Jelačićevom trgu, saopćio da je direktiva da se svi studenti Splićani vrate kući i da se uključe u Pokret.

U Splitu sam zatekao izvanrednu atmosferu. Tu su pristizali svaki dan mnogi prijatelji i znanci sa studija iz Praga, Zagreba i Beograda. Vreva je bila pojačana i mnogim izbjeglicama te i mnoštvom fašističke vojske i očiglednim policijskim ološem koji je zaveo teror nad građanima. U obiteljskoj kući, u tadašnjoj Križevoj ulici br. 12, našao sam napetu situaciju. Svi članovi obitelji bili su u nekom povišenom raspoloženju, rekao bih mobilnom stanju. Mama Zorka mi je rekla: „U kući je oružje, visi u dimnjaku, kao kobasice."

Bili smo četiri brata i sestra; ja najstariji, Seka, Feđa, Nebojša i najmlađi polubrat Ivo. Živjeli smo s mamom i očuhom Ivom Jelaskom. Obitelj je živjela u neprestanoj prenapregnutosti jer su se u kući održavali ilegalni sastanci braće s drugovima dok smo mi ostali stražarili. Dabome da je kroz kuću cirkulirao ilegalni materijal.

U kući je zavladalo gladovanje, pa je brat Nebojša, koji se odmah poslije maturiranja zaposlio kao „manoval" na građevini, svu zaradu donosio kući.

Zbog pravila konspiracije dogovorili smo se da ja vezu tražim izvan kuće.

Braća Bombardelli i Neven Šegvić (ne sjećam se da li još netko) izabrali su mene da uspostavim vezu s Pokretom. To sam učinio preko Marina Franičevića. On mi je poslije nekoliko dana saopćio negativan odgovor. To me dovelo u tešku i neugodnu situaciju. S jedne strane neuključen u Pokret, a s druge prisutan u svemu onome što se događa u kući. Svi smo osjećali da Partija snažno djeluje, ja posebno po onome što se dešavalo u kući. Dabome, nije mi palo na pamet da se povjerim bilo kome. Tako je došao august 1941. Nebojša je otišao u partizane, s I Splitskim odredom. Moj brat Nebojša nestao je iz kuće ne oprostivši se ni od koga. Nitko o tome nije govorio, ali je napetost u kući još više porasla. Svake noći fašisti su patrolirali ulicama Velog Varoša praveći zaglušnu buku motociklima. Jedno jutro otišao sam da se obrijem u brijačnicu Petra Dvornika, u Marmontovoj ulici. Dok me sapunao upitao me:

- Je li van brat kod kuće, šjor?

Iznenadio me tim pitanjem. Slagao sam:

- Jest, oba su kod kuće.

- Eto vidite kakvi je svit, svašta izmišlja. Govoru da su ga uvatili žandari u Sinju. Tako sam dobio prvu vijest o stradanju Nebojše i drugova. Riječ je bila o Prvom Splitskom partizanskom odredu. Idući redoslijed događaja ne pamtim, ali se sjećam da sam potražio drugaricu Hanju, ili je ona mene potražila, a ona mi je vrlo oprezno pokušala saopćiti tragičnu vijest. Poslije sam potražio Ljubu Krstulovića za kojega sam pretpostavljao da je član Partije. On mi je vijest potvrdio, ali me zamolio da o tome još nikome ne govorim jer se čeka detaljan izvještaj. Sada je trebalo otići kući, utvrditi što je eventualno doznala mama, koja je za to vrijeme već bila na Pazaru. Našao sam je samu. Činilo se da još ništa ne zna. Radila je redovan posao u kuhinji, a izraz lica joj je ipak bio neuobičajeno napet. Nisam mogao da progovorim. Onda će ona iznenada - Nebojša je otišao na ribe, a još ga nema natrag! Čini mi se da je zaridala. Zaprepastio sam se. Ona zna. Otišao sam Anti Bučanu u stan na Gripama, koji je bio u istoj kući gdje je stanovao Oskar Davičo i tu ostao čitav dan predosjećajući najgore. Sutradan je sve bilo u fašističkim novinama.

Prošlo je nekoliko dana grozničave napregnutosti, u smišljanju što da se radi. Očekivao sam hapšenje cijele obitelji. Neki splitski advokat je nagovarao moju majku da traži milost od Pavelića ili Mussolinija. Ona ga je grubo odbila. Pred suđenje pošla je sama u Sinj. Ustaše su

je maltretirali, ali su je pustili u zatvor među splitske prvoborce. U trenutku čitanja smrtne presude, kažu da je ostala mirna. Kasnije mi je sama pričala:

- Otišla sam u grad, kupila sam novo odijelo i bijelu košulju, vratila sam se u zatvor, oprala moga Nebojšu, jer on je bio slab, kost i koža, obukla mu bijelu košulju i odijelo. - Ti ideš na vjenčanje s prokletnicom... ne u smrt... To sam mu rekla.

On mi je dobacio jaketu:

- Meni ovo ne treba, mama, odnesi Feđi. Onda su ih potrpali u kamion, a oni su pjevali „Internacionalu“. Dalje ne znam što se događalo.

Mamu su zaista u Split doveli gotovo onesviještenu. Rekli su mi da su joj dali jake injekcije.

Nekoliko dana smo svi u kući bdjeli nad njom, a onda se rasplakala. Zatim je utihnula, bio je to neki čudan mir. Ustala je i počela da obavlja redovan posao, ali mi je bilo jasno da se na nešto odlučila. Slijedećih dana sve manje se bavila kućom, a sve više nekamo odlazila. Prestali su ilegalni sastanci u kući, ali se aktivnost brata Feđe pojačala. On je donosio u kuću bombe i pištolje, koje smo skrivali. Naročito je vješt u tome bio moj očuh Ivo Jelaska. U zidu i u stubištu napravio je nekoliko dobro maskiranih rupa. Mama i sestra Sekana ne samo da se nisu bunile već su pokazale začuđujuću hladnokrvnost.

U međuvremenu povezao sam se s Pokretom preko Petra Tomića (koji je poginuo u IV ofenzivi) i radio u nekoliko ilegalnih grupa splitskih intelektualaca.

Jednoga od tih teških jesenskih dana četrdeset i prve, rano ujutro, stigao je u našu kuću i provokator koji je sestri Seki predao paket za brata Feđu, a u paketu su bile bombe. Policija je istog trenutka upala u kuću i sve nas pohapsila: mamu, očuha, sestru, mene i najmlađeg polubrata Ivu, koji je imao svega deset godina. Feđe nije bilo kod kuće jer se krio. Poslije nekoliko dana su uhapsili i njega, a nas su pustili kući. Kuću smo našli ispreturanu od krova do temelja, ali nisu našli bombe koje su poslali jer ih je očuh u posljednjem trenutku pred hapšenje uspio zgodno sakriti, a one naše bile su još bolje skrivene.

Sada smo počeli osjećati brigu partijske organizacije za nas. Počela nam je stizati „Crvena pomoć“. Iako je to bila mala suma, dolazila je redovno. No, to je za nas značilo neusporedivo više. Moralno mnogo više. Mi smo osjetili kako se partijci i skojevci svaki dan sve organiziranije osvećuju za naše patnje.

U martu 1942. mama je ponovo bila uhapšena u demonstracijama na Pazaru i uskoro osuđena na tri godine robije. U maju moj brat Feđa je strijeljan u Šibeniku. Seka je bila težak bolesnik. Morao sam se skrivati i u tome su mi pomogli Ante Bučan, Ljubo Prvan, Ivo Radić, Neven Šegvić, Marko Čolak i tetka Marica Zuppa. Ivo Radić mi je posebnim zalaganjem omogućio da u ljeto 1942. pobjegnem u partizane.

Drugarice i drugovi,

Prilikom poziva na ovaj skup ratnih drugova umoljen sam da iznesem sjećanja iz tih dana jer je ionako malo podataka o tome napisano. Evo, smatrao sam svojom dužnošću da ukratko ostavim zapisano, kako se jedna splitska obitelj suprotstavila mrskom fašističkom okupatoru 1941. Nadam se da mi nećete zamjeriti što sam morao govoriti u prvom licu jer sam živi svjedok događaja. Neka ovako postupe i drugi pa ćemo imati povijesnog materijala iz NOB-e u Splitu više, a konkretnost podataka značit će mnogo više od uopćenog prikaza.

Dozvolite mi da danas i ovdje, poslije trideset godina, iznesem neke podatke koji će kao skroman prilog upotpuniti faktografiju o umjetničkom djelovanju jedne grupe Splićana o čijim tragovima jedva da ima svjedočanstva.

Istina o prošlim događajima može se utvrditi tek kada se uzme u obzir veći broj svjedoka koji istu stvar pamte iz raznih uglova, koje im je nametnula situacija, i to ja ovdje očekujem.

Distanca od trideset godina meni ne čini naročitih teškoća da se s dosta točnosti prisjetim pojedinih događaja i ličnosti iz vremena NOB-e. Teškoće mi zadaje psihičko i fizičko stanje u kojemu se nalazim u tom vremenu. Bio sam nekoliko puta teško bolestan, ili krajnje iscrpljen pa otuda i mnoge praznine u sjećanju. Ali, kako je i to podatak o povijesnim podacima, evo jedne priče o istini koja se utvrdila poslije rata.

Jednoga dana pored „Jadranovog“ bazena u Splitu drugu Stanku P... pričam kako sam ga našao u tifusnom bunilu na padinama Durmitora, samog, daleko zaostalog iza jedinica, van kolone bolnice. Nahranio sam ga mlijekom, podigao na malog bosanskog konjića i tako mu spasio život. Naravno, on o tome nije mogao imati ni pojma. Ali, sad vidite čuda. Toj priči je bio prisutan drug Mimica, pa će reći: „Tako sam i ja tebe, Braco, spasio. Prolazio sam pored jednog blata, a ti si ležao mrtav, tako mi se bar činilo. Ali mi vrag nije dao mira, sjašim i vratim se k tebi i nađem da si živ, podignem te na konja.“

Zar treba da vam kažem koliko sam se iznenadio? Jer, toga u mojoj svijesti nema. Ovaj podatak o podatku, ovaj inverzni način svjedočenja o psihofizičkom stanju borca zbog bolesti, iscrpljenosti, neprirodne prenapregnutosti, danonoćnih nespavanja, govori o svemu onome što su izdržavali mnogi mladići i djevojke Dalmatinci koji su vodili borbe, nosili ranjenike ili sami bili nošeni kao ranjenici, ili se kao tifusari kretali unutar branjenog uskog prostora, koji su im ginući osiguravali momentalno zdravi borci, koji su i sami iz dana u dan povećavali kolonu ranjenih i bolesnih.

Ova priča mi je pomogla da rekonstruiram u pamćenju kako sam zaista u jednom trenutku bio ostavljen da čekam kolonu bolnice i da mi tu negdje „puca film“; dugo sam spajao događaje koji se po okolnostima i vremenu, po detaljima nisu mogli spojiti. Sad se to objasnilo ovim podatkom o kraćem ili trajnijem nesvjesnom stanju. Ovo je svjedočenje, naravno, i izvinjenje što su mi iz svijesti potpuno izbrisana mnoga imena drugarica i drugova, a ja sam možda jedan od rijetkih svjedoka njihove junačke smrti. Vjerojatno umanjena sposobnost moje svijesti, tada, čini njima nepravdu, a meni malu utjehu, Jer, tako bih htio da se sjetim njihovih imena kao što pamtim njihova lica i partizansku odjeću, poderanu i krvavu.

U najkraćem opisu, Split je u prvoj godini dana okupacije izgledao ovako: talijanski fašisti su punili tamnice rodoljubima, zaveli teror i svakovrsna ponižavanja građana. Uveli su policijski sat, zvani „coprifuoco“ od 20 do 6 sati. Tada su skojevci odgovorili atentatima na fašiste u 19:30 sati. Fašisti su stegli „coprifuoco“ od 18 do 6 sati. Skojevci su odgovorili atentatima u 17:30 sati, a fašisti zaveli „coprifuoco“ 16 do 6 sati, a skojevci su onda odgovorili atentatima u 15:30 sati. Tada su nas fašisti zatvarali u kuće u 15 sati, ali su se atentati nastavili u 14:30 sati. Tada su fašisti vratili svoj ponižavajući „coprifuoco“ na 20 sati. Plašili su se u gradu svi, ali neustrašivi splitski skojevci utjerali su strah u kosti fašističkom okupatoru.

„Koprifoko pod zvijezdama“ bio je naslov moje prve partizanske reportaže, koju sam napisao odmah kako sam stigao u oslobođeno Livno, u ljeto 1942. Pročitao sam ga na „Usmenim novinama“ u Domu kulture.

Stigao sam na oslobođenu teritoriju ilegalnim „kanalom“, kojem je polazna stanica bila na splitskoj Obali, u autobusu, do Solina pa pješke kroz selo Rupotine, uz strmu stijenu planine Kozjak, preko Moseća i Svilaje na Dinaru, odakle je put do Livna bio široko slobodan. Taj siguran „kanal“ bio je prenaporan za iscrpljene gradske ljude pa su mnogi padali premoreni. Za sigurnost ilegalnog puta brinule su se ćelije KPJ iz Splita, Solina i Zagore. Čovjek je osjećao kako ga prate bezbrojne oči žena, staraca, djece, izvježbanih da u tobožnjoj svakodnevici poslova osiguravaju svakog pojedinca koji odlazi da popuni borbene redove partizana. A sve kroz guste redove okupatorskih vojnika i policije.

Evo jednog detalja. Kad je čudan pješak, usred ljeta s dvije košulje i dvoje gaća na sebi i u zimskom odijelu, po žezi, napustio autobus u Solinu, pred njim je zaista, kako je bilo dogovoreno, išao mladić vodeći bicikl pješke, a on za njim. Kod Rupotina morao je zaći lijevo u šumicu i tu pričekati. Tada se pojavio dječak, u dobi od osam - deset godina, pozdravivši stisnutom šakom:

- Smrt fašizmu!

Nisam još došao k sebi od iznenađenja, a dječak naredi:

- Druže, daj mi tvoju legitimaciju!

Nisam imao kamo. Predam.

- Dobit ćeš je na slobodnoj teritoriji.

To dijete se očigledno nije igralo vojnika. Bio je to prvi partizan kojeg sam vidio. Rekao mi je da ću dobiti ručak i da ću oko pet sati ugledati čovjeka s mitraljezom, pa da odmah pođem za njim uzbrdo. Tako je i bilo. Došla je djevojka, također rekla „smrt fašizmu“, ostavila bogovski rižot i nestala.

Popodne se pojavio čovjek s mitraljezom i dosta grubo naredio:

- Brzo za mnom!

To je stalno ponavljao i začinjao dalmatinskim beštimjama, dok smo se peli prema vrhu Kozjaka. Tu nas je na visoravni dočekao stariji čovjek, blagog ophođenja, za kojega su mi oni koji su se već tu nalazili rekoše da je stari komunist robijaš. Nudio nas je grožđem i stalnom brigom ulijevao povjerenje u oprezne gradske ljude pune neizvjesnosti. Tada mi rekoše da me zove u stranu drug Marko (poslije rata sam doznao da je to bio Drago Gizdić) koji me dosta hladno upita, držeći moju legitimaciju:

- Zašto si došao u partizane?

Zbunio sam se. Promumljao sam nešto, kao o tome kako moja moralna načela... i... nešto... tako dalje, pa zastanem, osjetivši valjda da govorim nešto neprikladno za situaciju, kad mi on pomogne:

- Ma za moral, to ćeš imati prilike, nego ti meni reci jesu li te gonili Talijani?

- Kako da me nisu gonili, dva brata su mi strijeljana, majka mi je na robiji, nisam došao u partizane da me ispituješ.

- Tako mi reci, završio je ispitivanje, ne ljuti se, znam tko si.

Ispričao sam ovo malo anegdotski jer mi se tako lakše prisjećati savršene organizacije iz tih dana drugog ustanka u Dalmaciji.

Izgubljenu reportažu „Koprifoko pod zvijezdama“ pisao sam, dakle, s jedne strane u kontrapunktu doživljenog intimnog osjećaja strahota u gradu pod okupacijom i uvrede koju je narod podnosio sramotnom izdajom Poglavnika i s druge strane atmosfere koja je vladala na oslobođenoj teritoriji. Granica tih osjećaja bila je veoma oštra, geografski, i kratka, vremenski, jer se trebalo samo dohvatiti vrha Kozjaka, provlačiti se kroz ustaške i četničke zasjede u koloni koju je predvodio partizan komunist, inače seoski momak kojega su svi zvali „Staljin“, a bio je iz sela Koljana. Bio je Srbin, a ubili su ga četnici. Preveo je, kažu, hiljade ljudi u partizane.

Reportaža je valjda zbog toga imala veliki uspjeh. Tim putem i s istim osjećajem prošlo je stotine intelektualaca iz Splita. Tako su stigli u partizane to ljeto i tu jesen drugovi koji su osnovali Kulturno-umjetničku ekipu IV Operativne zone NOV i POJ.

Tim ili sličnim putem stigli su u jesen 1942. na slobodni teritorij Silvije Bombardelli, mladi kompozitor i dirigent, njegova drugarica Mira Banjanin, mlada glumica i Fedor Čatipović, student arhitekture, muzičar i slikar, Ante Vesanović, muzičar, nalazio se već od prije na oslobođenom teritoriju, a došao je također iz Splita.

Silvije je rođeni Splićanin iz činovničke obitelji, koji se već za gimnazijskih dana bio istakao kao darovit violinist, ali je među omladinom bio poznat kao opredijeljeni marksist koji je kasnije pod uplivom beogradskog kompozitora Vojislava Vučkovića spojio pogled na svijet s umjetničkom djelatnošću. U neposrednoj muzičkoj djelatnosti surađivao je s radničkim kulturno-umjetničkim društvima.

Mira Banjanin, glumica, tada njegova supruga, dijelila je njegova shvaćanja i pripadala je krugovima beogradske napredne omladine.

Njih dvoje protjerali su Hortijevi fašisti 1941. iz Novog Sada, gdje su tek bili angažirani u Srpskom narodnom pozorištu. Tako su se vratili u Split.

U Split se vratio i Fedor Čatipović i tu se za pohađanje viših razreda gimnazije istakao kao veoma darovit čelist, kompozitor i dirigent đačkog zbora. On je bio mladić neobičnog temperamenta, koji je stalno mijenjao mjesto školovanja jer su mu oca često premještali.

Ante Vesanović je bio poznat među naprednom radničkom omladinom kao umjetnički entuzijast, prisno vezan za komunistički pokret.

Ovlaš sam s nekoliko podataka spomenuo te prijatelje jer su oni bili pripadnici šireg kruga djevojaka i mladića koji su se družili s mladim radnicima pa su pored studijskog obrazovanja bili obuhvaćeni i drugim oblicima komunističkog pokreta. Oni su sa mnom osnovali kulturno-umjetničku ekipu. Evo, dakle, kratkog ljetopisa o nastanku i djelovanju Kulturno-umjetničke ekipe IV Operativne zone NOV i POJ za Dalmaciju, koja je djelovala od jeseni 1942. do ljeta 1943. u Livnu, Vrlici, Imotskom, u pokretu i sastavu IX Dalmatinske divizije, kroz bitke IV i V neprijateljske ofenzive, prešavši Neretvu i Sutjesku.

Da bih bio što vjerniji događajima pribjeći ću opet svom pričanju po sjećanju kako su slijedili, jamčeći za navode ali ne i za točne datume.

Od Kozjaka na Dinaru stigao sam u već spomenutoj koloni za dvije noći pješačenja. Na Vještića gori kolona je zastala i po nekom neuhvatljivom redu se raspadala, svi su na neki način u raznim pravcima nestajali, a da se nisu opraštali. Tako je nestao i jedan drug kojeg sam još na Kozjaku zapamtio zbog jako upaljenih očiju. Rekao mi je da je to od nespavanja, jer su u Trogiru mjesec dana lovili jednog špijuna, i da sada tamo više nema ni jednog

izdajnika. Bio je u civilnom odijelu, ali je na kaišu imao dvije bombe i revolver. Nas nekoliko još je čekalo raspored. Nemajući posla pomagao sam nositi vreće pune soli koje su se razmjenjivale s vrećama duhana što su ih donosili seljaci. U jednom trenutku netko me pozove. Preda mnom su bila dva partizana u vrlo urednim partizanskim odorama, s opancima gumenjacima, na rukavima su im bili neki meni nepoznati znaci, očito činova što su ih imali. Prepoznao sam obojicu. Bili su to Ivica Kukoč, prijatelj iz gimnazijskih dana, i Makso Baće kojega nisam vidio od 1936/37. Te zime, zapamtio sam to, bježao je pred grupom studenata ustaša preko Kazališnog trga u Zagrebu, koji su htjeli da ga ubiju. On je držao govor s krova automobila na sprovodu studentu Ljubičiću kojega su iste godine ubili frankovci. Međutim, prvi mi reče da se sada zove Jordan, a drugi Milić.

Razgovor se vodio oko najnovijih događaja u Splitu pa zatim o onome što se događa u oslobođenom Livnu. S Ivicom Kukočem se također nisam vidao nekoliko godina, bar ne redovno, jer sam tada bio na studijama u Pragu. On pak kao da je dobro znao da sam se ja interesirao za kazalište, da sam tada bio pod jakim utjecajem praškog kazališta Emila Burijana - D 37 do 40[11], koje je bilo u svijetu poznato kao avangardno komunističko *divadlo*, pa je insistirao u razgovoru o toj temi, o mogućnostima takvog nekakvog djelovanja. Jer, vidjet ću, kaže, kakav je život u Livnu.

Na kraju razgovora uputili su me u Livno s pismom za druga Jovića. Što je pisalo u pismu ne znam, jer ga nisam otvarao.

Došavši u Livno potražim u komandi druga Jovića, a jedan drug me upita:

- Što će ti on?

- Imam pismo za njega.

- Ja sam Jović.

Bio je to Vicko Krstulović, kojega nisam poznavao, ali izgleda da je on dobro znao mene jer reče:

- Idi ti preko puta, u onu kuću, tamo su svi tvoji, Miloš, Aljoša, Ante i još neki.

Prelazeći ulicu ipak mi se intenzivno javljalo da tog čovjeka odnekle znam. Na trenutak mi u sjećanju iskrsne lik jednog radnika s građenja hotela „Ambasador“ u Splitu, gdje sam bio praktikant - tehničar, koji mi je među skelama pružio ilegalni časopis „Proleter“ rekavši: „Sakrij se i pročitaj ovo.“ Je li to bio on, nisam mogao utvrditi. Čudno je to kako u nekim trenucima iskrsavaju slike u sjećanju. Čovjek misli da mnogo što nije upamtio, a onda iskrsne iz tame podsvijesti i opet se tamo vrati.

---

[11] *Burian, Emil František (Plzenj 04.06.1904. - Prag, 09.08.1959.), češki skladatelj, režiser i kazališni teoretičar, osnivač modernog češkog kazališta, koje B. označuje kraticom D34 (Divadlo g. 1934), i svake joj godine mijenja brojnu oznaku (D35, D36...), da naglasi, kako njegovo kazalište ide usporedno s vremenom. To je kazalište počelo u praškom »Mozarteumu« 1934 davati predstave na nov način, različit od klasične pozornice. B. nastoji, da stvori kolektivno kazalište, koje treba da bude vlasništvo svih, koji ga stvaraju, počevši od pjesnika, glumca i režisera do tehničkoga osoblja, oslobođeno od mecenata i impresarija. Ono treba biti i sintetičko, gdje svi zajedno, pisac, režiser, glumac, slikar, arhitekt, fotograf, glazbenik čine cjelinu, koja stvara život na pozornici. Dužnost mu je zatrpati i »provaliju između gledaoca i glumca« iznoseći na pozornicu, kadgod je potrebno, simultanu igru i koristeći se svim sredstvima moderne kazališne tehnike. Čovjek i život predmet su ovog kazališta, koje ne želi stajati izvan života. Na repertoaru kazališta nalaze se djela suvremenih autora, starih klasika, čeških dramatičara 19. i 20. st., sve udešeno za današnje vrijeme i za Burianovo shvaćanje kazališnog rada. Burianovo kazalište pripada svakako među najzanimljivija umjetnička stvaranja suvremenog češkog kazališta. Uvodi u dramu t. zv. »voice band«, govoreni zbor. Njegova opera Maryša davana je 1940 u Brnu. (VestaHR).*

Tako sam dospio u tehniku Agitpropa IV Operativne zone i postao član jedne poluvojne jedinice. Kakav kontrast između ulica bučnog, vedrog Livna i onih utihnulih okupiranog Splita. U zgradi Agitpropa sve je vrilo od marljivog posla i dobrog raspoloženja. Samo je jedan talijanski avion izviđač kružio iznad Livna i podsjećao na to da je neprijatelj u zemlji. Na nj se pucalo sa svih strana iz običnih pušaka, više kao za zabavu.

No, ja ću nastaviti da slijedim nastajanje spomenute Kulturno-umjetničke ekipe. Tu je već bio Ante Vesanović koji je kao muzičar organizirao razne priredbe jedne grupe. Imena se njezinih članova više ne sjećam. Sigurno ih on sve pamti. Velika je zasluga Ante Vesanovića koji je svojim radom, iako amaterskog karaktera, stvarao atmosferu umjetničkog doživljaja u punom partizanskom zanosu, u onako oskudnim prilikama. On je stvarao repertoar revolucionarnog zbornog pjevanja, koji se sastojao i od pjesama što su nastale u predrevolucionarno vrijeme i od novih koje su nastale u partizanskim redovima. To je činio pedantno, strpljivo i sa zadivljujućom skromnošću. Njegova sposobnost prilagođavanja višim umjetničkim zahtjevima pokazala se izvrsnom u onim teškim uvjetima. „Usmene novine“ organizirali su i uređivali Leo Geršković (Marin) i Miloš Žanko (Marinko), a održavale su se u Domu kulture. Sala je bila uvijek dupkom puna. Pored partizana iz svih krajeva zemlje bilo je građana i naročito ženskog svijeta. Program „Usmenih novina“ bio je ispunjen vijestima s frontova, koje je danonoćno prevodila Ružica Primorac slušajući nekoliko radio-stanica, zatim uvodnim člancima o mnogim pitanjima naše borbe, obrazovno-agitacionim reportažama i dakako umjetničkim točkama kao što su slikarske karikature i amatersko-kazališni skečevi s političkom tematikom. Leo Geršković je od mene zahtijevao da se prihvatim tog dijela programa, da smišljam prigodne aktualne tekstove, reportaže, skečeve, da ih s amaterima uvježbavam i prikazujem. Svi su se ti tekstovi zagubili, osim dva, od kojih sam prvi našao odštampan u „Slobodnoj Dalmaciji“ poslije rata, a drugi je čuvao Ante Vesanović.

Evo prvog takvog teksta u vidu agitovke[12] s naslovom

„NEVERA JE...

Ča je bajna zora lozu orosila, a vel magle nad stazom u poju - u Lovrinu oku vrj, vrj Mosora sta je ka trijangul.

Stari Lovre Duran, vas kriv ka maslina u poju, u križima se pognuja, križi se savili ka takja lozina, vas je ka tršćica. Za škinon dvi ruke žujave i vele šake, ruke ča je trud i lavur učini tvrdima ka i misal ča mu danas u očiman skače. Pognu je glavu a oko upreno priko maglice ča je orosila poje i gleda sebe di se Mosor taka s nebon tankon crton.

Od vrja mosorske kose spustila se planina na Klis, stara i trudna, pa ka da se pridomislila, brzo, brzo zaokrenila niz livade u blage vinograde, priko mej, niz pute i pitoma poja, a uz pismu jutarnje magle i sunčanoga poja u podanke.

Mosor se spušti u sinje more i dikod uzbuca nogan vale.

Gre Lovre i reka bi čovik, tetura se, ma ni ven od užance. Četrdeset godin za tovaron odija je. Gre Lovre a maslina pod mejon zgrčila se. On bi pruži ruku, pogladi bi je po onoj nagrišpanoj kori i ne bi razazna čvoravu granu od ruke Lovrine - ven ka da su uzal

[12] *Agitovka (rus. agitka)- književno djelo s istaknutom političkom tezom radi poticanja čitatelja na djelovanje. (VestaHR)*

učinile obe su se zgrčile. Svaku kapju uja ča je ožažeja kapjon trudnega pota je priplatija, svaka kapja uja ča je u turnju prokapnula je kapja pota popratila.

Četrdeset godin gre Lovre Duran ovim puten od doma pa do poja, prikidano bilin nedijan. Ča se nanizalo nedij, miseci, godin, ka očenaši i zdravomarij na krunican. Vlasi pobilile, križi se savili, lice nagrišpalo, a ruke samo na trud naviknute, lozu veživale i motiku nisu pušćale.

Gre Lovre po putiću i sića se - a ruka se od škine otakala - i nij zaudobi di Ivanku svome tišći šaku na ostriženoj glavi - „Ivanko, dite moje slako“ - a u Lovre vela šaka, u diteta mala glava, cila glava u šaku bi stala.

- Nasmija se Lovre i svi u kužini.

Bacili su u vatru malo driva i oganj se zaplanca, pun koluri o trudnega života i fantažije u diteta.

Gre Lovre, a misal se privrće ka škajuni i savura ča pod nogan se vaja, gre, a noge mu se o savuru puzu i misal za korakon slidi i vaja se mutna.

Pasa je vinograde, lišće i loza zadrćali probujeni burinon, ča je bruji pojen spliskin i solinskin, Kašteliman i Trogiron, vaskolikon Dalmcijom: - Ivanka ni, Ivanka ni!

Koza se uzverala uz gredu i draču je pobrstila, svu tišinu škrap je uzkomešala.

- Ča san kopa, ča san trudi, ča san gleda, za koga san pazi, a zemja popila svu krv žujavi ruku i trudi.

Uzavrila krv u Lovrinin žilan i nabrekla povr obrv žila.

Sin mu Marin radnicima pravu rič je reka i ka su ga odveli - nasmija se. Dva su lita Mačeka pasali, a libri su Marinovi na škancijan stali. A Dragi je ka i riba muča i nij ništa reka, a di su ga dotukli to se nikad ne zna. Bili su domaći, došli su furešti i svaki svakoga vazeja je.

Lovri su vazeli viru i ufanje. Ivanko je bi najmlaji. U Sinju su zato i njega zaklali. Tri su snage Lovri oduzeli.

Ka pošast su napali Talijanci, popasli vinograde, zadnju kapju uja kuće odnili, njega su pribili, svaki križ kundakon su izbrojili i ka bisni pasi zalajali:

- Di te treći sin?

- Ne znan, vi ste ga odveli, laga je i bi sritan ča je Ivan u planinan od dušmana kri se.

Dušman je sve pokreja, lozje uništija, da bi jednon riči reka, ča ni popi, prolija je. Sve bi stari Lovre podni, svu lupeštinu i nevoju, navika bi i za oni naši, pri ča su bili, navika je bi na đendare i finance, teški trud i život tvrdin ga je učini. Ma jutros je dočuja - da ča je Marin sin mu reka, Dragi je započeja, da Ivanko ni doteka.

Tri su grane Lovri polomili.

- Jo, Ivane, moje slako dite, tvoje kosti meni su lomili, tvoje srce meni su čupali, o Dragi, moja sura goro, o Marine, moja tija ti ričice!

- O Mosore, slobodna planino - pivalo te grlo u junaka, grlo u junaka probužano nožen dušmana.

- Di ste oci i matere, di ste sinci i sekice, kršne naše i pitome Dalmacije! Krv vas zove ča se lije, sve je škrape poštrapala. Iz te krvi oganj triba da izbije! Nek ne bude vale niti škoja, nek ne bude doca ni gore bez borbe, bez boja.

- Neće biti mira ni pokoja dok dušmana ne satare naša voja. Ko ne dojde nek se kaje, izilo ga svo kajanje, kankari mu rastočili kolino i ime mu se izgubilo u tujini. Ko bi izda ruka narodnega suda neće ostat dužna. Ko bi tija i ne tija proć će ispod pučkega žrvnja i mećila.

Durali smo, Lovre, Ante i Marine. Durali smo, Zorko, Anko i Marijo, durali smo, dodurali. Neka bude zeman krvavoga poja! Sva muka i pot nek zažme mržnja na dušmana!

Ne zvonidu mašklinimen i motikan, ven se sraza savura po strminan; gredu, gredu partizani po planinan i dociman.

Planina je zaokrenila niz livade u blage vinograde, niz pute u pitoma poja, priko mej a uz pismu jutarnje magle i sunčanoga poja u podanke.

U sinje je more zaplivala, uzbucala vale. Puk je uskipija. Puntari se po čkojiman zaškripali bovanican, Vlaji su se odazvali bijan, bijanican, batelanti, težaci i ribari, puk je uskipija.

Vale, doci, škoji, faše u petradan i fabrikan, svud uzavrilo, miru dovršilo.

Škripje stina, puca od pučkega gnjeva, veliki se vitar ušušura, val se nad valon bisno pini. Nevera je!"

Ovdje je mjesto da uz ovaj tekst dam jednu napomenu. Jednom prilikom poslije rata, Marin Franičević mi je usmeno stavio primjedbu na ovaj tekst u vezi s njegovom originalnom poemom „Govorenje Mikule trudnega". Ja sam prisustvovao kad je on u Splitu 1941. prvi put čitao to svoje djelo. Toliko je točno. Prisjetivši se toga čitanja kazao sam da je sasvim moguće da je njegovo čitanje moglo podsvjesno utjecati na mene jer sam u onim raspoloženjima, pod pritiskom mnogih intimnih događaja, bio na to sasvim zaboravio. On je doduše na Hvaru, u decembru 1973. ponovio da ne misli kako sam zloupotrijebio njegov tekst, pogotovo ne svjesno, ali da se on sjeća kada sam ja sa svojom sestrom umnožavao njegov tekst i dijelio ga kao letak. To, međutim, nije točno. Njegov tekst nikad nisam imao u rukama. Ono što sam na tom čitanju čuo bio je, koliko se sjećam, početak ili fragment Franičevićeve poeme. Jer, kad sam poslije uspoređivao, u njegovom sam tekstu našao mnogo toga meni nepoznatog do tada. Bila je to kompletna Poema. Ali, našao sam da su razlike između tekstova mnogo veće od zajedničkog motiva i čakavštine. Kako Marinovu poemu smatram izvanrednim književnim djelom, a svoj tekst samo prigodnom agitkom, namah napisanom, dao bih primat njegovom djelu da je datumski nastalo i poslije. Problemi književnog utjecaja su neprestani, ali ovo nije povod za dalje raspredanje. Ja sam tu agitku napisao pod impulsom motiva kojih je život oko mene i u meni bio tada prepun. Danas sam ovaj tekst saopćio kao dokument vremena.

Sada ću prijeći na jednu vrstu tadašnjeg djelovanja naše male grupe Agitpropa u kojoj su učestvovali, po mom sjećanju Ante Vesanović, Kolja..., Volja Petrić, Aljoša Žanko, Branko Radelić i još neki, čijih se imena ne sjećam.

Ideju za taj, da tako kažem, teatar dao je Leo Geršković (Marin). Ta je grupa izišla iz dvorane i s pozornice Doma kulture na ulicu. Pojavili smo se za vrijeme sajamskih dana na Pazaru, medu seljacima dok su oni trgovali. Bilo je to, mislim, svake srijede. Bio je to politički teatar, u koji sam ja unio iskustva što sam ih bio stekao gledajući predstave narodnih

tekstova Emila Buriana ili satirično-političke avangardne predstave Voskovca i Veriha u Pragu između 1937. i 1940.

Program smo sastavljali *ad hoc* od vijesti o zločinima okupatora i njegovih slugu, o situaciji na frontovima, o događajima u gradu i okolnim selima, o prilikama u staroj Jugoslaviji. Svemu je tome davala smisao tema bratstva i jedinstva, kao osnovna parola NOB-e.

Izvodili smo to kao tekst, praćen i živim slikama, sa što većom asocijacijom, pomažući se izvikivanjem kroz kartonske glasnogovornike, da bi nam glas dopro do mase gledalaca koja se stojeći okupila oko nas. Pozornicu smo improvizirali na lako prenosivim sanducima koje smo ručno premještali prema potrebi pa je tako naše predstavljanje bilo dinamizirano, to jest šetalo se medu publikom s jednog na drugi kraj sajma.

Također smo upotrebljavali muziku. Tu je bio nezamjenjivi Ante s harmonikom, netko je udarao u činele i bubanj, a mislim da smo upotrebljavali i trubu. Za kostime smo se dovijali tako što bismo stavljali i mijenjali razne kape na glavi pa na taj način označavali likove koje smo htjeli predočiti.

U današnjim modernističkim avangardnim teatrima vidim što se stila tiče ista sredstva, s tom razlikom što smo mi radili krajnje oskudnim sredstvima, bez mogućnosti normalnog vježbanja, a uz to smo radili s drugovima koji su bili privrženi ali amateri.

Začudo, taj su naš modernistički teatar seljaci izvanredno primali, jer nije bio samo govorni nego i fizički teatar, kako se to danas kaže. Živa slika „Čupanje repe“, čiji smisao govori o kolektivnoj borbi naroda izvođena je, da tako kažem, kao koreografski mizanscen s elementima fizičke bitke.

Bili su to igrokazi koji su mjestimično neposredno uvodili u igru gledaoce; često bismo zapazili da nas koji seljak naročito pažljivo prati zahvaćen našom igrarijom. I tim je elementom taj teatar preteča nečemu. Ali, budimo skromni.

Možda će se nekom sudioniku tadašnjih ovakvih priredbi činiti ovakvo moje današnje uopćavanje pretjeranim ili čak možda maštom nadograđenim. Ali, reći ću ovo. Sve je to u onim prilikama partizanima bilo prihvatljivo, prirodno, vezano za način života, užurbano, neponovljivo, između daleko krupnijih događaja, u borbe na život i smrt utkano, tako da je ostalo i neprimijećeno kao nešto posebno. Vjerojatno je zaboravljeno.

Toliko više sam smatrao potrebnim da to na ovakav makar blijed način evociram. Ovim našim teatrom svi su bili zadovoljni pa smo od Lea Gerškovića dobili nalog da formiramo jednu veću grupu koja bi bila sposobna za kompletne priredbe. Trebali smo da pišemo i izvodimo skečeve s aktualnom temom, da spremimo pjevački i recitatorski zbor. Treba da se krećemo po cijelom oslobođenom teritoriju. Kao vojnički organizirana jedinica treba da razvijamo politički rad unutar i oko sebe, ali i da djelujemo obrazovno po selima držeći predavanja na prelima i u drugim prilikama. Za tu svrhu dobili smo jednu kuću u nekom livanjskom selu i tu skupili pozamašnu grupu drugarica i drugova, mahom invalida ili rekonvalescenata. Ako popis tih boraca nije sačuvao Ante Vesanović, onda su nažalost njihova imena za povijest kulturno-zabavnog života na terenu IV Operativne zone potonula u zaborav.

Za repertoar te grupe imao sam već napisanu jednu korsku pjesmu, koju sam prije bio smislio u Glamoču. Prije nego što nastavim s opisom te grupe ispričat ću nešto o radu u Glamoču gdje smo se bili povukli zbog neprijateljskog pritiska na Livno.

Jure Kaštelan i ja u zimom dobro pritisnutom Glamoču, u jednoj sobi ložili smo marljivo peć i radili svoj posao. Nama se i ovakva prilika desila. Dobijemo nas dvojica naređenje da za borce Proleterske brigade održimo priredbu, kako znamo. Ovdje vas molim da shvatite sasvim ozbiljno ovu tvrdnju: sklanjanje glagola ne mogu, ne možemo u partizanskom rječniku bilo je nepoznato.

Jure i ja se zagledasmo. Kako ćemo nas dvojica sami za nekoliko sati to ostvariti? Nikoga u blizini da nam pomogne. A onda, kako da od Jure napravimo glumca? Ja danas više ne znam kako smo nas dvojica održali tu priredbu, ali smo je održali! Kao batrljak sjećanja ostalo mi je to da smo upotrebljavali neki harmonij, kako smo znali i umjeli, spremili korsku recitaciju jedne Ćopićeve pjesme, s borcima iz iste brigade. Naravno i druge točke, ali tih se više ne sjećam. Uspjeh je bio neočekivan, jer nam je Vesela Šegvić čestitala, a aplauz to potvrdio u dupkom punoj i veoma hladnoj prostoriji.

Sigurno je tome doprinijelo široko poznavanje revolucionarne poezije jer se sjećam da je Jure predlagao tekstove Majakovskog ili Jesenjina i još nešto. Ali, kako nije bilo priručne biblioteke, stihove smo izvlačili iz pamćenja. Moralo se mnogo toga znati.

Pod tim pritiskom potrebe aktualnih tekstova koji bi neposrednije govorili o našoj borbi, ovdje i sada, napisao sam korsku recitaciju koju bi svaki borac mogao lako i brzo pamtiti te izvoditi. Netko mi je pričao da Krajišnici u borbi jurišaju s nekim naročitim uzvikom koji je meni zvučao vrlo čudno u namjeni što ju je dobio u ratu, u najžešćem okršaju, u jurišu. Poznat mi je bio uzvik „Ura!“ pa „Napred, proleteri!“ ili „Junaci, za mnom“ i slično. Ali ovakav uzvik, koji je zvučao tako plemenito mirnodopski, kao želja za dobrom ljetinom, nisam mogao spojiti s atmosferom bitke. Međutim u interpretaciji kako mi je predočen neprestano mi je brujao u ušima i što dalje sve više mi se oblikovao tekst.

Taj čudan kontrast vjere u ljepšu budućnost, to nešto ljudski toplo u tom uzviku, spram juriša koji je pogibiju nudio, javio mi se kao inspiracija. Stavio sam to na papir i pročitao Juri. Na moje zaprepaštenje on je pohvalio moj rad. On je bio priznat pjesnik, a ja nikada nisam pisao stihove. Učinio sam to iz prijeke potrebe da osiguram repertoar kakav se svaki čas tražio u onakvim prilikama, dakle, za momentalnu upotrebu. Taj tekst ćemo kasnije spremiti s Kulturno-umjetničkom ekipom u cjelovečernjem programu.

Taj tekst je imalo na svom repertoaru „Kazalište narodnog oslobođenja“, stalno sve do oslobođenja Beograda. Evo tog teksta.

Sada dok pišem ovo moram ponovo napomenuti da redoslijed događaja po svoj prilici nije točan, ali su same činjenice točne, kao i njihov opis. Zato neka ostane i ovakav neredoslijed u pričanju. Svaki pokušaj da se unese više reda zahtijevao bi priloge i drugih učesnika, a ni onda ne bi bio sasvim točan.

„RODI GODINO, RODILA TI PŠENICA![13]

Tajac.
Nad ivicom proplanka
Tiho,
Tiše
Tišinom opanka...

[13] Ovaj je tekst preštampan iz časopisa „Pozorišni život“, br. 16, decembar 1961., Beograd.

Drug do druga
Šapčući je reko
O svanuću...
Na dnu u duši
Uzvio se nemir u kutu...
Svaki je svoju pregledao
pušku
U srcu imaju riječ mušku
Otac, sin
Kći
i mati
Svaki je svoju zgrčio
ruku...
Tajac
tiho
tiše
tišinom
opanka
O svanuću!
Planule puške
Rodit će pšenica, rodit će
žito!
Mi smo strpljeno
strpljeni bili
strpljenjem
trpjeli
A oni:
„Balkanci, hajduci,
banditi,
skjavi, skjavoni“
govorili Latini.
Svemu, svemu
mi smo
bili krivi.
Latini
krv nam pili
Venecijanci
Šume uništili
krsta nam lomili
Frici, Mađari
žito odnijeli
svi su, sve su
po selima popalili.
Mi smo strpljeno

strpljeni bili
s trpljenjem trpili...
roblje
bez poja
u mraku
bezakonja
sad smo odlučili
sad smo se digli
nećemo milom
hoćemo silom
iz naše krvi
našega znoja
Rodit će pšenica!..
Rodit će pšenica, rodit će
žito
Rodit će pšenica, rodit će
žito
Rodit će pšenica, rodit će
žito
Svom snagom i naletom
punom mržnjom
jačim bijesom
Udri
Navali
ustašu
četnika
fašistu
Goni!
Mi smo strpljeno
strpljeni bili
strpljenjem
trpjeli.
Vape djeca na ognjištu
ostali su starci
žene, žene, žene
i svi što su nedoklani
u jame bacani...
Tras-tra-tra-ta-ta-ta
Ratko dohvatio
posrnula druga
Fijuče, fijuče
ko da đavo mjauče
Krekeću zatvarači
Vrca

krv
Štrca
mitraljez metke pljuca
pljuca, pljuca
metke pljuca
Udri
Navali
Hura!
Sad, sad, sad
Sad
Rodit će pšenica!
Rodit će pšenica, rodit će
žito!
Rodit će pšenica, rodit će
žito!
Rodit će pšenica, rodit će
žito!
Rodit će pšenica!
Rodit će žito!"

Nakon povratka iz Glamoča izvodili smo prethodno opisane priredbe. Zatim smo, u kasnu jesen, mislim u decembru 1942., dobili zadatak Ante Vesanović i ja, da s nekoliko drugova odemo u Vrliku i sa Silvijem Bombardellijem, koji je u međuvremenu stigao na oslobođeni teritorij, osnujemo Kulturno-umjetničku ekipu IV Operativne zone za Dalmaciju. Zadatak su nam u ime Komande saopćili Miloš Žanko i Leo Geršković. Dakle, iako o tome nema pisanog dokumenta, mi smo se formirali kao regularna jedinica u decembru 1942. u Vrlici.

Nismo mogli odmah da krenemo, sedmicu i više dana zbog neprestanih snježnih mećava, a i ja sam bio obolio. Trebalo je prijeći preko Dinare koja je bila u dubokom snijegu. Kad smo ipak krenuli, morao sam zbog temperature zastati u Livanjskom polju. Poslije sam se sam s nekoliko seljaka pokušao probiti. Međutim, iscrpljen, zastao sam u dubokom snijegu i osjetio ono što se zove „bijela smrt". Tada sam saznao što je najopasnije u snijegu. To su cipele, ma kako dobre bile. Napravi se led između nogu i kože cipele. Ako se nasilno skidaju, opasnost je da se skine i koža s noge, ako ostaneš u njima duže, prijeti opasnost da ti se stopala smrznu. Seljaci su mi pomogli da svučem cipele i natjerali me da u čarapama gazim snijeg. Za trenutak noge su mi se ugrijale. Ali, na žalost, morali smo se vratiti u Livanjsko polje jer seljaci nisu htjeli da idu kroz gustu maglu u planini, plašeći se da ne zalutamo i padnemo u ruke ustašama, koji su držali neka sela s druge strane. Konačno sam ipak uspio s jednom drugom grupom da prijeđem Dinaru i stignem u Vrliku, u kojoj kao da je bilo proljeće. Našao sam sve drugove, a k tome sam se poslije više mjeseci ponovo vidio sa Silvijem Bombardellijem, njegovom drugaricom Mirom Banjanin, Fedorom Čatipovićem i Jerkom Gunjačom, mladim Sinjaninom. Njega sam tu upoznao.

Drugovi su već uvelike spremali program, veoma raznovrstan, čak je Silvije vježbao muziku koja je kompletna stigla iz Kaštela. Uključio sam se odmah u posao jer sam bio imenovan rukovodiocem Ekipe.

Tako skupljeni i raznovrsni u talentima, s muzikom i zborom, forsirano smo spremali program za prvu priredbu. Sav pisani materijal je nestao u ofenzivama, među njima i puna vreća notnog materijala koji je bio donio sa sobom Silvije sa svojim kompozicijama. Mi smo bili uspjeli formirati manju glumačku ekipu s jedinom profesionalnom glumicom Mirom Banjanin. Snažno se isticao svojom darovitošću i pojavom mladi Jerko Gunjača. Silvije je imao poprilično iskustva ne samo s pjevačkim zborom nego i u radu s recitativnim korom. Ante se vrlo brzo prilagođavao višim umjetničkim zahtjevima. Jedino se Fedor Čatipović, unatoč svojim izvanrednim darovitostima nije snalazio, tako da je njegovo učešće bilo minimalno. Ekipa je radila takoreći danonoćno, a poštede nisu bile moguće. Neki su se porazbolijevali. Zbog zamora drugarice i drugovi su gubili glasove, potpuno promukli, bili neupotrebljivi. Zbog toga je Komanda osigurala pojačanu ishranu i gotovo privilegiran položaj.

Kad smo bili potpuno spremni, dobili smo naređenje da se vratimo u Livno i da 6. januara održimo priredbu u vezi s nekom proslavom. Ponovo prelaz preko Dinare kroz dubok snijeg. Tada je Silvije stekao iskustvo kako se u cipelama gazi snijeg.

U Livnu smo dali prvu priredbu i, ako se dobro sjećam, odmah dobili naređenje da se evakuiramo u Imotski jer je IV neprijateljska ofenziva bila u toku. U tom pravcu se kretala velika povorka ranjenika u volovskim kolima i nepregledne grupe naroda koje su odstupale pred neprijateljem. U tim kolonama ćemo odsad kretati se stalno.

Građanstvo nas je u Imotskom izvanredno dočekalo. Zadržali smo se duže vrijeme, toliko da sam imao vremena odbolovati upalu pluća u hotelu, gdje me vlasnica njegovala kao rođena majka.

Naš je program ubrzo izišao iz uskih okvira direktnih agitovki jer smo počeli spremati kazališni komad „Matija Gubec“ od Bogovića. Pothvat je to bio vrijedan pažnje. Nismo imali kulisa ni kostima, jedno zbog toga što ih nismo mogli nabaviti, a drugo što smo predstavu koncipirali tako da je s minimalnim sredstvima možemo odmah prikazivati bilo gdje u zatvorenom ili na otvorenom prostoru. Iako smo u Imotskom dali nekoliko priredbi, na žalost „Matiju Gupca“ nismo završili. I ta je predstava sa zanosnim mladim glumcem Jerkom Gunjačom bila koncipirana izvan prostora klasične pozornice, usred gledališta koje je moglo biti svugdje. Scene Tahijeva dvora improvizirale su se s pomoću školskih klupa ili bilo kakvih predmeta koji su mogli označavati velikaški stol i slično. Zanos i mašta naših glavnih glumaca-amatera pretvarala je svaki prostor u scenu. Bombardelli i ja smo također bili u zanosu, mogli smo ostvariti zamisli o kojima smo sanjali kao svi mladi ljudi kada počinju u teatru.

Onda su nas jedne noći probudili i kazali nam da se odmah javimo u štab IX dalmatinske divizije. Tu nas je dočekao komesar Divizije Ivica Kukoč s odlukom da odmah rasformiramo Ekipu na dva dijela, prvi sa mnom, Silvijem, Mirom i Jerkom će se pridružiti IV brigadi, štabu i komandantu Savi Drljeviću, a druga grupa će se odmah pridružiti partizanskom odredu na Biokovu. Pokret odmah.

Tako smo postupili. Od tada smo se kretali s borcima IX dalmatinske divizije do njenog rasformiranja pred prelazak preko Sutjeske. To je bila ona prva naša IX dalmatinska divizija s komandantom Vickom Krstulovićem i komesarom Ivicom Kukočem. Svi su borci bili iz naših

primorskih sela i s otoka, nenaviknuti na naporne marševe, vrlo oskudno odjeveni za planine, zimu i snijeg. Nedovoljno izvježbani prihvaćali su borbe s neprijateljem, nosili velik broj teških ranjenika i čuvali na stotine lakih, čiji se broj iz dana u dan povećavao. Tifus je harao tako da smo jedva dospijevali da sahranjujemo. Pri tome je neprijatelj veoma podlim zasjedama znao zaskočiti pojedince koji bi izgubili svoje jedinice.

U toku toga velikog manevarskog pokreta za spašavanje ranjenika kretali smo se od brigade do brigade, od bataljona do bataljona i svuda, u tim nemogućim prilikama, danju i noću, održavali kulturni i zabavni život, bez obzira na to je li bitka u toku i koliko je blizu. A čim smo oslobodili Nevesinje, odmah smo dali i priredbu.

U Duvnu smo od Ivice Kukoča dobili novo naređenje: trebalo je da u Vučipolju (mislim da se tako zove) preuzmemo dva ešalona ranjenika iz proleterskih brigada i da formiramo još jedan od ranjenika u posljednjim bitkama. Ešalone u kojima je bilo dosta ranjenika trebalo je na nosilima prebaciti na visoravan Zlopolje. Formiranje kolone nije išlo lako jer nije bilo dovoljno nosila ni konja, a ni nosača ni pratilaca. Ipak smo uspjeli. Komandu nad čitavim pokretom tih ešalona imao je Paško Mijan. Moram reći da se u koloni našlo veoma mnogo zbjega, koja hiljada ljudi, među kojima i dom djece ratne siročadi. Dakle, situacija teška i preteška. Naša grupa, koja je brojila možda petnaestak drugova, uključila se potpuno u zadatak. I mi smo išli na visoravan Zlopolje, zajedno s jednim ešalonom. Najteže je bilo s tifusarima jer oni u groznici nisu nimalo bili svjesni vojničke discipline pa su stalno ugrožavali sve koji još nisu bili oboljeli. Ali kako đavo ne dolazi nikad sam, predvečer planinu zahvati olujna mećava, koja je trajala cijelu noć. Kolona koja se kretala, a nije stigla na cilj, bila je njena žrtva. Čitave noći su se čuli jauci i dozivanja, ili se nama to činilo, a pomoći se nije moglo nikome. Doduše mi smo stavili jednu petrolejku u prozor jedne kuće, ali to je malo koristilo. Nitko nije mogao napustiti zaklonište, jer ne samo što nije mogao pomoći već bi i sam postao onaj kojemu je potrebna pomoć. Jutro je svanulo mirno i vedro, ali je prizor bio stravičan. Bilo je po snijegu mrtvih, primrlih, smrznutih. Krajnjim naprezanjem se činilo što se moglo. Sreća u nesreći bilo je to što je oluja bila lokalna tako da je oni koji su se pokrenuli odozdo kasnije nisu ni osjetili.

Tada nisam znao da je započela velika bitka za ranjenike, koja je danas dobro poznata povijesna činjenica. U stvari, naša kolona je bila dio toga grandioznog poduhvata po naređenju Vrhovnog komandanta druga Tita. Ranjenici i oni koji su ih nosili bili su branjeni i obranjeni velikim vojnim manevrom.

Međutim, u neposrednoj blizini nije bilo nikakve vojne formacije. Oni borci koji su iznijeli ranjenike na Zlopolje vraćali su se da po drugi i treći put iznesu drugove, do posljednjeg, a onda su se vjerojatno vraćali u svoje jedinice. Tako smo ostali s ranjenicima i zbjegom više dana bez veze s jedinicama koje su vodile bitke.

Naravno, nikome nije bilo do priredbi, niti da ih pravi niti da ih gleda. Još danas pamtim Silvija u civilnom zimskom kaputu kako uporno pokušava spasiti svoju violinu i dvije vreće umjetničkoga materijala. U jednom trenutku je sve bacio:

- K vragu i ovo, ovdje treba raditi nešto drugo!

Poslao sam ga da pronađe djecu koja su se evakuirala. Brzo se vratio:

- Braco, pa oni se smrzavaju, umiru. Strašno…

Hrane nije bilo, jedva se bila našla neka vreća brašna, time smo pokušali spasiti što se spasiti dade. Bez lijekova, bez odjeće i obuće, bez ćebadi, prijetila je katastrofa ako netko ne stigne na vrijeme.

Postavila se užasna dilema: ono malo hrane kome ćemo najprije dati? Teškim ranjenicima? Tifusarima? Ili onima koji treba da donesu iz ravnice još ranjenika, a sami već padaju od iscrpljenosti i sami su novi bolesnici i ranjenici. Pamtim druga koji je iznio ranjenika a onda mi pokazao svoj palac na nozi u pocijepanoj obući, otečen, potpuno modar i gnojan. Trebalo je sjeći to. Bila su tu i dva prezdravljena partizana, srpski proleteri, koji su svojim vojničkim iskustvom mnogo pomogli. Tako smo od ono malo jedva sposobnih boraca sastavljali patrole i slali u raznim pravcima da osiguramo logor. Te su patrole naprosto nestajale. Paško Mijan je otišao da uhvati vezu sa štabom divizije. Naša je grupa neprestano obilazila pojate koje su bile na velikim udaljenostima, kako bi se održale vojničke formacije, pomažući i dijeleći ono malo hrane. U takvom obilasku naišli smo Silvije i ja na Fedora Čatipovića, teško bolesnog i izgubljenog. Ali, tad smo ga vidjeli posljednji put, tih dana se još kretao s nama. Nestao je negdje oko sela Idbar, u toku IV ofenzive. Tih dana je nestao i Petar Dvornik. On će se pojaviti ono što se kaže iz mrtvih, poslije rata. Bio je tifusar pa zarobljen. Evo što se tih dana dogodilo.

Konačno je došao kurir s naređenjem da se kolona ranjenika odmah pokrene preko planine u selo Idbar. Naša je trupa pristupila organizaciji jer je to bila jedina formacija pod disciplinom. Silvije Bombardelli je preuzeo vodstvo kolone i nosio prvog ranjenika. Ja sam ostao sve dok posljednji ranjenik ne bude pokrenut u evakuaciju. Opet je bilo mnogo novih teškoća. Neki tifusari su popalili nosila u bunilu. Teško je bilo sastaviti dvije smjene po četiri druga za svaka ranjenička nosila. Trebalo je nositi čitav dan i noć po bespuću, kroz šumu, uz planinu, mjestimično po snijegu i poledici. Ljudi naše grupe, kao i ostali, bili su krajnje iscrpljeni. Nosili su svoje ranjene drugove i pri tome padali i sami iznemogli. Nosioci su se morali smjenjivati poslije svakih nekoliko minuta. Čudno je kako čovjek upamti samo uopćenu sliku tih neopisivih muka fizičke i duševne patnje jer do danas nitko nije konkretizirao, makar na jednom detalju, kakav je to bio podvig. Svi sudionici tih događaja pričaju kao da je u najmanju ruku to nošenje bilo toliko teško koliko svako drugo fizičko naprezanje, a ljudi su nosili samrtnike u gnojnim ranama, a sami su se borili s vlastitom smrću od umora. Zamjene nisu imali. Kada su ešaloni bili već u punom pokretu na prostoru od dva - tri kilometra, polako se krećući zbog spomenutih razloga, pojavila se iznad čela kolone velika grupa aviona bombardirajući položaje na kosi planine, dok je jedna neprijateljska formacija otvorila vatru sa suprotne kose na sam logor, koji je već bio evakuiran. Ljude je u zbjegu zahvatila panika, kolona se raspršila i svatko je počeo da traži spas sam. U takvoj situaciji nije bilo moguće formirati ma kakvu obrambenu liniju. Uspjeli smo samo okupiti glavninu na ivici prve šume i organizirati one koji su nosili oružje za obranu ranjenika. Na sreću, kasno popodne pojavio se jedan bataljon čijem komandantu sam podnio izvještaj. On je već bio obaviješten o svemu. Bataljon je upravo imao zadatak da obrani kolonu koja je imala službeni naziv „Bolnica“ i da u nošenju ranjenika zamijeni nas iscrpljene. Vratili smo se s bataljonom u Zlopolje i utvrdili da je šest ranjenika stradalo. Bataljon koji je sam bio iscrpljen bitkom preuzeo je nošenje ranjenika, a ostali sprovođenje tifusara i lakših ranjenika. Tako smo se u toku noći spojili s jedinicama i štabom IX dalmatinske divizije. Nikad

neću zaboraviti, u noći, onaj glas druga Vicka (po čemu sam shvatio da smo konačno uhvatili vezu s borbenim jedinicama) koji nas je održavao budnima u maršu:

- Brže, drugovi, brže!

- Ne mogu brže, druže, ne mogu.

Mrmljao sam, naprežući se da hodam makar i spavajući. Te noći sam imao halucinacije, o čemu sam prije toga samo slušao.

Cijelu noć sam na pedesetak metara s lijeve strane vidio kuću s vatrom, ali je nikako nisam mogao stići. Kad se razdanilo, bili smo, prešavši planinu, u nekoj dolini u kojoj je sve bilo mirno, a ono noćas kao da je bio samo san. Zapamtio sam: na pragu neke kolibe stoji Eli Finci, jede nešto.

- Uzmi, reče mi.

Pojeo sam.

- Štab divizije ti je tamo dole, čekaju vas. Požurite.

Pokaže mi gdje je to „dole“.

Zašto sam to ispričao i u kakvoj je to vezi s našom kulturno-umjetničkom misijom?

Pa ti su drugovi i drugarice, vršeći svoju osnovnu dužnost, izvršili časno svoju partizansku dužnost kao vojna formacija. Neki se nisu iz te noći nikad vratili, osim Petra Dvornika, koji je bio tifusar i tu zarobljen, odveden u logore, iz kojih se vratio živ. Neki tvrde da je tu bio zarobljen i poznati stari splitski komunist Josip Žanko, koji se nikad nije vratio. Ti kulturni radnici sigurno u tim časovima nisu stvarali umjetnost, ali su se borili za nju i poginuli.

U jeku IV neprijateljske ofenzive, u neprestanim bitkama, grupa je bila svedena na Miru Banjanin, Silvija Bombardellija, Jerka Gunjaču i mene. Dobili smo zadatak, budući da nas je bilo malo, da radimo u bataljonima i četama, pomažući u organizaciji kulturno-zabavnog života. Stvarali smo trenutne pjevačke zborove, a i sami ponešto izvodili. Radi ilustracije navest ću nešto što će pokazati atmosferu i poznatu dalmatinsku duhovitost koja nikad ne odstupa. Silvije je pokušavao da u četi dirigira zborom. Iscrpljeni borci jedva otvaraju usta. Tada će jedan:

- Druže dirigent, daj ti meni porciju pure pa ću ja pivat i bez tebe!

Prenijeli smo tu poruku štabu divizije.

Kasnije smo, uz pomoć Tanasija Mladenovića i Mirka, usprkos svemu, nastavili svoje djelovanje.

Kad smo prešli Neretvu, pozvao me na stranu jedan drug iz štaba brigade i saopćio mi:

- Rastovarite konje.

Bili smo dobili dva konjića za prenošenje materijala, među kojim je bila i Silvijeva violina. Kako je on poslije svega uspio da je sačuva za mene je tajna.

Upitao sam:

- Što ćemo sa sandukom papira?

- Baci i to!

Za nas je papir bio iste vrijednosti kao i meci.

- Konji su potrebni za ranjenike, penjemo se vrlo visoko. Violinu je uzeo Silvije. Ta je violina u jednoj prilici odigrala veliku ulogu. Na njoj je bila ostala samo jedna žica, pa je Bombardelli imao priliku da na njoj kao Paganini svira, čitav jedan koncert. Evo što se desilo.

Dok smo bili u Nevesinjskom polju, gdje smo se duže zadržali, jednom nas pozove komandant brigade i kaže kako večeras treba da organiziramo priredbu, bez određenog trajanja jer je ta priredba morala zavarati neprijatelja, kao da nemamo namjeru napustiti Nevesinje.

Nas četvoro smo pripremili program i počeli priredbu oko osam uvečer pred punom dvoranom. U prvom redu je sjedio komandant. No, sami smo brzo iscrpli naš program i taman da to objavim kad komandant iz prvog reda dobaci:

- Nastavite, nastavite!

Silvija izbacismo na pozornicu da svira improvizirajući, a mi se stadosmo dogovarati za slijedeću točku koju izmislismo u taj čas. On, nemoćan da održava sviranje na jednoj žici pozove nas u pomoć. Ono što smo smislili za slijedeći trenutak stadosmo izvoditi odmah. Onda on opet poče svirati izmišljajući melodije na jednoj žici. Tako smo sve što smo za prijašnjih sedmica spremali prilagođavali tom trenutku. Naravno, usporavali smo tempo da točka traje što duže. Odužilo se do ponoći, jer je komandant svaki put kad bismo htjeli prestati dobacivao ono svoje „Nastavite, nastavite!“

Onda mu je netko nešto došapnuo, on je zaustavio priredbu i rekao nam da brzo odemo u svoju jedinicu koja je već u pokretu.

U tom velikom pokretu oboljela nam je Mira Banjanin od tifusa. Ta mala gracilna ženica herojski je izdržavala sve muke partizanskog borca i okrutnu bolest koja tako može da unizi čovjeka bunilom, temperaturom, ušima i prljavštinom. lako je vrlo dobro znam s dugom kosom, nikad neću zaboraviti njenu malu glavicu ošišanu do kože, kako se postupalo s tifusarima. Naša mala grupa se kretala sa IX dalmatinskom divizijom sve do rasformiranja pred prelazak preko Sutjeske. Ta je divizija stradala u bitkama, noseći ranjenike, od gladi i tifusa koji je kosio tako da na dane nismo stizali da pokapamo. Ponekad, ako si trebao naći kud je prošla vojska, mogao si ugledati mrtvog borca tifusara kako sjedi pored još tinjajuće vatrice.

Još jednom sprovodeći i noseći ranjenike preko platoa na visini iznad tisuću metara povrh sela Bijele, u koje je trebalo sići, kolona je zastala u snijegu. Ne možemo da prijeđemo kosu jer taj prijelaz precizno gađa njemačka haubica. Bijel čist snijeg na visoravni, nad nama plavo čisto nebo i... odjednom na njemu talijanski bombarder „caproni“. Kolona se iz njega vidi kao dječji crtež. Na naš užas on pravi krug iznad nas i hvata pravac po koloni. Mi nemamo kamo. Zatrpavamo se snijegom da se maskiramo. Kasno je sve. Avion već baca bombe po koloni. Preda mnom umire na nosilima potpuno gol ranjenik, pocrnio, kost i koža, bez jauka, čini mi se bez bola. Pored njega uspravila se seljanka koja ga je još maločas nosila i lagano kao snop legla u snijeg. Mrtva je. Taj me umirući drug podsjetio kako je na nosilima umirao mladi Splićanin Tudor iz Spinuta. Bila mu je amputirana noga iznad koljena, a imao je još rana. Gangrena je učinila svoje. Od cijele IX dalmatinske divizije s oko 4.000 boraca u tri brigade pri odlasku iz Imotskog, ostalo je živo i sposobno 250 koji su pred prelaz preko Sutjeske raspoređeni u druge brigade. Medu nestalima bio je i dio boraca iz naše Ekipe. Nas četvero je po odluci štaba i divizije bilo raspoređeno u „Kazalište narodnog oslobođenja“ pri Vrhovnom štabu NOVJ, koje se kretalo u sastavu II proleterske divizije. S njima smo prešli Sutjesku. Tako je prestala postojati Kulturno-umjetnička ekipa IV Operativne zone. Mira Banjanin, Silvije Bombardelli i Braslav Borozan od tada su djelovali u drugim jedinicama. Jerko Gunjača je sutradan po dolasku u „Kazalište narodnog oslobođenja“ bio teško ranjen

na Milinkladama u onom strašnom bombardiranju „štuka“. Usprkos pruženoj pomoći u onim okolnostima V neprijateljske ofenzive, u bici na Sutjesci, on je nestao u velikoj koloni ranjenika.

Ovo podsjećanje, kao što vidite, ispresijecano je raznim akcentiranim događajima, ali i prazninama u pamćenju, ne samo zbog proteklog vremena nego i zato što je sam sudionik često bio kao i drugi u stanjima krajnje fizičke iscrpljenosti. Sjećanje je izazvalo asocijacije koje me navode da u slijedećem prilogu pokušam dati ocjenu smisla, karaktera, stila i organizacije takve umjetničke djelatnosti - kada nam, po pravilu, mudrac iz daleka poručuje da „u ratu muze šute“.

SMISAO

Drugarice i drugovi,

Nastavljam izlaganje oslanjajući se na „sjećanja“ koja sam sačuvao o Kulturno-umjetničkoj ekipi IV Operativne zone.

Određivati, danas, smisao djelovanja spomenute ekipe moglo bi se, na prvi pogled, učiniti suvišnim, ako bismo imali u vidu samo učesnike NOB-e. Međutim, ako pođemo od pretpostavke da ovakva razmatranja treba da posluže i onima koji nisu učesnici NOB-e, kao što je mlada generacija, onda će nam se trud u objašnjavanju tih pojava učiniti nužan.

Smisao svakom djelovanju daju prilike i ljudi koji su u događajima aktivni. Ja sam u „sjećanjima“ skicirao što se dešavalo i u kojim okolnostima s Kulturno-umjetničkom ekipom IV Operativne zone. Ispričao sam, također skicozno, što smo programski izvodili. Sada ću pokušati objasniti zašto smo to i tako radili.

Učesnici koje sam spominjao: Ante Vesanović, Silvije Bombardelli, Mira Banjanin, Fedor Čatipović i Jerko Gunjača, među njima i ja, nisu otišli u partizane s unaprijed smišljenom namjerom da na oslobođenoj teritoriji djeluju kao umjetnici, mada su to bili kao početnici. Svi su oni bili marksistički orijentirani omladinci, iako još nisu bili članovi KPJ ili SKOJ-a. Treba ustvrditi da su se odmah nakon okupacije zemlje bez oklijevanja stavili na raspolaganje KPJ i samo od nje očekivali da će organizirati opći front protiv neprijatelja. To nije bio sam verbalni moralni stav nego praktični životni postupak koji su djelom pokazali. To je nesumnjivo temeljni izvor koji je određivao smisao kulturno-umjetničkog djelovanja u NOB-i. Pored organskog patriotskog osjećanja, bitna je bila klasna opredijeljenost. Kada su stigli među partizane, njihov se zadatak modificirao prema zahtjevima veoma komplicirane taktike i strategije NOB-e. Propaganda i agitacija cilja i načina NOB-e kako ih je organizirala i vodila KPJ zahtijevale su umješnost i kreativnost kulturnih radnika. Na tom motivu trebalo je naći posebnost osmišljenja djelovanja, što nije bilo nimalo jednostavno. Program i sredstva izražavanja podešavali su se prema mjestu i odnosima u njemu. To je gotovo u svakom selu ili gradiću bilo drukčije, ali smisao uvijek isti pod parolom „bratstvo - jedinstvo“. Dakle, svim su se sredstvima, pa i kulturno-umjetničkim okupljali najširi slojevi naroda pod nacionalnom zastavom s crvenom zvijezdom. Taj osjetljivi smisao trebalo je ispovijedati s uvjerenjem i vještinom. Svakim gestom, riječju, nedoraslošću, političkom neobaviještenošću, slabim vladanjem umjetničkim zanatom mogla se počiniti neoprostiva greška, pogotovo onda kada se ne bi točno analizirao teren i ljudi kojima se prvi put nešto takvo prikazuje. Jer, treba imati u vidu da je bilo pojedinih regiona koji su prvi put bili oslobođeni od partizanskih jedinica, sastavljenih od boraca iz drugih krajeva; u tim je regionima neprijateljska propaganda bila

veoma jaka, a izdajice raspirivale bratoubilačku borbu. Zato je bilo potrebno imati određeni stupanj ideološkog obrazovanja, fundamentiranog marksističkim pogledom na svijet te potpunim racionalnim shvaćanjem linije KPJ u NOB-i. To znači da je osim neprijateljske propagande moglo biti nerazumijevanja koje bi nanosilo neoprostive posljedice. U umjetničkom tretiranju neprijateljskih likova kreacijom smo morali točno razlikovati ustašu od domobrana, četničkog velikosrpskog oficira od mobiliziranog seljaka, talijanskog crnokošuljaša od mobiliziranog talijanskog radnika. Sve je to određivalo smisao toga partizanskog teatra kao preciznog tumača naše borbe. Neprestano nalazeći i kontrolirajući tu liniju ponašanja, a bez mogućnosti u onim prilikama, da budemo obaviješteni i da provjeravamo, morali smo u širokim slojevima naroda pridobivati nove sudionike NOP-a. Takvim načinom djelovanja razvijala se široka i duboka mreža ratnika koji su onda u svim okolnostima, na oslobođenom i okupiranom teritoriju, bili ona snaga koja je ništila neprijateljska uporišta.

Smisao je bio u tome da se za sobom ostavi nabujala akcija NOB-e, a ne samo lijep estetski utisak.

Smisao je davao cilj NOB-e.

KARAKTER

Da bismo mogli okarakterizirati Kulturno-umjetničku ekipu IV Operativne zone kao teatarsku organizaciju morat ćemo se poslužiti uspoređivanjem s poznatim kazališnim ansamblima.

Poznajemo mirnodopska putujuća kazališta s profesionalnim i amaterskim glumcima, koja su davala predstave od mjesta do mjesta. Njihovo je članstvo često putovalo s porodicama jer nije imalo stalnoga mjesta boravka. U vremenu u kojem su djelovala, služila su se svim mogućim sredstvima za putovanje. Često i pješke. Ti su glumci zarađivali novac i dijelili ga međusobno po usmenom dogovoru. Iako su radili u zajednici, ipak su živjeli pojedinačno ili u krugu svojih porodica. U svako doba su mogli raskinuti ugovor i priključiti se drugoj trupi. Putujuća kazališta, po pravilu, sastavljala su se zato da bi izdržavala svoje članove i njihove obitelji. Moramo se zadržati na takvom shematskom prikazu jednog umjetničkog fenomena, jer smo svjesni njegove kompleksnosti. Radi se, naime, o nečemu što je potrebno za uspoređivanje s jednim drugim fenomenom. Repertoar je tih kazališta bio prije svega određen njihovom zabavljačkom prirodom, bez naročitog ideološko-političkog opredjeljenja, inače bi ga policijske vlasti zabranile. Uspoređivanje s Kulturno-umjetničkom ekipom pokazat će da im je zajedničko neprestano kretanje od mjesta do mjesta, od sela do sela, s tim da je kretanje Ekipe bilo danonoćno, po putovima ali i po bespuću. Osim toga, kretalo se isključivo u vojnim formacijama, po naređenju viših vojnih komandi, s naročitim zadacima.

Članstvo se u ekipi zasnivalo na općem dobrovoljnom pristupu u partizanske redove i sudjelovanje u ansamblu su određivale starješine. Iz Ekipe se nije moglo otići po svojoj volji. Nikakvih se naknada u novcu nije moglo primati niti se moglo naplaćivati ulaznica od gledalaca. Članstvo je bilo individualno i nije omogućavalo da se vodi obitelj. Živjelo se u zajednici, neprestano po vojničkoj partizanskoj disciplini. Kretalo se isključivo pješke, osim u izuzetnim momentima, kada bi to ratne prilike omogućile, zaplijenjenim saobraćajnim sredstvima i ako ona nisu bila zauzeta za hitnije potrebe.

Karakter Ekipe je bio određen i time što je svaki pojedinac surađivao ukupnim svojim sposobnostima i pri tome se ničim nije izdvajao od općega statusa borca. Samo je njegov umjetnički i organizatorski ugled bio značajniji.

Potrebno je još jedno uspoređenje.

Sve vojske imaju svoja stalna kazališta, naročito u ratu. Članovi su tih kazališta profesionalci, vojnici službenici ili normalno mobilizirani građani umjetnici koji vrše svoju profesiju. Imaju vojne činove i primaju plaću, odlaze doduše tamo kamo ih šalju, ali to su obično mjesta u dubokoj pozadini, kao na pr. rekreativni centri ili armadni stacionari. Kreću se normalno svim armijskim saobraćajnim sredstvima.

Njihov je repertoar obično sastavljen od individualnih rezervi koje su stvorili u mirno doba. Namijenjen je prije svega vojsci, a vrlo rijetko stanovništvu.

Kada se način rada naše ekipe usporedi s osnovnim elementima takvog vojnog kazališta, onda je opet očito da je ona, iako također vojna organizacija, ipak u karakteru partizanska, koja je nastajala originalno iz redova samih partizana. Od amatera su postajali profesionalci. Profesionalci su se u izvanrednim prilikama služili amaterskim sredstvima. Kulturno-umjetnička ekipa je u partizanima pored svega bila i škola, umjetnička škola kadrova za kazališnu umjetnost nakon oslobođenja zemlje, u izgradnji socijalizma.

Kulturno-umjetnička ekipa IV Operativne zone kao naročiti umjetnički oblik imala je karakter brzo pokretljivog lapidarno-didaktičkog kazivačkog ansambla zasnovanog na smislu NOB-e, kojoj su prišli svjesni borci pod rukovodstvom KPJ.

STIL

Stil Ekipe proizlazio je iz njenog smisla i karaktera, kako smo pokušali da ih analiziramo. Da bismo ipak pobliže označili taj stil proslijedit ćemo da se služimo prethodnom metodom uspoređivanja. Jer, pitanje se postavlja, kakav je to stil bio?

Dedukcijom lako ćemo utvrditi da to nije mogao biti stil salonsko-feudalnog oblika, građansko dramskog uokvirenja, malograđanske vodviljske igrarije, a ni veliki teatar antičko-amfiteatralnih pretenzija. Nije to mogao biti, niti smo htjeli da to bude. To nije bio teatar zasnovan na datim, klasičnim tekstovima tragedije, komedije, drame. Nije bio ono što zovemo epskim teatrom. Također ni opera ili balet. Nije bio blizu stilu „prikazanja“ na osnovu legendi, jer su se nove legende tek stvarale.

Za sve to nije bilo ideoloških, materijalnih i prostornih pretpostavki.

Zahtjevi su bili novi, putovi nepoznati, a sredstva onakva kakva ih je pružao partizanski život.

Bio je to istraživački umjetnički stil koji je poprimao odlike avangardnog teatra. To je bio narodni i za narod teatar koji je igrao na zadanu temu, motiviran idejnim zadatkom, stvarajući tekst, pokret, predstavu ad hoc, ovdje i sad. Kad se služio tekstom poznatih pjesama i autora, onda bi ih adaptirao i komponirao za neposredne potrebe dinamičnog političko-vojnog trenutka. Tako je mogao i morao samo teatar koji danonoćno živi i radi u zajednici.

I sad, ne upućuje li tako ocrtan stil toga kazališta na poznate oblike komedije del arte?

Naravno ne na njene vanjske odlike pokreta, već na suštinske odlike, kao na primjer na unaprijed zadane i stalne likove. Jer, tu su stalni likovi partizana, majke i sina, radnika ili seljaka, likovi neprijatelja.

Sličnost je u zakonitosti promjene mjesta u obavještavanju o lokalnim podacima, podešavanju prema osnovnomu diktatu koji proizlazi iz smisla i karaktera. Igra se za osrednji krug gledalaca, uglavnom na otvorenom prostoru, na kakvom zaravanku, u blizini sela.

Nema izgrađenih kamenih amfiteatara, baroknih sala, modernih hala, sredstava za grandiozne scenografije, rasvjetnih strojeva, elektronskih zvučnih pojačala.

Sve je svedeno na ljudsku mjeru, koliko može da se vidi i čuje prirodnim okom i uhom.

Sve razlike i sličnosti pokazuju da je stil kulturno-umjetničke ekipe izrastao iz originalnih partizanskih prilika i običaja. Transponiranjem teatarskih zakonitosti uranjao je u partizansku životnu stvarnost.

Tako dolazimo do nužnosti da definiramo organizacijsku strukturu ekipe.

ORGANIZACIJA

Kao što smo vidjeli iz mojih (a i drugih) sjećanja, Kulturno-umjetnička ekipa IV Operativne zone ubrzo se od jednoga kazališnog organizma pretvorila u vojnu partizansku jedinicu, koja je dobila zadatak da prevede, prenosi i brani ranjenike i narodni zbjeg. Ona je u ratnim prilikama prošla posljedice boračke jedinice. Njeni članovi su bili ranjavani i ginuli od neprijateljskih metaka; bivali zarobljavani kao borci NOV i POJ. U partizanskim ličnostima veoma bi bilo teško povući granicu gdje je čovjek počinjao ili završavao svoju profesionalnu dužnost a postajao čisti borac s puškom, koji puca na neprijatelja u napadu ili obrani. Takav je partizan neprestano bio jedno i drugo, a okolnosti su iz minute u minutu mogle davati dominantnu funkciju jednoj ili drugoj sposobnosti. Partizan je mogao biti glumac, slikar, književnik, liječnik, ekonom, bolničarka, političar, pa i svećenik, uvijek je bio i neprestano partizan. To je velika razlika spram funkcija u regularnoj vojsci.

Kulturno-umjetnička ekipa bila je partizanska jedinica sposobna da se u trenutku pretvori iz bezopasne grupe igrača u desetine i četu boraca koji su bili sposobni da obrane i nanesu gubitke neprijatelju. Zato je bilo obavezno vježbanje s oružjem i održavanje vojne discipline. Članovi su stražarili i odlazili u patrole ne samo za osiguranje svoje okoline nego su bili na rasporedu mjesnih vojnih komandi u Livnu, Vrlici, Imotskom, a kasnije u bataljonima po rasporedu komandira pratećih četa.

Svi su se hranili isto i jednako na vojničkom kazanu. Odjeću i obuću su dobivali na osnovu trebovanja i naređenja štabova, ako je toga bilo.

Pored naročito gajenog ratnog drugarstva, u partizanskim redovima strogo je bilo zabranjeno ispoljavanje ličnog prijateljstva ili intimnih odnosa. Te su odluke izuzetno podizale etički ugled partizanskog borca.

Dakle, kako po formacijskoj strukturi tako i po moralno-duhovnoj uzdignutosti Kulturno-umjetnička ekipa IV Operativne zone bila je boračka jedinica IX dalmatinske divizije.

Kosti njenih poginulih članova leže u zajedničkoj grobnici na Sutjesci.

Napomena urednika: Uporna proizvodnja falsifikata

Do 1980. a i kasnije historičari su se bavili stvaranjem kulta ličnosti, umjesto traženjem historijske istine. A ona je uvijek konkretna. Do smrti 1988., Vicko Krstulović je i napisao i govorio o tome kako je došlo do odluke o obrani Visa. Kako Vickova knjiga nije mogla biti objavljena, tako su ostale na snazi fraze o Titovoj presudnoj ulozi i u ovom slučaju. Što je suprotno istini.

Nažalost, svjedoci smo da se ta praksa nastavlja. Nema tome dugo, 2011., je u Splitu objavljena knjiga „Antifašistički Split - Ratna kronika 1941. – 1945.“. Predstavljena je kao veliki doprinos, pohvale nisu izostale ni od profesionalnih historičara. U prvom dijelu knjige dato je šest portreta istaknutih ličnosti. Prvi portret posvećen je Vicku Krstuloviću, organizatoru ustanka u Dalmaciji.

Već za godinu 1941. autori su izostavili činjenicu da su prvi dalmatinski partizanski odredi stradali zbog pogrešnih direktiva CK KP Hrvatske. Prešućeno je da se Vicko suprotstavljao tim direktivama.

U knjizi, između ostalog, piše:

„...u drugoj polovici srpnja 1942., na Cincar planini sastao se s Titom i Vrhovnim štabom, kada su razrađeni zadaci za razvijanje oružane borbe u Dalmaciji. Veliki priljev boraca omogućio je da se krajem 1942. i početkom 1943. formira pet dalmatinskih brigada, a zatim, 13. veljače 1943., i 9. dalmatinska divizija, za čijeg je komandanta imenovan Krstulović. S tom jedinicom doživljava epopeju na Neretvi (bitka za ranjenike) i kasnije s Vrhovnim štabom na Sutjesci.“

Ovaj kratki pasus pun je poluistina, a opet su prešućeni Vickovi postupci i djelovanje.

Prvo, prilikom susreta s Titom, 1942., Vicko je predložio da zajedno, dalmatinske jedinice i pridošli borci sa Vrhovnim štabom oslobode grad Livno. To je i usvojeno i ostvareno.

Prikrivena je činjenica da su dalmatinske brigade došle na red tako kasno, zato što su Dalmatinci prvo upućivani u sve pridošle brigade kao popuna. Nije navedeno da je iz Dalmacije stizalo i stiglo oko deset hiljada partizana, što znatno nadmašuje broj boraca koji je doveo Tito i Vrhovni štab. Ali, popunama i raspoređivanjem, zapravo je spriječeno da se formiraju dvije dalmatinske divizije u 1942.! To je istina.

Posebna vještina za prikrivanje istine je sadržana u formulaciji koja glasi:

„S tom jedinicom doživljava epopeju na Neretvi (bitka za ranjenike) i kasnije s Vrhovnim štabom na Sutjesci.“

Ovdje nije navedeno da se Vicko suprotstavio Titovom pogrešnom naređenju da se Deveta dalmatinska divizija s ranjenicima zaputi sama ka Dalmaciji. Tito je usvojio Vickove argumente i tako su ranjenici stigli do Neretve i do Galavatičeva u sigurnost i spas. Autori knjige su sakrili od javnosti Titovu odluku da nakon uspješno izvršenih zadataka rasformira Devetu dalmatinsku diviziju! A to je jedinstven slučaj u NOB.

Nigdje nije ni spomenuto da Tito opet na Sutjesci rasformira i Treću dalmatinsku brigadu i borce šalje da popune druge jedinice.

Autori, dalje, navode:

„Sredinom kolovoza 1943., s 1. Dalmatinskom brigadom vraća se u Dalmaciju. Tada je obnovljen Štab IV operativne zone pa je Krstulović ponovno njezin komandant. Prilikom kapitulacije Italije, zajedno s Ivom Lolom Ribarom ulazi u okupirani Split i vodi uspješne pregovore s komandantom talijanskog garnizona, koji potpisuje sporazum o predaji. Tada dolazi do masovnog ustanka širom Dalmacije i u toj situaciji pokazuje umješnost i organizatorske sposobnosti u stvaranju novih partizanskih brigada i divizija. Nakon formiranja VIII. dalmatinskog korpusa, početkom listopada 1943., Vicko prelazi na političke funkcije u NOP-u.

Na oslobođenom teritoriju sudjeluje u organiziranju narodne vlasti, na čelu je Oblasnog NOO-a i sekretar je Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju. Angažira se u radu ZAVNOH-a i AVNOJ-a, u kojem postaje i član Predsjedništva. U prosincu 1944. postavljen je za povjerenika za industriju i trgovinu ZAVNOH-a, a 14. travnja u Splitu za ministra unutrašnjih poslova u prvoj Narodnoj vladi Hrvatske.“

Autori knjige ili zaista ne znaju ili i dalje štite Tita širenjem laži i mistifikacija. Nije Vicko prešao na političke dužnosti 1943. Ne. On je bio od 1939. politički sekretar PK KPH za Dalmaciju, a u ratu i vojni komandant svih dalmatinskih jedinica. Kao što je to bio Tito na nivou čitave Jugoslavije. Autorima bi moglo biti poznato, 68 godina kasnije, da je Tito smijenio Vicka i raspustio pobjedničku diviziju. Ako misle da je Tito ispravno postupio, zašto ne objelodane tu neopravdanu naredbu Vrhovnog komandant? On je Vrhovni komandant i 1942., kada mu Vicko dovodi više boraca nego što ih on ima! I djeca bi to uočila, a historičari ne. Dakle, što ih ometa da govore istinu?

U knjizi „Antifašistički Split - Ratna kronika 1941. – 1945.“, posebno je istaknuto slijedeće:

„Tito: Naredba o obrani Visa

Vrhovni komandant NOV-a i POJ-a maršal Josip Broz Tito poslao je (20. siječnja) depešu Štabu Mornarice NOVJ u kojoj naređuje da se brani otok Vis. Time su prekinuta razmišljanja u Štabu 8. korpusa i Glavnom štabu Hrvatske u odnosu prema Visu - da li ga braniti ili napustiti. Tito je naredio da se za obranu Visa angažiraju 26. divizija sa 1., 11. i 12. dalmatinskom brigadom i Mornarica NOVJ, kao i savezničke snage.

Odluka maršala Tita da se brani otok Vis imala je povijesno značenje, ne samo za obranu Visa, već i krupno vojno i političko značenje za izgradnju nove Jugoslavije u cjelini.“

Ovo je napisao vojni historičar, pukovnik Nikola Anić, koji je i sam bio partizan. Iz prakse i dokumentacije koju je godinama imao u Vojnoistorijskom institutu JNA u Beogradu, gdje je radio, čini se da nije stigao da pročita depeše koje je slao Vicko i da uoči da Vicko traži upornu obranu Visa od studenog 1943., a Tito jedva na kraju šalje depešu 20.1.1944. kojom odobrava da se Vis brani. Kome odobrava? Onome koji traži uporno da se Vis ne napusti.

Historičar Anić, nekada partizan, odbio je pomagati Vicku na pripremi dokumentacije za memoare, 1982. godine. To je i razumljivo kada se poveže s činjenicom da mu je to, moguće, naredio načelnik Vojnoistorijskog instituta, general Fabjan Trgo.

O svim okolnostima koje su pratile i uvjetovale pisanje i objavljivanje Vickove knjige, više govora će biti u periodu od 1965. godine.

Dr Ivan Ribar i Vladimir Nazor

U novoj državi predsjednici države, Jugoslavije i Hrvatske, Dr Ivan Ribar i Vladimir Nazor nikada nisu bili članovi Centralnog komiteta KPJ - SKJ, ni CK KPH - SKH. Nisu dobili orden Narodnog heroja.

Članske knjižice članovi KPJ, prvi put su dobili u oslobođenoj zemlji 1946. godine. Komunistička partija Jugoslavije bila je zabranjena i prisiljena na ilegalni rad od 1920. do 1941. godine. Njeni članovi bili su progonjeni, hapšeni, premlaćivani, zatvarani i suđeni po strogim zakonima, i ubijani od kraljevskog režima stare Jugoslavije.

Na 10. sjednici Ministarskog savjeta Kraljevine Jugoslavije (Vlada) održanoj 11. aprila 1941. godine na Palama, ministar Momčilo Ninčić izjavio je da „drži da je potrebno dati amnestiju komunistima“. Moguće je da se, prije bijega iz zemlje, prisjetio da su i njegova djeca komunisti.

Sutra, na 11. sjednici Vlade, ministar pravde Dr Marković podnosi prijedlog za amnestiju komunista osuđenih po Zakonu o zaštiti države. U zapisniku stoji: „Zaključuje se da se amnestiraju kažnjeni po Zakonu o zaštiti države, osim špijunaže i izdaje itd. U ukazu da se ne navodi ’komunizam‘. Telegrafski da se dostavi (akt) kaznenim zavodima.“

Nekoliko dana ranije ukinuti su vojni koncentracioni logori, u kojima su zatvorenici bili komunisti. To nije učinjeno u Banovini Hrvatskoj. Ban Ivan Šubašić odbio je da oslobodi komuniste, predati su njemačkom okupatoru i pristiglim ustašama. Poslije rata nije suđeno Ivanu Šubašiću, iz međunarodnih obzira.

Monarh i dvorjani kao i buržuji koji su vladali starom Jugoslavijom avionima bježe iz zemlje sa zlatom, a komunistima daju akt milosti nakon 21 godine terora. Jedina partija koja će pozvati narod na borbu za slobodu Jugoslavije biti će upravo Komunistička partija Jugoslavije.

Građanske partije, koje su napustile polje borbe za slobodu, i suvremena revizionistička historiografija osporavaju komunistima motiv borbe za slobodu. Optužuju radnički pokret, partizansku vojsku i komuniste da su se borili za vlast. Kao da je netko sprječavao građanske partije da narod pozovu u borbu za slobodu ili da zajedno sa komunistima vode oslobodilački rat? KPJ ih je uporno pozivala u jedinstveni front borbe, oni su to odbili. Tako su svi, osim KPJ i NOVJ, ostali bez legaliteta i legitimiteta kod naroda Jugoslavije.

Na izborima u oslobođenoj zemlji, 1945., borci za slobodu, organizirani u Narodni front, ostvarili su veliku pobjedu i potvrdili legalitet institucija izgrađenih već u borbi, a legitimitet i prestiž učvrstili.

Demokratska Federativna Jugoslavija, koju čine šest narodnih republika, postala je Federativna Narodna Republika Jugoslavija. Bila je izraz pobjede republikanske ideje nad monarhijom i uspjeh borbe za nacionalnu ravnopravnost u federaciji naroda. Svoje države, republike, dobili su dva naroda kojima nije bio priznat identitet u staroj Jugoslaviji: Crnogorci i Makedonci. Ostalo je da u vremenu koje dolazi to pravo bude priznato i Muslimanima.

Komisija za razgraničenje Hrvatske i Vojvodine, utvrdila je granicu, koja je i danas granica između država i međunarodno je priznata. U radu komisije, pored Milovana Đilasa, predsjednika komisije i člana Politbiroa CK KPJ, i članova Milentija Popovića i Jovana

Veselinova sudjelovao je i Vicko Krstulović, kao ministar unutrašnjih poslova Demokratske federalne Hrvatske. Andrija Hebrang nije bio zadovoljan radom te komisije, jer je smatrao da su oštećeni hrvatski interesi. Kako je on držao da Srijem pripada Hrvatskoj, tako bi danas mostovi u Beogradu spajali Srbiju sa Hrvatskom. Takav apsurdni zahtjev nitko u Republici Hrvatskoj nije postavio ni za vrijeme rata 1991. - 1995. A strane države, bez izuzetka, i Ujedinjeni narodi branili su i usvojili rješenja „Đilasove“ komisije.

Novinar i publicista Đuro Zagorac, u knjizi „Stevo - zagonetka Ivan Krajačić“, napisao je o razgovoru s Vickom, prilično rogobatno i slobodno tumačenje, koje glasi: „Krstulović ovu orijentaciju (jadransku) nije zastupao iz lokal-patriotizma, iako je rodom iz Splita, ali ni iz osobitih republičkih interesa. Krstulović je bio istinski Jugoslaven, i kao takav, nije imao naročitih afiniteta prema zastupnicima bilo kakvog hrvatstva, a najmanje hrvatskog separatizma. Na pitanje: zbog čega nije u prvom Ustavu tražio autonomiju ili republiku za svoju Dalmaciju, odgovorio je: ’Ja sam se, da ti pravo kažem, borio samo za Jugoslaviju. Da je bilo po mome, da sam ja pitan, ne da ne bi bilo pokrajina, već ne bi bilo ni republika, bila bi samo Jugoslavija...‘“. Knjiga je objavljena 1997. u Beogradu i ovo je, valjda, trebalo biti pohvalno po Vicka. Trajno je zanimljivo kao detekcija stanja koje je vladalo i nakon rata 1991. - 1995. Vicko, naravno, nikada nije dovodio u pitanje opravdanost postojanja bilo koje republike u Jugoslaviji, a jedan je od istaknutih tvoraca državnosti Hrvatske i Jugoslavije, ostvarene u Narodno-oslobodilačkoj borbi 1941. - 1945. godine.

Vladimir Nazor, 1944., Vis

„Sastanak s Titom prije njegova odlaska na kopno. Svečanu smotru na viškoj obali prigodom proslave dvogodišnjice 1. Dalmatinske brigade, kojoj je maršal okitio zastavu ordenom. Borci dobro hranjeni, obučeni i naoružani; držanje i red potpuno vojnički. Od partizanskih odreda razvila se vojska, armija, koja sve uspješnije tuče Nijemca i tjera ga iz Crne Gore, Bosne i Dalmacije, dok Rusi i Anglosasi na istoku i na zapadu naglo napreduju.

Gledam u ovoj prostranoj luci početke naše mlade ratne mornarice; na još rijetkim trgovačkim lađama vije se partizanska trobojnica. Vidio sam ovdje prvi put naše tenkove, borna kola i avione. Sve se sprema za dalje oslobođenje domovine. Nova vatra gori u modrim maršalovim očima.

Nijemac je protjeran s obližnjeg otoka Hvara. Dalmatinska omladina, uz čeljad izbliza i izdaleka, našla se odmah u gradu Hvaru, na kongresu, kojemu sam i ja prisustvovao.

Bio sam odlikovan ordenom Za oslobođenje i govorio sam iste večeri o otoku i gradu Visu.

Stigla je vijest o oslobođenju Beograda, dr je Ribar s članovima Nacionalnog komiteta odmah otputovao. Ja čekam ovdje oslobođenje Brača i Splita.

Split

Splite - dugo podjarmljeni grade, tučen vatrom i željezom, mučen nepravdom i gladom, a nikad slomljen ili ukroćen, uvijek pun odvažnosti i vjere - u pravi čas oslobođenja digao si se sav na noge da nas dočekaš i pozdraviš.

Splite grade, kad u ove velike dane čovjek nogom stupa na tvoje tlo, ma i bio on drug predsjednik države Hrvatske, i nosio ne znam koliko dugu bijelu bradu, ne može nikako da ti čisto službeno govori. I kad taj isti čovjek ne bi slučajno bio neki graditelj stihova, a ne bi nikako mogao da dođe, u ove dane, u Split, a da ne dade viši zamah svojim mislima i svojim osjećajima, krila svojim riječima. Drukčije ne može biti, jer nema u čitavoj našoj Hrvatskoj mjesta niti grada niti sela, koje se - iako goloruko - oprlo nasilju okupatora i domaćih izdajica slogom i žestinom, kao što je to uradio grad Split. Sjećam se ganuća i ponosa, kojim su treptali svi prisutni, kad nam je na II zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškome drug Vicko Krstulović pričao o načinu, kako se vladao ovaj grad u dane okupatorske provale; nije se spominjao zeleni pitomi Marjan, no krševiti tvrdi Mosor, na kome je splitsko rodoljublje ušlo epskim načinom u hrvatsku povijest.

Ja sam u svome prilično dugom životu imao prilike da upoznam ne samo jedan, nego tri grada Splita.

Kad mi bijaše deset godina, i kad sam učio na tek pohrvaćenoj srednjoj školi u Nodilovoj ulici, autonomaš i talijanaš Antonio Bajamonti, bivši načelnik splitski, bio je još živ, i naši su domaći talijanaši dizali još uvijek nos uvis: u obiteljima ondašnjih činovnika i talijanaške gospode govorilo se nekim rđavim mletačkim dijalektom; pučani splitskih varoši bili su politički zavedeni; narod koji je s obližnjih mjesta dolazio u grad, bio je prezren, nepriznat za Hrvata, zvan samo 'bodul' ili 'morlako'. Rad je ondašnjih Hrvata narodnjaka bio uspješan, no, i polagan. Patriot i prvi naš načelnik splitski dr Gajo Bulat stariji, a zatim mladi Trumbić i Smodlaka imali su pune ruke posla. Ali kad sam se kasnije, poslije mnogo godina odsutnosti u Istri i u užoj Hrvatskoj, vratio se u Split, ne mogoh ga više prepoznati.

Bio se probudio iz svog drijemeža, ojačao, raširio, preporodio se u marljivu i neprekidnu radu svake vrste, u radu što ga je vršio sam, bez tuđe pomoći, pa i bez pomoći države kojoj je onda, od nje zapušten, pripadao. Hrvatska ga demokracija bijaše potpuno napučila i oživjela. Nova je krv strujala njegovim žilama. Split je već onda bio klica neke republike, u kojoj je kucalo bilo naše hrvatske i prave jugoslavenske svijesti.

A sada, drugovi i drugarice, eto me u trećem Splitu, u Splitu na pragu naše budućnosti! - Nova Hrvatska i Nova Jugoslavija veoma dobro znadu što je Split pretrpio i uradio - ne samo riječima nego i djelom - za vrijeme nasilja okupatora i opačina domaćih izroda i izdajnika. Krševiti je Mosor postao golemo znamenje toga trećeg Splita, postao je oltar slobode i junaštva. Meni je drago što mu kao predsjednik Vijeća čitave države Hrvatske mogu iskazati pohvalu i priznanje.

Spomenuo sam malo prije Split na pragu naše budućnosti. Split se uvijek razvijao, tamo od cara Dioklecijana do maršala Tita, i dalje će se razvijati. Hrvatski, demokratski Split postat će doskora još veća i važnija pomorska luka, smještena između šuma i ruda bogate Bosne i dalmatinskih srednjih otoka, koji su nalik na tvrđave morske, a siguran sam, da će i politički uvijek prednjačiti: Split se u našoj nevolji i u našoj borbi osjetio partizanskim gradom, i partizanski će duh ostati u njemu zauvijek budan; osjetio je Split u punoj mjeri maršala Tita, a svako mjesto, kome je Tito jednom u krv ušao, rađat će i nadalje nove Vicke Krstuloviće, borce za socijalnu pravdu i za narodnu slobodu.

… Hoću samo da vam ukratko nešto rečem o značenju tog zasjedanja na polju naše unutrašnje i vanjske politike. Naše se unutrašnje političko stanje time razbistrilo i

konsolidiralo. Mi Hrvati iskoristili smo između prvih odluke stvorene u Jajcu. Nastala je u Topuskom Federalna država Hrvatska, i otvorio se u tom gradiću prvi pravi Hrvatski sabor. Dan-danas su već došli do punog izražaja i ostali dijelovi zajedničke nam federativne demokratske države Jugoslavije: federalne bratske države Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Slovenija, Makedonija, a nakon oslobođenja Beograda, i Srbija. Sve jedna uz drugu, ni jedna iznad ili ispod druge. Takozvani 'mali čovjek' izjednačen je u svim životnim pravima s negdašnjim takozvanim 'velikim ljudima'.

Veliki je bio odjek II zasjedanja AVNOJ-a i u širokom svijetu, u Evropi i u Americi. Bili smo prije nepriznati od svakoga, riječ 'partizan' značila je za mnoge bandit, pljačkaš, ugrijana glava, šumski čovjek i gladan odrpanac. Izmišljali su o nama svakojake lude priče. Mene su npr. mladi partizani oteli jednom na putu, kao da sam kakva seoska ljepotica, a dva su me puta Titovi ljudi ubili, jer da sam pogibeljan buntovnik, bandit nad banditima. Bili smo, dakle, prezreni, ignorirani, gotovo bezimena 'banda'; jedino kad smo u ljutim borbama postizali koji uspjeh, zvali su nas 'nekim jugoslavenskim patriotima' koji zapravo sami ne znadu što bi htjeli i kamo spadaju: međutim neka se tadašnja nemoćna londonska te afrikanska izbjeglička vlada rado kitila našim uspjesima, kao Lafontaineov crni gavran šarenim perjem paunovim. Zasjedanje u Jajcu otvorilo je svima oči; sve se preokrenulo. Tito je i politički pobijedio. Antifašistička Evropa i sva Amerika osjetiše važnost i solidnost našeg rada; i naše se partizanstvo pročulo nadaleko. Bijaše to moralna i politička pobjeda, od koje sada uživamo, a - nadajmo se - uživat ćemo još dugo dobre plodove.

Drugovi i drugarice! Večeras je prvi put što se slavi zasjedanje AVNOJ-a u Jajcu. Slavimo ga skromno, jer smo još uvijek u ratnom stanju, opće su prilike još teške; ali doći će i sretnije godine, kad će svih šest država nove Jugoslavije veličati jednodušno noć 29. studenog, koja bi se mogla prozvati našom Velikom Noću."

Vladimir Dedijer, 1944, piše:

„Naša baza u Italiji osnovana je još 2. oktobra 1943. godine, kad je Sergije Makijedo stigao brodom 'Bakar' u luku Bari. Vremenom se baza razvila i njeni osnovni zadaci bili su sledeći:

Prvo, organizovati prijem i prebacivanje pomoći u oružju i opremi koju su nam davale savezničke sile.

Drugo, raditi na oslobođenju Jugoslavena, interniraca i zatvorenika u Italiji, i omogućiti im da se vrate u svoju domovinu i nastave borbu protiv okupatora. Poseban zadatak ovde je bio izići u susret želji desetine hiljada Istrana i Primorskih Slovenaca, koji su bili mobilisani u italijansku vojsku, da se vrate u vojsku svoje domovine, Narodno-oslobodilačku vojsku Jugoslavije. Zatim, postarati se da se omogući iz oslobođenih krajeva Italije povratak jugoslavenskih partizanskih odreda, koji su bili formirani posle kapitulacije Italije od strane jugoslavenskih interniraca.

Treće, briga za smeštaj ranjenika koji su u sve većem broju dolazili iz zemlje.

Četvrto, staranje o zbegu. S dalmatinskih ostrva bilo je planski upućeno na savezničku teritoriju preko 30.000 žena, dece i staraca.

Peto, kulturni i prosvetni rad kako među našim ljudima u Italiji, a tako isto i prikazivanje našeg kulturnog života savezničkoj vojsci i italijanskom narodu.

Za izvršavanje ovih zadataka u Italiji postojale su sledeće naše ustanove: U Bariju predstavništvo Nacionalnog komiteta i štab baze s odeljenjima prema gornjim zadacima. U luci Monopoli, četrdeset kilometara južno od Barija, organizovana je naša baza s nautičkim i ekonomskim otsekom sa zadatkom primanja ratnog materijala i hrane od saveznika i transportovanja tog materijala našim brodovima u Jugoslaviju. Dalje, u Karbonari, a kasnije u Gravini bio je stvoren prihvatni logor za naše internirce, Istrane, Primorske Slovence, partizane iz srednje Italije, gde su oni provodili izvesno vreme na vojnim i političkim kursevima, a zatim svrstavani u brigade i slati na zadatke. Ranjenici koji su stizali iz Jugoslavije bili su smešteni u desetak bolnica, od kojih je najveća bila u Grumu. Zbeg je bio konačno poslat u Egipat, u logor El Šat, kraj Sueskog kanala.

Najvažniji zadatak, nesumnjivo, bio je organizovanje snabdevanja naše vojske oružjem i drugom opremom. U tom poslu bilo je ogromno teškoća, koje su, u prvom redu, dolazile od strane pojedinih komandi engleske i američke vojske.

Prvu pošiljku od 400 tona oružja, municije, uglja i hrane uspeli smo da prebacimo jedino uz pomoć američkog majora Hjuota, koji je docnije zbog te svoje inicijative bio smenjen na zahtev engleske komande. Razlog je bio taj što je on, tobože, bez znanja engleske komande bio došao u Jugoslaviju, a po sporazumu između engleskih i američkih vojnih vlasti engleska komanda bila je odgovorna za veze s Jugoslavijom. Inače, prvih nedelja u Bariju skoro svaki čas dolazili su savezнički niži oficiri i vojnici i donosili pune kamione i džipove municije, hrane, odela i predavali nam kao poklon. Većinom su to uzimali iz magacina, ne pitajući svoju komandu. Posle se to otkrilo, pa je postavljena stroža kontrola.

Za snabdevanje Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije trebalo je da se brinu u početku dve savezničke ustanove, engleska Special force pod komandom generala Majlsa i pukovnika lorda Herkurta, i američka SBS. Medutim, šefovi ovih dveju ustanova stvarno su otežali rad na snabdevanju naše vojske, protivno opštoj savezničkoj politici prema partizanima proklamovanoj u Teheranu.“

Ficroj Maklin (Fitzroy McLean), general-major, 1911. - 1996. Šef anglo-američke misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, od 1943. godine. Rodio se u Egiptu, gdje mu je otac bio na službi kao oficir škotskog puka. Do Drugog svjetskog rata Maklin je bio u diplomatskoj službi u Parizu i Moskvi, bio je obavještajac. Početkom rata dao je ostavku na diplomatsku službu i stupio kao redov u isti puk u kojem je bio i njegov otac. Borio se u Africi, u pustinji, i odlikovao se hrabrošću u borbama i izvođenjem diverzantskih akcija. Postao je oficir. Godine 1941. izabran je za člana Parlamenta. Ali ostao je i dalje u vojsci i stupio u padobranski odred. Septembra 1943. godine upućen je u Jugoslaviju. Zaslužan je za davanje premijeru Čerčilu istinitih podataka o borbi jugoslavenskih partizana, čime je doprinio poboljšanju odnosa između NOVJ i Saveznika, odnosno povećanju materijalne pomoći za naše borce i narod.

Za ratne zasluge odlikovan je visokim jugoslavenskim i sovjetskim odlikovanjima. Naše zakonodavstvo je 1958. učinilo izuzetak i donijelo specijalni zakon kojim je Maklinu omogućeno da kupi kuću u Korčuli i postane njen vlasnik, iako nije jugoslavenski državljanin.

Objavio je više knjiga, a jednu i o Titu. Godine 1985. povodom Dana pobjede, bio je na paradi u Beogradu, kada se zadnji put sreo s Vickom Krstulovićem. Nisu bili nikada u srdačnim odnosima. Vicko ga je gledao kao nosioca dvostruke igre Saveznika prema novoj Jugoslaviji. Na Visu se dogodio skoro i fizički obračun između Vicka i Maklina, kada ga je jednom prilikom Vicko zatekao u srdačnom razgovoru sa njemačkim zarobljenicima - oficirima, na plaži odmah uz more, kojom prilikom je Maklin i sapunao leđa jednom njemačkom oficiru. Bili su to oni njemački zarobljenici za koje su Saveznici hitro intervenirali da ih prebacuju s Visa u Italiju, za razliku od naših ranjenih boraca i zbjega naroda. To Vicko nikada nije zaboravio i nije bio spreman da ignorira.

Vladimir Nazor u Otočcu, 12.1.1944.

Pozdravne riječi Srbima:

„Drugovi vijećnici, draga braćo Srbi!

Kao predsjednik Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske kličem vam 'Dobro došli' i želim vam najbolji uspjeh u konstituiranju Srpskoga narodno-oslobodilačkog kluba našeg ZAVNOH-a.

To je u glavnome sve, ali ipak ne ću da budem tako kratak, tako lakoničan. Ovo su dani, kad su naše srce i naša glava puni, i koješta hoće iz njih napolje.

Dok smo skupa, nameću nam se neki osjećaji, neke misli, neke konstatacije, što ih ne možemo mimoići, ne izraziti.

Glavni je od osjećaja osjećaj topline koji sada najviše struji između srdaca Srba i Hrvata: osjećaj koji - rekao bih prvi put u našoj povijesti nije konvencionalan, prigodnički, nametnut mozgom od nekoga priznatog moralnog principa. Glavna je pak misao, misao vodilja koja nas združuje i spaja, a stoji na vrhuncu naših zajedničkih težnji. To je misao o slobodi. O punoj i pravoj slobodi, koje su Hrvati i Srbi odavno toliko željni; misao o slobodi ne samo narodnoj i državnoj, nego i o slobodi socijalnoj i prosvjetnoj.

Da prijeđem konačno na konstatacije, do kojih dolazimo na temelju dugih iskustava, tj. naših doživljenih razočaranja, pretrpljenih nezgoda.

Braćo Srbi, imamo prije svega smjelost biti otvoreni i iskreni, kako se to i pristoji partizanima. Sada pritajen i kamufliran, sad opet otvoren, neki je razdor, pa i rat, i prečesto vladao između Srba i Hrvata - kao da je ostatak zlokobnog duha ljudskog praoca, brato-ubilca Kaina, ostao i u nama. I sve je pripomagalo tome jadu, kroz vjekove; pripadnost dvjema veoma različitim državama (Austriji i Turskoj), tri vjere, upliv različitih kultura, raznovrsnost političkih i ekonomskih prilika, nejednakost u narječjima, pa čak i dvostruko pismo, latinica i ćirilica. Kao da se urotiše protiv nas također rijeke i planine, pa se - eto - nov fantom, geopolitika, pridružio drugim kobnim politikama, da nas zajednički neprijatelji još lakše razdijele i podjarme. A vrhunac je svemu tome najnovija tvrdnja: 'Hrvati i Srbi nisu niti Slaveni, nisu braća starim i novim Rusima: jedni su Cincari i Šćipetari, a drugi su Goti i Avari.'

Bilo je kod nas dosta pokušaja, da se ostatak zlokobnog Kainova duha zatre u korijenu, da se svladaju sve gore spomenute zapreke; kušalo se teoretski i praktički. Dizali su svoj glas Srbi Petar Petrović Njegoš i Zmaj Jovan Jovanović, Hrvati Štrosmajer i

Petar Preradović, pa i mnogi drugi pjesnici i političari, i raspravljalo se na prijateljskim sastancima, za zelenim stolovima, u parlamentarnim klupama. Došlo se i do prve, sada pokojne Jugoslavije, te kćerke versajskog mira - nemira. I bilo je onda, spočetka, mnogo veselja, k'o na kakvu piru, širokih usta punih riječi, visokih čaša punih vina - da, jer smo i onda bili krotki stradalnici, a bijesni svatovi. Grlati vikači, sjajni nazdravičari.

Međutim, kako je i zašto je prva Jugoslavija jadno svršila, ne treba da vam kažemo. To svi dobro znamo.

Srbi, Hrvati i Slovenci grade sada u ovoj novoj oluji novu Jugoslaviju; grade je naši narodi, naš puk, a zajedničkim znojem, zajedničkom borbom; sva trojica, pomiješani, skupa trpe, jednako stradaju.

Rušimo plotove i zapreke, savladavamo rijeke i planine, tjeramo iz naših kuća i iz naših srdaca sva strašila, sve fantome iz prošlosti; ne bojimo se geopolitike.

Znamo što hoćemo i znamo što ne ćemo.

Ne ćemo monarhije i dinastije, pod kojima smo uvijek trpjeli, bile one strane ili domaće!

Ne ćemo kralja koji nas u nevolji same ostavi i prvi pobježe pred otimačem i okupatorom!

Hoćemo nov pravedan socijalni poredak!

Hoćemo svoju federativnu državu!

Hoćemo za vojničkog i političkog vođu čovjeka, koga nam u odsudne dane providnost poslala, druga maršala Tita!

Drugovi vijećnici, vi predstavnici Srba koji su najviše stradali, a ipak su našem zajedničkom narodnom ustanku toliko već do danas dali, izražavam vam dobrodošlicu i želim vam uspješan rad!

Split, 14.4.1945. Formiranje Prve Narodne Vlade Hrvatske

Na svečanoj sjednici ZAVNOH-a, u staroj gradskoj Vijećnici, govori predsjednik Nazor:

„Drugovi, članovi Predsjedništva Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske!

Nakon ustrojstva privremene vlade za Federativnu državu Jugoslaviju, došao je čas da se sastavi i privremena vlada Federalne države Hrvatske. Sve što se odredilo na dosadašnjim zasjedanjima našega ZAVNOH-a, osobito na zasjedanju u Topuskome, čvrsto stoji; ali se naša zgrada naglo širi i raste; dograđuje se i izgrađuje neprestano, pa je od potrebe sve veći broj radnika, majstora i neimara, da je podignemo visoku i čvrstu. Od potrebe je izabrati vladu koja će voditi sve poslove i upravljati zemljom, dok opće glasovanje ne dade čitavome narodu mogućnost da na izborima odredi sam ljude, koji će u njegovo ime i po njegovim potrebama i željama upravljati državom. Zahvaljujući vojničkoj i političkoj vještini našeg vođe maršala Tita; zahvaljujući ustrajnosti i požrtvovnosti našeg naroda u selima, u varošicama i u gradovima; zahvaljujući materijalnoj i moralnoj pomoći naših velikih saveznika, Sovjetskog Saveza, Velike Britanije i Amerike, mi smo sada, uoči potpunog oslobođenja zemlje, toliko napredovali i toliko se učvrstili, da možemo pristupiti sastavljanju vlade šire i moćnije od vlade, što ju je ZAVNOH ustrojio pred godinu dana u Topuskom.

Suđeno je, da ta naša nova vlada nastane usred proljeća, između Uskrsa i Đurđevdana, u drevnom i starom gradu Splitu.

Jest, u Dalmaciji, koja je kolijevka hrvatske državne ideje i hrvatske kulture, i u kojoj se najviše osjećalo da su Srbi i Hrvati braća, kojoj je koračati skupa, u sreći i u nesreći.

Jest, u gradu Splitu što je u drevno vrijeme osjetio, a i vidio hrvatske kraljeve, koji su se u obližnjem Solinu krunili, i ploče s imenima njihovih najbližih otkopavaju se na solinskom tlu; u gradu Splitu, koji se uvijek opirao okupatorima i pokazao smjelost i odvažnost u najtežim časovima našeg narodnog ustanka."

16.5.1945. u slobodnom Zagrebu, govori predsjednik Nazor

„Drugovi i drugarice! Grade Zagrebe! Narode hrvatski!

Tko hoće da zakuca na srce čitavoga hrvatskog naroda, mora doći na ovaj trg. Bio vjesnik narodne radosti ili narodne žalosti, ne može nitko mimoići ovu plokatu. Usklici hrvatskog veselja, vapaji hrvatskog bola i krikovi hrvatskog prkosa ili gnjeva nalazili su u najsudbonosnije dane naše povijesti baš ovdje najjači izražaj. Ma i koliko je ovaj trg mijenjao tokom vremena svoj izgled, nešto najjače i sad kuca baš na njemu.

Nešto se ipak nije promijenilo: staro srce ne samo grada Zagreba, nego i čitave Hrvatske

Amo zato dođosmo ponajprije i mi.

I ne dođosmo ti, Jelačićeva plokato, grade Zagrebe i narode hrvatski, praznih ruku. Ne mislim na materijalne darove koji će se pokazati kasnije, kao posljedice ovih velikih događaja, nego mislim na njihove preduvjete što smo htjeli i uspjeli da ih stvorimo.

Nosimo ti na prag novoga narodnog života - a nakon ljutih borbia i teških napora - što je najviše od potrebe, da se koješta liječi i ozdravi, da se pročisti i oplemeni, i da se izvuče na sunce ono što je dugo ležalo zanemareno, oglibljeno i opoganjeno, na dnu još uvijek zdrave biti našeg naroda, nosimo ti mladost, uvijek spremnu na otpor i na borbu protiv zla; nosimo ti vjeru u svoje sposobnosti i svoje ideale; nosimo ti ljubav ne samo prema svakom Hrvatu i prema našoj najbližoj i najdaljoj slavenskoj braći, nego također i prema Čovjeku uopće, ma kojeg jezika, vjere, zanimanja i socijalnog sloja, pa čak i ma kakve boje kože on bio. Naš moral i naša etika nisu nikako moral i etika okupatora i domaćih spekulanata i izdajica. Zagrepčani i svi narodi Federalne države Hrvatske, mi borci Narodno-oslobodilačke vojske, mi, takozvani partizani, nosimo vam - ponajviše iz naših šuma - što se na planinama najjače osjeća, pravu bit slobode uopće, pa i onu slobodu, koja nama Hrvatima davno propade s Petrom Svačićem na Petrovoj Gori, a uskrsava nam, eto, našim vlastitim trudom, s Hrvatom maršalom Titom, kojemu i odavle ide naš pozdrav i naše priznanje.

Ova nova Titova Hrvatska nije neka ropska vazalska država, nastala milošću zlonamjerna tuđinca: ona je država, koja je nikla iz naših borbi, iz naših patnji, iz naše krvi. Vi ste, Zagrepčani, već vidjeli našu junačku vojsku, i vidjeli ste i čuli naše generale i ostale komandante, koji su stigli svojim pobjedama daleko tamo do preko Trsta i do rijeke Soče.

Vidjeli ste što smo uradili, a sigurno već osjećate što smo željni još uraditi.

Naša je želja da nestane s gradskih ulica i sa seoskih dvorišta nezaposlenih ljudi; prosjaka, zanemarenih staraca i zapuštene djece, hromih i bolesnih. Svak će - ma i kako bio unesrećen građanin naše države - imati zakonom pravo, da se kolektiv za nj drugarski brine. Milostinja ponizuje čovjeka.

Ali da se sve to postigne, treba nam, drugovi i drugarice, vaša suradnja, treba nam vaša marljivost i vaše ustrpljenje, jer se nakon toliko razaranja i uništavanja ne može sve postići preko noći. Svemu treba vremena. Čekanje, u radu, prva je dužnost. Osvjetlali smo patnjama i krvlju narodnu hrvatsku čast, priznato je sad i nama časno samostalno mjesto u krugu bratskih naroda Jugoslavije i Evrope; no, nakon izvojevanih borbi, moramo što prije dokazati da smo svojim radom kadri i nanovo urediti grdno oštećenu kuću; bez toga bi svi naši napori ostali bez uspjeha; od samog junaštva u borbama ne može se živjeti.

Ali ima još nešto što vam nosimo.

U skladu sa svojim - da tako rečem - partizanskim gledanjem na poroke i na slabosti ljudske, nosimo vam i odreknuće od svake osvetničke mržnje. Sudit će se samo očitom krvoloku, izdajniku i izrabljivaču tuđeg truda. Svi koji su kadri i spremni raditi za dobro Federalne države Hrvatske, a nisu se okaljali kriminalnim, političkim i socijalnim grijesima, imat će pred sobom otvorene putove da sudjeluju u radu za domovinu, a uz slobodno ispovijedanje vjere po svome osvjedočenju i u daljem uživanju pošteno, vlastitim radom i prema svojim potrebama stečene imovine.

Nije sada čas da pričam o našim borbama i o našim patnjama; nije čas da spomenem sve što znamo o nevoljama, nepravdama i okrutnostima koje su Zagrepčani kroz minule godine pretrpjeli; veoma dobro znamo, kako je život građanina u Zagrebu bio, za aktivnog rodoljuba, često puta teži i pogibeljniji no bijaše život Titova borca u bosanskim i hrvatskim šumama. A nije od potrebe da ubacim sada među Zagrepčane nove parole; vaše je oduševljenje, vaša pripravnost takva, da joj ne treba poticaja riječima. Čas je, kad se srca sama otvaraju dajući oduška sreći nastaloj u ovom historijskom momentu.

Današnji je dakle dan - dan radosti i veselja za svakoga, kome je savjest čista. Mi dolazimo na ovaj trg noseći u ruci grančicu mira, pouzdanja, praštanja i ljubavi.

Dignite dakle srca, zazvonite šutljiva kaptolska zvona, u ovom času veselja hrvatskog naroda.

Stigli su partizani. Maršal je Tito na vidiku. Nova hrvatska narodna vlada već je potpuna u našem bijelom Zagrebu."

Republika

U dugoj povijesti Dalmacije i Hrvata ne mogu se zaobići dvije republike - Dubrovačka i Poljička republika. Naravno, ne možemo ih gledati kao republike u onom smislu, koji podrazumijeva nauka, od 1789. pa dalje. Uz sva ograničenja one predstavljaju visok domet i razlog su za ponos.

Pravu, istinsku republiku, narodi Jugoslavije, među njima i Hrvati, zadobivaju u Narodno-oslobodilačkoj borbi, od 1941. godine.

Oslobodilačkim ratom i socijalnom revolucijom hrvatski narod je stekao mogućnost da osnuje Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske 1943. godine, čime su udareni stvarni temelji republikanskog uređenja.

Prvi predsjednik Republike u historiji Hrvata bio je Vladimir Nazor, Dalmatinac s otoka Brača. Kad su on i Ivan Goran Kovačić uspjeli napustiti Zagreb i stići u partizane, o tome je javio Radio London. Nazor je bio predsjednik ZAVNOH-a i Sabora od 1943. do smrti 1949. godine, a od 1952. do 1953. Vicko Krstulović. Nakon njegove smrti predsjednik je Karlo Mrazović.

Rat u Jugoslaviji 1991. - 1995. i revizija historije doveli su do tvrdnji kako je Dr Franjo Tuđman prvi predsjednik. To ne odgovara istini. Ta tvrdnja je zasnovana na negaciji u NOB stvorene države, Federalne Demokratske Hrvatske, koja se svojom suverenom voljom udružila s ostalim jugoslavenskim državama, republikama, u Demokratsku Federativnu Jugoslaviju i FNRJ i SFRJ. Tako hrvatski nacionalisti imaju isti stav kao i srpski, koji oduvijek negiraju svaku hrvatsku državnost.

Dalmacija

Rimljani su početkom 1. vijeka svojoj provinciji Illiricum dali ime Dalmatia, što je Dalmacija. Ona se prostirala do današnje Albanije, preko Bosne sve do Srbije. Kroz historiju Dalmacija je bila Rimska provincija, Bizantska tema, kraljevstvo Dalmacije i Hrvatske, Mletačka provincija Dalmacija, kraljevstvo Ilirskih provincija u doba Napoleona i austrijska pokrajina Dalmacija do stvaranja Kraljevine SHS, u kojoj gubi administrativni status i posebni identitet. Tokom NOB i narodne Revolucije Dalmacija je izgradila gustu mrežu narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti, što je rezultiralo i osnivanjem Narodno-oslobodilačkog Odbora Dalmacije, početkom 1943., prije ZAVNOH-a. Kasniji razvoj je išao ka tome da se osnove državnosti građene u Dalmaciji likvidiraju i potpuno inkorporiraju u ZAVNOH. Isto je učinjeno i s pretvaranjem Dalmacije iz pokrajine u oblast, prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, pa je i Pokrajinski komitet KPH spušten na nivo Oblasnog komiteta. Iako je Vicko Krstulović obavijestio CK KPJ da odluka nije dobro primljena u narodu Dalmacije, ta je odluka ostala neopoziva. U ovom se svjetlu može promatrati činjenica da je manevrom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a Vicko ostao bez mogućnosti da govori u ime Dalmacije.

Nakon Drugog svjetskog rata Dalmacija je podijeljena u dvije federalne jedinice, u NR Hrvatsku i NR Crnu Goru. U Crnoj Gori je brzo potisnuta svaka svijest o Dalmaciji, a u Hrvatskoj do danas traje unitarističko nastojanje da se Dalmaciju tretira kao južnu hrvatsku regiju bez historijskog identiteta. Za razliku od Istre, Dalmacija nema administrativnu cjelovitost u Republici Hrvatskoj, već je razdijeljena na četiri županije. Razbijanje cjelovitosti Dalmacije datira od režima kralja Aleksandra Karadorđevića. U toku Drugog svjetskog rata Dalmacija je podijeljena između fašističke Italije i tzv. NDH. U toku rata 1991. - 1995. Dalmacija je napadnuta od juga do sjevera od lažne „JNA“ i pročetničkih snaga. Četiri ratne godine kopnena komunikacija s ostatkom Hrvatske bila joj je onemogućena, a more je značilo spas za život.

Na teritoriji Dalmacije, u Kninu, jakom pročetničkom uporištu, nekada gradu hrvatskog kralja Zvonimira, 19.08.1990. gradonačelnik je proglasio ratno stanje, na mig Miloševića iz

Beograda, čime se pokazao nasljednikom četničkog vojvode popa Momčila Đujića, neosuđenog ratnog zločinca kojem su SAD pružile utočište.

Predsjednik RH dr Tuđman javno je objasnio da mu je rat bio neophodan, kako bi ostvario međunarodno priznanje hrvatske države. Ratom protiv Jugoslavije, saveznici Milošević i Tuđman to su i ostvarili, ne bez presudne logistike velikih sila, koje su odavno smatrale da Jugoslaviju treba zamijeniti malim, nacionalnim državama.

Brod „Bakar“

Izgrađen je u velikoj Britaniji 1931. godine. U danima kapitulacije Italije posada je na čelu s kapetanom Antom Matešićem ušla u sastav Mornarice NOVJ. Po naređenju Vicka Krstulovića „Bakar“ je s Visa isplovio noću 1.10.1943. za Bari, Italija. Tako je u Bari stigla prva delegacija NOVJ, sa teškim ranjenicima i evakuiranim stanovništvom. „Bakar“ je bio prvi brod koji je pod zastavom nove Jugoslavije uplovio u strane vode i luku. O ovom podvigu svijet je saznao preko BBC-a. Od tada je održavao redovitu vezu između Visa i naših baza u Italiji. „Bakar“ je prevezao najviše ljudi i tereta između Visa i Italije.

Od 1964. godine povučen je iz saobraćaja i tada počinje njegova agonija koja je trajala skoro 20 godina, iako je brod odlikovan za ratne zasluge i proglašen spomenikom nulte kategorije. Upućen je u rezalište, a samo njegov pramac je odrezan i postavljen 1982. u Vojnopomorskom muzeju u Splitu. Ostaci broda na kopnu! To je prava, žalosna, slika primitivizma i gluposti onih na vlasti.

Mnogi pojedinci, prednjačio je Vicko s Andrijom Božanićem, pokušali su da društvenom akcijom spase brod od odlaska u rezalište. Tito i njemu poslušni admirali nisu ništa učinili da „Bakar“ postane zakonom zaštićen spomenik na kojem bi se odgajale nove generacije, kao što je krstarica „Aurora“ u Sovjetskom Savezu.

Kako se „Bakar“ nije mogao ni na koji način povezati s ličnošću Tita, tako je prepušten propasti, a desilo se i to da nije ni spomenut u knjizi Ratna mornarica, pomorstvo i riječno brodarstvo Jugoslavije, nema čak ni fotografije „Bakra“. U to vrijeme nije bilo sredstava za „Bakar“, a nije se štedjelo na „Galebu“, Titovoj plovećoj rezidenciji, jahtama i dvorovima, građeni su milijardama plaćeni bazeni, stadioni, nove Titove vile i Sava centar i drugi megalomanski projekti.

Knjiga je izdata 1982. povodom 40. godišnjice Ratne Mornarice, u tiražu od 15.000 primjeraka! Uopćena fraziranja u ovoj knjizi išla su dotle da se osim Tita ne spominje ni jedan čovjek. Nema Vicka Krstulovića, nema Velimira Škorpika, nema Josipa Černog. Ukratko, nema historijske istine, koja je konkretna. Ni jedna jedinica naše Ratne mornarice nije odlikovana ordenom Narodnog heroja, pa ni brod „Bakar“ koji je prevezao hiljade naših ranjenika u bolnice u Italiji, hiljade naših ljudi u sigurnost daleko od rata, hiljade tona hrane i vojne opreme za naše brigade i divizije u Jugoslaviji. U završnim operacijama za oslobođenje Jugoslavije naša Ratna Mornarica je vršila ofenzivna djelovanja, prevozila je naše brigade i divizije, koje su u nezaustavljivom jurišu gonile njemačkog okupatora s otoka, kroz Istru, do Trsta i dalje. Prvi komandant oslobođenog Trsta bio je Josip Černi. Ni on nije Narodni heroj!

U Vojnom leksikonu, izdanje Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd 1981., o brodu „Bakar“ dato je osam redova, bez fotografije. Maršal Žukov, najveći vojskovođa u historiji ratovanja, je dobio 18 redova, tri reda više od Vladimira Bakarića, kojeg autori nazivaju revolucionarom

i državnikom. Te epitete su izostavili kod jedinice o Vicku Krstuloviću, koji nema ni fotografiju, a tekst broji 8 redaka. Bakarić ima i viši čin nego Vicko, koji je komandirao i grupom odreda i divizijom i operativnom zonom, a Bakarić se hvalio kako ni metka nije opalio u ratu.

O objektivnosti i kvalitetu zvaničnih izdanja naše armije svjedoči i podatak da Tito u leksikonu dobiva 390 redova, a Žukov 18 redova, kao i Dvajt Ajzenhauer, vrhovni komandant Savezničke vojske i predsjednik SAD od 1952. do 1960. godine!

Dr Ljubo Leontić

Rodio se 1887. u Studencima kod Imotskog, a umro u Zagrebu 1973.

Poslije okupacije zemlje 1941. godine uhapšen je u Splitu Dr Ljubo Leontić, advokat, i odveden je u logor na Liparima, a kasnije na Siciliji. Od logorskih vlasti pažljivo je krio bilješke koje je pisao o historiji nastanka prve države južnih Slavena i o ratu. Nakon savezničkog desanta na Siciliju, fašistička Italija je klonula i kapitulirala. Zbog borbi i pometnje Leontić je zakopao i kamenjem pokrio ovu dragocjenu dokumentaciju. Odlučan da je pronađe kad se rat završi. Bilo je to 1943. godine. Nikada nije bilo prilike da pronađe zakopano.

U Pragu je Leontić 1911. postao doktor pravnih nauka, a Umjetničku akademiju završio je u Minhenu 1914. godine i postao akademski slikar. Kao pripadnik revolucionarne omladine propagirao je ideju oslobođenja jugoslavenskih naroda. U Pragu je 1914. godine osnovao i uređivao list „Jugoslavija“, centralni organ Jugoslavenske ujedinjene omladine. U Rimu i Ženevi učestvovao je u osnivanju „Jugoslavenskog odbora“ i dobrovoljačke vojne formacije Jadranska legija. U Južnoj i Sjevernoj Americi organizirao je dobrovoljce i političku i financijsku podršku iseljenika „Jugoslavenskom odboru“. Osnovao je i uređivao razne iseljeničke listove, u Čileu i Argentini. Bio je republikanac, protiv monarhije. Nakon Prvog svjetskog rata još nacionalistički orijentiran, a kasnije prelazi u opoziciju režimu. Predlagao je suradnju sa zabranjenom KPJ. Po povratku iz Italije u Split, 1943., postao je podpredsjednik Narodnooslobodilačkog odbora grada Splita, vijećnik ZAVNOH-a i član Predsjedništva AVNOJ-a.

Bio je naš prvi ambasador u Velikoj Britaniji, a i podsekretar u Ministarstvu vanjskih poslova i član jugoslavenskih delegacija na mirovnim konferencijama i u Ujedinjenim nacijama.

Šturi enciklopedijski podaci ne govore o idejnom i životnom prelomu advokata Ljube Leontića. On je nakon 1918. bio vođa ORJUN-e (Organizacija jugo-nacionalista) u Splitu i Dalmaciji. Pripadnici Orjune bili su batinaši kraljevskog režima, progonili su naročito skojevce i komuniste, česti su bili fizički obračuni.

Godine 1929. kralj Aleksandar zavodi diktaturu, hapsi i ubija komuniste. Uhapšen je i Vicko, sekretar SKOJ-a Dalmacije i član PK KPJ. Tužilac traži smrtnu kaznu za Vicka. Otac Marko, dok mu je sin u zatvoru, odlazi kod advokata Leontića. Advokat se sastaje s Vickom, u zatvoru. Vicko mu kaže da su oni politički protivnici, dakle, kako će on braniti komunistu? Branio ga je tako da je Vicko dobio dvije i po godine zatvora, a ne smrtnu kaznu. Ova činjenica govori o časti i samostalnosti sudaca, a ništa manje o sposobnosti advokata Leontića. Jer, recimo, slikar i novinar, komunistički intelektualac Moša Pijade, za članak u novinama dobio je 20 godina robije. Moša je bio iz bogate buržujske porodice, poliglota zaljubljen u Balzaka i impresioniste, preveo je Marksa u zatvoru. Ljubo i Vicko često su

razgovarali. Idejni i politički stavovi advokata Leontića približili su se pogledima komuniste Vicka. Bogataš, advokat Leontić napustio je masonsku ložu, prešao je u opoziciju prema režimu, a kasnije postao i član KPJ. Na vjenčanju Vicka i Lucije, bio je kum Vicku. U novoj Jugoslaviji, ubrzo je neopravdano udaljen s visokih dužnosti i penzioniran. Bio je vraćen s dužnosti ambasadora u Velikoj Britaniji, jer je pokazao samostalnost u radu i biranju kontakata, među koje se ubraja i Bogdan Radica. Po lini UDB-e u ambasadi Leontić je prijavljen Ranković i Titu i vraćen s dužnosti. Ovakav postupak prema visoko zaslužnom čovjeku za Jugoslaviju, sam za sebe govori o dometima u vršenju vlasti vrhovnih rukovodilaca u novoj Jugoslaviji. Vicko i Ljubo su do kraja Leontićevog života ostali bliski suradnici, posebno na planu borbe za naše iseljeništvo, gdje su opet nailazili na blokade, sumnjičenja i otpore centralističke vlasti.

Ljubo Ilić

Splićanin, vršnjak Vickov. U osnovnoj školi zajedno su sjedili u klupi Ljubo i Vicko. Bili su drugovi od djetinjstva do kraja života. Ljubo je bio jedini Jugoslaven, visoki oficir u tri armije. Sudjelovao je u obrani republike u Španjolskoj, 1936. - 1939., u činu majora republikanske vojske, postao je kasnije general u Pokretu otpora u Francuskoj, a na kraju i u našoj armiji. Bio je ambasador Jugoslavije, a njegova slavna supruga Zinka Kunc najduže je bila primadona njujorške Metropoliten opere, pune tri decenije. Ljubo je bio među vrhovima jugoslavenske obavještajne službe. Dva splitska dječaka postali su narodni heroji Jugoslavije. Obojica su umrli kao članovi Savjeta Federacije, davno stavljeni u političku penziju.

Vrhovni komandant Oružanih snaga Jugoslavije, maršal Tito, preveo je u rezervu u najnižem generalskom činu, kao generalmajore, Dr Ivana Ribara, prvog šefa države Jugoslavije; Vicka Krstulovića, partijskog i vojnog rukovodioca Dalmacije i Ljubu Ilića, kojem je De Gol dodijelio čin generala prije Tita. Postoji i ratna depeša u kojoj Tito bijesno pita zašto se Ilić predstavlja kao general, što je i bio, ali ne i u našoj NOVJ. Do činova generala armije i generalpukovnika stigli su mnogi, manjih ratnih zasluga i neprisutni u bitkama na Neretvi i Sutjesci. Još u ratu činove general-lajtnanta dobili su Ranković, Đilas i drugi, iako nisu vodili borbene jedinice niti su bili komandanti u bitkama. Ipak, pravu nagradu dobili su Koča i Peko od pjesnika, partizana Nazora.

„Sjećam se, kako je jedne tamne noći, dok smo jahali u koloni, dojezdio ispred mene 'Španjolac', književnik - esejist i ondašnji komandant, sada general, hrabre 1. Proleterske divizije, mladi Srbijanac Kosta (Koča) Popović i zapjevao francuski Marseljezu. Kad je svrši, otvori niz španjolskih ljubavnih popijevaka. Odjaše naprijed s nekom - rekao bih - talijanskom melodijom u grlu. Zapitah ga sutradan: 'Čemu bijaše sve to?' - 'Da te razvedrim', odgovara mi.

A ja pjevam o njemu. Ovako:

Koča? - Znam ga. To je čudo među nama.
Malen, vitak. Trepte brčići mu tanki.
Grlo mu je puno španjolskih pjesama.
Blistavih očiju za stol Titov sjeda
Ko vitez-paladin, pun Žara i Vjere;
A kad u rat vodi svoje proletere,
Čitava ga Bosna, diveć mu se, gleda.

Ima još jedan Titov paladin, koga upoznah u Bosni i često ga se sjećam. To je Petar (Peko) Dapčević, Crnogorac i 'Španjolac', visok snažan čovjek, sada general svoje II Proleterske divizije. Otvarao nam je uvijek putove prema jugu, tukući Talijane, oduzimajući im spremišta hrane i oružja, oslobađajući gradiće od njih okupirane (Prozor, Jablanicu i druge), pa su musolinijevci - ne znajući više što bi - udarili na njegovu živu ili mrtvu glavu novčanu ucjenu. Svaki put, kad bismo se slučajno u pokretima sreli, on bi gledao što mi nedostaje i odmah me opskrbio; čak me je naoružao, momka moga obukao i darovao mu snažnu talijansku mazgu. O njemu će se u Crnoj Gori pjevati jednom uz gusle. Sjetih ga se u stihovima:

Peko? - Znam i njega. To je onaj, koji
U svakome džepu grad osvojen nosi.
Kao jablan što se vjetrine ne boji,
Uzraste na nekoj crnogorskoj kosi.

Otišo je na jug, gdje na vrhovima
Stare mračne kule u klanac obara,
A za njegovijem dugim koracima
Nova se legenda partizanska stvara

Artur Hribar

Splićanin, poručnik vojske Kraljevine Jugoslavije. Došao u partizane, postao član štaba Treće dalmatinske brigade, u sastavu Devete dalmatinske divizije. Doživio je i preživio rasformiranje 9. Dalmatinske u Nevesinju, aprila 1943., a potom i rasformiranje njegove 3. Dalmatinske, na Sutjesci juna 1943. godine. Teško je podnio ta traumatična iskustva.

Iako nije bio član KPJ, rat je završio kao zamjenik komandanta Tenkovske armije, u činu pukovnika NOVJ.

Na osnovu ratnog dnevnika, 1984. je napisao knjigu s naslovom „Pod crvenom zvijezdom", ratni dnevnik jednog rodoljuba, posvećeno borcima 3. Dalmatinske brigade. Ova knjiga je objavljena u Jugoslaviji s naslovom „Titov vanpartijac", a i sadržaj nije identičan originalnoj knjizi, čiju fotokopiju je Hribar uputio Vicku Krstuloviću, na uspomenu, 8. juna 1988. godine.

Knjiga je poslata iz Melburna, Australija, a uz nju i pismo, koje glasi:

„Dragi druže Vicko, Melbourne, 9.6.1988.

…Pošto vjerujem da sada imaš malo više vremena na raspolaganju, šaljem Ti evo dio mog Ratnog Dnevnika, naime onaj koji se odnosi na moje ratovanje s Dalmatinskim jedinicama i pod Tvojom komandom.

Druže Vicko, bez obzira što Ti o meni misliš i o mome postupku 8. Marta 1949., kad sam svojevoljno napustio Rodnu Grudu, ja sam uvijek ostao dosljedan mojoj odanosti prema Domovini, prema našoj Narodno Oslobodilačkoj Borbi i prema mojim starim ratnim drugovima, u kojima naravno ubrajam i Tebe.

Ja sam Ti već u mome pismu pred desetak godina kazao da nisam otišao kao izdajnik, nego kao duboko razočaran idealista, koji se je našao u vrtlogu događaja, bacan na sve strane i potpuno neorijentisan o događajima, koji su se tada odvijali u zemlji i u partiji.

U momentu očajanja i dubokog razočarenja, našao sam jedini izlaz da napustim zemlju s porodicom za svagda.

U emigraciji, od prvog dana pa do danas, sam ostao vjeran svojoj staroj Domovini i Vama, mojim starim ratnim drugovima, pa ću takav biti do kraja života.

O mome ponašanju i zalaganju u odnosu na Jugoslaviju, mogu Ti reći mnogi predstavnici Jugoslavije od Ambasadora do Konzula u Melbournu, kakav sam i kako se ponašam. Osim toga, ja sam u stalnom kontaktu s Ivicom Kukočem i Vlatkom Velebitom. Vlatko je bio kod mene u Australiji u gostima, on je živi svjedok o meni. Toliko o ovome.

Ja Te molim u ime naših zajedničkih patnji na Plasa Grebenu, Prenju, Nevesinju, Durmitoru i mnogih drugih tragičnih uspomena, koje će nas vezivati dok živimo, da ovaj moj dnevnik pročitaš.

Nemoj me krivo shvatiti, ja ne tražim ništa, ama baš ništa od svega ovoga. Vjerujem da moj dnevnik neće nikada biti štampan, makar da su se i Kukoč i Velebit dobrovoljno prijavili da budu moji recenzenti. Šteta bi bilo da ovaj dio historije i istine bude potpuno zaboravljen. Nažalost nama se Dalmatincima ništa ne priznaje, izgleda da nismo ama baš ništa dali. Došlo mi je do ruku nekoliko Tvojih članaka u vezi ovih problema i sretan sam da smo i u ovome istomišljenici.

Prilikom odluke da li će me demobilisati iz Armije ili ne, bio sam kod Gošnjaka insistirajući da me demobilišu. U tom momentu je u Gošnjakov ured ušao Moša Pijade, koji se je upleo u naš razgovor. Konačno me Moša zapita: 'Da li znaš druže Hribar, zašto nisi još postao general, makar da si bio odavno na tome položaju?'

Znao sam da od mog odgovora zavisi moj dalji opstanak u Armiji, ali sam svakako htio napolje jer mi je bilo dosta svih mogućih smicalica, stoga sam mu odgovorio:

'Znam druže Mošo, nisam postao general jer nisam Crnogorac'.

Moša me je pogledao bijesno: 'Marš napolje', reče i izleti on iz sobe.

Ja naravno, odem poslije par minuta, pošto mi je Gošnjak rekao da je moja molba za demobilizaciju uvažena i da se mogu smatrati civilom. Dakle, vidiš druže Vicko, to se je dogodilo sa mnom. Ali ja nemam nikakvu zlu krv niti protiv Moše ni Gošnjaka, konačno to je onda bila stvarnost i ništa više.

Kad ovu moju knjigu pročitaš, ako je budeš naravno htio, daj je nekom drugome, pa neka ljudi vide kakove smo sve muke prošli.

Mogao bi Ti mnogo toga pisati, ali ne znam da li te interesuje što se ovdje događa u zemlji kengura. Ovdje su naime Ustaše i Četnici glavna fora. Prse se na sve strane, paradiraju i grade domove, drže predavanja i hvalisaju se, kako su oni jedini bili borci protiv nacizma i fašizma, a da su se Partizani borili samo za Moskvu. Sve sam ove podatke zajedno sa slikama i isječcima iz novina poslao Subnoru u Beograd, kao i lično bio kod Koste Nađa i nedavno (prošlog Oktobra) kod Bogdana Pecotića, ali ništa po ovome nije urađeno. Ne znam zašto, ali me jako čudi

Na završetku ovog pisma želim naglasiti da nemam nikakve namjere da od ovoga imam bilo kakove koristi, čak ne očekujem ni da mi potvrdiš prijem ove knjige. Želim samo da je pročitaš i to je sve.

Tebi i Tvojoj porodici želim sve najbolje, zdravlje i sreću, pa se možda možemo još i vidjeti, naravno ako Ti to želiš, jer imam namjeru doći u Domovinu negdje u Augustu i Septembru.

Zdravo druže Vicko, Tvoj odani

Artur

Što je bilo sa Arturom Hribarom, po izlasku iz Armije, 1948. godine?

Vicko Krstulović, ministar pomorstva FNRJ, ukazao mu je povjerenje i primio ga za pomoćnika ministra.

Dana 8. Marta 1949., u Rijeci, na proslavi praznika, na zajedničkom ručku bio je i Hribar, a tu su se našli i njegova supruga i djeca, iako žive u Beogradu. Uz ispriku da njegovoj ženi nije dobro, Hribar je izveo van nju i djecu. U blizini zgrade „Jugolinije“, iz koje su izašli, bio je privezan borbeni čamac Jugoslavenske ratne mornarice. Hribar je pozvao komandanta i predstavio mu se, uz objašnjenje da je ministar Vicko Krstulović naredio da njega i porodicu odmah prevezu u Pulu. Naređenje - izvršenje.

U blizini Pule, u pogodnom momentu je Hribar s odgovarajućeg mjesta skinuo strojnicu, automatsku pušku, i uperio je na posadu! Promjena kursa plovidbe - punom snagom u najbližu luku u Italiji.

Tako je Hribar, prevarom i otmicom, s porodicom napustio Jugoslaviju. Od tada Vicko ga više nikada nije vidio. Čovjeka koji je uperio pušku na naše mornare.

Milka Planinc, 1924. - 2010.

Djevojačko prezime Malada. Mlada partizanka. Po povratku sa Sutjeske u Dalmaciju 1943., Vicko je Milku zaštitio od teške kazne, koju su joj namijenili rukovodioci - staljinisti, zbog pitanja morala.

32 godine kasnije, predsjednica CK SKH Milka Planinc, na sjednici Predsjedništva CK SKJ, održanoj 24.3.1975. na Brionima, obraćajući se Titu i ostalima, pored ostalog kaže: „Recimo, jedno veliko ime za područje Dalmacije, Vicko Krstulović. Drugovi, što on sve priča i govori, to nema nikakve drage veze s jednim osjećajem odgovornosti prema Savezu komunista. Sve redom napada i nas, pa onda dalje, nikoga ne štedi. Ali su velike dileme što činiti tu. Stane (Dolanc) je nešto u početku rekao zgodno. Neke je zaista možda bolje pustiti da prežive kao takvi nezadovoljnici nego otvarati proces u Partiji oko njih.“

Tito naravno suglasan, iako bi više volio da može Vicka javno politički likvidirati. A ne može. To mu je trajni problem, od 1941., od Neretve, Visa pa dalje.

Nije zabilježeno da je neki član Predsjedništva CK SKJ postavio pitanje prava na takav odnos prema članu KPJ od 1922. godine.

Milka Planinc postala je predsjednica Saveznog izvršnog vijeća 1982. godine. Vicko je doživio i njen odlazak sa dužnosti 1986. godine.

Duro Tiljak i Marijan Detoni

Istaknuti umjetnici, slikari, zajedno su iz Zagreba otišli u partizane. Na Sutjesci Detoni je bio u grupaciji s Vickom Krstulovićem i njegovom porodicom. S Visa Tiljak i Detoni odlaze u Italiju. U mjestu Kocano, gdje je bio i Vladimir Nazor, Detoni i Tiljak su davali Maksimu

Krstuloviću, čiji su talent uočili, prve poduke iz crtanja i osnova slikarstva. Ponovo su sreli Maksima na Likovnoj akademiji u Zagrebu, koju je pohađao od 1952. godine.

Živko Jeličić, 1920. - 1995.

Jedan od pjesnika - modernista, partizan. Sudjelovao u radu Konferencije kulturnih radnika Dalmacije 1943. na Hvaru. Romanopisac prevođen na mnoge jezike, profesor, angažirani intelektualac. U intervjuu Nedjeljnoj Dalmaciji 1987. godine, za ratne prilike kaže:

„Za slobodniju poetsku misao, iskrenije osobno izražavanje tada se obilježavalo, izopćavalo i u nekim slučajevima i nestajalo. Onda je jedini uzor i kalup bio Zogović, a što je ostajalo izvan tog kalupa - striglo se, nije bilo u okviru idejne i poetske šeme. Mnogi intelektualci i literati Dalmacije, koji danas mnogo znače za hrvatsku književnost i kulturu, imaju mnogo toga zahvaliti Vicku Krstuloviću i Oblasnom komitetu što nas je očuvao i zaštitio, jer je stvarno Zogović i na Visu 1944. godine pokušao da raščisti s 'dekadentima'. A Vicko je pokazao bezgranično razumijevanje da sačuva onda zaplašene, kod mnogih ljudi neshvaćene i sprdnji izložene umjetnike."

Vicko krvavih nogu i očiju punih suza

„Ljetna žega. Vis, srpnja 1944. godine. Zrak se usijao, samo se cvrčci čuju. Svaki dan nad Visom prolijeću avioni naših zapadnih saveznika, idu na bombardiranje naftnih polja u Ploeštiju, preko Visa se vraćaju nazad u baze.

Zatekao sam se jednog prijepodneva pred kućom u Visu, gdje je bio smješten Oblasni komitet KPH za Dalmaciju. Bili su tu drugovi Vicko, Ćećo (Svetislav Stefanović), Baja (Ante Jurjević), Maks Baće, Miloš Žanko, Jerko Radmilović, Drago Gizdić i drugi. Sjede i razgovaraju, iz daljine se čuje zvuk velikog 'Liberatora', mi smo ih zvali 'leteće tvrđave'. Ugledali smo ga u daljini, iz njega je ostajao trag crnog dima, bio je pogođen i nastojao je doći do viškog aerodroma, da se tu spusti. To je bila redovna pojava otkad smo napravili aerodrom na Visu.

Čulo se da motor aviona trokira, muči se i vidjelo se da neće stići do aerodroma. Piloti su iskočili i pustili da avion padne u more. Gledali smo padobrance, male crne točkice na beskrajnom plavom nebu. A onda odjednom - bijeli padobran!

Jedan pilot je polako plovio i vidjelo se da će past u more, a ugledali smo i drugog, iznad nas, koji se previše brzo približavao. Njemu se padobran nije otvorio kako treba, samo dio. On je pao iza vrha brda, blizu nas.

Još dok je padao Vicko je skočio i brzo trčao uzbrdo, sam. Nitko drugi nije se makao. Gledao sam Vicka kako se probija kroz drače i ubrzo je nestao s vidika. Baja je rekao: 'Ala, ča je ovi zalipija!'. Svi ostali su šutjeli, svi smo čekali.

Nakon kraćeg vremena, meni se činilo strašno dugo, ugledali smo Vicka kako se spušta prema nama. Bose noge, do kolina, bile su mu krvave, u očima sam mu vidio suze. Nije ništa govorio. Sve je bilo jasno.

Od tada Vicka volim. Svi smo mi znali tko je Vicko. A ovo govori sve o njemu i zašto su ga ljudi voljeli i išli za njim. I u vatru kad triba!"

Ovo mi je ispričao akademik Živko Jeličić, u svojoj kući u Splitu, u ljeto, srpnja 1987. godine. U razgovorima smo proveli popodne i večer. Zvao me je da dođem, u vezi njegove inicijative da se objavi monografija o Maksimu Krstuloviću, mom pokojnom bratu. Knjiga je i objavljena, skromna, ali su je ipak dočekali Vicko i Lucija, s tugom i ponosom na izgubljenog sina. Ne bi se to desilo da nije bilo upornosti i borbenosti Živka Jeličića, nekada mladog partizana pjesnika.

Skandal u ambasadi Velike Britanije u Beogradu

Godine 1973. bila je 30. godišnjica bitke na Sutjesci. Tim povodom doputovao je u našu zemlju i Bil Dikin, koji je učestvovao u toj borbi, nakon što je pristigla prva britanska misija kod Vrhovnog štaba.

U rezidenciji Đugalda Stjuarta, britanskog ambasadora u Beogradu, bio je prijem. Među gostima su i Koča Popović i Dikin, koji upravo razgovaraju sa Stjuartom. U neposrednoj blizini su i Vojmir Kljaković, pukovnik, i major Kostić, koji su pripremili jugoslavensko izdanje Dikinove knjige, pod naslovom *Bojovna planina*.

Pristigao je i general Fabjan Trgo, načelnik Vojnoistorijskog instituta JNA, šef Kljakoviću i Kostiću

Kad je ugledao Koču Popovića u razgovoru s ambasadorom i Bilom Dikinom, glasno, provokativno, pita Kljakovića i Kostića: „Vidite li vi k'o je tu?! Onda mi idemo kad su takvi gosti prisutni! Kape uzmi i kreni!“

Što su podređeni i učinili, napustivši prijem za generalom Trgom.

Ovo je bila demonstracija odanosti Vrhovnom komandantu i pokazivanje da se Koča Popović tretira kao „neprijatelj“.

Te iste godine, ranije, general Trgo je organizirao da komandant Prve proleterske divizije Koča Popović za armijski list *Front* da veliki intervju o Prvoj proleterskoj i borbama na Sutjesci. Nakon razmišljanja Koča je odlučio da to prihvati, kao dug prema istini, i govorio je o svim bitnim momentima Prve proleterske. Danima je govorio i objašnjavao sve važne događaje vezane za tu jedinicu, koju je on vodio. To je snimano na magnetofon. Kada je sve završeno i prekucano, umjesto da bude objavljeno u *Frontu*, general Trgo je snimljeni materijal dostavio Kontraobavještajnoj službi JNA i Upravi bezbednosti Generalštaba JNA, s napomenom da Koča istupa protiv Vrhovnog komandanta.

Na isti način general Trgo je postupao i prema Vicku Krstuloviću.

Viktor Kučan

Autor je djela „Sutjeska - dolina heroja“, kao i više studija i članaka. Utvrdio je, višedecenijskim ličnim radom, imena svih boraca koji su učestvovali u bici na Sutjesci. To nisu nikada učinili nadležni vojni instituti ili državni organi, kao ni organizacije Saveza boraca. Kučan je prvoborac naše NOB, kao i drugi članovi njegove obitelji. Bio je uhapšen od ustaša i sproveden u logor Jasenovac. Razmjenom je oslobođen 1942., u grupi s Andrijom Hebrangom, Mladenom Ivekovićem i drugima.

Učestvovao je u borbama na Neretvi i Sutjesci. Teško je ranjen u borbi za oslobođenje Beograda. U ratu je bio politički komesar brigade, a poslije rata komesar divizije i nastavnik

na Vojnoj akademiji, gdje je predavao vojnu historiju. Penzioniran je u činu pukovnika 1972. godine.

Kratki podaci iz Vojnog leksikona prikrivaju životnu dramu koju je morao preživjeti Viktor Kučan. Godine 1948. kada je uhapšen Andrija Hebrang, osumnjičeni su i drugi koji su razmijenjeni 1942. godine. Kučan je saslušavan od UDB-e i KOS-a, a nakon toga zaustavljen u vojnoj karijeri. Upućen je na Vojnu akademiju za predavača. Tako nije mogao postati general, što je on zaslužio. Prije Drugog svjetskog rata kao grafički radnik postao je član revolucionarnog pokreta i hapšen.

Rođen je 1917. kod Bjelovara u Hrvatskoj, a umro 1999. u Beogradu.

STALJINISTIČKE METODE

Među imenima 22.148 boraca su i podaci koje su Viktoru Kučanu dali moji roditelji. U toku bitke na Sutjesci oni su bili u grupaciji s Vrhovnim štabom NOV i POJ, koji je u svom sastavu imao 565 boraca, od toga je 47 žena.

Na strani 48, knjige „Borci Sutjeske“, abecednim redom, navedena su imena:

„KRSTULOVIĆ Petra LUCIA, borac pri VŠ, rođena 1909., Gata, Omiš, domaćica, Jugoslavenka, u NOB od 1941., član KPJ od septembra 1943. godine.
KRSTULOVIĆ Vicka MAKSIM, borac - dječak u prištapskim jedinicama VŠ, rođen 1933., Split, đak, Jugoslaven, u NOB od 1942. godine.
KRSTULOVIĆ - PETROVIĆ Vicka NATAŠA, djevojčica u prištapskim jedinicama VŠ, rođena 1933., Split, učenica, Jugoslavenka, u NOB od 1942.
KRSTULOVIĆ Vicka VIBORG, dječak u prištapskim jedinicama VŠ, rođen 1938., Split, Jugoslaven, u NOB od 1942.
KRSTULOVIĆ Marka VICKO, komandant rasformirane 9. dalmatinske divizije, na raspoloženju u VŠ, rođen 1905., Split, radnik, Jugoslaven, u NOB od 1941., član KPJ od 1922., član CK KPJ od 1940., vijećnik Prvog i Drugog zasjedanja AVNOJ-a, krajem rata ministar u vladi NR Hrvatske. Odlikovan Ordenom narodnog heroja. Umro u Splitu 28. septembra 1988.“

„Komandant rasformirane 9. Dalmatinske divizije“...?!

Zaustavimo se ovdje. Knjiga Viktora Kučana objavljena je 1996. godine u Beogradu. U prethodnoj njegovoj knjizi, „Sutjeska - dolina heroja“, nema ni spomena o članovima porodice Krstulović. Dat je prostor samo Titu. Na strani 198. u toj knjizi objavljena je velika fotografija, s legendom koja glasi: Dalmatinske jedinice posle proboja iz obruča na Sutjesci. Međutim nema tu jedinica, na fotografiji je grupa od 15 ljudi i 5 konja, a u prednjem planu je Vicko Krstulović. Takvom formulacijom izigrana je svaka mogućnost da se Vicka i članove njegove porodice na toj slici, makar i spomene. Na drugim fotografijama akterima su objavljena imena. Još je važnije istaknuti da se u knjizi ne nalazi fotografija Koče Popovića, niti je jasno ukazano da je on svojom inicijativom bitno doprinijeo da Prva proleterska razbije njemački obruč i omogući i drugima proboj na Sutjesci. Nema fotosa Peke Dapčevića, a na jednoj fotografiji vidi se štab Sedme banijske divizije i komandant Pavle Jakšić, ali nema njegovog imena.

Sedamdesetih godina Tito i Izvršni komitet CK SKJ bave se Vickom i daju naredbu za likvidiranje izdavačkog poduzeća „Jugoslavija“ iz Zagreba i zabranu časopisa *Bratstvo - Jedinstvo*. Pošto je Vicko odbio diktat vrhovnih organa SKJ i SKH, iza kojih je stajao Tito, suđeno mu je 1978., baš na 73. rođendan 27. aprila, u Okružnom sudu u Zagrebu. Vicko nije htio da ide na razgovore u CK SKH sa Jurom Bilićem i Duškom Dragosavcem. Drugovi Todor Vujasinović i general Petar Stante - Skala, pod pritiskom Branka Mikulića, Hamdije Pozderca, Sergeja Krajgera i Lidije Šentjur, povukli su svoje potpise i dali ostavku u Izdavačkom savjetu poduzeća „Jugoslavija“.

Na suđenje u Zagrebu Vicko je iz Beograda doputovao vlakom, sa štakama i slomljenom nogom u gipsu. Tih dana, za 1. Maj 1978., list *Narodna armija* objavljuje veliki intervju s Vickom pod naslovom „Partija me je zadojila, revolucija odgojila“. Što je interesantan podatak i ohrabrenje, jer govori da vlast ne može istovremeno baš sve držati pod kontrolom.

Poduzeće „Jugoslavija“ je likvidirano, sudac je ubrzo unaprijeđen u člana Vrhovnog suda SR Hrvatske, a Vjesnik je objavljivao klevetničke tekstove protiv Vicka, koje je pisao novinar Joža Vlahović. Vicku nije data mogućnost da javno odgovori. Nije se završilo na tome.

Naprotiv. Snage u Partiji i društvu, koje su dugoročno radile na rušenju i kompromitaciji revolucionara jugoslavenske orijentacije, izvele su specijalnu operaciju. Objavljena je knjiga *Klopka za koljače*, u koju je ugrađena laž da je Vicko 1941. bio uhapšen od ustaša i odmah pušten. Autor knjige je stavio lažno ime Goran Vuković, a izdavač je Spomen područje Jasenovac!

Godine 1986. Vicko je na naučnom skupu o Dalmaciji, javno progovorio o klevetama i podvalama koje su mu pripremane s vrha vlasti, o čemu je Politika objavila članak *Klopka za heroja*. Tada je autor falsifikata javno priznao da je napravio grešku. Naravno nije otkrio tko je stvarni autor i naredbodavac za proizvodnju te „greške“.

Nakon što su RSUP SR Hrvatske i Savezni SUP ignorirali krivičnu prijavu Vicka Krstulovića protiv klevetnika Gorana Vukovića, isto tako su neaktivni ostali Savezni i republički javni tužioci. Nakon izvinjenja pisca knjige javnost Jugoslavije je saznala da se zove Gabro Vidović. Nekadašnji partizan, major OZNE Ivana Krajačića - Steve. Ti ljudi, kadrovi Staljina, Tita i Hebranga naravno da su dobro znali da Vicko nije hapšen od ustaša, niti je s njima pravio kombinacije, nego ih je nazvao izrodima hrvatskog naroda i tako se i odnosio. A pregovore i dogovore s ustašama 1941. su tajno vodili drugi visoki funkcioneri Partije. Vicko je bio njihov trajni principijelni protivnik. Zato je i montirana kleveta baš protiv njega.

Rat je završen, naša Jugoslavenska armija dobila je 63 generala. Ni jedan nije Dalmatinac. A najviši čin je imao Vicko Krstulović kao pukovnik NOVJ, od novembra 1943. g. Predratni oficiri Josip Škorpik, Rudolf Primorac i Josip Černi bili su profesionalni vojnici, a nisu izrasli u komandante kao partizanski borci Dalmacije. Oni jesu na kraju rata proglašeni generalima, a Andrija Božanić, Ante Banina, Stanko Parmač, Ljubo Truta, Bogdan Pecotić, Maks Baće, Ivica Kukoč, Ivan Guvo, Obrad Egić, Branko Dude, Toni Biočić, Stevo Opačić, Ivo Purišić, Drago Živković, Mate Staničić i drugi istaknuti vojni rukovodioci Dalmacije nisu postali generali naše vojske do kraja rata. Činjenica je da su već marta 1944. godine dobili činove general-lajtnanta Aleksandar Ranković, Sreten Žujović, Milovan Đilas i Ivan Milutinović, koji nisu imali funkcije u našoj vojsci, niti su bili komandanti jedinica. Tako se omogućilo ovoj

četvorici, po Titovom izboru i odluci, da budu u istom rangu s Kočom Popovićem i Pekom Dapčevićem. Tim potezom Tito je pokazao superiornu, ličnu nadmoć.

Eto, tako se pisala historija NOB dok je Tito bio živ. Priznanja su se mogla odavati samo njemu, i znatno skromnije poginulim borcima. Tako se i moglo dogoditi da javnost ne zna o zaslugama i doprinosu Vicka pobjedi Revolucije i uspjesima na ratnom polju. Nije se našao umjetnik da napravi Vickovu bistu ili spomenik, a nema ni uličice koja bi nosila njegovo ime, makar samo u Dalmaciji. Neke činjenice o Vicku Krstuloviću treba staviti javnosti na uvid.

Tko je prvi:

1. Pozvao u borbu hrvatski narod Proglasom Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, od 12.4.1941. ne čekajući na 4. juli 1941.

2. Pavelića i režim „NDH“ nazvao je zločinačkom bandom.

3. U tom Proglasu, od 12.4.1941., naveo je da će biti konclogora.

4. Narušio subordinaciju prema CK KPH, to je sukob Pokrajinskog komiteta i Centralnog komiteta KPH, povodom stradanja prvih partizanskih odreda Dalmacije.

5. Dao je strategijsku viziju oružane borbe - Okrenimo se Dinari i Bosni.

6. Sa Svetislavom Stefanovićem - Ćećom 1942., posredovao je u kontaktu Tita i Hansa Otta, zarobljenog njemačkog inženjera.

7. Govorio je o nužnosti stvaranja Ratne mornarice NOVJ, na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću 1942.

8. Titu je objašnjavao mogućnost borbe na moru i doveo mu Velimira Škorpika, mladog pomorskog oficira, da i on pokuša Tita uvjeriti u mogućnost stvaranja Ratne mornarice.

9. Odbio Titovo pogrešno naređenje o ranjenicima u Četrvtoj ofenzivi 1943.

10. Sprječavao je strijeljanje četnika na desnoj obali Neretve, što su činile jedinice pod komandom Peke Dapčevića i Mitra Bakića. Borac Duško Ercegović svjedočio je da je Vicko pozivao mlade crnogorske četnike u naše redove, a ako neće neka se vrate kući.

11. Jedini je doživio lišavanje položaja komandanta divizije, jer je Tito rasformirao Devetu dalmatinsku diviziju nakon što je spasila ranjenike i donijela ih do Glavatičeva.

12. Nakon Sutjeske, u augustu 1943., Titu je predlagao novu strategijsku orijentaciju borbe - Širokim frontom na Jadran. Nije usvojeno.

13. Oslobođeni grad Split, u septembru 1943., je vodio 17 dana ogorčene borbe s Nijemcima. Split je bio prvi veliki grad oslobođen i branjen u Evropi.

14. Brodom „Bakar“, oktobra 1943., uputio je misiju NOVJ u strane vode i stranu zemlju, da uspostave vezu sa Saveznicima.

15. Tako je istaknuta zastava nove Jugoslavije u inostranstvu.

16. Osnovao je vojne baze i politička predstavništva nove Jugoslavije u inostranstvu, u Italiji.

17. U ratu je organizirao konferenciju kulturnih radnika i umjetnika Dalmacije, na Hvaru 1943. godine.

18. Uvidio da se otok Vis mora odlučno braniti i pretvoriti u centar slobodne Jugoslavije. Tu se opet suprotstavljao naredbama Tita i Vrhovnog Štaba, sve do januara 1944., kada konačno Tito odobrava Vickov plan.

19. Doživio je da Nijemci stižu na Vis, kao zarobljenici dalmatinskih partizanskih jedinica.

20. Tražio je od Vrhovnog štaba i Glavnog štaba Hrvatske napad na logor u Jasenovcu - jer imamo divizije i korpuse.

21. Predložio je Titu da Josip Černi, predratni mornarički oficir, postane komandant Ratne Mornarice NOVJ, da dr Josip Smodlaka postane prvi naš ministar vanjskih poslova i da dr Ljubo Leontić postane član Predsjedništva AVNOJ-a.

22. Jedini je politički sekretar u Komunističkoj partiji Jugoslavije kojem su smanjene nadležnosti spuštanjem Pokrajinskog komiteta u Dalmaciji na nivo Oblasnog komiteta, to je jedinstven slučaj.

23. Jedini je vojskovođa i komandant zone i divizije partizana Dalmacije, kojem su oduzete vojne nadležnosti rasformiranjem divizije i Zone 1943. godine i osnivanjem 8. korpusa, kojem je postavljen komandant van Dalmacije.

24. Poduzeo je sve korake da nam Britanci ne zauzmu otoke i obalu, spoje se s četnicima i stvore situaciju kao u Grčkoj.

25. Predložio da se 6. Lička divizija nazove imenom Nikole Tesle, našeg slavnog Jugoslavena, Srbina iz Like, rodoljuba koji je podržao borbu partizana.

28. Ušao je u principijelni sukob sa sekretarima CK KPH, hrvatskim nacionalistima Hebrangom i Krajačićem.

27. Kao član najvišeg organa KPJ, Centralnog komiteta, do kraja rata bio u uniformi i rat završio u Trstu, sa IV Armijom.

28. Kao partijski i vojni rukovodilac Dalmacije u ratu, sa ugledom i zaslugama priznatim u narodu, završio rat kao pukovnik NOVJ, a ne general.

29. Zaslužan je za formiranje u Splitu prve narodne vlade Hrvatske 1945. godine.

30. Ušao je u sukob s Katoličkom crkvom, odbivši mogućnost da biskup Bonefačić prisustvuje proglašenju Vlade Hrvatske. Tito je odmah po završetku rata, 1945., nepotrebno imao susret s kardinalom Stepincem, iako se sve dobro znalo o njegovoj ulozi u Pavelićevoj strahovladi.

31. Štitio mladog pjesnika Živka Jeličića od Zogovića, Đilasa i Žanka.

32. Štitio je pisca Đorda Milišu, koji je objavio istinu o logoru Jasenovac već 1945., to je izazvalo protest Vatikana.

Na kraju, ono što razlikuje cijelu porodicu Krstulović, na čelu sa Vickom, od Tita, Kardelja, Rankovića, Đilasa i drugih je činjenica da su svi članovi Vickove obitelji bili na Neretvi i na Sutjesci. Taj podatak govori više nego odlikovanja i činovi, koje dijeli vladar. A odlazak u partizane porodice Krstulović nije odluka Tita i Politbiroa. Vickova životna putanja je sudbina čovjeka koji je imao duži partijski staž od Tita, nije se „školovao“ u Moskvi, niti je njegova porodica ikada primala „Crvenu pomoć“.

Decenijama je sakrivana istina o sudbini Devete dalmatinske divizije, tako da je i Kučan morao dati, logički neodrživu, formulaciju o „komandantu rasformirane Devete dalmatinske divizije“. Nema divizije, nema ni komandanta, po Titovoj odluci. Tu situaciju nije mogao 1996. razriješiti ni dobronamjerni autor Viktor Kučan. Neka ovo ostane kao spomenik činjenici da laž ne može trajati vječno.

Među poginulima na Sutjesci iz Beograda je 25 boraca, iz Zagreba 4, iz Kragujevca 28, iz Imotskog 77, iz Ivangrada 9, iz Ivanjice 8, iz Hvara 105, iz Gornjeg Milanovca 8, iz Bileće 28, sa Brača 87, sa Cetinja 40, iz Knina 256, iz Kolašina 46, iz Kraljeva 9, iz Livna 206, iz Nikšića 131,

iz Omiša 140, iz Sarajeva 18, iz Splita 550, iz Jagodine 7, iz Šibenika 560, iz Užica 19, iz Trogira 258, iz Vrginmosta 61, iz Vrgorca 113, iz Zemuna 5, iz Zenice 9, a sa otoka Mali Iž 63 borca. Ovo je samo dio podataka. Godine 1945., na kraju rata, bilo je živih 19 narodnih heroja Jugoslavije. Ni jedan Dalmatinac. Vicko je taj orden dobio tek 1952., a bio je u ratu od 1941., s čitavom užom i širom porodicom. Koča Popović, naš najbolji komandant, orden je dobio 1953., nakon pobune boraca Prve proleterske. A Ivan Ribar i Vladimir Nazor nikada nisu dobili to zasluženo priznanje. Ako oni nisu heroji za primjer generacijama, otvaraju se sva pitanja smisla etike.

I ove brojke će vječno govoriti o borbenosti i žrtvama partizana Dalmacije. To su oni za koje je Tito rekao da se u njih i Vicka razočarao.

Tih 120 hiljada hrabrih sinova i kćeri Dalmacije išlo je u borbu vođeno idejama Komunističke partije Jugoslavije, a Vicko je ostao ponosan jer im je bio na čelu, kao partijski i vojni rukovodilac. Pravo je pitanje koliko se tih boraca, onih koji su sve preživjeli, razočaralo u Tita? Istina je okrutna, ali neophodna za život dostojan čovjeka.

***

Nisam zaslužan za izbor roditelja, ali imam dug istine prema njima i mnogim hrabrim, vrijednim i skromnim ljudima. Koji nisu sebe žalili. Još davno mi je otac Vicko znao reći: „Sokole moj, ti si moja strateška rezerva!“. A majka Lucija me je učila da se sve može kad se hoće i „znanje je jedino što ti nitko ne može uzeti!“.

Kad pomislim na moje roditelje, uvijek ih vidim kako čitaju. Prva knjiga koju je zauvijek zapamtila Lucija bila je „Mati“ Maksima Gorkog.

Mladom Vicku policija je zaplijenila Barbisa, Bretona, Aragona, Londona, Misterije Pariza, slike Mirka Kujačića, Rozu Luksemburg, Lenjina, Marksa, Engelsa i Staljina i još puno toga. Nije im vrijedilo. Vicka nisu zaustavili, a sami nisu ništa naučili.

***

Vicko Krstulović je revolucionar koji je izgubio sina, Jugoslaviju i život.

DEKAPITACIJA DALMACIJE 1943. - 1945.

Poraz hrvatske politike za Jugoslaviju u 20. vijeku

EPILOG KOJI TRAJE

Od 1945. godine službena, državno – partijsko - vojna, historiografija stvarala je i utemeljila predstavu o dvije partizanske republike, koje su stvorene u toku Narodno-oslobodilačke borbe. To su: Užička i Bihaćka republika, iz godina 1941. i 1942. Njihov značaj i domet tumačeni su isključivo kao zasluga i vizija Tita i njegovih bliskih suradnika.

Nije objašnjeno da su pokušaji stvaranja stabilnog, trajnog centra, kako u Užicu, tako i u Bihaću završeni neuspjehom i hitnim povlačenjem, odnosno odstupanjem u neredu pred neprijateljem. U toku 1941. godine, nakon julskog proglasa CK KPJ o ustanku, Tito i članovi rukovodstva imali su pogrešnu procjenu ratne situacije u zemlji i svijetu i na tome građenu iluziju da će Crvena Armija ubrzo poraziti njemačke divizije u SSSR i da će već u septembru ili nešto kasnije sovjetske trupe stići i u Jugoslaviju.

Svi pojedinci, članovi KPJ ili vanpartijci, a koji jesu bili za borbu protiv okupatora i koji su imali znatno realnije ocjene o težini situacije i dužine trajanja rata - bili su izloženi kaznenim mjerama od strane rukovodstva CK KPJ, odnosno CK KPH. Njima su izricane ocjene ravne kazni, da su „oportunisti“, „likvidatori“, da „siju nevjericu u nepobjedivu Crvenu Armiju“ i tome slično. Tragičnih nesnalaženja, sukoba i nametanih ocjena i mjera bilo je u svim našim zemljama, od Slovenije do Makedonije.

Centralno, vrhovno rukovodstvo KPJ, sa Titom na čelu, nalazilo se u Beogradu do septembra 1941. godine. Iz Beograda je u julu upućen proglas o općenarodnom oružanom ustanku. Nije data mogućnost rukovodstvima na terenu da elastično, postupno primjenjuju borbene mjere, od pasivne rezistencije do općeg otpora i oružane borbe protiv neprijatelja.

Srbija je prva krenula sa oružanim akcijama partizana, što je prisililo njemačkog okupatora da već koncem jula i početkom augusta prikupi i pokrene tri njemačke divizije protiv partizana na Kosmaju, u blizini Beograda. U tim borbama s Nijemcima tada je poginuo i Branko Krsmanović, španjolski borac, član Glavnog štaba za Srbiju, kojem je komandant bio Sreten Žujović - Crni.

Iako se radi o periodu juli - august 1941. godine i borbenim akcijama tri njemačke divizije, jugoslavenska službena historiografija je ove činjenice uporno prešućivala i tvrdila da je Prva neprijateljska ofenziva započela u septembru 1941. godine. Tako se navodilo da su cilj neprijateljske ofenzive bili Tito i Vrhovni štab, a da se u njegovoj blizini nalazio i Glavni štab za Srbiju. Tako taj Štab dobiva značaj jedino po tome što se nalazi u blizini Vrhovnog, što bi trebalo da upozorava na hijerarhiju važnosti po položaju, potpuno zanemarujući dotad ostvarene borbene aktivnosti.

Ostao je uglavnom nepoznat i nije populariziran podatak da je pravoslavni pop Vlado Zečević u partizane doveo oko pet stotina boraca, koji su u ustanak krenuli kao četnici. Sam Zečević je postao član Vrhovnog štaba NOVJ, ali ne i general naše partizanske vojske. U rezervu je preveden u činu pukovnika. Brojni generali JNA ne mogu se pohvaliti da su u početku ustanka ili kasnije uspjeli na partizansku stranu dovesti toliko boraca.

U ljeto, jula 1941., u Zagrebu i Hrvatskoj bila je kritično teška situacija za članove i rukovodstvo Komunističke partije Hrvatske. Na čelu KPH i njene vojne komisije bili su Rade Končar i Andrija Hebrang. Oni nisu uspjeli organizirati ustaničke akcije u gradu ili na terenu, a u međusobnim trvenjima i sukobima na relaciji CK KPH - Mjesni komitet KPH za Zagreb, upropastili su akciju za spašavanje najistaknutijih komunista iz zatvora Kerestinec. Tako je Komunistička partija Jugoslavije izgubila najumnije partijske kadrove.

Od 1941. godine do kraja SFR Jugoslavije bila je apsolutna partijska i državna tajna da su Andrija Hebrang i Vladimir Bakarić, od 17. aprila 1941., ulazili u razgovore i kombinacije sa ustaškim visokim funkcionerima o mogućnosti legalizacije KPH u ustaškom režimu, koji je do 22.6.1941. godine bio u „prijateljskim“ odnosima sa SSSR, kao i njegovi tvorci i gospodari - Njemačka i Italija.

SSSR je priznao nestanak Jugoslavije i vođeni su tajni pregovori o priznanju NDH od strane SSSR i o uspostavljanju diplomatskih odnosa.

Dok se ovo odvija Centralni komitet KPJ i Tito imaju sjedište u Zagrebu, kako je bilo i do početka rata. Generalni sekretar KPJ nije obaviješten od Hebranga i Bakarića u što su se upustili. Na njihove postupke Tito biva upozoren s dvije strane: jedna je partijska veza - predstavnik Kominterne Josip Kopinič, a druga je masonska.

Svjestan svih okolnosti, a istovremeno nemoćan da energično riješi situaciju, Tito se u maju hitno prebacuje u okupirani Beograd, s pretpostavkom da bi lako mogao pasti u ruke ustaša ili Nijemaca, ako CK KPJ i on ostanu u Zagrebu.

Prije partijskih rukovodstava KPJ i KPH, 12. aprila 1941. godine, u Splitu Vicko Krstulović i Ivan Lučić - Lavčević pišu letak - proglas, kojim pozivaju hrvatski narod da zajedno sa svim narodima Jugoslavije stupi u borbu protiv okupatora i ustaša. U tom letku oni ističu da „Pavelić predvodi plaćeničku bandu“ i upozoravaju da „ustaška vlast sprema najcrnju reakciju, neviđeni teror, nasilja, koncentracione logore i strijeljanja na hiljade nedužnih i čestitih sinova našeg naroda“.

Ovaj letak napisan je pet dana prije potpisivanja kapitulacije u Beogradu, odnosno pet dana prije započinjanja razgovora Hebranga i Bakarića s vodećim ustaškim glavarima. Vicko, isto kao i Tito, nije znao ništa o ovim razgovorima i kombinacijama. Tito je ubrzo saznao za sve, a Vicko tek znatno kasnije. Poslije rata.

U Beogradu Tito, poučen saznanjima o postupcima i stavovima rukovodilaca KPH, odlučuje da u Hrvatsku pošalje Vladimira Popovića. Ovaj dolazi u Zagreb kao opunomoćeni delegat CK KPJ, sa mandatom da „svim sredstvima“ provede liniju KPJ o ustanku. Tako je Popović bio na čelu operativnog partijsko-vojnog rukovodstva u Hrvatskoj. Njegova je riječ bila odlučujuća. On je bio u Španjolskoj, ali nisu pobliže poznata njegova tamošnja funkcija i rad, a zna se da nije istaknuti vojnik, kao što su bili Koča Popović, Peko Dapčević, Ivan Rukavina, Kosta Nađ, Petar Drapšin i drugi.

U Zagrebu su tokom jula 1941. godine održane sjednice CK KPH, na kojima je autoritarno vodstvo - Vladimir Popović, Rade Končar i Andrija Hebrang postavilo zahtjev da se odmah krene u opći oružani ustanak.

Svojim stavom o postupnosti kretanja ka općoj oružanoj borbi Vicko se, objektivno, suprotstavio direktivi ove trojice, a posredno i naredbi Tita i Politbiroa CK KPJ. Međutim, direktiva rukovodstva se ipak morala provesti i rezultat je poznat. U augustu 1941. nastradali

su Prvi splitski partizanski odred, Šibenski i drugi. Dogodilo se upravo ono na što je upozoravao Vicko na sjednicama CK KPH.

Rukovodstvo CK KP Hrvatske svalilo je krivicu na Vicka Krstulovića i Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju. Pored kažnjavanja Pokrajinskog komiteta Dalmacije kolektivnim ukorom, koji je PK odlučno odbio na Vickovu inicijativu, došlo je i do kritične situacije u odnosima hrvatskog i dalmatinskog partijskog rukovodstva. Centralni komitet je Pokrajinskom komitetu zaprijetio raspuštanjem čitave organizacije komunista u Dalmaciji!

To se ipak nije dogodilo jer je politički sekretar PK KPH Vicko Krstulović principijelno, uporno argumentima dokazivao da je Centralni komitet nametnuo način i vrijeme polaska partizanskih odreda u borbu, iako je bilo jasno da će tragično stvar završiti. U Split je iz Zagreba došao politički sekretar CK KPH Rade Končar. Nakon što je upoznao prave prilike u Splitu i Dalmaciji, uviđajući neopravdanost ocjena Centralnog komiteta o Dalmaciji, napisao je pismo CK KPH i naglasio da drugovi u Dalmaciji i sami mogu uspješno voditi stvar.

Indikativno, a javnosti nepoznato, je da Tito i Politbiro CK KPJ nisu smijenili Popovića, Končara i Hebranga za katastrofu Kerestinca.

Nakon partijske istrage koju je u ime CK KPJ vodio u Zagrebu Blagoje Nešković, rukovodstvu CK KP Hrvatske su izrečene blage kazne. Oni nisu smijenjeni, a o odgovornosti Hebranga i Bakarića nije bilo govora, iako je jasno da su odnosima s ustašama razbijali jedinstvo Komunističke partije Jugoslavije.

Tako se pokazalo da je organizacija komunista u Dalmaciji žrtva pogrešnih direktiva partijskog vrha KP Hrvatske i da je zbog otpora višem forumu, iako argumentiranog i opravdanog, kažnjena. U odnosu prema Vicku i partijskoj organizaciji Dalmacije nije bilo popustljivosti i kompromisa, a očito je da se ništa nije blagovremeno poduzelo prema Hebrangu, Bakariću, Končaru i Popoviću i njima Tito i Politbiro nisu prijetili, iako su ovi ulazili u nedopustive odnose sa neprijateljem i nisu pohapšeni od ustaša, a upropastili su živote najboljih komunista, koji su bili zatvoreni u Kerestincu.

Do danas javnosti nije dostupno jasno objašnjenje zašto je partijski kažnjen samo Josip Kopinič, koji je s razlogom ukazivao na pogrešne i opasne poteze Hebranga, Bakarića i Končara. Kome je ukazivao? Centrali u Moskvi i Titu. Trajno negativan odnos vlasti i zvaničnih historičara prema Kopiniču ogledao se i u činjenici da nije odlikovan ordenom Narodnog heroja, nije postao ni general u našoj armiji, a nije se žalilo truda od brojnih pera da ga pokušaju definirati kao radiotelegrafistu Moskve. Titu je na vrijeme dao podatke o Hebrangovoj izdaji, kao što je i 1948. godine unaprijed javio Titu da Staljin sprema napad na njega i KPJ.

Stare i nove generacije Jugoslavena nisu nikad dobile odgovor na pitanje: zašto je Tito, iako je znao, tolerirao Hebrangovu i Bakarićevu izdaju jugoslavenske linije KPJ? Koji su odnosi, moguće znatno prije 1941., uspostavljeni između Tita i Hebranga, između Tita i Bakarića, između Tita i Ivana Krajačića („Stefana“)? Da li su ti odnosi nastali u okviru KPJ ili je, njihova trajna međusobna lojalnost, zasnivana i dugo održavana pod uvjetima i diktatom iz Moskve?

Do danas nije dostupna dokumentacija iz arhiva Moskve, Londona i Vašingtona koja bi vjerodostojno tumačila odnose koji su bili prikriveni i nisu nikada obrađeni u Jugoslaviji, prije 1991. i ratne destrukcije države.

Titov crni notes i dokumenti KPJ, koje je pažljivo čuvao još nisu objavljeni. Arhive Kominterne i Sovjetskog Saveza, nesumnjivo, imaju podatke o Titu, Hebrangu, Krajačiću, Končaru, Popoviću, Bakariću. Do danas nisu dostupni historičarima i javnosti. Tokom 2012. godine štampa je objavila da arhive SAD i arhive Ruske Federacije, koje raspolažu dokumentima o Josipu Brozu Titu, neće biti otvorene do 2030. godine u Rusiji, a u SAD do 2050. godine. Navedeno je da će tih datuma biti razmatrano do kada će dokumentacija ostati pod režimom tajne.

Tito je uoči rata 1941. godine i kasnije dosljedno zastupao liniju jedinstva KPJ i borbu za oslobođenje Jugoslavije. On nikada nije priznao nestanak Jugoslavije. Hebrang i Bakarić jesu.

Što je skrivano kao partijska i državna tajna. To nije mogao objaviti Vladimir Dedijer, jer u Jugoslaviji nije bilo izdavačke kuće koja bi to mogla učiniti, do 1990. Naravno, to Dedijer nije htio objavljivati u stranim zemljama prije nego u svojoj. Velika je zasluga Dedijerova da je, indirektno, ukazivao što se dogodilo i smatrao je to ključnim pitanjem, iako nije mogao objaviti imena.

Tek će vrijeme i dokumenti pokazati jesu li Hebrang i Bakarić postupali Titu iza leđa na svoju ruku ili po nalozima Moskve, koja aprila i maja 1941. godine poduzima korake ka uspostavi diplomatskih odnosa s talijansko-njemačkim fašističkim prirepkom zvanim „Nezavisna država Hrvatska“.

Svakako, i sama mogućnost da se u redove komunista uvuče i širi pomisao o „NDH“ kao o nekakvoj hrvatskoj državi na jasan način demonstrira patološku devijaciju ka nacionalizmu, izdajom komunističke internacionalističke ideje - koja je u datom momentu nalazila svoj izraz u borbi za slobodu Jugoslavije. Za komuniste koji nisu naginjali ka „nacionalnoj državi“ najviša vrijednost je bila sloboda Jugoslavije i pobjeda socijalizma.

Tu principijelnu liniju čitavog života zastupao je Vicko Krstulović, član SKOJ-a od 1920. godine i KPJ od 1. Maja 1922. godine. Za te ideale bio je spreman izložiti smrtnoj opasnosti vlastiti život, kao i članova svoje obitelji. Na kakvoj tradiciji, na kojoj osnovi se Vicko formirao idejno, moralno, politički i kulturno?

Rodio se i rastao u kući pod Marjanom, u Splitu, gradu koji na kamenu i od kamena živi i raste više od 1.600 godina neprekidno. Gdje svakoga dana u gradsku luku stižu i odlaze brodovi. Brodovi, simboli čovjekove pobjede nad stihijom, simboli kretanja čovjeka. Samo gledanje u vječno živo more i brodove koji plove – razvija ljudsku misao i upitanost nad fenomenom života. Iz mora smo potekli, bez mora i plovidbe čovjek ne bi opstao. Ostao bi na nivou barbara koji se na kopnu stalno tuku oko plijena, nekad stada i boljih pašnjaka, a do danas oko graničnih linija. Narodi koji nemaju obalu i slobodan pristup moru uskraćeni su za mogućnost otvorenog komuniciranja sa svijetom, oštećeni su na materijalnom i kulturnom polju. Ako imaju snage i svijesti o tome, na svaki način nastoje da nadoknade taj nedostatak vlastite pozicije. Radom, a još češće ratom.

Vicko je od oca Marka, socijaliste i nosioca crvenog barjaka, od očevih drugova i prijatelja, iz knjiga i promatranja nepravednog društva i velikog rata koji je počeo kad je on imao devet godina, odnosa medu ljudima gdje neki imaju previše, a drugi ništa - postao komunist. Iz uvjerenja koje se u praksi stalno potvrđivalo kao naprednije od stanja koje se mora mijenjati. Borbom i socijalnom revolucijom. Nadu, vjeru i zastavu dali su mu Oktobarska revolucija i Lenjin, koji je pokazao da može biti pobjednik.

Od antičkih vremena, od stare Grčke i kasnije Rima, Dalmacija je bila područje puno veće nego danas, koje se razvijalo na radu oko maslina i vinograda, na gradnji brodova, a umjetnička djelatnost u kamenu i sad je vidljiva u kamenim amfiteatrima i gradovima koji žive i danas.

Dalmacija je bila zemlja na kojoj je osnovana prva hrvatska država, koja je imala i svoju flotu brodovlja. Tokom stoljeća i pod vlašću tuđina, kao i u slobodnoj republici Dubrovnik, nikada nije prestajala borba naroda za slobodu i socijalnu pravdu. Matija Ivanić je vodio borbu prije Matije Gubca. Rodila je Dalmacija i uzdigla i Gundulića, Držića, Boškovića, Zoranića, Hektorovića, Marulića, Andriju Kačića, Cvijetu Zuzorić, Matiju Bana, Frana Supila i druge umne glave koje su se borile za narodno jedinstvo slavenskoga Juga - za Jugoslaviju.

Od naših krajeva, Dalmacija je imala dvije republike - Poljičku i Dubrovačku. Prije Francuske revolucije.

Pored komunističke ideje, Vicko je odgajan i formiran i na simpatiji i poštovanju prema ličnosti i politici Dr Josipa Smodlake, koji se zalagao za bratske odnose hrvatskog i srpskog naroda.

Polazeći 1918. iz Dalmacije, koja je imala i svoj Sabor i Vladu, a izražavajući volju naroda Dalmacije, Smodlaka je u Saboru u Zagrebu, na zasjedanju Narodnog vijeća nemoćne Države Slovenaca, Hrvata i Srba, dao odlučujući doprinos za ujedinjenje sa Srbijom u jednu državu. Morao je zaprijetiti da će Dalmacija sama izvršiti ujedinjenje sa Srbijom, ako Hrvatska neće. To je bilo prijelomno. Upravo tu zaslugu Smodlake hrvatski i srpski nacionalisti zdušno odbacuju.

U novoj državi Kraljevini SHS, odnosno Jugoslaviji, srpska vladajuća klasa koncentrirala je svu vlast u svoje ruke. Pogrešno centralističko-unitarističko uređenje nametalo je potrebu za traženjem boljeg rješenja. U sukobima s režimom kralja Aleksandra Stjepan Radić je prvo popustio i odrekao se borbe za republikansko društveno uređenje, a potom i kapitulirao pred režimom. Njegova pogrešna politika, jer hrvatska strana je mogla dati i odgovor koji ne bi bio pogrešan, zapravo je otvorila vrata nagodbenjaštvu Vlatka Mačeka i dizanju zločinačke ustaške organizacije Ante Pavelića. Za prilike u Kraljevini Jugoslaviji nije odgovoran samo kraljevski režim, iako je njegova pozicija i vlast presudna.

U ilegalnoj organizaciji KPJ, od Vukovarskog kongresa 1920. do 1940. godine stalno su vođene unutrašnje borbe. Ni jedno rukovodstvo KPJ nije mogla se moglo stabilizirati i voditi Partiju, ako je u sukobu s organizacijom komunista u Splitu i Dalmaciji. Historičari do sada nisu napisali istinu o sukobima i borbama frakcija u KPJ. Do šire javnosti nije došlo saznanje da su Split i Dalmacija imali najjaču organizaciju SKOJ-a i KPJ u Jugoslaviji.

Tito je toga bio svjestan. Zato je i dolazio u Split na razgovore s Vickom, na kojega se morao oslanjati da politički porazi staro rukovodstvo KP u Dalmaciji, koje nije priznavalo Tita i njegovu rukovodeću ulogu.

Novi Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju, kojem je od 1939. godine na čelu bio Vicko, ostvario je idejno-političko jedinstvo u redovima komunista. To je bio ogroman korak u odnosu na stanje koje je trajalo pune dvije decenije.

U momentu susreta s Titom 1940., Vicko je imao preko dvadeset godina staža i borbe u ilegalnom pokretu. Tito nema nikakvih zasluga u formiranju komuniste Vicka i njegovom tadašnjem životnom i političkom razvoju. Tito je došao na gotovo i znao je izabrati. Preko

profesora Ive Marinkovića i Kardelja apelirao je na Vicka da preuzme mjesto političkog sekretara komunista Dalmacije. Hoće li ili neće tako biti odlučio je Vicko, a ne Tito.

U ostalim slučajevima, kada se radi o Rankoviću, Đilasu, Milutinoviću, Kidriču, Tempu, Končaru i drugima, Tito ih je sam postavljao u nova rukovodstva, na osnovu svojih ovlaštenja generalnog sekretara, s pravom veta. Oni su bili mladi kadrovi, bez presudne političke težine i utjecaja u KPJ, samim tim odani i vezani za generalnog sekretara, koji ih je postavio na rukovodeće položaje. Za razliku od ove kategorije, Vicko je imao staž u KPJ kao i Tito, a bio je punih trinaest godina mlađi, što govori o razlici među njima.

Iz kasnijeg, dugog, odnosa Tita i Vicka dade se razaznati da Tito nikada nije zaboravio da s Vickom nema i ne može uspostaviti odnos nadređenog prema podređenom, jer Vickov partijski staž i ugled u redovima komunista i u samom narodu, kao i Vickov lični integritet - to nisu dozvoljavali. Vicko je jasno stavio do znanja da mandat prihvaća kao povjerenje Partije, kojoj neće nikada otkazati, a ne od Tita kao generalnog sekretara. Vicko je prihvatio i podržao Titovu liniju, a njega je poštovao i cijenio kao rukovodioca KPJ.

Takva situacija, koja je bila jasna obojici od prvog susreta, trajno je obilježila njihov odnos, koji nije nikad bio blizak, drugarski i jednostavan.

U toku Narodnooslobodilačke borbe i revolucije Dalmacija je predstavljala borbenu težnju i praksu naroda koji se uporno borio za Republiku i nove društvene odnose, kada okupator bude vojnički potučen i protjeran iz Jugoslavije. U Hrvatskoj je Dalmacija ostvarila jedinstvo narodnih snaga otpora i oružane borbe. Tako je bila u mogućnosti održati svoje zasjedanje svih narodnih predstavnika Dalmacije, prije nego što je to bilo moguće u Hrvatskoj. ZAVNOH, ratni parlament Hrvatske, stvoren je pola godine kasnije. Narodnooslobodilački odbor Dalmacije, stvarni narodni parlament Dalmacije, zasjedao je u Livnu početkom 1943. godine, a mogao je i ranije da to nisu ometala rukovodstva Hrvatske i Jugoslavije. U Livno su stigli delegati i s otoka, iz svih krajeva Dalmacije, bilo je to zasjedanje parlamenta partizanske republike Dalmacije. Upravo taj domet i suština - Republika - naišli su na negativan stav viših rukovodstava NOP. Taj otpor i odbojnost prema tekovinama koje je Dalmacija ostvarila prije Hrvatske, negiranje i odbacivanje od strane rukovodstva u Hrvatskoj, ali i u vrhu NOP Jugoslavije, nije neobjašnjiv i datira u ratu već od 1941. godine.

Vicko i Pokrajinski komitet suprotstavili su se Centralnom komitetu i time narušili vertikalu vlasti. Nije od bitne važnosti što su imali argumente i istinu na svojoj strani. Novi primjer narušavanja vertikale komandne linije je 1943., kada Vicko odbija Titovo pogrešno naređenje da se udalji sa ranjenicima od glavnine snaga NOVJ.

Sada više ne vlada lažna slika o spašavanju ranjenika na Neretvi, kao što je bilo od 1943. do objavljivanja Vickove knjige 2012. godine.

Koncem 1943. Tito je postao maršal Jugoslavije. Od tog momenta nastaju i frenetični aplauzi i ovacije i skandiranja, kojima ga se dočekuje i ispraća. U odnosu na njega, svi ostali ljudi iz vodstva NOP postaju oni koji mogu biti ili ne uz Maršala.

Sam maršal žuri da što prije iziđe na međunarodni plan. Trajno se smjestio sa svojim štabom u Drvaru i tu počinje primati predstavnike savezničkih vojnih misija, kao i predstavnike štampe SAD i Velike Britanije. Na njemu je nova maršalska uniforma, čizme izglancane, sprema se i proslava njegovog rođendana. Bio je upozoren da će uslijediti napad. Ne obraća pažnju na to.

Njemački špijuni su javili gdje se nalazi, nisu promašili lokaciju. Kome je sve osim fašističkog tabora moglo odgovarati da nestane sa scene vodstvo pokreta koje hoće da uspostavi republiku i da gradi suverenu i nezavisnu zemlju? Tu ne treba isključiti nikoga, pa ni one koji su se predstavljali kao prijatelji partizanske borbe.

Nakon bijega iz Drvara, Tito i vrhovni organi NOP Jugoslavije stižu na Vis, juna 1944. godine.

Gdje su došli? Na teritoriju suverene države Jugoslavije, u Dalmaciji. Stigli su u republiku, stvorenu od naroda i partizana Dalmacije. Tu stižu i Nijemci kao zarobljenici. Samo država ima sve institucije, pa i logore za zarobljenike i zatvore. Sve to Tita i rukovodstvo sačekalo je kao nova realnost. Kako je ona stvarana i dovedena do stupnja da na Visu radi vojni aerodrom, da Ratna mornarica ima luke, da divizija partizana poduzima ofenzivne desante na druge otoke?

Vicko Krstulović i operativni štab za obranu Visa jedva su ga obranili od naredbi vrhovnog rukovodstva da Vis napuste!

Država Jugoslavija je počela suvereno funkcionirati u Dalmaciji 1943. i 1944. Dala je siguran, suveren položaj vrhovnim organima i Titu na Visu. Nakon tri i po mjeseca boravka i rada na Visu Tito konačno dolazi u oslobođeni Beograd.

Jugoslavenska historiografija je uvijek Vis tretirala kao da on dobiva na značaju zato što je tu boravio Tito, a nikada se nisu usudili razmatrati činjenice koje govore da je tek na Visu, u Dalmaciji, Tito prestao biti gerilski vođa koji mora u bijeg pred premoćnim neprijateljem.

Samo s Visa, sa suverene jugoslavenske teritorije Tito je mogao započeti osvajanje međunarodnih kontakata i dobiti kapacitet državnika. Čak prije nego što je to i formalno postao u Beogradu.

Na proslavu Dana ustanka naroda Dalmacije, augusta 1944. na Visu, Tito nije došao. Prepustio je to dr Ivanu Ribaru. Nije napisao ništa u vezi tog dana, a Bakarić je tome posvetio članak i završio ga ključnom rečenicom, koja je odredila sudbinu i položaj Dalmacije, u Hrvatskoj i Jugoslaviji.

Bakarić je napisao o doprinosu Dalmacije: „Hrvatska će to znati cijeniti."

Ovo nije mogao Bakarić određivati bez Tita, a time je likvidirana svaka mogućnost da Dalmacija uživa u slobodi status entiteta koji je borbom osvojila. Užička i Bihaćka republika nisu dugo potrajale, a narodna, partizanska republika na dalmatinskim planinama Dinari, Mosoru, Svilaji, Biokovu i na otocima Lastovu i Visu nikada nije poražena od okupatora i domaćih neprijatelja.

To je Vladimir Bakarić, koji je 17. aprila 1941. s Hebrangom išao na razgovore s ustaškim glavešinama. Hebranga je na mjestu političkog sekretara CK KPH zamijenio Bakarić, a Vicko je od Tita udaljen od vojnih dužnosti, a koncem 1944. morao je da se oslobodi dužnosti partijskog sekretara Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju i da ode u Topusko, iz Splita.

Tako je već 1944. godine dovršen proces spuštanja partijske organizacije Dalmacije s Pokrajinskog na Oblasni, a Vicko je lišen položaja komandanta dalmatinskih partizana i mjesta sekretara svih komunista Dalmacije.

Heroj s Neretve i Sutjeske sveden je na povjerenika ZAVNOH-a za trgovinu i industriju, dok je Hebrang ušao u Politbiro CK KPJ, a Bakarić je postao čelnik komunista Hrvatske i prvi predsjednik vlade Hrvatske.

Dalmatinski partizani, iz Hrvatske, ratovali su na svim područjima Jugoslavije i doprinijeli bratstvu i jedinstvu sa svim našim narodima. Dalmatinci, koji nisu pravili razliku između Hrvata i Srba, i većinom Srbi iz gornje Hrvatske bili su zajedno i na Neretvi i na Sutjesci. To je istina o sudbini pokrajine koja je dala najviše partizana u Jugoslaviji, a koju su zapadni obavještajci i diplomati opisivali kao zemlju u kojoj nova vlast u Jugoslaviji ima najširu narodnu podršku.

U današnjoj europskoj Hrvatskoj nema regije s imenom Dalmacija. Na vrijeme je obavljena stvarna i personalna dekapitacija Dalmacije.

Danas historičari mogu samo konstatirati da je poražena hrvatska politika za Jugoslaviju u 20. stoljeću, koju su simbolizirali Dr Josip Smodlaka i Vicko Krstulović.

Beograd, ljeto 2013.

Vladimir Krstulović

FOTOGRAFIJE

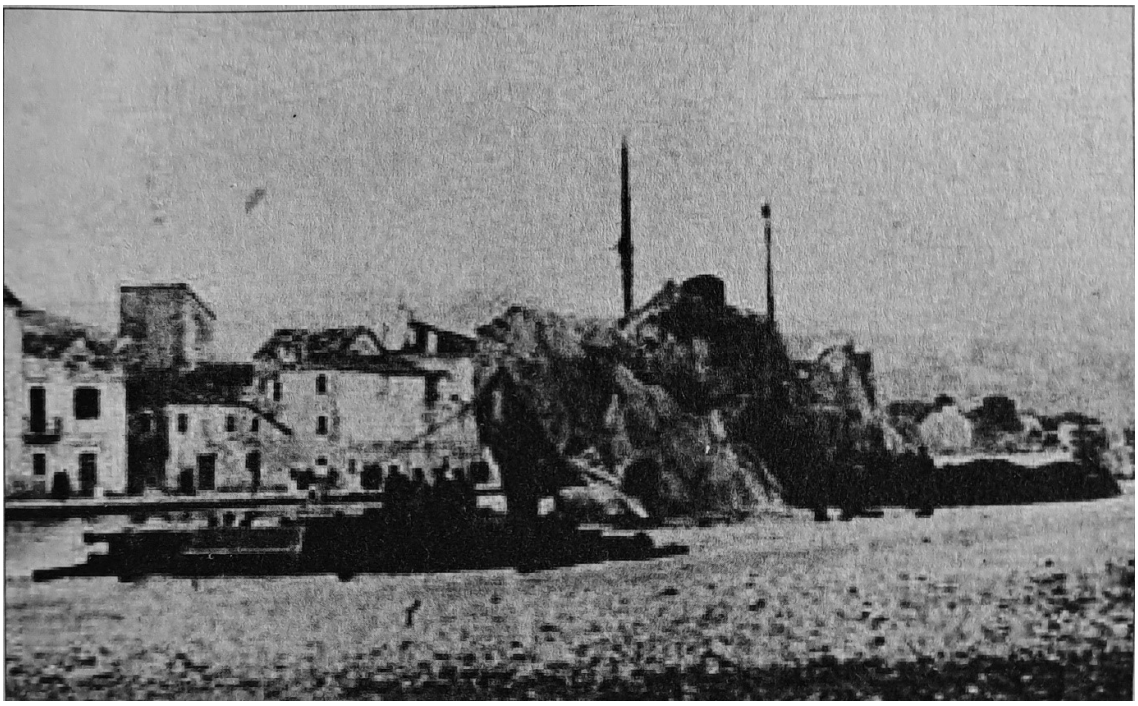

Brod Bakar kamufliran u luci Milna na otoku Braču, septembra 1943. godine.

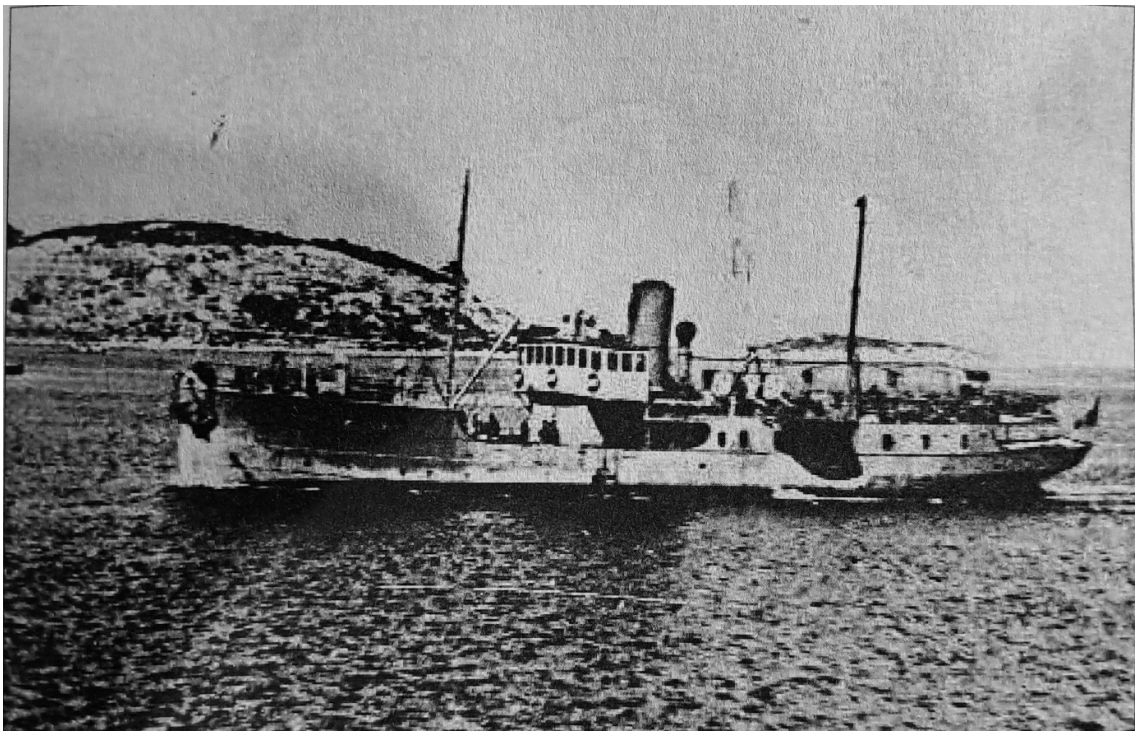

Brod Bakar je prvi istakao zastavu Nove Jugoslavije i prevezao hiljade ranjenika i boraca, stotine tona oružja i hrane između Jugoslavije i Italije. Održavao je redovnu vezu između Visa i Barija. U Titovoj Jugoslaviji prepušten propadanju i upućen u rezalište. U vojno-pomorskom muzeju u Splitu sačuvani su samo dijelovi broda.

Vijećnici AVNOJ-a na putu za Jajce: Ivan Ribar na konju, iza njega Vicko Krstulović, lijevo dr Ljubo Leontić. Andrija Božanić iza Vicka.

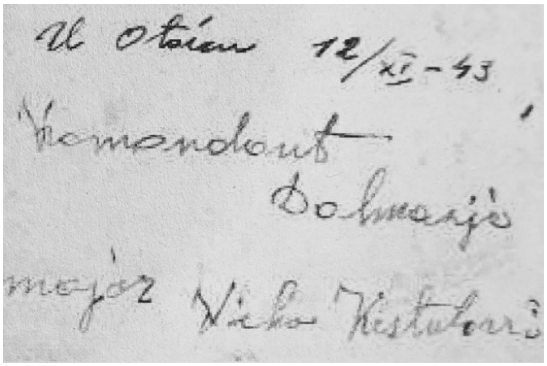

U Otočac 12/XI-43

Komandant

Dalmacije

major Vicko Krstulović

Vickov zapis na poleđini fotografije iz Otočca.

Original i falsifikat. Na gornjoj fotografiji, lijevo od Tita su: Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, Sreten Žujović - Crni, zamjenik Vrhovnog komandanta, Koča Popović i Aleksandar Ranković - Marko i drugi. Zvanična historiografija ih je cenzurom uklonila sa historijskog dokumenta. Tito nije intervenirao protiv ovakvih postupaka.

Vijećnici AVNOJ-a iz Hrvatske s Titom, Jajce 1943. Desno od Tita: Pavao Krce. Dr Ljubo Leontić, Vicko Krstulović i Dr Pavle Gregorić.

Ivo Lola Ribar, Bosna 1943.
Sekretar SKOJ-a i član Vrhovnog štaba.
Poginuo na Glamočkom polju.
Imao je 27 godina.

Učesnici konferencije kulturnih radnika Dalmacije, u Hvaru decembra 1943., s Vickom Krstulovićem (četvrti s lijeva u prvom redu). Prvi u istom redu je Jure Kaštelan koji je kao i Vicko prošao Neretvu i Sutjesku. U knjizi o konferenciji, objavljenoj 1976. godine, data je i ova fotografija, s imenima svih osim Vicka!

Dr Ivan Ribar s rukovodstvom SKOJ-a. Ivo Lola u sredini, a Jurica, drugi s desna, stoji. Zbog kulta Titove ličnosti ova fotografija nije dobila svoje zasluženo mjesto u knjigama i udžbenicima historije u Jugoslaviji.

Na Visu u januaru 1944. Vicko sa Svetislavom Stefanovićem - Ćećom, Vlatkom Velebitom, Vasom Jovanovićem i Maksom Baćom - Milićem.

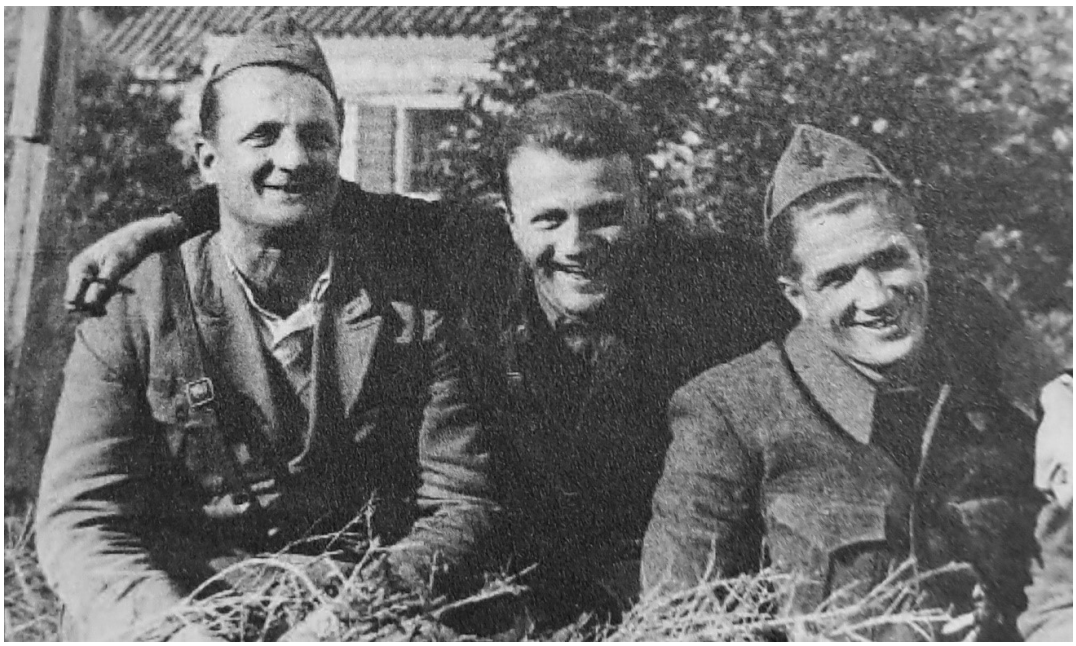

Tri ratna druga, Vis 1944. S lijeva: Vicko Krstulović, Svetislav Stefanović - Ćećo i Ante Jurjević - Baja. Kasnije, kada su postali vlast po liniji OZN-e i UDB-e, Ćećo i Baja su imali odbojan stav prema Vicku.

Vicko na Visu, 1944. On i štab Ratne mornarice suprotstavili su se naređenjima da se Vis napusti. Tako se Vicko opet našao u sukobu sa najvišim rukovodstvom.

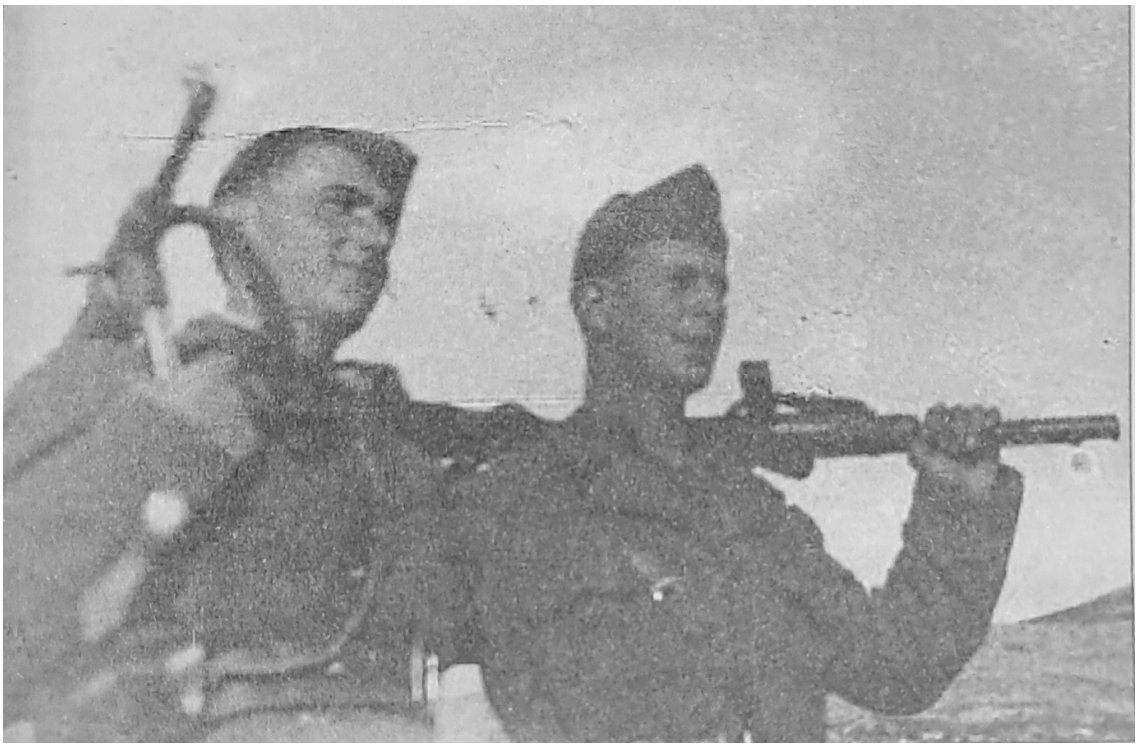

Drugovi Krkobabić i Šilović, pratioci Vicka Krstulovića, Dalmacija 1944.
Mladi Momčilo Krkobabić, lijevo sa njemačkom mašinkom, poginuo je u napadu njemačkog torpednog čamca na naš brod blizu Visa.

Dr Ivan Ribar, predsjednik Jugoslavije 1943. - 1953., vrši smotru 26. Dalmatinske divizije, na Visu u ljeto 1944. Lijevo: Arso Jovanović, načelnik Vrhovnog štaba, a desno Vicko Krstulović.

Vis je bio suverena država - Nova Jugoslavija. Dr Ivan Ribar, komandant Božo Božović i Vicko Krstulović pozdravljaju postrojene dalmatinske partizane. Aerodrom na Visu, ljeto 1944.

Dr Ivan Subašić, predsjednik kraljevske vlade sreo se na Visu 1944. i sa rukovodstvom Dalmacije. Slijeva: Dr. Ivan Subašić, Dr Jerko Radmilović, Vicko Krstulović, Drago Gizdić i Pavao Krce.

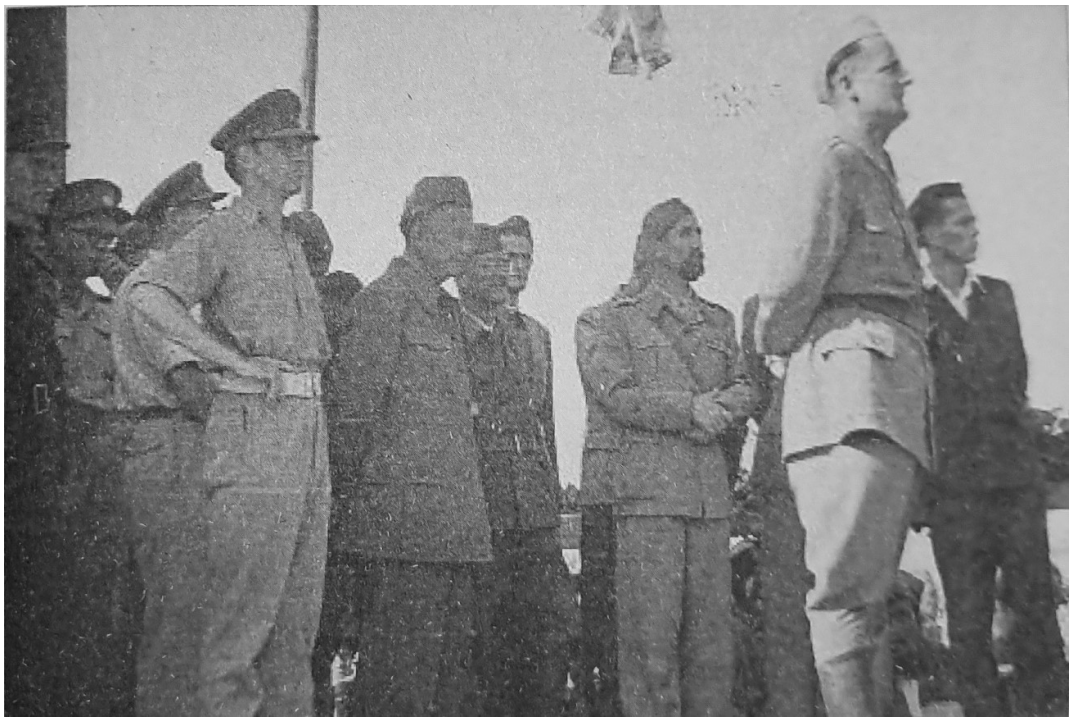

Na Dan ustanka naroda Dalmacije, 14. augusta 1944. na Visu na proslavi govori pukovnik Vicko Krstulović. Na tribini Dr Ivan Ribar, pop Vlado Zečević, članovi vojnih misija SSSR-a, SAD, Velike Britanije i drugi. Tito i članovi Politbiroa CK KPJ nisu došli na proslavu, a boravili su na Visu.

Članovi Predsjedništva AVNOJ-a na Visu, ljeto 1944. Dr Ivan Ribar sa odlikovanima Ordenom narodnog oslobođenja. Stoje slijeva: Dr Vladimir Bakarić, Božo Božović, komandant 26. Dalmatinske divizije, Rodoljub Čolaković, sekretar Predsjedništva AVNOJ-a, Krsto Popivoda - odlikovan, i Marko Vujačić. Sjede, s lijeva: Mile Peruničić - odlikovan, Dr Ivan Ribar, pop Vlado Zečević, - odlikovan, i Vicko Krstulović - odlikovan.

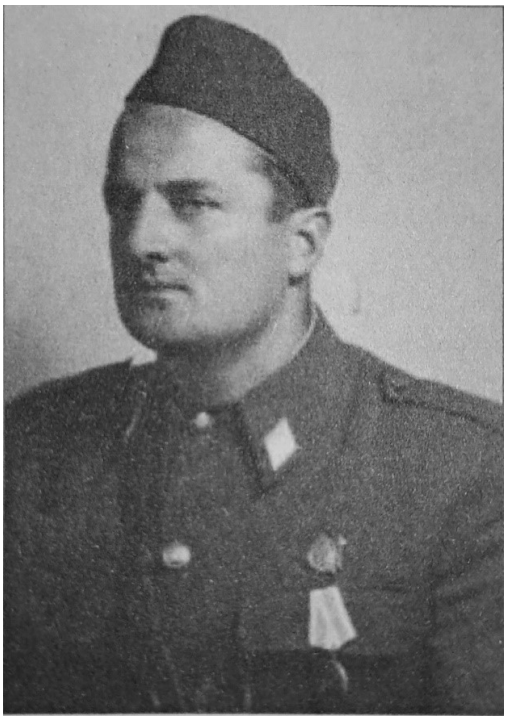

Vicko Krstulović, pukovnik NOVJ, sa originalnom Partizanskom spomenicom i Ordenom Narodnog oslobođenja, Vis 1944.

Poslije patnji i pobjeda na Neretvi i Sutjesci - Lucija Krstulović sa sinom Viborgom u Monopoliju u Italiji.

Slijeva: Maksim, Viborg, Lucija i Nataša Krstulović. Italija - partizanska baza, 1944.

Opet u slobodnoj Dalmaciji, jesen 1944. nakon povratka iz Italije: Nataša, Viborg i Maksim Krstulović u Hvaru.

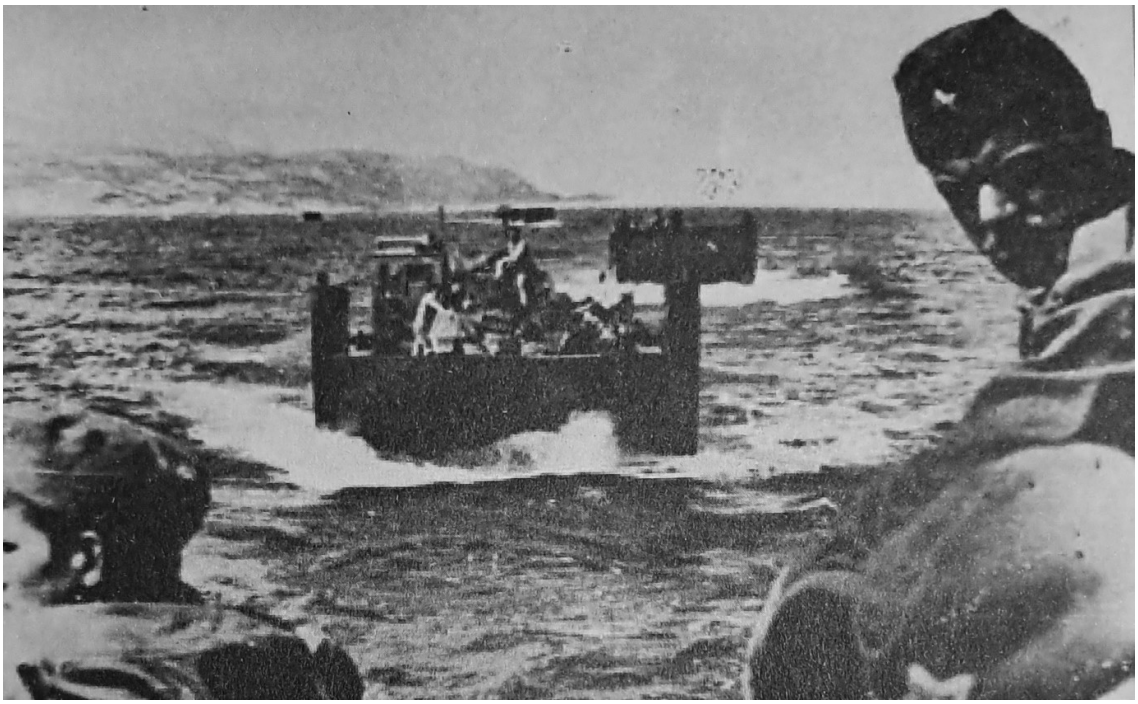

Ratna mornarica NOVJ raspolaže i modernim desantnim brodovima za prijevoz ljudstva i teškog oruđa.

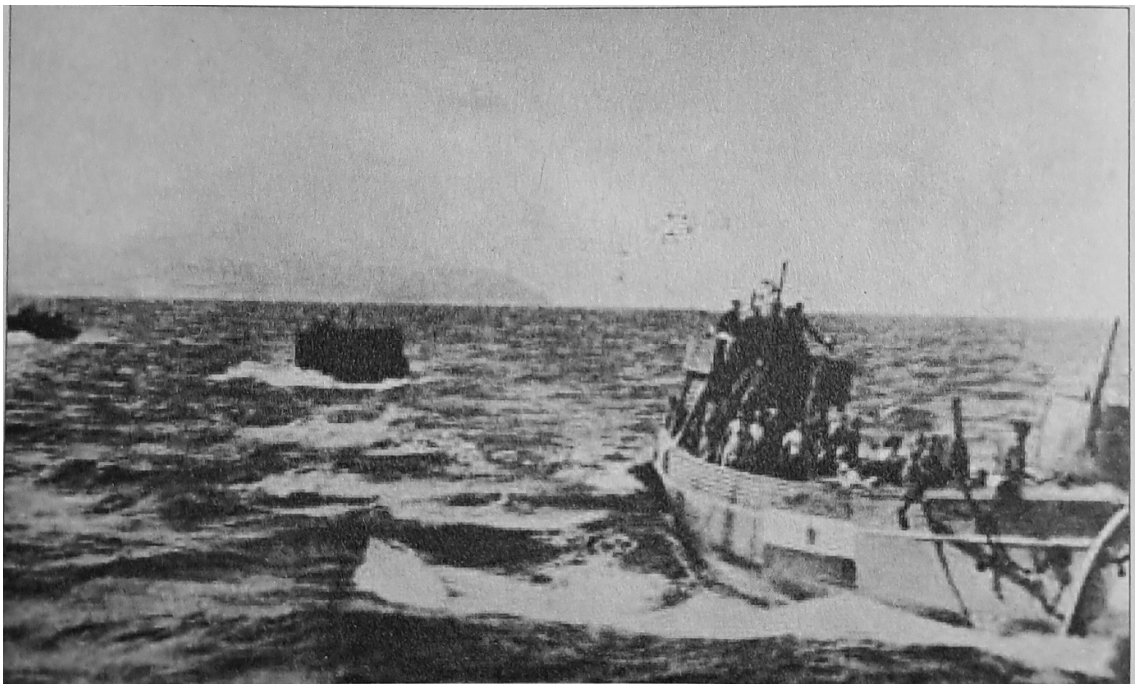

S Visa brodovi Ratne mornarice NOVJ 1944. kreću u ofenzivu za konačno oslobođenje Dalmacije.

Slobodni Split, oktobar 1944., dočekuje vojno-političko rukovodstvo Dalmacije. Na brodu „Ston“ su Vicko Krstulović, Drago Gizdić, Ivo Tijardović i drugi.

Ponos i tuga. Vicko u razgovoru s narodom Splita. Mnogi se nisu vratili. Ostali su zauvijek na bojištima Jugoslavije.

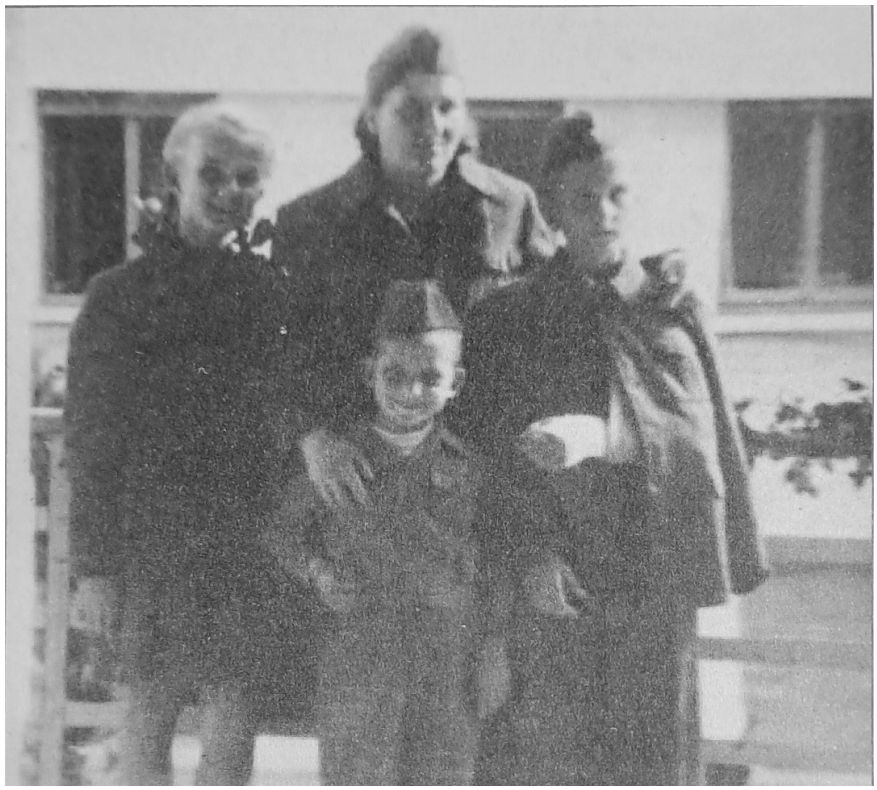

Konačno u slobodnom Splitu! Lucija i djeca, uz Vicka, srećom, borbenošću i izdržljivošću sve su prošli i dočekali slobodu.

Vicko s borcima i narodom na obnovi ceste kod Klisa, iznad Splita.

Друг Вицко Крстуловић, секретар Јединственог народно-ослободилачког фронта Далмације држи говор на великом збору у ослобођеном Сплиту

„Politika“ 27.11.1944.

Prva utakmica u oslobođenom Splitu 1944. U tom gradu se nogomet nije igrao od 1941., a u Beogradu i Zagrebu nije bilo tako. Pukovnik Vicko Krtulović pozdravlja partizane nogometaše, timove Hajduka-NOVJ i momčad Prve dalmatinske brigade.

Dalmacija je potpuno oslobođena vlastitim snagama, decembra 1944.
Andrija Božanić, Vicko Krstulović, i Vice Buljan s Petrom Drapšinom i štabom VIII dalmatinskog korpusa.

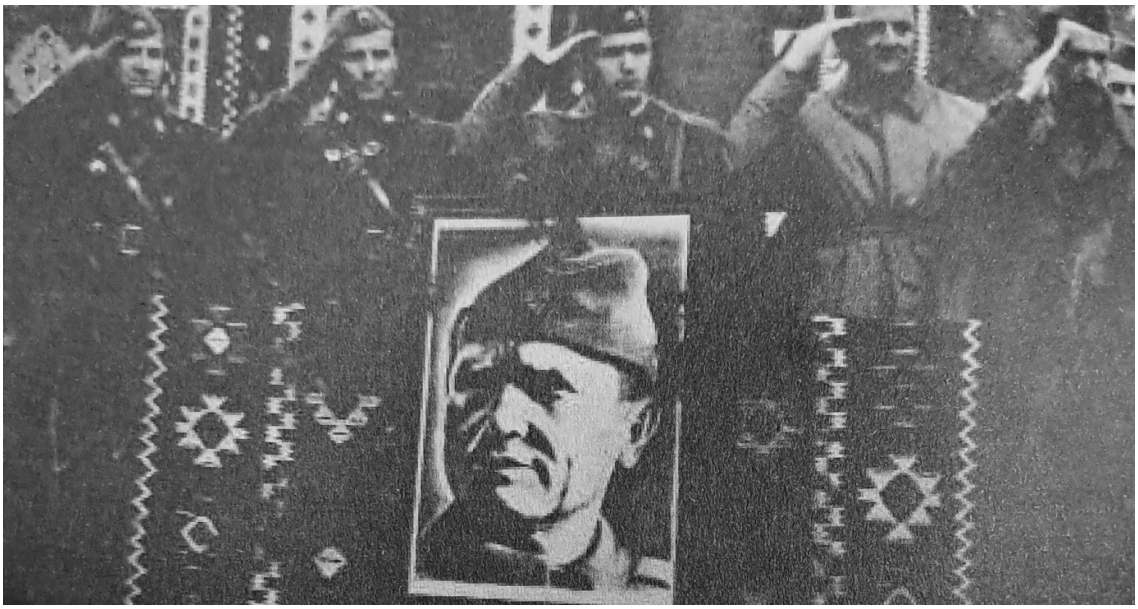

U oslobođenom Mostaru februara 1945. Slijeva: Petar Drapšin, Pavle Jakšić, Vlado Šegrt, Vicko Krstulović, Avdo Humo.

Narodni zbor u Drnišu 1945. Govori Vicko Krstulović.

Osmi mart 1945. Split, Trg Republike na Dan žena.
Lucija Krstulović sa zastavom u ruci.

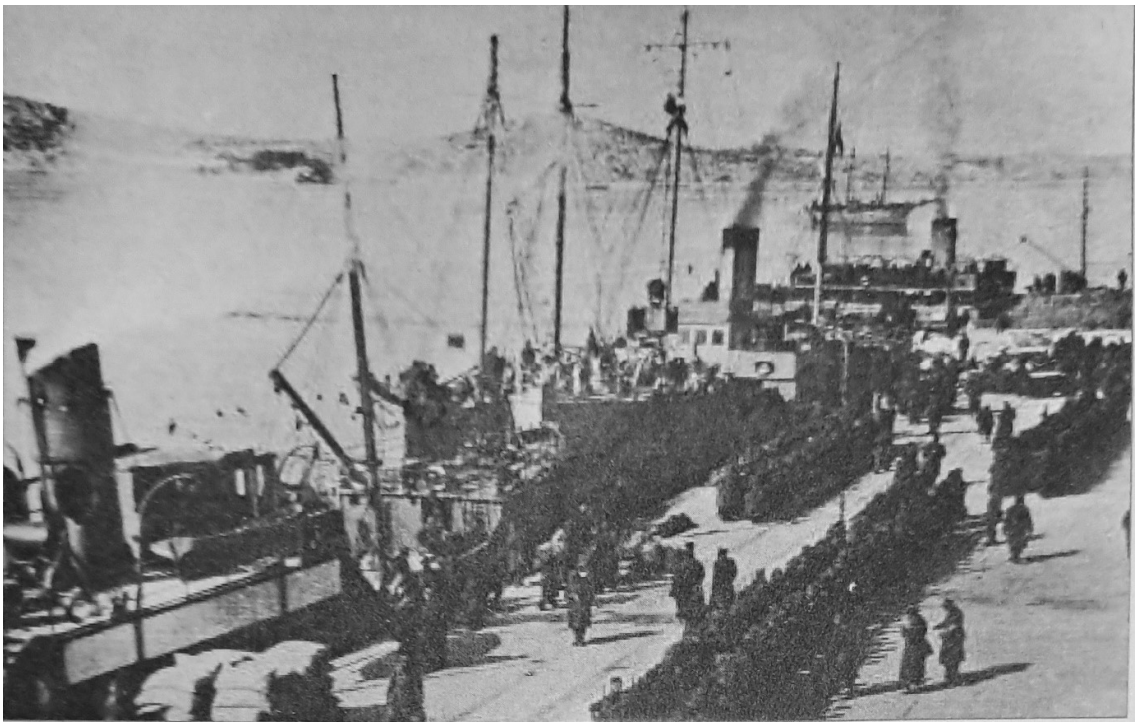

U Šibeniku, februara 1945. Dalmatinski partizani tuku neprijatelja i na moru i na kopnu. Nakon oslobođenja Dalmacije 1944., dalmatinski partizani učestvuju u oslobađanju Hercegovine, Like, Bihaća, Rijeke, Kvarnerskih otoka, Istre, Trsta i završavaju borbeni pohod u Koruškoj.

Na Visu sa savezničkom mornaricom.

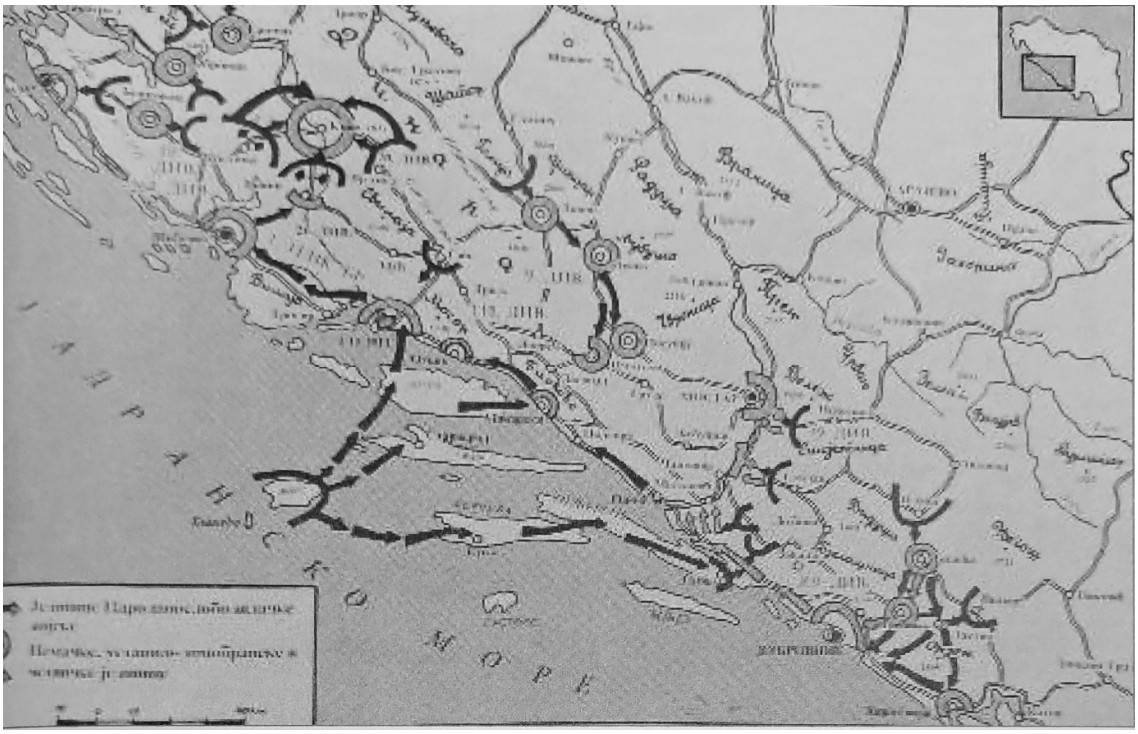

Karta - pravci borbi za oslobođenje Dalmacije.

Dalmatinski partizani na otoku Rabu, aprila 1945. pred desant na Istru.

U Zadru, aprila 1945. Vladimir Nazor, prvi predsjednik Demokratske Federalne Hrvatske, s Vickom Krstulovićem i Vladislavom Ribnikarom, članovima Predsjedništva AVNOJ-a.

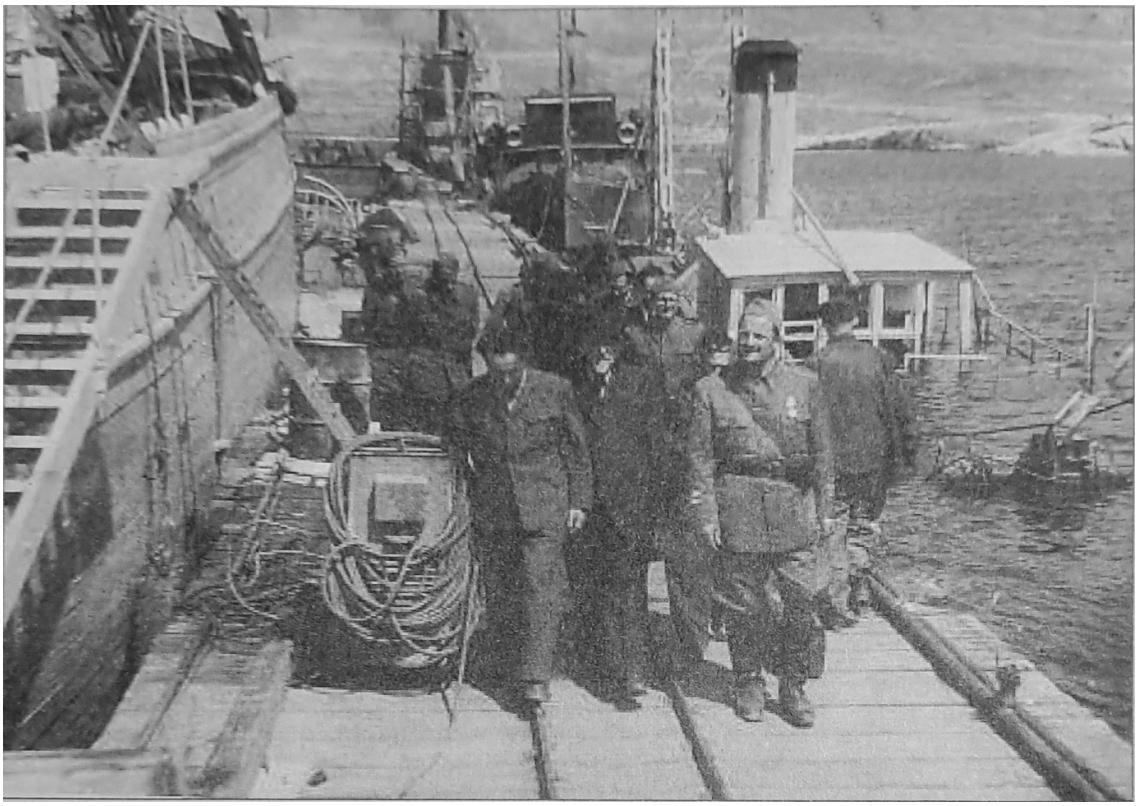

U Splitu, aprila 1945. Vladimir Nazor s Vladimirom Bakarićem i Vickom Krstulovićem u posjeti brodogradilištu - centru radničke klase, gdje je Vicko bio radnik prije rata.

S Petrom Drapšinom u Opatiji, maja 1945., pred završne operacije za oslobođenje Jugoslavije.

Nakon oslobođenja Istre i Trsta partizani napreduju ka Koruškoj, maja 1945.

U Splitu 14. aprila 1945., u staroj Gradskoj vijećnici, na svečanoj sjednici ZAVNOH-a, govori Vicko Krstulović. Tada je izabrana prva narodna vlada Demokratske federalne Hrvatske. Vicko je izabran za ministra unutrašnjih poslova, kao kandidat KPH.

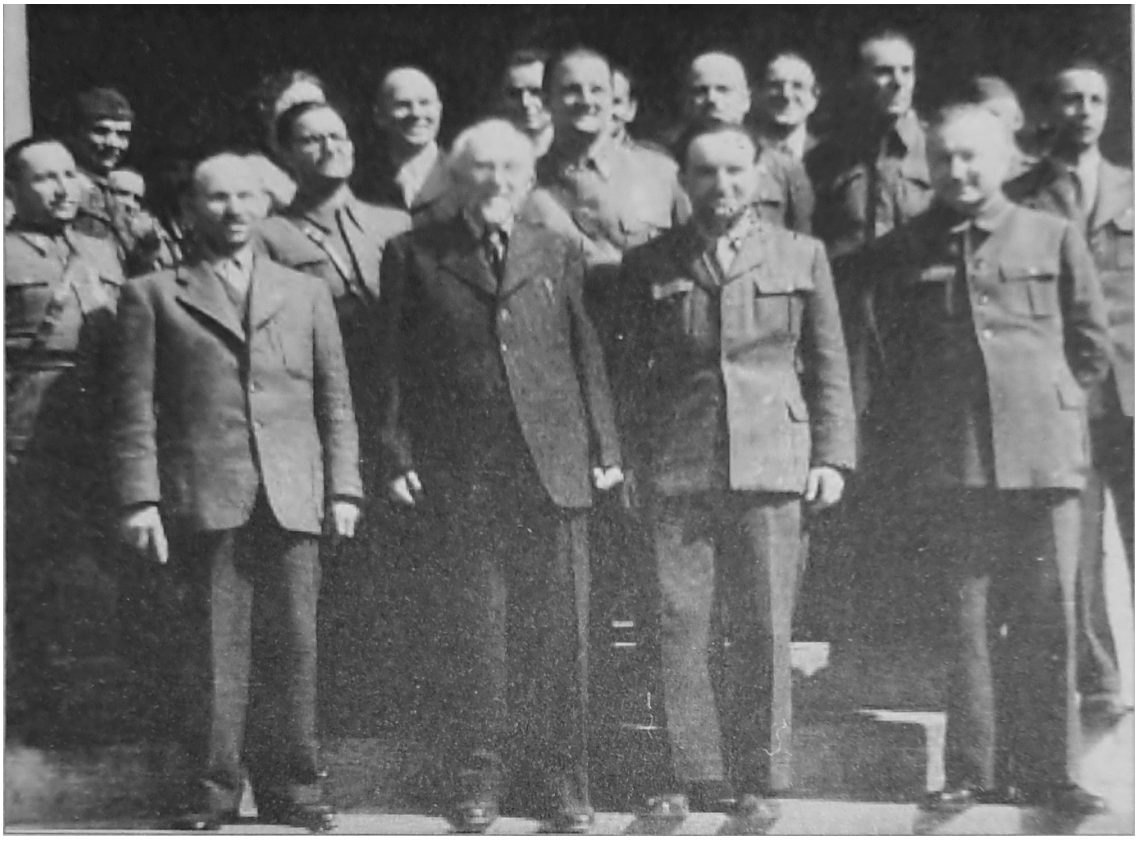

Prva narodna vlada Demokratske federalne Hrvatske s predsjednikom Vladimirom Nazorom, 14. aprila 1945. Prvi predsjednik vlade je Dr Vladimir Bakarić, desno od Nazora. Prvu vladu su činili članovi KPH, HSS i Srpskog kluba vijećnika ZAVOH-a, čime je potvrđena ravnopravnost hrvatskog i srpskog naroda.

Maksim, Lucija, Viborg i Vicko, na dan formiranja prve Narodne vlade Hrvatske u Splitu 14.4.1945. Nema Nataše koja je bila bolesna.

Na dan formiranja prve Narodne vlade Hrvatske u Splitu 14.4.1945. Vicko s predstavnicima naroda iz Dalmatinske zagore.

Parada pobjede u Trstu, 9. maj 1945. Postrojene jedinice Četvrte armije.

U Ajdovščini 6. maja 1945. govori Vicko Krstulović na formiranju prve narodne vlade DF Slovenije. Vicko je govorio u ime JNOF Jugoslavije.

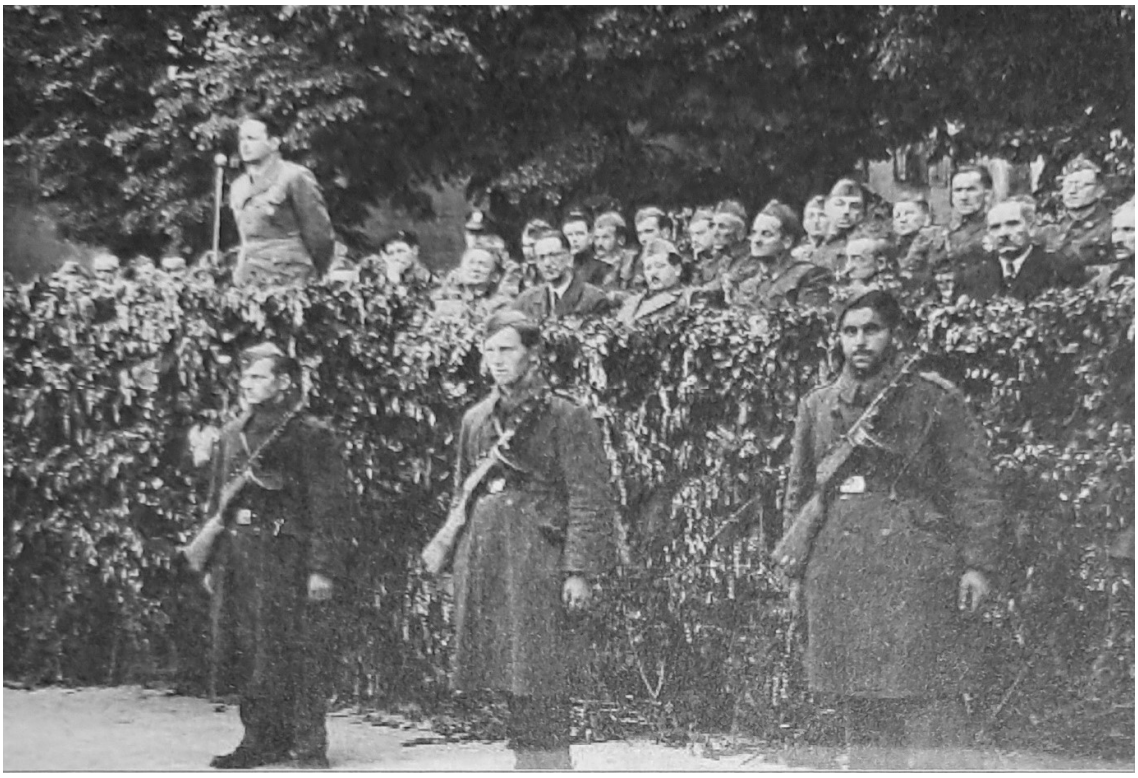

U Ajdovščini 6. maja 1945. govori Boris Kidrič, prvi predsjednik narodne vlade DF Slovenije. Prisutni: Dr Ivan Ribar, Dr Siniša Stanković, Edvard Kardelj, Vicko Krstulović, Savica Kosanović, Edvard Kocbek, naši i savezнički oficiri.

Ajdovščina, 6. maj 1945., s lijeva - Vicko, Dr Ivan Ribar, Dr Siniša Stanković, Edvard Kardelj i Edvard Kocbek.

Članovi Narodne vlade Hrvatske u slobodnom Zagrebu, 15. maja 1945. S lijeva: Dr Mladen Iveković, Vicko - prvi put u civilnom odijelu, Franjo Gaži, Vladimir Bakarić, Peko Dapčević, Ivan Gošnjak, Vlado Janjić i Koča Popović - napola odsječen na snimku.

PRETSEDNIŠTVO
ANTIFAŠISTIČKOG VEĆA
NARODNOG OSLOBOĐENJA
JUGOSLAVIJE

ZAKLETVA

Ja Vicko Krstulović

zaklinjem se časću svoga naroda, da ću verno i neumorno služiti narodu, da ću svoju dužnost po zakonima vršiti savesno i nepristrasno, čuvajući i braneći tekovine narodno-oslobodilačke borbe za sreću i napredak Demokratske federativne Jugoslavije.

Beograd 7 avgusta 1945 god.

Vicko Krstulović
narodni poslanik

ARHIVA
VICKO KRSTULOVIĆ
BIBLIOTEKA

Sačuvani radni alat dide Marka i Vicka, mašklin i kosir, nekada u Splitskom polju, a danas u Šumadiji, kod Beograda.

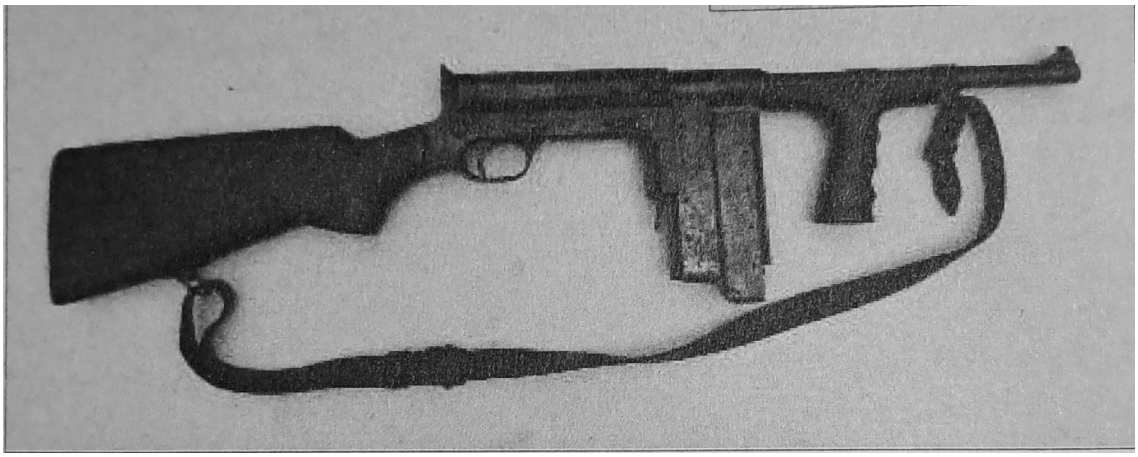

Automatska puška s kojom je Vicko završio rat. Dobio ju je na poklon od Savezničke misije na Visu, 1944. Nije predata u Muzej narodne revolucije u Splitu, tako da nije ukradena kao Vickov pištolj i puška s kojima je prošao Neretvu i Sutjesku.

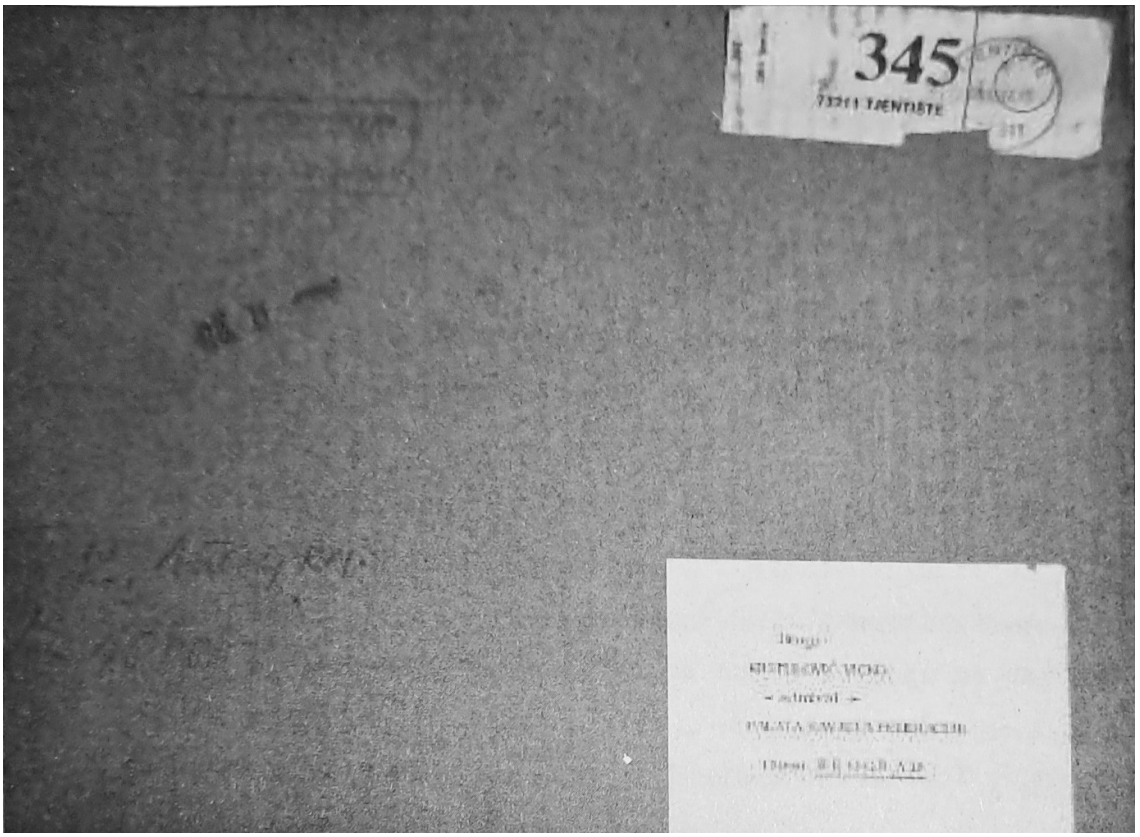

Mnogi su i danas uvjereni da je Vicko bio admiral i komandant naše Ratne mornarice. O snazi legende i mita govori i pošiljka s Tjentišta, iz Nacionalnog parka Sutjeska, godine 1986.

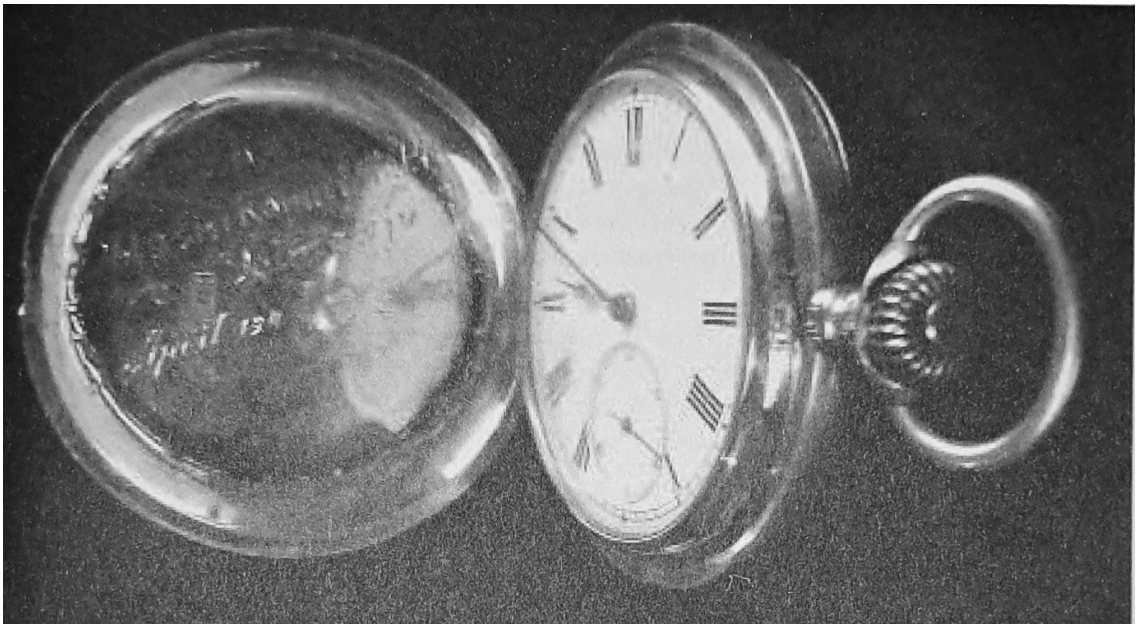

Sat koji je s ugraviranom posvetom Vicko dobio na poklon od Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju, aprila 1945.

Stari ilegalci su znali sačuvati činjenice za javnost. Istina se ne može sakriti. Tito je dao prednost onima koji su se okliznuli na pitanju Jugoslavije. Kako su imali mrlju, tako su morali biti odani i poslušni. Vicko se nije nalazio među takvima. Od 1941. počinju svi njegovi partijski, politički i životni problem s vrhuškom. Vidi Uvod - razgovor Vladimira Dedijera i Vicka Krstulovića. Ovim se završava herojski period. Ovo ujedno otvara temu za buduće - što je sve vrijeme opterećivalo politički život Jugoslavije, a bilo je skrivano kao državna tajna.

Zapisano u BGD. 15.7.1985.

Bilješka o razgovoru Blagoja Neškovića s Vojdragom Berčićem, održanom u stanu B. Neškovića, vjerovatno 1982. godine, u Beogradu, u Molerovoj ulici.

Razgovor je održan na želju Berčića da proširi saznanja o situaciji u CK KPH, koja je nastala jula 41., nakon događaja vezanih za Kerestinec.

Razgovor je ugovorio Vicko Krstulović, javivši se telefonom Neškoviću, s kojim se nije družio i nije viđao od Neškovićevog dobrovoljnog odlaska iz foruma, 1952. godine. B. N. je u razgovoru sa V. K. odmah pristao na njegovu molbu sa razgovor s Berčićem.

1. dan - Nešković srdačno i ljubazno primio Berčića, u svom stanu.

B. Nešković: Imali smo sednicu PK KPJ za Srbiju. Posle sednice kaže mi Marko: „Traži te stari".

Otišao sam kod njega. Vila Ribnikarovih, u Botićevoj ulici. Sedeli smo u dvorištu. Stari i ja, sami. Primetio sam da ima ofarbanu kosu u plavo (zlatno), ali nisam ništa pitao.

Stari: Hrvatski CK se odmetnuo. ldi tamo i dovedi stvari u red. Ne priznaju me više, ni KPJ.

Nešković otišao u Zagreb kao delegat (opunomoćeni) CK KPJ, s pravom da preduzme sve što smatra potrebnim da bi obezbedio lojalnost prema CK KPJ. Krajem jula ili početkom augusta 1941. g. Vodila ga kurirka, naša folksdojčerka (Moltke?). Preko Zemuna u voz, presedanje u Šidu.

U Zagrebu stanovao kod Deše i njenog muža, oni partijaka veza. Njen otac zaposlen u ustaškom Predsjedništvu vlade, frankovac. I on u stanu. Nešković smješten u djevojačku sobicu. Nije se sjetio adrese stana u Zagrebu, jer su ga vodili, a nije ni trebalo sve da zna?

U Zagrebu, august 41. Sastanak B. N. s Operativnim i vojnim (linija) rukovodstvom CK KPH. Sjednici prisutni Andrija Hebrang, Rade Končar, Pavle Pap, Vladimir Bakarić i Vladimir Popović.

A. Hebrang: Sada je ostvaren san generacija i generacija hrvatskih rodoljuba, patriota. Proglašena je hrvatska država. Postoji Komunistička partija Hrvatske i naša je dužnost da se u hrvatskoj državi borimo za vlast. Ne postoji više Jugoslavija i treba ići na osvajanje vlasti u Hrvatskoj, na toj platformi.

Složio se s ovim Vladimir Bakarić. Rade Končar i Pavle Pap nisu uzimali riječ i nisu se suprotstavili. Samo Vladimir Popović istupio protiv ovoga, a na liniji CK KPJ i njegovog proglasa, koji nije išao u Hrvatskoj.

J. Kopinič ih za ovakav stav, koji njemu bio poznat, nazvao izdajnicima i zaprijetio im.

B. Nešković - Španac za ovaj stav ih partijski pokažnjavao, prema mandatu PB CK KPJ – Tita.

Ovakvom stavu rukovodstva CK KPH pridružila se i Herta Has: Starome bi sada trebalo pomoći. Što se tu može, sad je NDH, nema više Jugoslavije i tu se ništa ne može.

Nešković partijski kaznio i „drugaricu Starog“, iako mu je bila skretana pažnja da je H. H. „drugarica Starog i da nije zgodno“.

* * *

2. dan - V. Berčić se najavljuje telefonom B. Neškoviću da bi opet došao. Nešković oštar: Što još hoćete?. Ali, V. B. uporan i B. N. ga ipak primio, iako se pakovao za odlazak na put.

B. N., odmah pri susretu, oštro: Što još hoćete? Zašto vi branite Bakarića?
V. Berčić: Ne branim ja Bakarića. Ja hoću istinu, nju tražim.
B. Nešković, grubo : Pa sad je imate, juče sam vam je rekao.

* * *

Razgovor na tome završen. B. N. bio arogantan i naljućen na Berčićevo inzistiranje. Potvrdio što mu je juče rekao.

* * *

Izjavu Blagoja Neškovića u vezi stanja u rukovodstvu CK KPH potvrđuje kao istinitu, jer se, i sam uvjerio na sjednicama da su tako istupali, jula 1941.g. u Zagrebu, neposredno pred katastrofu Kerestinca.

Vicko Krstulović, član
CK KPJ i CK KPH
Vicko Krstulović

Beograd, 15.7.1985. g.

VICKO KRSTULOVIĆ
MEMOARI JUGOSLAVENSKOG REVOLUCIONARA
Drugi tom 1943. – 1945.

Nakladnici/Izdavači
BUYBOOK d.o.o - MOST ART d.o.o.
Sarajevo - Zagreb - Beograd

Za izdavače/nakladnike
Damir Uzunović
Lada Jurković
Dragan Stojković

Pripremio i uredio
Vladimir V. Krstulović

PLASMAN
BOSNA I HERCEGOVINA
Buybook Sarajevo, Radićeva 4
e-mail: fabrikaknjiga@buybook.ba; Tel: +387 33 550-495
www.buybook.ba

HRVATSKA
Buybook d.o.o Zagreb, Turinina 7
Tel: +385 98 232-813

SRBIJA
MOSTART 11080 Zemun, KSC PINKI Gradski park 2 /III
e-mail: mostart@eunet.rs; Tel: +381 64 111-64-12
www.mostart.co.rs

GRAFIČKA PRODUKCIJA
DTP/Lektura i korektura
MOST ART d.o.o. Zemun

Štampa
Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž
1.000

Prvo izdanje
SARAJEVO - ZAGREB - BEOGRAD
Listopad/Oktobar 2013.

600

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

94(497.1)(092)
821.163.42-94

KRSTULOVIĆ, Vicko

Memoari jugoslavenskog revolucionera. T. 2,.
Vis - put za međunarodno priznanje partizanske
Jugoslavije : Dalmacija - Hrvatska - Nova
Jugoslavija : 1943-1945 / Vicko Krstulović. -
Sarajevo: Buybook ; Beograd ; Zagreb : Mostart,
2013. - 225 str. : ilustr. ; 23. - (Dalmacija - Fragmenti
za historiju 20. vijeka / Mostart)

ISBN 978-9958-30-186-5 (Buybook)

COBISS.BH-ID 20660230
****
CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 854989

ISBN 978-953-7893-14-9

****

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.42-94
94(497.13 Далација)"1943/1945"

KRSTULOVIĆ, Vicko, 1905-1988
Memoari jugoslavenskog revolucionera. Tom
1, Vis-put za međunarodno priznanje
Partizanske Jugoslavije.
Dalmacija-Hrvatska-Nova Jugoslavija :
1943-1945. / Vicko Krstulović ; pripremio i
uredio Vladimir V. Krstulović. - 1. izd. -
Beograd: Most art ; Sarajevo ; Zagreb :
Buybook, 2013 (Beograd : Most art). - 461
str. : fotogr. ; 25 cm

Na nasl. str.: Dalmacija-fragmenti za
historiju 20. vijeka. - Tiraž 1.000. - Str.
7-8: Umjesto prologa-za Jugoslaviju - Str.
177-184: Dekapitacija Dalmacije 1943-1945. /
Vladimir Krstulović. - Fotografije: str.
187-218. - Registar. - Sadrži i: Ustavnost i
zakonitost stare i nove Jugoslavije

ISBN 978-86-84149-65-9

a) Народноослободилачка борба 1941-1945 -
Далмација – 1943-1945 - У успоменама

COBISS.SR-ID 200907276

Otac Marko sa sinom Vickom, predratnim komunistom i robijašem, koji je postao ministar u Prvoj narodnoj vladi Hrvatske, Split 14.4.1945.

VICKO KRSTULOVIĆ (Split 1905. - 1988.) pripadao je autentičnim evropskim komunistima XX vijeka - potekao je iz težačke i radničke splitske porodice, bio je član KPJ-SKJ sa najdužim stažom, od 1922. godine. Jedan je od sekretara SKOJ-a, i na Titov zahtjev sekretar Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju od 1939. Kuća porodice Krstulović u Splitu između dva svjetska rata bila je stjecište svih istaknutih jugoslavenskih revolucionara. U narodnooslobodilačkoj borbi 1941. - 1945. Vicko Krstulović je izrastao u legendarnog komandanta dalmatinskih partizana koji su se borili protiv talijanskih fašista, njemačkih nacista, četnika i ustaša. Sa suprugom Lucijom i maloljetnom djecom Maksimom, Natašom i Viborgom, prošao je kroz pakao Neretve i Sutjeske. Odigrao je ključnu ulogu u spašavanju ranjenika na Neretvi, i u strateški presudnom oslobađanju dalmatinskih otoka i Visa koji je postao most sa savezničkim snagama. I pored ogromnog doprinosa i žrtava, istina o borbi dalmatinskih partizana je ostala skrivena od jugoslavenske javnosti. Iako je Vicko pripadao vrhu jugoslavenskog komunističkog pokreta nije podlegao autoritetu kulta ličnosti i vrlo rano, već u toku rata, suočio se i sukobio s pojavama staljinizma i nacionalizma - klicama budućeg raspada Jugoslavije. Od početka šezdesetih godina potisnut je iz javnog života Jugoslavije zbog kritičkog stava prema politici partijskih lidera, a njegovo zalaganje za Jadransku orijentaciju Jugoslavije nije naišlo na razumijevanje u birokratiziranoj jugoslavenskoj vlasti.

Memoari Vicka Krstulovića čekali su na objavljivanje pune tri decenije. Za života, Vicko nije pristajao na kompromise kojima bi njegovo kazivanje bilo cenzurirano, a tome su ostali dosljedni priređivač ovog izdanja memoara i izdavači MOSTART iz Beograda i BUYBOOK iz Sarajeva - Zagreba.

Prvo objavljivanje memoara jednog od najznačajnijih aktera jugoslavenske revolucije predstavlja kariku koja je nedostajala u zvaničnoj historiografiji SFRJ, ali koja je toliko potrebna i u današnje vrijeme kad se historija prekraja i rehabilitiraju nosioci ideja nacionalističke mržnje svih boja.

III TOM - VLADIMIR KRSTULOVIĆ - KRSTULOVIĆ VICKO I MAKSIM - TRAGIČNI REVOLUCIONAR I UMJETNIK

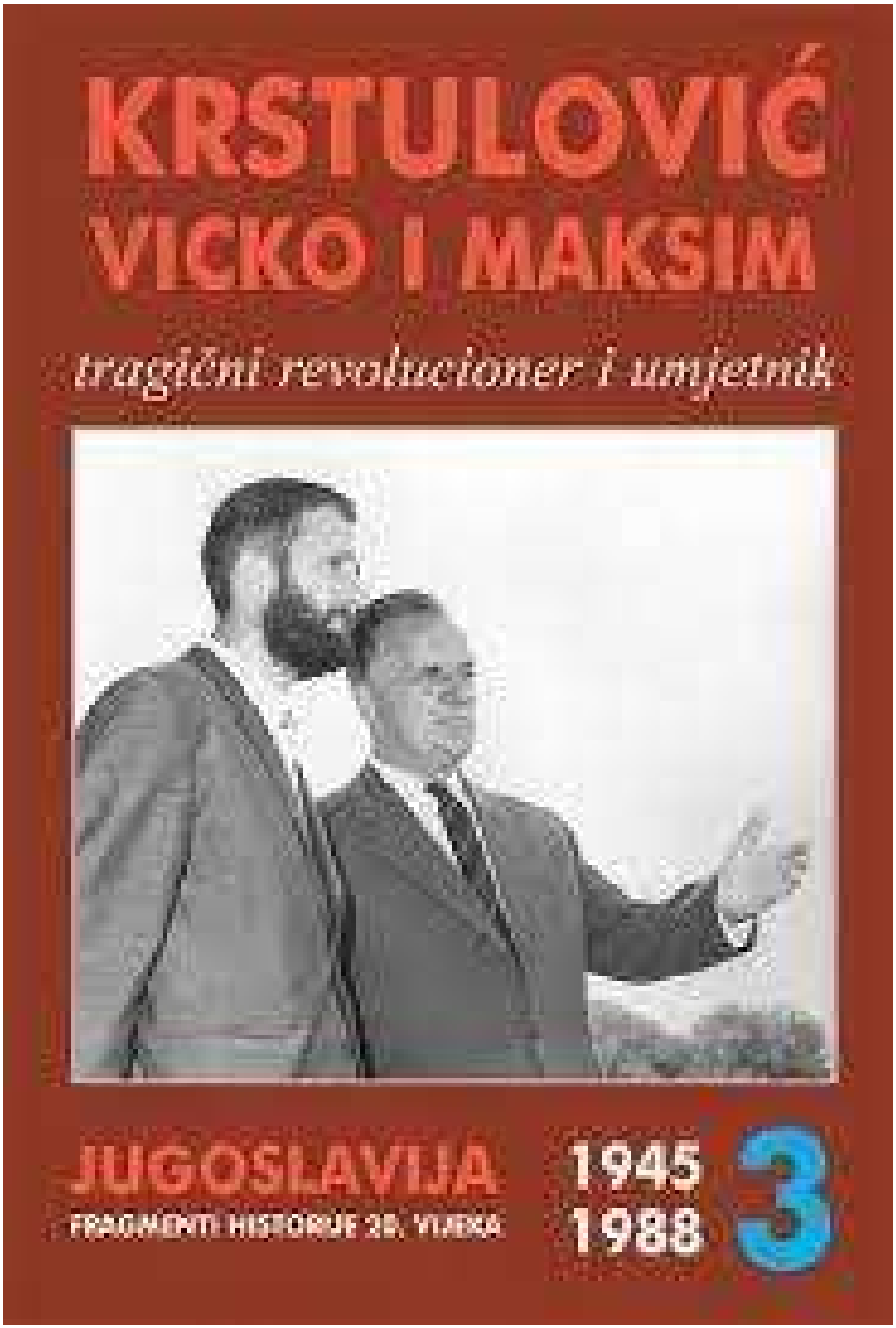

MOST ART - BUYBOOK
SARAJEVO - ZAGREB - BEOGRAD

Za nakladnike / izdavače
Damir Uzunović
Lada Jurković
Dragan Stojković

Urednik izdanja
Dragan Stojković

Memorator
Vladimir V. Krstulović

U Istorijskom arhivu Beograda
čuvaju se lične bilješke, dnevnici, dokumentacija,
fotografije i biblioteka Vicka Krstulovića

Fotografija na koricama

Maksim i Vicko 1966. godine u brodogradilištu Split

Vladimir Krstulović

KRSTULOVIĆ
VICKO I MAKSIM

tragični revolucionar i umjetnik

SARAJEVO - ZAGREB - BEOGRAD

Prvo izdanje
2014.

JUGOSLAVIJA - FRAGMENTI ZA HISTORIJU 20. VIJEKA

©Sva prava pridržana.
Ova je knjiga zaštićena autorskim pravima i ne smije se ni djelomično reproducirati u štampanom i elektronskom obliku i na bilo koji način, u dramskom, filmskom ili televizijskom obliku bez pismenog dopuštenja vlasnika autorskih prava i izdavača MOSTART

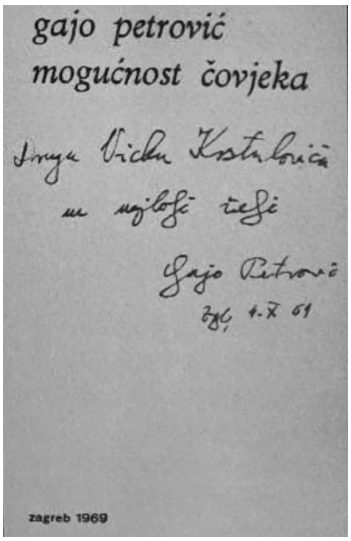

„,Pate li revolucije od iluzija? Ili su ’revolucionarne iluzije‘ istine protiv kojih se bori reakcija? Pate li revolucije od revolucionarne romantike? Ili je ’revolucionarna romantika‘ živa realnost od koje zazire kontrarevolucija? Pate li revolucije od sklonosti destrukciji? Ili je revolucija ’destruktvina‘ zato što neće da sudjeluje u konstruiranju i rekonstruiranju eksploatatorskog poretka? Jedu li revolucije svoju djecu? Ili možda kontrarevolucije jedu revolucije?“

Gajo Petrović
„Mogućnost čovjeka“
Zagreb, 1969.

Kad smo oružanom borbom srušili staru, iz vatre, pepela i krvi, rodila se nova Jugoslavija. Nova narodna vlast. Narodna armija. Ne, mi se nismo borili, ni ginuli za unitarističku Jugoslaviju, kakvu sada neki hoće. Naš cilj bila je jedinstvena zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti. Zajednica bratstva i jedinstva. Duh AVNOJ-a značio je negaciju komadanja Jugoslavije. Negaciju Hitlera, Musolinija, Pavelića, Mihailovića. Značio je jugoslavensku ideju o jedinstvu. I oni koji sad govore o raznim podjelama u ime AVNOJ-a - zna se što smjeraju. Zato moramo se otrijezniti i shvatiti bitno: BEZ JUGOSLAVIJE JEDINSTVENE I JAKE NEMA NAM OPSTANKA! Mnogi su uzroci koji su nas doveli do krize. Trebalo je živjeti i ponašati se skromnije i odgovornije. I pojedinačno i kolektivno. Očuvati partizanski duh. Visinu morala.

VICKO, 29.XI 1985.
(„Večernje novosti“, Beograd)

„Bio kod nas Krleža na ručku. Za Vickovo istupanje na kongresu SKH kaže: ljudi govore o kritici i samokritici, a kad neko počne da kritikuje, onda ih hvata panika i padaju u histeriju.“

Rodoljub Čolaković,
dnevnik, 27. maja 1965.

PREDGOVOR - JADRANSKO MORE U DELU VICKA KRSTULOVIĆA[14]

Dr Igor Tchoukarine, Macalester College, USA

Na Balkan se lako može gledati samo kao na poluostrvo ispresecano manje-više teško prohodnim planinama i dolinama čiji je razvitak bio podložan željama vladaoca: otomanskog, mletačkog, austrougarskog i ruskog, pa sve do modernih supersila. Štaviše, poluostrvo na jugoistoku Evrope i dalje se, u pogledu mnogo čega vezuje za jugoslavenske ratove za sukcesiju i za drastične geografske, socijalne i političke prilike. Ovakvo sagledavanje Jugoistočne Evrope naglašeno polazi od kontinentalnog karaktera Balkanskog poluostrva a zaboravlja da je ono okruženo s tri mora i Dunavom. To je geografska stvarnost koja određuje Balkan jednako kao i njegove kontinentalne karakteristike ali kako istoričari tako i široka publika skloni su da zanemare ovu okolnost. Za Vicka Krstulovića (1905. - 1988.), borca za komunizam, radnika splitskog brodogradilišta, vojnog komandanta u Drugom svetskom ratu i javnu ličnost u socijalističkoj Jugoslaviji, baš ova okolnost bila je ključna jer on ni najmanje nije sumnjao da je budućnost njegove zemlje tesno vezana upravo za Jadransko more. Krstulović sigurno nije bio jedini koji je isticao značaj Jadrana za razvoj Jugoslavije, ali je njegova politička i vojna karijera bila tesno vezana za njegovo poimanje jadranske orijentacije pa shodno tome, njegov životni put, toliko bogat i poučan, zaslužuje da bude pažljivo i potanko analiziran.

U ovom uvodu ne razmatramo nadugo i naširoko život Vicka Krstulovića, njegov put borca, njegovu ključnu ulogu u narodnooslobodilačkom ratu niti brojne funkcije koje je imao u jugoslovenskoj vladi. Ovaj, treći tom njegovih memoara, kao i prethodna dva koja su se pojavila 2012. odnosno 2013. godine u izdanju „Mostarta“, zatim priređivački rad Vladimira Krstulovića i najzad brojni napisi koji su objavljeni u poslednje vreme o Vicku Krstuloviću pružaju sve neophodne podatke onima koji žele da se bolje upoznaju s radom i delom ove istorijske ličnosti. Cilj ovog uvoda jeste da ukratko podvuče, i to u istorijskoj perspektivi, značaj koncepta jadranske orijentacije za koji se zalagao Vicko Krstulović, da objasni teškoće koje je on imao pri zastupanju tog koncepta i, najzad, njegov neuspeh.

Koncept jadranske orijentacije: osnove i značaj

Rođen u Splitu, Vicko Krstulović je brzo shvatio ulogu koje je more igralo u privredi i kulturi njegovog kraja. Još dok je bio dete, otac Marko mu je rekao: „Vidiš sinko, čovik će sve uništiti, i prirodu i sebe. A ovdje će dolazit' brodovi sa svih mora svijeta. Stavi prst u more i imaš vezu s cilin sviton!“[15]. Ovih reči Krstulović se priseća u više navrata u svojim beleškama.

---

[14] Ovaj uvod ne bi bilo moguće napisati bez pomoći Vladimira Krstulovića koji mi je pomogao da bolje upoznam rad njegovog oca kao i Mirjane Krstulović u prevođenju ovog teksta s francuskog jezika. Oboma im toplo zahvaljujem.

[15] Vicko Krstulović, *Memoari jugoslavenskog revolucionara, I Tom. Na stazama partije, revolucije i bratstva i jedinstva 1905. – 1943.*; Beograd – Sarajevo - Zagreb, Mostart / Buybook, 2012., str. 28.

Godine 1965. U svom ogledu *Jadranska orijentacija* koji je objavljen i u oba izdanja (1967. i 1972.) njegovog dela *Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije*[16], kao tvorca te izreke Krstulović navodi Frana Supila. Odista, metafora prsta u moru koji jednim potezom povezuje jugoslavensku obalu s ostatkom sveta kao i sama ideja koja stoji iza koncepta jadranske orijentacije Vicka Krstulovića, imaju prošlost koja im prethodi. Tokom celog svog života, uostalom, Krstulović je podsećao: „Pomorsku orijentaciju nisam izmislio - ja sam je shvatio". I zaista, ako se ograničimo samo na primer iz 20. veka, postoji kroki (slika 2) koji se nalazi u arhivi društva Jadranska Straža koje je delovalo između dva rata, koji prikazuje ovu narodnu izreku tako dragu Vicku Krstuloviću. Na tom crtežu je predstavljena Jugoslavija, obojena tamno crveno i jedan kažiprst uperen prema Jadranu u nameri da se umoči i tako poveže s ostatkom sveta. Iako nisam pronašao ništa što bi ukazivalo na što se točno odnosio ovaj kroki, njegova odrednica, „naslovna stranica", mogla bi ukazivati da je možda bio namenjen izdanjima ovog društva.[17]

Osnovano u Splitu 1922. godine, društvo je nastojalo da promoviše takav razvoj zemlje koji je stavljao naglasak na vrednovanje Jadrana, njegovih luka kao i na mrežu puteva između mora i ostatka zemlje. Ovo je društvo još želelo da probudi svest i ljubav Jugoslavena za Jadran, da podstakne njegovu (kulturnu i vojnu) odbranu i da konačno preobrati Jugoslaviju u zemlju orijentisanu na more. Društvo je sebi postavilo cilj da stvori pomorsku svest i da razvije pomorsku ideologiju.[18] Godine 1930. njegov ideolog Niko Bartulović, u časopisu društva tvrdio je da obala pripada svim delovima zemlje, da svi od nje uživaju dobrobit, te da kontinentalni interesi zemlje mogu biti obezbeđeni samo ako se uzme u obzir njena pomorska dimenzija[19]. Iako je ponešto bilo ostvareno (brojne popularne kao i naučne publikacije na temu Jadrana, stvaranje podružnica širom zemlje, kupovina školskog broda, organizovanje letnjih kampova i promocija međunarodnog turizma u zemlji), ciljevi društva ostali su najvećim delom nedovršeni baš iz razloga što beogradski vladajući krugovi nisu imali razumevanja za značaj ekonomskog i društvenog vrednovanja jadranske obale[20]. Na takvo nerazumevanje naići će i Krstulović, ali pre nego što pređemo na istraživanje razloga mlakog prijema njegovog poimanja jadranske orijentacije, potrebno je da se tom pojmu prvo pobliže posvetimo.

Ideja vodilja jadranske orijentacije jeste da more sa svojim ostrvima čini celinu koja se uklapa u ostatak sveta. Vicko Krstulović je brzo shvatio da svako more i svaki komadić kopna jesu i treba da budu povezani, kao i da je more produžetak kopnenih mreža i puteva. U njegovim očima, jadranska orijentacija Jugoslavije značila je da *„prednosti svog položaja na moru (takva zemlja) mora u punoj mjeri iskoristiti, za napredak cjelokupnog ekonomskog i*

---

[16] Vicko Krstulović, „Jadranska orijentacija" Pomorskog Zbornika, knjiga 3, Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije u Rijeci, Zadar, 1965., str. 1096.

[17] *Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU)*, Split, arhiva Jadranske Straže, kutija sa godinama 1934. - 1936.

[18] Igor Tchoukarine, „The Contested Adriatic Sea: The Adriatic Guard and Identity Politics in Interwar Yugoslavia", Austrian History Yearbook, 2011., str. 33-51; Norka M. Mladinić, *Jadranska Straža*, Zagreb, Dom i Svijet, 2005.

[19] Niko Bartulović, „Naše More", *Jadranska straža, Glasnik udruženja Jadranska straža*, br. 8, avgust 1930.,str. 200.

[20] Ivo Tartaglia, „U Novoj Godini", *Jadranska straža, Glasnik udruženja Jadranska straža*, br. 1, januar 1933., str. 1.

kulturnog razvitka zemlje i naroda"[21]. Prema toj ideji, bilo je potrebno da zemlja obezbedi razvitak svojih luka, zatim da izgradi veću trgovačku flotu kojom bi izvozila svoje proizvode, da poveže kopnenim vezama lučke gradove sa ostalim delovima zemlje kako bi i oni imali koristi od prednosti koje pruža more i da uspostavi odgovarajuću transportnu mrežu između obale i ostrva. Ovakav koncept, tvrdio je on čitavog svog života, odgovarao bi opštim interesima cele zemlje, a ne samo jedne njene regije. Krstulović je to ovako objasnio: „Jadranska orijentacija Jugoslavije, zajedno s dopunom u dunavskoj riječnoj mreži, treba da nas svih, još više, šire i svestranije spaja, ne obazirući se na republičke, administrativne granice, u užem smislu riječi, i da ne dozvolimo, ni u kojem vidu, da se pojave bilo kakvi, lokalni, uskogrudni regionalizmi i sporovi, koji bi bili štetni, ekonomski i politički, za čitavu našu društvenu zajednicu"[22]. Objašnjavao je još koliko je važno shvatiti ukupan a ne samo lokalni značaj mora: „More nije, niti može biti, samo svojina obalnog pučanstva, niti služi isključivo njemu, nego pripada cijelom narodu"[23]. Vicko Krstulović se dakle nije zalagao za razvoj obale na račun ostalih delova zemlje kako su tvrdili neki njegovi protivnici.

Čak i više od ekonomske sfere, Jadransko more je poslužilo da se sačuva i održi socijalistička Jugoslavija objašnjavao je Krstulović u više navrata. On je zapravo bio jedan od glavnih pokretača pri stvaranju Jugoslovenske ratne mornarice 1942. godine, ali nadasve, upravo je on zahtevao da se po svaku cenu brani ostrvo Vis 1943. gde se onda 1944. smestio Titov Vrhovni štab. Ovo se pokazalo ispravnom strategijom. Taj je manevar, primećuje Vicko Krstulović, omogućio Titu da se u Italiji sastane s Winstonom Churchillom a na Visu s Ivanom Šubašićem. Jadransko more i ostrvo Vis omogućili su, dakle, novoj Jugoslaviji ne samo da preživi nego i da učvrsti svoj položaj na međunarodnoj sceni. Nekoliko godina kasnije, značaj geostrateškog položaja Jadrana ponovo je izbio na videlo prilikom sukoba s Moskvom, jer upravo su morem dostavljana dobra koja su Jugoslaviji omogućila da izdrži taj udar, potvrđuje još Vicko Krstulović[24].

Zalaganje za ideju jadranske orijentacije: borba koja je trajala ceo jedan život

Iskustva iz Drugog svetskog rata samo su ga učvrstila u ispravnost njegovih ideja i Krstulović je odmah po oslobođenju počeo da radi na promovisanju razvoja jugoslovenske jadranske obale. Ako pojam „jadranska orijentacija" u tom trenutku i nije još bio upotrebljen, koncept je kod Krstulovića već postojao i obezbedio mu položaj saveznog ministra pomorstva od 1948. do 1951. Godine 1956. Krstulović je napisao pismo Svetozaru Vukmanoviću - Tempu (objavljeno je u ovoj knjizi) kako bi pokrenuo dinamičniji i potpuniji razvoj obale. Ovaj zahtev, poput uostalom i tolikih drugih njegovih nastojanja, ostao je samo mrtvo slovo zbog apatije ili antipatije koje su njegove ideje izazivale kod jugoslovenskih rukovodilaca. Uprkos svim preprekama, Krstulović je nastavio da se bori. Posle ukidanja Ministarstva pomorstva godine 1953. nastojao je da osnuje udruženje koje bi stalo u odbranu pomorskih pitanja. Tako je 1954. osnovan inicijativni odbor u čije su se okrilje okupili i aktivirali pobornici jadranske orijentacije poput akademika Grge Novaka (koji je bio i pripadnik Jadranske straže

[21] Vicko Krstulović, *Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1967., str. 264.
[22] *Ibid.*, str. 277.
[23] *Ibid.*, str. 266.
[24] Vicko Krstulović*, Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, Spektar, 1972., 2. izd. str. 252.

između dva rata). Najzad, *Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije* i zvanično je osnovano godine 1962. a na javnu scenu je izašlo na Dan mornarice, 10. septembra te godine, pošto mu je Tito dao svoju zvaničnu podršku i, na predlog Vicka Krstulovića, postao počasni predsednik Društva. Čini se, međutim, da je Tito olako shvatio ovu ulogu pokazavši flagrantan nedostatak zainteresovanosti upravljačkog kruga za koncept jadranske orijentacije. U septembru 1967. Krstulović je uručio Titu svoju knjigu *Jadranska orijentacija*, za koju pak ovaj nije pokazao ni trunku interesovanja. Godine 1980. Krstulović se osvrnuo na ovaj susret u jednom autobiografskom kazivanju i opisao ga ovim rečima: „(tom prilikom) sam Titu s posvetom dao moju knjigu 'Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije', primio je u ruke i rekao mi: Što ti je to 'Jadranska orijentacija'. Oštro sam ga pogledao u oči i rekao mu: Druže Tito, piše tu unutra, pak kad uhvatiš malo vremena prelistaj, pak ako nađeš u njoj da nešto vrijedi prihvati, ako nešto u njoj ne valja - odbaci. Odgovorio mi je: dobro, dobro"[25]. Svakako bi bilo od značaja uporediti ovaj opis sa drugim svedočenjima (ako postoje), ali sudeći po ovom opisu, ovakva Titova reakcija pokazuje u najmanju ruku iznenađujući manjak zainteresovanosti od strane počasnog predsednika Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije.

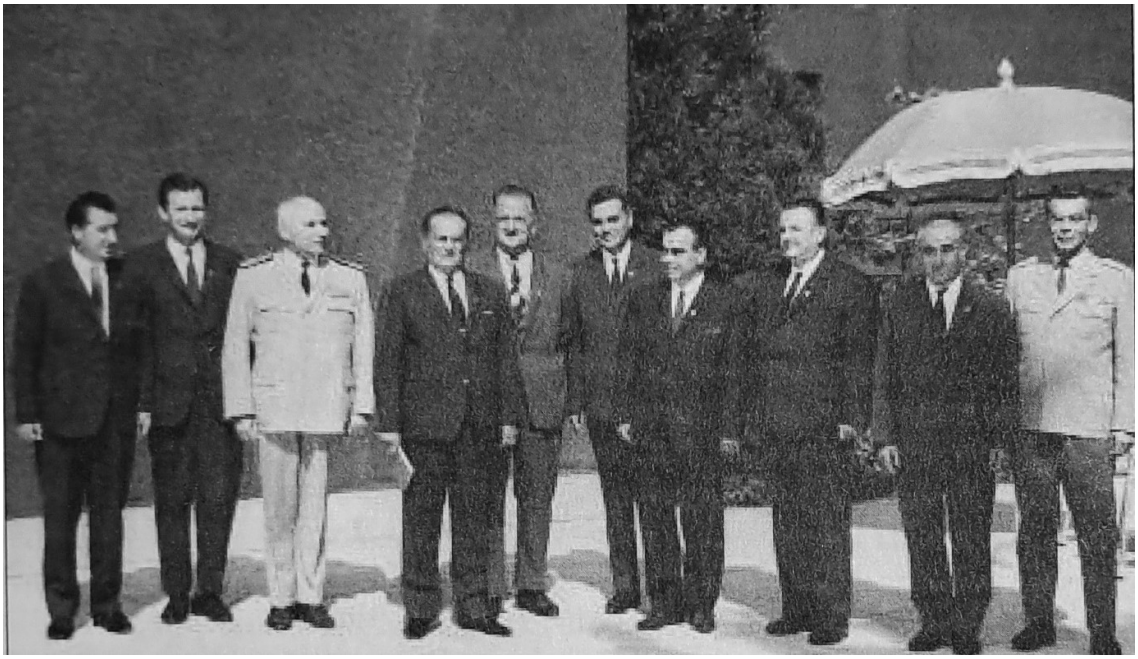

Delegacija dalmatinskih partizana sa Titom, Beograd 1967. U desnoj ruci Tito drži knjigu „Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije". Vicku nikada nije ništa odgovorio u vezi knjige, a poznato je da nije učinio ništa za usvajanje jadranske orijentacije naše zemlje.

Počev od godina 1950-tih, što znači i pre nego što je Društvo bilo zvanično osnovano, ciljevi te organizacije su, a što se može videti u ovoj knjizi, bili *„odgajati najšire slojeve stanovništva u ljubavi prema moru, prema našem jugoslavenskom Jadranu, organizacija koja će ljudima dati znanje i svijest o tome koji značaj ima more za svjetsku privredu, a pogotovo za nas, malu zemlju"*. Nameće se zaključak da su ti ciljevi srodni s onima koje je imala

[25] Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Legat Vicka Krstulovića (dalje: LVK), kutija 30. Štampani dokument, Beograd, 22.10.1980., str. 16.

Jadranska straža. No ipak, Društvo je u jednom svom izveštaju o radu iz 1970-tih godina podvuklo da ni njegovi zadaci niti ustrojstvo nisu istovetni sa onima koje je imala Jadranska straža[26]. Svakako, društvo koje je delovalo između dva rata imalo je razuđenije delatnosti pa je, ako se uzme u obzir njegovo članstvo od oko 68.000 odraslih osoba, moguće i da je dopiralo do širih slojeva publike[27]. Osim objektivnih razlika između ova dva društva, razumljivo je i da je Društvo za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije želelo da se razlikuje od svog prethodnika iz političkih i ideoloških razloga. U dokumentaciji koju smo pregledali, Krstulović se, uostalom nigde i ne poziva na Jadransku stražu, iako istoričar Ferdo Čulinović, u svom uvodu za prvo izdanje Krstulovićeve knjige, priznaje značaj onoga što je društvo izmedu dva rata pokušalo da postigne.[28]

Krstulovićeva borba za sveobuhvatni razvoj jadranske obale i Dalmacije svakako se kristalizovala oko trnovitog pitanja trasa za pruge kojima bi se more povezalo s ostatkom zemlje. To pitanje se detaljno razmatra u ovoj knjizi, ali hajde da ipak i ovde podvučemo železničku marginalizaciju jadranske obale. Pruga Sarajevo - Ploče završena 1966. godine, nije uzela u obzir Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik, ostavljajući ih tako bez železničkih veza s ostalim delovima zemlje. Sredinom 1950-tih godina, postojao je projekat koji su podržali mnogi inženjeri među kojima i Hugo Kolb, da se na trasi Sarajevo - Ploče u Bugojnu izgradi čvorište i odvoji pravac za Split, što bi trasu Sarajevo - Ploče produžilo za dvadesetak kilometara, koji je bio odbačen uprkos trajnim naporima Krstulovića i mnogih drugih[29]. Kolbova studija je, inače i objavljena u zborniku koji je uspostavio Krstulović, o čemu je on sam obavestio Titovog šefa kabineta, visoke partijske instance i Ratni savet, a da to nije urodilo nikakvim plodom. Krstulović je na ovo podsetio 1980. kada je s gorčinom napisao: „Uz ove dokumente, tada je Privredna komora Dalmacije, zajedno s kotarima Splita, Livna, Bugojna i ostalih, u hiljadu komada štampala solidnih studija i projekata, od nekoliko stotina stranica, na koje nikada nismo dobili nikakav odgovor“[30].

U godinama 1970-tim i 1980-tim, bilans Vicka Krstulovića je uglavnom gorak. Još od ukidanja Ministarstva pomorstva godine 1953. Jugoslavija nije imala nikakav generalni koncept za pomorska pitanja i to uprkos nekim preporukama s kraja 1950-tih i početka 1960-tih godina, da se unutar Saveznog izvršnog veća (SIV) formira i Sekretarijat za pomorska pitanja. Iznet je i kritički stav da se pomorska pitanja ne mogu rešavati lokalno. Učesnik jedne sednice Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske 1959. godine Rade Kesić, tada direktor Jugolinije i predsjednik Udruženja brodogradilišnih poduzeća, primetio je: „Mi smo u okviru naše trgovačke mornarice izvršili decentralizaciju po komunama i to po želji komuna, a ne po jednom organizacionom sistemu, koji bi nam nametnuo novu decentralizaciju. U ovakvoj decentralizaciji međutim, postojeća udruženja niti mogu, niti su sposobna da vode određenu politiku razvitka i korištenja postojeće naše trgovačke mornarice“. Kesić je izneo da zemlja

---

[26] IAB, LVK, kutija 46, Izvještaj o radu, Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije u vremenu od 11.5.1969. do 25.6.1970. god.

[27] Izvještaj glavnog odbora Jadranske straže za V glavnu skupštinu, Zagreb, 11-13.11.1939., Split, 1939.

[28] Ferdo Čulinović, „Historija o značaju istočnojadranskog područja“ u Vicko Krstulović*, Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije*, Zagreb, 1967., str. 30.

[29] Hugo Kolb, „Željezničke veze doline rijeke Bosne s morem Zenica - Duvno - Solin i Zenica - Sarajevo - Ploče u *Željeznička veza srednje Bosne s morem (materijali - dokumentacija - prijedlozi)*. Split, Trgovinska Komora. 1957., str. 89-108.

[30] IAB, LVK, kutija 30. Štampani dokument, Beograd, 22.10.1980., str 38.

kasni u odnosu na svet i založio se za centralnu ideju koncepta jadranske orijentacije: „moramo voditi jednu dalekosežniju politiku, koju mora voditi netko odozgo, a to ne može biti niti općina, niti kotar. Zato mi se čini, da bi moralo postojati to tijelo [Sekretarijat za pomorstvo u Saveznom izvršnom vijeću], koje će i u naučnom i u organizacionom pogledu djelovati na sjedinjenju naših grana pomorstva“[31]. Uprkos svih napora, i ovaj je apel, baš kao tolike druge inicijative ostao bez odgovora, što je Krstulovića duboko razočaralo. U drugom izdanju svog dela o jadranskoj orijentaciji koje se pojavilo 1972. godine napisao je: „Pomorstvu smo pristupili po regionalnoj liniji. A more nije republičko. Ono je vlasništvo svih naših naroda. Obalu treba tretirati kao jednu od najkrupnijih ekonomskih i međunarodnih baza Jugoslavije“. A nešto dalje je nastavio: „Tu nemamo jugoslavenske politike. Kad sam to isticao bio sam i napadnut. Rečeno mi je da će se uz moju koncepciju pojaviti *lička* koncepcija ili *slavonska* koncepcija. A ja nisam govorio kao Splićanin, već kao Jugoslaven“[32]. Krstulović ovde pravi aluziju na kritiku kojom mu se često zameralo da treba da zna kako će njegov koncept podstaći da se pojave i drugi slični, a da razvoj neke regije ne sme da se obavlja na štetu drugih. Krstulović je odgovorio na ove kritike ogledom nazvanim *Nesporazumi oko pomorske jadranske orijentacije* koji se pojavio u drugom izdanju njegove knjige. Sve u svemu, Krstulović je konstatovao da je suština njegovog koncepta izgubljena iz vida kao i da još nije pobedila ekonomska logika. Što više, mlakom prijemu na koji je naišao njegov koncept verovatno je doprineo svojim kritičkim stavom vezanim za vođenje zemlje koje je izneo na plenumu CK SKH 1962. kao i na Petom kongresu SKH 1965. godine.[33] Ostajući veran svojim idejama čemu u prilog govore ove njegove intervencije na navedenim skupovima, ali možda i zbog svog katkada borbenog temperamenta i otvorenog govora, Krstulović je dospeo u lične sukobe između ostalih i s Aleksandrom Rankovićem i Vladimirom Bakarićem i malo pomalo udaljio se od vladajuće klike, uključujući i Tita. Upravo je Tito i učinio da projekat jadranske orijentacije naiđe na inerciju, pa čak i na odbojnost. Vladajuća vrhuška svakako bi odobrila projekat jadranske orijentacije da su ga podržali Tito i Bakarić, primetio je Krstulović u više navrata. Ostaje da se utvrdi da li je njegov projekat bio odbačen zbog sukoba s ključnim ličnostima, usled njihove nespremnosti da se slože ili stoga što su Tito i Bakarić direktno ili indirektno nastojali da marginalizuju Dalmaciju. Istina se verovatno nalazi u mešavini svih ovih razloga, kolikogod da je rizično upuštati se u takvo procenjivanje i pitati se kakva je mogla biti sudbina Jugoslavije da je stvarno prihvatila jadransku orijentaciju.

Krajem 1982. Krstulović je u jednom pismu istoričaru Dušku Kečkemetu, izneo preovladujuće gorak bilans svoje borbe. Uprkos apelima koje je upućivao ključnim rukovodiocima Hrvatske i Jugoslavije, uprkos narodnooslobodilačkoj borbi i značaju ostrva Visa za njen ishod, dvema knjigama koje je objavio o konceptu jadranske orijentacije, svim ostalim publikacijama na tu temu i Društvu za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije koje je postavio na noge, ništa se nije promenilo. Jugoslovensko rukovodstvo opredelilo se za prugu Sarajevo - Ploče a jadranska orijentacija kao celovit projekat

[31] IAB, LVK, kutija 15, Rasprava o problemima pomorske privrede i potrebi razrade plana za formiranje Sekretarijata za pomorstvo u Saveznom izvršnom vijeću. Stenografski zapisnik sastanka održanog dne 4.3.1959. u izvršnom vijeću Sabora NRH, strane 7 i 10.

[32] V. Krstulović, *op. cit.*, 1972., str. 253.

[33] Za analizu Krstulovićeve uloge u ovim događajima videti Josip Mihaljević, „Dometi i granice kritičke misli u KPJ (SKJ) - Slučaj Vicko Krstulović“, Republika, br. 480-483, 2010., str. 15-26.

društveno-privrednog razvoja nikada nije bila ni uzeta u razmatranje[34]. No uprkos svim tim teškoćama, Krstulović nije prestajao da govori o svom konceptu i da se za njega zalaže do kraja svog života.

Avangardan projekat razapet između ideoloških pripadnosti

Činjenica da je međuratno društvo Jadranska straža okupljalo ličnosti kao što su Ivo Tartaglia i Niko Bartulović koje su, mada ideološki veoma udaljene od vrednosti koje je delio Vicko Krstulović, svejedno branile ideje slične Krstulovićevim, daje njegovom konceptu jadranske orijentacije dodatnu vitalnost. U stvari, njegov koncept nije ni usidren u određenu ideologiju osim u onu koja vrednuje značaj Jadrana a upravo to ovom projektu uliva posebnu snagu. Ispostavilo se dakle da su ideje izražene u konceptu jadranske orijentacije zastupali mnogi i to naročito posle stvaranja prve Jugoslavije 1918. godine. Na taj način, projekat Vicka Krstulovića svoj početak ima u vremenu pojavljivanja jadranskog pitanja tokom i posle Prvog svetskog rata, u trenutku kada je izlaz na more ocenjen suštinskim i za italijanske i za jugoslovenske državne projekte. Mada je otklonjen na drugačiji način zbog stvaranja novih država posle ratova 1990-tih, ovaj projekat opstaje, jer privreda i društvo Slovenije, Hrvatske i Crne Gore, da pomenemo samo te zemlje, tesno su vezani za more.

Možda je Vicko Krstulović svoj koncept izneo isuviše preuranjeno a da bi njegov značaj mogao u potpunosti da se shvati. Baš kao i Titova Jugoslavija, tako i projekat evropske izgradnje ostaje kontinentalan sve do 1970. godine i trenutka kada se konačno veća pažnja posvećuje priobalju i ostrvima[35]. Najzad, zaključak treće konvencije Ujedinjenih nacija o Zakonu o moru (UNCLOS III) iz 1982. u kojem se vidi konkretizacija decenijskih napora, označava da upotreba mora i morskog dobra kao i priobalje država, ubuduće predstavljaju centralni energetski i geopolitički ulog. Svakako, Vicko Krstulović nije išao dotle da se upušta u raspravu zakona o moru, ali skorašnji ulozi u konfliktu Slovenije i Hrvatske koji se tiču prostiranja njihovih teritorijalnih voda i pristupa Slovenije otvorenom moru iz godina 1990-tih i 2000-tih, pitanje koridora Bosne u oblasti Neuma baš kao i stvaranje Jadranske evroregije 2006. primeri su koji potvrđuju dalekosežnost njegovog koncepta i značaj borbe koju je vodio.

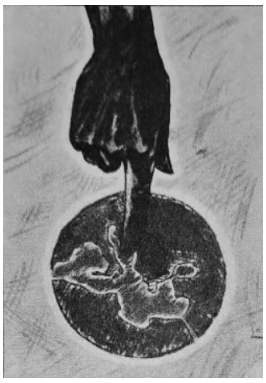

Stavi prst u more…

[34] IAB, LVK, kutija 42, Pismo Vicka Krstulovića Dušku Kečkemetu, 2.12.1982.

[35] Louis Marrou, „Périphéries insulaires européennes“ u Yves Jean et Guy Baudelle, izd., *L'Europe, Aménager les territoires*, Paris, Armand Colin, 2009., str. 335.

Napomena o autoru

Istoričar **Igor Tchoukarine** je od septembra 2011. godine gostujući asistent na Mekalister koledžu (Macalester College) u Minesoti, SAD. Osnovne studije istorije završio je na Univerzitetu Šerbruk (Université de Sherbrooke) godine 2000. Magistrirao je na Univerzitetu Toronta (University of Toronto) na Katedri za ruske i istočnoevropske studije 2003., a doktorirao 2010. u Parizu na Visokoj školi za društvene neuke (École des hautes études en sciences sociales). Objavljivao je i objavljuje radove i u *Austrian History Yearbook*, *East European Politics and Societies and Cultures* i *Journal of Tourism History*. Trenutno radi na dve knjige. Prva ima naslon „Dođite i pogledajte istinu: međunarodni turizam u Titovoj Jugoslaviji“ i istražuje kako se Jugoslavija pozicionirala na međunarodnoj sceni putem turizma između 1945. i ranih 1970-ih godina. Druga knjiga „Neistražene vode: stoleće sukoba i zajedničkog života na Jadranu“ bavi se ulogom Jadranskog mora u oblikovanju identiteta, iskivanju sećanja, rađanju sukoba i podsticanju zajedničkog života u južnoslovenskim zemljama između kasnog devetnaestog i kasnog dvadesetog veka.

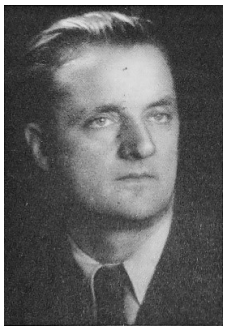

Vicko 1945.

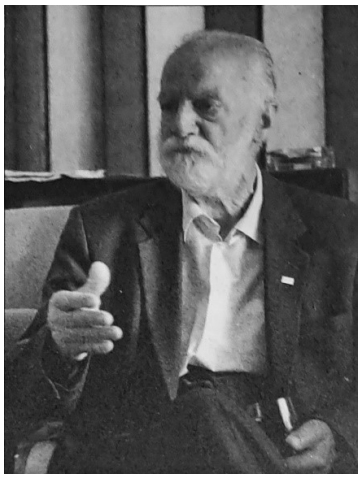

Vicko 1988. Zadnja fotografija. Na reveru je zlatna značka KPJ-SKJ. U Splitu su se sjetili da tom značkom obilježe Vickovih 66 godina članstva u KPJ.

Bio je neumoran u borbi za socijalizam i slobodu čovjeka. Uvijek je sve pisao rukom. Najčešće običnom grafitnom olovkom.

Lucija i Vicko. Uvijek neustrašivi. Ovaj portret napravio je Milan Roglić, u Beogradu u svom skromnom ateljeu ulici Lole Ribara broj 37. Roglić je autor legendarnog snimka sa demonstracija 27. marta 1941. u Beogradu.

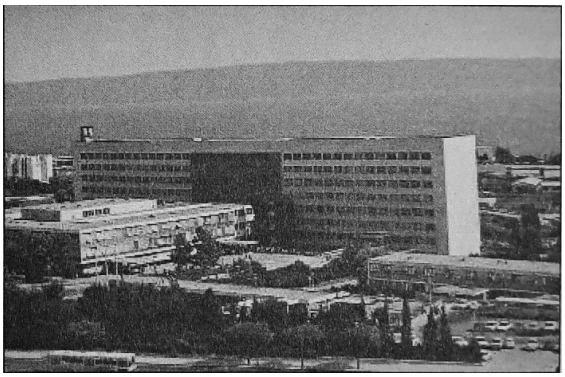

Vojna bolnica u Splitu. Tu je 28.9.1988. nasilno prekinut Vickov život primjenom zabranjene terapije elektroforeze. Pukovnik Zvonimir Ditrih, načelnik nije porodici Krstulović nikada dao ni izvinjenje ni objašnjenje za Vickou smrt.
Bio je, 1980., član konzilija Titovih liječnika…

UMJESTO UVODA

Riječ Andrije Kačića Miošića

Bratu štiocu

Po naravi je čovika svakoga svoj narod hvaliti, uzdizati i uzveličavati, i zato vide se mnoge knjige na svitlost iznesene, u kojim se štiju kralji, duke, markeži, knezovi, gospoda, vitezovi, junaci i njihova junaštva. Ma narod slovinski vazda je bio, kako se vidi, u tomu malo pojmljiv, jer se malo stvari štije i nahodi od starih kralja, bana, gospode i događaja, koji su se događali u našim stranam. I da se posve ne izgube od starih vitezova uspomene, Gospodin Bog dao je našemu narodu taku pamet naravnu, da ono, što drugi narodi uzdrže u knjigam, oni uzdrže u pameti pivajući na sobetim, dernecim i po svim mistim, kuda putuju, pisme svojih kralja, bana, vitezova i vrsnih junaka, koje premda nisu posve istinite, ništa ne manje svaka ima dobar temelj od istine. Želeći dakle ja, da siromasi težaci i čobani naroda slovinskoga, koji se naslanjaju u takizim pismam, mogu doći u poznanje, da njihove pisme i davorije nisu brez temelja istinita, na službu istih siromaha dajem na svitlost ove knjižice skupljene, složene i prinesene iz različitih knjiga talijanskih u jezik slovinski, u kojim će se viditi kralji, bani, gospoda i vitezovi slovinski, njihovi rati, junaštva i sva dilovanja dobra i zla. Ma viruj mi, moj štioče poštovani, da kada razgledaš ovi moj trudak, vidit ćeš nesrićno i nemirno stanje, u komu se nahodahu vaši prašukundidi u vrime slovinskih vladaoca, i poznat ćeš čestito, mirno i rajsko stanje, u komu se nahodimo sada pod krilom našega Privedroga Principa, za koga imamo u potribi našu krv proliti. Ako li ti pak ne budu ove knjižice ugodne, a ti čini bolje. Na peru ti srića, i da si mi zdrav i veseo!.

Andrija Kačić Miošić, 1756.
Razgovor ugodni naroda slovinskoga (iz predgovora)

* * *

Svako društvo u kome vlada privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju podijeljeno je na antagonističke klase: na vlasnike osnovnih sredstava za proizvodnju i razvlaštene, na ugnjetače i ugnjetene, na eksploatatore i eksploatirane. Tako je i u kapitalističkom društvu, u kome najvažnija sredstva za proizvodnju i promet robe pripadaju kapitalistima, dok radnička klasa, proletarijat, lišen sredstava za proizvodnju, ne može da živi ako ne prodaje svoju radnu snagu kapitalistima, ako svojim radom ne stvara bogatstvo svojim eksploatatorima.

* * *

Pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije izvojevao je radni narod Jugoslavije oružjem u ruci odlučujuću pobjedu u Narodno-oslobodilačkom ratu nad fašističkim osvajačima i njihovim domaćim slugama, oborio vlast kapitalista koji su ga sramno izdali stranim zavojevačima, zasnovao svoju novu, socijalističku otadžbinu, Federativnu Narodnu Republiku Jugoslavije, i pristupio izgradnji socijalizma.

Revolucionarni, demokratski i socijalistički preobražaj koji je u toku Narodno-oslobodilačkog rata i u poslijeratnom periodu izvršen u Jugoslaviji sastavni je dio onog revolucionarnog svjetsko-historijskog zbivanja koje je pokrenuto Velikom oktobarskom socijalističkom revolucijom. U njemu se ispoljava opća zakonitost razvitka suvremenog društva, obilježena revolucionarnim smjenjivanjem kapitalističkog društvenog poretka novim, socijalističkim društvenim poretkom.

Iz Programa KPJ, 1948.

Riječ memoratora - SA VIDILICE

Ljubo i Vicko često su razgovarali. Idejni i politički stavovi advokata Leontića približili su se pogledima komuniste Vicka. Bogataš, advokat Leontić napustio je masonsku ložu, prešao je u opoziciju prema režimu, kasnije je postao i član KPJ. Na vjenčanju Vicka i Lucije, bio je kum Vicku. I on je od režima nove Jugoslavije, ubrzo nakon rata, udaljen s visokih dužnosti u diplomaciji i poslan u penziju. Njegov mlađi brat Boro bio je španjolski borac i partizan. Bio je i predstavnik Jugoslavije na Nirnberškom procesu nacistima. Pukovnik JNA. Zauvijek je ostalo iskreno drugarstvo i prijateljstvo porodica Leontić i Krstulović. Još kao dijete u Zagrebu na Tuškancu radovao sam se porodičnim susretima, stanovali smo u istoj ulici.

Jednog davnog januarskog snježnog dana 1972., doputovao sam vlakom iz Beograda. Nešto me je vuklo da idem kod Leontića, ulica Davor, na Tuškancu. Prekrasna vila na samom kraju uličice, na padini prema hrastovoj šumi. Pješke, po visokom snijegu, s Britanskog trga, ulicom Nazorovom i Tuškancem došetao sam do kuće kuma Ljube. Nenajavljen. Obradovani barba Ljubo i supruga Anđelka zadržali su me na ručku. Iz trpezarije smo prešli u salon, ukrašen slikama Ljube i njegove unuke. Kroz stakleni prozor veličine zida gledali smo snijeg kako pada u tišinu, polako je zamirao dan. Visoki i krupni barba Ljubo u kućnom ogrtaču i malom kapicom crvene boje, uz kavu mi je počeo pričati svoj život.

Gledao sam u čovjeka antičke glave, prodornog pogleda, sa orlovskim obrvama, jakog baritona. Velike, mirne ruke. Slikar. Od djetinjstva sam naučio da slušam kad su razgovarali Ljubo i Vicko. Od njih sam prvi put čuo riječi konferencija, diskusija, diplomacija, CK i mnoge druge.

Potpuno smo se zaboravili, nikad ništa slično nisam doživio. Vrijeme je nestalo. Kao tren proletjeli su sati između tri popodne i jedan po ponoći.

Tada nas je prekinula teta Anđelka, koja je molila da barba Ljubo ide na odmor. Nažalost, morali smo se povinovati. Inače bi naš razgovor, bolje reći moje slušanje bogatog monologa, potrajalo do novog ručka.

U tom momentu barba Ljubi je bilo 85 godina, a meni nepune 22. Bilo mu je važno da ga čujem, i meni još više.

Tada je tek nedavno bio zaustavljen pohod na vlast nacionalista iz „masovnog pokreta“, smijenjeni su Savka i Mika. O njima mi je barba Ljubo govorio s prezirom, kao o blesanima koji su pomislili da mogu ukrotiti razjarenog bika ispod sebe.

Pričao mi je o djetinjstvu u Dubrovniku, o vremenu prije Hrvatsko-srpske koalicije koju su pripremili Josip Smodlaka i Frano Supilo. O vremenu kad su se sukobljavali Hrvati sa Srbima, i jedni i drugi žrtve politike „divide et impera“. Jednom se tako kao dječak vratio kući i pohvalio majci, ponosan na svoje sudjelovanje u razbijanju izloga na dućanima trgovaca Srba, na što su ih nagovorili stariji. Majka ga je mirno saslušala i upitala ga: „Sinko moj, da li to znači da bi ti i mene kamenovao?“ Kroz treptaj oka sve je shvatio i dobio lekciju za cijeli život. Kroz njeno pitanje dopro je do čovjeka u sebi. Rekao mi je to čovjek koji je 1914. pokrenuo i vodio list „Jugoslavija“.

Te 1972. barba Ljubo je bio nesretan i nezadovoljan stanjem u Jugoslaviji. Vidio je da su Vicko i čitava porodica Krstulović gurnuti u stranu. Smatrao je da takav luksuz sebi Tito ne bi smio dozvoljavati, jer je na štetu države. Kum Ljubo bio je 18 godina stariji od Vicka. Bio mu

je zahvalan i cijenio ga je jer mu je Vicko pomogao da shvati neophodnost revolucionarne borbe.

„A ja sam bio doktor prava i ne bih to uvidio bez Vicka“, naglasio mi je svjestan da je na kraju životne staze, a željan da ja to dobro upamtim. To se ne zaboravlja.

Vicko je u zatvoru utjecao na profesionalnog provalnika da uvidi da to nije pravi put. Taj čovjek je poginuo kao partizan, vođa ustanka u Livanjskom kraju. Vojina Zirojevića ubili su četnici.

Dr Ljubo Leontić napisao je knjige „Između dva rata“ i „Kronika bez naslova“. Za čitav život zapamtio je hiljade Splićana 1943. kako se uspinju na Mosor, s oružjem kreću u borbu. Rukopisi Ljube Leontića ostali su za vječnost zakopani na Siciliji, blizu logora gdje je bio zatvoren do pada fašizma u Italiji. Ponešto je ovdje kazano, a glavno je u njegovim knjigama.

Muzika Rahmanjinova letjela je Sicilijom ljeta 2005. U orkestru Rias filharmonije iz Berlina čula se i violina Vickove unuke Nataše. 60 godina od pobjede u Drugom svjetskom ratu Nataša je svirala u Moskvi i doživjela Crveni trg.

Miris terpentina i osušenih kistova od zagrebačkog djetinjstva sam osjećao i u blizini mog brata Maksima i kod Ljube Leontića. Štafelaj, kistovi, dlijeta, čekić i kamen, alabaster mi je govorio što je oblik u nastajanju, a voljom ljudskom zaustavljen u sekvencu vječnosti. Satima sam bio u Maksimovoj blizini i tajno kušao okuse modre i bijele iscijeđene boje na paletu, morao sam probati. Kao mali sam naučio da bez svjetlosti prirodne slikar ne može raditi. Tada sam shvatio da je ravnoteža tame i svjetla i da sve ima svoj zakoniti ritam. Prije sam naučio boje nego slova. Novine sam volio gledati na podu, na šarenom velikom tepihu. Bile su ogromne i nisam ih mogao raširiti mojim, dječjim, rukama. Najviše su mi se sviđala crvena velika slova, tako sam naučio da je to BORBA, a i VJESNIK je imao velika crvena slova. Uvijek mi je bilo žao što SLOBODNA DALMACIJA ima manje stranica, a tu sam najviše volio da mi ćaća čita „Kvake šjor Tome baćira“, a u Borbi sam otkrio Kurira Fiću i Švrću. Vicko je strpljivo čitao puno novina i raznih dokumenata, a sviđale su mi se ogromne kuverte i po njima sam crtao. Imali smo jedan stolić za šah, s dvije ladice pune crnih i bijelih drvenih figura. Pamtim Maksima i njegove prijatelje kako igraju, a poslije razgovaraju o greškama. Bilo je tu i natezanja. S Vickom sam naučio i ja igrati šah, znao sam i čitati prije polaska u školu. Od tada pamtim imena Mihaila Botvinika i Frane Matošića, o njima je Vicko uvijek govorio sa poštovanjem i najviše ih cijenio. A ja sam najviše volio Bernarda Vukasa, Mihaila Talja i Bobija Fišera. Znao sam da su igrači „Hajduka“ bili partizani. Nisam mogao razumjeti kako u Zagrebu i Beogradu ne navijaju svi za „Hajduka“ kao i ja. Tek puno kasnije sam saznao da je malo klubova kao „Split“, „Velež“, „Radnički“ i „Hajduk“, čiji su igrači išli u partizane. A ostali, većina, i u ratu su igrali nogomet i družili se s okupatorom. Neprijatna saznanja vode brzom odrastanju.

U identitetima koji me čine, nosim kao početak Marjan i more, a kasnije Zagreb i Beograd, u kojem sam se rodio u Vojnoj bolnici, u Pasterovoj ulici. Doktor Dragoslav Dimitrijević, kirurg, pomogao je mojoj majci Luciji, iscrpljenoj ratom i tifusom, da me rodi u svojoj 41. godini. Njena hrabrost i odlučnost nisu imale granice.

60 godina kasnije u Beogradu, 2010., moj stariji drug, partizan iz Baćevca, pisac značajnih knjiga o NOB, Dragoslav Dimitrijević - Beli dao mi je argumente i ohrabrenje da stavim na papir Vickove memoare.

Jasno mi je rekao: „Ako to ti ne uradiš, a jesi dužan, drugi sigurno neće“. Carpe diem! Hvala drugu Belom. S Drugom Armijom JA sudjelovao je u oslobođenju Zagreba 1945. godine. Njegov komandant je bio Koča Popović.

Davne 1981. na Visu drug Andrija Božanić mi je u dugom noćnom razgovoru tražio da se sačuvaju i objave Vickova sjećanja, jer „on je naš prvi čovjek“.

U jugoslavenstvu koje osjećam kao moju mjeru u životu vodi me od Nazorovog Medvjeda Brunda i najdraže mi Ježeve kućice ka gorostasu iz Jasne Poljane, gdje sam se spojio trajno sa Pjerom Bezuhovim. Krleža, Svetozar Marković, Dimitrije Tucović i genijalni Radoje Domanović, kojeg je moj brat Maksim najviše volio, i meni daju trajni osjećaj da je sve i prolazno i ostvarivo. Ars longa vita brevis. U djetinjstvu sam zavolio more, najveće čudo u prirodi. Marjan, Mosor, Cmrok, Sljeme, Avala, Mamajev kurgan, Vaveljski brijeg, Monmartr, Villa Borghese, Piazzale Michelangelo, Bilećko jezero, Volokolamski drum, Lovćen, Biokovo, Učka, Triglav, lipe u Prilepu, Komiža, Šumarice, čudesni Istanbul i boje Teherana, brijegovi i trgovi i uličice gradova u kojima sam živio dali su mi mogućnost da se osjetim živim dijelom divnoga svijeta u kojem je moja zemlja Jugoslavija najljepša. I tako nisam ostao u Krakovu i Parizu, a kasnije u Rimu i Firenzi, gdje sam imao i posao osiguran. I poštene drugove i prijatelje iz Komunističke partije Italije, koja je tada sa Enricom Berlinguerom postala najjača politička snaga. Ostao sam uvijek, kao i moji Lucija i Vicko, zaljubljen u naš Beograd.

Kamena kuća u parku, na vrhu litice iznad mora. Boninovo, Dubrovnik. Britko jasan spoj kamenog kopna sa beskrajnom otvorenošću prostora koji tvore modra i nebesko plava boja. Stepenice uklesane u kamen vode ka dubokom, tamnom, živom moru. Kroz strah, spoznao sam sebe, naniže me je nosio visoki mršavi mladić, moj brat Maksim. Sigurnost i slobodu da uđem u more dale su mi ogromne ruke, šake, i široka leđa moga ćaće Vicka. Od tog momenta živim svjestan sebe i drugih, s osjećajem da imam, uvijek, siguran oslonac. Punto fermo. Tvrdo uporište. Kako sam odrastao tako sam razumio da Vicka puno ljudi doživljava na isti način. Bilo mi je drago da je to tako i da se ne gubi. S vremenom, i uz otpor, saznao sam da se to zove karizma. Vanda Novosel, predratni komunist, rekla je - „Vicko je bio ona hrid o koju smo se svi mi mogli osloniti“. Kapetan Bruno Profaca je napisao da je „Vicko pučki tribun čeličnih živaca i nježna srca“. Dragica Srzentić, na kraju intervjua 2012. - „zapljeskala je, nasmijala se, uzela u ruku čašu crnogorskog vranca, nazdravila meni i gradu Splitu kojeg puno voli. Posebno jednog čovjeka - Vicka Krstulovića! Za nju je Vicko bio moralna vertikala, ljudina! Mahala je s vrha stepenica, zavikao sam da joj želim da stotku dočeka u sreći i zdravlju.“ Napisao Milorad Bibić - Mosor, u listu Slobodna Dalmacija.

Na ivici sam mora zelenog. Tišina. Suočen s vječnošću znam da je zaborav jači od svake nade i borbe sa dubinom vremena. Kao djelić neizmjernog u vječnom kretanju kroz tišinu stigao sam do slova. Muziku ne mogu stvoriti, to je dato samo onima koji već jesu svemir.

Slovo i boja daju mi priliku da uđem u lanac vlastite arheologije i da budem graditelj mosta između izigranog i nužnog vječnog kretanja ka smislu utopije. Bez nade i povjerenja u mogućnost čovjeka nema plodova rada. Oni koji su se rastali od sebe, možda će se pronaći u ideji tvorca. Ili novca. Kako nam je otkrila knjiga o povijesti interesa. Kapital. Knjiga mladića iz Triera, za kojeg BBC utvrdi da je najumnija glava rođena od ljudi. I ja sam sretan da sam imao naklonost jednog mladića iz Karlovca, koji je otišao u partizane, napisao knjige mudre i jednostavne i uvijek ostao mirni, tihi, jedinstveni Gajo Petrović. Koji se nije bojao nikoga, pa ni Tita i Bakarića, koji su njemu i slobodnim misliocima prijetili „da će dobiti željeznom

šipkom po glavi“. To je, inače, metoda policije kraljevskog režima u šestojanuarskoj diktaturi. Takve sintagme je koristio i Tripalo, doveden za partijskog sekretara komunista Zagreba, koji je izvršavao naloge Vladimira Bakarića i čekao svoj trenutak. U Beogradu je dugo godina bio Mika, kadrovski je „rastao“ pod rukom druga Marka, Rankovića. A onda je došlo vrijeme da ga se upotrijebi u Zagrebu, tu je Miko. A zapravo je Ante. Prvi je, 1957., na stadionu JNA predao štafetu Titu za rođendan.

Dida Marko s unucima, Split, 1952.
Slijeva: Maksim, Viborg, Nataša i mali Đordano.

Moj dida Marko i porodica Krstulović najviše su cijenili Giordana Bruna, a naravno i Garibaldija i Macinija. Mlađi brat moga oca zvao se Giordano, umro je kao dječak. Nisam imao djetinjstvo s didama i bakama. Tek pomalo se prisjećam staroga dide Marka, oca Vickovog. Čitavog života bio je težak i radnik. Umro je u svojoj kući u Splitu, u Kamenitoj ulici. Do zadnjega dana išao je u polje i obrađivao vinograd. U Beograd je doputovao vlakom da „vidi svoj rod“, kada sam se rodio 1950. godine. To što je njegov sin Vicko postao heroj i pobjednik, ništa nije izmijenilo u njegovom svakodnevnom životu. Poslije nekoliko dana u Beogradu stari Marko je mojima rekao: „Dico moja, ništa van ovo ne vaja... Zaboravili ste se! Zanemarili ste pojoprivredu. Ovako se ne može dugo živit!“. Živio je isto kao i kad mu je sin bio ilegalac i robijaš. Bio je ponosan što je Vicko izvršio svoju ljudsku i idejnu dužnost. Po odgoju i poštovanju prema ocu Marku, Vicko mu se uvijek obraćao na vi. Starog socijalistu Marka u tihom sprovodu, po kiši, ispratio je čitav Split.

Otac moje majke Lucije, Petar Kuvačić, bio je visok kao jablan, preko dva metra. Odlazio je u Ameriku brodom i vraćao se. Tako su se i djeca rađala u Gatima ispod Mosora, u centru Poljica. Iznad Omiša, nekad gusarskog grada. U Čikagu je radio na izgradnji nebodera. Moja majka ga je zapamtila kao nježnog oca, umro je kad je njoj bilo samo devet godina. Preživjela je i smrt jedinog brata, mladića od 17 godina, a i pogibiju sestre Mile 1943. u ratu.

Sprovod Marka Krstulovića. Split je ispratio nosioca Crvenog barjaka.

Vickova majka Ana umrla je 1931. dok joj je sin bio u zatvoru. Na njenu sahranu doveli su ga žandari vezanog lisicama. Na majčinom grobu Vicko je dao zakletvu da će i život dati u borbi za pobjedu Revolucije.

Lucijina majka Katarina umrla je 1947. od upale slijepog crijeva. Preživjela je četnički pokolj u Gatima, bila u partizanima, oplakala mrtvu kćer Milu. Bila su teška vremena oskudice poslije rata, nije bilo dovoljno lijekova, kasno je stigla do bolnice. Mojoj sestri Nataši i braći Maksimu i Viborgu bile su najljepše uspomene iz djetinjstva vezane za baku Katu i dida Marka. Za razliku od njih ja sam pošteđen pamćenja užasa Drugog svjetskog rata koji su oni morali proći kao djeca partizani.

Moja majka Lucija ponekad bi zaplakala za mladim Ljubišom. Bio je Urošević, školovani oficir, poručnik, partizan, član štaba 9. Dalmatinske divizije. Neustrašiv borac, prošao i Neretvu i Sutjesku. Nakon Pete ofenzive 1943. poginuo je u njemačkoj zasjedi. Veseljak, uvijek je pričao o svojoj Jagodini, imao je lijep glas i dobro je pjevao. Vicko nikada nije prebolio strijeljanu mladost iz Prvog splitskog partizanskog odreda. Nikad sebi nije oprostio da nije spriječio njihov odlazak u smrt. Protivio se, ali ostao je sam i morao je usvojiti naredbu višeg foruma. Fašistički trijumf smrti na prvom koraku narodnog ustanka 1941.

Porodicu Krstulović vrebala je zasjeda na koju nismo računali 1974. Telefonom je stigla vijest da je u Londonu nađen mrtav Maksim. I to smo izdržali. Maksima, istaknutog jugoslavenskog slikara, ljevičarski angažiranog intelektualca, ispratio je Split i mnogi iz Zagreba i Beograda. Dokumentaciju o smrti Maksimovoj, koju su Britanci dostavili Jugoslaviji, nikada nismo dobili od naše države. Kao ni Titov telegram saučešća. Opet trijumf smrti?

U momentu kad nam dežurni iz SSIP-a (Savezni sekretarijat za inostrane poslove) javlja na kućni telefon u Beogradu, da je Maksim nađen mrtav u Londonu i prekida vezu, u tom

momentu, 22. maja 1974. Vicko se nalazi u Zagrebu. Da kao prvi ministar unutarnjih poslova DF Hrvatske primi specijalnu Plaketu sigurnosti, povodom 30. godišnjice osnivanja te službe.

Ostaje nejasno zašto Vicko nije dobio tu Plaketu na dan 13. maja, jer tada se slavi taj praznik!?

Tako od 1974. ostaju neobjašnjene činjenice nasilne smrti sina Maksima i datuma za uručenje plakete „prvom ministru“ Vicku. U Zagrebu Vicku ne kažu ništa u vezi sina Maksima. A u Beogradu telefonski, jedna rečenica, i odmah prekid veze. Naravno da u Zagrebu znaju sve isto kao i u Beogradu i šute. Vicko stiže vlakom sutra u Beograd i tek tu saznaje vijest od sina Viborga i zeta Svetozara Petrovića, koji su ga dočekali na željezničkoj stanici ujutro.

Ovakvo nehumano postupanje države ima svoje simboličko značenje. Koje i do danas traje, jer nije javno razjašnjeno.

Godine 1940. Maksim i Nataša u školi su odbijeni zbog svojih imena. Nisu kršteni u crkvi. Morali su zvanično dobiti imena Marko i Ana, po didi i baki, da bi ih primili u školu, djecu komunista robijaša.

I moje ime je znak u čast Nazoru, Lenjinu i Majakovskom. Kum mi je bio Vice Buljan, bogataš, boem, komunist, jedan od istaknutih vođa ustanka u Dalmaciji. Čovjek duha renesanse, veseli cinik, ljubavnik i kockar, sve je dao za revoluciju.

Na Visu je 1964. bila organizirana proslava 20. godišnjice dolaska Tita i Vrhovnog štaba na Vis. Brodom „Galeb“ i borbenim čamcem JRM u Vis su uplovili Tito, Ranković, Gošnjak, Bakarić, Krajačić, Svetislav Stefanović - Ćećo. Već su teško prikrivali međusobne napetosti i netrpeljivosti, koje su izbile na dan 1962. na dramatičnim sjednicama partijskog rukovodstva Jugoslavije.

Barba Vice je potresen i sabran u isto vrijeme, Titu u lice, pred zvanicama na Visu glasno rekao: „E, moj Stari, da su buržuji znali kakvi smo mi - ne bi se oni tukli protiv nas nego bi nam se pridružili!“ Od muke što je to morao reći i što Tito šuti na izazov, Vice je obim šakama zdrobio čaše na stolu. Deset godina kasnije, 1974., u ime partizanskog rukovodstva Dalmacije i Vickovih ratnih drugova, moj barba Vice je govorio na sahrani mog brata Maksima. Rekao mi je da mu je to najteže u životu. Morao se oprostiti od dječaka koji je pješke, nikad na konju, prešao rijeke i planine Jugoslavije, postao graditelj-udarnik svoje zemlje i kritičar pojava koje su rušile ugled Partije i tekovine NOB. Zato je Maksim morao napustiti zemlju, u potrazi za opstankom, jer mu je vlast onemogućavala egzistenciju u Jugoslaviji.

Kome me čuje, na čast neka mu je

Od Slovena Smodlake, sina Josipovog saznajemo:

„Početkom 20. stoljeća u Dalmaciji sazrijeva potreba za novim kursom u hrvatskoj politici. Do tada, nasjedajući austrijskoj politici podvajanja, hrvatske političke stranke borile su se protiv Mađara, Talijana i Srba iz Austro-Ugarske, dok su se Mađari, Talijani i većina Srba iz banske Hrvatske, Dalmacije i Vojvodine borili protiv Hrvata, a sve to isključivo u interesu Beča. Habzburgovci su glavni protivnici svih naroda u carevini i jedini put k slobodi vodi preko izmirenja Hrvata s ostalim podjarmljenim narodima, radi zajedničke borbe protiv Beča.“

U Dalmatinskom saboru, u Zadru 1902. Dr Josip Smodlaka je u svom protuaustrijskom govoru prvi predložio novu orijentaciju nacionalne politike. Kao hrvatski zastupnik Dalmacije javno je iskreno ponudio „pomirnicu ruku“ Srbima i Talijanima u općem interesu „ove naše zemlje i naroda“. Najavio je da socijalno pitanje kuca i na naša vrata.

Za ideju suradnje sa Srbima i Talijanima protiv Austrije Smodlaka je privukao i Dr Antu Trumbića. Taj radikalni preokret protiv Beča u hrvatskoj politici doveo je do Riječke i Zadarske rezolucije i Hrvatsko-srpske koalicije, koja je oduzela vlast mađaronima u Hrvatskoj. Smodlaka je napustio Stranku prava zbog njenog odnosa prema Srbima i otvoreno kazao da se politika ne može voditi bez naroda, nego s narodom za narod i „podignuti narodnu vojsku, bez koje se uzalud čemu nadati“.

U Splitu se u proljeće 1905. rodio Vicko, a baš te godine u ljeto Dr Smodlaka je s grupom mladih ljudi osnovao „Hrvatsku demokratsku stranku“, s namjerom da uvede u aktivni politički život narodne mase Dalmacije, prvenstveno težake. Nova je stranka imala dva cilja: politički, da ostvari jedinstvo Hrvata i Srba, nacionalno oslobođenje i zajedničku naprednu državu, i socijalni, da oslobodi seljake od iskorištavanja i da prosvjećuje narod. Stranka se borila protiv miješanja vjere u politiku i tako postala antiklerikalna. U stranku se prvo upisala većina hrvatskih obrtnika i trgovačkih pomoćnika. Splitski težaci u početku skoro nisu ni zapazili novu stranku. Ali, nakon uporne agitacije kod seljaka „puntara“ (Hrvata) i „tolomaša“ da se među sobom pomire, splitska težačka masa listom je napustila autonomašku stranku, a zatim prigrlila i hrvatsku trobojnicu. Tako je početkom 1907. zaslugom „Hrvatske demokratske stranke“ Split dobio ogromnu hrvatsku većinu i tek tada je izborna pobjeda Hrvata nad Talijanima, ostvarena 1882. u Splitu, postala potpuna i trajna. Smodlaka je u stranci organizirao propagandni rad na osvješćivanju narodnih masa. Iz strankine „Težačke sloge“ potekao je agrarni pokret u Dalmaciji za ukidanje kmetskih odnosa. Pokret je imao i nacionalni, protuaustrijski, karakter i izazivao je bijes austrijskih vlasti i domaće buržoazije i klera. Stranku su smatrali ateističkom i revolucionarnom. Stranka je snagu pokazivala održavanjem masovnih narodnih zborova na splitskoj Rivi. Seljaci su masovno odbijali da daju župnicima redovinu, a kmetovi su smanjivali svoja davanja u naturi zemljoposjednicima. Istovremeno se kod omladine i u narodnim masama stvaralo revolucionarno raspoloženje za oslobođenje od Austrije.

Dr Josip Smodlaka je 1908. spjevao himnu svoje „Hrvatske demokratske stranke“, iz koje su stihovi „Padaj silo i nepravdo, narod ti je sudit zvan“ postali borbena pjesma jugoslavenskih partizana. Tako je i dalmatinska pjesma „Tamo daleko, kraj mora“ postala pjesma srpskih vojnika u Prvom svjetskom ratu.

Kad je Austrija uvela opće i jednako pravo glasa, Demokratska je stranka na izborima za austrijski parlament 1907. kandidirala u Splitu Dr Smodlaku. Protiv njega su se udružile sve građanske stranke, uz podršku austrijskih vlasti. Njegovu kandidaturu podržala je jedino Socijal-demokratska stranka. U toj stranci bio je istaknuti član Vickov otac Marko. Policija je izvršila pritisak na birače, pa je sa neznatnom većinom izabran protukandidat. Smodlaka se nije osjećao poraženim. On je u svom listu „Slobodi“, u napisu „Hvala“, poručio svojim biračima:

„Poslije svega onoga što je bilo učinjeno da se zapriječi moj izbor, ove tisuće poštenih i slobodnih glasova, koje su se okupile oko mojega imena, za mene vrijede mnogo više

nego li bi vrijedio jednoglasan izbor bez borbe. Veće počasti i većeg zadovoljstva od ovoga nisam mogao doživjeti".

Kasnije Smodlaka je na novim izborima velikom većinom glasova u Splitu biran u bečki parlament, a bio je ponovo izabran i u Dalmatinski sabor. Do Prvog svjetskog rata upravljao je općinskim poslovima grada Splita.

Smodlaka je u Beču održao više govora kojima je napadao austrijsku upravu u Dalmaciji. Tako je 1910. među ostalim rekao:

„Meni se može reći da su i druge pokrajine uskraćene... Ali ja na to odgovaram: ni jedna druga pokrajina ne nalazi se u takvom položaju kao Dalmacija. Drugim krunskim zemljama nedostaje mnogo, ali nama nedostaje sve... Mi ne samo nemamo kruha, nego ni pijaće vode. Ljudi piju takoreći blato... Zemlja je danas postala zemlja prosjaka bez svoje krivnje... Dajte nam ono što je veliki Napoleon dao zemlji, jednog Dandola, koji je za pet godina više učinio nego Austrija za sto pet godina..."

Za vrijeme balkanskih ratova Smodlaka je preko štampe i u govorima otvoreno ukazivao da je sloboda blizu i za naše narode. U bečkom parlamentu je 30.10.1912. svoj govor završio riječima:

„Balkan balkanskim narodima, a i Dalmacija je komad Balkana i u geografskom i nacionalnom pravcu!"

Dr Smodlaka je brižno njegovao međunarodne kontakte i suradnju sa stranim novinarima, profesorima i književnicima i postao je poznat u Evropi kao vođa nacionalno-oslobodilačkog i demokratskog pokreta Dalmacije. Tako je, istovremeno, postao opasan za austrijski režim, koji ga je 1914. optužio za veleizdaju i držao u tamnici i progonstvu. Kada je krajem rata car Karlo sazvao austrijski parlament, Josip Smodlaka je u svom govoru od 18. srpnja 1918. raskrinkao neprijateljsku politiku Austrije prema Južnim Slavenima:

„Hvala ovom tlačenju danas je sav naš narod čvrsto odlučio da se oslobodi od tuđeg gospodstva... Pa kako je našem narodu kroz vjekove uspjelo da se održi protiv najmoćnijih carstava na zemlji... tako će on i iz ove najnovije strahovite kušnje izići slobodan, ujedinjen, sretan narod. Najplemenitija stranica u njegovoj knjizi slave bit će ta da on u ovom razbojničkom svijetu niti je tražio, niti je prisvojio što tuđega".

Kad se Smodlaka pred kraj tog rata, teško narušenog zdravlja zbog tamnovanja, vratio u Split, bio je oduševljeno dočekan. Po slomu Austrije općinsko vijeće izabralo ga je za načelnika Splita, a Narodno vijeće za člana Privremene vlade za Dalmaciju. Zalagao se i doprinio brzom ujedinjenju i stvaranju prve države Južnih Slavena 1918.

Josip Smodlaka je vjerovao da će vlada biti sastavljena od predstavnika svih pokrajina i svih narodnosti, i od svih stranaka, pa i socijal-demokrata, da će vlada državom vladati demokratski, u duhu bratstva medu našim narodima i da će poštovati samouprave pokrajina.

Ali ubrzo je Smodlaka doživio teško razočaranje, jer su dvor i radikali, kralj Aleksandar i Nikola Pašić, prigrabili svu vlasti i u novoj državi zaveli centralizam i zavladali zemljom pomoću terora i korupcije. On se odmah upustio u borbu protiv centralizma, u Parizu je 1919. napisao „Parišku deklaraciju", po kojoj se „država nema upravljati centralistički", već

„po načelu samouprave“ i da u državi nijedna nacija ne može imati povlastice u odnosu na druge narode. Ovu deklaraciju su potpisali poznati javni radnici Srbi, Hrvati i Slovenci, među kojima Jovan Cvijić, Ante Trumbić, Bogumil Vošnjak, Vasa Stajić, Ferdo Šišić, Veljko Petrović, Pavle Popović i drugi.

Tada se u Parizu održavala mirovna konferencija, na kojoj su predsjednici vlada Antante trebali da odrede granice nove jugoslavenske države. Josip Smodlaka, kao član delegacije kojoj je na čelu bio Nikola Pašić, shvatio je da srpski radikali žele prigrabiti za Srbiju što više teritorija Albanije, Mađarske i Bugarske, pa da zbog toga nisu spremni da se dovoljno založe za obranu Slovenskog primorja, Istre i Dalmacije. Francuska i Engleska su bile prigrabile njemačke i turske kolonije, pa su vršile pritisak na Beograd da popusti Italiji, da se ona zadovolji na naš račun. Jedinu zaštitu od pretenzija Italije pružao je Woodrow Wilson, predsjednik SAD, jer nije priznavao Londonski pakt, koji je, suprotno od načela samoodređenja naroda koje je proglasio, ustupao Italiji naše krajeve. Na osnovu etnografskih podataka koje je Smodlaka dao američkoj delegaciji, predsjednik SAD predložio je Italiji za razgraničenje tzv. Wilsonovu liniju. Po njoj je Jugoslaviji trebala pripasti istočna polovica Istre, s kvarnerskim otocima i Rijekom, kao i čitava Dalmacija sa Zadrom. Smodlaka i Trumbić čvrsto su odlučili da se od toga minimalnog programa ne smije popustiti Italiji ni pod prijetnjom rata. Kad su Sjedinjene države izgubile premoć na Konferenciji mira zbog odlaska predsjednika Wilsona, Smodlaka je dao ostavku na dužnost delegata, jer se nije mogao složiti s Pašićevom namjerom da prepusti Italiji naše primorske krajeve. Slijedećee godine su delegati Jugoslavije popustili Talijanima u Rapalu, pa je izgubljen čak i Zadar.

Smodlaka je 1920. pokušavajući da suzbije hegemonističke težnje velikosrpske buržoazije, objavio svoj „Nacrt jugoslavenskog ustava“, kojim se zalagao za demokratsko uređenje države, sa širokim unutrašnjim samoupravama. Ali radikalima je uspjelo da nametnu zemlji centralistički Vidovdanski ustav 1921. godine.

Videći da centralistički ustav vodi rasulu države, Smodlaka je pokrenuo političku akciju za njegovu reviziju i s drugim naprednim javnim radnicima sazvao je „Kongres javnih radnika“ u Zagrebu 1922. Smodlaka je kongresu, između ostalog, rekao:

> *„Na temelju jedinstva, ravnopravnosti i slobode, mi želimo da udarimo tvrd temelj jugoslavenskoj narodnoj državi, u kojoj će svakome biti slobodno da se po volji zove Srbin, Hrvat ili Slovenac, ili kako god mu je milije, ali gdje će svi u odnosu prema svojoj državi i prema tuđini biti samo Jugoslaveni, svi slobodni, svi jednaki, pa zato i zadovoljni građani jugoslavenski... Niti šumadijski seljak hoće da gazi brata Hrvata, niti hrvatski Zagorac hoće da diže oružje na brata Srbina. Jednakosti i slobodi protivan je samo mali broj varošana, koji su danas gospodari ove države i koji su njom za ove četiri godine tako upravljali da su je doveli do ivice propasti. Najbolji sinovi našega naroda zvani su sada da složnim silama porade da se popravi zlo koje je učinjeno. To se zlo da ispraviti, Jugoslavija neće propasti!“*

U vrijeme tog kongresa mladi Vicko je već član ilegalne KPJ, izložene progonu režima kralja Aleksandra, koji u međunarodnom miljeu antikomunističkog fronta protiv Sovjetskog Saveza, nastoji zauzeti poziciju pretendenta nasljednika ruske carske krune. Nakon Oktobarske revolucije Aleksandar je prvi ponudio trupe za intervenciju protiv Mađarske revolucije Bele Kuna i protiv prve zemlje socijalizma. U Beogradu i Jugoslaviji okupio je

hiljade carskih oficira i drugih iz dotad vladajuće klase, koji su se spremali za obračun sa sovjetskom vlašću. Ti „bijeli“ Rusi za vrijeme rata 1941. - 1945. u znatnom broju su se stavili na raspolaganje njemačkom okupatoru i Nedićevom režimu. Ali bilo je i pojedinaca koji su se istakli kao partizani - Dr Vladimir Beljakov, šef saniteta Devete dalmatinske divizije, Fjodor Mahin je srušio most na Neretvi, postao general Jugoslavenske armije i Žorž Skrigin, koji je snimio čuvene ratne fotografije i drugi.

Tom zagrebačkom kongresu prisustvovali su mnogi istaknuti javni radnici iz čitave Jugoslavije, a od aktivnih političara Ljuba Davidović, šef Demokratske stranke i Dr Ivan Ribar, predsjednik Narodne skupštine. Cilj kongresa bio je da se organizira hrvatska i srpska demokratska opozicija protiv velikosrpskog režima. Takvim svojim djelovanjem Smodlaka se pokazao opasnim za vlastodršce. Naredne godine Dr Smodlaka je propao na izborima za Narodnu skupštinu, u Splitu, kao i Dr Ante Trumbić, koji mu je bio suparnik. Razočaran i nervno iscrpljen, Smodlaka je napustio Split i preselio se u Maribor. Tada su mu kralj Aleksandar i Nikola Pašić, s namjerom da ga udalje iz aktivnog političkog života dali položaj poslanika pri Vatikanu. Kralj Aleksandar je već i do tada pokazao svoje pravo lice - radio je o glavi svome djedu, crnogorskom kralju Nikoli, na montiranom procesu u smrt je poslao pukovnika Apisa, a starijeg brata Đorđa zatvorio je u ludnicu, iz koje su ga 1941. pustili njemački okupatori. Starog kralja Petra, svog oca, držao je u nekoj vrsti kućnog pritvora u jednoj maloj vili na Senjaku, daleko od centra Beograda. Sestra Jelena ostala je živjeti u Parizu i nije željela imati kontakte ili susrete s bratom Aleksandrom.

Josip Smodlaka se u Rimu sukobio s Vatikanom. Nije dopustio vatikanskim vlastima da oduzmu jugoslavenskoj državi bogati Zavod sv. Jeronima, koji je na Smodlakino zauzimanje kraljevina Italija ustupila Jugoslaviji, po Rimskom ugovoru iz 1924. godine. Na to je Pašićeva vlada dezavuirala Smodlaku i premjestila ga u Berlin, prepuštajući Vatikanu Zavod sv. Jeronima. Kao kraljevski poslanik u Berlinu Josip Smodlaka se 1927. tajno sastao s Čičerinom, komesarom za vanjske poslove Sovjetskog Saveza, koji je preko Smodlake sugerirao vladi Kraljevine SHS uspostavu diplomatskih odnosa. Kralj Aleksandar je na to premjestio Smodlaku u Madrid.

Po proglašenju šestojanuarske diktature kralja Aleksandra 1929. Smodlaka je napustio diplomatsku službu i vratio se u Split. Do Drugog svjetskog rata bavio se publicističkim radom, mnogo onoga što je uradio zaplijenila je kraljevska cenzura. Tako je 1933. godine preveo knjigu liberalnog američkog novinara Brucea Hoopera „Kud ide Rusija“. To je bila prva informativna knjiga o Sovjetskom Savezu objavljena u našoj zemlji. Knjiga je razgrabljena, ali i zabranjena od cenzure. Smodlaka je zatim 1934. kao advokat branio pred sudom u Ogulinu grupu mladih komunista iz Hrvatskog primorja, kod kojih je policija bila pronašla tu knjigu. Nakon smrti kralja Aleksandra 1934. i kasnije Smodlaka je posredovao između srpskih demokrata i Hrvatske seljačke stranke radi ostvarivanja hrvatsko-srpskog sporazuma i ujedinjenja opozicije protiv režima.

O ključnom događaju za život Južnih Slavena Dr Smodlaka kaže:

„No i da se mogla stvoriti posebna hrvatska država, sasvim odijeljena od Srbije, Dalmacija bi svejedno bila radije ušla u veliku Jugoslaviju, koja bi obuhvaćala Hrvatsku i Srbiju. U tom su svi Dalmatinci bili onda složni, kao što su, mislim, i danas svi koji misle svojom glavom. Kako god se sudilo o odluci Narodnog Vijeća u Zagrebu da se ode u

Beograd, jedno je posve sigurno, da bez ovog koraka Dalmacije ne bi bilo došlo do Ujedinjenja već 1. decembra. Da li bi se kasnije ostvarilo, i kada, to nitko ne može da kaže, ali je onda postojala ozbiljna bojazan da uopće ne će doći do Jugoslavije, nastavi li Narodno Vijeće svoje beskrajne debate, koje su, i bez zle namjere, izgledale kao ometanje ujedinjenja.

Korak Dalmacije uostalom nisu osuđivali samo Velikohrvati, već i Velikosrbi. Sjećam se da mi je jednom, u razgovoru, jedan upravnik Narodne Banke u prisutnosti više odličnih Beograđana rekao: 'Kamo sreće da niste nikad doveli Hrvate u Beograd!' Ostali prisutni su to odobravali, i nisu to jedini Srbi, koji su tako mislili. Držim da ne treba čekati da tek budućnost dokaže tko je bio na pravom putu: da li mi koji smo forsirali ujedinjenje Jugoslavije, ili separatisti s obje strane, koji su za cijepanje ili za amputaciju. Sudbina Čehoslovačke je strašan memento za sve slavenske separatiste.

Po dolasku srpske vojske u Split (zapravo to su bili naši dobrovoljci iz Jugoslavenske divizije) mogao sam mirno da krenem u Zagreb. Do Rijeke smo Dr Kistelj i ja putovali jednim malim parobrodom braće Dubokovića, a odatle željeznicom do Zagreba. Ušli smo u hrvatsku Sabornicu, gdje je Narodno Vijeće držalo svoje sjednice, i brzo su mi dali riječ. Sjećam se, bilo je malo prije 11 sati prije podne. Ustao sam, i istaknuvši opasnosti koje prijete našoj narodnoj stvari zatražio sam u ime Dalmacije da Narodno Vijeće smjesta prekine svoje rasprave te da tog istog dana izabere izaslanstvo, koje će već sutradan otići u Beograd da izvrši sjedinjenje naših zapadnih krajeva sa Srbijom. Usto sam podnio i pismeni nacrt privremenog uređenja zajedničke države, i zaključio s izjavom, ako se naš prijedlog ne primi, da će se Dalmacija sama sjediniti sa Srbijom. Govor je bio improviziran, a izrečen je bio u velikom afektu, tako da sam ga na časove morao prekinuti od uzbuđenja. Još uvijek sam bio veoma slab od teške bolesti koju sam bio navukao za vrijeme rata. Sjećam se dobro da sam usred mog govora morao pojesti komad kolača da bih crpao snagu za nastavak. Kad sam svršio, nastalo je opće odobravanje. Na licima velike većine prisutnih se vidjelo da su jedva dočekali da se već jednom svrše te beskrajne, jalove rasprave, u koje je Narodno Vijeće potratilo mnogo dragocjenog vremena. Prigovori nekolicine, jedne male manjine, nisu imali upliva na odluku Vijeća, jer je ovo s ogromnom većinom glasova primilo sve što sam predložio. Prijateljski su mi govorili da sam tog dana imao veliki govornički uspjeh. Bio sam radostan što sam postigao taj politički uspjeh, koji je mogao da povoljno odluči o našoj narodnoj budućnosti."[36]

Josip Smodlaka i Vicko Krstulović u 20. stoljeću predstavljaju Dalmaciju, kao jugoslavensku zastavu trobojnicu (čiji je nacrt dao dr Smodlaka), koja je na idejama borbenog bratstva naroda uspjela nositi ideju Jugoslavije i stvoriti slobodnu državu. Za ključnog čovjeka iz Dalmacije, tvorca Jugoslavije 1918. i ratnog ministra vanjskih poslova Nove Jugoslavije nije se našlo mjesta u rukovodstvu Narodnog fronta Jugoslavije 1945! Dalmacija nikad nije imala člana Glavnog štaba NOV Hrvatske, nije imala člana Vrhovnog štaba NOV Jugoslavije, nije imala člana Politbiroa CK KPJ, a imala je najviše komunista i skojevaca[37]. Tu kadrovsku politiku vodio je Tito od 1937. dosljedno, a u djelo provodio Ranković i drugi.

---

[36] Josip Smodlaka, *Zapisi*, Izdanje JAZU, Zagreb, 1972, str. (*nedostaje u originalu - VestaHR*).

[37] Vicko Krstulović, *Memoari,* Prvi tom, Mostart Zemun, 2012., str. 426.

Presudna uloga i značaj Jadranskog mora i Dalmacije pravilno je sagledana odavna od geostratega Velike Britanije, SAD, SSSR i Italije, da ne spominjemo poražene Austro-Ugarsku i Njemačku. Kako u Jugoslaviji rukovodeće garniture, u kraljevini i u socijalizmu, na nivou privrede i kulturno nisu bili u stanju shvatiti važnost mora i otvorenost svijetu, ostajući zarobljene u kontinentalnom, balkansko-srednjoevropskom provincijalizmu, tako je i upropaštena državna zajednica Južnih Slavena.

Obala Jugoslavije na Jadranu pružala se s otocima na više od 6.000 kilometara, što je predstavljalo kolosalnu šansu za modernizaciju i brz razvoj Jugoslavije. A to je pretpostavljalo da se Jugoslavija željeznicom, autoputom, industrijom i kulturno otvori i okrene ka moru i svijetu. Takav koncept, Vickovu strategiju, Partija i država su odbacili.

Razbijanjem Jugoslavije i Sovjetskog Saveza slomljena je kičma na potezu od Visa do Vladivostoka. Što predstavlja trijumf geostrategije SAD. Prethodno su ulagane krupne investicije za eliminaciju „Eurokomunizma“, za stvaranje nesigurnosti putem tzv. „crvenih brigada“ u Italiji i sa tzv. „crvenom armijom“ u Zapadnoj Njemačkoj. U tom hodu ubijen je i Aldo Moro na pragu sklapanja „historijskog kompromisa“ između kršćanske desnice i komunista. Imperijalistički kapital uspješno je zaštitio svoj interes zloupotrebom zajmova i visokih kamata, a brutalnom silom tamo gdje je neophodno. Jugoslavija se pokazala idealnom adresom za ratno slamanje ideje o samoupravnom socijalizmu i emancipaciji malih naroda koji se bore protiv imperijalizma.

*

Mali Vicko, zdrav dječak od 7 kilograma, rodio se u Kamenitoj ulici broj 26, ispod Marjana, u kamenoj kući dide Paška. Te 1905., vratio se narodni junak, Andrija Šimić, nakon izdržane robije od 30 godina. Legendu naroda, hajduka Andriju je Split trijumfalno dočekao. Slušao je mali Vicko o Matiji Ivaniću, o Andrijici hajduku, upijao je „Razgovor ugodni naroda slovinskoga“, oduševljavao se podvizima Garibaldija i kao dječačić doživio da se blizu njegove kuće pojavi „Hajduk“, 1911. godine, kad mu je bilo 6 godina. Iz Praga su napredni splitski studenti donijeli nove ideje i borbeni slavenski duh. Osnovali su Hrvatski nogometni klub „Hajduk“, čije je ime značilo i jasnu poruku vlastima u Beču i pretenzijama talijanaša. Tri decenije kasnije, 1941., „Hajduk“ odbija primamljive ponude fašističkih okupatorskih vlasti i prekida rad. Kasnije kompletna momčad odlazi u partizane i postaje tim Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije. „Hajduk“ se odazvao pozivu Komunističke partije i Vicka Krstulovića. Za slobodu život je dalo najviše igrača radničkog kluba „Split“, a „Hajduka“, slavni partizanski tim, odlikovao je general De Gaulle i proglasio počasnom ekipom Slobodne Francuske. Splitska momčad odlikovana je i jugoslavenskim ordenom Zasluga za narod.

Pedeset godina kasnije, 1961., tada počasni predsjednik „Hajduka“, nekadašnji dječak iz Varoša, partizanska legenda Dalmacije, zapisao je, pored ostalog, u spomen knjizi „Hajduka“ i ovo:

> *„Kroz period od pola stoljeća, Split i Dalmacija, na čijem tlu je nikao i razvijao se Hajduk, borili su se i proživljavali nacionalne i socijalne bure, pridonijevši svoj veliki dio borbi jugoslavenskih naroda za njihovo potpuno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje u novoj socijalističkoj Jugoslaviji.*

Kroz taj dugi period naši narodi proživjeli su bezbroj nedaća i teškoća u borbi protiv izrabljivača, reakcionara i policijskih režima, što je sve imalo pozitivnog, ali ponekad i negativnog odraza na društveni rad i djelovanje Hajduka između prvog i drugog svjetskog rata.

No usprkos svim teškoćama i neuspjesima, patriotske, to jest napredne društvene snage, koje su uvijek od prvog dana osnivanja nogometnog sportskog kluba Hajduk snažno djelovale kao sastavni dio opće borbe naroda, odnosile su svojim progresivnim djelovanjem pobjedu nad svim onim snagama koje su bile na strani tuđina i ropstva. Da je to točno, potvrdila je i konačna završnica oružane borbe naroda Jugoslavije, u kojoj je skoro čitavo članstvo Hajduka učestvovalo.

Još u toku narodnooslobodilačkog rata Hajduk je postao prvi tim Narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije. To su ujedno najslavnije stranice koje je Hajduk zapisao u svoju pedesetgodišnju historiju. Te svijetle tradicije historijskog puta Hajduka dužni smo dosljedno i neumorno nastaviti.“

Vis, 7. maja 1984. Legendarni kapetan „Hajduka“ Ivica Hlevnjak s Vickom i Lucijom. Na Visu je 7. maja 1944. rođen partizanski „Hajduk“

Mudri i tolerantni Andrija Kačić, koji je svakome prema zaslugama i junaštvu odao priznanje, ne gledajući kojem narodu je pripadao, dao je knjigu humanosti na kojoj su se podizale generacije u Dalmaciji i okolnim slavenskim zemljama. Što pokazuje da se jedan jezik, slovinski, kasnije zvan i ilirski, štokavski iz Dalmacije, naširoko doživljavao kao svoj. Bilo je to znatno prije Preradovića, Vraza, Gaja, Filipa Višnjića, Dositeja, Vuka, Njegoša, Matije Bana, Marka Miljanova, Mažuranića, i nepametnih natezanja da li jezik nazvati jugoslavenskim, hrvatskim ili srpskim. Posebnu inspiraciju i pouku od Andrije Kačića su

primali i Alberto Fortis, Merime, Gete. Napredni evropski masoni, nosioci ideja Francuske revolucije.

Sima Milutinović je naveo da je Dositej Obradović, koji je također boravio i živio u Dalmaciji, bio inspiriran „Razgovorom ugodnim...“ da piše narodnim jezikom, a Vuk Karadžić je čitajući knjigu Kačića bio ohrabren da izda knjigu narodnih pjesama. Tim pjesmama stavio je neopravdano nacionalni predznak, čime je napravio falsifikat, koji je nanio veliku štetu jedinstvu naroda na Balkanu. One nisu nacionalne nego narodne pjesme, u više naroda, među kojima je i srpski.

Iako je sve ovo tako, mnogi nisu odoljeli da se spuste u vode „nacionalnog“ umjesto da ostanu vjerni univerzalnoj humanosti Kačićeve pjesmarice. Time su znatno pridonijeli razbijanju jedinstva naroda slovinskog. Što danas jest realnost. Kroz što se dade uočiti da nacionalno oslobodilački pokreti, ako ostvare ciljeve, lako skliznu u imperijalističke nasrtaje prema slabijima. Zahvaljujući putovanjima u Dalmaciju Alberta Fortisa i njegovog oduševljenja ljudima i kulturom naše zemlje, u svijet je krenula i Asanaginica, potresna balada iz muslimanskog miljea, iz Vrgorca i Imotske krajine. Fortis ju je preveo na talijanski. Hrvatski jezik je Fortis prvi put sreo u Istri 1765. godine. Fortisov „Put po Dalmaciji“ sa zanimanjem je čitala široka publika po Evropi, među kojima su važni Herder i Gete. Obrazovanijoj evropskoj publici bilo je stalo do otkrivanja „egzotike“, pa ih je sve privlačilo Fortisovim opisima života i običaja Morlaka.

Na tom polju, pretenzija carsko-kraljevskih Beča, Budimpešte i Beograda i ugnjetavanja nacionalnog i socijalnog, formirao se u borbi za slobodu i društvenu pravdu i Vicko Krstulović. U redovima radničkog komunističkog i širokog narodnog pokreta Dalmacije izrastao je do komandanta vojske partizana Dalmacije u ratu, i stratega razvoja Jugoslavije u miru.

Ideje, prijedlozi i inicijative koje je davao Vicko su blokirane, ignorirane i onemogućavane dugi niz godina, četiri decenije. Kako veli Kačić: Onda bilo, sad se spominjalo.

Ko me čuje, na čast neka mu je.

Beograd, 1. maj 1945. Još ginu partizani Jugoslavije, a parada ide...
Gore, s lijeva: Dr Ivan Ribar, Tito, Moša Pijade i Andrija Hebrang.

Vicko u Zagrebu 1945.

Vicko govori borcima Prve tenkovske brigade, 1945.

Radnik, komunist, robijaš, partizan, ministar u Zagrebu 1945.

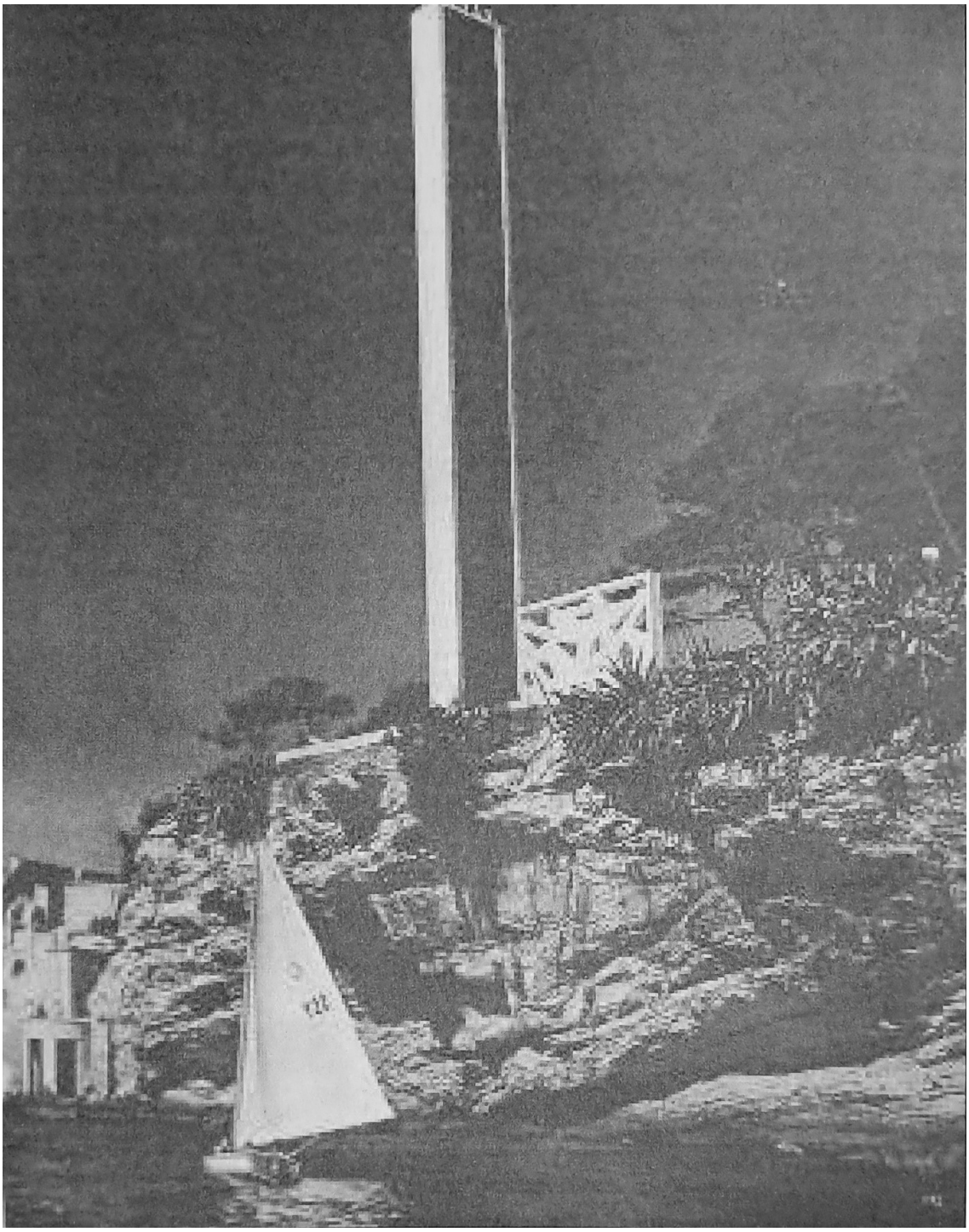

Spomenik Palom pomorcu u Splitu. Najvišim svjetionikom na Jadranu i spomenikom Split i Dalmacija odužili su se vjekovnoj borbi pomoraca za slobodu. Ovaj biser arhitekture i umjetnosti izborili su Vicko, Srećko Fabjanac i kipar Andrija Krstulović. Ovaj umjetnik isklesao je i Njegoša na Lovćenu u suradnji s Ivanom Meštrovićem. Tito nikada nije položio vijenac na spomenik Palom pomorcu.

ZAGREB 1945. - REVOLUCIONAR - FUNKCIONER VLASTI

Započeo je mir u razorenoj, ranjenoj i opustošenoj zemlji. U tom trenutku nitko nije mogao pretpostaviti da će Jugoslavija punih 10 narednih godina živjeti u opsadnom stanju, na ivici novog rata. Sve do 1955., do dolaska Hruščova i delegacije SSSR-a, koja je potpisala „Beogradsku deklaraciju“. Ratni napori, psihoza i borbene napetosti za Jugoslavene su trajali puno duže nego kod mnogih drugih naroda i država.

Zagreb. Slobodni glavni grad Demokratske Federalne Hrvatske. Konačno ravnopravan hrvatski narod, koji je svojom borbom i krvlju zbacio jaram tuđina i domaćih izdajica i postao pobjednik u narodnoj Revoluciji. S bratskim narodima Jugoslavije.

Split. Glavni grad Dalmacije, definitivno oslobođen vlastitim snagama još 26. oktobra 1944. Teško razoren, uništeno brodogradilište, oštećena luka, potopljeni brodovi, mine u moru još nisu sve izvađene. Željeznička pruga Split - Zagreb razorena u ratu. Ta jedina veza Splita s unutrašnjošću još nije obnovljena. Pruga Zagreb - Beograd uništena je od Nijemaca u povlačenju, i ta jedna veza Beograda i zapada zemlje ne radi. A ceste između Beograda i Zagreba 1945. nema. Nije ni građena od 1918. do 1941.!

Lucija Krstulović i troje djece u Splitu su od oslobođenja grada. S Vickom se moraju rastati opet koncem 1944., jer on mora otići na dužnost u Topusko, napustiti Dalmaciju. Po Titovom nalogu. Vicku se nije ispunio san da se vrati na brodogradilište kad dođe sloboda. Maksim, Nataša i Viborg krenuli su u školu u Splitu. U Dalmaciji vlada glad. Spas dolazi morem, ne samo za Dalmaciju. Brodovi na Jadranu donose hranu izgladnjelim Jugoslavenima. Saveznici upućuju pomoć, ne samo u hrani. Amerikanci i Britanci. Takvim postupanjem pomažu borce i narod, i dugoročno računaju na politički utjecaj koji će zadobiti u gladnoj zemlji. Tako se pojačava prikrivena idejno-politička borba protiv novih organa vlasti, za koje Saveznici procjenjuju ispravno da ih vodi KPJ. Čerčil i Ruzvelt, a posebno Truman, gledaju na jugoslavensko rukovodstvo kao na protivnika kojeg na dugi rok treba svakako savladati. Oni nastoje restaurirati monarhiju i spriječiti uvođenje novog, socijalističkog društvenog uređenja. Tada, 1945., situacija je politički potpuno jasna i ide nezadrživo u prilog novom stanju. Narod je na strani Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije. Sve političke snage i pojedinci koji su se nadali povratku kapitalističkog društva i monarhije morali su tokom okupacije i rata naći modus vivendi sa stranim okupatorom, prilagodili su se njegovoj vlasti, u uvjerenju da će dočekati oslobođenje od stranih armija, prvenstveno Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država. Partizani su razbili iluzije i jednima i drugima, a prije svih okupatoru.

U Splitu, 10. jula 1945. godine Maksim i Nataša su primljeni u SKOJ. Na to su bili ponosni čitavog života, koji im od djetinjstva nije bio ni u čemu običan i jednoznačan. U užasima rata, na Neretvi i Sutjesci i njihovo dječje zdravlje trpjelo je najstrašnije izazove. Mali Viborg izišao je iz rata kao invalid, zbog loma lijevog lakta, ruka mu je bila slabija i djelomično sposobna.

Vicko je 27. aprila 1945. godine navršio 40 godina života. U radničkom pokretu, u SKOJ-u i KPJ imao je staž od 25 godina! Nekoliko godina proveo je u zatvoru, izdržao je i premlaćivanja od policije, a onda još i četiri godine rata, sa ženom i djecom u borbama. Miris

baruta su zapamtili dobro. Daleko od Splita i Dalmacije. Daleko od udobnosti vlastite kuće u Splitu i sobe za ženu i djecu. Milioni Jugoslavena su bili u prilici da biraju hoće li se pognuti pred okupatorom ili će krenuti u borbu za slobodu. Istina je da svaki čovjek nosi u sebi slobodu da izabere svoj put i djelovanje. Vicko je izvršio izbor i ostao mu dosljedan. S njim i za njim, u početku, išla je avangarda - komunisti iz gradova Dalmacije. A onda i seljaci iz Dalmatinske Zagore, iz Bosne... na koncu bila je to armija. Preko 100 hiljada boraca Dalmacije. Ogromna većina naroda u Dalmaciji bila je ponosna na izborenu slobodu i komandanta Vicka. On je ishodio da se Prva narodna vlada Hrvatske, republikanska vlada, formira u drevnom gradu Splitu, aprila 1945. godine. Tada je izabran za prvog ministra unutarnjih poslova Hrvatske, kao kandidat KPH. Jedini član hrvatske vlade iz Dalmacije, koji se borio na Neretvi i Sutjesci i ostvario bratstvo i jedinstvo s narodima Jugoslavije. Vladimir Nazor, predsjednik prve hrvatske Republike i Vicko Krstulović i dr Mladen Iveković, jedini su iz nove vlasti u Hrvatskoj, koji su na teritoriji Jugoslavije, a ne isključivo u Hrvatskoj, bili partizanski borci. Dva usamljena Dalmatinca u Zagrebu, prividno u samom vrhu vlasti. A vlast su držali dva ključna Titova čovjeka - Ivan Krajačić i Vladimir Bakarić. Oni su imali dnevnu, specijalnu telefonsku i radio vezu s Titom u Beogradu. Jedino oni. Takva situacija u Hrvatskoj trajala je do Titove smrti. To je bila njegova politika, a Bakarić je bio lojalni izvršilac, stalno zaštićen Titovim autoritetom.

Bakarić je od 1944. na čelu CK KPH, a od aprila 1945.g. je prvi predsjednik prve Narodne vlade DF Hrvatske. Krajačić je načelnik OZNA-e za Hrvatsku, čelnik najmoćnijeg organa nove vlasti.

Partijska i izvršna vlast koncentrirane su u rukama ta dva čovjeka. Vicko je tek 1944. g. kooptiran u sekretarijat Politbiroa CK KPH, iako je član CK KPJ od prije rata i ima znatno duži partijski staž od Bakarića i Krajačića. Ovu dvojicu Vicko je smatrao „grobarima revolucionarnih kadrova“, Bakarića je zvao „Biskup“, a Krajačića „Pandurina“. Iako je Vicko ministar unutarnjih poslova, Krajačić nije njemu odgovoran za rad, jer je OZNA vertikalno vezana samo za svoju strukturu, koja vodi do načelnika OZNA-e Jugoslavije Aleksandra Rankovića, koji odgovara za rad maršalu Titu kao ministru narodne obrane. OZNA obuhvaća i civilnu i vojnu komponentu vlasti u Jugoslaviji.

Ministar unutarnjih poslova Hrvatske u djelokrugu rada ima isključivo javnu sigurnost i podnošenje prijedloga zakonskih propisa. Prema javnosti figuriraju ministri unutarnjih poslova, a struktura i djelokrug rada OZNA-e su tajna. Nepoznanica za one koji ne djeluju u toj strukturi. O tome se ne smije ništa ni pitati javno. Što je razumljivo u ratnim i kriznim razdobljima i nije specifikum Jugoslavije, već je tako i u „demokratskim“ državnim strukturama Zapada i SSSR-a.

Iako je konspirativnost bila stroga, nitko nije gledao popa Vladu Zečevića, ministra unutrašnjih poslova Jugoslavije ili Milentija Popovića, ministra unutrašnjih poslova Srbije ili Vicka, kao stvarne nosioce vlasti. Narod je dobro razaznavao da su to Ranković, Krajačić, Slobodan Penezić, Ivan Maček i drugi. Drugovi Marko, Stevo, Krcun i Matija.

Predsjednik Nazor smješten je u vilu u ulici Mošinskog, kasnije ulica Vladimira Nazora, a Vicko u vilu nekadašnjeg zaslužnog gradonačelnika Zagreba Adolfa Mošinskog, u blizini kuće Nazora. Odmah preko puta Nazora živio je Krajačić, a nešto dalje Vladimir Bakarić, na Rokovom perivoju.

Taj raspored stanovanja izvršio je Stevo Krajačić, koji je ujedno postavio i povjerljivo osoblje i straže oko kuća spomenutih. Na taj način imao je punu kontrolu načina života i kontakata Nazora, Vicka i Bakarića. S Nazorom su živjeli i o njemu se brinuli partizani, bračni par Sida i Rafael Montilija, s kojima je Vicko bio blizak od ranije. Sida i Rafo bili su s Nazorom i na Visu i u Italiji. Dugo godina su bili bliski s porodicom Vicka Krstulovića.

Dug i težak borbeni put vodio je Vicka do Zagreba 1945. Stigao je kao pobjednik. Dolazio je u taj grad kao ilegalac prije rata. U ratu, 1941., stigao je vlakom iz Splita, sakriven u poštanskom vagonu. Komunisti su bili sposobni izgraditi efikasan sistem za suprotstavljanje neprijatelju. Punu 21 godinu bili su zvjerski progonjeni od policijske države dinastije Karađorđevića.

Lijepa i elegantna ilegalka Dobrila Jurić, koja je napravila nacrt partizanske troroge kape, odvela ga je do stana u kojem je bio smješten s Markom Oreškovićem i Vladom Popovićem. Koji su, obojica, bili španjolski borci. Bili su zajedno na sjednicama Centralnog komiteta, tajna stana na Trgu nije provaljena. Danas je to Trg žrtava fašizma. Koji svjedoči o žrtvama. Trebalo se izboriti za to ime.

Dobrila Jurić Keravica u Zagrebu, 1945.

Nekoliko dana po pristizanju Vlade Hrvatske, u Zagreb dolazi maršal Tito. Konačno je stigao u svoj grad, koji je morao napustiti četiri godine ranije. U Zagrebu je započeo rad u redovima komunista i radničke klase, tu je suđen 1928. na robiju. Sada dolazi iz Beograda, glavnog grada oslobođene Jugoslavije, stiže kao pobjednik koji nikada nije gubio uvjerenje da će baš to i postati. I postao je. Oduševljeni Zagrepčani pozdravljaju ga dok im se obraća s prozora Banskih dvora. Gdje su stolovali banovi, među njima i omraženi Khuen Hedervary, a donedavno i ustaški poglavnik Ante Pavelić.

S Titom je stigao i Andrija Hebrang, a dočekali su ih Vladimir Bakarić, Ivan Krajačić, Pavle Gregorić i Vicko, sad su zajedno u Banskim dvorima. Pobjednici, nova narodna vlast.

Nema Rade Končara, izgubio je život. Prije četiri godine tim istim ljudima, hrvatskom rukovodstvu, Vicko je, pored ostalog pisao:

„... I protiv volje dobivamo utisak da nas vi previše napadate i optužujete.

... Možda ćete reći da smo sitničavi, ali ako smo se već odlučili, da vam pišemo, onda ćemo pisati sve što namjeravamo. Ne bi bilo drugarski niti lijepo, ako bi sve te stvari zadržavali i skrivali.“

Vicko završava pismo:

„To je drugarsko pismo, upravljeno na vas, naše rukovodstvo, prema kojemu imamo puno povjerenje, te u pismu ističemo sve ono što mislimo, da je u interesu Partije i pokreta. S drugarskim pozdravom,

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!
Pokrajinski komitet za Dalmaciju“.

Tako Vicko i Dalmacija prema CK KPH 1941. I evo došla je izborena sloboda. U Zagrebu, 21. maja 1945. Vicko i ne sluti što sve i dalje kriju od njega Hebrang, Bakarić, Krajačić i sam Tito, koji zna što su ovi učinili 1941.

PRVI PUT U SLOBODNOM SRUŠENOM BEOGRADU

Vicko je prvi put u životu došao u slobodni Beograd augusta 1945. godine. Iz Zagreba su zajedno putovali Dragutin Saili - Konspirator i Vicko. Željeznička pruga još nije bila obnovljena. Trofejnim njemačkim automobilom putovali su po prašnjavim cestama kroz Slavoniju i Srijem dva dana do Beograda. Sretni i ponosni da stižu u slobodni glavni grad Jugoslavije. Vicko nikad nije zaboravio kako je odmah zavolio taj grad, strašno srušen od bombardiranja hitlerovaca i zapadnih saveznika. On i Saili bili su deprimirani kad su vidjeli srušeni grad, kakav je bio i Zadar, a i Split. Vicko je došao na čelu delegacije Narodno-oslobodilačkog fronta Hrvatske i na 3. Zasjedanje AVNOJ-a, kojem je bio član Predsjedništva.

I baš tada, u slobodnom Beogradu 1945., Vicko je maknut iz Predsjedništva nove Jugoslavije, a na njegovo mjesto je iz Hrvatske postavljen Duško Brkić. Tako je Dalmacija lišena mjesta u najvišem tijelu nove države. Maknut je Vicko, ratni vijećnik i član Predsjedništva. Bio je to završetak niza degradiranja statusa Dalmacije, što je počelo u ratu 1943. rasformiranjem 9. Dalmatinske divizije i ukidanjem Pokrajinskog komiteta Partije, a dovršeno je u Beogradu odmah na prvom mirnodopskom zasjedanju AVNOJ-a. Na taj način Dalmacija je svedena na jednu oblast u Hrvatskoj, bez direktne zastupljenosti u Jugoslaviji. Tako su Tito i Bakarić dovršili ukidanje identiteta Dalmacije, što su Hebrang, Krajačić i Duško Brkić započeli i tražili još u ratu, 1944. Tada oni jesu smijenjeni s funkcija u CK KPH, ali je njihov stav proveden u oslobođenoj zemlji. Tako se pokazalo da su opet stvarni gubitnici Dalmacija i Vicko Krstulović. Trebalo je i to progutati i nastaviti borbu za obnovu zemlje. Tako je i bilo, kao što je poznato.

* * *

KONGRES NARODNOG FRONTA JUGOSLAVIJE

Kongres Narodnog fronta Jugoslavije, Beograd 1945. U Beogradu, u dvorani Kolarčevog Narodnog univerziteta održan je 5., 6. i 7. kolovoza Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije. U radu kongresa učestvovalo je 1.186 delegata iz cijele zemlje, i to iz Srbije 440 delegata, iz Hrvatske 261 delegat, iz Bosne i Hercegovine 200 delegata, iz Slovenije 150 delegata, iz Makedonije 100 delegata i iz Crne Gore 35 delegata. Ovi predstavnici Narodnog fronta federalnih jedinica delegirani su od strane zemaljskih frontovskih odbora, izabrani tajnim glasanjem na slobodnim izborima.

Svečanom otvaranju kongresa prisustvovali su predsjednik AVNOJ-a dr Ivan Ribar, s potpredsjednicima Mošom Pijade, Markom Vujačićem i Josipom Rusom i članovima predsjedništva AVNOJ-a, podpredsjednik vlade Demokratske Federativne Jugoslavije i ministar za Konstituantu Edvard Kardelj s članovima vlade, predsjednik zemaljske vlade Srbije dr Blagoje Nešković, podpredsjednici zemaljske vlade Hrvatske Franjo Gaži i Rade Pribićević, predsjednik zemaljske vlade Slovenije Boris Kidrič, predsjednik zemaljske vlade Makedonije Lazar Koliševski, predsjednik zemaljske vlade Bosne i Hercegovine Rodoljub Čolaković i predsjednik zemaljske vlade Crne Gore Blažo Jovanović, s članovima kabineta, generali Aleksandar Ranković, Koča Popović i Kosta Nađ, Svetozar Vukmanović i Rade Hamović, predstavnici antifašističkih organizacija USAOJ-a i AFŽ-a, i predstavnici Glavnog odbora Jedinstvenog sindikata Jugoslavije. Radu kongresa prisustvovala je grupa stranih novinara iz savezničkih zemalja, dopisnici inostranih agencija i listova i veliki broj predstavnika domaće štampe.

Kongres je otvorio dr Siniša Stanković, predsjednik Narodne skupštine Srbije, u ime Akcionog odbora Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta. Govor dr Stankovića bio je u više mahova prekidan aplauzom i dugotrajnim odobravanjem. Izabrano je predsjedništvo Kongresa u sastavu: dr Ivan Šubašić, Franjo Gaži, Sreten Žujović, Josip Vidmar, Vojislav Kecmanović, Miloš Rašović, Dimitar Vlahov, Moša Pijade, Sulejman Filipović, Sava Kosanović, Cana Babović, Stane Kavčić, general Koča Popović, Dobrosav Tomašević, general Rade Hamović, Tuno Babić, Đuro Salaj i dr Siniša Stanković.

Pošto su članovi radnog predsjedništva zauzeli mjesto za predsjedničkim stolom, predsjednik dr Stanković dao je riječ predstavniku Narodno-oslobodilačkog fronta Hrvatske Vicku Krstuloviću.

***Vicko Krstulović*:**

„Narodna fronta Hrvatske razvijala se, kovala se u vatri oružane borbe naroda hrvatskog za njegov nacionalni opstanak u borbi protiv okupatora i u borbi protiv domaćih izdajnika. Njena uloga na političkom jedinstvu, na bratstvu, na razbijanju štetne protiv-narodne politike je velika. Njeni napori u okupljanju širokih narodnih redova u borbene redove, njeni napori u izgradnji naše slavne narodne armije, njeni napori za učvršćivanje narodne vlasti također su postigli značajne i velike rezultate. Pravilnom politikom fronta je uspjela da razbije i onemogući izdajničku politiku, politiku kočenja narodnih snaga, politiku pasivnosti i saradnje s okupatorom, koju je vodio Maček sa svojom klikom. Omogućila je da tom pravilnom politikom napravi diferencijaciju u redovima hrvatskog naroda, omogućila je pravim narodnim pristašama

i funkcionerima Hrvatske seljačke stranke da se iz svog teškog položaja izdignu i stupe u redove Jedinstvene fronte i jedinstvene borbe i da sa svojim izvršnim odborom igraju i odigraju značajnu ulogu u jedinstvu naroda Hrvatske.

I danas pristaše HSS sa svojim odborom čine jedan od značajnijih dijelova Jedinstvene fronte Hrvatske. Politika Jedinstvene fronte Hrvatske uspjela je da okupi čitav srpski narod u Hrvatskoj, srpski narod koji je od prvog početka naše borbe dao masovna herojstva, ogromne žrtve u borbi za bratstvo i ravnopravnost naših naroda. (Burno odobravanje). Srpski narod skupa s hrvatskim narodom sačinjava danas jednu jedinstvenu frontu, homogenu i kompaktnu (odobravanje). Politika jedinstvene fronte Hrvatske uspjela je da sa svojom pravilnom politikom napravi diferencijaciju i u redovima katoličkog svećenstva. Ona je uspjela da u svoje redove obuhvati priličan broj svećenika skupa s monsinjorom Ritigom, čija je velika zasluga na okupljanju narodnog svećenstva u Jedinstvenu frontu i na očuvanju slobode i jedinstva našeg naroda (odobravanje).

Najbolje se manifestirala snaga i kompaktnost Jedinstvene fronte naroda Hrvatske na održanom Kongresu u Zagrebu omladine i žena Hrvatske. To je bila smotra snage dijelova fronte, koja je došla do punog izražaja i gdje je prisustvovalo četiri do pet hiljada delegata. Tu se manifestiralo bratstvo i jedinstvo našeg naroda i nepokolebljiva upornost u borbi za ostvarenje do kraja prava našeg naroda i za bratstvo naroda Jugoslavije. U izgradnji Jedinstvene narodne fronte, Narodna fronta Hrvatske postigla je danas takve rezultate u toku borbe da se ne može preći preko tih rezultata a da se ne spomene nesebična i uporna borba Komunističke partije Hrvatske (dugotrajno pljeskanje), te uistinu narodne partije koja nikada svoj narod nije ostavljala od svog postanka pa ni u najtežim trenutcima, partije koja je dala heroja i junaka u borbi za slobodu i jedinstvo našeg naroda (pljeskanje). Stradanje i žrtve naroda Hrvatske, kako Hrvata tako i Srba, kako radnika tako i seljaka i građana velike su i ogromne. Zločini izvršeni od strane okupatora, zloglasnog Pavelića i izdajničkih ustaša veliki su. Za sva ta stradanja, za sve te zločine, za sve patnje koje je naš narod u Hrvatskoj ponio na svojim leđima dobar dio odgovornosti snosi dr Vlatko Maček sa njegovom klikom (povici: dole s njim!). Dužnost mi je ovdje da danas rečem i o tome nekoliko riječi, čitajući njegovu izjavu ovih posljednjih dana datu stranim novinarima u inostranstvu da se on misli povratiti u zemlju kada on shvati da su političke prilike u zemlji i u svijetu malo sredile pa makar mu to maršal Tito i zabranio.

Uistinu ja mogu da rečem da hrvatski narod očekuje njegov dolazak i traži njegov dolazak, ali ne kao političkog vođe, nego da položi računa narodu za svoju četverogodišnju rabotu. (Živo odobravanje). Danas narod hrvatski, svrstan u Narodnu frontu, teži za političkim jedinstvom svih narodnih snaga; on teži za odstranjenjem svih onih štetnih klika koje su bile u ranijem političkom životu naroda i on je na najboljem putu da to u najkraćem roku ostvari i da u svoje redove okupi i posljednje ostatke našeg naroda, koji se još nalaze po strani. Mi čvrsto vjerujemo da će Narodna fronta Hrvatske te rezultate i te uspjehe uskoro postići. I danas, kad na ovom Kongresu ima da se udari i program i statut Jedinstvene fronte i da se bira jedinstveno rukovodstvo, mogu da izjavim da će Jedinstvena fronta Hrvatske dati sve od sebe za ostvarenje toga programa, statuta i rukovodstva i za izvršenje svih zadataka koje buduće rukovodstvo

postavi pred nas (živo odobravanje i pljesak).U to ime vas pozdravljam i kličem: Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Nije Vicko govorio napamet, iza njega stajalo je iskustvo i pobjeda. Mnogi u sali Kolarčevog narodnog univerziteta nisu znali što je Vicko pisao još 1941. Oni koji su znali, smatrali su da on treba dobiti čast da govori prvi.

Iz Platforme Jedinstvenog narodno-oslobodilačkog fronta Dalmacije 1941.:

„Poznat je i očit cilj hitlerizma, da zagospodari cijelim svijetom, ali je još očitija njegova namjera, da podjarmi, naročito, slavenske narode. Pošto je prethodno osvojio cijelu Evropu i sve male slavenske narode, udario je na moćni i napredni Sovjetski Savez, u čijem se sklopu, pored drugih slobodnih naroda, nalaze i dva najveća slavenska naroda: Rusi i Ukrajinci. Po Hitlerovu planu Slavene kao nižu rasu treba djelomično iskorijeniti, a djelomično pretvoriti u bespravno roblje. Privredu slavenskih zemalja žele osvajači da potčine potrebama njemačke industrije i da na ogromnim prostranstvima slavenskih zemalja stvore velike posjede, na kojima će njemački, talijanski i mađarski baroni i grofovi izrabljivati i tlačiti seljaštvo slavenskih naroda. Privredno podčiniti, nacionalno i kulturno uništiti i porobiti sve narode, a naročito slavenske, to je cilj njemačkog fašizma. U provođenju tih paklenih planova njemački fašizam ima pokorne pomagače u svojim prirepcima: talijanskom, mađarskom, rumunjskom i finskom fašizmu.

Ali sigurno najodvratnije sredstvo u borbi hitlerizma protiv Slavena jest njegovo nastojanje, da preko svojih plaćenih slugu u pojedinim slavenskim narodima zavadi te narode, kako bi se oni u toj borbi iskrvarili i međusobno uništili.

Kod nas u tzv. Nezavisnoj Hrvatskoj tu ulogu Hitlerovih plaćenika igraju Pavelić i njegova franko-ustaška banda, neosporno najveći izrodi i izdajnici, što ih je ikad hrvatski narod imao. Oni su talijanskom fašizmu prodali našu divnu Dalmaciju, kolijevku hrvatske kulture; oni su predali Mađarima Međimurje; oni su spremni da predadu i ostale krajeve „nezavisne“ Hrvatske starim osvajačima, samo da im se kao dobre sluge ne bi zamjerili. Glavna zadaća tog ološa, koji nema nikakvog oslonca i utjecaja u hrvatskom narodu, sastoji se u izazivanju što veće mržnje i borbe između Srba i Hrvata, da bi tako tuđinski osvajači što lakše i sa što manje vojnih snaga, koje su im potrebne protiv SSSR i drugih slobodnih naroda, mogli vladati u našoj zemlji.

... Jedini put k nacionalnom oslobođenju naših potlačenih naroda može biti samo borba svih iskrenih rodoljuba na bazi Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta. Pripadnost različitim političkim strankama i strujama, kao i nacionalna i vjerska raznolikost ne smiju biti prepreka u zajedničkoj borbi protiv zajedničkog neprijatelja - stranih fašističkih osvajača i njihovih domaćih slugu, ustaša i drugih, koji bi bili spremni pod bilo kojom izlikom služiti tuđinu. Lojalna suradnja unutar Jedinstvenog narodnooslobodilačkog fronta osnovni je preduvjet uspješne borbe i pobjede. Stvarna spremnost za učestvovanje u toj borbi jedino je mjerilo iskrene ljubavi prema svom narodu.

Pitanje organizacije buduće države i društvenog sistema nije sada potrebno isticati. To će pitanje riješiti oslobođeni narod svojom slobodnom voljom, kad naš glavni

zajednički cilj bude postignut - a to je protjerivanje tuđinskih osvajača i uništenje njihovih domaćih plaćenika, ustaša i ostalih.“

Nakon Vicka, prvog govornika na kongresu, riječ je dobio ***Josip Vidmar*** i pored ostalog rekao:

„Nedavno održali smo u Ljubljani prvi Kongres Osvobodilne fronte Slovenije kome je prisustvovalo preko 7.000 delegata iz cjelokupne Slovenije, a koji je dokazao da u Sloveniji nema mjesta ni za jednu drugu stranku, ni za jednu drugu političku organizaciju jer u Sloveniji postoji samo jedan svenarodni pokret a to je Osvobodilna fronta Slovenije (dugotrajno odobravanje). Za sve ovo ima neprocjenjive zasluge najprogresivnija partija koja je ikada postojala u Sloveniji, svome narodu najvjernija partija koja je ikada postojala u Sloveniji a to je Komunistička partija Jugoslavije (aplauz i odobravanje). Sa svojim neumornim prosvjećivanjem nas nekomunista, s neumornim prosvjećivanjem narodnih masa u Sloveniji postiglo se to što se tako jasno pokazalo na prvom Kongresu u Ljubljani, da je narod pristupio ka potpunom jedinstvu i da u budućnosti ne želi nikad više nikakvih stranaka, već da želi samo jedinstvenu narodnu volju (burno odobravanje). Mi Slovenci smo svjesni da moramo jedinstvu i bratstvu naroda Jugoslavije doprinijeti ne samo svoj udio u krvi koji smo doprinijeli u narodno-oslobodilačkoj borbi, već da moramo bratstvu i jedinstvu doprinijeti i svoj politički udio.“

U ime Narodnog fronta Srbije Kongresu se obratio ***Sreten Žujović***:

„Beograd je i prije rata bio centar i državne i narodne politike, odnosno nenarodne politike. Prema tome, u Beogradu su se odražavale sve proturečnosti koje su postojale u staroj Jugoslaviji, prema tome u političkoj aktivnosti. Bogat je stvarno bio kaleidoskop, u kome se mutila sudbina naroda Jugoslavije. Ali i Beograd i srpski narod znali su i imali toliko svesti da ustanu protiv beogradske politike nenarodnih režima i da se iz oruđa nenarodne politike pretvore u nosioce slobodarske narodne politike! (Buran aplauz).

Srpski narod je kazao već jasno i glasno svoje mišljenje i svoju reč o reakciji, odnosno protiv reakcije, koja je kako pre rata tako i za vreme rata u formi emigrantske izbegličke vlade i neprijatelja dejstvovali i iz inostranstva i u zemlji.

Srpski narod je kazao na Drugom zasedanju AVNOJ-a svoju reč i o kralju i o reakcionarnim snagama, srpski narod treba da kaže svoju definitivnu reč o tome kralju. I ja mislim da kažem to da mi danas kad govorimo o izgradnji zemlje, o jedinstvu akcije, o jedinstvu najboljih snaga naše zemlje, možemo da kažemo da su naši narodi, specijalno srpski narod i sve demokratske snage stvarno objedinjeni u Jedinstvenom narodno-oslobodilačkom frontu i da je prema tome onaj udeo, koji je srpski narod još od pre rata, ustajući protiv sopstvene reakcije, doprineo ujedinjavanju naših naroda protiv režima i prvi organizujući borbu protiv okupatora; da je srpski narod dao častan doprinos i udeo u velikoj narodno-oslobodilačkoj borbi. (Aplauz). Mislim da se više ne može sumnjati u to i pored toga što je posle oslobođenja to glavna atrakcija i glavno pitanje za koje se mislilo da će dovesti do sporova i sukoba. To pitanje ne stoji više na dnevnom redu i srpski narod pokazao se ne samo u Frontu nego i pred celim svetom kao svetlo ime u zajedničkom naporu u izgradnji zemlje i na izgradnji naše države. (Aplauz).“

U ime Hrvatske republikanske seljačke stranke ***Franjo Gaži*** rekao je:

„Hrvati i Srbi u Hrvatskoj, ne samo riječima nego i djelom, tamo gdje se ore, tamo gdje se kopa, tamo gdje se podižu domovi i svuda pokazali su pravu ljubav, bratstvo i jedinstvo (pljeskanje). I u toj slozi, u tom bratstvu i jedinstvu idu oni i dalje. I nema te sile, nema nikakvog reakcionara i nikakvog propalog političara, koji bi to seljaštvo, radništvo, tu braću Hrvate i Srbe i sve narode naše nove Demokratske Federativne Jugoslavije razdvojio (pljeskanje). Točno je ovdje naglasio drug potpredsjednik Kardelj koji je kazao: 'Komunistička partija nije pitala (burni usklici: Živjela Komunistička partija): Kakva si ti stranka i kako se krstiš i kako se zoveš, nego jesi li ti bio čovjek i da li si ti za borbu protiv neprijatelja koji nas je sve skupa i te kako ugrožavao'. I tome glasu slijedit ćemo. Mi, hrvatski seljaci, nismo gledali onaj bau-bau koji nam je gospodarska klika od davnine pokazivala o komunizmu i Komunističkoj partiji, nego smo vidjeli da su to ljudi, s kojima se može raditi i s kojima nas veže nerazdruživi savez od koga nas više nitko nikad ne će odijeliti (pljeskanje).

Drugovi i drugarice, ja ovdje, u ime Hrvatske seljačke republikanske stranke nisam napisao, niti je naš Izvršni odbor to učinio, nikakvu izjavu. Ja mislim da je dovoljno da smo tu izjavu pisali krvlju i krvlju zapečatili. (Buran i dugotrajan aplauz). Ta izjava najbolja je garancija za ono što sam maločas rekao, to je naša nerazdruživost." (pljeskanje).

U ime demokrata koji se nalaze u Frontu govorio je ***Vlada Zečević***. On je rekao:

„Govorim u ime demokrata koji su u Frontu, ne govorim u ime Demokratske stranke. Potrebno je dati obaveštenje zašto je tako. Demokratska stranka na Kongresu 1938. godine izabrala je Glavni odbor, i taj Glavni odbor od 1938. godine nije se više sastao ni jedanput. Izvršni odbor postoji, čiji je jedan deo od 10 do 15 ljudi danas prisutan, ali koji po statutima stranke ne predstavlja stranku, i kao takvi ne mogu izaći kao predstavnici stranke pre nego što se sazove Kongres stranke. Izjava tih ljudi i ljudi iz unutrašnjosti, s kojima sam se sretao i razgovarao, postoji, da žele da sarađuju. Mi demokrate iz Fronta, odgovaramo im: napravite još korak, dva, i tu izjavu za saradnju provedite u delo i dođite u Front (glasovi: tako je. Pljeskanje). Mi se ograđujemo od članova Izvršnog odbora, kako od onih koji su ostali u emigraciji van zemlje, a isto tako i od onih protiv kojih se opravdano i zakonski vodi proces zbog učešća u komitetu Draže Mihailovića. Mi nemamo ništa zajedničko s njima i ne želimo da imamo išta zajednički s njima. (Pljeskanje).

Da ne bi bilo zablude s druge strane da ova grupa predstavlja stranku, poznato je da u Srbiji, bar u Srbiji kažem, skoro nema ni jednog mesnog odbora, ni narodnog, ni odbora Fronta, a da u njemu nema članova Demokratske stranke. Znači a je demokratska stranka sa svojim članovima zastupljena u Frontu svojim radom i delima."

U ime bosanskih Muslimana govorio je ***Sulejman Filipović***[38]. On je rekao:

„Cjelokupna nenarodna politika ranijeg muslimanskog vodstva za nas je najbolja škola. Politički zaostale muslimanske mase odgajane su ranije u oportunističkom duhu.

[38] Tada, 1945., još su Muslimani bili priznati kao narod, što je poštovano i u NOB.

Ali, mi vidimo da se u toku ovoga rata javlja i jača borbeni duh kod naših Muslimana. U augustu 1941. g. Muslimani u svojim rezolucijama u Sarajevu, Banja Luci, Prijedoru, Tuzli i Bijeljini javno i muški izjavljuju svoje gnušanje nad zločinima koje vrše ustaše. Godine 1941. Muslimani se bore u jednom bataljonu koji je bio pod komandom pokojnog druga Čiče na Romaniji. (Napomena: Čiča je Slaviša Vajner). Točno je da je proces išao teško, ali je išao sigurno, za što se ima zahvaliti pravilnom stavu Vrhovnog štaba i pravilno postavljenim i dosljedno ostvarivanim principima Komunističke partije (Aplauz). Bosna i Hercegovina ponosna je, a naročito mi Muslimani, što smo 1943. imali svoje brigade i divizije, što smo 1944. god. svoju krv lili kod Beograda, zajedno sa braćom Srbima i Hrvatima, a 1945. god. kod Trsta. (Živo odobravanje). Mi smo svjesni ogromnih žrtava koje je Bosna i Hercegovina uzidala u temelje nove Demokratske Federativne Jugoslavije. Mi čujemo vapaj grobova stotine hiljada naše braće i sestara koji padoše za slobodu naroda i cijele Jugoslavije. Mi preostali bit ćemo živi bedem u obrani tekovina naše Narodno-oslobodilačke borbe".

Boris Kidrič, Osvobodilna fronta Slovenije, naglasio je:

„Sve što nije stupilo u Osvobodilnu frontu u toku borbe pokazalo se kao suradnik okupatora, kao narodni izdajnik (pljeskanje). Da je Osvobodilna fronta slovenski narod sam, to su pokazali i sami izbori za narodne odbore. U tim izborima Osvobodilna fronta, na potpuno tajnim izborima i prilikom potpuno tajnog glasanja dobila je prosječno 90% glasova." (pljeskanje).

Delegat Kosova i Metohije ***Fadilj Hodža*** rekao je:

„Za 23 godine vladavine velikosrpske hegemonističke klike šiptarski narod Kosova i Metohije nije imao ni jednog slobodnog dana. Poslije kapitulacije Jugoslavije i dolaskom okupatora, šovinizam koji su raspirivale hegemonističke velikosrpske i velikoalbanske klike još jače se razvio. Naši narodi ni krivi ni dužni jedan drugom, prevareni od okupatora i četničkih klika, otpočeli su međusobnu borbu. I ova borba bila bi tragično završena i sva tri naroda bila bi istrebljena da nije bilo Komunističke partije Jugoslavije (burno odobravanje) koja je digla glas za oružanu borbu protiv okupatora i izdajnika svih vrsta sa parolom bratstva i jedinstva.

Narodno-oslobodilačka borba je jedini spasilac naših naroda. Kao i svi krajevi Jugoslavije tako su i narodi Kosova i Metohije otpočeli oslobodilačku borbu protiv okupatora, u početku u manjem obimu, a kasnije obuhvatajući široke narodne mase. Danas i u najdaljem selu, seljaci imaju svoju organizaciju Fronta, i svim snagama brane tekovine teške oslobodilačke borbe. Danas Šiptari Kosova i Metohije osjećaju se slobodni i potpuno ravnopravni sa svim ostalim narodima Jugoslavije.

Prvi put u svojoj historiji naši narodi biraju slobodno svoju vlast od najboljih i najpoštenijih narodnih ljudi. Vlast se sastoji u većini od Šiptara, a u njoj učestvuju i Srbi i Crnogorci. Vlast narodnih odbora koje narod može smijeniti kao što je i birao sam, narod osjeća kao najbolji način upravljanja pomoću kojega može najlakše i najbolje vršiti, organizirati i obnoviti zemlju koju je porušio neprijatelj.

Šiptari Kosova i Metohije formirali su šiptarske komitete, kao čisto šiptarsku političku organizaciju, koja ima za dužnost da kod šiptarskog naroda razvije sve vrline i osobine

koje ga karakterišu i uzdižu kao slobodan narod. Komiteti su se u potpunosti ulili u Narodni Front i u čitavom svom radu imaju punu pomoć Fronta. Šiptari Kosova i Metohije danas govore i pišu slobodno svojim materinjim jezikom, ovim jezikom koji vam govorim usred slobodarskog Beograda. Stotinama škola i analfabetskih tečajeva je otvoreno na Kosovu i Metohiji, gdje su mladi i stari Šiptari objavili rat neznanju, gdje uče s najvećim zadovoljstvom lijepi jezik Skender-bega i Bajram Cura, uče na jeziku njihovih djedova.

Šiptarima prvi put u njihovoj historiji zagarantovano je pravo na zemlju, svojinu i rad. Nema više Šiptara koji strahuje da će umrijeti od gladi, ili da će biti upotrebljen kao rob, kao što je bio upotrebljavan doskora. Šiptari Kosova i Metohije znaju vrlo dobro da ova prava nisu dobili od neba. Ta su prava stekli u borbi protiv okupatora.

Mi narodi Kosova i Metohije svjesni smo da za ovo što imamo danas: slobodu, hljeb i ravnopravnost najveća je zasluga Komunističke partije (pljeskanje) koja je organizirala borbu naroda Jugoslavije, i pod parolom bratstva i jedinstva okupila široke narodne mase protiv okupatora i domaćih izdajnika. Mi Šiptari Kosova i Metohije dobro znamo da izvojevanu pobjedu i slobodu, koju danas imamo najveći dug dugujemo najvećem sinu naroda Jugoslavije i našem najvećem prijatelju i učitelju, vođi i organizatoru drugu Titu (burno pljeskanje). Zato svi naši narodi uprežu sve svoje snage za još čvršće jačanje našeg narodnog fronta jer će time doprinijeti jačanju Narodnog fronta Jugoslavije.“

U ime primorskih Talijana, ***Drešan Aldo*** je rekao:

„Drugovi i drugarice, donosim svima drugovima Jugoslavenima tople pozdrave primorskih Talijana. Donosim vam naše obećanje da ćemo se boriti zajedno sa Slovencima protiv svih ostataka fašizma koji još postoje, i našu želju da postignemo pravu narodnu demokraciju, da postignemo slovensko-talijansko bratstvo, za koje su prolivali krvi i Slovenci i Talijani. Zajedno smo se borili za narod, zajedno moramo postići to što narod želi. Želim vam da odluke ovog kongresa odgovore željama jugoslavenskih naroda, koji prednjače u svojoj zbilja pravoj narodnoj demokraciji.“ (Pljeskanje).

U ime bivših zarobljenika govorio je ***Stevan Jakovljević***. Tada je on poželio da se upozna s Vickom, koji je bio oduševljen srdačnošću i prisnošću pisca „Srpske trilogije“. Od tih dana trajalo je druženje i prijateljstvo. Obično bi sjedili zajedno, za istim stolom u „Takovskom grmu“. To je bilo nadgledano od OZNE. Valjda je bilo interesantno što povezuje pisca, masona, i radnika koji je postao ministar?

Zatim su govorili ***Zvonko Brkić***, delegat iz Slavonije, ***Stjepan Skubić***, iz zagrebačkog okruga, ***Tomo Munjiza*** u ime naroda sreza prijedorskog, ***Miloš Carević***, ministar pravosuđa federalne Srbije, ***Štoka Franja*** u ime Primorskih Slovenaca, ***Mile Dobrašinović***, ***Drago Marušić***, ***Ljubo Drndić***, delegat iz Istre, ***Lazo Mojsov***, delegat iz Makedonije, prota ***Vitomir Vidaković***, koji je govorio u ime užičkog kraja. Na turskom jeziku govorio je ***Afus Kamil Abaz*** iz Makedonije. Posljednji je govorio ***Eduard Kocbek***, ministar za Sloveniju.

Pošto je lista govornika iscrpljena, predsjedavajući Moša Pijade stavio je na glasanje referat Edvarda Kardelja. Kongres je jednoglasno usvojio referat.

Poslije toga upućen je slijedeći pozdravni telegram kongresu Narodnog fronta Albanije:

„Kongresu narodnog fronta Albanije.

Prvi kongres Narodnog fronta Jugoslavije šalje plamene bratske pozdrave predstavnicima demokratskih snaga Albanije okupljenim na kongresu narodnog fronta Albanije. Mi čvrsto vjerujemo da će zasjedanje našeg kongresa još više učvrstiti jedinstvo naprednih snaga nove Albanije, dati snažan potstrek razvitku demokratske narodne vlasti, jedinstvu zemlje prema provokacijama fašista, a samim tim još više proširiti uvjete za bratsko zbliženje naših naroda i naših zemalja.

Herojska borba albanskog naroda protiv fašističkih okupatora, rame uz rame s narodima Jugoslavije, rame uz rame s našim zajedničkim velikim saveznikom i prijateljem, Sovjetskim Savezom i svima slobodoljubivim snagama svijeta, položila je nerazorive temelje bratstvu i tijesnoj suradnji naših naroda. U toj su borbi i ponikli narodni frontovi Albanije i Jugoslavije. Otuda njihova čvrstina i snaga, otuda njihova današnja neraskidiva bratska povezanost.

Drugovi po oružju i po demokratskim težnjama, mi smo zajedno uvjereni da će rad vašeg i našeg kongresa, jačajući istinski demokratske snage i u objema našim zemljama, još tješnje zbližiti naše narode i još više učvrstiti demokratski blok naših zemalja.

Želimo vam uspjeha u radu!

Živio narodni front Albanije!

Živjelo bratstvo naroda Jugoslavije i Albanije!

Živjela nezavisna demokratska Albanija!

Prvi Kongres Narodnog fronta Jugoslavije“

Rad kongresa nastavljen je referatom dr ***Dragoljuba Jovanovića*** o programu Narodnog fronta Jugoslavije. Više govornika je imalo priliku da govori. Među njima je i don ***Niko Luković***, svećenik iz Boke, rekao je između ostalog i ovo:

„Zahvaljujući Komunističkoj partiji mi smo danas duhovno ujedinjeni. Međutim, ova narodno-oslobodilačka borba u isto vrijeme povezala nas je sa slavenskim svijetom, a osobito s majkom i zaštitnicom Slavenstva, Sovjetskom Rusijom. I to duhovno jedinstvo s majkom Slavenstva treba da produbljujemo sve više. U Programu Fronta stoji, između ostalog, sloboda savjesti i vjeroispovijesti. To je točno - mi priznajemo pred licem cijelog svijeta da u Jugoslaviji uživamo potpunu vjersku slobodu. Mislim da ne služe oltaru oni koji su se ogriješili o služenje evanđelju, oni koji su podsticali na borbu protiv drugih vjeroispovijesti. Braćo, to nije evanđelje, to nije istinska služba oltaru. Na nama je svećenicima, predstavnicima i jedne i druge crkve, da jedni drugima pružimo bratsku ruku, jer će nas samo bratska ljubav spasiti i duhovno ujediniti zauvijek, kao što nas je pomanjkanje ljubavi upropastilo i dovelo do krvoprolića.“

U ime Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a ***Rade Pribićević*** rekao je:

„Srpski narod u Hrvatskoj bio je izložen velikoj opasnosti, a on se spasao zahvaljujući u prvom redu pomoći hrvatskog naroda i da nije bilo te pomoći tko zna kakva ga je sudbina čekala, ako se uopće o njoj može govoriti. S druge strane jedinstvo samog srpskog naroda u suradnji Srpskog kluba i Glavnog odbora, koji će se za koju nedjelju sastati, prebrodit će sve teškoće i dovesti naš narod u sreću i blagostanje.“

Poslije podne sjednica je počela referatom dr ***Zlatana Sremca***, koji je iznio:

„Do danas postojali su samo narodni frontovi u federalnim jedinicama. Danas se svi ovi frontovi iz svih naših federalnih jedinica voljom svih naših naroda koje vi delegati i delegatkinje, ovdje predstavljate, ujedinjuju u jedan narodni front Jugoslavije. Taj narodni front treba na ovom kongresu da dobije definitivni, organizacioni oblik. Danas je pred vama, drugovi i drugarice, predlog za osnovna organizaciona načela Narodnog fronta Jugoslavije. Razmotrimo glavne osobine predloženog statuta koji nije statut neke partije, nego narodnog pokreta. Komisija akcionog odbora kojoj je bila povjerena izrada ovog statuta se složila. U komisiji su bili predstavnici raznih političkih gledanja, a svi su oni članovi našeg JNOF-a.

Složili smo se da ime ovog općenarodnog antifašističkog demokratskog pokreta svih naših naroda bude: Narodni front Jugoslavije.

Narodni front Jugoslavije je osnovna politička snaga za očuvanje i učvršćenje demokratskih tekovina narodno-oslobodilačke borbe i za izgradnju demokratske federativne Titove Jugoslavije.

Time je izražen cilj ovoga našeg narodnog fronta.“

Titova Jugoslavija? Da, 1945. u Beogradu jasno je to iskazao u referatu o statutu NFJ dr **Zlatan Sremec** kojem se ne može pripisati sektaštvo komuniste.

Nije bilo prigovora njegovoj tvrdnji.

Odmah nakon referata javio se za riječ dr **Josip Vidmar**, koji je rekao:

„Drugovi i drugarice, slovenska delegacija ovlastila me je da pred ovim zborom izjavim slijedeće: U Sloveniji ne postoji i ne može da postoji pored Osvobodilne fronte nikakva druga stranka. Izjavljujem da Osvobodilna fronta predstavlja cjelokupan slovenski narod i da kao takva stupa u Narodni front Jugoslavije i da u Sloveniji samo ona zastupa Narodni front Jugoslavije“. (Burno odobravanje)

ODNOS KPJ PREMA NARODNOM FRONTU JUGOSLAVIJE

Milovan Đilas:

„Drugovi i drugarice, pošto je većina političkih grupa dala zvanične izjave na kongresu o svom odnosu prema programu i statutu, ja ću govoriti u ime Komunističke partije Jugoslavije (burno pljeskanje).

Našoj partiji su neprijatelji zamjerali pa i danas zamjeraju da ima neke druge ciljeve od onih parola koje u datim situacijama ističe i za koje se bori. A u najboljem slučaju, dobronamjerni ljudi su govorili da komunisti sada to i to hoće i da to zaista i čine, da su sada riješili da potisnu usko-partijske ciljeve radi tih nekakvih viših ciljeva.

Ništa na svijetu nije netačnije od tih shvatanja.

Komunistička partija nema nikakvih drugih ciljeva od onih za koje se bori, ne baca nikakve druge parole koje nijesu u skladu s tim ciljevima (burno pljeskanje). Komunistička partija se ne odriče svojih usko-partijskih interesa radi nekih viših, jer ona nikakvih usko-partijskih interesa nema, nije imala i ne će imati (pljeskanje).

Mi komunisti znamo samo za jedan interes - odlučna borba za bolji život radnih masa, radnika, seljaka (burno pljeskanje) i uopšte svih ljudi koji rade za interese naroda, koji treba da budu ravnopravni, da bi mogli da se razvijaju.

To je jedini naš interes, to su naši i usko i široko i jedino partijski interesi (burno pljeskanje).

Mi smo dali inicijativu za oružanu borbu protiv okupatora, za izvojevanje nacionalne slobode. (Živjela komunistička partija Jugoslavije! Dugotrajno aplaudiranje). Mi smo to učinili radi toga što je to bilo u interesu naroda Jugoslavije, a ne što bi to bilo u interesu samo nas komunista ili nekakvih naših posebnih ciljeva. Ta borba je donijela slavu i pobjedu narodima Jugoslavije. (Odobravanje).

Mi smo dali inicijativu za stvaranje državne zajednice kakva je današnja Jugoslavija, zajednice ravnopravnih naroda, zajednice organizovane na principu federacije. (Aplauz).

Mi smo to učinili radi toga, jer je to bilo u interesu naroda Jugoslavije, a ne što bi to bilo u interesu samo nas komunista ili nekakvih naših posebnih ciljeva. (Aplauz).

Mi smo dali inicijativu za stvaranje odbora kao organa vlasti, i to takve vlasti koja će i po obliku i po sadržini biti izraz, i ne samo izraz, nego i sredstvo za ostvarivanje narodnih interesa. Mi smo to učinili radi toga jer je to bilo u interesu naroda, a ne što bi to bilo u interesu samo nas komunista ili nekakvih naših posebnih ciljeva. (Aplauz).

Mi smo dali inicijativu za stvaranje Narodnog fronta kao opštenarodnog demokratskog pokreta, kao političkog pokreta najširih narodnih masa, pokreta koji treba da ostvari političko jedinstvo narodnih masa u borbi za oslobođenje zemlje, za narodnu demokratiju, za narodnu vlast, za bolji život radnih masa. Mi smo to učinili radi toga jer je to bilo u interesu radnih masa grada i sela i svih ljudi koji hoće da časno zarađuju svoj hljeb, a ne što bi to bilo u interesu samo nas komunista ili nekakavih naših posebnih ciljeva.

Radeći tako, mi nismo samo govorili, nego i na djelu dokazivali ono što govorimo. Kad je trebalo, mi smo pozivali i vodili narod u oružanu borbu, da se s puškom u ruci, kroz krv i oganj, bori za svoju slobodu i svoja prava. Kad je trebalo - a danas je to potrebnije nego ikada - mi smo narod pozivali i vodili u stvaralački rad, da radom, organizovanim radom, kroz znoj i napore, izgradi bolji život za sebe i za nove naraštaje. (Aplauz).

Radeći tako, mi nijesmo samo govorili, nego i ličnim primjerom dokazivali ono što govorimo, davali svoje živote za naše riječi, za naše parole, za stvar naših naroda. (Dugotrajno odobravanje).

U toku ovog rata poginulo je oko 25.000 članova Komunističke partije Jugoslavije, među njima 11 članova Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (Slava im!), i oko 50.000 članova Saveza komunističke omladine Jugoslavije (Slava im!). Te naše žrtve Partija je morala da da, i dala ih je svjesno, da bi narod mogao pobijediti istjerati okupatora sa svoje pradjedovske grude, stvoriti federativnu državu na osnovi ravnopravnosti svih naroda, izgraditi zaista demokratsku i zaista narodnu vlast, stvoriti takve ekonomske uslove da svaki trudbenik može da živi od svog rada i da se kulturno razvija. (Pljeskanje).

Mi komunisti smo za Narodni front koji će imati jedinstvena programska načela i koji će biti jedinstven u masama, u kome će se, u borbi za taj program i to jedinstvo, okupiti ljudi i organizacije raznih pogleda i shvatanja. (Odobravanje).

Neprijatelji Fronta govore da mi komunisti hoćemo time da natjeramo ljude drugih pogleda u Komunističku partiju, ili bar da rade ono što Komunistička partija hoće. Razumije se to nije istina. Iz prostog razloga što u Front niko ne ide silom, što svako u njega ulazi po svojoj slobodnoj volji; zatim što je program Fronta rezultat shvatanja ne samo komunista nego i ljudi i organizacija sa drugačijim opštim, tačnije rečeno - ideološkim shvatanjima; i najzad - što mi komunisti u Frontu ni od koga ne tražimo ništa drugo do ono što komunisti čine, to jest da dosljedno ispunjavaju program i statut Fronta, da u duhu programa i statuta časno vrši dužnosti člana Fronta. (Dugotrajno odobravanje).

Kakve je ideologije i u kakvoj demokratskoj antifašističkoj organizaciji će neko biti, mi komunisti nikome ne namećemo, niti ma što u tom pogledu od nekoga tražimo. Mi smo samo za to, da i druge organizacije u Frontu čine ono što i naša Partija (Pljeskanje) to jest da se u duhu statuta i programa Fronta radi na jedinstvu i snaženju Fronta, da se u najširim masama propagira program Fronta, da se časno i dosljedno bori za ostvarenje programa Fronta. (Odobravanje).

Eto, to je naš odgovor neprijateljima izvan Fronta.

Sličan odgovor bi bio i onima koji su ušli ili bi hteli da uđu u Front, ali ne da mu pomognu, nego da na njegovom kapitalu stvore kapitalčić za sebe, da smetaju u Frontu i da slabe Front. To su obično ljudi nečiste savjesti, koji su došli u Front s neiskrenim namjerama, ne da Front učine svojim prisustvom još jačim, širim i monolitnijim, nego slabijim, užim i razdrobljenijim. Ti ljudi obično govore da su u Front došli zbog toga što se i on izjašnjava za demokratiju, a oni su, tobože, stopostotni demokrati, podjednako protiv „svake“ diktature. Oni govore da su u Front došli da bi se nekako popravilo „ovo stanje“, da bi se već jednom prešlo na „normalne“ prilike, otpočeo „normalan“ politički život, da bi se stvorila drugačija, tobože također narodna vlast, koja ne bi pravila greške, da bi se polako reformisala ova plebejska nimalo u rukavicama demokratija, prostačka demokratija, a stvorila nekakva kulturna, potpuno u rukavicama demokratija. (Burno odobravanje).

Danas je jasno: da demokratije i u pravom smislu demokratskih grupa nema izvan Fronta. Front je jedina snaga, koja se bori i koja može da osigura demokratiju. Za narode Jugoslavije nema boljeg stanja od ovog, jer jedino ovo stanje daje mogućnosti daljeg razvitka, razvitka ka boljem životu. (Pljeskanje).

Današnja vlast je jedino narodna i jedino demokratska vlast, za fašiste i razne njihove prirepke na sreću ne mnogo u rukavicama, ali za narod drugarska, njegova, iznikla iz njega a ne stvorena nad njim. A što se tiče grešaka, kojih, kao pojedinih slučajeva ima mnogo, čak - vrlo mnogo, ovo je vlast koja je do sada najmanje griješila, iz prostog razloga što je čitava njena djelatnost usmjerena ka poboljšanju života ogromne većine naroda, a ne kao kod ranijih vlasti, kod kojih je čitava djelatnost bila usmjerena protiv ogromne većine naroda, u interesu neznatne manjine naroda. Greške ranije vlasti bile su trajnog karaktera, protiv čitavog naroda, a današnjih vlasti -

prolaznog karaktera, protiv pojedinaca, pojedinih krajeva ili dijelova naroda. U tome je bitna razlika između grešaka stare i nove vlasti. (Pljeskanje).

Toliko o ljudima koji su došli ili bi htjeli da uđu u Front, da ga tobože demokratizuju iznutra.

Na kraju: U ime Komunističke partije Jugoslavije izjavljujem da će se Komunistička partija Jugoslavije boriti za ostvarenje Programa i Statuta Fronta koje je Kongres usvojio sa onom istom dosljednošću, upornošću i odlučnošću, sa kojom se borila za istjerivanje okupatora iz naše zemlje, za ostvarenje federativne zajednice ravnopravnih naroda i izgradnju države u formi današnjih narodnih odbora.

Smrt fašizmu - Sloboda narodu! (Dugotrajno pljeskanje)".

Za vrijeme govora Milovana Đilasa, u 16 časova i 45 minuta, iznenadno ulazi u dvoranu maršal Jugoslavije Josip Broz Tito. U trenutku cijela dvorana Kongresa nalazi se na nogama a snažni pljesak i jednoglasni usklici „Tito! Tito! Heroj Tito!", prolamaju dvoranu i produžuju se u snažne manifestacije kojima su delegati Prvog kongresa Narodnog fronta Jugoslavije izražavali svoju veliku ljubav prema tvorcu nove Jugoslavije. Maršal Tito otpozdravlja delegate čije se oduševljenje izražava sve snažnijim pljeskom i usklicima svome Maršalu. Pošto se dvorana stišala nastavio je svoj govor Milovan Đilas. (Svi citati i opisi atmosfere su iz stenografskih bilješki kongresa - Op. urednika).

Slučajno ili ne, Tito se na kongresu pojavio na način kako je to i Staljin znao učiniti. Prvi govornik na kongresu bio je Vicko, a Tito je svojim govorom označio završetak rada kongresa. Na kraju govora Tito je naglasio:

„Što znači sprovoditi program Fronta? Program Fronta znači zasijati stopostotno naša polja na jesen i u proljeće. Provoditi program Fronta znači izgraditi putove i željeznice, znači izgraditi tvornice i povisiti proizvodnju, znači učiniti krajnje napore na snabdijevanju naših gladnih krajeva u Bosni, Hercegovini, u Dalmaciji, Lici, Gorskom Kotaru, Crnoj Gori. To je hitni posao koji ne trpi odlaganja, jer je zima blizu, i tada će biti zbog smetova to onemogućeno. Program Fronta znači i striktno sprovođenje socijalnih mjera na ublažavanju bijede kod najsiromašnijih slojeva naroda i zbrinjavanje naših invalida koji su dali svoje zdravlje u borbi za današnju novu demokratsku federativnu Jugoslaviju. Program Fronta znači suzbijati nacionalni šovinizam i širiti i učvršćivati bratstvo i jedinstvo naroda. Program Fronta znači suzbijati bezdušnu špekulaciju koja stvara teške uvjete života onih siromašnijih dijelova naroda. Program Fronta znači osposobljavati i učvršćivati tekovine ove velike borbe kao zjenicu svoga oka. (Buran aplauz). Najzad program Narodnog fronta znači izvršiti djelo uništenja ostataka fašizma u našoj zemlji. (Burno odobravanje). To su po mojem mišljenju glavni zadaci koji iziskuju maksimalni napor svih snaga da bi se oni mogli izvršiti.

Meni nije više potrebno podvlačiti ogromni značaj, historijski značaj ovog kongresa, jer je o tome govoreno već dosta, već pozivam sve vas da pođete u narod i da presadite sve one misli koje su izražene ovdje, u dušu naših naroda, jer je to onda garancija da ćemo brže ostvariti naš cilj koji stoji pred nama. (Buran aplauz).

Da živi nova demokratska federativna Jugoslavija!

Da živi Narodni front Jugoslavije! (Buran i dugotrajan aplauz i dugotrajno klicanje: Tito!)."

Za predsjednika Narodnog fronta Jugoslavije izabran je Josip Broz Tito, a za podpredsjednike dr Miloš Moskovljević, Franjo Gaži, Josip Vidmar, dr Vojislav Kecmanović, Dimitar Vlahov i Miloš Rašović. Generalni sekretar je postao Sreten Žujović, dr Zlatan Sremec sekretar, a članovi sekretarijata su: dr Dragoljub Jovanović, Vasa Čubrilović, Marijan Stilinović, Bane Andrejev, Mitar Bakić, Jože Rus i Vladimir Simić.

Članovi Izvršnog odbora Narodnog fronta Jugoslavije: Edvard Kardelj, dr Vlado Bakarić, Andrija Hebrang, Moša Pijade, Blažo Jovanović, Boris Kidrič, Milovan Đilas, Aleksandar Ranković, Lazar Koliševski, Tošo Vujasinović, dr Blagoje Nešković, Edvard Kocbek, dr Ivan Ribar, Marko Vujačić, Peko Dapčević, Sava Kosanović, Jaša Prodanović, dr Ivan Šubašić, Sreten Vukosavljević, Aki Leš, Toma Kuturec, Mihailo Apostolski, Rato Dugonjić, Đuro Pucar, Sulejman Filipović, Bogomir Rajković, Marijan Brecelj, Miha Marinko, Franjo Ljube, Nuredin Daut, Emanuel Čučkov, dr Sveta Živković, Jovan Veselinov, Mihailo Đurović, Koča Popović, Vlada Zečević, Rifat Beriša, Spasenija Babović, Đuro Salaj, Rade Pribićević, Frane Frol, monsinjor dr Svetozar Ritig, Duško Brkić, Vicko Krstulović i Stjepan Prvčić.

To su 44 imena vodećih partijskih, vojnih i političkih kadrova Jugoslavije. Na toj listi izabranih Vicko je predzadnji. Redoslijed nije išao po abecedi ili azbuci. Među 44 u rukovodstvu Narodnog fronta Jugoslavije - Dalmacija ima jednog člana! S obale i otoka jugoslavenskog Jadrana - 1 član rukovodstva! Jedan. Kako to objasniti? Hrvatska ima 12 članova, mala Crna Gora 4 člana. U Hrvatskoj je odnos prema Dalmaciji 11:1, a na nivou Jugoslavije 43:1. Odgovara li to stvarnom stanju razvitka narodnih odbora i Jedinstvenog narodnog fronta, konkretno na terenu Dalmaciji, u Hrvatskoj i u cijeloj Jugoslaviji? Ne, to nije u skladu s činjenicama.

Poznato je našim ljudima, i saveznički oficiri su ocjenjivali da je Dalmacija najrazvijenija pokrajina što se tiče organa nove narodne vlasti. Dalmacija je osnovala Narodno-oslobodilački odbor Dalmacije početkom 1943., znatno prije nego što je Hrvatska osnovala ZAVNOH.

Kako objasniti činjenicu da, osim Vicka, nitko iz Dalmacije nije ušao u rukovodstvo Narodnog fronta Jugoslavije? Tko vodi kadrovsku politiku na nivou Jugoslavije, u KPJ i van nje?

Za kadrove u KPJ je zadužen Aleksandar Ranković - Marko, koji ne donosi rješenja bez dnevnih savjetovanja s Titom. Sa svakim rješenjem se prvo mora složiti Tito. Po toj praksi je riješeno da Dalmacija bude zastupljena s jednim članom. Može li se kadrovska politika u zemlji voditi, ne uvažavajući stvarno stanje u narodu na terenu? Očito je da može. Vidi se to i iz činjenice da napaćeni i srušeni Zadar i Istra, nakon dvije decenije robovanja u fašističkoj Italiji - nisu dobili svoje predstavnike u rukovodstvu Narodnog fronta Jugoslavije. U Dalmaciji su radile i živjele značajne ličnosti, oni su svojim primjerom znatno doprinijeli širini NOP u Dalmaciji. I ne samo u Dalmaciji. Legendarni Vice Buljan, dr Miloš Žanko, Martin Grubišić, Jovo Miodragović, pravoslavni pop iz Žagrovića kod Knina, Marija Novak, predsjednica Inicijativnog odbora Antifašističkog fronta žena Dalmacije, Pero Knežević, radnik iz Vrbnika kod Knina, legendarni masovik Pavao Krce, Marijan Žuvić, Andrija Božanić, Ivica Kukoč, Mate Ujević, Mate Jakšić, Ivo Tijardović, Jure Kaštelan, Josip Hatze, Milka Lasić, Jure Franičević, Sibe Miličić, Rudolf Bunk, Cvito Fisković, Dr Ljubo Leontić, Dr Josip Smodlaka - nitko od istaknutih ličnosti Dalmacije nije dobio zasluženo mjesto, uz Vicka, u rukovodstvu najmasovnije narodne organizacije Jugoslavije!

Prevedeno na jezik praktičkih i simboličkih političkih odnosa dobiva se kontura stvarnog značenja - Dalmacija je izgubila mjesto u Predsjedništvu AVNOJ-a, a u Narodnom frontu Jugoslavije ima samo jedno mjesto. Tako su ocijenjeni njen doprinos pobjedi partizanske vojske i njen doprinos izgradnji nove narodne vlasti i njen doprinos izgradnji države Jugoslavije i njenih organa na Visu 1944. Upravo iz Dalmacije svi vrhovni državni i partijski organi Jugoslavije, s Visa avionima, stižu u tek oslobođeni Beograd.

Dalmacija je svedena na jednog čovjeka, usamljenog Vicka. Ni jedna drugarica ili drug iz Dalmacije nije uz njega. Sam u Zagrebu, i trenutno u Beogradu. Supruga Lucija i troje djece su u Splitu.

Kako je sve ovo neosporivo, treba sagledati moguće motive i uzroke ovakvog odnosa prema narodu i borcima Dalmacije.

Na pitanje kako je bilo moguće napraviti ovako nepravednu odluku prema Dalmaciji, dohvatljiv je jednostavan odgovor. Nije ga moguće negirati. Apsolutna vlast misli da može sve i tako i postupa. Onaj tko je na vlasti ne može izbjeći odgovornost. A tko ima apsolutnu vlast, tada je u potpunosti odgovoran. To je na prvom mjestu Tito. Njemu se nisu mogli, a nema podataka da su pokušali, suprotstaviti ni Ranković, ni Đilas ni ostali. Također, izvjesno je da u Hrvatskoj, ljudi kao Hebrang, Krajačić, Bakarić, Brkić i Blažević jesu bili za to da se „Dalmaciju stavi na svoje mjesto“. To su i u toku NOB više puta pokazali i tražili. Sukobi hrvatskog i dalmatinskog partijskog vodstva počeli su već 1941., oko karaktera i načina podizanja narodnog ustanka.

Poslije Neretve i spasa ranjenika, Tito je rasformirao 9. Dalmatinsku diviziju, jer je ona s komandantom Vickom, odbila Titovo naređenje da se s ranjenicima sama zaputi ka Dalmaciji. Ovo je jedinstven slučaj u historiji NOB.

Nakon Sutjeske Tito je Vicku, pred članovima Politbiroa CK KPJ i Vrhovnog štaba na raportu, kazao da se razočarao u Dalmatince i njega, Vicka. Nakon Neretve i Sutjeske, nakon svih bitaka u kojima je poginulo daleko najviše upravo Dalmatinaca, od svih partizana.

I evo nas konačno u 1945., u vrhovnom organu Narodnog fronta Jugoslavije - Dalmacija i svi Dalmatinci svedeni su na jednog člana. Ostale jugoslavenske pokrajine, koje nisu dale partizana koliko Dalmacija, imaju od 4 člana do 13! A govori se o ravnopravnosti svih ljudi u novoj, Titovoj Jugoslaviji. U čemu se realizira ravnopravnost Dalmacije i dalmatinskih boraca i kadrova?

Vidi li to jasno Vicko? Da. A ne može sam ništa promijeniti, jer su mu „vezane ruke“. Kako?

Prvo, partijskom disciplinom i nužnošću provođenja odluka viših foruma - i u KPJ i u državi. Oko toga nema diskusije. Sam pokušaj postavljanja pitanja bio bi tretiran kao partijska nedisciplina, a u težem slučaju i kao novo započinjanje „frakcionašenja“. U oba slučaja se ne bi raspravljalo o onome na što Vicko eventualno ukazuje, nego o mjerama koje treba poduzeti protiv njega. U tome on već ima gorka iskustva - 1941. je kažnjen partijskim ukorom zbog suprotstavljanja CK KPH, 1943. je smijenjen i ražalovan s mjesta komandanta divizije, a kasnije i s mjesta komandanta 4. Operativne zone. 1944. je prinuđen da preda dužnost partijskog rukovodioca u Dalmaciji i da ode u Hrvatsku, u Topusko. Na kraju, 1945. je maknut iz Predsjedništva AVNOJ-a. Tito, Ranković i ostali su pravilno procijenili da je Vicko najjači u simbiozi s narodom i borcima u Dalmaciji. Tada ne može da se dira u njegov ugled i autoritet, koji je široko zasnovan i priznat u Dalmaciji. Zato je odlučeno da se Vicka udalji iz Dalmacije,

što je i izvršeno koncem 1944. godine. Time je potpuno promijenjena životna putanja i sudbina cijele porodice Vicka Krstulovića. Nije mu dozvoljeno da ostane s narodom i obitelji u oslobođenom Splitu i Dalmaciji, kojima je do tada bio na čelu u najtežim momentima. I Vicko i Lucija i djeca nadali su se da će ostati zajedno u slobodi u svom Splitu. A Vicko je sanjao da se vrati na brodogradilište. I on, kao i mnogi ljudi, morao se uvjeriti da su snovi jedno, a gruba stvarnost drugo.

Vicko se izborio da more bude osnova u grbu Hrvatske. Tako je bilo do rušenja ustavnog uređenja Socijalističke republike Hrvatske 1990. godine. S lijeva: Dušan Čalić, Dr. Pavle Gregorić, Ivan Krajačić, Boždidar Maslarić, Vicko, Rade Žigić, Karlo Mrazović i Duško Brkić.

Tito i Ranković, iz Beograda, su naredili da Vicko preda dužnost u Dalmaciji i da ode u Topusko, u rukovodstvo Hrvatske. Tu on neće biti od bitne važnosti, za razliku od Dalmacije. Time su dali šansu drugima u Dalmaciji da pokažu da jedva čekaju da Vicko ode s dužnosti. To su pokazivali Drago Gizdić, Ante Jurjević - Baja i Maks Baće, a među takvima nisu bili Andrija Božanić, Ivica Kukoč i Vice Buljan.

Vidio je Vicko da je razbijeno jedinstvo rukovodstva Dalmacije i da su počele na vidjelo izlaziti bolesne ambicije kod pojedinaca. Kada je riječ o Dalmaciji, koja je pokazala i dokazala borbenost i jugoslavenstvo, baš ovakav rasplet je trebao Titu i rukovodstvu Hrvatske. Da Dalmacija više nikada ne bude „problem“ i da ne može principijelno braniti svoje stavove. Upravo to je Vicko činio. Zato je lišen te mogućnosti premještajem u Hrvatsku, gdje postaje samo jedan od članova foruma. Član je dužan izvršavati ono što rukovodstvo, a to su drugi, stavi u zadatak. Rat je i tu nema rasprave.

Za historiju nema ničeg neobičnog u ovakvoj sudbini Vicka. Sve je već davno napisano u Tacitovim „Analima“, a iz bliže prošlosti je poznato da je i Garibaldi „umrtvljen“ kad je ocijenjeno da je odigrao ulogu, a maršal Žukov je maknut iz Moskve i upućen za komandanta vojnog okruga Odesa. Tako redovno postupaju vladari, a Tito nije uspio postati izuzetak.

ĐILAS - JEZIK KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

Govor Milovana Đilasa na kongresu predstavljao je izvjesnu premijeru Komunističke partije Jugoslavije na javnoj sceni.

Konferencija komunista Dalmacije, Split 1947. U prvom planu Ivan Krajačić - Stevo do Vicka. To je onaj org. sekretar KPH koji je 1944. tvrdio da je „Dalmacija najgora pokrajina u Hrvatskoj“. Titov višedecenijski intimus.

KPJ je od 1941. bila vodeća snaga na svim poljima borbe, povela je rat za nacionalnu i socijalnu slobodu, stvarala je nove organe vlasti, poticala je osnivanje i političko usmjeravanje novih masovnih narodnih organizacija - žena, omladine i pionira. Javno je obećala seljacima vlasništvo nad zemljom, radnicima nad sredstvima za proizvodnju, a oduzimanje imovine parazitskim vlasnicima kao što je crkva i onima koji su izdali narod i zemlju suradnjom s okupatorima.

KPJ je bila i vodeća vojna snaga, uspjela je stvoriti partizanske jedinice, koje su borbom osvajale ugled i povećavale broj boraca. Nema partizanske jedinice u kojoj KPJ nije bila organizator i idejno-politički predvodnik. Pored komandanta jedinice, zapravo najvažnija ličnost je bio politički komesar, uvijek izgrađeni član KPJ, koji se brinuo da svaki borac bude politički izgrađen, da zna cilj borbe, kako neposredan zadatak, tako i strategijski cilj. Nijedna oblast života, rada i borbe nije bila prepuštena slučaju, svuda su komunisti bili primjer, organizator i rukovodilac oslobodilačkog pokreta.

Praksu novih društvenih odnosa, osvojenih u borbi, najviše i najupornije je pratio i pisao propise, osnove novih zakona, Moša Pijade. On je neumornom energijom stvarao zakonsku i političku podlogu za uspostavu nove narodne vlasti. KPJ je uvijek imala inicijativu, nije se dala zaustaviti na pobjedničkom putu, a ometali su je i Staljin i zapadni saveznici. I jedni i drugi su sa zabrinutošću gledali na mogućnost da se Jugoslavija, predvođena

komunistima, emancipira od njihovog pokroviteljskog odnosa. Koji je slabo prikrivao njihove namjere da ostanu gospodari, kao što su to bili do 1941. godine.

Komunistička partija Jugoslavije pokazala se zrelom i sposobnom da vodi borbu istovremeno na više frontova. Vojnički je NOVJ tukla neprijatelja, a Jedinstveni narodno-oslobodilački front Jugoslavije politički je raskrinkavao i politički savladao, uporno korak po korak, sve protivnike novog društvenog uređenja. Hiljade narodnih aktivista, odbornika, pokazali su sposobnost da razumiju liniju KPJ, i da je provode u život, jer je to bio i njihov interes.

Govor Đilasa na kongresu, po kolebljivce, političke protivnike, neprijatelje i predstavnike zapadnih saveznika bio je razoran udarac za njihove nade da se još uvijek može nešto učiniti. Zavaravali su se da će oni građanski političari koje se moralo primiti naknadno u AVNOJ, na pritisak velikih sila, ipak moći u politikantskim igrama, uz oživljavanje starih građanskih partija, krenuti u kontranapad na tekovine NOB. Još je Draža Mihailović odmetnik, njegovi četnici vrše teror gdje mogu po Srbiji i Bosni. Britanci su već davno otpisali četnike, ali Ruzvelt i Truman su uporni u podršci monarhistima i nadaju se da će na kraju onemogućiti pobjedu socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Ni Đilas, ni ostali govornici na kongresu ne govore otvoreno o revoluciji, čime pokazuju ne samo političku doraslost trenutnom odnosu snaga u svijetu, nego i mirno samopouzdanje.

Kriza oko Trsta i granice prema Italiji skoro je gurnula Jugoslaviju u rat sa SAD i Velikom Britanijom. Te dvije sile pobjednice nikako neće dozvoliti da grad Trst ostane jugoslavenski. Oni ne žele ugrožavati svoje odnose s Talijanima i spremni su silom natjerati partizansku vojsku da napusti Trst. Jugoslavenske jedinice su morale napustiti i slovenske krajeve u Austriji i vratiti se na granične linije koje su važile do početka Drugog svjetskog rata. Staljin i SSSR nisu podržali stav i zahtjeve Jugoslavije. Ishod je bio jasan. Na štetu Jugoslavije, čija vojska je oslobodila Trst i dijelove Austrije. Uzalud. Sovjetski Savez je oko Trsta nastojao sačuvati dobre odnose s Komunističkom partijom Italije, koja je snažno djelovala i kretala u izbornu trku. Italija i Francuska su u tom momentu za SSSR bile važnije od Jugoslavije, u kojoj je KPJ već ostvarila bitne pobjede, za razliku od talijanskih i francuskih komunista.

Protiv socijalističke revolucije u Jugoslaviji bili su i zapadni saveznici i SSSR. Imali su svoje posebne razloge. SAD i Velika Britanija su bile svjesne da će revolucijom izgubiti kapital i vlasništvo koje su stekle u vrijeme do 1941., a Staljin je bio svjestan koju opasnost po njegovu apsolutnu vlast nosi pojava autentične revolucije, koja nije stigla na bajonetima Crvene armije. On je bio i za povratak kralja u zemlju, pa da ga se tek onda obara raznim smicalicama. Jugoslavenski komunisti su pokazali da mogu uspješno dovesti do kraja i oslobodilačku borbu naroda i izvojevati pobjedu na izborima, uvesti republikansko uređenje i diktirati neumoljiv tempo novih društvenih odnosa, bez eksploatacije čovjeka.

Nitko, ni SAD, ni Britanci, ni Staljin, nitko od njih nije bio u stanju na vrijeme uočiti dubinu i snagu jugoslavenskog patriotizma, zasnovanog na antifašizmu i jedinstvu i bratstvu jugoslavenskih naroda. Kojima je na čelu bila Komunistička partija Jugoslavije. Oni su nalazili da se radi o jugoslavenskom nacionalizmu, što su Amerikanci i Britanci gledali sa zluradošću jer to razbija jedinstvo međunarodnog radničkog pokreta.

Đilasov govor na kongresu Narodnog fronta Jugoslavije nosi sve karakteristike, sadržajne i stilske, Staljinove retorike. Ne treba sumnjati da su taj govor Đilasa, prethodno pročitali i odobrili Tito i Kardelj. To je 1945. i ne treba nastupati ni sa čim što bi moglo

pojačati Staljinovu podozrivost prema KPJ. Toga su bili svjesni Tito i Kardelj, a Đilas je još bio u fazi nekritičke zaljubljenosti u genijalnost Staljina. Tito i Kardelj su nastupali kao državnici, sa širinom, a Đilasu su ostavljali da u javnosti nastupa „tvrđe“, u ime Partije. Uostalom, on je bio zadužen za agitaciju i propagandu u aparatu KPJ, a ne treba ni pomisliti kako je on to činio bez budnog nadzora Tita i Kardelja. Naravno da je Tito znao da bi i taj posao najbolje, samostalno, obavljao Moša Pijade. Baš zbog samostalnosti i znanja koje je bilo iznad drugih članova rukovodstva KPJ, to mjesto nije njemu dato.

Đilasov govor, s derviškom upornošću i staljinskom repetitivnošću, bez otvorenih misli prema budućnosti, ostaje na nivou nesumnjivih konstatacija i zahtjeva prema članovima koji su ušli u Narodni front. Sad ste tu i krećemo zajedno u izgradnju društva po pravilima i angažmanu koje je KPJ postavila i neumorno provodila još od 1941.

Analitičarima sa strane bilo je kristalno jasno da slijedi potpuna pobjeda, trijumf, Komunističke partije Jugoslavije nad svim protivnicima jer je KPJ uživala klasnu podršku siromašnih slojeva, seljaštava, radničke klase u cjelini, omladine i žena, koje dobivaju ravnopravan status u novom društvu socijalne pravde.

Delegati su otišli iz Beograda u svoja mjesta gdje su nastavili agitaciju i borbu za pobjedu na izborima. Upravo to i jeste uslijedilo. Vicko se vratio u Zagreb, sad više nije član Predsjedništva AVNOJ-a.

STALJINOV NAPAD NA JUGOSLAVIJU

Nakon proglašenja prvog ustava FNRJ, januara 1946., izabrana je prva Savezna vlada Jugoslavije. Tito je predsjednik, Edvard Kardelj ministar vanjskih poslova, Aleksandar Ranković ministar unutrašnjih poslova. Tito drži i resor narodne obrane, a zamjenik mu je Ivan Gošnjak.

U toj, jugoslavenskoj vladi, Vicko je, kao radnik, prvi ministar rada do 1948. a potom ministar pomorstva FNRJ do 1951. godine.

Po autoritetu, po ugledu u zemlji i inozemstvu, po rukovodećem položaju u KPJ i državi, po popularnosti u narodu, Tito je nesumnjivo čelni čovjek. 1. Maja 1946. članovi KPJ prvi put dobivaju partijske knjižice.

Titova članska knjižica KPJ nosi broj 1.

Edvard Kardelj je broj 2.

Aleksandar Ranković je broj 3.

Milovan Đilas je broj 4 u vrhu KPJ.

Vickova partijska knjižica nosi broj 12! („Objekt 21“ bio je kodirani naziv u OZNI i UDBI za Jugoslaviju za Vicka, koji je bio pod nadzorom. Broj je, očito dobiven inverzijom njegovog broja u partijskoj nomenklaturi).

Ovim je napravljeno nasilje nad istinom i nepravda, koja je u dugom periodu odražavala odnose moći i vlasti nad ljudima u KPJ/SKJ i državi.

Kako je Titov primat bio neosporiv u svakom pogledu, uključujući i činjenicu da je mandat dobio od Kominterne i da jedini u KPJ ima pravo veta, tako je njegova pozicija odgovarala broju 1.

Ali Kardelj, Ranković i Đilas nisu opravdano dobili partijske legitimacije s brojevima 2, 3 i 4, jer su po partijskom stažu znatno mladi članovi KPJ u odnosu na partijske veterane i Vicka.

Ovo govori da Tito, kao nosilac prava veta u KPJ, nema obzira prema istini i starijim članovima rukovodstva KPJ, članovima CK KPJ, i on može sam uspostavljati odnose moći i vlasti u Partiji i državi. Kardelj je član KPJ od 1928., kao i Ranković, a Đilas od 1932. godine. Sva trojica su po revolucionarnom stažu juniori u odnosu na Mošu Pijade, Đuru Salaja, Božidara Maslarića, Rodoljuba Čolakovića, Miroslava Krležu, Andriju Hebranga, Sretena Žujovića i Vicka Krstulovića.

Taj četverac, Tito - kormilar, Kardelj, Ranković i Đilas, to je stvarni vrh vlasti u KPJ i Jugoslaviji. U toku rata zamjenik vrhovnog komandanta NOV i POJ bio je Sreten Žujović - Crni. Prvi komandant Glavnog štaba Srbije 1941. godine. Stari komunist, uživao ugled i popularnost u narodu i KPJ. Član KPJ od 1922., a bio je i član CK KPJ do 1937., prije Titovog dolaska na čelo Partije. Bio je ministar financija u prvoj Saveznoj vladi FNRJ. Izjasnio se za Staljina 1948. Bio isključen iz KPJ i uhapšen. U zatvoru promijenio stav, napisao o tome pismo Titu i pušten iz zatvora. Bio je direktor Ekonomskog instituta FNRJ. Nije se pojavljivao u javnom i političkom životu.

Andrija Hebrang, član Partije od 1919., prije Tita, koji je bio u Rusiji. S Titom suradnik od 20-tih godina u Zagrebu. Odigrao važnu ulogu na 8. Konferenciji komunista Zagreba. Sve zasluge su, naknadno, pripisane isključivo Titu. Na robiji je proveo duplo duži staž nego Tito,

12 godina. S robije je izišao februara 1941., pred rat u Jugoslaviji. U zatvoru je sudjelovao u frakcijskim borbama, kao i Moša Pijade i drugi istaknuti komunisti. U tim sukobima Ranković i Đilas su bili protiv Moše, Rodoljuba Čolakovića i Andrije Hebranga, jer su obojica bili borbeni dio frakcije Petka Miletića. Pripadali su tzv. vahabitima, koji su imali većinu u kaznioni.

Tito je imao poseban odnos s Hebrangom. Iako upozoravan na Hebrangovo ponašanje 1941. i nakon hapšenja 1942. Tito ga ipak postavlja na najodgovorniju dužnost u KP Hrvatske. U sukobu s Vickom, 1944., Hebrang pada s položaja u Hrvatskoj, a Tito ga kooptira u Politbiro CK KPJ. Od tada Hebrang je izmješten iz Hrvatske i stalno je u vrhovnom rukovodstvu pokreta, a živi i radi u Beogradu, odmah od oslobođenja 1944. Iako je Hebrang u Beogradu, on je u Hrvatskoj i dalje autoritet za Bakarića, Krajačića i druge. To ne važi za Vicka, koji je također u Beogradu, nakon 10 mjeseci na dužnosti u Zagrebu. Članovi su iste Savezne vlade. Nemaju bliske odnose i ne druže se. Hebrang je u nomenklaturi stepenicu iznad, član je Politbiroa, a Vicko nije. Hebrang je 1946. isključen iz Politbiroa jer je stvarao atmosferu subjektivnog nepovjerenja i lične netrpeljivosti, u čemu treba vidjeti zasluge Moskve koja nastoji produbiti odnose nepovjerenja u rukovodstvu. Jer davni računi s robije postoje između Hebranga i Rankovića i Đilasa. A Moša Pijade i Čolaković i nisu članovi Politbiroa.

U odnosu sa svima Hebrang se postavljao i držao kao da je ravan Titu ili prvi do njega. Kada je riječ o odnosu Hebranga i Vicka, bili su na distanci. I jedan i drugi su znali da je Hebrang poražen u sukobu s Vickom 1944. To je trajno definiralo njihov odnos. Vicko nije znao za Hebrangov i Bakarićev odnos s ustašama 1941., kao ni podatke o Hebrangovom držanju u ustaškom zatvoru. To je bilo dostupno samo Kopiniču, Titu i Rankoviću. A teško je isključiti da Krajačić o tome ne zna. Svakako, svi koji su eventualno znali strogo su vodili računa o činjenici da je Tito Hebranga postavio za političkog sekretara CK KPH, a kasnije za člana Politbiroa, što im je nesumnjivo davalo do znanja da je u rukovodstvu sve u redu. A onda oni nema što da pitaju...

Prilikom prvog udara Staljina 1948. na Jugoslaviju iz rukovodstva zemlje otpali su Hebrang i Žujović, a bilo je i drugih istaknutih komunista koji su se kolebali na koju će stranu. Vodeća četvorka - Tito, Kardelj, Ranković i Đilas ostala je jedinstvena. Na sjednici CK KPJ Vicko je bio za odlučan otpor Staljinu, ako treba i oružjem.

Ukazali smo da Tito može promovirati Kardelja, Rankovića i Đilasa u sam vrh KPJ. Ta činjenica predstavlja jednu stranu medalje.

Što je druga strana iste medalje i koji su motivi Titovih odluka i postupaka?

Izdržao je zatvorsku kaznu u Jugoslaviji i konačno stigao u Moskvu. Supruga Pelagija ga nije sačekala. Otišla je svojim životnim putem, a sin Žarko dospio je u ustanovu za mlade delinkvente. Tako Tito nije našao ništa od sanjane sreće života u SSSR sa svojom porodicom. Brzo je shvatio sve opasnosti društvenog života u Moskvi, pogotovo za komunistu iz zemlje čija Komunistička partija nikako da iziđe iz frakcijskih borbi i nemoćna je suprotstaviti se teroru kraljevskog režima. Tito je spoznao simptome terora Staljinovog režima. Bio je pod sumnjom i jedva se uspio spasiti od hapšenja uz pomoć koju su mu pružili Josip Kopinič i Georgi Dimitrov. Komunističkoj partiji Jugoslavije prijetilo je raspuštanje. U tim okolnostima Tito je uspio dobiti mandat i veliku odgovornost. Postao je generalni sekretar KPJ. Njegov prethodnik Milan Gorkić (Josip Čižinski) lišen je života u čistki. Dobro je Tito razumio da se ta mjera može poduzeti i prema njemu. Svjesno je stupio na put koji znači da borbu može dobiti

samo kao pobjednik. Sve drugo vodi u smrt. Kad se krene, nema nazad. Sa štitom ili na njemu.

Druga strana medalje

Tito je u novo rukovodstvo KPJ postavio mlade ljude, borbene komuniste, koji nisu boravili u SSSR i nisu zastrašeni atmosferom Staljinovog terora. Također, važno je i to da se nisu u potpunosti zaglibili u unutrašnjim frakcijskim borbama. U tom novom rukovodstvu bio je i Vicko Krstulović, ali je njegov razvojni put bio drukčiji. On je morao dobiti bitku protiv utjecajne dalmatinske frakcije KPJ Jelaska - Marić - Baljkas. To nisu uspjeli skoro pune dvije decenije razni sekretari KPJ, a ni Centralni komitet KPJ. Uz pomoć drugarica i drugova iz Pokrajinskog komiteta i mladih komunista, Vicko je uspio nadvladati Jelaskinu liniju. O ovoj činjenici naša historiografija nema radova. Vicko se pokazao pobjednikom, još prije napada na Jugoslaviju. S njim na čelu komunisti Dalmacije su ostvarili jedinstvo. Upravo ono što je bila nužnost za Tita, da se stabilizira i opstane kao generalni sekretar KPJ. Vicko je sa 35 godina, kao zreo komunist, postao član Centralnog komiteta KPJ i CK KPH. S 36 godina krenuo je u rat, a Titu je bilo 49 godina.

Tito je naučio lekcije i izvukao iskustvo iz SSSR. Shvatio je pogubnost rivalstva između vođa Oktobarske revolucije. Njima je istinski predvodnik bio Lenjin. Staljin je u borbi za Lenjinovo mjesto uspio likvidirati Trockoga, Buharina, Zinovjeva, Kamenjeva, Tomskog, Rikova i mnoge druge. Bezobzirno ih je poslao u smrt, kao neprijatelje socijalizma. Terorom i strahom nametnuo je jedinstvo u rukovodstvu, Partiji i ogromnoj zemlji. Bio je stvarni gospodar i u međunarodnom radničkom pokretu, a sve komunističke partije podredio je svom neposrednom diktatu.

Sve te činjenice i okolnosti Tito je uočio, shvatio njihovo pravo i dugoročno značenje. Dokaz da je sve shvatio je činjenica da nije pao u Staljinovim čistkama i da je dobio mandat da preuzme vođenje KPJ.

On je razumio korelaciju između terora i jedinstva. Suprotno Staljinu, morao je odabrati drukčiji način. Tito nije imao u rukama državne organe represije kao Staljin. Stalno je imao pred očima negativne posljedice frakcijskih borbi u KPJ. Nosioci tih tendencija stalnih sukoba, koji su razarali KPJ, bili su komunisti s iskustvom i autoritetom. Nepomirljivi prema mišljenju i stavovima koji su suprotni njihovim. Tito nije imao mogućnosti kao Staljin, a koristio je sva sredstva koja je mogao upotrijebiti za uspostavljanje monolitnog jedinstva u KPJ, svjestan da rat uskoro dolazi i u Jugoslaviju. U tom sklopu pritisnuo je i Krležu da prestane, iako je ispravan, u javnom obračunavanju s drugovima. S dogmatskim snagama u KPJ, među kojima je važnu ulogu imao Đilas, Tito je ispravno procijenio da mora naći oslonac kod mladih, a već iskusnih i borbenih članova Partije. Iskustvo i analitičnost ukazali su mu da on ne može biti bespogovorni autoritet za Mošu Pijade, Čolakovića, Žujovića, Jelasku, Marića, Baljkasa, Hebranga. Svi oni su već sudjelovali u frakcijskim borbama. Tito za njih nije bio „novi čovjek“, njima on nije bio jedini posrednik prema Moskvi. Zato je Tito zaključio da sve to predstavlja opasnost za njegovu poziciju generalnog sekretara i za njegov primat u KPJ. Nužno jedinstvo u rukovodstvu kojem je na čelu može ostvariti jedino uz pomoć potpuno odanih i pouzdanih suradnika. Tu nije bilo mjesta za partijske veterane.

Izuzetak čini Vicko, koji je u SKOJ-u od 1920., a u KPJ od 1922. godine.

Na 5. Kongresu KPJ, 1948., Tito, pored ostalog, kaže:

„Novo rukovodstvo KPJ, koje je počelo svoj rad još pod konac 1937. godine, imalo je pred sobom četiri osnovna zadatka, i to: 1. Najenergičnije očistiti Partiju od ostataka frakcionaša i grupaša; 2. Raditi neumorno na organizacionom učvršćenju i jačanju Partije; 3. Raditi uporno na ideološkom i političkom podizanju nivoa partijskog članstva; 4. Raditi uporno na okupljanju svih progresivnih snaga u Narodni front - za borbu protiv protunarodnih režima i protiv fašističke opasnosti za obranu zemlje od te opasnosti izvana.

U toku 1937., 1938. i 1939. godine uklonjeni su iz Partije - kako u inostranstvu, tako i u zemlji - ne samo razni stari, nepopravljivi frakcionaši i grupaši već i trockizerski i drugi, za razvitak Partije, štetni elementi. Ta borba za čistoću Partije; nije bila laka; dugogodišnje frakcionaške borbe ostavile su duboko korijenje u Partiji.

Naročito je bilo teško čišćenje na robiji, gdje je poznati frakcionaš Petko Miletić uspio, sa svojim bajkama o herojskom držanju pred policijom, da pridobije za sebe povjerenje najboljih i najborbenijih mladih komunista. Nakon velikih napora, uspjelo se, pod konac 1939. godine, da se taj frakcionaš raskrinka. Danas imamo u rukama sav materijal o njegovom izdajničkom držanju na policiji. Dakle, to nije bio samo običan frakcionaš, već i policijski provokator. To dokazuje da je točno pravilo, da skoro svaki frakcionaš nije daleko od provokatora i sličnih neprijatelja radničke klase. Energičnim mjerama Partije protiv antipartijskih elemenata spašena je za Partiju velika većina komunista koji su se nalazili na robiji.“[39]

Tito nastavlja:

„Drugi slučaj, težak za konsolidaciju Partije, bio je u Dalmaciji. Tamo je u rukovodstvu bila zasjela poznata trojka Jelaska - Marić - Baljkas. Zbog tih ljudi, tamo je u većini partijskih organizacija vladala nedisciplina, oportunizam, sektaštvo i familijarnost u najgorem smislu. Partijsku organizaciju u Dalmaciji smatrala su ta trojica svojom prćijom i onemogućavala su njenu konsolidaciju. U partijskom rukovodstvu igrale su vrlo važnu ulogu rodbinske veze i korumpiranje pojedinaca. Sve je to otežavalo sređivanje stanja u partijskim organizacijama u Dalmaciji. Tek poslije svestrane pomoći i energičnih mjera od strane KPJ i KPH, uspjelo se, uz pomoć zdravog članstva i srednjeg partijskog rukovodećeg kadra, da se organizacija sredi i uspostavi potpuno jedinstvo.

U rezoluciji Zemaljskog savjetovanja KPJ, održanog maja mjeseca 1939. godine, bile su odobrene sve mjere koje je poduzeo CK KPJ u vezi s čišćenjem i učvršćenjem redova Partije u Dalmaciji.“[40]

---

[39] Tito ne spominje zasluge Moše Pijade, Čolakovića i Hebranga u borbi protiv Petka Miletića, koji je imao uza se ogromnu većinu zatvorenih komunista. Među njima su se posebno isticali Đilas, Ranković i Ivan Milutinović. Njih je Tito uzeo u novo rukovodstvo, postavio i u Politbiro, znajući da u svakom momentu može protiv njih upotrijebiti njihove političke greške na robiji, odnosno njihovu vezanost za Petka Miletića. Dok Tito govori, oni pažljivo slušaju i zahvalni su mu što on tako sumarno i impersonalno izlaže. Tako oni ostaju u vrhu Partije, što oduvijek duguju Titu.
Tito vrlo dobro zna da su advokat Bora Prodanović i sudac Nikola Job dostavili Moši u kaznionu i Titu u Pariz dokaze o izdaji Petka Miletića. Ni njih Tito ne spominje. A Bora Prodanović, sin republikanca Jaše Prodanovića, poginuo je 1943. na Sutjesci.

[40] Tito ne spominje Vicka, koji mu je bio od bitne pomoći, kao i Moša Pijade i kao Josip Kopinič u Moskvi i kasnije. Težište zasluga stavio je na „zdravo članstvo i srednji partijski rukovodeći kadar“. A 1939. je smatrao

Tako Tito 1948. o Dalmaciji.

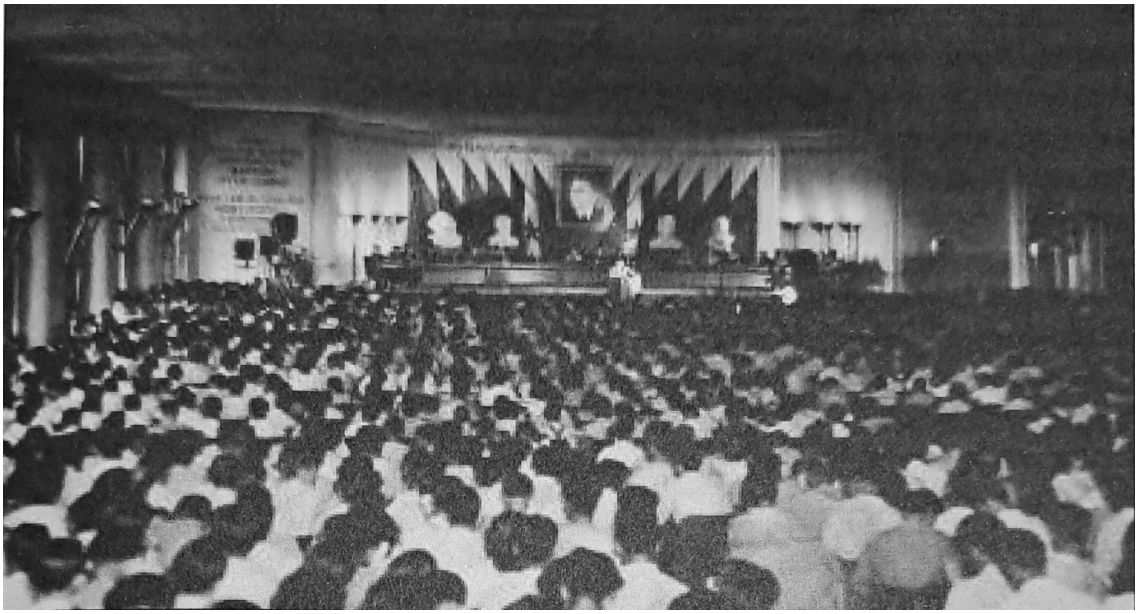

Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije, Beograd, juli 1948. Dvorana Doma garde u Topčideru.

Govorio je Tito o pojedincima, nabrajao je imena rukovodstava brigada, divizija i korpusa NOVJ, zaustavio se zaključno s 8. divizijom. Tako je izbjegao da govori o 9. Dalmatinskoj diviziji i njenoj presudnoj ulozi u spašavanju ranjenika na Neretvi. Delegatima kongresa nije obrazložio zašto je tu diviziju svojom naredbom rasformirao. Nije se smatrao obaveznim to javno obrazložiti.

Toliko o Titovom poštovanju načela historijske istine.

U referatu je Tito rekao i ovo:

„Par dana poslije napada na Drvar riješeno je da se veći dio Vrhovnog štaba preseli na otoke koje su čitavo vrijeme od kapitulacije Italije držale u svojim rukama jedinice naše XXVI divizije. O tome preseljenju na Vis Vrhovni štab, odnosno CK diskutirao je još davno prije desanta na Drvar, jer su se međunarodni događaji razvijali tako da je trebalo da vrhovno predstavništvo naroda, Prezidijum i Nacionalni komitet, kao i Vrhovni štab, nađu takvo sjedište gdje će moći nesmetano da vrše svoju funkciju.

---

da bez Vickovog angažmana neće biti uspjeha za jedinstvo Partije u Dalmaciji. Zbog presudne važnosti partijske organizacije u Dalmaciji za cijelu KPJ, Tito je dolazio 1940. na razgovore s Vickom u Split. A na kongresu 1948. nije ni spomenuo zasluge komunista Dalmacije i Vicka. U dugom kongresnom referatu Tito je posvetio dužnu pažnju socijaldemokratskim partijama u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji. Kad je govorio o Hrvatskoj, iznosio je i detalje iz Slavonije i Srijema, ali o Dalmaciji nije rekao ni riječi. Ne sumnjamo da je znao za postojanje Socijaldemokratske stranke Dalmacije, kojoj je jedan od istaknutih članova bio i Marko Krstulović, otac Vickov. Znao je Tito sve te detalje, s lica mjesta, iz Splita, gdje je dolazio i boravio prije Drugog svjetskog rata. Spominjao je čak i Etbina Kristana, koji je dolazio u Dalmaciju, a Marka Krstulovića ne. Moguća je obična ljudska slabost, ljubomora. Titov otac Franjo, bio je deklasirani element, pijanac, a Vickov otac je nosilac crvene proleterske zastave, idejni prethodnik i Vickov i Titov. Tako ga Tito nije spomenuo. Nije govorio ni o presudnoj ulozi Dalmacije u Hrvatskoj 1918., u korist ujedinjenja u prvu državu Južnih Slavena u historiji.

Bez obzira na gubitke koje nam je zadao neprijatelj u svom prvom naletu iz vazduha, Vrhovni štab je još istog dana potpuno izašao iz opasnosti, šef sovjetske misije predložio je pomoć Sovjetskog Saveza, koja se sastojala u tome da sovjetski avion prebaci Vrhovni štab na otok Vis ili u Italiju. Sedamdeset kilometara od Drvara, par dana poslije napada na Drvar, kod mjesta Kupresa, spustio se noću sovjetski pilot Šornjikov i odnio nekoliko članova Nacionalnog komiteta i AVNOJ-a i veći dio Vrhovnog štaba. Osim toga, još iste noći spustili su se i saveznički avioni, koji su prenijeli ranjenike u Italiju. Drugi dio Vrhovnog štaba ostao je s jedinicama, jer je na tom mjestu Vrhovni štab imao uza se tri divizije. Odlazak na otok Vis naših rukovodećih organa imao je značaj naročito zbog toga što se rat primicao kraju, i što je bio poduzet čitav niz mjera u pogledu učvršćenja pozicija nove Jugoslavije, koja se rađala u procesu oslobodilačke borbe.“

Tito s delegatima KPJ, u pauzi rada kongresa, 1948.

Iz ovakvog Titovog iskaza može se dogoditi da neupućeni u stvarno stanje stvari zaključe kako su Tito, CK i Vrhovni štab, još od 1943. bili svjesni značaja i uloge Visa. Tito nije rekao cjelovitu istinu i nije bio spreman javno priznati da su on, CK i Vrhovni štab smatrali nepravilnim Vickov stav o nužnosti obrane Visa. Uporno su natjerivali njega i dalmatinske jedinice da napuste otoke i prebace se na kopno. Vicko je čak opomenut da razbija jedinstvo i da „izaziva kolebanje u CK i Vrhovnom štabu, što može imati opasne posljedice!“

O junačkoj obrani Drvara, u kojoj borbi je herojski izginula omladina Drvara i brojni partizani je rekao jedino ovo: „Bez obzira na gubitke koje nam je zadao neprijatelj u svom prvom naletu iz vazduha, Vrhovni štab je još istog dana potpuno izašao iz opasnosti.“

Toliko. Jedino je važno da je Vrhovni izašao iz opasnosti. Govori to Tito četiri godine nakon Drvara.

A što je Tita i Vrhovni štab dovelo u smrtnu opasnost? Zašto su boravili na jednom mjestu, suprotno partizanskoj strategiji i taktici borbe? Zašto su i dalje boravili u Bosni, a ne u Dalmaciji, ako je Tito rekao istinu tvrdnjom da „o tome preseljenju na Vis Vrhovni štab, odnosno CK diskutirao je još davno prije desanta na Drvar?“ Zašto su onda i dalje ostali u

Bosni i doveli do strašnih gubitaka? Zašto su zahtijevali od dalmatinskih partizana da napuste otoke i zašto su prijeteći opominjali Vicka Krstulovića da izvrši to naređenje? Bio im je dostavljan i podatak da mogu očekivati napad na Drvar. Zašto ni na to nisu reagirali izmjenom lokacije? Dozvolili su sebi da budu potpuno iznenađeni, dok su spremali proslavu rođendana Tita! U ratu takva komocija i neopreznost. Je li to skromnost i budnost vrhovnog partizanskog rukovodstva?

Ima li smisla postavljati ova pitanja 70 godina kasnije? Ima jer i dalje vlada laž i nejasnoća oko tih tragičnih dešavanja. Historičari nisu imali snage ni mogućnosti u društvu da iziđu s jasnom ocjenom neodgovornog ponašanja Tita i Vrhovnog štaba prije bijega iz Drvara. To jasno govori, samo po sebi, o dometima slobode mišljenja i propitivanja u Jugoslaviji, od NOB do danas.

Dalmaciji je Tito posvetio samo negativan značaj, naglašavajući frakcijsko djelovanje Jelaske, Marića i Baljkasa. Ali ime Vickovo nije izgovorio. Mnoge druge pojedince je nabrojio. Nije našao važnim istaći domet prve misije NOVJ 1943., nije govorio o Ratnoj mornarici i njenom ključnom doprinosu za obranu suvereniteta i nezavisnosti Jugoslavije. Prešutio je strateški važne poteze Vicka i domete borbe Dalmatinaca. Zašto je sve to izostavio iz svog referata?

Ali je smatrao bitnim naglasiti: „U Hrvatskoj, kada se Hebrang vratio iz logora i postao sekretar CK KPH, stvarala se prilično nezdrava situacija.“ Nije objasnio tko je Hebranga postavio na to mjesto i zašto odmah po dolasku iz logora?

Tito zaključuje:

> *„Takve i druge greške ispoljavale su se u Hrvatskoj, i stvorile u Partiji nezdravu atmosferu, tako da je CK KPJ riješio da skine Hebranga i da ga uopće ukloni iz Hrvatske. Da je on bio glavni krivac za takvo stanje, vidi se po tome što je partijska organizacija i uopće sređivanje prilika u Hrvatskoj krenulo vrlo brzo nabolje čim je on odstranjen iz Hrvatske.“*

Tito je citirao samo dio iz Kardeljevog ratnog pisma o stanju u Hrvatskoj, pri čemu je prešutio Kardeljevu negativnu ocjenu Ivana Krajačića uz Hebranga, a nije naveo ni Karedeljev nalaz da Hebrang ne trpi Bakarića i Vicka.

Zašto je Tito opet izostavio Vicka i nije naveo da je Hebrang smijenjen zbog sukoba s Vickom i Oblasnim komitetom KPH za Dalmaciju? Tito nije obrazložio zašto je Hebrang unaprijeđen kooptiranjem u Politbiro CK KPJ, nakon smjene u Hrvatskoj. Također, prešutio je i sve oko Krajačića i pružio mu zaštitu, tako da je na kongresu izabran u Centralni komitet KPJ. A smijenjen je zajedno s Hebrangom, kao nosilac negativnih tendencija u Hrvatskoj. I vodi OZNU za Hrvatsku. Hebrang je tada, jula 1948., već u zatvoru, a Krajačić dobiva vrhunski status u KPJ. Da li se to aktiviraju ili pojačavaju stare ili nove lojalnosti, koje će biti konstantno prisutne do Titove i Krajačićeve smrti?

Prvi javni kongres komunista Jugoslavije odigravao se u dramatičnim okolnostima. Tito i rukovodstvo KPJ bili su grubo napadnuti od Staljina i njemu odanih komunističkih partija u cijelom svijetu. Odmah, na početku sukoba 1948., Tito je na vrijeme usmjerio reakciju na plan države i njene nezavisnosti. Bio je svjestan da ne smije ući u idejne rasprave, jer će tako učiniti uslugu upravo Staljinu. Prelaskom s terena sukoba u sferi ideologije na plan države i nacionalnog ponosa uspio je dobiti najširu podršku naroda u Jugoslaviji. Tako su, volens

nolens, postali saveznici KPJ i oni najbrojniji koji nisu imali nikakve veze s borbom komunista. Opet je na sceni bio jedan oblik narodnog fronta protiv vanjske opasnosti. U njemu su bili ujedinjeni svi Jugoslaveni.

Edvard Kardelj - Bevc.
Partijska knjižica broj 2.
Beograd 1948.

Aleksandar Ranković - Marko
Partijska knjižica broj 3.
Beograd 1948.

Milovan Đilas - Đido
Partijska knjižica broj 4.
Beograd 1948.

S izuzetkom vrlo tanke manjine, ali raspoređene na opasnim mjestima po sigurnost države. Bilo je oficira, službenika UDBE i članova komiteta KPJ, koji su javno, a većinom tajno djelovali u korist Staljina i SSSR. Napravljena je energična čistka u redovima KPJ i državnim službama, koja je rezultirala hapšenjem i zatvaranjem tih ljudi. Pod udar tih kaznenih mjera dospjelo je nekoliko desetina hiljada ljudi. S druge strane, broj novoprimljenih članova KPJ znatno je bio veći. U čemu se ogledala podrška jugoslavenskom rukovodstvu KPJ. Ovo je nesumnjivo pokazivalo i to da običan čovjek uviđa kako može prosperirati uz vlast. Mudrost i lukavost naroda uvijek dođe do izražaja.

Staljin je uvidio da su Jugoslaveni pronašli efikasan odgovor na njegove optužbe i bijesno ih je optužio za nacionalizam. Što je KPJ odbacivala s indignacijom. Nije moguće da se ne uoči kako je Tito uspio privući milionske mase ljudi na svoju stranu, a protiv Staljina. Tu nije od presudnog značenja bila idejna orijentacija ili program KPJ ili pritisak jugoslavenskih državnih organa. Ne. Jugoslaveni su bili pogođeni u srž vlastitog ponosa i dostojanstva kao državljani slobodne Jugoslavije. Može se reći da je jugoslavenski nacionalizam branio tekovine NOB i vodeću ulogu Komunističke partije Jugoslavije. Tadašnje jedinstvo Jugoslavena zbog snažnog patriotizma, još ni izdaleka nije nagovještavalo devijacije koje će nastajati s nacionalizmom u jugoslavenskom društvu. SSSR je priznao tek 1955. godine da je Jugoslavija nepravedno optužena i napadana. Bila je to vrlo skupa pobjeda za narode Jugoslavije i samu KPJ.

Ovim jedinstvenim slučajem, pobjedom Jugoslavije, stvorena je nepoznata situacija u međunarodnom radničkom pokretu i u odnosima među komunističkim partijama u svijetu. Jugoslavija je demonstrirala vlastito tumačenje internacionalizma i trajno srušila dotad neprikosnoveni primat Moskve i sovjetske KPSS u građenju obavezne linije za sve komunističke i radničke partije u svijetu. Staljinov monolit srušen je zauvijek. Svi kasniji

pokušaji SSSR da stvari vrati na ranije stanje nisu završavali s uspjehom. Ni tenkovi, ni oružane intervencije SSSR nisu uspjele obesnažiti primjer Jugoslavije.

To je stvorilo novo stanje u međunarodnim odnosima, među državama i među suprotstavljenim vojnim blokovima. SAD i zapadni saveznici pružili su Jugoslaviji znatnu materijalnu pomoć u vrijeme Staljinove blokade i prijetnje ratom protiv Jugoslavije. Kako je pomoć stizala u Jugoslaviju? Morem su brodovi dolazili u luke Rijeka, Šibenik i Split, tako smo dobivali i hranu i oružje. Presudna uloga mora i obale u sudbini Jugoslavije opet je došla do punog izražaja.

Vratimo se na 5. Kongres KPJ 1948., koji se održava u Domu garde u Topčideru u Beogradu. Sva događanja na kongresu direktno prenose radio stanice, čitava zemlja pažljivo prati rad kongresa. I strana pažnja je usmjerena na rad kongresa.

Moša Pijade - čiča Janko.
Beograd 1948. Glavni tvorac partijskog programa i Ustava FNRJ. Veliki slikar i prevodilac. Tita pomagao da postane generalni sekretar KPJ. Tito ga držao daleko od vrha vlasti.

Vicko govori na V kongresu KPJ. Beograd, 1948.

Tito drži uvodni referat na V kongresu KPJ

V KONGRES KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE, 21. - 28. JULA 1948. GODINE

ZASJEDANJE 21. JULA 1948. GODINE (PRIJE PODNE)
Stenografske bilješke

U 8 sati i 20 minuta u svečanu kongresnu dvoranu ulazi drug Tito s članovima Politbiroa CK KPJ drugovima Kardeljem, Rankovićem, Đilasom i Leskošekom, i članom CK KPJ drugom Pijade.

Svi delegati ustaju i dočekuju druga Tita i ostale drugove oduševljenim aplauzom i dugotrajnim ovacijama: „Živio drug Tito!“, „ Živjela slavna Komunistička partija Jugoslavije!“, „Živio Centralni komitet, na čelu s drugom Titom!“, „Živio bratski Sovjetski Savez!“ „Živio vođa i učitelj naprednog čovječanstva drug Staljin!“, „Živjela herojska Jugoslavenska armija i njen vrhovni komandant drug Tito!“

Drug Tito izlazi na govornicu, ponovno burno i jednodušno pozdravljen od svih delegata Kongresa: „Živio generalni sekretar slavne Komunističke partije Jugoslavije drug Tito!“, skandiranje: „Heroj Tito!“, „Partija - Tito!“, „Armija - Tito!“. Poslije dugotrajnih aklamacija, u dvorani, u kojoj je okupljeno preko 2.300 delegata Kongresa, riječ uzima drug Tito.

Tito: Otvaram V kongres Komunističke partije Jugoslavije i pozdravljam vas, delegate ovog Kongresa. (Svi delegati ustaju i dugotrajnim aplauzom i klicanjem pozdravljaju druga Tita.)

Pozivam vas, drugovi i drugarice, da ustanemo svi i da minutom šutnje odamo poštu borcima komunistima i omladincima, palim kako u tamnicama bivše Jugoslavije, tako i na polju borbe proti okupatora (Svi delegati ustaju i minutom šutnje odaju počast palim borcima.) Slava palim borcima („Slava im!“)

Drugovi i drugarice, predlažem ovom Kongresu da izabere Radno predsjedništvo od dvadeset i devet drugova, zatim da izabere tri sekretara i Redakcionu komisiju od pet članova. Tko ima prijedlog? (Iz dvorane se javlja s prijedlogom drug Petar Stambolić.)

Na prijedlog, koji je jednoglasno usvojen uz skandiranje i aplauz, izabrano je

RADNO PREDSJEDNIŠTVO KONGRESA

Babović Spasenija	Marinko Miha
Bakarić Vladimir	Maslarić Božidar
Blažević Jakov	Mugoša Andrija
Broz Josip - Tito	Neoričić Milijan
Čolaković Rodoljub	Nešković Blagoje
Đilas Milovan	Pijade Moša
Gošnjak Ivan	Popivoda Krsto
Janjić Vladimir	Popović Vlado
Jovanović Blažo	Pucar Đuro
Kardelj Edvard	Ranković Aleksandar

Kidrič Boris
Koliševski Lazar
Krajačić Ivan
Krstulović Vicko
Leskošek Franc
Salaj Đuro
Tomšić Vida
Uzunovski Cvetko
Vukmanović Svetozar

* * *

To su najistaknutiji komunisti iz čitave Jugoslavije, ljudi koji imaju čast da predsjedaju kongresu KPJ, prvi put u slobodnoj zemlji, izloženi napadima Staljina. Među njima nema Andrije Hebranga i Sretena Žujovića, koji su isključeni iz KPJ i pritvoreni, što izaziva bijes i intervencije Staljina u njihovu korist, što je razgolitilo stvari do kraja.

Na kongresu delegati KPJ i članovi rukovodstva izrazili su punu podršku Titu. Oduševljenje i euforija vladali su dok je on govorio. O njegovoj ličnoj sigurnosti na licu mjesta budno su pazili Ivan Krajačić, Jovo Kapičić, Slobodan Penezić i oficiri vojne i civilne službe sigurnosti. Te mjere nisu bile bezrazložne, jer je Staljin izrekao direktne prijetnje, a bile su poznate njegove mogućnosti. Stvorena je i atmosfera sumnjičenja i progona, jer su se neki članovi KPJ pokazali kao odani Staljinu, a ne svojoj zemlji.

Kongres je pokazao jedinstvo u samoj Komunističkoj partiji Jugoslavije, ali i znatno više od toga. Dogodilo se da je KPJ izrazila stavove i nade svih naroda Jugoslavije, bila je stvarni predvodnik najšireg narodnog fronta slobode. Naravno da je u tome vanjska opasnost bila presudna, a tom situacijom je KPJ znala nadležno upravljati i pretvoriti je u motor jedinstva zemlje. I komunisti i najširi slojevi građana Jugoslavije pokazali su podršku i oduševljenje za Titovu rukovodeću ulogu i njegovo čelno mjesto. Do tada bila je u svijetu nesporna uloga Staljina, kao genijalnog vođe svjetskog proletarijata.

Komunistička partija Jugoslavije dovela je to u pitanje, bio je to izazov za čitav svijet. Procjene suštine sukoba sa Staljinom kasnile su u zapadnim zemljama. Vlasti u SAD i zapadnom bloku smatrale su da je ovo samo taktički sukob između komunističkih partija. Nisu odmah uskočili u stvorenu brešu, kasnili su s ponudama pomoći Jugoslaviji.

Vicko Krstulović je na kongresu govorio 25. jula 1948. godine. Na kraju govora, kojim je snažno podržao jedinstvo KPJ na čelu s Titom, Vicko je izrekao ono što će se tek nakon teških godina ostvariti:

> *„... vjerujem da će historija ovu čudovišnu kampanju protiv naše Partije zabilježiti i osuditi kao jednu od najtamnijih stranica međunarodnog revolucionarnog radničkog pokreta.“*

Kao i Tito i drugi govornici i Vicko je završio sa „Živio vođa i učitelj međunarodnog proletarijata i naprednog čovječanstva drug Staljin!“ (Dugotrajan aplauz.)

Referat Vickov, kao i drugih govornika, pregledao je Kardelj, koji je utjecao da neke formulacije izbaci ili ublaži, a obavezno je bilo izražavanje poštovanja Boljševičkoj partiji i Staljinu. Kao da je u rukovodstvu KPJ još tinjala iluzija da se stvar dade izgladiti sa Staljinom?! Sam Vicko izrazio je odmah, prilikom čitanja prvog pisma Staljina i Molotova, odlučnost da opet ide u partizane i oružjem se odupre sada Crvenoj armiji! Kod njega nije bilo oklijevanja, koje je bilo prisutno kod drugih, kojima je trebalo vremena da shvate stvarnu situaciju.

Kongresu je Vicko predsjedao 27. Jula 1948. godine.

Taj proces otrežnjenja nije bio jednostavan i brz za mnoge ljude. Teško im je bilo da shvate, a potom da prihvate da je Jugoslavija i Komunistička partija Jugoslavije u sukobu sa Staljinom i Sovjetskim Savezom. To nisu bili u stanju odmah uočiti i prihvatiti vodeći lideri zapadnih zemalja, iako je ta situacija za njihove interese bila više nego poželjna.

U tom međuvremenu, kad je kod ljudi bilo dilema i idejnog kolebanja između linije KPJ i Staljina, došlo je do mnogih drama i lomova pojedinaca, koji su se odlučili za Staljina i zato stradali. Trećeg puta nije bilo.

Tada na kongresu, 1948., gdje Tito predvodi borbu za nezavisnost Jugoslavije i KPJ, nije bilo zamislivo da netko ulazi u polemiku s tezama i tvrdnjama koje je iznio Tito u svom referatu. Nužnost je bila jedinstvo rukovodstva, cijele KPJ i Jugoslavije. Oči u oči sa strašnom prijetnjom novog rata, nema mjesta za polemike. Naravno da je Vicko uočio Titove polu-istinite tvrdnje o Dalmaciji, kao i prešućivanje svih zasluga Dalmacije. Vicko se nije zaletio i pao na ispitu, nije iz subjektivnih motiva bio spreman dovoditi u pitanje iskrenu i principijelnu podršku liniji KPJ na čelu s Titom. Ta je linija bila Vickova koliko i Titova. A na čelu je bio Tito, koji je posebno u odnosima sa Staljinom i Sovjetskim Savezom, bio znatno iskusniji i s autentičnim znanjem, superioran u odnosu na ostale rukovodioce KPJ.

On je u ovim, najtežim okolnostima, pokazao puni kapacitet sposobnog kormilara.

U očima Jugoslavena Tito je počeo dobivati ono mjesto, primat, koji je do 1948. bio Staljinov. Takva atmosfera i praksa, stvorena i potvrđena na V Kongresu KPJ 1948. kasnije je stalno dobivala novi zamah i vladala je čitavog Titovog života.

Za to su zaslužni, zapravo odgovorni, najbliži Titovi suborci, članovi Partije i građani Jugoslavije koji su takav odnos gradili i oduševljeno podržavali. U pravljenju novog kulta ličnosti, kulta Titove ličnosti. Vicko je Tita uvažavao i cijenio kao rukovodioca KPJ i Jugoslavije. Nikada nije ničim doveo u pitanje njegovu vodeću ulogu, ali je bio protiv kulta Titove ličnosti. Što je Tito sam, i njegovo budno okruženje - vrhuška, brzo uočio i zapamtio. Tito je čuvao svoj posebni status samo za sebe. Uz pomoć okolnosti i propagande odanih skutonoša Tito je izrastao u apsolutni autoritet u Partiji i državi. Nije više bilo nikakve mogućnosti za ravnopravnu raspravu ili polemiku s njim. Oni koji su gledali napredovati na ljestvici vlasti i graditi svoju karijeru bili su najgrlatiji. Tako novi kult ličnosti rađa pogodne okolnosti za razvoj oportunizma i karijerizma, prvo u Partiji, a onda po cijelom društvu. To je bio nezaustavljiv proces, koji je odmah počeo ugrožavati stvarne tekovine NOB i Revolucije.

Takva njegova pozicija u Jugoslaviji bila je shvaćena i prihvaćena i od stranih faktora. Američki analitičari, osnivači CIA, sa ratnim iskustvom u Jugoslaviji, smatrali su Kardelja Titovim „alter egom“ (drugim ja). Tek će, ne u bliskoj budućnosti, otvaranje sovjetskih, američkih i britanskih arhiva pokazati stvarnu dimenziju Titovih odnosa s ovim silama, koji su trajali više decenija. O čemu dosad imamo samo protokolarna, zvanična i suštinski površna saznanja. Bez ovih uvida nije moguće realno ocijeniti poziciju Tita ni u Jugoslaviji, a još manje ulogu i utjecaj u međunarodnim odnosima. Njegov poseban, jedinstven položaj, priznavao mu je i čitav svijet, a historijska nauka će tražiti odgovore zašto je to bilo tako.

Predsjednik Saveza književnika i umjetnika Jugoslavije, reći će te 1948. na V Kongresu KPJ:

„Stoga književnici i umjetnici Jugoslavije, okupljeni u svojim savezima, pa bili članovi Partije ili vanpartijci, ne mogu da stoje ravnodušno prema takvom značajnom događaju kao što je ovaj prvi kongres u oslobođenoj zemlji.

Književnici, umjetnici i kulturni radnici Jugoslavije znaju, kao što cio svijet zna, da je KPJ pokrenula i organizirala pod Titovim vodstvom rodoljube i napredne snage naše zemlje u borbi protiv fašističkog okupatora; ona je tada, u godinama velikog fašističkog pomračenja i bratoubilačke borbe, hrabro i čovječno pronijela i utvrdila ideju bratstva i jedinstva i socijalne pravde; ona je, KPJ, uz pomoć slavne i bratske Crvene armije, izvojevala slobodu, ona je vodeća snaga za sve naše radne i napredne ljude i danas, kad se u našoj zemlji ruši sto je dotrajalo, silnim poletom podiže novo i radosno korača kroz rad i borbu ka ostvarenju socijalizma.“

Ovo su riječi pisca Ive Andrića. Njemu nije moglo promaći da težište stavi na ostvarenje socijalizma. Izgovorio je to nekadašnji mlado-bosanac, koji je 1914. stigao u Split kod Vladimira Čerine, gdje ga hapsi austrougarska policija kao borca za Jugoslaviju. Andrić je na kongresu simbolički predstavljao i te revolucionare, kao i jedinstvo jugoslavenske inteligencije i kulture u novoj Jugoslaviji. On je, ne sam, odgovorno podržao liniju KPJ.

Andrić, koji u tom momentu nije član KPJ, predstavljao je i sve one građane koji, iako nisu učestvovali neposredno u borbi za slobodu, uviđaju pravo stanje stvari i daju podršku slobodi i nezavisnosti, koje zastupa Komunistička partija Jugoslavije.

Historija nas uči da obično nema pravde prema najzaslužnijima. Tako nije na kongresu govorio Miroslav Krleža, koji je bio zastava radničkog i komunističkog pokreta u Jugoslaviji davne 1919. godine. Nije bilo moguće da on govori, jer je upravo Krleža prvi, davno, shvatio zločinačku prirodu Staljinove vladavine i u polemici s partijskim ideolozima argumentirano ih porazio. Što je dovelo do njegovog odbacivanja i Titovog zahtjeva da prestane, jer nanosi štetu monolitnosti i borbenoj spremnosti KPJ. Izdržao je Krleža sva iskušenja, a sad kad se događa Staljinov napad na KPJ i Jugoslaviju, što je on davno uviđao, sad za njega nema mjesta. Tu u dvorani, u rukovodstvu KPJ su i dalje na čelnim mjestima Milovan Đilas, Radovan Zogović i drugi, koje je Krleža idejno potukao prije rata. Oni jesu idejno poraženi i spremni su za novi obrat. Krleži to nije potrebno i upravo zato on ne može govoriti. Još je prerano za njega. Tek 1952. na ljubljanskom kongresu književnika on će otvarati novo polje slobode za stvaralaštvo. Tada je definitivno pobijedio u „sukobu na književnoj ljevici“. Izostavljanje Krleže s kongresa 1948. govori da su tada još bile jake iluzije da će se odnos sa Staljinom nekako normalizirati.

U godinama nakon 1948. potvrđene su Krležine ocjene, a od KPJ su u međuvremenu idejno otpali Đilas, Zogović i staljinističke tendencije, iz različitih motiva.

Okolnosti i rezultati V Kongresa KPJ, 1948.

U tim vremenima za Staljinov rođendan iz Pariza je upućen vlak prepun poklona koje su mu slali francuski komunisti i antifašisti. O izboru umjetničkih predmeta i njihovoj opremi i prezentaciji brinuo je Pablo Pikaso. U to vrijeme su SAD, po „Maršalovom planu“, ubacivale u zapadnu Evropu milijarde dolara za razbijanje utjecaja i mogućnosti izborne pobjede komunista u Italiji i Francuskoj. U svojim okupacionim zonama u Zapadnoj Njemačkoj ostavile su na snazi Hitlerovu zabranu KP Njemačke.

Taj ogromni novac, čije porijeklo do danas nije jasno objašnjeno, služio je i za korumpiranje građanskih partija Zapada. Ta praksa nije mogla biti ničim prekinuta do danas.

Kampanja protiv KPJ/SKJ i neposredna ratna ugroženost Jugoslavije trajali su neprekidno do Staljinove smrti 1953. godine, a SSSR je tek 1955. bio spreman priznati pogrešnost te „politike“. Time je bila potvrđena Vickova prognoza izrečena na kongresu 1948. godine.

Na kraju rada V Kongresa delegati su pristupili tajnom glasanju za novi Centralni komitet KPJ, najviše partijsko rukovodstvo. Onda je nastala prava pometnja i uzrujanost u komisiji za brojenje glasova.

Broz Josip Tito dobio je 2.318 glasova.
Kardelj Edvard, partijska knjižica broj 2, dobio je 2.319 glasova.
Ranković Aleksandar, partijska knjižica broj 3, dobio je 2.316 glasova.
Đilas Milovan, partijska knjižica broj 4, dobio je 2.314 glasova.
Vicko Krstulović, partijska knjižica broj 12, dobio je 2.322 glasa!

Vicko je od delegata svih jugoslavenskih komunista dobio 4 glasa više nego Tito! Vickov ugled i popularnost bili su tog dometa. A on nikad nije bio član najužeg rukovodstva KPJ. Ni njegove partijske i ratne zasluge nisu nikad posebno isticane. Ipak su ljudi znali istinu i to pokazali tajnim glasanjem. (Bilo je i onih sa 2.323 glasa, što govori da su glasali i za sebe. Ljudi su ljudi...)

Ovakav rezultat izbora, jer su još neki drugovi dobili više glasova nego Tito i vrhuška, izazvao je u samom vrhu i ljudima oko njih pravu konsternaciju i zaprepaštenje! U toj uzbuni došlo je i do pretpostavki o diverziji koju su izveli Staljinovi agenti! Nije se moglo utvrditi tko bi to izveo i na koji način. Ipak, izborna komisija je još jednom brojila listiće, a Ranković i njegovi pomoćnici iz UDBE pokušali su utvrditi tko nije glasao za Tita. Bez uspjeha. Kongres čeka, vrijeme prolazi, mora se izaći s rezultatima. Da se spriječe glasine i govorkanja, koje su krajnje nepoželjne u toj situaciji. Tito, Ranković i ostali iz vrha su pokazali što sve sebi dopuštaju kad pomisle da im je ugrožen primat. Sumnjičenje pokrenuto s vrha pratile su glasine, kao prirodan efekt atmosfere straha. Od tada ostalo je trajno nepovjerenje. Potpuno je razumljivo da Tito i vrhuška imaju nelagodu pred članovima Centralnog komiteta kojima je kongres dao više glasova. I tu se ne može ništa učiniti. To je činjenica koja pogađa svojom ogoljenošću. I odmah je vrh i pokazao da je pogođen. Ovaj nepoželjni „incident“ Tito nikada nije zaboravio, uvijek se strogo moralo voditi računa da primat bude osiguran samo za njega. A njemu primat nitko i nije osporavao, što sumnjičenje čini i tragičnim i besmislenim.

Prije pristupanja glasanju 28. jula 1948., predsjedavajući Rodoljub Čolaković dao je riječ Mijalku Todoroviću da obrazloži prijedlog Kandidacione komisije. Na listi kandidata za izbor u Centralni komitet KPJ, Broz Josip Tito bio je na 7 mjestu - iza Aceve Vere, Babović Spasenije, Bakarić Vladimira, Biber Antuna, Blažević Jakova i Brkić Duška. Tada, 1948., poštovali su red, i po abecedi i po azbuci, tako da Tito nije bio prvi na listi.

Nakon ovog kongresa Tito je uvijek stavljan na 1. mjesto kandidata! Nisu više objavljivani ni rezultati glasanja, da se ne ponovi javno situacija u kojoj Tito ima manje glasova nego pojedini članovi Centralnog komiteta.

Predlagač je naveo podatke za Ivana Krajačića, kandidata pod rednim brojem 26. i naveo da je njegova posljednja partijska funkcija bila - član CK KP Hrvatske. Naknadno je

morao dati ispravku i objaviti da je Ivan Krajačić već član CK KP Jugoslavije. Iz ovoga se vidi da je Krajačić, koji nije postao član CK KPJ 1940. na V Zemaljskoj konferenciji KPJ, taj status dobio direktno od generalnog sekretara KPJ, o čemu drugi nisu ni znali. To je Ivan Krajačić, koji je zajedno s Hebrangom smijenjen s funkcije sekretara CK KPH.

Došlo je vrijeme da se Mijalko Todorović mora korigirati pred Kongresom, jer nije u toku.

Ovaj detalj jasno govori o odnosima i dometu lične moći Tita, koji je tu prisutan i ne osjeća se obaveznim obrazložiti kongresu kako je to Krajačić i kada postao član najvišeg partijskog rukovodstva!? Tito suvereno šuti, a drugi se moraju ispravljati i davati iskaz za koji nemaju pravo obrazloženje. Ovakvi prekršaji demokracije u partiji, vezani za Titovu ličnu poziciju, postali su praksa i dokaz da generalni sekretar ima moć, koju drugi nemaju. Čak ne mogu javno ni objašnjenje dobiti! Naravno da je sve ovo koliko-toliko razumljivo dok KPJ djeluje u ilegalnim uvjetima, ali 1948. je ovo prvi javni kongres KPJ, tri godine od kraja rata.

Na kongresu je vladala i atmosfera lične inicijative, tako da su pojedini delegati uzeli slobodu da predlože za izbor u Centralni komitet one drugarice i drugove za koje su smatrali da to zaslužuju. U stenografskim bilješkama ostalo je precizno navedeno: Naknadno su predloženi od strane pojedinih delegata za članove CK KPJ slijedeći drugovi, koji nisu izabrani, a dobili su slijedeći broj glasova:

„Bakić Mitar (3) glasa, Bebler Aleš (3) glasa, Begović Vlajko (1) glas, Belinić Marko (3) glasa, Berus Anka (1) glas, Božanić Andrija (1) glas, Brkić Hasan (7) glasova, Brkić Zvonko (1) glas, Bubanj Andrija (1) glas, Dapčević Peko (7) glasova, Gržetić Josip (1) glas, Kovačević Voja (1) glas, Kreačić Otmar (1) glas, Lekić Danilo (1) glas, Ljumović Božo (1) glas, Baće Maks (1) glas, Mandžić Palaga (7) glasova, Mitrović Mitra (5) glasova, Mitrović Stefan (4) glasa, Micunović Veljko (3) glasa, Milojević Miloje (1) glas, Naceva Mara (1) glas, Nađ Kosta (7) glasova, Perović Lepa (1) glas, Petrović Nikola (1) glas, Popović Koča (14) glasova, Počuča Mile (2) glasa, Sekulić Nikola (1) glas, Stefanović Laza (1) glas, Stefanović Svetislav (2) glasa.“

Za slavne partizanske komandante Koču Popovića, Peku Dapčevića i druge nije bilo ni mogućnosti ni mjesta da uđu u najviši rukovodeći organ KPJ. Oni su naknadno predloženi da budu kandidati za članove CK KPJ. Nisu izabrani ni za kandidate. Koča je dobio 6 glasova, a Peko i Kosta Nađ po 5, dok je Mijalko Todorović dobio 2 glasa!

Dok je Svetislav Stefanović, zamjenik Rankovića u UDBI, dobio 2.322 glasa, a Radovan Zogović 2.315 glasova. Ovdje je riječ o ljudima koji su postali kandidati za članove CK KPJ.

Za članove CK KPJ izabrano je 63 ljudi. Od toga 28 radnika, 2 seljaka i 33 intelektualca. Među njima 24 profesionalna revolucionara sa dugogodišnjim partijskim stažom. A prosječan partijski staž iznosi 16 godina.

Tu je Vicko, s 28 godina staža u SKOJ-u i 26 godina u KPJ.

A za kandidate za članove CK KPJ izabrano je 42 člana KPJ i to: 13 radnika, 3 seljaka i 26 intelektualaca. Prosječan partijski staž iznosi 13 godina i 5 mjeseci.

Poslije saopćenja koje je u ime Izborne komisije podnio Kongresu drug Moma Marković, i poslije dugotrajnih ovacija drugu Titu i Centralnom komitetu, propraćenih klicanjem: „Tito - CK!“, „Tito - Partija!“, „Heroj Tito!“, u ime novoizabranog Centralnog komiteta zahvalio se Kongresu drug Tito ovim riječima:

„Drugovi i drugarice, u ime novoizabranog Centralnog rukovodstva naše Partije, ja vam se najsrdačnije zahvaljujem na povjerenju koje ste vi ovim izrazili novom rukovodstvu. Mi preuzimamo time ogromnu odgovornost na sebe. No, mi ćemo tu novu zadaću moći i izvršiti i opravdati uz punu vašu podršku.

Ovo jedinstvo koje je na našem Kongresu izraženo, jedinstvo nezapamćeno u istoriji naše Partije, jeste zaloga da će naša Partija još snažnijim koracima ići naprijed kako u pogledu svog sopstvenog razvitka, tako i u pogledu izgradnje naše nove socijalističke domovine. (Buran aplauz.)

Drugovi i drugarice, na ovom Kongresu mi imamo sumirana ogromna iskustva o dosadašnjem radu naše Partije. Prenesite to dole u naše partijske organizacije, neka one usvoje to iskustvo, neka se uče na tim primjerima i na pozitivnim i na negativnim. Neka u našim partijskim redovima bude sačuvana čistoća Partije, još više podignut teoretski i politički nivo članova naše Partije, jer je to zaloga svih naših budućih pobjeda.

Ja vas, drugovi i drugarice, upozoravam da se mi nalazimo u teškoj situaciji, u teškom periodu. Naša Partija je postavljena pred veliku kušnju i samo ako budemo sačuvali veliku budnost, jedinstvo i monolitnost u našoj Partiji, ako nećemo gubiti nerve, naša pobjeda će biti osigurana. (Dugotrajan aplauz i burne ovacije.)

Neka živi Komunistička partija Jugoslavije! (Svi delegati ustaju, burnim aplauzom i klicanjem: „Partija - Tito!“, „CK - Tito!“ i „Heroj Tito!“ pozdravljaju druga Tita i novoizabrano partijsko rukovodstvo.)

Neka živi veliki Sovjetski Savez na čelu s genijalnim Staljinom!“ (Dugotrajan aplauz i klicanje: „Staljin - Tito!“ trajalo je nekoliko minuta. Svi delegati ustaju i pjevaju Internacionalu.)

Predsjedavajući:

„Saopštavam novoizabranim članovima Centralnog komiteta kao i kandidatima za Centralni komitet da budu 29. o. m. u 11 časova pre podne u kongresnoj dvorani radi održavanje plenarne sednice.“

Time je zaključen, 29. Jula 1948. godine u 01:50 sati V Kongres Komunističke partije Jugoslavije uz dugotrajno klicanje drugu Titu i novoizabranom partijskom rukovodstvu.

Tek sada, trijumfom na kongresu, Tito je mogao sebi reći da je osigurao pobjedu. Iza njega su nedvosmisleno stajali KPJ, armija i narodi Jugoslavije. Najuporniji, pučistički i organizirani staljinisti, postupno su otkrivani i upućivani na Goli otok, od 1949. godine.

Dugih 11 godina, od 1937. do 1948. godine, Tito je izdržao. Nije ni najbližima govorio o prirodi Staljinove lične vlasti. Bio je svjestan da bi demoralizirao ljude koji su godinama odgajani u ljubavi i odanosti prema prvoj zemlji socijalizma i Staljinu. Doveo bi u pitanje idejnu i borbenu angažiranost članova KPJ, ilegalne partije, a i sebe bi doveo u teške nevolje, jer prilike pred rat nisu bile zrele za suočavanje s punom istinom. Da je otvoreno progovorio o svojim iskustvima i činjenicama o prilikama u SSSR svoju bi glavu sam stavio na panj. Nije teško pretpostaviti da bi bio fizički likvidiran.

Pošlo mu je za rukom da Krležu uvjeri da ne pravi štetu borbenoj gotovosti Partije, polemikama i raspravama koje su nagovještavale otkrivanje istine o Staljinu i otvoreni lom i

sukobe u KPJ. Dakle, Tito je uspio suspendirati izbijanje istine na vidjelo, kako bi uspio ovladati u KPJ i pripremi je za oružanu borbu, predviđajući da će rat uskoro početi. Vjerojatno je bio načisto s tim da će doći dan sukoba sa Staljinom, zato je budno pazio da ne gubi inicijativu i da ne bude zaskočen na prepad.

Naprotiv, u toku NOB osnovao je proleterske brigade i divizije, išao je na osnivanje AVNOJ-a i formiranje vlade, vukao je poteze koji će stvoriti novu državu Jugoslaviju, kojoj će on biti na čelu.

Maja 1945. u Ljubljani, na velikom narodnom zboru, energično je izjavio da Jugoslavija neće biti ničija moneta za potkusurivanje! U tom momentu prijetio je rat sa zapadnim saveznicima zbog Trsta, a Staljin nije bio spreman podržati pravo Jugoslavije na Trst. Tito je nastupio kao državnik, promišljeno i odgovorno prema slobodi naroda stečenoj u krvavoj borbi. Imao je snage da izdrži do 1948., a onda je Staljin otvoreno udario na Jugoslaviju. Računao je na brzu pobjedu. Jugoslavija je odoljela i fašistima i Staljinu. Tek sada je Tito dobio puni mandat, ovog puta ne od Kominterne, nego od naroda Jugoslavije i u samoj KPJ, prije svega. Tek sad je zaista postao generalni sekretar KPJ s pravom veta. Više nisu mogli da ga zaskoče na mig Moskve konkurenti iz KPJ - Andrija Hebrang i Sreten Žujović.

Opet je Josip Kopinič omogućio Titu da spremno dočeka napad Staljina i Molotova. Na vrijeme mu je javio da stiže njihovo pismo i što je sadržaj napada. Tito nikada nije javno odao priznanje Kopiniču za ovaj podvig, koji mu je omogućio da ne bude iznenađen.

Od 1948. vodi se teška i uporna borba za opstanak, a Jugoslavija se idejno i materijalno emancipira u odnosu na SSSR. Jadransko more joj je omogućilo da bude otvorena prema svijetu. Traži se i polako gradi nova politike Jugoslavije, oslobođena od komandne linije Staljina i SSSR.

Ipak, kongres je 1948. završio rad ovacijama Partiji, Armiji, Titu i Staljinu.

Još nekoliko godina će proći da bi se završio totalni obračuna s kultom Staljina. Već slijedeći kongres, 1952., biti će trijumf Titovog ličnog vodstva i novog kulta. Titovog.

Na V Kongresu, 1948., usvojeni su novi Program i Statut KPJ. O tome je referat imao Moša Pijade, jedan od ključnih tvoraca tih dokumenata. On je kritički govorio o ranijim pogreškama Partije u odnosu na nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Između ostalog on je iznio:

> *„Ja ću ovdje, u vezi s pitanjem kako je nastao taj pogrešni stav, navesti samo stav koji je Srpska socijal-demokratska partija zauzela u jednoj izjavi od novembra 1918. godine prilikom obnavljanja svoga rada pri kraju rata. Tamo se u petom odjeljku kaže: 'Srbi, Hrvati i Slovenci su jedan narod, jer imaju isti jezik i jednake ostale etničke osobine. Oni se kao jedan narod i osjećaju i ujedinjenje žele. Otuda je njihovo ujedinjenje u jednu nacionalnu državu velika politička, ekonomska i kulturna potreba, koja je van svake diskusije. Nacionalnim ujedinjenjem proletarijat dobiva šire polje za agitaciju i organizaciju i pouzdaniji oslonac za razvijanje klasne borbe i, u krajnjem smjeru, za obračunavanje sa svojom nacionalnom buržoazijom. Nacionalnim ujedinjenjem prestaje mogućnost da pod nacionalizmom buržoazija skriva svoj klasni egoizam i povlači za sobom i dijelove proletarijata. Skidajući nacionalno pitanje s dnevnog reda proletarijat ima čisto polje na kome se jasno vide klasne suprotnosti i na kome se može da vodi čista klasna borba...'*
>
> *I tako dalje.*

Slično ovome izjasnile su se i ostale partije na svojim likvidacionim kongresima početkom 1919. godine pred Kongres ujedinjenja. Naveo sam ovaj stav zato što on najbolje izražava ono pogrešno shvaćanje koje je Partija tek posle nekoliko godina s velikim naporom savladala, kad joj je postalo jasno koliku joj je štetu donijelo to 'skidanje s dnevnog reda' nacionalnog pitanja.

Držim, međutim, da treba spomenuti da je stav Srpske socijalne demokracije poslije rata značio veliki nazadak prema stavu koji je ona imala do rata kada je stajala na stanovištu rješenja nacionalnog pitanja balkanskih naroda putem njihove demokratske revolucije.

U Vukovarskom programu nema ni riječi o nacionalnom pitanju, dok se u rezoluciji o političkoj situaciji i zadacima partije na jugoslavensku buržoaziju gleda kao na jedinstvenu vladajuću klasu i izjavljuje da će KPJ 'ostati i dalje na braniku ideje nacionalnog jedinstva i ravnopravnosti sviju nacionalnosti u zemlji'. Pri tome treba znati da se pod 'nacionalnostima' razumiju nacionalne manjine, dok za jugoslavenske nacije važi 'nacionalno jedinstvo' jer su shvaćane kao jedna, jedinstvena nacija. Takvim shvaćanjem naša Partija bila je u sudbonosnom pitanju dovedena na rep vladajuće velikosrpske klike.

Šest mjeseci poslije donošenja programa u Vukovaru naša Partija bila je zabranjena, stavljena van zakona, i time je počeo njen više no dvadeset-godišnji period nelegalnog života, iz koga je izašla tek u periodu 1941. - 1945. godine, legalizirajući se s oružjem u ruci kao organizator narodnog ustanka.

Mnoge godine ovog dugog ilegalnog perioda bile su ispunjene, pored borbe protiv klasnog neprijatelja, i teškom unutrašnjom borbom u samoj Partiji, iz koje je konačno izašla tek pod novim rukovodstvom od 1937. godine, kome je na čelu bio drug Tito, i kome lično pripada najveća zasluga što je naša Partija u periodu od 1937. do 1941. godine stekla povjerenje širokih narodnih masa, što je sačuvala i učvrstila svoje jedinstvo i osposobila se za velike istorijske zadatke koji su je čekali.

BORBA ZA PRAVILAN STAV PO NACIONALNOM PITANJU

Pogrešni stavovi po nacionalnom i seljačkom pitanju stvorili su Partiji ogromne teškoće u njenim naporima da pridobije povjerenje širokih seljačkih masa ugnjetenih naroda. Te teškoće, na koje su nailazili partijci na samom terenu, bile su prvi potstrek da se u Partiji počelo probijati uvjerenje da je stav po nacionalnom pitanju iz osnova pogrešan, da je borba za pravilno rješenje tog pitanja od osnovne važnosti za Partiju, i da Partiji prijeti velika opasnost izoliranja od masa, ako po tom pitanju ne napravi prijelom. Proces je bio dug i težak. Ali i kad je prvi značajan prijelom bio učinjen na Trećoj zemaljskoj konferenciji, u decembru 1923. godine, i novi stav Partije bio odobren od ogromne većine članstva, a zatim prenijet u legalnu partiju i tamo putem referenduma bio, u ljeto 1924. godine, prihvaćen od skoro čitavog članstva, ustali su desni oportunisti, na čelu sa Simom Markovićem, svom žestinom protiv nove linije Partije, pa su tu borbu produžili čak i niz godina poslije Trećeg kongresa (januar 1926. godine), na kome je, uz pomoć Internacionale i uz ličnu pomoć koju je drug Staljin dao na proširenoj sjednici Izvršnog odbora Kominterne u proljeće 1925. godine, pravilan stav po nacionalnom pitanju konačno izveden načisto. Tek s potpunom likvidacijom

frakcionaštva u našoj Partiji, desnog kao i lijevog, mogao je pravilan stav po nacionalnom pitanju da postane moćno oružje u rukama Partije, jedno od najglavnijih oružja koje je Partiju dovelo do slavnih pobjeda. Likvidacija frakcionaštva nije samo osposobila Partiju za akciju, nego je učinila kraj i mogućnostima da se nacionalno pitanje frakcionaški iskorištava za unošenje utjecaja buržoazije u Partiju. Teška dugogodišnja borba naše Partije protiv zastranjivanja u nacionalnom pitanju bila je neophodna zbog poznate žilavosti i upornosti takvih zastranjenja. Ono što je naša Partija, kada se konsolidirala, uspjela da ostvari u nacionalnom pitanju, jeste, poslije rješenja nacionalnog pitanja u Sovjetskom Savezu, najveća pobjeda teorije i prakse marksizma-lenjinizma u tom pitanju.

Podvukao sam dugu i tešku borbu naše Partije za pravilan marksističko-lenjinistički stav u nacionalnom pitanju ne samo zato da se vidi da naše rješenje nacionalnog pitanja nije došlo slučajno, izvan čvrste teoretske baze, nego i zato da se o tome zamisle i oni koji nas danas optužuju za nacionalizam. Pri tome mi moramo da ukažemo na duboku razliku koja postoji između toga kad ta optužba dolazi od SKP(b), koja pod našim nacionalizmom misli odnos jedne socijalističke zemlje prema drugim socijalističkim zemljama, i kad ona dolazi od nekih drugih partija, koje se još nisu oslobodile izvjesne doze šovinizma u nacionalnom pitanju, pa zbog toga vidimo da kod njih optužba SKP(b) ima naopako djelovanje, da podgrijava nesavladane šovinističke ostatke.

Vratimo se još malo na istoriju naših partijskih programa. Program legalne partije od januara 1923. godine, iako se u nacionalnom pitanju za mali korak odmiče od Vukovarskog programa, još je uvijek potpuno pogrešan. On u Jugoslaviji vidi 'plemenske sporove', koje tumači 'još neriješenom borbom između raznih pokrajinsko-plemenskih centara'. 'U želji za narodnim jedinstvom' kaže se dalje - 'borit će se NRPJ protiv svakog nasilnog i hegemonističkog centralizma, a za samoopredjeljenje radnog naroda s punim unutrašnjim slobodama. Stojeći na stanovištu samoopredjeljenja naroda, NRPJ smatra da se i pitanje granica može riješiti samo preko slobodne volje (plebiscitom) naroda.' Ali dok je NRPJ otpočela s ovim mutnim i pogrešnim stavom, ona je godinu i po kasnije bila zabranjena upravo zato što je zauzela nov stav po nacionalnom pitanju, stav koji je značio veliki prijelom, i koji je bio izrađen na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, u decembru 1923. godine, odakle je početkom 1924. godine prenijet u legalnu partiju, naravno, s legaliziranim formulacijama. Rezolucija te konferencije o nacionalnom pitanju predstavlja rezultat napora koje je Partija učinila da bi savladala dotadašnji pogrešan stav, i bila je prvi značajni korak da se raskine s pogrešnim shvaćanjem nacionalnog pitanja, naslijeđenim od socijalne demokracije. Ta rezolucija karakterizira Jugoslaviju 'ne kao homogenu nacionalnu državu s nešto nacionalnih manjina', kako je to dotle činjeno, nego 'kao državu u kojoj vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije'. Partija 'priznaje svakom narodu pravo na suverenost u određivanju svojih odnosa, dakle i pravo na slobodno odcjepljenje i obrazovanje svoje posebne države, odnosno na priključenje svojoj nacionalnoj državi'. Ali 'priznanje prava na samoodređenje naroda bez pomaganja borbe za njegovo postignuće bilo bi licemjerno... Kao internacionalistička partija NRPJ pomaže borbu za samoodređenje naroda protiv nacionalnog ugnjetavanja. Pri tome NRPJ naročito pomaže seljačke

pokrete ugnjetavanih nacija... da tako uspostavi jedinstven front radnika i seljaka i borbu za nacionalno oslobođenje spoji s borbom za socijalno oslobođenje i radničko-seljačku republiku'. Ali rezolucija isto tako uviđa da 'ujedinjenje srpskog, hrvatskog i slovenačkog naroda u zajedničku državu leži u pravcu istorijskog progresa i klasne borbe proletarijata. Ali da bi to ujedinjenje moglo ispuniti svoju misiju, zajednička država mora se zasnivati na bazi dobrovoljnosti svih njenih dijelova…'

Pošto tada u Partiji još nije bilo izgrađeno shvaćanje da su Makedonci i Crnogorci posebne nacije, to se za Makedoniju traži nezavisnost, s obzirom na izmiješanost njenog stanovništva, a za Crnu Goru - autonomija.

Dok je vladajuća klika bila zaplašena novom linijom Partije po nacionalnom pitanju, dotle su desni oportunisti, kao nosioci buržoaskog utjecaja, ustali protiv nove partijske linije. Ta je linija potvrđena i dalje razrađena na plenumu Egzekutive Kominterne u martu 1925. godine, koji je u svojoj rezoluciji po jugoslavenskom pitanju obavezao KPJ da se odlučno bori protiv socijal-demokratskog skretanja u nacionalnoj i seljačkoj politici i da s velikom pažnjom prati proces likvidiranja i posljednjih ostataka socijal-demokratske ideologije. U svojim istupanjima po nacionalnom pitanju u Jugoslaviji, utvrdio je tada drug Staljin da polazna točka nacionalnog programa mora biti postavka o sovjetskoj revoluciji u Jugoslaviji, postavka da bez obaranja buržoazije i pobjede revolucije nacionalno pitanje ne može biti riješeno na iole zadovoljavajući način, da se u nacionalni program bezuvjetno mora unijeti specijalna točka o pravu nacija na samoopredjeljenje sve do državnog odcjepljenja, kao i specijalna točka o nacionalno-teritorijalnoj autonomiji za one nacionalnosti Jugoslavije koje neće smatrati za potrebno da se odcjepe od Jugoslavije. Ovako konačno razrađen pravilan stav po nacionalnom i seljačkom pitanju dobio je formu partijske odluke na Trećem kongresu Partije, koji je održan početkom 1926. godine.

Kako su, ovako, glavna pitanja bila raščišćena, a s druge strane već se diskutiralo o projektu programa Komunističke internacionale, to se nije postavljala potreba izrade novog programa. Program Kominterne, usvojen 1928. godine, važio je kao opći program i za našu Partiju. Taj program sadrži dosta pogrešnih postavki i dosta krutosti u shvaćanju formi daljeg razvitka. Za nas je danas u tom pogledu najinteresantnije pogledati onaj njegov dio koji utvrđuje zadatke komunističkih partija za period diktature proletarijata: malo će se naći među tim zadacima takvih koje mi u našoj revoluciji nismo, u ovoj ili onoj formi, ostvarili, ili koji nisu u toku ostvarenja, naravno u formama koje odgovaraju našem vlastitom razvitku i uvjetima.

ODLUKE PETE ZEMALJSKE KONFERENCIJE

Drugovi i drugarice, poseban značaj pripada odlukama V Zemaljske konferencije naše Partije, održane kad je Drugi svjetski rat bjesnio već godinu dana, kad je opasnost rata neposredno ugrožavala i našu zemlju. Konferencija, održana ilegalno u Zagrebu, na kojoj je bilo 105 delegata, pokazala je u kolikoj je mjeri Partija snažna i jedinstvena, sposobna da odgovori svojoj ulozi avangarde radničke klase u događajima koji su predstojali. Ako pogledamo, na pr., zadatke postavljene Partiji u rezoluciji V Zemaljske konferencije, vidjet ćemo kako su ostvareni oni zadaci čije je ostvarenje bilo nemoguće bez oduzimanja vlasti iz ruku buržoazije. Uzmimo za primjer one zadatke koji su u

spomenutoj rezoluciji bili postavljeni u odjeljku 'Borba za nacionalnu ravnopravnost i slobode'. Evo tih zadataka:

'a) Borba za ravnopravnost i samoodređenje makedonskog naroda protiv ugnjetavanja sa strane srpske buržoazije, ali u isto vrijeme i uporno raskrinkavanje talijanskih i bugarskih imperijalista i njihovih agenata, koji isto tako putem demagoških obećanja hoće da podjarme makedonski narod;

b) Borba za ravnopravnost i samoodređenje crnogorskog naroda, ali u isto vrijeme i odlučna borba protiv vodstva federalista, koji pomoću talijanskih imperijalista pripremaju novi jaram crnogorskom narodu;

c) Borba za slobodu i ravnopravnost arnautskih manjina na Kosovu, Metohiji i Sandžaku, a u isto vrijeme i borba protiv talijanskih agenata, koji u tim krajevima nastoje raznim obećanjima obmanuti ugnjetene Arnaute i izazvati ratni sukob u tom dijelu Jugoslavije;

d) Borba protiv kolonizatorskih metoda srpske buržoazije u tim oblastima i protjerivanje svih onih koloniziranih elemenata, pomoću kojih srpska buržoazija ugnjetava makedonski, arnautski i druge narode;

e) Borba za slobodu i ravnopravnost mađarskih, rumunjskih, njemačkih i drugih nacionalnih manjina u Vojvodini, a u isto vrijeme i borba protiv pokušaja mađarskih, njemačkih i drugih reakcionara, da pomoću imperijalističkog osvajačkog rata tobože riješe nacionalno pitanje u tim i ostalim oblastima;

f) Borba protiv pokušaja srpske i hrvatske buržoazije da međusobno dijele Bosnu i Hercegovinu i ne pitajući narode tih oblasti. Mi komunisti smatramo da narodi Bosne i Hercegovine treba da se sami slobodno opredijele i nađu rješenje za uređenje u tim oblastima putem autonomije i slično;

g) Borba za istinsko rješenje nacionalnog pitanja Hrvata i Slovenaca, a protiv zločinačkog dogovaranja i sporazumijevanja između srpske, hrvatske i slovenske buržoazije na račun naroda tih pokrajina.'

(U Dubravi kod Zagreba, 15. - 23. oktobar 1940.)

Naša Partija, pod rukovodstvom izabranim na V Zemaljskoj konferenciji, na čelu s drugom Titom, časno je ispunila navedene zadatke i ostvarila u narodnoj revoluciji svoj program po nacionalnom pitanju, za koji se, još pre rata toliki niz godina borila. Neka se o ovom časnom ispunjenju obaveza, koje je naša Partija preuzela pred radnim masama i ugnjetenim nacijama, zamisle oni koji danas optužuju naše partijsko rukovodstvo za obmanjivanje Partije i radnih masa. Samo čvrsto, nepokolebljivo i dosljedno stajanje na tvrdim temeljima marksizma-lenjinizma, nepomirljiva i smjela borba za ostvarenje njegovih revolucionarnih principa, vjernost zadacima koje je sebi postavila i čvrsta povezanost s masama omogućili su našoj Partiji da odigra ulogu avangarde radničke klase i vođe svih radnih masa i svih naroda Jugoslavije, kada je fašističkom okupacijom zemlje sama njihova sudbina bila dovedena u pitanje."

Moša Pijade je delegatima kongresa obrazložio potrebu usvajanja novog Programa KPJ. Riječ je imao čovjek koji je bio presudna intelektualna snaga KPJ dugo godina i prije dolaska Tita na čelo Partije. Na robiji su Moša i Rodoljub Čolaković preveli Marksov Kapital, ostvarili su jedinstven podvig u svijetu. To nisu učinili učeni doktori nauka, koji su udobno živjeli po

stanovima i radnim kabinetima u vrijeme borbe ilegalne i progonjene KPJ. Termine iz političke ekonomije, koje danas koristimo, dugujemo prevodilačkom i literarnom daru dvojice komunista robijaša.

U dnu velike dvorane našla se stolica i za Dr Ivana Ribara. Tako za šefa države od 1943. nije bilo mjesta u prvom redu.

U novom Programu KPJ, usvojenom 1948., posvećena je dužna pažnja rješenju nacionalnog pitanja u novoj, socijalističkoj Jugoslaviji. O tome govori poglavlje:

„UČVRŠĆENJE RAVNOPRAVNOSTI NARODA JUGOSLAVIJE - SRBA, HRVATA, SLOVENACA, MAKEDONACA I CRNOGORACA I OSIGURANJE PRAVA NACIONALNIH MANJINA

Narodi Jugoslavije izvojevali su oružjem ravnopravnost u zajedničkoj borbi protiv fašističkih zavojevača i svih domaćih hegemonista i šovinista i svojom slobodno izraženom voljom na osnovu prava naroda na samoopredjeljenje, uključujući i pravo na odcjepljenje i ujedinjenje s drugim narodima stvorili sadašnju zajedničku državu. Ravnopravnost naroda Jugoslavije već je utemeljena i u državnom pogledu i zagarantirana postojećim Ustavom Federativne Narodne Republike Jugoslavije i ustavima narodnih republika (Narodne republike Srbije, Narodne republike Hrvatske, Narodne republike Slovenije, Narodne republike Bosne i Hercegovine, Narodne republike Makedonije i Narodne republike Crne Gore). Ravnopravnost, bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije još više su se učvrstili u toku borbe za obnovu i izgradnju zemlje na novoj socijalističkoj osnovi. Federativna Narodna Republika Jugoslavija već je dokazala svoju životnu sposobnost i mogućnost svestranog napretka.

Boreći se na čelu naroda Jugoslavije za dalje razvijanje i učvršćivanje njihove ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, Partija mora stalno imati na umu da se ostaci šovinizma i nacionalizma najduže i najupornije održavaju i da je potreban svestran i uporan odgojni rad da se oni savladaju.

Zadaci Partije po tom pitanju jesu:

1.) Čuvanje, učvršćivanje i dalje razvijanje nacionalne ravnopravnosti naroda Jugoslavije;

2.) Svestrano privredno podizanje i jačanje narodnih republika, tako da se one mogu nesmetano razvijati u svim oblastima ekonomskog i kulturnog života i biti istovremeno harmonični dijelovi cjeline - Federativne Narodne Republike Jugoslavije,

3.) Svestrana pomoć - kako preko saveznih organa, tako i neposredno - privredno razvijenijih republika nerazvijenijim republikama, da bi se zaostalost ovih likvidirala u što bržem tempu;

4.) Uporna i nepomirljiva borba protiv svakog pokušaja narušavanja i slabljenja ravnopravnosti, bratstva i jedinstva naroda Jugoslavije, kao protiv jedne od najvećih opasnosti za nezavisnost i slobodu naših naroda, kao i za jedinstvo radnog naroda i opstanak njegove države;

5.) Uporna borba za iskorjenjivanje buržoaskog nacionalizma, šovinizma, podcjenjivanja drugih naroda - njihove historije, kulture, njihovih sposobnosti i zasluga, kao jedne od najvećih smetnji koje razbijeni ostaci reakcije ili njihova ideologija postavljaju zbližavanju radnih ljudi i naroda naše zemlje;

6.) Osiguranje svih materijalnih i drugih uvjeta za nesmetan razvitak kultura pojedinih naroda Jugoslavije - nacionalnih po formi, a socijalističkih po sadržaju;

7.) Učvršćenje i osiguranje postojećih prava nacionalnih manjina, da bi im se omogućio nesmetan nacionalni i kulturni razvitak.“

Dio Predsjedništva V kongresa KPJ, Beograd 1948. S lijeva: Kardelj, Tito, Đuro Pucar, Moša Pijade, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Vicko, Boris Kidrič, Rodoljub Čolaković, Blagoje Nešković, Cana Babović, Đuro Salaj, i Svetozar Vukmanović - Tempo.

A u novom Statutu KPJ, koji je također usvojen na kongresu, 1948., jasno je navedeno i ovo:

„Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije u razdoblju između dva kongresa rukovodi čitavim radom Partije, predstavlja Partiju u odnosima prema drugim partijama, organizacijama i ustanovama, organizira razne partijske ustanove i rukovodi njihovim radom i tome slično.“

Tada, davne 1948., jasno je navedeno i prihvaćeno novim Statutom KPJ:

„Partijske organizacije Komunističke partije Jugoslavije u narodnim republikama jesu komunističke partije narodnih republika. One se rukovode u svom radu odlukama Komunističke partije Jugoslavije i njenih rukovodećih organa“.

Nesumnjivo, ova je odredba predstavljala izazov za obje strane u KPJ/SKJ. Centralisti su je pokušavali očuvati za vlastiti primat, a federalisti po republikama staviti je van snage. Ta je borba trajala do nestanka SKJ sa scene.

Konačno, na V Kongresu je izabran Centralni komitet KPJ, koji „rukovodi čitavim radom Partije“. Važno je da naraštaji znaju detaljnije o ovom rukovodećem organu, čiji članovi su nekoliko decenija igrali presudnu ulogu u Jugoslaviji. Njihov odlazak s političke i životne scene, omogućio je i ubrzao i odlazak Jugoslavije s poprišta.

U CK KPJ je izabrano 63 ljudi. Krenimo od sjeverozapada ka jugoistoku Jugoslavije.

Iz KP Slovenije u CK KPJ je izabrano 9 članova. To su: Hribar Janez, Kardelj Edvard, Kidrič Boris, Krajger Boris, Leskošek Luka, Maček Ivan, Marinko Miha, Regent Ivan i Tomšič Vida.

Iz KP Hrvatske u CK KPJ izabrano je 14 članova. To su: Bakarić Vladimir, Biber Antun, Blažević Jakov, Brkić Duško, Broz Josip - Tito, Gošnjak Ivan, Gregorić Pavle, Janjić Vlado, Krajačić Ivan, Krstulović Vicko, Maslarić Božidar, Mrazović Karlo, Saili Dragutin i Salaj Đuro.

Iz KP Bosne i Hercegovine u CK KPJ izabrano je 10 članova. To su: Čolaković Rodoljub, Danilović Uglješa, Dugonjić Rato, Humo Avdo, Jurinčić Niko, Karabegović Osman, Maglajlić Šefket, Mijatović Cvijetin, Pucar Đuro i Vujasinović Todor.

Iz KP Srbije u CK KPJ izabrano je 14 članova. To su: Babović Spasenija, Jovanović Isa, Leković Voja, Marković Moma, Nešković Blagoje, Penezić Slobodan, Petrović Dušan, Pijade Moša, Popović Milentije, Radosavljević Dobrivoje, Ranković Aleksandar, Stambolić Petar, Stamenković Dragi i Veselinov Jovan.

Iz KP Crne Gore u CK KPJ izabrano je 10 članova. To su: Đilas Milovan, Jovanović Blažo, Kovačević Nikola, Mugoša Andrija, Pajković Đoko, Popivoda Krsto, Popović Vlado, Vlahović Veljko, Vukmanović Svetozar i Zeković Veljko.

Iz KP Makedonije u CK KPJ izabrano je 6 članova. To su: Aceva Vera, Gigov Strahil, Koliševski Lazo, Smilevski Vidoje, Temelkovski Borko i Uzunovski Cvetko.

Na sjednici Centralnog komiteta KPJ, održanoj 29. jula 1948. godine, izabrani su članovi Polit-biroa CK KPJ, 9 članova. Na prijedlog Mihe Marinka izabrani su: 1. Broz Josip - Tito, 2. Kardelj Edvard, 3. Đilas Milovan, 4. Ranković Aleksandar, 5. Gošnjak Ivan, 6. Pijade Moša, 7. Kidrič Boris, 8. Nešković Blagoje i 9. Leskošek Luka.

A za kandidate za članstvo u Polit-birou izabrani su: 1. Bakarić Vladimir, 2. Pucar Đuro, 3. Koliševski Lazo i 4. Vukmanović Svetozar. Dakle, ostavljeno je vremenu, do VI Kongresa KPJ 1952., da KP Hrvatske, KP BiH i KP Makedonije dobiju pozicije u Polit-birou, kao i KP Srbije i KP Slovenije, koje su zastupljene kroz članstvo Blagoja Neškovića i Borisa Kidriča.

Nominalno je CK vrhovno tijelo Partije, ali stvarnu vlast u KPJ vrši Polit-biro, koji je nadležan za organizaciju političkog rada, za opće rukovodstvo organizacionim radom, za tekući rad organizaciono-izvršnog karaktera i za intervenciju u slučaju krivica po kršenju Programa i Statuta Komunističke partije Jugoslavije i partijske discipline, kao i za žalbe. Na čelu je Tito, a sva organizaciona i kadrovska pitanja i tekući rad vodi organizacioni sekretar KPJ Aleksandar Ranković. U svakodnevnoj, radno-konzultativnoj suradnji s Titom, on drži u svojim rukama čitav aparat KPJ i UDBE Jugoslavije. Tito i Ranković su stvarna, vrhovna i izvršna, vlast u Jugoslaviji. Takvo stanje u Partiji i državi trajalo je od rata do 1966., do političke likvidacije Rankovića.

* * *

JADRANSKA ORIJENTACIJA - Vickova strategija razvoja Jugoslavije

Vicko je iznio viziju razvoja zemlje izlaskom na more dvije decenije prije Deng Hsiao Pinga. Kina je shvatila i provela u život pomorsku orijentaciju. Baš tome može zahvaliti eksplozivan i jedinstven ekonomski razvoj, najznačajniji i najbrži u današnjem svijetu.

Jugoslavija je uporno odbijala da sebe sagleda kao pomorsku državu, otvorenu svijetu s kolosalnim ekonomskim mogućnostima i ....nestala je s geografske karte svijeta.

Kina je imala mislioca, stratega i praktičara Deng Hsiao Pinga. I Jugoslavija je imala Vicka, koji nije imao vlast i moć za provođenje ideje. Tito je podbacio u razumijevanju mora kao šanse za razvoj i stabilnost Jugoslavije. Odabrao je tumačenje Jadrana kroz vlastiti brionski komoditet, za sebe i vrhušku, na zatvorenom otočju gdje Vicko nije odlazio na ladanje. Tito i nadležna državna tijela nikada nisu razmatrali pitanje litoralizacije, odnosno okretanja privrede Jugoslavije ka morskoj obali, od Trsta do Albanije.

Prvi put 1943. brod „Bakar“ razvija zastavu Nove Jugoslavije u međunarodnim vodama, a naša vojna misija osniva baze NOVJ u Italiji i dobiva priznanje od Saveznika. Tek nakon toga Tito, kao državnik, stupa u razgovore s Čerčilom.

Drugi put Jugoslavija je izdržala Staljinovu blokadu kopnenih granica od 1948. do 1953., jer je imala otvoren put preko Jadrana. Tako Tito, po Staljinovoj smrti, 1953., brodom „Galeb“ ide u prvu međunarodnu misiju, u London, na susret s Čerčilom. Isto kao i u ratu, a sada Tito ide brodom, koji je Vicko, ministar pomorstva FNRJ, svojim potpisom dao za školski brod Jugoslavenskoj ratnoj mornarici. Tito ga je uzeo isključivo za sebe. Nikada Vicko nije išao tim brodom na neko od čuvenih putovanja.

Vicko je kao komunist - internacionalist vidio Jugoslaviju kao dio svijeta. More je to koje ju čini otvorenom i nepokorivom. Jugoslaviju se nije moglo zatvoriti. To joj je pružala obala i Jadran.

Vladari Jugoslavije, od 1918. do 1991. ove činjenice nisu shvatili i Jugoslavija nikada nije postala pomorska država. Kako nije iskoristila svoje komparativne prednosti za ekonomsku i nacionalnu integraciju sebe, kao moderne nacije i države, i uključenje u evropske i svjetske ekonomske integracije, tako je kroz zatvorenost i autarkičnost stigla neminovno do propasti. Nacionalizam se pokazao kao prava poluga za razaranje osjetljivog tkiva višenacionalne zajednice. Nakon perioda NOB i otpora Staljinu Tito i jugoslavenski vrh bili su prisiljeni potražiti rješenja ekonomskog opstanka i razvoja Jugoslavije. U vrhovima političke birokracije razvila se borba oko raspolaganja novcem i čemu dati prednost u investiranju. Bitke u vrhu vlasti otvorile su opet nacionalistički umjesto racionalnog ekonomskog pristupa. Nije se nacionalizam pojavio zato što su nacije zavađene, naprotiv, nacije su zloupotrebljavane od vrha vlasti da bi progurali svoju koncepciju. Tako je otišlo u nepovrat jedinstvo, idejno i akciono SKJ, a širom su otvorena vrata nacionalističkim snagama, kao saveznicima pojedinih vladajućih garnitura. Taj proces je neprekidno trajao u srpskim i hrvatskim vrhovima političke birokracije, od 1945. do 1991. godine. Nacionalne političke birokracije nisu odustale ni od rata da bi sačuvale vlast, protiv interesa naroda i države. Zato je Jugoslavija danas prošlost.

Jugoslavija je imala mislioca i stratega Jadranske orijentacije privrede i države. Koji nije imao vlast u svojim rukama. Vicko Krstulović nije uspio ono što je postigao Deng Hsiao Ping. Razvoj i ekonomska budućnost Kine locirana je na morskoj obali i time napušten dotadašnji centralistički, kontinentalni model partijskog upravljanja privredom i vladanja zemljom. Vicko je viziju Jugoslavije kao pomorske države, jer ima prednost primorske zemlje, javno iznio i dosljedno zastupao znatno prije nego što je to bio slučaj u NR Kini. Tito je bio dobro upoznat s Vickovim konceptom razvoja Jugoslavije i nije učinio ništa da ga podrži.

Prva antologija hrvatske poezije o moru pojavila se ljeta 1971., u vrijeme „masovnog pokreta“ u kojem su sve jače bubnjali nacionalistički zahtjevi prema Jugoslaviji. Čedno i prijeteće, u isti mah, zvučale su političke parole o „čistim računima“.

Naslov knjige je *Mare nostrum*. Bilo im je važno krenuti od kralja Krešimira, „suverena hrvatske krune“. Priređivači knjige pišu: „Time smo htjeli naglasiti i našu sadašnju opredijeljenost za jadransku orijentaciju“.

Kako to da autori antologije, čak prve, u 900 godina tradicije, naglašavaju isključivo sadašnju podršku ideji Jadranske orijentacije? Vrijeme - ljeto 1971.

U javnosti, a još više u stručnim i intelektualnim krugovima, ta ideja bila je vezivana za Vicka Krstulovića. On je 1965. na V Kongresu Saveza komunista Hrvatske izložio tu koncepciju i bio napadnut i stavljen pod istragu partijske komisije. Knjigu „Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije“ ipak je uspio objaviti 1967. godine.

Priređivači antologije su naveli Jadransku orijentaciju, ali ne i autora.

Tako se približavamo mogućnosti da protumačimo naglasak priređivača na sadašnju podršku, da ne bi bilo zabune kako podržavaju stavove Vicka. A on je nastupao znatno prije. I nije se, naravno, pozivao na suverena hrvatske krune.

Dakle, ako je riječ o sadašnjoj podršci onda je jasno, 1971., da je ona upućena na znanje čelnicima masovnog pokreta Miki Tripalu i dr Savki Dabčević - Kučar, oboje s dalmatinskim porijeklom. Valja uzeti na znanje i činjenicu da su se ilegalci u okupiranom Splitu dobro čuvali od Savke, čiji je otac pohapsio mnoge komuniste, a trgovačka sinjska kuća Tripalovih u ratu je zaštićena od Vicka. Naime jedan od Tripalovih dezertirao je i pridružio se četnicima, a kasnije zarobljen od partizana. Vicko je spriječio njegovo strijeljanje. Godine 1965. ovo dvoje ambicioznih još ne mogu napredovati bez naglašene odanosti Vladimiru Bakariću, što je podrazumijevalo distanciranje i napad na Vicka Krstulovića na partijskom kongresu i kasnije. U kojim napadima su se posebno istakli Milutin Baltić i Mika Špiljak.

No, te 1971. već je bila iščezla lojalnost dvojca Tripalo - Savka dr Bakariću, koji ih je po Titovom nalogu postavio u sedlo, na čelna mjesta u Hrvatskoj, što je bio cinični odnos prema Dalmaciji i njenim stvarnim kadrovskim mogućnostima. Povjerovali su da su stvarno „lideri“, kako su nazivani, i da će upravljati Hrvatskom, uz široku nacionalno-nacionalističku podršku, naravno ne zalijećući se u rušenje autoriteta Tita. Pokazali su se nedoraslima za visoke pretenzije. Nisu znali čak ni golu vlast čuvati od nasrtaja agresivnih „ljudi kulture“ iz Matice Hrvatske.

Svjestan s kim ima posla i s kakvim je konceptom u sukobu, Vicko je u svojoj knjizi 1967. napisao: „Samo u sagledavanju opće koristi jadranske orijentacije isključivo u sklopu cijele naše društvene zajednice, može se postići pun uspjeh. Svako drugo prilaženje ovom problemu može nam nanijeti velike, nepopravljive štete. Biti samo nominalno primorski narod (jer u općim razmjerima cijela je Jugoslavija u stvari obalni pojas) a ne u punom smislu

i pomorski narod za to nam ni prošlost ne daje opravdanja te stoga još manje ima razloga da se ovakva shvaćanja primjenjuju danas i u budućnosti“.

Slično ili isto kao hrvatski protivnici Vickovog jugoslavenskog koncepta razvoja nastupali su i srpski, među kojima je primat držao dr Kosta Mihajlović, stari kadar centralizma, zastupnik objedinjavanja banaka i investicionih fondova isključivo u Beogradu. On je u listu Politika 1972. godine napao Vickovu koncepciju Jadranske orijentacije, povodom drugog izdanja knjige. Završio je kao Miloševićev ekonomski savjetnik za ostvarenje velikosrpskog koncepta. I hrvatsko i srpsko osporavanje i odbijanje razvoja decentralizirane jugoslavenske privrede oslanjaju se na stalnu borbu za vlastiti ekonomski primat, a to znači vlast u državi. Njih radničko samoupravljanje i razvoj jugoslavenske radničke klase, u suštini, nisu zanimali. A prava radničke klase su ih ugrožavala na vlasti. Zato je politički vrh odmah oštro nastupao protiv marksističke filozofske inteligencije, jer je ona kritikom predstavljala veliku opasnost za monopol vlastodržaca. Za razliku od Tita Vicko je podržavao te mislioce, jer su i on i oni zastupali slobodu ličnosti i slobodu mišljenja kao suštinu socijalizma.

U Sloveniji su se pravili nevješti, kao da ne razumiju koncepciju Jadranske orijentacije, a istovremeno su intenzivno razvijali infrastrukturu luke Koper i željeznički je povezali u privredni krvotok. Čak su uspjeli 1969., na 9. Kongresu SKJ, da Jadranska orijentacija Jugoslavije ne uđe u kongresnu rezoluciju, posprdno govoreći da bi onda i vazdušne banje trebale da dobiju svoje mjesto. Ironija je da je verbalno osporavana Vickova koncepcija stvarno primijenjena u Sloveniji. Danas je luka Koper neusporedivo značajnija od luke u Rijeci, koja je bila prva u Jugoslaviji. Luke u Baru i Pločama, gdje se moralo podići nove gradove, luke i željezničke pruge, na kojima je Jugoslavija upropastila milijarde investicija i dospjela u dugove, danas su po prometu robe beznačajne u odnosu na količinu tereta u Kopru.

Godine 1956. Vicko piše pismo Svetozaru Vukmanoviću - Tempu, podpredsjedniku Saveznog izvršnog vijeća (Vlade Jugoslavije). Nakon smrti Borisa Kidriča, 1953., Tempo je zadužen za privredu u jugoslavenskoj vladi.

Nakon ustavnih promjena 1953. Tito je postao predsjednik Republike, ujedno i predsjednik novoformiranog Saveznog izvršnog vijeća, vlade. On je istovremeno i vrhovni komandant i generalni sekretar SKJ. Sve poluge stvarne vlasti u njegovim su rukama. Ovo rješenje je kopija američkog predsjedničkog sistema, a u socijalističkoj Jugoslaviji se pričaju priče o „odumiranju države“. Širi se iluzija o komunama kao „nosiocima vlasti“, čime savezna vrhovna i republička vlast dobiva manevarski prostor za zamagljivanje vlastite odgovornosti.

Vicko Krstulović, dotad predsjednik Prezidija NR Hrvatske, koji je organ ugašen ustavnim promjenama, postaje član prvog SIV-a.

Iako je član iste vlade kao i Tempo, prisiljen je pisati mu, jer Tempo se drži „visoko“, nema vremena za razgovor s „nižim“ rukovodiocem od sebe. Tempo je član najužeg partijskog tijela, Izvršnog komiteta CK SKJ. Nekadašnji Polit-biro. Vrh.

Vicko nikada nije bio u vrhu. Nije važno što je Tempo znatno mlađi član KPJ od Vicka.

Evo tog pisma, važnog za sagledavanje činjenica o dugom trajanju odnosa ignoriranja, nerazumijevanja i odbacivanja argumenata u prilog Jadranske orijentacije socijalističke Jugoslavije.

„Dragi druže Tempo!

S obzirom na nemogućnost i pomanjkanje vremena da s Tobom osobno govorim, smatram potrebnim da Ti pismeno iznesem svoje mišljenje i skrenem pažnju na rad stručne komisije koju je formiralo Savezno izvršno vijeće za razradu dokumentacije o varijantama željezničke pruge Sarajevo - Ploče, odnosno Zenica - Split.

Kao što Ti je poznato, ova su pitanja dosta sporna i komplicirana, traže od ljudi, koji na ovakvim i sličnim zadacima rade, savjesnost, objektivnost i širinu pogleda prilikom donošenja konačne odluke koja bi trebala da bude u svakom pogledu najlogičnija i najbolja.

Međutim, ovdje je situacija u razradi dokumentacije nedovoljno i nepotpuno razrađena i prostudirana. Naime, činjenica je, što se tiče pravca izgradnje pruge Sarajevo - Ploče, kao i izgradnje luke Ploče, koliko je meni poznato - a dobro mi je poznato - da se na dokumentaciji radi punih 8 godina. Na tom pravcu razrađivano je 12 - 14 varijanti. Angažiran je na tom poslu velik broj stručnjaka i utrošeno u toj razradi desetke i desetke milijuna dinara, a uza sva naša nastojanja ovih godina nadležni organi nisu do danas našli za potrebno da se usporedno s varijantom Sarajevo - Ploče razradi i prostudira i pravac Zenica - Travnik - Bugojno - Duvno - Split.

Na sva naša nastojanja i zahtjeve uglavnom smo dobivali odgovore da nema novaca, da su tereni nesavladivi, da nema ekonomskog opravdanja izgradnje te pruge, da nema dovoljno ugljena u livanjsko-duvanjskom bazenu i sl., ali činjenično stanje govori da su takvi argumenti neuvjerljivi i neodrživi.

Nije moment, a niti smatram potrebnim, da Ti sada iznosim historijat svega toga, već da skrenem pažnju na sadašnju situaciju, jer se traži da se u ovom pitanju donese konačna odluka.

S posebnim interesom pratim rad ove stručne komisije, u kojoj većina stručnjaka koji su do sada radili na razradi elaborata pruge Sarajevo - Ploče, a i ne samo oni, nastoji isforsirati donošenje odluke od strane Saveznog izvršnog vijeća da se izgradnja pruge Sarajevo - Ploče unese u investicioni program za 1957. godinu.

Većina stručnjaka te komisije i dalje nastoji bez uvjerljivih argumenata obesnažiti važnost pruge Zenica - Split, koja iz objektivnih a i subjektivnih razloga do danas nije razrađivana pa prema tome nema razrađenu dokumentaciju, odnosno idejni projekt bez kojega nije moguće dati objektivnu i materijalnu računicu.

Rješenje Saveznog izvršnog vijeća, na temelju kojega ova komisija radi, postavlja potpuno pravilno da se razradi komparacija jednog i drugog pravca, ali za ovo kratko vrijeme nije moguće temeljito i solidno razraditi dio trase od Lašve do Splita, jer bi taj posao trebala da učini jedna grupa solidnih stručnjaka, kojima bi trebalo dati vremena najmanje 6 - 12 mjeseci. Tek kada bude razrađen idejni projekt i ekonomska dokumentacija varijante Zenica - Split, Savezno izvršno vijeće bit će u mogućnosti da usporedi jednu i drugu varijantu i donese konačnu odluku, ocjenjujući važnost jednog i drugog pravca s ekonomskog, strateškog i perspektivnog razvoja privrede naše zemlje.

Komune i stručnjaci, koji su nekoliko godina radili na pretprojektu pruge Zenica - Split, priložit će ovih dana konkretne dokumente i materijal kao dopunu dosadašnjim materijalima. Vjerujem da će taj materijal pokazati da razlika troškova građenja između jedne i druge pruge nije velika. Ali pored koštanja izgradnje pruge, ne treba gubiti iz vida tri vrlo važna momenta, a to su:

Prvo, da pravac Zenica - Split neosporno pruža mogućnost kompleksnog rješenja željezničke mreže od pravca Zenice i Sarajeva ka moru i ima preduvjete perspektivnog razvitka i pruga i cestovnih komunikacija i njihovog povezivanja, a to je danas u modernom i suvremenom transportu, kako cestovnom tako i željezničkom, vrlo važno.

Drugo, splitski industrijski bazen kao i sam grad vrlo su razvijeni u pomorskom pogledu. Postoje izvanredne mogućnosti daljnjeg razvitka, a današnja postojeća industrija imperativno traži povezivanje s centralnim dijelom naše zemlje.

Treći, strateški moment, koji također treba imati u vidu, vrlo je značajan, pošto širina tog bazena i otočje pred njim, te prijelaz preko Kliških vrata daje izvanredne mogućnosti manevarskog prostora za suvremenu mehaniziranu armiju, od Zadra do Mostara.

Ovakve mogućnosti ne pruža pravac dolinom Neretve Sarajevo - Ploče i to se, po mom mišljenju, ne smije gubiti iz vida.

Osim toga, treba imati na umu da ćemo prije ili kasnije morati u interesu naše privrede probiti prugu Foča - Gacko - Bileće - Dubrovnik.

Dubrovnik nam je razvijen grad s lijepim dijelom teretne luke, koja ima mogućnosti da proširi svoj kapacitet, a on danas, s obzirom da nije povezan, baš u tom pravcu stagnira i ne može imati jače materijalne mogućnosti za svoj razvitak.

Ja poznajem i razumijem teškoće drugova iz Sarajeva, koje oni imaju s nedovoljnom propusnom moći današnje pruge Sarajevo - Ploče, ali ipak ta pruga - kakva je, takva je - uglavnom svladava ono što je najosnovnije i najpotrebnije za privredu toga kraja i armije, pa ne vidim opravdane potrebe da se ide u njenu rekonstrukciju, na kojoj bi trebalo zaustaviti željeznički saobraćaj i presjeći uskotračni sistem željezničke mreže za najmanje 3 - 4 godine rada, a na tu mrežu - kao što je poznato - vezane su tri luke, i to Zelenika, Gruž i Ploče. Jasno je da bi to bili značajni gubici za našu privredu.

Sve do sad stajao sam na stanovištu, a stojim i dalje, da treba tražiti izlaz na more ondje gdje ga naša zemlja nema, a to je pravac Zenica - Travnik - Bugojno - Duvno - Split, na čijoj je magistrali moguće i potrebno povezati od Prozora dolinom Rame grad Mostar i luku Ploče, a to je, mislim, plus i za grad Sarajevo kao politički centar BiH, jer se onda i on povezuje s jednim razvijenijim industrijskim bazenom i srednjim Jadranom. I ne bi trebalo smetati ako bi ova željeznička pruga bila desetak kilometara duža za Sarajevo nego ona preko Ivan-planine u Ploče.

Prema tome, kada odlučujemo o ovakvim krupnim stvarima, u čije investicije treba naša zemlja uložiti velika novčana i materijalna sredstva, svi smo obavezni i dužni da stvari postavimo široko, onako kako nam diktiraju sadašnji i budući interesi Jugoslavije.

Druže Tempo! Pišem s najboljom namjerom da Ti kao odgovornom rukovodiocu privrede naše zemlje pomognem da se ovaj problem bez žurbe, nervoze i subjektivnog gledanja privede kraju. Ako je, na žalost, prošlo 7 - 8 godina diskusija i natezanja oko ovih pitanja, a nije se do kraja kompleksno sve razradilo, bolje je pričekati u krajnjoj liniji još godinu, pa i dvije, negoli se upuštati u velike troškove, koji ne bi imali društvenog opravdanja. Ovo svoje mišljenje iznio sam drugu Hasanu Brkiću i zamolio ga da on s Tobom razgovara.

Znam da si mnogo opterećen i zauzet, ali i pored toga želio bih - kao što sam Ti u nekoliko navrata rekao da nađeš nekoliko dana vremena i mogućnosti da pođemo dolje

na teren, pa kada osobno i neposredno vidiš mnogo čega, bit će Ti jasnije i lakše ćeš se odlučiti prilikom donošenja konačnih odluka.

Drugarski Te pozdravljam i želim Ti sve najbolje.

Zagreb. 17. XI 1956.

Tvoj Vicko Krstulović"

Drug Tempo nije našao vremena da ode na teren s Vickom, a nije ni na pismo odgovorio pismom.

* * *

Godinu dana kasnije, 1957., pisao je Vicko Direkciji jugoslavenskih željeznica, odgovornom rukovodiocu Đordu Savićeviću. Evo tog pisma, s bitnim podacima za razumijevanje problema dezintegriranog jugoslavenskog privrednog i ekonomskog sistema.

„Druže Đoko,

Smatram da je došao moment da ispunim svoj dug, tj. da Ti uputim dužan odgovor na Tvoje pismo i prijepis dopisa koje ste prije nekoliko mjeseci uputili Narodnom odboru općine Split, u vezi s problemom željezničke stanice i starog dijela gradske luke i izgradnjom Sjeverne splitske luke i željezničkog čvora u splitskom bazenu.

Kad sam primio Tvoje pismo stavio sam se u vezu s drugovima u NO općine Split i s njima zajedno prodiskutirao ova pitanja, te smo se tom prilikom složili da vam oni pošalju odgovor, jer to su problemi ne samo grada Splita već i njegovog šireg područja i njegove dublje pozadine, a ne problem kojega postavlja ili zastupa pojedinac.

Neki dan, kad smo se vidjeli u Beogradu, osjetio sam da Ti nije pravo što Ti nisam odgovorio na upućeno pismo pak to činim sada malo opširnije.

Kada je riječ o ovim problemima, smatram potrebnim da ovom prilikom u najkraćim crtama iznesem historijat ovih problema, a u vezi s njima i pitanje postojećih, izgradnje i projektiranja novih željezničkih pruga, a u ovom konkretnom slučaju pitanje normalnog kolosijeka Split - Livno - Duvno, kao prve etape buduće pruge Zenica - Split.

Opće je poznato i notorna činjenica da ovi problemi zasijecaju u privredu i općedruštveni život ovog širokog područja naše zemlje, koji po svom privrednom bogatstvu, industrijskom potencijalu i strateškom značenju spada svakako u prvu kategoriju, traže svoje postepeno i kompleksno rješavanje još iz vremena nekadašnje austro-ugarske carevine i stare velikosrpske Jugoslavije.

I jasno, pored opće naslijeđene zaostalosti naše zemlje i ratnog pustošenja u toku prošlog rata, nametnulo se pred našu novu socijalističku zajednicu da rješava i postepeno ispravlja i ovu „krivu" Drinu koja je postala vrlo gorući problem u krajevima, kojima je također naša zajednica dužna da pomogne i omogući privredni razvoj, a to može jedino etapnom izgradnjom pruge normalnog kolosijeka, jer bez nje ne može za njih ni da se otvori nova perspektiva te da kroz njihova privredna bogatstva prostruji krvotok privrede i razvitka uopće.

U djelomično rješavanje ovih problema ulazili su zainteresirani krugovi, kako rekoh, i u doba bivše austro-ugarske carevine i stare Jugoslavije, onako kao je odgovaralo njihovim režimima, kapitalističkim krugovima i političkim strankama, ali svi zajedno s

rafiniranim planom da otežaju i onemoguće ekonomska, pa prema tome politička i nacionalna povezivanja naših naroda.

Također je činjenica da su naša nova socijalistička zajednica i njeni nadležni organi pristupili postepenom rješavanju i razrađivanju ovih problema, ali ne baš na najrealniji način.

Mislim da je i vama u vašoj direkciji poznato da je bila planirana i u naš prvi petogodišnji plan razvitka privrede FNRJ unesena pruga Split - Livno, sa splitskim željezničkim čvorom, ali po onoj varijanti i trasi koja je bila razrađena i usvojena u vrijeme stare Jugoslavije, a koja je svakako bila u skladu s ciljevima i interesima velikosrpske buržoazije i njene vladajuće klike.

Svakako je poznato da je pored ostalih jedan od eminentnih nosilaca takve politike bio nekadašnji ministar saobraćaja u staroj Jugoslaviji dr Spaho, a uz njega 'i naš Splićanin' kao dugogodišnji pomoćnik ministra saobraćaja i cijenjeni stručnjak za željezničke probleme inž. Petar Senjanović.

I on je bio jedan od glavnih koji su u to vrijeme bacili anatemu na Kupreška vrata kao nepremostivu barijeru izlaska Bosne na more u industrijski i pomorski bazen splitskog područja.

Stoga je i on bio projektant pruge Mostar - Split sa slijepim krakom preko Medova Dolca do Livna. Također je poznata činjenica da je bivše ministarstvo željeznica FNRJ poslije rata sa svojim stručnim kadrovima, kao i Generalštab JNA, usvojilo tu i takvu koncepciju izlaska Bosne na more, a koju je aktivno podržavala i pomagala vlada NR BiH, a to i danas radi Izvršno vijeće NR BiH, dok se vlada NR Hrvatske nije prije dovoljno angažirala na ovim pitanjima.

Mislim da je i Tebi lično, druže Đoko, dovoljno poznato, da su se svojedobno za ova pitanja i rješavanje ovih problema zajednički angažirala ranija ministarstva jugoslavenskih željeznica i pomorstva, u studiranju i pronalaženju najlogičnijih i kompleksnih rješenja za izgradnju pruga i luka, tako da one u maksimalnim i perspektivnim razmjerima otvore nužne uvjete čitavoj našoj društvenoj zajednici i njenoj privredi, imajući u vidu u prvom redu interese Jugoslavije, pa onda pojedinih republika.

Dok sam bio rukovodilac u bivšem Ministarstvu pomorstva ja sam neposredno i aktivno studirao i razrađivao ove probleme. Mislim da nije potrebno da naglašavam da sam se ranije, kao i danas, trudio i nastojao pridonijeti svoj dio za što pravilnije tretiranje i rješavanje ovih problema za našu zajednicu, ne puštajući nikad iz vida interese Jugoslavije u skladu s interesima i društvenim potrebama pojedinog kraja naše domovine.

Svoj stav o ovim pitanjima iznio sam usmeno na nizu sastanaka i konferencija i rasprava, a također i u štampi i pismima pojedinim nadležnim ustanovama i odgovornim drugovima.

Kada smo vidjeli da zbog objektivnih razloga i teškoća naša zemlja nije mogla pristupiti izgradnji pruge Split - Livno u I petogodišnjem planu, onda smo nastojali, tj. raniji NO grada Splita i ondašnji Oblasni Narodni Odbor Dalmacije uz pomoć nas poslanika, izboriti kod ranijeg Ministarstva željeznica i drugih saveznih organa da se u

to vrijeme barem izrade idejni i glavni projekti pruge Split - Livno, splitskog željezničkog čvora i gradske putničke željezničke stanice.

U vezi s tim, nadam se da je vašoj Direkciji i Tebi, druže Đoko, poznato da smo dok su još postojala ministarstva dolazili nekoliko puta u Split na uvid terena, drug Toša Vujasinović i vi, tadašnji njegovi pomoćnici, zajedno sa mnom i mojim pomoćnicima iz Ministarstva pomorstva.

Nakon više tih uvida i zajedničkih rasprava i zaključaka po odluci ministra željeznica formirala se Projektantska željeznička sekcija sa sjedištem u Splitu za trasiranje pruge Split - Livno, splitskog željezničkog čvora i gradske željezničke stanice. Za šefa te sekcije bio je postavljen inž. Hugo Kolb, a u njoj je bilo još nekoliko stručnjaka.

Kao što je poznato, u prvo vrijeme u Ministarstvu željeznica bio je zadužen za izradu idejnog projekta gradske stanice, predgrađa i čvora uvaženi inženjer Predrag Stanković, koji je u isto vrijeme bio član zajedničke komisije Ministarstva željeznica i Ministarstva pomorstva za razradu perspektivnog plana željezničkih pruga i pomorskih luka.

Kakva je rješenja i prijedloge o splitskom bazenu davao taj ekspert najbolje ilustrira i to što sam se nakon 2 - 3 godine njegova rada na razradi tih problema uvjerio da taj stručnjak vrlo smišljeno i rafinirano nastoji nametnuti problematična rješenja pa sam kao odgovorni rukovodilac u ondašnjem Ministarstvu pomorstva odbacio njegove tehničke planove i zatražio od druga Toše Vujasinovića, ondašnjeg ministra željeznica, da ga smijeni iz zajedničke komisije i predloži drugog savjesnijeg i objektivnijeg stručnjaka, koji će razraditi idejne projekte gradske željezničke stanice, predgrađa i splitskog željezničkog čvora.

Koliko se sjećam, drug Toša je smijenio inž. Predraga Stankovića i njegovi projekti su bili odbačeni, pak je bio određen i zadužen inž. Božo Milošević da razradi te probleme uz suradnju inž. Kolba i njegove Sekcije u Splitu.

Idejni projekt gradske željezničke stanice koji je izradio inž. Božo Milošević u relativno kratkom vremenu i dosta uspješno, reviziona komisija Ministarstva željeznica je odobrila 1951. godine, dok je poslije rasformiranja Ministarstva, Generalna direkcija Jugoslavenskih željeznica 1952. godine odbacila, tj. skinula s dnevnog reda glavni projekt gradske željezničke stanice i on nije riješen ni do danas kad gotovo završavamo 1957. godinu, a da za to, po mom uvjerenju, ne postoje nikakvi objektivni i opravdani razlozi.

Splitski željeznički čvor izgrađuje se evo punih 6 godina (počelo je 1951.) a građeno je samo nekoliko kilometara pruge s tunelom od 836 metara pak je i za taj rad, u jeku započetih radova, privredni savjet Savezne vlade bio donio odluku da se obustavi, a radovi na čvoru konzerviraju zbog pomanjkanja financijskih sredstava. Za konzerviranje je tada trebalo utrošiti najmanje 50 milijuna dinara, a baš je samo toliko trebalo da se u 1952. godini nastave radovi.

Da bi se ta odluka privrednog savjeta Savezne vlade stavila van snage, koju su bili potpisali pok. drug Kidrič i drug Tempo, ja sam lično morao otići do druga Tita, upoznati ga s time i iznijeti mu politički problem toga pitanja. Tek onda, na intervenciju druga Tita, ta je odluka bila izmijenjena.

Što se tiče projektiranja pruge Split - Livno i njenog pravca preko Žrnovnice i Poljica za Mostar po trasi inženjera Petra Senjanovića, pored ostalih, ja sam onda kao resorni

rukovodilac Ministarstva pomorstva, imajući u vidu budući i perspektivni razvoj ovog važnog privrednog i strateškog područja i samog lučko-industrijskog bazena Splita, ustao protiv tog pravca i založio se da i ostali zainteresirani faktori usvoje i podrže kao pravac buduće pruge onu do Zenice preko Klisa.

Ma tko što subjektivno misli o tome, bili to Splićani ili netko drugi, splitski pomorski bazen sa svojih 5 prirodnih luka (Stobreč, stara splitska luka, 'Lora' - luka Ratne mornarice, splitska Sjeverna luka i Solinski bazen) s izvanrednim mogućnostima razvitka, s nizom otoka sve do Visa i Kliškim vratima, sa njegovim dubljim područjem sve do Travnika i Zenice i od Zadra do Mostara predstavlja ekonomsko, privredno, saobraćajno i strateško područje koje nikakve subjektivne ni administrativne stege i prepreke ne mogu dalje sputavati ni zapostavljati.

Sad da vidimo kako su se prema ovim problemima u ovih sedam - osam godina odnosili nadležni savezni, republički i željeznički organi, osobito u vezi s pravcem pruge Sarajevo - Ploče, odnosno Zenica - Split.

Pored onih studija koje su načinjene za pravac Sarajevo - Ploče, kako tvrdi inženjer Miovčić u »Ekonomskom pregledu« br. 4, 1957. godine, studirano je 55 varijanti i podvarijanti i za te radove utrošeno je na desetke i stotine milijuna dinara i angažiran je veliki broj stručnjaka.

Da je to studirano, mislim da nitko normalan nema ništa protiv, ali kako je postupano sa ne manje važnim, ako ne i značajnijim problemom od općeg interesa, s pitanjem željezničke pruge Zenica - Split?

Ovo pitanje privreda i komune ovog područja zajedno sa svojim republičkim i saveznim poslanicima niz godina postavljaju pred odgovorne savezne i republičke organe, Generalnu direkciju jugoslavenskih željeznica kako bi ga oni uzeli u svoje ruke i prostudirali, jer on po svojoj važnosti prelazi mogućnosti i granice pojedinih komuna i republika.

Neosporna je činjenica da do danas, 1957., na sve usmene i pismene intervencije i pismene predstavke nadležni i odgovorni savezni i željeznički organi nisu - kako su bili dužni i pozvani - uzeli ovaj problem u ozbiljno razmatranje.

Da je to točno, govore neoborive činjenice, što u ovih 7 - 8 godina na tome pravcu, Zenica - Split, nije prostudirana ni jedna jedina varijanta ni podvarijanta. Po istim onim organima koji su kroz ovaj 10-godišnji period razradili i prostudirali pravac Sarajevo - Ploče (prije rata Aleksandrovo, a poslije rata Kardeljevo). Te kombinacije s nazivima imena odgovornih ličnosti imale su svoju svrhu i cilj.

Kada smo se u toku nekoliko godina uvjerili u takvu praksu, koja najblaže rečeno, ne djeluje niti može djelovati uvjerljivo i objektivno - da ne upotrijebim oštriji izraz - i sagledali mnoge elemente koji nam ranije nisu bili dovoljno poznati, odlučili smo da zainteresirani kotari na ovom području od Splita do Travnika sazovu zajedničku konferenciju u aprilu 1954. godine u Splitu, na koju su pored ostalih zainteresiranih saveznih i republičkih organa bili pozvani predstavnici zagrebačke i sarajevske Direkcije željeznica i vaša Generalna direkcija da zajednički rasprave ovaj problem i donesu nužne i određene zaključke.

Na taj poziv mnogi su se oglušili i nisu došli na tu konferenciju.

Materijali s diskusijom i zaključcima štampani su u nekoliko stotina primjeraka i dostavljeni mnogim nadležnim ustanovama i odgovornim rukovodiocima.

Na toj konferenciji bio je izabran inicijativni odbor od predstavnika ovih kotara, na čelu s drugom Jozom Bakračem, poslanikom Savezne narodne skupštine i predsjednikom kotara Livno.

Istodobno, budući da savezni i željeznički organi nisu htjeli niti smatrali potrebnim da iz svojih fondova dadu potrebna financijska sredstva, od priloga tih komuna stvoren je fond za financiranje studija i pretprojekta pruge Zenica - Split, koji je obradio inženjer Hugo Kolb. Ti materijali također su štampani u 300 primjeraka i dostavljeni mnogim republičkim, saveznim i željezničkim ustanovama, kao i pojedinim najodgovornijim drugovima i rukovodiocima, s molbom da se za ovaj krupan problem zainteresiraju.

Sada da vidimo kako stoji stvar s ovim pitanjem koje je, kako ranije rekoh, jedan od jugoslavenskih problema, a ne lokalnih i megalomanskih težnja i želja grada Splita i njegovih predstavnika, kako mnogi zvani i nezvani, i u vašim ustanovama, tendenciozno i smišljeno hoće i nastoje da ga prikažu.

O ovim pitanjima lično sam 1952. godine razgovarao s drugom Titom kada sam kod njega intervenirao zbog splitskog željezničkog čvora. On mi je tada rekao da je to za njega novo, no da smatra da o tome treba razmisliti i problem stručno obraditi. Godine 1955. u martu pisao sam mu i priložio za njega posebno razrađen elaborat iz kojeg se mogao malo pobliže upoznati s ovim problemom.

Prije nešto više od godinu dana, komune Split i Livno uputile su svoju pismenu predstavku Saveznom izvršnom vijeću i Republičkim Izvršnim vijećima (vladama) Hrvatske i Bosne i Hercegovine, kao i još nekim nadležnim ustanovama i vašoj Direkciji, potkrijepljenu argumentiranim obrazloženjem i molbom da se prostudira te izradi idejni projekt na pravcu Zenica - Split.

U vezi s tim, po odluci Saveznog izvršnog vijeća formirane su, kako i sam znaš, dvije komisije sa zadatkom da načine studijska uspoređenja s jednakim kriterijem o ekonomskim i tehničkim elementima pruge Sarajevo - Ploče i Zenica - Split, kao i luke Ploče i Split.

Te komisije su izvršile taj zadatak prema već uobičajenoj metodi i praksi, s time jasno, da uglavnom svi računi idu u prilog izgradnje pruge Sarajevo - Ploče a dakako i luke Ploče, a na štetu pruge Zenica - Split i luke Split.

Oni su sebi dopustili da bez imalo grižnje savjesti takav prijedlog upute SIV-u, iako nije izrađen idejni projekt pruge Zenica - Split, i bez obilaska terena i solidnih studija, bez kojih nije moguće, osobito o ovakvim problemima, donositi pravilne i kompleksne ocjene i odluke.

Kada se zna da su te komisije bile sastavljene od ljudi koji već godinama rade na studiranju i razradi tih 55 varijanti i podvarijanti na pravcu pruge Sarajevo - Ploče i luke Ploče (Suvajdžić - Forgić, Miovčić i ostali), onda nije ni čudno da su oni bagatelizirali sve stručne prigovore i zamjerke priznatih naših i stranih stručnjaka.

Rad ovih komisija i ja sam posredno pratio i uvjerio se još na početku njihova rada- potkraj prošle godine - da se one ne trude da se ovaj problem dovede na čistinu i time pomogne nadležnim organima, kako bi se ovi problemi konačno - nakon toliko decenija i

godina - pravilno riješili u duhu odluka IV plenuma Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije.

Iz tih razloga sam onda smatrao potrebnim da pišem drugu Tempu i skrenem pažnju na neobjektivnost ovih komisija u tretiranju ovih problema.

Sada, kad je stvar došla do ovog stepena, konačno se za ovo važno pitanje zainteresiralo i Izvršno vijeće Hrvatske. Ono je uz pomoć Ekonomskog instituta Hrvatske i grupe savjesnih stručnjaka pristupilo ekonomskim i tehničkim studijama i analizama ovog problema. Oni su konkretnim argumentima i činjenicama utvrdili pristranost i pomanjkanje obavezne objektivnosti, kojom bi se morale rukovoditi sve komisije koje u svoj zadatak dobivaju ovakve ili slične zadatke.

Neki dan, kad sam Ti u Narodnoj skupštini u Beogradu rekao da ove komisije u svome radu nisu bile nepristrane i objektivne, Ti si izrazio svoje neslaganje. Druže Đoko, ja te potpuno razumijem, jer si i Ti sam jedan od odgovornih učesnika u rješavanju ovih problema i Tvojim si stavom u mnogome pridonio da mnogi u Generalnoj direkciji brane kao jedino rješenje varijantu 8 - a na pravcu Sarajevo - Ploče, a da su protiv kompleksnog rješenja izlaska Bosne na more pravcem Zenica - Travnik - Bugojno - Prozor - Rama - Mostar - Ploče i Prozor - Duvno - Split. Da se već godinama odbija i otežava pravilno tretiranje i rješenje ovog gorućeg problema - pored ostalih subjektivnih gledanja i stavova - rječito govori i činjenica i slučaj s Projektantskom sekcijom Split - Livno i njenim rasformiranjem. Godinama se nastojalo onemogućiti rad te Sekcije motivacijama raznih vidova, od proizvoljnih tvrdnja da u Livanjskom i Duvanjskom bazenu nema dovoljnih količina uglja, koje bi potvrdile ekonomsku opravdanost gradnje te pruge, do nedavanja nužnih i minimalnih sredstava za projektiranje i rad na terenu.

Našom intervencijom, kao i novčanom intervencijom grada Splita, nekoliko puta smo produžili život te Sekcije, ali, druže Đoko, Sekcija je konačno rasformirana, i to bez opravdanih razloga. Treba istaći oštrinu problema u gradskoj luci i stanici radi još neriješenog idejnog projekta stanice.

O tome biste, druže Đoko, trebali voditi malo više računa, a osobito Ti.

Ovo je možda malo smjelo rečeno, ali ja Ti, druže Đoko, iznosim otvoreno ono što znam da postoji, a što Ti se možda drugi ne usuđuju reći. Ja Ti ovo iznosim iz najbolje namjere bez ikakvih zadnjih misli, kao komunist, čovjek i drug.

Nekoliko godina vodi se spor o pitanju dijela željezničke pruge Solin - Klis, koju je jedino moguće riješiti po varijanti 16% inž. H. Kolba, s obzirom na sirovinsku bazu tvornice cementa, a vaša direkcija i pored toga uporno jaši na varijanti 26% iako se u pravilu, osobito u željeznicama, nastoji postići što povoljnije rješenje.

Takvo je danas stanje s ovim važnim problemom.

Da ono nije idejno i teoretski još riješeno, znatan dio odgovornosti snose i odgovorni drugovi NR BiH, koje ja visoko cijenim i poštujem, a činjenica je da od toga ima štete i NR BiH i čitava naša zajednica.

Oni su zapeli pod svaku cijenu na pruzi Sarajevo - Ploče koja već postoji, iako je teška. Kada bi se likvidirala zupčanica na dionici Bradina - Konjic, ta bi pruga udvostručila propusnu moć i time bi se likvidiralo to usko grlo, ali oni ne vide da ta pruga sve kada bi i bila normalnog kolosijeka nije u stanju korjenito riješiti izlaz Bosne na more i otvoriti

njedra privrednog bogatstva Bosne. To jedino može riješiti, pored već postojeće pruge Sarajevo - Ploče, izgradnja pruge u južnom dijelu Jadrana Foča - Bileće na Dubrovnik i izgradnja pruge Zenica - Split u srednjem Jadranu.

Ali, isto tako vi u Generalnoj direkciji željeznica ne želite da uvidite ovaj problem. Grčevito se držite dosta zastarjelih gledanja na ova pitanja koja u mnogo čemu odudaraju i sukobljavaju se s potrebama i interesima privrede i općedruštvenim potrebama.

U ovim pitanjima treba imati u vidu da cjelokupni saobraćaj pomorski, cestovni, avionski, pa i željeznički postoji u svojoj osnovi da bi služio privredi i čitavoj društvenoj zajednici, a ne obratno, ali istovremeno su one dužne da pomažu u razvijanju i održavanju saobraćaja.

Da je i ovo točno, također pored već iznijetih primjera govori i to što vaši stavovi, zasnovani na elementima visinskih razlika i padova, više-manje a priori odbacuju rješenje izlaska Bosne na more pravcima Zenica - Split i Foča - Bileće - Dubrovnik, a sve ostale odlučujuće faktore pri tom ispuštate iz vida.

Mislim da je došlo krajnje vrijeme da interesi privrede i čitave društvene zajednice u rješavanju ovih problema dođu do odlučujućeg izražaja, jer saobraćaj nije sam sebi svrha.

Zbog naše borbe za rješavanje ovih problema, koji nisu ni splitski ni dalmatinski, a koji u prvom redu rješavaju izlaz Bosne na more, a ne Dalmacije, Splita, niti Dubrovnika, jer su oni na moru, mnogi u pomanjkanju normalnih i objektivnih argumenata sebi dopuštaju da tendenciozno i nepošteno nabijaju gradu Splitu, njegovim građanima i njegovim predstavnicima lokal - patriotizam i niz drugih neukusnih epiteta.

Mislim da s punim pravom, i ovom prilikom s ponosom, mogu podvući da su grad Split i čitava Dalmacija u teškoj daljnjoj prošlosti, a posebno u toku NOB-a, kao i poslije rata u svim teškim danima naših naroda, kao i danas u izgradnji socijalizma, umjeli smjelo i herojski da se bore, komunistički i jugoslavenski, i da su pridonijeli u krvi i znoju svoj krupan dio za sve ono čime se ponosi svaki građanin naše domovine.

Takva historija naroda Dalmacije i njenih gradova kao i značenje položaja ove oblasti na Jadranu za našu zemlju daju nam puno moralno i materijalno pravo da se kao njihovi predstavnici dosljedno borimo za konačno i kompleksno rješenje ovih pitanja objektivnim i realnim argumentima, jugoslavenskim kriterijem i u interesu čitave naše zajednice.

U ovom smo istrajali punih 10 godina, a ako li bude potrebno, istrajat ćemo još 10, svjesni toga da nitko od nas nema prava ni snage da i ubuduće drži izolirano dva razvijena grada i luke s njihovom neposrednom dubljom i širom pozadinom.

Jašiti godinama na jednom i konačnom rješenju ovog problema normalizacijom pruge Sarajevo - Ploče, koja već postoji, objektivno znači, htio to netko ili ne, zabijanje klina u jedinstveni privredni organizam Jugoslavije.

Split i Dubrovnik bili su i u svojoj dalekoj prošlosti u doba karavana i raznih vladavina povezani sa svojom pozadinom sve do Balkana, a da im visinske razlike nisu smetale i onemogućile da se razviju u gradove i pomorske luke.

Imajući sve ovo u vidu, smiješno zvuče, druže Đoko, u današnje doba tehnike i modernog saobraćaja neodrživi argumenti pojedinih stručnjaka Generalne direkcije

željeznica i onih dviju komisija kojima pokušavaju obesnažiti opravdanost izgradnje ovih dviju pruga radi visinskih razlika na njihovim pravcima.

Mogu biti načisto svi oni pojedinci, bilo iz kojih razloga da se protive i ne slažu s ovim rješenjima, prije ili poslije Split i Dubrovnik povezat će se željezničkim prugama sa svojom pozadinom, i to ne na osnovu nečijih lijepih želja, već će to rješenje nametnuti sam razvitak naše privrede i općedruštvene potrebe Jugoslavije.

Na kraju, molim Te, da me ispričaš zbog ovako malo duže rasprave, ali smatrao sam potrebnim da i ovom prilikom iznesem svoj stav i objasnim izvjesne momente.

Bez ikakvih pretenzija bio bih zadovoljan ako ovim pridonosim i najmanju korist u rješavanju ovih problema.

Druže Đoko, Ti sam znaš da sam više puta, pored drugih drugova, razgovarao s Tobom i drugim odgovornim drugovima u željeznicama, drugom Kozjakom, Culjkom i ostalim o ovim problemima kada smo se našli u Splitu i u Beogradu.

Iz tih razloga Ti pišem ovo pismo, s namjerom da zajedničkom suradnjom i nastojanjem nastavimo ovaj važan posao bez nervoze i uskogrudnosti koje nam samo mogu štetiti a ne koristiti.

Oko ovih problema se nekoliko godina i ja lično angažiram, jer smatram da je njihovo pravilno rješenje u interesu naše zemlje i da je vrijedno zalagati se i truditi oko njih.

Drugarski pozdravlja
Vicko"[41]

[41] **Napomena priređivača**: O ovome je Vicko pisao i Titu, Bakariću i Ratnom savjetu. Nije dobio ni odgovor. Zanimljivo je da je urednik Vickove knjige *Jadranska orijentacija socijalističke Jugoslavije*, prof. Dr Vladislav Brajković, postavio uvjet da se ne objavi pismo Titu, jer on onda neće biti urednik knjige! Tako pismo Titu nije objavljeno 1967., u prvom izdanju, a ni u drugom 1972. godine. Moguće je da je Brajković, uplašen, dobro predviđao da bi to pismo objektivno stavilo odgovornost na Tita, za privredne promašaje koji su učinjeni. U arhivama Tita i Bakarića mogla bi se nalaziti Vickova pisma, ako nisu uništena.

OD DOBROG VINA NAPRAVILI SMO BEVANDU (KPJ-SKJ)

U Zagrebu je u novembru 1952. održan 6. Kongres KPJ, na kojem je usvojen novi statut, a ime partije promijenjeno u Savez komunista Jugoslavije. Iz najvišeg partijskog vrha, iz Politbiroa, a onda i iz KPJ isključen je Blagoje Nešković, zbog odnosa prema SSSR, za koji je ocijenjeno da je suprotan liniji KPJ. Na kongresu o njemu nije bilo riječi, a Tito je u referatu spomenuo samo Hebranga i Žujovića. Nije dao nikakvo objašnjenje o Andriji Hebrangu.

Tito je u referatu posebno istakao:

„Time je naša Partija omogućila dalji razvitak revolucionarne misli u svijetu uopće. Naša Partija je time postavila pred čitav svijet pitanja o formama i uvjetima daljeg kretanja socijalističkog društva, pitanje o objektivnim zakonima razvitka socijalizma u današnjim novim uvjetima u svijetu, a isto tako i o specifičnim uvjetima svake zemlje posebno. Postavila je i u praksi pokazala mogućnost razvitka socijalizma i u maloj, čak i zaostaloj zemlji. Pokazala je u praksi efikasnost humanih metoda u procesu društvenog preobražaja i drugo.

Zasluga naše Partije je u tome što živim primjerima svakodnevne prakse u izgradnji socijalizma u našoj zemlji i postignutim uspjesima pokazuje perspektivu radnom čovječanstvu, koju su zamračili moskovski revizionisti i kontrarevolucionari.“

Oko promjene imena KPJ Tito je rekao:

„Ime Partija više ne odgovara. Po mom dubokom uvjerenju, bilo bi u svakom slučaju točnije, i odgovaralo bi sadašnjoj etapi i perspektivi daljnjeg razvitka, da se ona nazove Savez komunista Jugoslavije. To nije ništa novo, jer je to ime već dao Karl Marks. To, razumije se, neće utjecati na organizacionu strukturu Partije, na njen demokratski centralizam itd. Ovakav naziv bi bio u skladu s onim što sam već naprijed govorio, to jest s osnovnim i najvažnijim smjernicama budućeg rada komunista.

Kad sam kazao da je ubuduće najvažnija uloga KPJ idejno-vaspitnog karaktera, nisam time mislio da sve druge rukovodeće funkcije prestaju. Ne! Prvo, one ostaju u onoj mjeri ukoliko komunisti po sposobnosti odgovaraju za ovu ili onu funkciju; drugo, rukovodeća uloga komunista ne može biti neka društvena privilegija, već ona mora biti prožeta idejnim utjecajem u rukovođenju i efikasnošću toga utjecaja na pravilan socijalistički razvoj. Prema tome, Savez komunista Jugoslavije ne samo da ne smanjuje svoju ulogu i odgovornost za uspješan razvoj socijalizma, nego je još povećava, ali odbacuje izvjesne štetne metode koje vuku svoje tragove iz sovjetske prakse, a koji su u SSSR doveli komunističku partiju u položaj pomoćnog žandarma birokratskog upravljanja.“

Rekao je Tito i ovo:

„Omladina je preuzele na sebe i ostvarivala velike obaveze, kao što su naši do sada najkrupniji objekti: željezničke pruge u dužini od 422 km, autoput Beograd - Zagreb, velike tvornice kao što su fabrika mašina alatljika u Železniku, fabrika šamota u

Aranđelovcu i tvornica parnih kotlova i hidrauličnih strojeva u Zagrebu. Omladina je, dalje, radila na izgradnji hidrocentrala u Jablanici, Mavrovu, Vlasini i Vinodolu, na izgradnji industrijskih objekata u Zenici, Varešu, Goraždu, željezari Nikšić, valjaonici bakra u Sevojnu, fabrici kablova u Svetozarevu, tekstilnoj fabrici u Novom Pazaru, fabrici magnezita u Rankovićevu i mnogim drugim objektima. 966.420 omladinaca i omladinki radilo je na 54 objekta, ne računajući rad omladine na lokalnim objektima gdje je radilo oko 500.000 omladinaca i omladinki".

Tito je posebno istakao:

„Nama se stalno prebacuje da nemamo višepartijski sistem, da je veliki, odnosno najveći i daleko pretežni, dio naših građana lišen mogućnosti da pripada nekoj političkoj organizaciji itd. Ništa ne pomaže što se mi pozivamo na Narodni front. To za Zapad izgleda nešto labavo, manifestaciono i tome slično. A što bi u našim uvjetima zapravo značio višepartijski sistem i što on uopće znači?

Višepartijski sistem znači više partija i programa o društvenom životu i razvitku. To znači da nosioci revolucije i društvenog preobražaja dopuste organizirano rušenje tekovina revolucije za koje je već prolivena krv, za koje je već riješena oružana bitka između starih preživjelih i novih revolucionarnih snaga koje u društvenom razvoju donose progres. Koja je prava i dosljedna revolucija u historiji dobrovoljno dala pobijeđenom protivniku oružje natrag u ruke, da se bori protiv uspjeha revolucije? Nijedna. Eto, ovu historijsku istinu neće da razumiju tamo na Zapadu, ili je razumiju, pa hoće da nas navedu na tanak led. Treba pokušati - misle oni- pa ako uspije, vrlo dobro, a ako ne uspije, nije ništa izgubljeno. Čak i neki socijalisti sa Zapada postavljaju nam pitanja zašto nemamo višepartijski sistem. A s druge strane, sviđa im se pravi socijalizam, ali ne mogu da razumiju da se kod nas do socijalizma ne može doći putem višepartijskog sistema, već protiv takvog sistema."

U tom momentu, 1952., u Komunističkoj partiji Jugoslavije je 779.382 člana. U vrijeme V Kongresa KPJ, 1948., bilo je u KPJ 468.175 članova. Za četiri godine KPJ je omasovljena za novih 311.207 članova, što čini porast od 66,5 posto.

Milovan Đilas je, pored ostalog, iznio i ambivalentnu tvrdnju:

„A svi građani nijesu za socijalizam. A iz tih formi još uvijek razvoj može da ide raznim pravcima - naprijed, ka razvijanju tih formi u nove, više, ili – nazad ka birokratizmu ili ka pretvaranju tih formi u buržoasko-demokratske forme, u stvari - ulivanju u njih buržoasko-demokratske sadržine. Čini mi se da bismo baš danas morali biti svjesni sljedećeg: ukoliko će se više razvijati socijalistička demokratija kod nas, utoliko više će forme postajati važnije nego što su bile, jer će one sve adekvatnije izražavati samu sadržinu, sve veća prava i sve veću stvarnu ravnopravnost građana. I baš zbog toga će i elementi buržoaskog demokratizma bivati - makar i slabili i baš zbog toga što slabe - sve življi, raznovrsniji i žilaviji. I sama socijalna - pretežno sitno-buržoaska - struktura naše zemlje tome pogoduje. A u mnogome i međunarodna situacija i međunarodni odnosi. A treba imati u vidu da kod nas, u stvari, nije moglo i ne može da bude prave buržoaske demokracije, kakva se, na primjer, razvila u nekim zapadnim državama. Buržoaski demokratizam je danas kod nas, ustvari, samo početni

oblik, maska za vraćanje nazad, na diktaturu buržoazije i monarhije, ka razaranju bratstva i jedinstva naših naroda, ka polu-feudalnim privilegijama crkvenih knezova i slično.“

Ove Đilasove riječi iz daleka nagovještavaju njegovu ličnu dramu, rastanak od staljinističke jasnoće koja je njega „krasila“, do pozicija koje će biti suprotne KPJ-SKJ. Nakon Staljinove smrti, marta 1953., krenuo je Đilas u idejnu kampanju, a do danas nije utvrđeno zašto su ga oni koji su dobro vidjeli što on zastupa (Tito, Kardelj, Ranković) pustili da ide ka idejnom i ličnom slomu, koji je uskoro uslijedio.

Na kongresu je Tito govorio i o potrebi da se bude skromniji i da se ne troši previše. Pokušao je Ljubo Đurić, komandant Druge srpske brigade s Neretve, da se obrati drugovima i drugaricama i da im ukaže da su izgubljeni drugarski odnosi među članovima Partije, zbog privilegija, funkcija, vila i automobila i da se narušavaju i brakovi kroz dvostruki moral. Skinut je s govornice i zatvoren. Tito je oštro reagirao i nazvao Đurića luđakom. Bio je to šok za sve prisutne. Kongres nije imao snage da otvori raspravu o izazovu koji je dao Đurić. Time je potvrđen staljinizam, a bez Staljina, koji vlada u Partiji. Nije Tito govorio o izgradnji palače Predsjedništva Vlade FNRJ i zgradi za sjedište SKJ, o zgradi za CK SKOJ (kasnije pretvorena u hotel „Jugoslavija“), o novim ogromnim zgradama UDBE u Beogradu, o svim gigantskim objektima u maloj, siromašnoj zemlji koja kroz vlast počinje pokazivati megalomanske pretenzije. O tome Tito nije govorio, ali je od drugih zatražio da budu skromniji. On koji je već imao silne rezidencije po Jugoslaviji, uključujući i Brione. Njih nije otkrio Tito, nego bečki dvor. Uređeni su tereni za polo, isušene močvare i eliminirana malarija. Ferdinand je ubijen, car Franjo je umro, carevina je propala, pa su nastavili uživati na Brionima talijanski fašisti, jer smo Istru izgubili nakon Prvog svjetskog rata. Talijani otočje zovu Brioni, a domaće hrvatsko stanovništvo Brijuni. U dvorskoj lingvistici Titova perioda otočje se zove Brioni. Poučno. Nije do kraja jasno tko je Tita i zašto uvjerio da je baš to najbolja adresa? Svakako - vladarske elite su tu u kontinuitetu, Tito je nastavak u socijalizmu. Nikada nitko nije postavio pitanje kako mu nije odgovarao partizanski otok Vis ili prekrasni Hvar?

Dok je rukovodstvo propagiralo skromnost kao komunističku vrlinu i osuđivalo rasipništvo, Lucija Krstulović je u Beogradu išla na radne akcije raščišćavanja ruševina našeg glavnog grada. Porodica Krstulović je živjela u Beogradu od 1946. do 1951. godine, kada se Vicko morao vratiti u Split zbog teške situacije u Dalmaciji. U gimnaziji „Vladimir Nazor“ u Splitu Maksim i Nataša su maturirali 1952., a Viborg je završio osnovnu školu.

Marta 1951. u Beogradu, dok je Vicko bio na sastanku u Ministarstvu željeznica i razgovarao s ministrom Todorom Vujasinovićem, ušla je sekretarica i rekla Vicku da hitno mora da se javi drugu Ranković na telefon. Javio se i saznao od Marka da odmah mora prekinuti sastanak i doći kod Tita u Rumunsku ulicu, u rezidenciju. Kasnije je ta ulica dobila naziv Užička.

„Mislio sam se što je!? Zašto me ovako zovu!? Došao sam kod Tita, prvi me dočekao Marko, bez Tita. Pitao me jesam li spreman otići u Split, jer tamo je teška situacija? Kroz glavu mi je prošlo - e, sad kad je dogorjelo, opet mene zovete! Gledam Marka i kažem mu: Dobro, idem. Pita Marko je li riječ? Nisam mu ništa više htio reći. Već sam rekao dobro. Onda nas je Tito primio, nije htio da me on pita, neka i to obavi Marko umjesto

njega. Tito je napomenuo da je rukovodstvo u Dalmaciji izgubilo kontrolu nad situacijom.

Kad možeš krenuti, pitao me Tito.

Kažem: Kad je tako onda je najbolje odmah da krenem. Samo da se razdužim u ministarstvu pomorstva. Na to mi Ranković kaže da nema potrebe, nego da će to oni srediti. I jesu. Ranković je na moje mjesto postavio Maksa Baću, svog pomoćnika iz UDBE. Luce i djeca su ostali u Beogradu, dok se ne završi škola.

U Splitu sam vidio da je teško. Suša, opet nema dovoljno hrane, puno seljaka je pohapšeno zbog obaveznog otkupa, puno ljudi je poslano na Goli, vlada teška atmosfera. Ante Roje i Vice Buljan nisu bili u stanju održati normalnu situaciju. Ubrzo sam vidio u čemu je glavni problem. Ljudi se boje UDBE, boje se da im se ne zalijepi da su informbirovci. Morao sam zaštiti i Baju, Antu Jurjevića, da ga ne uhapse, jer on je nastupao galamdžijski, oštro, staljinistički.

UDBU za Dalmaciju je vodio pukovnik Blašković, došao je iz Hrvatske. Ne zna ljude i prilike u Dalmaciji. Tražio sam da smjesta dođe do mene i da mi podnese izvještaj o stanju. Kad sam ga vidio odmah je ostavio vrlo loš dojam na mene. Pun sebe, pravi vlastodržac i primitivac. Usudio se meni ponuditi, jer sam bez obitelji koja je ostala u Beogradu, provjerene drugarice…

Ošinuo sam ga pogledom i malo se pribrao. Onda sam ga dobro okrpio kao drskog bezobraznika i izbacio, uz napomenu da mi više na oči ne dolazi. E, vidim da ovo ne može ostati na ovome. Odmah sam zvao u Zagreb Bakarića i zatražio da sazove sastanak sa Stevom, Ivanom Krajačićem, jer moramo odmah važne stvari raspraviti. Bakarić je stvarno sazvao sastanak i došao sam iz Splita u Zagreb.

Odmah sam im objasnio tešku situaciju u Dalmaciji i napomeno da je u velikoj mjeri odgovoran Blašković. Zato tražim da ga se odmah smijeni i da ide iz Dalmacije. Stevo mi je pokušao oponirati i govoriti da on zna kakve kvalitete ima Blašković. Dobro, prekinuo sam Stevu, onda ga ti uzmi kod sebe, a ja neću više da ga vidim, jesi li me razumio? Povuci-potegni, tako je i bilo. Nisu mi se smjeli suprotstavljati Vlado i Stevo, jer im je bilo jasno da je Titova odluka da se moram vratiti u Dalmaciju i pokušati dovesti stanje u normalu.

Preuzeo sam dužnosti sekretara Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju i predsjednika Oblasnog narodnog odbora za Dalmaciju. Od ranoga jutra do večeri sam primao ljude, vrata su bila otvorena svakome u nevolji. Tako sam saznavao sve muke pojedinaca i njima je bilo lakše kad smo kao ljudi porazgovarali. Trebalo je ljudima vratiti vjeru da je vlast narodna. Ne iznad naroda. Toga sam se uvijek držao u životu. Tadašnji normativi za otkup poljoprivrednih proizvoda pravljeni su kabinetski. Ja sam tada u Dalmaciji zaustavio izvršenje i one okružnice za otkup državnih rezervi žitarica. Opet sam bio napadnut za samovolju: kako ja mogu, kao predsjednik Oblasnog narodnog odbora anulirati uredbu saveznih organa! A rekao sam - nećemo je provesti, pa makar da ju je donijela i Kominterna. Nego, dođite vi na teren, pa da vidite kako to izgleda. Naravno, s Kominternom je davno već bilo završeno, ali sam to rekao jer je ona dugo bila simbol najvišeg autoriteta. Tražio sam da Tito dođe u Dalmaciju, jer jedno je kad je tu na licu mjesta, a sasvim nešto drugo ako ja idem u Beograd podnositi izvještaj Ranković ili njemu. Tito je stigao u srpnju 1951.

Primio nas je u vili „Dalmacija“, nas članove Oblasnog i Gradskog komiteta. Dobio sam riječ i kazao sam mu: „Druže Tito, ti si najodgovorniji među nama i moram ti kazati kako stoji barometar. I to ne samo za Dalmaciju, nego generalno, a posebno za siromašne, ustaničke krajeve. Ne ispuštajmo iz vida da se jedanput živi, a ne dvaput. A od ljudi tražimo: druže budi svjestan, steži kaiš. Mi ratujemo sa seljakom, a tko je s njim ratovao, taj je bitku izgubio. I mi ćemo je izgubiti.

Govorio sam i o kadrovima i greškama u kadrovskoj politici i na kraju sam rekao da mora prestati praksa da UDBA kontrolira Partiju, nego da Partija mora biti faktor koji će imati pod kontrolom UDBU, vlast, Armiju i privredu.“

Reakcionarna čaršija u Beogradu zbijala je viceve na račun Lucije - „gospođe ministarke“ koja ide raditi i obnavljati grad. Maksim, Nataša i Viborg išli su na radne akcije u Pančevački rit, na izgradnju Novog Beograda, na Sevojno, na izgradnju pruge Doboj - Banja Luka, na izgradnju autoputa Zagreb - Beograd - tu su gradili nadvožnjak u šumi Spačva. Kasnije su gradili i Omladinsko jezero u Gorskom kotaru i autoput Zagreb - Ljubljana. Kao djeca su bili partizani, a u miru su gradili zemlju. Tako su odgojeni i bili su ponosni na udarničke značke koje su zaslužili radom. Nisu odlazili na Brione. Maksim je dobio simptome tuberkuloze i morao je ići u Gozd Martuljak i Golnik na liječenje. Tu je dobio encefalitis i jedva preživio. Zahvaljujući starom beogradskom doktoru Petroviću, koji je bio sačuvao neke spasonosne injekcije. Čim se oporavio Maksim je ponovo išao na radne akcije. Bolesti su ostavile posljedice i oslobođen je služenja vojske, kao i mlađi brat Viborg, koji je imao oštećenu lijevu ruku, još iz rata. Nataša je čitavog života imala tegobe s varenjem, od posljedica tifusa u ratu. Pet puta je morala biti podvrgnuta operaciji crijeva zbog ileusa, život joj je spasio dr Papo.

Izabran je novi Centralni komitet SKJ. Narastao je od 63 na 109 članova. Izabran je i novi Izvršni komitet CK SKJ (bivši Polit-biro), od 9 članova narastao je na 13. Od tih 13 izdvaja se 6 članova od kojih je formiran Sekretarijat, koji vodi sve i predstavlja stvarnu vlast u SKJ i državi. To su, pored Tita - Kardelj, Đilas, Ranković, Kidrič i Gošnjak. Novim statutom je predviđeno da „Izvršni komitet iz svoje sredine bira Sekretarijat koji između sjednica Izvršnog komiteta osigurava sprovođenje njegovih odluka i rukovodi svakodnevnim radom“. Time je definitivno oduzeta Centralnom komitetu odlučujuća uloga i ovo predstavlja jasan znak da sva vlast prelazi u najuži krug. U tom vrhu opet nije bilo Moše Pijade, ni bilo koga od starih revolucionarnih kadrova. Opet je Tito sam među pojedincima koje je sam i odabrao.

U statutu je i poglavlje Organizacija Saveza komunista u Narodnoj Republici. U točki 24. navedeno je:

„Svi članovi Saveza komunista Jugoslavije u narodnoj republici sačinjavaju Savez komunista narodne republike. Odluke Kongresa i Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije obavezne su za saveze komunista narodnih republika. Članovi Saveza u narodnoj republici sprovode kako odluke najviših organa Saveza komunista Jugoslavije tako i odluke kongresa i centralnog komiteta republičkog Saveza komunista.“

Vicko se nije slagao s promjenom imena Komunističke partije. Nije glasao za tu promjenu. Smatrao je da sad „od dobrog vina pravimo bevandu“. Bio je svjestan da su nove promjene samo deklarativne, a ujedno pružaju šansu brojnim karijeristima da nagrnu u

Partiju. Vidio je da će se uskoro pravi komunisti naći u manjini u svojoj partiji. A do 1952. i Vicko je u teškoj borbi gradio tu Partiju, imao je iskustvo od 30 godina članstva u KPJ, od toga 21 godinu u ilegali! Jasno mu je bilo da je KPJ s takvim ugledom u narodu da bi bez dilema dobila izbore. A pretenciozne priče o razdvajanju SKJ od državnih funkcija Vicku nisu izgledale ni uvjerljive ni poželjne, kao i fantaziranja o odumiranju države. A ona naprotiv jača, iz unutrašnjih i vanjskih razloga.

Vicko je smatrao da su se Kardelj, Đilas, Bakarić, Kidrič i još neki upustili u pretenciozna mudrovanja, za koja i nemaju znanja, i da to neće ništa dobro donijeti. Vicko je čitavog svog revolucionarnog rada bio u stanju razlikovati fraze od činjenica života. Sada su se počeli nametati Partiji i svim ljudima „učeni“ frazeri kao Đilas, Kidrič i Bakarić, a i Tempo je pošto poto nastojao biti među njima.

Vicko je gledao na stvarnost sa stanovišta radničke klase. Uvijek je isticao da nije teoretičar nego radnik. O prvim nepravdama u novoj Jugoslaviji kaže:

„Još 1945. tadašnja vlada DF Jugoslavije u kojoj je bilo predratnih građanskih političara, utvrdila je platni sistem u zemlji. Po tom sistemu državni činovnici su bili podijeljeni u četiri klase i imali su raspon plaća od 2.000 do 5.000 dinara. A onda je Komitet za zakonodavstvo, kome je predsjednik bio Kardelj, s pomoćnicima Leonom Gerškovićem, Jovanom Đordevićem i Đurom Balogom predložio da nekvalificirani radnici imaju 750 dinara, polukvalificirani 950, kvalificirani 1.200, a visokokvalificirani 1.800 dinara. Smrklo mi se kad sam vidio tu uredbu. A moram je potpisati kao ministar rada. Rekao sam Kardelju da neću potpisati tu uredbu.

Ali, potpisao ju je Crni, Sreten Žujović, ministar financija. Kardelj i Kidrič, koji je bio predsjednik Privrednog savjeta tvrdoglavo su inzistirali baš na takvim rasponima plaća. Rekli su da se i Tito slaže. Bilo mi je jasno da ne mogu spriječiti njeno usvajanje. I takva je i usvojena 1. Maja 1947. Mojim stavom i postupcima dolazio sam u napete situacije s Kardeljem, Kidričom i Rankovićem. Ali, ja nisam bio član Politbiroa, njihovi su stavovi imali veću 'težinu' od mojih.

Kao ministar rada, a kasnije pomorstva, nisam raspolagao ni sa sto dolara. Kad je brodogradilište na Korčuli počelo s proizvodnjom napravili su nekoliko barki, leuta, pa su ih poklanjali raznim rukovodiocima, i meni kao ministru pomorstva. Pitao sam ih može li radnik brodogradilišta od svoje plaće kupiti tog leuta? Ne može. E, vidite drugovi, kad je tako onda ja neću primati takav poklon. Složio sam se da primim maketu toga čamca i hvala vam lijepa. U Splitu su mi poklonili jahtu 'Dalmacija'. Vratio sam im je i rekao da organiziraju sportski klub i da je koristi omladina Splita. To se nije ostvarilo jer je tu jahtu uzeo Vladimir Bakarić. Dva brata Marušića, kao stalna posada, imali su radno mjesto na njoj trideset godina! Jahta je bila usidrena u Splitu, u lučici 'Labuda' ili na Hvaru. Tu je kod Bakarićeve vile u uvali bila napravljena luka samo za njega.

Nema stenografskih bilješki sa 6. Kongresa KPJ! Tako je odlučeno u vrhu da se sakrije istupanje Ljube Đurića. Objavljeni su samo referati Tita i Rankovića i diskusije samo Kardelja, Đilasa, Kidriča, Tempa i Bakarića. Ni jedan drugi diskutant nije ušao u knjigu 6. Kongresa KPJ/SKJ!

Da se ne bi desilo kao na 5. Kongresu 1948., kada su precizno objavljeni svi podaci o broju glasova i sve diskusije, sad su objavljena imena izabranih članova Centralnog

komiteta, ali se ne vidi koliko glasova je netko dobio! Također, sad je prvi na listi Tito, kao Broz, a iza njega idu Avbelj Viktor, Antunović Rista, Arsov Ljupčo, Aceva Vera, Babović Spasenija... Završeno je poštovanje abecede i azbuke, mora se znati tko je prvi! Ova praksa, od 1952., ostala je na snazi dok je Tito bio živ.

Na kongresu nisam govorio, a rekao sam Titu, Kardelju i Rankoviću da se ne slažem s promjenom imena Partije i stvaranjem saveza republičkih saveza komunista, jer to smatram razbijanjem jedinstvene Komunističke partije Jugoslavije. Zato nisam na kongresu glasao 'za'. Naravno da je to notirano od vrha. Od tada idu glasine i zlobni komentari na moj račun - da sam odan, ali neškolovan, da sam primitivan, da ne razumijem nove momente u razvoju socijalizma u nas i u svijetu i tako dalje i tome slično. Bilo mi je jasno da je time moj status u KPJ, koje više i nema, 'zaleđen' i da se na mene više ne računa. Dobro, u redu. Tako je, a ja neću prihvatiti ono s čime se ne mogu složiti. Imam nažalost i argumente koji govore da je pobjednička KPJ razvodnjena i da se počinje stvarati savez između pojedinaca na vrhu i malograđanskih elemenata, koji iz subjektivnih interesa masovno ulaze u SKJ. Za mene je najveći Marx bio život. Ono što u životu ne može da prođe, to nije marksistički. Kamo sreće da je mene život demantirao.

U Saboru SRH, 1976. Dr Ivo Perišin otkriva bistu Vladimira Nazora, prvog predsjednika ZAVNO Hrvatske 1943. - 1949. Prisutni su predsjednici Prezidija NR Hrvatske Karlo Mrazović i Vicko Krstulović, nasljednici Vladimira Nazora. Nisu se odazvali Vladimir Bakarić i Ivan Krajačić, koji su kasnije bili predsjednici Sabora.

Tada su me povukli opet iz Splita. Morao sam otići 1944., i opet 1952., nakon što sam doveo u normalu situaciju u Splitu i Dalmaciji. Sad me raspoređuju u Zagreb, nema povratka u Beograd. I meni i Luci i djeci bilo je jako žao što se ne vraćamo u Beograd. U Zagrebu sam postavljen na dužnost koja je već odumirala. Postao sam predsjednik Prezidija Sabora NR Hrvatske. To je predsjednik Republike, po sovjetskom modelu. Prvi je bio Vladimir Nazor, onda Karlo Mrazović - Gašpar, pa ja. Gašpar je otišao na dužnost ambasadora, a mene i porodicu su smjestili u kuću na Tuškancu, gdje je dotad živio Karlo Mrazović. Ja sam formalno bio prvi u Hrvatskoj, a stvarnu vlast su činili Bakarić i Krajačić. Bakarić je bio na čelu Partije i Vlade, a Stevo šef UDBE i ministar unutarnjih poslova."

POSLJEDICE 6. KONGRESA KPJ-SKJ

Partija je izgubila svoje ime, koje je bilo simbol borbe, pobjede i izgradnje nove Jugoslavije. U sukobu sa Staljinom, u kojem je Jugoslavija uspješno odolijevala zahvaljujući jedinstvu naroda i Jadranskom moru koje je razbilo blokadu, uz Tita su počeli na idejnom planu rasti Đilas, Kidrič, Bakarić i još poneki. Kako jesu bili na vlasti, tako su dobivali iluziju da su i spremni teorijski i filozofski rješavati sve probleme, od izgradnje socijalizma do neposrednog upravljanja državom, koja istovremeno „odumire“. Tako su sve češće govorili i o važnosti naših iskustava za čitav svijet, odnosno međunarodni radnički pokret i komunističke partije u svijetu.

U Zagrebu je Vicko s obitelji proveo dugih 11 godina do povratka u Beograd. O njegovom kadrovskom rasporedu, gdje će raditi i živjeti odluke su donosili Tito, Ranković i vrh SKJ.

Vickova funkcija predsjednika potrajala je samo do 1953., kada je ustavnim zakonom ukinuta. I nije Vicko postao predsjednik Sabora NR Hrvatske, nego Vladimir Bakarić, koji je ostao i na čelu CK SKH. Vicko je postao član novog Saveznog izvršnog vijeća, Savezne vlade, kojoj je Tito na čelu. Ali s boravkom u Zagrebu, a u Beograd odlazi samo na sjednice SIV-a ili Skupštine. To je puno slabija pozicija nego da je stalno u Beogradu. Slabija za onu borbu koju je Vicko godinama vodio za izgradnju željezničkih pruga, za koridore od antičkih vremena, koji su bili suprotstavljeni onima iza kojih su stajali Ranković, Tempo, Đuro Pucar, Blažo Jovanović i razne službe savezne administracije, a posebno centralni investicioni fond i banke, koje su sve bile koncentrirane u Beogradu, gdje su i odluke donošene. Sve je to bilo u skladu s centralističkim polit-birokratskim upravljanjem i Partijom i Armijom, i privredom i cijelom zemljom. Da to Titu nije odgovaralo, jer ga je činilo vrhom i arbitrom, ne bi on dopustio da o svemu odlučuje Ranković. Može se reći da je Ranković sve provodio što Titu odgovara.

1953. je ukinuto Ministarstvo pomorstva FNRJ, jer vlast nije shvatila da je pomorstvo najvažnija i najperspektivnija grana privrede Jugoslavije. Tako su proglasili decentralizaciju u privredi, a u stvarnosti je to rezultiralo dezorganizacijom privrede i čitavog društva. Razbijen je jedinstveni jugoslavenski sistem elektroprivrede, željeznice i saobraćaja, a pomorstvo je ostavljeno na brigu republikama i još gore - nemoćnim i siromašnim komunama. Na primjer, odmah poslije rata su pravljeni nacrti za grb NR Hrvatske. Jedva se Vicko izborio da osnova u grbu bude more. Svjestan tih okolnosti i štete koja će iz toga nastati Vicko je u Zagrebu pokušavao pokrenuti Bakarića i Jakova Blaževića, predsjednika Izvršnog vijeća Hrvatske (vlade), da Sabor i Vlada Hrvatske usvoje dugoročnu politiku razvoja pomorstva i flotnog programa. Da to učini bar Hrvatska, pa će i drugi postupno uvidjeti da je to važno. A onda da poslanici iz Hrvatske u Beogradu u Saveznoj skupštini zastupaju tu politiku i program, koji je ključan za cijelu Jugoslaviju. Od toga nije bilo ništa. Bakarić i Blažević se nikada nisu oglasili oko toga što zastupa Vicko, a to znači da je u sve morao ići sam. Bakarić nikad ni jednu inicijativu nije podržao ili dao sam. On je dobivao lažirane utakmice, uvijek bi se prvo dogovorio sa sucem. S Titom. Tako je on „malima“ oko sebe izgledao nepogrešiv. Dalmatinski kadrovi su se držali daleko od Vicka, jer su vidjeli da nema podršku glavnih rukovodilaca. Oni

su dobro pazili da se ravnaju prema njima i da ne ugroze vlastito penjanje na ljestvici vlasti. Jednostavno ne bi napredovali ako su bliski s Vickom i ako zastupaju ono što on predlaže.

Vicko se nije mirio s takvom situacijom i nije ostao pasivan ili rezigniran. Naprotiv. Ako ne može proći linijom vlasti, a ni Partije jer i tu je Bakarić glavni, onda ostaje linija široke društvene akcije. Treba uporno raditi s ljudima na terenu i probijati odozdo. Ne mogu dobre ideje biti uništene samo zato što vlast ne čini ništa da ih podrži. Vicko je čvrsto vjerovao u revolucionarnu metodu, provjerenu u NOB i revoluciji, da treba okupiti širok krug ljudi oko jedinstvenog i važnog cilja. A to je širenje svijesti o tome da smo pomorska zemlja i da moramo učiniti sve da razvijamo našu trgovačku flotu i brodogradnju, jer ona daje krila čitavoj jugoslavenskoj privredi.

Poučan je primjer iz vremena dok je Vicko bio u Beogradu, na mjestu ministra pomorstva. Tada je obaviješten od naših ljudi u Americi i Londonu, od nekadašnjih partizana, da će SAD uskoro pristupiti prodaji brodova, tipa „Liberty“, koji su ležali vezani u SAD. Oni su odigrali ključnu ulogu u ratu, preko Atlantika su u Evropu prevozili i ljude i robu. Te brodove smo mogli kupiti po vrlo povoljnim cijenama, jer su bili na rasprodaji. Bila je presudno važna i činjenica da smo podatak dobili unaprijed. Klasičan obavještajni podatak visoke vrijednosti. Vicko nije mogao spavati od uzbuđenja, dobio je informaciju u noći, jedva je čekao jutro. Za privredu i za investicije bili su zaduženi Kidrič i Tempo, članovi Politbiroa i Ratnog savjeta. Vicko se sastao s njima i pokušao ih je uvjeriti da je sad moment da kupimo brodove. U to vrijeme Kidrič se bavio uljanim škriljcima i iluzijama da će se tako dobivati nafta. Kidrič i Tempo su odbili prijedlog da Jugoslavija kupi bodove. Tempo je i podrugljivo rekao Vicku - dosta nam je tih skupih igračaka! Jedva se Vicko obuzdao da ne napravi zlo, na takvu prepotentnu glupost.

Jugoslavija nije kupila te brodove. Kupili su ih grčki poslovni ljudi, kasnije čuveni kao brodovlasnici, zvali su se Livanus, Nijarhos i Onazis. Iza sebe su ostavili, zahvaljujući floti, milijarde dolara obiteljima i Grčkoj.

Oko sebe je Vicko okupio intelektualce - Grgu Novaka, Ljubu Leontića, kapetana Marka Kartija, kojeg je volio i cijenio kao drugog oca, Olivera Fia, Cvitu Fiskovića, prijatelja Srećka Fabjanca i druge. Jugoslavija nema ministarstvo pomorstva, Hrvatska nema to ministarstvo, prema tome treba široka društvena organizacija koja će odgajati najšire slojeve stanovništva u ljubavi prema moru, prema našem jugoslavenskom Jadranu, organizacija koja će ljudima dati znanje i svijest o tome koji značaj ima more za svjetsku privredu, a pogotovo za nas, malu zemlju. Vicko je organizirao osnivački sastanak u Komandi Jugoslavenske ratne mornarice u Splitu, nakon što je uspio uvjeriti novoga komandanta JRM Matu Jerkovića. Na tom sastanku Vicko je bio predložen jednoglasno za predsjednika novog društva „Jugoslavenski Jadran“. On se zahvalio drugovima na povjerenju i ukazao da može biti jedan od podpredsjednika, a da na čelu široke i stručne društvene organizacije mora biti čovjek od visokog naučnog ugleda. Predložio je dr Grgu Novaka i to je usvojeno. Ali, ime društva je postalo problem.

To je godina 1954. Sve je još centralizirano i odlučuje se u Beogradu, ili u konzultacijama i po odobrenju Beograda. To znači Rankovića i Svetislava Stefanovića - Ćeće, ministra unutrašnjih poslova Jugoslavije. Ranković i Ćećo su nekako odobrili stvaranje društva, ali su za ime„ Jugoslavenski Jadran“ naveli da bi to bilo provokativno i da nam ne trebaju komplikacije s Italijom! S takvim stavom se suglasio hrvatski glavar Bakarić, vječiti

oportunista i fiškalski taktičar. Na kraju je zvanično registrirano kao Društvo za unapređenje i proučavanje pomorstva Jugoslavije. Neumorno su radili dr Grga Novak, predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, dr Vjekoslav Maštrović, tajnik Društva, Ljubo Leontić, Vicko i mnogi ljudi širom Jugoslavije. Oduševljenu podršku i pomoć pružao im je i don Niko Luković iz Prčnja, s kojim se Vicko upoznao u Beogradu 1945., na prvom kongresu Narodnog fronta Jugoslavije. Za 8 godina, do 1962. osnovani su odbori i pododbori društva u cijeloj Jugoslaviji, od Pirana do Bitolja, a pripremljen je i Pomorski zbornik povodom 20. godišnjice osnivanja Ratne mornarice Nove Jugoslavije! Znak društva i likovnu opremu knjiga uradio je akademski slikar Maksim Krstulović.

Osnivači i motorna snaga Društva za proučavanje i unapređenje pomorstva Jugoslavije. Dr Grga Novak, Vicko i Dr Vjekoslav Maštrović.

Vicko, Lucija, Srećko Fabjanac i Dr Vjekoslav Maštrović sa don Nikom Lukovićem, istaknutim članom Društva.

U Zagrebu, pored angažmana oko pomorstva Jugoslavije, Vicko je bio svakodnevno angažiran i na iseljeničkim pitanjima i na organizaciji društva „Narodna tehnika“. Bio je predsjednik Matice iseljenika Hrvatske i Narodne tehnike Hrvatske. S predsjednikom grada Zagreba, Većeslavom Holjevcem, angažirao se da se podigne Koncertna dvorana i uz nju i dom Matice iseljenika, koji je Vicko otvorio 1964. godine.

Oko problema iseljenika Vicko se zalagao da se što prije donese amnestija za ljude koji su ostali vani. Smatrao je da oni koji su okrvavili ruke, zločinci, naravno neće dolaziti u Jugoslaviju, a ostalima treba omogućiti da reguliraju svoj status s domovinom. Tu su opet izbijali sukobi s Markom i Ćećom (Ranković i Stefanović), koji su pružali otpor amnestiji i bilo kojoj liberalizaciji prelaska državne granice. U to vrijeme građanin Jugoslavije je mogao dobiti pasoš samo preko Beograda, gdje se u saveznoj UDBI vrši provjera da li može dobiti ili ne. Vicko je tražio da se i to ukine kao neracionalno i skupo.

Konačno, 1962. je na godišnjoj skupštini Narodne tehnike Jugoslavije trebalo izabrati članove predsjedništva i generalnog sekretara NTJ. Kao kadrovik Ranković je imao svog kandidata za tu funkciju. Generalni sekretar vodi neposredno sve poslove i najbitniji je za uspješan svakodnevni rad organizacije. Vicko je stavio načelnu primjedbu da taj čovjek, ma kakve kvalitete imao, ne može biti generalni sekretar jer nikad ranije nije bio angažiran i uključen u organizaciju Narodne tehnike. Ranković je odbio Vickovu primjedbu i ustrajao na kandidatu kojeg je predložio skupštini. Na samoj skupštini Vicko je ustao i obrazložio zašto predloženi kandidat ne može postati generalni sekretar organizacije u kojoj ni dana rada nije proveo.

Skupština je usvojila Vickov stav i izabran je čovjek koji se istakao u radu i podizanju organizacije Narodne tehnike Jugoslavije.

Te 1962. nakupilo se više događaja. Na zatvorenoj sjednici Izvršnog komiteta (Politbiroa) CK SKH, koja je snimana magnetofonski, Vicko je uzeo riječ, nakon Bakarićevog uvodnog izlaganja, koje je govorilo o sjednicama u Beogradu gdje je dolazilo do sukoba dvije koncepcije i gdje je Tito morao dramatično zaprijetiti, uz tvrdnje da „smo ušli u slijepu ulicu i da se zemlja može raspasti". I ta sjednica je snimana, od tehničara Rankovićeve i Ćećine UDBE. Iste večeri engleska agencija je javljala o tome što je bilo na sjednici i da su počeli sukobi u rukovodstvu. To jasno govori da je postojala „veza" između nekog „našeg" i britanskih novinara-obavještajaca. Tada nisu smijenjeni, ni kažnjeni Ranković i Stefanović, a bili su odgovorni za tajnost sjednice. Do danas Britanci nisu objavili tko im je dostavio informacije. To neće ni učiniti.

Dakle, nakon Bakarićevog uvoda svi se snebivaju i šute. Uzeo je riječ Vicko. Govorio je o tome da se ne mogu okriviti direktori i administrativni aparat za tešku situaciju u kojoj smo se našli. Jasno je rekao da su krivci na vrhu, politička birokracija koja vlada.

Ni Bakarić ni drugi nisu ušli u polemiku s Vickom. Kao da nije ni govorio. Ništa. Shvatili su oni da se Vickova kritika odnosi na Tita i ljude koje on drži u vrhu oko sebe.

Sutra, prilikom dolaska na nastavak rada, jedna drugarica iz aparata CK SKH, zadužena za stenograme i sravnjivanje teksta sa snimcima, prišla je Vicku i rekla da je jučer drug Ranković tražio da se hitno dostavi snimak Vickove diskusije u Beograd. Vicko ju je pitao da li je sve uhvatila što je govorio? Potvrdila je da je sve uhvaćeno i poslano. E onda dobro, rekao joj je Vicko i zahvalio joj.

Nakon nekoliko dana zove Ranković Vicka telefonom da sutra dođe kod njega u CK. To je stara zgrada CK KPJ/SKJ na Trgu Marksa i Engelsa. U toku rata je bila izgorjela od njemačkih bombi, a nakon rata je popravljena i dva kata su dozidana, na Vickovu sugestiju. Tako je gornji gabarit te zgrade došao u isti nivo s predratnom palačom „Beograd", obje su zgrade od istog kamena i tako je stvorena arhitektonska cjelina na istom trgu.

U toj zgradi CK, Aleksandar Ranković, organizacioni sekretar CK SKJ, šef kadrovske komisije Jugoslavije ima svoj kabinet. Kad je Vicko stigao, vidio je da su već Ranković, Luka Leskošek i drugovi iz Narodne tehnike Jugoslavije na okupu za stolom, u maloj dvorani za sastanke. Zdravo, zdravo i Vicko sjedne na slobodno mjesto, preko puta Leskošeka, a Ranković sjedi na čelu.

Stari Luka govori, svi slušaju, Ranković pije kavu i puši, drži cigaretu onako kao Tito.

I svako malo prekida Leskošeka i postavlja mu pitanja, ne da mu da mirno iznese što treba. A on je na čelu Narodne tehnike Jugoslavije. U jednom trenutku Vicku je bilo dosta, prekipjelo mu je. Nepozvan je uzeo riječ i rekao Rankoviću da ga je natjerao svojim nepristojnim ponašanjem prema veteranu radničkog pokreta drugu Luki, koji je stariji i kao član Partije, da mu pred svima kaže da se tako ne može ponašati. Vicko je završio: „Nisam želio da do ovoga dođe, ali sad je dosta! Jesi li me razumio?"

Ranković šuti i gleda Vicka. Zapanjen. A i drugi šute.

Onda Ranković kaže Vicku da će ga dati na partijsku komisiju. To praktički znači da je Vicko slučaj i da mu treba odrediti kaznu.

Vicko mu je odgovorio: „U redu. A i ti ćeš ići na partijsku komisiju!"

Ranković začuđeno pita: „A što ja!?"

Vicko: „To ti znaš zašto, bolje nego ja! A što se mene tiče zna se i tko sam i kakav sam. Još sam u očevim mudima bio komunist! I s tobom nemam više što razgovarati.“

Vicko je ustao i otišao iz zgrade Centralnog komiteta. Odmah se vratio kući u Zagreb.

Time je završen svaki odnos Vicka s Rankovićem. Vicko nije izveden pred partijsku komisiju.

Dogodine, 1963., Aleksandar Ranković je izabran za podpredsjednika SFRJ, a Vicko je 1964. „rotiran“ iz Centralnog komiteta SKJ, na 8. Kongresu.

Za 1. maj 1962. Tito je došao u Dalmaciju da otvori novu HE „Split“ na rijeci Cetini kod Omiša. Tada je u Splitu održao onaj čuveni govor. Kaže Vicko:

> *„Vidio sam da koristi neke formulacije iz mog govora na zatvorenoj sjednici IK CK SKH. To je ona moja diskusija koju je tražio Ranković pod hitno. Nisu me zvali na svečanu tribinu s Titom, a ja nisam htio sam, nepozvan dolaziti. Ljudi u Splitu bili su zgranuti da za mene nema mjesta…“*

Tako je bilo. Vicko je ostao dosljedan tvrdnji da je vlast, politička birokracija kriva za krizu u Jugoslaviji. Tada je u Splitu Titu rekao: „Mi stari treba da odemo s vlasti, na čelu s Tobom. Ti si nas predvodio u ratu i revoluciji, i sad moraš biti na čelu!“ Titu je 70 godina, a Vicku 57.

Tito Vicku nije ništa odgovorio. Time je dao odgovor. Samo ga je gledao, oštro, duboko, kako je on znao pogledati.

Te 1962. godine, značajne i prijelomne za Jugoslaviju, uskoro su se odvile dramatične epizode koje su pogodile Vicka i cijelu obitelj.

Maksim je istaknuti slikar, javna ličnost na kulturnoj sceni Splita, Dubrovnika, Zagreba, Beograda, cijele Jugoslavije. Prvu samostalnu izložbu imao je s 25 godina, sreo se tada i s Ivanom Meštrovićem, koji ga je pohvalio. Maksim je bio i polemičar na likovne i društvene teme, pisao u Vjesniku, Vjesniku u srijedu, Slobodnoj Dalmaciji. Osnivač je LIKUM-a (Udruženje likovnih umjetnika), osnivač je grupe mladih slikara. Jedne večeri u kavani je bio s grupom prijatelja. Maksim nikada nije pio alkoholna pića. S Likovne akademije i sa Sveučilišta bio je poznat i kao komunist i kao udarnik s radnih akcija. Spretan, mršav, žilav, hrabar, visok skoro 2 metra. U istoj kavani, grupica sa susjednih stolova počinje dobacivati, provocirati i pjevati pjesme koje nisu partizanske. Maksim ih je opomenuo, a ovi su ga gadno opsovali. Počela je tuča. Uskoro je došla milicija, provokatori su se izgubili, a Maksim i njegov prijatelj Veljko su odvedeni. Isprebijani su tako da su jedva imali otvorene oči, potpuno natečenih lica. Maksimu je nosna hrskavica napukla, a nestao me je s ruke sat „Omega“, koji mu je bio poklonio Vojko Pavičić. On je Maksima znao iz partizana i bio je ponosan kakav je umjetnik Maksim postao.

Vicko i Lucija su cijelu noć ostali budni s Maksimom i Veljkom. Maksim je ocu Vicku rekao: „Ćaća, znam da su ovo napravili tebi. Ne možeš ništa, ne daj da te izbace iz takta! Ne daj, prošli smo mi i teže stvari! Pusti...“

Sutra, na sjednici partijskog rukovodstva, čiji je Vicko član, svi se prave kao da ništa ne znaju. Vicko šuti i gleda ih. Vidi da nije došao Stevo. Bakarić vodi sjednicu, do njega je Zvonko Brkić. On redovno ide u Beograd na referiranje kod Rankovića. Vicko je pustio da sjednica završi i onda je Brkića pitao da li zna što se noćas desilo? Zna.

I drsko Brkić kaže Vicku da nema govora da će mu nešto više reći. Znači baš je tako kako Maksim kaže. I ništa, tako je prošlo. Maksimu sat, koji je ukrao jedan od milicionera nije vraćen.

U istoj godini, 1962., Maksimov mlađi brat Viborg je u Njujorku. Živi kod gospođe Lipe, zagrebačke ljevičarke, Židovke, koja je uspjela pobjeći od nacista i ustaša u SAD.

Viborg radi kao prodavač u jednoj robnoj kući, a vanredno studira na Kolumbija univerzitetu pravo i rusku književnost. Često je u društvu s Božom Kuncom, bratom Zinke, prvakinje njujorške opere. Narodni heroj Ljubo Ilić, muž Zinke, Vickov je prijatelj iz osnovne škole. Jednostavno da kažemo - Viborg se kreće u „visokom društvu diplomata i umjetnika". Tu se sreću razni ljudi, pa se tako Viborg upoznaje i zbližava sa sinom Adlaja Stivensona, američkog ambasadora u UN. Obojica vole automobile, a to je prava strast kod onih koje obuzme. To je bio slučaj i s Viborgom.

U Generalnom konzulatu FNRJ u Njujorku, rade konzuli koji poznaju Viborga, a i on njih. Sretnu se za Dan Republike u konzulatu i takvim svečanim prilikama. I to je sve. Naravno, svakih šest mjeseci Viborg, kao svaki državljanin FNRJ na boravku u SAD, mora dobiti pečat - vizu naše države za boravak u SAD. A nakon toga Amerikanci produžavaju ili ne boravak u SAD.

Ističe viza Viborgu i mora je obnoviti u našem konzulatu. Dođe i preda pasoš. To je formalnost, ide brzo. Međutim, ljubazno mu kaže sekretarica da nešto moraju provjeriti pa da će ga pozvati. A ne vraćaju mu pasoš. On kaže da mu treba pasoš kao isprava, kako da se kreće po Njujorku bez isprave!? Na to mu sekretarica ledeno odgovara da pasoš u kojem nije produžena naša viza, nema vrijednosti i nije isprava.

Sad već iznerviran Viborg traži razgovor s konzulom. Pa to su i čekali!

Sekretarica mu kaže da dođe sutra, jer se konzul neće vraćati u konzulat. A pasoš?

Sutra je razgovor s konzulom. Viborgov pasoš je ostao u GK FNRJ.

Naši konzuli su Ljubo Ljubić i Budimir Lončar, i još neki. Često se pojavljuje i novinar VJESNIKA, dopisnik Josip Vrhovec.

Konzuli prime Viborga i ljubazno, formalno s njim započinju razgovor. Pa kako studije, pa kakav je život u velegradu, pa s kim se druži, pa ovo, pa ono. Pa mu kažu da znaju iz kakve je on porodice, pa da je bio na radnim akcijama, pa da je član Partije, te ovo, te ono. I evo sad bi oni njemu htjeli pomoći i riješiti neke sitne probleme oko vize, ali i on bi njima morao pomoći…

Viborg je sve shvatio, ima 24 godine. Rekao im je da kao član Partije i kao slobodan čovjek neće postati doušnik UDBE.

E, onda nećeš dobiti vizu! Povuci potegni ušlo se u 1963. I Viborg nije dobio vizu. Igrali su igre s njim, kao da će dobiti, pa neće, pa hoće. Očigledno su išli na to da on zatraži politički azil u SAD i nanese težak udarac ocu Vicku i porodici. Upravo to bi trebalo Titu i vrhuški da Vicka politički kompromitiraju i definitivno likvidiraju njegov utjecaj i ugled u narodu.

Viborg se vratio u Jugoslaviju s nenavršenih 25 godina, izgubio je tri godine studija i opet se našao na početku.

Dok su se u Njujorku Rankovićevi i Krajačićevi udbaši, zaštićeni diplomatskim statusom, poigravali sa životom Vickovog sina, koji je s 5 godina uz Luciju, Vicka i Nazora bio i na Neretvi i na Sutjesci, sad već 24 godišnji Viborg razmišljao je što da učini. Bilo mu je jasno da

ne može telefonski o tome razgovarati s ocem u Jugoslaviji. Takav razgovor bi slušali i oni nepozvani, kako u Jugoslaviji, tako i u SAD. Isto je i sa slanjem pisma. Što da učini i kako da roditeljima javi u kakvoj se situaciji nalazi. Opet je more povezalo ljude. Naši pomorci nisu nikada zaboravili poštovanje prema Vicku, koji je nekad bio i ministar pomorstva Jugoslavije. Naš brod je donio Viborgovo pismo i ono je stiglo do Vicka. I Maksim je vidio što rade „naši“ s njegovim mlađim bratom. Odmah je otišao u Beograd. Primio ga je Koča Popović, državni sekretar za inostrane poslove. Maksim mu je sve ispričao. Koča je otvoreno i pošteno Maksimu rekao da on tu ne može ništa učiniti, jer UDBA i njega drži pod kontrolom preko svojih ljudi u samom DSIP-u. Maksim je otišao kod Velje Stojnića i njegove supruge Mile, koja je Maksima 1961. otkrila kao slikara u Beogradu, na izložbi u Domu JNA. Veljo je Maksima znao iz rata, s njim je kao dječakom igrao šah.

Veljo je s Ćećom, Svetislavom Stefanovićem, šefom UDBE Jugoslavije i državnim sekretarom za unutrašnje poslove dogovorio da primi Maksima. Ćećo je u ratu dugo bio uz Vicka, znao je Maksima vrlo dobro od rata i kasnije.

Vidio je Maksim sada u Ćeći nekog drugog čovjeka. Koji se pravi da ne razumije što mu to Maksim govori o Viborgu u Njujorku. Maksim je shvatio. Bivšem očevom ratnom drugu je rekao: „Ako se Viborgu nešto desi, ja ću Tebe ubiti!“

Svetislav Stefanović - Ćećo. Nekada Vickov bliski ratni drug. Kao državni sekretar za unutrašnje poslove Jugoslavije aktivno sudjelovao u prisluškivanju Vicka i maltretiranju Vickovog sina Viborga.

Maksim nije uhapšen na licu mjesta, u kabinetu državnog sekretara. To govori o moralnom padu, od rata do te 1963. godine. Od tog momenta Maksim je živio još 11 godina, do 1974. Ministar Stefanović je živio još 17 godina, umro je 1980. sa 70 godina. Aleksandar Ranković je umro 1983., sa 74 godine, a Ivan Krajačić 1986. s 80 godina. Oni nisu završili život nasilnom, nerazjašnjenom smrću, kao Maksim i Vicko, i sin i otac, 1974. i 1988. godine.

Malo je falilo da Vicko završi život s 59 godina. Na nogama je vukao tešku upalu pluća, bila je jesen 1964. godine. Iz Beograda je došao u Split na proslavu 20. godišnjice oslobođenja grada. Visoka temperatura ga je prisilila da legne. Doktori su zaključili da mora hitno u bolnicu. Izvršena je operacija slijepljene plućne i trbušne maramice. Doktor Hruš, i njegova ekipa uspjeli su mu spasiti život. Dugo je, nemoćan, proveo u bolnici i kasnije u krevetu u vili Marjan. U toj kući nije radilo centralno grijanje, koje je godinama stajalo pokvareno. Tako su Vicko i Lucija bili odsutni iz Beograda, od oktobra 1964. do konca februara 1965. godine. Zapušteni pleuritis i druge tegobe posljedica su Vickovih ratnih napora i teškog života i zatvora prije rata.

Bolest je Vicka onemogućila da uzme učešća na 8. Kongresu SKJ, koji je održan u Beogradu, decembra 1964. godine. U uvodnoj riječi predsjedavajućeg kongresa dato je obrazloženje da je „jedan bolestan“. Nije mu ni spomenuto ime, a Vicko je član Centralnog komiteta KPJ od 1940. godine. Ovo je prvi put, nakon rata, da Vicko ne sudjeluje u radu kongresa KPJ/SKJ i sada je sveden na jednog, bezimenog, koji je bolestan.

Bila je to prava najava za ono što će napraviti na kongresu prema Vicku. Uz Titovu suglasnost, Bakarić, Krajačić i Ranković, koji je vodio Kadrovsku komisiju KPJ i kasnije SKJ, Vicka su izostavili s liste kandidata za Centralni komitet SKJ! Umjesto Vicka stavljen je Marin Cetinić. Ovo je među dalmatinskim delegatima na kongresu izazvalo i zabunu i revolt, pa su delegati iz Dubrovnika Tomislav Buško i Boro Kosović protestirali protiv toga i tražili da se Vicka stavi na listu. Uzalud. Kasnije su ovi delegati uzeti na partijsku odgovornost u Dubrovniku i smijenjeni s položaja u Općinskom komitetu SK Dubrovnika. Valja zapaziti da su delegati iz Splita šutjeli, iako je Vicko iz toga grada bio kandidiran. Kako za KPJ/SKJ, tako i za poslanika. Vjerojatno su Splićani dobili instrukcije prije kongresa, da ne prave probleme. Rukovodstvo komunista Dalmacije i Hrvatske nisu smatrali problematičnim eliminaciju Vicka iz najvišeg organa SKJ. Nema sumnje da su početni impulsi išli od Bakarića i Krajačića ka Ranković, a sam Tito je to primio kao dobro rješenje. Očito nije se računalo na spontane reakcije, koje su pokazali komunisti iz južne Dalmacije, Kosović i Buško.

Za procjenu pravog značaja ovakvog poteza prema Vicku, koji je u suštini odnos prema Dalmaciji, treba se vratiti na činjenice iz prošlosti KPJ/SKJ koje su uvjetovale događaj iz 1964. godine. Tada, 1964., Dalmacija ne postoji kao entitet u okviru SR Hrvatske, jer je već 1952. njoj ukinut status Oblasti i svedena je na kotar (srez), bez svog historijskog imena.

U radu sjednica Politbiroa CK KPJ, koje su održavane u Beogradu od 1945. do 1948., Vicko je sudjelovao 12 puta, iako nije bio član Politbiroa. Pored Tita i Hebranga, iz Hrvatske je Vicko, koji živi u Beogradu, najčešće učestvovao u radu Politbiroa. Što jasno govori o njegovoj političkoj težini i statusu u KPJ, do 1948. Najznačajniji partijski kadrovi u KPJ, iz Hrvatske, bili su Andrija Hebrang i Vicko. Bakarić i Krajačić izabrani su u Centralni komitet KPJ 1948., na 5. Kongresu KPJ. Tako je prema javnim dokumentima, a očito ih je Tito samostalno, kao generalni sekretar KPJ, znatno ranije tajno kooptirao u najviša tijela KPJ.

Hebrang je udaljen iz Politbiroa CK KPJ 1946., a 1948. godine su on i Sreten Žujović isključeni iz KPJ i uhapšeni, jer su podržavali Staljina i SSSR.

Treba reći da učestale sjednice Politbiroa, od 1945. do 1948., zapravo zamjenjuju sjednice Centralnog komiteta KPJ, koji se u plenumu nije sastajao od 1940. do 1948. godine! Potpuno je razumljivo da u ratnim okolnostima nije bilo moguće da se sastaje kompletan CK KPJ. Međutim, od kraja rata pa do 1948. bila je praksa da se na sjednice Politbiroa pozivaju i oni koji nisu članovi tog tijela, kao i članovi rukovodstva KP u republikama Jugoslavije. Staljinova kritika da se ne sastaje Centralni komitet KPJ ne može se osporiti.

O stupnju slobode mišljenja i naučnog rada u Jugoslaviji govori i činjenica da su zapisnici sjednica Politbiroa čuvani kao državna tajna. Nakon silnih otezanja objavljeni su tek 1995. Punih petnaest godina od Titove smrti. Godine 1981. je priređivač dr Branko Petranović morao tražiti suglasnost od Boška Šiljegovića. Nijedan korak Šiljegović nije poduzimao bez odobrenja Vladimira Bakarića. To je Boško Šiljegović, koji je od Rankovića namješten za komesara 8. Dalmatinskog korpusa u ratu. Od tada datira njegova bliskost sa Fabijanom Trgom, a obojica su bili na vezi Bakariću. Ta trojka je decenijama kontrolirala i

onemogućavala štampanje Vickovih priloga, odnosno memoara. Knjiga zapisnika sjednica Politbiroa bila je spremna za štampu 1983. Te godine je umro i Bakarić. Ali je stroj za kontrolu i dalje funkcionirao. Na mjesto Bakarića u Predsjedništvo SFRJ je došao Mika Špiljak, a kasnije Josip Vrhovec. Tako su zapisnici objavljeni tek po uništenju Jugoslavije, 1995. godine.

U ovom periodu je spriječeno i da se objave Vickovi memoari. Od istih vlastodržaca, u suradnji Zagreba i Beograda.

PROTIV IMPERIJALISTIČKOG NASLJEĐA I SKUPIH PROMAŠAJA SOCIJALIZMA

Imperijalističke metropole koje su vladale, od sloma Napoleona do Drugog svjetskog rata, južnoslavenskim narodima i zemljama - Beč, Budimpešta i Beograd razlikuju se po mnogo čemu. Prvo po dužini vladanja i državnom i kulturnom, a posebno ekonomskom modelu vladanja. Zajedničko im je da su onemogućavale ujedinjenje potlačenih naroda i da su vršile neograničenu eksploataciju ljudi i materijalnih dobara na prostorima Slovenije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine, a Beograd kasnije i Makedonije i Crne Gore.

Vicko se rodio u najvećem gradu Dalmacije, 1905., u vrijeme kada je Zadar bio glavni grad Dalmacije, a ne Split.

Odgajan na idealima oca socijaliste, nosioca crvenog barjaka, a kulturno formiran i na „Razgovoru ugodnom naroda slovinskog“ brzo je učio i uvidio klasne nepravde, a Prvi svjetski rat je počeo kad mu je bilo 9 godina. U Dalmaciji se razvila i prije rata silna mržnja na Austro-ugarsku carevinu koja je sprječavala ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, a velike nade i simpatije gajene su prema Srbiji i Crnoj Gori, samostalnim, slobodnim državama koje se bore za definitivno oslobođenje od tuđinske vlasti. Naravno da nije ništa pobliže znao o karakteru vladajuće klase u Srbiji i Crnoj Gori, ali znalo se za Svetozara Markovića i „Crveni barjak“ i srpske socijaldemokrate, za svoju klasnu i narodnu braću. Kad su mali narodi potlačeni pod tuđinskom vlasti, bez patetike razvijaju bratsku solidarnost, o čemu piše historičar dr Grga Novak: „Početkom jula 1875. godine planuo je ustanak raje u Hercegovini, koji su dalmatinski narodnjaci s ’Narodnim listom‘ na čelu pratili živim simpatijama i potpomagali ga novcem i različitim materijalom. Talijanski garibaldinci, koji su se pošli boriti kao dobrovoljci s hercegovačkim ustanicima bili su u Splitu dočekani od narodnjaka. U oktobru 1875. godine oni su u Hercegovini već činili posebnu četu kojoj je na čelu stajao conte Carlo Faella. Sačuvalo nam se jedno pismo Carla Faelle koje je on uputio 21. aprila 1876. godine iz Beograda splitskom odvjetniku dru Srećku (Fortunatu) Karamanu. Iz njega vidimo s kakvom su ljubavlju splitski narodnjaci pratili ustanak u Hercegovini i Bosni.

„Slobodan sam - piše Faella dru Karamanu iz Beograda - da se obratim na Vas, jer Vas poznajem kao vanredno ljubazna čovjeka i kao odličnog patriotu. Uvijek se sjećam s iskrenom zahvalnošću gostoprimstva i tisuće ljubaznosti koje ste mi ukazali prilikom moga prolaza kroz Split i ponovo Vam tisuću puta zahvaljujem.

Kako vidite iz datuma, ja se nalazim u Beogradu. Prispio sam pred tri dana. Ovdje sam našao i Merkus koja se skoro sasvim oporavila.

Sve je spremno za rat koji će najkasnije do mjesec dana izbiti. O tome su me uvjerile osobe koje se nalaze na vrlo visokom položaju i koje u ovom slučaju ne mogu pogriješiti.

Vi znate da se već toliko vremena pregovara o jednoj ekspediciji Talijana, ali koja se, zbog tisuću slučajeva, nije mogla ostvariti. Sada je pak čas da se to dobro svrši, jer se cijela Bosna diže i ustanak se posvuda širi.

Zajedno s talijanskom ekspedicijom treba da dođe Barbieux sa svojim topovima i gospođa Merkus mu je pisala. Ona će mi dati pismo koje ću poslati Cerettiju. U njemu naređuje Barbieuxu da mu preda topove i da se priključi talijanskoj ekspediciji.

Ja ne znam preko koje dalmatinske točke će se ekspedicija izvršiti, ali to treba da zna Splitski odbor, jer mi Ceretti piše da je on u sporazumu s njima (sa Splitskim odborom). Na svaki je način neophodno potrebno da se oni stave u sporazum s Odborom koji je najbliže točki i da budu obaviješteni svi drugi odbori o skorašnjem dolasku ekspedicije. Potrebno je da se stvar izvrši u redu i da vlada potpun sporazum između Odbora i onog koji upravlja operacijom, tj. sa Cerettijem, koji je, mislim, već sada u sporazumu s njima svima.

Jutros sam posjetio ministra rata. Dugo smo razgovarali o ovoj operaciji, i on je obećao svoju punu pomoć i onu cijele vlade. Obećao mi je i to da će poslati osobu koja će služiti za tumača i koja će imati dovoljno inteligencije i utjecaja da će nam koristiti.

S ministrom se ova operacija ovako uglavila: iskrcavanje ekspedicije s Barbieuxovim topovima na jednoj točki dalmatinske obale, u sporazumu s dalmatinskim odborima; noću prispjeti u Hercegovinu; zatim sjedinjenje talijanske kolone s Aleksom Jakšićem. Ovaj je pokret također utanačen s odborima, s kojima je Aleksa u vezi, a ti moraju da se nalaze između Splita i Metkovića. Zatim ujedinjenje talijanske kolone i Jakše s Babićem, što je utanačeno s odborima s kojima je u vezi Babić, između Zadra i Splita. Sve ovo treba da znadu i šibenski i zadarski odbori i da udese to na točan i takav način da ne može da bude pogreške ni nesporazuma. Treba da najbliži odbori pošalju točna naređenja raznim kolonama da u određenim danima budu na određenim mjestima, da bi se izvršilo sjedinjenje.

Ja ću udesiti da dođem u susret ekspediciji, ali treba mi javiti na vrijeme i točno dan i mjesto iskrcavanja. To treba učiniti i pismeno i telegrafski. Pismo treba poslati: Carlo Faella kod Maso Dimić, Beograd, a telegram u šiframa samo Maso Dimić, Beograd.

Ministar mi je obećao da će on i srpska vlada pružiti sve moguće olakšice i dati svu moguću pomoć. Potreban je još samo jedan napor od strane ovih patriotskih dalmatinskih odbora, koji će ovako pružiti veliku uslugu slavenskoj stvari.

Saopćite ovo moje pismo gospodi u odboru i onima koji su se napose zauzeli za ovu ekspediciju, a isto tako odborima u Zadru, Šibeniku i Metkoviću, a naročito onom koji je najbliži akciji.“

Osim toga obavještavao je Faella dra Karamana o raznim mjerama i operacijama Srbije, za što ga je Faella molio da ostane tajna.

„Iznio sam ovo pismo, navodi Grga Novak, gotovo u cijelosti jer nam ono pokazuje pravo raspoloženje splitskih Hrvata u to vrijeme i ne samo to, nego i njihovo aktivno sudjelovanje u hercegovačkom ustanku. Splitski je odbor, kako se vidi, ne samo bio u stalnoj vezi s drugim dalmatinskim odborima, nego i s dobrovoljcima, on je čak imao i tajnu šifru za telegrame.

Još treba istaknuti da su u tom odboru koji je bio u vezi i s talijanskim dobrovoljcima bili samo narodnjaci, dok su talijanaši bili tome protivni.“

List „Nazionale“ koji se borio za narodni jezik hrvatski, za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom i za jedinstvo braće Južnih Slavena, bez straha od vlasti objavio je pismo vođe ustanka u Hercegovini, Luke Vukalovića:

„Blagorodni gospodine uredniče! Primio sam od poznatog prijatelja poslatih mi od Vas u bankama florinah trista i dvadest i devet, florinah pedeset i tri u srebru, deset franakah, jedan talier, po sovrane, četiri cekina i šest i po napolena u zlatu, koje ste, Vi gospodine, izvolili sakupiti za sirote i udovice poginuvših za slobodu vojujućih Ercegovacah... Daj Bože da u boljem vremenu ljubav našu plemenitoj dalmatinskoj svjedočimo... U Zubcih 8. oktobra 1862. Luka Vukalović".

O ovom listu Grga Novak piše:

„'Nazionale' postaje ne samo glasilo svih dalmatinskih Hrvata i Srba, ne vrši samo unutrašnje prikupljanje, nego upućujući svoje čitatelje na prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, kao i one u susjednim slavenskim turskim pokrajinama Bosni i Hercegovini, podržava u njima vjeru da će se jednoga dana sva braća naći u jednoj državi. Tadašnji ustanak kršćana u Hercegovini i Crnoj Gori prati 'Nazionale' s velikom pažnjom i pokreće sakupljanje novca, hrane, odjeće, obuće i sanitetskog materijala potrebnog za ranjenike. Poziv 'Nazionala' naišao je na odaziv. U Zadru, Splitu, Dubrovniku i Kotoru osnovali su se odbori gospođa koje su spremale rublje, i odbori muškaraca koji su sakupljali priloge u novcu i slali ih ustanicima."

Bečki vladajući krugovi bili su svjesni značaja mora za ekonomsko održanje i prosperitet carevine. Uviđali su da svjetska trgovina zahtjeva da država ima luke i razvijenu flotu, trgovačku i ratnu mornaricu, koja će braniti njene interese.

Tako je Austrija izgradila željezničku prugu od Beča, preko Graca, Maribora i Ljubljane do Trsta. Tu je izgrađena velika, moderna luka, značajna u svjetskim razmjerima. Bila je to druga polovica 19. stoljeća. Ratna luka Carevine razvijana je u Puli. Naravno da je bila povezana željezničkom prugom s Trstom, Ljubljanom i Bečom.

Budimpešta, odnosno kraljevina Ugarska, koja dugo vladala Hrvatskom, bez Dalmacije, brzo je uočila da mora izaći na Jadran, da bi mogla ekonomski napredovati. Zato je izgrađena željeznička pruga do Zagreba i Rijeke, gdje je izgrađena velika luka. Bilo je to 1873. godine a Dalmacija je dobila željezničku vezu sa Zagrebom tek 1925. godine, iako je gradnja davno počela. Pruga ka Dalmaciji kasnila je 52 godine. Carevina Austro-Ugarska je gradila željeznice širinom carstva, od Temišvara, Kikinde i Zemuna do Zagreba i Rijeke, odnosno do Trsta. Raznim pravnim smicalicama Ugarska je uspjela na štetu Hrvatske držati monopol i na Rijeku i sve željezničke pruge u Hrvatskoj, a sprječavala je izgradnju pruge od Splita ka Sarajevu, da joj luka Split ne ugrozi ekonomske interese u Rijeci. Tako je Budimpešta preko Rijeke, na štetu Hrvatske i Dalmacije usmjeravala teret i putnike iz čitavog istočnog dijela Austro-Ugarske carevine. Split i Dalmacija su pripadali Austriji, bili su pod upravom Beča, a ne Budimpešte. Ipak je Beč zbog vojno-strategijskih razloga uspio izgraditi uskotračni željeznički sistem od Hrvatske, preko Bosne i Sarajeva, pa preko Ivan-planine i dolinom Neretve do Metkovića u Dalmaciji i sve do Dubrovnika i luke Zelenika, jer je u Boki bila mornarička baza austro-ugarske ratne flote. Znači, 1918. je Kraljevina SHS naslijedila prugu koja je povezivala današnju Crnu Goru s Hrvatskom i Bosnom i Hercegovinom. Tom se prugom preko Sarajeva stizalo i do Zagreba i dalje u Evropu, a od Sarajeva je išla pruga na Višegrad, pa na Čačak i sve do Beograda.

Od 1918. dolaskom pod vlast dinastije Karađorđevića započinje još lošiji tretman Dalmacije nego što je to bilo u omraženoj crno-žutoj carevini. Zavedena je popuna centralizacija vlasti i ekonomsko izrabljivanje svih jugoslavenskih pokrajina van centralne Srbije. Kapitulantskom politikom Pašićeve vlade Jugoslavija je ostala bez Istre i Rijeke, Cresa, bez Zadra i Lastova. Stvaranjem banovina južna Dalmacija je potpala pod Zetsku banovinu, čije sjedište je bilo na Cetinju. Time je Dalmacija bila amputirana do ušća Neretve. U svim oblastima zemlje zaveden je socijalni i antinacionalni teror nad nesrpskim stanovništvom, koji je pogađao prvenstveno Crnogorce i Makedonce, koji nisu bili ni priznati, a isto tako Arnaute (Albance), Muslimane i Hrvate. Antikomunistička i anti-republikanska velikosrpska vlast prevarom je usvojila tzv. Vidovdanski ustav, a zatim pojačala ekonomsku pljačku i uvođenje sistema korupcije, koji do tada nije zabilježen. Ukinuta je svaka vrsta stvarne decentralizacije i samouprave, a vlast se oslanjala isključivo na silu i teror, pri čemu joj je zabrana Komunističke partije Jugoslavije dala mogućnost za progon svake napredne ideje.

Hrvatska buržoazija je podržavala odnos beogradskog režima prema komunistima, a pokušavala se suprotstaviti vlastodržačkoj srpskoj buržoaziji idejom decentralizacije i federalizacije države, ne odričući se ideje o republikanskom uređenju. Time je izazivala srpski monarhizam, kojem je pošlo za rukom da srpski kralj postane monarh svih Jugoslavena, nakon što je likvidirao Kraljevinu Crnu Goru i direktno je pripojio Srbiji.

Kako je rastao otpor kraljevskom režimu, tako je vladajuća klika pripremala tzv. amputaciju „nesrpskih zemalja“, to jest Hrvatske i Slovenije, na liniji Virovitica - Karlovac - Ogulin - Karlobag. To je bio maksimalni nacrt, a minimalni je predviđao uzimanje Bosne i Hercegovine i južne Dalmacije do ušća Neretve. Za realizaciju tih planova režim je pristupio projektiranju nove željezničke pruge do Bara, na jugu i započeo je izgradnju luke i naselja na ušću Neretve, gdje nikada nije bilo ni grada ni luke. To mjesto je bilo nazvano Aleksandrovo, po ubijenom kralju Jugoslavije. Započeta je i izgradnja pruge od luke Metković na Neretvi do Aleksandrova, a onda je Drugi svjetski rat prekinuo radove. Tu prugu su u kratkom roku, 1942., dovršili Talijani i Nijemci, jer im je trebao boksit iz Hercegovine, za ratnu industriju aviona.

Kako je Rijeka izgubljena i pripala fašističkoj Italiji, kao i Zadar, tako je luka Split postala glavna luka u Jugoslaviji. Vladajuća buržoazija imala je najintenzivnije političke, a potom ekonomske veze s Francuskom, a tek kasnije s Njemačkom. Tako je vladajući Beograd, isto kao nekada Budimpešta, tretirao Jugoslaviju horizontalno, kao tranzitnu zemlju, istok - zapad, i koristio naslijeđenu željezničku prugu Beograd - Zemun - Zagreb i dalje u Evropu, odnosno stavljao težište na promet ka Nišu i Bugarskoj, odnosno ka Solunu. Srpski vladajući krugovi su računali na Solun kao svoju luku, dok ne izgrade vezu do Bara. Bilo je razumnih i naprednih srpskih i hrvatskih političara i stručnjaka koji su se argumentima protivili izgradnji preskupe i nesigurne pruge između Beograda i Bara. Oni su bili svjesni da su Split i Dalmacija, od antičkih vremena, otvorena vrata Balkana ka svjetskim trgovačkim putovima, morem. Predlagali su izgradnju željezničke pruge od Beograda, preko Bosne do Splita, centra istočne obale Jadrana. Jer ta pruga bi predstavljala mogućnost ekonomske i nacionalne integracije mlade države, koja je bila opterećena svim vrstama suprotnosti. To nije usvojeno kao državna politika.

Naprotiv, vlada Milana Stojadinovića, koji je otvoreno pokazivao naklonost fašizmu, izgradila je prugu između Nikšića i Bileće, a dalje je već postojala pruga do Trebinja i

Dubrovnika, odnosno do Boke kotorske, a na sjever veza s Metkovićem, Mostarom, Sarajevom i do Beograda. Time je izvršeno ekonomsko i strateško zaokruživanje Dubrovnika i južne Dalmacije u tzv. „srpske krajeve“, u skladu s velikosrpskom pretenzijom na Bosnu i Hercegovinu. Tako je i započeta gradnja Aleksandrova, danas Ploče. Aleksandrovo je u socijalističkoj Jugoslaviji nosilo ime Kardeljevo. To je jedina razlika, a nastavljena je orijentacija istočne polovice Jugoslavije identično planovima predratne vladajuće velikosrpske klike.

Vicko se borio kao komunist za revoluciju i slobodu protiv kraljevskog režima, protiv okupatora i narodnih izdajica. Nije mogao ni pomišljati da će se i u slobodnoj socijalističkoj Jugoslaviji morati boriti za jugoslavenski koncept ekonomskog, saobraćajnog, kulturnog i svakog povezivanja ljudi. Ta borba nije urodila plodom. Izgrađene su Aleksandrove i Titove pruge do Bara i Kardeljeva, a zemlja je ekonomski uništena.

Između Beograda i Bara je 455 kilometara, na kojima se moralo probiti 254 tunela u dužini 145 km, a podignuta su 234 mosta i 73 željezničke stanice, s manevarskim kolosijecima u dužini od 160 kilometara! Na toj pruzi je i najviši most u Evropi, 200 metara visine na betonskim stupovima.

A na pruzi Sarajevo - Ploče (Aleksandrovo, Kardeljevo) dužine 195 kilometara, probijeno je 108 tunela u dužini od 36 km, izgrađena su 64 betonska vijadukta i 10 čeličnih mostova.

Obje pruge su elektrificirane. Pruga Beograd - Bar građena je 24 godine, a Sarajevo - Ploče 9 godina.

Željeznička pruga od Zadra do Knina u dužini od 95 kilometara sa samo jednim tunelom dužine 1.326 metara, nikad nije elektrificirana, a građena je punih 15 godina. Manje od sto kilometara jedva je izgrađeno od 1952. do 1967. godine! Dok se za skupe promašaje neprestano davalo političke investicije i uzimalo nove strane zajmove. Željeznička pruga između Splita i Zagreba, otvorena je 1925. godine. Do 1991. nije elektrificirana u socijalističkoj Jugoslaviji. Tamo gdje je Jugoslavija imala imperativ da probije tunel, samo jedan, kroz Učku da bi se Istra mogla saobraćajno i privredno integrirati s Rijekom i jugoslavenskim širim područjem, nije učinjeno ništa. Tek je 1981. otvoren cestovni, uzak, tunel kroz Učku, koji ne rješava problem prometa robe i ljudi.

Na jadranskom pitanju dva puta je u 20. stoljeću Jugoslavija, njeni vladari, i monarhistički i socijalistički, ugrozila jedinstvo države. Prvi put je kraljevska vlada kapitulirala pred fašističkom Italijom, a u drugom slučaju, nakon Drugog svjetskog rata, Vlada socijalističke Jugoslavije (SIV) upropastila je nebrojene milijarde investicija u željezničke pruge koje su razbile Jugoslaviju saobraćajno, privredno i kulturno. Izgrađene su trase koje je davno predvidio monarho-fašistički režim Karađorđevića. Tako je obezvrijeđena i na dugi rok obesmišljena borba generacija za stvaranje države Južnih Slavena.

U toj borbi je Vicko sudjelovao čitavog svog života, a imao je kasnije i pomoć sina Maksima.

Nažalost, tragično su završili obojica, a uskoro za njima uništeni su životi miliona Jugoslavena.

Svjestan ekonomskih nužnosti i s brigom za budućnost Jugoslavije Vicko je 1987. govorio:

„U minulim decenijama, sve od Šestog kongresa 1952., nije se dovoljno vodila ni odgojna ni ideološka briga o našim kadrovima u SK. Ni izdaleka kao do tada, sve od 1937. godine. Izmjenom imena Partije u Savez komunista i njegovim omasovljenjem otupila se i razvodnila ideološka i klasna briga o revolucionarnim kadrovima bez kojih se ne može provoditi revolucionarna politika. Zato je milionsko članstvo SK opterećeno oportunizmom i karijerizmom. To nas sve sapliće i opliće revolucionarne staze radničke klase i radničkog pokreta.

Od vodstva naše zemlje greške su napravljene po državnoj i partijskoj liniji. To potvrđuju današnje posljedice: da nakon četiri decenije razvoja imamo anarhično stanje u cjelokupnoj pomorskoj bazi, u našim lukama, u brodarstvu, brodogradnji i pratećoj industriji. A uzrok tome je što nije prihvaćena jadranska orijentacija naše pomorske zemlje. I mi danas nemamo suvremene pomorske politike.

Ja sam još kao radnik u brodogradilištu i kao partijski rukovodilac u Dalmaciji, imao u vidu što je za Austro-Ugarsku monarhiju značila naša obala od Trsta do Kotora. Jer kada je 1918. pobunom mornara i otporom naroda pao Jadran - pala je i monarhija.

Sada je na ovoj generaciji i ovome rukovodstvu da izvuku pouke i odrede trasu razvoja, koji će biti baziran na privrednoj i društvenoj integraciji naše bazične industrije, zajedno s brodogradnjom, brodarstvom i lučkom privredom. U borbi za međunarodno tržište, ali i za slobodu i nezavisnost naše zemlje. Uvijek je problem u rukovodećim kadrovima, a ne u onima dolje. Osobito u Hrvatskoj, jer ona ima četiri petine mora i obale. Govorio sam o tome još na Petom kongresu SK Hrvatske 1965.

Treba okrenuti ploču. Treba krenuti u povezivanja, u jedinstvenu borbu za otklanjanje devijacija prošlosti. Narod nije problem, nego oni koji kolo vode. Još 1945. i kasnije zalagao sam se za to da istarsko-riječki bazen razvijamo kao 'problem broj jedan'. Još kao dječak, a kasnije iz djela Vladimira Nazora dobro sam znao povijest Istre i Rijeke, njihovo gubljenje nakon raspada monarhije, njihove patnje i strijeljanja rodoljuba Vladimira Gortana i drugih. Sve sam to duboko osjećao, a 1945. sam došao tu kao ratnik. A tko bi bio ušao da nije naša partizanska vojska? Pa onda ona natezanja sa zapadnim saveznicima oke zone A i B. Zato sam tražio da se željezničkim tunelom i prugom, a ne samo cestom, da se Istra poveže s riječkim bazenom. Da ta arterija Istru veže na našu zemlju, a ne na druge. Trebalo je sagraditi prugu, željeznicu od Istre do Rijeke odmah nakon rata, a ne onaj promašaj Lupoglav - Štalije, pruga koja je uskoro i zatvorena.

Rukovodstvo Hrvatske na prvom mjestu je odgovorno, nisu mi dali podršku i nisu se stvarno zalagali za povezivanje Istre s Hrvatskom, a Dalmacije s Bosnom i Srbijom. Tako naša zemlja nije nikad postala jedan krvotok. Neshvatljivo je koliko se kasni u važnim stvarima. U riječkoj luci još ni do danas nisu otklonjene sve posljedice njemačkog miniranja Rijeke. Zalagao sam se da odmah poslije rata rješavamo riječki bazen, jer će nam on prvi početi vraćati uložena sredstva jer on objektivno može davati doprinos jugoslavenskoj privredi. Pod broj 2. trebalo je razvijati bazen od Zadra do Neretve i izgraditi željezničku prugu Split - Livno - Duvno - Bugojno -Travnik - Zenica. Pod broj 3 je trebalo ulagati u bazen od Neretve do ušća Bojane. Tu je trebalo izgraditi željezničku prugu Dubrovnik - Trebinje - Bileća - Gacko - Foča - Beograd. A gradnjom pruga Sarajevo - Ploče i Beograd - Bar stavljene su u 'mrtvi kut' vjekovne luke na Jadranu -

Dubrovnik, Split, Šibenik i Zadar, sva četiri velika dalmatinska grada. Nažalost, izgradnja gradova Ploča i Bara, koji ili nisu ni postojali, niti su se razvili u historiji u značajne luke, i izgradnja novih luka i pruga za njih povezati uludo su nam odnijele sredstva s kojima je Jugoslavija mogla postati pomorska sila. A ovako smo vječiti gubitaši. Rijeka, Split i Dubrovnik su mogli razvijati zemlju i izdržavati sebe, a Ploče i Bar ne mogu ni jedno ni drugo. Ne može se silom promijeniti historijsko naslijeđe i pomorsku tradiciju, a još manje ekonomske zakone. Sve je to bilo očigledno, i ja sam javno polemizirao i ukazivao i Titu i Bakariću i Tempu slao studije, nacrte i računice - ništa to nije uvaženo. I opet bih počeo od bazena broj 1. riječkog, i radio bih na razbijanju regionalnih granica. Da su probijeni koridori za koje sam se ja zalagao, danas bi na obali i u zaleđu bila druga situacija. Srbija i Bosna i Hercegovina i Dalmacija i Crna Gora bili bi saobraćajno, privredno i životno povezani u jedinstveni organizam, kao krvotok. Sada to ostaje na novim generacijama, a to je trebala riješiti naša, umjesto promašenih političkih investicija. A te težnje za povezivanjem naroda nosili su naši djedovi i očevi. Sjetimo se Matije Ivanića i drugih. Veseli me svaki uspjeh, a rastuži promašaj. Kako osjećam za Jugoslaviju, tako osjećam za svaki naš kraj. Od antičkih vremena, Grci i Rimljani imali su puteve od Splita, preko Bosne, do Beograda i Crnog i Azovskog mora. Oni su znali proći kroz 'otvorena vrata', a naši primitivci na vlasti uporno su odbacivali iskustvo i praksu generacija.

Svi skupa se moramo odlučno okrenuti Jugoslaviji, jer samo zajednička suradnja nas može izvući iz krize. A tako moramo nastupati i prema svijetu. More je neiscrpni izvor života bilo jučer, a bit će i sutra. Krajnje je vrijeme da se to shvati i u našem političkom vrhu. Ostao sam dosljedan sebi, na idejnoj poziciji Komunističke partije Jugoslavije, na iskustvu iz revolucije i u konfrontaciji sa političkom birokracijom. To je matica svih naših deformacija, počev od vrha pa onda naniže. Nemojmo se dijeliti na mlade i stare, nego: tko će bolje - široko mu polje!"

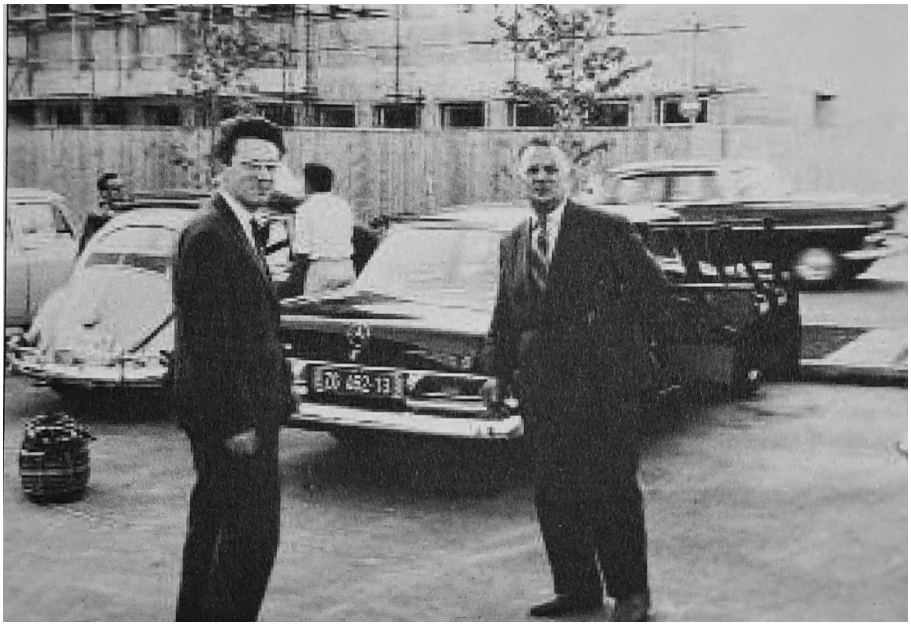

Bliski idejno i ljudski: Vicko i Gajo, Zagreb 1966.

Vicko i Maksim na Marjanu, Split 1971. Idejna i politička simbioza oca i sina smetala je kultu ličnosti Tita. Sa sigurnošću se može zaključiti barem da su zato politički uklonjeni s javne scene. Sve druge, tragične okolnosti, s vremenom će biti razjašnjene.

VICKO I MAKSIM - REVOLUCIONAR I UMJETNIK

Što je ekonomski dobro, za sve je dobro. I obratno!

Intelektualna simbioza oca i sina, Vicka i Maksima, predstavljala je beskompromisni revolucionarni angažman na liniji proleterskog internacionalizma, koji je provodila KPJ do pobjede. Vicko i Maksim su revolucionarni angažman imali kao identitet svojih slobodnih ličnosti, u borbi za socijalnu pravdu i društvo slobodnih ljudi. To nije bilo u skladu s kultom ličnosti Tita i sebičnim interesima vladajuće političke birokracije u Jugoslaviji. Vicko i Maksim su bili vezani za ciljeve revolucije, za njene ljudske tekovine koje ne smiju biti podređene vlasti. Marksove ideje i članstvo u KPJ bio je njihov izbor u životu, koji nema nikakve personalne veze s ličnostima Tita i ljudi iz vladajuće garniture. To je ovima bilo jasno, kao i većini ljudi, što je uvjetovalo autentičnu netrpeljivost vlastodržaca prema Vicku i Maksimu, kao i cijeloj obitelji Krstulović. Karijeristi, srednja klasa, koji su ulazili u SKJ radi vlastitog prosperiteta u društvu, bili su netrpeljivi prema ljudima kao što su Vicko i Maksim i predstavljali su klasnog i idejnog saveznika vlastodržaca. To je jednostavni mehanizam kojim politička birokracija korumpira brojne oportuniste i karijeriste, koji mrze idejnu angažiranost i dosljednost ciljevima revolucije. Tako vlast, Tito i partijsko-državni vrh, s lakoćom nalaze saveznike s kojima zajedno uništavaju socijalistički moral, revolucionarnu borbenost i slobodu mišljenja. Na taj način se tekovine narodne revolucije „okamenjuju“ kroz kult ličnosti vladara i to omogućava posvemašnju idejnu konfuziju i klasnu pobjedu kontrarevolucije. Sve što se zaustavi u jurišu, u borbenom hodu progresa, samim tim postaje antirevolucionarna činjenica. Taj jasan slijed odvijao se postupno, a onda sve brže u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata. Protiv te, dominantne, tendencije borili su se čitavog života i Vicko i Maksim i mnogi, znani i neznani Jugoslaveni. Vlast je uspjela poraziti revoluciju, čime je odredila i kraj jugoslavenske države.

Srednjoj klasi i antikomunistima u svjetskim razmjerima Milovan Đilas se ukazuje kao autentični disident. Đilas je imao više razvojnih faza. Nije bio autentični revolucionar, nego tumač i provoditelj naloga autoriteta kao što su bili Petko Miletić, zatim Tito, a Staljin do 1948. Bio je vehementan, nasilan, prijek i isključiv. Upravo takav je odgovarao, da energično provodi partijsku liniju koju nije sam gradio, već je dobivao upute od Tita. Krleža je još prije rata, kao i Moša Pijade, shvatio opasnost koju predstavlja Đilas u vrhu Partije. Utoliko gore po Krležu, morao je odstupiti od idejne borbe s dogmatskom strujom, pod pritiskom Tita. Nedovoljno teoretski izgrađen, s pretenzijama na status vrhunskog intelektualca - ideologa, išao je u ekstreme, od obožavanja Staljina, do nepromišljenog prijedloga da se, pored SKJ, osnuje i nova „socijalistička“ partija, koja bi se takmičila sa SKJ u usavršavanju i razvoju društva! On se javlja s pravom kampanjom, nakon boravaka u Velikoj Britaniji i smrti Staljina, uvjeren nakon 6. Kongresa KPJ/SKJ da i sam pripada plejadi mislilaca sposobnih da daju odgovore na pitanja socijalizma u svijetu. Njegov idejni i lični slom odvio se velikom brzinom. Na plenumu CK SKJ, gdje je imao priliku izložiti, obrazložiti i braniti svoja idejna gledišta, on se predao bez borbe. Potom je napustio svoju Partiju, u kojoj je bio zadužen za idejni i agitaciono-propagandni rad. Što nije odgovornost njegova, nego Tita. Đilas je bio ekstrem u KPJ, a onda je postao isključivi antikomunista, što govori o sudbini, teškoj sudbini vjernika koji je izgubio ideal i postao konvertit. Nije izdržao u borbi, jer nije bio revolucionar nego

vjernik, podložan autoritetu. Odnosom i sudbinama Andrije Hebranga i Milovana Đilasa, Tito je dao dokaze o staljinističkom karakteru svog režima kulta ličnosti. Za razliku od Hebranga i Đilasa, Vicko se nije borio za vlastitu poziciju na vrhu vlasti. Naprotiv, on je bio spreman ići iz vlasti, a nikad nije napuštao borbu za revoluciju. Bio u vlasti ili ne. Njegov utjecaj u narodu i radničkoj klasi nije ovisio od pozicije moći, nego od ideja i koncepata koje je javno iznosio u svakoj prilici. Odnosno kad god mu se pružila prilika. A vlast se pobrinula da bude što manje u mogućnosti da se obraća širem krugu ljudi. I za te prepreke je Vicko nalazio rješenja starog „ilegalca“. Neumorno je putovao, nikad nije prekidao veze s radnim kolektivima, sa sindikatima, s partijskim komitetima koji su se usuđivali s njim kontaktirati, s brojnim ljudima u svim našim sredinama. Uvijek je držao vezu s partizanskim borcima, on nikada nije nastupao s „visoka“, kao državno-partijski funkcioneri i „aparatčiki“.

Vickov koncept ekonomske strategije pojavio se dvije decenije prije kineskog modela modernizacije i privrednog razvoja

Na Sutjesci 1968. Susret ratnih drugova. Ponos i radost.

V KONGRES SAVEZA KOMUNISTA HRVATSKE - ZAGREB, 1965.

U vrijeme održavanja 8. Kongresa SKJ, decembra 1964. u Beogradu, Vicko je bio u Splitu. Dugo je potrajao njegov oporavak nakon operacije. Da je bio zdrav govorio bi na kongresu SKJ u Beogradu, kao član Centralnog komiteta SKJ.

Kako se desilo da to nije moguće, odlučio je da govori na 5. Kongresu SKH, u Zagrebu. Obratio se delegatima kongresa 27.4. 1965., baš na svoj 60. rođendan. Igrom slučaja ispalo je da je Vicko govorio na 5. Kongresu KPJ 1948. i 17 godina kasnije na 5. Kongresu SKH. U tom momentu imao je partijski staž od 43 godine, kao rijetki članovi Partije od 1922. Iz Beograda je u Zagreb doputovao vlakom, u društvu više delegata. Maks Baće, pomoćnik Rankovića, posebno se zanimao i inzistirao da mu Vicko kaže da li je pripremio govor i što će govoriti. Vicko mu je odgovorio da će čuti na kongresu.

Bilo je protokolom predviđeno da Vicko bude smješten u vili „Vajs“ u vrijeme trajanja kongresa. Nije to prihvatio, kao ni službena kola, nego je bio smješten kod sina Maksima, s

kojim je pripremio govor. Maksim mu je pomogao oko nekih formulacija i otkucao tekst govora, u nekoliko primjeraka.

Maksim je Vicka vozio starim Citroenom i sve vrijeme provodio s njim, a i govor su ponijeli kod obitelji Petrović, gdje je živjela Nataša, sestra blizanka Maksimova, udata za Svetozara Petrovića. Maksim i Nataša imaju tada 32 godine. Naravno da su se i tu u porodičnoj atmosferi vodili razgovori o kongresu i Vickovom govoru. U tome je sudjelovao i Gajo, koji je poštovao Vicka i bio blizak s Maksimom, a i s Vickom. Obojica su bili partizani. Rankovićeva i Krajačićeva služba vršile su prisluškivanje Vicka u Užičkoj broj 28 u Beogradu, a tako je bilo i sa stanom porodice Petrović na Trgu žrtava fašizma u Zagrebu. (O tome postoji dokumentacija u arhivama CK SKH i RSUP SR Hrvatske). I Vicko i Gajo bili su na listi onih koje vlast - Tito, Ranković, Bakarić - hoće da ima pod stalnom kontrolom i nadzorom. Toga je Vicko bio svjestan odavno. Bilo je hrabrih i revoluciji odanih kadrova u našim vojnim i civilnim službama koji su Vicku skrenuli pažnju da su on i članovi porodice pod nadzorom i kontrolom UDBE i Jefte Šašića, načelnika te službe u našoj Armiji. Tako su se Vicko i Maksim pobrinuli da govor ovi ne uspiju pribaviti prije nego što Vicko izađe na kongresnu govornicu. Naravno da su vlasti osnovne stvari bile poznate, jer Vickovi stavovi nisu od jučer, a i putem prisluškivanja su dosta mogli rekonstruirati, u Beogradu i Zagrebu.

Maksim i Vicko. Dana 27. aprila 1965. u Zagrebu, na Vickov 60 rođendan. Snimila kćer Nataša, u stanu Svetozara Petrovića i njenom, u ulici Đure Jakšića u Borongaju. Odatle je Maksim odvezao oca na V kongres SKH, gdje je Vicko predvečer govorio.

Rad kongresa je prenosila TV Zagreb i Radio Zagreb. Tako je javnost vidjela kako zajedno stižu u dvoranu i sjedaju na glavna mjesta Aleksandar Ranković i Ivan Gošnjak, koji su došli u ime Izvršnog komiteta CK SKJ, a u pratnji im je kao domaćin Ivan Krajačić - Stevo. Ranković je prvi do Tita u SKJ, a već je i podpredsjednik SFRJ, od 1963. godine. On je bio prvi govornik na kongresu, u ime Centralnog komiteta SKJ, održao je dug referat, koji je pozdravljen dugotrajnim pljeskom. (stenografske bilješke).

Kada je Vicko započeo govor iznenada je prekinut televizijski i radio prijenos. Naravno da nitko nije povjerovao u objašnjenje o „tehničkim smetnjama“. Smetnje su pomogle da jugoslavenska javnost ne sazna što govori Vicko. (Op. priređivača: Direktor RTV Zagreb bio je Josip Šentija. On je bio jedan u nizu onih koji su, organizirano, napali Vicka na kongresu. Za njihove nastupe nije bilo „smetnji“ u prijenosu). Tamo gdje nema demokracije i otvorene informacije, kuloari i glasine sve popunjavaju. Tako je bilo i u ovom slučaju. U Jugoslaviji je samo „Politika“ ipak objavila kratku informaciju da je Vicko govorio na kongresu. Ne raspolažemo podatkom za „Slobodnu Dalmaciju“.

Predsjedatelj:

„Drugarice i drugovi delegati, nastavljamo rad.
Riječ ima drug Vicko Krstulović, član CK SKH.“

Vicko Krstulović:

„Drugarice i drugovi, stvari o kojima ću iznijeti svoje mišljenje zahtijevaju tako temeljita razmatranja da ću se s obzirom na vrijeme ograničiti na to da potaknem njihovo sagledavanje, bez pretenzija da dam konačne sudove i rješenja. Napominjem samo da sam o tim pitanjima i nekim privrednim problemima iznosio svoje mišljenje i na proširenoj sjednici IK CK SKH od 1. IV 1962.

Pretpostavka je svakog dijalektičkog ocjenjivanja prakse, sagledavanje uspjeha i neuspjeha te prakse i nema zdravog razloga da se jedno negira u ime drugoga.

Putovi našeg razvitka vrlo su složeni i u mnogo čemu još neraščišćeni. Život nas svakog dana stavlja pred niz sazrelih problema i traži njihovo rješavanje, ali još više od toga: on od nas traži da pripremamo nova zrenja. I samo utoliko ukoliko nam to polazi za rukom, možemo biti sigurni da naša dosadašnja praksa nije pragmatična ili jalova i da već idućeg trenutka neće uroditi novim teškoćama, nego da će nam zbilja otvarati nove perspektive.

Da bismo sa što manje grešaka i lutanja otkrivali i rješavali probleme, potrebno je dosljedno i energično i s više tolerancije i humanosti razvijati duh kritike. Pod tim podrazumijevam kritiku kao stvaralačku disciplinu misli zasnovanu na naučnoj metodi analize pojava i na toj osnovi stvorenih sudova u našoj praksi, a ni u kom slučaju vulgarne i iskrivljene surogate kritike, bilo da je riječ o kritici prakse ili o kritici kritike. Samokritika treba da se ogleda u tome da se dopušta kritika bez pokušaja njenog onemogućavanja na bilo koji način. Posipanje pepelom kao oblik samokritike ne vodi ničemu osim licemjerstvu i stoga je dobro da toga ne bude.

Sigurno je da ne kažem ništa novo ako ističem općenitu i deklarativnu neospornost principa kritike, a taj je princip deklariran i akceptiran i na VIII kongresu SKJ.

Međutim, stvar stoji malo drugačije ako govorimo o živoj, praktičnoj, konkretnoj primjeni tog principa.

Problem je, dakle, konkretna realizacija, a ne verbalna afirmacija kritike, Tito: Prijeđimo s riječi na djela.

Mi komunisti ni u čemu ne smijemo ostati u svojoj praksi samo na riječima, jer je i to jedan vid razilaženja riječi i djela. Budući da sam već naglasio da je problem u prelasku s deklarativnosti na konkretnu primjenu, dužnost mi je da i sam budem konkretan. Taj se princip, kao i svaki drugi, potvrđuje jedino u pojedinačnom vidu, u praksi, kao kritika određenih pojava i ljudi.

Mislim da je naša praksa stigla upravo do nivoa njegove smjele i konkretne primjene.

Ne mislim time reći, niti bi to bila istina, da dosad nema i da nije bilo nijednog slučaja smjele i konkretne kritike pojava i pojedinaca, ali ipak mislim da smo tek na početku razvijanja kritike kao instrumenta stvaralačkog korigiranja i usmjeravanja našega rada, jer nosioci marksističke kritike nailaze na one iste prepreke koje su i prepreka samom društvenom progresu.

Postoji znatan asortiman otpora kritici, ima oblika značajnijih i manje značajnih, ali prva linija otpora svakako je na prijelomu između dijalektičkog i ne-dijalektičkog, pa prema tome i nekritičkog sagledavanja naše prakse, pa tako dolazi i do dijametralno suprotnih stavova u shvaćanju kritike, njezine uloge i primjene. Iz toga slijedi prvi groteskni primjer prihvaćanja kritike dok nije konkretna, a čim to postane, odmah se traže oblici njezina negiranja. Kad se pri tom ide tako daleko da se takvi stavovi pokušaju potkrijepiti maltretirajući i Marxove tekstove, onda je to parodija marksističke misli i kritike. Nama komunistima najmanje je potrebna kritika radi kritike poslije koje ostaje sve kako je i bilo. U svojoj praksi moramo usvojiti da je kritika samo onda kritika kad mijenja pojave i ljude, i to je pravi smisao Marxove misli ad hominem u kritici i radikalnosti.

Činjenica je da se sporo izvlače zaključci i sagledavaju konzekvence naše prakse i često uviđamo promašenost tek onda kad je ona već tu, sa svom svojom težinom, i u takvoj situaciji inzistiranje na razvodnjenoj kritici apsurdan je zahtjev.

Verbalno ispunjavanje stavke kritike kod nas ima široku skalu primjene. Rezultati takve kritike ne samo da nisu nikakvi već takva kritika rađa pojavu koju možemo nazvati političkim komoditetom. Putem tog komoditeta mi smo sebi dopustili velik broj takozvanih subjektivnih teškoća i ležernost kod ljudi koji griješe. Iz tog komoditeta proizlazi sva ona bezprinicipijelna elastičnost nosilaca naših subjektivnih teškoća s pomoću koje oni i dalje griješe i dolaze u priliku da još više griješe, umjesto da im ta prilika bude uskraćena u interesu daljnje izgradnje i jačanja morala našeg društva. Da ne bismo gubili vrijeme i energiju na uzajamno dokazivanje grešaka, moramo kao osnovno mjerilo unijeti mišljenje masa u traženju onoga tko griješi i kako griješi, jer će u protivnom i dalje biti aktualna rezonanca u masama koju čuju oni koji nisu gluhi a koja glasi da su velike greške one koje se čine prema gore, a male one koje se čine prema dolje, što karakterizira veći broj slučajeva deformacija ličnosti naših kadrova.

Naročiti tip otpora kritici jest stvaranje normi i kritika po mjeri, a kako stvaranje normi podrazumijeva i onoga koji te norme kroji, tj. nekoga tko je nepogrešiv, onda dolazimo na teren religije, a tamo se zacijelo ne smijemo naći.

Ne zaostaje u primjeni vid otpora kritici, njezino obesmišljavanje od strane pojedinaca na taj način da je od sebe otklanjaju usmjeravajući je na druge, u pravilu prema dolje. Time se kritika kao revolucionarni instrument u masama deformira i gubi smisao. Na taj se način ugled i prestiž Partije u masama gubi i rasplinjava, a kritika pretvara u frazu i paravan s čime se nijedan komunist ne može pomiriti.

Polovičnost kritike značajan je vid njenog deformiranja. U tom smislu i u potrebi da budem konkretan pokušat ću da to pokažem na jednom svježem primjeru.

U svom izlaganju na proširenoj sjednici Sekretarijata Gradskog komiteta SK Zagreb drug Vladimir Bakarić opširno je iznio svoja gledišta o izmjeni ekonomskog sistema kod nas.

Da otklonim svaki nesporazum, kažem odmah: Tu smo izmjenu trebali i ranije. No sada kada smo je dočekali, treba neke stvari dobro razmotriti.

Na početku on između ostalog kaže da za uspješnu smjenu starog sistema novim 'treba, naime, mnogo štošta najprije ispitati, provjeravati i onda izgraditi novi sistem'.

S tim se u potpunosti slažem, međutim, radimo li mi to i radi li to i sam drug Vladimir Bakarić?

Po mom mišljenju ne. Zbog toga ću svoju analizu započeti iz korijena stvari, jer smatram da se u protivnom ne može doći do pravilnih zaključaka.

Polazim od postavke druga Vladimira Bakarića koja glasi: 'da se stari sistem predugo zadržao i da ga upravo zato mijenjamo'. Činjenica je da se stari sistem predugo zadržao, međutim, ne bih se složio da ga upravo zato ili samo zato mijenjamo, jer to ne stoji ni kao formalno logički zaključak. Ako smo se složili da se stari sistem predugo zadržao, a jesmo, onda smo dužni da tu činjenicu objasnimo otvoreno do kraja.

Zašto se i po čemu taj sistem predugo zadržao? To je po mom mišljenju prava stvar na koju drug Vladimir Bakarić nije dao odgovor. A vrlo je važno upravo to objasniti. Ako se taj sistem predugo zadržao, znači da su i njegovi nosioci bili otporni prema potrebi da se mijenja.

Da bismo to objasnili, moramo iznijeti njegove bitne karakteristike, a to su političko-administrativno upravljanje povezano sa subjektivnim faktorom vršioca političko-administrativne vlasti. Dalje je veoma važno utvrditi iz čega su proizašli slabi rezultati tog perioda koji nisu zadovoljavajući ni za takav način upravljanja privredom.

Bitno loše u starom sistemu nije bilo to da je politika bila prisutna u našoj ekonomiji, jer politika nikad ne može i neće u potpunosti izaći izvan sfere ekonomije i obratno, nego je bitno loše bilo to da su pojedini političko-administrativni forumi i pojedinci podvrgli konkretnu ekonomsku praksu svojoj volji i tako zamijenili ekonomsku logiku svojom voljom. Od bitne važnosti je da se utvrdi da se to događa još i danas.

Mislim da su razlozi manjkavih rezultata tog perioda kao i teškoće koje se danas javljaju upravo u pogrešnom gledanju pri nepotpunom sagledavanju svih činilaca. Ako se politički investiralo, ne proizlazi baš tako apsolutno nužni zaključak da se u svakom pojedinom slučaju moralo loše investirati, naprosto već i zato što je ekonomski loša investicija i politički promašaj, a dobra politički uspjeh.

Naravno, to nam je, ne svima, tek sada jasno. Radilo se naprosto o tome da nije postojala naučno-ekonomska verifikacija političkih intencija u investicijama, već je bila po subjektivnim nosiocima vlasti pre(d)viđena, a ponekad čak i ignorirana. Postoje primjeri krupnih jugoslavenskih investicija koje su imale svoju ekonomski opravdanu alternativu ili negaciju, ali nisu uzimane u obzir. Dakle, vršilo se administrativno-političko nasilje nad ekonomskom logikom i zakonima. To se nije moglo odraziti drukčije nego negativno.

Naš društveni preobražaj ima svoje imperative, sagledavali ih mi ili ne. Njihovo nesagledavanje u prošlosti ne smije naći produžetak danas kad trebamo nadoknađivati stare propuste i smjelo prodirati naprijed.

U tom smislu pucati u tom prodiranju po krivim preprekama garantira nam jedino i dalje spoticanje na pravim preprekama. Znači da se temeljitost sagledavanja i preobražaja postavlja kao bitan uvjet uvođenja novog ekonomskog sistema.

I ako postoje pojave podnošenja računa i ispada da smo svi opljačkani i tko je onda dobio itd., što predstavlja lutanje i nekonstruktivnu realizaciju za dalji razvoj, isto je tako promašeno sve svesti na problem oko toga i prikazati kao da je to glavni problem. To je samo slikoviti nusprodukt. Prisutnost politike u ekonomiji koja je, naravno, neosporna

treba dakle da se u budućnosti očituje u našem ekonomskom zakonodavstvu koje će stimulirati i usmjeravati pravce ekonomskih kretanja ili stanja, a nikako u daljnjem zamjenjivanju ekonomske prakse bilo kakvim novim vidom političke jednostranosti. Veliki je problem po mom mišljenju u objektivnoj teškoći u kojoj se naš proizvođač-upravljač našao u ad hoc pred njega stavljenom zadatku da također ad hoc popravi sve krive Drine i istodobno stvarno rješava svoje probleme. Mi moramo sagledati svu težinu preobražaja i ne tražiti, na nezgodan način, od drugih isto i mnogo više nego što smo sami bili sposobni sagledati i dati. Isto kao i temeljitost, postupnost i realnost preobražaja jest ono što u krajnjem ishodu znači uspjeh ili neuspjeh. Mi komunisti uvijek smo dužni sagledovati ljudsku dimenziju događaja.

Iz cjelokupnosti izlaganja druga Vladimira Bakarića proizlazi da su glavni otpori smjeni sistema negdje dolje. Ima i toga. No je li to suština i glavnina problema? Tko je tek danas ili nedavno sagledao da privredu treba voditi naučno-ekonomskim metodama, a ne u političkim forumima? Tko je tek nedavno shvatio da su nam neophodno potrebni ekonomski instituti i zavodi INGRE itd.? Čija je primarna dužnost bila da to shvati? Nas gore, ili onih dolje? Nije li to bilo neophodno već kod prvog petogodišnjeg plana?

Uočljiv je još jedan navodni krivac za sve, a to je administrativni aparat. Je li ozbiljna tvrdnja ili formulacija iz kojih treba da proiziđe zaključak da su krupne greške plod administrativnog aparata - ne mislim ga braniti (da se krivo ne uzme) - koji prema tome znači da je donosio odluke za koje znamo da nisu spadale u njegovu nadležnost. Smatram da takvo argumentiranje i analiziranje naših rezultata i nedostataka predstavlja uporno nesagledavanje naše vlastite uloge i odgovornosti u čitavom kompleksu razvijanja našeg društvenog sistema.

Odbacujući u potpunosti trivijalnu kritiku, bilo javnu bilo anonimnu, u stilu podnošenja računa federaciji i sve njezine oblike, a posebno nacionalistički, dužni smo sagledavati stvarne činjenice, i to kroz jugoslavensku prizmu i dati jasne odgovore i sebi i drugima na čitav niz pitanja.

Tko je u proteklom periodu, u starom sistemu, zaledio nekoliko stotina milijardi krupnih investicija? Tko nije na vrijeme sagledao nužnost naučno-ekonomskog usmjeravanja razvoja privrede, međunarodnu podjelu rada itd.? Tko je stvarao ekstenzivnu privredu? Od koga mi to sada tražimo da to sve odjednom popravi?

Može li se makar i pretpostaviti da ćemo imati uspjeha u novom sistemu ako preko bitnih grešaka staroga prijeđemo šutke ili izvlačeći efektne i jeftine vidove kritike otpora novom sistemu.

Treba prestati s pronalaženjem krivca za sve isključivo na nižim nivoima naše rukovodeće strukture. To je već postalo neefikasno, to sve oko direktora, pa nešto malo iznad direktora i komuna i kotara, jer se iz svega toga nameće kao zaključak da su ti direktori, kotari i komune do sada o svemu odlučivali, pa su i sve greške njihove, a dobro znamo da to nije točno. Oni imaju svoj udio koji i nije teško formulirati i koji se iznosi. Pojava da sada imamo dolje one koji s inercijom iz prethodnog perioda tendiraju da ustraju na pozicijama koje su viša rukovodstva najzad napustila, logična je pojava i njenom uklanjanju moramo pristupiti s otvorenošću, što znači da moramo u analizi otpora ići do kraja, a ne ostati na pola puta.

Na sva ta pitanja trebalo bi dati konkretne odgovore i iz tih odgovora povući konkretne konzekvence, pa bi se time najefikasnije moglo usmjeriti na konkretno uklanjanje svih onih koji na nivoima općina, poduzeća, kotara itd. žele da nastave ono staro što je život pregazio.

Dok god ovi, nazovimo ih, mali nastavljači starog imaju analogiju negdje gore, bilo u subjektu ili stavu, s njima je vrlo teško izaći na pravu stazu i oni su zaista tvrdokorni branilac starog sistema. Ponekad su čak kadri da angažiraju za svoje stavove i ono što bi trebalo da bude lijek od njihovih pogleda, a to je sistem samoupravljanja.

Sistem ekstenzivne privrede, autarhije i uopće koncept bez dovoljno naučno-ekonomske osnove bio je stvoren odozgo, a ne odozdo, sada se uvidjelo da to ne valja. Ne smijemo očekivati da to kasno sagledavanje neće imati svoje posljedice. Ono ih ima upravo u tim otporima uvođenju novog sistema, jer ljudi su predugo bili usmjeravani u jednom smjeru koji sada doživljava dramatičnu korekturu.

Još bih se jednom osvrnuo na konstataciju druga Vladimira Bakarića: 'mnogi argumenti o ozbiljnim nepravdama apsolutno stoje. Stoje upravo zato jer se stari sistem predugo zadržao'.

Pitam se: tko je kreirao stari sistem, tko ga je nosio i što ga je produžavalo i zadržavalo?

To svakako nisu bili niži nosioci vlasti, već mi gore. Današnja inercija i neshvaćanje jednog dijela kadrova posljedica su predugog zadržavanja starog sistema od nas gore, jer život je davao dovoljno simptoma za mijenjanje.

U svijetlu toga drugačije se i jasnije ocrtava problem odgovornosti za pomanjkanje sagledavanja. Iznosim samo neke primjere: međunarodna podjela rada, jadranska orijentacija Jugoslavije, lokacija željezara, aluminijske industrije, saobraćaja u cjelini i uopće uzevši suvremenog koncipiranja privrednih perspektiva na bazi objektivnih naučno utvrđenih mogućnosti zemlje.

Sve donedavno imali smo strukturu koja je obavezivala da se svi ti problemi i aspekti problema pravilno sagledavaju gore i onda usmjeravaju dolje.

U sadašnjem zaokretu treba, dakle, da ispadnu kako kaže drug Vladimir Bakarić, i odu u političku penziju svi koji ne shvaćaju i više ne prate razvoj. To je točno.

Međutim, ja smatram da je drug Vladimir Bakarić u formulaciji primjera onih pojedinaca koji 'smatraju da po zaslugama (što se ne može poricati) imaju pravo na mjesta koja danas zauzimaju, ali na tim mjestima, na tom sektoru na kojem rade, bez obzira na poštenje, postaju često zapreka za daljnji razvoj socijalističkih odnosa ... ali moramo se boriti za njihovo vraćanje na kurs i za stavljanje u političku »penziju«'.

Smatram da je propustio da ukaže na najozbiljniji i najkrupniji plan tog problema, a to su oni drugovi koji su na krupnim stvarima dali negativne rezultate, a ipak se i dalje forsiraju na ljestvici višeg nivoa, i to upravo tako da se posljedice njihovog promašenog rada ili koncepta svaljuju na leđa drugova na nižem nivou.

Svojom praksom mi smo stvorili negativnu kategoriju tzv. 'političke investicije' koja je postala krilatica protiv naše Partije i društvenog sistema u zemlji i na strani. I to potkrepljuje naša praksa koja ne uklanja nosioce promašenih koncepcija, pa se sva

težina moralne odgovornosti svaljuje na Partiju i društveni sistem. Tako, umjesto da pojedinci gube svoj lični prestiž, gubi ga Partija za njih.

Dakle, treba da idu u 'političku penziju' svi oni koji se nisu afirmirali rezultatima svoga rada i koncepcija što su ih zastupali ili ih zastupaju. Treba posebno izbjegavati da više malih ide u penziju zbog grešaka jednog velikog.

Ako se govorilo ili govori o izvjesnim neuočenim problemima na nivou Hrvatske i Zagreba, onda nije jasno tko je to Zagreb i Hrvatska. Treba precizirati tko je tom kontekstu Zagreb, Hrvatska. Zar bilo koje pojedinačno poduzeće i komuna itd.? Postoje stvari u kojima i takvo personificiranje Zagreba i Hrvatske stoji, ali u bitnim stvarima, krupnim stvarima, naravno ne stoji.

Dakle, o tim neshvaćanjima bilo jučer, bilo danas, drug Vladimir Bakarić govori kao o nečijim tuđim neshvaćanjima. Pomorstvo, jadranska orijentacija, neki vidovi međunarodne podjele rada, saobraćaj i turizam, pitanje pariteta iseljeničkog dolara i dinara, aluminijska industrija, željezara na moru itd. To su problemi koje Hrvatska nije shvatila i za čije se rješenje nije zalagala u okviru i interesu Jugoslavije. Sve je to beznačajno ako se lokalistički shvati i podržava, kao što nam je praksa pokazala. Ti problemi zahtijevali su i zahtijevaju jugoslavensku interpretaciju, jer što je ekonomski dobro, za svih je dobro i obratno.

Takvi konkretni problemi širom zemlje bez bilo kakvih lokalističkih ukrasa trebali su i trebaju što više praktičkih boraca za nova rješenja, pod pretpostavkom da zaista prestanemo s političkim investicijama u bilo kojem vidu i da se ne zaustavljamo na borbi riječima.

Pouke i korekture, dakle, trebamo izvlačiti na svim nivoima, jer to jedino može odstraniti sve štetne ostatke starog sistema.

Jedino pod pretpostavkom da će naša praksa ovako biti korigirana možemo govoriti o dovoljno raščišćenom putu uvođenja novog sistema koji treba da omogući da se proizvodnja sama usmjerava neposredno po vlastitim zakonima i da proizvođač-upravljač to postane na djelu.

II

Daljnje oblike otpora upoznali smo u primjerima nenaučnog problematiziranja oko kategorije radikalnosti, dovođenja u pitanje političkog oportuniteta i konstruiranja sumnji u autora kritike i onda kad su to provjereni kadrovi Partije i revolucije.

Nužda da se uvijek ima pravo često je dovodila na površinu problem i inteligencije. U rasvjetljavanju tog fenomena moramo baciti pogled unatrag i vidjeti što nam govore historijske činjenice. U prvom redu govore nam da je sve ono što se u realnosti kroz domete potvrdilo, kao intelektualna i umjetnička vrijednost, bilo uz progres i uz Partiju. Historija je ne samo kod nas pokazala da su intelektualne i umjetničke vrijednosti integralni dio progresa. U svjetlu toga problematiziranje oko inteligencije dobiva neke nužne okvire i podjelu na pitanja koja mogu biti sporna i na ona koja nisu sporna i raskrinkavaju one koji u cjelokupnu problematiku unose zbrku i negativne tendencije, od kojih Partija i narod ne mogu imati nikad nikakve koristi. Meni se čini da je suština tog problema takozvana inteligencija koja se pretenciozno nameće iza administrativno-političkog paravana.

Jedan historijski vid tog sukoba jest i takozvana 'đilasovština'. Naime, svi se mi dobro sjećamo kad je Milovan Đilas, usprkos svojim sumnjivim intelektualnim mogućnostima, bio mjera svima i svemu, kad je bio precjenjivan, i to u vrijeme dok je još bio živ pravi vrhunski intelektualac našeg pokreta Moša Pijade.

Naš obračun s Milovanom Đilasom nikad nije trebao imati, niti smije ubuduće imati, značaj obračuna sa svakim tko drugačije misli. Protiv takvog shvaćanja i upotrebe epiteta 'dilasovština' u tom smislu treba se odlučno suprotstavljati.

Đilasovština kao krilatica, ako se upotrebljava protiv svakog različitog mišljenja, može se pretvoriti u vrlo efikasno oružje protiv mišljenja uopće.

Naša Partija zabilježila je u svojoj historiji mnogo uspjeha, a istakao bih ulogu koju igra u progresu socijalizma u svjetskim razmjerima. Ulogu koju je odigrala u otporu protiv staljinizma kao i daljnje otkrivanje teoretskih i praktičkih problema razvitka socijalizma kao svjetskog sistema.

Naša Partija danas bilježi uspjeh u nastavljanju i razvijanju marksističke misli koji se respektiraju i izvan naše zemlje, iako je u toku revolucije izgubila cvijet svoje inteligencije. I ako se naša marksistička misao ponegdje javlja kao nedoučena, ponegdje kao učiteljska, a ponegdje kao profesorska, ipak je u svojim autentičnim ostvarenjima punokrvna i krči sebi put. Pojedinci koje ona pogađa predbacuju joj da je apstraktna, ali samim tim opovrgavaju svoju tvrdnju.

U svjetlu činjenica razvitka marksističke misli kod nas, bez pretenzija na neke naučne sudove, treba učiniti sve za njezin daljnji rast, a simptome subjektivnog i birokratskog gušenja naše partijske mase trebaju energično suzbijati.

U onom vidu u kojem problem inteligencije možemo prihvatiti kao problem rješenje možemo naći samo putem ocjenjivanja rezultata rada i doprinosa našem razvitku od strane naše inteligencije, bez upletanja mjerila koja tu ne spadaju.

Inteligencija koja na svom području daje respektabilne rezultate jest inteligencija koja nije problem, i posve razumljivo, ona je značajni dio naše društvene strukture. Time ne negiram sociološke osobitosti položaja inteligencije, ali ona zacijelo ne predstavlja neuralgičnu tačku u našem društvu.

U vezi s inteligencijom javljaju se neki problemi koje treba rješavati prema osnovnim intencijama našeg općeg razvitka što ih sadrži Program SKJ. Ako je riječ o tehničkoj inteligenciji, treba joj dati sve materijalne i ostale uvjete da dade velike rezultate za napredak nacije i te rezultate onda zahtijevati, odnosno uvjetovati mogućnostima pruženim od društva.

Što se tiče humanističke inteligencije treba je izjednačiti s tehničkom u svakom pogledu ako ne želimo da naše društvo postane tehnokratsko.

Posebnu pažnju treba posvetiti stvaranju mogućnosti više tehničke i humanističke naobrazbe naše radničke klase i tako postepeno ukidati razlike između fizičkog i intelektualnog rada. Naravno, to sve istodobno uvjetuje veću proizvodnost i razvitak.

III

Dosadašnja historija razvitka socijalističkih zemalja, kao i naše, daje nam obilje iskustava o tome kamo bi nas odvelo birokratsko učvršćivanje vlasti. Iako smo došli do spoznaje da se vlast može izgrađivati jedino ekonomsko-političkim sredstvima, nismo

time automatski nadvladali sve pozicije prošlosti. Danas, petnaest godina poslije osnivanja prvih radničkih savjeta u našoj zemlji, ne može biti govora o bilo čemu što bi direktno ukinulo već postignute rezultate socijalizma, u smislu restauracije starog društvenog sistema, i front problema ne nalazi se na toj strani, već naprotiv na strani bržeg, socijalističkog preobražaja vlasti. Iako je na VII kongresu naše Partije naročiti akcent bio na odumiranju države, ipak su u proteklom periodu same historijske činjenice međunarodnog života dokazale da vanjsko odumiranje države, dok još nisu nadvladane ni nacionalne pozicije, u historijskom razvitku treba da neko vrijeme pričeka. Međutim, dobiva na značaju unutrašnji društveni preobražaj vlasti u ime naroda, u vlast naroda, na što je akcenat stavio naš VIII kongres akcentuirajući pitanje najšire realizacije društvenog samoupravljanja.

U složenom procesu preobražaja, koji sadrži komponente teoretsko-idejnog i ekonomsko-političkog društvenog djelovanja, Savez komunista treba kroz svakog svog pojedinog člana da zauzima najnaprednije stavove u našem društvu da bi bio vodeća snaga društva, jer socijalizam kao objektivni historijski proces nalazi svoje nosioce među svim naprednim ljudima i nije i ne može biti ničija svojina.

U tom procesu smjer kretanja jasno i nedvosmisleno je potcrtao drug Tito svojom postavkom o vlasti koja treba da bude sluga naroda, a ne iznad naroda, koja misao je klasično marksistička. Iz ove Titove osnovne misli proizlazi i konzekvenca da ni vlast ne može biti ničiji monopol, bilo da se radi o pojedincu ili o društvenoj grupi.

Pozitivno je i normalno da progresivne političke ličnosti društveno-političkim radom stječu simpatije masa i da ih na taj način povezuju sa SKJ i njegovim programom u daljnjoj izgradnji i očuvanju tekovine revolucije, jer socijalizam ne negira čovjekovu ličnost, ali je negativno i nedopustivo da pojedinci vezuju ljude uza se upotrebom vlasti, što je jedan vid negacije ljudske ličnosti, upravo u socijalizmu.

U našoj dugogodišnjoj praksi nismo se dovoljno rukovodili zdravom metodom da se rukovodeći kadrovi kreću ne samo s nižih položaja na više nego s viših na niže. Time smo afirmirali malograđanski mentalitet po kojem je naprosto nezamislivo da netko napusti položaj na kojem više ne može da daje onu maksimalnu kvalitetu koja se iziskuje od svakog u trenutku dok je na nekom rukovodećem položaju.

Praksa koja nas je dovela do toga onemogućila je izbijanje istinskih kvaliteta kroz dijalektičko odabiranje preferirajući profil oportunizma i servilnosti.

Rotacija koja je trebala da posluži kao lijek toj pojavi ne daje do sada značajne rezultate jer se primjenjuje na one kadrove koji su se i prije rotirali, tj. raspoređivali po kriterijima personalnih službi.

Ako bismo u sklopu cjelokupne naše društvene strukture i stvarnosti potražili perspektivu jasnijeg izražavanja volje i uloge radničke klase, onda u prvi plan dolaze pitanja materijalnog položaja radnika, okvira i sadržaja samoupravnog društvenog sistema kao i realne izbornosti svih rukovodećih tijela, od najnižih do najviših.

Za jasnije izražavanje volje i uloge radničke klase potrebno je uvesti nove metode izdizanja kadrova iz redova radničke klase, čega nema i ne može biti u sistemu profesionalne političke strukture, jer ako netko iz tih redova i postane rukovodilac, on se tada uvrštava u sloj profesionalnih upravljača i prestaje biti ono što je bio.

Tako se ukazuje kao jedini izlaz za našu kadrovsku politiku iz uskog kruga personalne službe u deprofesionalizaciji naših političkih tijela.

Tako bismo došli do metode koja može garantirati selekciju kadrova i lišiti nas subjektivističkih osobitosti u ocjenjivanju ljudi.

Prilikom razmatranja materijalnog položaja radničke klase kod nas moramo definirati neke konstitutivne elemente te situacije. Stvarali smo ekstenzivnu privredu, tj. nisko produktivnu privredu, koja zapošljava mnogo radnika uz niske nadnice, i sada u trenutku preobražaja u intenzivnu privredu, tj. privredu visoko produktivnu s manje radnika i uz više nadnice, imamo kao popratnu pojavu socijalni vid te promjene, a to je da znatan broj radnika treba da ostane bez posla i opće smanjenje stope zapošljavanja radnika. To je socijalni moment napetosti koji ne možemo zaobići zadovoljivši se nalaženjem historijskih usporedbi i književnim asocijacijama. Činjenica da u jugoslavenskim razmjerima radnik radi za sebe jedan sat, a dva sata daje 'višak rada', dakle omjer 1:2, već čitav niz godina, jest ono što mora angažirati čitav SK na najveće napore i pothvate da se pokrenemo s te pozicije, jer saznanje da se revolucije baš ne moraju javljati uz takve uvjete ne može umiriti nikoga, a najmanje SK.

Na Savezu komunista je da nalazi ne samo nove metode nego i nove kadrove koji nisu opterećeni starim shvaćanjima i navikama. Zakoni ekonomskog preobražaja idu neumoljivom logikom svog procesa, ali nama to ni u kom slučaju ne daje pravo da se deklariramo ravnodušnošću prema socijalnim napetostima koje prate ekonomske razvojne nužnosti. Naprotiv, te nas pojave politički obavezuju da posvetimo svu svoju brigu za rješenje tih socijalnih konflikata. Naravno, rješenja u skladu s uvođenjem novog sistema ne treba tražiti u sredstvima i metodama starog sistema, nego baš otkrivanjem i realiziranjem onih novih mogućnosti čije sagledavanje ranije nije bilo izvršeno, pa prema tome ni realizacija nije bila ranije moguća.

Na kraju posebno bih izdvojio problem, po mojem mišljenju od najkrupnije historijske važnosti, a to je problem odvajanja i osamostaljivanja Saveza komunista kao organizirane, ali i slobodne političke svijesti društva od još uvijek nužno postojeće etatističke strukture, jer do sada pa sve od trenutka odvajanja i oslobađanja uvijek ćemo konkretno u praksi imati prevagu vlastodržačke komponente nad komponentom slobodne političke svijesti, dok god struktura vlasti apsorbira subjektivne snage Saveza komunista.

U tome mislim da i jest jedan od bitnih korijena nedovoljnog prisustva radničke klase u Savezu komunista, kao brojem tako i sviješću.

Sa svim postavkama u Izvještaju našeg Kongresa i referatu slažem se i založit ću se za njihovo ostvarenje. (nema pljeska).

Nastala je ledena atmosfera prema Vicku. Svi su naravno prepoznali da je njegova kritika uperena ne samo na Bakarića, nego na onoga koji ga drži na poziciji vlasti u Hrvatskoj. Dakle, na Tita kao „vlastodržačku komponentu". To je svima bilo jasno, ali su se morali praviti da ne shvaćaju i treba braniti baš samo Bakarića. Tako su se i pripremili i sutra na kongresu su nastupili s govorima protiv Vicka - Milutin Baltić, Mika Špiljak i Josip Šentija, što je bilo dogovoreno na sjednici Izvršnog komiteta CK SKH koju su sazvali jer je nastala „panika" poslije Vickovog govora.

Milutin Baltić je sutra nastupio protiv Vicka na servilan način prema ličnosti Bakarića, a prema Vicku je drsko imputirao koješta, potpuno ignorirajući argumente s kojima bi mogao polemizirati, kad bi se usuđivao. Očito, imao je zadatak svesti stvar na obranu lika i djela Bakarića i time zatvoriti prostor ključnim pitanjima koja je pokrenuo Vicko. Nakon usmene polemike s Baltićem koji je namjerno podvaljivački izazivao Vicka pred kongresom, konačno je Vicku odobreno da može dati odgovor. Sutra.

Predsjedatelj:

„Drugarice i drugovi, nastavljamo rad (14:35 sati). Na kraju prijepodnevne sjednice, poslije diskusije Milutina Baltića, drug Vicko Krstulović je tražio riječ. Kako je bila zakazana plenarna sjednica Kongresa, morali smo prestati raditi. Prema poslovniku koji smo usvojili, a to je poslovnik Kongresa, na plenarnoj sjednici Kongresa svaki delegat ima pravo da sudjeluje u diskusiji. U okviru jedne točke dnevnog reda svi govornici, osim referenta, mogu u pravilu diskutirati jedanput. To je u pravilu. Mi poslovnik možemo tumačiti i tako da određenom broju delegata ili pojedinim delegatima dajemo mogućnost da se jave u diskusiji još jedanput.

Predlažem da po drugi put damo riječ drugu Vicku Krstuloviću u trajanju od 15 minuta.

Slažete li se? (Slažemo se.)

Riječ ima drug Vicko Krstulović."

Vicko Krstulović:

„Drugarice i drugovi, u vezi s mojim jučerašnjim izlaganjem na koje je jutros drug Milutin Baltić, član Izvršnog komiteta CK SKH, dao svoju kritiku, smatram nužnim da odgovorim slijedeće.

Napomenuo sam u sinoćnoj diskusiji da sam o tim i sličnim pitanjima kao i nekim privrednim problemima iznio svoje mišljenje i na proširenoj sjednici IK CK SKH 1. travnja 1962. Iz čega proizlazi da svoje mišljenje i stavove nisam našao naprečac niti bez veze s našom stvarnošću. Budući da je drug Milutin otkrio da se javljam poslije boja, molio bih da mi kaže gdje sam ja to bio za vrijeme bojeva naše Partije, a onda bih ja njemu mogao postaviti isto pitanje da to nije ispod mog partijskog morala.

Što se tiče inteligencije koja se pretenciozno nameće ispod administrativno-političkih paravana rezultati njezina rada toliko sami za sebe govore da ja nemam što dodati i govoriti, a konkretno su se odrazili na primjerima gdje je ekonomska logika bila previđena. Također, ako je riječ o humanističkom djelu inteligencije onda je po mom tekstu tzv. inteligencija, onda su to oni koji su nas u mnogim pitanjima kulture i umjetnosti opterećivali promašenim konceptima.

U vezi bilo s čijim zaslugama prepuštam riječ drugu Baltiću, a svoje mišljenje o problemima i izmjeni našeg ekonomskog sistema iznosio sam bez primjese ličnog i ne mogu i neću da me se skrene sa suštinskih problema na razgovore o ličnosti.

U vezi s našom radničkom klasom i neposrednim proizvođačima nisam izgovorio mnogo riječi, ali bih upozorio na ono što sam ipak rekao. Citiram: 'Ako bismo u sklopu cjelokupne naše društvene strukture i stvarnosti potražili perspektivu jasnijeg

izražavanja volje i uloge radničke klase, onda u prvi plan dolaze pitanja materijalnog položaja radnika, okvira i sadržaja samoupravnog društvenog sistema kao i realne izbornosti svih rukovodećih tijela od najnižih do najviših.' I, citiram kraj svoje jučerašnje diskusije: 'Na kraju posebno bih izdvojio problem, po mojem mišljenju od najkrupnije historijske važnosti, a to je problem odvajanja i osamostaljivanja Saveza komunista kao organizirane, ali i slobodne političke svijesti društva od još uvijek nužno postojeće etatističke strukture, jer do sada pa i sve do trenutka odvajanja i oslobađanja uvijek ćemo konkretno u praksi imati prevagu vlastodržačke komponente nad komponentom slobodne političke svijesti, dok god struktura vlasti apsorbira subjektivne snage Saveza Komunista.

U tome mislim da i jest jedan od bitnih korijena nedovoljnog prisustva radničke klase u Savezu komunista, kako brojem tako i sviješću.'

I na kraju drug Milutin je ustvrdio o mojoj diskusiji da ona nije u duhu odluka VIII kongresa. Ja sam se uvijek nalazio dosljedno i ubuduće ću se nalaziti konzekventno na liniji naše Partije. Hvala.(nema pljeska)."

Nije na ovome završeno. Javio se Mika Špiljak, član IK CK SKH i predsjednik Izvršnog vijeća (vlade) SR Hrvatske. On je, pored ostalog, rekao i ovo:

„Drugarice i drugovi, spremio sam se za jednu temu, ali je zbog diskusije druga Vicka Krstulovića u Organizacionoj komisiji kojom je dovedena u pitanje cjelokupna privredna politika republike na nekim područjima potrebno (s obzirom na posao na kojem radim) da kažem nešto o tome. Naime, drug Vicko je diskutirajući o nekim privrednim pitanjima između ostalog rekao ovo: ' ... pomorstvo, jadranska orijentacija, neki vidovi međunarodne podjele rada, saobraćaj i turizam, pitanje pariteta iseljeničkog dolara i dinara, aluminijska industrija, željezara na moru itd. - to su problemi koje Hrvatska nije shvatila i za čije se rješenje nije zalagala u okviru i interesu Jugoslavije.'

Time je dana kompletna ocjena dijela privredne politike u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj.

Tu je riječ o jadranskoj orijentaciji, ali bilo bi pogrešno govoriti o jadranskoj orijentaciji koju bismo suprotstavili orijentaciji u drugim republikama gdje se govori o podunavskoj orijentaciji, pa bi se javila posavska orijentacija, pa slavonska orijentacija itd."

Ovo je izgovorio pred kongresom Mika Špiljak. Nije Špiljak problem već činjenica da čovjek takvih umnih mogućnost vodi Vladu Hrvatske.

Sam Špiljak najbolje je potvrdio Vickove ocjene da „Hrvatska nije shvatila jadransku orijentaciju".

U nastavku je dodao i to da Izvršno vijeće SR Hrvatske nije usvojilo prijedloge da ostane Sekretarijat (ministarstvo) za saobraćaj i pomorstvo -„ali smo smatrali da to nije nužno u ovoj situaciji". On vodi hrvatsku vladu i ukida ministarstvo pomorstva, jer „nije nužno". Tako Špiljak pred kongresom. No, da ne bude zabune, nije hrvatska vlada prva učinila ovakav potez.

Ministarstvo pomorstva FNRJ ukinuto je još 1953. godine! Država Jugoslavija nikada nije ni osnovala ministarstvo brodogradnje, ili ministarstvo turizma, što sve jasno govori da

stavovi i ocjene Vickove imaju čvrst temelj u neoborivim argumentima. Baš to ljuti male vlastodršce, Titove i Bakarićeve pomoćnike, zato pokušavaju stvar prevesti na teren ličnih odnosa, umjesto rasprave o privrednoj budućnosti Jugoslavije. Rukovodioci Hrvatske upravo o tome ne bi htjeli raspravljati, već su prešli na „nacionalnu ekonomiju“, što je i Špiljak potvrdio stavom da bi koncept jadranske orijentacije, kao navodno hrvatski, bio antagonistički prema „orijentaciji u drugim republikama“! Što je neinteligentan pokušaj podvale čovjeku koji zastupa jugoslavenski interes.

Špiljak i ostali nisu se usudili javno polemizirati s Vickovim stavom, svakome razumljivim, koji je iznio pred kongresom, to su problemi koje Hrvatska nije shvatila i za čije se rješenje nije zalagala u okviru i interesu Jugoslavije. Sve je to beznačajno ako se lokalistički shvati i podržava, kao što nam je praksa pokazala. Ti problemi zahtijevali su i zahtijevaju jugoslavensku interpretaciju, jer što je ekonomski dobro za sve je dobro i obratno.

Tako je na kongresu komunista Hrvatske odbačena koncepcija razvoja Jugoslavije, koju je dao Vicko. Bile su direktne posljedice 8. Kongresa SKJ, koji je usvojio liniju da nacija raspolaže viškom rada, a ne radnička klasa koja ga stvara. Tu je nastao brodolom jugoslavenske ideje i tekovina revolucionarne borbe radnika i seljaka Jugoslavije. Vlastodržačka komponenta u SKJ, na čelu s Titom, pokazala se spremnom za sve idejne zaokrete s ciljem da se i dalje održi na vlasti. Za razliku od Tita i njegove vrhuške, Vicko je već 1962. jasno rekao da je politička birokracija i odgovorna i kriva za stanje u Jugoslaviji i da generacija koja je dobila rat i ostvarila pobjedu treba da ode s vlasti.

Time je Vicko ugrozio vlastitu poziciju i budućnost članova cijele obitelji, jer od tada ide Titova, dotad prikrivana, netrpeljivost prema Vicku.

Sasvim suprotnu sudbinu ima poslušni aparatčik kakav je Mika Špiljak. Pošto je branio hrvatski koncept nacionalne privrede, branio Bakarića, čime se pokazuje lojalnim Titovom trajnom izboru, tako Špiljak postaje i predsjednik SIV-a (Savezne vlade Jugoslavije), a po smrti Bakarića 1983. ulazi na njegovo mjesto u Predsjedništvu SFRJ.

Pored Špiljka, Vickom su se bavili, agresivno, i Josip Šentija i Čedo Grbić.

MAKSIM KRSTULOVIĆ

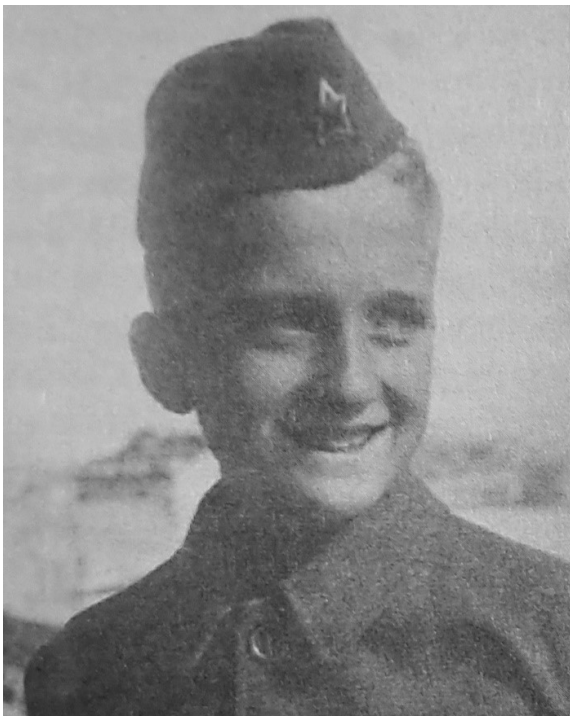

Maksim 1945.

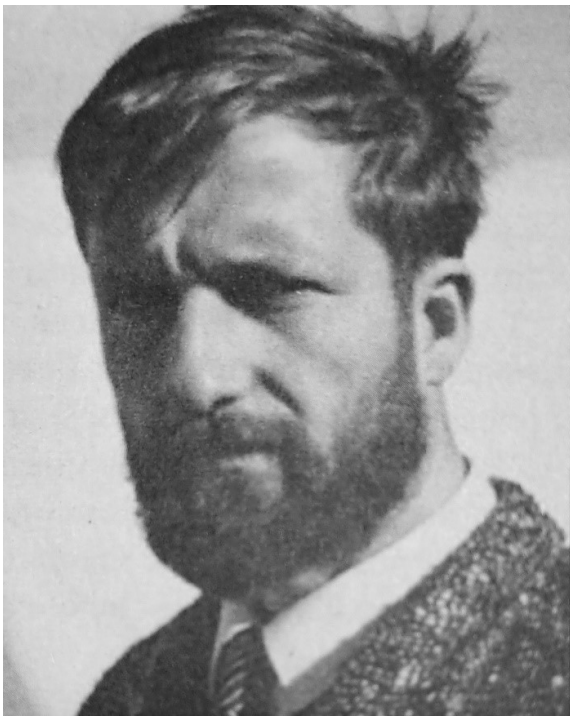

Maksim 1968.

Maksim 1972. piše ono o čemu govori Berlinguer tek 1981! POVIJESNI NEUSPJEH!

Vicko je bio sposoban UČITI OD MLAĐEG - Maksim ga je ohrabrivao i pomagao i radikalizirao!

U prvom broju obnovljene serije časopisa *Vidik*, u svibnju 1972.[42], Maksim je napisao uvodni tekst

Maksim Krstulović:

„JOŠ JEDNOM NA POČETKU

VIDIK se od pojave 1954. do danas javio u dvije serije, s prekidima što su se zbili, prvi 1965. do 67. i drugi, sadašnji, 1971 - 72. I tako obilježili dvije VIDIKOVE etape.

Novi VIDIK, treće serije, nastaje poslije prekida izazvanog nacionalističkim brodolomom Uredništva druge serije. Kao časopis čiju tradiciju (ime) nastavljamo, VIDIK traži od nas da mu posvetimo i iz dubljih razloga nekoliko riječi priznanja i s mnogo više razloga riječ kritike. Zaista, razlozi te riječi o VIDIKU mnogo su dublje od površine formalne obaveze, nalazeći se u sferama određenja realizacije oblika i svrhe časopisa. Zato, i riječima priznanja i riječima kritike namijenjujemo smisao sagledavanja razine s koje će započeti svoju avanturu novi VIDIK.

[42] *Vidik* br. 1, Serija III, godina XIX, svibanj 1972. Urednici: Arsen Bačić, Maksim Krstulović, Srećko Lorger, Mirko Prelas, Boris Vušković // odgovorni urednik: Mirko Prelas // korektor i lektor: Mate Raos // meter: Rozario Bolanča // p&d Maksim Krstulović // izdavač: Nakladni zavod Marko Marulić.

Od početka do danas, na kulturnom planu Splita VIDIK je bio obzorom na kojem su se ocrtavale i oblikovale različite literarne, kulturne i društvene vrednote, najprije sredine u kojoj je nastao, a potom i šire.

Svakako, najveći je značaj VIDIKA u tome što je bio jezgra živosti i okupljanja, koje se polagano, ali ipak širilo, makar i na uštrb kvaliteta. To je okupljanje pored niza problematičnih pojava donijelo i ostvarenja od neosporne vrijednosti, kao na primjer pojedina izdanja biblioteke. Biblioteka sama je jedan takav uspjeh, jednim naslovom (recimo E. Pound) potvrđen na najbolji način, da bi odmah zatim bio do kraja kompromitiran slijedećim (M. Smoje).

To što je VIDIK bio nukleus okupljanja mladih talenata i prostorom njihove afirmacije s odlikama živosti i prisutnosti u vremenu, a ponekad i angažiranosti, to je osnovica za pozitivnu ocjenu.

No, kako sve što je našlo mjesta u VIDIKU nije bilo realizacija tako idealnih odlika, nego je dobrim dijelom praksa Uredništva druge serije polučila i neočekivane, pa i posve neželjene rezultate, to je razlogom da se upustimo u funkcionalno zasnovanu kritičku procjenu u traženju one razine s koje NOVI VIDIK polazi.

Nedosljednost

Negativne značajke VIDIKA druge serije uskom vezanošću za nepovoljne razvojne tokove u društvu, dosegavši točku pretvorbe u antisocijalističko djelovanje, čine prosudbu uzroka i posljedica nezaobilaznom, isto kao i procjenu nastale situacije.

Formalnom analizom strukture časopisa logički ćemo ući u suštinu spornoga. U strukturi časopisa: književnost, umjetnost, suvremeni problemi, ovi posljednji odigrali su presudnu ulogu, budući da su upravo oni tretirani na vrlo sporan način. Književnost je onaj dio strukture časopisa čijoj realizaciji, iako se ne mogu izbjeći mnoge zamjerke, isto se tako ne može gledano u cjelini poreći da je realizirana bez onih padova koji su drugdje obezvrijedili i ono uspjelo. Vjerojatno smo najbliži istini kad kažemo da je taj uspjeh u mjeri i karakteru bio poticajnog intenziteta. Umjetnost, kao drugi stavak u strukturi časopisa (kao species likovna i dr. izuzev književnost) ostala je tek u zaglavlju časopisa, ne postigavši ni na koji način zamjetljive prisutnosti. Viđen u rasponu cijele druge serije, tretman suvremenih problema očitovao je kao temeljnu osobinu nedosljednost, tj. lažnu angažiranost. Smjerajući vidljivije k angažiranosti, tamo negdje od 68., s kulminacijom 71., njen tok išao je nevjerojatnom krivuljom, slikovito rečeno, ali i doslovno od Herberta Marcusea do Marka Veselice, od 'Pariškog juriša na nebo' do Čičkovih sveučilištaraca, od PRAXISA do nacionalizma. Ostvaren je taj razvoj, po formi površno, po suštini neistinito.

Tu konfuziju vrlo je nezahvalno razjašnjavati, pa i nemoguće racionalno raščlanjivati, jer joj je u osnovici iracionalnost prirode onih koji su je tvorili. Jedno je ipak jasno: plasirajući u naš intelektualni prostor istovremeno i u istoj ravnini PRAXIS, H. Marcusea, M. Veselicu, I. Pederina i dr. označili su taj prostor kao područje u kojem je intelektualnost kao uvjet mogućnosti discursa o problemima suvremenog svijeta izostala od samog početka.

Ta minorna intelektualnost u službi nacionalističkoj političkoj eliti u funkciji, koje li ironije, intelektualne avangarde, jeste ono što sačinjava sinergiju lažne angažiranosti.

U toj sinergiji stoji i objašnjenje kako i zašto je došlo do toga da nam ta gospoda-drugovi desno nametnu kao lijevo. Ne vrijedi govoriti o onima koji taj hokus-pokus ranije, a možda ni sada nisu shvatili (na ovom mjestu bilo bi to gubljenje vremena). Vrijedno je reći nešto o koncipiranju i kreatorima, kao uvod u obračun s njima. Naravno, obračun u intelektualnom, dakle lijevom području, jer brahijalno područje kojem su upravo počeli otvarati vrata, neminovno ostaje desno od nas, na njihovoj strani.

Ostajući u području jezika, moramo utvrditi da ni koncepcija ni kreatori nisu potekli iz njega, već su se u njemu prikrili.

Kontrarevolucija

'Kako je žilava glupost kad ima
socijalne korijene.'
Lav Trocki
(Gruzijska žironda kao politički tip)

Gnijezdila se ona već poodavno. Ponikla na mnogo širim društvenim razinama odredila je i evoluciju angažiranosti o kojoj govorimo. Mimikrija njene stvarne prirode išla je putem pokušaja da se tretiraju zbiljska pitanja imanencije socijalističkog kretanja, da bi u slijedećoj etapi, posredstvom intelektualne mistifikacije bila zamijenjena nacionalističkom mitomanijom, što se na društvenoj razini ubrzo razotkrilo kao eminentni antikomunizam i pokušaj da se iznutra osvoji vlast. Angažiranost VIDIKA, koji je pratio tu razvojnu liniju dovela je časopis u krizu intelektualne, idejne i estetske naravi i preko toga do potpune irelevantnosti.

Pri pokušaju da kažemo pravu riječ o koncipiranju i kreatorima skretanja što je vodilo nestanku socijalizma i kao nominalnog oblika društva, moramo se prisjetiti Marksove misli da društveno biće određuje i društvenu svijest.

Imajući to na umu, otkrit ćemo da antikomunizam u Jugoslaviji nije nimalo slučajno uzeo oblik borbe za vlast kroz postojeće političke strukture, a posebno kroz postojeću strukturu vlasti.

Desno nikada nije ni nastajalo ni išlo usuprot same prirode vlasti, jer je ono u svojoj suštini volja za vlašću po sebi. Zbog toga, kada naša vlast i politika ostaju pri sebi samoj, onda prestaje biti naša, jer mijenja svoje društveno biće i izmijenivši tako dio svoje prirode, mijenja svu svoju prirodu. Društveno biće desnoga oživjelo je tako u strukturi vlasti bez primjetnog prevratnog napora. Ostalo mu je, kao glavi, da pronađe svoje političko tijelo.

Glava i tijelo su se, vođeni unutarnjim, dubokim i snažnim klasnim magnetizmom uzajamno pronašli. Pronašli su se na području nesposobnosti našeg društva da izvrši djelotvornu kritiku vlastite prakse s pozicije unutar komunističkog pogleda na svijet. Bila je to i ostaje prva pretpostavka nastupa desnog fenomena u društvu kao relevantnog političkog činioca. Prva pobjeda i javna platforma s koje se najavio program desnice, bilo je proglašavanje društvenim neprijateljem br. 1 lijevih oblika mišljenja, u našem 'lijevom' društvu.

Na tom čudovišnom fenomenu tj. sindromu društvenih kontradikcija starom više godina, tada još mlada desnica isprobala je svoje mliječne zube i za svoj račun se uvjerila da je izmijenjena svijest značajnog dijela strukture društva fait accompli.

Dio političke elite snagom te činjenice, sada već na kormilu tog kretanja suzbija i izigrava ciljeve reforme (ako je ikada te ciljeve zbiljski i mislila), manipulira revolucionarni impuls 68., i na kraju drsko i ne naročito prikriveno vrši zamjenu klasne teze 'nacionalnom' tj. nacionalističkom Treba se za časak zaustaviti i objasniti da je kontrarevolucionarno zamijeniti klasnu tezu i samo nacionalnom, jer je i ona uperena protiv radničke klase, tek što ne predviđa klasična nacionalistička divljanja, ali uvijek podrazumijeva restauraciju. Ovaj tip političkog razvoja u Hrvatskoj je samo dostigao najzrelije forme, i to zbog specifičnih razloga, koristeći dijelom i objektivnu argumentaciju s područja defektne tj. neuravnotežene i neracionalne ekonomske prakse unutar Federacije, kojoj je debelo doprinijela upravo nacionalistička elita, sad jednih, sad drugih, nacionalnih boja, naravno više ona koja je imala više boje.

Svoj međusobni obračun htjeli su nametnuti ovom društvu kao povijesni zadatak, uz milozvučne podoknice nacionalnim radničkim klasama. Tek klasno potučene do nogu, one će se povući podvijena repa svaka u svoj nacionalni tor, i u njemu polako nestati.

U novi politički subjekt nastao uspješnim spajanjem glave i tijela, glava (dio političke elite) unijela je osim socijalističkog alibija, još i staljinističku kadrovsku metodu dosad neviđene efikasnosti i primitivnosti, dok je tijelo donijelo dušu - antikomunizam u eufemističkom liku masovnog pokreta.

Nije pitanje samo pravednosti nego i ljudske svrsishodnosti utvrditi da je kompozicija pokreta zahvatila i mnoge u zabuni. Ima mnogo elemenata koji govore da je raspon išao do tragičnih i žaljenja dostojnih zabluda što se očituje u identifikacijama, koje se kreću od gostioničarske malograđanštine, svrstane iza bana Jelačića, do svojevrsnog blankizma (Louis Auguste Blanqui) sebeljubivih lidera (malih, kao i velikih), inteligencije iz spavaćih kola - salonskih revolucionara, čije su pretenzije bez ikakvog pokrića u materiji povijesnih činjenica.

Nažalost, sve je to potpuno pomračilo pozitivne vidove povećane društvene i kulturne živosti. Utoliko je potrebnije, iako još teže, ispuniti imperativ koji se ne smije zaobići, da se u oslobađanju od nametnutog, ne dopuštajući novu mimikriju, ipak ne izbaci i dijete s prljavom vodom. Samo širina revolucionarnog duha u mišljenju i djelu može stvarno i efikasno suzbiti zastrašujuću uskoću nacionalističke svijesti, koja je našla svoje socijalne korijene.

Teze

Suzbivši bespoštednu kritiku svega postojećeg, kao uistinu najopasnijeg protivnika (karakteristično je da je u ovom slučaju i argumentum ad hominem ispravan jer precizno odgovara, naime dio elite je ušao u strukturu vlasti preko zasluga iz borbe protiv bespoštedne kritike svega postojećeg), izigravši reformu i pomoću neokapitalističkih slojeva (white collars) koji su ojačali na izigranoj reformi, izmanipuliravši revolucionarni elan 68., mistificirajući odnos klasno-nacionalno, dio političke elite, birokracija i tehnokracija manje više u cjelini, kao i malograđanština probuđena standardom, da bi prikrila suštinu svoje manipulatorske uloge kako na

području materijalne proizvodnje tako isto i na duhovnom planu, pošla je putem liječenja masa od 'revolucionarnih iluzija' nudeći im homogenu nacionalnu državu kao čarobni štapić, koji rješava sva pitanja do tada nerješiva.

Ovu, par excellence antikomunističku tezu prihvatili su i oni komunistički desperateri, koje je vlast, kao nova ljubavnica lišila i posljednjeg djelića političkog razuma.

Doprinoseći ponajviše krizi, a ne rješavanju društveno proizvodnih odnosa, tj. zaoštravajući svojim djelovanjem krizu društvenog razuma, sada, nacionalisti još jednom ucjenjuju sve napredne ljude, a posebno komuniste, vlastitom domovinom, lansirajući tezu o izdaji domovine od strane komunista, zaboravljajući da izdaja jednog naroda nije nikada bila, pa ni danas nije, stvar poetske sublimacije ili filozofske transcendencije, već povijesne izvjesnosti, ne pitanje intelektualno-moralizatorske konstrukcije, nego političko povijesne i ljudske djelatne realnosti. A u toj povijesnoj realnosti upravo je nacionalistima polazilo za rukom više puta da izdaju domovinu na način koji nije dopuštao nikakve sumnje, od bana Jelačića do Ante Pavelića i onih koji su je sada bili spremni osamiti ili preprodati Zapadu ili Istoku, svejedno, za svoje vlastodržačke fotelje i besklasni prosperitet, odnosno restauraciju.

U segmentu povijesti u kojem komunisti nose odgovornost za sudbinu hrvatskog naroda, postoji generalna argumentacija za komuniste kao prve uspješne borce za pravo hrvatsko narodno pitanje, onako kako ga je povijest postavila, a ne samozvani prophete mutna uma i još mutnijih namjera. Komunisti su se ne samo borili, nego i izborili za opstanak i slobodu svog hrvatskog naroda. Time su između ostalog dokazali i svoju nacionalnu tezu kao ispravnu i nema razloga da to uvijek i ponovo ne urade. U rješavanju onih neravnopravnosti političkog ili ekonomskog tipa, koje su postojale i onih koje još postoje u okviru Federacije, nacionalisti nisu nikada konstruktivno surađivali, već su iza toga sistematično pripremali busiju za prepad na socijalizam. To je generalna i jedina stvarna pozicija svakog nacionalizma u Jugoslaviji i njegov istinski cilj. To je ono što ih obilježava kao smeće povijesti.

Iznoseći anti-internacionalističku tezu, i argumentirajući je primjerima izopačenog internacionalizma, dokazali su jedino svoje intelektualno nepoštenje i anti-kulturnu prirodu, jer i politika i kultura danas više nego ikada, ako nije stanovnik svijeta, onda je i po riječima Vlade Gotovca (VIDIK 13/14 - 69) ono što 'oduzima naciji mogućnost veličine, svodi je na provinciju historije, na njezin rukavac pun zlobe'.

Kontraverze našeg vremena

Najaktualnijom svakako se čini konfuzija lijevo-desno, koja pored svoje naoko besmislenosti ima duboki smisao što se krije u složenoj političkoj morfologiji našeg vremena.

Hipertrofičnost političkih oblika samo je drugo lice povijesne anemije klasičnih desnih i još više lijevih formacija. Tome je mnoštvo uzroka, ali je naročito zanimljiv po svojoj nimalo bezazlenoj funkcionalnosti moment približavanja desnog i lijevog na razini vlasti. Tu se oni često ne daju razlikovati, jer ponekad razlike zbilja i nema ili je nebitna. Najčešće se javlja pak konfuzija tih pojmova u vidu namjerne zamjene termina s određenom svrhom. Primjera ima širom svijeta bezbroj, a kod nas smo koliko jučer imali eminentno desničarsku grupu koja se naprosto sama proglasila lijevom hrvatskom

inteligencijom po uzoru na svog 'poslodavca', političku kliku, koja je sebi uzela revolucionarnu aureolu Augustea Blanqui-a.

Viši slojevi našeg modernog društva 'otkrili su' da se može (oni bar u to vjeruju) narod žedan preko vode prevoditi poklanjajući mu s vremena na vrijeme verbalnu spektakl-revoluciju i pri tom proizvode lavinu terminoloških podvala na relaciji lijevo-desno.

Za nas je posebno važno uočiti da su te zamjene moguće i djelomično efikasne, jer je desnica uspjela blokirati kulturu na poziciji čekanja dok se razviju proizvodne snage. Kako su kultura i socijalizam sinonimi (ili možda nisu!?) to ta famozna formula znači drugim riječima da i socijalizam ima čekati.

Dakle, kontraverze desnog i lijevog traže od nas sposobnost čitanja modernih političkih code-ova. Temeljna kontraverza ostaje: kritika ili apologija postojećeg (po ovim posljednjim jedino mogućeg). Do sada, prevlast je imala apologija, pa je tako zaboravljena revolucionarna utopija kao budućnost - nemoguće - moguće i ostaje nam prošlost kao sadašnjost, jer usprkos bujnosti kritike na verbalnom planu, nije došlo do djelatnog obrata u vremenu.

Politika provodeći eshatologiju pragmatički, postajući sama sebi svrhom zagubila je imanenciju. Taj zapleteni proces, neporecivo realan, dovodi nas do napuštanja cilja, odnosno njegovog smještanja u sferu čiste iluzije. Taj sukob egzistencije i esencije nije moguće razriješiti ni teoretski ni praktički amelioracijama koncepta koji za svoju osnovicu ima odlaganje krize.

Prapočela

'Onaj koji revoluciju ne vodi do kraja,
priprema vlastiti pad.'
Saint-Just

Netko je duhovito primijetio da se idući uvijek lijevo, najzad dođe sasvim desno. Oni pak što su nas vodili stalno u desno, ali ne samo na riječima, tvrdili su pri tome da ćemo doći lijevo. Stvari nisu ostale međutim ni na frazi ni na parafrazi ove duhovite dosjetke, nego se desilo, da smo idući stalno udesno došli do destrukcije socijalizmu imanentnih vrednota.

Pomanjkanje vizije za cijelo društvo i njeno supstituiranje vizijom grupnog programa bijelih ovratnika i političke elite uz svođenje samoupravljanja na verbalnu dekoraciju, vodilo nas je i vodi iz jedne krize u drugu.

U času ovakvog materijalnog i idejnog stanja društva, upotpunjenog potrebnim detaljima političke analize posljednjih stavova političke elite, koja čini napore da izmijeni svoju ulogu, ali kojih ishod još nije saglediv, još jednom se novom ozbiljnošću postavlja pitanje već postavljeno iz područja umjetnosti (posebno književnosti) o politici u kojoj nema više ničega osim praktičkog, koja je sama sebi svrhom, a koja nas je kako vidimo povijesno, dakle teoretski i praktički dovela do iščezavanja socijalizmu imanentnih vrednota.

Udaljavanje od prapočela pokriveno i prikriveno nepreglednim naslagama verbalizma, morfološki i esencijalno određuje našu situaciju već niz godina i ne može

biti ni u kojem slučaju prevladano bezbrojnim modifikacijama odnosa teorije i prakse koji se u stvarnosti ne pokrivaju i zatim ne kritiziraju djelotvorno po Marxovom principu bespoštedne kritike (kritike-prosudbe op. p. za one koji se plaše pojma kritike, jer ni u dvadeset i pet godina socijalizma nisu stigli obavijestiti se da riječ kritika ne znači prostu negaciju već prosudbu) svega postojećeg.

Nema sumnje u pitanju je inteligencija revolucije, kao kolektivni um. U tom kontekstu mišljeno, revolucija raspolaže vlastitom sudbinom, tek ukoliko je toga svjesna, i utoliko je uopće revolucija, jer revolucija jeste samo potpuno raspolaganje sudbinom.

Kultura revolucije - revolucija kulture

Revolucija svoju prirodu ne ostvaruje tek u cilju ili budućnosti, već u sebi samoj u činu, tj. u sadašnjosti, a cilj joj je zapravo rasprostranjenje te njene prirode na cijelo društvo, njen pravi i potpuni medij.

Zbog toga, čekanje da se razviju proizvodne snage, pa da tek tada kultura u socijalizmu dođe na red, tako je golema glupost, da se u njoj gubi čak i sama mogućnost socijalizma, makar i kao projekta. Ovakav zaključak nam se nameće ako imalo pažljivije sumiramo značenje našeg tridesetogodišnjeg iskustva u čekanju. Upitajmo se još što se bitno izmijenilo u odnosu buržuja i proletera od vremena recimo Pariške komune (1871) do danas? Ništa! Odnos ekspropriranog i eksproprijatora je u potpunosti sačuvan, a razvojem (tim uzrokom čekanja) velikim (većim od svih predviđanja) sredstava za proizvodnju nije se za proletera ama baš ništa izmijenilo, a najmanje na kulturnom planu.

Ne gubeći iz vida simultanost pojava i njihovo međusobno neraskidivo u prvom redu vremensko strukturiranje na način kako to čine, volens nolens, naši 'lijevi desničari' postaje nam jasno da nikakvim čekanjem jednog odvojenog toka bilo čega pa i razvoja proizvodnih snaga, neće biti dočekana pretpostavka ni kulture ni čega drugog, jer time samo nastupa diskontinuitet uvjetovanosti, tj. u cjelini toka javlja se dijahronija umjesto sinhronije.

Zato kultura revolucije, kao kultura radničke klase ne može čekati, jer je to sine qua non uvjet izvršenja njene povijesne zadaće ukidanja podjele na intelektualni i fizički rad i istovremeno prevladavanje stare zablude o posebnoj proleterskoj kulturi.

Pitanje: što raditi i novi Vidik

Polovičnost, koju susrećemo svud oko nas, naš je prvi i posljednji neprijatelj. To je ono što i moguće čini nemogućim, što sve pretvara u mučan san. Ne računajmo na još jedno buđenje. Oduzmimo riječ onima što nam uz jednu istinu nude i jednu laž, kao trgovac privagu, jer istina je misao bez ostatka i bez rezervne pozicije za čovjeka.

Zadaću novog VIDIKA vidimo u tome da bude riječ novih generacija u razgovoru sa svijetom. Taj razgovor moguće je započeti jedino na materinjem jeziku jer u njemu žive naša pitanja. Kada naša misao, čovjekov zavičaj (pravi) dosegne granice svijeta, što u našoj kulturi nije nepoznato, naći ćemo se na razini odgovora.

Da bismo bili dio sudbine svijeta, svoja pitanja moramo rješavati razumom svijeta, kojemu je naš čovjek bivao i izvorom.

VIDIK pripada onima što u sebi nose novi vidik, kao dio svijeta kojem pripadamo, jer nam nacionalistički dlan nije zaklonio sunce.

U provinciji povijesti svaka bitka je izgubljena, i zato je jedina mogućnost pobjede u pobjedi nad tom provincijom.

Svijet pripada nama toliko koliko mi pripadamo njemu.

PITANJE O PROSTORU AKCIJE[43]

Razgovor i razmišljanje o biću masovnog pokreta pretpostavlja upitanost o političkom prostoru u kojemu se javio, o društvenom tkivu u kojemu se taj pokret oblikovao.

Videći ne samo formalno-logičku analogiju sa zakonom o neprobojnosti materije, tj. njegovo svojevrsno prisustvo u prostoru političke akcije u društvu, što se iskustveno iskazuje svakog časa, čini mi se očitim da jedan te isti prostor političke akcije ne mogu ispunjavati istodobno dvije suprotne, potiruće političke akcije, iz čega proizlazi da ga jedna mora napustiti ili biti istisnuta da bi druga njime ovladala.

Takva upitanost o prostoru pojave oblikom je što tek naznačuje i predviđa zainteresiranost za pravi smisao njezina nastanka. Interesom za taj smisao, čini mi se, određuje se i karakter zanimanja i odnosa prema posljedicama i uopće prirodi pojave.

Pitanje napuštenog prostora, ili pak izgubljenog, potiskivanjem, mogućim odgovorima vodi nas vrlo udaljenim toposima odluka.

Dakle, nitko se pametan više ne može pitati, da li jest ili nije u pitanju akcija masovnog pokreta opstojna. Pitanje odsutnosti virilne komunističke akcije u društvu također više ne predstavlja pravo pitanje.

Pravo pitanje tek glasi: kako, i još prije, zašto je do toga došlo?

Povratak tim udaljenim toposima vjerojatno bi bio najveći napredak naše znatiželje i najbolje kompletiranje mogućnosti odgovora. No, tada se ponovno otvara ponorno pitanje: je li povratak tomu, pravom toposu pitanja moguć, tj. odgovara li podjednako svačijoj znatiželji? Razgovor o svrhama znatiželje možda bi bio najkraći put, ali najkraći nije uvijek i najlakši put.

Nešto, možda manje opasno, iako na istom tragu, bilo bi razmišljati o dugom vremenu bez pitanja.

Dugo vrijeme bez pitanja, tj. bez percepcije, poput sunčanog sata okrenulo se u vrijeme pitanja bez kraja, a bez pravog početka.

** * **

Implicitan odgovor naći ćemo u odgovoru na pitanje: što se ima smatrati sadržajem virilne komunističke akcije u društvu? Na nekoj općoj, teoretskoj razini odgovor je, pretpostavimo, poznat, naime to je diktatura proletarijata. Za nas, dakako, odgovor bi morao biti mnogo manje općenit i jest uistinu neusporedivo manje poznat. Ovako približavanje odgovoru nipošto nije njegovo odgađanje, nego njegovo pripremanje.

---

[43] *Vidik,* br. 4/5, Serija III, Godina XIX, kolovoz/rujan 1972.

U našem slučaju (i ne baš samo u našem slučaju) odsutnost virilne komunističke akcije u društvu nije isto što i jednostavno odustajanje od diktature proletarijata koje, uostalom, nikad nije objavljeno.

Peripetija sadrži dvije bitne faze. Prva je primjena diktature proletarijata na planu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, a druga je pokušaj organiziranja proizvodnje.

Spomenuta dva stupnja imaju neuklonjive međusobne veze i implikacije. Najbitnija je ona da razina dostignuta u prvom odjeljku determinira apriori vanjske granice u drugom, osim što ima i unutarnjih implikacija.

Stupanj primjene diktature proletarijata na planu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju u nas je nesumnjivo bio u skladu s povijesnim, ali na planu pokušaja organizacije proizvodnje - pojavom demagogije kao jednog od postulata organizacije proizvodnje - možemo smatrati da je započela i organizacija i nacionalizma i masovnog pokreta. A to, doista, nije počelo tek pred dvije, tri godine.

U strukturi organizacije proizvodnje uloga i odnos intelektualnog i fizičkog rada nisu pronašli bitno novi međusobni odnos, i preko toga položaj unutar cjeline. Osnovna napetost je sačuvana unatoč ublaživanju u sferi reprodukcije društveno-klasnog odnosa, dok je u sferi čiste organizacije proizvodnje intelektualni rad bio zapostavljan u svojoj primarnoj domeni za ljubav nekih primitivno socijalno-pedagoških premisa. Prijelazom na tržišnu privredu bez određenih 'kritičkih' pretpostavki, reprodukcija klasnog odnosa započela je novom snagom, a djelovanje joj je 'ublažilo' kako socio-psihološka akcija, tako i realnije reguliranje vrijednosti intelektualne premise proizvodnje. Zaključak je da nije uspjelo realiziranje uloge intelektualnog rada na čisto stvaralačkoj osnovi, nego se pribjeglo posrednoj ulozi tržišta koje, međutim, sekundarno mijenja, unapređuje ulogu intelektualnog rada, a primarno reproducira klasne odnose.

Budući da se nije diktatura proletarijata realizirala kao diktatura rada, stvaralačkog rada, nego se ponovno javila prometna vrijednost rada u kojoj se kao najvrijedniji rad javio 'posrednički rad', otvorio se proces klasnog raslojavanja.

U tom negativnom trendu politički se zasnovao nacionalizam kao nudilac novog tipa organizacije društva, tek naizgled, jer je njegova antikomunistička priroda već zasnovana tim negativnim trendom, a on je na njoj samo porastao novom snagom.

Oportunizam kao slobodni prostor svake antikomunističke akcije

Politička revolucija kao faza oduzimanja vlasti od buržoazije očito ne završava onda kada se činilo da završava. Njezin pozitivni voluntarizam ima određenu i vrlo važnu ulogu i u fazi organizacije proizvodnje, ali presudno pitanje postaje koji oblik treba da uzme, jer u tom trenutku oblik postaje apsolutno identičan sa sadržajem. Njegovu važnost potvrđuje i činjenica da je on prva meta još neiščezlog klasnog protivnika.

Uzmak pred tim napadom, nastao s razloga nesposobnosti uspješne realizacije toga nužnog voluntarizma ili pak direktno pod uplivom napada, jest oportunizam kao slobodni prostor svake antikomunističke društvene akcije.

Oportunizam jest ona svima dobro poznata meka volja, koja odustaje pred svakom teškoćom i propovijeda obilazak prepreka, kao subjektivnu alternativu svakom naporu i riziku. Oportunizam je tako prethodnica kontrarevolucije, štoviše, njezina peta kolona.

Subjektivno, oportunizam je nesvjesni uzmak, dok je objektivno izdaja kamuflirana improviziranom teorijom. U košmaru koji tvori u društvenoj svijesti, javlja se nacionalizam kao koncept reda. U tome je njegova mobilizaciona snaga. Masovni pokret kao politička konkretizacija nacionalizma realizira košmar i tada se veliki spavači bude. Međutim, sada nastupa opasnost nepotpunog uvida u stanje činjenica. U pometnji koju donosi masovni pokret glavnu energiju čini socijalno nezadovoljstvo, a opasnost je u tomu da se nacionalizam kroz masovni pokret primakao trenutku kada postaje moguće da kao cilindar i klip (nacionalizam - cilindar, masovni pokret - klip) iskoristi energiju mase (socijalno nezadovoljstvo) za realizaciju svojeg društvenog koncepta.

Nacionalizam se primakao mogućnosti konkretne akcije, među ostalim i s pomoću zamjene teza, kao i s pomoću literarne perfidije, et per tacitum consensum, o čemu će poslije biti riječi.

Svemu tome među mnogim uzrocima vjerojatno jedan je glavni: povijesni neuspjeh KPJ, i poslije SKJ, da stvori svoju intelektualnu snagu u sebi autentično artikuliranu (o čemu govori Krleža). Taj historijski neuspjeh KPJ nastao je zbog toga jer je Partija zaboravila jedan neprikosnoveni postulat u intelektualnom području, koji je Rosa Luxembourg pregnantno izrazila: 'Sloboda je u prvom redu, sloboda za one koji drugačije misle'. Jer, voluntarizam zasnovan na neartikuliranoj intelektualnoj poziciji doista vodi samo u staljinizam. Nacionalizam je uspio da se, per sub et obreptionem i per tacitum consensum, pojavi kao onaj koji će konačno riješiti taj gordijski čvor. Naravno, na kraju on bi bio riješio stvar tako što bi ukinuo problem u cjelini.

Jedna je očita zasluga nacionalizma i masovnog pokreta, prema onoj narodnoj da svako zlo nije za zlo, što je definitivno postavio pitanje: tko zapravo ima vlast u društvu?

A mi se pitamo hoće li oportunizam još jednom započeti peripetiju?

U mogućnosti razloga zasnovane su posljedice, stoga je razgovor o razlogu zbiljskiji od razgovora o posljedicama.

Razgovor o jednoj pojavi koju je resilo tako malo duha ne bi trebalo voditi u sličnom stilu, mrtvozornički ozbiljnom i punom samouvažavanja ako ni zbog čega drugog, a ono zbog toga što smo se osvjedočili o samrtnoj dosadi koju izaziva.

Zato bih započeo jednom asocijacijom koja mi se neodoljivo nameće kada razmišljam o masovnom pokretu. To je ona rečenica iz jednoga već starog vica: 'mislili su da je počelo'.

Ovako, sa stanovite distance, čini mi se da definicija: 'mislili su da je počelo', prilično lijepo i potpuno obuhvaća čitav registar sudionika masovnog pokreta. Štoviše, ona dobro izražava kako polaznu premisu pokreta, tako još više poantu, dapače poantu u potpunosti.

Ali, ova definicija baš zato što je tako kvintesencijalno izrazila svo jedinstvo tog pokreta, implicitno nas upozorava na njegovo unutarnje nejedinstvo, heterogenost poticaja i ciljeva. A ono je uistinu bilo enormno. Pokušaj i najminimalnijeg popisa i opisa oblika što ih je uzela akcija pokreta odveo bi nas u nesagledivu raznolikost, te je svrsishodnije imati je tek na umu i odabrati neka pitanja što vire iz te materije, na koja bi odgovori mogli biti od interesa.

Čini mi se da analiza korpusa pokreta, njegova anatomija i fiziologija, nije u potpunosti moguća ukoliko mu se ne razotkrije dosta složena, pa i prikrivena provenijencija. Pri tom ne mislim na njegovu fizičku pojavnost koja je lako uočljiva i već registrirana. Mislim na njegovu duhovnu, tj. idejnu i etičku mogućnost u vremenu. Idejno ishodište, osnovnu polaznu premisu našao je u negativnom stavu formuliranom tamo negdje godine 1964., stavu koji je zalupio vrata 'zastarjelom' revolucionarnom mentalitetu, a otvorio ih perspektivnom, karijeristično-oportunističkom kadru. Proganjajući radikale sve tamo do onih u kemiji, koji su izgleda jedini izmakli sudbini etape, preko demoralizirajućih poraza Don Kihota lijeve kritike, što se javljala isključivo u stilu vapijućeg u pustinji, oportunizma, i, najzad, na defetizmu nabujalom iz rezignacije šezdesetosme, masovni pokret narcisoidno se već nadvirio nad ogledalo De Gaullove lipanjske (lipanj 1968.) izborne pobjede uz već sasvim jasan nacionalistički duboki, zavidni uzdah i samouvjereni smiješak pun nade, susprežući još neko vrijeme onu dalijevsku rečenicu: 'Mi svoju subinu...'.

I napokon na jednom randevuu s poviješću, na koji je, sada se vidi, povijest poslala svoju susjedu zbog hunjavice, koja ju je spriječila da prisustvuje, naš masovni dilkoš, očarao je rečenu susjedu. Brak između povijesne susjede i masovnog Narcisa nije spriječen unatoč upozorenjima da je mladoženja bigamist, ali ipak nije bio duga vijeka jer se kleveta zbog bigamije pokazala točnom. Razvod toga nesretnog braka lišio nas je neiscrpnog izvora sprdačine ali i straha, te nam je među inim dugovima namro i potrebu ovog razgovora.

Na teorijskom planu počinivši više puta istu grešku odbacivanja točne analize zbog pogrešnih zaključaka, stvorena je mogućnost privida stvarnosti umjesto uvida u stvarnost. To je razina na kojoj se nacionalistički politički galimatijas prikazao kao povijesna, štoviše socijalistička potencija.

Putem takve političke opsjene došlo je do narastanja fenomena iznad apriori mogućeg nivoa za nacionalizam uopće, posebno u jednom socijalističkom (na putu da to postane) društvu. Tako se i u nas potvrdila misao Karla Liebknechta, izrečena dan prije njegova ubojstva, da 'neki porazi su stvarno pobjede, dok su neke pobjede sramnije od bilo kojeg poraza'.

Jednom peripetijom punom najnevjerojatnijih kontradikcija taj uzbibani socijalno-povijesni bućkuriš zaprijetio je zahvaljujući organiziranom jezgru da nam demonstrira jedan poučak kako se energija mase transformira: 'Bez rukovodeće organizacije energija mase se gubi kao ona vodene pare koja nije zatvorena u cilindru s klipom. Međutim, kretanje dolazi od pare, a ne ni od cilindra ni od klipa...' (Lav Trocki, Povijest ruske revolucije, 1930.)

Mase nabijene vrlo različitom energijom, ali dragocjenom kao energijom, zamalo da nisu bile povučene i iskorištene, zloupotrijebljene od nacionalističkog 'cilindra i klipa'.

Kako se mogućnost takva razvoja prelomila i zaustavila u trenutku gore opisane prijetnje, uzmimo i mi taj čas kao privremeni kraj ove pomalo nušićevske biografije.

** * **

Nesumnjivo je najopasnija zabluda koju je širio masovni pokret bila iluzija o socijalnom kontekstu nasuprot njegovoj stvarnoj socijalnoj pokretnoj sili.

Tako nailazimo na pitanje kako je to bilo moguće? Neka to bude prvo pitanje.

Kako sam već rekao tamo negdje 1964./5. bila je prihvaćena potreba obnove revolucionarnog plana. Revolucionarni plan naravno zahtijeva, tj. mora da bude obnovljen kako život zahtijeva, s novom jasnoćom i polazeći od jasnog razumijevanja prijašnjih neuspjeha. A kamen spoticanja je bio, kako je Tito to formulirao još 1962., odvojenost teorije od prakse, riječi od djela. Znači, radilo se o 'revolucionarnoj ideologiji u zraku', o lažnoj svijesti dakle, a ona je nadalje jasan znak koji otkriva prisustvo neprijateljske pete kolone.

Umjesto cjelovite kritike svijeta, kao garancije realnosti i zbiljnosti revolucionarne organizacije i revolucionarnog plana, prihvaćeno je ono što jedna izreka kazuje: komu Bog da funkciju, tome daje i pamet. Pa kako prihvaćanje otuđenja kao neizbježnog u bilo kojem dijelu znači usvojiti ga uopće, sve više smo se suočavali s činjenicom da organizacija čiji je cilj društvena istina, ako usvoji laž kao svoju taktiku, sama likvidira svoju revolucionarnu ulogu.

Laž kao osnovni proizvod otuđenog svijeta, kao najdjelotvorniji, smrtni neprijatelj revolucije, bila je glavni protagonista masovnog pokreta. Laž, lažna svijest, otuđenje na djelu bili su osnovna mogućnost i djelo masovnog pokreta.

Ovim nismo vjerojatno iscrpli sve elemente mogućnosti masovnog pokreta, ali to je nesumnjivo temelj njegove pojave, tj. njegova povijesna mogućnost.

** * **

Najsnažnijom (politički) i najkarakterističnijom odlikom masovnog pokreta čini mi se savez socijalno bijesnih i socijalno poniženih. Taj savez ne samo da podsjeća na patologizirani socijalni, vrlo poznati produkt talijanskog juga, nego mu je maksimalno sličan, koliko uopće mogu sličiti pojave tako vremenski i drugim kontekstom razdvojene.

Taj apsurdni savez, u svojoj materijalnoj istini nepodnošljivo kontradiktoran, ipak je moguć kako nam je povijest opetovano potvrdila po shemi: besvjesna masa slijedi samosvjesne bijesne kao VOĐU.

Apsolutnom pomutnjom pojmova, zbrkom planova mase, grupe, vođe, tj. stanja bez svijesti, samosvijesti i mesijanstva, kao i angažiranim društvenim snagama na političkom planu i ideologijom na kulturnom planu masovni pokret izaziva vrlo precizne i neugodne reminiscencije, analogije s Mussolinijevim pokretom. Dosta su uočljive i analogije s Mazzinijem, kada se čita Blanquijevo pismo Maillardu. Regeneracija buržujskog elementa, mentaliteta ispoljila se osobitom jasnoćom u kulturnom području. Falanga brbljavaca, opsjenara, intriganata, piskarala uvjerenih da su veliki govornici, mudraci, veliki kombinatori, veliki pisci itd. zdušno se dala na posao što spontano, što dobro organizirano i plaćeno.

Tako je, primjerice, jadna, prizemna, malograđanska brbljarija, puna zlobe i trivijalnosti, postala velika televizijska literatura, bestseler, zbog kojeg je osnovana jedna biblioteka i jedan nakladni zavod, štoviše 'prvi na hrvatskom jugu'. Sve to u vrijeme kada su i problemi i pravi kulturni stvaraoci, počeli da se sistematski guše najezdom sveopće gluposti i plitkoće.

U tragu prošlostoljetnog aforizma: 'ni proleter', ni 'buržuj', nego 'demokrat', intriganti, poput onih iz Blanquijeva doba, stali su najprije izvrdavati, pa zatim

ismijavati PROLETARIJAT i buržoaziju, s time da je buržoazija kao nekim slučajem uvijek izlazila iz 'okršaja' puna 'svog dostojanstva' na zna se čiji račun.

Tako nam je ta velika literatura dočarala robiju komunista, proletera, kao zajebanciju, komuniste kao lumpen-proletere, pomalo kao hereditarne 'ridikule', a klasnu borbu kao pitanje ukradene susjedove kokoši. Ta 'autobiografska' literatura (znamo da svaki pisac stalno piše autobiografiju) mogla bi posve biti prepuštena brizi svojega autora, kada ona ne bi bila prethodnica demokrata, onih što nisu ni 'proleteri' ni 'buržuji'.

Kako i dan-danas već napisana literatura sa velikim L, puna krvi i mesa naših istinskih dilema tavori u sjeni 'velike literature malih pisaca', literature publike, te kako imamo i teatar publike, valjda per analogiam, veliki teatar male literature (što je sasvim suprotno onoj T. Tanhoferovoj misli: da samo velika literatura stvara veliki teatar), to je razmišljanje na ovu temu relevantnije u prezentu, nego u aoristu.

Ako je pitanje teatra u prvom redu pitanje repertoara, a ono to jest, ali ono je još prije i više pitanje literature, a pitanje pak literature, ako je vjerovati P. Valeryju, nije pitanje malograđanske raspričanosti (neki to 'poboljšavaju' definicijom pripovjedački dar), nego percepcije.

Jedna kulturna degeneracija histeričkog tempa predočavana nam je i još nam se predočava, jer zamašnjak nikada ne stoji trenutačno, kao procvat i preporod. Nesumnjivo ovaj zdravi tok zahvaljujući svojoj autentičnoj otpornosti dao nam je djela što osiguravaju samopouzdanje ovoj kulturi, ali ta su djela, rekao sam, ili u sjeni ili čak pod zabranom (Makavejev, Kušan, Aralica i dr.).

Ta bijedna percepcija (percepcija to je čovjek, a čovjek je stil) u vremenu koje je obezvređenjem čovjeka posve dostiglo atmosferu kafkijanskih košmara bespuća, otkrila nam je to vrijeme kao vrijeme preporoda. Kojega i kakvog? Vrijeme procvata birokratske ujdurme koja je krenula da smijeni samoupravnu 'neefikasnost' i da je zamijeni ekspertizom svojih podupravitelja, upravitelja i nadupravitelja na putu prema Zamku s papirom u džepu, na kojemu od cijelog teksta razumiju jedino potpis velikog Klama.

Ono po čemu je vrijedno o tome govoriti i po čemu to nije tek opis nečega prošlog, to je nastavak te rabote. Tako pored onog koji je, kako kaže Krleža, išao da se pokloni svojim lažima u Moskvu (G. Gamulin) imamo i jednoga koji ide da se iskupi za svoje laži na Sutjesku, naravno na filmsku, dobro plaćenu verziju epopeje (M. Smoje).

Još uvijek opstojeća mogućnost takva blefa jasno ukazuje na autentičnost te literature, ali i na pravo porijeklo političke podrške.

Odnos prema šansi je u krizi, pa kriza prestaje biti šansa dokidajući mogućnost katarze, kao svrhu izbora.

Naš odnos prema šansi ima dvije mogućnosti: prihvatiti je kao prvu, i drugu, na koju se svode sve ostale kombinacije, od jasnog odbijanja do blage skepse.

Dakle, svaki stav kakav god bio predstavlja realno izbor. Jedino isto toliko očito je da svaki izbor nije ujedno i mogućnost katarze.

Sada se postavlja pitanje je li sama kriza ona šansa koja je mogućnost katarze, tj. može li ona sama to uopće biti. Ona očito to ne može biti, jer smo zaboravili izbor, i to ne bilo koji izbor, kako smo već utvrdili.

Radi se o izboru koji je mogućnost katarze, po tomu što predstavlja odgovor na bitno pitanje - što je pokrenulo krizu. Tako se ispostavlja da je šansa zapravo zarobljena u nama i mi se moramo upitati imamo li odgovor koji nam daje šansu. Naravno, to ne možemo znati ako ne znamo posve točno što, koja pitanja su pokrenula krizu, u njezinoj tektonskoj dubini, a ne ona na površini zbivanja.

Dakle, kriza naše šanse je u krizi odgovora na temeljno pitanje koje je pokrenulo krizu. Tek na razini odgovora naša šansa uopće izlazi iz krize ulazeći u povijest, ali pod uvjetom da je u odgovoru sadržano rješenje dileme o kojoj je govorio dr Srđan Vrcan, dileme organizacije.

Lukaczeva misao da je revolucionarna organizacija onaj nužno potrebni posrednik između teorije i prakse, između čovjeka i povijesti, ukazuje nam, uz pretpostavku da smo svjesni pitanja što je pokrenulo krizu, da odgovor jest organizacija, novi tip organizacije koji će značiti totalni odnos između pitanja i odgovora. Organizacija koja misli samo na vlastitu djelotvornost, odgovor, zaboravljajući pri tomu pitanje, a pitanje je upravo odnos između čovjeka i povijesti, gubi svoj smisao, a to je baš tip organizacije u krizi. Taj harizmatički, staljinistički ili kako god hoćete, nazovite ga, tip organizacije zajednički je lijevim i desnim pokretima i dilema nije, naš takav tip organizacije ili masovni desničarski pokret, jer on je apsolutno istog tipa, nego je dilema taj tip organizacije ili novi tip u kojem će teoretske razlike i tendencije biti prevedene u organizacione probleme.

Ako organizacija svojim ustrojstvom ostvaruje tek efikasnost, ali bez, tj. izvan odnosa pitanje-odgovor, nije više posrednik između čovjeka i povijesti. Ona tada postaje centar krize.

Kako može organizacija koja jest bila posrednik između teorije i prakse, čovjeka i povijesti, ostati efikasna, ali postati nedjelotvornom, tj. centrom krize?

Dobro nam poznato staljinističko ustrojstvo organizacije nije nikada predstavljalo posrednika između čovjeka i povijesti u marksističkom nealijeniranom smislu. Lenjinski tip je to bio upravo po tomu što je tip ustrojstva predstavljao odgovor na pitanje, teoretske razlike i tendencije su se prevodile u organizacione probleme. Sjetimo se samo sudbine Lava Trockoga za života Lenjina i poslije za Staljinova.

Danas, organizacija koja tvori dilemu, upravo je ono što odvaja teoriju od prakse, čovjeka od povijesti.

Stoga pitanje efikasnosti nije organizaciono pitanje, nego u prvom redu bitno pitanje i ne može se ni razmatrati ni riješiti samo za sebe.“

KAMENI BESKRAJ ZA MENE JE SAMO METAFORA

1967. godine u katalogu izložbe u Galeriji suvremene umjetnosti (ZAGREB, 31. III - 23. IV 1967.) objavljen je razgovor Danka Grlića i Maksima Krstulovića.:

*„**D.G.** Vrijeme protiče u jednom trenutku postojanja, kao na vašim slikama, u jednom trenutku koji je u ovom slučaju vaš. Kad kažem vaš tada mislim na fiksiranje nečeg što se ne može prilagoditi, pomiriti s činjenicama kakve naprosto jesu. Koji je to vaš*

trenutak; ili koji su to trenutci što ih prezentirate kao vaš vlastiti smisao i vlastiti put na platnima koja su pred vama.

M.K. *To su trenuci osamljenosti; dobro ste naslutili množinu. Zapravo, ja mislim da je osamljenost imanentna našem postojanju, mi se od nje cijelog života branimo. Ja pokušavam da se obranim slikanjem.*

D.G. *Ali vi na njoj upravo inzistirate na vašim slikama; kako se dakle eksplicira vaša obrana, i u čemu se ona sastoji?*

M.K. *Ja je prihvaćam. Prihvaćajući je, otkrivam poraz naše prisutnosti u vremenu, a u gorčini tog saznanja nalazim ljepotu u istini. Istina je onaj oblik ljepote koji smo danas jedino u stanju prihvatiti i koji jedino znači mogućnost angažiranosti u beskonačnoj množini odnosa, koji izmiču starom načinu shvaćanja ljepote.*

D.G. *Gdje su granice osjećanja osamljenosti o kojoj govorite, koju slikate?*

M.K. *Osjećaj osamljenosti iščezava u 'kontaktu' s nečim što bih ja nazvao 'ono' ili kako sam već rekao istina, a to se dešava u toku rada. Osamljenost koju slikam u djelu nalazi svoju granicu, ja bih rekao mjeru.*

D.G. *Što mislite u kom smislu bi ezoteričnost mogla postati opasnost za vaše slikarstvo?*

M.K*. Ako nas osamljenost ne pokrene na djelo i ne bude njime nadvladana onda ostajemo u ezoteričnosti uzaludnog postojanja.*

D.G. *Znači osjećate da je danas i sam poziv umjetnika u tom smislu postao bitnim umjetničkim pitanjem? Izbjeći standardizaciju umjetničkog ozbiljnije je, naime, pitanje od prelaska iz jedne škole ili tehnike u drugu. Sivilo je prekrilo sve škole i pravce i ako se obrat ne traži u samom iskonu umjetničkog, u promjeni smisla onoga što stvaramo i u ime čega stvaramo, standardizacija se uvlači u svako naše, pa i ono prividno najrevolucionarnije htijenje.*

M.K. Čitavim se svojim bićem, otkad znam da nešto hoću odupirem toj standardizaciji. Ali lična osjećanja su uvijek ezoterična dok ne budu izrečena jezikom razumljivim drugima. Uravnotežiti vlastitost i razumljivost znači obraniti se od standardizacije i izbjeći ezoteričnost. Ako ste mislili na nefigurativnost mojih slika, pitam se gdje se još čovjek može osamljenijim osjećati nego u mnoštvu današnjih velegradova? Na mojim slikama ne samo da nema ljudske figure, nego ni ničega napravljenog ljudskom rukom osim njih samih. U čemu je stvar? U posredovanju svijeta koji u umjetnosti postoji samo po nama. Čini mi se da pripadam generaciji koja zatvara krug usamljenosti čovjeka, jer ako je čovjek kamenog doba vodio dijalog svoje osamljenosti s kamenom kojeg je obrađivao, mi otkrivamo čovjekovu osamljenost u čitavoj njegovoj povijesti, štoviše, danas vodimo usamljeničke monologe usred beskrajnog mnoštva. Kameni beskraj za mene je samo metafora. Za mene je mikro i makro struktura kamena i svijeta i ljudske osamljenosti identična. Duboku, najdublju radost osjećam pred stijenom obasjanom suncem istom u diluvijumu, danas i za hiljadu godina. Učini mi se kao da dodirujem samu bit postojanja, koje makar trenutačno biva istinsko i koje me povezuje sa svim radostima pred tom stijenom prije i poslije mene.

Razgovor vodio Danko Grlić"

SCENOGRAFI HRVATSKOG NARODNOG KAZALIŠTA U SPLITU

Autor: Nevenka Bezić Božanić

„… Godine 1960. i 1961. splitski slikar Maksim Krstulović radi scenografiju za predstave 'Konte Fifi Diogen' Braslava Borozana, 'Ljubav u koroti' Drage Ivanišević i 'Pozdrav šerifu' Arsena Diklića. Krstulović je prvi slikar koji je na splitsku scenu donio dah novog trenda u hrvatskoj scenografiji šezdesetih godina ali, na žalost, za vrlo kratko vrijeme."

KAKO DRUGI KAŽU

Kako prikaz ličnosti Maksima ne bi imao samo ljevičare za svjedoke, dajemo i domete hrvatskog akademika Ivana Kušana[44], koji se predstavlja kao Maksimov prijatelj iz mladih dana. Ostavljamo čitaocu da prosudi o istinitosti Kušanovih navoda i da osjeti stvarnost i domete estetike desnog odnosa. Kušan je tajio svoje prave stavove Maksimu, a u knjizi se predstavlja kao čovjek koji je imao skoro nepremostive probleme u socijalističkoj Jugoslaviji. Evo iskaza „žrtve" sistema, HAZU akademika Kušana.

*„**Vicko Krstulović**[45]*

Bio sam prijatelj i slikarski kolega njegova sina s Likovne akademije, Maksima Krstulovića. Birajući između dva Krstulovića, odlučio sam, za ovu knjigu, izabrati oca, Vicka. Ne samo zato što je stariji, u povijesti možda i važniji, nego što Vicko povezuje sudbinu njegova sina i moju.

** * **

Sjećam se kad sam, u doba najstrožeg titoizma, slobodno dolazio u dom Krstulovićevih na Tuškancu. Vicko je bio velika Titova fora, a da je nekoć bio blizu, partijski, i Staljinu, još prije Drugog svjetskog rata, govori i činjenica da je djeci dao ruska imena, Nataši, sigurno ne iz Rata i mira, ali ipak iz Rusije. Maksimu sigurno po Gorkome, koji je morao biti uzor lučkom radniku, komunistu i organizatoru partizanske gerile i buduće vlasti u Dalmaciji. Najmlađem je sinu, kao da predosjeća budući (današnji) IDS, dao ime Giorgio.

Ne može se reći da Vicko nije volio kamenice, i, naravno, često su mu bile na kuhinjskom stolu. Vicko ih je naprosto srkao, kao dragu tekućinu. Kod njih sam, kod Maksima i Vicka, i ja zavolio kamenice.

Vicko je partizanski jeo i naranče. Presjekao bi ih kao jabuku i gutao zajedno s korom.

U kući se, premda u Tuškancu, živjelo više nego skromno. Iako je nekadašnji kapitalistički, prije Drugoga svjetskog rata možda i židovski, vlasnik imao instalirano

---

[44] Ivan Kušan, 1933.- 2004., Akademik HAZU.

[45] Ivan Kušan, *89 slavnih iz soca (ličnosti socijalističkog realizma)*. Nakladnik Neretva, Zagreb, 2002., biblioteka Posebna izdanja, Str. 166-168.

centralno grijanje, Vicko nije mogao uvesti plinsko grijanje. Takva obrta jednostavno nije bilo, a Vicko se libio, kao rukovodilac, zatražiti državnu (partijsku) pomoć.

Maksim je kukao što su radijatori hladni. Ložilo se klasično, i jedino u kuhinji. Maksim se najviše žalio zbog često (osobito za studenih dana) gotovo nemogućnosti slikanja kistom.

Moj je kolega zacijelo osjetio kako je toplo u vilama drugih tuškanačkih budža.

** * **

Čak i šofer Vicka Krstulovića kao da je bio nižeg soja nego vozači ostalih visokih rukovodilaca.

Jednom sam ga upitao od čega mu je vidljivi trag od brade, preko obraza, do čela.

Nije se ustručavao reći nevjerojatnu (za mene) istinu.

Dok je Vicko bio nešto savezno u Beogradu, šofer mu je, ne znajući, parkirao kola na Đilasovu mjestu.

- Ljutito je našem automobilu prišao Đidin šofer, s bičem u ruci, i ošinuo me po licu, do krvi. Ogorčeno je rekao da je to Đilasovo mjesto - odgovorio mi je Vickov šofer.

** * **

U vojnoj, mornaričkoj bolnici u Hmeljinama, u Crnogorskom primorju, od velike mi je pomoći bio sekretar (danas je to, valjda, ministar) pomorstva, Vicko Krstulović.

Potaknut napomenom Željka Senečića da vojsku do kraja služi onaj tko hoće, spletom pogodnih okolnosti (teške angine), u Hmeljinama sam glumio da me bole nožni zglobovi i listovi. Da bi mi krvna sedimentacija bila neprestano visoka, vojacima iz iste bolničke sobe, pretežito Šipcima, davao sam lovu da bi uz konzervu sardina, koju su pojeli, kupovali meni, što je, uz sardine, bilo dopušteno, čašicu ruma. Alkohol je, kako sam i slutio, održavao sedimentaciju na potrebnom nivou.

Tako sam oslobođen vojske, JNA, TRAJNO. Bilo mi je, naime, već konačnih 27 godina.

Vojni su me starješine dugo oklijevali pustiti iz vojske, jer mi je ono 'oboleo u JNA' davalo pravo tražiti nekakvu novčanu nadoknadu, gotovo mirovinicu.

Čim sam se sretno izvukao, naravno da nisam ni pomišljao štogod još prtljati s JNA.

Nisam zaboravio kako mi je, na nagovor svog sina, pomogao Vicko Krstulović.

Nije trebalo mnogo. Dovoljno se bilo, koji put, samo brzojavno zanimati za zdravstveno stanje pitomca Ivana Kušana.

Tada bi mi, s brzojavkom u ruci, u sobu svratio sam pukovnik, bolnički primarijus. On bi me, napola u šali, pitao kakva sam ja to 'zverka da se za me interesuje drug Krstulović'. Nema sumnje da mi je to pomoglo pri konačnoj odluci da me se zauvijek otpusti iz JNA.

** * **

U Zagrebu je, vjerojatno 1973., pozvao sina Maksima i mene na riblji ručak u Korčulu.

Poslije ručka i malo crna vina, ispratili smo Maksim i ja, Vicka Krstulovića do njegova, državnog auta, negdje blizu Kazališnog trga.

Na rastanku, Vicko se Krstulović izljubio sa sinom i sa mnom, i rekao nam nešto nevjerojatno. Nešto što sam zauvijek zapamtio.

Maksim se spremao u London a ja u Sjedinjene Američke Države.

Vicko nam je odlučio reći nešto, što on, prema njegovim riječima, kao visoki partijski rukovodilac, čak i narodni heroj, ne bi smio reći.

Savjetovao nam je, Vicko Krstulović, svome sinu i meni, da se ne vraćamo u domovinu!

** * **

Kad mi je Maksim, iz Londona, pisao u SAD da mu je UDBA za petama, da mu je čak ukrala i pasoš (ali da se on neće samo tako predati i, što bi rekao njegov dida, završiti kao sralo) ja sam mu odgovorio neka se obrati Jakši Kušanu, jun., a i sam sam upozorio bratića da pripazi na Maksima Krstulovića.

Jakša mi je odgovorio da Maksim pretjeruje. London je London.

Kad sam se vraćao u Zagreb, odlučio sam s londonske zračne luke prvo telefonirati Maksimu.

Opetovano sam telefonirao, ali Maksim nije odgovarao.

Jakši se nisam ni usudio telefonirati.

Kao da sam znao da je Maksim Krstulović mrtav.

Najviše me iznenadio moj bratić, Jakša, jun., koji mi je tek neki dan, u Zagrebu 2001., rekao da će potražiti ono moje pismo u kojem sam ga upozorio što prijeti Maksimu Krstuloviću.

- Gdje ćeš ga sad potražiti? - zaprepastio sam se.

- Pa, tamo gdje sam ga i predao. U Scotland Yardu...

** * **

Vicka sam Krstulovića posljednji put vidio u splitskom hotelu 'Jadran'.

Pustio je bradu, koja je, naravno, bila duga i posve sijeda.

Znao sam da je bradu pustio kao uspomenu na bradatog sina Maksima. Drznuo sam se upitati što je bilo s Maksimom u Londonu.

Vicko mi je Krstulović spremno odvratio:

- To pitaj Udbu!

Znao sam da je Vicko Krstulović, u znak prosvjeda, vratio Titu sva odličja, čak i orden Narodnog heroja. Partiji je zabranio da mu dodjeljuje bilo kakve obveze. Ne znam je li vratio i partijsku knjižicu.

Kolale su različite verzije o londonskom kraju Maksima Krstulovića.

Meni, u tužnoj uspomeni, ostaju samo njegove zlokobne vijesti iz Londona u SAD, i riječi njegova oca Vicka.

** * **

Miroslav Krleža

U vrijeme lažnog socijalizma, žestoki je problem, ne samo meni nego i mnogim uljuđenim Hrvatima, bio dobiti putovnicu, tada zloglasni - pasoš.

Događalo se da svi studenti Likovne akademije otputuju na izlet u Grčku, osim mene. Postojali su 1953. još kolektivni pasoši, gdje su sve fotografije bile ulijepljene usporedo, jedna do druge. Samo je moja bila prekrižena, i ja onda nisam vidio Grčke. Poslije, kad me je Društvo književnika u maloj delegaciji (mislim s Dragom Ivanišević em) slalo u Rumunjsku, meni je nenadano uskraćen pasoš.

I tako dalje, i tako dalje. Trudio sam se često putovati u inozemstvo, osobito u Pariz, u kojem sam prvi put osjetio slobodu. Otac mi je, pri mom prvom odlasku u Pariz, hrabro rekao da se ne vraćam. Svaki put kad sam se mučio oko putovnice, žalio sam što nisam poslušao oca (iako sam se, upravo radi majke i njega, uporno vraćao).

Moju je pasošku sudbinu silno otežao ilegalni ostanak moga bratića Jakše Kušana, jun., u Londonu gdje je tridesetak i više godina izdavao proskribiranu Novu Hrvatsku.

Pokušavao sam na različite načine sam sebi nekako pomoći i, usprkos okovima, relativno sam često putovao van.

Najčešće mi je pomagao, preko svog sina i mog prijatelja Maksima, ugledni partijac, čak i ministar pomorstva ili još nešto više - Vicko Krstulović.

A gdjekad i Miroslav Krleža.

Nisam se usuđivao naprosto banuti Fricu, s tako kukavnom zamolbom. Smislio sam da me najave Marijan Matković ili Tomislav Ladan.

Kad sam ipak napokon došao u Leksikografski, Krleža je pozvao tajnicu da nazove zna se koga i zašto.

Pozvao me u svoju sobu, da slobodno slušam razgovor s njim.

Dogodilo se ono što sam slutio. Fric je nazvao Stevu Krajačića i spomenuo moje ime i mrsko prezime. Ne znam što je Stevo baljezgao, ali sam mogao zaključiti po Krležinu odgovoru.

Miroslav mu je Krleža prilično nervozno rekao:

- Pa ako i ostane vani, neće Jugoslavija propasti.

Krajačić je još govorio a Krleža slušao, odmaknute slušalice od uha. Onda je još jednom poslušao, rekao zdravo i obratio se meni:

- Preko puta, u Petrinjskoj, za jedan sat. I drugi put me nemojte tražiti preko drugih kad što trebate. Dođite direktno.

Za jedan sat sam ušao u duguljastu sobu šefa pasoškog odjela. Sjedio je za podalekim stolom, kao što običavaju šefovi. Poznavao sam ga iz lože nogometnog stadiona. Pristupio sam stolu na kojem sam vidio svoj pasoš.

- Što bi vi učinili da vam netko ovako stane nad radni stol?

Gurnuo mi je pasoš. Bio sam sretan što mi je Miroslav Krleža iza leđa.“

* * *

Matica Hrvatska 2004., u časopisu KOLO, objavljuje suvremenu hrvatsku prozu, u kojoj je i priča Ivana Kušana „Stoik u kupeu“. Bilo je 30 godina od Maksimove smrti. U priči Kušan piše i ovo:

„Ali znatno prije nego će me gospodin Crnković dovesti u svoju socijalistički praznu garažu, u mom opelu, za čiji volan ću i sam uskoro sjesti, ja sam vozio mercedes.

Štoviše, za volanom mercedesa prevalio sam svoje prve kilometriće vozačkog iskustva. Trasa moje prve vožnje bila je romantična: od Dubrovnika do Cavtata, prebivališta Vlahe Bukovca i Tereze Kesovije.

Dosta stari automobil slavne marke bio je u posjedu (ne u vlasništvu, nije mu trebalo) Maksima Krstulovića, moga studentsko-slikarskog kolege, čiji je otac Vicko, bog i batina partizanske Dalmacije, ministar pomorstva i član CKJ, do Maksimove tragedije u Londonu 1974.

Kad sam u splitskom hotelu Jadran zapitao sijedog i ubrađenoga Vicka (bradu je pustio kao uspomenu na bradatog Maksima), koji je Titu upravo bio vratio sva odličja i titule, što li se to dogodilo Maksimu u Londonu, bivši narodni heroj, odgovorio mi je:

- Sinko, pitaj UDBU...

Prije tridesetak godina. Maksim mi je davao prve ljubavničke savjete o mojoj budućoj trajnoj ljubavi, automobilskoj: kako se vozi i koliko tu ima seksa.

U Londonu su mrtvome Maksu otpilili glavu, bio je predugačak za lijes.“

Indikativno je da se desničarski krugovi odmah okrenu ka UDBI, kada je riječ o uzroku Maksimove smrti. Počela su takva govorkanja odmah 1974. Naravno da Vicko nije Kušanu tako nešto rekao, niti je ikada vraćao Titu odlikovanja. Ona se danas nalaze u muzejima u Beogradu, Bihaću i Splitu.

Brojni su se bavili konfabulacijama o Maksimovoj smrti. Zanimljiv je prilog objavljen u „Vjesniku“ 25.2.2005. godine. Izvjesni Gojko Borić piše između ostalog:

„Kao i većina izvjestitelja u Beogradu i dr Johann Georg Reissmuller se razočarao u jugoslavenski model, postavši pri kraju svoje novinarske karijere veliki prijatelj hrvatskoga naroda. No i on je bio oprezan kad nije bio stopostotno uvjeren u neke podatke, stoga je rezervirano odgovorio na moju informaciju o samoubojstvu Maksima Krstulovića (prema doznanjima Nove Hrvatske možda je Maksima ubila Udba. Bilo je to u svibnju 1974.)“

Otkriva nam tako Borić vlastitu ulogu informatora Reissmullera, koji je stigao postati „veliki prijatelj hrvatskoga naroda, pri kraju novinarske karijere“.

Baš dirljivo, a ostanimo pri tome kako su i jedan i drugi samo ljubopitljivi novinari?

KONFABULACIJE

Maksimova smrt do danas nije javno razjašnjena. Dokumentacija nije dostupna ni porodici Krstulović, ni javnosti.

Prvi napis, odmah nakon Maksimove smrti, objavljen je koncem maja 1974. u Londonu, u „Novoj Hrvatskoj“, časopisu ustaške emigracije u Velikoj Britaniji.

Naslovna stranica „Nove Hrvatske“ objavila je Maksimov foto-portret uz nedvosmislen naslov - Političko umorstvo Maksima Krstulovića u Londonu. Do danas je ostalo nejasno odakle redakciji „Nove Hrvatske“ Maksimova fotografija snimljena u Splitu 1968., koja nije bila nikad objavljena u sredstvima javnog informiranja. Je li, možda, ta fotografija pribavljena pretresom Maksimovih ličnih stvari i krađom, ili su pak Kušan i kompanija imali suradnika u

redakciji beogradskih „Književnih novina“? Naime, baš ta fotografija je od porodice dana redakciji u Beogradu, za potrebe opremanja članka o Maksimu. Koji je i objavljen u „Književnim novinama“ i opremljen tom fotografijom.

Tako ostaje činjenica da su istu fotografiju Maksima objavile „Nova Hrvatska“ u Londonu i „Književne novine“ u Beogradu.

Vjerodostojnosti pretpostavke o krađi iz Maksimove iznajmljene sobe u Londonu doprinosi znatno i zapis Maksimov u ličnom notesu, Artist diary, gdje je zapisao „nestali ključevi“. Nije se vraćao na tu temu. Porodica raspolaže tim dnevnikom rada i života. Zadnji zapis odnosi se na dobiveno pismo od sestre Nataše i napomena „cijeli dan radim“. Pripremao je izložbu.

Ustaški krugovi su munjevitom brzinom nastojali izvući politički kapital za sebe iz smrti Maksima Krstulovića. Naknadno objavljeni zapisi oba Kušana, i Jakše i Ivana, volens nolens otkrivaju da su itekako pratili i nadzirali sve okolnosti Maksimovog života. A njegova smrt im je očito dobrodošla.

U Jugoslaviji, od 1974. do 1991. nije se pojavio nijedan članak ili bilo što u sredstvima javnog komuniciranja što bi iznosilo tvrdnju ili razmatralo mogućnost da je Maksim Krstulović ubijen u Londonu. Takva pretpostavka nije se javno iznijela ne zato što baš nikome nije palo na pamet da je ta mogućnost realna, već zato što Titovoj i Bakarićevoj vlasti nije odgovaralo da se razmatra mogućnost da je Vickov sin Maksim žrtva ubistva. Tako su i oni ostavili trag o sebi. Apsolutna šutnja, nametnuta, uz glasine o samoubistvu Maksima, davale su vrhuški kapital za bezbrižnost vladanja. Tito nije uputio telegram saučešća Vicku.

Evo teksta iz „Nove Hrvatske“:

NOVA HRVATSKA

10

Savka: »Bila je to uvreda hrvatskog naroda«

POLITIČKO UMORSTVO MAKSIMA KRSTULOVIĆA U LONDONU

SVJETSKO NOGOMETNO PRVENSTVO I HRVATI

HOĆEMO PRAVDU!

„TKO JE UBIO MAKSIMA KRSTULOVIĆA[46]

Tobožnje samoubojstvo čovjeka koji je u inozemstvo donio tajne podatke o jugoslavenskim glavešinama

’Zahvalan sam Partiji što sam ovo što jesam, jer da nje nije bilo, ostao bih i dalje kopati u polju. Hvala joj...‘ To su riječi Vicka Krstulovića, člana Savjeta federacije, u

[46] *Nova Hrvatska* br. 10 (1974).

dugom intervjuu koji je 'Vjesnik' objavio 20. svibnja. Dva dana kasnije Krstulović je zajedno s Bakarićem, Blaževićem, Dragosavcem, Krajačićem i još nekima iz partijskog vrha Hrvatske primio Plaketu sigurnosti 'za izuzetan doprinos jačanju sigurnosti i nezavisnosti SFRJ, kao i za osobite zasluge i postignute uspjehe u organiziranju i unaprjeđivanju organa i službi sigurnosti u Hrvatskoj'.

'Vjesnik' od 25. svibnja donio je na predzadnjoj stranici osmrtnicu Hrvatskog društva likovnih umjetnika: 'Javljamo svim članovima i prijateljima žalosnu vijest da je u Londonu umro član našeg Društva Maksim Krstulović, akademski slikar'. Nikakve druge obavijesti nije bilo, ni datuma smrti, ni obavijesti o pogrebu, ni obiteljske osmrtnice. Samo su beogradske 'Književne novine' objavile osvrt pokojnikovog prijatelja koji mu sudbinu uspoređuje sa sudbinom Majakovskog, poznatog ruskog pjesnika.

U deseto-milijunskom Londonu iznenadna smrt jednog stranca nije izazvala nikakvu senzaciju. Nije čak ušla ni u kriminalnu kroniku senzacionalističkih listova. Kasno navečer 21. svibnja došla je policija u stan broj 9 na 28, Cranley Gardens, u južnom Kensingtonu, centralnoj londonskoj četvrti. Mladi 'boby' (policajac u uniformi) napravio je kratak zapisnik: jugoslavenski državljanin Maksim Krstulović, rođen 26. kolovoza 1933., nađen je mrtav s prerezanim žilama na rukama. Ispitana je kratko kućepaziteljica gđa. Barrett i još jedan stanar u istoj kući. To je bilo sve. Sljedećeg dana započeo je uobičajeni sudski postupak i liječnička istraga. Obavješten je i jugoslavenski konzulat. Redovita procedura prije nego tijelo bude otpremljeno u Jugoslaviju.

Sve bi i završilo na taj rutinski način i brzo bilo zaboravljeno da u zadnji čas nisu na vidjelo došle neke ni malo uobičajene stvari.

Tajni dokumenti o jugo-režimu

Jedan strani novinar, koji je za Krstulovićevu smrt saznao tek nakon tjedan dana, obavijestio nas je o razgovoru koji je imao s Maksimom početkom svibnja. Sastali su se zajedno posredstvom zajedničkog prijatelja, jednog slikara. Odmah na početku razgovora Maksim Krstulović je izjavio da se više ne želi vraćati u Jugoslaviju jer je do kraja razočaran zbog vlast i tamošnjih političkih prilika. Tvrdio je da se nalazi u sukobu s režimom, da mu jugo-konzulat odbija produžiti pasoš, da ga u Londonu često slijede jugoslavenski agenti, da su mu već jednom provalili u londonski stan i ukrali neke dokumente, da mu u domovini pokušavaju oduzeti imovinu itd.

Prema pričanju stranog novinara, Krstulović je bio neobično ogorčen te spreman na borbu pod svaku cijenu. I sada slijedi ono najvažnije. Zamolio je za pomoć u objavljivanju prvorazrednih dokumenata i materijala. Ako ni na Desetom Kongresu partije ne dođe do nikakve promjene, rekao je da će dati u javnost sve što ima o korupciji, međusobnom rivalstvu, intrigama i borbi za vlast vodećih ljudi u partiji. Tvrdio je da preko oca zna iz neposredne blizine mnoge od tih partijskih šefova, posebno bogat materijal da ima o Edvardu Kardelju. Dogovor je bio da će se ponovno sastati krajem svibnja, nakon završetka kongresa u Beogradu.

Čim smo za ovo saznali postalo nam je odmah jasno da Krstulovićevo 'samoubojstvo' ima sasvim novo tumačenje. Započeli smo zato tog istog časa s detaljnom istragom. 3. VI. otišli smo u kuću gdje je Krstulović stanovao i razgovarali s kućepaziteljicom. Tu smo

saznali da će tog istog jutra o Krstulovićevom slučaju raspravljati lokalni Coroners Court (Sud za slučajeve naprasne smrti).

Na sud je došao i član jugoslavenske ambasade, Bogdanović, koji se predstavio kao 'pravni savjetnik'. On je izjavio da ambasada ima Krstulovićev pasoš (!!) i da se brine o tome kako će tijelo prenijeti u Jugoslaviju. Kao prvi svjedok ispitivana je zatim kućepaziteljica koja je ponovila sve ono što nam je ispričala ranije tog jutra.

Krstulović je doselio u njezinu kuću 4. veljače i ona ga je opisala kao neobično uglađenog i vrijednog čovjeka, koji je najveći dio vremena provodio kod kuće. On se doselio zajedno s jednom ženom, koja je vrlo slabo govorila engleski i gđa. Barrett je uvjerenja da mu je to bila supruga. Ta žena je otputovala neka tri tjedna prije Krstulovićeve smrti. Na izričito pitanje suca, da li se na pokojniku mogla primijetiti neka potištenost i zabrinutost, kućepaziteljica je odlučno odgovorila da nikada nije vidjela takve znakove.

Uvijek je redovito plaćao svoju stanarinu, osim u par navrata kad je protestirao zbog buke iz donjih katova. Pred Uskrs je od Krstulovića saznala da su mu ukradeni ključevi od auta i neki papiri, a potužio joj se također da ga prate neke sumnjive osobe. Ona ga je na to pitala da li se on njih boji, na što je on odgovorio da ne.

'Samoubojstvo' bez motiva

Kućepaziteljica je nakon toga ispitivana o samom događaju. U ponedjeljak, 20. svibnja, kako je izjavila, došao je ujutro u 9:45 telefonski poziv iz Jugoslavije, no Krstulovića tada nije bilo kod kuće. Taj cijeli dan ga nije vidjela. Slijedećeg jutra, oko 9 sati tražila ga je na telefonu jedna ženska osoba izvan Londona i činovnik sa centrale se ljutio što ga nema jer je taj poziv naručio i platio. Isti je poziv ponovljen i oko 10 sati, ali Krstulovićeva soba je bila zaključana. Tog jutra stiglo je za njega i jedno preporučeno pismo, koje je ostalo nepokupljeno. Između 9 i 10 navečer opet ga je zvao telefon, i to izvan Londona.

Gđa. Barrett je tada bila na čistu da se nešto moralo dogoditi pa je uzela svoje ključeve i pokušala otvoriti Krstulovićevu sobu. No ustanovila je da su vrata zakračunata iznutra. To ju je pogotovo alarmiralo te je pozvala jednog mladog stanara iz nižeg kata. Ovaj je kroz prozor na stubištu skočio na mali ravni krov i s njega se uvukao u Krstulovićevu sobu. Ostao je zapanjen nad prizorom koji je ugledao. Otvorio je vrata i upozorio kućepaziteljicu.

Krstulović je nepomičan klečao pred krevetom sagnute glave, naslonjene na postelju u lokvi krvi. Zid pred umivaonikom bio je također isprskan krvlju. U čaši s vodom bila je velika britva. Nasred sobe stajala je Krstulovićeva putna torba i sve spremno kao da je želio otputovati. Nikakve poruke i pisma nije ostavio. Gđa. Barrett je na to pozvala policiju, a nešto kasnije je došao i sudski liječnik, koji je ustanovio da je smrt nastupila zbog gubitka krvi. Pretpostavlja se da je Maksim Krstulović umro tog dana, u prvim jutarnjim satima.

Preslušan je zatim i policajac koji je izvršio uviđaj. Njega je sudac izričito pitao da li je u sobi primijetio išta što bi dalo naslutiti da je netko drugi mogao počiniti to djelo. Redarstveni službenik je na to odgovorio niječno. I na kraju je pozvan liječnik koji je izvršio autopsiju. On je izjavio da nije našao nikakvog traga alkoholu ili drogama i

opisao dva manja reza na desnoj i jedan dublji na lijevoj ruci - te jedan duboki rez na vratu, kojim je bila prerezana žila kucavica. Liječnik je isto tako izrazio uvjerenje da je pokojni Krstulović sam sebi oduzeo život.

Sudac je na kraju ponovio najvažnije elemente ovog slučaja i onda zaključio: 'Na temelju onoga što je ovdje izneseno ustanovljujem samo to da je g. Krstulović počinio samoubojstvo.'

Ne mogu ustanoviti razloge koji su ga na to prisilili, jer iz postojeće evidencije tih razloga nema. Spomenuto je da se g. Krstulović potužio gđi. Barrett zbog ukradenih ključeva i dokumenata i na to da ga netko prati. No, nije jasno da li se to stvarno dogodilo ili je on to izmislio. Stoga utvrđujem samo to da je izvršio samoubojstvo.

Time je postupak završen i dana je dozvola da se tijelo može iznijeti iz zemlje. Napuštajući sud primijetili smo da je Bogdanović iz Ambasade pozdravio gđu. Barrett kao da ju zna već od prije.

Tri nepoznata posjetitelja

Međutim, za nas je prava istraga tek započela. Nismo mogli vjerovati da će netko, tko je imao takve planove kao Krstulović, sebi oduzeti život još prije nego što je prešao na njihovo ostvarivanje. Osim toga i mnoge pojedinosti u ovom slučaju nisu bile sasvim jasne. Odlučili smo se zato, uz ostalo, na ponovno ispitivanje u kući gdje je Maksim stanovao. Kućepaziteljicu su posjetila dva člana naše ekipe koji nisu prisustvovali kod prvog posjeta te se predstavili kao dopisnici stranih novina.

U prvi čas gđa. Barrett je odbila ući u razgovor jer ju je čitav slučaj teško pogodio i jer je sada poslije suda sve 'gotovo'. S njom je bio njezin sin, i kad smo već mislili da ćemo morati otići neobavljena posla, ovaj mladić se obratio majci riječima: 'Bolje je da im kažeš istinu ako o tome pišu... Netko bi to stvarno trebao iznijeti'. I time je počeo dugi razgovor. Nas je prije svega zanimalo je li tko dolazio Krstuloviću, kako se moglo ući kroz prozor u njegovu sobu (jer tako se moglo i izaći), te kakvu je ulogu imala jugoslavenska ambasada u ovoj stvari.

Klupko se počelo odmotavati na način koji ni sami nismo očekivali. Ispostavilo se u prvom redu da su Krstulovića pod kraj života posjećivala tri muškarca, od kojih su dvojica bili visoki i neobično snažni. Oni su znali ostajati do kasno u noć. Gđa. Barrett je izjavila da joj je bilo 'na vrh jezika' da te ljude spomene na sudu, ali da je tamo bila zbunjena i na to je zaboravila. To je, dakako, bio veliki propust. Jer ta ista trojica posjetili su Krstulovića u ponedjeljak oko 6 ili 7 sati predvečer i ostali su do iza ponoći. Znači, to su bili ljudi, koji su ga zadnji vidjeli - ili i više od toga?

Uz ostale detalje, već od prije poznate, sada smo čuli i za još jednu novu važnu okolnost.

Krstulović je nađen u majici i gaćicama, kraj kreveta na kojem su pokrivači bili odgurnuti kao da je naglo ustao. Iz ladica je pokupio sve stvari i samo mu je u ormaru visjelo njegovo odijelo. A što je najvažnije, ustanovili smo da se iz njegovog prozora može vrlo lako sići na jedan ravan krov i s tog krova onda ući na stubište, odakle je u svako doba noći lako neopažen izići na ulicu. Nije stoga bilo teško da je jedan od trojice ostao u Krstulovićevoj sobi, zatvorio vrata iznutra i onda izašao kroz prozor. Još je lakše izvesti simulirano samoubojstvo, pogotovo ako se žrtve prethodno omami jednim od

plinova koji ne ostavljaju nikakav trag u krvi. (Upravo u zadnjem broju NH spomenuto je jedno 'samoubojstvo' u režiji udbinih agenata).

'Brižni' čovjek s ambasade

I onda uloga ambasade u svemu tome. Već u srijedu ujutro nazvao je jugo-konzulat kućepaziteljicu i najavio da će netko doći po Krstulovićeve stvari. Kratko nakon toga, ne čekajući uopće rodbinu preminuloga, došao je Bogdanović s još jednim čovjekom i pokupio sve što je u sobi bilo, uključujući i slike. Samo ga odjeća nije interesirala... Krstulovićevo tijelo nalazilo se još na istom mjestu i Bogdanović je 'otkrio' da mu je prerezan vrat.

Krstulovićev mlađi brat stigao je tek u subotu 25. V, zajedno s jednim rođakom. Obojica su bili duboko ganuti i ražalošćeni do suza. Mislili su da će tijelo moći odmah ponijeti sa sobom u domovinu, a do završetka sudskog postupka nisu mogli čekati. Svu 'brigu' o tome preuzela je ambasada - ona ista koja je Krstuloviću odgađala produženje pasoša i slijedila ga preko svojih agenata.

To, a još više činjenica da je Krstulović nađen mrtav samo par dana prije nego što je obećao izaći u javnost s materijalima protiv režima u Beogradu, baca svu sumnju upravo na Udbu i njezine ljude u jugoslavenskoj ambasadi u Londonu. Nije isključeno da je on na više strana govorio ili pisao o svojim namjerama, a možda se čak i otvoreno prijetio svojim protivnicima.

Kako smo saznali iz drugih izvora, on je po svojoj borbenosti i otvorenosti bio sve samo ne kandidat za samoubojstvo. Osim toga, njegov sukob s režimom nije od novijeg londonskog datuma, nego već traje dugi niz godina. Već odavno je bio u sukobu s ocem i klikom kojoj pripada stari Vicko Krstulović. Taj sukob se pogotovo zaoštrio poslije Karađorđeva. Maksim je tada bio direktor izdavačkog poduzeća 'Marko Marulić' u Splitu i mnogo je doprinio za tu hrvatski orijentiranu ustanovu.

Na kraju, kao rođeni revolucionar, navijestio je i otvoren rat režimu. Ali, ma koliko je tu vlast izbliza poznavao, bio je prevelik idealist da bi možda do kraja shvatio svu perfidnost sistema, a pogotovo policijskog aparata na kojem taj sistem počiva. To je za njega bilo fatalno. Nije sigurno mogao pomisliti da će ga ne samo otjerati u inozemstvo nego i fizički likvidirati ona ista organizacija, koju je pomogao stvarati njegov otac kao prvi poslijeratni ministar unutrašnjih poslova. Još i manje da će to biti istog dana kad mu rođeni otac za sve što ima zahvaljuje Partiji i kad iz ruku Udbe prima odlikovanja.

Vicko Krstulović, odgovoran za smrt nebrojenih Hrvata i Hrvatica koje je nespremno i neorganizirano slao u partizane za vrijeme rata, ima sada na duši i smrt vlastitog sina.

Uredništvo NH"

ISTINE I LAŽI

Vickov unuk Ranko Petrović, Natašin sin, analizirao je pisanje „Nove Hrvatske" specijalno za ovu knjigu.

„- Gdje ćeš ga sad potražiti? - zaprepastio sam se.

- Pa, tamo gdje sam ga i predao. U Scotland Yardu...“[47]

* * *

Spomenuti rođak Ivanov, naime Jakša Kušan, jun., po svoj je prilici glavni autor članka naslovljenog „Tko je ubio Maksima Krstulovića?“ u listu „Nova Hrvatska“, br. 10 iz 1974. godine, čiji je osnivač i glavni urednik bio. Članak je potpisan s: „Uredništvo NH“. S obzirom da je list izlazio „dvotjedno“ dakle oko dvaput mjesečno, broj 10 je po svoj prilici izišao krajem maja, dakle neposredno nakon Maksimove smrti.

Zanimljivo je da informaciju o predaji Ivanovog pisma u Scotland Yard, pa ni o samom pismu ili barem o telefonskom razgovoru s Ivanom na temu Maksima ne spominje u članku za NH 1974., niti (koliko je poznato) bilo kome (bar ne javno), sve do tog razgovora s Ivanom 2001. Ako je Jakši Kušanu bilo stalo do istine o smrti Maksima i UDBA-inim nedjelima - zašto ne? Također - zašto barem rođaku Ivanu 2001. ne priopćava ništa o reakcijama na pismo iz Scotland Yarda; ili barem kratku činjenicu da nikakve reakcije nije bilo? Mada je svakako indikativno, ako te reakcije uistinu nije bilo.

Indirektan odgovor mogao bi se potražiti u intervjuu Jakše Kušana iz godine 2000. za Slobodnu Dalmaciju, u kome govori o savezništvu između frakcije hrvatske emigracije koju naziva „desnim radikalima“ s jedne, i provokatora / suradnika / agenata UDBA-e s druge strane.

Kao primjer prve grupe (desne emigracije) spominje Gojka Šuška, pored ostalih. A kao predstavnike UDBA-e spominje Josipa Manolića i Perkovića. Te kao budućeg šefa, pod kojim su se ove dvije grupe kasnije udružile otvoreno, u novu hrvatsku vlast 90tih - naravno, Franju Tuđmana.

Sam Jakša, i njegov uži krug okupljen oko „Uredništva NH“, nisu uspjeli da uđu u vrhove hrvatske vlasti i intelektualne elite pod Tuđmanom, iako su imali zasluga za hrvatsku emigraciju, imali dugogodišnjih veza (mada i nesuglasica) s obje gore spomenute grupacije, i napose iako su se nekolicina njih vratili u Hrvatsku oko 1990. i pokušali prenijeti i nastaviti rad NH u domovini. Postavlja se pitanje: zašto? Da li uistinu samo zbog „endemičnog bizantizma“ (Kušanov termin) dinarskih primitivaca zbratimljenih u tu boljševičko-ustašku tvorevinu (na što aludira Kušan), koji predstavlja nepomirljiv mentalitet i nekompatibilno okruženje za, profinjenije „NH-ovce“? Ili je tu i dodatni razlog vezanosti NH kruga za određene službe Velike Britanije, što Tuđmanov režim (vjeran možda Njemačkoj, Rusiji, nekom trećem ili pak samo nekoj „svojoj Hrvatskoj“) nije mogao prihvatiti?

Ako se uzme kao istinita Kušanova interpretacija iz 2000. o višedecenijskoj suradnji ovih frakcija (iz hrvatske emigracije i UDBA-e) - a autoru ovih redova čini se da bi u njoj moglo biti istine - onda bi bilo logično pretpostaviti da je ova „crveno-crna koalicija“ imala dvostrukih razloga raditi o glavi Maksimu, kako po liniji pro-ustaške mržnje koju bi prema njemu osjećao neko tipa Gojka Šuška, tako i po liniji „starih računa“ koje je Krajačićevsko-Lončarovska struja u UDBA-i imala s Vickom od 1940-tih, te s mlađim sinom i bratom Viborgom iz Njujorka 1960-tih. I tu se slaganje s Kušanovom teorijom uglavnom završava.

No, kakva je u svemu uloga Kušanove, nazovimo je „liberalno-umjerene“ ili „pro-Britanske“, „NH“ struje među hrvatskom emigracijom? Iz članka u NH nakon Maksimove

[47] Iz dijaloga Jakše i Ivana Kušana.

smrti u maju 1974. slijedilo bi da je ova „NH struja“ oštro suprotstavljena bilo kome, tko je eventualno stajao iza Maksimove smrti.

S druge strane, teško je povjerovati da bi „NH struja“ mogla uopće postojati u Velikoj Britaniji, a kamoli još i odolijevati „stalnim neprijateljstvima“ kako dobro organizirane UDBA-e (po članku iz NH br. 10, UDBA si može priuštiti da operira s barem 3 sposobna obavještajca od kojih 2 fizički opasna ubojice na samo jednom, nenaoružanom objektu - nezaposlenom slikaru), tako i „radikalno desne“ braće iz hrvatskih redova, koji su po priznanju samog Kušana iz 2000. godine - mnogo fizički opasniji, jači, agresivniji (primitivni hercegovci) od uglađenih NH-ovaca - da nije imala (ta NH skupina) moćnog zaštitnika, koga su se pribojavali i UDBA i ustaški ekstremisti. A taj zaštitnik mogla je biti samo britanska država, odnosno njene relevantne službe, uključujući gore spomenuti Scotland Yard.

Kako to - ako uzmemo da je sve ovo tako da te britanske službe ne reagiraju, ne proširuju istragu, i zadovoljavaju se sa zaključkom „Coroner's Court“ („Suda za slučajeve naprasne smrti“ - prijevod Uredništva NH) da „je izvršio samoubojstvo“? Čak i nakon što je (navodno, po Ivanu Kušanu) Jakša predao pismo s informacijom o Maksimovim strahovanjima „u Scotland Yard“?

A je li moguće da „strani novinar“ i „zajednički prijatelj, engleski slikar“ nisu obavijestili Scotland Yard, „Sud za naprasne slučajeve“ ili koje druge britanske organe sigurnosti o svojim razgovorima s Maksimom? Nego su obavijestili prvo (ili čak jedino) „Novu Hrvatsku“?

Jednako je čudno da bi kućepaziteljica gđa. Barrett imala više povjerenja da oda punu istinu o onom što zna predstavnicima emigrantskog lista te iste opskurne „etničke skupine“ kojoj pripadaju njen ubijeni stanar i njegovi ubojice - nego što ima povjerenja u „Sud za naprasne slučajeve“ i policiju svoje vlastite zemlje, kojima čitavu istinu nije, navodno, odala?

Ili je možda u pitanju sasvim drugi scenarij. Naime, Maksim je Krstulović - takav kakvim smo ga opisali do sada bio antiteza, „neka četvrta struja“, i po svoj prilici izvjestan trn u oku ne samo Šuškovim ustašama ili Krajačićevim i Manolićevim udbašima, nego i Kušanovim NH-ovcima i njihovim zaštitnicima, „Službama njenog Veličanstva“. Razloga da on nestane imali su nažalost svi pobrojani.

Kao i kod svih zavjera, misterija i rezultirajućih „teorija zavjere“, a napose onih kod kojih je u pitanju međunarodna politika koja uključuje i interes velikih a ne samo malih sila - ni u ovom slučaju nema samo jednog krivca, niti je vjerojatno da će puna istina ikad biti do kraja rasvijetljena. Niti su savezništva (kao ni neprijateljstva) vječna i trajna kroz vrijeme, niti su pak „apsolutna“ i održavana „uz punu vjernost jednom gospodaru“ u bilo kom trenutku vremena. Osim kod rijetkih, principijelnih ljudi kakav je bio Maksim - koji zbog te svojevrsne naivnosti često i stradaju.

Lako je dakle moguće da su egzekutori ubistva doista bila ta „tri muškarca, od kojih su dvojica bili visoki i izuzetno snažni“ koje je „do kasno u noć“ viđala da ostaju, u posjeti njenom stanaru, gđa. Barrett. Moguće je i to da su (bar jedan ili više njih) bili (tada kad je ubojstvo vršeno, ili ranije) u službi „ambasade Jugoslavije“ i(li) UDBA-e. Ili da formalno nisu bili u toj službi, ali su bili u dosluhu s njom.

No to ne isključuje mogućnost da su, istovremeno (mada naizgled paradoksalno) imali „dvojnu vjernost“ (bilo samo emotivnu, bilo potkrijepljenu novcem ili drugim „poveznicama“) prema desnoj radikalnoj frakciji hrvatske emigracije to jest neo-ustašama,

Luburićevim nasljednicima i londonskim kolegama budućeg ministra Gojka Šuška. To bi se uklopilo s Kušanovim intervjuom iz 2000.

Najzad, nije nemoguće da su istovremeno s jednom ili obje gornje mogućnosti (UDBA ili ustaše) ti isti ljudi bili u bliskim odnosima i sa NH grupom Jakše Kušana, ili čak imali zeleno svjetlo Kušanove grupe za to ubistvo. Podsjetimo da i sam Kušan priznaje, u istom intervjuu iz 2000., da su on i NH surađivali ipak s „desnim radikalima“, da su intervjuirali Luburića 60-tih godina i bili „katalizatori“ njegovog „zaokreta ka umjerenosti“ pred kraj života, kao i da su prihvatili Tuđmana i „razočarane Titove proljećare“ nakon sloma 1971. i pokušavali da objedine i pomire sve struje u hrvatskoj emigraciji.

I napokon, kako bi to sve (ili bilo koja od tih podvarijanti) bilo moguće a da britanske službe makar približno ne znaju što se odvija? Pošto su naravno znale - kako to da nisu reagirale, makar naknadno? Osim ako je i njima odgovarala smrt „nezgodnog“ emigranta.

A ako jesu reagirale - recimo ako je bar jedan od „tri muškarca“ ili pak službenik ambasade Bogdanović (je li on jedan od tri? - ostalo je nejasno iz NH napisa) hapšen, ispitivan ili deportiran od strane Britanije - kako to da sve ove godine nismo o tome obaviješteni bilo od strane Britanije, bilo od strane Kušanove ili pak „desne“ emigracijske struje?

Sumnjivo je naravno i ovo: zašto bi Maksim, ako je bio na oprezu vis-a-vis UDBA-e tj. „jugoslavenskih agenata koji ga prate“ i na koje se žali i stranom novinaru i kućepaziteljici, kao i (preko telefona) Ivanu Kušanu, te iste agente („tri muškarca“) primao u stan, kad su ga „posjećivali“ i „znali ostajati kasno u noć“ (dakle: više puta) a ne bi već nakon prve posjete potražio pomoć britanske policije, ili pak napustio taj stan i pokušao pobjeći i sakriti se? Dakle je tim ljudima barem donekle vjerovao, ili se bar nadao da će u nekakvim „pregovorima“ doći s njima do sporazuma?

Pouzdano se zna da Maksim nije bio „odavno u sukobu s ocem“ kao i da „stari Vicko Krstulović“ nije pripadao kliki s kojom je Maksim bio u sukobu, već je naprotiv u sukobu s tom klikom bio prvo Vicko, pa onda konsekventno i Maksim. Zna se i to da su na čelu te klike bili (pored Tita, ako uzmemo da je on bio glava svega) upravo ljudi hrvatsko-nacionalističkog kruga u rukovodstvu Saveza Komunista i Jugoslavije, dakle Bakarić i Krajačić. Te da su njihovi puleni, više ili manje, dok ne bi padali u nemilost, bili i „proljećari“ Savke i Mike, i Tuđman, i mnogi od suradnika Jakše Kušana (ranijih, tadašnjih ili kasnijih).

Maksim nije nikad bio direktor „Marka Marulića“ već samo urednik *Vidika*, časopisa koji je izdavalo to poduzeće. I upravo je on, kada je „nakon Karađorđeva“ došao „na uredničku vlast“ u tzv. „Trećem *Vidiku*“ žestoko napao (vidi u gornjem tekstu citate iz nekih brojeva) prethodnu, „hrvatski orijentiranu ustanovu“ tzv. „Drugog *Vidika*“ pod upravom prethodne, „proljećarske“ redakcije.

Znamo danas dosta precizno (a mi u porodici, Vicko i drugi, znali smo to već tada) koji su to „prvorazredni dokumenti i materijali... protiv režima u Beogradu... korupciji, međusobnom rivalstvu, intrigama i borbi za vlast vodećih ljudi u partiji“ uključujući i „posebno bogat materijal o Edvardu Kardelju“ koji je Maksim mogao imati (pa onda eventualno i ponuditi „stranim novinarima“).

To su više-manje dijelovi materijala objavljenih u ovom tomu, kao i prethodna dva toma, trilogije o Vicku Krstuloviću, te u manjem opsegu i u knjizi Vladete Vojinovića o

Maksimu (Beograd, 2013.) uz eventualno neke originale ili faksimile državnih dokumenata, koji u ove knjige naprosto nisu stali, ali je njihov sadržaj ukratko prepričan.

Onaj tko je pročitao i razumio ova 3 ili 4 toma (ili makar samo jedan od njih, čak i djelomice) morao bi znati da Maksim tim materijalima svakako nije htio nauditi ni ocu Vicku, ni socijalističkoj Jugoslaviji kao zemlji i njenim narodima, niti idejama socijalizma, komunizma, ljevičarstva, bratstva i jedinstva.

Ako je pak detaljnije čitao ovaj tom posebno, a i drugi i u manjoj mjeri prvi tom (u kome još nema tako mnogo o Kardelju) - čitalac je morao shvatiti da Edvard Kardelj nipošto nije prvi i glavni „negativac“ u Vickovom (a sigurno ni u Maksimovom) viđenju jugoslavenske novije historije. Naprotiv, u nekoliko momenata Vicko je u životu stekao, a i u ovim materijalima izrazio, pozitivan utisak o Kardelju - pogotovo relativno gledano, u odnosu na većinu njegovih kolega na sličnom visokom nivou vlasti, kao što su recimo Ranković, Hebrang, Bakarić, Krajačić, Kidrič.

Zašto bi onda Maksim, ili pak „strani novinar“ prenoseći njegove riječi Kušanu, ili napose sam Kušan u tekstu osmrtnice u NH - istakli baš jedino Kardelja (čak ne ni Tita, ili recimo Vickove omražene likove Bakarića, Krajačića, Rankovića) kao „partijskog šefa o kom ima bogat materijal“?

Možda zato jer je Kardelj tih godina (oko 1974.) bio posebno interesantan britanskim obavještajnim krugovima (pa i šire) zbog njegove istaknute uloge u teoretskom i praktičnom razvijanju samoupravljanja? Ili pak uloge u pisanju Ustava 1974., koji je „zaživio“ baš par mjeseci ranije, i pored samoupravljanja utvrdio i pravo republika na samoopredjeljenje? Je li njega bilo možda posebno zanimljivo „diskreditirati“, ili barem „bolje upoznati“, kao možda glavnog pojedinačnog „nosioca“ (uz već starog i možda pomalo senilnog Tita) ovih važnih inicijativa?

Na kraju - možda je tajna u tome da je Maksimova ponuda „materijala za objavljivanje“ primljena, makar nakon prolaska kroz ruke više posrednika, upravo u britanskim centrima za odgovarajuće poslove. Te da su zaključili da njegovo viđenje „dobrih“ i „loših“ nije baš njihovo viđenje. Te su ga stoga prepustili „vihoru događaja“, to jest „trojici muškaraca“ za čije su postojanje kao i namjere i te kako dobro znali. Ne znači to neophodno da su britanski organi bili poslodavci trojice muškaraca - možda su samo djelomično uticali, ili imali određene nagodbe, recimo s jednim od njih, i bez znanja druge dvojice.

Akcija ubistva agentima je UDBA-e možda samo tolerirana i „oproštena“ … a za uzvrat je možda netko od njih besplatno ili ispod cijene obavio neke sasvim druge, „honorarne“ poslove u recimo Africi...

Ili je pak i centrala u Jugoslaviji bila dio nagodbe, i dala Britaniji neke mnogo veće koncesije u stalnoj trgovini interesima u trouglu Zapad - SSSR - Tito.

Ili su možda tri muškarca radila u „hrvatskom interesu“ bez dozvole Beograda, ali su Britanci arbitrirali i doveli do nagodbe ustaša i UDBA-e.

Sve su ove kombinacije moguće i možda nećemo nikad znati koja je, u detaljima, točnija od drugih. Sigurno je samo jedno: nakon raspada svih sistema i klika s hrvatske, srpske i jugoslavenske strane; napose nakon nedavnih hapšenja Mustaća, Perkovića i drugih u Hrvatskoj; teško je vjerovati da netko već ne bi izdao - bilo u nekom sudskom procesu, bilo ispod žita putem medija – precizniju informaciju o ovom ubistvu, da je krivica samo na jednoj, bilo udbaškoj bilo ustaškoj ili četničkoj strani. Jedino objašnjenje o šutnji svih, sve do

danas, jeste: postoji netko tko još nije skinut s vlasti niti upao u probleme, netko jači od ostalih igrača, a kome je trajni interes (mnogo trajniji od postojanja Jugoslavije a možda i ovakve Hrvatske ili Srbije - a svakako neovisan o njima) da se „prljavi veš“ o smrti u South Kensington-u ne iznese, možda nikad, na vidjelo.

* * *

Tonči Majić, predsjednik Dalmatinskog komiteta za ljudska prava, povodom teksta objavljenog u „Novoj Hrvatskoj“ 1974., zapisao je:

„Da je još poživio Maksim samo što se ne bi učlanio u HOP. Možeš s mrtvima raditi što te volja. Ako te ne sprječava moral, a ova vesela hrvatska družina nije se time nikad opterećivala.

Bolje je i ne komentirati tipični ustaški članak. Svaki podatak iz članka uzeo bih s rezervom, jer i njih kontaminira onih par očitih nakupina otrova, koji su razlog pisanja članka, cijele novine, cijeloga pokreta.“

Uz jasnoću Majićeva zaključka, dužan sam dodati zaključnu činjenicu - od stručnih ljudi u Jugoslaviji, koji su prije sahrane imali priliku da se upoznaju s prirodom rana - povreda Maksima Krstulovića, na obje strane vrata i na obje ruke, dolazilo je mišljenje da nije moguće sam sebi nanijeti takve povrede. Jedna ruka bi morala ostati nepovrijeđena, s tetivama u funkciji. Na ovom mjestu prestaju sve činjenice o, do sada, zvanično nerazjašnjenoj smrti.

ISPOD NIVOA ISTINE

Istaknuti likovni kritičar Josip Depolo, u „Vjesniku“ je 5.7.1999. godine objavio članak o Maksimu, naslovljen „Slikar izgubljen u svom vremenu“. Evo tog teksta:

„Prije četvrt stoljeća (21. svibnja 1974.) pod tragičnim je i nikad razjašnjenim okolnostima preminuo u Londonu hrvatski slikar Maksim Krstulović u svojoj četrdeset i prvoj godini života. Time se još jedan slikar svrstao u tragičan niz preuranjenih hrvatskih slikarskih smrti. Mnogo kasnije, u razgovoru o Maksimovoj monografiji, njegov mi je uplakan i očajan otac iznio verziju s pozadinom političkog umorstva. Londonska je policija pilatovski oprala ruke, a jugoslavenska je šutjela i tako je i ovu smrt pokrila prašina zaborava. Ostala nam je samo literarizirana pretpostavka o jednoj smrti, poput one Račićeve u Parizu. Zaboravljen je slikar u zaboravljenom vremenu, kao da ga nikada nije ni bilo. Ne sjećam se kada je i koliko je puta u proteklih četvrt stoljeća i spomenuto Maksimovo ime. Smrt sama po sebi možda i nije toliko tragična, koliko naš zaborav koji se spušta nad grobove teže od mramorne ploče.

U povijesnom previranju danas nepojmljivo daleke avangarde kao da je ’zaboravljeno‘ da je Maksim s nekoliko generacijskih istomišljenika pokrenuo grupu ’15 mladih‘, u kojoj su bili zastupljeni diplomanti zagrebačke Akademije s kraja pedesetih (A. Babić, Q. Bassani, Z. Čular, V. Goričan, N. Krivić, M. Krstulović, L. Lozica, K. Mijatović, M. Novak, A. Orlić, A. Rukavina, S. Sikirica, A. Starčević, V. Uhlik, Š. Vulas). Njihova je izložba u Modernoj galeriji, održavana paralelno s onom ULUH-ovom u obližnjem Umjetničkom paviljonu, bila zapravo protest protiv ’gnjile uluhovštine‘. Ne tvrdim da je

ova izložba bila odsudna i prijelomna za sudbinu hrvatske avangarde, ali je bez sumnje jedan od povijesnih pokazatelja tog sudbonosnog razdoblja.

Maksim je svojom oštroumnošću, britkim perom, razumijevanjem povijesnog trenutka i svojim slikarstvom bio borbena zastava svog naraštaja. Kako se do danas nitko nije usudio uhvatiti u ruke to 'vrelo povijesno kestenje', to je razdoblje prisutno samo po sjećanju, nerijetko površnim, ali uvijek pristranim i manipularnim ocjenama. U ovom su se povjesničarskom vakuumu mogle bez odgovornosti i posljedica 'zaboraviti' neke relevantne činjenice, 'marginalne' pojave i 'nevažni' detalji. Kao da su za povijest ostale važne samo 'magistralne pojave', a mi znamo da povijest može biti objektivna tek u svojoj složenoj slojevitosti.

U ovoj promemoriji ne bih izdvojio samo Maksimovu ulogu generacijskog čelnika i borbenog promicatelja novih ideja i shvaćanja umjetnosti šezdesetih, on je sve to potvrdio i svojim djelom, na žalost, fragmentiranim u svom tragičnom prekidu, ali zbog toga ne manje indikativnim za jedno odsudno razdoblje danas tek reflektorski osvjetljeno imenima najvećih: Šimunovića, Glihe, Exata, dok je sve ostalo još u povijesnom mraku. Maksim je u redukciji površinskog narativnog sloja mosorskog krša prvi naslutio neka osvjetljenja i bjeline koje će ga izdvojiti u potrazi za 'novim krajolikom', u preobrazbi, sažimanju i 'sintetičkoj slici' dalmatinskog krša. U povijesnom dijagramu šezdesetih i sedamdesetih promotori novih ideja ne bi ništa izgubili na svojoj veličini i značenju u brižnom otkopavanju svih povijesnih slojeva i detaljnoj rekonstrukciji tog mnogoznačnog razdoblja. Naprotiv, tek bi se tim upotpunila 'povijesna slika epohe'. Upravo tu, u obnovi našeg povijesnog sjećanja, vidim mjesto i 'zaboravljeno' značenje slikarstva Maksima Krstulovića.

U ovoj našoj povijesnoj jeremijadi nije Maksim, na žalost, jedini primjer nebrige i zaborava povijesnog sjećanja i drobljenja kulturnog identiteta. Slijediti isključivo tzv. najnovije i najaktualnije trendove, bez sjećanja na prošlost i oslonca na vlastito povijesno određenje, na ono što nas razlikuje i čini posebnim, znači izgubiti se u zrakopraznom prostoru pomodnosti, iznevjeriti svoju povijesnu sudbinu, odreći se vlastitosti. Nerijetko razmišljam o tome kako na ovim našim grobljima preduboko kopamo rake za zaslužne nam mrtve i s njima preduboko zakapamo i njihovo djelo.

Ne postoji na svijetu narod koji bi se mogao 'razbacivati' sa svojim umjetnicima, pa ni hrvatski koji se smatra natprosječno darovitim. Kao da ne razmišljamo da će i nas naši potomci, odgojeni u duhu zaborava, također sahraniti preduboko, predaleko od povijesti".

Ni Depolo, pored talenta i iskustva, nije se uspio othrvati od „natprosječne darovitosti hrvatskog naroda", te je Maksima smjestio u niz „preuranjenih hrvatskih slikarskih smrti". Sve to može proći na razini točnosti, ali je ispod nivoa istine, pojedinačne i konkretne o Maksimu, jugoslavenskom slikaru i angažiranom intelektualcu, komunisti. I Josip Depolo, paralelom s Račićem, stavlja Maksima u niz samoubica, a Vicku, „uplakanom i očajnom ocu", pripisuje verziju o političkom umorstvu. Ni Depolo, ni bilo tko drugi u javnosti, nije Vicka sreo u takvom stanju. Vicko je uvijek sačuvao pribranost. Na dan saznanja o smrti Maksima, izdržao je infarkt na nogama.

MONOGRAFIJA „SLIKAR MAKSIM KRSTULOVIĆ“[48] - Predgovor

„Prerano prekinuta životna nit slikara Maksima Krstulovića ostavila je prazninu u našem likovnom stvaralaštvu, jer je upravo u tom vremenu on započeo nakon dužeg traganja i istraživanja novu fazu, koja bi zacijelo obilježila duže razdoblje u sveukupnom njegovu djelu. Po godinama i iskustvu ulazio je u najplodnije životno i stvaralačko razdoblje što je već dobilo svoje obrise u nizu crteža i serigrafija a nadasve u ciklusu mosorskog krajolika.

Rođen usred Velog Varoša u intimi splitskog težačkog života 26. kolovoza 1933. godine, zajedno sa sestrom blizankom Natašom, od malih nogu ponosno noseći ime velikog ruskog književnika Gorkog, osjetio je zarana instinktivni strah za oca revolucionara kojeg se neće osloboditi kroz čitavo djetinjstvo. Proživio je sve užase rata od pokolja u Gatima, rodnom mjestu majke Lucije, preko Svilaje, Dinare i Šatora do Livna, zatim četvrtu neprijateljsku ofenzivu, pjegavac majke i sestre, povremene rastanke od obitelji, pa petu neprijateljsku ofenzivu. Prošao je kao desetogodišnji dječak teški i mukotrpni put kroz bitku za ranjenike - najkrvaviju i najhumaniju epopeju u povijesti ratova uopće.

Zacijelo je to bilo previše za psihu osjetljivog dječaka kakav je bio Maksim. Tek će mu nešto životne radosti pružiti i pomalo liječiti rane u duši boravak u Italiji, gdje je majka Lucija radila kao bolničarka u partizanskoj bolnici i tako se pobrinula da svoje troje djece zaštiti od daljnjih užasa što su donosila ratna zbivanja. U talijanskom mjestu Cozzanu gdje su neko vrijeme boravili zajedno s nekoliko likovnih umjetnika okupljenih u prvoj partizanskoj likovnoj koloniji, Maksim se nakon prvih školskih dana u Splitu ponovno sreo s papirom i bojama koje su ga neizmjerno zanimale. Volio je od prvih dana školovanja crtanje, pa mu je to bila prilika da ostvari i svoja prva likovna maštanja. Uočivši nadarenost kod dječaka, slikar Marijan Detoni stalno ga je poticao da radi uz njegove nenametljive savjete, kojima će se i kasnije nakon završene srednje škole u slobodi koristiti kao njegov učenik na Akademiji likovnih umjetnosti u Zagrebu na koju se upisao 1952. godine.

Zapažen već prvih godina studija od svojih učitelja krenut će nakon završene Akademije u specijalku istaknutog slikara i pedagoga, također Splićanina Marina Tartaglie, a u međuvremenu intenzivno slika i 1959. godine priređuje svoju prvu samostalnu izložbu u rodnom gradu, kojemu je uvijek bio izvanredno privržen. Nakon završetka studija uključuje se u likovne tokove Hrvatske, izlaže, organizira izložbe, potom se iz Zagreba vraća u Split gdje radi u uredništvu omladinskog književnog časopisa 'Vidik', ali i traži sebe unutar sredine iz koje je ponikao.

Duboko ukorijenjen u ove prostore započet će svoje najsjajnije stvaralačko razdoblje. Ranim radovima odužit će se tek nagovještajem u nekim izričajima svojim profesorima na Akademiji, dokazavši izuzetnu vještinu u crtežu, da bi potom s mladenačkom znatiželjom i buntom krenuo sasvim novim putem tražeći svoj vlastiti slog. Okrenut prema ljudskom liku koji ga neizmjerno privlači naslikat će čitav niz portreta, aktova i

[48] Tomislav Lalin: *Slikar Maksim Krstulović - Monografija*, Fond za razvijanje i njegovanje tekovina Revolucije i Narodno-oslobodilačkog rata općine Split, Split, 1988.

kompozicija, da bi zatim prihvatio izazov svoje generacije koja će se šezdesetih godina slobodna i nesputana uhvatiti u koštac s apstrakcijom. Maksim punom snagom i zrelošću dotada prepoznatljivi dalmatinski krajolik postepeno reducira i pročišćava da bi se okrenuo izuzetno produhovljenom i lirskom doživljaju tog krajolika majstorski baratajući bojom kao najvećom vrijednošću svog likovnog rukopisa. Izraziti kolorist i isključivi zaljubljenik u boju s vremenom će potpuno zanemariti sadržaj da bi kistom izvukao svu snagu iz mosorskog kamenjara ukorijenjenog u njegovu svijest još od najranijeg djetinjstva. Maksimov slikarski opus nije ostao nedorečen iako je stvarao nešto više od desetak godina. Živio je i radio punom snagom i srcem da bi ostvario niz vrijednih djela, koja imaju već određeno mjesto u hrvatskoj i jugoslavenskoj likovnoj umjetnosti.

Iz poštovanja prema njegovom djelu, teškom djetinjem partizanskom putu, koji je ostavio duboke i neizbrisive tragove u njegovoj psihi, Fond za razvijanje i njegovanje tekovina Revolucije i Narodno-oslobodilačkog rata općine Split objavio je Maksimovu monografiju iz pera povjesnika umjetnosti Tomislava Lalina. Iako je Lalin izvanredno uobličio Maksimov likovni opus, to nije zadnja riječ o tome zanimljivom umjetniku. U prvom dijelu monografije Lalin je dao razvoj njegova stvaralaštva od prvih početaka do posljednjih radova analizirajući pojedine cikluse značajne u njegovu likovnom razvoju, dok je u drugom dijelu uklopio sve što je bilo moguće da bi što bolje prikazao njegov životopis. Upravo taj životopis značajni je činilac čitavog njegovog djela, jer se kod Maksima čitav njegov život duboko i čvrsto prožima u njegovu stvaralaštvu. Životne prilike i neprilike, događaji i situacije u kojima se nalazio nevjerojatno se odražavaju na njegov rad, i to je zapravo ono bitno što određuje tog slikara. Takvom monografijom otkriveno je samo djelomično to samozatajno slikarstvo i malo poznati opus, koji je četrnaest godina nakon njegove smrti ovom monografijom navijestio početak istraživanja rada i djelovanja tog svestranog umjetnika, čije bi i zapisane bilješke i misli zaslužile temeljitiju valorizaciju, a da bismo barem naslutili tu književnu vrijednost poslužit ćemo se jednim citatom:

> '… a smrt sam upoznao odmah na početku Sebe, u svim njenim fizičkim i moralnim vidovima. Heroinu, veliku, besmislenu, zločinačku, nametnutu, logičnu, apsurdnu. Na kraju, smrt je kulminiranje životnog apsurda. On sam. Smrt životu daje smisao, ali smisao s kojim se ne možemo pomiriti i zato ga nazivamo apsurdom. Kakvog bi smisla imala besmrtnost? Nikakvog. Zar bi dan bio dan da ga ne prekida i ne obnavlja noć... Da bismo izbjegli strah od smrti i odstranili osjećaj užasa koji proističe iz shvaćanja njene besmislenosti i njene ogavne materijalnosti, moramo je ukomponirati u našu životnu temu kao posljednji akord koji daje konačni smisao našem životu, koji se na taj način zatvara u jednu dovršenu i osmišljenu cjelinu. Zato je slučajna biološka smrt nešto neopozivo gadno. Takvu smrt, koja bi bila posljednja nota jedne partiture, može nam pružiti samo smrt koja neminovno i zakonito proistječe iz sadržaja i kompozicije same te životne partiture...'

Monografija donosi reprodukcije osamdeset i tri slike raznih tehnika u izboru Ante Novakovića, te popis izložbi na kojima je Maksim Krstulović izlagao i bibliografiju vezanu uz njegov rad i djelo.

Nevenka Bezić - Božanić"[49]

RIJEČ NA SAHRANI[50]

Danko Grlić u ime Upravnog odbora Korčulanske ljetne škole (Split, maj. 1974.):

„Dragi Maksime,

Zapala me je nadasve teška dužnost da se od Tebe oprostim u ime Tvojih prijatelja koji su pratili tvoj umjetnički rad i Tvoje učešće na Korčulanskoj školi, koji su te mnogo voljeli i koji te nikad neće i ne mogu zaboraviti.

Još dok si bio student Likovne akademije u Zagrebu, a posebno kasnije u specijalki kod profesora Tartalje, Tvoj je sasvim osebujni, izvanredni likovni talent dolazio sve jasnije do izražaja. Sjećam se i danas razgovora što sam ga s Tobom vodio prije sedam godina pred izložbu u Galeriji suvremene umjetnosti u Zagrebu, sjećam se one Tvoje uznemirenosti i, Tvojih pitanja, traženja, Tvojih iskrenih, dubokih bojazni pred osamljenošću tako karakterističnih za istinska umjetnička pregnuća. Pred Tvojim toliko vlastitim slikama same unutarnje strukture kamena, pred tim stijenama obasjanim suncem, osjećao si neku čudesnu radost; kao da dodiruješ a time i preobražavaš i mijenjaš samu bit postojanja.

To su radosti koje te kao umjetnika povezuju s onim što je bilo prije Tebe i što će biti poslije Tebe. To je ono što se nikad ne smiruje i ne povinjuje pred neumitnošću nepromjenljive, ljudski neoplemenjene, a samim tim zapravo i nestvarne stvarnosti. Mijenjao si i sam tvrdi i hladni kamen. Nikad, - a to i jest bio osnovni movens i osnovni smisao Tvog cjelokupnog umjetničkog djelovanja, a to je i kvintesencija same umjetnosti - nikad se nisi mogao pomiriti s tim da stvari budu naprosto kakve jesu. Često nerazumljen, preobražavao si svijet po liku tvoje čovječnosti. Preziruć malograđansku ukiseljenost i prebivanje u postojećem, Ti si u životu i u umjetnosti, uvijek nezadovoljan postignutim, neumorno tragao, mladenački svježe, s onim nemirom, s onom nekonvencionalnošću i stalnim bježanjem u novo, nepoznato, u neustaljeno, što sitne činovničke, smirene duše prezirno obično zovu bohemijom, neozbiljnošću i neodgovornošću. A bio si ljudski odgovorniji i veći u svoj svojoj mladosti, no što su to mnogi iskusni, ozbiljni i odgovorni, što su odavno zaboravili da biti čovjek znači neprestano, ne štedeći se, tražiti i uvijek iznova polaziti na put. I sve Tvoje izvanredne izložbe u svijetu i u nas i svi Tvoji toliko spontani i duboko proživljeni istupi na našoj Korčulanskoj školi, govore ne samo o širini Tvojeg kulturnog horizonta, već i o Tvojoj ljudskoj angažiranosti koja prelazi okvire samo neke poletne, mladenačke darovitosti.

Teško je, doista je teško, danas i ovdje govoriti o Tvojem tako naglo, besmisleno i okrutno prekinutom djelu, ali treba već ovdje i sada reći da s Tobom, Maksime, i naša likovna umjetnost i mi tvoji prijatelji, gubimo nešto ne samo prisno i drago, već i nešto ljudski veliko zbog čega je vrijedilo živjeti i zbog čega uopće život nije tek besmisleno i

---

[49] *Mogućnosti*, Godina XXXII, broj 3-4, ožujak - travanj, Split, 1989.

[50] *Praxis*, godina XI, broj 3-5, maj- oktobar, Zagreb, 1974.

puko vegetiranje već ljudsko življenje. A to ostaje i u Tvojem djelu i u našim srcima. To ne umire.

Stoga Te nikad, dragi Maksime, ne možemo zaboraviti.

Neka je vječna slava Maksimu Krstuloviću!"

IN MEMORIAM MAKSIMU KRSTULOVIĆU[51]

„Među nama nema više Maksima Krstulovića, našeg prijatelja i urednika ovog časopisa. Svojim nenadanim odlaskom ostavio je iza sebe prazninu što je ne zamjećuju samo oni koji su ga osobno poznavali nego i svi oni koji su ga preko njegova svestranog djelovanja imali prilike upoznati i kao čovjeka i kao stvaraoca.

Ono čime je Maksim pridobivao nečiju naklonost i prijateljstvo bila je njegova fascinantna otvorenost, spontanost, nepatvorena iskrenost... što su ujedno bili i putovi u potrazi za istinom. A istina je za Maksima bila onaj oblik ljepote koji smo danas jedino u stanju prihvatiti i koji jedino znači mogućnost angažiranosti u beskonačnoj množini odnosa. A svaki razgovor s Maksimom započinjao je i završavao s time kako nijedna žrtva nije velika da bi se istina dosegla.

Maksim je bio čovjek koji je pored neposrednog angažmana na umjetničkom i društvenom planu, kojim je nastojao dosegnuti svoju vlastitu mjeru odgovornosti spram zbilje, uvijek nalazio vremena za svoje drugove. Zato smo ga voljeli. Duge smo vodili razgovore o društvu, o nastojanju da se sačuvaju istinske tekovine Revolucije, o umjetnosti i književnosti, o slikarstvu (Turneru, Nicholsonu, Rileyu...), o toliko mu dragom Radoju Domanoviću...

Pričali smo sjedeći u njegovom malom ateljeu, pitali smo ga šetajući se uskim ulicama Varoša, kad bi posvuda bilo mračno i tiho, o njegovom studijskom boravku u inozemstvu, kada nam je pričao o londonskoj hladnoći, besposlici, Ladbroke groveu gdje se moglo jesti, ručati u malim prljavim radničkim i crnačkim restoranima za 'forty new pence', o 'Landscape in Britain 1750. - 1850.' ...

Iz razgovora u razgovor saznavali smo sve više o njemu. Ne samo to da je kao slikar bio izuzetno plodan, što pokazuje njegova cjelokupna slikarska djelatnost počevši od prvih poduka iz crtanja kod M. Detonija u Bariju 1944. kamo je dospio nakon ratnih okršaja u kojima je od 1942. kao devetogodišnji dječak sudjelovao sa svojim ocem, istaknutim revolucionarom; preko studija na Likovnoj akademiji u Zagrebu i rada u 'specijalki' kod M. Tartaglie te niza samostalnih i kolektivnih izložbi u zemlji i inozemstvu (Split, Zadar, Dubrovnik, Poreč, Zagreb, Beograd, Ljubljana, Sarajevo, Padova, Bruxelles, Luxembourg, Montreal...) već je svoju umjetničku djelatnost uvijek vezivao uz društveni angažman u kojem je kao svaki napredni intelektualac nastojao životom i radom ostvariti sebe kao potpunu ljudskost. Vlastiti smisao i smisao društva uopće crpio je iz poruka Revolucije. Maksim je to tražio i od svojih drugova.

Od svoga rođenja 1933. u Splitu ostao je kao čovjek i kao stvaralac privržen ovom podneblju, ovoj zemlji i stvarnosti našega društva. To se vidi iz njegovih slika prepunih plavetnila i jare što se diže s mosorskog kamena. Taj kamen postao je slikarska

[51] *Vidik*, godina XXI, serija III, broj 19/20, Split, 1974.

metafora svijeta i ljudske osamljenosti protiv koje se Maksim borio cijelim svojim umjetničkim i društvenim bićem, nastojeći tu osamljenost prevesti u prostor ljudske radosti koja ga je povezivala 'sa svim radostima pred tom stijenom prije i poslije njega', kako je to jednom kazao. Vječno nemirnoga duha, proživljavajući i promišljajući cijelim svojim bićem život oko sebe primali smo ga kao prijatelja, druga i suborca. Njegova ustrajnost i neodustajanje od načela koja je shvatio kao ispunjenje vlastitoga životnog smisla činili su da se angažira svugdje gdje je mogao pridonijeti borbi za sadašnjost Revolucije.

Tako je Maksim svojim radom u Uredništvu VIDIKA čijoj je trećoj seriji bio tvorac idejnog i praktičnog programa, nadahnuo Uredništvo iskrenim i dubokim pozivanjem na revolucioniranje odnosa što su dotada u sferi kulturnoga života bili pomućeni provalom malograđanskog i provincijalnog duha, slijedeći kao osnovne poruke 21. sjednice Predsjedništva SKJ i Pisma druga Tita. U tom sudbonosnom i prijelomnom vremenu Maksim je imao odgovor na pitanje: što raditi i kakav novi VIDIK?

> 'Polovičnost, koju susrećemo svud oko nas, naš je **prvi i posljednji** neprijatelj. To je ono što i moguće čini nemogućim, što sve pretvara u mučan san. Ne računajmo na još jedno buđenje. Oduzmimo riječ onima što nam uz jednu istinu nude jednu laž, kao trgovac privagu, jer istina je misao bez ostatka i bez »rezervne« pozicije za **čovjeka**. Zadaću novog VIDIKA vidimo u tome da bude **riječ novih generacija u razgovoru sa svijetom**. Taj razgovor moguće je započeti jedino na materinjem jeziku jer u njemu žive naša pitanja. Kada naša misao, čovjekov zavičaj (pravi) dosegne granice svijeta, naći ćemo se na razini odgovora.
>
> Da bismo bili dio sudbine svijeta, **svoja** pitanja moramo rješavati razumom svijeta, kojemu je naš čovjek bivao i izvorom.
>
> VIDIK pripada onima što u sebi nose **novi vidik**, kao dio svijeta kojem pripadamo, jer nam nacionalistički dlan nije zaklonio sunce.
>
> U provinciji povijesti svaka je bitka izgubljena, i zato je jedina mogućnost pobjede u pobjedi na tom provincijom.
>
> Svijet pripada nama toliko koliko mi pripadamo njemu.'

Maksimovi angažirani i kritički istupi dobro su poznati studentima okupljenim oko SRKUD-a 'Ervin Klarić' kojemu je bio jedan od inicijatora i ujedno voditelj likovne sekcije, učesnicima 'Splitskog salona', članovima Kulturne sekcije SSRN-a, kao i svima onima koji su na sličan angažiran i plodonosan način mijenjali životnu, umjetničku i društvenu stvarnost.

Djelatnosti za VIDIK nije se odrekao ni u vrijeme svog posljednjeg boravka u Londonu. U pismu od 12. prosinca pisao je kako se 'njegovoj zadaći osjeća još mnogo bliže'. 'Idimo naprijed, pravo, ne dajmo se' - bile su njegove riječi podrške Uredništvu.

Započeo je mnoge poslove i želio ih je sve dovršiti 'što je moguće prije', no nenadana i tragična smrt ispriječila se provedbi njegovih zamisli i planova kojima je njegov život stalno bio ispunjen.

'Any way carry on Maksim' - pisali smo mu u posljednjem pismu, a Maksima više nije bilo. Više ga nema, ali on će uvijek ostati s nama.

Urednici VIDIKA"

Ivan Meštrović čestita Maksimu za djela na prvoj samostalnoj izložbi u Splitu 1959. godine.

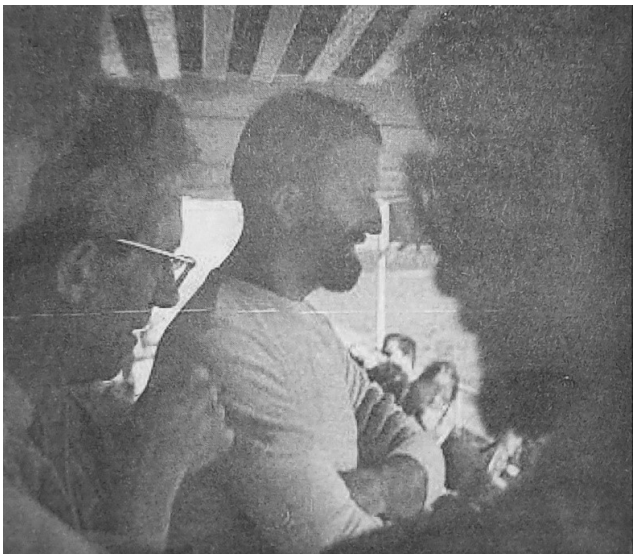

Maksim i Gajo Petrović s drugovima na brodu prilikom plovidbe od Splita do Korčule 1972. godine.

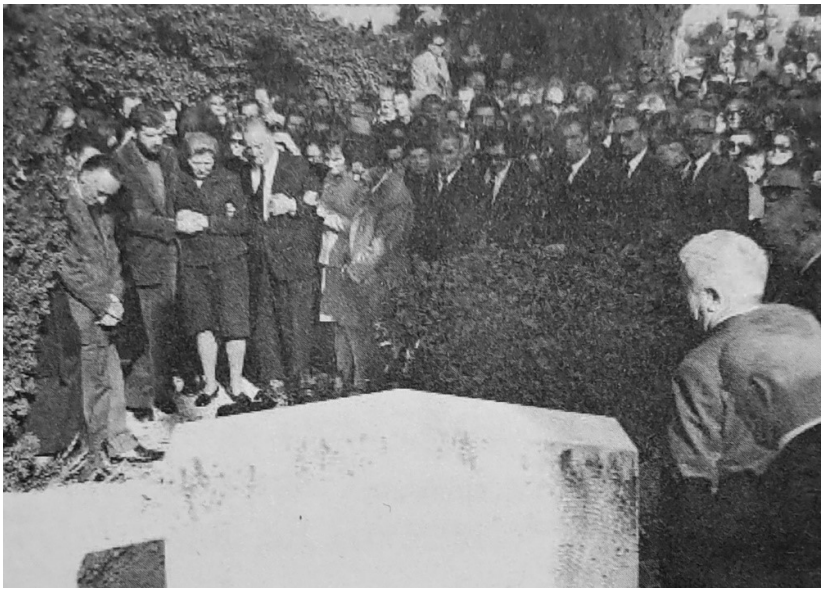

Vice Buljan oprašta se od Maksima. Split, maj 1974.

SUKOB VLADARA I REVOLUCIONARA - TITO I VICKO

Godina 1962. je prijelomna u historiji socijalističke Jugoslavije. Došlo je do sukoba dvije struje u rukovodstvu Partije i države. Ekonomska neminovnost je sukob učinila neizbježnim. Odbacivane su i ignorirane koncepcije koje je davao Vicko i stiglo se do prazne kase i ogromnih dugova. Jugoslavenska privreda je već izgubila dinamiku razvoja i potrošeni su investicioni fondovi. Na što su uzalud bačena ogromna sredstva? Uzalud zato što nema proširene reprodukcije i novog razvoja, uložena sredstva se ne vraćaju, izgubljena su. Da je ulagano u pomorsku privredu, brodogradnju i već postojeće luke Jugoslavija bi imala ogromnu zaradu u devizama i imala bi što dijeliti. Ovako sada moraju nastupiti sukobi i međusobne optužbe za upropaštene milijarde 'političkih investicija'.

Prioriteti za trošenje investicija utvrđivani su u uskom krugu najviših rukovodilaca oko Tita i s Titom. Tu su dominirali Ranković, Gošnjak, Tempo, Đuro Pucar i Lazar Koliševski, oni su bili tvrdi centralisti i zastupali su liniju slijevanja svih financijskih sredstava jugoslavenske privrede u centralne institucije u Beogradu. U centar i sjedište partijsko-državne vlasti. Takvo stanje je Armija, koju je Ivan Gošnjak zastupao u partijskom vrhu, smatrala jedinim rješenjem. Historijskim hodom stiglo se do mogućnosti sagledavanja da nova, socijalistička vlast, ide užlijebljenim, starim, načinom raspolaganja društvenim kapitalom, na način kako je to činila i vladajuća klasa u kraljevskom režimu. Sav društveni kapital slijeva se u centar u Beogradu, a onda vladajući odlučuju o distribuciji novca. To je stanje protiv kojeg se Komunistička partija Jugoslavije borila prije rata. Tada je takvo vladanje smatrala izvorom svih ekonomskih i socijalnih nepravdi, s nacionalnim posljedicama, koje vrši vladajuća velikosrpska buržoazija, uz sekundarno sudjelovanje slovenske i hrvatske buržoazije.

Dakle, KPJ-SKJ na vlasti zaboravila je iskustvo iz NOB i revolucije, gdje su svi stvarni borbeni i politički uspjesi bili zasnovani na širokoj decentralizaciji i inicijativi naroda i njihovih partizanskih organa u svim krajevima Jugoslavije. Na kraju rata, kad je već pobjeda izvjesna i kad je Tito s državno-partijskim organima već u oslobođenom Beogradu, tada se pojačava centralizacija i upravljanje iz jednog centra. Tamo gdje je Tito. Poslije slijede pisci historije NOB i revolucije, koji sve zasluge i inicijative pripisuju Titu i vrhovnim organima Partije. Što predstavlja udaljavanje od istine.

1962. na zatvorenim sjednicama partijskog vrha, morali su se suočiti s činjenicom da se brod nasukao i da voda prodire. U tom sukobu, u teškoj situaciji, isplivale su na površinu suprotstavljene ocjene i tendencije. Pokazalo se da jača struja, čiji predstavnici dolaze iz sredina koje su ekonomski zaostajale i 1918. i 1962. (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Makedonija, Srbija, uz njih i Armija) čvrsto stoje na stanovištu obrane i nastavka centralističkog upravljanja Jugoslavijom. Na drugoj strani prvi put se pojavljuju, tada slabiji i u manjini, predstavnici onih dijelova zemlje koji su i 1918. i 1962. imali razvijeniju privredu, manje nepismenih, razvijenu industriju i bolje ekonomske pokazatelje u svim oblastima (Hrvatska, Slovenija i Vojvodina). Oni su nastupali protiv centralizma i tražili da im ostane dio sredstava, jer i inače Hrvatska, Slovenija i Vojvodina pune savezni budžet. Naslijeđena zaostalost, ekonomska i kulturna, siromaštvo i ratom razorena zemlja, najviše su pogađali Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, veliki dio Srbije i cijelu Makedoniju.

Ovaj odnos, koji je trajao od 1945. do 1962., doveo je do sukoba u rukovodstvu. Nitko nije imao snage da ukaže da su sada komunisti na vlasti doveli do reprodukcije istog odnosa kakav je vladao u kraljevini!

Na sjednici je došlo i do personalnih netrpeljivosti, stvari su se zaoštrile u toj mjeri da je Tito zaprijetio i upotrebom vojske da se ne bi zemlja raspala. Dobio je podršku Rankovića i Gošnjaka, na koju je uvijek mogao računati. Izgledalo je da su protivnici centralizma - Kardelj, Bakarić, Miha Marinko - uvjerljivo poraženi. Valja istaći da je Petar Stambolić bio istakao svoje zapažanje da danas neki srpski komunisti govore kao reakcionari odmah poslije rata. Nema sumnje da je i jedna i druga partijska „frakcija“ dobro zapamtila ove riječi srpskog rukovodioca, člana najvišeg partijskog rukovodstva SKJ.

Od 1962. jasno je da su priče o prevladavanju frakcija u KPJ, pod vodstvom Tita, ipak samo lijepe priče. Sada se vrh SKJ opet podijelio na desnu i lijevu frakciju. Desnom se može smatrati onu sklonu centralizmu u upravljanju svih društvenih tokova (Ranković, Gošnjak, Tempo, Pucar, Koliševski, Blažo Jovanović), a lijevom onu sklonu decentralizaciji i stalnim društvenim promjenama na nivou države i društva (Kardelj, Bakarić, Stambolić). Sukob u rukovodstvu, koji je odmah izbio na svjetlost dana, obradovao je reakcionarne snage van zemlje i u Jugoslaviji. Tito se opet našao između. Pored svih funkcija koje ima, on je i predsjednik Saveznog izvršnog vijeća, vlade Jugoslavije. Neposredno je odgovoran za sve privredne promašaje, koji su uništili razvoj privrede. On je predsjednik Saveznog izvršnog vijeća od 1953. godine. Sad mu ta činjenica vezuje ruke i ne može javno prebaciti odgovornost za katastrofalnu ekonomsku situaciju na drugoga. Lukavstvo političkog uma nalazi rješenja. Tako je stigao Tito, a drugi mu se odmah pridružili, do optužbi direktora, vanjske trgovine, i za razne deformacije pripisao je svu odgovornost državnom administrativnom aparatu. Učinilo se da je jedinstvo vrha opet spašeno Titovom intervencijom, a desna i lijeva frakcija su dobile predah. Po završenom plenumu Ranković, Gošnjak i njima bliski, mogli su zaključiti kako je Tito na njihovoj strani.

Gdje je u tim odnosima Vicko? On nije član najvišeg jugoslavenskog rukovodstva SKJ, Izvršnog komiteta. Ne pripada svojim stavovima ni lijevoj ni desnoj frakciji u SKJ. Član je Vlade (Izvršnog vijeća) Hrvatske i Izvršnog komiteta CK SK Hrvatske. Vicka nema na sjednicama u Beogradu. Nakon Beogradskih sjednica, slijedi 1. aprila 1962. sjednica najvišeg partijskog rukovodstva Hrvatske, u Zagrebu. Dobiveni su materijali iz Beograda za pripremu sjednice u Zagrebu. Sve strogo povjerljivo, a strana štampa već je pisala o tome i domaći kuloari bruje o sukobu u rukovodstvu.

Na sjednici u Zagrebu Vicko izlazi s ocjenom da je politička birokracija i odgovorna i kriva za privredni brodolom Jugoslavije. Ta je ocjena suprotna Titovoj. Zato Bakarić i drugi mudro šute, a Ranković zahtijeva da mu se Vickova diskusija hitno dostavi u Beograd. Vicko ostaje usamljen i izoliran u Hrvatskoj. Samo mjesec dana kasnije Tito na velikom narodnom zboru u Splitu govori o situaciji u Jugoslaviji. Naravno, opet dobiva jasnu podršku naroda u Dalmaciji. Zato je i odabrao da govori u Splitu. Tih dana mu Vicko, videći da se Tito opet zaustavlja na pola puta, kaže da „mi stari idemo s vlasti, na čelu s Tobom“.

To je rečenica koju, po prirodi stvari, nijedan vladar ne želi nikad čuti. A Tito je baš to čuo od Vicka, od revolucionara koji u tom momentu, 1. Maja 1962., slavi 40 godina članstva u KPJ! Tito i vrhuška ignoriraju taj rijetki Vickov jubilej, koji bi trebao imati značaja i za cijelu Partiju. To su, oči u oči, ona dva čovjeka koji su u istom stroju u ratu i miru. Tito je postao

vladar, a Vicko je ostao revolucionar. Zato i traži od Tita da stara garda ode s vlasti, na čelu s njim. Tito baš to neće. Tu nema kompromisa ni s kim. Tu je suština razlaza dva čovjeka, jedan hoće vlast, a drugi ostaje vjeran ciljevima revolucije.

Prvi put su se sukobili u ratu, Vicko nije htio poslušati naređenje koje bi upropastilo ranjenike.

Prvo 1943., a onda 1962. su se njihove putanje, ljudske i političke, definitivno razišle.

Nije ostalo nepoznato Ranković, Gošnjaku, Tempu, Bakariću i Krajačiću to što je Vicko rekao Titu.

A i sam Tito je svjestan da su i oni čuli što mu je Vicko rekao. Tito nije Vicku dao odgovor. Time je sebi ostavio slobodno polje za nove poteze. Shvatio je da je dobio izvanrednu priliku za taktiku koja će mu omogućiti da izvrši diferencijaciju u rukovodstvu Partije i zemlje. Da utvrdi tko od rukovodilaca ima pretenzije na njegovo mjesto.

Dao je mig Stevi Krajačiću da počne s pripremama za izgradnju vile „Zagorje“ u Zagrebu. Kako narod sve uoči, tako počnu i priče i pitanja, na koje nema javnog odgovora. Iz vlasti u Hrvatskoj su puštene glasine, koje su se raširile po Jugoslaviji, što je i bilo planirano. Neodređeno, a ipak jasno, glasine su govorile da se gradi kuća za druga Tita, kad se povuče s operativnih funkcija. A naravno da će ostati na čelu Partije, kao autoritet koji nam svima treba za jedinstvo. U teškoj ekonomskoj situaciji, krenuli su ogromni radovi na vrhu Pantovčaka, na posjedu koji je znatno veći od rezidencije u kojoj je Tito u Beogradu. O svemu je odlučivao moćni Krajačić a neposredno je vodio stvar Mika Špiljak, kao predsjednik vlade Hrvatske. U isto vrijeme srpsko rukovodstvo je trošilo milijarde dinara u klubaškom nadmetanju s Armijom i „Partizanom“, za izgradnju gigantskog nogometnog stadiona za „Crvenu Zvezdu“. Taj megalomanski poduhvat, udaljen nekoliko stotina metara od Stadiona JNA, nazvan je i pretencioznim imenom „Marakana“. Hrvatska je rasipala novac na novu Titovu vilu, koja je odnijela više sredstava nego što je koštala obnova Zagreba, nakon katastrofalne poplave 1964. godine.

Naredne godine, 1963., usvojen je novi ustav i novo ime države - Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija. Time se htjelo naglasiti da je socijalizam definitivno pobijedio. Novi ustav je uveo i novinu - mjesto podpredsjednika Republike. Uz Tita, podpredsjednik SFRJ Aleksandar Ranković. Drugi čovjek u državi, drugi čovjek u SKJ. Kardelj je potisnut s pozicije drugog čovjeka. Postavljen je za predsjednika Skupštine SFRJ, a Petar Stambolić je postao predsjednik Saveznog izvršnog vijeća, prvi nakon Tita. Tako je Tito prestao biti na čelu izvršne vlasti. Sve se poklapalo s pričama o postepenom napuštanju operativnih funkcija.

Te 1963. Vicko je, po odluci i dogovoru Tita s Rankovićem, Bakarićem i Krajačićem, razriješen funkcija u Zagrebu. Ovi su jedva čekali da se riješe Vicka, a i njemu je bilo drago da se makne od njih. Izabran je za predsjednika Odbora za budžet Savezne skupštine. To je značilo povratak u Beograd, nakon 11 godina! Svi smo bili sretni i zadovoljni. Moji roditelji su voljeli Beograd kao i Split, zbog atmosfere i temperamenta ljudi koji je sličan dalmatinskom, s južnjačkom otvorenošću. U Zagrebu su ostali Maksim i Nataša, 30 godišnjaci, a s Vickom i Lucijom u Beograd su došli Viborg, koji se morao vratiti iz Njujorka, i najmlađi sin Đordano, rođen u Beogradu. Viborg se upisao na fakultet s 25 godina, a ja u sedmi razred osnovne škole.

Na Visu je u ljeto 1964. priređena proslava 20. godišnjice dolaska Vrhovnog štaba i Tita na otok. Sukobi u rukovodstvu su se pojačali još tokom priprema za proslavu. Formalno je na čelu odbora za organizaciju proslave bio Marko Belinić, u ime Saveza boraca Hrvatske, a dugogodišnji predsjednik Saveza boraca Jugoslavije je Ranković. Opet Dalmacija nije imala svog čelnog predstavnika u tom odboru, iako se radi o Visu i Dalmaciji. Tako je bilo. Vicko se nije htio petljati u to.

Sukobi su izbili oko rušenja pravoslavne crkve u mjestu Vis i oko integralnog teksta Titovog obraćanja Prvoj dalmatinskoj brigadi 1944., što je trebalo biti uklesano u bijeli kamen spomenika. Otkud pravoslavna crkva na Visu? Prije rata, vlada Bogoljuba Jeftića, u predizbornoj kampanji je siromašnim težacima obećala olakšice i besplatno žito, ako prijeđu u pravoslavnu vjeru i naprave crkvu. To je i izvedeno u kratkom roku, a dovelo je do razmirica s ljudima iz Komiže, koji se nisu dali kupiti. Ova praksa prozelitizma i podizanja pravoslavnih crkava u krajevima Jugoslavije gdje nikad nije bilo tih crkava, posljedica je državnog statusa pravoslavne crkve u kraljevskoj državi. U njoj je pravoslavna crkva imala status državne crkve i vjere.

Uglavnom, uz natezanja, crkva je ipak srušena i uređen spomen park sa spomenikom. Bio je problem što Tito spominje „odvratne izdajnike četnike“. Ranković i njegovi istomišljenici su tražili da se to ne ukleše na spomenik. Nađen je truli kompromis i stavljena je Titova rečenica „Tuđe nećemo - svoje ne damo!“

Na viškoj rivi Vicko je bio na čelu dalmatinskih partizana i dočekao Tita, s pratnjom. Vicko ga je dočekao i 1944., u Komiži. Sad se morao pozdraviti i s Rankovićem i Ćećom.

Tada na Visu je Dalmacija opet doživjela uvredu i podcjenjivanje. Zbog napetosti i netrpeljivosti među rukovodiocima koji su došli s Titom (Ranković, Gošnjak, Svetislav Stefanović, Bakarić, Krajačić, Belinić), on uopće nije htio govoriti na Visu. Prepustio je to Bakariću. On je govorio u smislu pohvala Titovoj odluci o obrani Visa, govorio je neistinu. Jasno je da je to bila nova uvreda i provokacija prema doprinosu Dalmacije u NOB. Tito je bio dužan da govori i da kaže istinu. Nije to učinio. Ako ne govori Tito, na Visu je mogao govoriti jedino Vicko. To bi bilo u skladu s historijskom istinom. Ali, to nije bilo moguće.

Dogodilo se čak i to da drugovi iz pratnje, garda i UDBA, pokušaju zaustaviti Vicka i Luciju da se ne popnu na svečanu tribinu. Lucija im je glasno rekla pred Titom i svitom: „Sram vas bilo, na ovoj tribini je mjesto prije Vicku nego Titu i vama!“ Maknuli su se i propustili Vicka i Luciju.

Sutra u Visu, u pauzi programa, na terasi na bedemima, za jednim stolom sjede Tito, Krajačić, Gošnjak, Ranković i Bakarić, a supruge su za drugim stolom. Ostali nemaju mjesta za stolom i stoje i razgovaraju. S porodicom Krstulović je dr Ivan Ribar. Jasno je kako su se osjećali Maksim i Viborg gledajući Ćeću, Rankovića i Krajačića. Oko stola obilazi Ćećo Stefanović i fotografira Tita i vrhušku, sa svih strana. Nekoliko puta je Vicko pitao Ćeću da nas snimi sa starim Ribarom. A Ćećo se pravi da ne čuje. Vicko ga još jednom zamolio i ništa od toga. Tad je Vicko, bijesan i ojađen od svega, glasno kazao Ćeći: „A, ti čuvaš municiju za visoku divljač!“.

Muk. Starom Ribaru su pošle suze, zagrlio je Maksima i okrenuo leđa Titu i ostalima. Volio je Maksima, dječaka kojeg zna iz rata, volio je slikara koji ga podsjeća na izgubljene sinove. Nije Tito ustao i prišao Ribaru i pozvao ga da sjedne na čelo stola. Poslao ga je 1953. u penziju i hitno otpremio iz Beograda u Zagreb. Tako je prvi predsjednik AVNOJ-a sveden na

tužnog oca, koji ponekad dobije priliku da priča đacima o svojim izgubljenim sinovima. Dok smo živjeli u Zagrebu ponekad smo se posjećivali i družili s Ribarom, Krležom, Leontićem, Markom Krvavicom, Elzom i Stevom Mihajlovićem, Dr Miroslavom Feldmanom, Josipom Cazijem, Božom Maslarićem, a najdraža nam je bila naša porodica deda Branka Petrovića i bake Vere, roditelja Gaje i Svete.

Jeseni 1964. Vicko je jedva preživio operacije. Na 8. Kongresu SKJ, nakon 24 godine, nije više izabran u Centralni komitet SKJ. U CK ulaze Mika Tripalo i Savka Dabčević. Tito je u referatu izrekao i ovu rečenicu, koja je bila upozorenje pripadnicima obaju frakcija:

„Moramo, u prvom redu, shvatiti da u našim današnjim uslovima birokratsko-centralistički i birokratsko-partikularistički nacionalizam nije ništa manje opasan i kontrarevolucionaran od klasičnog buržoaskog nacionalizma“.

Ovim Tito drži na nišanu sve grupacije. Pitanje je koliko su oni toga svjesni, u tom momentu.

Edvard Kardelj, član najvišeg partijsko-državnog rukovodstva Jugoslavije, reći će u svom izlaganju:

„Polazna točka međunacionalnih ekonomskih odnosa svakako je ona ekonomska samostalnost u radu i raspolaganju plodovima rada, odnosno u izgradnji materijalne baze za razvoj vlastite kulture i civilizacije.“

...i dalje će objasniti:

„Prema tome, nacionalna ekonomska samostalnost u socijalističkim ekonomskim odnosima u našoj zemlji nije ni etatističko-administrativna kategorija, ni autarhija, niti pravo na nacionalistički egoizam, već specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi. Znači, u odnosima među narodima treba da bude primijenjen, uz određene modifikacije, isti princip koji važi za socijalističke ekonomske odnose među ljudima, to jest da svaki narod ima pravo i realnu mogućnost da živi i da se razvija u skladu s rezultatima svoga rada i s razvojem proizvodnih snaga, i da nikakva snaga van njega samog, odnosno van Ustavom utvrđenih međusobnih odnosa radnih ljudi i naroda, ne može raspolagati plodovima njegovog rada.“

Govoreći poslije Kardelja, sekretar CK SKJ i podpredsjednik SFRJ, Aleksandar Ranković je istakao:

„Naš društveni razvitak je došao u takvu svoju fazu kada Savez komunista može dalje da ostvaruje svoju vodeću ulogu i da jača svoj autoritet samo uz potpunu afirmaciju radnog čovjeka kao subjekta svih naših kretanja. Koliko Savez komunista uspješno ostvaruje svoju vodeću ulogu možemo ocijeniti samo preko društveno-političke akcije radnog čovjeka, tj. na osnovu toga koliko on tu ulogu osjeća kao snagu koja mu otvara puteve za njegovu svjesnu samostalnu aktivnost i koja mu osvjetljava perspektivu razvitka, kao snagu čije se riječi obistinjuju u životu, ali i na osnovu toga koliko ta snaga njega lično pokreće u borbi za socijalističke odnose.

Partija je uvijek crpla snagu iz borbe radničke klase i radnih ljudi. Ona je u skladu s potrebama revolucionarne borbe izgrađivala svoje biće u ilegalnom periodu - revoluciji,

u poslijeratnom periodu. I sada, u uvjetima samoupravljanja, Savez komunista mora biti ne samo dokraja dosljedni tumač interesa i težnji radnog čovjeka, već i najaktivnija i najsvjesnija snaga u borbi za njihovu realizaciju."

Za razliku od Tita i Kardelja, Ranković nije ulazio u pitanja međunacionalnih odnosa.

Međutim, Veljko Vlahović, koji već deset godina, od 1954., u vrhu Partije igra ulogu koja je do tada pripadala Đilasu, u svom referatu ima čitavo poglavlje naslovljeno „Neki stavovi o naciji i nacionalnim odnosima". Polako se kristalizira da o nacionalnim odnosima progovaraju Tito, Kardelj i Vlahović, a o tome ne govore Ranković i Koliševski. To ima svoje razloge i svoju stvarnu težinu, koja se još ne otvara potpuno.

Vlahović je rekao:

„U razdoblju između dva kongresa došlo je u nas do diskusija o raznim aspektima nacionalnih odnosa na sadašnjoj etapi našeg razvoja. Pozitivna strana tih diskusija ogledala se u snažno izraženim zahtjevima radnih ljudi da komunisti moraju voditi odlučnu borbu za dalje jačanje bratstva i jedinstva naših naroda. Usporedo su se pojavljivali stavovi i aktivnosti koji nisu doprinosili potpunijem sagledavanju nacionalnih odnosa. Čak bi se moglo reći da su pojedini stavovi vukli nazad, u kaljugu nacionalizma, pa i šovinizma.

Pojavile su se tvrdnje da 'nacije treba što brže da odumru', da je nacionalno pitanje 'buržoaska predrasuda' - što u suštini odražava unitaristička, odnosno birokratsko-etatistička shvaćanja, koja vode pojavama šovinizma i uskogrudnog nacionalizma. Logična posljedica takvih teorija bio je i zaključak, koji se ponegdje mogao čuti, da je 'nesreća što je Jugoslavija mnogo-nacionalna zajednica'.

U takvim shvaćanjima ogleda se veza koja postoji između etatizma, birokratizma i nacionalizma."

Ovim riječima ipak je delegatima kongresa ponuđeno da shvate da se radi o srpskom nacionalizmu Dobrice Ćosića i pokojnog Penezića, predsjednika vlade Srbije, koji su politički neodvojivi od Rankovića. On nije reagirao, odbivši da shvati da je ocjena servirana na njegov račun. Objektivno, i nije mogao argumentima braniti poziciju ove dvojice, koji su imali brojne sljedbenike već tada.

Vicko je kongres pratio iz bolesničke postelje u Splitu. Bilo mu je jasno da stvari ubrzano idu u krizu SKJ i države. Odlučio je govoriti na kongresu u Zagrebu, ispalo je da to bude na njegov 60. rođendan.

Izabran je Centralni komitet SKJ sa 155 članova. Novi Izvršni komitet narastao je na 18 članova. Tito je opet izabran za generalnog sekretara SKJ, a za sekretare CK SKJ su izabrani Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Veljko Vlahović.

Članovi Izvršnog Komiteta (Politbiro) su:

1. Josip Broz - Tito
2. Bakarić Vladimir
3. Crvenkovski Krste
4. Gošnjak Ivan
5. Kardelj Edvard
6. Jovanović Blažo

7. Koliševski Lazar
8. Krajger Boris
9. Marinko Miha
10. Mijatović Cvijetin
11. Pajković Đoko
12. Pucar Đuro
13. Ranković Aleksandar
14. Stambolić Petar
15. Špiljak Mika
16. Todorović Mijalko
17. Veselinov Jovan
18. Vukmanović Svetozar.

Od Josipa do Svetozara - Hrvati, Srbi, Crnogorci, Makedonci, Slovenci - nema Muslimana i Albanaca u najvišem tijelu. Iz BiH su Cvijetin i Đuro, oba Srbi. Još će trebati vremena da se Muslimani i Hrvati u BiH izbore za ravnopravnu poziciju u društvu, u Partiji i vlasti.

Iz Hrvatske četiri člana najvišeg rukovodstva, nijedan iz Dalmacije. Sva četiri kontinentalni Hrvati, nema nikoga s Jadrana. Zar to ne govori jasno o odnosu prvenstveno Hrvatske, a onda i Tita i Jugoslavije prema Jadranu? A na obali Jadrana Jugoslavija je uvijek imala napredne kadrove, povezane sa svijetom, mnogo članova ilegalne KPJ, kad je bilo najteže. I evo od rata pa do 1964. nikada u vrhu Partije nema nikoga iz Dalmacije. Što to govori?

Kongresi KPJ i SKJ u slobodnoj zemlji od 1948. do 1990. održavani su jednom u Zagrebu 1952., jednom u Ljubljani 1958., a u Beogradu osam puta - 1948., 1964., 1969., 1974., 1978., 1982., 1986. i 1990. godine. To jasno govori da su vladajući komunisti opet uspostavili neravnopravnost u Jugoslaviji, kao da su važne samo Srbija, Hrvatska i Slovenija? Kako to da nijedan kongres nije održan u Splitu, u Sarajevu, u Titogradu, u Skopju, u Prištini i Novom Sadu?! Ta osovina SHS bila je naopaka stvarnost u kraljevini, a zašto je tako bilo i u socijalističkoj Jugoslaviji?

Gledajući poslijeratni period, na vrhu Partije, u Polit-birou i Izvršnom komitetu, od 1948. neprekidno 17 godina su Tito, Kardelj, Ranković, Gošnjak, a nešto kraće i Tempo, Bakarić, Pucar, Koliševski. Od starih članova Polit-biroa iz Partije su isključeni Blagoje Nešković i Milovan Đilas. U međuvremenu su umrli Boris Kidrič, Moša Pijade i Đuro Salaj.

Dakle, svih 17 godina čvrsto vlada tvrdo jezgro Tito, Kardelj, Ranković i Gošnjak. Treba li razmatrati uopće čija je odgovornost najveća što je „Jugoslavija ušla u slijepu ulicu i što je zemlja pred raspadom“? To je Titova ocjena stanja u zemlji, sa sjednice 1962. Tada je on prebacio odgovornost na druge. Na kongresu 1964. Tito i vodeći u SKJ apstraktno govore o odgovornosti, aludirajući na druge ljude. Ni slučajno se ne može postaviti pitanje njihove odgovornosti. Kao „stari“ u „političku penziju“ se upućuju partizanski borci i kadrovi revolucije, koji nikada nisu presudno utjecali na rad Partije i države. Tako se iz Izvršnog komiteta „ispušta“ Luku Leskošeka, a Vicka iz CK SKJ.

Vicko je bio spreman na kongresu otvoriti kritičku raspravu, ali nije mogao doći na kongres. Tu bi rekao:

„Svojom praksom mi smo stvorili negativnu kategoriju tzv. 'političke investicije' koja je postala krilatica protiv naše Partije i društvenog sistema zemlji i na strani. I to potkrepljuje naša praksa koja ne uklanja nosioce promašenih koncepcija, pa se sva težina moralne odgovornosti svaljuje na Partiju i društveni sistem. Tako umjesto da pojedinci gube svoj lični prestiž, gubi ga Partija za njih.

Dakle, treba da idu u 'političku penziju' svi oni koji se nisu afirmirali rezultatima svoga rada i koncepcija što su ih zastupali ili ih zastupaju. Treba posebno izbjegavati da više malih ide u penziju zbog grešaka jednog velikog."

Nije Tito zaboravio da mu je Vicko dvije godine ranije, 1962., rekao da treba otići s vlasti, na čelu „starih" kadrova. Rekao mu je to komunist koji je 1948. dobio 4 glasa više nego Tito. Bilo je to na 5. Kongresu KPJ, 1964. Vicka se mora ukloniti iz CK, jer je 1962. otvoreno ocijenio da je vrh odgovoran za sve promašaje u Jugoslaviji. Sva vlast je bila u rukama vrha Partije. To je situacija u kojoj ne može biti kompromisa, to je ili - ili. Iskustvo potvrđuje da je praksa u Partiji - uvijek se mora naći netko odgovoran za prethodni period.

Tako je 1937. Tito ukazao na odgovornost Milana Gorkića, a time se otvara čitav niz. Svi drugi su odgovorni, ali ne i generalni sekretar KPJ. Krleža mora preuzeti odgovornost za idejno jedinstvo KPJ 1940., za takozvana lijeva skretanja odgovorni su Đilas i Milutinović, za smrt boraca Prvog splitskog partizanskog odreda kažnjen je partijski Vicko i Pokrajinski komitet, za situaciju u Hrvatskoj kriv je Hebrang, koji je životom platio razilazak sa KPJ. Pao je i Sreten Žujović, a iz Partije je isključen sekretar CK KP Srbije Blagoje Nešković. Milovan Đilas je otpao od Partije i poslan u zatvor, gdje se nalazi i 1964., u vrijeme 8. Kongresa.

A na tom kongresu se govori i o odgovornosti, samo načelno. Dugo već nitko iz vrha nije pao! Sasvim je jasno da 72. godišnji Tito ne misli otići s vlasti, spreman je na nove poteze. Vicko mora platiti posljedice svog otvorenog stava. Međutim, njega se ne može optužiti za privredne promašaje, za uzurpaciju vlasti ili skretanje s linije Partije. Mora ga se istisnuti iz Centralnog komiteta i prepustiti „političkoj smrti" i zaboravu. Dalmacija je već odavno statusno nepostojeća u Hrvatskoj i Jugoslaviji, a politički i njen partizanski simbol Vicko treba da prijeđe u zaborav. To je potrebno Titu i rukovodstvu Hrvatske. Tako će se stvoriti okolnosti za politički rast Ante Jurjevića - Baje, Ivana Kukoča, Jure Bilića, Marina Cetinića, Ive Perišina, Zvone Jurišića, Mike Tripala, Savke Dabčević, Milke Planinc i niza drugih, koji nikada nisu pokazivali kritičnost prema vlasti ili odlučnost u zastupanju interesa Dalmacije. Oni nisu spremni ulaziti u politički rizik, razumiju politiku kao izvršavanje odluka viših instanci i potpuno su lojalni Bakariću u Hrvatskoj i Titu u Jugoslaviji. Oni se uklapaju u Vickovu ocjenu srednjeg „izolacionog sloja oportunista i karijerista" koji je gušio svaku inicijativu u Partiji i društvu.

Veljko Vlahović je naglasio i ovo:

„Shvaćanje da će nacionalne razlike iščeznuti ubrzo poslije pobjede revolucije ne samo da je naučno neodrživo, već najčešće prikriva birokratske, unitarističke ili hegemonističke tendencije. Lenjin je poslije pobjede oktobarske revolucije oštro kritizirao takve tvrdnje , nazivajući ih glupošću i ukazivao na to da će se nacionalne razlike zadržati i poslije pobjede socijalizma u čitavom svijetu."

… i dalje kaže Vlahović:

„Naš razvoj, čiji je izraz i novi Ustav, afirmira naciju u samoupravljanju. To je nova kvaliteta u nacionalnom pitanju.“

Kongres nije osporio Vlahovićeve riječi. Tako smo dobili novu kvalitetu u nacionalnom pitanju.

Samo neukima, a tih je uvijek najviše, nije bilo jasno da odustajanje od radničke klase kao subjekta revolucije i socijalizma i uvođenje nacije kao temelja samoupravljanja - predstavlja udar na Program SKJ i vlast radničke klase.

Tito je odlučio da krene u borbu za svoju trajnu vlast tako što će se legitimirati kroz nacije Jugoslavije.

Shvatio je da ako ostane samo u okvirima revolucionarne, socijalističke tvorevine - prijeti mu realna opasnost da će ga oboriti kao smetnju revoluciji i razvoju socijalizma, nove revolucionarne snage koje će stasati u radničkoj klasi. I ovoga puta Titova procjena se pokazala dalekovidom. Uspio je likvidirati revoluciju, podržan je od ogromnog broja karijerista u SKJ i probuđenih pripadnika nacija, koji su bili brana protiv jugoslavenske ljevice.

Na kongresu 1964. nisu shvatili Ranković i Gošnjak, UDBA i Armija, da predstavljaju ličnu i objektivnu smetnju transformaciji društvenog odnosa od socijalizma ka njegovom demontiranju kroz savez sa srednjom klasom, novim buržujima s vikendicama na Jadranu i s millionima spremnim za juriš, ne na nebo nego za viši životni standard. Potpuno je besmisleno raspravljati da li je Ranković pripremao državni udar, jer smo svjedoci da ga je izveo Tito na 8. Kongresu SKJ, a finalizirao na Brionima

Đilas, Ranković i drugi odmah su se predali bez borbe. Tako ne postupaju revolucionari, nego visoki funkcioneri vlasti koji duguju svoj položaj onome tko ih je postavio. A onda ih je i oborio. To jesu zaslužili, jer su se dali upotrijebiti.

Već na 9. Kongresu SKJ 1969. Tito je apsolutni gospodar situacije, u Partiji je na ključna mjesta doveo gotovo anonimne aparatčike, koji će biti efikasni poslušnici. Od generalnog sekretara SKJ, Tito se nametnuo za Predsjednika SKJ, sam na vrhu.

Bivši revolucionar Napoleon sebi je stavio carsku krunu na glavu, a Tito je sebe Ustavom proglasio vladarom bez ograničenja trajanja mandata. Tako je ukinuta i smrt. Na papiru.

U periodu od 8. Kongresa 1964. do 1991. milioni Jugoslavena bili su prisiljeni ići trbuhom za kruhom, a u zemlji su talambasi i fanfare slavile vladara, koji je izveo kontrarevoluciju. Da bi to postigao morao je ukloniti ljude kao što su Vicko, Maksim, Gajo Petrović, napredni studenti i marksisti i ugušio je Savez studenata Jugoslavije, časopis *Praxis* i filozofsku Korčulansku ljetnu školu. Novi dolarski krediti su redovno odobravani. Umjesto kulta rada nametnut je kult Titove ličnosti. Na tome je narastao nacionalizam, kao i glavni neprijatelj socijalizma i bio je otvoren put za uništenje Jugoslavije.

Kad se otvore tajne arhive Moskve, Londona, Berlina i Vašingtona, nove generacije će moći s više sigurnosti kritički promišljati jugoslavensku revoluciju i ličnost Josipa Broza Tita.

U crvenoj boji proleterske zastave je i krv sina i oca, Maksima i Vicka!

Vicko je zapisao da su Staljin, Mao i Tito nanijeli najviše štete socijalizmu i radničkom pokretu.

VICKOV GOVOR O TESLI I NAUCI[52]

Vicko Krstulović:

Drugarice i drugovi; ugledni naši znanstveni i stručni radnici; uvaženi inozemni naučenjaci - referenti i gosti; gospođe i gospodo!

Zadovoljstvo mi je i čast da vas mogu pozdraviti u ime Savjeta Federacije, u svoje osobno, a i u ime pregalaca za razvoj našeg pomorstva i procvat pomorskih znanosti. Zahvaljujem organizatorima ovog izuzetno značajnog Osamnaestog simpozija o ETAN-u u pomorstvu, uvjeren da će on pridonijeti, kako općem razvoju fizičkih i tehničkih nauka u nas, tako i primjeni vrhunskih naučnih dostignuća u privrednoj praksi našeg pomorstva.

I povod održavanja ovog Simpozija je izuzetno značajan: time se pridružujemo proslavi 120-te obljetnice rođenja našeg velikog naučenjaka, čovjeka, humaniste i rodoljuba NIKOLE TESLE, jednog od najvećih fizičara - istraživača i izumitelja našeg doba na polju elektronike i radiotehnike, čije je besmrtno djelo ugrađeno u temelje današnje svjetske civilizacije i pionirski otvorilo vrata današnjoj suvremenoj tehnološkoj revoluciji.

Životni put ovog velikana vodi kroz gotovo jedno stoljeće, koje je preobrazilo svijet u tehničkom i društvenom pogledu, više nego u desetak prethodnih milenija ljudske povijesti - od rođenja početkom druge polovine 19. vijeka (1856.) do sredine dvadesetog stoljeća, kada je 1943. godine umro u jeku najstrašnije ratne kataklizme, ali i nezadržive revolucionarne i oslobodilačke transformacije društva i naroda. Od Smiljana i Gospića, preko Graca, Praga, Budimpešte i Pariza do New Yorka vodi ovaj gotovo legendarni životni put. Šest punih desetljeća njegova životnog djela ugrađeno je u svega dvadeset decenija postojanja Sjedinjenih Američkih Država. I to da su one danas toliko velike, tehnički i ekonomski razvijene, bogate i moćne u mnogome je zasluga i siromašnog genijalnog našeg iseljenika TESLE, kao uostalom mnogih znanih i neznanih naših iseljenika, koji su dali svoj ne mali obol današnjoj veličini SAD.

TESLA, Srbin iz Like, veliki sin naših naroda nikada nije zaboravio svoju domovinu u kojoj je na kraju životnog puta ostavio u nasljeđe svoju skromnu imovinu, svoje besmrtne rukopise i svoj pepeo. Bio je aktivan borac za bratstvo i jedinstvo, ravnopravnost i slobodu naših naroda. Razočaran stanjem u bivšoj Jugoslaviji, često je protestirao protiv njenog režima nacionalne hegemonije i društvene nepravde. U najtežim i najodsudnijim trenucima za naše narode pokazao je svoju pravu ljudsku veličinu i patriotizam. Opredijelio se za Titov koncept nacionalnog oslobođenja i društvene pravde, za put koji je trasirala Komunistička partija Jugoslavije, i to, vrlo rano, daleko prije Drugog zasjedanja AVNOJ-a, koje nažalost nije ni doživio, kao ni konačno oslobođenje svoje ljubljene domovine. U vrijeme kada je istina o našoj oslobodilačkoj borbi s mukom krčila put u svijet, a posebno u Americi, nije se dao zavarati sirenskim zovom lažnog rodoljublja eksponenata emigrantske vlade. Svojim naučnim djelom, on, humanista i pacifista, po svom određenju, pomogao je ratnom naporu SAD i ostalih

[52] Simpozij o ETAN-u u pomorstvu, Zadar, 1976.

članova anti-hitlerovske koalicije. lako nepolitičan, nije bio apolitičan, bio je veliki antifašista i slobodarski angažirani naučenjak.

Njegov primjer je velika pouka i poruka o istinskom angažmanu naučenjaka, na strani slobode i progresa, a protiv mračnih sila rata, ugnjetavanja i reakcije. Tome cilju usmjereno je i Vaše djelo i poruka ovog Simpozija, koji je i primjer međunarodne miroljubive naučne suradnje, jer u impresivnom broju, po kvantiteti i kvaliteti, od 98 referata, 18 referata podnose znanstvenici iz Švedske, Poljske, SR Njemačke, Italije, Sovjetskog Saveza, Sjedinjenih Američkih Država i Belgije, što posebno ističem i pozdravljam. Od spomenutih stotinjak referata, više od četrdeset razmatraju neposredno aktualna pitanja brodske propulzije, opreme, navigacije, komunikacije, automatizacije, zaštite i suvremenih sustava tehničkog rukovođenja i slične teme. Hvale vrijedno je da je tome povod Teslin memorijal, jer pored toga, što se suvremena plovidba ne može zamisliti bez Teslinih izuma, Tesla je pionirski i proročanski već krajem prošlog vijeka nagovijestio eru automatizacije i elektronike u plovidbi, jer je već 1898. izradio model broda kojim je upravljao na daljinu s pomoću elektromagnetskih valova. lako naša pomorska tradicija, kao da živi dio naše historije i integralni dio našeg bitisanja, nije sentimentalni tradicionalizam, već jedan od najvitalnijih dijelova naše ekonomije, koji se odražava u našoj trgovačkoj mornarici, lučkoj privredi, brodogradnji - moram konstatirati da je razvoj naše pomorske nauke išao ispred razvoja naše pomorske privrede. Izvjesnu stagnaciju u pomorskoj privredi: brodarstvu, brodogradnji, opremi luka moramo prevladati. Zadatak sadašnjeg trenutka je da čvršće povežemo teoriju i praksu, znanost i privredu. Posebno razvoj tehničkih nauka o pomorstvu treba pratiti i razvoj ekonomskih istraživanja u toj oblasti, kako bi određena primjenjena tehničko-tehnološka rješenja bila ujedno i najekonomičnija rješenja.

Drugarice i drugovi!

Usaglašeni nacrt Društvenog plana Jugoslavije za razdoblje od 1976. do 1980. godine, 'kao djelatnost od posebnog značenja za realizaciju dogovorene politike ukupnog razvoja SFRJ', ubraja - između ostalog - strojogradnju i brodogradnju, te magistralni saobraćaj.

U politici prioritetnih pravaca u magistralnom saobraćaju posebno se ističe 'razvoj međunarodnog, posebno linijskog pomorskog saobraćaja i krupne infrastrukture u lukama, koje predstavljaju terminale magistralnih saobraćajnica.' Računa se s manjim izvozom brodogradnje nego do sada, ali s povećanjem izgradnje brodova za domaće potrebe, zapravo - nakon stanke od gotovo deset godina - ponovno se otvaraju navozi naših brodogradilišta za domaću flotu. S time u vezi, i pred našu nauku postavljaju se važni zadaci: 'da osigura bolju kvalitetu proizvoda pronalaženjem novih vlastitih tehničko-tehnoloških i inovacijom postojećih rješenja, da brže osamostali domaću strojogradnju i brodogradnju od uvozne tehnike i tehnologije', kako bismo se što više i što brže osposobili 'za ravnomjernije uključivanje u međunarodnu podjelu rada i osigurali uvjete za veću konkurentnost na domaćem i inostranom tržištu'. Upravo u ostvarenju ovih zadataka otvara se za Vas široko polje rada: na povezivanju nauke, kao jednog od faktora proizvodnje, s proizvodnim radom. Ustavno transformiranje, na samoupravnim temeljima, naše privrede i društva, posebno sveopću raspravu o Zakonu

o udruženom radu treba povezati s ovim neposrednim ciljevima praktične primjene znanosti. Organizacija ETANA u pomorstvu treba naći svoje mjesto u sklopu udruženog rada u pomorskoj privredi. Ona ne može djelovati samo teorijski, apstraktno i izolirano. Odgovarajućim mehanizmima samoupravnog dogovaranja i sporazumijevanja treba se neposredno uključiti u udruženi rad, slobodnu izmjenu rada i rezultata, jer primjena naučnih dostignuća je neodvojivi i bitni dio procesa proizvodnje.

Slijedeći odredbe Plana srednjoročnog razvoja, načela Ustava i Zakona o udruženom radu, odgovarajući privredni partneri potpisali su ovih dana Samoupravni sporazum o osnovama plana razvoja organizacija udruženog rada pomorskog brodarstva do 1980. godine(koji predviđa trgovačku flotu od oko 3.150.000 brt), kao i Sporazum o realizaciji plana izgradnje brodova jugoslavenske trgovačke mornarice u razdoblju od 1976. do 1980. godine u domaćim brodogradilištima (kojim se predviđa izgradnja u domovini 62 broda s ukupno 430.000 brt). Ovime je učinjen tek prvi - iako veoma značajan korak, zasnovan na novim ustavnim odnosima. Osim toga, stjecajem okolnosti, angažiranje domaće brodogradnje u gradnji domaćih brodova, još će uvijek biti nedovoljno, jer za realizaciju plana razvoja trgovačke mornarice bit će u ovom petogodišnjem razdoblju neophodno uvesti još preko milijun brt novog i rabljenog brodovlja, od čega je već preko 400.000 brt ugovoreno. Dakle, predstoji još niz praktičnih, sistemskih i samoupravljačkih akcija na svim razinama, u prvom redu u pravcu djelotvornijeg udruživanja rada i sredstava, nego što je do sada bio slučaj. Uvoz brodova, opterećen je teškim uvoznim i carinskim dažbinama i taksama (21% od cijene broda), a domaća gradnja većim cijenama, koje rezultiraju iz manje produktivnosti rada, u odnosu na evropsku i svjetsku, u našoj pratećoj industriji, strojogradnji, a - iako u nešto manjoj mjeri i u brodogradnji. Dakle, limitirajući faktori razvoja su s jedne strane cijene brodova kao posljedica određenog stupnja produktivnosti rada, a s druge strane rentabilnost eksploatacije brodova.

Primjenom suvremenih naučnih dostignuća, povezivanjem privređivanja i znanstvenih istraživanja, moguće je bitno pridonijeti povećanju produktivnosti rada u gradnji i opremi brodova, a rentabilnosti i ekonomičnosti u njihovoj eksploataciji. Time ćemo ne samo razviti vlastite potencijale, već će se i obje pomorsko-privredne djelatnosti - brodogradnja i brodarstvo - moći adekvatnije uključiti u međunarodnu podjelu rada i zauzeti mjesto koje nam po našim sposobnostima, realnim mogućnostima i živućoj tradiciji pripada.

Posebno je važna naša suradnja s nesvrstanim zemljama uopće i naročito sa zemljama u razvoju. Poznato je da zemlje u razvoju u planiranju svoga razvoja polažu veliko značenje u stimuliranje tzv. nevidljivih transakcija, posebno međunarodnih pomorskih prijevoza, te da se žele emancipirati od isključive ovisnosti o visoko razvijenim pomorskim zemljama i multinacionalnim pomorskim kompanijama. Mi smo i do sada u tom pravcu pružali pomoć gradnjom brodova, izobrazbom kadrova, a u rijetkim slučajevima i osnivanjem mješovitih brodarskih društava ili poticanjem i pomoći prilikom osnivanja njihovih brodarskih poduzeća. No ta suradnja je do sada bila fragmentarna, više-manje palijativna, nedovoljno sistemski, čvršće i trajnije organizirana. Inicijativa za razvoj brodarstva u međunarodnim okvirima često je bila na drugim zemljama u razvoju (na pr. Indiji), a mi smo je na takvim međunarodnim

skupovima periferno podupirali, bez dubljeg angažiranja, zapostavljajući, i mimo objektivnih teškoća razvoj vlastitog brodarstva, što je oduzimalo uvjerljivost našim akcijama. Međutim, sa svojim pomorskim iskustvom, znanjem, ugledom i političkim položajem, naša zemlja može objektivno odigrati nesrazmjerno važniju ulogu u stimuliranju pomorskog transporta. Trenutna recesija na pomorskom tržištu, kojoj se već počinje polako nazirati kraj, ne treba nas u tome obeshrabriti. Ona je, uostalom, posljedica dublje krize dosadašnjeg svjetskog ekonomskog poretka. U novom ekonomskom poretku, za koji se, na čelu nesvrstanog i nerazvijenog svijeta, zalažemo, renesansa pomorskog transporta i uopće međunarodne razmjene na novim osnovama, imat će itekako značajnu ulogu. U tome naši političari, privrednici i ekonomisti preuzet će svoj dio odgovornosti i obveza, ali i vaše odgovornosti i obaveze, vas, trudbenika tehničkih znanosti, nisu na posljednjem mjestu. Samostalno istražujući, neraskidivo vezani s privrednom praksom, koristeći iskustvo i znanje najrazvijenijih zemalja, vi ćete dati doprinos ne samo razvoju naše tehnologije, već i transferu te tehnologije u prijateljske zemlje u razvoju. Naša je dužnost pružiti im bar dio onog doprinosa koji su naši kadrovi vjekovima davali razvoju pomorstva, nauke i tehnike najrazvijenijih zemalja. Naša otvorenost prema svijetu nužno zahtijeva razvijeni prekomorski pomorski transport na svim pravcima naše vanjsko-trgovinske razmjene, ali i što veću prisutnost i na ostalim pravcima svjetskih robnih tokova, u interesu većeg doprinosa našoj platnoj bilanci i privrednom napretku naše slobodne nesvrstane samoupravne socijalističke domovine.

Vama kao naučenjacima ne može biti svejedno, kolika je naša trgovačka mornarica, kakve su i kojeg kapaciteta i protočnosti naše luke, koliko je poslovno angažirana naša brodogradnja, ukratko kakvim korakom kročimo u budućnost, jer to su ciljevi i smisao vašeg izučavanja. Ne sumnjam da ćete izvršiti svoju dužnost!

Pozdravljam vas i zahvaljujem na pažnji.

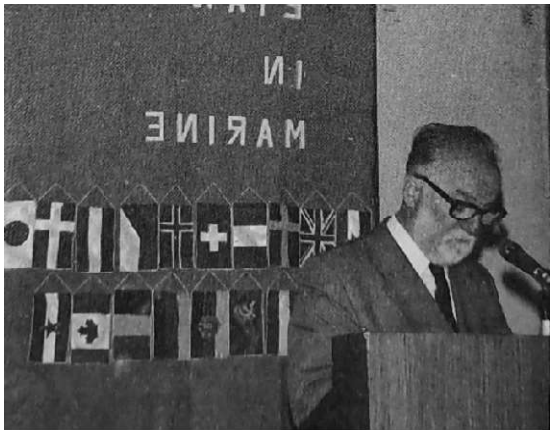

Vicko govori na simpoziju o ETANU. Čovjek prakse vrlo dobro je surađivao s vrhunskim ekspertima. Razumio je on njih, a i oni njega. Uvijek se odazivao pozivu i dolazio u Zadar

VICKOVE IZREKE

Za društvo je najvažnija borba za istinu. Laž prodire svuda kao magla, istinu treba braniti da je magla ne zaguši.

I najbolje ideje i koncepcije moraju proći ispit prakse. Teorija bez prakse je jalova, a praksa bez teorije slijepa.

Da u ratu nismo uz radnike, inteligenciju i studente imali i seljaštvo - ne samo da nam da kruha nego i svoju djecu u partizane - ne bismo izvukli revoluciju.

Nije pobjeda plod „genijalnosti“ nego narodne borbe za život.

Naš Jadran nije samo turizam, nego put u svijet.

Bez kritike i samokritike nema slobode čovjeka.

Ono što je socijalizam, to mora biti ljudsko. Ako se razilaze, to je naopako i protiv čovjeka.

Kuća s vrha prokišnjava, a voda ide u temelje.

Radnicima dati samo tvornice je isto kao dati nekome auto bez benzina i reći - Vozi!

Prvi na zadatak, zadnji na kazan.

Što krene nizvodno, ne može više uzvodno.

Bolje pet pijevaca, nego pedeset mućaka.

Nije dobro kad ljudi misle da su jako pametni, jer znanja nikad dovoljno!

Svaki čovjek mora biti samokritičan, da bi bio pošten prema sebi i drugima.

Za mene su najvažnije tri stvari: ne bježati iz brazde, ne trčati pred rudu i ne letjeti visoko.

Ne može se u isto vrijeme biti i revolucionar i bećar.

I ja sam otpao od težačkog opanka.

Teško nogama pod ludom glavom.

Ne daj se kovati!

Nikad ne slušaj luđega od sebe, a pametnijega uvijek!

Bolje je biti od girice glava, nego od skuše rep!

Svatko je pametniji kad se vraća sa suda (*nego kad ide na sud*).

Više ljudi više zna.

Više znaju car i careva mačka nego on sam.

Nema velikih ljudi bez malih.

Prvo treba biti čovjek pa komunist, ako nisi čovjek ne možeš biti komunist.

Treba uvijek dobro slušati ljude, biti skroman i nikad se ne izdignuti iznad ljudi i Partije!

Nema socijalizma bez slobodne ličnosti čovjeka.

Da on nije pišao preko zida, ne bi ni drugi!

Da je on ostao skroman, ne bi se ni drugi onako ponašali.

Kad brod udari u kraj, tko je kriv!? Komandant! A što je u nas!?

Lakše je vlast osvojiti nego je sačuvati. Jer vlast kvari ljude.

E, moj brate, s mudrim valja mudro vojevati i to na dugu stazu!

Nije samo važno biti u pravu, još važnije je to pravo znati obraniti!

Sinko moj, ne budi kriv pa se ne boj nikoga!

Bez muke nema nauke, a bez nauke još više muke!

Ne mogu ja sa dvozdilašima!

Bez borbe ne rađa ni zemlja, ni žena, ni Revolucija! Ljudi odlaze, djela ostaju.

ZABRANA IZDAVANJA ČASOPISA BRATSTVO - JEDINSTVO[53]

Godina je 1975. Trideset godina od Pobjede u Drugom svjetskom ratu. U Beogradu vojna parada, predvodi je Đoko Jovanić, koji podnosi raport maršalu Titu. Neće proći dugo vremena i počinju glasine o ulozi Jovanića u nekakvom „puču“ i vezi s Titovom Jovankom.

Savezi boraca po općinama i republikama, a i mnogi savezi sindikata izvršili su pretplatu na glasilo i poslali pisma s čestitkama i podrškom za ponuđeni sadržaj.

Izvršni komitet CK SKJ je razmatrao pojavu ovog najavljenog časopisa. Tito je rezolutno naveo da ovo „treba zbrisati“. Ukratko, nema govora da se u javnosti pojavi ovakav časopis. Upućena je direktiva SUBNOR-u Jugoslavije da osigura da organizacije boraca odustanu od pretplate. To se provodi preko Koste Nađa, predsjednika boračke organizacije.

Članovi partijskog rukovodstva iz Hrvatske, Jure Bilić i Dušan Dragosavac dobivaju zadatak da Vicka uvjere da se distancira od časopisa i da podnese ostavku na mjesto predsjednika Izdavačkog savjeta. Za izvršenje zadatka dobivenog od Tita i IK CK SKJ, Dragosavac poziva telefonom Vicka u Zagreb na razgovor. Vicko rezolutno odbija, i šalje mu i pismo kojim odbija razgovor. U Sloveniji Sergej Krajger i Lidija Šentjurc prisiljavaju Narodnog heroja Petra Stantu da izađe iz Izdavačkog savjeta, što on usvaja. Tako je bilo i sa Todorom Vujasinovićem, kojeg su pritisli Hamdija Pozderac i Branko Mikulić. Tako Vicko opet ostaje sam na vjetrometini, kako je odavno i naučio da bude.

Novinar Joža Vlahović je surađivao s Vickom od 1974. na pripremi Vickovih sjećanja, memoara. On je Vicku doveden od strane generala Ivana Kukoča, člana Izvršnog komiteta Predsjedništva CK SKJ, Mladena Marušića, admirala, pomoćnika saveznog sekretara za narodnu obranu i generala Fabjana Trge, načelnika Vojno-istorijskog instituta JNA. Vlahović je sve što Vicko govori snimao i zapisivao, što je normalno. Ali, sve to je dostavljao, bez Vickovog znanja ili odobrenja, Bošku Šiljegoviću i Trgi, koji su Vickova kazivanja dostavljali Bakariću i Krajačiću, a ovi Titu prenosili što Vicko govori. A Vicko je otvoreno govorio o Partiji i o ratnim zbivanjima. Tu je naravno problem, jer istina ugrožava vladarski kult „genijalnog“ vrhovnog komandanta. I prijeti opasnost da se sazna istina o našim ranjenicima. To se ne može dozvoliti.

Nakon „Borbe“ i „Politike“ Vlahović radi s Vickom, i već je prešao u Zagreb u „Vjesnik“, gdje piše glavne političke komentare. Iznenada, 22.2.1976. u „Vjesniku“ izlazi podvaljivački Vlahovićev tekst „Porez na bratstvo-jedinstvo“, u kojem ljude i časopis predstavlja kao varalice tipa Ostapa Bendera.

Vicko i kolektiv izdavačkog poduzeća upućuju Vjesniku odgovor 14.4.1976. „Vjesnik“ ništa ne objavljuje. Organi unutrašnjih poslova počinju dolaziti u poduzeće u Zagrebu i vrše istragu. Pozivaju pojedinačno ljude na razgovore.

Kolektiv HORIZONT-YUGOSLAVIA i Vicko upućuju pismo, koje je potpisao Vicko, Okružnom sudu i Okružnom javnom tužilaštvu u Zagrebu, 30.1.1977. U točki 4. tog pisma stoji:

[53] Izdavač: Horizont Yugoslavia, novinsko izdavačko poduzeće, Zagreb.

„Kao prvo, tražimo od naslova da se saslušaju slijedeća lica: drug Dušan Dragosavac, sekretar u Izvršnom komitetu CK SKH, Zagreb, Šetalište Karla Marxa br. 2; Jure Bilić, sekretar u Izvršnom komitetu CK SKJ (adresa u Zagrebu - Šetalište Karla Marxa br. 2, Zagreb); Pero Car, predsjednik SUBNOR-a Hrvatske, ul. 8. Maja br. 15, Zagreb; Zvonko Radoš, tajnik SUBNOR-a Hrvatske i drug Kosta Nađ, član Predsjedništva CK SKJ, Bulevar Lenjina br. 6, Beograd.

Da se kao svjedok sasluša i drug Vicko Krstulović, član Savjeta Federacije, sa stanom u Užičkoj br. 28, Beograd (na davanje iskaza će doći u Zagreb), na okolnost da su funkcioneri Dragosavac, Radoš i Car dobili u dužnost da naprijed navedeno saopće drugu V. Krstuloviću, i da on to provede u djelo, i da dade ostavku na dužnost predsjednika našeg Izdavačkog savjeta.

Postoji i nepobitna činjenica, da je istu odluku, kao neopozivu, dana 20.7.1976. god. saopćio drug Jure Bilić dvojici članova našeg kolektiva i Izdavačkog savjeta, na sastanku koji je s njima održan u zgradi CK SKH.

Na istu okolnost, ako bude trebalo predložit ćemo da se saslušaju i drugi funkcioneri iz Beograda i Ljubljane.“

Ni tužilaštvo ni sud nisu pozivali visoke funkcionere SKJ i vlasti da dadu iskaz. Kako novinsko-izdavačko poduzeće i Vicko nisu poklekli pod pritiskom najvišeg partijskog vrha, tako je Okružni sud u Zagrebu pozvao na suđenje Vicka i odgovorna lica iz kuće HORIZONT-YUGOSLAVIA. Suđenje je zakazano za 27. april 1978. na Vickov 73. rođendan! Iako je imao slomljenu nogu u gipsu i pomagao se štakama, stigao je vlakom u Zagreb.

Na suđenju prilikom davanja ličnih podataka, upitan o eventualnom ranijem kažnjavanju izjavio je:

„Bio sam suđen od suda za zaštitu države u monarho-fašističkom režimu, a evo me sad pred ’našim‘ sudom za zaštitu države!“

Nastao je smijeh i bura u sudnici, bilo je tu i novinara, koji nisu mogli objaviti ništa od svega.

Presuđeno je da časopis ne može izlaziti, odgovorni su kažnjeni novčano, izdavačko poduzeće je likvidirano. Za zasluge, predsjedavajući sudac je uskoro dobio status u Vrhovnom sudu SR Hrvatske.

Realizirana je Titova direktiva - „Ovo treba zbrisati!“ Ipak, u njemu i svim organima pritiska trebale su pune tri godine da ostvare eliminaciju sadržaja koji nije posvećen kultu ličnosti, nego borcima za slobodu koji su dali život za pobjedu revolucije.

Četiri godine ranije, 1974., Maksim je nađen mrtav u iznajmljenoj sobi u Londonu. Tito nije uputio telegram saučešća Vicku. Davne 1942., nakon četničkog pokolja u selu Gate, Tito je Vicku prigovorio što je ostavio ženu i djecu u Dalmaciji. Tada su mislili da su i oni stradali. Tri decenije kasnije Tito je zli starac, bijesni vladar, koji je prekršio sve norme ljudskog morala. Osvetoljubiv prema Vicku i svima koji su ostali vjerni partizanskom, komunističkom moralu. A on je postao faraon s pudlicama, kako ga je ocijenio Vicko. Koji je to javno govorio ljudima, a Tito je to znao.

* * *

Dopis časopisa potencijalnim pretplatnicima:

„BRATSTVO-JEDINSTVO

GLASILO ZA NJEGOVANJE BRATSTVA I JEDINSTVA NAŠIH NARODA I HISTORIJSKO-REVOLUCIONARNIH I NOR-a TEKOVINA I SOCIJALISTIČKIH OSTVARENJA, ANTIIMPERIJALISTIČKE BORBE I EKONOMSKIH DRUŠTVENIH I KULTURNIH DOSTIGNUĆA GRADOVA POBRATIMA

SOCIJALISTIČKI PATRIOT

ZAGREB, Draškovićeva 44
TELEFON: 449-680

PODUZEĆIMA, OOUR, USTANOVAMA, DRUŠT. ORGANIZACIJAMA I ŠKOLAMA

Ljubazno molimo, poklonite pažnju ovom sadržaju!

Poštovane drugarice i drugovi,

NA TRADICIJI I IZVORIMA PREDRATNE REVOLUCIONARNE BORBE I NOR-a!

»BRATSTVO-JEDINSTVO -- SOCIJALISTIČKI PATRIOT« će po sadržaju biti živa, nova i nova enciklopedija - IZVORNI revolucionarni mozaik borbe naše herojske KOMUNISTIČKE PARTIJE i SKOJ-a - radničke klase, seljaštva napredne inteligencije i ostalih patriota u predratnoj revolucionarnoj borbi i NOR-u. Pisat ćemo o bezbrojnoj plejadi svih onih, koji su na bilo koji način dali doprinos tim grandioznim pobjedama.

U svakom broju tog specifičnog glasila - u RIJEČI i SLICI - naći ćete i prepoznati najmilije i najdičnije borce: svoje očeve i majke, braću i sestre - svoje drugove koji su dali živote, zdravlje i mladost na BARIKADAMA REVOLUCIJE i NOR-a.

ONI SU PONOS NAŠIH NARODA - ONI SU BILI I OSTALI NAŠA AVANGARDA!

To će biti zanimljivo, korisno i u internacionalnom i patriotskom smislu odgojno gradivo za svakoga, a i nastavnicima u školama će također poslužiti kao inspiracija i izvor materijala za nove teme đacima.

Vjerujemo, da ćete se kao neimari i vi založiti da se i vaš kolektiv pretplati na glasilo »BRATSTVO-JEDINSTVO -- SOCIJALISTIČKI PATRIOT« - da ćete kazati »DA«. Tako ćete tu korisnu i nezamjenjivu građu približiti svakom članu svojeg kolektiva. Tim više, jer će glasilo donositi autentično, a često još nepoznato i neobjavljeno dragocjeno gradivo iz slavne revolucionarne prošlosti naše PARTIJE i SKOJ-a i svijetlih dana NOB-e (uzduž i poprijeko SFRJ), u cilju njegovanja predratnih revolucionarnih i NOB-e tekovina, te bratstva i jedinstva naših naroda i internacionalizam naše PARTIJE. Također ćemo donositi i gradivo iz epopeja socijalističkih revolucija, kao i oslobodilačkih pokreta antifašističkih i antiimperijalističkih borbi drugih naroda. Svaki broj će UPOTPUNJAVATI i OSVJEŽAVATI ta povijesno-revolucionarna zbivanja.

To je neiscrpno gradivo, jer koliko o tim velikim revolucionarnim borbama pisali, NIKADA i NIKADA to nije dovoljno, jer o borbenom putu svake partijske ćelije, oružanom vodu revolucije ili o jurišu na barikade moguće je i potrebno uvijek iznova, a ipak, neponovljivo pisati.

Obaveze prema palim borcima za socijalizam, kao i sve učestaliji nasrtaji imperijalizma, nacifašizma i reakcije na socijalističke i progresivne zemlje i pokrete nalaže svima nama, da te najsvjetlije stranice povijesti još više njegujemo. To je patriotski i internacionalni dug svakog progresivnog građanina.

I zbog toga, tom tematikom starijima ćemo osvježavati sjećanja na te povijesne godine, a omladini što zornije (u riječi i slici) predočavati težinu, veličinu i slavu te borbe, i usađivati im u srce i svijest saznanje i ljubav, da to grandiozno djelo REVOLUCIONARA i KOMUNISTA znaju čuvati i njegovati kao zjenicu oka. Jer zahvaljujući tom djelu, i oni mogu danas i ubuduće živjeti sretno, u miru i slobodi.

Istodobno, gradivom iz revolucionarnih pokreta i antifašističkih borbi drugih naroda želimo doprinositi prožimanju čitaoca duhom internacionalno-proleterske solidarnosti - duhom osjećaja veličine i ponosa što se pripada toj, najprogresivnijoj konstelaciji.

Na tradiciji NOR-a i antiimperijalističke borbe: glasilo »BRATSTVO-JEDINSTVO – SOCIJALISTIČKI PATRIOT« u svakom poduzeću, OOUR, ustanovi, društvenoj organizaciji, školi i mjesnoj zajednici.

S obzirom na obimnost gradiva, izdanja šaljemo redovnim pretplatnicima, pa molimo da pretplatom i vi za svoj kolektiv osigurate potreban broj primjeraka.

Ujedno molimo sve organizacije i pojedince, da nam šalju IZVORNE materijale - članke, pjesmice i slike s legendom - na gornju tematiku, što ćemo vrlo rado objavljivati.

Drugarski pozdrav i unaprijed vama i svim suradnicima ljubazno zahvaljujemo na pažnji i razumijevanju za članke, slike i pretplatu.

Smrt fašizmu i imperijalizmu - Sloboda narodu!

Za izdavački savjet

Prof. dr ANTE TURINA
član Predsjedništva
Republičke konf. SSRNH

ANTON MOČILNIK
rudarski radnik

VICKO KRSTULOVIĆ
član Savjeta federacije

PETAR - SKALA STANTE
general-potpukovnik

DRAGAN BUNAREVIĆ
seljak - poljoprivrednik

TODOR VUJASINOVIĆ
član Savjeta federacije“

CONTRA DAMNATIONEM MEMORIAE - PROTIV ZABRANE SJEĆANJA

Maksim je 1972. godine napisao i potpisao ocjenu „da je KPJ - SKJ doživjela povijesni neuspjeh“. U to vrijeme u Jugoslaviji se bučno slavio Titov 80. rođendan i dodjela njemu, drugog po redu, ordena Narodnog heroja. Znači, sve je sjajno. A neki mali partizan, sada stasao u mislioca i umjetnika priča nešto o povijesnom neuspjehu...?! Stav koji je napisao Maksim, nisu nikada domašili, ni iskazali lijevi intelektualci, ni marksisti profesori. Maksimovu pregnantnu ocjenu, tek će Enrico Berlinguer iznijeti 1981., nakon vojnog udara u Poljskoj. I Berlinguer, koji nije znao Maksima, kratko je živio. Nema posla za Maksima u Jugoslaviji, ide trbuhom za kruhom. Dvije godine kasnije, nema ga više među živima. Država krije do danas svu dokumentaciju o Maksimu, koja je dobivena od Britanaca. To ima svoje značenje.

Slikar Milenko Žarković je 1975., povodom godišnjice Maksimove smrti u listu *Politika* napisao tekst naslovljen - Ostala je svijetlost umjetnosti:

„Godina dana je prošla od prerane smrti Maksima Krstulovića, slikara i pisca, čija su životna načela iskazana slikom, riječju i odnosom prema zbilji uopće, sadržala u sebi sve ove vrijednosti i vrline koje krase izuzetne, obdarene ljude, čiji su koraci u životu brži i duži od običnih.

Odgojen u duhu herojskog poimanja života, jer je za primjer imao životno djelo svoga oca, poznatog revolucionara, u devetoj godini, kada je bezumlje prijetilo da potisne razum, rano, tako reći na samom početku života, kada djetinjstvo još nije ni procvjetalo počeo je da shvaća svu ozbiljnost čovjekove egzistencije o kojoj će kasnije toliko razmišljati i uporno tragati za njenim najhumanijim dimenzijama. Shvatio je da u životu, ako se želi nešto ostvariti, nema uzmicanja a još manje kompromisa. Rukovođeno tim načelom njegovo cjelokupno biće bilo je ispunjeno istinskim htjenjem da se prodre u suštinu stvari, da se što čvršće i što brže povežu krajevi istrganog života, koji jedino kao cjelina ima puni smisao i značenje za čovjeka.

Njegova razmišljanja o umjetnosti kretala su se usporedo s razmišljanjima o društvu i njegovim tokovima. Estetički i etičko-ideološki problemi podjednako su ga zaokupljali i nisu se suprotstavljali. Za njega to su bila dva vida jedinstvenog ljudskog htjenja.

Shvativši revoluciju kao proces radikalnih promjena stvarnosti Krstulović je u svom umjetničkom stvaralaštvu tragao za onim što je ’s one strane‘ u čemu je vidio i mogućnost novog sagledavanja i poimanja svijeta. Već na samom početku svog umjetničkog stvaralaštva njegova likovna pozicija bila je jasno određena, bio je sav u svom vremenu koje neumorno traga za novim intelektualnim i emocionalnim područjima.

Stvarati za Krstulovića značilo je potvrditi se, doseći do same biti postojanja. Slikajući kameniti pejsaž rodne Dalmacije, on ga je shvatio kao svemirski prostor, kao neku prasuštinu iz koje mogu nastati nove, po karakteru i broju nesagledive forme postojanja. Takav način likovnog poimanja stvarnosti omogućio mu je da pred sobom uvijek ima novi put, nove mogućnosti.

Razmišljajući danas o njegovom životu i njegovoj umjetnosti uviđamo koliko ih je on poistovjetio i vezao jedno za drugo. Rijetki su oni koji to postižu. Umro je Maksim, kako reče jedan pisac, a ostaju tužna sjećanja i svjetlost njegove umjetnosti.“

Čovjek koji je razumio Maksimova stremljenja na svim poljima, čovjek kojega je Maksim od djetinjstva volio i cijenio, nadrealista KOP (Koča Popović) za vječnost je ostavio spoj inteligencije i talenta, koji jesu definicija revolucionara:

„Neprekidno sam se divio spokojnoj hrabrosti proletera. Efikasnost bez nemira i užurbanosti, samouvjerenje bez hvalisavosti, odlučnost i upornost u izvršavanju zadataka, bez vike, jedna stalna pribranost i u najtežim situacijama. Sve se to ispoljavalo i izbijalo u neprekidnim borbama s neprijateljem. Manje smo se odmarali - bili tvrđi i svježiji; slabije se hranili - bili žilaviji; slabije naoružani - ubojitiji; bez motorizacije - brži. Skuplja je bila svaka naša smrt, naše je disanje imalo drukčiju, posebnu vrijednost. Kao da su se sve naše muke, napori i teškoće zgušnjavali u ubojiti prkos, kao da su se preokrenuli u našu prednost.“

I Vicko i Koča i Maksim u životu su ostali pribrani, žilavi i ubojiti u borbi za istinu. Faraonski Tito upravo to nije trpio, kao stalni izazov i negaciju njegovog kulta. On je uz saveznike, oportuniste i karijeriste, uspio likvidirati revolucionarne težnje radničke klase i ugušiti slobodu ličnosti u socijalizmu. I sam je znao da je prešao put od Matije Gupca do Franje Tahija. Nije Vicku mogao oprostiti što je ostao dosljedan i borben, iskovan na idealima Matije Ivanića, Andrije Kačića, Garibaldija i Lenjina. Zato su u njegovoj vladarskoj nadmoćnosti i trajnom bijesu slobodne ličnosti koje nisu odstupile od borbe za socijalizam bile podvrgnute sumnjičenju, izolaciji i trajnom progonu iz zvanične historije o čemu svjedoče i sudbine Vicka, Koče i Maksima.

Poštovaoci, potomci ove trojice i novi naraštaji neće s vremenom stići do razočaranja u Vicka, Koču i Maksima. Oni nisu ništa krili. A vrijeme će donijeti sudove o njihovom dometu u borbi za nove odnose u društvu.

Na drugoj strani je Tito, koji je mnogima izgledao ispravan i trajni pobjednik. Tek će vrijeme pokazati zašto je morao politički likvidirati jugoslavenske revolucionarne kadrove, a oslanjati se stalno na liniju koja je 1941. pregovarala s ustašama (Hebrang, Bakarić). Još historija nije utvrdila i objasnila veze i djelovanje, dosad anonimnog kurira, koji je povezivao u ratu Glavni štab Hrvatske, zapadne saveznike, njemačkog opunomoćenog generala Horstenaua u Zagrebu, glavnu stanicu OSS (kasnije CIA) Alena Dalsa u Bernu, et vice versa. U radovima historičara i u udžbenicima nije dato objašnjenje. Nisu dostupni ni podaci kakva bi mogla biti uloga Tita u tome. Ipak, zna se da je u vrijeme sukoba sa SSSR, na Brione dolazio jedan od braće Dals, s kojim je Tito vodio razgovore u četiri oka.

Na Brione je inkognito dolazio i Ante Topić Mimara na razgovore s Titom. U budućnosti će možda biti otkriveno od kada datira njihovo poznanstvo i koji je sadržaj njihovog višedecenijskog odnosa.

Izvjesno je da se u eventualnim budućim saznanjima o tim vezama neće nailaziti na imena Vicka, Koče i Maksima.

Oni nisu podmetali kukavičja jaja, a sve čime su raspolagali u životu, poklonjeno je jugoslavenskim ustanovama i dostupno je javnosti. Nisu imali tajne sefove u bankama, kao ni rezidencije sa specijalnim kasama.

Pošto nisu imali što kriti, bio im je onemogućen nastup u javnosti - štampa, radio, televizija i memoarske knjige, u vrijeme SFRJ.

Nakon 1974., kada se već znalo da Vicko piše sjećanja i na koje teškoće nailazi, našlo se hrabrih i poštenih ljudi u vojnim i civilnim službama sigurnosti Jugoslavije, koji su Vicku dali dokumente koji potvrđuju da su pojedini članovi rukovodstva KPH od prvih dana rata 1941., uspostavili kontakte s ustaškim vlastima. U čemu ne bi bilo ničeg neobičnog da takvi postupci nisu bili u suprotnosti s linijom KPJ i prikrivani od generalnog sekretara Tita. Smatrali su da to Vicko mora znati i imati, jer su im bila poznata nastojanja Krajačića, Bakarića, Špiljka i Vrhovca da se domognu tih državnih tajni, čuvanih u Beogradu. Prije nego što je dokumentacija došla njima u ruke, dobio ju je Vicko. Ne radi se ni o igrama, ni o falsifikatima. Istinitost je potvrdio Josip Kopinič, Vickov prijatelj. Dr Vladimir Dedijer, analizom svih njemu dotad dostupnih saznanja, potvrdio je izuzetan značaj dokumenata i tretirao ih kao bitne. Osim galame i hajke, državni organi SFRJ nisu mogli osporiti ništa od činjenica i tvrdnji koje je javno iznosio Dedijer.

Vicko je smatrao da mu je ljudska i revolucionarna dužnost učiniti sve da istina iziđe na svjetlost dana. Zato je o svemu upoznao svog ratnog druga Vladu Dedijera, na dan Republike 1984. To je ono što su Tito, Bakarić i ostali tajili od Vicka, u ratu i poslije rata, dugo godina. Smatrali su da imaju jake razloge za takvo ponašanje. Uspjeli su blokirati istinu, sačuvali su tajnu do kraja Jugoslavije.

Maksim je nasilnom, dosad nerasvijetljenom, smrću završio život u 41. godini u Londonu. I Vicko je nasilnom smrću završio život u 84. godini u Vojnoj bolnici u Splitu. Državni organi nisu dali zvanično saopćenje ni o smrti Maksima, ni Vicka. Nikada nitko nije osumnjičen od nadležnih organa Jugoslavije, za eventualnu odgovornost za smrt Maksima i Vicka, sina i oca. Samo to su pouzdane činjenice.

Nije isključeno da u budućnosti historičari, koje krasi strast istraživača, dođu do podataka koji bi dali odgovore na otvorena pitanja o kraju života Maksima i Vicka Krstulovića.

Arhiva Vicka Krstulovića je ipak dala istinu na svjetlost dana. U tome je Vicko bio spriječen za života. Godine 1997. list *Politika*, u više nastavaka objavio je nepoznato Vickovo pismo i dokumente, koji su od 1941 bili „teška“ partijsko-državna tajna. Nije se nitko oglasio. Nema osporavanja, demantija ili polemike Muk. Sve se već odigralo, Jugoslavije više nema.

Evo teksta iz *Politike*:

„Nepoznato Krstulovićevo pismo

Polovinom 80-ih pripadnici tajne službe SFRJ (koje?) u nekoliko navrata su tajno upadali i pretresali arhivu i dokumentaciju Vicka Krstulovića, kako u njegovom stanu u Beogradu, u Užičkoj ulici 28, tako i u Splitu gdje je dio te arhive bio dat na čuvanje još 1967. godine.

U isto vrijeme, pripadnici iste službe, tajno su upadali u Dedijerov stan u Beogradu, kao i u njegovu tadašnju kuću u Siparima, tragajući za nekim dokumentima do kojih im je posebno bilo stalo. Sam Dedijer je za ove postupke optužio Josipa Vrhovca, tadašnjeg vodećeg jugoslavenskog i hrvatskog političara.

Kao Krstulović i Dedijer, i Josip Kopinič, koji je tada stanovao u Puli, našao se na sličnom udaru. Prema nekim tvrdnjama, u njegovoj kući su ljudi Steve Krajačića čak bušili zidove ne bi li pronašli dragocjene dokumente do kojih im je bilo toliko stalo.

A što je to, tako prilježno, uporno traženo? Odgovor se već naslućuje - dokumenti koji potvrđuju postojanje sporazuma između vrha KP Hrvatske i NDH od 17. aprila 1941. godine! Kao što je poznato, do danas ni jedan dokument iz toga dosjea nije objavljen.

Ali, u javnosti je zato ostvarivana jedna druga, specifična vrsta pritiska nad onima koji su bili predmet premetačina, i to mnogo prije nego što su premetačine počele da se dešavaju.

Tako je dr Vladimir Bakarić oktobra 1976. godine dao jedan intervju RTV Zagreb čije dijelove je prenio zagrebački 'Vjesnik'. U nastavku objavljenom 20. oktobra te godine, preko četiri stupca štampan je ovaj naslov: 'Dalmacija nam je bila prvi problem'. Bakarić je tada izjavio:

> 'Na dizanju ustanka, u svim krajevima, ne samo u srpskim, radilo se cijelo vrijeme. (…) Bila je orijentacija na krajeve gdje je masovni ustanak bilo relativno najlakše organizirati. Ali počeli smo raditi i drugdje. Obilazili smo partijske organizacije u hrvatskim krajevima. Naravno, Dalmacija nam je bila prvi problem. Tamo je, kao što se zna, išao Končar, pa još neki drugovi. Tamo rukovodstvo nije bilo za naš program široke akcije. Nisu, izgleda, primali našu orijentaciju na široku, općenarodnu bazu ustanka. O tome su diskusije tamo trajale neko vrijeme.'

Dvadesetak dana kasnije u redakciju 'Vjesnika' stiglo je reagiranje Vicka Krstulovića pod naslovom '1941. - ustanička godina naroda Dalmacije'. Do januara 1977. njegov odgovor na Bakarićeve tvrdnje nije bio objavljen. Nisu to učinile ni redakcije 'Slobodne Dalmacije' i 'Politike', kojima je Krstulović poslao svoj odgovor februara/marta te godine. Što je on to saopštio u pismu koje izlazi na svjetlo dana dvadeset godina pošto je napisano?

> 'Prije nego što postavim pitanje predmetnosti tvrdnje - »Naravno, Dalmacija nam je bila prvi problem«' - *piše Vicko Krstulović* - 'neophodno je iznijeti činjenice, a ne interpretacije, koje govore o situaciji 1941. godine, o danima kada se donosi odluka o dizanju ustanka u Hrvatskoj.
>
> Kao politički sekretar PK KPH za Dalmaciju i član CK KPJ i CK KPH, početkom srpnja 1941., ilegalno sam došao u Zagreb na sjednicu CK KPH. Čitava naša zemlja bila je pregažena i raskomadana, pod čizmom fašističkog okupatora i domaćih izdajica. U to doba je u toku vrlo štetan sukob između CK KPH i gradskog komiteta KPH grada Zagreba, u vezi s Kominternom. Teške su posljedice tog sukoba. U toku mjeseca srpnja, u Zagrebu su ustaše likvidirale čitavu plejadu hrvatske lijeve komunističke inteligencije. To je bio strašan udarac za našu Partiju. Taj gubitak nikada više nismo nadoknadili.
>
> Od 7. do 10. srpnja 1941. održano je nekoliko sjednica CK KPH. Raspravljali smo o načinu sprovođenja odluke Politbiroa CK KPJ, od 4.8.1941., o hitnom pristupanju općem oružanom ustanku u čitavoj zemlji. Učestvovali su: Rade Končar, Marko Orešković, Karlo Mrazović, Pajo Gregorić, Andrija Hebrang, Pavle Pap, Stipe Ugarković, Marko Belinić, Vlado Janjić, Rudi Simić, Antun Rob, Vlado Popović i ja. Tim sastancima Vladimir Bakarić nije prisustvovao.

Sukob koji je izbio između rukovodilaca CK KPH i drugova iz mjesnog komiteta Zagreba, na mene je ostavio vrlo težak dojam. Izložio sam političku i vojnu situaciju u Dalmaciji. Dalmacija je bila podijeljena između Italije i »NDH«. Okupator je perfidnom politikom nezaoštravanja nastojao po svaku cijenu umrtviti uvjete za ustanak. Smatrao sam da Dalmacija mora da se okrene od obale ka svome zaleđu, Dinari, da se poveže s Likom, Bosanskom krajinom i Hercegovinom, da u ustanku ne ostane izolirana i bez manevarskog prostora. Zalagao sam se za postupno uvlačenje masa u ustanak na bazi svjesnog patriotskog opredjeljenja. Takvoj orijentaciji, tada, nitko od članova CK KPH nije imao prigovora.

Za razliku od Like, Banije i Korduna, u to doba narod u Dalmaciji nije bio izložen ustaškim i četničkim pokoljima. Ne može se govoriti o navodno odvojenim ustancima u srpskim ili hrvatskim krajevima. Ustanku ne određuje karakter činjenica da ga dižu Hrvati ili Srbi, već uvjeti pod kojima se on ostvaruje.

U kontekstu te podjele na srpske i hrvatske krajeve u kojima treba dići ustanak, drug Vladimir Bakarić je ustvrdio da je kao hrvatski kraj Dalmacija bila »prvi problem«.

Po povratku iz Zagreba u Split, 14. ili 15.8.1941., sazvao sam proširenu sjednicu PK KPH za Dalmaciju. Upoznao sam drugove s direktivom o dizanju oružanog ustanka. Nakon tog sastanka članovi PK KPH pristupili su organiziranju udarnih grupa, mobiliziraju se borci na bazi klasne i nacionalne svijesti. Počinju oružane akcije i sabotaže, paljenje brodova, vojnih skladišta i željezničkih postrojenja. Upravo tada, prvih dana kolovoza 1941., u Split dolaze Pavle Pap i Mirko Kovačević, španjolski borac. Dobivamo vrlo oštro pismo Vladimira Popovića u kojem nam se izriče oštar ukor što već nismo digli opći oružani ustanak.

Na sastanku PK KPH Pavle Pap i Mirko Kovačević vrlo energično insistiraju da se formira partizanski odred u roku od tri dana. Iznosio sam argumente protiv takve odluke, ali sam ostao usamljen i ta je odluka prihvaćena. Na žalost, dogodilo se upravo ono na što sam upozoravao, stradanje i pogibija prvih odreda.

A onda, naravno, opet pismo CK KPH. Sada je optužba da smo avanturistički lakomisleno ušli u ustanak. Prvo ćemo biti oportunisti, a nakon nametnute nam odluke i neuspjeha - avanturisti. PK KPH kažnjen je kolektivnim ukorom. Što se tiče odgovornosti CK KPH, koji je tu akciju od nas pošto-poto zahtijevao, svela se na to da nam uz ukor veoma autoritativno i izrazito pokroviteljski kažu da mi u Dalmaciji pogrešno provodimo direktivu, dok je sama direktiva izvan svake sumnje.

Nakon svega, nama samima u Dalmaciji trebalo je mnogo hrabrosti, odlučnosti i požrtvovanja da ne izgubimo inicijativu iz ruku.

A sada da se vratim na pitanja koja proizlaze iz citata: »Naravno, Dalmacija nam je bila prvi problem. Tamo je kao što se zna išao Končar, pa još neki drugovi. Tamo rukovodstvo nije bilo za naš program široke akcije. Nisu, izgleda, primali našu orijentaciju na široku općenarodnu bazu ustanka. O tome su tamo diskusije trajale neko vrijeme.«

Drug Bakarić je tu nabrojio nekoliko pojmova koje moram razjasniti.

Orijentacija, odnosno program široke akcije nije bio izum i privilegij CK KPH, već je to bila promišljena i prodiskutirana linija KPJ. Dakle, neadekvatne diskusije o programu široke akcije nisu se vodile tamo, tj. u Splitu, već je linija razrađivana na sastancima CK KPH od 7. do 10.8.1941. u Zagrebu. Drug Bakarić tim sastancima nije prisustvovao.

Općenarodna baza ustanka se ne stvara direktivama, ili orijentacijom našom ili njihovom, već dugogodišnjom pripremom. Dalmacija je tu bazu imala, najmasovniju u čitavoj Hrvatskoj. Upravo to joj je omogućilo potpun revolucionarni zamah već 1942., i

pored tragedije prvih partizanskih odreda, koji su stradali zbog krute direktive uslijed pogrešne procjene situacije od strane CK KPH.

Put boraca Dalmacije preko Neretve, Sutjeske, Drine, Visa, Barija, El Šata, do Trsta i Karavanki pokazao je široku dimenziju revolucionarne platforme i bratstva i jedinstva naroda Dalmacije, a ocjena da je Dalmacija bila slabo partijski organiziran hrvatski kraj ostaje karakteristika onima koji su tu ocjenu dali.

Na kraju, iz kakvog se to načina mišljenja javlja podjela na »nas« i »njih« u okviru istog revolucionarnog pokreta?

Mogu li zajedno stajati tvrdnje da je Dalmacija 1941. bila »prvi problem«, a već 1942. definitivno sva u borbi? Da li to ikome uopće zvuči uvjerljivo i odgovorno? A Dalmacija zaista jeste bila već 1942. sva u borbi. To dovoljno jasno ukazuje kakvo je stanje prethodilo, 1941. godine!

Da zaključim. Od tvrdokornih interpretacija, srećom, još su upornije historijske istine.'

zaključio je u svom reagiranju (do sada neobjavljenom) Vicko Krstulović, osvrćući se na neke stavove Vladimira Bakarića iz 1976. godine.

Naravno, ovdje se postavlja pitanje kakve je istorijske istine dr Bakarić htio da prikrije tvrdokornim interpretacijama?"

Politika je pored ovog pitanja, objavila i faksimil dnevničkog zapisa Slavka Kvaternika i faksimil izjave Slavka Kvaternika, koju je dao UDBI u toku istrage u Zagrebu, 23. oktobra 1946. godine. Navedeno je da se oba dokumenta čuvaju u Istorijskom arhivu Beograda, u Legatu Vicka Krstulovića.

Čini se da je ovim zaključen problem. Nije bilo odjeka u javnosti, a ni stručni krugovi se nisu oglasili.

Tako je 1997. godine učinjena javnom partijsko-državna tajna, koja je dokaz da nikada nisu prestale frakcijske borbe u partijskom, a kasnije i državnom vrhu Jugoslavije. Tko su bili članovi „moskovske" linije, a koji su pripadali „londoncima" ostaje vremenu da pokaže. Svakako, neprekinuti sukob oko karaktera odgovarajućeg uređenja Jugoslavije, ubrzao je njen kraj.

Vrhovi vlasti, gdje su se akteri mijenjali u blizini Tita, dobro su pazili da istina ne izbije. Trošili su milijarde dolara, bez rasprave i odobrenja Savezne skupštine, za izgradnju brojnih komandnih mjesta i atomskih skloništa za Maršala Tita i Vrhovni štab, u raznim dijelovima Jugoslavije.

Da je barem manji dio tog novca dat za izgradnju autoputa i željezničkih pruga na trasama koje je javno predlagao Vicko, došlo bi do integracije jugoslavenske privrede i društva.

Tito i vrhuška su se cinično pravili da ne razumiju što je to Jadranska orijentacija Jugoslavije, koju zastupa Vicko. A za svoje uživanje pokazali su da jako dobro razumiju vrijednost Jadrana i posebno Briona i Hvara. Quod erat demonstrandum.

CRVENA ZASTAVA DALMACIJE

Carstva su prolazna, knjige govore o Cezaru, nakon beskrajnog vladanja prođe i vječni Franz Josef, a i Tito je volio slavan biti u Dalmaciji.

Dalmacija, starija od Crkve, vječnoga je mora i kamena i njenih ljudi. Učinili su je pomorci i iseljenici i poznatom i voljenom na svim stranama svijeta.

Hrabri i borbeni Dalmatinci u neprekidnoj borbi, stoljećima, sa svim najezdama su se tukli i odoljeli. U vječnome Splitu, vratima Balkana prema svijetu, živi i pulsira luka kroz koju prolazi najviše ljudi na čitavom Jadranu. Kad je trebalo odmjerit, Dioklecijan nije pogriješio.

Za dvije hiljade godina povijesti Dalmacije, koja je starija od svih država Balkana - nikada takvu vojnu silu i narodno jedinstvo Dalmacija nije imala kao u vrijeme kad joj je na čelu bio Vicko Krstulović. Stotine, pa hiljade, pa konačno velika armija partizana išli su u boj zajedno s njim. Vicko nije lagao, u borbu su išli i svi njegovi.

Potukli su Dalmatinci horde osvajačke i pripuze koji su im se ponudili na službu. I pored svih pobjeda i ponosa, tokom 20. stoljeća su režimi uništavali ime i slavu Dalmacije i gurali je u anonimnost.

Vicko i dalmatinski proleteri krenuli su u borbu za život s crvenom zastavom. I nikada je Vicko nije ispustio iz ruke i srca. Tako je došlo vrijeme da i on ode u zaborav.

Zagreb, 1972. Tito donosi Bakariću u kuću najviši jugoslavenski orden. U praksi koja je trajala četiri decenije držali su se načela: ja tebi - ti meni, važno da smo na vlasti. Vječno lojalni i poslušni Bakarić izvršavao je naloge, a Tito ga je držao i nagrađivao. Historiografija tek treba da razjasni zašto je Tito davao povjerenje Bakariću, iako je znao da ga je izdao 1941. godine. Konačno, poznato je da su najodaniji oni koji imaju mrlju u biografiji. Tako je Bakarić bio pravi izbor.

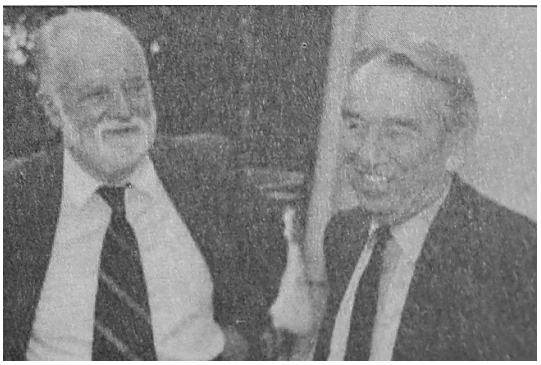

Vicko i Valdes - Josip Kopinič, Beograd, 1983. Bliski drugovi. Njima nisu imponirali Titovi dvorovi i vladarski protokol. Ostali dosljedni moralu revolucije.

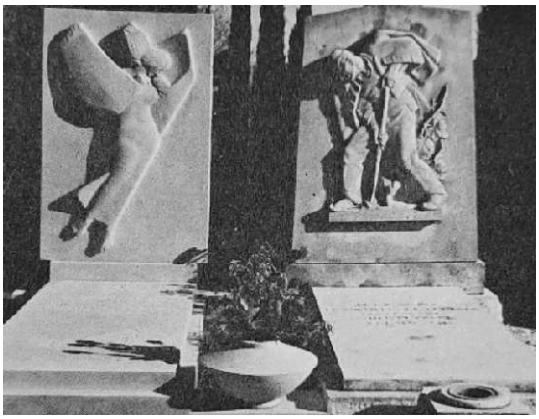

Ars longa, vita brevis. Spomenici Marku i Maksimu Krstuloviću.

Neće proći Dalmacija, neće zaborav ugasiti pamćenje i ponos na crveni barjak i partizane Dalmacije.

Pod visokim Mosorom na vječnoj su straži dida Marko i Vicko, Lucija, Maksim, Nataša i Viborg. Narodni ljudi koji su sudjelovali u najvišim dometima Dalmacije u njenoj dugoj historiji.

Sve teče i mijenja se, a za vječnost ostaju istina i umjetnost.

Ako čitalac pomisli... neka se sjeti da mu je široko polje, ako može bolje.

Kaže 1756. Andrija Kačić-Miošić:

„Na peru ti srića, i da si mi zdrav i veseo!“

DODATAK
Ljudi i okolnosti iz vremena ovih memoara

IN MEMORIAM Dr LJUBO LEONTIĆ[54]

Otišla je ovih dana iz naše sredine ličnost, koja je izrasla iz krševite Imotske krajine, ličnost koja je aktivnim političkim djelovanjem dulje od šest desetljeća, izražavala prkos i bunt naroda Dalmacije u borbi protiv nacionalnog i socijalnog tlačenja a za slogu i jedinstvo svih naroda Jugoslavije.

Još u gimnazijskim i studentskim danima, kao aktivan član jugoslavenske nacionalne omladine, prije I svjetskog rata, Ljubo Leontić stupio je na stazu borbe protiv Austro-Ugarske monarhije kao vatreni nacionalni borac, djelujući pisanom riječju i borbenim nastupom.

Njegov je put počeo od Dubrovnika, Splita i Zagreba i nastavio se u Münchenu i Pragu, gdje je među studentima iz svih južnoslavenskih zemalja imao zapaženu političku ulogu.

Izbijanjem I svjetskog rata, tj. napadom Austro-Ugarske na Kraljevinu Srbiju, počinje povezivanje patriota iz svih naših krajeva radi pomoći u obrani narodu Srbije i rušenja Austro-Ugarske monarhije kao tamnice naših naroda. To ratno vrijeme donijelo je ostvarenje težnji nacionalne omladine i naroda formiranjem Jugoslavenskog odbora u Londonu, s, Franom Supilom, dr Antom Trumbićem, Ivanom Meštrovićem i ostalima. U realizaciji ciljeva i odluka tog odbora isticao se svojim entuzijazmom i upornošću dr Ljubo Leontić. Posebno je značajno njegovo djelovanje u Sjevernoj i Južnoj Americi na organiziranju dobrovoljačkih odreda naših iseljenika za solunski front, te na prikupljanju novčane pomoći koja je bila neophodna da se istraje do kraja.

Raspadom Austro-Ugarske monarhije 1918. stvara se nova država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja, na žalost, nije ispunila ideale jugoslavenske nacionalne omladine i naroda, koji su očekivali da će u toj novoj državnoj tvorevini vladati nacionalna ravnopravnost i socijalna pravda. U to vrijeme postojalo je nekoliko građanskih stranaka, među kojima i Samostalna demokratska stranka sa Svetozarom Pribičevićem, čiji je istaknuti član bio i dr Ljubo Leontić. Prvih godina postojanja Kraljevine Jugoslavije, tj. u doba režima Pašić - Pribičević, vladao je policijski teror koji je kulminirao donošenjem Zakona o zaštiti države, stavljanjem KP i klasnih sindikata izvan zakona i gušenjem nacionalnih prava pojedinih naroda pod dinastijom Karađorđevića. Takvo stanje, čitavog prvog desetljeća postojanja nove države, dovelo je, pored slanja komunista i nacionalnih boraca na robiju i ubijanja po policijskim kazamatima, do atentata na poslanike HSS u skupštini 1928. i proglašenja vojno-fašističke diktature 1929.godine.

Za to je vrijeme i dr Ljubo Leontić, kao aktivan politički čovjek, prošao kroz izvjesne krize i zablude, otrežnjavao se od političkog romantizma i sagledavao ispravnost borbe KP i radničke klase, kao i opravdanost daljih nastojanja na postizanju nacionalne ravnopravnosti i socijalne pravde.

U 1929. godini, kad je režim kralja Aleksandra i Petra Živkovića još svirepije nego do tada, žandarskim kundakom i policijskim pendrekom, udarao po komunistima i ostalim narodnim borcima, ubijen je i sekretar KP Jugoslavije Đuro Đaković i sekretar Crvene pomoći Hećimović. Te godine, tj. 30. srpnja 1929., bio sam uhapšen u Splitu s čitavom porodicom, zbog komunističke aktivnosti i zatim optužen po Zakonu o zaštiti države. Kako je slučaj bio težak, otac je angažirao dr Ljubu Leontića za mog branitelja. Prvi put sam se susreo s njim u

[54] Vicko Krstulović, *Vjesnik,* 22.9.1973. godine.

sudskom zatvoru u studenome 1929. Kada smo se susreli, u sobi suca istražitelja, i trebali prijeći na razgovor o optužnici koja je za mene tražila 20 godina robije ili smrt, Ljubo Leontić (kojega prije nisam poznavao ali sam o njemu, kao pristaši Pribičevića, čuo dosta nepovoljnog) na mene je odmah djelovao kao izrazita ličnost i osjetio sam potrebu otvorenog i iskrenog razgovora. Odmah sam mu izložio da je slučaj dosta težak, da smo nas dvojica suprotnih političkih pogleda i da ne želim da bude moj branitelj ako nije voljan da me brani s uvjerenjem, kao komunist. Uzbuđen tim riječima odmjerio me je svojim orlovskim pogledom i odgovorio kako mu je drago što odmah otvoreno razgovaramo, te da ne bi bio dao pristanak ni mome ocu da se prihvaća moje obrane da nije voljan da se zdušno zauzme u obrani jednog komunista.

Iste godine dr Leontića je kao istaknutoga političkog čovjeka, kralj Aleksandar pozivao na suradnju, čemu bi slijedilo visoko odlikovanje, ali je on to odbio.

Od tada, nakon uspješne obrane u mom slučaju, nastavio je braniti komuniste iz Splita i drugih mjesta Dalmacije, također vrlo uspješno, a branio me je još dva puta, 1933. i 1937.

1929. godine počinje, dakle, prekretnica u njegovu političkom djelovanju, njegova orijentacija na suradnju s komunistima i narodnim frontom, koja se razvijala sve do 1941. godine, kada i njega u Splitu hapse talijanski fašisti i šalju u logor na Lipare.

Prilikom kapitulacije Italije 1943. i prvog oslobođenja Splita u rujnu iste godine, dr Ljubo Leontić, dr Josip Smodlaka i mnogi drugi dolaze na oslobođeni teritorij na Mosor (u štab IV operativne zone), odakle su bili upućeni u Jajce, u sjedište AVNOJ-a i Vrhovnog štaba, gdje se nalazio i drug Tito.

Ubrzo zatim, dr Leontić je bio izabran za člana ZAVNOH-a i AVNOJ-a i obavljao je odgovorne dužnosti kao član tih najviših tijela. Nakon rata, u toku kojeg je postao i član KPJ, sudjelovao je u našoj delegaciji na Mirovnoj konferenciji u Parizu i postao prvi ambasador nove Jugoslavije u Londonu. Nakon penzioniranja, 1950. godine, stalno živi i radi u Zagrebu, gdje piše i izdaje svoje memoare koji predstavljaju vrijedan prilog našoj novijoj historiji.

Kao ličnost, za puna četiri desetljeća našeg poznanstva i suradnje, bio mi je primjer čovjeka dinamična i humana po duhu, upornog i sposobnog na djelu.

U više od šest burnih desetljeća naše novije povijesti bio je dosljedan i aktivan pobornik ideje bratstva svih naroda Jugoslavije, ideje čije je ispunjenje bilo sadržaj i glavna vizija njegova života.

MIODRAG MILIĆ, KRITIČAR STALJINISTIČKIH DEVIJACIJA U JUGOSLAVIJI

Autor knjige *Rađanje Titove despotije - Prilog fenomenologiji jugoslavenske revolucije*. Knjiga je objavljena u Londonu, a kod nas je bila zabranjena. Milić je više puta hapšen, a osuđen je na dvije godine zatvora 1985. Vicko je više puta s njim razgovarao, jer ga je smatrao otvorenim čovjekom i principijelnim kritičarem. Na str. 37 Milić je napisao:

> *„Ovaj rad posvećujem sijenima revolucionara Ravnikara Joža, pomoćnika ministra Vlade Federativne Narodne Republike Jugoslavije 1948. godine, kome je Boris Kidrič, član Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, saopćio partijski zadatak, da bude javni tužilac u političkom procesu revolucionarima, španjolskim borcima i logorašima iz Dahaua, koji je održan aprila 1948. u Ljubljani. On - kao revolucionar, u*

susretu s tim sudskim zločinom, našao je moralne i ljudske hrabrosti da se odupre takvoj monstrum-metodi političkog podzemlja - sudskog političkog ubistva svojih suboraca u cilju borbe za ličnu vlast bez revolucionarnog sadržaja. Odbio je da bude oružje bestijalne političke mafije, zaodjenuto u idejno ruho organizacionog kretenizma: 'partijnosti, partijskog zadatka i partijske dužnosti'. Kao pravi revolucionar, koji ne pravi moralne kompromise - koji uvijek vode u zločin, on se opredijelio za revolucionarnu egzistenciju, revolucionarno i ljudsko dostojanstvo i izvršio samoubistvo.

Zahvaljujem se revolucionaru drugu Krstulović Vicku koji mi je saopštio ove podatke."

RADOMIR VUJOŠEVIĆ - LJAKA: „Kako je Koča postao heroj".

Radomir Vujošević - Ljaka, borac Prve proleterske brigade, od prvoga dana 1941. Napisao je 2011., povodom 70. godišnjice Prve proleterske, antologijski tekst „Kako je Koča postao heroj". Članak je objavljen u dnevnom listu „Danas".

Koča Popović - prvi vojnik revolucije. Najbolji komandant. Ocjena Vickova, i ne samo njegova

Radomir Vujošević - Ljaka, u oslobođenom Mostaru, 1945.

KAKO JE KOČA POSTAO HEROJ

Iznenadni povik: „Hoćemo Koču za heroja!" samo je opomenuo svakog od nas da dan prije, među 282 odlikovana Ordenom narodnog heroja, nije bilo komandanta Prve proleterske…

Umro je Koča Popović, ostavivši poruku da na odru, pred vratima krematorija, bude sam, da pored njegovog kovčega izostane defile hipokrita, kojih je uvijek najviše u pogrebnim povorkama ožalošćene političke i vojne državne elite.

Koča Popović je bio među rijetkim ljudima, ako ne i jedini iz Titove blizine koji se, iako često tučen Zeusovim munjama, nije nikad zasipao samokritičkim pepelom, nije Titu učinio zadovoljstvo da zarad bogougodnosti, strahopoštovanja, poslušnosti, poništava samog sebe, kakav je to žrtveni običaj bio.

Čitam Kočinu dnevničku zabilješku:

„14. IX 1984 - Glavno mi je u životu: 1) I Proletbrigada.“

Koča je umro sretan, jer je do kraja života nosio nepomućeno saznanje da u borcima Prve proleterske brigade (osim beznačajne grupice podložne nacionalističkom bunilu, koje ih odvede pod barjak Slobodana Miloševića) ima iskreno i duboko poštovanje, odanu ljubav koja je bila sve postojanija što je politička hajka protiv njega bivala agresivnija i beskrupuloznija.

Bio je mjesec decembar 1951., obilježavala se desetogodišnjica formiranja Prve proleterske brigade. Ukazom Prezidijuma Narodne skupštine FNRJ dodijeljeni su ordeni herojima NOR-a i Junacima socijalističkog rada. Među 282 nova nosioca ordena Narodnog heroja nije bilo Koče Popovića. Odlikovan je Ordenom slobode.

Dvadeset trećeg decembra, 1951., ostatak brigadnog stroja iz Rudog čekao je Vrhovnog komandanta ispred Doma Garde u Topčideru. Šumoviti Topčider pokrila je plavičasta omaglica i srebrnasta injska odora, a iz smrznute zemlje uvirala je u naša stopala studen čije smo nadiranje nastojali zaustaviti cupkanjem. Na maršala Tita čeka i omanji podijum, tridesetak centimetara podignut od zemlje, presvučen zategnutom mrkom tkaninom. Na sredini ruba podijuma, okrenutog k nama, ukrutio se dubeći mikrofon spreman da svakom glasu pozajmi snagu. Prošlo je podne. Koča se nervozno ušetao između nas i mikrofona koji mu glavom doseže negdje do brkova.

- Lekiću, postroj drugove. Nemoj da nas iznenadi! - odsječnim glasom opominje Koča svog ratnog zamjenika, Danila Lekića - Španca.

- Drugovi, u stroj, ne komanduje, već apeluje Španac.

Stroj nikako da se formira.

- Danilo, ne šali se, postroj brigadu! - energičnije dovikuje Koča dok osmatra posrebrenu šumu iz koje može svaki čas da izleti kao đule blještava crna limuzina.

- Daj, Danilo, postroj te vojnike, što čekaš.

- Da su ovo vojnici lako bi ih postrojio. Ovo su oficiri, oni se ne znaju postrojiti, odgovara Španac.

Bili smo postrojeni kad se dugačka crna limuzina zaustavila tridesetak metara desno od čela našeg stroja. Koča se hitrim korakom ustremio ka automobilu iz kojeg, kao izbačen iz topa, izlete vučjak. Koča Popović, načelnik Generalštaba JNA čvrsto skupljen u jednu cjelinu zlatastom ešarpom brzo je savlađivao daljinu dok je Tito sviknuto, bez tuđe pomoći, lagano izlazio iz limuzine. Sreli su se nekako na sredini puta. Koča je stajao ukrućen u stavu mirno i izgovorio raport:

- Prva proleterska narodnooslobodilačka udarna brigada postrojena je!

Tito je stajao mirno, ne tako napet kao Koča, ali lice njegovo bilo je angažirano kao da mu je Koča saopćavao poruku sudbinskog značenja. Lekić se proderao:

- Mirno! (Do tog dana, 23. decembra 1951., iz usta njegovih komandu „mirno!“ čuli smo samo jedanput - 7. novembra 1942. u Bosanskom Petrovcu, kad je Tito predao brigadi zastavu).

Stroj se ukruti. Vučjak se motao oko mikrofona, njuškao podnožje i, najzad, podigao zadnju nogu, poškropio blještavu šipku dokazujući pred toliko svjedoka da ga status nepsećeg života nije odrodio - ostao je nepodmitljiv, odan vrsti kojoj pripada. Oprostivši se od mikrofona vučjak je krenuo u obilazak našeg stroja. Zastao je uz visokog Voja Abramovića i stao ga pedantno, bez žurbe, njušiti od stopala ka koljenima.

- Mrdni se, Vojo, - čulo se iz stroja, mislit će da si direk.

- Krucifiks! - zašišta Španac da bi presjekao smijeh stroja.

Tito je, praćen Kočom, prošao mimo nas s rukom podignutom na pozdrav. Završio je smotru pozdravom ispred mikrofona:

- Smrt fašizmu!

Otpozdravismo:

- Sloboda narodu!

Uđosmo u veliku dvoranu Doma Garde, u kojoj je krajem jula 1948., održan peti kongres KPJ, a danas će se u njoj dogoditi svečani ručak. Tri paralelna niza stolova izvirala su iz čelnog stola za kojim su sjedili Tito, Moša Pijade, Koča Popović, Ivan Gošnjak i Mijalko Todorović. Postrani, desno od niza stolova, s bojažljivim osmjehom usmjerenim ka čelnom stolu očekivali su svoj trenutak izvođači umjetničkog programa.

Kad ispismo čaše žestokog pića koje nas je čekalo na stolovima neko gromko viknu:

- Hoćemo Koču za heroja!

Poruka je bila upućena Titu. Nitko u velikoj dvorani ne dobi vremena da pogledom potraži glavu iz koje se oteo glas za Koču, jer ostatak stroja iz Rudog istog trena spontano, složno i gromko zatalasa zrak skandiranjem:

- Koču za heroja! Koču za heroja! Koču za heroja!

Tito se stao nervozno meškoljiti na stolici. Nešto je odsječno govorio Gošnjaku koji mu je sve bliže prinosio uho, jer je u sali pojačano treštalo: „Koču za heroja! Koču za heroja!“ zaglušujući svaki drugi zvuk. Ostatak stroja iz Rudog je napustio stolice i zgrnuo se uz čelni sto nadnesen nad njim grmeći „Koču za heroja!“ Onaj prvi iznenadni povik: „Hoćemo Koču za heroja!“ samo je opomenuo svakog od nas da dan prije među 282 imena ratnih komandanta i komesara odlikovanih ordenom Narodnog heroja nije bilo komandanta Prve proleterske brigade, Koče Popovića.

Tito je nešto govorio rastjerujući kratkim oštrim pokretima prstiju lijeve šake nevidljivo trunje s bijelog stolnjaka. Koča se podigao na noge, vidjelo se da otvara usta, ali glas njegov nije do nas dopirao, niti zvon koji je, sigurno proizvodio udarajući tupom stranom noža po rubu staklenog bokala. Čelna žila Kočina bubrila je kao u Srđe Zlopogleđe. Na časak se utišasmo da ga čujemo.

- Molim vas, drugovi, vi ste u zabludi, niste u pravu. Ja sam odlikovan visokim ordenom...

Ne dadosmo mu da govori već ga zaglušismo salvama: „Koču za heroja! Koču za heroja!“ Koča moli, te opet dobi tišinu i obrati nam se iskreno i duboko molbeno:

- Pustite me da govorim...

- Nisi nam nikad držao govor, pa nećeš ni sada - doviknu neko.

- A ja sam vam držao govore - hitro i energično uskoči Mijalko Todorović - Plavi i odmah nastavi - Nismo se ovdje okupili da demonstriramo, nego da slavimo. Zato je i muzika tu. Molim vas - okrenu se prema orkestru - svirajte!

Samo što je Plavi izgovorio zadnji slog riječi „svirajte“ grunusmo: „Koču za heroja! Koču za heroja!“

Moša se podiže, rukom nam daje znak da se stišamo, traži riječ i dobi tišinu da se njome posluži:

- Kao što vam je i u ratu opraštao mangupluke, tako će vam vaš dobri vrhovni komandant i ovoga puta oprostiti što ste se načas zaboravili i vratili u šumu…

Moša ne uspije da završi ciničku pridiku, već sjede zapljusnut najsnažnijom erupcijom: „Koču za heroja! Koču za heroja!“

Uspravi se Tito. Dok se pribirao nekoliko trenutaka, kroteći bijes koji je u njemu ključao, ostatak stroja iz Rudog vrati se svojim stolicama.

- Ovo što vi radite, počeo je Tito povišenim tonom, primam kao vaše nepovjerenje prema Politbirou, prema meni lično! Zašto ja ovo kažem? Kažem jer vi vrlo dobro znate da svi prijedlozi za narodne heroje dolaze u Politbiro i tu se odlučuje tko će dobiti taj orden. I sad smo mi odlučili, ja i moji suradnici. Kako vi ovdje protestirate izlazi da smo mi nešto pogriješili, da vi nemate povjerenja u taj naš rad. Ja ne odobravam vaš postupak, ali ja ću to srediti s vama. Vidim, nastavi Tito, križajući nas oštro kažiprstom ljevice - najviše vas je u uniformama, s vama ću lako. I s vama civilima neće mi biti teško. Ako drug Koča nije proglašen za narodnog heroja, to ne znači da neće...

Što je Tito htio da kaže u nastavku rečenice, ne saznadosmo, jer ga prekide gromovito: „Koču za heroja! Koču za heroja!“ Tito nas je slušao ne dajući znak da prekinemo, a kad se utišasmo on reče da je zadovoljan što prisustvuje proslavi desetogodišnjice brigade, da su za njega ovakvi susreti korisni:

- Jer ovakav susret dobro dođe i nama gore da napunimo revolucionarne akumulatore koji se s vremenom prazne.

Sutradan, 24. decembra 1951. *Politika* je proslavu desetogodišnjice prve proleterske brigade u Beogradu opisala ovako:

> *„Posle održane smotre maršal Tito, gosti, borci i rukovodioci Prve proleterske brigade uzeli su učešće na zajedničkom ručku koji je priređen u Domu Garde. U toku ručka - koji je protekao u vrlo srdačnom raspoloženju i za vrijeme kojega je na svečanost došao i drug Moša Pijade održano je nekoliko toplih zdravica, a zatim je izveden prigodni umjetnički program. Oko 18 časova maršal Tito se oprostio s proleterima.“*

Koča Popović je 1953., za Dan Republike, proglašen za narodnog heroja.

LEGAT VICKA KRSTULOVIĆA[55]

Bezmalo četiri decenije Vicko Krstulović je s porodicom živio u Beogradu. Bogatu građu, arhivu, prepisku, originalnu dokumentaciju, itd. kojom je raspolagao, 1967. godine on je namijenio svom rodnom Splitu. Htio je i na taj način da se oduži svojoj „pobunjenoj

[55] Slobodan Kljakić, *Politika*, april 1997. godine.

Dalmaciji“ čiji je vođa bio u Narodnooslobodilačkoj borbi, da bi s odredima, brigadama i divizijama kojima je komandirao, prešao Mosor, Prozor, Bugojno, Livno, Jablanicu, Konjic, Neretvu, Drinu, Žabljak, Durmitor i Volujak, Sutjesku, Gornje i Donje Bare, Maglić, Zelengoru... da bi doživio pobjedu za koju je iz Prve i Druge dalmatinske brigade i IX dalmatinske divizije poginulo više od šest hiljada partizana.

Ali, 1983. godine Vicko Krstulović odlučuje da svu svoju arhivu, jer nitko o njoj nije brinuo, i pošto je bila prepuštena propadanju, preseli u Beograd. Ivan Stevo Krajačić zabranio je da ova građa bude smještena u jednu od brojnih garaža vile „Dalmacija“.

Poštujući Vickov odnos i ljubav prema Beogradu, njegova porodica, ispred koje je za to bio ovlašten sin Vladimir Krstulović, predala je marta 1993. godine legat Vicka Krstulovića Istorijskom arhivu Beograda.

U knjizi publiciranoj povodom godišnjice ovog arhiva 1995. godine, navedeno je i slijedeće:

„Iako kadar iz Dalmacije, kao učesnik NOB-a, politički sekretar PK KPH za Dalmaciju, dobar dio svog životnog vijeka Vicko Krstulović je proveo u Beogradu. Iz tog razloga porodica je riješila da Arhivu preda bogatu pisanu zaostavštinu i biblioteku s dosta literature vezane za razvoj pomorstva. Njegova dokumentacija obuhvaća objavljene i neobjavljene rukopise Kazivanja Vicka Krstulovića (pripremljeno za publiciranje), dnevnike i zabilješke, obimnu prepisku (lične prirode i sa suradnicima i drugovima iz pokreta), originalna dokumenta i jedan dio kserokopija ratnih dokumenata s tla Dalmacije (partijska), fotografije, isječke iz štampe i drugo.“

Tako je obogaćena zbirka legata Istorijskog arhiva Beograda u kojoj se još nalaze legati Konstantina - Koče Popovića i Leposave - Lepe Perović, dr Blagoja Neškovića i dr Branislave - Brane Perović Nešković, sestara Perović (dr Danice, Dušanke i Jele), kao i Dragoslava Dimitrijevića - Belog.

Legat Vicka Krstulovića treba da bude dostupan od 2000. godine onim publicistima i naučnim radnicima, svih jugoslavenskih prostora, koji se nisu kompromitirali nacionalističkim stavom i angažmanom koji je vodio i do rata u Jugoslaviji.

PISMO Dr ANĐELKA RUNJIĆA, PREDSJEDNIKA SABORA SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE[56]

„SABOR SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE HRVATSKE
PREDSJEDNIK
Zagreb, 8. IV 1988.

[56] Op. Urednika - pismo sam odnio ocu Vicku na Vojno-medicinsku akademiju u Beogradu, gdje je bio podvrgnut operaciji prostate 4.4.1988. na Dan studenata Jugoslavije. Istog dana, po operaciji, imao sam priliku da ga posjetim u velikoj podzemnoj dvorani, gdje se donose pacijenti nakon operacije. Veliki je broj kreveta, na kojima su goli pacijenti. Trebala mi je jaka koncentracija da uspijem podnijeti taj prizor. Doveden sam do Vickovog kreveta, gledao me je nekako usporeno i skoro pritvorenih očiju, a onda iznenada rekao: „Još dasa ima gasa!“ I moj drug Nikola Cvijić i ja smo se nasmijali. Otišli smo ohrabreni. Vicko se vratio kući baš na 83. rođendan, 27.aprila 1988.
Pismo dr Runjića, odnosno zaključci Sabora SRH, došli su kasno. Više se ništa nije moglo učiniti.

Poštovani druže Vicko,

Primio sam Vaše pismo i s osobitom pažnjom ga pročitao. Bio sam obradovan time iz dva razloga. Prvi je, što kontinuirano razvijate vlastitu misao o jadranskoj orijentaciji naše zemlje, i drugi, što ste se odlučili da svoje mišljenje izrazite Saboru, odnosno njegovu predsjedniku.

Želim Vas uvjeriti, dragi druže Vicko, da Vaše mišljenje dijelimo gotovo u cijelosti. Kao potvrdu tome šaljem Vam zaključke Sabora s posljednje sjednice Vijeća na Nacrt odluke o strategiji razvoja prometa i veza u SFRJ i o davanju suglasnosti na Nacrt zakona o financiranju izgradnje autoceste Bratstva i jedinstva i izgradnje i rekonstrukcije cesta od interesa za cijelu zemlju.

Na stranicama ovih zaključaka primijetit ćete stav Sabora, u kojemu je sadržano i mišljenje Izvršnog vijeća Sabora, a koji je identičan Vašim gledanjima.

Najsrdačnije Vam se zahvaljujem na vođenju brige o našem razvoju.

Želimo Vam dobro zdravlje i dobar kreativan rad revolucionara i člana Savjeta federacije.

Poštuje Vas i voli

Dr. Andjelko Runjić, vr“

Dan Ratne mornarice 1962. godine. Jubilarna 20. godišnjica. Volio je Tito paradiranje i bijele rukavice. Za Vicka tu nije bilo mjesta. U Bihaću 1942. Vicko je prvi, u ratu, govorio o našoj Ratnoj mornarici i tražio od Tita da je i formalno osnuje. Ovaj je to učinio tek 1943.

BAKAR, BROD HEROJ, NEKAD I DANAS

Slavni partizanski brod BAKAR prepušten je uništenju u Titovoj Jugoslaviji. Ni Vicko, ni široka društvena akcija nisu spasili BAKAR. Otpremljen je u rezalište. Sudbina ovog broda jasno pokazuje „sjaj i bijedu“ vladavine kulta ličnosti.

Vojna hunta, na čelu sa jugoslavenskim Pinočeom, Ljubičić i Mamula, izvršila je udar na Jugoslaviju i instalirala Miloševića na vlast. Prvo su likvidirani najistaknutiji srpski komunisti

koji su pružali otpor, a onda su i svi drugi došli na red. Dok se vršio obračun u Srbiji s naprednim snagama, u drugim republikama su se pravili nevješti i šutjeli. Čak su i članovi Predsjedništva CK SKJ, Vidoje Žarković i Stipe Šuvar, došli u CK SK Srbije i dali podršku Miloševiću. Time su otvorili vrata i svim drugim revanšistima-nacionalistima, koji nisu htjeli zaostati za srpskim mitingašima.

Stavovi Sabora i Vlade SR Hrvatske 1988., su stigli do identičnosti s Vickovim konceptom. To je kašnjenje od najmanje 23 godine! Vicko je o tome govorio 1965. na kongresu komunista Hrvatske, a i znatno ranije u Saveznoj skupštini i pismima Titu, Ratnom savjetu FNRJ, Izvršnom komitetu CK SKJ, Tempu, Bakariću i Savićeviću.

Morali su otići sa scene Tito, Bakarić i Špiljak da bi se Sabor SR Hrvatske i Vlada mogli javno solidarizirati s koncepcijama Vicka, na korist cijele Jugoslavije.

Na dan praznika 1. Maja 1988., u Beogradu smo u porodičnom krugu skromno proslavili 66. godišnjicu Vickovog članstva u KPJ i 68 godine u SKOJ-u.

Tito je imao partijski staž šest godina kraći, a komunistički omladinac nije ni bio. Do uništenja Jugoslavije koncept Jadranske orijentacije nije ni razmatran ni usvojen u Skupštini SFRJ.

IVAN STAMBOLIĆ - TRAGIČNI VIZIONAR[57]

Nestanak Jugoslavije - proces dugog trajanja

Krivce za zločin utvrdio je sud. Odgovornost za sudbinu odbačenog reformatora snose javnost i građani Srbije u savezu s političkim „liderima“.

U kakvom društvu smo živjeli prije dvije decenije, mi, građani Jugoslavije?

U rukovodstvu Saveza komunista Jugoslavije nema radnika, ni brojem ni sviješću, nema omladine; rukovodstvo čine bivši direktori banaka, profesori, bivši šefovi kabineta, ljudi iz upravnog aparata koji s lakoćom prelaze s državnih na partijske funkcije i obratno. Klasni interes društva, odnosno partijske baze nije i klasni interes rukovodeće strukture SKJ. Iz te činjenice proizlazi i nemoć partije. Rukovodstvo odvojeno društvenim bićem, a to znači i sviješću, od članstva SKJ, kao surogat akcionog jedinstva komunista koristi uspostavljanje lažne veze s narodom preko zloupotrebe nacionalnog pitanja i navodne odbrane interesa vlastite nacije.

Takvu situaciju, koja je stvarana dugi niz godina, a bila prikrivana neosporenim autoritetom arbitra - šefa partije, države i oružanih snaga, nakon smrti Tita, zahtijevala je razrješenje.

Od ranih šezdesetih godina krizu je prva uočila i nastojala javno razjasniti marksistička kritička inteligencija, kao i studentska omladina. I jedni i drugi uklonjeni su s javne scene. Nakon 1968. godine kada je došlo do bunta generacije rođene u socijalizmu, inspirirane komunističkom idejom čije je sprovođenje u stvarnost otvoreno zahtijevala, dolazi do državne represije - izmjene zakona o Univerzitetu i raspuštanja Saveza studenata Jugoslavije. Razjašnjenje ovog prijeloma daje odgovor o identitetu i karakteru kontrarevolucije u

[57] *Republika*, Br. 416-417/2007.

Jugoslaviji. Vezivanje ovog problema isključivo za Kosovo opasna je i nenaučna redukcija, nametnuta da se izbjegne vlastita odgovornost.

U životu Ivana Stambolića nekoliko desetljeća traje proces učenja, bio je i radnik i student, privredni rukovodilac, a zatim i na čelu izvršne vlasti u Srbiji, a potom šef organizacije komunista u Beogradu, čelnik CK SKS i konačno predsjednik najveće republike u Jugoslaviji. Njegov neprekinut uspon na ljestvici vlasti i moći nije ga učinio nadmenim birokratom. Mogućnost negativne transformacije on nije pravovremeno uočio kod svog najbližeg suradnika i prijatelja Slobodana Miloševića, kojem je odlučno pomogao da postane predsjednik CK SKS. O Ivanovom karakteru govori i činjenica da se nije dao uvjeriti u neophodnost preseljenja na Dedinje. Za razliku od Miloševića i Đinđića, pored ostalih.

Ušutkani Končar i španjolski borci

Nakon 1980. i domaće i međunarodne okolnosti donose nove dramatične izazove i dileme. Demonstracije na Kosovu 1981. i zavođenje izvanrednog stanja u Poljskoj poučni su primjeri reakcije s pretjeranom upotrebom sile, izazvane i permanentnim strahom od moguće vojne intervencije SSSR i zemalja članica Varšavskog pakta. Obezglavljeni nasljednici nisu mislili ništa van sintagme „I poslije Tita Tito“.

U ovakvim, grubo skiciranim društvenim okolnostima Ivan Stambolić se ne zadovoljava konformizmom vlasti. Života su lišeni premijeri Aldo Moro i Ulof Palme, odgovorni političari spremni na kompromis i za izgradnju novih društvenih odnosa. Desničarska alijansa, svjesna opasnosti i privlačnosti ideje euro-komunizma, na nivou SAD i Zapadne Evrope tačerizmom i reganizmom diktira oštar tempo privatizacije i zadaje udarce tekovinama i stečenim pravima radničke klase u kapitalizmu. Novi međunarodni ekonomski poredak u svijetu nije uspostavljen, razvijene države svijeta, a ni države „realnog socijalizma“, nisu dale podršku borbi protiv gladi i za smanjenje troškova naoružanja. Tako su se Jugoslavija i nesvrstane zemlje našle u „vakuumu“, bez mogućnosti inicijative za stvarno mijenjanje međunarodnih odnosa.

U našoj zemlji nastala je ekonomska, politička i moralna kriza. Politička birokracija i upravni aparat sve češće su primjenjivali represivne mjere u svim oblastima života. Bezidejnost i represivnost izvanredno su pogodovali snagama koje su orijentirane na rušenje postojećeg produkcionog odnosa koji bi da kroz društveno vlasništvo izgradi socijalizam.

Kongres španjolskih boraca 1984. zahtjeva sazivanje izvanrednog kongresa SKJ i traženje novih akcija za spas zemlje od katastrofe. Politička vrhuška prelazi u kontranapad. Lavinom napada od vlasti dirigirane štampe i medija španjolski borci bivaju ušutkani i uz pomoć partijske istrage nad njima, koju vrši CK SKJ.

Svi pokazatelji govore da se radi o ubrzanom truljenju sistema, spriječen je dijalog u partijskim forumima, a pojačava se represija u čitavom društvu, posebno na Kosovu. Rezultat: povećano iseljavanje ljudi iz te nerazvijene pokrajine - Srbi i Crnogorci sele se u centralnu Srbiju, a Albanci u inozemstvo.

Ustavna rješenja onemogućavaju nadležnost parlamenta i organa izvršne vlasti Srbije u pokrajinama, koje čine Srbiju s njenim središnjim dijelom. Bez ustavne reforme ne može da se uspostavi cjelishodno funkcioniranje sistema. Isti je problem i na saveznom nivou, jer države članice, odnosno republike, veoma teško nalaze zajednički stav oko pitanja koja su u nadležnosti federacije.

No, istovremeno, uz nas i mimo nas postoji u Jugoslaviji i veoma moćna i centralizirano ustrojena „država u državi“. Vojska i vojni vrh. Pod imenom Jugoslavenska narodna armija. Od 1968., a posebno od 1971. Titov opstanak na pozicijama vlasti, koje je do tada desetljećima imao uvjetovan je neposrednom usuglašenošću s vojnim vrhom. Na čelu vojnog resora od 1967. do 1982. bio je general Nikola Ljubičić. On i još nekoliko funkcionera držali su Tita u šahu i vršili vlast u njegovo ime u periodu 1974. - 1980.

Svi protiv jednoga

Vojni vrh oduvijek je bio skeptičan i s nepovjerenjem nadzirao jugoslavenske ministre vanjskih poslova Koču Popovića, Marka Nikezića i Mirka Tepavca. Isti je odnos vladao i prema članovima partijskog rukovodstva koji su nastojali graditi evropsku poziciju Jugoslavije, odbacujući doktrinu ograničenog suvereniteta, koju je nametao SSSR.

Svih ovih delikatnih i implicite opasnih okolnosti bio je svjestan Ivan Stambolić.

U odnosu snaga kakav je uspostavljen, general Ljubičić nakon 15 godina vladanja vojskom postavlja za nasljednike tandem Mamula - Gračanin, a za sebe uzima položaj predsjednika Srbije. Mnogi su smatrali da je to dobar odgovor na izazov kosovske krize.

Vojno-privredni kompleks raspolagao je brojnim modernim industrijskim pogonima, poljoprivrednim dobrima i ekonomijama, odmaralištima, zatvorenim turističkim kapacitetima i objektima posebne namjene, a promet u poslovima proizvodnje, uvoza i izvoza oružja i tehnologije mjerio se u milijardama dolara.

Vojska je imala i vlastitu organizaciju saveza komunista, a nametnula je i svoje pravo da delegira generale i admirale u najviše forume SKJ. Na sjednicama centralnih komiteta generali i admirali bili su u uniformi. Ta činjenica govori sama za sebe. Konačno, stižemo do ključne činjenice: Jugoslavija je bila vojnom silom nadzirano društvo. Jer civilna kontrola nad oružanim snagama SFRJ nikada nije uspostavljena. Godine 1984. „civil“ Nikola Ljubičić postaje član Predsjedništva SFRJ. U tom tijelu, od osam članova, Srbija ima tri predstavnika, što je naizgled njena prednost. Stvarno, Srbija je bila „neproglašena“ federacija u jugoslavenskoj federaciji. Tu situaciju i kosovski problem zatekao je Ivan Stambolić kada je izabran za predsjednika Predsjedništva SR Srbije 1986. godine. Ovaj kolektivni organ najviše vlasti u SR Srbiji na čelu sa Stambolićem pokazivao je da razumije ustavnu materiju i problem organiziranja efikasne države, uz uvažavanje nacionalne ravnopravnosti. Strpljivo, bez podizanja tona i stvaranja novih tenzija, Stambolić je nenapadno najavljivao potrebu reforme društveno-političkog sistema, kako u Srbiji, tako i na nivou federacije.

Tada nastaje uzbuna. Rutinirani vlastodršci prepoznali su u Stambolićevim argumentima najopasniju tendenciju. Naime, otvarala se mogućnost neizvjesnosti. Kada je Stambolić izrekao vizionarsku ocjenu o karakteru i dometima Memoranduma SANU izašao je na brisani prostor i definirao svoju projugoslavensku poziciju. Upravo ta činjenica učinila ga je usamljenim, a poziciju neobranjivom. Stambolić nije napravio grešku. Svjesno, uz uvažavanje rizika u polju mogućeg, što je bit politike, dao je alternativu. Time je ujedinio protiv sebe sva republička rukovodstva u Jugoslaviji, a šansu da počnu kreirati javno mnijenje iskoristili su nacionalisti-antikomunisti i visoki crkveni krugovi.

I Mihail Gorbačov i Ivan Stambolić svjesno su ušli u rizik reforme društva, s uvjerenjem da bez demokracije nema socijalizma. Konstitutivni element njihovih karaktera, odnosno

aktera politike je argument, a ne upotreba sile. Na taktičkom planu to ih je činilo slabijim ali ostali su simbolom nedosegnute šanse.

Trajnost poraza

I Boris Jeljcin i Slobodan Milošević pokazali su spremnost da s leđa sapliću protivnika, da fabriciraju incidentne situacije koje ruše stabilnost i da upotrijebe ubilačku silu radi svoje vlasti. Uz sve to i lično koruptivni. Umjesto reformi doveli su do rata. Pošlo im je za rukom da od SSSR i SFRJ naprave Rusiju i Srbiju, koje su ratom a ne transformacijom definirale svoj identitet.

Ivan Stambolić bio je za mir, prezirao je nacionalizam kao surogat akcionog jedinstva. I on i Dragiša Pavlović to su jasno iskazali. Njihove riječi će ostati svjedočanstvo u vremenu da su srpski komunisti imali pameti i hrabrosti da pojavama dadu istinitu kvalifikaciju, a oboreni su pučem izdajnika s ljevice koji su se prestrojili na pozicije Memoranduma i vojnog vrha.

Krug je zatvoren, već 1987., ovjeren je in memoriam Jugoslaviji, na Osmoj sjednici CK SKS. U prilog Slobodanu Miloševiću, koji je vodio sjednicu, general Ljubičić je prvi odapeo otrovnu strijelu na Ivana Stambolića. Odmah zatim je kao 'državnik', član predsjedništva SFRJ mirno mogao krenuti na put, u goste Sadamu Huseinu da pravi lukrativne aranžmane s izvozom oružja. U pripremama Osme sjednice CK SKS, pri čemu je ekipa Slobodana Miloševića bila vrlo organizirana i agilna, tragična smrt vojnika u kasarni u Paraćinu dala je ogromnu psihološku prednost onima koji bi 'da bez odlaganja poduzmu odlučne mjere za razrješenje situacije na Kosovu'. I zasjedanje vojnog vrha u Topčideru Milošević je, ne bez razloga, smatrao podrškom. Ljubičić je požurio da odmah uzme riječ na plenumu CK i tako svima stavi do znanja kako ima da glasaju. Ipak, našlo se osam ljudi koji su mislili svojom glavom i javno su glasali protiv Slobodana Miloševića. Oni neće ostati zaboravljeni. Nakon otkrivanja činjenice 1982. godine u Skupštini SFRJ, da Jugoslavija ima dug od preko 20 milijardi dolara, počele su restrikcije struje i nestašice kave, benzina, deterdženta i druge robe. Obraćanje javnosti s ovim podacima smatralo se činom velike hrabrosti tadašnje predsjednice Saveznog izvršnog vijeća Milke Planinc. Pokušaji stabilizacije i oživljavanja jugoslavenske privrede nisu davali željene rezultate. Kako je rasla kriza, ekonomska i politička, tako je ubrzano počeo da raste i obim robne razmjene sa SSSR. Godišnji promet skočio je s nekoliko stotina miliona dolara na cifru od skoro pet milijardi dolara. To je bio iznos koji je znatno veći od rezultata jugoslavenske turističke privrede i doznaka radnika iz inozemstva. Iako smo bili pozivani da se uključimo u program naučnog i tehnološkog razvoja EEZ, u program 'Eureka' SFRJ se pridružila takvom programu, ali u okviru SEV-a, sjedište u Moskvi. Ove činjenice nisu odvojive od političke samostalnosti jedne države i dometa njenog suvereniteta. Kao što znamo, taj domet se znatno reducirao, a proces sažimanja nije završen ni danas. Ovo stanje činjenica u uskoj je vezi s odlukama i rezultatima Osme sjednice CK SKS. Pobjednici su građanima Jugoslavije osigurali trajan poraz.

Da ne bi bilo zabune oko trijumfa Miloševićeve linije na Osmoj sjednici, na slijedeće zasjedanje CK SKS došli su u ime Predsjedništva CK SKJ doktor Stipe Šuvar i Vidoje Žarković. Njihovim nastupom osigurano je da Stambolić i Pavlović ne mogu da nastupe na terenu i forumima partije širim od CK SKS. Malo kasnije udaljeni su s funkcija i poslova koje su obavljali. Rušitelji modernog socijalizma i internacionalističke ideje nepogrešivo su odabrali nacionalizam kao polugu. Praksa je pokazala da su crkve i militarizam u našem društvu jači

od univerziteta i usamljenog građanina. Na reformske izazove oni su imali spremne i odgovore i sredstva. Orijentacija na rat nije posljedica mržnje među narodima već je racionalna, svjesno izabrana platforma nacionalističkih vlastodržaca koji su procijenili da mogu efikasno da se suprotstave izgradnji slobodnog i otvorenog društva. Zaustavili su reforme u suradnji s vojnom huntom, smrskali su zemlju i uništili živote miliona ljudi, čime su ostvarili podjelu Jugoslavije kao iz Jalte, prema sporazumu Ruzvelta, Staljina i Čerčila. Sloboda i nezavisnost naroda Jugoslavije imali su ograničen rok trajanja. Naš brod potopljen je u moru krvi građana Jugoslavije. Posljednji ministar vojni može sada iz Moskve da se razmeće zločinima počinjenim upotrebom avijacije, artiljerije i pješadije nad narodom i državom.

Beograd, 1997. Ivan, Miloš i Vladimir. Snimio Vukašin Stambolić.

Morituri te salutant

Godine 2000., 23. augusta nestao je Ivan Stambolić. Do izbora bilo je još punih mjesec dana. Opozicija nije učinila ništa što bi bilo vrijedno pamćenja. Nema odbijanja da se izađe na izbore u uvjetima državnog terora, nema poziva na građansku neposlušnost, nema poziva na generalni štrajk! Nema organiziranog izlaska na trgove i ulice Beograda i Srbije - šetnja sve dok se ne utvrdi istina o Ivanu Stamboliću. Nema, nema…

Činjenice govore da je tek 24 septembra, na sam dan izbora, formiran Odbor za istinu o Ivanu. Zašto su čekali punih mjesec dana? Zašto međunarodna zajednica nije jasno i ultimativno izrekla stav da neće priznati izbore koji se održavaju pod uvjetima državnog terora i kidnapiranja bivšeg predsjednika Srbije?

Koji argument, i čiji, je uvjerio opoziciju da Ivan Stambolić ne bude kandidat na izborima 2000. godine?

Tokom rata u Bosni i Hercegovini i Zoran Đinđić i Vojislav Koštunica bili su u posjeti i dali podršku onima koji su ubijali i terorizirali građane Sarajeva duže nego hitlerovci Lenjingrad.

Ivan Stambolić, pješke preko Igmana, stigao je u Sarajevo pod opsadom i granatama. Učinio je što je mogao a Sarajlije to čuvaju kao dragocjenu uspomenu.

Nijedan podatak, ime ili događaj nisu izmišljeni.

Vladimir Krstulović

Tri ratna druga, Beograd 1983.
Bil Dikin, sovjetski general Saharov i Vicko u srdačnom razgovoru.

Vicko je predvodio komunistički i narodni pokret u Dalmaciji onda kad je bilo najteže. Dočekao je 1986. Nema više Tita i Bakarića, pa su se organizatori usudili dati Vicku čast da govori. Tom prilikom je objasnio i javno o podvali koji su mu pripremili branioci kulta Titove ličnosti

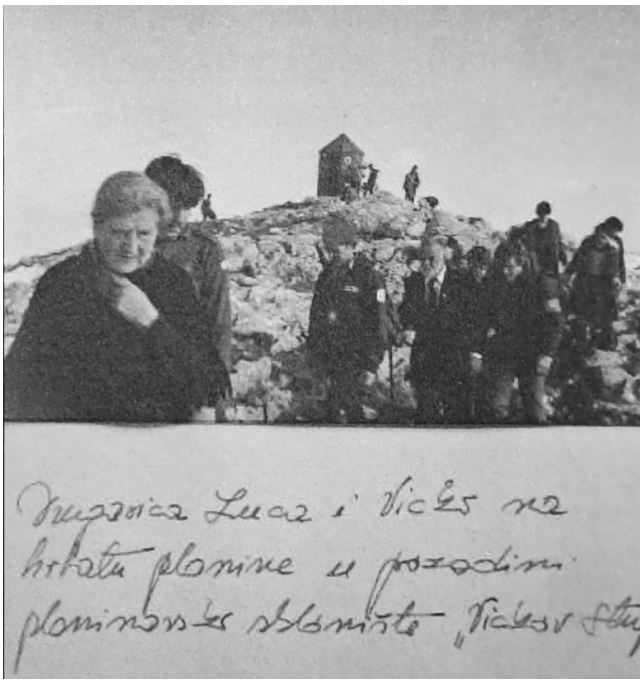

Lucija i Vicko, jednostavni narodni ljudi. Bili i ostali.

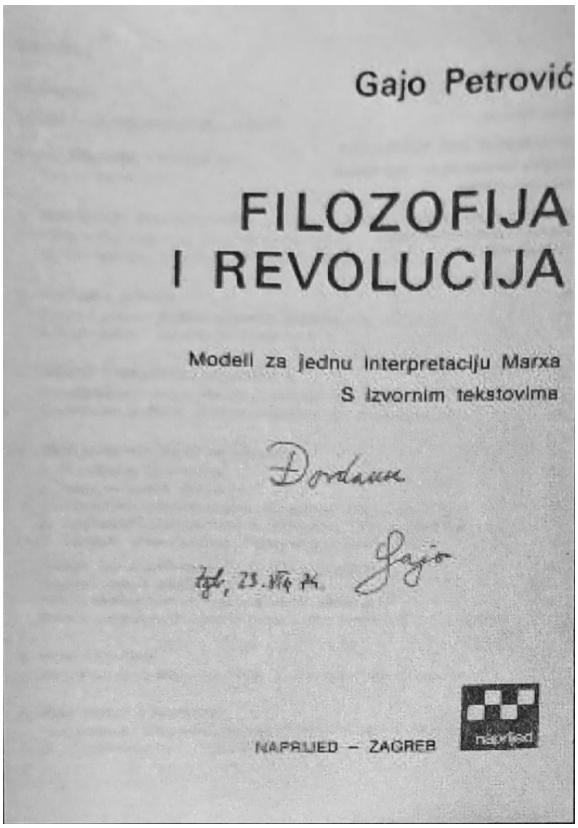

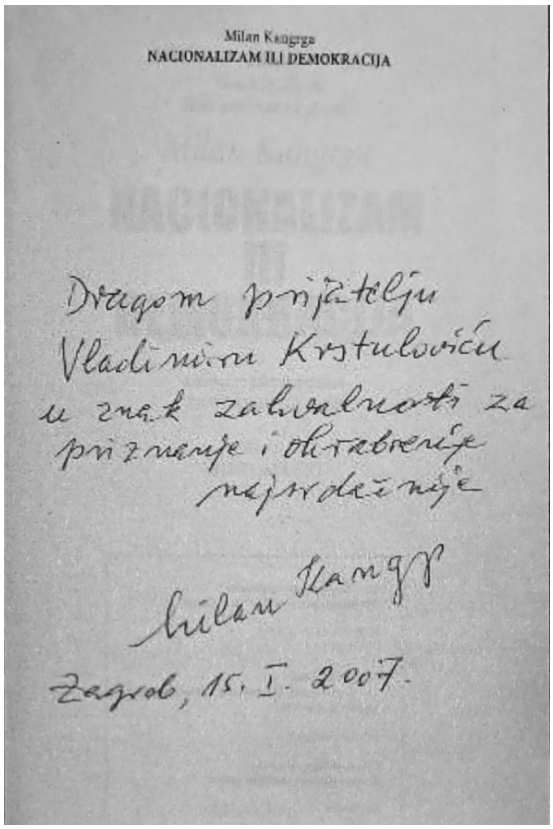

Bogat i trajno zahvalan za pažnju koju mi je ukazivao Gajo.
Uvijek mislim i na dragog i borbenog Milana Kangrgu.

Mali Đordano, osam godina, nosi vijenac. Tu čast se moralo očuvati.

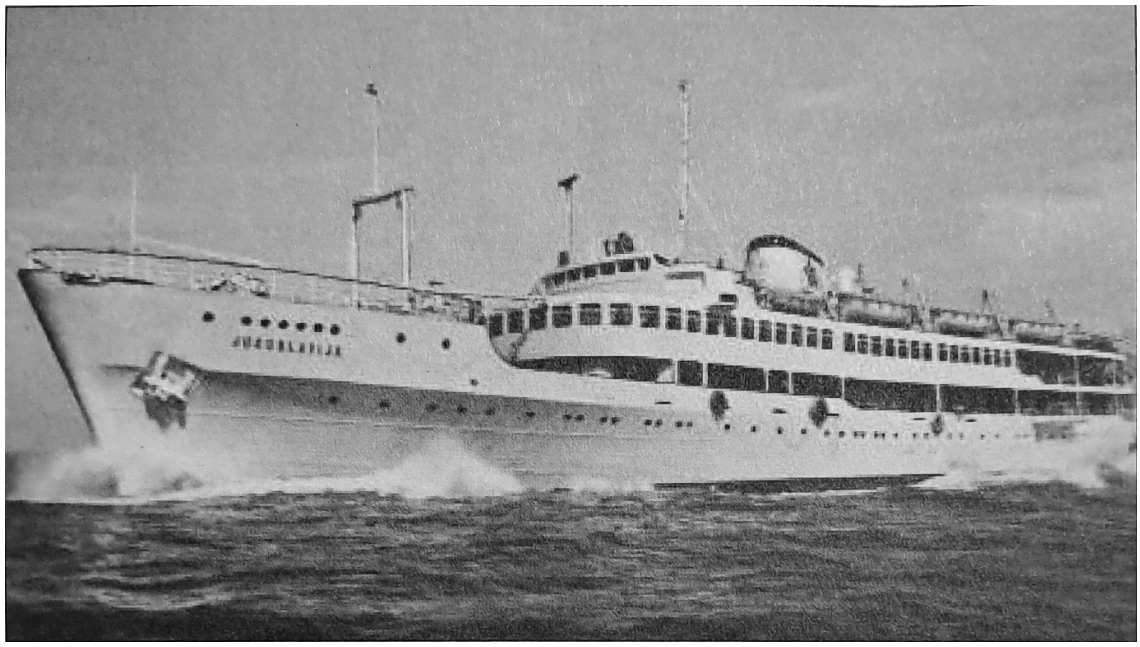

Titova Jugoslavija prodala je „Jugoslaviju“. Naš brod je potopljen u moru krvi Jugoslavena!

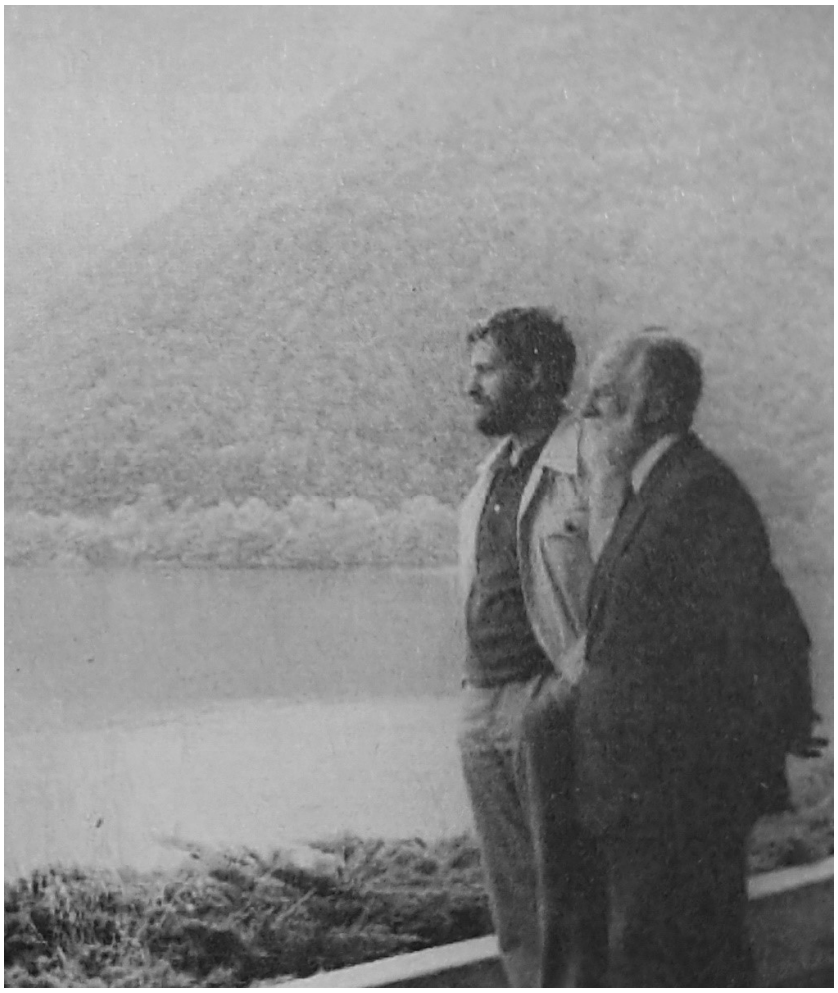

U Bosni ponosnoj. Vicko sa sinom Đordanom Vladimirom.

ODJECI

Slobodan Kljakić:
MEMOARI ISPUNJENI DINAMITOM ISTINE[58]

Posle bezmalo četvrt veka, konačno je objavljena prva knjiga sećanja Vicka Krstulovića.

U Beogradu su upravo objavljeni „Memoari jugoslavenskog revolucionara - Dalmacija 1905. - 1943." Vicka Krstulovića, legendarnog dalmatinskog proletera i komuniste, partizana i narodnog heroja, političara i državnika, koji je sećanja počeo da kazuje davne 1973. godine.

Četiri decenije kasnije, bezmalo četvrt veka od završetka knjige i Vickove smrti (1905. - 1988.), konačno počinje javni život ova uzbudljiva, istinita, u istoriografskom smislu izuzetno značajna memoarska trilogija.

Dok je knjiga nastajala, moćne tajne službe utrošile su mnogo energije, vremena i sredstava da budu u toku i da onemoguće njeno objavljivanje. Prisluškivanje i praćenje, dostavljanje magnetofonskih traka i kopija tekstova Vickovih sećanja Vladimiru Bakariću i Ivanu Krajačiću - Stevi, koji su o svemu obaveštavali Josipa Broza Tita, petnaestak godina su bili nevidljiva strana „rada" na ovim memoarima.

Od onih koji su izigrali njegovo poverenje, Vicko u predgovoru pominje samo višegodišnjeg načelnika Vojnoistorijskog instituta JNA generala Fabijana Trga i poznatog zagrebačkog novinara Jožu Vlahovića, koji su sve što bi čuli od Vicka dostavljali „tamo gde treba", što su činili i mnogi drugi.

Ako ignorišemo moralna načela i istinoljubivost, to i ne čudi mnogo, pošto ovi memoari nose u sebi dinamit istine o onom drugom eksplozivu, čiji je fitilj goreo decenijama i na kraju razorio Jugoslaviju u diluvijalnom plesu smrti i samouništenja u poslednjoj deceniji 20. veka.

Vicko svedoči kako su se njegova proleterska, revolucionarna, komunistička i partizanska samosvest, predanost pravdi, slobodi, bratstvu i jedinstvu, sudarali sa uskogrudim nacionalizmom od početka rata 1941. i sa staljinističkim kultom nepogrešivosti vođe u najtežim danima partizanske borbe, u bitkama na Neretvi i Sutjesci 1943. godine.

Vicko je već od leta 1941. bio „kost u grlu" Andriji Hebrangu, koji je u društvu sa Bakarićem, 17. aprila u Zagrebu, pregovarao sa čelnikom ustaškog režima Slavkom Kvaternikom o legalizaciji KP Hrvatske u NDH. Rukovodstvo KP Hrvatske tako je priznalo uništenje Jugoslavije, ali je Tito ustao protiv toga i izdvajanja iz KPJ. Ova klica razdora, spregnuta sa drugim nacionalizmima, razvijala se u ratu ali i kasnije, da bi konačno razorila Jugoslaviju.

Kao jugoslovenski revolucionar najplemenitijeg kova, Vicko je u ratu iskusio moć zakulisnih političkih i partijskih igara, koje su ga kao neprikosnovenog partizanskog vođu Dalmacije kvalifikovale za oštre sukobe s vrhom KP Hrvatske. Ali i s Titom, koji je posle bitaka na Neretvi i Sutjesci doneo nerazumne odluke o raspuštanju Devete dalmatinske divizije kojom je komandovao Vicko, a onda i Treće dalmatinske brigade.

Sukob je nastavljen i u godinama mira, a zaoštren 1962. godine, kada je Vicko (član KPJ od 1922.) tražio da „stari, na čelu s Titom" - odu s vlasti. Vicko je tada imao 57 godina, Titu je bilo 70, a Koči Popoviću tek 52 godine.

Vicko je nastupao kao „astralni komunist", kako je Vladimir Dedijer označio saborce koji nisu odstupili od načela partizanskog morala, samopomoći, bratstva i jedinstva, od prava na

[58] *Politika,* Beograd, 15.07.2012.

kritiku, niti su odustali od borbe za nezavisnost malih država i naroda, kojima najmoćniji nameću svoje interese u vrtlogu svetskih poslova.

Za takvu Vickovu poziciju, nasuprot mnogim saborcima koji su „popustili“ u miru, mnogo razumevanja i poštovanja imali su njegovi prijatelji nekomunisti. Pomenimo samo Ljubu Leontića i Stevana Jakovljevića, s kojima je Vicko često sedeo u nekadašnjem restoranu „Takovski grm“.

Odmah posle rata, budna Ozna je pratila te susrete ministra rada u jugoslovenskoj vladi Krstulovića, i rektora Beogradskog univerziteta, uglednog srpskog pisca i masona Jakovljevića.

Aleksandar Ranković i Slobodan Penezić - Krcun, dakle i Tito, izveštavani su o njihovim razgovorima, u kojima mora da je pominjana i Jakovljevićeva „Srpska trilogija“.

O memoarskoj „Jugoslovenskoj trilogiji“, čak i da se pojavila kada je završena, teško da bi neko razgovarao s njenim autorom Vickom. On je, naime, umro 28. septembra 1988. u splitskoj Vojnoj bolnici, ubrzo po završetku memoarskog rukopisa.

„Slobodna Dalmacija“ je objavila da se „vjeruje da je infarkt uzrok smrti“.

U pratećoj napomeni, priređivač Vickovih memoara, njegov sin Vladimir Krstulović, napisao je sledeće: „Stoji činjenica da je pacijentu u liječenju blokade lijevog koljena, nakon dva dana tretmana vrućim voskom i masažom, treći dan primijenjena elektroforeza, što je rezultiralo trenutnom smrću Vicka Krstulovića. Liječnicima je bilo poznato, kao i samom pacijentu, da se ta metoda ne smije primijeniti, jer je pacijent imao ugrađen pejsmejker. Tko je i zašto odlučio da se tako postupi, nije utvrđeno.“

Maksim

Kada je 1973. počeo rad na sećanjima, Vicku je najviše pomagao najstariji sin Maksim, koji je kao dete, sa sestrom Natašom i bratom Viborgom, uz majku Luciju i oca Vicka, prošao i kroz pakao borbi na Neretvi i Sutjesci 1943. godine.

U do danas nerazjašnjenim okolnostima, Maksim Krstulović (rođen 1933.) umro je u Londonu 1974. godine. Porodica nikada nije dobila izveštaj o njegovoj smrti, mada je Vicku, pred Kočom Popovićem, ondašnji britanski ambasador u SFRJ rekao da je taj izveštaj poslat u naše Ministarstvo spoljnih poslova.

Izdavači

Prvi tom memoara objavili su beogradski „Mostart“ i sarajevsko-zagrebački izdavač „Buybook“. Vlasnik „Mostarta“ Dragan Stojković imao je svesrdnu pomoć Dragana Gačića, direktora Istorijskog arhiva Beograda, u kome se čuva Legat Vicka Krstulovića.

Jaroslav Pecnik:
ŽIVOT POSVEĆEN REVOLUCIJI[59]

Memoari Vicka Krstulovića, legendarnog antifašista, partizanskog heroja i pučkog tribuna.

Nakon skoro trideset godina neuspješnih pregovora i dogovora s raznoraznim izdavačima, ali i brojnih političkih podmetanja i opstrukcija, memoari Vicka Krstulovića (rođen 1905. g. u Splitu), slavnog komandanta IX. Dalmatinske divizije i legendarnog heroja NOB-a (narodnooslobodilačke borbe), konačno su ovih dana ugledali svjetlo dana. Mali, ali ugledni beogradski izdavač „Mostart“, zahvaljujući agilnosti svog čelnog čovjeka Dragana Stojkovića, u suradnji sa sarajevskim „Buybook“-om, izdao je prvi tom Vickovih uspomena, naslovljen „Memoari jugoslavenskog revolucionara; fragmenti historije 20. vijeka - 1905. - 1943.“, u kojem autor opširno, ali nadasve zanimljivo ispisuje svoj životni put od splitskog težaka i radnika u kamenolomu, do heroja bitaka na Neretvi i Sutjesci gdje je sa svojim dalmatinskim postrojbama imao ključnu ulogu u spašavanju ranjenika, odnosno proboju naizgled nesavladivog njemačko-četničkog obruča koji je prijetio posvemašnjim uništenjem Titova štaba, kao i glavnine partizanskih snaga. Time je bilo spriječeno obezglavnjivanje antifašističkog pokreta otpora na tlu Jugoslavije; međutim, Vicku i njegovim partizanima ove su zasluge bile sustavno marginalizirane, jer su narušavale bezgrešni lik i djelo maršala Tita.

U svojim memoarima, Vicko je s puno ponosa i emocija (pro)govorio o svojoj obitelji, posebice ocu Marku, tzv. crvenom barjaktaru, koji ga je i upoznao sa socijalističkim idejama i uputio stazama revolucije. Istodobno, zanimljive stranice je ispisao o međuratnom Splitu, a još više o svojim susretima i razgovorima najistaknutijim komunističkim vođama, ali vodećim lijevim intelektualcima toga doba. Ipak, najviše teksta posvećeno je razdoblju od 1941. do 1943. godine, kada je Vicko izrastao u jednu od najmarkantnijih, ali i najintrigantnijih figura NOB-a i svekolikog jugoslavenskog komunističkog pokreta. Prvi tom memoara (a najavljene su još dvije knjige), nakon godina strpljivog i mukotrpnog rada u sređivanju brojnih bilježaka, dokumenata i arhivskog materijala uopće, uredio je Vickov sin Vladimir, koji zapravo i nosi najveće zasluge što je ova knjiga uopće objavljena. Posebnu vrijednost ovim memoarima daju opisi priprema za ustanak i organiziranja NOB-a na području Dalmacije, ali i šire, cijele Hrvatske. Naravno, pri tomu Vicko nije mogao zaobići svoja prisjećanja na međuratnu ilegalnu, partijsku djelatnost, uhićenja i tamnovanja u najstrože čuvanim kazamatima kraljevine Jugoslavije, a budući je u KPJ ušao još 1922. godine (bio je komunist s najdužim partijskim stažom u Jugoslaviji), upoznao nas je s obiljem zaboravljenih i(li) namjerno zapostavljenih činjenica i događaja. Pri tomu, kroz osobnu životnu, a posebice ratnu dramu, Vicko nam je zorno predočio i kalvariju svoje obitelji (supruge Lucije i troje djece: Maksima, Vibora i Nataše), koja ga je pratila kroz sve ofanzive, a samo je čudom u nekoliko navrata izbjegla četničkoj kami, kao i drugim ratnim strahotama i opasnostima.

Najprovokativniji dio memoara odnosi se na Vickove sukobe, koje je kao visoki partijski funkcionar imao s članovima CK KPH u vrijeme dizanja ustanka u Dalmaciji, a posebice je interesantan dio teksta koji se odnosi na njegove nesporazume i sukobe s Titom tijekom rata, a koji su kulminirali početkom 60-ih godina prošlog stoljeća, kada je po Titovom nalogu,

[59] *Novi list*, Rijeka, 19.07.2012.

nakon brojnih neuspjelih pokušaja disciplineiranja, bio nasilno umirovljen, a time i maknut s aktivne političke scene. Vicko se oduvijek oštro suprotstavljao autoritativnim oblicima vladanja; zagovarao je neophodnost kadrovskih promjena na čelu partije i države, tražio je Titovu ostavku i u svemu tomu (pro)nalazio je uzroke budućeg raspada Jugoslavije, do koje je nakon njegove smrti (1988. g.) stvarno ubrzo i došlo. Kao dosljedni komunist bio je uvjeren kako bi dezintegracija Jugoslavije vodila novom, krvavom međunacionalnom sukobu; o tome je pisao i upozoravao na potrebu radikalnog političkog zaokreta u stilu i načinu vladanja državom, ali nitko ga nije slušao. Kao najveći Titov grijeh smatrao je pretvaranje KPJ u SKJ, čime je, po njegovom mišljenju, partija izgubila autoritet, a time se ujedno otvorio prostor stvaranju Titova kulta ličnosti, zbog čega su svi problemi bili gurani pod tepih, umjesto da ih se demokratski rješava. Naravno, svojim istupima Vicko je provocirao vladajući birokratski aparat, a kada je počeo propagirati potrebu provođenja novog privrednog kursa, oslonjenog na tzv. jadransku orijentaciju (o čemu je napisao i knjigu) i emancipaciju komunističke ljevice na tragu zagrebačkih praxisovaca, sam sebi je potpisao „političku smrtnu presudu“. Istina, zagovarao je demokratizaciju društva unutar zadane vladajuće ideologije, ali opsegom i sadržajem svojih ideja zapravo je oblikovao novu pluralnu alternativu, koja je trebala nadići dogmatski istrošenu, posustalu i birokratiziranu vladajuću ljevicu. Time se Vicko pokazao ne samo kao vjerni sljedbenik komunističke ideje, već i kao kreator novih ideja, protiv čega su se pobunili Bakarić, Ranković, Krajačić i brojni drugi istaknuti vlastodršci. Zapravo, oni su samo u djelo provodili ono što im je naredio Tito, kojem nikako nisu odgovarale (pre)duboke reforme i kadrovske promjene koje je zagovarao Vicko. Posebice stoga što je Krstulović smatrao kako Titovoj (sve)vlasti postoji alternativa, tj. držao je (početkom 60-ih godina prošlog stoljeća) Koču Popovića najkompetentnijom osobom za Titovog nasljednika, jer je uz osobnu ratnu i političku karizmu, posjedovao i sve ostale moralne, intelektualne i ljudske kvalitete koje su bile neophodne za demokratsku preobrazbu društva. Ali, kao što je poznato, nakon studentskih demonstracija 1968. godine, Koča je počeo kritizirati Titov kult ličnosti, a 1972. g. podnio je ostavku na sve funkcije, kada je shvatio kako od obećane demokratizacije zemlje neće biti ništa.

Vickov otvoreni sukob s Titom počinje još 1943. godine, kada se tijekom bitke na Neretvi oglušio o Titovu zapovijed i samovoljno izvršio evakuaciju ranjenika, što se na koncu pokazalo potpuno ispravnom procjenom. Ali, to ga je i koštalo zasluženog priznanja; odnosno Tito je donio odluku o rasformiranju Vickove dalmatinske divizije, a njega osobno je degradirao stavivši ga „na dispoziciju“ Vrhovnom štabu, tj. oduzeo mu sve zapovjedne funkcije. Titovom intervencijom dogodio se nezabilježen presedan u analima vojnog ratovanja, da jedinica koja je izvršila proboj i uz strašne gubitke izvela prijenos ranjenika, bude kažnjena i njeno se ime potpuno izbriše iz „Biltena Vrhovnog štaba“, a sve kako se ne bi dovele u pitanje Titove zasluge. Sukobi s Titom nastavili su se i tijekom bitke na Sutjesci, na oslobođenom Visu, a posebice 1944. godine, kada su Hebrang i Krajačić iznijeli negativne ocjene o političkom stanju u Dalmaciji, optužujući Krstulovića da sve radi na svoju ruku, ne pitajući za mišljenje Vrhovni štab, ni samog Tita. Vicko je revoltirano reagirao, smatrajući da se time želi namjerno umanjiti presudna uloga Dalmatinaca u bitkama na Sutjesci i Neretvi i u tom duhu u svojim je memoarima zapisao: „Tito i Vrhovni štab dali su lažnu sliku o našim snagama, prikrili su da je postojala Deveta dalmatinska divizija koja je dala sve od sebe za spas ranjenika. Ona nije ni spomenuta... istina je da je skoro polovica poginulih na Sutjesci iz

Dalmacije... koja je dala više boraca na Sutjesci od Beograda, Zagreba i Ljubljane zajedno." (str.370).

Danas mnogi predstavnici tzv. nacionalno osviještene historiografije Vicku Krstuloviću posebno zamjeraju obnašanje funkcije ministra unutrašnjih poslova (do konca siječnja 1946.), u vladi FD Hrvatske, smatrajući ga odgovornim za brojne zločine koje su partizani počinili nakon svršetka rata. Međutim, samo pokazuju kako nisu upoznati s tadašnjim ustrojem vlasti, jer sve ingerencije obračuna s „klasnim i ideološkim neprijateljem" imao je Stevo Krajačić, tj. njegova OZNA, a Krstulovićevo ministarstvo nije imalo nikakvog udjela u tim „akcijama". Sve do početka 60-ih godina prošlog stoljeća Krstulović je pripadao vrhu Titove vlasti, ali je na specifičan način bio „stavljen na sporedni kolosjek", jer kao komunistički veteran nije doživljavao Tita kao neprikosnovenog i neupitnog vođu, već zapravo kao sebi jednakog i ravnopravnog partnera ili tek, eventualno, prvog među jednakima. Partijski su poslušnici, znajući za Vickove stavove, činili sve kako bi mu otežali politički rad, a time stekli naklonost Tita i njegove svite. Na V. Kongresu SKH 1965. godine, Vicko je otvoreno kritizirao etatizam i nekompetentne partijske kadrove, što je izazvalo buru u javnosti i u vrhu vlasti. Nakon svog istupa, Krstulović se našao u nemilosti i izolaciji, koja je potrajala sve do njegove smrti. I ne samo to, vladajući se vrh počeo otvoreno obračunavati i s pojedinim članovima Vickove obitelji, a posebice sa sinom Maksimom, akademskim slikarom, koji je u beogradskim intelektualnim krugovima bio poznat kao žestok kritičar tadašnjeg stanja u zemlji. Kako bi otupio oštricu ideološkog prozivanja, Maksim je otišao u London, gdje je 1974. godine, u još uvijek nerazjašnjenim okolnostima bio ubijen. Jesu li u tomu svoje prste imali emigranti (kako je to tvrdila UDBA) ili je to učinila Titova tajna policija kako bi se osvetila Vicku, teško da će se ikada saznati. U svakom slučaju, do danas obitelj Krstulović nije iz Velike Britanije dobila dokumentaciju o Maksimovoj smrti. Naravno, to je bio udarac od kojeg se Vicko nije nikada oporavio, ali ni to ga nije dotuklo. Naprotiv; ostao je dosljedan idealima svoje mladosti, a to je upravo ono što mu ni stari komunistički, ni novi nacionalistički vlastodršci nisu mogli oprostiti. Čak ni mrtvom. Usprkos svemu, Vicko je poput kakvog pučkog tribuna svojim javnim istupima upečatljivo živio istinu koju je cijelog života vjerodostojno svjedočio.

Zahvaljujući dugogodišnjem prijateljstvu s njegovim sinom Vladimirom imao sam čast i osobno ga upoznati, a u nekoliko navrata i dugo pričati. Ti razgovori su za mene bili osebujni, autentični sati povijesti, najimpresivnije i najobjektivnije ratne priče koje sam ikada čuo. Kada je umro, nisam mogao doći na sprovod, ali kad sam se prvom prilikom našao u Splitu, posjetio sam njegov grob, strahujući da ga je uslijed nacionalističkog ludila netko namjerno oskrnavio. Srećom, nije; sve je bilo čisto i uredno. Kako sam dugo stajao pred njegovim grobom, primijetio me jedan djelatnik groblja; prišao mi je i ne pitajući me ništa i ne znajući tko sam, rekao mi: „To je najveći i najpošteniji Dalmatinac koji je ikada živio. U Splitu nema čovika koji ne misli kao ja." A upravo su takvi i njegovi memoari... veliki i pošteni.

Mirko Đordević:
KAD ISTINA KASNI[60]

Vicko Krstulović: *Memoari jugoslavenskog revolucionera - Dalmacija fragmenti historije 20. vijeka / Prvi tom 1905. - 1943.* / Mostart - Buybook 2012.

Znameniti britanski državnik V. Čerčil koji je za svoja memoarska sećanja dobio Nobelovu nagradu u nekim beleškama primećuje da u istoriji niko nije počinio više pustoši od istoričara, pri čemu je dodavao da tako nastaju famozne „beline“ - on je još dodavao - zbog nekih učesnika istorijskim zbivanjima nikada nije kasno no biva i obrnuto. Memoari poznatog revolucionara V. Krstulovića kasne - on je najmanje kriv za to - a razlozi su mnogostruki. Stoga se može slobodno reći da ovi memoari nisu bitni za samu istoriju, već su bitni za ono kasnije, ono nakon događaja a posebnu vrednost imaju upravo danas. Nakon razorenja Jugoslavije u ludilu balkanskog nacionalizma '90-ih godina ovi memoari otvaraju čitav splet pitanja - a otvarali su ih i kada su bili skriveni u prelomnim trenucima razorene državne zajednice južnoslovenskih naroda. Tako je bilo nakon završetka NOR-a, tako je bilo 1948. ili 1968. godine. Jednostavnije rečeno, tada su posebno nedostajali. Danas kada se istoričari „presabiru“ nakon sloma države, memoari V. Krstulovića su posebno važni. Sada su spisi pred nama no naravno tek prvi deo - trudom Vlade Krstulovića i agilnog izdavača D. Stojkovića. Ratnik i revolucionar Splićanin V. Krstulović je uistinu legenda NOR-a i borac koji je sa čitavom porodicom bio učesnik rata - i uistinu krunski svedok. Živeo je od truda svojih ruku kao „težak“ i borio se po savesti i čvrstom uverenju protiv hitlerovskog varvarstva koje je lomilo Evropu. Još neke su napomene ovde nužne. Memoare pišu pobednici i uglavnom plaćaju dug svojoj pobedničkoj euforiji - ili poraženi s nekom vrstom osvetničke namere. Memoari V. Krstulovića nisu u tom smislu ni jedno ni drugo. Oni su svedočanstvo iz prve ruke kakvih malo ima, iako je literatura o NOR-u obilna. O samom svedoku nije nužno mnogo govoriti ni objašnjavati jer je uglavnom sve rekao bez zadrške - od rano je poznata njegova vizija jadranske Jugoslavije otvorene za svet. Dar strateških vizija je redak čak i u slučaju drugih vođa u ratu, ali je još dragocenije hrabro suprotstavljanje kultu ličnosti nespornog vođe J. B. Tita ali i brojnih njegovih sledbenika. Sa svojim Dalmatincima Krstulović lomi nemačku silu koja je bila kontinentalna pretnja, ali i sluganske „države“ kakva je bila NDH. Prošao je Neretvu i gazio Sutjesku, ali iskušenja nisu bila samo u tegobama rata - on se suprotstavljao i A. Hebrangu ili V. Bakariću koji su početkom 1941. godine verovali da se sa „vitezom“ Kvaternikom može nešto postići. Da se može legalizovati KPH u takvim uslovima. Svoje taktičke greške Krstulović ne krije, ali kobne strateške greške drugih plaćane su ogromnim žrtvama - smrt R. Končara, ubistva u Kerestincu. Sve je to ispričano do detalja, bez trunke sjaja legende kojom su pobjednici kasnije htjeli da grade posmrtne kultove. Hronološki dosledan Krstulović je memoarista iz čijih se svedočenja vidi da je kobno seme nacionalizma bilo posejano rano - još u toku NOR-a. On svedoči bez gneva čak i onda kada mu žele rasformirati diviziju Dalmatinaca koja je nosila ustanak. Ratnik i revolucionar je imao sluha da oseti i drugu stranu legende, posebno onakve kakvu su o sebi stvarali neke partijske vođe - kazivanje o Koči Popoviću je istinska skica za portret kojeg još nema o njemu. A u Krstulovićevim kazivanjima o V. Nazoru ima stranica koje podsećaju na starog Sulustija ili

[60] *Republika*, br. 532 - 535, Beograd, septembar 2012.

Juvenala. Lično mu Krstulović daje svoj kaput da ga spasi i od zime u planinskim vrletima - i ljutim borbama - a komandant Peko Dapčević u ledenoj noći - pod vatrom neprijateljskih mitraljeza - skida Nazoru čarape da mu nekako zagreje promrzle noge. Obični borci su dosledno poštovali „zakone i običaje rata“ a Krstulovićevo držanje ima u sebi nečeg zaista viteškog. U tragičnim danima hroničar - borac je sačuvao mir i prisebnost i to čak i u trenucima kada je gubio svoje bliske borce pa i bliske članove porodice. Uistinu su ovo kazivanja ne samo za istoriju nego i za danas. To je vrlina ovog svedoka istorije, i to mu je davalo pravo da govori i kada su drugi ćutali. Krstulović je hrabar ali nikada nije pomišljao na venac pobednika, niti mu je do odličja bilo mnogo stalo - brojna je odbio, brojna su mu uskraćena neopravdano. Nije Krstulovićevo kazivanje samo lično - on unosi u delo obilje dokumenata koji su bili prećutkivani, ili su ih pobednici „koristili“ kako im je odgovaralo. Dobro je poznato da su i originalne ratne fotografije retuširane - stara praksa u totalitarnim režimima. Krstulović nije došao „sa strane“ pa ni iz legendarne Kominterne, on je Dalmatinac koji oseća more kao vezu sa svetom i vidi ostrvo Vis kao tačku koja će NOR vezati za svet i za saveznike. I tako je i bilo. Stoga je bilo razloga i „razloga“ da se memoari osujete i da se potisnu - ti su razlozi danas posebna istorija i nju ova knjiga tumači. Istoričari koji zagovaraju famoznu distancu upravo se distance boje. V. Krstulović je započeo svoja kazivanja još 1973. godine u jednom momentu koji je nosio već u sebi klicu tragedije države. Bacili su ga na „sporedni kolosek“ ali je on neumorno ponavljao da stara garda treba da odstupi - čak i J. B. Tito - i da ustupi mesto mlađima pred novim izazovima ondašnjeg sveta. Zanimljivo je da on govori bez pristrasnosti i ne mari mnogo za famoznu „partijsku liniju“ - on se sreće sa Leontićem ili sa Stevanom Jakovljevićem zarad istine o ratu a knjiga S. Jakovljevića o ratu i srpskim ratovima je - to se mora istaći - sama po sebi vrednija od niza romana recimo D. Ćosića. Na partijskim kongresima - iza rata - V. Krstulović nije bio zasenjen trijumfalizmom i uzvišenom retorikom, govorio je i svedočio. A to se plaćalo onako kako je on plaćao sa svojim kazivanjima. Nije se osećao pobednikom ali je verovao u pobedu istine o tom ratu za oslobođenje i ujedinjenje južnoslovenskih naroda. Priča o saučesnicima u potiskivanju ove istine je duga - knjiga je zaista istorija i istoriografija iz prve ruke. U vreme sadašnjeg ostrašćenog istorijskog revizionizma ona još deluje kao opasna - istoričari koji zagovaraju famoznu distancu upravo se distance boje. A sam V. Krstulović i nije imao problema sa tom, „distancom“. Ovo je prvi deo memoara i građa koja još stoji u arhivama - u porodičnom arhivu - će u narednim tomovima biti još izazovnija. Krstulović je imao problema s vođama - s opasnim sindromom kulta ličnosti - ali će istoričari još imati muke s njegovim zapisima koji su dokumentarno utemeljeni. Kada se budu neki memoarski zapisi uporedili s ovom knjigom pomenute „beline“ će još zadugo biti problem u istoriji rata odnosno NOR-a. Trud i strpljenje Vlade Krstulovića su nagrađeni odličnim rezultatom o kojem i svedoči ova knjiga. Za Vicka Krstulovića se sigurno ne može reći ono na što je V. Čerčil mislio kada je govorio da memoaristi najčešće više ruše nego što grade - on je darovit i iskren i redak među memoaristima koji istoriju ne dopisuju. Najbolje će ova knjiga biti čitana u celini odnosno kada i drugi i treći deo bude objavljen.

Inoslav Bešker:
VICKO KRSTULOVIĆ - MEMOARI KOJIH SU SE KOMUNISTI BOJALI I SVE UČINILI DA IH ZAUSTAVE[61]

Memoari Vicka Krstulovića (1905. - 1988.) bili bi užasan skandal da su objavljeni kada su napisani. Nije tajna da su visoki dužnosnici bivšeg režima - poput Milutina Baltića - intervenirali prijeteći nakladnicima koji su ih uzeli u obzir. Krstulović je umro 1988., režim u koji je uložio velik dio svojeg napora tada je već bio mrtav, a pokopan je dvije godine kasnije. Ljudi o čijim je akcijama i pogreškama Krstulović pisao veoma kritički - poput Vladimira Bakarića, Josipa Broza Tita, Vladimira Popovića - već su bili mrtvi. Pisao je, zapravo, protiv Staljinizma i protiv nacionalizma - a staljinizam (s „kultom ličnosti“) i nacionalizam, međutim, ne samo da nisu bili mrtvi, nego su opet procvali, i u Republici Hrvatskoj, i praktički u svakoj od njezinih stranaka (osim, u stanovitoj mjeri, Gotovčevih liberala) - pa bi Krstulović bio samo glas vapijuće sablasti, koja je promašila povijesni cilj. Glas mrtvaca kojemu nisu dopustili kući, kojemu su ubili sina (da li četnici, da li UDB-a, ako je u tom času uopće još bilo razlike), koji je uzalud talambasao o nekakvoj Jadranskoj orijentaciji u zemlji koja se svog mora boji gotovo kao konj legendarnog majora Stojana... I to je jamačno razlog zašto je prvi dio tih memoara, koji obuhvaća razdoblje do 1943. godine, objavljen tek sada, 24 godine poslije Krstulovićeve smrti, 22 godine poslije kraha socijalističkog eksperimenta (denaturiranoga zapravo još u začecima, o čemu Krstulović svjedoči iz prve ruke), 12 godina poslije prvoga (i gotovo uzaludnoga) ekonomskoga i moralnog kraha duboko korumpirane karikaturalne kopije staljinizma i nacionalizma barem u Hrvatskoj i Srbiji, pa još u nakladi zemunskog MostArta te sarajevskoga Buybooka, nakladnika koji nastoji povezati tržište i u Srbiji i u Hrvatskoj iz Bosne koja ne uspijeva povezati ni samu sebe. Usput: uzalud ćete naslov tražiti na sajtovima njegovih dvaju nakladnika. Gotovo kao da je Vicko Krstulović u ilegali, još i opet. Istinabog, njegove memoare prodaju knjižare, pa i na Internetu. Današnjem čitatelju, osobito rođenome poslije 1970., ime Vicka Krstulovića uglavnom i nije poznato. Osobito je zaboravljeno da je bio 1952. - 1953. nominalni šef hrvatske države (poslije Vladimira Nazora, pa Karla Mrazovića) kao predsjednik Prezidijuma Sabora NRH, dok ta funkcija nije ukinuta novim Ustavnim zakonom, pa su od onda i partijsko, i zakonodavno i izvršno vodstvo usredotočeni u rukama dr. Vladimira Bakarića, birokrata s hipertrofiranim instinktom za opstanak na vlasti. Krstulović je u Komunističku partiju Jugoslavije ušao 1922., bio je težak i brodogradilišni radnik, sa silnim osjećajem solidarnosti, osobno pošten, tankog obrazovanja što mu je stvaralo komplekse, ali i pobožno poštovanje spram onih od kojih je učio (npr. Spram Ognjena Price, te bitno mlađeg dr. Ive Lole Ribara), jedini iz starije garde kojeg je Tito doveo na čelo nekog pokrajinskog partijskog vodstva.

Poziv na ostavku

Memoari pokazuju da je bio i tašt, te da do smrti nije uspio pregristi što je maknut s čela divizije, što mu je pri prvoj podjeli činova dobačen rang majora, te što je segregiran. Među narodnim herojima koji su stupali za Titovim lijesom, pamtio je da su samo on i Koča Popović odbili poći se pokloniti na grob (istinabog, koliko ja pamtim, neki nisu ni htjeli doći, a

[61] *Jutarnji list*, Zagreb, 01.09.2012.

od onih koji su došli, još neki nisu htjeli pokloniti se grobu, npr. Pavle Jakšić, ali to je za drugu priču). Ali je zapravo dobro i prošao, kad se sjetimo tih vremena (u kojima sam dugotrajno nahrdao samo prenijevši iz ljubljanske *Tribune* jedan zalom koji je izazivao smijeh na Maršalov račun): Vicko Krstulović je, poslije smjenjivanja Aleksandra Rankovića (koga također nije trpio, a antipatija je bila obostrana, kao i s Ivanom Krajačićem), drugarski savjetovao Titu da ode u mirovinu i prepusti vlast potpredsjedniku Republike Koči Popoviću - što je u najmanju ruku bilo naivno, u tom odnosu nacionalnih snaga, ali Krstulović nije imao sluha za tu disharmoniju (Matvejevića su, kad je Tita pozvao pismom da podnese ostavku, umalo strpali u umobolnicu, računajući da se nitko priseban to ne bi usudio). Imao je, međutim, istančan sluh za disharmonije s Dalmatincima - pa je tikva između njega i Tita pukla zapravo 1943., na Sutjesci, kada je Tito rekao Krstuloviću: „Razočarali ste me ti i tvoji Dalmatinci“, dok je Krstulović do smrti bio uvjeren da je neposluh Kočin i njegov spasio Tita i Vrhovni štab od uništenja. Tada je raspuštena IX dalmatinska divizija, kojoj je Krstulović bio zapovjednik. „Što nije uspio neprijatelj - razbiti Devetu dalmatinsku diviziju, to je izvršio Tito i Vrhovni štab“, bijesno piše Krstulović 45 godina kasnije. Bio je on poslije toga i ministar unutrašnjih poslova u prvoj (Bakarićevoj) vladi Federalne Hrvatske, i ministar pomorstva i brodogradnje u drugoj i trećoj saveznoj (Titovoj) vladi, i „pretplaćen“ na mandat saveznog narodnog poslanika iz Splita - ali nikada više u prvom ešelonu, a osobito ne u užem vodstvu jedine vladajuće Partije. Zato što se Tito radije okružio „frazerima, koji su se pod njegovim skutima čvrsto držali samo za vlast“, tvrdi Krstulović, suviše tašt da bi makar i pomislio da je neka kritika njegova rada bila i opravdana, ali slonovskog pamćenja: bilježi kako je odmah poslije oslobođenja Splita 1944. naredio da se hotel-pansion „Šiler“ dá za ratne siročiće, kao konvikt u kojemu će učiti i raditi. Samokritički priznaje da je odgovoran što je objekt zatim dan Titu: „... bio sam uvjeren da Tito treba da ima mogućnost boravka u Splitu, koji je glavni grad na našoj obali Jadrana i da će to doprinijeti kod njega svijesti da je na čelu pomorske zemlje“.

Zatvoreni dvorovi

Nažalost, s vremenom se pokazalo da je to samo jedan od „zatvorenih dvorova i ništa više“, posipa se pepelom Krstulović, pakosno podsjetivši da je kralj Aleksandar, kad bi i sam ljetovao u istom zdanju, uredno „plaćao za smještaj i hranu“. Eto, Krstulović je nerijetko zaista bio u pravu. Definitivno je odbačen u staro željezo poslije V kongresa SKH, gdje je rekao ono što je kanio na „kongresu nacionalnog razdora“ 1964. (VIII kongresu SKJ), kamo nije mogao zbog bolesti: „Govorio sam otvoreno o promašajima naše vlasti i naglasio da ne smijemo dozvoliti da Partija gubi autoritet kod ljudi zbog loših rukovodilaca. Stavili su me pod istragu partijske komisije, a Ranković i Tripalo su pripremili podvalu i klevetu da sam se loše držao na policiji prije rata.“ To podsjeća na optužbe protiv Andrije Hebranga (da se loše držao u Jasenovcu), ali tek pošto se svrstao sa Staljinom protiv svoga nekadašnjeg pulena Tita. „Ta njihova rabota otkrivena je puno kasnije, a nije jedina koju su vlastodršci priredili meni i mojoj porodici“, piše Krstulović u uvodu memoara, žaleći se da „rukovodstvu Hrvatske - Bakariću, Stevi (Ivanu Krajačiću) i Jakovu Blaževiću, kao i ovima u Splitu, nije odgovaralo da se ja vratim u Dalmaciju“. Ti će detalji biti u drugoj knjizi. Iz 464 stranice prvog dijela memoara (koje mu je, kao „ghost writer“, pomogao složiti Vojdrag Berčić, te koje je za tisak pripremio i uredio najmlađi sin Vladimir „Đordano“ Krstulović) imamo prostora izložiti samo neke tipične i tragične dijelove. Jedan od najtragičnijih, koji je dugoročno zatrovao atmosferu

između splitskih antifašista i zagrebačkih partijskih birokrata, bilo je ekspresno uništenje prvih sedam partizanskih odreda u srednjoj Dalmaciji u kolovozu 1941. Krstulović je sudjelovao na sjednicama Centralnog komiteta Komunističke stranke Hrvatske u srpnju 1941. u Zagrebu. Izvijestio je da u dalmatinskim gradovima i na otocima postoji razgranata mreža komunista i skojevaca, ali da je u Dalmatinskoj zagori stanje drukčije, da su biskupi Bonefačić u Splitu i Mileta u Šibeniku pastirskim pismima otvoreno stali na stranu okupatora, da je u Dalmaciji, gdje nije dotad bilo masovnih ustaških zločina, drukčije raspoloženje nego drugdje u Hrvatskoj gdje su već počeli pokolji.

Kruta partijska linija

„Moje mišljenje je bilo onda, a i sada je, da orijentacija samo na opći oružani ustanak u čitavoj zemlji, bez obzira na političku i vojnu spremnost članova Partije i SKOJ-a, bila je kruta i previše tvrda. Zemlja je bila pregažena i okupirana. Smatrao sam da je bolje ako postavimo širi raspon: od pasivne rezistencije ka općem otporu i oružanim akcijama“, piše Krstulović. Vlado Popović (koji je kao delegat Centralnog komiteta KP Jugoslavije bio glavni autoritet u hrvatskome CK tih dana), Rade Končar i Andrija Hebrang su zahtijevali hitno dizanje općeg ustanka. „Hebrang je rekao i da je hrvatski narod dobio svoju državu i da se za vlast sada treba boriti u okviru nje“, pamti Krstulović, navodeći da je Hebrang smatrao da Komunističku stranku Hrvatske treba legalizirati. Hebrang je energično zahtijevao da ustanak počne u Dalmaciji, piše Krstulović, „a Zagreb je najjači centar radničke klase u Jugoslaviji, tu su brojni komunisti i skojevci“. Teza o hitnom ustanku bila je potkrijepljena očito potpunim nepoznavanjem situacije na evropskom ratištu: „sva trojica (Popović, Končar, Hebrang) su govorili o brzom dolasku Crvene armije u Zagreb, bilo je spomenuto da će to biti u septembru“ 1941. Rekli bi na „Radio Erevanu“: Da, samo ne u septembru nego u oktobru, ne u Zagreb nego u Beograd, i ne 1941. nego 1944. Krstulović, namjerno ili slučajno, raskrinkava tu trojicu kao avanturiste.

Gorko kajanje

Pokrajinski komitet za Dalmaciju je počeo organizirati odrede s oružjem i streljivom, te provoditi diverzantske akcije protiv željezničkih pruga i brzojavnih instalacija, ali je smatrao da još nije stanje zrelo za slanje odreda u borbu - a ako ih i pošalje, da ih treba prebaciti u dublju unutrašnjost, povezujući ih s krajevima gdje je ustanak već dignut, jer da u unutrašnjosti Dalmacije još nisu prilike za masovni ustanak (to se bitno izmijenilo 1942., a stubokom 1943., kada je sama Dalmacija dala četiri divizije koje su činile VIII korpus, a prije toga je svojim ljudstvom popunila gotovo polovicu srbijanskih i crnogorskih divizija). Dakle, u pitanju nije bila orijentacija nego tajming. Poslani su međutim instruktori, španjolski veterani Mirko „Lala“ Kovačević i Pavle „Šilja“ Papp, koji su 7. kolovoza tvrdili da se sva Dalmacija može osloboditi za 24 dana, te da odrede treba dignuti u tri dana. Zaista su i krenuli 11. kolovoza, uglavnom nisu funkcionirale „veze“ (vodiči koji su ih morali provesti prema Drvaru), pa nijedan od sedam odreda nije stigao do cilja, a neki su, poput splitskog, uništeni: dio u borbi, a zarobljenici su strijeljani (neka mi bude dopuštena primjedba: tri godine i devet mjeseci prije negoli je isti kriminalan postupak primijenjen kod Bleiburga - „standard“ je utvrđen 1941., zna se s koje strane; Tuđmanova vlast je u Splitu ukinula Ulicu Prvog splitskog odreda, a uvela Ulicu Mile Budaka, koji je bio u ustaškom izaslanstvu koje je u Rimu predalo

Split i pola Dalmacije Italiji), Kovačević i Papp su poginuli u tim borbama. U Split je poslan Rade Končar utvrditi krivicu. Krstulović se u memoarima gorko kaje što je popustio stranačkoj stezi, umjesto da odbije naredbu instruktora (iako nadređenih). Komunisti su u srednjoj Dalmaciji u tri dana ostali bez dvije trećine svojih najprokušanijih i najborbenijih kadrova, zahvaljujući komunistima u Zagrebu. Ipak, CK KPH je izrekao kaznu Pokrajinskom komitetu u Splitu. Ta rana nije zacijelila do kraja režima, a u nekih ni poslije. „Nakon rata, sve do danas, Bakarić i vrhuška vlasti su uvijek onemogućavali da se objave dokumenti Pokrajinskog komiteta KPH za Dalmaciju, koji bi javnosti dali pravu sliku o odlukama i postupcima CK KPH. Ja nisam nikada nikoga sprječavao da nešto objavi, a nisam imao ni razloga za takvo ponašanje“, ogorčeno je zabilježio Krstulović. „Svi moji pokušaji da o tome objavim svoje stavove uvijek su bili blokirani, kako u Zagrebu, tako i u Beogradu.“ Uostalom, sve to nam je, više-manje, bilo poznato i bez „službene povjesnice“; preživjelima jezik nije bio iščupan. Praksu da četnici sve Hrvate poistovjećuju s ustašama Krstulović je u kninskoj krajini zabilježio već u prosincu 1941. Eto očuvanog narodnog običaja, popraćenog običajem ustaških privrženika da sve Srbe zovu četnicima.

U talijanskim rukama

U memoarima je i podatak kako je partizanima pao u ruke talijanski major Antonio Vivarelli, koji se odmah pohvalio da je rođak pape Pija XII, kako bi postao dragocjen. Njega su Krstulović i ostali htjeli zamijeniti za Radu Končara, Ivana Lučića Lavčevica, Antu „Baju“ Jurjevića i Nikicu Piplovića, koji su pali u talijanske ruke - ali je Vivarellija - i dvojicu dočasnika s njime zaklao Rade Ždero („prikriveni četnik“, kaže Krstulović) iz bataljuna „Starac Vujadin“, da bi se domogao njihovih novih uniformi. „Talijanskim fašistima u Splitu, ustaše su iz Zagreba javili da imaju u rukama Radu Končara, sekretara CK KPH. A kako i od koga su ustaše saznali organizacionu strukturu rukovodstva CK KPH?“ pita se Krstulović, ne okrivljujući izrijekom Hebranga (kojemu je to nabijano na nos).

Krstulović teško optužuje Končara da je, paradirajući osobnom hrabrošću, prekršio niz odredbi konspiracije. „Zbog njegova hapšenja, za koje je sam kriv, s njim je u Šibeniku strijeljano 25 komunista! To je žalosna istina. Te mlade dalmatinske komuniste se uvijek spominjalo samo kao brojku, a od Rade je bio pravljen kult.“ Kakvi su odnosi bili u njihovoj sredini Krstulović svjedoči mnogim primjerima. Izdvajam samo još jedan.

Uvrijeđeni Nađ

Kao zapovjednik IV operativne zone Krstulović je tajniku zone dr. Milošu Žanku poslao poruku za zapovjednika Štaba Bosanske krajine Kostu Nađa, da za razbijanje neprijateljske posade na Vagnju pošalje jedan od dva minobacača koje su zajedno zarobili kod Glamoča. Žanko je, piše Krstulović, samoinicijativno nadodao „i tako ste ih zarobili na našem terenu“. Nađ se uvrijedio, nije poslao, pa je izginulo nepotrebno mnogo partizanskih boraca, uključuju Antu Jonića. „Plakao sam od muke“, piše Krstulović. Pa je Nađu, pri prvom susretu, opsovao božju majku, napomenuvši ponešto kakav je „komandant i španjolski borac“. U pristojnijoj vojsci bi Nađ za to bio strijeljan - ako je Krstulovićeva verzija točna. „A i inače ne trpim takav odnos među ljudima, kad je nečija ravnopravnost dovedena u pitanje. Tog se sramim i kao komunist i kao čovjek“, piše Krstulović, dodavši: „Sve ovo dovelo je do toga da su od 1941. i 1942. moji odnosi s Vladom Popovićem, Bakarićem, Rankovićem i još nekima bili napeti i na

distanci, a ne drugarski kako bi trebalo da bude. Vidio sam i da su Ranković i Đilas bili ljubomorni na Lolu Ribara koji je bio naš najpametniji i uz Tita, najsposobniji rukovodilac. Lola i ja smo se dobro slagali, iako mlađi od mene poštovao sam ga kao pravi autoritet. On nije držao do hijerarhije." Ova nijansa - da je „Lola" bio pametniji od Tita i ne manje sposoban - vjerojatno nije promakla ni drugima. Dr. Ivo Ribar je ubijen u studenome 1943., a nije još razjašnjeno odakle Nijemcima pouzdan podatak koji avion i kada treba mitraljirati i bombardirati. Riječ je bila ne samo o vojsci, nego o Partiji, zatvorenoj sredini - a zatvorene sredine generiraju pizmu, zavist i podmetanja. U ovim memoarima ima primjera na bacanje.

Ispravljanje nepravde

U kolovozu 1943., piše Krstulović: „Iako mi je Tito, u zadnjem razgovoru u Bosni naložio da se više ne bavim vojnim pitanjima, stvarnost u Dalmaciji nalagala mi je da postupam po svojoj pameti i prema realnim potrebama." Zato je odlučio ispraviti „nepravdu koju su Tito i Vrhovni štab nanijeli Dalmaciji", pa je ponovo formirao Štab IV operativne zone, kojemu je opet bio komandant, a i IX dalmatinsku diviziju, kojoj je za komandanta imenovao Antu Baninu. „Nisu se Tito i Vrhovni štab oglasili povodom toga (...). Niti sam ih ja pitao za odobrenje, niti su oni tražili obrazloženje". Krstulović predbacuje Titu da je prvo zanemario njegov prijedlog, iznesen u proljeće 1942. u Glamoču, da se formira i ratna mornarica, a i Krstulovićev zahtjev da se osnovni smjer Narodnooslobodilačke vojske od proljeća 1943. usmjeri prema Jadranu (umjesto da se zatvori u Bosnu, a Vis prihvati tek pošto je glavom bez obzira utekao iz Drvara). Čak je i formiranje mornarice Tito prihvatio tek u Bihaću u studenome 1942., a poslije se hvalio da je to bila njegova inicijativa - dok je mornarica bila formirana već 10. rujna te godine, a da Tita više nisu pitali (kao što ni on nije pitao Staljina 1943. za formiranje vlade, pošto mu je Staljin to zabranio 1942. - uvijek se nad popom nađe pop).

Marinko Čulić:
HIMNA NOB-a[62]

Negdje polovicom Drugog svjetskog rata gvardijan franjevačkog samostana u Širokom Brijegu poslao je pismo Anti Paveliću u kojem predlaže da se stanovništvo Dalmacije raseli u istočnu Bosnu i druge dijelove NDH. Obrazlaže to masovnim partizanskim ustankom u dalmatinskom kraju, zbog kojeg nigdje više „ne bi smjelo biti tri Dalmatinca zajedno, jer ukoliko se to ne učini, Dalmatinci će kao izrodi hrvatskog naroda dovesti do propasti NDH“. Pismo s ovim drastičnim demografskim preporukama nikada nije stiglo Paveliću, jer su ga zajedno s ostalom poštom koja je poslana iz Širokog Brijega u Mostar zaplijenili borci Treće dalmatinske brigade, koji su tada vodili teške borbe u Hercegovini.

O pismu i sadržaju saznajemo tek danas, iz knjige sjećanja epski poznatog partizanskog komandanta Vicka Krstulovića (1905. - 1988.) „Memoari jugoslavenskog revolucionara“, koja je čekala na objavljivanje puna tri desetljeća. Toliko je dugo ovo uzbudljivo štivo o dalmatinskom partizanskom pokretu bilo nepoćudno za jugoslavensku historiografiju pocijepanu ratovima devedesetih, ali nesvarljivo i za historiografiju socijalističke Hrvatske i Jugoslavije. U njoj je, naime, po najboljim zasadama „povijesti odozdo“ opisan antifašistički ustanak u Dalmaciji kao nešto autohtono, čemu su tadašnji vođe partizanske revolucije u Jugoslaviji i Hrvatskoj (Tito, Bakarić, Hebrang...) nesumnjivo dali smjer. Ali se on sadržajno punio i bujao iznutra, djelomično nadrastavši i spomenute vođe, a snagu su mu davali bogata tradicija radničke i sindikalne borbe između dva svjetska rata te specifične okolnosti jedne pokrajine koju su svojatali Talijani, pri čemu je povratak u hrvatsku i jugoslavensku maticu bio propleten ravnodušnošću ili čak otvorenom izdajom i kolaboracijom te matice.

U takvoj situaciji u Dalmaciji je buknuo najmasovniji partizanski pokret u Jugoslaviji, tako da je među poginulim partizanima na Neretvi i Sutjesci bila gotovo polovica Dalmatinaca, a sam Krstulović na jednom mjestu u knjizi zapisuje: „Istina je da su Komiža, Imotski, Split, Šibenik ili male Bilice dali više boraca na Sutjesci od Beograda, Zagreba i Ljubljane zajedno.“ Tu je rečenicu dalje dopunio zajedljivom primjedbom da to nikada nije uvaženo od službene historiografije, koja je apologetski polazila od „presudne uloge Tita i Vrhovnog štaba“. Kroz to se zrcali osebujna svojeglavost ovog radničkog puntara i partizanskog komandanta, koji je uz Koču Popovića, amblematskog komandanta Prve proleterske brigade, bio svakako najpoznatiji jugoslavenski gerilac koji nije slijepo slušao partijske direktive na početku ustanka, pa čak ni Titove zapovijedi kasnije. To je rezultiralo njegovim smjenjivanjem s mjesta divizijskog komandanta, pa i rasformiranjem Devete dalmatinske divizije, čemu se otvoreno suprotstavljao, a nastavio je s tim svojim „burgijanjima“ i poslije rata, inzistiranjem na jadranskoj orijentaciji Jugoslavije i Hrvatske, na ograničavanju partijskog „dijamata“ i državničkih ovlasti samog Tita.

Kolika je u tome bila uloga Krstulovićeve „teške naravi“, u to neću ulaziti, jer se o tome nedovoljno zna ili barem ja nedovoljno znam. Ali, ova knjiga živo i uvjerljivo sugerira da se podcjenjivala i podcjenjuje garibaldinska uloga Dalmatinaca u partizanskom ratu i revoluciji (izraz koji je u mail-prepisci sa mnom upotrijebio Vickov sin Vladimir, priređivač i urednik očevih memoara). Ta garibaldinska uloga najbolje se vidi po mom dojmu iz dva detalja iz

[62] *Novosti*, br. 671, 29.10.2012.

knjige. Kada se partizanska vojska koju je vodio Tito prvi put u ljeto 1942. srela s dalmatinskim partizanima koje je predvodio Krstulović, prvih je bilo otprilike 3.800, a Dalmatinaca skoro 10.000. Bili su to već prekaljeni borci, koji su hrabrost i visprenost pokazali odmah na početku okupacije, kada su u gotovo filmski režiranim komunističko-skojevskim akcijama postavili crvenu zastavu na fašističkom domu u Hvaru, a u Trogiru čak i na zgradu talijanske kasarne. Bio je to jasan nagovještaj ratničke ingenioznosti Dalmatinaca, koja se poslije u ratu potvrdila i kroz istu takvu ingenioznost u stvaranju novog društva na temeljima bratstva i jedinstva. Ti temelji danas su razoreni i prezreni (na što ću doći u završnici teksta), pa se o tome može govoriti s hladne distance kao o mrtvoj prirodi, ali ne bez stava.

Stav je da bratstvo i jedinstvo nije neka utopijska izmišljotina Titovih komunista, kako se dernjaju današnje nacionalističke propagande, nego neophodan minimum na kojem međunacionalni odnosi na ovom prostoru jedino mogu imati humanu dimenziju, što su nedvojbeno potvrdili koliko krvavi toliko i bijedni jugoslavenski ratovi devedesetih. Pa da vidimo kako su to radili Dalmatinci 1941. i narednih godina. Ovdje će neke sigurno iznenaditi da su oni malo „kasnili“ s antifašističkim otporom početkom rata, barem se tako mislilo u vrhu KPJ-a i KPH-a, pa se, očito pod dojmom srpskog ustanka u dalmatinskom zaleđu, vršio pritisak i na Krstulovića da što prije napravi isto. Zbog toga je dalmatinski partizanski pokret u početku doživio teške poraze, a stvar je nezaustavljivo krenula tek kada su se dijalektički spojile srpska i hrvatska komponenta oružanog ustanka. Srbi se, naime, jesu prvi digli na oružje, ali na početku nisu, kazuje ova knjiga, pokazivali preveliku želju da se sukobljavaju protiv „svojih“, četnika. Prvi su protiv „svojih“ - ustaša - udarili dalmatinski partizani, Hrvati, nakon čega su to napravili i Srbi, i to je taj dijalektički spoj o kojem ovi memoari govore s maksimalnom uvjerljivošću. Krstulović to nigdje ne kaže, ali iz knjige se jasno ćuti da bez tog dalmatinskog hrvatsko-srpskog spoja partizanski pokret ne bi uspio, što praktički znači da ne bi bili mogući ni avnojevska Jugoslavija ni zavnohovska Hrvatska.

Eto, o takvoj knjizi je riječ. Kada je čovjek čita, stječe dojam da pred sobom ima tekst himne Narodnooslobodilačke borbe, ali ne u patetičnom ključu, nego kao preciznu rekonstrukciju NOB-a iz jedne ishodišne točke - hrvatsko-srpskog oružanog bratstva. Da se razumijemo, u Krstulovićevoj knjizi nema ničeg što bi dovelo u pitanje Titovu ulogu kao glavnog projektanta tog bratstva. Ali kako je historiografija u SFRJ-u i SRH-u zbilja bila „titocentrična“, podcjenjena je uloga Dalmacije i Dalmatinaca, pa je, paradoksalno, jasnije i preciznije progovorio o tome spomenuti franjevački gvardijan iz Širokog Brijega. A kada je tako bilo do 1990. godine, ne treba trošiti riječi kako je bilo poslije.

Dalmacija je godinama žigosana kao komunistička kolijevka jugoslavenstva, što je u najboljem smislu zbilja i bila, pa ju se za kaznu guralo i još gura pod ustašku zastavu, onu istu pod kojom je izručena fašističkoj Italiji. Istinabog, neke pozitivne iskorake napravila je Sanaderova Vlada, a sada i Milanovićeva, ukinuvši saborsko pokroviteljstvo nad komemoracijom na Bleiburgu. Ali, zatim se prepala vlastite odvažnosti i u očitoj želji da se ovo „ispravi“, pojavio se prijedlog Ministarstva branitelja da se zakonski osigura „dostojno počivalište“ svima koji su izgubili život u Drugom svjetskom ratu i u poratnom vremenu. Kako je u obrazloženju prijedloga ministar Predrag Matić dao nevjerojatnu, krajnje podinteligentnu izjavu da su za njega „Jadovno i Jazovka isto“, očito je da se radi o reciklaži stare Tuđmanove ideje o „miksanju“ partizanskih i ustaških kostiju u Jasenovcu.

I, naravno, uslijedila su reagiranja. Već standardno, prvi se javno usprotivio povjesničar Danijel Ivin (logično zaključivši da ovim hrvatska država preuzima obavezu „dostojno“ obilježiti čak i grob Maksa Luburića) a, kako se čuje, i neki drugi, uključujući premijerovog savjetnika Slavka Goldsteina. I sada zakonodavac ima problem s tim svojim zakonom. Riješit ga može samo tako da odustane od njega, a ako oko toga ipak ima nekih dilema, Krstulovićevu memoarsku knjigu u ruke. Pa na čitanje.

Zlatko Paković:
ČOVEK KOJI JE BIRAO SEBE[63]

Jugoslovenski partizani i filozofija praxisa

U vremenu u kojem se kod nas najsvetliji momenti naše moderne istorije planski ocrnjuju, da bi se uzdigli oni koje određuje niskost, i kad se nacionalna akademska elita hvali onim čega bi trebalo da se stidi, a stidi se onog čime bi trebalo da se ponosi, kad se zataškava slobodarska povest socijalizma i sistematično brišu svi njeni simboli a sistemski zatire njen imaginarijum, kad se četnički pokret Draže Mihailovića proglašava antifašističkim, iako je ratovao protiv partizanskog pokreta Josipa Broza Tita, nesumnjivo i plauzibilno antifašističkog pa ga je kao takvog preko Radio Londona priznao na kraju i mladi jugoslovenski kralj iz emigracije - pojavila se, posthumno, jedna izvanredna knjiga sećanja časnog svedoka i nezamenljivog učesnika jugoslovenske narodnooslobodilačke borbe, da baci izvorne svetlosti na taj predmet zamračen perverznim željama i zabludama dominantne antiistorijske svesti.

Knjiga o kojoj govorimo, i koja nas u mislima vraća na ono najživlje, revolucionarno mesto naše istorije, danas anulirano i palo u zaborav (u zaborav, dakle, pala budućnost), knjiga je Vicka Krstulovića, „Memoari jugoslavenskog revolucionara: Dalmacija 1905. - 1943., fragmenti historije 20. vijeka“, i to njen prvi od tri zamišljena toma (Mostart, Beograd; Buybook, Sarajevo, Zagreb, 2012), koji je priredio Vickov sin Vladimir.

Radnik, partizan i revolucionar

Predratni vođa komunista Dalmacije, koji je u tri navrata zbog toga tamnovao u zatvorima kraljevine, organizator ustanka i ratni komandant partizana Dalmacije - tamo gde je ovaj oslobodilački pokret (i revolucionarni proces) bio ubedljivo najmasovniji - koji nije samo slepo slušao i izvršavao naređenja Vrhovne komande nego ih je, prema svom uverenju i poznavanju prilika, i menjao, spasavajući tako od propasti brojne živote boraca (pomenimo ovde da je njegova, a ne Titova, ideja da se ranjenici ne odvajaju od regularnih jedinica tokom bitke na Neretvi), pre toga radnik, koji je kao partijski vođa živeo isključivo od svog težačkog posla u brodogradilištu i vinogradu, ne primajući funkcionersku platu, a pre svega revolucionar, s kojim je u partizane pošla i supruga s troje maloletne dece (od koje je najmlađe imalo tek nešto više od četiri godine), pa su s njim prošli i Neretvu i Sutjesku, Vicko Krstulović je, nesumnjivo, od onih heroja koji oličavaju svest jedne entuzijastične epohe.

Zaista je redak slučaj da biografija jednog čoveka bude identična sa smislom jednog doba. Životopis Vicka Krstulovića (1905. - 1988.), naime, ujedno je i letopis jugoslovenske revolucije. On pokazuje nepobitne, lične i društvene, razloge za preduzimanje korenite političke promene, razloge za slobodu smelost nade, i, potom, razloge za nezadovoljstvo ostvarenim potencijalom te izvršene a nedovršene, zaustavljene promene - slobodu i smelost kritike. Taj neispunjeni smisao, taj nedovršeni epohalni zadatak koji je preduzela Komunistička partija Jugoslavije, u stvari i jeste razlog da Vicko piše svoje memoare.

Komunist

---

[63] *Danas*, 5/7. januar 2013.

One probleme koji će posle rata revolucionarni proces pretvoriti u stanje, povest u istoriju, komunistički entuzijazam u komunističku frustraciju, Vicko je uočavao pravovremeno, još tokom Narodnooslobodilačke borbe, ali nikada, ni u najtežim trenucima sumnje, kad je neosnovano gubio poverenje vrhovnog komandanta i komandne položaje, iako je sa svojom divizijom upravo tada postizao veličanstvene pobede, on nije gubio želju i prisebnost, jer je pre svega, zemlju trebalo osloboditi od nacističkog okupatora i njihovih saučesnika, četnika i ustaša, a kad to prođe, u miru, i od eksploatatorskih društvenih odnosa. Taj plemeniti zadatak, dakako, važniji je od njegovog trenutnog ličnog osećanja ponosa ili momentalno nanete nepravde koju samo on trpi.

Vickovi memoari, taj prvi tom, opširni su i detaljni, a ovde ćemo iz ogromnog broja prekretničkih situacija u kojima se nalazio za ratovanja, izdvojiti upravo onu kad je, posle bitke na Sutjesci, tokom koje se postupilo suprotno od onog što je učinjeno na Neretvi, pa su, Titovom kobnom greškom, o kojoj se neće nikada govoriti, ranjenici ostavljeni na nemilost okupatoru i četničkoj kami, a Vicko je, uprkos slavnoj borbi i pametnom vodstvu, degradiran i, u prisustvu drugih komandanata i partijskih funkcionera sa dvostruko i trostruko manjim stažom od njega, bezrazložno ukoren. Evo kako on razmišlja u tim trenucima:

„Komunist sam i moram u sebi držati borbeni moral, tek su borbe pred nama. Ništa od ovih negativnih momenata ne smije utjecati na važnu stvar, a to je borba.“

Contra dogmaticos

Naknadno, već kao memoarista, analizirajući sve propuste partijskog rukovodstva koji su u ratu plaćeni glavama najboljih boraca, najumnijih članova partije, poput Iva Lole Ribara, a u miru - uskraćivanjem društvenih uloga i kritičke misli, bez koje nema kretanja, Vicko daje ključnu dijagnoza tog kobnog nedostatka:

Godine „1940., u Politbiro CK KPJ ušli su kadrovi kao Ranković, Đilas, Milutinović, Končar, koji se ni po čemu ne mogu mjeriti s veteranima koji su stradali. Ni po znanju, ni po stažu u KPJ, ni u čemu im oni nisu bili ravnopravni. Nisu oni sebe birali, njih je odabrao Tito, kao generalni sekretar KP, s pravom veta. Zašto? On je za njih bio drug Stari, u svemu najviši autoritet. Tito to nije bio ni za Adžiju, ni za Pricu, ni za Cesarca, ni za Keršovanija, ni za Mošu, ni za Čolakovića, ni za Žujovića, ni za Hebranga, ni za mene. Ova grupa, u kojoj sam i ja, svi smo bili stari članovi KPJ, sretali smo više sekretara KPJ prije Tita, mogli smo na osnovu iskustva i znanja sami misliti svojom glavom. Upravo zato je Tito odabrao ove znatno mlađe, koji su u njemu gledali liniju Partije i bili mu apsolutno poslušni.“

Čovek koji bira sebe

Slavni ustanik i komunist, kad revolucija prestane da bude oslobodilački proces, a najuticajniji članovi partije zadobiju manire i imovinu buržuja, reći će da je Tito „likvidirao kadrove revolucije, a ostao okružen frazerima“! Zbog te i toj sličnih, jasnih i javno izgovorenih kritika, među kojima treba obavezno pomenuti i onu o potrebi smene generacija na rukovodećim položajima sve do predsednika republike, Vicko Krstulović biće potpuno marginalizovan. Zbog tih i takvih nesebičnih i nekoristoljubivih zalaganja na opšte dobro, zbog njegove revolucionarne istrajnosti i usamljenosti, Vicko ostaje primer generacijama da čovek može živeti a da sam bira sebe, i to uprkos svom težačkom „društvenom statusu“ i

uprkos nedostatku školske spreme, jer je sve to nevažno u svetlosti empatije za slobodu, koja se ne stiče kao diploma. To je, najzad, jedina bitna razlika među ljudima - ne, dakle, inteligencija ili obrazovanje, već taj osećaj za slobodu i „borbena gotovost“ za nju.

Filozofija praxisa

Iako formalno neobrazovan, možda i upravo zbog toga, Vicko Krstulović je dobro znao ono što ni danas ne zna ogromna masa doktora filozofije i sociologije, angažovanih na raznim tranzicionim projektima ka kapitalizmu, a to je: bit čoveka je u njegovoj mogućnosti, ne u onom što je ostvario, a to je i bit društva. Vicko je to znanje živeo, i to je još jedan nauk o samom znanju - da je ono vredno jedino ukoliko se prema razlozima tog znanja i praktično postupa, da, naime, postaje mudrost ukoliko se primenjuje.

Upravo definicija da je bit čoveka u njegovoj mogućnosti, i da je bit, dakle, proces, a ne supstancija, postaće osnovni postulat jugoslovenske praxis filozofije, koju su najbolje izrazili Gajo Petrović i Milan Kangrga, i to upravo onih godina kad je Vicko Krstulović uklonjen sa javne scene. Bez posebnosti revolucionarne borbe jugoslovenskih partizana, ne bi bilo ni originalnosti jugoslovenske filozofije praxisa.

Post scriptum

Treba čitati memoare Vicka Krstulovića, jer u njima ponovo na svetlost dana izlazi onaj praktički um same teorije praxis-filozofije - čovek koji stvara sebe od onog što još nije i društvo oko sebe kao ono koje pre toga nije bilo, dakle, kao slobodnijeg čoveka u slobodnijem društvu. U svojoj poslednjoj, posthumno objavljenoj knjizi, „Spekulacija i filozofija“, Kangrga veli: „Na početku bijaše budućnost!“

To je istinski prepev onog biblijskog stava; „U početku bješe riječ.“ Jer, reč je zalog za budućnost. Naravno, ta se novozavetna fraza uvreženo shvata na sasvim drugačiji, reakcionarni način, proizvodeći regresivnu svest, ne kao reč koja upućuje na proizvodnju života, nego kao reč koja samo imenuje ono što već jeste, te je, shodno tom netačnom tumačenju, zadatak čoveka da isključivo čuva postojeće, mutatis mutandis, da ukine sebe kao generičko biće.

Da je lektira Vickovih komunističkih memoara dobra i za Božić, neka potvrdi to da su hrišćanske crkve čoveka Isusa iz Nazareta, verovatno najvećeg revolucionara u istoriji, pretvorile u gotovu božansku supstanciju, a njegove žive stvaralačke reči - u dogmu, na isti onaj način na koji će Staljin u moskovskom Mauzoleju za telesne Lenjinove ostatke, uz to i rojalistički balzamovane, sahraniti i Lenjinovu živu, revolucionarnu reč, i to uprkos testamentarnoj želji Vladimira Iljiča da mu leš bude sahranjen u grobu pored kostiju roditelja, bez ikakve pompe i parade.

Marinko Čulić:
GUSTA MAGLA S KAPTOLA[64]

Dok se s Kaptola spušta gusta magla čežnje za povratkom NDH, svećenik Svetozar Rittig ne postoji u memoriji današnje Katoličke crkve. To ne čudi, jer se ova „partizančina“ odvaja, kao sveto ulje od usmrđene krštene vode, od onoga što danas gledamo u toj crkvi.

Ovih dana stigao mi je od izdavača (Most Art - Buybook, Sarajevo - Zagreb - Beograd) drugi tom memoara kontroverznog, ali na svaki način slavnog vođe dalmatinskih partizana Vicka Krstulovića (1905. - 1988.). Nisam još stigao pročitati knjigu (Vicko Krstulović, memoari jugoslavenskog revolucionara), tu sam negdje na četvrtini, a ostatak sam samo pažljivije prelistao, ali bih o tome ipak ukucao dvije i pol-tri kartice, jer mislim da polažem na to pravo s dviju strana. Prije svega, već sam pisao (Novosti) o prvom svesku Krstulovićevih memoara, pa mislim da znam što mogu očekivati u drugom, ali, hajde, recimo da to nije toliko važno.

Puno je važnije osjećanje koje te prožme kada danas uzmeš u ruke ovakvu knjigu. A to je da u vrijeme ove galopirajuće klerikalizacije i ustašizacije Hrvatske (skraćeno klerofašizam), kojoj na dnevnoj bazi prisustvujemo, ovi memoari izgledaju kao pismo s oslobođenog teritorija. Ne, ne mislim da se danas čovjek u Zagrebu osjeća baš kao na okupiranom području, gdje te čeka i metak ako nešto pisneš, iako se Boris Dežulović smrtno ozbiljno zajebava da bi klerofašisti ubrzo mogli doći na vlast i, jasno, što bi drugo, odmah uvesti smrtnu kaznu. Ali, ovdje se doista radi o metaforama koje izgledaju zbiljske kao zbilja, i to Vickova knjiga već od prvih stranica zorno svjedoči.

Dok se s Kaptola spušta gusta magla čežnje za povratkom NDH, Krstulović na početku knjige prenosi govor Svetozara Rittiga, župnika zagrebačke crkve Svetog Marka, s drugog zasjedanja ZAVNOH-a. Taj svećenik ne postoji u memoriji današnje Katoličke crkve, što ne čudi jer se ta „partizančina“ odvaja, kao sveto ulje od usmrđene krštene vode, od onoga što danas gledamo u toj Crkvi. Evo što je Rittig rekao vijećnicima ZAVNOH-a, dozvoljavam si malo dulji citat.

> *„Naš narod se nije poklonio neprijatelju. Francuska je podlegla, Belgija je podlegla, druge jače države su podlegle, Jugoslavija nije podlegla. Vi ste je obranili svojim mišicama i svojim šumama. Koji narod se može iskazati ovakvim djelima? To je najveća slava našeg naroda. Za ovih hiljadu dvjesto do hiljadu tristo godina što smo ovdje.“*
>
> *„Vi ste, drugovi, izvršili još drugo veliko djelo. Vi ste uspostavili i uskrsnuli bratstvo i slogu između srpskog i hrvatskog naroda. I time ste pokazali budućim pokoljenjima kako je ova naša zajednička domovina, koju jednako ljubimo, pa zato za nju jednako i umiremo... Poznat vam je naš veliki biskup Strossmayer, koji nas je učio slozi i ljubavi hrvatskog i srpskog naroda. Na žalost u posljednje vrijeme mnogi su, naročito mladi svećenici, zaboravili na ovu svoju narodnu i kršćansku dužnost. Ovo što su mladi svećenici sada učinili jeste izdaja narodnih ideala. To je peta kolona koja je izdala osjećaje svog naroda. Tako ja završavam i to vam kao čovjek iskreno kažem. Došao sam*

[64] *Novosti*, Zagreb, 30.12.2013.

i oduševio sam se mnogo. Vjerujem da uskrs našeg naroda nije daleko. Bog će nam ga dati.“

Prema nekim historiografskim izvorima, Rittig je možda imao neku vrstu prešutnog pristanka Alojzija Stepinca da bude među partizanima, što je nepotrebno izostavljena činjenica iz često jednobojnih prikaza Stepinčeve biografije. Ali, Rittigu ni to danas ne pomaže. Prošle godine slavonskobrodski portal SB periskop objavio je svjedočenje jednog njegovog poštovatelja koji je u povodu 50. godišnjice Rittigove smrti (umro je 1961.) inicirao održavanje znanstvenog skupa, a zatražio je i misu za pokojnika. Ni u jednom ni u drugom nije uspio. Da apsurd bude veći, misa je trebala biti održana u crkvi Svetog Marka, gdje je Rittig bio župnik 24 godine, ali to je odbijeno uz rezolutan stav: „Je li to onaj partizan? Mi ga ne volimo, a ne vole ga ni naši župljani!“ Gusta magla s Kaptola prekrila je, vidimo, Rittiga kao da ga nikada nije bilo, a s njim i sve ono zašto se „odvojio“ od Crkve i prišao partizanima.

Prošlogodišnji prikaz prvog toma Krstulovićevih memoara započeo sam epizodom iz polovice Drugog svjetskog rata kada su borci Treće dalmatinske brigade, koji su tada vodili borbe u Hercegovini, zaplijenili pismo gvardijana franjevačkog samostana u Širokom Brijegu Anti Paveliću. U njemu gvardijan, revoltiran masovnim partizanskim ustankom u Dalmaciji, predlaže poglavniku da se to riješi „jednostavno“ tako da se cjelokupno stanovništvo Dalmacije raseli u istočnu Bosnu i ostale dijelove NDH. Ako Katolička crkva danas ovoliko navaljuje da se rehabilitira ustaški pokret, kada se tome suprotstavljaju službeni Zagreb, Bruxelles, pa izgleda sve više i Vatikan, što je, zaboga, logičnije nego da je to činila i tokom Drugog svjetskog rata. Gvardijana su dalmatinski partizani toliko raspametili da piše Paveliću kako više „ne bi smjelo biti tri Dalmatinca zajedno, jer ukoliko se to ne učini, Dalmatinci će kao izrodi hrvatskog naroda dovesti do propasti NDH.“

Poslije ovog prikaza u *Novostima*, koji se, razumije se nije ograničio samo na ovo, nego je najvećim dijelom bio koncentriran na središnju tezu memoara, a to je da je hrvatsko-srpsko oružano bratstvo bilo ključ antifašističke pobjede, javio mi se nekakav svat s tvrdnjom da ovo s gvardijanom ne može biti istina. Tražio je da podastrem dokaze o autentičnosti njegovog pisma Paveliću. Nisam mu odgovorio, jer nisam vidio ni makovog zrna razloga da više vjerujem njemu nego Krstuloviću. Osim toga, mislio sam ovako. Pa božji čovječe, dokazi su ti pred nosom. Jer, ako Katolička crkva danas ovoliko navaljuje de se rehabilitira ustaški pokret, kada se tome suprotstavljaju službeni Zagreb, Bruxelles, pa izgleda sve više i Vatikan, što je, zaboga, logičnije nego da je to činila i tokom Drugog svjetskog rata. Tada se tome nije suprotstavljao nitko: ni okupatorske vlasti, ni, to pogotovo, same ustaše.

Uostalom, zašto trošiti riječi na ono što je ionako nepobitno i notorno. Onaj tko je dužan progovoriti je Kaptol, koji je u ovih dvadesetak godina samo jednom, i to oprezno, osudio ustaški režim. A od vlastite se upetljanosti s njim nije ogradio nijednom, čime dolazimo na teren onoga što danas gledamo. Jer ne misli valjda netko da je ovaj povratak klerofašizma, s nikada većom provalom antisrpstva, pao s neba! Krstulovićevi memoari autentično su svjedočanstvo da nije tako.

Jaroslav Pecnik:
REVOLUCIONARNA ODA(NOST) PARTIZANSKOJ DALMACIJI

DRUGI TOM „MEMOARA“ VICKA KRSTULOVIĆA

Koncem prošle, 2013. godine, izašao je drugi tom „Memoara“ Vicka Krstulovića, u kojima nas ovaj istaknuti partizanski vođa i revolucionar, preteča eurokomunizma u nas, upoznaje s fragmentima povijesti XX. st., a posebice s ratnim zbivanjima u Dalmaciji u razdoblju od 1943. do 1945. godine. Već je prva knjiga, iznošenjem brojnih, do sada nepoznatih činjenica, pobudila velik interes stručne i uopće društvene javnosti, tako da za mnoge ovi memoari „predstavljaju kariku koja je nedostajala zvaničnoj historiografiji SFRJ, toliko potrebnu u današnje vrijeme kada se historija prekraja i rehabilitiraju nosioci ideje nacionalističke mržnje svih boja“. Iako tek slijedi treći, završni tom, već sada možemo slobodno konstatirati da se tako upečatljivo, a nadasve iskreno memoarsko štivo o jednom koliko tragičnom, toliko i uzvišenom periodu naše novodobne povijesti, teško može pronaći u našoj svekolikoj publicistici. Ujedno, sada vidimo i zašto su njegovi memoari tridesetak godina čekali na objavljivanje; istina koju je Krstulović iznosio nikomu, ni malo nije bila, a ni danas nije ugodna, jer raskrinkava brojne komunističke, partizanske tzv. titoističke tabue, ali istodobno autentično svjedoči o užasima nacifašizma, strahovitim četničkim i ustaškim zločin(c)ima, koji se danas (u svim bivšim republikama SFRJ) licemjerno pokušavaju rehabilitirati ili barem retuširati. Ali, kako „istina ne bi ostala skrivena“, Krstulović je za sobom ostavio fascinantno svjedočanstvo o uzletima, ali i padovima NOB-a. Kultura laži nas je upravo i dovela ovdje gdje se danas nalazimo; prošlosti se stidimo i(li) je iskrivljeno oblikujemo, od sadašnjosti bježimo, a na budućnost ne mislimo. Dakle, iz ovih Krstulovićevih memoara jasno možemo iščitati kako je konačno došlo vrijeme da postvarimo sve ono što nam se dogodilo, a knjige poput Vickove (u nas tako rijetke, a toliko nam potrebne) u tomu nam mogu pomoći. Samo, pravo je pitanje, sada i ovdje: želimo li to stvarno?

Dva su suštinska sloja druge knjige Vickovih memoara. Prvi, u kojem nas kroz prikaz širenja i jačanja NOB-a, prije svega u Dalmaciji, upoznaje s cijelim nizom do sada nepoznatih ili manje poznatih odnosa i (ne)prikrivenih sukoba unutar vodstva KPH (i šire KPJ). I drugi, gdje nas upoznaje s nizom Titovih netočnih ili u najmanju ruku dvojbenih odluka, od kojih su neke imale dalekosežne, negativne posljedice za (po)ratni razvoj političkih (ne)prilika u zemlji. Naravno, Krstulović piše i o cijelom nizu drugih značajnih događaja; prije svega zašto je toliko inzistirao, od listopada 1943., da se Vrhovni štab, na čelu s Titom smjesti na otok Vis; zašto ga po svaku cijenu treba braniti pred mogućom invazijom Nijemaca, a sve to i po cijenu otvorenih nesporazuma s Titom i članovima Politbiroa. Uz to, opširno se bavi drugim zasjedanjem ZAVNOH-a i AVNOJ-a, pogibijom Ive Lole Ribara, zbjegom u El Shatt, formiranjem narodne vlade Hrvatske itd., a interesantno je da je Vicko o svemu tomu imao jasne i odlučne stavove, koji su se često kosili s Titovim i njegove svite, a kada bi se pokazalo da je Krstulović bio u pravu, nikada mu nitko to nije javno priznavao. Taj ga je usud pratio sve do njegova prijevremena umirovljenja početkom 60-ih godina prošlog stoljeća.

Kao čovjek s mora, iz Dalmacije, Krstulović je dobro uočio da partizanski pokret forsirano treba raditi na formiranju vlastitih pomorskih snaga (u čemu je također nailazio na Titovu skepsu), jer se, tvrdio je, samo tako može spriječiti desant britanskih snaga na Jadran i

pretvaranje Jugoslavije u drugu Grčku, čemu je nedvojbeno jedno vrijeme težio Churchill. Ali, partizanska Dalmacija i otok Vis bili su prepreka ovim Churchillovim ambicijama, koji se čak jedno vrijeme zanosio idejom o povezivanju s četnicima kako bi zajedničkim snagama uništili komuniste, tj. Titove partizane. Danas smo svjedoci koliko je Vickovo inzistiranje na pretvaranju otoka Visa u bastion partizanske borbe bilo opravdano, jer je na koncu natjeralo Churchilla da shvati kako su upravo partizani snaga koja „vlada Jadranom" i s kojom treba vojno paktirati. Tito i njegovi najbliži suradnici (Ranković, Đilas itd.) ultimativno su tražili da Vicko sa svojim postrojbama napusti Vis, a popustili su tek kada ih je nužda (nakon bezglavog bijega iz Drvara) natjerala da konačno shvate u čemu je značenje boravka partizanskog vodstva na otocima i uopće u Dalmaciji. S Visom kao sjedištem suverenih organa nove Jugoslavije, nastao je pravi, kvalitativno novi preokret u NOR-u. Ili kako piše Vicko: „Sada Tito više nije bio samo gerilski ratnik, nego osoba koja u miru može razvijati suradnju sa Saveznicima te istodobno vući prave državničke poteze". I ne samo to; nakon kapitulacije Italije, preko Visa je na sigurno bilo prebačeno više od 30.000 ranjenih boraca te je bila uspostavljena stalna suradnja sa savezničkim snagama na Apeninima. Međutim, ni to Vickovo spašavanje ratnika nikada nije dobilo pravo priznanje, uostalom kao ni ono na Neretvi, jer se nitko nije usuđivao dirnuti u kult Titove legende, kako je on jedini zaslužan za spašavanje ranjenika. Naime, još tijekom rata, a posebice nakon rata, partijski su ideolozi uporno „glajhšaltovali" sve Titove greške i s nepodnošljivom ih lakoćom pretvarali u vrline. Vicko nikada nije imao namjeru umanjiti nedvojbeno presudan utjecaj Tita u svim tim događajima, ali nije mogao pristati na iskrivljivanje istine i stvaranje Titovog kulta ličnosti. A to mu Tito nikada nije oprostio. Za Krstulovića nisu postojale nedodirljive političke ikone, sve njegove kritike pogrešaka u ratu i revoluciji bile su dobronamjerne, ali naravno, vodeća partijska nomenklatura to nije tako tumačila, već je Vickove istupe kvalificirala kao skretanje, pa čak i izdaju zadanog partijskog kursa.

Kada govori o Titovim zabludama, Krstulović prije svega upozorava na njegove pogrešne procjene ratne situacije u zemlji i svijetu. Tito je bio uvjeren kako će Staljinova Crvena armija brzo poraziti Hitlerovu armadu i kada je iz Beograda uputio poziv na općenarodni oružani ustanak, nije vodio računa o specifičnostima, tj. postupnom jačanju i razvijanju partizanskih snaga i akcija. A, upravo na ovoj točki Krstulović je kritički otvoreno i argumentirano opisao tešku situaciju u kojoj se u ljeto 1941. g. našlo vodstvo KPH. Pod vodstvom Rade Končara i Andrije Hebranga komunisti nisu uspjeli organizirati ustaničke akcije u gradu i(li)) „na terenu", a međusobnim sukobima (na relaciji CK KPH - Mjesni komitet KPH za Zagreb) upropastili su akciju spašavanja najistaknutijih i najumnijih komunista iz zatvora u Kerestincu. Javnosti ni danas nije poznato zašto Tito nikada nije pozvao na odgovornost Popovića, Končara i Hebranga, koji su bili odgovorni za katastrofu u Kerestincu. Istodobno, Krstulović u svojim memoarima upozorava i na činjenicu da su Hebrang i Bakarić, mimo Titova znanja, započeli pregovore s ustašama, što je na koncu generalnog sekretara KPJ natjeralo da u Zagreb pošalje Vladimira Popovića s mandatom uvođenja reda u međusobno sukobljene strane, kao i dizanja ustanka u cijeloj Hrvatskoj. Vicko se suprotstavio ovoj direktivi, naglašavajući nužnost postupnosti u organiziranju ustanka, što su Tito i članovi Politbiroa shvatili kao otvoreni neposluh. A, kada su u kolovozu 1941. g. masovno nastradali borci Prvog splitskog partizanskog odreda, sva je krivnja bila svaljena upravo na Vicka, koji je jedini upozoravao na mogućnost ovakvog razvoja događaja. Izvukao je živu glavu samo

zahvaljujući tomu što je Pokrajinski komitet za Dalmaciju čvrsto stao uz svog vođu, jer ako je itko u Dalmaciji imao ugled, to je bio Vicko Krstulović. Nikada Dalmacija, kao pod Vickovim vodstvom, u svojoj povijesti nije vlastitim snagama stvorila takvu vojnu silu i nigdje NOB nije imala tako čvrsto uporište kao u Dalmaciji, duž Jadrana. Međutim, poslije rata Tito je namjerno ignorirao ove činjenice, primjerice, među 63 generala JNA nije bilo niti jednog iz Dalmacije. A, ako se zna da je preko 100.000 Dalmatinaca bilo u partizanima (svaki osmi Dalmatinac); da je Dalmacija dala više partizana nego li Beograd i Zagreb zajedno, postavlja se pitanje zašto je Tito prema Krstuloviću i njegovim borcima imao tako maćehinski odnos. Jedino objašnjenje je u tomu što su Titovi najbliži suradnici, poput Rankovića, Vukmanovića - Tempa, Đilasa i drugih, svoju političku karijeru mogli zahvaliti upravo i samo Titu, a Krstulović se, kao samosvojna i osebujna figura cijelog partizanskog pokreta i kao komunist s najdužim stažom u partiji, formirao samostalno, tj. mandat je dobio od Partije, a ne od Tita. Za razliku od većine Titovih suradnika, nikada prema nikome nije imao podanički odnos. To je bio razlog zašto ga je Tito marginalizirao, ali istodobno, tijekom ratnih godina, bio je svjestan svih njegovih izuzetnih političkih i ratničkih kvaliteta, kojih se u tim teškim vremenima nije želio, niti smio lišiti. Međutim, dok su drugi ubrzano napredovali u partijskoj i državnoj hijerarhiji, Krstulović, neupitna herojska ikona bitaka na Sutjesci i Neretvi, nesporno popularni vođa partizanske Dalmacije, poslije rata je bio sveden na povjerenika ZAVNOH-a za trgovinu i industriju. Za razliku od njega, primjerice Hebrang je bio „kažnjen“ tako što je ušao u Politbiro CK KPJ, a Bakarić je (poznat i pod nadimcima „Mrtvac“, „Svileni“ i „Pizdek“) postao čelnik komunista Hrvatske i prvi predsjednik hrvatske vlade.

Danas, nakon objave dva toma Krstulovićevih „Memoara“ (u izdanju „Mostart“ - „Buybook“: Sarajevo, Zagreb, Beograd), može se postaviti pitanje: je li poratni jugoslavenski razvoj mogao ići drugim putem, da je Tito poslušao Vickove savjete („jadranska orijentacija“, Titovo povlačenje s vlasti itd.)? Neki se pitaju: nije li možda upravo Vicko svojim poštenjem i dosljednošću trebao biti alternativa Titu? Međutim, Vicko je, kao realan i razuman čovjek, bio svjestan svojih dometa i kao Titovog nasljednika vidio je Koču Popovića. Kao karizmatični komunistički tribun i ratni zapovjednik, pripadao je samom vrhu komunističkog pokreta, ali nikada nije imao ambicije prekoračiti vlastitu sjenu. Upravo zbog toga se i sukobljavao s Titom, jer mu je bilo do istine i vjerodostojnosti, a ne do položaja. To je odredilo cijeli Vickov život; njegov je problem bio u tomu što je tada bio jedinstven i usamljen, a naš je problem, danas, što njemu sličnih, na žalost, više nema(mo).

Dragan Markovina:
NA BRANIKU DALMACIJE KONTRA TITA I BAKARIĆA[65]

Memoari jugoslavenskog revolucionara

Štab Osmog Korpusa na čelu s komandantom Petrom Drapšinom i politički rukovodioci Dalmacije s Vickom Krstulovićem (četvrti slijeva) u Rudi kod Sinja u listopadu 1944.

Iako je još u prvom svesku Vickovih memoara, koji su nam ponudili savršen uvid u međuratni Split, s posebnim naglaskom na autentični lijevi pokret u gradu, Krsulovićevo svjedočenje počelo razgrađivati neke mitove socijalističke Jugoslavije, izlazak drugog sveska memoara Vicka Krstulovića krajem 2013. godine, u svakom bi ozbiljnom društvu izazvao tektonske poremećaje. No ne i u hrvatskom, nenaviknutom na ozbiljnu autorefleksiju.

Tako je ovo iznimno zanimljivo štivo ostalo bez pravog odjeka u široj javnosti, uz tek dvije iznimke. Tekstove Jaroslava Pecnika u *Novom listu* i Marinka Čulića na h-alteru. Posebno čudi izostanak rasprave na ovu temu unutar institucionalne historiografije, što je proces koji će ovaj tekst pokušati otvoriti.

Drug Pizdek (Bakarić)

Temeljno obilježje Vickova rukopisa je ambivalentno. S jedne strane riječ je o potpunom životnom porazu uvjerenog revolucionara, zahvaljujući čemu je tekst pun vidljive rezignacije, dok je s druge strane prisutan neskriveni ponos na ratne i poratne dane kojima je kao aktivni subjekt svjedočio. Ili kako je to napisao Vickov sin Vladimir, ujedno i urednik knjige: „Vicko Krstulović je revolucionar koji je izgubio sina, Jugoslaviju i život“.

Razdoblje kojem je posvećen ovaj drugi svezak, a riječ je o periodu od sredine 1943. do svibnja 1945. godine umnogome je odredilo buduća politička i društvena kretanja na cijelom jugoslavenskom prostoru. Pri čemu je interpretacija tog doba činila konstitutivni mit socijalističke Jugoslavije. Onaj isti mit kojeg Vicko na mnogim detaljima dekonstruira, nudeći vlastito iskustvo nasuprot službenoj historiografiji. K tome iskustvo, koje je logički utemeljeno.

Ključni i ujedno najzanimljiviji dio knjige vezan je uz Vickove sukobe s Titom, ali i partijskim rukovodstvom Hrvatske, u prvom redu s Hebrangom, Krajačićem i Bakarićem, pri čemu je u pravilu točka prijepora bio odnos rukovodstva prema Dalmaciji, tj. njihovo potpuno nerazumijevanje svih prednosti geostrateškog položaja Dalmacije, ali i zanemarivanje žrtvi koje je Dalmacija podnijela u Narodnooslobodilačkoj borbi. Tako naglašava konstantno nepovjerenje prema Dalmaciji i njenom partijskom rukovodstvu koje je bilo vidljivo kroz ratni, ali i poratni period, čije je temeljno obilježje ležalo u patronizirajućem postavljanju i negaciji zasluga.

Najbolji argument za tu tezu Vicko je pronašao u Bakarićevu tekstu iz 1963. godine, u kojem on analizirajući Drugo zasjedanje AVNOJ-a i uopće ratnu situaciju u Hrvatskoj, ni jednom riječju ne spominje Dalmaciju. Po Krstulovićevim riječima:

[65] *Slobodna Dalmacija*, Split, 17.02.2014.

„Ovo je prava ilustracija Bakarićeva 'fiškalskog' nastupanja i zaobilaženja istine. On ni jednom riječju ne spominje Dalmaciju, a bio je na položaju političkog komesara Glavnog štaba NOV Hrvatske!

To je Bakarić, s kojim sam i s Vladom Popovićem, imao natezanja u Donjem Lapcu 1942., a Bakarić je dobro znao da je još 1942. Dalmacija ostvarila sve ono što Hrvatska nije ni u vrijeme Drugog zasjedanja AVNOJ-a 1943. Eto to je Bakarić, koji je od partijskih drugova koji su ga znali bolje nego ja dobio nadimke: Mrtvac, Svileni i Pizdek. Ovo dosta govori".

Most za evakuaciju

Da Vickovo nezadovoljstvo nije bilo isključivo plod osobnog osjećaja, nego i činjenično stanje stvari, govori i podatak da je nakon kapitulacije Italije, u listopadu 1943. na sjednici CK KPJ, donesena odluka da se Pokrajinski komitet KPH za Dalmaciju spusti na nivo Oblasnog komiteta.

Drugim riječima, da nije bilo ove odluke, lako je moguće da bi Socijalistička Republika Hrvatska bila, slično kao i Srbija, poslije rata sastavljena od uže Hrvatske i Autonomne pokrajine Dalmacije. Iako je već iz ove odluke bila jasna nakana marginalizacije Dalmacije i njenog nemjerljivog doprinosa antifašističkoj borbi i oslobođenju zemlje, ta tvrdnja dobila je punu potvrdu u podacima vojnog karaktera.

Tako iz Dalmacije koja je dala 120 tisuća partizanskih boraca i podnijela ogromnu žrtvu na Sutjesci, po okončanju rata nije imenovan nijedan general Armije, od njih 63 koji su imenovani. Istovremeno, od 19 preživjelih ljudi koji su 1945. imenovani narodnim herojima, također ni jedan nije bio iz Dalmacije. Što je podatak koji punu kontekstualizaciju dobiva komparativnim pregledom dijela stradalih na Sutjesci.

Tako je među poginulima u toj najtragičnijoj bitci partizanske vojske njih 25 bilo iz Beograda, 4 iz Zagreba, 28 iz Kragujevca, 77 iz Imotskog, 9 iz Ivangrada, 8 iz Ivanjice, 105 iz Hvara, 8 iz Gornjeg Milanovca, 28 iz Bileće, 87 s Brača, 40 s Cetinja, 256 iz Knina, 46 iz Kolašina, 9 iz Kraljeva, 206 iz Livna, 131 iz Nikšića, 140 iz Omiša, 18 iz Sarajeva, 550 iz Splita, 7 iz Jagodine, 560 iz Šibenika, 19 iz Užica, 258 iz Trogira, 61 iz Vrginmosta, 113 iz Vrgorca, 5 iz Zemuna, 9 iz Zenice i 63 s Malog Iža.

No Vickov sukob s hrvatskim partijskim vodstvom, tj. njegova nemogućnost da u tom sukobu izbori pobjedu, teško je razumljiv bez uvida u njegov odnos s Titom. Dramatičnost tog sukoba mogla se uočiti još u svjedočanstvu iz prvog sveska, u momentu kada Tito nakon bitke na Sutjesci govori Vicku da su ga Dalmatinci razočarali, ali je njegova kulminacija dosegnuta tijekom posljednjih dviju ratnih godina. I to ponajprije na pitanju obrane Visa.

Kako je široj javnosti poznato, činjenica kontrole nad Visom Narodnooslobodilačkoj vojsci je omogućila, ne samo diplomatske kontakte i faktično priznanje od strane Saveznika, nego je poslužila i kao most za evakuaciju civila iz Dalmacije prema Italiji te kasnije u zbjeg u El Shattu. Iz čega logično proizlazi da je odluka da se Vis brani i ostane slobodni otok gotovo presudno utjecala na konačni ishod rata. Stoga ne treba čuditi inzistiranje poslijeratne službene historiografije da je tu odluku donio Vrhovni štab na čelu s Titom. No, to ipak nije bio slučaj.

Povratak u Split

Zaključak o tome da će jadranski prostor biti ključan za rasplet ratnih zbivanja te da je samim tim nužno krenuti ka obali i u kasnijoj fazi obraniti Vis, Vrhovni štab, ne samo da nije donio, već ju je i djelatno opstruirao. Tražeći bazu duboko u teritoriju Bosne, točnije u Drvaru. Tito je na toj odluci inzistirao, unatoč tome što ga je Vicko, zahvaljujući kontaktima sa Saveznicima, tj. s njihovim obavještajnim izvorima, upozoravao da se priprema Desant na Drvar. Proglasivši te vijesti neozbiljnim, Tito i Vrhovni štab su ostali u Drvaru, iz kojeg su jedva izvukli živu glavu, uz mnoge žrtve. Nakon čega su konačno prešli na Vis.

U knjizi Vicko donosi prepisku između Oblasnog komiteta KPH za Dalmaciju i Vrhovnog štaba, iz koje je vidljivo da je Vrhovni štab od studenog 1943. do kraja siječnja 1944. osporavao mogućnost obrane Visa i inzistirao na njegovu napuštanju. Tek 20. siječnja 1944. Tito je konačno odobrio utvrđivanje Visa, iako su ga dalmatinski partizani već utvrdili u vrijeme dok je naređivana evakuacija. Kako Krstulović naglašava, čak je i toj naredbi spomenuta eventualna evakuacija, iz čega je iščitao da Tito nije vjerovao u sposobnost dalmatinskih jedinica, niti je shvatio stvarni značaj Visa, kao ključa Jadrana.

Posebno zanimljiv detalj, na koji također do danas nije skrenuta adekvatna pozornost tiče se Jasenovca. Naime, Vicko je još krajem 1942. godine sugerirao Glavnom štabu Hrvatske napad na Jasenovac, oslobađanje logoraša i uništenje logora, ali nikad nije dobio odgovor. Štoviše, istu je stvar ponovio Titu i članovima Vrhovnog štaba, koji je rekao da je na tu temu već kontaktirao Kostu Nađa i Vladimira Bakarića, uz napomenu da napadnu logor samo ako budu sigurni da će napad uspjeti. Kao što je poznato, taj napad se nikad nije dogodio.

U konačnici, knjiga kronološki završava oslobađanjem Splita i formiranjem Narodne Vlade Hrvatske u tom gradu, 14. travnja 1945. Vickov zapis o tom događaju istovremeno predstavlja vrijedno izvorno svjedočanstvo o oslobođenju grada, ali i ukazuje na svijest o neracionalnom i nepravednom poslijeratnom obračunu s dijelom građana. Stoga ga vrijedi citirati u cijelosti:

> *„Rukovodstvo Dalmacije i Ivo Tijardović, u Split smo doplovili, 27.10., brodom 'Ston' pod komandom hrabrog i sposobnog kapetana Ive Šiševića, koji je znao izbjeći sve mine.*
>
> *On je plovio i u savezničkim konvojima, preživio je potapanje na Atlantiku, meni je rekao da imam puno povjerenje da ćemo sigurno uploviti u splitsku luku. Dočekao nas je oduševljeni Split, a ja sam i u tim momentima osjećao tugu za onima koji nisu dočekali ovaj dan jer su dali svoje živote za slobodu. Bilo mi je strašno kad pomislim da sam živ i ja i moji, a mnogi koji su za mnom išli u borbu su pali, za što sam i ja odgovoran.*
>
> *Uzbuđen sam govorio narodu s broda, pozdravio sam ih i čestitao slobodu našeg revolucionarnog i borbenog grada. Vojni sud Osmog korpusa obavio je prva suđenja neprijateljima i izdajicama i izvršene su smrtne presude, o čemu je narod obaviješten. Izgleda da je tu bilo i grešaka. U Splitu i Dubrovniku bilo je brzopletosti i previše oštrine u suđenjima. Drugovi koji su bili zaduženi za našu obavještajnu službu i sudske organe morali su trezvenije i hladnokrvnije prilaziti tom odgovornom zadatku."*

Autentično svjedočanstvo

Jednako kao i u prvom svesku, ovaj nastavak memoara Vicka Krstulovića otvara brojne tabue i demitologizira poslijeratnu historiografsku produkciju, istovremeno nam donoseći

autentično svjedočanstvo čovjeka koji nikada nije pravedno valoriziran. Kako unutar radničkog pokreta, tako i u vlastitom gradu.

Izostanak te valorizacije postaje još uočljiviji u kontekstu njegove borbe za pravednu ocjenu doprinosa Dalmacije u antifašističkoj borbi, zahvaljujući čemu će i posljednji planirani, treći svezak memoara, nesumnjivo biti poticajan za širu javnost, ali i institucionalnu historiografiju.

UMJESTO POGOVORA - LEGENDA ZA BUDUĆA VREMENA

Poslije Prve i Druge knjige Memoara jugoslavenskog revolucionara Vicka Krstulovića, a povodom Treće knjige - *Fragmenata historije Dalmacije i Jugoslavije XX vijeka* kako bi se cijeli ovaj *memo* serijal ustvari trebao nazivati, potrebno je bar u glavnim crtama predočiti okolnosti u kojima je projekat realiziran i razmotriti kako je ova pojava primljena u današnjem vremenu od čitalaca i javnosti, kakvi su dometi ovog poduhvata.

Iako svojim sadržajem tema i građa nose materijal od izuzetnog značaja za izučavanje istorijske pojave državne zajednice Južnih Slavena - Kraljevina SHS i Jugoslavije, i socijalističke Jugoslavije, izdavački projekat KRSTULOVIĆ je realiziran izvan državnih i naučnih institucija, zahvaljujući isključivu naporu priređivača i autora Vladimira V. Krstulovića, razumijevanju i entuzijazmu izdavača Mostart i Buybook. Izostala je odgovarajuća podrška Istorijskog arhiva Beograda u kojem se nalazi legat Vicka Krstulovića. Ni poslije dvije decenije, građa legata nije obrađena i digitalizirana, tako da je praktično nedostupna za obradu i upotrebu. Obim građe za poslijeratni period toliki je da bi on sam dostigao obim od hiljadu stranica a rad na tom poslu s ovakvim stanjem arhiva trajao bi godinama. Zbog toga je treća knjiga strukturirana na sasvim drugačiji način od prvog toma *Memoara*. Ona predstavlja mogući izbor dokumentarnog materijala i Vickovih zapisa o bitnim razlikama u vizijama i praksi jugoslovenskog društva, što može biti putokaz za buduća istraživanja. U trećoj knjizi je Vladimir Krstulović, u ulozi *memoratora*, spojio tragične sudbine Vicka i njegovog sina Maksima dajući na taj način čitaocima priliku da promišljaju razmjere posljedica nasilno prekinutog generacijskog kontinuiteta što je paradigmatično i za sudbinu Jugoslavije. Budućnost socijalističke Jugoslavije osujećena je prije svega odstranjivanjem kritičke ljevičarske inteligencije nakon 1968. godine, koja je bila najveća opasnost za politički režim zasnovan na nacionalizmima i birokratskoj staljinističkoj ideologiji.

Kada se procjenjuju vidljivi dometi ovog izdavačkog poduhvata nesporno je interesiranje čitalaca, naročito u Dalmaciji i pored skromnog tiraža koji nije bio podstaknut javnom medijskom podrškom. Ovdje se pod čitaocima podrazumijevaju ljudi iz naroda, potomci Vickovih partizana, i oni mladi istraživači povijesti koji ne robuju novokomponiranim ideološkim predrasudama. Može se, u tom smislu, reći da je postignut osnovni cilj - spašavanja od zaborava i omogućavanje premošćivanja vremenskog vakuuma u kojem se nalazimo, kako bi u nekoj rasterećenoj budućnosti ove knjige poslužile u kreativnom čitanju i djelovanju. Toliko je autentična i snažna ova povijest porodice Krstulović da nadilazi svoje vrijeme jer nosi univerzalne vrijednosti življenja i stradanja za pravdu i slobodu.

Ono što je pak sporno, jeste odnos javnosti, pogotovo stručne, povjesničarske ili istoričarske prema razastrtim brojnim novim i nepoznatim činjenicama i svjedočanstvima koja bitno utječu na zacementirane „istine“ kako apologeta ideološko-političkog sistema Titovog vladanja, tako i novouspostavljenih desničarskih nacionalističkih revizija. Nisu se oglasili ugledni profesori istorije-povijesti Beogradskog univerziteta i Zagrebačkog sveučilišta. Pitanje je da li su smogli i lične znatiželje da pročitaju Memoare. Oni koji su pročitali, zašutjeli su. Istorijski Arhiv Beograda je najmanje pola godine po izlasku prvog toma imao „protiv-

požarne“ radove upravo u prostoriji u kojoj se nalaze legati - lične biblioteke Vicka Krstulovića i Koče Popovića, gdje je bila predložena promocija. A da ne govorimo o organizaciji ozbiljnog stručnog Okruglog stola na temu Memoara. Predsjednik Republike Hrvatske je kurtoazno primio izdavače, i zahvalio im se u ime svojih roditelja koji su bili kuriri u Vickovom partizanskom štabu, ali, taj prijem protokolom nije bio predviđen za obavještavanje javnosti.

Ipak, o knjizi su pisali ugledni publicisti i u Srbiji i Hrvatskoj, pa su brojni čitaoci „Politike“, „Danasa“, „Vremena“, „Republike“, „Novog lista“, „Jutarnjeg lista“ i „Slobodne Dalmacije“ imali, a zahvaljujući internetu imaju još uvijek priliku da saznaju da *postoji* i drugačija priča od oficijelne. Upravo to što je ova priča drugačija od svih poznatih stereotipa jeste i razlog takovog distanciranja takozvane struke. Ova priča se ne uklapa u današnje glavne tokove svijesti i mišljenja, i nije kurentna. Bavljenje ovim idejama, a pogotovo njihova promocija, ili još gore, zastupanje, znači danas stranputicu od napredovanja u akademskoj karijeri, u političkom pozicioniranju, a samim tim ugrožava i (malo)građansku egzistenciju.

I, to je, u jednu ruku, razumljivo s obzirom na vrijeme u kojem živimo. Nije u pitanju samo još uvijek svježa trauma raspada Jugoslavije i procesi koji su tada tek započeli, i koji još uvijek traju - od obnove i izgradnje kapitalizma do restauracije ideologija poraženih u Drugom svjetskom ratu. Nisu više samo u pitanju ni nekadašnji politički animoziteti, nacionalistički i staljinistički, prema autoru. U pitanju su i okolnosti ekonomskih, političkih, kulturnih procesa u suvremenom svijetu koji su posve nove i drugačije naravi u svakom pogledu, a još uvijek potpuno nejasni u svom ishodu. S novim tehnologijama i suvremenim Kapitalom koji se oteo bilo kakvoj kontroli, i izdigao iznad države i društva, ruši se čitav jedan svijet, čitava civilizacija, poraženi su i na istu marginu odbačeni nekadašnji ljuti ideološki i politički protivnici. Umjesto velikih filozofskih, političkih, religioznih ideja i uvjerenja za koje su se ljudi žrtvovali i stradali, danas vladaju samo goli interesi vladanja, posjedovanja, i masovnog samozaborava u industriji zabave. Zbog toga scene iz *Memoara* često svojom monumentalnom epikom djeluju u današnjoj percepciji nestvarno, i u krajnjoj liniji *bajkovito.*

Drugo lice (post)modernih vremena, za razliku od nepojmljivog sjaja i sile koji se nameću kroz medijske prozore, jeste i potpuna destrukcija vrijednosti, sada već to možemo nazvati Starog svijeta, rušilačka poplava antikulture koja se može usporediti s onom kada je rulja u ime nove religije palila biblioteke i kamenovala matematičare i astronome. Zasad su mnoge promjene nevidljive i još se ne čuje potmula tutnjava jada, poniženosti, očaja, bijede i svih oblika nepravde, ubijanja života samog. Neizvjesno je kada će se i gdje dogoditi erupcija Super vulkana. Ali, izvjesno je da priroda suvremenog Kapitala prijeti da dovede postojeće sukobe do globalne katastrofe.

U vremenima poslije postmoderne i njenih posljedica, kada se civilizacija bude obnavljala, u nekom novom Srednjem vijeku, ili nekoj novoj Renesansi, kada se prije svega budu iznova otkrivale i obnavljale ideje i uvjerenja, bit će neophodna predanja s univerzalnim vrijednosnim porukama, imanentnim ljudskoj prirodi, koje obnavljaju život i stvaralaštvo.

Ono što u današnjem vremenu, takvom kakvo je, možemo učiniti, što nam je dužnost, jeste da budućim arheolozima društvene historije olakšamo posao baštinjenjem građe za obnovu i izgradnju. Jedna od nezaobilaznih storija, bar na ovim geografskim širinama gdje će ljudi još zadugo govoriti jezikom koji razumiju, jeste storija o Jugoslaviji XX vijeka, a ratna

povijest dalmatinske porodice Vicka Krstulovića, njegove Lucije i njihove djece Maksima, Nataše i Viborga, i njihova poratna sudbina, bit će ne samo značajan *ključ* razumijevanja, nego i legenda koja nadahnjuje i koja će živjeti novim životima.

Dragan Stojković

VLADIMIR KRSTULOVIĆ
KRSTULOVIĆ
VICKO I MAKSIM

Nakladnici/Izdavači
BUYBOOK d.o.o - MOST ART d.o.o.
Sarajevo - Zagreb - Beograd

Za izdavače/nakladnike
Damir Uzunović
Lada Jurković
Dragan Stojković

Pripremio i uredio
Vladimir V. Krstulović

PLASMAN
BOSNA I HERCEGOVINA
Buybook Sarajevo, Radićeva 4
e-mail: fabrikaknjiga@buybook.ba; Tel: +387 33 550-495
www.buybook.ba

HRVATSKA
Buybook d.o.o Zagreb, Turinina 7
Tel: +385 98 232-813

SRBIJA
MOSTART 11080 Zemun, KSC PINKI Gradski park 2 /III
e-mail: mostart@eunet.rs; Tel: +381 64 111-64-12
www.mostart.co.rs

GRAFIČKA PRODUKCIJA
DTP/Lektura i korektura
MOST ART d.o.o. Zemun

Štampa
Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž
1.000

Prvo izdanje
SARAJEVO - ZAGREB - BEOGRAD
Listopad/Oktobar 2014.

849

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.15:929 Крстуловић В.
75:929 Крстуловић М.

KRSTULOVIĆ, VLADIMIR, 1950-
Krstulović Vicko i Maksim : tragični
revolucioner i umjetnik / Vladimir
Krstulović. - 1. izd. - Beograd : Mostart ;
Sarajevo ; Zagreb : Buybook, 2014 (Beograd :
Mostart). - 266 str. : ilustr. ; 21 cm

Na nasl. str.: Jugoslavija - fragmenti za
Historiju 20. vijeka. - Tiraž 1.000. - Str.
7-15: Predgovor / Igor Tchoukarine. - Str.
259-261: Umjesto pogovora / Dragan Stojković.

ISBN 978-86-84149-80-2 (Mostart)

a)Krstulović, Vicko (1905-1988) b)
Krstulović, Maksim (1933-1974)
COBISS.SR-ID 210156812

****
BUYBOOK Zagreb

ISBN 978-953-7893-34-7
CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 886370

****
BUYBOOK Sarajevo

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

929 Krstulović V.
929 Krstulović M.
94(497.1)

KRSTULOVIĆ, Vladimir
Krstulović Vicko i Maksim : tragični
revolucioner i umjetnik / Vladimir Krstulović. -
1. izd. - Sarajevo ; Zagreb ; Beograd : Buybook ;
Mostart ; 2014. - 264 str. : ilustr. ; 23 cm

Jadransko more u delu Vicka Krstulovića / Igor
Tchoukarine: str. 7-16. - Legenda za buduća
vremena / Dragan Stojković: str. 259-261. -
Bibliografija i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-30-224-4 (Sarajevo)

COBISS.BH-ID 21540614

Na partijskim kongresima - iza rata - V. Krstulović nije bio zasenjen trijumfalizmom i uzvišenom retorikom, govorio je i svedočio. A to se plaćalo onako kako je on plaćao sa svojim kazivanjima. Nije se osećao pobednikom ali je verovao u pobedu istine o tom ratu za oslobođenje i ujedinjenje južnosloveskih naroda. Priča o saučesnicima u potiskivanju ove istine je duga - knjiga je zaista istoriografija iz prve ruke. U vreme sadašnjeg ostrašćenog istorijskop revizionizma ona još deluje kao opasna - istoričari koji zagovaraju famoznu distancu upravo se distance boje.

Mirko Đorđević

Zbog tih i takvih nesebičnih i nekoristoljubivih zalaganja na opšte dobro, zbog njegove revolucionarne istrajnosti i usamljenosti, Vicko ostaje primer generacijama da čovek može živeti a da sam bira sebe, i to uprkos svom težačkom „društvenom statusu“ i uprkos nedostatku školske spreme, jer je sve to nevažno u svetlosti empatije za slobodu, koja se ne stiče kao diploma. To je, najzad, jedina bitna razlika među ljudima - ne, dakle, inteligencija ili obrazovanje, već taj osećaj za slobodu i „borbena gotovost“ za nju.

Zlatko Paković

Danas, nakon objave dva toma Krstulovićevih Memoara može se postaviti pitanje: je li poratni jugoslavenski razvoj mogao ići drugim putem, da je Tito poslušao Vickove savjete („Jadranska orijentacija“, Titovo povlačenje s vlasti itd.)? Neki se pitaju: nije li možda upravo Vicko svojim poštenjem i dosljednošću trebao biti alternativa Titu? Međutim, Vicko je, kao realan i razuman čovjek, bio svjestan svojih dometa i kao Titovog nasljednika vidio je Koču Popovića. Kao karizmatični komunistički tribun i ratni zapovjednik, pripadao je samom vrhu komunističkog pokreta, ali nikada nije imao ambicije prekoračiti vlastitu sjenu. Upravo zbog toga se i sukobljavao s Titom, jer mu je bilo do istine i vjerodostojnosti, a ne do položaja.

Jaroslav Pecnik

Jednako kao i u prvom svesku, ovaj nastavak memoara Vicka Krstulovića otvara brojne tabue i demitologizira poslijeratnu historiografsku produkciju, istovremeno nam donoseći autentično svjedočanstvo čovjeka koji nikada nije pravedno valoriziran. Kako unutar radničkog pokreta, tako i u vlastitom gradu.

Izostanak te valorizacije postaje još uočljiviji u kontekstu njegove borbe za pravednu ocjenu doprinosa Dalmacije u antifašističkoj borbi, zahvaljujući čemu će i posljednji planirani, treći svezak memoara, nesumnjivo biti poticajan za širu javnost, ali i institucionalnu historiografiju.

Dragan Markovina